

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Illyés Gyula: A második évszázad

Fábián Pál: A XIX. század magyar nyelve és Jókai

Ruzsiczky Éva: A nyelvi lektor munkájáról

D. Máti Mária: Nyelvhasználat és helyesírás

Szemere Gyula: Egy helyesírási babona pályafutása

Papp Ferenc: Az órsz helyesírás megoldatlan kérdése

F. Urbán Anna: A négy számok nevének rövidítése

Herceg Gyula: Egy sajátos mondatstilisztikai jelenség a századvé prózájában

Pásztor Elek: Megjegyzések Madách Tragédiájának „helyreállított szövegű” kiadásához

Lengyel Zsolt: Gyermeknyelvi kutatások a Magyar Nyelvőrben

Kiefer Ferenc: A generatív nyelvelméletről

Kiss Jenő: Magyar nyelvjárási mondattanok?

100

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

100. ÉVFOLYAM 1976. JANUÁR—MÁRCIUS I. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Illyés Gyula</i> : A második évszázad	1
<i>Fábián Pál</i> : A XIX. század magyar nyelve és Jókai	3
<i>Ruzsiczky Éva</i> : A nyelvi lektor munkájáról	7
<i>D. Mátyai Mária</i> : Nyelvhasználat és helyesírás	24
<i>Szemere Gyula</i> : Egy helyesírási babona pályafutása	27
<i>Papp Ferenc</i> : Az orosz helyesírás megoldatlan kérdései	32
<i>T. Urbán Ilona</i> : A nagy számok nevének rövidítése	36

Íróink nyelve

<i>Herczeg Gyula</i> : Egy sajátos mondatstilisztikai jelenség a századvég prózájában	39
<i>Pásztor Emül</i> : Megjegyzések Madách Tragédiájának „helyreállított szövegű” kiadásához	49

Nyelv és iskola

<i>Lengyel Zsolt</i> : Gyermeknyelvi kutatások a Magyar Nyelvőrben	54
--	----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Kiefer Ferenc</i> : A generatív nyelvelméletről	63
--	----

Nyelvjárásaink

<i>Kiss Jenő</i> : Magyar nyelvjárási mondattanok?	83
--	----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kónyi Sándor</i> : A százesztendő csoze	89
<i>Dömötör Sándor</i> : Betyár, úri betyárság	95

Imre Samu

(1917–1990)

MAGYAR NYELVŐR

100. ÉVFOLYAM

1976. JANUÁR—MÁRCIUS

1. SZÁM

A második évszázad

A gépi civilizáció mai jelensége az is, hogy noha ennyi szó soha nem nyüzsgött a légben, egyre kevesebb a beszélők és egyre több a hallgatók, a csak odafigyelők száma. Petőfi és Kossuth ajkáról teljes életükben nem ihatott hangot közvetlenül annyi fül, mint ma egy kezdő helyszíni tudósító ajkáról, az éter hámba fogott hullámainak jóvoltából. Akarja, vagy nem, ezerszeres felelősség hárul tehát arra, aki nyilvánosan szót ejt. Mert hisz senki nem vághat mondanivalójába: Hogy is volt? Nem értem! Nem értjük! S ami még súlyosabb: Ezt így félreérthetjük! És már amiatt is: Unjuk! Becsülje meg azzal a tiszta fülünket (és elménket), hogy tisztát rak bele!

Megszoktuk, hogy az önkéntesen is jót szolgáló társadalmi mozgalmakról ilyeneket halljunk: úgy is hiába; kár a buzgálkodás,

Ez nincs így. A magyar nyelv épségét és helyes fejlődését védő mozgalom például vigasztalóan szép hadjárattá tudott fejlődni. A múlt sok kudarcával szemben csatanyerések sorozatáról számolhat be. Helyesen beszélni és gondolkodni magyarul, vagyis magyar — nemzeti — nyelvünket megfelelően forgatni az emberi — a nemzetközi — elme szolgálatában: közügy lett, mégpedig olyanfajta, melyre magányosok százezrei önként, sőt lelkesen áldoznak munkát és időt.

De lépjünk csak vissza még egy percre ahhoz amivel kezdtük.

Gépi civilizációnk eléggé számba nem vett tünete az is, hogy most már veszélyesen többit olvasunk, mint írunk. A kölcsönös gondolatcsere Gutenberg találmánya óta széületes szárnyalási kapot. A szó-csere azonközben itt is ugyancsak megrekedt, úgy érte, a magányosok közt. Könyveim egy deszkapolcán ott van Kazinczy levelezésének húszegynéhány nagyméretű — legalább annyi kilót nyomó — kötete. Ő még minden szavát úgy bocsátotta ki tolla alól, hogy levelezőtársai megkérdezheték — meg is kérdezték, mint tudjuk — : Helyes-e, ahogy te mondd? A nyomdagép alól ömlő betűáradat ellenében elfúl a magányos szava.

Anyanyelvünket anyáinktól tanuljuk. De anyánk vajon kitől tanulja a nyelvet, amelyet oly édesen szájunkba csócsál? Nemcsak saját anyjától, azaz nagyanyáinktól, hanem természetesen környezetétől is. Velejénél vagyok mondanivalómnak. Észre se vesszük, s itt lesz civilizációnk legjobban számba veendő tünete: anyanyelvünket — kiejtés és kifejezés dolgában egyaránt — hovatovább nem anyáinktól sajátítjuk el, nem is környezetünktől, hanem egy-egy központi hangsugárzó, illetve betűárasztó intézet gárdájától.

Szerencsére, lám észre vesszük, mégis; idejekorán s úgy, hogy tehetünk is ellene.

Kínálkozó volna az a tennivaló, hogy ha így megközpontosul anyánk nyelvének továbbélése, oldjuk meg rögtön ott azon a szűkebb helyszínen a kérdést. Vivjünk ki intézkedést, hogy nyelvünk csak a legmakulátlanabb módon szólalhasson meg az ország legmesszebb hangzó és hovatovább tán egyetlen élő száján.

Kecsegtethet eredménnyel az a példa, hogy hiszen a betűárasztó intézményeink közül nem egy e tekintetben szép előmenetelt mutat. Hírlapjaink közül a komolyabb tudatosan igényes magyarságra törekcsenek; népszerű heti élclapunk és tudományos heti közlönyünk iránya követésre méltó.

Az adminisztratív módot azonban nem támogatná sem siker, sem jóízlés. Mi és ki biztosíthatná, hogy a közösségnek ezek az új kifejező szervei folyamatosan és jól működjenek? Nem merevednek-e meg s teremtenek az eleven közösségtől elszakított nyelvet, olyanfajtdát, mint a „halott” latin? A nyelv életműködése eredendően demokratikus; olyan értelemben néprajlmi, ahogy ma minden igazi demokrácia is: jelenében élő nép igényeinek egybefonódása a múlt kipróbált szokásainak és törvényeinek hagyományával.

Ugy mutatkozik, hogy a fejlődés az írásbeliségnek is fokozódó csökkenését hozza mind a magán-, mind a közösségi hírközlések terén. Bármily kevésre szűkül a közösségek hang- és eszmeadó szerveinek száma, kifejezésük módját csakis a közösség szabhatja meg; oly természetesen, akár az eszmék kifejezését; s ezt is, azt is folyamatosan.

Nyelvművelés, nyelvvédelem fontosságára tehát épp a fejlődés mutat rá. Ez az egészséges nyelvfejlcsztés útja is. Ez pedig már szárnyalva túlmegy a szép beszéd, sőt a szépirodalom határain is. Helyesen beszélni és írni igazánból sose a tetszés, hanem a — hasznosság körébe tartozik. Nem kell tán százegyedszer is részletezni azt a tételt, amely egyben a bölcselcté is: ahol nem vigyáznak a kifejezés tisztaságára, ott maga a gondolat piszkosodik el; az emberi szóértés zavarosodik meg. Tudatában károsul az a nép, amelynek nyelvében elburjánzik a fölösleges idegenszerűség; az az elmelustaság és előkelőség-majmoldás, amely az idegen szavak és fordulatok indokolatlan használatával voltaképp az egyszerű nép lefitymálását fejezi ki.

A környezetszennyeződés ellen világszerte indul harc. Idejekorán? Kíváncs, hogy eredményesebb legyen, mint amely — milyen végzetes késéssel! — a közgondolat szennyeződése ellen indult.

Büszkeségünk lehet, hogy a mi legszívósabb nyelv- — azaz ezek szerint eszmevédő, tisztító és továbbfejlesztő — és így néptudat-erősítő — üzemünk, a Magyar Nyelvőr, létének második évszázadába lép. Nagy pillanat ez nemzetünk életében — ahogy tudnunk illenék —; érzek így magam is valami torokköszörülő ünnepiességet, hogy hangot váltsak, emelkedőre. De alázatosnak kell lennem, köznapian értéktudónak, ha azokra a férfiakra gondolok, akik ezt a küzdelmet megindították és szívósan vívták, gáncsokodás közepette, sőt valóságos elgáncsolás után föllálva a földről; ha nem a sárból. Hisz voltak évek, amikor a mozgalomnak ténylegesen is — nyelvét vették; ezt példázza, hogy noha a folyóirat 1872-ben született meg, a századik évfolyamának megjelenését csak 1976-ban érte meg. Öt évi sirbatétel után hozta létre hősi feladatvállalás. Eredményeink ráadásaképp olyan elődökkel hivalkodhatunk, mint Szarvas Gábor, Simonyi Zsigmond, Balassa József, Beke Ödön. Ők voltak a szerkesztők, egyaránt víva csatát a maradi akadémiizmussal, és a nyegle szertelenséggel. De legfőképpen a felelőtlen közönnyel. Szerencsére mindenkor európai látóköri és tudású küzdőtársakat nevelve, szervezve maguk mellé. Részleges öndicséret árnyékolná be szavamat, ha a mai gárda munkáját méltatnám: a szerkesztő bizottságnak magam is tagja vagyok. Fejezhessem hát ki szellemi és irodalmi életünk elismerését és jókívánságait egy kicsit távolabbról — mint az Anyanyelvi Bizottság hálás elnöke!

Illyés Gyula

A XIX. század magyar nyelve és Jókai*

Amikor irodalmunknak valamelyik nagy alakjára emlékezünk, és ünnepeztünknek életművét értékeljük, voltaképpen önmagunkat keressük. Azt kutatjuk ugyanis, mi az, ami bennünket az illető íróhoz, költőhöz köt, mi ő nekünk, mivel vitte előre egykor és mivel szolgálja ma a társadalmi haladás ügyét, melyek műveinek esztétikai értékei a mi normáink szerint.

Jókainak van mondanivalója számunkra: ez még ma is tartó népszerűségének egyik titka.

Minthogy az irodalom anyaga, hordozója a nyelv, az írótól, költőtől választott nyelvi formák az irodalmi műalkotásnak rendkívül lényeges alkotóelemei, a hatásnak el nem hanyagolható forrásai.

Jókai sikerének másik titka műveinek nyelve és stílusa, melynek rendkívüliségét nagy mesemondónknak még szigorú kritikusai sem tagadták soha, írásművészetének méltatói pedig régtől fogva mind máig hangsúlyozták. „Jókai nyelve kimeríthetetlen kincsesbánya, mely a nyelv művészet magasiskoláját tárja elénk; technikai bravúr, érzelmi gazdagság egyaránt megtalálható benne. A nagy művészek virtuozitásával hajlítja, alakítja, színezi, árnyalja nyelvét, mely még általában azokat is lebilincseli, akiket műveinek tartalma nem ragad magával. Szókincse hihetetlenül gazdag és sokrétű, kifejezőmódja igen változatos” — írja például N. Dely Zsuzsa „A fiatal Jókai nyelve és stílusa” című, 1969-ben megjelent munkájában (NytudÉrt. 64. sz. 5).

A nyelv azonban az íróknak, költőknek nemcsak hű fegyvertársa, szövetségese és diadalra segítője, hanem könyörtelen, soha el nem fáradó és biztosan győző ellenfele is. A nyelvnek abból a tulajdonságából, hogy szüntelen változásban van, szükségszerűen következik minden írásmű elavulása. Jókai írói nagyságát az bizonyítja a legjobban, hogy műveinek nyelve — ha egyes részleteiben nem is, de a maga egészében igen — ellenáll az idő ostromának. E ritka jelenség magyarázatát Jókainak a múlt század magyar nyelvéhez való viszonyában találjuk meg.

A XIX. század a magyar nyelv történetének rendkívül fontos szakasza. — Hosszú fejlődési folyamat eredményeképpen a múlt század első felében jött létre nemzeti irodalmi és köznyelvünk, a magyar nyelvnek a nyelvjárások és a regionális irodalmi nyelvek fölé emelkedő, nagyjában egységes főtípusa, minden magasabb szintű írott és beszélt nyelvi tevékenység eszköze. (Vö. erre nézve A reformkor nyelve c. kötet tanulmányait; különösen Deme Lászlóéit és Tompa Józsefét.) Az egyéb nyelvi események (a nyelvújítás, az irodalmi stílustörekvések stb.) az irodalmi nyelv kikristályosodásának, tökéletesedésének és gazdagodásának csak részmozzanatai. — A XIX. század második fele irodalmi és köznyelvünk megszilárdulásának időszaka.

Aki ebben a nyelvileg forrongó korszakban írt — még ha szándékában volt is a központi norma megvalósítása — könnyen tévedhetett: a kortársak nemigen tudhatták előre, hogy a forgalomba hozott nyelvújítási szavak közül melyek rostálódnak ki később, hogy az irodalmi nyelvben egymás mellett élő egyenrangú változatoknak melyike győzi le a másikat, hogy mi lesz az elbeszélő múlt, a szenvedő ige stb. sorsa. Rendkívül gyorsan avittá váltak annak a művei, aki nem tudta őket a fejlődési főiránynak megfelelő nyelvi köntösbe

* Jókai Mór születésének 150. évfordulójára.

öltöztetni. — Jókai azon néhány XIX. századi írónk egyike, aki kivételes tehetséggel, ízléssel (és szerencsével) túlnyomórészt az irodalmi nyelv fő fejlődési tendenciáinak megfelelő formákat alkalmazta, azokat, amelyeket mi ma használunk. Ezért érezzük nyelvét oly csodálatosan közelinek. (Vö. Nagy Miklós — Fábián Pál: Kiadásunk főbb elvei. Jókai Kritikai Kiadás [= JKK] 1. 301–2.)

A vázolt elvi tételt nem nehéz példákkal bizonyítani.

Mint Tompa József megállapítja, legjobb íróink már a reformkort megelőző időszakban egy magasabb szintű, nem *ő-ző*, nem *í-ző* és nem *l-ező* nyelvi változaton írtak. 1825 után „különösen tudatos az a törekvés, hogy irodalmunkban egyeduralkodó legyen a magyar nyelvnek nyelvjárás fölötti, feltűnő provinciális elemektől mentes, a polgári ízléshez illő változata” (Az irodalmi nyelv. RefNy. 320). Jókai pályájának kezdetétől vállalta az irodalmi nyelvi normához való alkalmazkodást, ami egyébként nem eshetett nehezére. A dunántúli nyelvjárasterület északi részének (benne Komáromnak) a nyelve hangállományát és tendenciáit tekintve nem állt (vö. Deme: RefNy. 72) és ma sem áll messze az irodalmi nyelvtől (vö. Kálmán: Nyelvjárásaink. 1966. 72). Szülővárosából Jókai Pestre telepedett, s a négy nyelvjárasterület érintkező pontján fekvő, a kiegyenlített irodalmi és köznyelvet egyre inkább használó fővárosban élte le egész életét. Állandó nyelvi környezete hatásán kívül a múlt század második felében már az olvasók országos társadalmi igénye is az irodalmi nyelvi eszmény minél tökéletesebb megvalósítását, illetőleg tökéletesítését várta és kívánta Jókaitól. Hogy ez mennyire sikerült neki, takarékosan nem az irodalmi nyelvvel való tömérdek egyezés előszámolásával, hanem az attól való néhány tipikus eltérés bemutatásával, illetőleg az egyező meg az eltérő elemek arányával tudjuk szemléltetni.

A kéziratok tanúsága szerint Jókai a magánhangzók időtartama tekintetében rendszerszerűen nem tért el a lényegében ma is érvényes irodalmi nyelvi normától. Ezt bizonyítja egyebek közt a hosszú *í, ú, ű* sorsa műveinek egymást követő kiadásai. Jókai (nyelvjárásának rövidítő tendenciájával szemben) kéziratában alkalmazta az *í, ú, ű*-t. Ezt azért kell kiemelni, mert íróinknak ez a nyelvi sajátsága a korabeli kiadásokban gyakran elsikkadt: a nyomdák nem voltak még felszerelve *í, ú, ű*-vel. Csak a század vége felé vált a nyomtatott közlésekben az *í, ú, ű* jelölése következetesebbé, a Nemzeti Kiadásban (= NK) pedig szinte maivá (vö. JKK 1. 306–8). — Az *e-ő* ingadozást mutató alakpárok esetében Jókai az *e-ző* formákra hajlott: *veres, szeglet, négyseglestű, fel(emel), kéményseprő, ser, per* stb. (vö. N. Dely Zsuzsa i. m. 33–4), de ugyanezeket a szavakat *ő-ző* formában sem nehéz nála megtalálni; sőt például *semlyék* helyett *sömlýék*-et használt (vö. JKK 5. 11: 3). Jókai *e-zését* az NK szerkesztői egyes esetekben túlhaladottnak érezték, ezért változtatták pl. a *serény*-t *sörény*-re (vö. JKK 5. 8 : 18), a *fel*-t pedig azért cserélték gyakran *föl*-re (pl. *felébreszt* > *fölébreszt*), hogy érvényesítésék az *e* hangok monotóniája enyhítésének nyelvesztétikai elvét (vö. JKK 1. 302–3). Emez általános törekvésük ellenére arra is vannak példáink, hogy Jókai *ő-ző* formáit módosítják az NK-ban *e-ző*kre: *gyöngye* > *gyenge* (JKK 27. 180 : 31) stb. Túlnyomórészt ma is szabadon váltakoztatható szavakról lévén szó, az *e ~ ő* esetei egyáltalán nem zavarók a Jókai-regényekben. — Kissé régies hatást kelt viszont a mai olvasóban, hogy Jókai még használta a *-ból, -ből* helyett a *-bul, -bül, a -ról, -ről* helyett a *-rul, -rül, a -tól, -től* helyett pedig a *-tul, -tül* zártabb ragváltozatot: *hintóbul, pokolbul, farkas-*

bőrből; szabadságrul, alkotmányrul, lórul, időkrül, kötélrül; galamboktul, egymástul, sietségtül; stb. Ezeket a formákat (mint azt a JKK-kötetek szöveg-változatai mutatják) az NK szerkesztői sokszor korszerűsítették, figyelmen kívül hagyva a modern nyíltabb meg a régies zártabb formák sokatmondó keverési arányát. Az Egy magyar nábob (1853–1854.) tizenhárom lapján (JKK 5. 8–20) 29 nyíltabb (*zsebéből, palotáról, attól* stb.) formával szemben csak 2 zártabb (*kéményseprőrül, egymástul*) alakot találtam, ami arra mutat, hogy Jókai már a század közepén határozottan a majdan uralomra jutó nyíltabb változatok mellett döntött, s a zártabb formákat inkább csak stílus-élénkítő elemként használta. — Az *-uk, -ük* birtokos személyragnak *-ok, -ök* változata ma már csak a főnévi igenevekhez kapcsolva él, Jókai egyéb helyzetekben is gyakran használta: *utánok, megszabadulásokat, tőlök, fejöket* stb. (vö. N. Dely Zsuzsa i. m. 33); a mai olvasó számára már kissé régiesen. Érdekes, hogy az NK ezt a sajátyságot általában megtartotta, csak ritkán modernizálta, sőt inkább Jókainak még *-uk, -ük*-ös formáit is nemegyszer *-ok, -ök*-re változtatta: *múltjukat > múltjokat* (JKK 27. 197 : 21). Nyilván még ezt érezték irodalmibbnak. — A *-ként* rag elég gyakran jelenik meg *-kint* formában: *egyenkint, példájakint* stb., ma már szintén kissé régies hatást keltve. — Mindeme tendenciaszerű eltérések meg az itt most fel nem sorolható egyes szavak (*ohajt, sohajt, gyeplű, mivel, levén, néhány* stb.) mégsem zavarják a mai olvasót, mert — mint már jeleztem — a különbségek egyrészt nem jelentősek, másrészt a szöveg egészéhez képest kis mennyiségűek. Az Egy magyar nábob kritikai kiadásbeli szövegének 13 lapján (JKK 5. 8–20) hozzávetőleges számításaim szerint 3000 szóalak van. Ebből csak 20 (*csákos* 'csákós', *bennök, alól* 'alul', *serénye* 'sörénye', *gyeplűt, lakadalom, levén, kenyéroket, szegletekké, televér, megszabadulásokat, utánok, mivelvén, lassankint, boszontani, fejöket, négysegletesre, néhányszor, kéményseprőrül, egymástul*) tér el magánhangzói tekintetében a mai irodalmi nyelvi normától. Igazán nem sok! Érdemes lenne ilyen típusú statisztikai vizsgálódást még sokat végezni: objektív okát tudnánk adni (most még inkább csak megérzéseken alapuló) ítéletünknek, világosabban láthatnánk irodalmi nyelvünk egységesülésének folyamatát, és ebben egyes íróink szerepét. Jókai mindenestre azok közé tartozott, akik a reformkori irodalmi nyelvi hangállapotnak (vö. Tompa i. m. 320–33) előremutató tendenciáit erősítették.

Azt, hogy Jókaiiban milyen nagy volt az érzékenység az irodalmi nyelvi norma, illetőleg annak fejlődése iránt, meggyőzően mutatja az elbeszélő múlt idő használatának aránya az Egy magyar nábobban (1853–1854.) meg A barátfalvi lévitában (1898.). — Tompa József az igeidők reformkori használatát vizsgálva azt állapítja meg (i. m. 367), hogy „A legtöbb olvasó szemében leginkább az ún. elbeszélő múlt idő gyakori használata jellemzi a reformkor nyelvét”, és hangsúlyozza, hogy „semmiféle jelentésbeli különbség nincs a *t(tt)* és az *á, é, a, e* időjeles múlt idő között. Még stílusbeli sincs mindig, s ezért keveredik egy mondaton, szövegrészen belül is a kétféle alak”. Kálmán Béla A magyar múlt idejű igealakok történetéből c. közleményében elsősorban Kazinczy hatásának tulajdonítja a XVIII–XIX. század fordulójára már elavult elbeszélő múlt feléledését. Ő is úgy látja, hogy a reformkorban az *-á, -é, -a, -e* jeles múltat „teljesen azonos értékben használták a *-t* jeles múlttal”, s a kétféle múlt idő váltogatása csak az egyhangúság elkerülését szolgálta. Kálmán szerint az elbeszélő múlt a leggyakoribb Széchenyinél (45 : 55) és Kuthynál (44 : 56), a legritkább Petőfinél (9 : 91) és Kossuthnál (1 : 99); s a

kor átlaga 263 : 734 (nem várt módon magasabb, mint a XVIII. századé (211 : 740). (Vö. MNyTK. 140. sz. 119.) — Ennek a jellemzésnek tökéletesen megfelel az Egy magyar nábob múltidő-használata. A hangállomány szempontjából fentebb elemzett 13 lapon, a Törökszakad csárdabeli mulatás leírásában 172 *-t, -tt* jeles és 59 *-á, -é, -a, -e* jeles múlt időt találtam, tehát az összes múlt időknél kétszeresére 1/3-a elbeszélő múlt, ami meglepően sok. És hogy a két múlt időnek Jókai nem szán sem jelentéssé, sem stílusbeli különbséget, jól mutatják a következő mondatok: „Ezt nem várta, és még jobban mulattatá” (13 : 1); „A hajdúk . . . párnákat, szőnyeget, tábori székeket és asztalokat *hurcoltak* elő, s egy perc alatt úri lakká *varázsolák* az üres, kongó termet” (13 : 9–11); „[Az egeret] *letevék* az asztal közepére” (16 : 9); „A hajdúk hirtelen *kapták* a palackokat, s *kezdék* itceszámra töltögetni a bohóc torkába a jóféle egrit és ménesit” (18 : 1–2). — Az elbeszélő múlt idő azonban az 1900 körüli évekre irodalmi nyelvünkben kihalt, és mint Kálmán Béla írja, „a XX. századi irodalomban már csak mint archaizáló vagy székel nyelvjárási stíluselemként fordul elő” (uo.). A barátfalvi lévitának szintén 13 lapján (JKK 63. 8–20) 190 *-t, -tt* jeles múlt mellett csak 13 *-á, -é, -a, -e* jeles múlt idő található. S talán az sem véletlen, hogy Jókai a 13 elbeszélő múltból 7-et a régimódi úrként jellemzett alispánnal kapcsolatban használ, tehát feltehetőleg stíluselemként.

Az igeragozásnak más alakjai is bizonyítják, hogy Jókai a maga egyéni nyelvhasználatát alája vetette az irodalmi nyelvi normának. — Az Egy magyar nábobnak eddig is elemzett lapjain még 8 szenvedő forma és 1 *-nd* jeles jövő idő van; A barátfalvi lévitának azonos terjedelmű szövegében már sem szenvedő ige, sem *-nd* jeles jövő nincs. Ez az elmozdulás híven tükrözi a szenvedő ige fokozatos háttérbe szorulását, illetőleg az *-nd* jeles jövő idő teljes kihalását. — Úgy gondolom, joggal hiszem, hogy más jelenségek vizsgálata is megerősítené az eddig levont tanulságokat.

Jókai nyelvének kutatói a legtöbbet szókinccsével foglalkoztak. Ez a körülmény — különösen Tolnai Vilmos és N. Dely Zsuzsa eredményei (vö. MNy. 21: 86–100, 232–4; ill.: NytudÉrt. 64. sz. 17–33) lehetővé teszik számomra, hogy Jókai szókinccsének bővebb méltatásától itt most eltekinthessek. Ennek ellenére szükségesnek látom, hogy bizonyos, szerintem lényeges mozzanatokra a figyelmet felhívjam.

Mindenekelőtt azt kell kiemelni, hogy Jókai roppant szókinccsében az egész XIX. század benne van: irányító eszméit, társadalmi mozgalmait, tudományos eredményeit éppen úgy tükrözik szavai, mint ahogy megőrizték földesurak és parasztok, delnők és arszlánok, katonák és polgárok, iparosok és kereskedők, diákok és tanárok, betyárok és táblabírák, színészek és prédikátorok beszédét. Nagyon természetes kívánságként vetődött fel tehát már a századforduló táján és azóta is többször egy Jókai-szótár összeállításának gondolata. A tervekből, amelyeket N. Dely Zsuzsa ismertet (i. m. 7), nem lett semmi. Éppen ezért legyen szabad az évfordulón újra emlékeztetni egy Jókai-szótár szükségességére és hasznosságára. A roppant feladat, amely a magántudósok korszakában meghaladta minden vállalkozó erejét, ma már megvalósítható lenne.

Jókai merész író volt. Nem félt olvasóit elragadni magával a fekete gyémánt keletkezésének korából a jövő századba, a trópusi őserdőktől egész az északi pólusig. Ilyen időbeli és térbeli végletek közt mozogva, változatos témáitól ihletve könnyen megeshetett volna vele, hogy szókinccse eltorzul.

Nem méltatható tehát eléggé az a bölcs mérséklet, amellyel Jókai a XIX. századi magyar nyelv anyagraktárából szavait kiválasztotta. A nyelvújítás nagy korszaka idején nem ragadta el a hév, a század végi ortológia korában pedig nem tagadta meg a nyelvújítást. Nyelvébe beépítette a népnyelv elemeit, anélkül hogy népieskedett volna. Nem valamiféle nyelvi „arany közép-szer” ez, hanem írói zsenijének ugyanaz a képessége, amelyre már az előzőkben is igyekeztem rámutatni: a szókinszben is a maradandót tudta megragadni. Ezért talán nem tévedek, ha úgy tekintem Jókait, mint hidat a régi meg az új magyarság, a XVIII. meg a XX. század magyar nyelve között.

Igaztalan lennék Jókaival szemben, ha nem emlékeztetnék végezetül arra, hogy nemcsak Jókai írt úgy, ahogy mi ma beszélünk, mert ráérezett a nyelvi fejlődés főirányára, hanem mi is úgy beszélünk, ahogy Jókai írt, mert több mint egy évszázadon át milliókat tanított magyarul, s tanuljuk tőle nyelvünket még ma is. Az a hatás, amelyet Jókai irodalmi nyelvünk fejlődésére és az egyes írókra gyakorolt, még szinte teljesen felmérhetlen. Nyelvtudományunknak és irodalomtudományunknak e közös adósságából ideje lenne minél hamarabb minél többet törleszteni.

Fábián Pál

A nyelvi lektor munkájáról

(A Biblia nyelvi lektorálása során szerzett tapasztalatok alapján)

1. A nemrég megjelent új katolikus bibliafordítás (A Biblia. Ószövetségi és újszövetségi szentírás. Szent István Társulat. Bp., 1973 [1974]. 1471 lap) nyelv művelésünk, sőt könyvészetünk történetében is jelentős eseménynek számít: hasonló magyar nyelvű kiadványban (bibliafordításban!) első ízben szerepel benne szellemi közreműködőként — e sorok írója személyében — „nyelvi lektor”. Ez nyelvművelésünknek nem kis mérvű megbecsülése, ugyanakkor azonban azt is mutatja, hogy a fordítók szem előtt tartották a nemzetközi gyakorlatot, és e téren is igyekeztek hozzá igazodni. A bibliafordítók munkájának megkönnyítésére a United Bible Societies 1960-ban „Helps for Translators” címen sorozatot indított. Ennek a sorozatnak 1969-ig, amikor is a Szent István Társulat Szentírás-bizottsága (tagjai: dr. Gál Ferenc, dr. Gál József, dr. Gyürki László, dr. Kosztolányi István, dr. Rosta Ferenc, dr. Szénási Sándor, dr. Tarjányi Béla) a Biblia ószövetségi részének fordítását elkezdte, nyolc kötete jelent meg. A „The Theory and Practice of Translation” címen megjelent nyolcadik kötetnek szerzője, a neves nyelvész, Eugen A. Nida — a kötethez csatolt függelékben — a szervezési kérdéseket is összefoglalja. Innen tudjuk: némely munkaközösségben mindjárt a munka megszervezésekor bevonják a stilisztát a fordítás irányelveinek kimunkálásába, másutt a szerkesztőség tagjaként a fordításnak végső formába öntéséhez veszik igénybe stíluszakértő segítségét (177). Nálunk az illetékesek az első megoldást választották. Így a nyelvi lektornak mindenekelőtt annak a kérdésnek a tisztázásában kellett részt vennie, hogy milyen (archaikus vagy modern) nyelven és milyen fordítói elvek érvényesítésével készüljön a fordítás.

A katolikus Egyház az *aggiornamento* jegyében a mai nyelvre való fordításokat sürgeti. A nemzetközi gyakorlatban szintén az az általánosan elfogadott elv, hogy a Bibliát a mai ember számára mai nyelvre kell lefordítani. A „mai” értelmezésében azonban már eltérnek a vélemények: néhol még az ötvenen felüliek nyelvhasználatát is beleértik, másutt szinte csak a felnövekvő nemzedékre, a tizenévesekre vannak tekintettel. A kettő között foglalnak helyet a legkiegyensúlyozottabb „párt” hívei, akik a 25-től 35 éves korig terjedő korosztály nyelvhasználatát tartják alapul veendőnek (vö. Nida i. m. 182). Mint ismeretes: magyar nyelven az első teljes katolikus bibliafordítás csaknem 350 esztendővel ezelőtt, 1626-ban jelent meg. Azóta ennek különféle átdolgozott kiadásai voltak forgalomban, amelyek kivétel nélkül mind eléggé régies, a korabeli élő nyelvnél jóval régiesebb nyelven készültek. Ebből a sajátos helyzetből kiindulva nem látszott célszerűnek a modernizálásban mindjárt odáig elmenni, ameddig egyik-másik olyan országban elmennek, illetőleg elmehetnek, ahol a Bibliát a századok folyamán ismételtelen lefordították, folyamatosan megjelentették, mégpedig egyre élőbb, modernebb nyelven. Inkább arra kellett törekedni, hogy ha — a kor követelményei szerint — a mai ember számára világos, közérthető, élő nyelv en szóaltatjuk is meg a Bibliát, azért ahol egyéb szempontok nem szólnak ellene, ott bizonyos mértékig a hagyományokhoz is ragaszkodjunk, hogy így meglegyen az átmenet, ne legyen túl nagy az ugrás. — A Biblia nyelvének modernizálása terén nem kellett az úttörés nehéz és hálátlan feladatára vállalkozni, már voltak előzmények, amelyekre támaszkodni lehetett. Nevezetesen: Békés Gellért és Dalos Patrik 1951-ben Rómában megjelent Újszövetség-fordítása — ahogy a fordítók az Előszóban kifejezésre is juttatják — már „a mai élő nyelv” követelményeinek figyelembevételével készült. Ugyanakkor az a kedvező fogadtatás, amelyben ez a szép fordítás részesült, bátorításul is szolgált. De a mai nyelvre való fordítás irányában hatott az a körülmény is, hogy az Ószövetség, pontosabban a teljes katolikus bibliafordítás utoljára 45 évvel ezelőtt, 1930-ban jelent meg. Azóta a példányok rég elfogytak, elrongyolódtak. Így forgatásukban voltaképpen megszakadt a folytonosság, hiszen a fiatalabb korosztályoknak már nem is igen jutott el a Biblia a kezükbe, így olyanokkal, akiknek — a szokás hatalmánál fogva — kedvesebb lett volna még a régies nyelvű fordítás, valójában már csak kisebb számban kellett számolni.

Különösen szakrális szövegek fordítása terén messze nyúló és mélyen gyökerező hagyománya van az eredeti szöveg szó szerinti visszaadására való törekvésnek. Amikor még kevésbé ismerték a különféle nyelvek természetét, azt gondolták, így tehetnek leginkább eleget a szöveg hűség követelményének. Ma már tudjuk, hogy az eredeti szöveget szóról szóra átültetve nem lehet hiteles és közérthető fordítást készíteni. Így a Biblia mai magyar nyelven való tolmácsolásakor is szakítani kellett a szó szerinti fordítás hagyományával. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a hangsúly áttevődött a szöveg adekvát voltára és a „szöveg-hűség” is új megfogalmazást kapott. Eszerint: az a fordítás hiteles, amelyik mind tartalmi, mind stílári szempontból híven tükrözi az eredeti szöveg mondanivalóját azok számára, akiknek a fordítás készül.

Természetesen, az elvi állásfoglalást követnie kellett az „aprómunkának”. Ez azt jelentette, hogy a nyelvi lektor élvonalbeli modern nyelvi fordítások, mindenekelőtt az 1955-ben megjelent francia (*Bible de Jérusalem*),

valamint a Herder Kiadónál 1968-ban napvilágot látott német fordítás, illetőleg — szükség esetén — az új angol biblia (The New English Bible. 1970.) alapján mondatról mondatra ellenőrizte, hogy a fordítás megfelele-e a mai nyelv kívánalmainak, a kimunkált fordítói elveknek, a stiláris követelményeknek. Ha valami nyelvi, fordítási vagy stiláris hibát, zavart észlelt, javaslatot tett a kijavítására. Javaslatai mintegy 80–85%-ban elfogadásra találtak, így tehát az a nemzetközi tapasztalatokon alapuló kíváncsi is érvényesült, amely szerint a stilszta munkája után már nem célszerű nagyobb mértékben módosítani a kéziratot, mert annak a fordítás csak kárát vallja (vö. Nida i. m. 186). — Az „aprómunka” során annyi érdekes nyelvi stiláris kérdés merült fel, hogy bemutatásukra, illetőleg a belőlük levonható tanulságok ismertetésére kötetnyi tér kellene. Az adott keretek közt csak néhány probléma felvillantására vállalkozhatok. De talán így is nyújthatok némi bepillantást a nyelvi lektor munkájába.

2. Mai közérthető nyelven — e követelmény először is a kifejezőkészlet megújításának feladatát róttá a fordítókra és a nyelvi lektorra. A nagyon régies ízű és legfőképpen az egyházi szóhasználatban jártas „bennfentesek” számára világos, a „kivülállók” fülében ellenben idegenül csengő, szokatlan szavakat, kifejezéseket föl kellett cserélni olyanokkal, amelyeknek mindenki számára van — több vagy kevesebb — „hírtékük”. Így került a *felebarát* helyébe az *embertárs*, a *frigyláda*/frigysekrény helyébe a *szövetség ládája* vagy a nyelvtanórák emlékét idéző *Isten ígéje* helyébe az *Isten szava*, *tanítása*, *igazsága*. Közben természetesen a túl szűk körben élő tájszók kerülésére is célszerű volt ügyelni, tehát például a *mezgerél* (pl. Iz 24, 13) helyébe ismertebb kifejezést kellett iktatni: *böngészik*, *tallóz*, *kalászol*, *kalászt szedeget* — ahogy épp megkívánta a szövegkörnyezet. De ennél is fontosabb volt, hogy ne essünk túlzásokba, s ne kerüljenek bele a szövegbe vagy ne maradjanak benne jelentésük vagy hangulatuk, stiláris értékük szempontjából túlságosan „mai” szavak, kifejezések se. Olyanok például, amelyek a Biblia eseményeinek, illetőleg keletkezése idejének korából kizökkenenek és más, későbbi műveltségi körbe visznek. Egy példa Judit könyvéből: Sátraik és *poggyászaik* . . . (Jud 7,18).* Itt a *poggyász* a hajón, vasúton utazás képzetét idézi fel (vö. *poggyászkocsi*, sok *poggyásszal* utazik), helyesebbnek látszott tehát a *málha* szót használni helyette. — A *megszálló csapat*-hoz a modern 'annektálás' képzete kapcsolódik tudatunkban. Ezért célszerűbbnek látszott *helyőrség*-et alkalmazni helyette amely egyértelműen történelmi fogalom. Ezt a mondatot tehát: „Hadseregével levonult ezután a partvidékre, *megszálló csapatokat* helyezett el minden megerősített városban, és . . .” (Jud 3,6) — egyúttal a *hadsereg* szót is *sereg*-re cserélve, amelyben nem annyira az államhoz, mint inkább az egy nagy hadvezérhez, hatalmas uralkodóhoz vagy legfőképpen a valamely országhoz tartozás fejeződik ki — így módosítottuk: „Ezután *seregével* levonult a partvidékre. A megerősített városokban *helyőrséget* hagyott, aztán . . .” Vagy: „A király kérdőre vonta a két eunuchot, s *beismerő vallomásuk* után *kivégeztette* őket”

* Megjegyzendőnek tartom: az, hogy a Biblia némelyik könyvéből több példát meríttek, más könyvekből ellenben kevesebbet vagy egyáltalán nem idézek részletet, elsősorban azzal magyarázható, hogy a cikk írásának időpontjában a véletlen folytán éppen az idézett könyvek vannak számomra elérhető közelben.

(Eszt 1,1 o). Itt a *beismerő vallomás* és a *kivégeztet jogi ízü* kifejezések, amelyek bírósági eljárás képzetét keltik az olvasóban. Emiatt az akkori bíraskodás formáihoz jobban simuló szavakat iktattunk a helyükbe: „A király kérdőre vonta a két eunuchot, és amikor *beismerték* [tettüket], *halállal büntette őket*.” Az *ügyvéd* szintén jogi ízü szó: „Vagy ki léphet föl ellened istentelen emberek *ügyvédjeként*?” (Bölcs 12, 12). Ezért inkább körülíráshoz folyamodtunk: „Vagy ki léphet föl ellened az istentelen emberek *ügyét pártolva*?” — Egy-egy esetben *bizalmas hangulatú*, sőt már-már argó ízü kifejezés is beletévedt a fordításba: „Judit egyedül maradt a sátorban Holofernesszel, aki a bortól *elásva feküdt* ágyán” (Jud 13,2). Nem kétséges, hogy az ilyet célszerű volt kiküszöbölni: „Judit egyedül maradt a sátorban Holofernesszel, aki a bortól *megrészedve hevert* ágyán.” — Mások *hivatali* ízü, illetőleg *sajtónyelvi* szavak, kifejezések kerültek bele a fordításba. Nyilvánvaló: ezeket is ki kellett iktatni. Néhány példa: „Mardoceus mindig *befolyásosabb lett*” (Eszt 9,5) — átfogalmazva: „egyre *nagyobb hatalomra tett szert*.” Vagy: „Mialatt beszélsz a királlyal, én is bemegyek és *alátámasztom* szavaidat” (1 Kir 1,14) — módosítva: „... magam is bemegyek és *megerősítem* szavaidat.” — A *sokra, kevésre* stb. *értékel* valójában nem hivatali, illetőleg sajtónyelvi kifejezés, mégis mivel napjainkban mondhatni mindent *értékelni* szokás a hivatali és a sajtónyelvben, ezt is kevésbé papírizú szószervezetre cseréltük: „Szolgálód nem *értékelte sokra* a király lakomáit” (Eszt 14,17) — kevésbé papírizuén: *nem becsülte, illetőleg nem tartotta sokra*.

3. A grammatikai eszközök vonatkozásában az élő, sőt a beszélt nyelvhez közelítés jegyében mindenekelőtt a *nominális állítmányokat* igyekeztünk igeire cserélni. Tehát például ez a sor: „Felfogásunk *vádlója* ő [ti. az igaz], még ránézni sem jó” (Bölcs 2,14) így módosult: „*Vádol* bennünket, amiért így gondolkodunk, még ránézni sem jó.” Annál inkább, mivel az előzményben (erre a kérdésre még visszatértek) szintén igei állítmányok szerepelnek: „*Szembeszáll* tetteinkkel”; „*be-panaszol* bennünket ... és *szemünkre hányja*, hogy ...”; „*Dicsekszik*, hogy ...” — A nominális állítmánynak igeire cserélésével egyszersmind mód nyílt arra is, hogy — szinonimák felhasználásával — változatosabbá tegyük a szóhasználatot. Egy részlet a fordító első megfogalmazásában így hangzott: „A cédrusok az Isten kertjében sem voltak hozzá [ti. Libanon cédrusához] *hasonlók*, és a ciprusok sem voltak *hasonlók* ágaihoz” (Ez 31,8). Ezt — a nominális állítmányt kiiktatva és a jelző értékű hátravetett határozót is kiküszöbölve — így módosítottuk: „Az Isten kertjének cédrusai sem *hasonlítottak* hozzá és a ciprusokat sem lehetett *hozzámérni* ágaihoz.” — A következő esetben már csak azért is jobbnak látszott igei állítmányokkal élni a *nagy lett* névszói és igei részből álló összetett állítmány helyett, mert a *nagy lett* mellett a magyarban a *bőjt* meg a *könny* nem szokott alanyként előfordulni, legfőleg a *gyász* lehet *nagy*: „Mindenegyik tartományban, ahol csak kihirdették a király rendeletét és parancsát, *nagy lett* a zsidók közt a *gyász*, a *bőjt*, a *könny* és a *síránkozás*” (Eszt 4,3). Átfogalmazva: „ahol csak kihirdették a király rendeletét és parancsát, *nagy gyász borult a zsidókra, bőjtöltek, sírtak és jajgattak*.” Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy bár a Jeruzsálemi bibliában ez áll: „... ce ne fut plus, parmi les Juifs, que deuil, jeûne, larmes et lamentations,” a német fordítás így — németesen! — hangzik: „... herrschte unter den Juden große Trauer mit Fasten, Weinen und Klagen.” Ez a példa egyébként arra is

felhívja figyelmünket, hogy mennyire eltérő lehet valamely szó, kifejezés és más nyelvi megfelelője abból a szempontból, hogy milyen más szavak kapcsolódhatnak vele össze szó szerkezetté, illetőleg hogy ugyanannak a gondolatnak a kifejezésére a különféle nyelvekben sokszor mennyire más nyelvi eszközök használatosak.

Előfordult az is, hogy a nominális állítmánynak igeire cserélésével egyzersmind egy-egy — állítmányi használatban különösen — szokatlan összetételt is sikerült kiiktatni a fordításból. Így kétszeresen is közelebb került a szöveg az élő nyelvhez. Például ez a részlet: „Félelmében elhagyja szikláját, fejedelmei *zászlóhagyók* lesznek” (Iz 31,9) — így módosult: „fejedelmei *otthagyják a zászlót*.” A szokatlan összetételeket egyébként is igyekeztünk felbontani, és szó szerkezettel, sőt — ha szükség úgy kívánta — mondatdal helyettesíteni. Ezáltal nemcsak természetesebb lett a szöveg, hanem — a hangsúlyos szavak számának gyarapodásával — még *ritmikusabbá* is vált (l. alább). Például: „leszármazottja az *első földivadéknak*” (Bölcs 7,11) — elemeire bontva: „a *föld első ivadéka*nak utóda”. Vagy: „Te *vihartépett* szegényke” (Iz 54, 11) — átfogalmazva: „Ó, te szegény, *akit annyi vihar tépett*.” Izajás egy másik helyén most ez áll:

[Jeruzsálem leányai]
kihívóan tekingetnek,
táncolva járnak

s csörgetik *lábukon a karikákat* (Iz 3,16). Az első megfogalmazásban az utolsó sor így hangzott: és közben *lábköttöket* csörgetik (bár: *karkötő*).

A *befejezett cselekvésű melléknévi igenév* — mint ismeretes — főnévként is használatos nyelvünkben. Csakhogy nem korlátlanul, produktivitása nem mondható abszolútnak. Így a *megváltott ember* szókapcsolatból — vallásos szóhasználatban — bátran elmaradhat az *ember*, a *megváltott* megfelelő szöveggörnyezetben egymagában is megállhat. A *megszabadult*-ról ez már kevésbé mondható el, ezt tehát célszerűbbnek látszott vonatkozó mellékmondattá alakítani. Következésképpen ez a részlet:

Egy tiszta út vezet majd át rajta
[tudniillik a pusztaságon] . . .

Nem lesz ott oroszlán,
ragadozó állat sem jár arra,
hanem a *megszabadultak* vándorolnak ott,
az *Úr megváltottjai* térnek vissza rajta (Iz 35, 8—9) így módosult:
Nem lesz ott oroszlán,
más ragadozó sem jár arra;
a *megváltottak* vándorolnak rajta,
akiknek az Úr szabadulást szerzett,
azok térnek vissza rajta.

A szeretetről szóló ismert himnuszban még az 1951-i római fordítás is a *felszólító módot* használja a *megengedés* kifejezésére:

Legyen bár prófétáló tehetségem,
Ismerjem bár az összes titkokat és minden tudományt,
Legyen akkora hitem, hogy hegyeket mozgassak,
Ha szeretet nincs bennem, mit sem érek.
Osszam el bár egész vagyonomat a szegényeknek,
S vessem oda testemet, hogy elégessenek . . .

Mai nyelvünkben ez a — minden bizonnyal latin eredetű — módhasználat egy

kissé már régies, nem hat eléggé az élő nyelv természetességével. Ezért az új fordításban (már az Újszövetség 1967-es kiadásában is!) ható ige tölti be a szerepét. Egyúttal természetesen a határozatlan tárgy (*minden tudományt*) melletti tárgyas ragozású igealak (*ismerjem*) okozta zökkenőt is kiküszöböltük. Tehát:

Lehet prófétáló tehetségem,
ismerhetem az összes titkokat és mind a tudományokat,
 hitemmel *elmozdíthatom* a hegyeket,
 ha szeretet nincs bennem, mit sem érek.
Szétoszthatom mindenemet a nélkülözők közt,
odaadhatom testemet is égőáldozatul, . . .

Máskor *ha* kötőszós mellékmondat került a *bár* kötőszóval bevezetett, s fel-
 szólító módban álló állítmányú megengedő mondat helyébe. Ez a részlet például:
 és szálljon *bár szembe vele* [az ordító oroszlánna] a
 pásztorok serege,
 nem retten meg hangjuktól,
 sem lármájuk nem ijeszti meg (Iz 31,4)

így módosult:

és *ha szembeszáll is vele* a pásztorok serege . . .

A beszélt nyelv kerüli a — klasszikus értelemben vett — hosszú k ö r m o n d a t o k a t. Ha tehát előfordultak ilyenek párbeszédben vagy valamilyen jeles személynek hallgatóságához intézett szavaiban stb., igyekeztünk őket felbontani. Így Juditnak népéhez intézett szavai az első fogalmazásban ekképp hangzottak: „Ha képtelenek vagytok kikutatni az emberi szív mélységeit, és nem tudjátok kibogozni elméjének következtetését, hogyan tudnátok Istent, aki mindezeket a dolgokat alkotta, kifürkészni, gondolataiba behatolni, és terveit megérteni?” (Jud 8,14) Felbontva: „Az emberi szív mélységeit sem tudjátok kikutatni, sem eszének járását kibogozni. Hogyan tudnátok hát ezek alkotóját, az Istent kifürkészni, gondolataiba behatolni és terveit megérteni?”

Természetesen, akárcsak a szóhasználatban, a grammatikai kifejezőeszközök terén is szükség volt a modernizálásban bizonyos mérték tartására, a fogalmazás túlságosan mai eszközeinek és formáinak kerülésére, illetőleg kiküszöbölésére. Mai hivatali-műszaki nyelvünkben például igen gyakoriak a túlzó *ú f o l t* „e g y s z e r ű” mondatok. Ezek egy részében az elvont cselekvést kifejező *-ás, -és* képzős főnevek — határozói szerepben — mondatnál egyenértékűek. A „hivatali íz” elkerülésére tehát célszerűbbnek látszott inkább összetett mondatokban fogalmazni: „Követeit . . . üres kézzel, *tiszteletadás nélkül* küldték vissza” (Jud 1,11) — átalakítva: „*anélkül, hogy megtiszteltetésben részesítették volna őket* | *anélkül, hogy megtiszteltetésben lett volna részük.*” Vagy: „A csapás nem lenne méltó a király *megterhelésére*” (Eszt 14,4) — átfogalmazva: „A csapás nem lenne rá méltó, hogy *terheljem vele* a királyt.” Itt amiatt is ajánlatos volt a szöveget módosítani, mert a *megterhel* ige ’alkalmatlanságot, fáradságot okoz’ jelentésben csak ritkán, udvarias kifejezésekben használatos (l. ÉrtSz.), elvont cselekvésű főnevet pedig nem is igen szoktunk belőle a szóban forgó értelemben képezni. — „*Megőszüléstekig* hordozlak titeket” (Iz 46,4) — itt az *-ás, -és* képzős főnévből alakult határozó azon túl, hogy nehézkes a kiejtése, egy kissé erőltetett is, az *-ig* rag ugyanis mai nyelvünkben többnyire határozószókban él (pl. látástól *vakulásig*), s nem kapcsolódik hozzá korlátlanul bármely *-ás, -és* képzős főnévhez. Emiatt mondat került a helyére: *míg meg nem őszültök.*

Nem kevésbé tipikus jelensége mai hivatali nyelvünknek a túlságosan hosszú, illetőleg az igenévi jelzők használata sem. Ahol tehát mód nyílt rá, ezeket is igyekeztünk kiiktatni, mondattal helyettesíteni. „Ezért előjáróikat leölésre adtad, eltévelyedésük miatt szégyenkező ágyukat vérfürdőre” (Jud 9,3). Ez a részlet azáltal, hogy a hosszú jelzővel kifejezett mondanivalót mellékmondattal fejeztük ki, így módosult: „Ezért előjáróikat halálra adtad, ágyukat meg, amelyet lealacsonyított a hűtlenség, vérfürdővé tetted.” A következő példában azzal, hogy az igenévi jelzőt kiküszöböltük, egyúttal a statikus fogalmazás is dinamikusabbá vált, elbeszélő jelleget öltött: „A hetedik napon a bortól felvidult király megparancsolta a hét eunuchnak ...” (Eszk 1,10) — átalakítva: „A hetedik napon a király jókedvre derült a bortól és megparancsolta a hét eunuchnak, hogy ...”

4. A szöveg hűség fogalmának korszerűbb értelmezése módot adott egész sor idegenszerű kifejezés kiküszöbölésére. Ezáltal ismét közelebb került a Biblia nyelve az élet nyelvéhez. Mindenekelőtt: kiiktathattuk a fölösleges névmáshasználatot, amely az egyházi nyelvet évszázadokon át oly mesterkéltté tette, sőt bizonyos fókig teszi még ma is: „hívjuk őt a mi segítségünkre” (Jud 8,17) — kijavítva: „hívjuk segítségül”; „hallgasd meg szolgád imáját, amelyet én most nappal és éjjel a te szolgáért, Izrael fiaiert hozzád intézek” (Neh 1,6) — helyesbítve: „hallgasd meg szolgád imáját, amelyet szolgálidért, Izrael fiaiert most ... hozzád intézek.”

Egy további példa:

Megtaláltak engem az éjjeli örök
amint a városban körútjukat járták.

Ütöttek engemet és véresre vertek,

elvették leplemet ... (Én 5,7).

Ez a részlet a személyes névmás elhagyása, valamint az alany kiemelése és az *elvesz* igének egy nagyobb erőszakot érzékeltető igével (*letép*) való felcserélése révén így módosult:

Az éjjel örök találtak meg,

amikor a várost járták.

Ütöttek és véresre vertek,

letépték rólam a leplet ... (Csak zárójelben: a Jeruzsálemi bibliában is: „ils m'ont enlevé mon manteau ...”, azaz: „eltávolították, elrabolták” áll. Ugyanígy a német fordításban is: „Meinen Überwurf rißen mir weg die Wächter”.)

Egy harmadik példa az Énekek énekéből:

Látják őt a lányok s boldognak hirdetik

és magasztalják őt királynők, ágyasok (Én 6,9).

Itt szintén a személyes névmást kellett először is kiiktatni, de ezenkívül a három alanyt is célszerűnek látszott kiemelni. Ugyanakkor a *látják* igei állítmány jelzői mellékmondatba került — így lekerült róla a fölösleges hangsúly, a mondanivaló lényegét kifejező *boldognak hirdetik* pedig nagyobb nyomatótkot kapott, s a *lányok* alany és a *boldognak látják* állítmány között is szorosabb lett a kapcsolat:

A lányok, akik látják, boldognak hirdetik,

királynők s ágyasok ünneplik.

Aztán: szakítani lehetett az eredetiben is pusztán jövő időt kifejező *akar* ige használatával „*gondoskodni akarunk* arról, hogy ... megszilárdítsuk a birodalom nyugalját és békéjét” (Eszt 8,12 h). Helyesbítve: „*gondunk lesz rá*, hogy ...” — Szabadulni lehetett a *consecutio temporum* diktálta igeidőktől. Így például az *amikor* vagy *ha* kötőszóval bevezetett időhatározói, illetőleg feltételes mellékmondatban és olyan esetekben, amikor az eredeti szövegben is csak az idéző mondat múlt idejű állítmánya miatt állt az ige múlt időben, a múlt időt felválthatta a jövő idő vagy a jövőre utaló jelen idő. Egy példa: „A mi fajtánk *nem szenved csapást*, kardnak nincs hatalma rajta, *ha nem vétkezett* Isten ellen” (Jud 11,10). Jelen időt használva és egyúttal a *csapást szenved* kifejezést is megszokottabb szószervezettel helyettesítve: „A mi fajtánkat *nem éri csapás* ... , *ha nem vétkezik* Isten ellen.”

Lehetővé vált továbbá az *accusativus cum infinitivo* másainak a kiiktatása is: „*Ne engedd bezárulni* azok ajkát, akik téged dicsérnek” (Eszt 4,17 h). Átfogalmazva: „*Ne engedd, hogy azok ajka*, akik téged dicsőítenek, *elnémuljon*.” Még az Újszövetség 1967-i kiadásában is ez áll: „Mikor ezt [a 38 éve beteg embert] Jézus *ott feküdni látta* és megtudta, hogy...” A mostani átdolgozott változat szerint: „Amikor Jézus *meglátta, amint ott feküdt*, és megtudta, hogy...” — Az idegenszerű célhatározói mondatot ugyanakkor kapcsolatos mondat válthatta fel: „Menj és beszéld rá azt a héber asszonyt, aki nálad van, jöjjön el hozzánk, *hogy velünk egyék és igyék*” (Jud 12,11) — helyesbítve: „jöjjön el, *és egyék-igyék velünk*.” Vagy: „Akkor Eszter magához hívatta Hatakot, a király által szolgálatára rendelt eunuchok közül az egyiket, Mardocheushoz küldte, *hogy megkérdezze tőle*, mi történt és miért viselkedik így” (Eszt 4,5). Ez a mondat a *hogy* kötőszós célhatározói mondat kiiktatása — és a szórend módosítása, valamint a kiemelendő mondatrészek kiemelése — révén így módosult: „Akkor Eszter hívatta ... Hatakot, s *elküldte* Mardocheushoz, *kérdezze meg tőle*, mi történt, miért viselkedik így.”

5. Ezeken túlmenően: a szó szerinti fordításban *homályos* vagy legalábbis *kevésbé kifejező*, erőtlen szavakat és szókapcsolatokat föl lehetett cserélni *világosabb, erőteljesebb* kifejezésekkel. Más szóval: a szó szerinti megfelelők helyébe „*hírértékben*” *adekvát* kifejezések kerülhettek.

Az egybevető vizsgálatok rávilágítanak, hogy amikor új fogalom elnevezésének igénye merül fel, akkor némely nyelvben a szavak száma gyarapszik jobban, más nyelvekben inkább a szójelentéseké (vö. St. Ullmann: *Semantic Universals: Universals of Languages* [szerk. J. H. Greenberg] 1963. 177; U. Weinreich: *Languages in contact*. New York, 1953. 47–62; stb.). Ebből következően a különféle nyelvek több jelentésű szavai rendszerint nem felelnek meg egymásnak teljesen, csupán bizonyos jelentéseikben lehetnek egymásnak adekvát megfelelői, más jelentéseikben csak egyéb kifejezőeszközökkel lehet őket pótolni. Így egy *A* nyelv *a* szavának különféle jelentéseiben a *B* nyelvben *a*, *b*, *c* stb. szó vagy szószervezet felelhet meg; ezeket fordításkor nem szabad egymással fölcserélni. Máskor az *A* nyelvben a szó jóval szélesebb körben használható, mint megfelelője a *B* nyelvben. Például a német *enthaupten* 'den Kopf abschlagen' egyaránt használható kivégzéssel kapcsolatban és hadakozás közben vagy alattomban, bosszúból stb. véghezvitt fejtétel kifejezésére (vö. Wahrig: *Deutsches Wörterbuch*). Ugyanígy a francia *décapiter*

ige is. A magyar *lefejez* ezzel szemben csak az első esetben alkalmazható, mert a 'bírói ítélet alapján, büntetésül' jelentésmozzanat is hozzátartozik. A fejevétel egyéb formáira más kifejezést kell alkalmazni, olyat, amelyhez nem kapcsolódik bírói ítéletnek, büntetésnek a képzete: *fejét veszi, levágja a fejét*. Más szóval az *enthaupten/décapiter* igének több — részleges! — megfelelője van a magyarban. Épp ezért — bár a Jeruzsálemi a bibliában *décapité* áll — át kellett ezt a hírvívő ajkáról elhangzó mondatot is fogalmazni: „Holofernesz *lefejezve* fekszik a földön” (Jud 14,19). Ilyen módon: „Holofernesz *levágott* *fejével* hever a földön.” Ahogy néhány sorral följebb is ez áll: „Ott találta a küszöbön, holtan, a *feje le volt vágva*” (Jud 14,15). „Hogyha rajtakapják [a tolvajt], hétszeresen fizet, *odaadja* házát és egész vagyonát” (Péld 6,31) — itt a magyar *odaad* igébe belevegyül az 'elajándékoz, odaajándékoz' képzete is (pl. mindenét *odaadta* a gyermekeinek, a rászorulóknak stb.). Így — annak ellenére, hogy például a német fordításban is *gibt hin* szerepel a megfelelő helyen — egy olyan igét iktattunk a helyébe, amely a 'rajtavesztés, ráfizetés' fogalmát a magyarban jobban érzékelteti: „De ha rajtakapják, hétszeresen fizet, *rámegy* a háza és egész vagyona.” — A Jeruzsálemi bibliában ez olvasható: „*les hommes de Bethléem et de Netopha*” (Neh 7,26). A magyarban az *ember* szintén használatos 'férfi' jelentésben, de csak a népnyelvben és ott sem korlátlanul. Így például többes számú birtokként (*emberei*) nem fejezhet ki egyszerűen 'férfi'-t, hanem olyan férfit jelent, aki valakinek a szolgálatában áll vagy valakinek a párthíve, zsoldosa stb. Éppen ezért az idézett helyen a *Bethlehem és Netofa emberei* helyébe *Bethlehem és Netofa lakói* került, annál inkább, mivel az előzményből világos, hogy férfiakról van szó, így, a *férfiak* ismétlésére nem volt okvetlenül szükség. Másutt *ide vagy odavaló emberek/férfiak* kerültek a tárgyalt birtokos szerkezet helyébe. — A *kérésére* kifejezést a magyarban csak olyankor szoktuk alkalmazni, amikor a kérés teljesítéséről szólunk (pl. *kérésére* megteszem; *kérésére* nem mondtam el stb.). Innen érthető módon a következő részletben szokatlanul csengett volna: „Ki fülét bedugja szegény *kérésére*, az is kér majd egyszer, de nem hallgatják meg” (Péld 21,13). Emiatt — jóllehet a Jeruzsálemi bibliában is így olvashatjuk: „*Qui ferme l'oreille à l'appel du pauvre . . .*” — másképp fogalmaztunk: „Aki bedugja fülét, *amikor kér a szegény*, maga is kér majd egyszer, de nem hallgatják meg.” — „Soha nem gondolta [Jeruzsálem], hogy *ez lesz a vége*” (Siral 1,9) — itt a kiemelt kifejezés szó szerint megfelel a német fordításban szereplő kifejezésnek: „*sie dachte nicht, daß dies ihr Ende.*” Mégis, mivel a magyarban valamely dolognak, történésnek stb. kimenetelére, közvetlen következményére szoktunk vele utalni (pl. ha a gyerekek nem férnek a bőrükben, így figyelmeztetjük őket: „nyugodjatok, mert *verés lesz a vége*”; vagy: „tudtam, hogy *ez* — tudniillik felsülés, per, összeveszés stb. — *lesz a dolognak a vége*”; stb.), olyan kifejezést iktattunk a helyébe, amely alkalmasabb Jeruzsálem sorsának érzékeltetésére:

nem gondolta volna, hogy *ilyen végre jut*.

Szörnyű mélyre süllyedt,

és nincs, aki vigasztalja.

— Előfordult, hogy a szó szerinti megfelelő csak *k i s e b b m é r t é k é t*, fokát fejezte volna ki a szóban forgó cselekvésnek, s emiatt kevesebbet mondott volna a kellenél, „*Nagyon rosszúl viselkedtünk* veled szemben, nem tartottuk meg parancsaidat, törvényeidet és rendelkezéseidet” (Neh 1,7) — e helyen nyilvánvalóan többről van szó, mint az illem szabályainak áthágásá-

ról vagy a házi, iskolai stb. rend megszegéséről, amire a *rosszul viselkedik* utal. Erőteljesebb kifejezést iktattunk hát a helyébe: „*Súlyosan vétkezünk ellened*”, noha a Jeruzsálemi bibliában ez áll: „*Nous avons très mal agi envers toi.*” Vagy: „Az volt a szándékuk, hogy *rosszat tesznek velem*” (Neh 6,2). Jóllehet a Jeruzsálemi biblia szerint: „*Mais eux méditaient de me faire du mal*”, a magyarban többet mondó kifejezéssel éltünk: *elbánnak velem.* (Az egésze nézve l. Nida i. m. 137 kk.)

A modern nyelvtudomány az úgynevezett mezőelmélettel felhívja figyelmünket a szavak, kifejezések nyelvi beágyazottságára. Az egyik nyelvben ez egészen más lehet, mint megfelelőjéé a másik nyelvben. Emiatt előfordulhat, hogy a szó szerinti megfelelő nem töltheti be az adekvát kifejezőeszköz szerepét. Egy példa: Ezekiel próféta ismételt hivatkozik az isteni sugallatra, arra, hogy szavaiért maga az Isten kezeskedik. Ezt szó szerint fordítva ezzel a szószerkezettel fejezi ki: *Az Úr keze volt rajtam* (1,3; 37,1 stb.); vagy a Vulgatán alapuló régi fordítás szerint: *Lőn rajtam az Úr keze* (l. az 1930. évi kiadást). Csakhogy azok az idiómaszerű kifejezések, amelyek közé ez a kifejezés beilleszkedik, vagyis amelyekben *rajta* határozószó vagy *rá-* igekötő szerepel, többnyire negatív tartalmúak: *rajta van az Isten verése* vagy *büntetése*, sőt: *átok ül rajta* és: *ránéhezedik az Isten* vagy *az Úr keze* [értsd: büntetése]. Így az Úr figyelmeztető, utat mutató szavának bevezetéseként nem látszott célszerűnek megtartani a szó szerinti kifejezést, annál kevésbé, mivel a szövegnek egy másik helyén fenyegető jövődőlésben szerepel, a kilátásba helyezett büntetésre utal: „Azokon a prófétákon, akik hamis látomást láttak és hazugságokat jövődöltek, *rajtuk lesz a kezem*: nem jutnak be népem tanácsába...” (Ez 13,9). Jób viszont arra kéri az Urat: „*vedd le rólam a kezedet*, ne kelljen... félelemben élnem” (Jób 13,21). Helyette tehát „pozitív töltésű” kifejezést kerestünk, amely alkalmas a prófétai szó „adomány” jellegének érztetésére. A kéznek valaki fölé terjesztése vagy valaki fölött kiterjesztve tartása a megáldásnak, a védelmezésnek-oltalmazásnak szokásos szimbóluma. Ráadásul irodalmi hagyománya is van az *áldón* vagy *védőn terjeszti kezét valaki, valami fölé* kifejezésnek. Így került sor arra, hogy a tárgyalt szó szerinti megfelelő helyébe ez a kifejezés kerüljön: *fölöttem volt az Úr keze*. Annál inkább, mivel Nehemiás próféta könyvében is ez áll: „Elbeszéltem nekik, hogy *fölöttem volt Istenem jóságos keze*” (2,18).

6. Bizonyos fogalmak kifejezésére — mint tudjuk — némely nyelvben szószerkezetek szolgálnak, más nyelvekben ellenben egyetlen szó is elegendő. Nem szorul bizonyításra: ilyen esetekben nem célszerű az egész szószerkezetet szóról szóra lefordítani, hanem meg kell keresni a neki megfelelő egyetlen szót. Például: „Ereje a tengert *háborgásba hajtja*” (Jób 26,12) — egyetlen szóval: *felkorbácsolja*. Annál inkább, mivel a szószerkezetek igen sokszor idiómaszerűek, így szó szerint visszaadva homályossá válnak, értelmüket veszítik. Mint ebben az esetben is: „egy kutya se fogja *nyelvét ellened mozgatni*” (Jud 11,19). Helyesbítve: „egyetlen kutya se fog ellened *csaholni*.” Vagy: „Így válaszoltak: Menjünk és építsünk, s *megegerősítették kezüket* erre a szép munkára” (Neh 2,18). Átfogalmazva: „Menjünk és fogjunk hozzá az építkezéshez. S *nekiláttak* ennek a derék munkának.” Itt említem meg: A héberben az 'igen sok' fogalmát szó szerinti fordításban a *nincsen száma valaminek*, illetőleg a *valaminek a sokasága* vagy *nagy száma* birtokos szerkezet fejezi ki. Ám a magyarban a *nincsen száma* konkrét értelmű, azt jelenti,

hogy valami nincs számmal ellátva, a *valaminek a sokasága, nagy száma* pedig eléggé szokatlan, idegenszerű szószerkezet. Emiatt ezeket a hebraizmusokat igyekeztünk kiiktatni. Szerencsére az 'igen sok' fogalmára bőségesen vannak szavaink, kifejezéseink (*számos, számtalan, rengeteg, töméntelen, tömérdek, megannyi, tengernyi, se szeri, se száma* stb.), így magyarosabbá téve egyszersmind színesebbé, változatosabbá is vált a szöveg. Egy-két példa:

Országa tele van ezüsttel-arannyal,
és *nincsen száma kincseinek*.
Országa tele van lovakkal
és *nincsen száma harci szekereinek* (Iz 2,7)

A kiemelt kifejezést mással helyettesítve:

Országa tele van ezüsttel-arannyal,
kincseinek *se szeri, se száma*.
Országa tele van lovakkal,
harci szekereit *nem lehet megszámlálni*

(vö. *megszámlálhatatlan*).

Vagy: Akik a lovakban bizakodnak,
a *harci szekerek sokaságában*
és a *lovások nagy számában* ... (Iz 31,1).

Magyarosabb lkifejezést használva:

Akik a lovakban bizakodnak,
a *töméntelen* harci szekérben
meg a *tömérdek* lovasban ...

Végül: „Minek nekem *véres áldozataitok sokasága*”? — mondja az Úr (Iz 1, 11). Színesebb, magyarosabb kifejezéssel élve:

„Minek nekem *megannyi véres áldozatotok*”? — mondja az Úr.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy minden *idióma*-t kiiktattunk a fordításból. Ha lefordítva nem okoztak különösebb zavart a megértésben, akkor természetesen megtartottuk őket, kivált azokat, amelyek művelődéstörténeti szempontból jellegzetesek voltak, így sajátos szint is adtak a stílusnak: „Ő háromszáz *legyőzött fölött lengette meg dárdáját*, és nagy nevet szerzett magának” (1 Krón 11,20); „nem hullsz el kard élén, hanem *zsákmányul kapod életedet*, mivel bízál bennem” (Jer 39,18); „ellenségedet *lábad alá teszem számolyul*” (Zsolt 110,1); „Edomra *ráteszem sarumat* s diadal-maskodom a filiszteusok földjén” (Zsolt 108,10); stb. Máskor — ahelyett, hogy szóról szóra lefordítottuk volna — hasonló hírértékű *idiómával* helyettesítettük az *idiómaszerű* szókapcsolatokat: *szavaid nem hullanak a földre* (a német fordítás egy helyén pl.: *keines seiner Worte ließ er zu Boden fallen*; Sirák 47,22) — megszokottabb, világosabb kifejezéssel helyettesítve: *nem hiúsulnak meg, nem maradnak üres szavak*. — Egy gúnydalban (Iz 3,16–24) ezzel a két sorral találkozunk:

Jeruzsálem leányai felfuvalkodtak,
magasra *emelt fővel* járnak ...

A Jeruzsálemi bibliában szintén ezt olvassuk: *parce qu'elles vont la tête haut*. Mégis, mivel a magyarban csak az járhat emelt fővel, akinek van mire büszkének lennie, a szó szerinti megfelelőt nem adtuk a Jeruzsálem leányait ostorozó prófétának az ajkára, inkább más, negatív töltésű kifejezéssel pótoltuk:

Jeruzsálem leányai felfuvalkodtak,
fenn hordják az orrukat,
kihívóan tekingetnek.

Vagy: „Széttörtem jármotok fáját, és fölemelhetitek szarvatokat” (Lev 26,13). Itt az előzményből ugyan kikövetkeztethető a *fölemeli szarvát* kifejezés értelme. Mégis, mivel előzmény nélkül, önállóan is ismételten előfordul (pl. a zsoltárokban), célszerűbbnek látszott módosítani: *fölemelhetitek fejeteiket*.

7. Ha valahol a nyelvet beszélők nagy számához mérten teológiában, illetőleg bibliai tudományokban jártas fordítók is nagyobb számban találhatók, úgy igyekeznek szervezni a munkát, hogy a fordításra kijelölt rész megfeleljen a fordító egyéni stílusának, személyes adottságainak (vö. Nida i. m. 179–80). Nálunk erre nem volt mód. Így azt a hátrányt, ami abból adódott, hogy ugyanazon fordítónak egymással teljesen ellentétes és sokszor alkatával is ellenkező stílusú szöveggel kellett megbirkóznia, szintén a nyelvi lektornak kellett kiküszöbölnie. Némely könyv stílusát mintegy „m e g k e l l e t t e m e l n i”, ü n n e p é l y e s e b b é, v á l a s z t é k o s a b b á kellett tenni. Ennek jegyében került például sor arra, hogy prófétai szövegben az ilyen hétköznapi erőtlén, színtelen kifejezések helyébe, mint: „könnyei *folynak* az arcán” (Siral 1,2); „kevélysége hogy *megsemmisült!*” (Iz 14,4); „fogott *egy embert a királyi házból*” (Ez 17,13); „Íme a nap, íme *eljön!* Sorra kerülsz, a csapás készen vár rád, a kevélység *elterjedt!*” (Ez 7,10); „tűz *megy ki onnan!*” (Ez 5,4); „hogy ott *beszennyezd* szépségedet” (Ez 16,25); „A tengerek *fejedelm*ei leteszik palástjukat, levetik *tarka ruháikat!*” (Ez 26,16); stb., választékosabb, erőteljesebb, színesebb kifejezések kerüljenek: „könnyei *peregnek* az arcán”; „kevélysége hogy *elenyészett!*”; „fogott *egy királyi sarjat!*”; „Itt a nap, lám, *elérkezik!* Sorra kerülsz, a csapás készen vár rád, a gőg *eluralkodott!*”; „*Láng* fog belőle *kicsapni!*”; „hogy ott *sárba tipord* szépségedet”; „*színpompás öltözkűket!*”; stb. — Ugyanígy Judit könyvében is az *összesereglett* alak váltotta fel az *összegyűlt* igealakot ezen a helyen: „Így Keleud fiainak számos népe *gyűlt össze!*” (Jud 1,6). Ez a rész pedig: „Sokaságuk *elzárta* a folyókat, lovasaik *ellepték* a dombokat” (Jud 16,3) így módosult: „Annyian voltak, hogy *eltorlaszolták* a folyókat, lovasaik *elárasztották* a dombokat”. — A *lovon járó lovas* kifejezésnek — azon túl, hogy túlságosan hétköznapi — a mai olvasó számára már csak tényközlő szerepe van, tulajdonságra nem utal. Így a *megnyerő* jelzőnek is, ami után következik, inkább rontja a hitelét, mintsem erősitené. Éppen ezért nagyobb vonzóerőt tükröző és az előzményhez is jobban simuló, azt mintegy alátámasztó, bizonyító, sőt fokozó kifejezést kerestünk helyette: „megnyerő ifjak, *paripára termett* lovasok voltak” (Ez 23,6). A *paripára termett* — bár nem tartozik hozzá a mai olvasó, kivált a fiatal olvasó aktív szókincséhez — az irodalmi olvasmányok jóvoltából mégis alkalmas rá, hogy a közlést, tudniillik, hogy Okola hűtlen lett, „szerelemre gyulladt szeretői, a szomszédos asszírok iránt”, motiválja, hitelessé tegye. Sőt — épp nem egészen mai voltánál fogva — egy kicsit még az elmúlt időket is idézi, történeti távlatot is kölcsönöz a szövegnek. — Az alábbi példákban a *jelző* és a *jelzett* szó stíláriis összhangja is megkívánta a hétköznapi kifejezés választékosabbra, irodalmibbra cserélését: „Fáraó *hintaja* elé való *lóhoz* nézlek én tégedet, mátkám, hasonlónak” (Én 1,9) — átfogalmazva: „Fáraó *hintaja* elé való *paripához* tartalak, mátkám, hasonlónak”. Vagy: „utat hasít a *lenge levegőben!*” (Bölcs 5,11) — a hétköznapi hangulatú, sőt szaknyelvi *levegő* helyébe irodalmibb hangulatú *jelzett* szót iktatva: átszeli a *lenge léget*.

Ő a fejem alá teszi a *balkezét,*

a *jobbjaival* pedig átkarol engemet (Én 8,3)

— e részletben azért kívánczozott a *balkezét* helyébe emelkedettebb hangulatú szinoníma, hogy a p á r h u z a m o s s o r o k k ö z t i s meglegyen a s t í l á r i s ö s s z h a n g. Természetesen a fölösleges névmásokat is kiküszöböltük:

A *balját* a fejem alá teszi,
a *jobbával* meg átkarol.

Máskor épp ellenkezőleg, a fölöslegesen választékos, sőt finomkodó szavak helyébe kellett h é t k ö z n a p i b b, é l e t t e l t e l i b b kifejezést keresni. Ez a kifejezés például: „orrodba *gyűrűt helyeztem*” (Ez 16,12) így módosult: *karikát tettem*. Különösen fontos volt a finomkodást kiküszöbölni akkor, ha az már-már a mondanivaló rovására ment: megbontotta vagy legalábbis elszíntelenítette a képet. Mint ebben az esetben: „Te mindenről tudsz s azt is tudod, hogy . . . *borzadok* a körülmételetlenek és minden idegen *fekvőhelyétől*” (Eszt 4,17 u.) A *fekvőhely* szó nem idézi fel szükségszerűen a házassági-szerelmi kapcsolatnak a képzetét, ilyen asszociációt csak az *ágy* indukál (vö. elválnak *ágytól* és asztaltól; *ágyas* stb.), enélkül viszont a *borzadok* kitételnek sincs „fedezete”. A *fekvőhely*-et ezért föl kellett cserélni *ágy*-gyal: „Te mindenről tudsz, tudod azt is, hogy . . . *borzadok* a körülmételetleneknek és minden idegennek *ágyától*.”

De ettől függetlenül is szükség volt a s t í l u s s z i n t e k b i z o n y o s f o k ú a r á n y o s í t á s á r a, mint minden munkaközösségben, amelynek tagjai más-más stílusnemet képviselő részleteket fordítanak. Ilyenkor ugyanis ki-ki csak a maga részét látja, s árnyalatnyi pontossággal nehéz, szinte lehetetlen eltalálnia, hogy ez a rész stílusát tekintve jól beilleszkedjék az egészbe, ne legyen se ünnepélyesebb, se népibb, se „dörgőbb”, se meghittebb stb. hangvételi annál, ahogy az az egészen belül, a többi részekhez viszonyítva kívánatos. Hadd említsek itt is legalább egy példát: Az egyik fordító több helyen elhagyta a névelőt és ezzel archaikussá tette stílusát. Minthogy a többi fordító nem élt az archaizálásnak ezzel a módjával, s egyébként sem volt cél a régiesítés, pótoltuk a hiányzó névelőket:

„Ügy elnyeljük őket élve, mint *alvilág*,
egészségest csakúgy, mint ki sírba készül” (Péld 1,12) —
névelővel: „Ügy elnyeljük őket élve, mint *az alvilág*,
az egészségest csakúgy, mint azt, aki sírba készül.”

Vagy: *Igazak emléké*t áldva emlegetik,
gonoszoknak neve feledésbe merül (Péld 10,7) —
a névelőt kiteve:

*Az igazak emléké*t áldva emlegetik,
a gonoszok neve feledésbe merül.

Bölcsesség magának házát fölépíti,
balgaság lerontja saját kezeivel (Péld 14,1) —
a névelőt pótolva:

A bölcsesség fölépíti magának a házát,
a balgaság meg lerontja, a saját kezével.

8. A Bibliára vagy legalábbis némely könyvére, részére — mint tudjuk (vö. R. Jacobson: *Hang — jel — vers* 1972. 400 kk.) — igen jellemzők a p a r a l e l i z m u s o k. Így ezek „átültetésére” mindenképpen törekedni kellett. Csakhogy ez gyakran nem csekély gondot okozott, nem kevés fáradtságba került. Például Izajás egyik részlete első (szó szerinti?) fogalmazásban így hangzott:

Mert *vizet öntők* a szomjas földre
és *folyókat a szárazra* (Iz 44,3).

Itt a *vizet öntők* kifejezés először is erőtlen. A magyar *önt* ige jelentése ugyanis magában foglalja a 'tartályból, edényből' jelentésmozzanatot, ám ennyi víz a szomjas földnek mit sem használ. Nagyobb baj azonban, hogy *folyókat* magyarul nem lehet *önteni*. Ráadásul a *száraz* főnévi használata sem közkeletű, ellenkezőleg: meglehetősen korlátozott, jószerével csak néhány frazeológiai szókapcsolatra szorítkozik, s ott sem 'kiszáradt föld', hanem 'szárazföld, part' értelmet fejez ki (pl. *szárazra* vetett hal). Így mindenekelőtt egy olyan igét kellett keresni, amelyhez egyrészt nagy mennyiségű víz képzete kapcsolódik, másrészt olyan cselekvést jelöl, amely mind a vízre, mind a folyóra vonatkozhat. Ezen túlmenően a *szárazra* helyébe olyan megszokottabb kifejezést kellett iktatni, amely ugyanakkor arra is alkalmas, hogy párhuzamba állítsuk, ha másképpen nem, a *szomjas földre* kifejezést is „feláldozva”. Ilyen meggondolások alapján a szöveg így módosult:

Mert *elárasztom vízzel* a tikkadt mezőt
és *bővizű patakokkal* a kiaszott földet.

Itt — nem is kell mondani — az *eláraszt* nemcsak konkrét jelentésben szerepel, hanem átvitt értelemben is. A 'vízbőség' képzete ezáltal mintegy fokozódik. Ugyanakkor a *víz — bővizű patak, tikkadt — kiaszott* párokban is megvan az intenzitásbeli különbség. Az idézett rész A vigasztalások könyvéből való. Így tehát *t a r t a l m i s z e m p o n t b ó l* is fontos volt, hogy a mondani-valót az *önt* ige miatt nagyon is szűkre sikerült kereteiből kiszabadítsuk, és mintegy szabad utat adjunk a bőséges áldásnak.

Máskor a *szinonimákkal való gazdálkodást* kellett szinte bűvészi szintre emelni annak érdekében, hogy a párhuzamos kifejezéseket vissza lehessen adni, mégpedig rendeltetésüknek megfelelően úgy, hogy a gondolat egyre erőteljesebb formát öltjön, egyre hatásosabb megfogalmazásban ismétlődjék. Újra Izajástól idézek példát, az ítéletről szóló jövődőlésből:

Bizony, megnyílnak az ég zsilipjei
és *megrendülnek a föld alapjai*.

Roppanva összeroppan a föld,
összetörik és megrendül a föld (24,18–19).

Ebben az első megfogalmazásban a párhuzamos kifejezések sora mondhatni oda tér vissza, ahonnan kiindul: *Megrendülnek a föld alapjai — megrendül a föld*. Ezen túlmenően: az *összeroppan* annyit jelent, hogy 'roppanva összetörik' (vö. ÉrtSz.), így a *roppanva összeroppan* valójában tautológia. Ugyanakkor az *összetörik* használata is megkérdőjelezhető: törékeny tárgyak (pohár, szöveg stb.) szoktak összetörni, így bagatelizálja a képet. Ezen túlmenően valami útéstől, nyomástól szokott összetörni, ám az akkori világkép szerint a föld lapos volt, így megrendülését csak az okozhatta, hogy alapjai elvesztették szilárdságukat. A szóvá tett zavaró mozzanatok az alábbi módon próbáltuk meg kiiktatni:

Bizony, megnyílnak az ég zsilipjei
és *meginognak a föld alapjai*.

Recseg-ropog és megreped a föld,
meghasad és megrendül a föld.

9. Mint ismeretes, a Biblia egyes részeit az istentiszteleteken, a különféle szertartások keretében *f e l s z o k t á k o l v a s n i*. Így átültetésekor

nemcsak olvasókkal, hanem hallgatókkal is kellett számolni. Hallásból nehezebb egy szöveget appercipálni, mint olvasva. Felolvasásra szánt szöveg fordításakor és lektorálásakor tehát különös gondot kell fordítani a mondatsszöveésre, a mondatok világos tagolására, összefűzésére, egymáshoz kapcsolására, sőt a hangsúlyos és hangsúlytalan szavak helyes arányára, eloszlására is. A lektorálás során legtöbbször a túlságosan hátra (nemegyszer egészen a mondat végére) került alany kívánczított előbbre. Mint ebben a mondatban is: „... elrendeltük, hogy mindazokat, akiket levelében kimutat Ádám — ügyeink intézője s számunkra atyánk után az első —, irtsák ki teljesen asszonyaikkal és gyermekeikkel együtt *ellenségeik* karddal irgalom és kímélet nélkül” (Eszt 3,13 f.). Helyesbítve: „... elrendeltük, hogy akiket Ámán — ügyeink intézője s számunkra atyánk után az első — levelében felsorol, azokat *ellenségeik* asszonyaikkal és gyermekeikkel egyetemben mind hányják kardélre, irgalmat és kíméletet nem ismerve.” — A következő mondatban az állítmányt kellett közelebb hozni az alanyhoz: „mindenható *igéje* az égből, királyi trónjáról zord harcos módjára *ott termett* a pusztulásra szánt föld közepén” (Bölcs 18,15). Azzal, hogy az állítmány előbbre került és nagyobb hangsúlyt kapott, nemcsak világosabb lett a szöveg, hanem — a hangsúlyos szavak számának gyarapodása révén — még ritmikusabbá is vált: „mindenható *szava* zord harcos módjára *ott termett* az égből, királyi trónjáról a pusztulásra szánt föld közepén.” — Előfordult, hogy — a félreérthető, illetőleg szintelen szavak egyértelmű, színes kifejezésekre cserélésén túl — az állapothatározónak értelmező jelzővé alakításával lehetett elérni, hogy a mondatba kellő számú nyomatékos szó kerüljön. Például ebben az esetben: „Fölgerjedt vágyuk csillapítására *rendkívüli falatként fürjeket* adott nekik táplálékul” (Bölcs 16,2). Átfogalmazva: „Gyötrő éhségük (a *fölgerjedt vágy* mást, többet jelent a kelleténél!) csillapítására *csodálatos eledelt, fürjeket* adott nekik táplálékul.” Máskor az igenévi jelzőnek állítmánnyá és a névszói állítmánynak értelmező jelzővé alakításával lehetett elérni, hogy a mondat ritmikusabbá, dinamikusabbá váljon:

fölöttem lebegő zászlaja: szerelem (Én 2,4) —
átalakítva:

fölöttem lebeg zászlaja, a szerelem.

Ahol mód nyílt rá, a párhuzamos mondatok, illetőleg mondatrészek közti összhangra, szerkezeti megfelelésre is igyekeztünk ügyelni, nemegyszer még olyankor is, amikor a szorosabb értelemben vett „helyesség” ezt nem követelte volna meg. Ezzel is azt igyekeztünk előmozdítani, hogy simábbá, ritmikusabbá váljék a szöveg. A főtebb idézett példán (Felfogásunk *vádlója* ő...) kívül hadd idézzek itt még két másik részletet: Az egyikből egyúttal egy kevésbé szerencsés kötőszót is kiiktattunk: „Emlékezzetek arra, *amint* Ábrahám cselekedett, Izsák minden próbátételére, azokra a dolgokra, amik Jákobbal történtek” (Jud 8,26). Átfogalmazva: „Gondoljatok arra, *hogyan* bánt Ábrahám, *mint tette* próbára Izsákot, *mik történtek* Jákobbal.” A másikkban pedig még az is az átfogalmazás mellett szólt, hogy a *ruházkodásra* inkább csak állandó határozóként használatos, a *valamit tart* mellett célhatározói szerepben nem szoktuk alkalmazni: „akkor bárányokat tarts *ruházkodásra*, bakokat is tarts, *hogy földet*

vásárolhass'' — átalakítva: „akkor tarts bárányokat, hogy legyen ruhád, bakokat is tarts, hogy földet vásárolhass.”

Ahhoz, hogy a mondat kerekké, világossá váljék, néha elégnek bizonyult egy-egy vonatkozó határozót is betoldani. Például itt: „ez alkalom lett volna számukra rosszindulatú megszólásra, hogy gyalázhassanak” (Neh 6,13) — a hiányzó határozót pótolva: „Ürügyül szolgált volna nekik rosszindulatú megszólásra, *arra*, hogy gyalázhassanak.” Máskor a vonatkozó kötőszó hiánya okozott zökkenőt, ezt kellett hát pótolni. Egy példa: „... akkor Ámán, aki bölcsességben kitűnik köztük, megingathatatlan odaadása és rendíthetetlen hűsége s a második helyet foglalja el a birodalomban, tudtomra adta, hogy . . .” (Esz 3,12 c). Nem szorul magyarázatra: az alanyváltások miatt itt célszerű a vonatkozó kötőszót ismételtelen is kitenni: „*akinek* odaadása megingathatatlan és hűsége rendíthetetlen, és *aki* a második helyet foglalja el . . .” Csakhogy az *aki* háromszori ismétlődését is el akartuk kerülni és egyébként is törekedtünk a fölösleges alanyváltás kiküszöbölésére. Emiatt ezt a megoldást választottuk: „... akkor Ámán, aki bölcsességével kitűnik köztük, s aki rendíthetetlen odaadásról és megingathatatlan hűségről tett tanúságot, és a második helyet foglalja el a birodalomban, tudtomra adta, hogy . . .” — Előfordult az is, hogy csak más kötőszó alkalmazásával és az egész mondat átépítésével sikerült világosabbá, gördülékenyebbé tenni a fogalmazást. Például: „Nem lesz Izrael számára [Egyiptom] az, akiben ő bízik, és emlékezetébe idézi a vétket, *amikor* feléje fordult” (Ez 29,16). Átfogalmazva: „Nem szerzi meg többé [Egyiptom] Izrael házának bizalmát, *hanem* emlékezetébe idézi a vétket, *hogy* hozzá fordult vagy: vétket, *amelyet* akkor követett el, *amikor* hozzá fordult.” — Vagy: „Ne vonakodjék ez a szép leány, *hogy* uramhoz jöjjön s ő megtisztelje” (Jud 12,13) — magyárosabb szófüzéssel: „Ne vonakodjék ez a szép leány, *hanem* jöjjön el uramhoz, *hadd* tisztelje meg.”

Ahol zavart okozott, természetesen arra is törekedtünk, hogy a mellékmondatot/mellékmondatokat kiemeljük a főmondatból, amelybe (az eredeti mondatfűzés nyomán?) beékelődött. Egy példa: „A zsidókat, akikről még a temetést is elvitatta s inkább dobják őket oda csecsemőstül a madaraknak vagy a vadállatoknak táplálécul, most az athéniekkel helyezte egy sorba” (2 Mak 9,15). Átfogalmazva: „A zsidókat egy sorba akarta venni az athéniekkel, pedig nemrég még az eltemetésre sem tartotta őket érdemesnek, és gyermekeikkel együtt oda akarta őket vetni a ragadozó madaraknak vagy a vadállatoknak prédául.” (NB. ez a részlet a Jeruzsálemi biblia szerint is hasonlóképpen hangzik: „Il promettait . . . de rendre semblables aux Athéniens tous ces Juifs qu'il jugeait indignes de la sépulture et . . .”) — A következő mondatban a mondanivaló lényege túlságosan előre került, a jelzői mellékmondatok meg a kelleténél hátrább szorultak; félő volt emiatt, hogy a részletek nem domborodnak ki a megfelelő mértékben, nem is szólva arról, hogy az ilyen mondatot — mivel hanglejtése folyamatosan ereszkedő, s nincs hol szünetet tartani benne — milyen nehéz jól tagolva, érthetően felolvasni: „A nép az Úrnak szolgált Józ sue napjaiban és a vének életében, akik túléltek Józsuét és még látták azokat a nagy tetteket, amelyeket az Úr művelt Izrael javára” (Bir 2,7). Átfogalmazva: „Amíg Józ sue élt és életben voltak a vének, akik túléltek Józsuét és még látták azokat a nagy tetteket, amelyeket az Úr Izrael javára végbevitt, a nép az Úrnak szolgált.”

10. A példák elemzését, a problémák ismertetését még sokáig lehetne folytatni. De néhány tanulságot talán már az elmondottak alapján is megfogalmazhatunk, legalább címszószerű utalások formájában. Mindenekelőtt: a nyelvi-stiláris lektorálás meglehetősen összetett feladat. A cél nem ennek vagy annak a „hibának”, nyelvhelyességi „vétségnek” a felfedezése és kiküszöbölése. Sokkal inkább a mondanivaló mind tartalmi, mind stiláris vonatkozásban hű, adekvát formába öntése, a szövegszerkesztés. Azt, hogy ez vagy az a szó, igealak stb. helyes-e vagy nem, a kézikönyvek segítségével könnyen eldöntheti bárki. De a szövegszerkesztés bonyolult feladatát csak megfelelő nyelvi ízlés, elméleti felkészültség, szakmai tájékozottság birtokában lehet kielégítően megoldani. Ez fölveti a kérdést: vajon nem volna-e időszzerű hivatásos nyelvi lektorok, sőt szaklektorok kiképzésére gondolni, mégpedig intézményesen, az egyetemi, főiskolai oktatás keretein belül.

A nyelvi lektorok kiképzése során azoknak az ismereteknek az elsajátításán kívül, amelyek nyelvművelő, illetőleg magyar nyelvészeti irodalmunkban felhalmozódtak, a modern nyelvtudomány módszereinek és eredményeinek gyümölcsöztetésére is érdemes volna gondolni. Itt mindenekelőtt a transzformáció módszerére gondolok. Úgy vélem ugyanis, hogy ez — legalábbis közvetve — hozzásegíthet az azonos funkciójú nyelvi eszközök felismeréséhez és a legmegfelelőbb kifejezés megválasztásához.

Ugyanakkor időszzerű volna olyan művek írására is gondolni, amelyeket fogalmazás, szövegszerkesztés közben haszonnal forgathatnának a nyelvi lektorok. Itt elsősorban egy olyan kézikönyvre célok, amely a szinonim grammatikai eszközöket (vö. K. Gabka: Zur Abgrenzung lexikalischer, morphologischer und syntaktischer Synonymie. Zeitschrift für Slavistik Bd. XII (1967.). Heft 5. 727—34 és az itt idézett irodalom) tárná fel, illetőleg ölelné fel. De ezen túl egy olyan szótárszerű műnek a kérdése is felmerülhet, amely azt tartalmazná, hogy a címszóként szereplő szavak mely más szavakkal szoktak különféle jelentéseikben szószerkezetet alkotni, szószerkezetben együtt szerepelni (vö. E. Agricola: Wörter und Wendungen. Wörterbuch zum deutschen Sprachgebrauch. Leipzig 1963.).

A szóba hozott problémák egy része olyan természetű, hogy eleve csak fordítás közben merülhet fel, a fordítónak a fordításról vallott nézeteitől, fordítói elveitől is nagymértékben függően. Így fölmerül a kérdés: vajon nem volna-e itt az ideje, hogy nyelvművelésünkben nagyobb figyelmet szenteljünk a sajátosan fordítással/szakfordítással kapcsolatos nyelvi-stiláris kérdéseknek, és több gondot fordítsunk a korszerű fordítói elvek széles körben való ismertetésére, propagálására. — A fordított szöveg nyelvi-stiláris színvonala attól függ, hogy a fordító milyen mértékben tudja a munkája közben használt nyelveket egymásra vonatkoztatni, a különféle nyelvekben egymásnak megfelelő kifejezőeszközöket megtalálni. Az adekvát kifejezőeszközt a fordító — minthogy a fordítás művészi, illetőleg alkotói tevékenység — rendszerint nyelvi ösztönétől vezettetve találja meg. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy azokat az eredményeket, amelyeket az egybevető vizsgálatoktól várhatunk, a fordítók, kivált a szakfordítók ne tudnák hasznosítani, fordításuk nyelvi-stiláris színvonalának javára fordítani. Ha pedig tekintetbe vesszük, hogy a fordításirodalom mennyi nyelvi-stiláris kérdést fölvet, amelynek megoldása nyelvművelésünk, sőt az egész magyar nyelv-

fejlődés szempontjából elsőrendűen fontos, akkor egy még további következtetést is megkockáztathatunk. Nevezetesen: az egybevető vizsgálatok azáltal, hogy hozzásegíthetnek a fordítással összefüggő nyelvi-stiláris vétségek kiküszöböléséhez, a helyes, stílusos magyar megfelelők megtalálásához, nyelv-művelésünk ügyét is nagymértékben előmozdíthatják. Más szóval: a magyar nyelvnek más nyelvekkel való egybevetése a magyar nyelvfejlődés szempontjából is alapvető feladat.

Ruzsiczky Éva

Nyelvhasználat és helyesírás

Nyelvtörténészeinknek nem kis gondot okozott és okoz a régi magyar nyelvemlékek helyes olvasatának, főleg az egyes betűk és betűkapcsolatok hangértékének a megállapítása. A nehézséget fokozza a helyesírás ún. konzervatívizmusának ténye. A mindenkori élő nyelv, azaz a beszéd, a nyelvhasználat ugyanis állandóan újabb és újabb változatokat, alakokat hoz létre, ezeket a változásokat azonban az írás, a helyesírás nem rögzíti azonnal, hanem csak bizonyos idő múlva követi. (Ezért jogos például az a feltevés, hogy a *Latiatuc u* betűje nem *u*, hanem *o* hang értékű; a nyíltabbá válás a nyelvben már bekövetkezhetett, de a helyesírás még az előző hangállapotnak felel meg.)

Mai nyelvünkől is számos olyan jelenséget sorolhatnánk fel, mely azt példázza, hogy egy újabban keletkezett parole-jelenségnek a régebbi állapotot tükröző helyesírás felel meg. Bizonyos idő múlva aztán — a megszületett új elem, forma minőségétől, elterjedtségi fokától függően — a helyesírás is hozzá igazodik. A helyesírás „igazítása” azonban nagyon bonyolult feladat. Nem könnyű ugyanis annak megállapítása, hogy valamely egyedi parole-jelenség mikor válik általánossá, illetőleg nyelvi ténnyé, ami az írás számára parancs. (Annak eldöntése, hogy a szóban forgó új jelenség megfelel-e a nyelv hagyományainak, belső törvényszerűségeinek, könnyebb feladat. A legnagyobb vitákat éppen az olyan „újszülöttek” kavargják, melyek nyelvi hagyományainktól elütnek, ugyanakkor igen elterjedtek.)

A nyelvhasználat és helyesírás kapcsolatáról, összefüggéséről egy régi nyelvi jelenségnek, a hangkivetésnek vagy elízióknak mai sorsa kapcsán szölok röviden. Nem veszem számba az elízió valamennyi esetét, csak néhányat, a nyelvhasználat és helyesírás egymásra hatásának illusztrálására.

Az elízió a hiátus megszüntetésének egyik módja. A „hiátustörvény” néven emlegetett hangváltozás elég erős tendencia az évszázadok folyamán. Két magánhangzó egymás mellett állását, az így keletkezett hangkapcsolatot ugyanis a magyar beszélők kényelmetlennek érzik, ezért igyekeznek, azaz igyekezünk (ha nem is minden esetben) valamiképpen feloldani ezt a zökkenőt, megszüntetni a két (vagy több) magánhangzó között előállott hangürt. Ennek érdekében gyakran mássalhangzót toldunk be a két magánhangzó közé, és például „fijam”-ot, „mijért”-et ejtünk, ha ez nem mindig tudatosul is bennünk. A *miért* helyett azonban sokszor a *mért*-et használjuk, a *leány* helyett *lány*-t mondunk stb. Ezek a szavak, illetőleg alakváltozatok már a hangkivetés eredményei. Meghonosodtak nyelvünkben, a Helyesírási Tanácsadó Szótár (HTSz.) is a hiátusos változattal egyenlő értékűeknek tekinti őket.

A hagyományos elíziós elv érvényesül például abban a nyelvhelyességi követelményben is, hogy a sorszámnév *-i* képzős származékából kimarad az egyik magánhangzó az ilyen kifejezésekben: augusztus *huszadiki* (nem *huszadikai*) tűzijáték, március *tizenötödiki* (nem *tizenötödikei*) megemlékezések stb. Ugyanígy év *végi* leltárt szoktunk készíteni (nem év *végeit*), hónap *eleji* fizetés van (nem hónap *elejei*) stb. — Ezek az alakok egyébként történetileg más úton is létrejöhetnek, nemcsak elízióval: az év *végi* lehet például az *érvég* származéka is, a *tizediki* melléknév fajta a keltezés régibb *tizedik januar(ius)* típusából is elképzelhető stb. Később aztán a két típus keveredhetett, és mind-egyiknek az analógiája is hathatott. Részletes történeti alaktanunk, adattárunk — mely az alakok pontos történeti egymásutánját elénk állítaná — nem lévén, helyesebb mindkét valószínűsíthető alakulásmódot tekintetbe venni. A végeredmény azonban mindkét fejlődési sor esetében (*érvég* > *érvégi*; *év vége* > *év végei* > *év végi*) az e g y magánhangzós forma. E cikk gondolatmenete szempontjából pedig ez a lényeg. Ezzel állítjuk ugyanis szembe napjaink nyelvhasználatát, melyben egyre gyakrabban bukkannak fel az általunk helytelenített hiátusos *hetedik*-féle alakok. Ezek pontosabban két magánhangzósak, ugyanis a *j* hiátustöltő megjelenhet bennük. A nyelvhasználat ilyen irányú változásának egyelőre még megpróbálunk gátat vetni, de az engedménytétel már megkezdődött: az *elseje* szó *-i* képzős származékában a HTSz. például már elfogadhatónak tartja mind az *elseji*, mind az *elsejei* alakot. (A kettő közül ugyan az *elseji* áll az első helyen; ezzel rangsorol a szótár; az *elseji* a szabályosabb, a rövidebb, a hagyománynak megfelelő.)

A régebbi korok ösztönös nyelvhasználatával szemben az újabb időkben terjed és erősödik a tudatos, elemző nyelvhasználat, amely a szóalakok teljességének megőrzésére törekszik. Még szívósabban ragaszkodik a nyelvszokás, illetőleg a nyelv elemezgető használója a teljes szóalakhoz akkor, ha a csonkult forma félreértésre adhat alkalmat. Az *eleji*-féle szavakban a szótővégi magánhangzó (morféma!) kimaradása — általánosan ismert és használt köznevekről lévén szó — semmiféle nehézséget nem okoz a megértésben. Nem egészen így áll azonban a dolog a tulajdonnevek, elsősorban bizonyos típusú helységnevek esetében. Miről is van szó?

Az *-a*, *-e* végű, birtokos személyragos utótagú, pontosabban a *-falva*, *-földre*, *-háza*, *-telke* utótagú helységnevekben is az *-a*, *-e* nélküli, mássalhangzós tőhöz járul az *-i* melléknévképző (vö.: A magyar helyesírás szabályai 1963. 257.§). *Orosházi* az, aki *Orosházá*-n született; ugyanígy *Albertfalva* — *albertfalvi*, *Jánostelke* — *jánostelki* stb.) Érdemes megjegyeznünk, hogy az ilyen típusú családnevek is az egy magánhangzós alakot őrzik: *Bethlenfalvi*; *Bánhidi* stb. — Adatok bizonyítják, hogy régebben a nem birtokos személyragos *-a*, *-e* végződés is kieshetett, például: *Bátky* (*Bátka*), *Berzeviczy* (*Berzevice*) [Jakubovich: MNy. 14: 145; Deme: MNy. 54: 126]; *derecski* határ (*Derecske*), *kassi*, *kisvárdi* [MNy. 14: 145] stb.)

A szabályos *lászlófalvi*, *nyíregyházi*-féle alak mellett egyre gyakrabban halljuk-mondjuk a *lászlófalvai*, *nyíregyházai* változatot, melyben a szó teljes, változatlan alapformájához járul az *-i* képző. (Meg kell jegyeznünk, hogy a helybeliek általában a *-falvi*, *-házi* stb. szóvéget ejtik.) A *lászlófalvai* alak terjedésének nyilván az a magyarázata, hogy az újabb időkben erősödő úgynevezett etimológiai érzék (a beszélőnek az a tudata, hogy a szó végén *-a*, *-e* áll, és ehhez járul az *-i*) erősebb a kiejtési törvényszerűség érvényesülési kényszerénél, és visszaállítja az eredeti teljesebb alakot. Annál is inkább,

mivel sok *-a*, *-e* végű helységnevek van, melynek *-i* képzős származéka szintén *-ai*, *-ei*-re végződik (*kassai*, *nagyrédei*). Elképzelhetőnek tartom, hogy helyesírásunk idővel ebben a kérdésben is követi a nyelvhasználatot, és polgárjogot nyernek a hosszabb, körülményesebb, de a helységnevet teljes egészében tartalmazó alakok. (Az 1972-ben megjelent „Helyesírási és tipográfiai tanácsadó” [HTT.] 145. már „célszerű, de nem kötelező” jelzővel fölveszi a *Gutorföldre* > *Gutorföldei-dűlő*, *Mátraházai-oldal* stb. formákat is.)

A helységnév teljes alakjának megőrzése mellett (*-i* képző előtt is!) száll síkra többek között Deme László (MNY. 54: 128, NYr. 85: 126) — az alapalak egyértelmű visszaállíthatóságának elvét, igényét szem előtt tartva (vö.: Szemere Gyula: Az akadémiai helyesírás története [1832–1954.] Bp., 1974. 196).

Megértési és azonosítási problémát a *Lászlófalva* — *lászlófalvi* típusú helységnevek általában nem vetnek fel, az *-i* végűek azonban annál inkább. Ha ugyanis *-i* képző járul hozzájuk (például: *Oroszi* + *i*), akkor — az elizíós szabálynak megfelelően — *oroszi* alakot kapunk. Ám ha olyan ember hall az *oroszi* iskoláról vagy az *apáti* erdőről stb., aki nem ismeri az illető helységnevet vagy vidéket, az nem tudhatja biztosan, hogy *Orosz* vagy *Oroszi*, *Apát* vagy *Apáti* nevű helységről van-e szó.

Ez a jelenség különösen idegen helynevekben okozhat tévedést. A szabályos alakban itt is csak egy *-i* szerepel: a *helsinki* finnugor kongresszus, a *pompeji* ásatások, a *kizsi* fatemplom (*Helsinki*, *Pompeji*, *Kizsi*). Az egyértelműségnek, a helységnév biztos és helyes rekonstruálhatóságának igénye azt kívánná, hogy a csonkítatlan szóhoz illesszük a képzőt, azaz *oroszi*, *almádi*, *batumi* stb. származékok legyenek. (vö.: Szarvas Gábor: NYr. 22: 46–7; Zolnai Gyula: Msn. 13: 89; Fábian Pál: HIK [NytudÉrt. 4.] 86; Deme László: MNY. 54: 132–3; Szemere Gyula, Az akadémiai helyesírás története [1832–1954.] Bp., 1974. 190–1).

Elképzelhetőnek tartom, hogy helyesírásunk valamikor az ilyen írásmód mellett foglal állást (a *nyíregyházai*-féle alakok elfogadásával egyidejűleg), bár elég nehézkes a két *-i*-nek az ejtése. Efelé látszik mutatni a mai *vichyi*, *Karlovy Vary-i* alak léte is (vö. AkH.¹⁰ 258. §). Az *almádi* forma (az *orosházai* típusú alakok gyakoriságához mérve) úgy tűnik, egyelőre ritkábban fordul elő. Ha viszont a helyesírás szabályosnak nyilvánítaná a két *-i*-s származékot (is), akkor — a nyelvhasználat és helyesírás közti viszony másik pólusának —, a helyesírásnak, az írásképnak a hatása mutatkoznék meg valószínűleg a nyelvszokásban is, és terjedne az *oroszi*, *helsinki* ejtés.

A fenti kérdéseket illetően a pillanatnyi helyzet az tehát, hogy a gyakorlatban, a nyelvhasználatban terjed a régi nyelvszokástól eltérő, hiátusos, két magánhangzós változat (a *kiskunfélegyházi* típus), amivel alapjában véve szemben áll a nyelvművelés, a helyesírás. Az új származék befogadásának jelei azonban már mutatkoznak (HTSz.: *elsejei*, HTT.: *Mátraházai-oldal*), amiben a nyelvhasználat e tényeinek egy — valamikori — általánosabb érvényű elfogadását, normatívvá válását sejthetjük.

Az *-i* végű helységnevekkel is megközelítő a helyzet, csak mintha lassúbb ütemben terjedne az *-i* képzős származékokban a két *i*-s ejtés. De esetükben is erősen él a mai beszélők nagyobb információigénye; az az igény, hogy a melléknévi (*-i* képzős) alakból félreismerhetetlenül, egyértelműen visszaállítható legyen a helységnév teljes alakja. Ezek a példák a nyelvhasználatból a helyesírás felé mutató mozgást illusztrálják. A helyesírásnak

nyelvhasználat-alakító erejét tapasztalnánk azonban — valószínűleg — akkor, ha szabályosnak nyilvánítanánk a *helsinkii* formát: az íráskép hatása a kiejtést is befolyásolná.

D. Máta Mária

Egy helyesírási babona pályafutása

1. Helyesírásunk fejlődéstörténetének tanulmányozása során különösen sok példáját látjuk annak, hogy miként jár előtte — nemegyszer számottevően előtte — a társadalmi gyakorlat az ezt irányító, elvekhez és szabályokhoz kötő elméletnek. A praxis és a teória fáziskülönbsége ezen a területen egészen magától értetődő jelenség. A szakadatlan fejlődés eredményeként létrejövő új fogalmak megnevezésével egyidejűleg e nevek írásbeli jelölésének szükségessége is jelentkezik. Mivel pedig az új nevek egyben új névtípus képviselői is lehetnek, melyeknek írásmódjára az egykorú szabályzat természetesen nem ad eligazítást, az író ilyen esetben helyes vagy hibás analógiák alapján, esetleg efféléktől függetlenül, önállóan oldja meg az aktuális írásproblémát. Akár így, akár úgy keletkezik az új írásforma, ha utánzásra talál, gyökeret ver a társadalom gyakorlatában: írásszokássá válik, s ezt a később bekövetkező szabályozás nem hagyhatja teljesen figyelmen kívül. Valami efféle történt bizonyos tulajdonnévtípusok alapformái és — főleg — *-i* képzős melléknévi származékai írásmódjának alakulásában is. Ezt a folyamatot kívánjuk áttekinteni a következőkben.

2. A legkorábbi akadémiai szabályzatok, az 1832 és 1853 közöttiek, nagyon sommásan nyilatkoznak a tulajdonnevek és származékaik írásmódjáról: „Minden tulajdon neveknél nagy kezdő betűvel élünk . . . A tulajdon nevektől származott mellékevek azonban kis betűvel kezdetnek . . .” (AkH. 1832. 10; lényegében ugyanígy a további kiadások is). Az alapformák írásmódjára 1834-től kezdve a többségben levő egyeleműek mellett csak két több eleműt (összetett) találunk (*Magyarország, Nagyvárad*), a melléknévi származékokra meg kizárólag egyeleműeket (*pesti, tacitusi*).

Fábián Pál kutatásaiból ismeretes, hogy a több elemű helynevek kettő az akadémiai szabályozás előtti évtizedekben többnyire összetételeknek tekintették, s ennek megfelelően vagy egybeírták őket, vagy kötőjellel kapcsolták össze tagjaikat. De nem voltak ritkák a különírt formák sem; a *Német-Újvár* és a *Nagyvárad* alak mellett az *Érsek Újvár* és a *Nagy Várad* helynevet is megtaláljuk a kor írásbeliségében (vö. Fábián: AkHElőzm. 201). A korai szabályzatok említett *Nagyvárad* és egy másik helyesírási tudnivalót — a kétjegyű mássalhangzók teljes kettőztetését — szemléltető *Nagygyőr* példájának tanúsága szerint az Akadémia a szabályozás első időszakában a háromféle gyakorlatot az egybeírásban kívánta egységesíteni. Ez azonban egyelőre — legalábbis ami az alapformák írásmódját illeti — inkább csak szándék maradt. Hogy a több elemű helynevek kötőjeles írásának milyen erősek voltak a társadalmi gyökerei, az világosan kiderül a nyelvtudományi bizottmánynak a helyesírásra vonatkozó 1856-i előterjesztéséből. Az AkHJ. 1856. az első olyan akadémiai kiadvány, amely részletesebben foglalkozik az összetétel különféle

fajtaival keletkező összetett szavak írásmódjával. 21. §-ában megállapítja, hogy mind a „saját”, mind a „sajátlan” összetételeket „kötjel közbenjárása nélkül összeírjuk” — kivéve az „alkalmatlan hosszúságúvá”[!] válókat és a megismételt igekötőket —, majd a 22. §-ban úgy rendelkezik, hogy mint sajátlan összetételek egybeírandók „az összetett helynevekből származott melléknevek, b á r f ő n e v e i k k ö t j e l l e l í r a t n a k [az eredetiben kiemelés nélkül!], péld. *nagyvárad*, *marosvásárhelyi*: *Nagy-Várad*, *Maros-Vásárhely*”.

Tehát *Nagy-Várad*, de *nagyvárad*. Íme: itt a gyökere az -i képző „összerántó erejé”-re vonatkozó helyesírási babonának, amely a helynevekről más névtípusokra is áttérjedve egy évszázadon át mint a tulajdonnévírás egyik elve szilárdult meg a helyesírási köztudatban.

3. A több elemű helynevek tagjainak az alapformában és az -i képzős származékban más-más módon való összekapcsolására vonatkozó szabályt a század második felének kiadványai lényegében továbbra is érvényben tartják. Az AkH. 1879. és újabb kiadásai 1899-ig bezárólag az AkHJ. 1877. szabályát kodifikálják, melynek értelmében *Szent-András* és *Török-Szent-Miklós* mellett *szentandrás*i és *törökszentmikló*s i a helyes írásforma (AkHJ. 1877. 18. § h) pont). Az 1877-i javaslat azonban a kötőjeles alapformák mellett egybeírtakat is közöl. Ezek utótagja — a felsorakoztatott példák szerint — köznév: *István-telke*, *Nyíregyháza*, *Budavár*, *Székelyhíd* stb. (i. m. 19. § m) pont).

Az alapforma és a származék kapcsolásmódjának a m a g y a r helynevekben való teljes egységesedését egy Akadémián kívüli tényező, az 1898. évi IV. törvény indította el. Ez a magyar helynevek hivatalos formájának megállapítását az országos törzskönyvhizottság feladatává tette. A bizottság össze is állította a hivatalos helységnévtárt, s ebbe minden helynevet egybeírt alakban vett föl. A helységnévtárnak ez a gyakorlata azonban még másfél évtizedig nem volt hatással az akadémiai helyesíráásra. Az AkH. 1901. továbbra is a kötőjeles kapcsolás és az egybeírás szabályait közli, bár jegyzetben azt az útbaigazítást adja, hogy „hivatalos használatban a hivatalos helységnévtár irányadó” a helységnevekre nézve (i. m. 18; AkH. 1902. 141. pont). A „hivatalos” és a „nem hivatalos” írásmód kétféleségét természetesen nem lehetett sokáig fenntartani. A vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletére az iskolákban már 1907 óta a helységnévtárhoz igazodtak, az AkHJ. 1915. pedig azt a szabályt terjesztette elő, hogy a helyneveket mind egybe kell írni, kötőjelesek csupán azok maradjanak, amelyeknek írásmódja nem tartozik a törzskönyvhizottság hatókörébe, nevezetesen azok a k ü l f ö l d i nevek, amelyeknek magyar formájuk vagy összetevőjük is van, pl. *Szent-Pétervár* (AkHJ. 1915. 199., 200. pont). Ezt a javaslatot azután 1950-ig bezárólag valamennyi kiadvány kodifikálta. Hogy mi történjék az ilyen kötőjeles alakok -i képzős származékával, arról nem szólnak a szabályzatok, de az AkH. 1950. szójegyzékének a *Majna-Frankfurt* alapalakot követő *majnafrankfurti* adata nyilvánvalóvá teszi, hogy a képző „összerántó ereje” a helynévírás utóbb említett területén nem csökkent 1856 óta.

4. A *Sátor-Alja-Újhely*-ből lett *Sátoraljaújhely*-nek és melléknévi származékának, a *sátoraljaújhelyi*-nek írásmódja az 1915-i javaslatot kodifikáló AkH. 1922.-ben végül is összhangba került az összetevők kapcsolása szempontjából. A több elemű földrajzi nevek számos más csoportjában azonban a leg-

utóbbi szabályozásig megmaradt az alapformák és a származékok írásmódjának kétfélesége.

a) A két főelemből álló természeteti földrajzi nevek tagjainak kapcsolásmódját szemléltető példát először az AkHJ. 1877-ben találunk, s itt is csak a kezdőbetűről szóló 25. §-ban: *Észak-Amerika, Nagy-Kúnság*. Az -i képzős származék írásmódját ugyanitt az egybeírt *keletindiai* példázza. Sem a javaslatból, sem a rá épülő szabályzatokból 1879-től a század végéig nem derül ki egyértelműen az alapformák tagjainak összekapcsolására vonatkozó elv: az *Alduna* mellett az *Al-Duná-t*, a *Balti-tenger* mellett a *Középtenger-t* is megtaláljuk bennük. — Félreérthetetlenül az AkH. 1901., majd az AkHJ. 1915. és a nyomában járó szabályzatok rendezik ezt a kérdést: általában kötőjelesen íratják a szóban forgó tulajdonneveket (*Dél-Magyarország, Vörös-tenger*), egybe csak azokat a köznévi utótagúakat, amelyekben az össze-
tevéők szorosabban összeforrtak (*Sashegy, Királyhágó*). Az -i képzős származékokban az alapforma kötőjele (és nagy kezdőbetűje) csak akkor marad meg, ha az előtag személynév (pl. *Orczy-kerti*), egyébként a kötőjeles kapcsolást az egybeírás váltja fel (AkH. 1950.: *délafrikai, feketetengeri, nyugatmagyarországi* stb.)

b) Sajátos módon alakult a megyenevek írásmódja. Erre vonatkozó előterjesztést először az AkHJ. 1877. fogalmaz meg: a *megye* szót egybeírja az előtaggal: *Győrmegye*; akkor is, ha ez kötőjellel kapcsolt elemekből áll: *Jász-Nagykún-Szolnokmegye* (19).

A megyenevek írásmódjára vonatkozó javaslat, mely az AkH. 1879-ben és újabb kiadásában szabállyá lett, a kor írásgyakorlatán alapult. Erre vall a helyesírás kérdéseivel egyébként ritkán foglalkozó Greguss Ágostnak egy 1873-i megállapítása, mely helyteleníti, hogy „a mai szokás igen gyakran egy szóba vonja össze, a mit helyesen kettőbe kellene különíteni”, s példaként a *Pestmegye* alakot is megemlíti (Nyr. 2: 216—7).

Az -i képzős származékok közül az említett akadémiai kiadványok csak a kötőjeles előtagúak írásmódját mutatják be a *jász-nagykún-szolnokmegyei* (tehát a kötőjelet megőrző) példán; a *győrmegyei*-féléké logikusan következett az alapforma írásából.

A megyenevek egybeírása dolgában nyilván sokan osztották Greguss Ágost nézetét, mert az AkH. 1901. — az AkHJ. 1900. és 1901. előterjesztése nyomán — megváltoztatta az addigi szabályt. Úgy rendelkezett, hogy mind a *megye*, mind a *vármegye* szó különírandó, a *megyei* utótagot ellenben — témánk szempontjából éppen ez a legszembeűnőbb! — egybe kell írni az előtaggal: *Győr megye*, de: *győrmegyei*. Az -i képző tehát most már nemcsak az olyan kötőjeles kapcsolatok tagjait „rántja össze”, mint amilyenekről az előző pontban volt szó, hanem az alapformájukban különírt alakulatokéit is. Még egyértelműbbé teszik az írásmódnak ezt a szabályát az AkHJ. 1915. és a rá épülő kiadványok 1946-ig bezárólag, amikor 202. pontjukban a *szolnokdobokamegyei* formát írják elő. (Ez 1879-től 1899-ig még *szolnok-dobokamegyei* volt.)

A megyenevek melléknévi származékában a képzőnek tulajdonított „összerántó erő”-t szinte észrevétlenül hatástalanította az AkH. 1950. Szabályzati részében nem foglalkozik ugyan az írásmód kérdésével, de szójegyzékében megtaláljuk valamennyi megyénk nevének -i képzős származékát is. Ezekben a *megyei* minden esetben különírt szóként csatlakozik az egyszerű vagy kötőjellel kapcsolt több elemű (és nagy kezdőbetűs) előtaghoz: *Baranya megyei, Győr-Sopron megyei*. Az írásszabály tételes megfogalmazásának elma-

radásában kereshetjük az okát annak a különös jelenségnek, hogy a helyesírási kérdéseknek két kiváló szakértője, Benkő Loránd és Nagy J. Béla 1951-ben (vagyis a szabályzat megjelenését követő évben!) azon vitatkozik, vajon helyes volna-e a *megyei* szó különírását bevezetni. Benkő a *borsodabaujzempléni* típusú „furcsaságok” kiküszöbölésének lehetőségét látja a különírásban (MNy. 47: 54); Nagy J. Béla ellenben „a megállapodott szokás”, vagyis az egybeírás fenntartása mellett van, mert ezzel ilyen különbséget is ki lehet fejezni: „*Veszprém megyei* város, Pápa is *megyei* város, mind a kettő *veszprémmegyei* város” (i. h. 308). Ez az érv persze nem valami nagy súllyal esik a latba, hiszen egyrészt kevés olyan városnév van, amely egyben megyének is névadó része, másrészt a mondatkörnyezet a *megyei* különírása esetén is biztosítja a mondanivaló teljes egyértelműségét, végül harmadrészt maga a „megyei város” fogalma is elavult közigazgatásunk új rendszerében.

c) A megyenevek írásmódjának fejlődésével számos ponton érintkezik az *utcanevék* is — mindenekelőtt a melléknévi származékoké —, egységes és közös elv hatókörébe azonban csak a legutóbbi szabályozással kerültek.

Az utcanevet már az AkHJ. 1856. is a tulajdonnevek közé sorolta, de mivel példát nem közölt, nem tudjuk, hogy a javaslattevők hogyan vélekedtek az utótagnak az előtaghoz kapcsolásáról. Példákkal először az AkHJ. 1877-ben találkozunk. Ezekből azt a lappangó szabályt lehet kiolvasni, hogy a főnévi előtagot nagybetűvel kezdjük, s a *tér, út, utcza* (~ *utca*) szót vagy egybeírjuk vele, vagy kötőjellel kapcsoljuk hozzá: *Deák-tér* (és *Deák-tér*), *Országút*, *Czeglédutca*; az *-i* képzős melléknévi előtagot ellenben kis kezdőbetűvel írjuk, az utótagot pedig meghagyjuk külön szónak: *váczi utca*. Ezt a javaslatot az AkH. 1879. és újabb kiadásai annyiban módosítják, hogy a melléknévi előtagúakat is nagybetűvel kezdetik, s kötőjellel fűzetik az utótagot az előtaghoz: *Váczi-utca*, *Üllői-út*, *Fő-út*.

Az AkHJ. 1901. az *utca*, *tér* stb. utótagot megelőző kötőjelet csak az egyelemű előtag esetén tartotta szükségesnek (*Andrássy-út*, *Erzsébet-körút*), a teljes személynévi előtag után különíratta volna az utótagot (*Arany János utca*). A javaslat utóbbi részét azonban az AkH. 1901. nem tette magáévá; a kételemű előtag után is előírta a kötőjelet, sőt úgy rendelkezett, hogy a kételemű névadó rész elemei közé is kötőjelet kell tenni: *Arany-János-utca*, *Deák-Ferencz-tér*. — Az alapformák írásának problémáját az AkHJ. 1915-re épülő szabályzatok rendezik hosszabb időre. Idevágó előírásuk szerint az *utca*, *tér* stb. utótagot mindenkor kötőjellel kell kapcsolni az előtaghoz, a több elemű névadó rész elemei közé azonban nem való a kötőjel, mert az ilyen név egységet alkot. A *Petőfi-tér*, *Hosszú-utca*, *Arany János-utca* példákkal szemléltethető írásmódot az AkH. 1954. változtatta meg: az utcanév minden típusában az utótag különírását rendelte el.

Mint a többel emű földrajzi nevek más típusaiban, az utcanevék csoportjában is külön problémát jelentett az *-i* képzős melléknévi származékok írásmódja. Az első példákat — mint az alapformák tekintetében is — az AkHJ. 1877. meg a rá épülő AkH. 1879. és újabb kiadásai szolgáltatják. Ezek a kis kezdőbetűs melléknévek között említik a *józsef-téri*-t és a *szentgyörgy-téri*-t, de megjegyzik, hogy a nagy kezdőbetűjét megőrző családnévi előtaghoz kötőjellel kell kapcsolni az utótagot: *Laudon-utcai*. Ha nem pusztán családnév, hanem teljes személynév tölti be a névadó rész szerepét, akkor az *utcai*, *téri* stb. utótagot egybe kell írni az őt közvetlenül megelőző elemmel: *Deák-Ferencztéri*. (Hogy ez utóbbinak az alapformájában is kötőjel van a kételemű

névadó rész tagjai között, azt csak valószínűsíteni tudjuk, mert erre az említett kiadványok nem közölnek példát, de — mint fentebb láttuk — az AkH. 1901. az *Arany-János-utca* írásmódot kodifikálta, s ebben bizonyára a szabályozást közvetlenül megelőző írásgyakorlatra támaszkodott.)

Az AkH. 1901. az *utca*, *út*, *tér* és az *utcai*, *úti*, *téri* utótagot egyaránt kötőjellel kapcsoltatja a (nagy vagy kis kezdőbetűs) előtaghoz: *Erzsébet-téri*, *király-utcai*. Ezzel a tulajdonnév és a melléknévi származék írása a tagok kapcsolásmódja szempontjából teljes összhangba került, ha nem is éppen hosszabb időre. Az AkHJ. 1915. és a nyomában járó szabályzatok ugyanis — részint a természeti földrajzi nevek, részint a megye-nevek analógiájára — ismét teret nyitottak az „összerántó erő” érvényesülésének: a melléknévi származékokban a tulajdonnévi előtagú, nagy kezdőbetűs és kötőjeles *Petőfi-tér* és *Arany János-utcai* típus mellett a nem tulajdonnévi előtagú kapcsolatok esetén a kis kezdőbetűs egybeírást rendelték el: *bécsiutcai*, *királyutcai* stb.

Az utóbbi előírás — melyet a kérdéssel szabálypontban nem foglalkozó, de szójegyzékében *bécsiutcai*, *szabadságtéri*, *váciúti* adatokat tartalmazó AkH. 1950. is érvényben tartott — a földrajzi nevek más típusaitól eltérően zavart okozott az írásgyakorlatban. Horváth Endre nyomdász már 1913-ban felhívta a figyelmet arra, hogy számos utcanév előtagja tulajdonnévnek is, köznévként is felfogható. Az író nem tudhatja, hogy „*Kovács-utca*, *Német-utca*, *Török-utca* stb. személy után vagy a kovács mesterség, a német, a török nemzet után van-e elnevezve” (Nyr. 42: 33). Amíg az alapformák leírásáról van szó, nem okoz gondot az előtag szófaji problémája, hiszen akár tulajdonnév, akár köznévként, az *utca*-t mindenképpen kötőjellel kell hozzákapcsolni. De attól fogva, hogy 1922-ben az AkHJ. 1915. előterjesztése nyomán megszületik a *bécsiutcai*, *királyutcai*-félék szabálya, már mindig bizonytalan lehet az író a tekintetben, hogy a *Török-utca* -i képzős származékát *Török-utcai* vagy *törökutcai* formában vesse-e papírra, hiszen a probléma eldöntésére a helyesírásban való tájékozottsága egymagában nem elég. Ezt a bizonytalanságot az AkH. 1954. azzal a szabályával szünteti meg, hogy az *utca*-t és az *utcai*-t — az alapforma kezdőbetűjének (kezdőbetűinek) megőrzésével — minden esetben külön szóba kell írni.

5. Hogy az -i képző „összerántó erejé”-nek a földrajzi nevek különféle típusaiban hosszabb időn át való érvényre juttatása milyen irányban formálta a társadalom írásgyakorlatát, azt jól mutatja a két főelemből álló személynévek melléknévi származékaiban kialakult írásszokás is.

A *petőfies*, *rembrandti*, *shakespeare-i* stb. formák írását régóta szabályozták az akadémiai kiadványok — a *tacitusi* példa már az AkH. 1834-ben szerepel —, arról azonban 1954-ig nem esik szó bennük, hogy miképpen kell leírni a család- és utónévből álló személynevek melléknévi származékát. Pedig erre az eligazításra már régebben szükség lett volna, hiszen a húszas évektől kezdve erősen terjed a *kossuthlajosi*, *szabódezsői*-féle — szemmel láthatóan a *veszprémi*-félék analógiájára alakult — írásmód. Jellemző, hogy egy Bgh. névjelű szerző, aki 1930-ban először hívja fel a figyelmet „a személynevekből való fonák melléknévképzés”-nek erre a fajtájára — mely véleménye szerint „páratlan a művelt nyelvek világában” —, csak nyelvművelő szempontból helyteleníti a jelenséget, az írásforma helyes vagy helytelen voltáról egy szót sem ejt. Ehelyett azt javasolja az íróknak, hogy „ha ezen az úton haladunk is, akik a nyelvet szeretik, érzék be még ideig-óráig, a *kossuthi*-val és a *prohászcai*-val,

hagyják el a keresztnevet” (MNY. 26: 319). Tanácsának azonban nem lett fogantatja. A hibáztatott „fonák” forma egyre jobban meggyökeresedett a gyakorlatban, és szabályozatlanul is szabályosnak minősült mindaddig, míg az AkH. 1954. a *Kossuth Lajos-i* alak előírásával nem rendezte az addig figyelmen kívül maradt írásproblémát.

6. Az -i képző „összerántó erejé”-nek a korábbi szabályzatoktól is támogatott helyesírási babonájával az AkH. 1954. vette föl a harcot. Legújabb szabálykönyvünk tíz pontban foglalkozik a több elemű tulajdonnevek melléknévi származékának írásmódjával. Idevágó előírásai egységes elvi álláspontot tükröznek, azt, hogy a származékból egyértelműen rekonstruálhatónak kell lennie az alapformának. Ezért az utóbbinak kapcsolásmódját — egybeírását, kötőjeles írását, különírását — a képzett alakban is változatlanul meg kell őrizni: *hódmezővásárhelyi*; *kelet-indiai*, *fekete-tengeri*, *Csepel-szigeti*; *Győr-Sopron megyei*, *Hársfa utcai*, *Fertő tavi*, *Mikszáth Kálmán-i* stb.

E szabályok nyomán az írásgyakorlatban elenyésző mértékűre csökkent az említett kapcsolatok indokolatlan — nemegyszer az írás funkcióját veszélyeztető — egybeírása. A babona azonban — tudjuk más területekről is — makacs valami, nem irtható ki máról holnapra. Az -i képző „összerántó ereje” publicisztikai és irodalomtudományi jellegű írásokban — bár egyre ritkábban — még húsz évvel az AkH. 1954. kiadása után is jelentkezik a *józsefattilai*, *mórczsigmondi* alakokban.

Szemere Gyula

Az orosz helyesírás megoldatlan kérdései

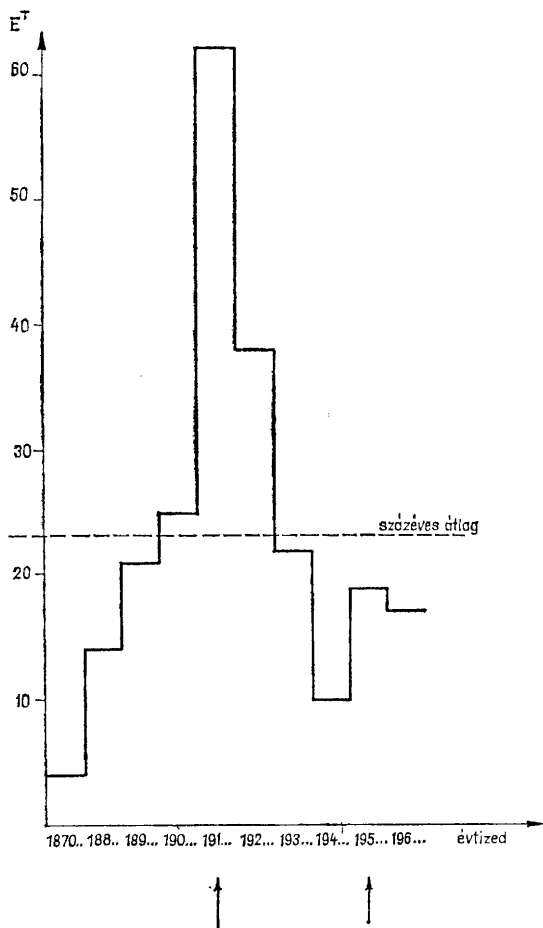
A fenti címmel jelent meg 1974 tavaszán egy tizenhét íves, huszoneötezer példányszámos könyv Moszkvában, kiváló orosz nyelvészek szerkesztő keze alól (Нерешенные вопросы русского правописания. Издательство „Наука”. Москва, 1974. Редакционная коллегия: Р. И. Аванесов, Л. П. Цалакун-кая, А. А. Реформатский). Az orosz helyesírás szabályozásának fontosabb eseményeiről eddig is számot adtunk folyóiratunk hasábjain — az 1956-ban először megjelent helyesírási szabályzatról (Nyr. 82: 149—61), az elvetélt 1962-i reformkísérletről (Nyr. 89: 275—7). Így talán most sem lesz haszontalan rövid pillantást vetni az orosz helyesírás megoldásra váró kérdéseire e cikkgyűjtemény kapcsán. Annál is inkább, mert a helyesírást szabályozó munka nálunk sem szünetel; az élet minduntalan felvet olyan kérdéseket, amelyeket meg kell válaszolnunk — s ezek a kérdések gyakran nemzetközi jellegűek, ha a rájuk adott válasz persze helyesírásonként többé vagy kevésbé eltérő lehet is. Mint szovjet kollégáinkat, így bennünket is sokszor a nyomdász kollégák szorítanak válaszádsra, pontosabb szabályozásra. Nálunk nemrég nyomdában dolgozó kartársaink jelentettek meg egy igen hasznos és szép kötetet — ha nem a magyar helyesírás „megoldatlan” kérdéseiről is, hanem éppen azokról, amelyek újakként merültek fel, és amelyeket ezért a Pais Dezső elnökségével működő Helyesírási Bizottság napirendre kellett hogy tűzzön, azokban állást kellett hogy foglaljon (Helyesírási és tipográfiai tanácsadó. Szerkesztette Timkó György. Főmunkatársak: dr. Farle János, Rátz Miklós. Budapest, 1971. 316 l.).

A hét szekcióban, húszegynéhány szerző tollából származó húsz cikkgyűjteményről lehetne természetesen szabályos bírálatot-ismertetést írni.

Így pozitívként ki lehetne emelni azt a körülményt, hogy a szerkesztők és a kiadó nem féltek egy ilyen, több vitás kérdést tartalmazó kiadványt a nagyközönség elé vinni; hogy a szerzők igen széles érdeklődést mutatnak, egészen váratlan friss témákat és szempontokat is bevetnek ezen az igencsak hagyományosnak ígérkező területen. Másrészt némi csodálkozásunknak adhatnánk kifejezést kivált egyes formai-technikai kérdések vonatkozásában — így például amiatt, hogy nem csupán az egyes mai orosz értelmező szótáraknak, de még magának a helyesírási szabályzatnak sincs egységes rövidítése, s így a szerzők a kötetben belül is más-más alakban hivatkoznak rájuk. (Nálunk ÉrtSz., HSzab. a megfelelő kiadványok elfogadott neve; „AkH.” az akadémiai helyesírásé mint intézményé vagy fogalomé. Persze „könnyű nekünk”, hiszen az ÉrtSz.-on meg az Értelmező kéziszótáron kívül alig is van valaminek ebben a műfajban — ugyanakkor orosz nyelvterületen válogatni lehet az egykötetes, négykötetes, tizenhétkötetes stb. értelmező szótárak nagy gazdagságából.) Némi, ehhez hasonló tartalmi összeszerkesztetlenséget-ellentmondásosságot is fel lehet fedezni az egyes cikkek között. Ám a vázolt célnak megfelelően fussunk át inkább a kötet tartalmán, kiszemelgetve abból a számunkra is érdekes, hasznos gondolatokat.

1. „Egyetlen helyesírási kérdés sem vet fel olyan nehézségeket, mint az egybeírás-különírás” — ez az idézet nem valamely mai magyar helyesírási tanulmányból származik, hanem az ismertetendő kötet első cikke indul ezzel a mondattal. (Összehasonlításképpen: a mi akadémiaink Helyesírási Bizottságának 1959—1961. évi határozatai 13 nyomtatott lapon értek el — abból 10 az egybeírás-különírás kérdéseivel foglalkozik, vö. Timkó i. m. 54—63, 65—6.) A mai orosz helyzet egyszerűbb is, meg bonyolultabb is, mint a magyar: nincs nagyködtőjelük, nincs annyi összetett szavuk, a melléknévi kvázi előtag ragozódik, s így mutatja, hogy „nem akar” egybeíródni — ugyanakkor azonban érzésem szerint viszonylag több helyen engedik meg a kötőjeles írásmódot, s ez csak bonyolítja a helyzetet. Világos ugyanis, hogy „... két egymás mellett álló szó leírásának a különírás a természetes formája, s az egybeírás csak eltérés ettől”, és hogy a kötőjeles írás „az egybeírással egyértékű” (Deme László—Fábián Pál—Bencédy József: A magyar helyesírás rendszere 25 — az idézett részek az eredetiben dőlten); a kötőjeles írásmód szaporításával tehát az eltérések, a kivételek számát növeljük. Így például a mai orosz szabályzat szerint kötőjellel írjuk a mellékvilágtájak (*északkelet* stb.) nevét, az olyan népneveket mint финно-угорский (bár ez utóbbiaknál már nem teljesen egységes a gyakorlat) stb. Az e részben található öt cikk részint egységesítésre, részint az újonnan megjelent alakulatok (így a *mini*-, *maxi*-, *mid*- előtagúak) kérdésére tesz javaslatokat.

2. A következő rész három cikke a t u l a j d o n n e v e k helyesírásának néhány kérdésével foglalkozik. Vannak itt magán az orosz rendszeren belüli problémák, köztük ismét megjelenik az egybeírás-különírás kérdése; de szinte elképzelhetetlen nehézségeket okoznak a külföldi (személy-, hely- stb.) nevek, melyeket részint kiejtés szerint, részint az eredeti betűállománya szerint kell ma átírni. Az egyik cikk visszatér egy 1970-es, magyar szerző (Hadas Ferenc) szovjetunióbeli cikke kapcsán kialakult vitára, s ebből például kiderül, hogy a magyar — persze ugyanígy a német, francia stb. — e-t nem kell okvetlenül „fordított e betűvel” (э) átírni, mert idegen szót látván-

sejtvén a szövegben az orosz olvasó azonnal nem lágyít az *e* jel előtt (tehát a *Dénes*-t nem mondja *Gyenyés*-nek); hogy a finn, a magyar stb. kettőzött mássalhangzó jeleket célszerű az oroszban is kettőzve írni, kivált a személynevekben; stb. A kötet főszerkesztőjének (L. P. Kalakuckaja) tollából származó viszonylag terjedelmes (26 lap — a cikkek többsége nem haladja meg a 12–13 lapot) cikk az orosz családnevek (vezetéknévek) írásával foglalkozik. Érdekes idézni végkövetkeztetéseiből: „1. A vezetéknéveknek az írása terén, legalábbis az indoeurópai nyelvekben, közös törvényszerűségek mutatkoznak, ezt pedig nem lehet elmondani e nyelvek helyesírási rendszeréről általában. 2. A vezetéknévek írásmódja a hagyomány elvére épül. 3. A vezetéknévek írásképe a betűrendszer (графика) változásának alá van vetve [tehát szabályban rögzíti azt az egységesen kialakult gyakorlatot, amely szerint az 1917–18-i reform során eltörölt betűket nem alkalmazzák a vezetéknévekben sem: itt meg kell jegyezni, hogy valami hasonló elv érvényesül például a japán utónevek írásában, amelyekben nem szabad bizonyos régi hieroglifákat alkalmazni]. 4. A vezetéknévek írásképe a helyesírás (орфография) változásainak nincs

alávétve [vö. *Rákóczi, Eötvös* stb. nálunk — persze nem tudom, miért írjuk számos *Cinegéné*-ket így, jöllehet korábban nyilván mindegyikük neve ilyen alakú volt: *Czinege*]. Stb.” (i. m. 92). Ugyanebből a cikkből megtudjuk például, hogy a nem kívánatos hangzás esetében igen sokszor valamely tájnyelvi ejtésnek megfelelően íródik hagyományosan az orosz vezetéknev — így a *cobaka* 'kutya' többől képzett családnevek többsége „helyesírási hibával” íródik szabályosan: *Кабакев, Кабакин, Кабашинов* (71).

3. Az eddig nem kodifikált jelenségekkel foglalkozik a következő rész. Olvashatunk itt az emfatikusan megnyújtott hangok jelöléséről, amikor az író élő beszédet közöl (*i-i-gen, jó-ó-ó, nagy-gy-gyon* [? — ez a kérdés nálunk sincs teljesen rendezve]); a tájnyelvi és a vulgáris-zsargon szavak írásáról. Külön cikk szól a modern táncok elnevezésének az írásáról (*rock and roll, twist* stb.). Igen érdekes az a megfigyelés, hogy ha valamely tánchoz „negatívan viszonyultak”, magának az elnevezésnek felgyorsul a honosodási folyamata: gyorsabban nővik körül az e többől képzett új elemek (157).

Külön részt képez a kötet egyik legérdekesebb cikke V. P. Grigorjev tollából. Itt a szerző A. Voznyeszenszkij eddigi életművén végighaladva azt elemzi, hogy e jeles szovjet költő hogyan használja fel a költői helyesírás nyújtotta szabályokat költői kifejezési eszközként. „Voznyeszenszkij azok közé a költők közé tartozik, akik minden szemiotikai szinten keresik az expresszív eszközöket” (171). Első két kötetében még — egy korábbi vers-helyesírás hagyományainak megfelelően — a verssorokat kivétel nélkül kis kezdőbetűvel nyitja. Később — Majakovszkijhoz hasonlóan — olykor lépcsőzetesen megtöri sorait és ezen belül különféle esetekben, sajátos rendszer szerint él a nagybetűkkel sor elején vagy akár sor közben is, egy-egy szót kiemelendő. Hasonló módon felhasználja a költő a központosítást is az olvasó vizuális sokkolására. Megjegyzem, mintha mostanában nálunk is újból erőre kapna bizonyos fajta lettrizmus (vagy konkrét költészet) (vö. Nagy László, Tandori — Voznyeszenszkij persze távol van a vizualitás ilyen mértékű felhasználásától). Ennek csak örülni lehet: a mi auditív központú költészetünk mellett hatalmas vizuális központú költészetek vannak (kínai, japán). Miért ne lehetne nálunk szintén alkalmazni a vizualitást is? És akkor nyilván szükség lesz nem csupán költői hangtanra, hanem költői helyesírára.

4. Két írás foglalkozik a központosítás kérdéseivel. Emeljük ki közülük B. Sz. Svarekopf cikkét a fakultatív idézőjel-használatról (vö. ennek analogonjával a mi szabályzatunk 389. §-ában: *Megkaptam „kedves” soraidat*). A szerző szép rendszert dolgoz ki e bonyolult, logikai-metanyelvi stb. funkciót betöltő idézőjelek számára; utal ezeknek az idézőjeleknek a kiejthetőségére (pl. rádióbemondók esetében).

5. Végül négy cikk foglalkozik a helyesírási szótárak összeállításának az elveivel, egy pedig egy Sahmatov-levelet közöl a század első évtizedéből, a reform előkészítésének időszakából.

Most pedig arra kérem az olvasót, hogy mielőtt tovább olvasna, tekintse meg a mellékelt ábrát. Vajon mi az az E^T orosz társadalmi esemény, melynek számosságát ábrázoljuk ott száz évre visszamenőleg, évtizedenkénti bontásban? Valami, ami az 1870-es évektől kezdődően egyre sűrűbben fordul elő, maximumot ér el az 1910–1919-ig terjedő évtizedben (62), majd fokozatosan csökken, némi emelkedést mutatva még az 1950–1959-es szakaszban (19)?

Nem szükséges az elmúlt évszázad mély történeti ismerete ahhoz, hogy megmondjuk: ez lehet a sztrájkok (a forradalom után ennek megfelelően: központi szervekhez benyújtott tiltakozások-javaslatok) száma vagy más efféle akció. A valóságban az E^T nem más, mint az adott évtizedben megjelent különféle orosz helyesírási szótárak száma, s nem tettünk mást, mint az egyik e részbe tartozó cikk bibliográfiáját rendeztük-számláltuk (251–8). Tehát például 1910–1919 között $E^T = 62$, vagyis 62 különféle orosz helyesírási szótár jelent meg, egy-egy E^T -nek egy-egy bibliográfiai tételt (új szótárt, régebbi szótár új kiadását/levonatát) tekintve. Az adatok szépen mutatják, mennyire együtt halad a társadalom mozgásával a helyesírás; mennyire csak egy nagy társadalmi forradalommal együtt lehet egy kis helyesírási reformot is végrehajtani.

Papp Ferenc

A nagy számok nevének rövidítése

1. A kereskedelmi és pénzügyi szakemberek (a Magyar Nemzeti Bank, a Magyar Kereskedelmi Bank, a SZÖVOSZ stb. dolgozói) az utóbbi években több alkalommal fordultak a Nyelvtudományi Intézet közönségszolgálatához a gyakran használt nagy számok rövidítési módjára vonatkozó kérdésekkel.

Helyesírási kézikönyveink — az érvényben levő hivatalos akadémiai helyesírási szabályzat (A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás), a Helyesírási tanácsadó szótár, a Helyesírási és tipográfiai tanácsadó — nem tartalmaznak ilyen jellegű rövidítéseket. Ezért a Nyelvtudományi Intézet közönségszolgálatának munkatársai azzal a kéréssel fordultak az MTA Helyesírási Bizottságához, hogy az egységes gyakorlat kialakítása érdekében mondjon véleményt a jelzett ügyben.

A Helyesírási Bizottság tájékoztató jelleggel 1975. március 21-i, érdemben pedig 1975. június 23-i ülésén tárgyalta meg a nagy számok rövidítésének témakörét a jelen közlemény szerzőjének (itt rövidítve közölt) előterjesztése alapján.

2. A szakmai gyakorlatban erős ingadozás tapasztalható a nagy számok rövidítésének írásában. Az *ezer*, a *millió* és a *milliárd* rövidítéseként egyaránt használatos az E — e — M ; az m — M ; az md — Md — Mrd változat. Ez az ingadozás sokszor félreértést, zavart okozhat, mert ha egy meghatározott vállalaton, intézményen belül következetesen alkalmazzák is a rövidítéseknek valamelyik változatát, lehetséges, hogy egy másik intézmény gyakorlatában ugyanaz a rövidítés kisebb vagy nagyobb értéket jelöl.

Minthogy a szakemberek már régebben is többször fordultak a Nyelvtudományi Intézet közönségszolgálatához felvilágosításért a nagy számok rövidítésének ügyében, Ferenczy Géza 1963-ban kidolgozott egy rövidítés-javaslatot, s ezt a Nyelvőr közölte is (87: 265). Elgondolása tömören a következő volt: Az ezres jele legyen nagy M , pl. 456/ M Ft; millió: $Mó$; milliárd: Mrd v. esetleg Md (az előbbi talán egyértelműbb); billió: Bi ; trillió: Tr ; kvadrillió: Kva ; kvintillió: Kvi ; szextillió: $Szex$; szeptillió: $Szep$; oktillió: Okt ; stb.

1973-ban a Tánicsics Könyvkiadó megjelentette Kulcsár Ödön Rövidítések könyve c. munkáját. Ez a kiadvány is közöl néhány témánkhoz tartozó

rövidítést. Így: ezer forint: *eFt*, millió forint: *MFt*, milliárd forint: *mdFt*. Ezek a rövidítésváltozatok azonban a jelölésmód következetlen volta miatt — az egyik rövidítés nagybetűs, a másik kettő kisbetűs kezdésű —, nem éppen szerencsések. Ennél célszerűbbnek látszott a következetesen nagy betűs kezdés.

Az előterjesztett, tárgyalási alapul szolgáló javaslat a következő volt: ezer (10^3): *E*; millió (10^6): *M*; milliárd: (10^9): *Mrd* (esetleg: *Md*); billió (10^{12}): *Bi*; trillió (10^{18}): *Tr*; kvadrillió (10^{24}): *Kva*; kvintillió (10^{30}): *Kvi*; szextillió (10^{36}): *Szext*; szeptillió (10^{42}): *Szept*.

A vita során az előadó felhívta a figyelmet arra, hogy a *billió*, *trillió*, *kvadrillió* stb. értelmezésében, jelentésében, azaz értékének tekintetében az egyes országok használatában nagy mértékű különbség tapasztalható. A *milliárd* Angliában: ezer millió, azaz: 10^9 ; az USA-ban: billió, azaz: 10^{12} . A *billió* Angliában: milliószor millió, azaz: 10^{12} ; a Szovjetunióban és az USA-ban: ezerszer millió, 10^9 . A *trillió* Angliában: milliószor billió, azaz: 10^{18} ; az USA-ban: ezerbillió, azaz 10^{12} . A *kvadrillió* Angliában: milliószor trillió, azaz 10^{24} ; az USA-ban: ezerszer billió, azaz: 10^{15} . A nagy számok ez értékbeli ingadozását figyelembe kell venni a rövidítések kialakításakor, illetőleg használatakor is. A külföldi országokkal való pénzügyi forgalomban — minden zavar és félreértés elkerülése végett — ajánlatos lenne az említett számok rövidítése mellett, zárójelbe téve, a szám értékét hatvány alakban is jelölni.

A nagy számok rövidítésének vitájában elhangzott az a javaslat, hogy a fizikai és a kémiai mértékegységek mennyiségeinek jelölésére használatos módszert kellene alkalmazni az értékmegjelölések egységes rövidítéseinek kialakításakor is. Azaz: a *hektoliter* (= 100 l), rövidítése: *hl*; *kilogramm* (= 1000 g), rövid.: *kg*; *megawatt* (= millió watt), rövid.: *MW*; stb. mintájára a *száz*, az *ezer*, a *millió*, a *billió* stb. forintot a fizikában és a kémiában használatos *hekto*-, *kilo*-, *mega*-, *giga*-, *tera*- stb. előtétnek a jeleivel rövidítsük, tehát így: *hFt*, *kFt*, *MFt*, *GFt*, *TFt* stb. — A bizottság nem tette magáévá ezt a javaslatot, abból a megfontolásból kiindulva, hogy a pénzügy, valamint a bel- és külkereskedelem dolgozóinak minden bizonnyal idegen s jóval bonyolultabb lenne ez a jelölésmód, mint a már hagyományosnak mondható, a számnevek magyar alakjának megfelelő betűkkel való rövidítés.

Az *ezer*-nek (az idegen, önállóan nem is élő *mill*-től származtatott) *m* rövidítése a *méter*-nek *m*, illetőleg a *millió*-nak esetleg szintén *m* rövidítése miatt nem látszott célszerűnek.

A *milliárd* rövidítésére javasolt *Mrd* — *Md* változatok közül a bizottság — a gyakorlatban való nagyobb elterjedtsége miatt is — az *Mrd* formát tartotta megfelelőbbnek.

A *trillió*-nak *Tri* alakban való rövidítése mellett azért döntött a bizottság, hogy elkerülje az egybeesést a műszaki életben használt *tera* (= 10^{12}) szó *Tr* rövidítésével.

A bizottság a trilliónál nagyobb számok rövidítése tekintetében az előadói javaslatban szereplő formák ajánlását tanácsolta a Nyelvtudományi Intézet közönségszolgálatának.

3. Figyelembe véve a gyakorlatot, az ismertetett szakirodalmi ajánlásokat, valamint a téma előadójának javaslatait, a Helyesírási Bizottság — a Magyar Szabványügyi Hivatal képviselőjével egyetértésben — az alábbi rövidítési módok általánossá válását tartaná kívánatosnak:

ezer (10^3)	<i>E</i>	Pl.: 110 <i>E</i>	110 <i>E Ft-tal</i>
millió (10^6)	<i>M</i>	25 <i>M</i>	25 <i>M Ft-ra</i>
milliárd (10^9)	<i>Mrd</i>	8 <i>Mrd</i>	8 <i>Mrd Ft-ért</i>
billió (10^{12})	<i>Bi</i>	2 <i>Bi</i>	2 <i>Bi Ft-os</i>
trillió (10^{18})	<i>Tri</i>	1 <i>Tri</i>	1 <i>Tri Ft-nyi</i>

A bizottság nem tartotta fontosnak a trilliónál nagyobb értékmegjelölések rövidítésének meghatározását, mivel erre gyakorlatilag nincs szükség. — A számok (110) és a rövidítés (*E*) között egy betűhelynyi hézag hagyandó. A rövidítéshez a toldalékokat kötőjellel kapcsoljuk (*E-rel*, *M-val*, *Mrd-dal*; *E Ft-tal*; stb.).

A nagy számok nevének rövidítésére természetesen a hatvány alakú megoldás is használható; pl.: 110 000 Ft = 110 *E Ft* = 110 . 10^3 Ft.

A Helyesírási Bizottság
felkérésére

T. Urbán Ilona

Egy sajátos mondatstilisztikai jelenség a századvég prózájában

A szabad függő beszéd¹ sajátos változata a communis opinio: nem az elbeszélés, regény valamelyik szereplője gondolkodik vagy beszél, hanem közelebből meg nem határozható, vagy mindenképp nehezen azonosítható személy. Gondolata, szava, vélekedése sokszor olyan benyomást kelt, mintha rajta keresztül a háttérből figyelő hallgatók, nézők nyilatkoznának, és kommentálnák az eseményeket, történéseket. Ezek a megnyilatkozások nem válnak el külsőleg a közlés menetétől, tehát vagy az írói előadásnak, vagy a szereplők szavának, gondolatainak részei. A communis opinio végeredményben olyan szabad függő beszéd, amely az olvasó előtt nem teszi világossá, kihez köthető: az íróhoz-e, egy éppen előző konkrét szereplőhöz-e vagy esetleg egy közelebből meg nem határozható személyhez. Ennek a módszernek nagy jövője lesz a későbbiekben, például Mikszáthnál; körvonalaiban azonban már a nyolcvanas években kialakult. A nehézség éppen abban áll, hogy a communis opinio ne legyen kapcsolható teljes szabályossággal sem az író szavához, sem az olvasó által már korábban megismert konkrét szereplőhöz, mert akkor szabad függő beszéddel van dolgunk. Tolnai Lajos nagyon kevés esetben használ communis opiniót; amikor mégis jelentkezik nála ez a közlési mód, többnyire egy-egy hagyományos szerkezeti fordulattal kapcsolni igyekszik valakihez és ezáltal a communis opinio kifejező erejét csökkenti.

1. Az alábbi példa ezt a még kezdeti eljárást szemlélteti; voltaképp csak egy ponton kellett volna Tolnainak „megtartóztatnia” magát és nem felfedni, hogy a kommentár az ő véleménye:

Törődött is Erdős úr szerzámfával, olyan szerszám, de kész szerszám kellett volna most őneki, amellyel azt a négy-hatezer forintot egy rántással ki lehetne emelni az ispánék kasznijából.

Azonban türtőztette magát, és kérdezősködött a jószágáról.

(Ezen a ponton indul a communis opinio; törés nincs, úgy tűnik, legalábbis egyelőre, hogy az író szavai folytatódnak, pedig a közvélemény hangja szól.)

Senki se higgye, hogy csalni olyan könnyű.

Ó, a becsületes munkánál semmire se kell ügyelni, csak, hogy a munka jó legyen, tökéletes legyen, de a csalásnál még a jó Isten szemeit is be kell kötni valahogy.

Nem lehet irigyelni a gazemberek munkáját. Ha szép és jövedelmező üzlet is az, de én mindig azt állítom, hogy terhes, módfelett gyötrő.

¹ A fogalomra nézve l. Herczeg Gyula: Móricz Zsigmond stílusa. Stilisztikai tanulmányok. Gondolat, 1961.

(Itt végződik a communis opinio: az átmenet ismét sima és természetes, de részben azért, mert az író „elárulja” magát: az *én mindig azt állítom* bele-szótt mondat nyilvánvalóvá teszi, ki vélekedik. Ha azt a mondatot nem szőtte volna bele az író, a communis opinio hatásosabb lenne.)

- Rét? — kiáltott fel gyötrő küzdelmében Erdős Antal úr.
- Az ötven hold, gyenge, vízállásos.
- S most jó?
- Soha se adjon a kegyelmes Isten jobbat (Az eladó birtokok. Tolnai Lajos Váloga-tott művei 99–100).

Az alábbi példával előbbre jutunk a communis opinio lényegét illetően, s a szövegformálás kétségkívül modernebb, találóbbr, mint az előző idézetben.

A szemelvény „Az új főispán”-ból való, és abba a jelenetbe ékelődik be, amely Fekete Ézsau főispán túlságosan rövidre sikerült szónoklatát követi; tudvalevő, hogy a főispáni beiktatások különféle mozzanatainál elvárták a terjedelmesebb beszédeket. Fekete Ézsau azonban pár mondatdal beérte az egyik vasúti állomáson, ahol a székvárosba vonulásakor fogadták: „minden csepp vérem hazámé, koronás uramé” — ez volt a lényeg.

— Hát csak ennyi? — Tyűh! — morogták itt is, ott is. — Gyenge szónok, sovány munka, ennyivel nem állottam volna elő... mi az isten csodája, e csak nem volt tán beszéd...

Észrevette a kellemetlen, lehangoló hatást a grófné, ki mint egy lelkes jó anya kísérte a főispánt, oda is súgta neki csakhamar:

— Az istenért! A népnek nem így kell beszélni. Hova gondolt. Átadhatta volna a férjem orációját. Oh... oh...

Kétségkívül, a főispánságra születni kell. Az nem járja, hogy a miniszter itt is erőszakoskodjék. Így pusztul a haza és csenevészedik a nemzet!!! — Hogy öneki minden csepp vére... ki keresi azt most? — lehetett hallani számtalan ajakról. — És hogy kötelesség? Ide való az most? Látszik, hogy egy iskolás diák (Az új főispán 189).

Az idézetben van három mondat, amely nem az író és nem a grófné szava, hanem azoké, akik azt morogták — de korábban egyenes beszédben —, hogy „gyenge szónok stb.” A korábbi utalás ti. félreérthetetlen; az író bevezette, majd szóról szóra idézte a morgolódók szavait. A grófné megjegyzése után hirtelen váltás következik be; megjelenik a kommentár; hogy kitől származik, nem világos egészen, de éppen ezért hatásos. Lehet, hogy az előbbi morgolódók véleménye, de lehet, hogy a jelenlevő (idézetünkben nem említett) mágnásoké. Az is elképzelhető, hogy az író azonosította magát az ellenzék véleményével, és ő az, aki protestál. Ha igaz ez a feltételezés, a hanghordozás nyilván gunyoros színezetet fog kapni, mert hisz az író, ha tényleg az ő vélekedésének fogjuk fel a mondottakat, így nem ítélt komolyan, minthogy kezdettől fogva az új főispán pártján áll. Az új főispánban ezúttal — kissé Jókai mintájára — hibátlan, tökéletes tulajdonságokkal megáldott pozitív hőst akart faragni. Az mégis a legvalószínűbb, hogy a körülállók véleménye került bele a szövegbe, hisz aztán a communis opinio átalakul egyenes beszéddé, amelyet az író a közlést szabályosan intonáló mondatdal vezet be: „lehetett hallani számtalan ajakról”.

A communis opinio valójában akkor emelkedik a magas szintű művészi kifejezés rangjára, amikor terjedelmében korlátozódik, és a hosszabb szakaszok helyett egy-két találó mondatba sűrűsödik össze az a kommentár, vélekedés, amely az eseménysort, a történéseket kíséri. Ugyanakkor pedig teljesen eltűnnek azok a félmondatok vagy utalások, amelyek a communis opiniót

voltaképp lényegétől fosztanak meg, mert hisz nem igazi communis opinio az, amelynek a kötődése nyilvánvaló valamelyik szereplőhöz vagy éppen az írói előadáshoz. A művészi kifejezés megkívánja ezeknek a kapcsolásoknak az eltüntetését; a logikai szerkesztés helyett az író a sejtetés, célzás, inszINUÁCIÓ módszeréhez folyamodik, hogy a stílus hatékonyságát új eszközökkel biztosítsa.

A nyolcvanas években főként Reviczky-nél találjuk meg ennek a sajátosan kommentáló, rövid közbeszúrásokkal, zárójeles megoldásokkal szerkesztő stílusnak első, jelentékenynek nevezhető megnyilvánulását; majd a kilencvenes években Mikszáth lesz legjelentősebb képviselője.

Ha valaki megleszi őt ebben a hangulatában, bizonyára azzal vádolta volna, hogy cinikus és szívtelen. Pedig csak fiatal. Abban a korban járt, amelyről azt mondják, hogy kegyelet híján való. Boldogult atyjának, kis- és nagyvámosi Fejérfázy Bélának egyéb jót nem köszönhetett, csak az életét. (Ha ugyan volt rá oka, hogy ezt jónak nevezze.) Csakis ezt. De annál több mást. (Reviczky Gyula: Apai örökség, 1955. 26; az eredeti megjelenés ideje 1884 és 1886 (átdolgozva).)

Őt is elvitték színházba, hangversenybe, házi estélyekre, lefénnyépeztették, vettek neki cilindert (most már nem lehet rámondani, hogy gyerek), új ruhát és fehérneműt, szóval Tibor megint kiöltözködve utazott haza (uo. 41).

Özvegy Fejérfázy-né (most már egészen idegen személy Tibornak) este átadta neki apja hagyatékát, mely állt egy fényes cilinderből, egy divatos színű világos felöltőből, egy kék téli mellényből, két nyári nadrágból (legjobb öltözetét magával vitte a sírba), egy tajték-szopókából, egy monokliból, egy sétapálcából és egy karneol pecsétnyomóból. Volt még egy pár cipő is, de nagy volt a Tibor lábára, nem használhatta. (A ruhát legalább át lehet dolgoztatni.) (uo. 51).

A Hatvani utca sarkán özvegy Fejérfázy-né találkozott Goldberger bankárral (1869-ben még nem volt oly kiterjedt a Rákóczy- és Kont család) s ennek is sírva panaszkolta el baját, hogy most temette el Béláját, hogy nem hagyott rá egy garast se s a gyászruhát is hitelbe kellett varratnia, hogy még a temetés költségei sincsenek kifizetve, hogy fia (Tiborra mutatott), aki Pozsonyból jött le, vissza se bír utazni s hogy most kénytelen lesz a két kezével (jó erős, húsos keze volt) megkeresni mindennapi kenyerét (uo. 52).

Az ékszerekre kétszer ötven forintnál is többet kapott (jó súlyos volt az óra is, a lánc is) s diadallal tért vissza szoba-tartozását kifizetni. Aznap kitűnően ebédelt, jó szivarokat szítt (hiába, úrnak született!), új kabátot, inget, gallért, kézelőt vett magának, megnyiratkozott, szóval rajta volt, hogy megint intelligens európai külseje legyen (uo. 72).

Vizsgáljuk meg az idézett példákat; valamennyi tartalmazza a communis opinio egy-egy sajátos formáját. Az első példában egy rövid összetett mondat áll: *Ha ugyan volt rá oka, hogy ezt jónak nevezze.* Ám mindkét mondat voltaképp mellékmondat, és kapcsolódik a megelőző főmondathoz: *egyéb jót nem köszönhetett, csak az életét*, ha ugyan stb. (vagyis: ha ugyan ez jónak nevezhető). A *ha ugyan* olyan a feltételes mondathoz közelálló mondatfajtát vezet be, amelyben a megelőző közlés valódiságát vonjuk kétségbe (vagy esetleg egy más lehetőségre is felhívjuk a figyelmet).

De ki mondja ezt? Ki tesz olyan észrevételt, hogy azzal mintegy meggyengíti az megelőző kijelentést? Gunyoros észrevétel egyébként, amely eredhet az írótól, származhat a szereplőtől, aki valójában maga az író, hisz Reviczky önéletrajzi regényt írt (ezt az olvasó azonban nem köteles tudni), s jöhet a közvéleménytől, a láthatatlan kórustól. Régebben talán így írták volna: „... egyéb jót nem köszönhetett, csak az életét. De egy keserű ember megjegyezhetné, és joggal, hogy nem sok oka volt rá, hogy ezt jónak nevezze.”

A második példában a *most már nem lehet rámondani, hogy gyerek* mondat a communis opinio, amely az írói előadásba ékelődik be; az írónia onnan ered,

hogy a cilindervétellel kapcsolja össze a nagykorúságot, vagyis nyomban megkapja a megérdemelt kommentárt az a kissé fellengzős eljárás, hogy egy fiatal fiúnak szülei nagyzásból cilindert vesznek.

A harmadik példában a *communis opinio* a *legjobb öltözetét magával vitte a sírba* mondat hasonlóképp az írói közlésben található, és akkor jelenik meg, amikor az özvegy átadja fiának apja sovány örökségét, a téli mellényt, a nyári nadrágokat stb. Ez a mozzanat ironikus kommentárt kíván, s ez a fenti mondatban fejeződik ki. Elképzelhető, hogy az özvegy mondja szabad függő beszéd formájában s a közlési sík váltásával (bevezetés nélkül), ám valószínűbb, hogy a közvélemény szól közbe. Arról van itt szó, hogy a fiú sorsa szánandó, mostohaanyja érdekhajhászása most igazán kiviláglik, és az is, mennyire nem törődött a fiúval, s a férjével is csak addig, ameddig érdeke fűződött hozzá. Valószínűbb tehát a közvélemény kommentárja: „minek kellett vele adni a sírba a legjobb öltönyét, amikor a fiának meg semmi sem maradt, legalább ez az egy jobb öltöny maradt volna meg.” Világos a *communis opinio* az idézett szakasz végén: *Volt még egy pár cipő is, de nagy volt a Tibor lábára, nem használhatta. (A ruhát legalább át lehet dolgoztatni.)* Az utolsó, zárójeles mondatot kétségkívül a láthatatlan kórus teszi hozzá az előzetes írói kijelentéshez, mintegy továbbfolytatva a fiú sorsa feletti, iróniával fűszerezett aggályoskodást: minek cipőt örökölni, ha nagy, semmire sem megy vele. A ruhát azért meg lehet menteni, át lehet alakítani.

Két *communis opinio* van a következő példában is. Valahogy így szerepelhetett volna a mondat hagyományos prózanyelven: „...találkozott Goldberger bankárral; tudnivaló, hogy 1869-ben még nem volt oly kiterjedt a Rákóczy- és Kont család.” Berzsenyi báróról és családjáról van itt szó, tehát arról, hogy kis- és nagykapitalista zsidó családok régi történelmi magyar neveket vettek fel a század utolsó évtizedeiben, de úgy látszik, 1869-ben még nem, legalábbis így állítja Reviczky.

Mégis — úgy érezzük — itt a közvélemény szól közbe, és állapítja meg enyhe iróniával a közismert tényt. Ugyanúgy a közvéleménynek tulajdonítható az utolsó zárójeles megjegyzés is (míg az utolsó előtti: — *Tiborra mutatott* — az írói közlés része): *jó erős húsos keze volt.* A közlési sík megváltoztatása és a bevezetés hiánya emeli ki itt az iróniát; az asszony a bankár felé löki kezét; *hogy most kénytelen lesz a két kezével dolgozni.* A láthatatlan kórus megszólal: *ugyan mit akarsz, hisz jó erős, húsos kezed van.* A kiemelés a bevezetés hiánya folytán nyomatékosabb lesz; a hagyományos nyelv itt is a jobb megformálást, a teljesebb mondat szerkesztést választaná, pl. így szerkesztene: „kénytelen lesz a két kezével megkeresni mindennapi kenyerét. Valaki erre megjegyezhetné, hogy ez nem is lenne olyan nehéz, hisz erős, húsos keze van.”

Az utolsó idézetben az első zárójeles mondat nyilván az írói közlés része; a második azonban: *hiába, úrnak született!* az előzőkhöz hasonló gunyoros, ironikus megnyilatkozás, amely a közösségtől származik, és a fő szereplő jellemzését nyomatékosítja ironizáló aláfestéssel.

Foglaljuk össze az eddig elmondottakat.

A szabad függő beszéd egyik fajtája a szerkezeti szempontból sok árnyalattal jelentkező *communis opinio*. Kétségkívül szabad függő beszédről van szó, mert úgy fejeződik ki a közlési tartalom, hogy a bevezető mondat vagy ige hiányzik; a törés azonban nagyobb, mint a szabad függő beszéd szabályos eseteinél. A *communis opinió*t nem tudjuk a szöveg semmilyen eleméhez sem

kötni, mert az, aki mondja vagy elgondolja, nincs jelen konkrét formában a szövegnek ebben a részében. Ki kell találni, ki lehet az, aki véleményt mond; ám többnyire azonnal megérezzük, hogy a közvélemény nyilatkozik meg ilyen formában. Minthogy a nyelvi kötőanyag hiányzik, a törés, mint említettük, nagyobb, és ez nyomatékot ad a communis opiniónak.

De a nyomaték abból is fakad, hogy többnyire rövid, szentenciózus mondásról van szó, nem valamilyen közmondásszerű igazságról (mint majd látni fogjuk a továbbiakban). Láttunk arra is példát, hogy a communis opinio szerepe korlátozó is lehet, meggyengíti az előző mondatban foglalt kijelentést (és esetleg mást ajánl helyette). Valamennyi példánk egyúttal gunyoros, esetleg ironikus, bíráló hangvételű is volt, mintha az írói közléssel párhuzamosan futna egy ellenpontozott közlési vonal. Mintha azt kellene hinnünk, hogy az író érdekében áll elhitetni: olvasók, ne vegyétek egészen komolyan azt, amit én mondok vagy a magam teremtette szereplők állítanak; másképp is lehet, nem teljesen biztos az, ahogy én látom, van (vagy elképzelhető) másféle megoldás is.

A századvégi prózastílus nagy vívmánya ez az ellenpontozó módszer. Önkéntelenül is arra gondolunk: itt egy kompozíciós harmónia bomlik fel, és ez a régi világrend megrendüléséből eredhet. A szerkezeti biztonság és szabályosság tartalmilag egyértelmű, ám ez átengedi a terepet a kétkedésnek, az állítások kétségbevonhatóságának. Az előre meghatározott felépítés, a szimmetria és a szisztematikus elrendezés elvét aláássa és meggyengíti a communis opinio furcsa, kétkedő, sokszor zárójeles, tényeket megkérdőjelező, szarkasztikusan közbeszurkáló szerkezeti eljárása. Ez a módszer analitikus: a szintetikus, hosszú mondatos nagy kompozíció félreszorul, egyelőre nem korszerű. Bár a szabad függő beszéd is analitikusabb, mint a mellékmondatos, alá- és mellérendelő felépítés, a communis opinio méginkább az, még jobban akadályozza a teljességre törő kompozíciónak. Teljesen úgy, mint az értelmezős megoldások, amikor konkrét és absztrakt főnevek szerepelnek mondatok helyett. Ez az analitikus szerkesztés egyúttal egy életérzés, egy szellemi és irodalmi magatartás kifejezője is: a kétkedésé, az eladdig magától értődő igazságokba vetett hit megrendüléséé is.

Ezt a stílust folytatta Mikszáth, aki a communis opinio mesterévé lett, mert esztétikai világának kedvezett ez a nyelvi, mondatstilisztikai alakzat, hisz nem kellett nyíltan és egyértelműen beszélnie, ahogy ezt a szabályosan építkező mondatyszerkesztés kötelezővé, sőt magától értetődővé tette volna.

2. Mikszáth a mondatépítés tekintetében inkább a Gozdsu és mások által képviselt rövidmondatos stílushoz állt közel, és idegen volt számára Tolnai Lajos vagy Ambrus Zoltán retorikusan felépített, nagylélegzetű mondat-szövevénye. Ugyanígy kerülte a főnevek, értelmezők modernista használatát. A nominális stílus kezdeti megjelenési formái, amelyek Iványi Ödönnél, Bródy Sándornál, sőt még Tolnai Lajosnál is ritkán bár, de megfigyelhetők, alig jelentkeznék nála.² A szabad függő beszédet viszont kedvelte, sokszor használta főként annak elevenebbik változatát (és kerülte a lelki problémákba merülő, elvont, és így a hagyományos nyelv fordulatait magán hordozó változatot). Mint látni fogjuk, a szabad függő beszéd nála vesztí el könyvízü jellegét, és élővé, elevenné éppen azáltal válik, hogy gyakran él a félbehagyá-

² Kivételnek számít ezért az alábbi portré: *Ő maga különös alakú öreg emberke volt, akárcsak egy hegedű: nagy has, kis fej, száraz, vékony nyak* (Különös házasság 1. Akadémiai Kiadó 1960. 9).

sok, felkiáltások, kérdések stb. alkalmazásával. Legnagyobb vívmánya mégis a communis opinio bátor kezelése volt: sokrétű, humoros, ironikus kifejezési eszközzé fejlesztette. Amit ő mint író nem akart elmondani, és nem akart elmondani a szereplőkkel sem, azt a maga ízlésére formált közvélemény szájába adta. Ezzel teremtette meg stílusának azt a vibráló, eleven, szellemes jellegét, amelyet modernnek és hozzánk közelállónak érzünk, holott a későbbi stílusreformok, mondatstilisztikai újítások Mikszáthot elkerülték.

Vizsgálatainkat Mikszáth írói termésének egy évtizedére korlátozzuk, a kilencvenes években a Kisértet Lublón (1892.) lesz az első mű, amelyből idézzünk, és a Különös házasság (1900) fogja lezárni ezt a korszakot.

A szabad függő beszéd Mikszáthnál részben a gondolati tartalmak, részben a szereplők megnyilatkozásainak visszaadásában jelentkezik; ha belső monológ előfordul, akkor az főként a belső gyötrődés, a bizonytalanságból fakadó gondolatok ábrázolásakor jelentkezik. Idézzünk erre egy példát, ebben is megfigyelhető a feszültség kifejezése rövid mondatokkal, kérdéssel, felkiáltással.

Piroska a nagy örömtől váratlanul fordult be a legnagyobb szorongatásba. Jaj istenem, a szegény Buttlert megfogják. Talán meg is lövi az a rettenetes bajuszú ember, az az Istók. Szűz Mária, szent anyácska, segíts rajtam, gondolkodj ki valamit helyettem! Érezte, hogy meg kell mentenie Buttlert. De hogyan? Kire bízta titkát? Inkább meghal, mintsem valakivel közölné. Ha talán írna neki? De ki vinné el a levelet? Aki vinné, az már kitalálna mindent. Megmondaná az apjának, kikiáltaná az egész világnak (Különös házasság 1 : 89).

A szakasz feszes lüktetésű, a belső gondolatot hordozó szabad függő beszéd egy helyütt átalakul egyenes beszéddé: *Szűz Mária, szent anyácska, segíts rajta, gondolkodj ki valamit helyettem!* Jellemző a bevezető mondat elmáradása (pl. annak a mondatnak, hogy „azt gondolta magában”). Egy rövid időre az író szólal meg: *Érezte, hogy meg kell mentenie Buttlert.* Am nyomban következik az affektív lejtésű szabad függő beszéd: csupa egészen rövid mondat, négy rövid kérdés mondat, amely a bizonytalanságból fakad, mindjárt következnek a feleletek is, de a belső gyötrődést nem oldják fel.

A feszült lüktetés érzékelhető az alábbi, ugyancsak gondolati tartalmat hordozó szabad függő beszédben is, a figyelő és titkot sejtítő ember bizonytalansága fejeződik ki így:

Erre a szóra egyszerre kialudt a szikra a szemeiből, fehér lett, mint a kréta, fölkelte és megindult az inas után.

Zsiga nagyot bámolt utána. Már kezdődik? De hát mi kezdődik itt?

Különös ez a titokzatosság, mely ránehezedik az egész épületre. Titok itt, titok ott. Titok ólálkodik a falombok közül, titok suhog a levegőben, titok száll a kéklő füstben, amely a lelkész-lak kiskéményéből bodorodik. Eh, ostobaság. Hangulat az egész. Ámbár mégis feltűnő, hogy János milyen sokáig jön. Mit tárgyalhatnak ennyit?

Talán utána kellene menni Jánosnak. De ezt a gondolatát csakhamar elvetette, hiszen nem tolakodhatik, ha négy szemközt akarnak lenni.

Egy darabig egyedül ült az ámbituson, várta, hogy jön valaki. De nem mutatkozott senki az egész házban (Különös házasság 1 : 147).

Az idézet Bernáth Zsiga gondolatait tartalmazza. Kérdő mondatok, a rájuk adott válaszok, felkiáltások követik egymást, a korábbi évtizedekben ritkaságnak számító, egy-egy mondat értékű izolált szó is felbukkan.

Mikszáth kedveli a szabad függő beszédben a kérdő mondatokat, amelyek eldöntendő bizonytalanságot fejeznek ki, és a stílus folyamatosságát

megtörve, sajátos lüktetést teremtenek. Ez a szaggatottság jelentkezik az alábbi szabad függő beszédet tartalmazó példában:

Azokhoz a természetekhez tartozott, akik keveset beszélnek, sokat gondolkoznak és kérelhetetlenül cselekszenek. Szeretett megfigyelni embereket és dolgokat, különösen érdekes probléma volt előtte Oszkár báró. Vajon mi lakhatik ebben a fiatal emberben? Beteg-e ez, világgýülölő vagy csak rettenetesen gyáva, szerencsétlen nevelés áldozata? Miről gondolkozhatik így egyedül, egész életében egyedül? Milyen világ az ő világa? Mi lehet ott? A Mars bolygót is érdekes lehetne bejárni, de még jobban szeretne belenézni a báró lelkébe. Mivel van az benépesítve, lobognak-e bent szenvedélyek, vannak-e ott álmok, remények?

Különösen az tűnt fel Szoltcsányinak, hogy a báró sehova sem vágyik (A szökevények 71 — az eredeti megjelenés éve 1901).

A közlési sík váltása a második mondat után következik be: *vajon mi lakhatik... beteg-e, miről gondolkozhatik így... milyen világ... mivel van benépesítve, lobognak-e... vannak-e*: mindmegannyi kérdő mondat, amelyet egyetlen óhajító mondat szakít meg: *szeretne belenézni* stb. Erősen emocionális, érzelmileg determinált, szaggatott stílus ez, mely lényegesen különbözik a korábbi szerzők többnyire higgadtabb hangvételétől. Gozsdunál, Tolnainál, Bródynál és több más kortársánál Mikszáth a szabad függő beszédet erősebben töltötte meg az érzelmi kifejezőerejű mondatnyi fordulatokkal, elemekkel.

Az igazi újítás azonban — bár az eddigiek jelentősége is vitathatatlan — az előszó visszaadása terén tapasztalható: amikor Mikszáth mások szavait helyezi szabad függő beszédbe, szakítva az oratio obliquával, a függő beszéddel, akkor a legnagyobb életszerűséggel jár el. Ezek a példái nagyon közel állnak az oratio rectához, vagyis az egyenes beszédhez.

Kezdjük el a legkevésbé színes példákon, tehát azokon, amelyekben a szabad függő beszéd egy-egy mondata előtt függő beszéd áll; a főmondatához *hogy* kezdetű tárgyi mellékmondatok csatlakoznak, majd szinte váratlanul fellép egy-egy főmondat, önállóan, függetlenül a megelőző oratio obliquától:

... nagyapó csak visszahunyorított hamisan, és a negyedik pohárból kezdett szopogatni, miközben szélesen mesélte el, hogy mikor az a nagy ínség volt a múlt század elején, Kupoly Pál három falut adott zálogba öt kenyérért és egy török asszonyért. No, ugyan nagy bolond volt, hogy mikor a kenyér annyit ér, evőt is vett hozzá.

Kapott a szón Sándor István Uram... (A fekete kakas Akadémiai Kiadó 1959. 13, a mű eredetileg 1899-ben jelent meg).

Hogy mikor az a nagy ínség stb.: ez a főmondat utáni tárgyi mellékmondat, az oratio obliqua, a függő beszéd, nagyapó szavai. *No ugyan nagy bolond volt* stb. ezek szintén nagyapó szavai, de ez a szakasz már egyenes beszédnek hat, tömör felkiáltás, és ha nem tudnánk, hogy folytatása a megelőző oratio obliquának, akkor egyenes beszédnek is vehetnénk.

Az esküdtek a fejeikkel bólogattak, hogy ez bizony igaz lehet, ha Ádám egyik bordájában, amelyből az asszony formálódott, annyi hamisság volt, bizony valamennyi maradt még a másik bárdájában is. A gonosz férfiak se ritkák már (Kísértet Lublón. Akadémiai Kiadó, 1957. 14).

Ebben a példában is olyan mondat zárja le a megelőző oratio obliquát, amely folytatja az esküdtek véleményét, ugyanúgy lehetne ez a mondat is oratio recta, mint a megelőző példában a záró mondat.

Az alábbi példa szerkezetileg megegyezik az előzőkkel, mégis más, mint ezek. A szabad függő beszéd a most idézendő példában már terjedelmes,

és a szereplőre vonatkozó tényeket közöl, míg a megelőzőkben a kijelentés más valakire vonatkozik, nem arra, aki a közlést teszi.

Vidonka aztán bevallotta, hogy Dőry ezer forintot adott neki és még két ezeret ígért, amin majd Lengyelországban házat, műhelyt vesz neki a Gergely hajdú, ki ma éjjel kíséri el egy fölfogadott tót szekéren, mely már ott áll az állás alatt. A kétezer forint is még a Gergelynél van a mellényzsebébe bevarrva. Vidonka azt se hallgatta el, hogy a feszületre tette le Dőry előtt az esküt: isten megbüntesse, föld be ne vegye a csontjait, ha húsz esztendeig visszatér Lengyelországból, ahol idegen név alatt fog élni. (De ha eszerint nem menne el Lengyelországba, hát akkor vissza se térhet onnan és nem szegné meg esküjét.) Csakhogy ha az ő esküje nem baj, nagy baj ám a Dőry esküje, mert ő meg arra esküdött meg, hogy ahol meglátja, ott lövi le (ti. Vidonkát). Persze, ha sehol se látja, hát sehol sem lövi le. Ezt is még ki lehet kerülni. De a lidérc, a lidérc, akit melléje adott, az a nagy veszedelem. A gonosz hajdú mindenütt vele megy, minden mozdulatát lesi, hát a lidérc ellen kellene még valamit kigondolni a tekintetes patrónuskának és akkor mindjár nyele volna a fejszének.

Fáy gondolkozott egy darabig (Különös házasság 2 : 74).

A viszonylag hosszabb idézetben két olyan mondatot találunk, amely a közlést bevezeti: *Vidonka aztán bevallotta, hogy*, és folytatódik a függő beszéd alárendelt mondatokban. Utánuk egy főmondat, ez azonban már szabad függő beszéd, az előzményektől némileg elszakadt: *A kétezer forint is még a Gergelynél van a mellényzsebébe bevarrva*. Újra az író beszél, ismét egy közlést bevezető ige: *Vidonka azt se hallgatta el, hogy a feszületre tette le Dőry előtt az esküt*. Az oratio obliqua, a függő beszéd ezen a ponton, az esküminta elmondásánál átcsap oratio rectába: *isten büntesse meg* stb. Lehetett volna egyenes beszéd is, annyira erős a szereplő szavainak előtérbe kerülése. Ámi Mikszáth „nem adta meg neki a szólásjogot”; szavai, bár többé nem az író közlés elemeként törnek elő, mégis „átképzelések”, tehát nem annyira közvetlenek, mint az egyenes beszédben. Ezért van egyes szám harmadik személy ahelyett, hogy *isten büntessen meg* (...) *ha húsz esztendeig visszatér e Lengyelországból* stb.

Ezután több főmondat következik, mind a szabad függő beszéd átmeneti jellegét viselik magukon: rövid mondatok, *ezt (is, még stb.) azt* helyett, tehát az áttétel hiánya, megszólítás: *tekintetes patrónuska* és a közbeszéd fordulatai: pl. *nyele volna a fejszének* (vagyis minden jóra fordulna).

A szabad függő beszéd mondatai közt van egy, amelyet emeljünk ki, a közvélemény hangjának, láthatatlan kórusnak nevezhetjük, zárójelben áll s talán nem véletlenül. *De ha eszerint nem menne el Lengyelországba, hát akkor vissza se térhetne onnan és nem szegné esküjét*.

Mondhatja ezt a mondatot Vidonka, akit Fáy arra biztat, ne menjen el Lengyelországba Dőry parancsára, lehet Vidonka az, aki kijelenti: Dőry előtt arra esküdött, ha húsz év előtt hazatér Lengyelországból, Isten büntesse meg. De ha nem megy el, akkor vissza se térhet onnan, tehát nincs esküszegés. Ám nem olyan egyértelmű, hogy itt Vidonka szavairól van szó: elképzelhető, hogy a háttérben maradó, ellenpontoszó kórus, a közvélemény nyilatkozott meg. Ebben az esetben a közlési szint váltása eléggé nyomatékos: van tehát egy írói szint, egy szereplői szint és egy harmadik, amely nem köthető teljesen világosan senkihez sem, mert a nyilatkozó nincs jelen.

Vizsgáljuk most az ilyen típusú közbeszúrásokat, közlésszintváltásokat, amelyek oly jellemzők Mikszáthra, és humorának, iróniájának, helyenként szarkazmusának jellegzetes nyelvi kifejezői.

Kezdjük azokon a példákon, ahol nincs szabad függő beszéd, és az írói előadást szakítja félbe vagy egészíti ki egy-egy communis opinio:

A vendégek közt ögyeleg a két házőrző kutya is (. . .) A kutya is szereti a lakzit., Annak a dacára, hogy ők minduntalan vagy a lábukra vagy a farkukra hágnak. Az igazi hogy ők se hagyják szó nélkül, vonítanak, a fogukat vicsorgatják, sőt az imént a Bodri beleharapott a Lányiné asszonyom lábikrájába. (Hogy ki tudja válogatni az ilyen oktan állat is, hogy mi a szép.) (Különös házasság 2 : 61–2).

A zárójeles mondat a communis opinio; az író megelőző függő beszéd vagy szabad függő beszéd nélkül hirtelen megszakítja a közlés menetét egy váratlan közbeszúrással. Valakinek a megjegyzése ez, de nem derül ki, hogy kié, a zárójel arra mutat, hogy nem az író szól, hanem itt a közvéleménynek egy kissé ironikus észrevételéről van szó. A közvélemény nyilván az író gondolkodásmódjából merít, olyan közvélemény ez, amelyet Mikszáth formált saját ízlése szerint. Ám ezzel a sejtető, bújócskajátékhoz hasonló módszerrel az író tompítja a vélemény élességét, elmossa a határozottabb körvonalakat, átmeneteket teremt.

Az ilyen példának se szeri, se száma. Az alábbi azonban azért lesz jelentős, mert bár hasonlít az előzőhöz, a communis opinio közelít az egyenes beszédhez, és egy alkalommal áttétel helyett első személyt találunk:

Látni lehetett vagy csak úgy rémlett, hogy lefelé gurul Kaszperek a fedélről, mint a lelőtt szarcsa, de az se lehetetlen, hogy magától ereszkedik le ügyesen, mint a macska. Egy fél perc műve volt az egész. A másik percben nem volt már se híre, se hamva. Bizonyosan nem a piac, hanem a szilvás kert felé pottyant le. Az ötödik, hatodik percben már messze a külső utcákban látták szemtanúk tovavágtatni fehér lován. A sárga csizmája a ballábán vérrel volt megfestve, a pajta fedelén is véres csíkot hagyott, amerre lecsúszott. Semmi kétség, a Kozanovich golyója a lábát találta. De hát mit ér ez? Bizony isten kár volt a puskaporért. Ha száz golyó érné és szétroncsolná, akkor is csak ott volnánk, ahol vagyunk, mert annyi alakban van ő meg, ahány neki tetszik . . .

Mit használt az elégetés? Semmit! Aki farkast borotvál, elveszti a vizet is, a szapant is. Mi is csak időt és pénzt veszítettünk — de Kaszperek megmaradt.

Csak egy eredmény volt — az, hogy nem szellem, nem árnyék, nem egyszerű látomány, vagy fantom, mert vére folyt, ha ugyan a vér is nem volt szemfényvesztés (Kísértet Lublón 40).

Az idézet első részében az író beszél, az írói közlés síkján vagyunk. A szabad függő beszéd a *semmi kétség* kezdetű mondatral jelenik meg. Így vélekedik a lakosság, s ez a communis opinio egy fajtája, érvénye szűkebb az előbbinél, hiszen amott általános igazságról, népi bölcsességről, az emberi közösség által természetesnek tartott és mindenkitől elismert hiedelemről volt szó. Itt viszont egy jól meghatározott, az előzményekből ismert közösség szava szólal meg, a Kaszperek elégetését figyelő tömegé, vagy éppen a tágabb értelemben vett lublóiaké.

Vélekednek, vitatkoznak, kérdő mondatokat feleletek követnek, felkiáltó mondatokat népi bölcsességet hordozó közmondások. Három esetben pedig a többes szám első személy áll, mint az egyenes beszédben, pedig az író nem egyenes beszédet alkalmaz: a communis opinio engedi meg az általános alany jellegű többes szám első személynek a beszivárgását: *Ha száz golyó érné és szétroncsolná, akkor is csak ott volnánk, ahol vagyunk* (a helyett, hogy: „ott volnának, ahol vannak”). *Mi is csak időt és pénzt veszítettünk* (ahelyett, hogy „ők is csak időt és pénzt veszítettek”).

Ennek a módszernek — tehát az egyenes beszéd és a szabad függő beszéd keveredésének — nagy jelentősége lesz majd a népies prózastílusban, főként Tömörkény prózájában.

A *communis opinio* nem egy esetben csatlakozik egy olyan megelőző szakaszhoz, amely beszédet tartalmaz, szabad függő beszédben áll, így az átmenet alig észrevehető. Mikszáth kedveli ilyenkor a zárójel alkalmazását:

Véghez is ment az engesztelő mise a halottnak bűneiért, de a beharangozott lakosok e szent buzgólkodás alatt is egyre a Kaszparek mai viselt dolgairól sugdostak, tereferéltek. [Ezen a ponton kezdődik a szabad függő beszéd, mint a lakosok beszédének visszaadása.] Biz az csakugyan visszajáról ült az lovon. Úgy ment végig Gnédán is, ahol szintén fizetett egy pár helyen adósságot. De iszen derék, becsületes kísértet az, aki tudja a maga kötelességét. Annál bizony okosabbat is tehetne a tisztelendő úr, mint hogy visszaimádkozza az anyaföldbe. Ma is apró ezüst pénzt szórt Obgarton a gyerekek közé. Hát nem szép ez egy kísértettől? Legalább addig hagyjuk künn, míg az a hordónyi arany elfogy. Bizony kár Kaszpareket bántani. Elfér ő itt közöttünk.

A szabad függő beszédben két esetben is megjelenik a többes szám első személy (éppúgy mint az előző példában, ott azonban a *communis opinio* részében. Így volna a hagyományos szabad függő beszédben „Legalább addig hagyják künn, míg . . . Elfér ő itt köztük.” A közvetlenség, az egyenes beszéd azonban behatolt a mondatok közé, szinte azt mondhatnánk, fellazította a mondatnapi szabályokat.

Ezen a ponton találunk egy olyan szakaszt, amely már nem folytatása az előbbinek, már nem a jelenlevő lublóiak vélekedését közli, hanem valaki másét, valószínűleg a közvélemény szava ez, amely kikíváncozik az író tolla alól. A közvéleményé, amely megenged magának egy ironikus megjegyzést, ám az írónia jócskán mérséklődött azáltal, hogy nem tudjuk, kihez kapcsoljuk, elvész közvetlensége, ereje, olyan „hátmegetti”, kissé bizonytalan dologgá válik ezáltal, hiányzik a közlő és hiányzik a hallgató is, akihez a megjegyzést intézik, még formailag is zárójel közé került:

(Már ugyan hiába zálogosította el Zsigmond király Lublót. Mégis magyar föld ez, magyar erkölcsökkel. Még a kísértet is mindjárt népszerű lesz, mihelyt a hatóság kezdi üldözni) (Kísértet Lublón 23–4).

*

Mikszáth a szabad függő beszédet életszerűvé, hatásos kifejező eszközzé tette, vívmányait az új században fejlesztik tovább: elsősorban a lélektani, elemző elbeszélőmód fogja fölhasználni mind a lelki tartalmak, mind a beszéd *realisztikus*, eleven visszaadására, másrészt a népies próza értékesíti majd azokat a lehetőségeket, amelyek a *communis opinio* több szintet egybemosó eljárásából adódnak.³

Herczeg Gyula

³ Herczeg Gyula: A népies prózastílusnak egy sajátos közlésmódja Nyr. 87 (1963): 203.

Megjegyzések

Madách Tragédiájának „helyreállított” szövegű kiadásához

Madách Imre születésének százötvenedik évfordulója alkalmából „helyreállított” szöveggel jelent meg a Szépirodalmi Könyvkiadónál Az ember tragédiája. Szabó József gondozta az ünnepi kiadás szövegét, s ő írta a tizen-négyszáz lap terjedelmű, figyelemre méltó utószót is.

Szabó József alapos szövegelemző tanulmányából először is azt tudjuk meg, hogy a Tragédia négyezer-száznegyvenegy sorban harminenégyszer-hatszázhusz szóból és százhatvan-huszonnyolc betűből áll. (Ha az utószó szerzője még a betűk számát is ilyen pontosan közli, érdemes lett volna megjegyeznie, hogy ezeket ki és milyen módon számolta meg Madách művében.)

Mindnyájunk régi óhaját fejezi ki Szabó József, amikor rámutat, mennyire fontos volna, hogy a Tragédiának legyen végre egy teljesen megbízható szövegű kiadása. Kardos Albert szavait idézi az Irodalomtörténet 1935-i évfolyamából: „Írók, tudósok, könyvkiadó vállalatok gondoskodjanak végre valahára Az ember tragédiájának olyan kiadásáról, amely teljes és csonkítatlan, tévedéstől, hibától ment, kritikailag hű és hiteles, s . . . biztosítja e világ-irodalmi remekművünk zavartalan élvezetét.”

Sajnos, a Kardos Albert által megfogalmazott célt Szabó József csak részben tudta elérni a jelen kiadással. A szöveggondozást illető alapelve helyes volt: „Szöveg helyreállításunk főbb irányelveit röviden így állíthatnánk össze: Alapszövegnek a kéziratot tekintjük, Arany Jánosnak azokkal a javításával együtt, amelyeket Madách elfogadott.” A korábbi kiadásoknak több kisebb hibáját valóban sikerült kiküszöbölnie, másutt viszont ő sem tudta megakadályozni újabb nyomdahibák becsúszását; az pedig erősen vitatható megoldás, hogy a Tragédia kilenc helyén a Madách által jóváhagyott javított szöveg helyébe az eredetit állította vissza.

Talán érdemes lesz egyenként megvizsgálnunk ezt a kilenc visszajavítást:

1. Az első szín minden eddigi kiadásban az angyalok karának e két sorával fejeződik be:

El isten színétől, megátkozott,
Hozsán' az Úrnak, ki törvényt hozott.

Az utóbbi — Arany János javította — sornak eredetileg ez volt a végén: *szabott*. Most Szabó, szakítva a több mint százötvenéves hagyománnyal, ezt a szót állította vissza, mert ez szerinte erőteljesebb. Továbbá így érvel: „Az Úr a maga törvényét nem parlamentárisan *hozza*, hanem szuverénül *szabja*.”

Úgy hiszem, Szabó félreérti Aranyt: ő nem parlamentáris törvényhozásra gondolt, hanem arra, hogy az Úr a világba hozott törvényt. (Vö. Gábor főangyal: „Ki a végetlen irt kimérted, /Anyagot alkotván beléje, /Mely a nagyságot s messzeséget /Egyetlen szódra hozta létre: /Hozsána néked, Esz-me!”) Nem olyan törvényről van itt szó, amilyeneket majd a történelmi korban szabnak az emberek, hanem az oszthatatlan és szabhatatlan „isteni”, természet törvényéről. Itt jegyzem meg, hogy Arany János javításával jobb lett a rímelés is: *megátkozott — törvényt hozott*. Ez szebb rím, mint az eredeti volt, amelyet most Szabó visszaerőltet: *megátkozott — törvényt szabott*.

2. Visszajavítás történt a Tragédia 291. sorában. Szabó megjegyzése: „A második színben, Lucifer szövegében: erősek közt a *leg hatalmasb* helyett erősek közt a *legerősebb*. Az eredeti simább.” Madách valószínűleg más véleményen volt! A kéziratbeli javítás ugyanis nem Arany, hanem Madách kezétől származik: ezt a betűk formálása — mely kettejükénél sokban különbözött — világosan mutatja. Az 1923. évi Tolnai Vilmos-féle kritikái kiadás is tévesen minősíti ezt Arany javításának. (Lélektani alapja van az ilyen hibázásnak: a kéziratban — melyen Arany igen sokat javított — a késői kutató hajlamos minden változtatást Arany János javításaként felfogni!) Tolnai nyomán néhány évvel ezelőtt Gergely Pál is elkövette ezt a hibát, aki Arany hivatali iratainak kritikái kiadásában e javítást szintén Aranynak tulajdonította. (L. Arany János összes művei 13: 294.)

Miről van szó Madách kérdéses mondatában? Ádámnak arra a kérdésére, hogy Lucifer a szellem-ország részesei közé tartozik-e („S azoknak volnál hát te egyike?”), válaszolja ez:

Igen, erősek közt a *leg hatalmasb*,
Ki ottan álltam az Úr trónja mellett,
S legszebb dicséből osztályom kijárt.

A javított sor szerintem szebb az eredetinel, mert kiküszöböli az *erős* szó ismétlését, és jobban megoszlanak benne a magas és a mély magánhangzók. Emellett jobb is, mert kifejezi, hogy Lucifernek nemcsak *ereje* van, hanem *hatalma* is. Az *erő* — bármilyen nagy is — *hatalom* nélkül nem jellemezhetné igazán Lucifert. Az *erősek közt a legerősebb* kifejezésnél sokkal találóbb, hogy Madách ezt mondatja vele saját magáról: *erősek közt a leg hatalmasb*. Kár ezt elvetni.

3. Az ember tragédiája több sorának megváltoztatására Szász Károly tett javaslatot Madáchnak — az első kiadás megjelenése után. (Arany János magában a kéziratban javítgatott Madách kérésére az első kiadás sajtó alá rendezésekor. A megjelenés után Szász Károly ismertette a Tragédiát Arany folyóiratában. Cikke nyomán Madách kérte őt arra, hogy jelölje meg művében a homályosnak látszó helyeket.) Az ő javaslatainak jó részét el is fogadta Madách, de nem mindegyiket.

Az egyiptomi színben a rabszolgának erre a mondatára: „Az élet fáj csak, már nem fáj soká” — Éva az első kiadásban még így válaszol:

Nem úgy, nem úgy, mért éltél volna eddig,
Ha most halnál meg, *amint meglelél*.

Itt Szász megjegyezte: „Nem világos; így jobb volna: *amint rám talál-tál*.” Szabó József elmondja: „Madách szót fogadott, s az első kiadásban áthúzza a *me gle lél*-t, s melléje írta Szász javaslatát: *rám talál-tál*. Aztán a változtatást mégsem tudja elfogadni, nyilván a vesszor meggyengült lejtése miatt, áthúzza hát a *rám talál-tál*-t is, és föléje írja: *föllelél*. Nem a legszerencsésebb változat, de ez maradt meg — mindmáig.”

Szabó ezt a változatot most elvetette, s visszaállította az eredeti *me gle lél* szóalakot. Azt hiszem, mindenképpen helytelen, ha a mai szöveggondozás annyira abszolutizálja Az ember tragédiája kéziratát, hogy még magának Madáchnak a későbbi javítását sem tartja tiszteletben. Madách valószínűleg azért is jónak vélte itt a javítást, mert észrevette, hogy két *me g* igekötő volt

a kérdéses sorban: „Ha most halnál *meg*, amint *meglelél*.” Az 1863. évi, második kiadástól kezdve — Madách javítása szerint — minden kiadásban *föllelél* van írva, míg most Szabó József visszahozta a sorból kigyomlált második *meg* igekötőt, mondván, hogy az eredeti megoldás „keresetlenebb”.

4. A hetedik szín vége felé Arany János javítása ellenében állítja vissza Szabó a Tragédia kéziratának eredeti szavát, itt azonban meggyőzőnek tartom az érvelését. Az eddigi kiadásokban ez olvasható:

Ki annyi *sarcot* vívtam a pogánytól,
Nem bírom-é áthágni ezt a sáncot?

Az idézett két sort Ádám mondja (mint Tankréd, az Ázsiából visszatért keresztes hadak vezére) Évának, illetőleg Izórának — vagy csak önmagának? — a konstantinápolyi apácazárda falánál, Éva-Izóra ablaka előtt. Elválaszthatja-e őket egymástól a zárdafal, gátolhatja-e szerelmüket — erről van itt szó. Madách kézírata alapján Szabó így igazította helyre a szöveget:

Ki annyi *sáncot* vívtam a pogánytól,
Nem bírom-é áthágni ezt a sáncot?

Érvelése elgondolkasztató: „Arany változtatása megtöri a kép (= sánc) egységét, és gyöngíti az ellentét erejét: a *pogánytól* vívtam sáncot, *ezt* a sáncot — a zárdaaajtót — ne tudnám áttörni?”

5. A kilencedik színben Ádám (mint Danton) Éva szerelmének egy reménysugaráért könyörög. Éva így válaszol neki:

Ha síron túl *kibékélt* szellemed
Levetkezi a kor véres porát,
Talán —

Szabó itt — Szász Károly ellenében — visszaállította az eredeti szöveg *megbékélt* szavát („*megbékélt* szellemed”), a következő megjegyzéssel: „Kibékülhet két haragos, itt azonban Danton *belső* megbékéléséről van szó.”

Ez az érv nem eléggé meggyőző. A magyar nyelv értelmező szótára szerint a *kibékül* szó *belső* megbékélést is kifejezhet. Jókai szóhasználatában is van példa erre: „Ha valami szerencsétlenség éri, sohasem fog lelkiismeretével *kibékülhetni*.” Lehet, hogy csak a szebben hangzó jambus végett vagy a sok *e* kikerülése érdekében választotta itt Madách a *meg* helyett a *ki* igekötőt, de mégiscsak ezt választotta a második kiadás számára, akármi is erről a mai szöveggondozó véleménye.

6. A tizenegyedik (londoni) színben mondja a koreszmáros:

El hát padomról, semmiháziak.
Azt vélitek tán, a pénzt csak lopom,
Vagy gyermekeim s nőm *koldusbotra* termett.

A kéziratban *koldulásra* volt, ebből Arany javítása nyomán lett *koldusbotra*, de Szabó itt is az eredeti alakot helyezte vissza a szövegbe, a következő megjegyzéssel: „A *koldusbot* állapot kifejezése, a *koldulás* pedig cselekvés, s

itt inkább erről van szó.” Azt hiszem, nincs igaza: a korcsmáros számára talán természetesebb a koldus-á l l a p o t r a , mintsem a koldulás c s e l e k - v é s é r e való utalás. Nem helytelen a *koldulásra termett* kifejezés, de az Arany János-i *koldusbotra termett* forma színesebb, népiesebb, és alighanem jobban beleillik a korcsmáros idézett mondatába.

A magyar nyelv értelmező szótára is nyilvántartja a *valamire terem valaki*, *valami* nyelvi formát, amelynek jelentése: 'valamire születik valaki, valami'. A szótár ilyen példákat idéz: *Lóra termett ez a legény; A virgonc termet / És friss elme benne vígaságra termett* (az utóbbi példa Csokonaitól). Az Arany alkotta *koldusbotra termett* kifejezés ezekkel rokon.

7. A tizenegyedik színnek egy másik sorát Madách így fogalmazta a kéziratban: „A munkásoknak bérét kell lehúzni.” Arany javításával a sor így alakult: „A munka bérét kell csökkenteni.” (A második gyáros mondja ezt, válaszul az első gyárosnak, aki így panaszkodott: „Hiába, a versenyt nem állhatom, | Mindenki az olcsóbb után eseng, | Árúm jóságát kell megvesztegetnem.”) Szabó József véleménye: „Madách eredeti szövege dinamikusabb, s jobban érzékelteti a kapitalista gyáros kíméletlenségét.”

Első megjegyzésem az, hogy a *bér* lehúzását nem szabad összetévesztetni a *bőr* lehúzásával. Tiborc panasza jut eszünkbe: „... Nyúzásra *bőr* kívánatlik, holott | Azt a merániak magok *lehúzták* | Már csontjainkról” (Katona: Bánk bán; harmadik felvonás, harmadik jelenet). A *bőr* lehúzása valakiről, valamiről: kíméletlenség; a *bér* lehúzása itt: magyartalanság. *Egy rókáról két bőrt húz le* — ebben a szólásban is a *bőr* szerepel tárgyként. A *bérből* ugyan a magyar szóhasználat szerint is lehet *lehúzni*, de *bért* (nem *-ből*, hanem *-t* raggal!) *lehúzni* — ilyet nem ismer a magyar nyelv. Arany János kitűnő nyelvérzéke a *lehúzni* helyébe a *csökkenteni* szót tette. Javítását elfogadta Madách is; indokolatlan, hogy Az ember tragédiájának jubileumi kiadása most a kevésbé jó változathoz tért vissza.

Arany javítása mellett szól az is, hogy a *munkásoknak bérét* egy kissé hosszadalmas kifejezés, amellet versben rosszul hangzik, ha három egymás utáni szótagban kemény, zöngétlen *k* van („munkásoknak”). Jobb is, szebb is ez a sor így: „A munka bérét kell csökkenteni.”

8. A tizenkettedik (phalanster) színben a tudós többek között ezt mondja Ádámnak — az Arany javította szöveg szerint:

Négyezred év után a nap kihűl,
Növényeket nem szül többé a föld;
Ez a négyezred év hát a mienk,
Hogy a napot pótolni megtanuljuk.
Elég idő tudásunknak, hiszem.
Fűtőszerű a víz ajánlkozik,
Ez oxidált legtűztartóbb anyag.

Szabó a kiemelt sort így rekonstruálta: „Fűtőszerű a víz kínálkozik...” Ez így se Madách eredeti szövegének, se az Arany által javított sornak nem felel meg. Szabó kiküszöbölte Arany *ajánlkozik* szavát, de megtartotta az ő szórendjét. A sor Madáchnál eredetileg így volt: „Fűtőszerű kínálkozik a víz.” Szabó a *kínálkozik* szóhoz való visszatérést azzal indokolja, hogy ez „megszokottabb és jobb, mert az *anyag* inkább kínálkozik, mint ajánlkozik”.

Ez a magyarázat egy kissé önkényesen értelmezi a *kínálkozik* és az *ajánlkozik* használatában mutatkozó különbséget. A magyar nyelv értelmező szótára szerint az *ajánlkozik* szó nemcsak személyre, hanem — bár ritkán, régies jelentésben — dologra is vonatkozhat. *Kínálkozni* sem csak az a ny a g kínálkozhat, hanem személy is. Igaz, legtöbbször valamilyen d o l o g r a vonatkoztatjuk ezt az igét, de ritkán s z e m é l y r ől is mondhatjuk.

Arany János itt jobbnak érezte az *ajánlkozik* szót, mert nyilván arra gondolt — a falanszterbeli tudós gondolatvilágát elképzelve —, hogy e korlátolt tudós vélekedése szerint a víz majd szinte *ajánlja, tanácsolja*, hogy fűtse-nek vele. A *kínálkozik* szóban viszont nagyon is benne érezhette a *kínálás* fogalmát: talán ezért nem javasolja ebben a mondatban. Az ember tragédiájának egy más helyén nem kifogásolja a *kínálkozik* használatát, mert ott ilyen kapcsolatban fordul elő: „Vehetne ön vásárfiát nekem, | E szépítőszer mint kínálkozik.” Éva mondja ezt Ádámnak a londoni vásárban, az előző színben.

9. A tizennegyedik színben Lucifer többek között ezt mondja Ádámnak:

A végső *küzdés* kisszerű jaja
Nagy gúnykacaj éltünk küzdelmire:

A Szabó-kiadás szövegében a *küzdés* szó helyett *hörgés*-t találunk. Ezt a változtatást Szabó így indokolja: „A *hörgés* szó hangulatilag és hangzásilag is jobban illik a halódó eszkimó világba és Lucifer szájába, de a *kisszerű jaj*-hoz is. A *hörgés*-t maga Madách változtatta *küzdés*-re a második kiadás számára: kétségtelen gyöngítő változtatás; példa arra, hogy a sok — bár jót akaró — tanácstól a költő elbizonytalanodik, és szükségtelenül is hajlandó változtatni.”

Nem hiszem, hogy Madách bárhol is hajlandó lett volna szükségtelenül változtatni. Ha itt a *hörgés*-t *küzdés*-re cserélte, bizonyára komoly oka volt rá: talán éppen az, hogy a *küzdés* az élet lényegéhez tartozik. Ebben a színben erre már előzőleg is találunk utalást Ádám szavaiban: „Hol a növény is *küzdni* már kifáradt”; „Ki annyi harcát [az embernek] mind *végigcsatáztam*”; „Szeretném tudni, hogy bukott fajom? | Nemes *küzdésben*, nagyszerűen-é, | Nyomorun-é, törpülve ízrül-ízre”. Lucifer idézett mondatában előbb talán azért nem volt szükség a *küzdés* szóra, mert eredetileg a mondat második fele is másként hangzott. Az első kiadásban még így volt ez a két sor: „A végső *hörgés* kisszerű jaja | Nagy gúnykacaj *kitűzött céljaidra*.” Madách azután a mondat mindkét felét úgy módosította, hogy Lucifer szavaiban az ember küzdelmei kapjanak erősebb hangsúlyt: „A végső *küzdés* kisszerű jaja | Nagy gúnykacaj *éltünk küzdelmire*.”

Ha Szabó elfogadta a mondatnak ezt a befejezését, akkor a *küzdés* szót is meg kellett volna tartania.

Pásztor Emil

Gyermeknyelvi kutatások a Magyar Nyelvőrben

(1872–1972)

Az utóbbi évek fellendülő hazai¹ és nemzetközi² gyermeknyelvi kutatásai, valamint a folyóirat centenáriuma önként kínálják a számvetés gondolatát: vizsgáljuk meg az e folyóirat hasábjain publikált gyermeknyelvi kutatásokat.

1. A gyermeknyelv kutatása korán felkelti a Nyelvőrbe irogató nyelvészek, pszichológusok és tanárok érdeklődését. A kezdeti szakaszt az 1872 és 1897 közé eső idő jelenti (1–26. évf.). E szakaszra az jellemző, hogy a gyűjtők az ország különböző tájairól más-más nyelvjáráshoz tartozó gyermekszókat szednek csokorba. E gyermekszólistákat gyakran gyermekversikék és mondókák kísérik. Az első számba P. Thewrewk Emil (aki egyébként „elméleti” szinten is már korán foglalkozik a gyermeknyelvvvel³), Volf György, Steiner (Simonyi) Zsigmond, Kovács Albert és Győry Vilmos küld be gyermekszókat. Volf György ugyanakkor a gyermekeknek írt folyóiratok nyelvét is bonckés alá veszi.⁴ Az érdekesség kedvéért álljon itt egy lista a múlt századi gyermeknyelvi szavakból: *popa* 'kenyér', *tütü* 'víz', *csucusu* 'hús', *kácsi* 'kalács', *tejkó* 'tej', *pápi* 'ennivaló', *pikka* 'puliszka', *kokó* 'tojás', *pápá* 'egyél', *tütü* 'igyal', *belbel* 'aludjál', *csücsü* 'ülj', *bibi* 'seb', *biszi* 'éget', *cséha* 'sertés', *meme* 'borjú', *kacsi* 'kéz', *piszi* 'macska', *ganga* 'templom' stb.⁵

A beküldők rendszerint csak az egyes szavak jelentését adják meg, elméleti kérdéseket nem vetnek fel, szórványosan hangtani megjegyzéseket tesznek, de grammatikai jellegű problémákkal nem foglalkoznak. Valószínűleg általánosíthatjuk e beküldők körében Ferenczi János véleményét: „E szavak készítésében különben nagy részük van az anyáknak és különösen a dajkáknak.”⁶ Ez időben — igaz, hogy nemcsak a Nyelvőr munkatársai — a kutatók szinte semmi aktivitást nem tulajdonítanak a nyelvelsajátítás folyamatában a gyerekeknek. Itt még csak elszórtan jelentkezik a későbbi korszakra oly igen jellemző törekvés, hogy a gyermeknyelvi szavak (és csak a szavak!) bizonyos felnőttnyelvi anomáliák, újítások, analógiás változások „kicsinyített másának” tekinthetők, e felnőttnyelvi folyamatokhoz szolgáltatnak anyagot. A gyermek-

¹ Vö. Általános Nyelvészeti tanulmányok V. (Bp., 1967.) és VII. (Bp., 1970.); S. Meggyes Klára: Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. Bp., 1971.

² Vö. Brnóban (1970.), Koppenhágában (1972.), Firenzében (1972.), Belgrádban (1972.), Újvidéken (1973.) tartott konferenciákat.

³ A nyelvészet mint természettudomány. Pest, 1869.; A nyelv optikája. Pest, 1871.; A gyermeknyelvről. Pest, 1871.

⁴ Nyr. 1: 335–9.

⁵ Nyr. 3: Beküldte Borcsa Mihály Bácsfaluból.

⁶ Nyr. 5: 38.

nyelvi szavak vizsgálatának egyik fontos mozzanata, hogy megállapítják „etimológiáját”, pl. a T. Nagy Imrétől beküldött *nanagy* 'emelkedj'⁷ szóról Simonyi így vélekedik „... eredetileg alig lehet egyéb, mint „Nagy! nagy!” szavak összevonása.”⁸

A fentiekkel, ha nem is száll vitába, de nemigen érthet teljesen egyet Kardos Albert, aki az általa beküldött gyermekszavak⁹ kapcsán „a nyelv ősi teremtő erejét” fedezi fel a gyermekben, aki a „viaductot” *szárazhíd*-nak, a „Durchhaust” *utcaház*-nak nevezi.

2. A gyermeknyelvi szavak gyűjtése, beküldése nélkülözötte az elméleti alapokat. Többek között ezen alapok megteremtését is jelenti Gombocz Zoltán A jelenkori nyelvészet alapelvei c. összefoglaló cikke.¹⁰ E dolgozat elegendő alapot nyújt a gyermek nyelvének tudományosabb vizsgálatára, ezért is számíthatjuk és számítottuk ezt a Nyelvőrben folytatott gyermeknyelvi kutatások új szakaszának nyitójául.

Gombocz nyelvelméleti alapul az újgrammatikus iskola tanítását, főleg Steinthal és Paul nézeteit veszi. Az utóbbiak révén Gombocz a Herbart-féle pszichológiai elmélet hívének vallja magát. E nyelvészeti és pszichológiai elképzeléseknek megfelelően, nem sok aktivitást tulajdonít a gyerekek a nyelv elsajátításában. Annál nagyobb részt vállal – Gombocz szerint – a gyerekek (általában az új nemzedék) a (felnőtt) nyelv „fizikai” oldalának, a hangtanának változásában. A gyermek kiejtése (= mozgásérzete) ingadozik, a hangképzés emlékezetben való tárolása sem mindig jó. „A hangváltozások főoka tehát a nyelvnek új egyénekre való átvitelében rejlik”¹¹ – summázza a tanulságot. A nemzedékenkénti pontatlan hangtani utánzásra Setälä egyik dolgozatából kölcsönöz példát: a lív nyelvben jelentős különbségeket tapasztalunk a labializáció fokában az egyes korosztályok között. Az idősebb lívek nyelvében *ö* és *ü* hangzik, a középkorúak enyhén labiális magánhangzókat ejtenek ezek helyett, míg a fiatal nemzedék nyelvében *e* hangokat az *e* és *i* hangok helyettesítik.

A gyermek az egyes szavakat, szókapcsolatokat asszociatív sorok kialakulása eredményeként sajátítja el. A „beszédérintkezésekben” ezen asszociációsorok felkeltése, összemérése történik. E folyamat szituatív jellegű, és ez az asszociációsorok fellazulásához vezethet. Ha figyelembe vesszük – folytatja Gombocz a gondolatmenetet –, hogy a gyerek az alkalmi és szokásos jelentések közül a nyelvelsajátítás folyamán mindig csak az előbbivel találkozik, világos, hogy az asszociációs viszonyok megváltozása előbb-utóbb a jelentés változásához vezet. „Az asszociáció-viszonyok... megváltozása több nemzedéken keresztül a jelentés teljes megváltozását vonja maga után.”¹²

A nyelv fejlődésében és a nyelv elsajátításában egyik döntő tényező az analógia. „Tegyük fel, pl. hogy a gyermek megtanulta, hogy a *ház* szó genitivusa *háznak*; ha most pl. a *láz* szó genitivusára volna szüksége, ez ebből az arányból:

$$\text{ház} : \text{háznak} = \text{láz} : X$$

⁷ Nyr. 9: 43.

⁸ Uo. 77.

⁹ Nyr. 25:

¹⁰ Nyr. 27: 6–13, 53–62, 97–104, 193–201, 339–43.

¹¹ Uo. 58.

¹² Uo. 101.

önként következik a lélek legelemibb kombináló tehetsége segítségével: *X.=.láznak*, ami az arányt kielégíti.”¹³

A gyermeknyelv mondattani jellegű jelenségei közül — Steinthal nyomán és a mondat kialakulásának feltételezhető módjait kutatva — felveti a pszichológiai alany és pszichológiai állítmány kapcsolata révén kialakult kéttagú gyermeknyelvi mondatokat, de sajnos nem részletezi.

Említsük meg még a Gombocz-cikkből azt, hogy elveti a filo- és ontogenetikus fejlődés párhuzamosságának feltételezését. Viszont elismeri, hogy a jelölési fejlődést tekintve vannak párhuzamos jelenségek a filo- és ontogenetikus fejlődésben: ösztönös mozgások — akarati mozgások — jel (szándékos utánzás). E fejlődéshármast többé-kevésbé az „őseMBER” és a gyermek is bejárja, illetve bejárta.

Talán Gombocz-nak ez az utolsó megjegyzése inspirálta a szerkesztőiséget arra, hogy 1901-ben (30. évf.) felhívást tegyen közzé. A szerkesztőség: „... a gyerekek közt elterjedt titkos és tréfás nyelvekről” szeretne adatokat szerezni.¹⁴ Sajnos a felhívás nem járt eredménnyel.

A Gombocz-cikket követően eltűnnek a folyóiratból a gyermeknyelvi szójelölések, és átadják helyüket a valamilyen kommentárral kísért — igaz, szórványos és izolált — gyermeknyelvi megfigyeléseknek.

Csapodi, akinek bőséges tapasztalatai vannak (6 gyermeke van), az alábbi megfigyeléseit közli:¹⁵

a) A gyerek először a kérést tanulja meg.

b) Hangtani jelenségek:

Gyakori a gyermekek körében a teljes hangrendi átcsapás: *vörös kötőmet* helyett *vojos kotómat* — mondja a gyerek.

Gyermekei nyelvén a „palócos j-t” is megfigyelte, bár nem e tájra valósiak.

c) Az alaktani jelenségek köréből az analógiát és a kombináló szóalkotást említi meg:

A tied mintájára tiem, tienk stb.

Hámozza a libát (kopasztja helyett), „rendül a szoba” — mondja a gyerek takarítás közben.

d) A gyerek olykor kettőzi a toldalékokat: *tájája* (= szája).

e) Előfordul a szavak kurtítása: *ebédni* (= ebédelni)

A következő számban Simonyi ad rövid beszámolót.¹⁶ Korábban tett megjegyzésünket, hogy ti. a gyermeknyelvet most már nem izoláltan és alkalmoszerűen használják bizonyos tételek igazolására, alátámasztják Simonyi szavai is: „Munkáimban már több helyen fölhasználtam a gyermekeim nyelvén tett megfigyeléseket; ezúttal rendszeresen összeállítottam följegyzéseimet.”¹⁷ A gyermeknyelvi adatok közül az alábbiak a legérdekesebbek:

1. Felsorol néhány hanghelyettesítést.

2. Alaki jelenségek:

a) analógiás képzések: *kidömlött a víz (ömlik + dönt)*;

b) „szokatlan” szóképzések: *mondogál, söpörgél, röpdögél, menjónk utcáni*;

¹³ Uo. 195.

¹⁴ Uo. 394.

¹⁵ Gyermekek nyelvtudománya. Nyr. 34: 464—8.

¹⁶ Két gyermek nyelvéről. Nyr. 35: 317—23.

¹⁷ Uo. 317.

c) kombináló szóalkotás: *vödöríteni* (*vödör* + *merít*), *koncsó* (*korsó* + *kancsó*);

d) új szavak: *leborbélyozták a haját* (= leborotválták);

e) jelentésbeli eltérések: *bámulok arra* (= kíváncsi vagyok rá);

f) tárgyatlan ige tárgyasként való használata;

g) ragozás: személyrag + helyrag: *verandánunk*;

h) az első kéttagú mondat: *ka pi* (9 hónapos korában!) 'katona pipál' vagy 'katona pipa';

i) helytelen vonzatok: *hová vesztettem krajcárom?*

Napjainkig is érdekes probléma az e), f), g), i) alattiak, ugyanakkor az első kéttagú mondat datálása túl korainak tűnik.

Ugyanebben a számban Kardos Albert a kétéves korú gyermek nyelvéből az alábbi jelenségeket említi:¹⁸

a) Tárgyrag kettőzése: *ruhátot, gombátot*.

b) A névelője z-je a magánhangzóval kezdődő szavak előtt a névszóhoz kapcsolódhat: *zapó* (= *az apó*).

c) A „honnan” és „hová” gyakori összetévesztése.

d) Kettőzés az igeragozásban: *mit eszelsz* (eszél).

e) Az igekötők felnőtt nyelvbéli jelentésüktől eltérő használata.

Nádai Pál — szintén e számban — A pesti gyermek nyelve c. cikkében a gyermeknyelv intenzívebb tanulmányozására buzdít: „A gyermeknyelv minálunk egészen a legújabb időkig elkerülte a nyelvkutatók figyelmét. Az anyag, amelyet erre vonatkozólag gyűjtöttek, bizony csekély.”¹⁹ Cikke részletezésétől eltekintünk (a 10–14 éves korú gyerekek nyelvét vizsgálja Molnár Ferenc művei alapján).

Okvetlenül meg kell még e számból említeni Balassa recenzióját Sarbó Artúr könyvéről;²⁰ legalábbis annak gyermeknyelvi vonatkozásait. „A gyermeknyelvről szólva — írja Balassa — határozottabban kellene azon felfogás ellen küzdeni, hogy a gyermek maga csinálja az ő szavait.”²¹ Helyteleníti, hogy Sarbó a gyermeknyelv kapcsán Jókaira hivatkozik, hiszen Jókai nem tudományosan vizsgálja e témát.

A 37. évfolyamban (1908.) már külön rovatot biztosítottak a gyermeknyelvi közlemények számára. Ezt a lehetőséget használja ki Veró Leó,²² Trencsény Károly²³; és Kardos Albert.²⁴ Az említett szerzők újabb és újabb példákat hoznak a hangátvetésre, kombináló szóalkotásra és az analógiákra. A korábbi számokban gyakorta szereplő gyermekversikékkal most már elvétve találkozunk, ezek „helyét” és „szerepét” a semmiféle kommentárral nem kísért gyermeknyelvi mondatok veszik át.²⁵ Böngérfi János javaslatából az tűnik ki, hogy a gyermeknyelvi vizsgálatok szerepe és maga a gyermeknyelv kérdése még most — a Gombocz-cikk, valamint Simonyi, Kardos és más szerzők elméletileg is kommentált adatai után — sem teljesen világos, célkitűzései

¹⁸ Adatok a gyermeknyelvhez. Uo. 323–4.

¹⁹ Uo. 324.

²⁰ A beszéd összes vonatkozásaiban, különös tekintettel a gyermekkorra, Bp. 1906.

²¹ Nyr. 35: 378.

²² Az analógia és kombinálás a gyermeknyelvben. Nyr. 37: 262–3.

²³ Adatok a gyermeknyelvhez. Nyr. 37: 363–4.

²⁴ Gyermeknyelvből. 37. évf.

²⁵ Például Komjáth Sándor beküldött mondatai a 39. évfolyamban (143).

olykor a realitásoktól és a téma jellegétől teljesen eltérőek: „Ajánlom a gyermekszavak gyűjtését. A nyelvészek dolga a szokat gondosan megvizsgálni, s ha találnak köztük alkalmasakat a közhasználatra, akkor általánosítsák őket.”²⁶

Vozáry Gyula a lokális jelentés kifejezése kapcsán érdekes adatokat gyűjtött.²⁷ Egy szatmári gyermek nyelvéből jegyezte fel (a gyerek 3 éves volt) azt a jelenséget, hogy a hol?, honnan? és hová? kérdésekre a gyerek: „ajtó belen állok (ajtóban állok), „szoba belől jövök” (szobából jövök) és „konyha belé megyek” (konyhába megyek) válaszokat adta. E jelenséget magyar nyelvtörténeti adatokkal veti egybe. Deme László hívja fel a figyelmet az effajta tévedésekre és helytelen szemléletre:²⁸ a gyermeknyelv és a nyelvtörténet közötti konkrét egybeesések a hangtan, morfológia vagy szintaxis területén csak külső azonosságoknak, párhuzamos jelenségeknek tekinthetők.

3. Jelentős állomása a magyar gyermeknyelvi kutatásoknak Balassa cikke: A nyelvtani alakok kialakulása a gyermeknyelvben.²⁹

Balassa abból a megállapításból indul ki, hogy „A gyermeknyelv tanulmányozásának fontosságát a nyelvtudomány szempontjából részben túlozták, részben kevésre becsülték, de semmi esetre sem aknázták ki eléggé.”³⁰ Nálunk kezdetben nyelvészek foglalkoztak vele — állapítja meg Balassa —, majd a Gyermektanulmányi Társaság megalakulása után a pedagógusok és a pszichológusok.

Balassa szerint nem igazolható az onto- és filogenetikus fejlődés párhuzama. A gyerek már nyelvvel bíró társadalomban születik, míg a társadalom kialakulása a (filogenetikus) nyelvfejlődés egymással nagyjából egyidőben zajló események. E kétféle fejlődés alapvetően eltérő feltételei meghatározzák, a korábbiakkal szemben megváltoztatják a gyermeknyelvi kutatások irányait, célkitűzéseit: „... ne keressünk benne [ti. a gyermeknyelvben — L. Zs.] a nyelv eredetére, a szavak és nyelvtani alakok ősi eredeti jelentésére vonatkozó felvilágosításokat, hanem szorítkozzunk arra, amit ez a tanulmány valóban nyújthat.”³¹ Éppen ezért Balassa egészen „egyszerű” célt tűz ki maga elé: a magyar és más nyelvű gyermekek nyelvében a nyelvtani formák kialakulásának vizsgálatát. Figyelembe veszi a kortársi külföldi irodalom legjavát (Preyer, Meumann, Stern, Bühler, Compayare, Sully, Tracy, Lombroso, Georgev munkáit). A magyar kutatók közül Viktor Gabriella, Pethes János, Ranschburg Pál, Kallós Ede és Jablonkay Géza eredményeit használja.

Balassa legfontosabb megállapításai:

1. Az első megnyilatkozások (egytagú gyermeknyelvi megnyilatkozások) szófajiságáról vitatkozni értelmetlen, mert ezek

a) komplex, poliszemantikus érzelmeket fejeznek ki,

b) agrammatikus jellegűek (megformálásukkor a gyerek nem használ fel semmiféle grammatikai eszközt),

²⁶ 44: 46.

²⁷ Érdekességek a gyermeknyelvből. 47: 143.

²⁸ A hangátvetés a magyarban. MNy. 40: 33—50.

²⁹ 49: 55—9, 102—6, 132—7. Balassa korábbi gyermeknyelvi dolgozata: A gyermek nyelvének fejlődése. NyK. 23: 60—73, 129—44.

³⁰ Uo. 55.

³¹ Adatok a gyermeknyelv kialakulásához. 50: 94—5. Ugyanebben a számban: Barcsai Károly Adatok a gyermek nyelvének fejlődéséhez, 31—2. l.

c) nem fejeznek ki fogalmakat.

Némi pontosítással az a) és b) pontokkal a kutatók többsége ma is egyetért, a c) pont több nehézséget is támaszt, amit itt részletezni felesleges.

2. Az igei formák kialakulásáról:

a) Az első szómondatok korában már találkozunk igei értékű mondatokkal. E megállapítás — de ezt itt nem fogjuk részletezni — nincs ellentmondásban a fentiekkel (az 1. a) ponttal).

b) Balassa véleménye szerint a gyerek elsőnek a leggyakoribb felnőtt nyelvi formát (igenemet, módot, időt stb.) sajátítja el. Ebből következően — folytatja Balassa — az egyes „nemzeti” gyermeknyelvekben — lévén a változatos igei formák közül más-más a leggyakoribb a megfelelő felnőtt nyelvekben — más-más igefajta (-nem, -mód stb.) is fog megjelenni elsőnek az adott gyermeknyelvben. E tétele bizonyítására sorakoztatja fel a különböző népek gyermekeinek nyelvében található első igei formákat (a magyarban: a jelentő mód és a felszólító mód 2. személyű formája, a németben: az infinitívus, az angolban, franciában és a bolgárban az imperatívus). Tehát Balassa szerint az igeformák kezdeti megjelenése a felnőttnyelvbéli gyakoriságtól függ.

E tétele egyenesen következik abból az alapelvből, mely nem tulajdonít a gyermeknek aktivitást a nyelvelsajátítás folyamatában. A mai kutatások nem tekintik elfogadhatónak a gyermek passzivitásra való ítéletét, sőt előtérbe helyezik a nyelvelsajátítás folyamatában a kreativitást. Egyébként Balassa megállapításához még azt is hozzá kell fűzni, hogy nem elegendő mennyiségű gyermeknyelvi anyagot vizsgál ahhoz, hogy az egyes nyelvtani formák (esetünkben az igei formák) megjelenését a felnőttnyelvben való gyakoriságuk függvényévé tegye. Az azonban vitathatatlan, hogy egy máig sem teljesen tisztázott problémát vet fel: hogyan viszonylik a kreativitás, az univerzális grammatika az etalonok (felnőttnyelvi formák, minták) előfordulási gyakoriságához.

c) Az igei formák (és általában a nyelvtani alakok kialakulása) vizsgálatát az alábbi két tényező is nehezíti:

α) Az utánzás (nehéz elválasztani, hogy mit használ tudatosan a gyerek, és mi az, amit csak közvetlenül utánmond, anélkül, hogy értené).

β) Az igei jelentéseket az egyes nyelvek sajátos, egymástól különböző nehézségeket jelentő, eltérő bonyolultsági fokon levő eszközökkel fejezik ki (pl. a jelen idő többnyire „egyszerű” kifejezésű, de a jövő idő képzésekor a különböző nyelvek segédszavakat, ragokat stb.-t használhatnak), ebből következően a felhasznált eszközök különböző nehézségeket is támasztanak a gyerekek számára.

d) A személyes formák kialakulásában (a különböző gyermeknyelvekben egyaránt későn jelennek meg az első személyű formák) hajlik Balassa bizonyos — erősen korlátozott — univerzális jellegű törvényszerűségek elfogadására.

3. Főleg a névmások körében gyakori szuppletív képzés okoz konfliktust a gyermek „uniformizáló nyelvézéke” és a „nyelvsajátságok” (= szuppletív alakok) között.

4. Futólag érinti a magyar gyermekek „nyelvhibái” és a magyarul tanuló idegenajkúak hibái közti összefüggéseket, a hibák bizonyos fokú hasonlóságát és azonosságát.

4. A Balassa-cikk megjelenése után sajnos nem jelenik meg hasonló terjedelmű és részletes tanulmány a gyermeknyelvről a Nyelvőrben. Az egyes szerzők beírják bizonyos adalékok és adatok szolgáltatásával. Ezek közül csak azokat fogjuk felsorolni, melyek valamilyen módon módosítják, mélyítik a Balassa-cikk megállapításait, vagy ha ezzel szemben újat adnak.

Szinkovics Jenő³¹ megerősíti Balassa véleményét arról, hogy az első igei alakok a 12 hónapos kor táján jelentkeznek, s felszólító módúak. Az első kéttagú mondatokat — amikről Balassa nem beszélt — a 17. és 18. hónap tájára datálja. Az első ragok jelentkezését a 19. hónapban észleli.

Radványi Sándor³² és Kner Izidor³³ analógiás képzéseket sorolnak fel. Zsidó Vince³⁴ hangrendi adalékokat, özv Bánóczi Józsefné³⁵ a szóképzéshez szolgáltat adatokat.

A már említett Sarbó Artur³⁶ az analógiás szóképzésre mutat be néhány példát.

Ugyancsak a szóképzésre szolgáltat adatot Szerető Géza³⁷ és — több alkalommal is — Jozefovics Sára.³⁸

Kardos Albert³⁹ — a korábbi adatszolgáltatásait folytatva — az *a* névelő használatára ad érdekes példát (az egyik gyerek határozott névelői funkcióban csak az *a* névelőt használta, és Kardos ezt a jelenséget a mátyásföldi nyelvjárás hasonló jelenségével veti egybe).

5. Az 1940-es és 50-es években jelentősen visszaesik a gyermeknyelv kutatása, még az adatszolgáltatások is megszűnnek. A gyermeknyelv iránti érdeklődés lanyhulására azt is jellemzőnek érezzük, hogy Rubinyi Mózes Balassáról — halálának 10. évfordulója alkalmából — írott méltatásából Balassa gyermeknyelvi kutatásait meg sem említi.⁴⁰

A gyermeknyelv — akárcsak az induláskor — megint valamilyen közvetítéssel kerül a vizsgálatok érdeklődési körébe. E közvetítést a statisztikai (és gépi) nyelvészet, valamint a szemiotika jelenti.⁴¹ Papp Ferenc a Gubera, guberál⁴² c. cikkében a gyermeknyelvi szavakat és használatukat általános jeltani szempontból vizsgálja. Néhány évfolyammal később⁴³ az Értelmező Szótár gépi feldolgozása során a gyermeknyelvi szavak hangtani felépítéséről tesz megjegyzéseket.

Pappnak a gyermeknyelv problematikájához csak áttételesen kapcsolódó, annak csak részterületét érintő cikke mellett a Nyelvőrnek éppen a legutóbbi számai kecsegtetnek a gyermeknyelvi kutatások újbóli felvirágoztatásával.

Deme László a Nyelv és nyelvészet a tudományos-technikai forradalom idején c. cikkében⁴⁴ a nyelvnek mint a kommunikáció legfontosabb jelrend-

³² A gyermeknyelv szóalkotása. 55: 32.

³³ Adatok a gyermeknyelvhez. Uo. 96.

³⁴ 57: 64.

³⁵ A gyermek szóképzése. Uo. 126.

³⁶ Adatok a gyermeknyelvhez. 58: 63.

³⁷ Adatok a gyermeknyelvhez. 60: 92.

³⁸ 61: 95, 63: 102—3, 66: 26.

³⁹ 64. évf. 143—4. l., 65. évf. 131. l.

⁴⁰ 79: 271—81.

⁴¹ Nem szólunk itt Dezső Lászlónak a tipológiai kutatásaihoz kapcsolódó gyermeknyelvi vizsgálatairól (l. 1. jegyzet), mivel ezek nem a Nyelvőr hasábjain jelentek meg.

⁴² 89: 242—3.

⁴³ 91: 346—54.

⁴⁴ 95: 395—407.

szerének szerepét és helyzetét elemzi, a címben megjelölt időszakban és folyamatban, s egyik fontos tényezőnek éppen a nyelvvelsajátítást tekinti: „... a kisgyermek — a nyelviség révén — a társadalom beszédgyakorlatában kialakult kész fogalmakkal találkozik először, s a valóságon csak kontrollálja tartalmuk és terjedelmük érvényét és határait. A rajta kívül álló dolgoknak — társadalmiaknak is, természetieknek is — kapcsolatait és mozgástörvényeit is nyelvi élményeken keresztül észleli először. Térbeliség, időbeliség, okság és következményesség, ellentét, rész- és egész viszony, és minden egyéb valóságtörvény hamarabb rögzül gondolkodásában a tükröző nyelv, mint a tükrözött dolog oldaláról.”⁴⁵

E sorokhoz — a témát szakosítottabban közelítve — tegyük hozzá az 1968-i, Párizsban megtartott UNESCO konferencia egyik legfontosabb eredményét, amely szerint a gyermek szocializációjának, mentális viselkedésének, szellemi képességének korai, alighanem legfontosabb szakasza az anyanyelv elsajátításának periódusa és maga ez a folyamat. E tétel árnyaltabban fogalmazza meg az ún. hátrányos helyzet fogalmát is. Napjaink kibontakozó és kibontakozott nevelési-oktatási reformjában okvetlenül szükségünk van a hátrányos helyzet fogalmának pontosabb kidolgozására, a megszüntetéséhez szükséges „fegyvertár” hatékonyabbá tételére. A korai gyermekkori nyelvvelsajátításban mutatkozó lemaradás nemcsak az információfelvétel csökkenését jelenti szükségszerűen (a szegényes szókincs birtokában a gyerek nem érti, hogy mit mondanak neki), hanem — és ezt főleg Piaget munkáiból tudjuk — meghatározott (logikai-matematikai) műveletekben való járatlanságot is. A melléknév fokozása (*nagy* — *nagyobb*, *piros* — *pirosabb* stb.) megfeleltethető a „ $3 < 5$ ”, általában „ $x < y$ ” műveletnek. A műveletek el nem sajátítása (vagy az ezekben mutatkozó ilyen vagy olyan lemaradás) a mentális fejlődés egészére kihat. Tehát — és itt érkeztünk el a mondanivaló lényegéhez — bizonyos gyerekek már eleve úgy kerülnek az iskolába, hogy lemaradtak más gyerekekkel szemben a szellemi erők terén ami annak tulajdonítható, hogy az anyanyelvet sem mennyiségileg (szókincs), sem minőségileg (elsősorban grammatikailag) nem sajátították el kellőképpen.

E gondolatok fényénél világos, hogy a Nyelvőr — vizsgálatunk szempontjából utolsó kötete — egyik írását rendkívül fontosnak tartjuk, ha nem is a kisgyermekkori nyelvvelsajátítást tárgyalja a szerző, Búzás Klára. Búzás az első osztályos gyermekek beszédét vizsgálja.⁴⁶ Az osztály tanulóinak el kellett mesélniük, hogy hogyan kell bújócskát játszani. A vizsgálat során a gyerekeket két csoportra osztották: fizikai dolgozók és szellemi munkát végző szülők gyermekeire. A két csoport beszéde (beszédfejllettsége) közti különbségeket tárja fel a szerző a gyermeknyelvi mondatok nyelvi elemzése alapján. A nyelvi elemzés módszerét (és ennek eredményeképpen a dolgozat „pszichológiai és szociológiai” következtetéseit) még tovább lehetne finomítani, de ennek ellenére a vizsgálat rendkívül érdekes. A „fizikai dolgozók — szellemi munkát végzők” gyermekei csoportra osztás alapvető különbségeket tüntet fel a gyermekek beszédében és beszédfejllettségében, de hogy ez az osztályozás további finomításokat igényel, annak bizonyítására álljon itt a szókincs összegző táblázata⁴⁷ (a bújócska elmesélésekor használt összes szó):

⁴⁵ Uo. 397.

⁴⁶ Első osztályos gyermekek beszéde. 96: 191 — 202.

⁴⁷ A szerző a szókincs mellett a főneveket, mellékneveket, igéket és a viszonyszókat vizsgálja. Az utóbbiakat nem részletezzük.

Csoportok az összes szavak száma alsó határ felső határ

Csoportok	az összes szavak száma	alsó határ	felső határ
A	812	14 szó	150 szó
B	592	10 szó	69 szó

Az *A* (szellemi dolgozók gyermekei) csoport minden tekintetben felülmúlja a *B* csoportot (fizikai dolgozók gyermekei), de érdemes figyelni arra, hogy míg az alsó határt tekintve alig van különbség, addig mekkora eltérés van a felső határt tekintve a két csoport között. A szerző összegzése a szókincsről: „A felmérés eredménye azt mutatja, hogy az *A* csoport szókincsének gyarapodása a társadalmi környezet hatására ma még gyorsabb.”⁴⁸ De mi a magyarázata egyfelől annak, hogy az alsó határt tekintve alig van különbség? Másfelől, miben jelentkezik az óvoda nivelláló hatása („... a felmérésben részt vett gyermekek is voltak óvodások.”⁴⁹)? Tudunk olyan jugoszláv óvodai törekvésről, mely az anyanyelv tudatosabb — lényegében tantárgyszerű — oktatását, művelését tűzte ki célul. Az egységes program megvalósítása érdekében audio-vizuális eszközök felhasználását is tervezik a jugoszláv kollégák.

Búzás gyakorlati célokat szolgáló közleménye jól betölti funkcióját: célja a tényfeltárás. A tények a hiányosságok megszüntetését követelik. A megszüntetés preventív módja mutatkozik — számunkra legalábbis — a leggyümölcsözőbbnek és leghatékonyabbnak, azaz átgondolt, megtervezett óvodai anyanyelvi oktatást, ellenőrzött nyelv- és beszédfejlődési vizsgálatokat kell folytatni. A jelenlegi ellenőrzés többnyire csak a hangképzésben mutatkozó lemaradások és hibák kiküszöbölését célzó logopédiai oktatásra terjed ki. De azért ma még nem visznek egy gyereket sem logopédushoz, mert mondjuk szegényes a szókincse, vagy mert nem ismeri még (pontosabban: nem használja még) a melléknév fokozását stb. Persze azt is tegyük hozzá, hogy jelenleg nincsenek megbízható, egzakt eredményeink, felméréseink, tesztjeink arról, hogy két-, három- stb. éves gyereknek mondjuk a grammatikai fejlődés melyik stádiumában kellene már lennie. Ha vannak is ilyen dolgozatok, ezek eredményeinek óvodai felhasználásáról nem sokat tudunk.

Rövid és csak egy folyóirat publikációit számításba vevő tudománytörténeti áttekintést igyekeztünk adni, és végül az aktuális, napjaink társadalmi követelményei diktálta feladatok felvillantásához jutottunk.

Lengyel Zsolt

⁴⁸ Uo. 193.

⁴⁹ Uo. 191.

A generatív nyelvelméletről

1. A generatív nyelvelmélet lassan húsz éves múltra tekinthet vissza. Ez az idő elegendő ahhoz, hogy ennek az elméletnek az eredményeit tárgyilagosan felmérhessük és kiértékelhessük, és hogy világosabban láthassuk azokat a kérdéseket is, amelyeket ez az elmélet nem tudott megoldani.

A generatív nyelvelmélet minden kétséget kizáróan a mai nyelvtudomány legfontosabb elmélete. Erről külső szemlélőként is könnyen meggyőződhetünk: az általános nyelvészeti tanulmányok jelentős része generatív jellegű, a nyelvészeti találkozók elhangzó előadások tekintélyes része generatív fogantatású, és a nemzetközi általános nyelvészeten legtöbbet vitatott kérdések a generatív nyelvelmélethez kapcsolódnak. Éppen ezért az általános nyelvészet művelője — függetlenül attól, hogy melyik iskolának a híve — nem kerülheti el a generatív elmélet kérdéseivel való foglalkozást. Ma már anakronizmusnak hat a generatív nyelvelméletnek kézlegyintéssel való elintézése; ezzel legfeljebb tájékoztatatlanságunknak adunk kifejezést. A mai általános nyelvtudománynak vannak ugyan más elméleti irányai is, ezek azonban egyelőre nem állnak azon az elméleti szinten, hogy a generatív nyelvelmélettel egybevetethetők lennének. A generatív nyelvelmélet ugyanis nemcsak hatásában a legfontosabb elmélete a mai nyelvtudománynak, hanem (és elsősorban) belső értékei miatt is. A következőkben ezekről a belső értékekről kívánunk néhány szót szólni.

2. A generatív nyelvelmélet magasabb követelményeket támaszt a nyelvi jelenségek magyarázatával kapcsolatban. Igaz, a korábbi nyelvészet és más nyelvészeti irányzatok sem elégedtek meg (legalábbis nem mindig) a nyelvi jelenségek megfigyelésével és rendszerezésével. A jelenségek magyarázata azonban vagy történeti-összehasonlító jellegű volt, vagy pedig tágabb értelemben vett jelentéstani, azaz a magyarázatban szerepet kapott az egész művelődéstörténet. A generatív nyelvelmélet ezzel szemben a nyelvi jelenségek magyarázatát a nyelvi rendszer belső összefüggéseiben keresi. Ezek az összefüggések lényegében *strukturális* jellegűek, azaz a nyelvi rendszer jellegéből következnek. A történelem és a társadalmi valóság csak közvetve tükröződik a nyelvi rendszerben.

A fentiekből azonban nem következik, hogy a generatív nyelvelmélet nem tekinti feladatának a nyelv fejlődésének és változásának a magyarázatát. A nyelv egy-egy történeti metszete zárt rendszer (olyan értelemben, hogy a nyelvtörténettel foglalkozó nyelvész csak adott és szükségképpen véges korpuszt vizsgálhat, az anyanyelvi beszélő intuíciójára nem támaszkodhat) éppen ezért a nyelvtörténet nem lehet a generatív nyelvelmélet sajátos területe. Ennek ellenére a generatív módszerek a történeti nyelvtudományt is gazdagították. A generatív nyelvelmélet alapján lehetővé vált, hogy azokat a nyelvi változásokat, amelyek strukturális okokra vezethetők vissza, pontosabban elkülönítsük az olyan változásoktól, amelyek más, sokszor nyelven kívüli okokra

vezethetők vissza. A generatív nyelvelmélet szempontjából a történeti nyelvtudomány legérdekesebb területe a nyelvi változások elmélete. Ez az elmélet nemcsak a változások lehetséges okait keresi, hanem a változások módjait is igyekszik pontosítani. Vajon új szabállyal gazdagodott a grammatika, vagy már meglevő szabály változott meg, vagy a változás több szabály alkalmazásának sorrendjében nyilvánul meg? A szinkrón nyelvállapot leírásánál azonban a történeti módszerek nem alkalmazhatók. Ez az állítás persze csak akkor válik világossá, ha pontosan megmondjuk, hogy mit értünk „nyelvállapot”-on és „leírás”-on.

3. A generatív nyelvelmélet az anyanyelvi beszélő nyelvi készségét (kompetenciáját) kívánja leírni. Ebből következik, hogy az elmélet *deszkriptív* (leíró), nem pedig *normatív*. A megfigyelt nyelvi összefüggésekkel kapcsolatban nem törekszik értéktételekre, az esetleges hibákat nem egy kodifikált normatív rendszerhez viszonyítja, hanem az egyes anyanyelvi beszélő nyelvi rendszeréhez. Ezzel azonban az elmélet nem kívánja tagadni a normatív szempontok fontosságát. Ezek azonban inkább társadalmi-kulturális, mint nyelvészeti szempontból fontosak.

Abból, hogy a nyelvi készség leírása a generatív nyelvelmélet központi problémája, az is következik, hogy a beszélt nyelv az elsődleges és az írott nyelv a másodlagos. Egyrészt az írott nyelvnél nagyobb mértékben jutnak szerephez a normatív szempontok, mint a beszélt nyelvi rendszerhez tartozó szabályoknál, másrészt az írott nyelvnek sok olyan szabálya van, amely aligha tekinthető nyelvinek (a fogalmazás pontossága, a „tárgyhoz” való ragaszkodás stb.). A beszélt nyelv, a nyelvi kompetencia az egyén életében szinte teljes egészében kialakult már, amikor az írott nyelv szabályait kezdjük elsajátítani. A beszélt nyelv tehát ebből a szempontból is elsődleges. Ebből következik, hogy az írott nyelvet valójában a beszélt nyelvhez való viszonyában értjük meg igazán és nem fordítva.

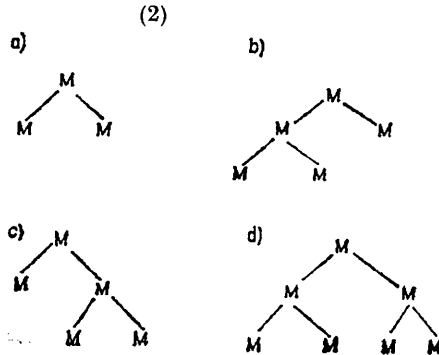
Az anyanyelvi beszélő nyelvi kompetenciáját már nagyon korán elsajátítja. Köztudott dolog, hogy egy iskolás korba kerülő gyermek lényegében már elsajátította nyelvének grammatikáját. Amit a gyermek ebben a korban még nem tud, azok a nyelvi kompetenciája szempontjából általában másodlagos kérdések. Így például egy bonyolult morfológiájú nyelv esetén előfordulhatnak az iskolás korban is még morfológiai tévedések, ezek azonban majdnem mindig kivételekre vonatkoznak. Az is természetes, hogy egy iskolás korba kerülő gyermek szókészlete még eléggé korlátozott, nyelvének legfontosabb szavait azonban már elsajátította, amit hozzátanul, az a szakszókincs és fordulatok, valamint kifejezések, amelyek az írott nyelvből kerülnek át a beszélt nyelvbe. Ez utóbbiak éppúgy másodlagosak, mint a szakszókincs szavai.

Nyelvi kompetenciánk teszi lehetővé, hogy soha nem hallott mondatokat mondjunk vagy értsünk meg. Ezért mondjuk, hogy a nyelvi kompetencia *végtele*n. Az új mondat nemcsak azt jelenti, hogy egy-egy mondatstruktúrában újabb meg újabb szavakat használhatunk (tehát: *a fiú elment, a gyerek elment, Pista elment, Anna elment* stb.), hanem azt is — és ez az érdekesebb tulajdonság —, hogy a grammatikai szabályokat rekurzív módon tudjuk alkalmazni (tehát: *Anna elment ahhoz a fiúhoz, akivel tegnap moziban találkozott; Anna elment ahhoz a fiúhoz, akivel tegnap abban a moziban találkozott, ahol a Karenina Annát adták, vagy: Anna főz és Péter ír, Anna főz, Péter ír és János olvas, Anna főz, Péter ír, János olvas és Zoli hallgatja a rádiót* stb.). Egy adott mondatot tehát tetszés szerinti mellé- vagy alárendelt mondatral egészíthetünk ki. A nyelvi struktúrák potenciális végtelensége azonban nemcsak a „rekurzió” fentebb bemutatott típusainak köszönhető. A nyelvi kompetenciának tehát egyik alapvető tulajdonsága, hogy potenciálisan végtelen számú mondatok „generálását” (előállítását és megértését) teszi lehetővé. A nyelvi kompetenciának ezt a tulajdonságát a generatív nyelvelmélet olyan szabály-

rendszerrel kívánja leírni, amely végtelen számú mondatot képes generálni. Formális szempontból elegendő, ha az ilyen szabályrendszer egyetlen egy úgynevezett rekurzív szabályt tartalmaz, például (1)-et:

$$(1) \quad M \rightarrow M + M$$

ahol M mondatot jelent. Az (1) szabály alkalmazása már egymagában végtelen sok mondatstruktúra generálását teszi lehetővé. Így, többek között, (1) segítségével a következő struktúrák generálhatók:

amelyek két, három és négytagú mellérendelő szerkezetnek felelnek meg.

A nyelvi kompetencia azonban nem egyenértékű bármilyen végtelen (helyesebben rekurzív) rendszerrel. Az (1)-hez hasonló szabályokat tartalmazó formális grammatikák túl erősek (azaz olyan struktúrákat is generálnak, amelyeknek nincsen természetes nyelvi megfelelőjük). Éppen ezért a generatív nyelvelmélet arra törekszik, hogy a grammatika szabályrendszerét leszűkítse, korlátozza.

Az előbb említett tulajdonságot, vagyis azt, hogy az anyanyelvi beszélő végtelen sok mondatot képes létrehozni, a grammatikának egy másik tulajdonságával hozhatjuk kapcsolatba, amelyet prediktabilitásnak nevezhetünk. Így például az (1) szabály lehetővé teszi annak előrejelzését, hogy az „ $M + M$ ” struktúrájú mondat is helyes mondata a grammatikának. Más szóval, (1) így is megfogalmazható: Ha M helyes mondata valamely N nyelvnek, akkor $M + M$ is helyes mondata N -nek. A prediktabilitás azonban tágabb fogalom, mint a rekurzió. Mint láttuk, egyetlen rekurzív szabály már biztosítja a generált nyelv végtelenségét. (1)-en kívül azonban a következő szabályok is „előre jeleznek”:

$$(3) \quad \begin{array}{ll} (a) & FCs \rightarrow (Det) + F \\ (b) & ICs \rightarrow I + (FCs) \end{array}$$

Azaz, egy főnévi csoportnak (FCs) tartalmaznia kell legalább egy főnevet (F), fakultatív alapon azonban tartalmazhat egy determinánst is (Det , a zárójel a fakultatív jellegre utal), hasonlóképpen az igei csoportnak (ICs) tartalmaznia kell egy igét (I), de ha tárgyas ige, tartalmazhat egy tárgyat is (Cs). Más szóval, grammatikánk előrejelzi, hogy FCs helyett állhat F vagy $Det + F$ és ICs helyett I vagy $I + FCs$. A prediktabilitás azonban nemcsak (1), (3) típusú szabályok segítségével fejezhető ki. A prediktabilitás tulajdonsága lehet egy-egy definíciónak is. Így például a következő definíció rendelkezik a prediktabilitás tulajdonságával:

(4) Egy M mondat ellentmondó, ha egymásnak ellentmondó szemantikai jegyeket tartalmaz.

A (4) definíció előrejelzi az (5) mondat ellentmondásosságát:

(5) Péter aggregény és nő.

A prediktabilitás önmagában még nem korlátozza grammatikánkat. A prediktabilitással szemben azonban már támaszthatunk különböző követelményeket, amelyeket ki kell elégítenie ahhoz, hogy szabályaink adekvátak legyenek.

4. Az adekvátság mint a nyelvi leírás kritériuma több szintre vonatkozhat. Az első és alapvető szint a nyelvi adatok adekváttsága. Más szóval: azoknak a nyelvi adatoknak, melyeket a nyelvész meg akar magyarázni, helyeseknek kell lenniük. Ez egyrészt azt jelenti, hogy magyarázatunk eleve helytelen, ha olyasmit akarunk megmagyarázni, ami helytelen. Ha például valaki a magyar szórendről értekezve lehetséges szórendi variánsoknak tekinti a (6) mondatokat, akkor a nyelvi adatok adekvátsága ellen vét, mivel a (6) mondatok nem lehetséges mondatai a magyar nyelvnek.

(6) Péter nem megmondta az igazat.

Péter megmondta nem az igazat.

Péter megmondta az igazat nem.

A (6) alapján felállított prediktív szabály nem vezethet helyes eredményre. A prediktív szabályokat generatív szabályoknak is nevezhetjük, ezért azt is mondhatjuk, hogy a grammatikánk által generált mondatoknak helyeseknek kell lenniük.

A nyelvi adatok adekvátsága azonban nemcsak a generált mondatok helyességével függ össze. Ha szórendi szabályunk a (7) mondatokat generálja, de a (8) mondatokat nem, akkor ugyan a generált mondatok helyesek, mégsem mondanánk azt, hogy szabályunk helyes vagy kielégítő.

(7) Anna szereti Pétert.

Anna Pétert szereti.

Szereti Anna Pétert.

(8) Pétert Anna szereti.

Pétert szereti Anna.

Szereti Pétert Anna.

A nyelvi adatok adekvátsága tehát azt is jelenti, hogy az adatoknak teljeseknek kell lenniük. Az adatok teljességének kritériuma könnyen eldönthető (7) esetén, mivel mondatunk három szóból áll, a három szó összesen hat permutációt tesz lehetővé és mind a hat változat mondata a magyar nyelvnek. Vegyük most a következő mondatot:

(9) Anna nem ment el.

Ennek a mondatnak néhány lehetséges variánsa (10) alatt található:

(10) Nem Anna ment el.

Anna el nem ment.

El nem ment Anna.

Sok variáns azonban nem mondata a magyar nyelvnek:

(11) Nem Anna elment.

Anna elment nem.

Ment Anna el nem.

Ment nem Anna el.

stb.

Az adott szempontból számításba jövő adatok teljességének megítélésénél tehát nagy segítséget nyújthat azoknak a mondatoknak a figyelembevétele is, amelyek nem mondatai a magyar nyelvnek. Más szóval: nemcsak azt érdekes vizsgálunk, hogy mi lehetséges, hanem azt is, hogy mi nem. Ennek a szempontnak azonban elsősorban az adekvátságnak egy magasabb fokánál, a magyarázat adekvátságánál van fontos szerepe.

A nyelvi adatok adekvátságának kritériuma talán túlságosan egyszerűnek látszik, de csak akkor az, ha feltesszük, hogy a nyelvi adatokról mindig egyértelműen megállapítható, hogy helyesek-e, vagy nem. Tudott dolog azonban, hogy milyen sokszor

bizonytalankodunk, és nem tudunk ilyen egyszerű választ adni. Így például feltehető a kérdés, hogy a (12) mondat grammatikailag rossz-e, vagy pedig csak „stilisztikailag”: (12) Anna nem vette Péternek a télikabátot tegnap reggel kilenc órakor a városban meg. Amennyiben (12)-t grammatikailag rossznak tekintjük, akkor ezzel azt kívánjuk, hogy szabályaink zárják ki (12)-t: ha viszont csak stilisztikailag tartjuk rossznak (12)-t, akkor egy másik megoldás is elképzelhető. Ebben az esetben ugyanis grammatikai szabályainak generálhatják (12)-t, és nem a grammatikai szinten működő szabályok (nyelvhasználati szabályok, stilisztikai szabályok) fogják kizárni (12)-t.

Bizonytalan esetekben a megoldás tehát attól függ, hogy milyen feltevésekből indulunk ki. Az ilyesfajta bizonytalansági tényezők, ha világosan utalunk rájuk, nem befolyásolják megoldásunk érvényességét.

Bonyolultabb nyelvi jelenségeknél tehát nem is olyan egyszerű az adekvátság eme legegyszerűbb kritériumának eleget tenni, hiszen nagyon nehéz az összes szerkezeti változatokat figyelembe venni. Az adekvátság következő foka, amely feltételezi a nyelvi adatok adekvátságát, a *leírás adekvátsága*. A leírás legalacsonyabb foka az *osztályozás*. A nyelvi jelenségek osztályozásának pedig ugyanazok a kritériumai, mint minden osztályozásnak: teljesnek és ellentmondásmentesnek kell lennie. (Az ilyesfajta osztályozásnak számos jó példáját találhatjuk a hagyományos leíró nyelvtanokban). A leírásnak azonban van egy magasabb foka is: a nyelvi jelenségek szabályokba foglalása. (Habár a hagyományos nyelvtanokban is találhatunk szabályokat, ezek a szabályok legtöbbször pontatlanok és sokszor hibásak. A szabályok megfogalmazásánál a generatív grammatikához fogható egzaktságot sehol sem találunk.) Ennek az egzaktságnak nem kell föltétlenül formulákban kifejeződnie; a pontosan megfogalmazott szabály általában könnyen formalizálható is. Sokszor hallhatjuk azt az ellenvetést, hogy a természetes nyelv nem ismer pontos szabályokat. Ez nagyon sok esetben valóban így van, de a generatív nyelvelmélet számos területen megmutatta, hogy a grammatikai szabályok lényeges mértékben pontosíthatók. Így például a természetes nyelvekben ismert jelenség a megismételt főnévi csoport névmással való helyettesítése. A hagyományos grammatika vagy egyáltalán nem foglalkozott a névmásítás (pronominalizáció) kérdésével, vagy pedig csak megfigyelte a jelenséget, de nem adott rá szabályt. A generatív nyelvelmélet ezzel szemben megközelítőleg pontos szabályt adott a névmásításra. (Ez a szabály természetesen még tovább pontosítható. A generatív grammatika szabályait tehát nem szabad végső megoldásnak tekintenünk.) Ha figyelembe vesszük, hogy a névmásítás a magyarban sokszor a névmás törlését vonja maga után, a szabályt körülbelül így fogalmazhatjuk meg. (1) Mellérendelő szerkezetben csak előre lehet névmásítani, vagyis (13) (a)-ban a „vele” névmás „Anná”-ra utal, (13) (b)-ben viszont nem, az utóbbi esetben „vele” tehát nem az adott mondaton belüli névmásítás eredményeként jön létre.

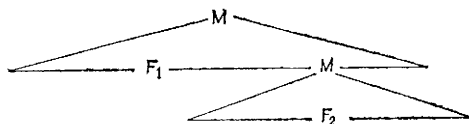
- (13) (a) Találkoztam *Annával* és elmentem *vele* moziba.
(b) Találkoztam *vele* és elmentem *Annával* moziba.

Az alárendelő szerkezeteknél bonyolultabb a helyzet. Jelöljük a névmásító főnevet F_1 -gyel, a névmásított főnevet pedig F_2 -vel. A következő négy lehetőséget kell figyelembe vennünk:

- (a) F_1 a főmondatban áll és F_2 az alárendelt mellékmondatban, továbbá F_1 megelőzi F_2 -t:

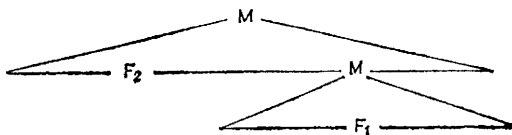
- (14) Péter tudta, hogy nem mehetek el *vele*.

Ábrázolva:

- (b) F_2 áll a főmondatban és F_1 a mellékmondatban, továbbá F_2 megelőzi F_1 -et:
 (15) + (Ó) tudta, hogy nem mehetek el Péterrel.

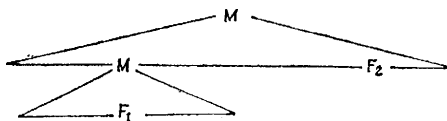
Ábrázolva:

Itt δ nem vonatkozhat Péterre.

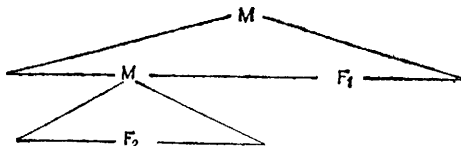
- (c) F_1 a mellékmondatban és F_2 a főmondatban áll, és F_1 megelőzi F_2 -t:
 (16) Miután Péter elvégezte a munkáját, (δ) elment sétálni.

Ábrázolva:

- (d) Végül: F_2 a mellékmondatban áll és F_1 a főmondatban, és F_2 megelőzi F_1 -et:
 (17) Miután (δ) elvégezte a munkáját, Péter elment sétálni.

Ábrázolva:

A névmásítás csak a (b) esetben van kizárva. A névmásításnál két reláció játszik döntő szerepet: (a) az egyik az „ F_1 megelőzi F_2 ”-t vagyis a „megelőző” és a másik (b), hogy melyik főnév áll a főmondatban, ill. mellékmondatban. A főmondatban levő F -ről azt mondhatjuk, hogy magasabban áll mint a másik F . A kizárt esetet most már így fogalmazhatjuk meg: Valamely F_1 nem használható fel F_1 névmásítására, ha F_1 magasabban áll, mint F_1 és ugyanakkor megelőzi F_1 -t. A szabály újabb fogalmak bevezetésével tovább pontosítható és általánosítható úgy, hogy a mellérendelő és alárendelő szerkezetekre egysegesen álljon.

Ez az eredmény része a generatív grammatika szabályrendszerének. Jegyezzük azonban meg, hogy a névmásítás szabálya független attól, hogy elfogadjuk-e a generatív nyelvelméletet vagy nem. A szabály fontos eredmény mindenfajta nyelvészeti kutatás számára. És ez a szabály csak egy a sok közül, melyet a generatív nyelvelmélet „fedezett fel”.

A névmásítás szabályának megfogalmazása egy további problémát is felvet. Nyilvánvalóan a leírás akkor is adekvát lenne, ha külön fogalmaznánk meg egy szabályt a mellérendelő szerkezetek és külön az alárendelő szerkezetek számára. Nyilvánvaló azonban, hogy rokon jelenségről van szó. Éppen ezért arra törekszünk, hogy a szabályszerűséget egyetlen szabályban fogalmazzuk meg. Ez következik többek között az egyszerűség kritériumából, amelyre a későbbiekben még visszatérünk.

Az egyszerűség kritériuma vezet el bennünket az adekvátság harmadik fokához: a magyarázati adekvátsághoz. A leírás adekvát a második szinten, mint

láttuk, ha a helyesen felismert nyelvi adatokat helyesen osztályozza, és ha a helyesen felismert nyelvi jelenségekre pontos szabályt ad. A magyarázat azonban ennél lényegesebben többet jelent. Így például a névmásítás szabályával kapcsolatban választ keresünk olyasféle kérdésekre mint (1)–(4):

(1) Mi a névmások funkciója? Erre a hagyománynak megfelelően azt válaszolhatjuk, hogy a névmásoknak általában kettős funkciója van: az anafora és a deixis. Az anafora egy már említett főnévre vagy főnévi csoportra utal, a deixis pedig a nyelvi kontextuson kívül álló tárgyra, személyre vonatkozik. Névmásítás esetén tehát anaforáról van szó. A névmásítás magyarázatához ez azonban nem elegendő. Kielégítőbb magyarázathoz vezethet el bennünket a következő gondolat. Mondanivalónk elején bevezethetjük annak a tárgynak vagy személynek a nevét, amelyről valamit mondani akarunk. Ha a továbbiakban ettől a személytől vagy tárgytól nem térünk el, akkor nem kell még egyszer megemlítenünk: elég, ha egy utalószócskával utalunk rá, vagy sokszor (legalábbis a magyarban) egyszerűen elhagyjuk. Ez az elv megmagyarázná a fent említett névmásítási esetek közül a mellérendelést és az alárendelések közül az (a) és (c) eseteket. A (d) eset megmagyarázása már bonyolultabb megfontolásokat kíván.

(2) A fentiekből már sejthetjük, hogy a névmásításnak valami köze lehet a téma-réma struktúrához. A magyarázatnak általában része annak a kérdésnek a megválaszolása is, hogy a megfigyelt jelenség milyen rokon jelenségekhez kapcsolódik. Nyilvánvalónak látszik, hogy névmásítani csak témát (tematikus elemeket) lehet. Ahhoz tehát, hogy (b) lehetetlenségét és (d) helyességét megmagyarázhassuk, azt kell megmutatnunk, hogy a mellékmondatban nem vezethetem be a főmondat témáját, ha a főmondat megelőzi a mellékmondatot. A főmondat és mellékmondat viszonyának továbbá a lineáris sorrend (a „megelőző” — reláció) gondos téma-réma elemzése választ ad erre a kérdésre is.

(3) Harmadik kérdésként felmerül az univerzalitás problémája. Amikor egy-egy adott nyelvben megvizsgáltunk egy nyelvi jelenséget, szükségszerűen felmerül a kérdés, hogy vajon ez a jelenség csak a vizsgált nyelvben található-e meg, vagy ennél általánosabb. Ha a jelenség más nyelvekben is megtalálható, akkor meg az a kérdés merül fel, hogy a vizsgált nyelv megfelelő szabálya eltér-e, és ha igen, mennyiben a más nyelvekre érvényes szabálytól. A teljes azonosság csak ritkán fordul elő. Így például a topikalizáció (más szóval: téma-réma felbontás; megjegyezzük, hogy a topikalizáció más értelemben is használatos) a természetes nyelveknek egy nagyon általános tulajdonsága, vagyis az új információ (szemben a már adottal) és az, amit állítunk (szemben azzal, amiről valamit állítunk) grammatikailag kitüntetett szerepet kap a mondatban. Ez a kitüntetett szerep jelölhető hangsúllyal (pl. a magyarban „*Péter* tanul angolul”), szórenddel (a hangsúly és a szórend sokszor összefügg egymással, pl. a magyarban „*Péter Párizsba* utazott”), külön morfémaival (pl. a japánban a *wa* és *ga*), kiemelő szerkezetekkel (pl. a franciában a „*c'est lui qui . . .*” szerkezet) és így tovább. A topikalizáció eszközei nyelvenként változhatnak, de a topikalizáció funkciója és szerepe a nyelvi kommunikációban univerzálisan jellemezhető. Ismert dolog az is, hogy a topikalizációval függ össze egy sor szintaktikai (transzformációs) szabály. Így például a passzívum képzése par excellence topikalizációs szabály. A topikalizáció következményei közé sorolhatjuk, mint már említettük, a névmásítást (pronominalizációt) és a törlést is: a tematikus elemek vagy névmásíthatók, vagy törölhetők, vagy mindkét művelet elvégezhető rajtuk. (18)-ban például a tematikus elemek törlését figyelhetjük meg.

(18) (a) Péter haragudott Jánosra és Béla is.

(Kire haragudott Péter?)

(b) Péter haragudott Jánosra és Bélára is.

(Ki haragudott Jánosra?)

(c) Péter Jánosra haragudott és Béla Károlyra.

(Ki haragudott kire?)

Az „x haragudott y-ra” mondatstruktúra háromféleképpen bontható fel témára és rémára, és a háromféle bontásnak háromféle törlés felel meg ((a) – (c)).

A topikalizáció tehát nemcsak egy szintaktikai szabály, mely bizonyos rokonságot mutat a névmásítással és törléssel, hanem a topicalizáció a legáltalánosabb szabály, mely ez utóbbi szabályokat magában foglalja. Ez az összefüggés, valamint a topikalizáció általános szabályai univerzális jellegűek.

(4) Egy elmélet akkor adekvát magyarázati szinten, ha lehetővé teszi a leíró szempontból adekvát alternatív megoldások közötti választást is. Már említettük, hogy a névmásításra tulajdonképpen két szabályt is adhatunk, egyet a mellérendelő szerkezetekre és egyet az alárendelő szerkezetekre. A két szabály azonban újabb fogalmak segítségével egyetlen szabály formájában is megfogalmazható. A generatív nyelvelmélet az egyszerűség kritériumára támaszkodva azt a megoldást, amely csak egy szabályt tartalmaz, magasabbra értékeli, mint azt, amely két szabállyal dolgozik. A szabályok megfogalmazásánál azonban nem annyira a formai egyszerűség a döntő, hanem a tartalmi egyszerűség: a rokon jelenségek egységes és általános jellemzésére kell törekedni. A megfelelő általánosítás hiánya mindig komoly érv valamely megoldás ellen, még akkor is, ha pillanatnyilag nem áll jobb megoldás rendelkezésünkre.

Az egyszerűség kritériuma tehát a következő szempontokat foglalja magában:

(a) formai egyszerűség: például két egyébként adekvát grammatika közül az a jobbik, amelyben kevesebb szabály van,

(b) tartalmi egyszerűség; például az összetartozó jelenségek egységes jellemzése jobb, mint minden egyes jelenség külön jellemzése.

Az adekvátság különböző fokai általános követelményeket támasztanak mindenféle nyelvi leírással szemben. Ha a fenti kritériumok szempontjából vizsgáljuk meg a nyelvészeti irodalmat, akkor könnyen láthatjuk, hogy sok munka nem éri el az adekvátság első szintjét sem. Ez annál inkább meglepő, mivel a fent említett kritériumokat talán mindenki elfogadja és természetesnek tartja.

Az adekvátság három kritériuma és az egyszerűség kritériuma lehetővé teszi egy-egy javasolt generatív szabály vagy szabályrendszer kiértékelését. E kritériumokat tehát a generatív grammatika megalkotásánál figyelembe kell vennünk. Az adekvátság legmagasabb fokát azonban csak úgy érhetjük el, ha elméletünket további hipotézisekkel gazdagítjuk.

5. Az elmélet gazdagodását kívánja szolgálni az a gondolat, hogy a szintaktikai struktúráknál két különböző szintet érdemes feltételezni: a mélystruktúra és a felszíni struktúra szintjét. E feltételezés szerint a grammatika rekurzív mechanizmusa csak mélystruktúrákat generálna, ezekből további szintaktikai szabályok (transzformációs szabályok) állítják elő a felszíni struktúrákat. Min alapszik ez a feltételezés?

A nyelvészek általános gyakorlata mondatvariánsok elemzésénél, hogy a variánsok közül egyet alapstruktúrának tekintenek, és a többit ehhez a struktúrához viszonyítják. Valószínű, hogy a magyar mondatok sorrendjének kutatói a (19) mondatvariánsok vizsgálatánál a (19) (a) mondatot tekintenek kiinduló mondatnak.

- (19) (a) Péternek van pénze.
 (b) Péternek pénze van.
 (c) Pénze Péternek van.
 (d) Pénze van Péternek.
 (e) Van Péternek pénze.
 (f) Van pénze Péternek.

Szórendi változásról csak akkor beszélhetünk, ha ezt a változást valamihez viszonyítjuk. Így például (19) többi variánsát az (e) mondatához is viszonyíthatnánk. Az a körülmény, hogy az (a) mondatot választjuk a viszonyítás alapjául, azzal függ össze, hogy az (a) mondat a jelöletlen variáns, a többi mondat általában bizonyos kontextusokat tételez fel, amelyek az (a) mondatnál nem szükségesek. A generatív grammatika itt csak abban különbözik a szokásos nyelvészeti gyakorlattól, hogy az (a) mondatnak megfelelő mondatstruktúrát tekinti mélystruktúrának, és a többi variánst szórendi transzformációval állítja elő. Természetesen az (a) mondat is felszíni mondat; míg azonban az (a) mondat felszíni struktúrája majdnem teljesen megegyezik a mondat mélystruktúrájával, ez nem áll a (b)–(f) mondatokra.

Hasonlóképpen a (20) mondatokról is feltételezhető, hogy ugyanarra a mélystruktúrára vezethető vissza:

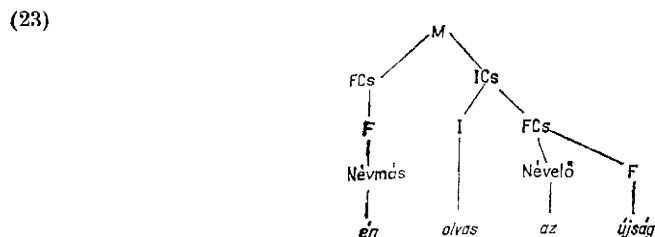
- (20) (a) Péter haragudott Jánosra és Béla is haragudott Jánosra.
 (b) Péter haragudott Jánosra és Béla is haragudott rá.
 (c) Péter haragudott Jánosra és Béla is ezt tette.
 (d) Péter haragudott Jánosra és Béla is.
 (e) Péter és Béla haragudott Jánosra.

Itt is az (a) mondat áll legközelebb a (20) mondatok mélystruktúrájához. (b) úgy áll elő (a)-ból, hogy „Jánosra”-t a második mondatban névmásítjuk; (c) esetén az egész igei csoportot „névmásítjuk”, (d) esetén az igei csoportot töröljük, végül (e) esetén a törlésen kívül az alanyi főnévi csoportokat közvetlenül egymás mellé helyezzük. A (b)–(e) mondatok generálásánál felhasznált szabályok nem ad hoc jellegűek, vagyis nemcsak ezeknek a mondatoknak a generálására szolgálnak, hanem a magyar nyelv grammatikájában általánosan érvényes szabályok. Azt is szoktuk mondani, hogy a (20) mondatoktól független okokból is szükség van rájuk. Ez a gondolat rendkívül fontos szempont annak eldöntésénél, hogy egy bizonyos generálási mód elfogadható-e vagy sem. Minden olyan megoldás „gyanús” ugyanis, amely új, más esetekben nem használható szabályokkal dolgozik.

Végül tekintsük a (21) és (22) mondatpárokat!

- (21) (a) Olvasom az újságot.
 (b) Én olvasom az újságot.
 (22) (a) Ne kiabálj!
 (b) Te ne kiabálj!

A (21) mondatokat is lényegében szinonimeknek tekintjük, (a) alanya éppúgy „én”, mint (b)-é. Itt azonban a jelöletlen mondat áll távolabb a mélystruktúrától. Feltételezhető ugyanis, hogy a két mondat, (21) (a) és (b) a következő mélystruktúrára megy vissza:

Hangsúlytalan esetben a névmási alanyt töröljük; ily módon, valamint morfológiai és fonológiai szabályok alkalmazásával áll elő (21) (a). Hasonló megfontolások érvényesek (22) (a) és (b)-re is.

A mélystruktúra tehát közös kiinduló struktúrája bizonyos szintaktikailag szinonim szerkezeteknek. A megfelelő mélystruktúra fölállításánál (posztulálásánál) a parafrázis (= szintaktikai szinonímia) fontos módszertani eszköz. Valamely M mondat mélystruktúrájának úgy kell kinéznie, hogy belőle általános (tehát a grammatikában másutt is ható) szintaktikai szabályokkal (transzformációkkal) M, valamint M minden parafrázisa előállítható legyen.

A mélystruktúra feltételezése tehát komoly eszközt ad kezünkbe rokon mondatok közti kapcsolatok megmagyarázásához.

Valamiféle kiinduló struktúrát minden generatív nyelvész elfogad. A vélemények azonban megoszlanak arra vonatkozóan, hogy ez a kiinduló vagy mélystruktúra hogyan nézzen ki. Ebben az összefüggésben érdemes megjegyeznünk: olyasfajta kérdés, hogy létezik-e mélystruktúra, fel sem tehető, mivel a mélystruktúra „létezése” nem ontológiai kérdés. A mélystruktúra a nyelvész hipotézise, mellyel bizonyos nyelvi jelenségeket kíván megmagyarázni. Ha nem sikerül célját elérnie, vagyis nem sikerül a nyelvi jelenségeket megmagyaráznia, amelyek magyarázatára a mélységstruktúra fogalmát megalkotta, akkor joggal mondhatjuk, hogy a mélystruktúra főleg fogalom, de azt nem mondhatjuk, hogy nincs mélystruktúra. A mélystruktúra körüli viták egyébként nem a mélystruktúra feltételezésének jogosultságát vagy indokoltságát vonták kétségbe, hanem csak egy bizonyos fajta mélystruktúrát. A generatív nyelvelmélet eredeti elképzelése szerint ugyanis a mélystruktúra a következőképpen definiálható:

A mélystruktúra a nyelvi leírásnak az a szintje, amely

- (a) egyedül határozza meg a mondatok jelentését;
- (b) amelyben a jelentésanalízis fontos mondattani kapcsolatok határozhatók meg;
- (c) mely egy sajátos fajta szintaktikai szabályrendszerrel állítható elő (mondat szerkezeti szabályokkal — szemben a transzformációs szabályokkal);
- (d) a lexikai elemek a (c) által generált struktúrákba e generálás lezárása után úgynevezett behelyettesítő transzformációk segítségével kerülnek be.

Az ily módon definiált mélységstruktúra több problémát vet fel. Először is felmerül a kérdés, hogy mit értsünk (a)-n. Ahelyett, hogy ezen a ponton a generatív nyelvelmélet részletes elemzésébe bocsátkoznánk, itt most csak arra utalunk, hogy (a) egyenértékű azzal a feltevéssel, hogy a transzformációk nem változtatják meg a jelentést. Joggal kérdezhetjük azonban, hogy miféle jelentést nem érintenek a transzformációk. Vegyük például a következő mondatot:

(24) Anna vasárnap Bécsbe utazott.

és (24)-re alkalmazzuk a topikalizáció szabályát!

- (25) (a) Anna utazott vasárnap Bécsbe.
(Ki utazott vasárnap Bécsbe?)
- (b) Anna vasárnap Bécsbe utazott.
(Hová utazott Anna vasárnap?)
- (c) Anna vasárnap utazott Bécsbe.
(Mikor utazott Anna Bécsbe?)
- (d) Anna vasárnap Bécsbe utazott.
(Mit csinált Anna vasárnap?)

és így tovább.

Nyilvánvaló, hogy (25)(a)–(d) nem teljesen egyenértékűek szemantikailag, (a) feltételezi (26) (a)-t, (b) (26) (b)-t, (c)-t és (d) (26) (d)-t.

- (a) Valaki vasárnap Bécsbe utazott.
- (26) (b) Anna vasárnap utazott valahová.

(c) Anna valamikor Bécsbe utazott.

(d) Anna valamit csinált vasárnap.

Ezeket a feltevéseket kontextuális feltevéseknek nevezhetjük. (25) mondatainak tehát különbözők a kontextuális feltevései. Mindegyik mondatban azonban, függetlenül ezektől a kontextuális feltevésektől, *Anna*, *utazott*, *Bécsbe* és *vasárnap* szerepel és ezeknek az elemeknek egymáshoz való szintaktikai-szemantikai viszonya minden mondatban azonos (*Anna* az alanya mindegyik mondatnak stb.). Ennek következtében elképzelhető, hogy ez a jelentésváltozás nem lényegi. Mielőtt azonban megkísérelnénk megfogalmazni azt a jelentésfajtát, amit a mélystruktúra teljesen meghatározhat, vizsgáljunk meg még egy jelentésfajtát. A (b) mondat transzformációs variánsa az (a) mondatnak:

(27) (a) Ha Péter Stockholmba költözött, akkor Svédországban maradt.

(b) Péter Svédországban maradt, ha Stockholmba költözött.

A (b) mondatból következik, hogy Péternek előzőleg is Svédországban kellett lennie; ez a következmény nem lép azonban fel (a)-nál. Tegyük fel például, hogy Péter Budapestről Stockholmba költözött; akkor ebből már következtethetünk arra, hogy nem tért vissza Budapestre, azaz, hogy Svédországban maradt. A (b) mondat esetén viszont ez a helyzet nem képzelhető el. A (b) mondatához kapcsolódó feltevést nevezhetjük előfeltevésnek. (b)-nek tehát előfeltevése, hogy Péter esetleges Stockholmba költözése előtt is Svédországban volt. Az (a) mondatnak ez nem előfeltevése (legalábbis nem föltétlenül), (27) esetében tehát két transzformációs szempontból rokon mondat között előfeltevésbeli (preszuppozíciós) különbségeket találtunk. Ha a fent említett előfeltevés nem teljesül, akkor a (b) mondat helytelen, ha viszont teljesül, akkor helyes. Az előfeltevéseket olyan feltételeknek tekintjük, amelyeknek teljesülése szükséges ahhoz, hogy a mondat érvényes legyen. Az előfeltevések tehát szintén nem a mondat tulajdonképpeni jelentését fejezik ki, hanem inkább állításunkhoz kapcsolódó feltételeket képviselnek.

A fenti megfontolások szerint elképzelhető, hogy a mélystruktúrától csak azt követeljük meg, hogy a kontextuális feltevésektől és előfeltevésektől (és talán néhány más jelentésfajtától) különböző úgynevezett kognitív jelentést határozza meg. Így például a

(28) Péter agglegény

kognitív jelentése a következőképpen írható le

(29) $\text{Élő}(x) \wedge \text{Ember}(x) \wedge \text{Férfi}(x) \wedge$

$\wedge \text{Felnőtt}(x) \wedge \text{Nőtlen}(x)$

vagyis (28) igaz, ha Péter élő, ember, férfi, felnőtt és nőtlen, de hamis, ha Péter vagy nem élő, vagy nem ember, vagy nem férfi vagy nem felnőtt vagy nem nőtlen (vagy ezek valamely kombinációja). Nyelvészeti szempontból természetesen nem az a fontos kérdés, hogy egy adott mondatnak (ítéletnek) mi az igazságértéke (tehát hogy adott esetben igaz-e vagy hamis), hanem az, hogy milyen feltételek teljesülése mellett lehet igaz vagy hamis. Ha a lényegi jelentést (kognitív jelentést) így definiáljuk, akkor nyilvánvaló, hogy (25) mondatainak ugyanaz lesz a kognitív jelentésük. Ugyanez vonatkozik (27)-re is. Mondhatjuk-e ezek után, hogy a mélystruktúra meghatározza a kognitív jelentést, és hogy a transzformációk csak az olyan jelentésfajtákat változtathatják meg, mint a kontextuális feltevések és az előfeltevések? A válasz nem egyszerű. Először is tudunk olyan példáról, ahol a transzformációk a kognitív jelentést is megváltoztatják.

(30) (a) Ausztriában németül beszélnek.

(b) Ausztriában beszélnek németül.

Ha (b)-t kimerítő válasznak tekintjük a következő kérdésre: Hol beszélnek németül? akkor (b) nyilván nem igaz. Ugyanakkor viszont (30) (a) igaz. Hasonló problémával talál-

kozunk az úgynevezett kvantorszók (a logikából vett kifejezés, olyan szók, mint például *sok, néhány, egy, minden, mindegyik* stb.) esetén is:

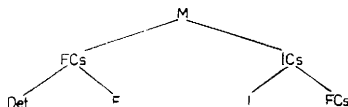
- (31) (a) Minden magyar ellátogatott három idegen országba.
(b) Három idegen országba minden magyar ellátogatott.

Az (a) mondatban minden egyes magyar más-más három országba is ellátogathatott, a (b) mondatban azonban minden magyar ugyanabba a három országba látogatott el. Ha tehát hipotézisünket fenn akarjuk tartani, akkor (30) (a) és (b), valamint (31) (a) és (b) számára különböző mélystruktúrákat kell felvennünk. Ez azonban azt jelentené, hogy a transzformációk jelentéstartását hipotézis helyett kritériumként kezeljük. Ahhoz, hogy a feltevés hipotézis jellege megmaradjon, a feltevéstől független szintaktikai érvekkel kellene igazolnunk, hogy (30) (a) és (b), illetve (31) (a) és (b) különböző mélystruktúrákra vezető vissz.

A probléma tehát világos: az a feltevés, hogy a mélystruktúra meghatározza a jelentést, csak bizonyos módosításokkal tartható fenn. Ha az előfeltevéseket és a kontextuális feltevéseket kizárjuk a mélystruktúrából, akkor e jelentésfajtákat másképpen kell tudnunk megmagyarázni. Ugyanakkor viszont a kognitív jelentéssel kapcsolatban is számos, máig is tisztázatlan probléma merül fel.

Térjünk most a mélystruktúra definíciójában szereplő második feltételre, (b)-re.

A generatív grammatika eleinte abból a feltevésből indult ki, hogy a szemantikailag releváns szintaktikai relációk a következők: alany, állítmány, tárgy stb., amelyeket a mélystruktúra szerkezeti felépítése alapján határozott meg, azaz például a mondat alanya az a főnévi csoport, melyet a mondat kategóriája M közvetlenül dominál (amelynek közvetlen fölérendelt kategóriája a mondat szerkezetben (M = mondat, FCs = főnévi csoport, ICs = igei csoport, Det = determináns, F = főnév, I = ige) M közvetlenül dominálja a baloldali FCs-t és ICs-t, FCs közvetlenül dominálja Det-et és F-t stb. Vagy másképpen: a baloldali FCs közvetlenül fölérendelt kategóriája M, Det és F közvetlenül fölérendelt kategóriája FCs stb. Erre joggal azt válaszolhatjuk, hogy ezek a kategóriák

nem a mélystruktúrában relevánsak, hanem a felszíni struktúrában, és nem a jelentést határozzák meg, hanem a felszíni struktúrában betölthető pozíciót, az egyeztetést stb. A (32) mondatban az a körülmény, hogy Péter a mondat grammatikai alanya, szemantikailag nem releváns:

- (32) Péter Jánostól két pofont kapott.

Hasonlóan (33)-ban „a virágok” grammatikai alany volta nem játszik semmiféle szerepet a mondat jelentése szempontjából.

(33) A virágok, amelyeket tegnap Pétertől születésnapomra kaptam, nagyon szépek. Itt „szép” egyezik az alannyal, éppúgy többes számban áll, mint „virág”. Ezenkívül a mondat alanyából transzformáció révén a mondat tárgya állhat elő és a mondat tárgyából alany, anélkül hogy közben a kognitív jelentés megváltozott volna. Ez a helyzet a szenvedő szerkezeteknél:

- (34) (a) Peter hat das Buch gekauft.
(b) Das Buch wurde von Peter gekauft.

Ugyanakkor a szemantikailag valóban releváns relációk nem definiálhatók a szokásos

mélystruktúra-konfiguráció alapján. Ha például (32)-t (35)-tel vetjük egybe, akkor láthatjuk, hogy a két grammatikai alany lényegesen különböző szemantikai funkciót tölt be a két mondatban. (32)-ben elszenvedi a cselekvést („szenvedő alany”), (33)-ban pedig elköveti („agens”). Hasonló megfontolások érvényesek a grammatikai tárgyra is. (35) (a) és (b)-ben két különböző tárgyat találunk.

(35) (a) Péter cikkeket írt.

(b) Péter agyonütötte a legyet.

(35) (a)-ban a tárgy Péter tevékenysége révén jött létre (eredménytárgy), (b)-ben pedig Péter tevékenysége egy meglevő tárgyat érint (iránytárgy). Végül egy harmadik példát véve, (36) (a) és (b) két különböző *-val*, *-vel* ragos határozót tartalmaz.

(36) (a) Péter kalapáccsal szöget üt a falba.

(b) Mária legyezővel a kezében táncolt.

(36) (a)-ban *-val*, *-vel* ragos határozó valóságos, a téma lényeges „kelléke”, (36) (b)-ben az eszközhatózó másodlagos, „díszítő” jellegű.

A fentiek alapján a következő következtetésre juthatunk. A mondatrészek közötti szemantikai relációk magyarázatához nem elegendő a szokásos módon definiált szintaktikai mélystruktúra. Két megoldás képzelhető el: vagy olyan mélystruktúrából kell kiindulni, amely a különböző „szerepeket”, amelyeket az egyes mondatrészek betölthetnek, explicitté teszi (ez az úgynevezett esetgrammatika), vagy pedig egy olyan szemantikai mélystruktúrából, amely lehetővé teszi a mondatrészek közötti szemantikai relációk meghatározását. Nem arról van tehát szó, hogy a mélystruktúra fogalmát fel kell adnunk, hanem arról, hogy másfajta mélystruktúrára van szükség, mint amit eredetileg feltételezünk.

A mélystruktúra definíciójában szereplő harmadik kikötéssel, (c)-vel kapcsolatban nincs különösebb megjegyezni valónk. Valószínűnek látszik ugyanis, hogy akárhogyan is fogalmazzuk meg a mélystruktúrát (szintaktikai, esetgrammatikai vagy szemantikai alapon), ennek a mélystruktúrának a generálásához másfajta szabályokra van szükség, mint a felszíni struktúra generálásához.

A negyedik feltétel (d) is felvet néhány problémát. Ezek közül csak egyre kívánunk itt utalni: a szóalkotás kérdésére. A szóalkotás sokszor világos szintaktikai összefüggésekre vezethető vissza. Köztudott dolog, hogy az olyan összetételek, mint például „vasgolyók”, „rézagyú”, „bőr cipő” (37)-szerű szintaktikai struktúrából származtathatók:

(37) x, mely y-ből készült (van),

amiből transzformációs szabály állítja elő a megfelelő összetételeket. Az ily módon alkotott szók gyakori tulajdonsága a lexikalizáció, azaz ezek a szók gyakran vagy teljesen elveszítik eredeti jelentésüket, vagy olyan jelentéselemekkel gazdagodnak, amelyek a szók összetevőiből nem származtathatók: az *aranylakodalom* nem aranyból való lakodalom, a *vasmacska* nem vasból való macska, a *vaskéz* nem vasból való kéz, a *vasút* nem vasból való út, az *aranyér* nem (vagy legalábbis nem mindig) aranyból való ér stb.

A jelenség általánosan ismert és nem szorul bővebb magyarázatra. Ha mármost az összetételeket transzformációs szabályok segítségével generáljuk, honnan vegyük ezt a plusz információt, vagy a teljesen új jelentést? Vagy arról kell tehát lemondanunk, hogy a szóalkotást, szintaktikailag oldjuk meg, vagy pedig arról a feltevésről, hogy a szintaktikai mélystruktúra meghatározza a jelentést, és tartalmazza az összes lexikai információt. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a szóalkotás általában sok problémát vet fel, és helye a grammatikában egyáltalán nem világos.

A fentiek alapján annyit leszögezhetünk, hogy a nyelvi leírás számára valamiféle mélystruktúra posztulálása mindenképpen hasznosnak látszik, hogy azonban ez a mélystruktúra részleteiben milyen tulajdonságokkal rendelkezzen, azt ma még korai lenne eldönteni.

Tegyük most fel, hogy a generatív nyelvelmélet rendelkezik megfelelő mélystruktúra-fogalommal és nézzük meg, hogy milyen további feltevést javasol az elmélet a természetes nyelvek grammatikájának belső struktúrájára vonatkozóan.

6. A generatív nyelvelmélet minden grammatika számára azt a célt tűzi ki, hogy bármely mondat m hangalakját egy j_m jelentéssel lehessen összekapcsolni. Más szóval, a grammatikától (m, j_m) -párok generálását követeljük meg. Ezt a célt a generatív grammatika csak úgy érheti el, ha a szintaxison kívül egy szemantikaelméletet és egy fonológiai szabályrendszert is tartalmaz.

A szintaxis a generatív grammatika felfogása szerint legalább két szintből áll: a mélystruktúrát generáló szintből és a felszíni struktúrát generáló szintből. Nevezzük a hagyományoknak megfelelően a szintaxisnak azt a komponensét, amely mélystruktúrákat generál, *bázis-komponensnek* és a felszíni struktúrákat generáló komponens *transzformációs komponensnek*. A grammatikának tartalmaznia kell a szintaxison kívül egy *szemantikai komponens*t, amely a mondatok jelentését és a mondatok közötti jelentésösszefüggéseket írja le, egy *morfológiai komponens*t, amely az adott nyelv morfológiai szabályait tartalmazza, egy *fonológiai komponens*t, amely az adott nyelv hangtörvényeit tartalmazza és végül egy *pragmatikai komponens*t, amely a megnyilatkozások (nem a mondatok) konkrét helyzetekben való használatának szabályaival foglalkozik.

A grammatika különböző „szintekre” való felosztása természetesen nem új. A generatív nyelvelmélet kísérelte meg azonban először az egyes komponensek következetes szétválasztását. A hagyományos grammatika sokszor azért nem tudott kellő eredményt felmutatni, mert állandóan keveredtek benne a szintaktikai és szemantikai szempontok. Szintaktikai kategóriákat gyakran szemantikai eszközökkel határoztak meg, ott is, ahol erre nem lett volna szükség. A generatív nyelvelmélet egyik alapfeltevése, hogy az egyes komponensek élesen elhatárolhatók egymástól. Ez többek között azt jelenti, hogy a szintaktikai szabályok indokolása csak szigorúan szintaktikai alapon történhet, ami természetesen nem zárja ki azt, hogy egy-egy szintaktikai szabálynak szemantikai kihatásai is lehetnek. Ugyanakkor azonban a komponensek egymástól való éles elválasztása azt is jelenti, hogy a szintaktikai szabályok természetüket és lényegüket tekintve mások, mint a szemantikai szabályok, és éppen ezért a kétféle szabály nem keveredhet egymással a grammatikában. Ugyanez áll a morfológiai és fonológiai szabályokra is: egy morfológiai szabály tartalmát tekintve lényegesen más, mint egy fonológiai szabály. Formai szempontból azonban mindkét szabály egyforma tulajdonságokkal rendelkezhet. A generatív grammatikának belső szerkezetére vonatkozóan tehát feltételezzük, hogy különböző komponensekből áll, amelyek egymástól élesen elválnak (1. sz. feltevés).

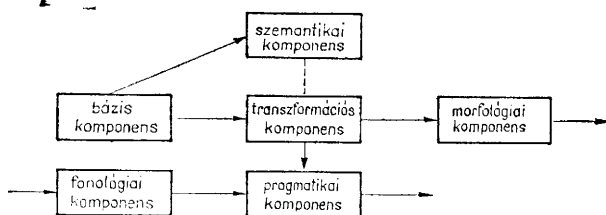
Ugyanakkor a generatív nyelvelméletben azt is feltesszük (2. sz. feltevés), hogy az egyes komponensek nem függetlenek egymástól, azaz tagadjuk az „autonóm szemantika”, „autonóm fonológia”, „autonóm morfológia” fogalmát. Egy adekvát fonológiai vagy morfológiai leírásnak tekintetbe kell vennie a szintaktikai struktúrát, de egy adekvát szintaktikai leírásnak is látnia kell, hogy egy-egy szintaktikai struktúrának mik a fonológiai vagy morfológiai következményei. Hasonló megfontolások érvényesek a többi komponensre is.

Az eddig említett két feltevés is felvet bizonyos eddig megoldatlan problémákat (ilyen pl. a hangsúly és a jelentés kölcsönhatása), a legtöbb vitát mégis a harmadik feltevés váltotta ki.

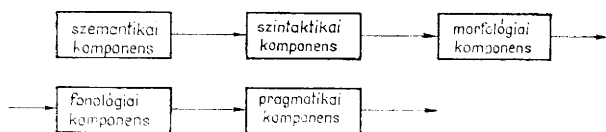
A grammatika komponenseire vonatkozó harmadik feltevés így hangzik: a komponensek nemcsak hogy nem függetlenek egymástól, hanem bizonyos hierarchikus rend-

szert alkotnak. Mármint elvileg többféle hierarchikus rendszer képzelhető el, valójában azonban csak kétféle modellel találkozunk. Ezek a következők:

(38)(a)

(b)

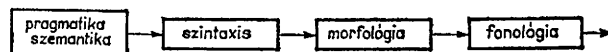
A (38) (a) modellt szokták standard modellnek tekinteni, a (b)-t pedig generatív szemantikának. A standard modellben a rekurzív („generáló”) komponens a bázis, amely szintaktikai mélystruktúrákat generál. Ezek a mélystruktúrák elegendő információt tartalmaznak a szemantikai komponens számára, amely ezeket a struktúrákat jelentésük szempontjából értelmezi (interpretálja). A mélystruktúrákból transzformációs szabályok segítségével kapjuk a felszíni struktúrákat, amelyeket a morfológiai komponens igazít ki morfológiailag („összerakja” a megfelelő morfémákat), és a fonológiai komponens lát el hangalakkal. Végül az így kapott struktúrákat a pragmatikai komponens értékeli a különböző beszédhelyzetekben betöltött szerepük szerint. A generatív szemantikában a rekurzív komponens a szemantika, amely szemantikai mélystruktúrákat generál. Ezeket a struktúrákat transzformációs szabályok alakítják át felszíni struktúrákká. A többi lépés az előző modellekével megegyezik. A két modell közti lényeges különbség tehát abban van, hogy a standard modellben a szintaxis generál és a szemantika interpretál, míg a generatív szemantika modelljében a szemantika szintaxisal együtt generál, interpretál. A kettő közti választás többek között attól függ, hogy miféle mélystruktúra mellett törünk lándzsát. Mindegyik modellnek vannak előnyei és hátrányai: a standard elmélet könnyebben boldogul a szintaktikai struktúrával, de nem mindig tudja megoldani a szemantikai értelmezést. A generatív szemantika ezzel szemben könnyebben oldja meg a szemantikai problémákat, nehézséget jelent azonban számára a szemantikai struktúrák szintaktikai struktúrákká való átalakítása.

A két modell közti választás attól is függ, hogy milyen jellegű nyelvi jelenségeket akarunk megmagyarázni. A kvantorszók viselkedése például keményebb problémát jelent a standard modell számára, mint a generatív szemantika számára. Ugyanakkor a lexikai jelentés és a szintaktikai jelentés könnyebben szétválasztható a standard modellben, mint a generatív szemantikában: a generatív szemantika jelenlegi formájában nem boldogul a lexikai jelentéssel annak sokszor idioszinkratikus (nem rendszerezhető, szabálytalan, véletlenszerű) jellege miatt. Következtethetünk-e ezekből a nehézségekből, vagyis abból, hogy az egyik modell sem kielégítő, arra, hogy az egész elmélet nem jó? Ilyenfajta következtetés két okból is helytelen. Először is azért, mert abból, hogy egy modell nehézségekkel küzd, még nem következik, hogy a modell ab ovo helytelen, hiszen állandóan születnek újabb meg újabb megoldások, amelyek, ha nem is teljesen kielégítőek,

a legtöbb esetben egy-egy lépéssel közelebb visznek bennünket a probléma megoldásához. A másik ok, ami miatt a fenti következtetés helytelen, az, hogy a generatív elmélet nemcsak a (38)-ban vázolt két lehetőséget engedi meg. Tehát ha ki is derülne, hogy (38) (a) vagy (b) vagy mindkettő belső okoknál fogva képtelen leírni a természetes nyelveket, ebből még mindig nem következne, hogy a generatív nyelvelmélet helytelen. (Természetesen az elmélet helyessége nem tekinthető bizonyítottottnak.) Az elmélet tulajdonképpen feltételeket szab arra vonatkozóan, hogy milyen követelményeknek kell egy modellnek eleget tennie, de azt nem határozza meg, hogy milyen legyen a modell belső felépítése. Az eddigi modellek hiányosságai is a generatív nyelvelmélet általános követelményeinek alkalmazásával kerültek napvilágra.

Térjünk még egyszer vissza a (38) alatti modellekhez. Figyelembe véve a sokféle komponenst, felmerülhet a kérdés, hogy vajon miért csak ez a kétféle modell született. Emlékeztetünk arra, hogy a generatív nyelvelmélet szerint a grammatika valamelyik komponensének rekurzív szabályokat kell tartalmaznia. Mármost sem a morfológiai, sem pedig a fonológiai komponens nem képes mondatstruktúrák generálására, éppen ezért a megkívánt rekurzió sem lehetett ezeknek a komponenseknek a tulajdonsága. A pragmatikai komponens pedig eredetileg nem szerepelt a modellben, szükségessége csak a legutóbbi években vált nyilvánvalóvá, és róla való ismereteink egyelőre még nagyon gyérek. Elvileg azonban elképzelhető, hogy kommunikációs szándékokat „generálunk”, amelyeket aztán lexikalizálunk és szintaktikai köntösbe öltöztetünk. Valahogy így:

(39)

Ebben az esetben a pragmatika és a szemantika nem válna el élesen egymástól. Egy ilyesfajta modell is összeegyeztethető lenne a generatív nyelvelmélet követelményeivel.

A fentiekből nyilvánvaló, hogy különbséget kell tennünk generatív grammatika és generatív nyelvelmélet között. A generatív nyelvelmélet elveit kísérl meg a generatív grammatika egy adott nyelv leírásában megvalósítani. Ehhez a leíráshoz modellre van szüksége. Ennek a modellnek vannak univerzális, minden természetes nyelvre érvényes részei — ennyiben a modell hipotézisként részévé válik a generatív nyelvelméletnek. Egyes részei viszont csak valamely adott nyelv leírására szolgálnak. A generatív nyelvész feladata, hogy az univerzális és nem univerzális tulajdonságokat gondosan elkülönítse egymástól.

A generatív nyelvelmélet bírálatánál is külön kell választani magát az elméletet és az elmélet keretén belül kidolgozott modellt. A generatív nyelvelmélettel szemben például felhozható, hogy egyes kritériumai sokszor túlságosan az intuícóra támaszkodnak és nehezen ellenőrizhetők (mit mondjunk ebben az esetben a nem generatív elmélet-ről?), vagy hogy maga a generálás gondolata helytelen, mert egy elképzelt (ideális) anyanyelvi beszélő/hallgató nyelvének működését írja le, nem pedig az aktuális beszélőben vagy hallgatóban végbemenő folyamatot. Ez utóbbi érv viszont olyasmit kér számon a generatív nyelvelmélettől, amit nem tart feladatának vagy legalábbis nem közvetlen feladatának. A nyelvi kompetencia, amely minden nyelvi folyamatnak alapja, nem írható le kellő absztrakció nélkül. Ezért fogadható el az az elképzelés, hogy a kompetencia leírásánál nem kell különbséget tenni beszélő és hallgató között. Más természetesen a helyzet a performancia, a beszéd leírásánál. Így tehát az egész kérdés a kompetencia és performancia megkülönböztetésére megy vissza. Erről is lehet, és kell is vitatkozni, de nem szabad szem előtt téveszteni az elmélet célkitűzéseit, és csak olyasmit vethetünk szemére, amit szeretne, de nem tud megmagyarázni, nem pedig olyat, amit nem tud, de nem is tart feladatának megmagyarázni.

A generatív nyelvelmélettel kapcsolatban gyakran hallható kifogás az, hogy formalisztikus és hogy egyenlőségjelet tesz a nyelv szabályai és a logika szabályai között. Ennek az ellenvetésnek csak az első része jogosult: a generatív nyelvelmélet valóban arra törekszik, hogy a természetes nyelvek szabályszerűségeit egzakt módon írja le. A leírás egzaktságából viszont már következik a formalizálhatóság lehetősége, vagyis a formalizálás csak lehetséges, de nem szükséges következménye a nyelvi leírás egzaktságának. A generatív nyelvelméletnek éppen ebben rejlik egyik nagy erénye: ha eredményei nem lennének formalizálhatók, akkor nem lennének igazi eredmények. Ugyanakkor viszont óvakodnunk kell az elhamarkodott formalizálástól. A formalizálás nem lehet öncél, csak akkor van értelme, ha új összefüggések felismeréséhez vezet. Éppen ezért egy ismert szabály képletszerű kifejezése önmagában még nem eredmény. Ami a második ellenvetést illeti, a generatív nyelvelmélet művelői mindig is hangoztatták, hogy a nyelvi rendszer nem azonos egy logikai rendszerrel sem. A logika formalizmusa nem elégséges a természetes nyelvek leírására. Éppen ezért sokan a logika rendszerének megfelelő megváltoztatását tűzték ki célul, oly módon, hogy a természetes nyelvek leírására felhasználható legyen („természetes logika”).

A pszichológiai realitás kérdése a kompetencia leírásával kapcsolatban is felmerült. Igaz, azt senki sem követeli egy nyelvelmélettől, hogy pszichológiai folyamatokat modellezzen, de nem mindegy, hogy a nyelvelmélet hogyan éri el a célját, azaz hogy milyen követelményeket támaszt a grammatikával szemben. Az absztrakció ugyanis veszélyeket is rejt magában, és a nyelvelmélet „formalisztikus jellege” nem mindig alaptalan vád. Ugyanakkor a pszichológiai realitás kérdése sem világos, mivel a pszichológiai folyamatok éppúgy ellenőrizhetetlenek, mint a bennünk végbemenő „nyelvi folyamatok”, vagy legalábbis ugyanolyan mértékben megközelíthetetlenek. Egy pszichológiailag realisabb nyelvelmélet ugyan valószínűleg magasabb érdemjegyet kapna, mint egy a pszichológiai realitástól elrugaszkodó elmélet, de egyelőre nem rendelkezünk megbízható mércével ahhoz, hogy ezt a kérdést eldönthessük.

Egy adott modellel kapcsolatban már más jellegű kifogásaink lehetnek. A standard modell és a generatív szemantika vázlatos összehasonlításánál már láttuk, hogy miféle érvek szólhatnak a standard elmélet ellen és a generatív szemantika mellett, vagy fordítva a generatív szemantika ellen és a standard elmélet mellett. Ezek az érvek az egész modell felépítését érintik. Sokszor azonban kifogásolhatunk egy-egy szabályt is. A generatív grammatika egyik alap gondolata volt például már a kezdet kezdetén, hogy a melléknévi jelzőket célszerű kopulát tartalmazó (névszói vagy névszói-igei állítmányt tartalmazó) mondatból transzformációval származtatni. Ezek szerint a (40) mondat a (41) alatti mondatokból állna össze:

(40) Láttam az öreg embert.

(41) (a) Láttam az embert.

(b) Az ember öreg.

A generatív grammatika művelői (és ellenfelei) azonban hamar észrevették, hogy ez a szabály nem általános. Így például (42) nem vezethető le (43)-ból:

(42) néhai elnök

(43) + az elnök néhai

Ugyanez áll (44)–(45)-re és (46)–(47)-re:

(44) előző feleség

(45) + a feleség előző

(46) az utóbbi kérdés

(47) + a kérdés utóbbi

Kivételekről minden grammatika tud, így tehát elképzelhető, hogy a (42), (44) és (46)-ban szereplő jelzők egyszerűen kivételnek tekinthetők (a generatív grammatikában külön

„kivételt jelentő jegyet” kapnának). Ebben az esetben a (40)–(41)-ben bemutatott szabály még mindig érvényes lenne, csak egyszerűen nem vonatkozna a kivételekre. A további kutatások azonban kimutatták, hogy ez a megoldás nem kielégítő. Egyrészt a „kivételek” száma sokkal nagyobb, mint eredetileg gondoltuk, másrészt a kivételek „kivétel jellege” legtöbb esetben általánosan jellemezhető (azaz: megmagyarázható). Így például a fent idézett példákban „néhai”, „előző” és „utóbbi” (idődeixist az időtengely valamely pontjára történő utalást) foglal magában, azaz az utána következő főnév által jelölt személyt vagy tárgyat elhelyezi az időben. Más esetekben lexikológiai egységekről van szó, amelyek épp azért lexikológiai egységek, mert nem bonthatók fel elemekre. Ilyenek

- (48) címzetes docens
 egyetemi hallgató
 kereskedelmi dolgozó
 tiszteletbeli tag

További vizsgálatok tovább pontosították az eredményt. Így például (49) (50) megfelelő mondataiból származtatható:

- (49) (a) katonai létesítmény
 (b) stilisztikai elemzés
 (c) vidéki szervezet
 (d) egyetemi épület
 (50) (a) a létesítmény katonai
 (b) az elemzés stilisztikai
 (c) a szervezet vidéki
 (d) az épület egyetemi

Ugyanakkor viszont (51) szerkezetei nem származtathatók (52) megfelelő szerkezeteiből:

- (51) (a) városi fejlődés
 (b) szocialista újjáépítés
 (c) kapitalista kizsákmányolás
 (d) szocialista építés
 (52) (a) a fejlődés városi
 (b) az újjáépítés szocialista
 (c) a kizsákmányolás kapitalista
 (d) az építés szocialista

Ez a körülmény nyilvánvalóan nem tulajdonítható az (51) (a)–(d)-ben előforduló jelzőknek, hanem inkább a jelzett szók jelentésével függ össze. Ha a (49) és (51) szerkezetekben található jelzett szókat egymással összehasonlítjuk, akkor szembetűnik, hogy (49) jelzett szói valamilyen tevékenység eredményét fejezik ki, míg (51)-ben a jelzett szók jobban megtartották igei természetüket, és folyamatra vagy tevékenységre utalnak. A jelzők transzformációs származtatása csak a (49)-ben található jelzett szók esetén lehetséges.

Összefoglalva: a jelző + jelzett szó problémája lényegében bonyolultabb, mint azt a korai generatív grammatika művelői hitték. A (40)–(41) szabállyal szemben elhangzott kritikák a módszer finomításához vezettek. A kutatók mindinkább azt az elvet követték, hogy nem elég megállapítani, hogy valamely jelző nem származtatható nominális mondatból, arra is választ kell adni, hogy ennek mi az oka. Mint láttuk, lehetséges hogy a jelző egy szemantikailag egységesen jellemezhető osztályhoz tartozik, és szemantikai okokból nem választható el a jelzett szótól. Az is lehet azonban, hogy a főnév jelentése akadályozza meg a nominális mondat képzését. Ezzel eltértünk ugyan a generatív grammatika eredeti elképzelésétől, de még mindig a generatív grammatikán belül maradtunk. Egy szabály helyettesítése egy jobb szabállyal éppúgy nem jelentheti a generatív

grammatika (egy adott modell) elvetését, mint ahogy egy adott modell helyettesítése egy adekvátabb modellel nem jelenti a generatív nyelvelmélet elvetését.

A jelzők származtatásának még ennyire vázlatos ismertetése is elegendő talán ahhoz, hogy megállapíthassuk: a jelzők viselkedésének leírása olyan eredmény, amely független az alkalmazott modelltől vagy elmélettől: kézzelfogható, világos, mindenki számára használható. Ugyanakkor azonban ezt az eredményt generatív módszerek alkalmazásával sikerült elérni, ami a módszer helyességét bizonyítja.

Ez vezet el bennünket egy újabb gondolathoz. A generatív nyelvelméletet kétféleképpen értékelhetjük: egyrészt elméleti értékei, másrészt azoknak a konkrét eredményeknek az alapján, amelyeket az elmélet révén nyertünk. A nyelvtenár vagy az alkalmazott nyelvész természetesen felhasználhatja a generatív nyelvelmélet néhány gyakorlati eredményét anélkül, hogy művelné az elméletet. Az eredmények azonban sohasem olyanok, hogy a „gyakorló nyelvész” felhasználhatná őket az elmélet ismerete nélkül.

7. A generatív nyelvelmélet nem kívánja megmagyarázni a természetes nyelvek minden jelenségét. A generatív grammatika sem törekszik arra, hogy valamely nyelv grammatikáját kimerítően leírja. Egy teljes grammatika megalkotása nemcsak gyakorlatilag megvalósíthatatlan célkitűzés, hanem egy ilyen grammatika gyakorlatilag használhatatlan és elméletileg érdektelen lenne. Gyakorlati használhatatlansága abból eredne, hogy rendkívül sok szabályt és még több kivételt tartalmazna. A gyakorlatilag jól használható grammatika csak az adott helyre vonatkozó legfontosabb információkat tartalmazza, és ily módon átsegítheti az idegen nyelvet tanulókat a kezdeti nehézségeken. A nyelv sok szabályát az adott nyelvvel való közvetlen érintkezés révén sajátítjuk el. (Ezt szokták „nyelvérzékeknek” nevezni.) Egy teljes grammatika azonban elméletileg is haszontalan, mégpedig azért, mert szükségszerűen tartalmaznia kell az adott nyelv nem rendszerezhető, idioszinkratikus tulajdonságait is, tehát minden szabály mellett fel kellene sorolni az összes kivételt is, így a grammatika leltárrá válna.

A generatív nyelvelmélet a nyelv rendszerezhető, a nyelvi struktúrát meghatározó tulajdonságait kívánja megmagyarázni. Ezek a tulajdonságok nem képezik a teljes nyelvet, de annak legfontosabb részét alkotják. Ha azt kérdezzük, hogy hogyan működik egy nyelv, akkor erre nem azzal válaszolunk, hogy felsorolunk egy sor kivételt vagy idioszinkratikus jelenséget. A rendszerezhetőség is mást jelent a generatív nyelvelméletben, mint a hagyományos nyelvészetben. A szótár például a generatív nyelvelmélet felfogása szerint nem képez szigorú rendszert, mert a szótári jelentés (lexikai jelentés) a mondatjelentéssel szemben nem határozható meg pontosan. A szinonímia éppen azért nem definiálható kielégítő módon, mert az adottnak tekintett szótári jelentések nem pontosak. A szómagyarázatok csak egy bizonyos fokig pontosíthatók vagy tehetők explicitté. A szókészlet nagy része éppen ezért kívül esik az elméleti nyelvész érdeklődésén. A szókészletből elsősorban azok a szavak érdeklők, amelyek a mondatban fontos szemantikai tulajdonságokkal rendelkeznek. Ezért fordul figyelmre a kvantorszók (*sok, kevés, összes, mind* stb.), a névelők, a modalitást kifejező szavak (*lehet, kell, valószínű, elképzelhető*) és bizonyos típusú predikátumok (pl. implikatív predikátumok) felé. Egy nyelvi probléma csak akkor érdekli, ha a probléma megoldása vagy megfogalmazása révén megfelelő általánosításra juthat.

Hasonló okokból kívül esik a generatív nyelvész érdeklődési körén az olyan kérdések vizsgálata, amelyek a társadalmi valóság és a gondolkodás viszonyát tükrözik. Így például aligha a generatív nyelvelmélet feladata annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy társadalmi vagy politikai előítéletek hogyan tükröződnek a nyelvben. Ezeknek és hasonló kérdéseknek a vizsgálatát azonban nem kívánja kirekeszteni a nyelvészetből. Éppen ezért helytelen lenne a generatív nyelvelmélet ellen azzal érvelni, hogy nem szentel

kellő figyelmet a lexikológiának vagy a szociolingvisztikának. Nem egy elméleti nyelvész szívesen elidőzik a tulajdonképpeni nyelvelméleten kívül eső területen, mivel valójában minden érdekli, ami a nyelvhez kapcsolódik, az is, hogy hogyan mondják ezt vagy azt tagalóul, mert talán még ebből is tud elméleti következtetéseket levonni. A nyelvtudomány fejlődése nem zárult le; lehet, hogy olyan kérdések, amelyeket ma elméletileg érdekelnenek találunk, holnap már fontos szerephez jutnak az elméletben.

A legutóbbi években nemcsak a generatív grammatika, hanem maga a generatív nyelvelmélet is az eredeti elképzelésekhez képest lényegesen megváltozott. Ez a változás olyan mértékű, hogy sokszor felmerül a kérdés, hogy vajon generatív-e még ez a nyelvelmélet? Sokan úgy vélik, hogy a generatív nyelvelmélet már a múlté. Valóban, sok az új elméleti irányzat, de a gazdag nyelvészeti eredményeket (amelyek nagymértékben a generatív grammatikának köszönhetőek) még nem sikerült egy mindent átfogó elméleti keretbe beágyazni. Az új elméleti próbálkozásokat is csak a generatív nyelvelmélet ismeretében érthetjük meg, hiszen ennek az elméletnek továbbfejlesztéseként vagy ellenhatásaként jöttek és jönnek létre. Így a generatív nyelvelmélet nem „halott”; mint minden igazi hagyomány ma is tovább él, és mélyen áthatja az elméleti igényű általános nyelvészeti kutatások szinte minden területét.

Kiefer Ferenc

Magyar nyelvjárási mondattanok?

1. Magyar nyelvjárási mondattan — sem leíró, még kevésbé történeti — még csak vázlatos formában sincsen (legalábbis nem jelent meg nyomtatásban).

A magyar nyelvjáráskutatás — miként a külföldi is — előbb szókinszközpontú, majd hangtansközpontú volt. A múlt század végén és a századfordulón az újgrammatikus iskolának a beszélt nyelv és a nyelvjáráások felé fordulása eredményezte, hogy a dialektológia alak- és mondattani jelenségekkel is foglalkozott. Mégpedig nem véletlenszerűen, hanem rendszeresen. Ám a nyelvjárási leírások megrekedtek a felszínen: szerzőik többnyire csupán azt jegyezték föl és írták meg, ami a köznyelvtől elütött. A század elején a Nyelvészeti Füzetek című sorozatban, Simonyi szerkesztésében körülbelül másfél évtized alatt 25 terjedelmesebb nyelvjáráisleírás jelent meg, s egyikből sem hiányzik a mondattani fejezet. Ezek az egyébként hasznos fejezetek azonban mondattani vázlatnak sem tekinthetők. Jellemzőek valamennyiükre a következő megállapítások: „Az összetett mondat nem sok eltérést mutat a köznyelvtől” (Beke: A pápavidéki nyelvjárá. NyF. 17. sz. 19), „mondatszerkesztés tekintetében a balatonfelvidékiek nyelve a köznyelvtől alig különbözik” (Édes Jenő: A balatonmelléki nyelvjárá. NyF. 40. sz. 31), „Nyelvjárá-sunk mondattana általánosságban megegyezik a köznyelvvél” (Böszörményi: A jános-falvi nyelvjárá. NyF. 29. sz. 26). A kevés szembeötlő, illetőleg nyilvánvaló eltérés leírása pedig nem sok helyet, többnyire pár lapot vett csupán igénybe (ezek a dolgozatok korántsem a teljesség szándékával íródtak). Jellemző az akkori szemléletre — ezt nem elítélés-képpen vagy megrovásként mondom —, hogy Erdélyi Lajos, a nyelvjáráások kutatásának nagyérdemű szorgalmazója 1904-ben nyelvjárásgyűjtési tájékoztatójában a 9. alpontban ajánlja mondattani jelenségek gyűjtését, ekképpen: „Érdekes és jellemző mondatbeli dolgokat és mondatszerkezeteket [ti. gyűjtsünk]” (NyF. 13. sz. 23). Beke — úgy látszik — tovább akart lépni ennél és — saját korábbi gyakorlatát (l. a fenti idézetet) is bírálva ezzel — azt írta: „Mondattani sajátyságot is többet, s köztük sok érdekeset és régiest jegyeztem föl. Meg akartam szakítani a nyelvjárástanulmányok azon sorát, melyek e helyet rendesen azok [azaz] kezdik, hogy »nem sok eltérés van a köznyelvtől«” (Kemenesalja nyelve. NyF. 33. sz. 16). A Nyelvészeti Füzetek nyelvjáráisleírásai közül kitűnik részletességével Szabó Lajos mondattani fejezete (A nagykanizsai nyelvjárá. NyF. 48. sz. 34–52). Nyelvjárási mondattani jelenségekre l. még: Horger: Nyj. 163–72; Laziczius: Nyj. 41–4.

A nyelvjárási mondattani vizsgálatokat tekintve is igaza van Lazicziusnak, aki azt írta: „ami nálunk történt, az szinte szószserinti ismétlődése volt a külföldön történeteknek” (Nyj. 17; l. még Imre Samu: A mai magyar nyelvjáráások rendszere 7–9). Két példát említek csak: W. Mitzka szerint — 1943-ban — egy 1899-ben megjelent mondattani leírás a legterjedelmesebb a német dialektológiában (Deutsche Mundarten. Heidelberg, 1943. 138). Finnországban a hangtani monográfiák mellett számottevő a mondattani leírások száma is, amelyeknek mintája Setälä egyik 1883-ban megjelent munkája (Lauseo-

pillinen tutkimus Koillis-Satakunnan kansankielestä) volt (I. Suomen kielen käsikirja: Szerk. O. Ikola. Helsinki, 1968. 526–7). A mondottakat egy régi és egy új idézettel támasztom alá: „A dialektusok nyelv t a n á b ó l leginkább csak a hangtant és alaktant szokták vizsgálni. A mondattanról nem kell szólnom, mert avval eddig nem foglalkoztak, tehát nincs is mit bírálni” (Lundell: Nyr. 1885: 264), illetőleg „In der Dialektologie war man leider zu sehr gewohnt, unter Grammatik bloß Laut- und Formenlehre zu verstehen, allenfalls noch die Wortbildung” (A. Ruoff: Grundlagen und Methoden der Untersuchung gesprochener Sprachen. Tübingen, 1973. 58; 1. még B. Martin: Die deutschen Mundarten.² Marburg, 1959. 127).

A századforduló után pang a nyelvjáráskutatás Magyarországon. Csűry, illetőleg a Csűry-tanítványok, valamint néhány szegedi nyelvész visz csak új elképzeléseket, terveket és lendületet a 30-as évektől dialektológiánkba. Mondattani leírások azonban nem születtek, miként 1945 után sem. Csűryék figyelmét és idejét a szervezési munkálatok, a szókinccs gyűjtés, a tárgykör- és a jelenségmonográfiák kötötték le elsősorban, 1945 után pedig a nyelvatlasz-munkálatok, illetőleg a nyelvjárási szókinccs gyűjtése-feldolgozása (ÜMTsz., regionális nyelvjárási szótárak). Nem véletlen, hogy Imre Samu nagy munkája (A mai magyar nyelvjáráskor rendszere) bevezetőjében, az újabb magyar nyelvjáráskutatás történetéről szólva egyetlenegyszer sem írja le a *mondattan* vagy *mondattani* szót (10–34): nem volt mit megemlítenie. A nyelvjárási mondattani vizsgálatok legújabbkori helyzetét jól szemlélteti a következő összeállítás is: a Nyelvőr 1950-től 1970-ig és a Magyar Nyelv 1955-től 1970-ig terjedő évfolyamainak nyelvjárási tárgyú közleményeit csoportosítva a következő eredményre jutunk: szókinccs 66, hangtan 27, morfológia 10, mondattan 2 (!). A nyelvjárási szakirodalom egészét bemutató szemlék (P. Hidvégi—Papp László: MNy. 55: 554; Balogh Lajos: MNy. 65: 357) is szükségképpen igen szűkszavúak a szintaxishoz érve: a mondattani tanulmányok nagy része ugyanis egy-egy ragozási kérdést tárgyal csupán (MNy. 55: 554).

A nyelvatlasz-munkálatok, a nyelvföldrajzi vizsgálat új lendületet, új szempontokat adott a dialektológiának. Hang- és szóföldrajzi tanulmányok születtek és születnek, mondatföldrajzi kutatások azonban a nyelvatlasz kevés mondattani anyagát nem tekintve (I. Bárczi: MNy. 1: 151; Deme: in: Nyatlmunk. 66 — 7) — tudtommal — máig sincsenek. Ez persze nem csoda. Amíg nincsenek megbízható mondattani leírásaink egy-egy helyi nyelvjárásról, addig nincs mit összehasonlítani. A mondatföldrajzi kutatás azonban másutt is mostohagyereke a nyelvésznek, I. J. Goossens: „Die Formenlehre und der Satzbau sind ja immer die Stiefkinder der Dialektgeographie gewesen” (Strukturelle Sprachgeographie. Heidelberg, 1969. 24). Nyelvjáráskutatásunk jelen állapotában sürgősebb és fontosabb egy-egy helyi nyelvjárás mondattani jelenségeinek a felgyűjtése és leírása, mint mondatföldrajzi vizsgálatok elvégzése.

Mi az oka annak, hogy a mondattan ennyire háttérbe szorult a nyelvjáráskutatásban? Úgy vélem, a következő tényezőknek volt fontos szerepe ebben: 1. a nyelvtudomány uralkodó szemlélete történeti volt s az érdeklődés a mondatnál kisebb nyelvi egységekre irányult (hangtan, etimológia); 2. a mondattani jelenségek alkotják a legnagyobb, legnehezebben gyűjthető és rögzíthető nyelvi korpuszt egyfelől, másfelől éppen a mondattanban van a legkisebb eltérés a köznyelv és a nyelvjáráskor között, ezért a mondattan vizsgálata kevés „eredménnyel” (értsd: érdekes újdonsággal vagy régiséggel, I. Beke fenti idézetét) kecsegtet (annak számára természetesen, aki csak az eltérésben lát eredményt). 3. a nyelvjárásgyűjtők tudatosan vagy nem tudatosan érezték, hogy erre a munkára a teljes megbízhatóság igényével csak a vizsgálandó nyelvjárás biztos ismeretében (legjobban anyanyelvi fokú ismeretében) lehet vállalkozni, ezért eleve idegenkedtek mondattani vizsgálatoktól; 4. nem álltak a kutatók rendelkezésére a ma már használatos technikai eszközök, amelyek segítségével mondattani vizsgálatokra alkal-

mas, tetszés szerinti hosszúságú szövegek vehetők fel, rögzíthetők s játszhatók vissza. Az utóbbi évtizedek szemléletbeli változásai következtében az élő nyelv, a beszéd elfoglalta őt megillető helyét a kutatásban. Ez pedig maga után vonja a mondattani vizsgálatok intenzívebbé válását. A dialektológiában is. Minthogy azonban a nyelvleírás új módszereit általában a jól rögzített s könnyen ellenőrizhető köznyelvi korpuszon kísérletezik ki, az új módszerek — eltekintve a nyelvföldrajzi aspektusoktól — a dialektológiában több-kevesebb időbeli eltolódással szoktak jelentkezni. Ez vonatkozik a mi nyelvjáráskutatásunkra is.

A nyelvjárási mondattani vizsgálatokban speciális bökkenőkkel is szemben találjuk magunkat, ezért írhatta joggal Végh József: „A problémákat nem látjuk annyira tisztán, mint a hangtanban” (MNYj. 2: 50) és Imre Samu: „a nyelvjárási mondattani problémáinak tárgyalása módszertani vonatkozásaiban nálunk még egyáltalán nem alakult ki, sőt kísérlet is alig történt erre” (NyttudÉrt. 72. sz. 79).

2. A következőkben néhány gondolatot kívánok fölvetni azzal a szándékkal, hogy bizonyos kérdések tisztázását elősegítsem.

Sorrendben első feladatunk az anyaggyűjtés, amely két részből áll. Először azt határozzuk meg, mit gyűjtünk (a kérdőívek összeállítása), majd ennek birtokában azt, hogyan végezzük a gyűjtést (a tulajdonképpeni gyűjtés). Sajnos, már itt többrendbeli nehézséggel találkozunk.

A kérdőív feladata az, hogy segítségével a gyűjtő a nyelvjárás valamely részlegének teljes anyagát vagy az illető részleg összefüggéseit, pillanatnyi állapotát a nyelvi tényeknek megfelelően hordozó és mutató reprezentatív mintát gyűjtsön. Mondattanról lévén szó a teljes vonatkozó anyag felgyűjtése és rögzítése illúzió csupán. Ezért „A teljességre törekvés kielégíthetetlen igényét a vizsgálandó jelenségek s az azokra adott példák jó megválasztásának megvalósítható törekvésével kell helyettesítenünk” (Deme: in: NyatIMunk. 50). Marad tehát a reprezentatív minta, amely viszont a kérdőív függvénye. A kérdőív nagy, sőt alapvető fontosságát nem árt hangsúlyoznunk: a kérdőív ugyanis nagymértékben befolyásolja, sőt meghatározza nemcsak a korpusz nagyságát, de részint a leírás eredményeit is („ergebnisdeterminierende Wirkung des Questionärs”: W. Putschke: in: Sprachwissenschaft. München, 1974. DTV. 4227. 343). A jó kérdőív összeállítása ennek következtében az egész vállalkozás egyik legfontosabb része. Ez viszont föltételezi a vizsgálandó nyelvjárás alapos ismeretét, amely nélkül produktív és improduktív, fontos és kevésbé fontos jelenségeket és elemeket nem tudunk megbízható módon elkülöníteni egymástól. A nyelvjárás ismerete nélkül nem tudjuk pontosan, milyen jelenségek aktívak, mire kell kérdeznünk (Végh József: MNYj. 2: 51, MNY. 68: 100; Deme: in: NyatIMunk. 66). Mert bár a nyelvjárási mondattana nagyjából megegyezik a köznyelvével, a különbségek sem lényegtelenek (gondoljunk azonos jelenségek eltérő funkciójára és megterheltségére is!) s ha ezekről nem tudunk, nem is kérdezhetünk rájuk. Jól látható ebből, hogy a gyűjtés megkezdését mennyi munka előzi meg: a nyelvjárás alapos megismerése, a nyelvjárás vizsgálandó részlegében a produktív, illetőleg fontos jelenségek, szabályok, elemek megállapítása s azok alapján a kérdőív összeállítása. De még így is fölvetődik a kérdés: föltételezve, hogy minden fontos mondattani jelenségre kérdezni akarunk, nem lesz-e kérdőívünk olyan terjedelmű, hogy majd nem tudjuk felgyűjteni? Nem beszélve a kérdőívvel nem vagy alig gyűjthető mondattani jelenségekről (például a szupraszegmentális elemekről). Erre l. Deme: „Ha minden elképzelhető hangtani és alaktani jelenségre csak két-három példát akarunk is felvenni — pedig ennyi nélkülözhetetlen ahhoz, hogy az egyszeri előfordulások ne lehessenek megtevesztők — kérdőívünk máris gyűjthetetlen nagyságúra dagadna; pedig a lehetséges igevonzatok és az egyéb szintaktikai formák példáiról . . . még nem is volt szó” (in:

NyatiMunk. 50). Végh József is azon a véleményen van, hogy „itt [ti. a mondattanban] lényegesen kevesebbet tudunk begyűjteni kérdőívvel” (MNYj. 2: 50).

Ájánlatos vizsgálatunkat inkább leszűkíteni, mint túl sokat markolva esetleg csak felszínes leírást adni. „Nagy témákból... kellő dokumentáció híján csak riport-szerű leírások születnek, amelyek semmivel sem gazdagítják eddigi ismereteinket” (Végh József: MNYj. 6: 108). Úgy gondolom éppen ezért, az első lépés az lehetne, hogy egy szakértőkből álló munkaközösség kidolgozna egy viszonylag kis terjedelmű mondattani kérdőívet (vö. Deme: NytudÉrt. 3. sz. 169, I. OK. 6: 103–4), kiindulva abból, amit ma nyelvjárásaink mondattanáról tudunk. A kérdőívnek csak a vizsgálandó jelenségeket kellene meghatároznia, a kérdéseket nem. Ez a kérdőív kettős célt szolgálna. Egyrészt tájékozódhatnánk segítségével a kérdőíves mondattani gyűjtés lehetőségeiről (ennek szükségességére l. Deme: in: NyatiMunk. 66–7), másrészt a gyűjtésre vállalkozó dialektológusok tapasztalatai és anyaga alapján korrigálhatnánk, kiegészíthetnénk a bővíthetnénk a kérdőívet.

Hogyan gyűjtünk mondattani jelenségeket kérdőív segítségével? Itt is ugyanazok az arany szabályok és mesterségbeli fogások követendők, amelyek mindenféle aktív módszerű nyelvjárási gyűjtésre jellemzőek (l. Lőrincze: A magyar nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. MNYTK. 90. sz; Végh József: Nyr. 1957: 102). A kérdőíves direkt gyűjtési módszer hasznosságát jól ismerve és elismerve rá kell azonban mutatnunk a módszer buktatóira-korlátaira, amelyek a nyelvjárások visszaszorulásával, a nyelvjárási beszélők kétnyelvűségének egyre általánosabbá válásával csak nőnek (Végh: MNYj. 2: 50; Deme: NytudÉrt. 40. sz. 69–71). A többé-kevésbé mesterséges, a nyelvjárási beszélő számára zavaró beszédhelyzetben, az — esetleg — záporozó kérdések fárasztó egymásutánjában hamis, illetőleg nem a nyelvjárásra jellemző vagy nem a nyelvjárási főalakok, — jelenségek hallhatók (Balogh Lajos: MNY. 58: 112–3). S hogy tesztünk különbséget köztünk? Ha a vizsgált nyelvjárást nem ismerjük alaposan, a legtöbb esetben sehogy sem (vö. például Horváth Endre bírálatát Beke pápavidéki gyűjtéséről: Nyr. 36: 36–8, 283–4). Ezért írja Végh József, hogy a mondattani jelenségek megfigyelésére „általában csak passzív módszer alkalmas” (MNYj. 2: 50, l. még uő.: Nyr. 1957: 108). Az a módszer követendő tehát — ha kérdőívvel gyűjtünk is —, hogy lehetőleg passzív megfigyelők maradjunk. A passzív megfigyeléssel — a német szociológiai szakirodalomban „beobachtende Teilnahme”-nak nevezett módszerrel — kapott indirekt válaszokat rávezetjük kérdőívünkre, illetőleg följegyezzük gyűjtőfüzetünkbe. Attól függően, mennyi időnk van a gyűjtésre, ezt a módszert hosszabb-rövidebb ideig követhetjük, de föltétlenül azon legyünk, hogy így annyit gyűjtsünk, amennyit csak lehet. Passzív gyűjtés esetén is van ugyanis lehetősége a gyűjtőnek arra, hogy valamilyen formában (témaváltás, közbeszólások, váratlanul föltett kérdések) a beszélgetést a tőle kívánt mederbe terelje. A megfigyeléses passzív gyűjtés azonban nem ad minden kérdésre feleletet. A hiányzó anyagot aktív kérdező módszerrel kell felgyűjtenünk. Törekednünk kell arra, hogy a rendelkezésre álló technikai eszközökkel minél több jó szöveget vegyünk fel, mivel a mondattani vizsgálatokhoz elsősorban szövegek kellene. Nagy hiba lenne azonban azt gondolnunk, hogy a nyelvjárási anyag gyűjtése viszonylag rövid idő alatt elvégezhető. Akárhogy is gyűjt a gyűjtő, munkáját máról holnapra nem végezheti el még a legideálisabb körülmények között sem (l. Végh: MNYj. 2: 47; Kálmán Béla: Nyelvjárásaink 105, 116). Vö. W. Mitzka: „Syntax ist eben im ganzen Umfange der Mundart in langen Jahren nur von wenigen Kennern zu bewältigen, und auch das ist nur für einen einzelnen Ort möglich. Auch dazu gehört eine Beobachtung von vielen Jahren. Sie läßt sich nur direkt erfassen” (Deutsche Mundarten. Heidelberg, 1943. 133).

A nyelvjárási mondattani leírásokat, adalékokat, illetőleg szerzőik megjegyzéseit olvasva azonnal látjuk, hogy a nyelvjárások mondattana nem különbözik lényegesen a

köznyelvétől. Az a benyomásunk támadhat, köznyelvi leírás áll előttünk, csak a példák nyelvjárásiak („a nyelvjárástanulmány írója akarva-akaratlanul is közmagyar nyelvtant ír, megfűszerezve egy-két nyelvjárási példával”: Végh József: MNyj. 2 : 50). Önkéntelenül is fölvetődik a kérdés: nem lenne célravezetőbb, egyszerűbb, papírt és időt egyaránt megtakarító eljárás, ha a nyelvjárási mondattani leírásokban a köznyelvivel egyező jelenségeket nem írnánk le „még egyszer” (végülis ezeket — ha nem is mindet — megtalálhatjuk a köznyelvi leírásokban), hanem utalnánk valamilyen formában a köznyelvre, illetőleg a köznyelvi leírásra. A csak nyelvjárási jelenségeket viszont leírnánk annak rendje és módja szerint. Bármennyire is érthető és követendő is az egyszerűsége, racionális közlésre törekvés, ez a fajta leírás nem fogadható el (különösen az első nyelvjárási mondattanok esetében). Ha ugyanis komolyan vesszük a nyelvjárások önálló nyelvváltozat, illetőleg önálló nyelvi rendszer voltát, akkor e nyelvi rendszer minden tagját és jelenségét azonos mércével kell mérnünk s ugyanúgy le kell írunk a más nyelvváltozatokkal egyező, mint az azoktól különböző elemeket és jelenségeket, leírási alapul az egyidejű nyelvi rendszerben elfoglalt helyüket véve. A megfelelő köznyelvi jelenségekre, szabályokra való utalás nem leírás. Ha így tennénk, eleve lehetetlenné válna az összefüggésekben történő látás és láttatás, azaz a tudományos igényeknek megfelelő leírás. Az nem helyteleníthető, sőt tanácsolható, hogy a köznyelvitől eltérő sajátosságokat több példán mutassuk be, mint az egyezőket; „de ez nem mehet a teljesség rovására, sőt túlzottan még az arányosságára sem” (Deme: I. OK. 6: 103). Elképzelhetőnek tartom azonban, hogy bizonyos esetekben csak a köznyelvitől eltérő jelenségeket írjuk le; gondoljunk például a vonzatokra. A nyelvjárásgyűjtő följegyzi a nyelvjárási vonzatokat s csak azért ne közölje őket, mert a köznyelvi vonzatok még nincsenek leírva s így a köznyelvvel egyezőket nem, legföljebb kis hányadát (l. MMNy. 331) tudná csak közölni? Az aligha várható el a nyelvjárási monográfia írójától, hogy minden ilyen esetben elvégzi a hiányzó köznyelvi elmunkálatokat is (a MMNyR. a névutókat és igekötőket például azért nem írta le a teljesség igényével, mert hiányzott akkor még monografikus feldolgozásuk; l. Tompa: MNy. 66: 16). Ne feledjük, a nyelvjárásgyűjtő a köznyelvet vizsgáló kollégájával szemben nagy hátrányban van: míg a köznyelv írásos formában is, sőt nyelvészeti feldolgozásokban (szótárak, nyelvtanok) is hozzáférhető, a nyelvjárásoknak csak beszélt nyelvi változata van s megragadásának többrendbeli nehézségei vannak. Ha csak a nyelvjárási jelenségeket közöljük bizonyos kivételes esetekben, ezzel persze csorba esik az elmélet szigorúságán, de — a gyakorlat kényszerítő hatására és é r d e k é b e n — nem tehetünk mégis kivételt? Különösen akkor, ha — mint most — a nyelvjárási mondattanírás kezdetén állunk?

Érdemes azon is gondolkodnunk, mi az, ami nyelvjárási leírásokból elhagyható anélkül, hogy a leírás csorba esnék. Úgy vélem, a nyelvtani definíciók például következmények nélkül kimaradhatnak. Nem szükséges nyelvjárási leírásokban meghatároznunk, mi a mondat, a kérdés, milyen szófajok vannak, mi az alanyeset, a felkiáltó mondat, a határozatlan alany, a névszói állítmány, az emelkedő hangjelzés stb. Ez esetben valóban elég, ha az olvasót köznyelvi leírások vagy megfelelő kézikönyvek definícióihoz, illetőleg felosztásaihoz utasítjuk. Nem lenne helyénvaló grammatikai problémák taglalása, elméleti kérdések fejtegetése sem (l. Bárczi: I. OK. 6: 79). A monográfia írójának döntenie kell valamelyik módszer, megoldás mellett, ezt kell leírásában követnie. Ha azonban a szerző az általánosnak mondható felfogástól, illetőleg a legfontosabb korszerű kézikönyvek megállapításaitól eltér, meg kell okolnia eljárását. Nyelvjárástörténeti, nyelvtörténeti adatok, magyarázatok és fejtegetések sem leíró monográfiába valók. Szinkrón leírás és diakrón vizsgálat következetesen különválasztandó.

Tételezzük fel, valamely nyelvjárás mondattanáról vagy egy bizonyos részlegéről megbízható reprezentatív minta, a leíráshoz elegendő anyag áll rendelkezésünkre. Mit

csinál a dialektológus, milyen mondattant ír? Ez koncepciójától, elképzeléseitől függ első sorban. Fontos azonban, hogy csak a nyelvjárást szem előtt tartó, önelvű leírást készítsen (l. Lyons: Einführung in die moderne Linguistik. München, 1971. 49). Ez persze nem zárja ki, hogy — bizonyos jelenségek előfordulási gyakoriságának és produktivitásának a minősítésekor például (a még világosabb információközlés érdekében) — a köznyelvhez való viszonyítás lehetőségével éljünk. (Például: az *ember* főnév általános alanyi funkcióban némely nyelvjárásunkban gyakoribb, mint a köznyelvben, miként a dativus eticus — *jó légy nekem* — is.) Ez a viszonyítás azonban nem lehet a leírás vezérfonala.

És milyen típusú legyen a monográfia? Hagyományos, funkcionális, strukturális, generatív vagy más? Úgy vélem, a követendő út nem jelölhető ki abszolutizáló módon. A módszerbeli megközelítések sokfélesége jobban szolgálja itt is nyelvtudományunkat.

Mivel teljes mondattan a gyakorlatban nem írható meg, eleve válogatnunk kell. A nyelv funkcióját szem előtt tartva, a kommunikációs dinamizmust figyelembe véve a vizsgált nyelvjárás adott állapotában aktív jelenségeket és szabályokat kell megragadnunk. A produktivitás vizsgálata van ebben segítségünkre. „Az ilyen nyelvtan — írja Károly Sándor — nem a kivételek nyelvtana, hanem az igen erős és kevésbé erős, de mégis jelentős szabályoknak a gyűjteménye, amelyek mellett mellel a kivételek is felsorolhatók” (MNy. 67: 272).

A grammatikákkal szemben támasztandó követelmények vonatkoznak a nyelvjárási mondattani leírásokra is: általánosítás, elvonás, szabállyá emelés. E követelményeknek legjobban a mondattani leírások tehetnek eleget. Minél kisebb nyelvi egységről van ugyanis szó, annál kevesebb az általános szabály s annál több a közlendő anyag (a fonémamegterheltség például csak a fonémákat hordozó morféma közlésével írható le). Minél magasabb nyelvi egységről van szó, annál jobban lehet általános szabályokkal dolgozni s ezért annál kevesebb anyagot kell közölni (például a BAN morfémaavátozat veláris és egyes hangrendű morfémaikat követhet néhány kivételt nem tekintve; a célhatározói mellékmondat állítmánya felszólító módú). Segítségünkre vannak szimbólumok, táblázatok, statisztikák és ábrák is. Szemléltető anyag közléséről azonban nem szabad lemondanunk akkor sem, ha szabályaink és szimbólumaink, képleteink tökéletesnek látszanak is.

Valamennyi nyelvjárásra, a nyelvjárások mindenegyes részlegére jellemző, hogy variációk sorát mutatják fel. Ezek a változatok — miként a nyelvjárások valamennyi eleme és jelensége — társadalmi érvényük (fontosságuk) szerint két csoportra oszthatók: szociális érvényű (aktív) és nem szociális érvényű (passzív) elemekre és jelenségekre. A változatok nagy része nyelvészociológiai kötöttségű: a nyelvjárási beszélők életkorával, foglalkozásával, műveltségi fokával, nemével, állásával, vallásával, a mindenkor beszédhelyzettel függ össze. Leíró monográfiákban a szociális érvényű elemeket és jelenségeket kell leírnunk. A perifériára szorult vagy még csak ott levők passzív szerepük miatt (már, illetőleg még) nem teljes jogú és szerepű tagjai a nyelvi rendszernek, ezért ezeket nem célravezető az aktívakkal együtt leírni. De nem is hagyhatók ki véleményem szerint — mondattani leírásokból sem. A nyelvjárások dinamizmusának, életének egzaktabb, mélyebb megragadása érdekében ezeket is le kell írunk (vö. Kelemen J.: NNy. 1936: 33—41; Végh J.: MNy. 1941: 314—43, ÖHA. 66—87), éspedig pontosan megjelölve helyüket a nyelvben, leírva szociológiai kötöttségüket. Gyakorlati megfontolásokból is tanácsosnak látszik, hogy a passzív mondattani jelenségeket az aktívaktól elválasztva, a nyelvészociológiai, tehát egy külön fejezetben írjuk le.

Szó- és szólásmagyarázatok

A százesztendőös csoze. 1. Nem lévén magyar nyelvész, szentesi lakos létemre sem tudtam, hogy a *csoze* szó etimológiája nincs tisztázva. Csak az ÉKsz.-ban vettem észre véletlenül, hogy a szó ismeretlen eredetű.

Szentesen másképp tudják. Idézem betű szerint abból a cikkből, amely a Szentesi Élet c. lapnak 1968. június havi számában jelent meg, a 4. lapon:

A CSOZEK

Századfordulónkban két sajátos szentesi szó járta, melyen a bevándorlottak mindig megütköztek, mert soha nem hallották és elcsodálkoztak hallatán. Egyik volt a *csuvár* — a szentesi malmok lisztjével házaló ember, aki liszteszsákokkal rakta meg szekerét — a másik a *csoze*.

Kevés törzsökös szentesi ismeri a szó érdekes eredetét, és egyre kevesebben vannak, akik még ismertek is néhány „szentesi csozé”-t.

Hogyan is született ez a nem valami díszítő jelző, amely már több alföldi városban, Szolnokon, Vásárhelyen, Kecskeméten is fel-felbukkan.

*

A múlt század ötvenes éveiben a város központjában, a mai Petőfi Nagyszálló helyén álldogált egy földszintes, terjedelmes vendégfogadó és egyben kocsmá, söntéssel a „talponállók” számára. Bérleje volt pediglen bizonyos Rambovszky nevű lengyel származású ember. A kocsmá előtt a padkán üldögélt vagy a falat támasztotta mindig öt-hat toprongyos alak, akik alkalmi munkából tengették életüket. Egyikük sem vetette meg a szeszt és éppen csak annyit dolgoztak, hogy meglegyen a napi betevő falatjuk mellé a napi pálinka adagjuk.

Az öreg Rambovszky kocsmáros — a „csozék” állandó munkaadója — minden reggel, azzal köszöntötte a kocsmá előtt danguváló törzs-alakokat:

— Co zse?! — ami magyarul olyasfélét jelent: na, mi van?!

Hallván ezt a kocsmá előtti téren nyüzsgő piaci nép, ők nevezték el ezeket a rendszeres munkát megvető, részeges alakokat „csoze”-nak.

A szó jelentése sértő ugyan, de nem becületsértő. Inkább csak olyan naplopó, munkakerülő, részeges, semmiházi. Ma is használják kedélyes formában is: *Ej, de nagy csoze vagy!*

... a szó a lengyel *co zse* elferdítéséből ered. Jelentése nagyjából megfelel az amerikai *hobo*-nak, azzal a különbséggel, hogy nem jártak faluról-falura munkát keresni; nem csavarogtak el, soha el nem hagyták Szentes határát. Itt születtek, itt élték le meddő életüket, itt is vannak elföldelve a bánomhádi temetőben. Régen kihaltak. Már csak emlékük él Szentesen és a *csoze* szó, mellyel gyarapították a magyar szókincset.

A cikk **(bi)* jelzéssel jelent meg, írója Bugyi István Kossuth-díjas sebészprofesszor.

2. A szót fölveszi az EtSz. is, közölve, hogy „adatok Szolnokról, Kecskemétről, Csanád-, Csongrád m.-ből”. Ez így igaz; ez a tömörítés mégis egy kicsit félrevezető. Mert ha közelebbről megvizsgáljuk, honnan és mikor érkeztek be az adatok, a következő képet kapjuk:

- 1877 — Szentes (Nyr. 6: 179),
- 1880 — Szentes (Nyr. 9: 94),
- 1888 — Szentes (Nyr. 17: 46),
- 1902 — Csanád (Nyr. 31: 468),
- 1908 — Kecskemét (Nyr. 37: 473),
- 1911 — Szolnok (MNY. 7: 427),
- 1911 — Szegvár (Nyr. 40: 139),
- 1916 — Szentes (Nyr. 45: 344).

A kép teljességéhez hozzátartozik még két múlt századi adat.

1895-ben jelent meg Justh Zsigmondnak „Delelő és egyéb elbeszélések” című kötete, amely a *csoze* szónak talán első szépirodalmi lelőhelye. Érdemes megemlíteni: a Delelő c. elbeszélésben azt, hogy Szentes környékére helyezi a cselekményt, az író már az 5. lapon elárulja ezekkel a szavakkal: „A szentesi út percelhőben úszik arra nyugatnak...”

19 esztendő alatt négyszer bukkan fel a *csoze* szó, mindannyiszor Szentesről (esetleg környékéről) jelzik. Érthető tehát, hogy a MTsz. számára még nem volt kétséges, hogy a szó szentesi.

21 évvel az első adat után, 1898-ban jelent meg Dobos Károlynak „A magyar diáknyelv és szótára” c. művecskéje. A szerző igen meglepő három helyen mutatja ki a *csoze* szót: Rimaszombatban, Tordán és Versecen. Meglepő, mert a három város igen messze esik nemcsak Szentestől, hanem egymástól is. Nem lehet azonban véletlen, hogy az EtSz. nem sorolja fel a Dobos idézte három várost a többi adatszolgáltató hely között, hanem figyelmen kívül hagyja őket.

1902-ben a Nyelvőr szerkesztőségének kérdésére Csanádból érkezik válasz: „*Csozni* nincs, hanem *csoze* . . . , *csoze* koma . . . , *csozeleves* . . .” Itt csak annyit kívánok megjegyezni: Teljesen érthetetlen, hogy az adatszolgáltató (K.) mért nem nevezte meg a községet, miért csak a megyét.¹

1908-ban Kecskeméten bukkannak rá a szóra, 1911-ben Szolnokon. Ugyancsak 1911-ben Szegvárról küldik be, mint ott ismert szót. (Szegvár 9 km-re van Szentestől). Az 1916-ban megjelent közlemény a *csoze* szót sajátosan szentesinek tartja.

Ezek után nézzük sorban, milyen jelentéseket tulajdonítottak a *csoze* szónak. Szentes, 1877: 'egy rendesen részeg ember; tulajdonkép: teherhordó; átvitt értelemben igen sűrűn használtatik'.

Szentes, 1880: 'naplopó, csavargó'.

Szentes, 1888: 'elzüllött, rongyos emberek, akik a piacon lézengenek foglalkozás nélkül; városszerzte ismert alakok, kikből mindenki gúnyt űz. E név másokra alkalmazva a legnagyobb sértés'.

Rimaszombat, Torda, Versec, 1898: 'fickó, gyerkőc.'

¹ Lehet, hogy a *Csanád* nem is a megyét jelenti, hanem valamelyiket azok közül a községek közül, amelyekre a századforduló helységnevtárai a *Csanád* névnél utalnak, s amelyek közül elsősorban Németcsanád, Szerbcsanád és Ócsanád (mindhárom Torontál m.) jönnek számításba.

Csanád, 1902: 'szegény, ügyefogyott, gyámoltalan = használhatatlan (ember v. állat)'.

Kecskemét, 1908: 'csavargó'.

Szolnok, 1911: 'korhely, elzüllött'.

Szegvár, 1911: 'csavargó, megvetett alak'.

Szentes, 1916: Az 1877, 1880, 1888-ból származó közlemények összefoglalása, kiegészítve azzal, hogy a *szentesi csoze* kitélt számtalanszor hallotta egy évekig ott élt rokonától a cikkíró (Marót Károly).

A fenti jelentések között három csoport különböztethető meg: a) a diáknyelvi 'fickó, gyermek', amelynek nincs különösebb hangulati értéke; b) a csanádi, inkább sajnálkozó értelmű 'szegény, ügyefogyott, gyámoltalan, használhatatlan'; c) a szentesi, kecskeméti, szolnoki, szegvári határozottan lenéző, megvető értelem, amely minden közlésből kiderül.

Már Marót észreveszi, hogy a Csanádban följegyzett *csoze* inkább melléknévi értelmű: 'szegény' stb., továbbá: „*csoze koma* a. m. hitvány koma, *csozeleves* a. m. szegényes leves stb., míg Szentesen határozottan főnév.” (Nyr. 45: 344). Mellesleg: Marót szépíti a csanádi közlést, mert a *hitvány* szó helyén az eredetiben (Nyr. 31: 468) durva szó áll, teljesen fölöslegesen s minden ok nélkül, hiszen értelmezésről van szó. Ugyanitt a *csoze koma* külön íródik, a *csozeleves* azonban egybe, igaz ugyan, hogy az utóbbi egybeírását csak a sor végén levő kötőjel biztosítja. Egyébként a *csozeleves*-ről pontosan így szól a közlés: „Cigányosan: *csóróleves* = *csozeleves* (a fölforrt savóleves), szegény, szegényes leves, étel.”

Mindent összevetve a csanádi közlést legalábbis gyanúsak találom. Nincsen kibékülve vele az EtSz. sem, mely az „állítólag”, „jelentés?”, „megerősítésre szorul” szavak kíséretében idézi így: „2. állítólag állatról is. l. Nyr. XXI, 468. — Összetételek: *csozekoma* [Nyr. XXI, 468] jelentés? — *csozeleves* [uo.] 'a felforrt savóleves'; mindkét adat megerősítésre szorul.” Még megjegyzendő, hogy az EtSz. a csanádi *csoze* esetleges melléknév voltára föl sem figyelt, ezért összetett szavaknak tekinti mind a *csozekomá*-t, mind a *csozeleves*-t.

Bizonytalanságban hagy a csanádi jelentés felől az a kései (1964-ből való) közlemény is, mely Asztalos P. Kálmántól származik, s mely szerint az ő gyermekkorában (50 évvel azelőtt) Csanádpalotán a kevésbé megbízható személyre mondták azt, hogy *csoze*. — *Nem bízhattam rá, hiszen csozē* (Nyr. 88: 336).

A nyelvészeti folyóirataink által idézett többi négy helyen a *csoze* szó 'elzüllött, rongyos ember, naplopó, csavargó' (EtSz.) megvető értelmében járja, de szembeötlő az, hogy egyedül Szentesen van határozottan körülírt jelentése.

Először Szentesen jegyezték fel a szót (1877-ben), de már ezen az első szűkszavú híradáson érződik: megfogalmazója kiment a helyszínre, s ott győződött meg, hogy a *csoze* „egy rendesen részeg ember; tulajdonkép: teherhordó” (Nyr. 6: 179); s 11 évvel később Négyesy László határozottan állítja, hogy a *csozek* „városszerte ismert alakok, kikből mindenki gúnyt űz” (Nyr. 17: 46). Nem kétséges, hogy Szentesen ismert, név szerint ismert emberekről van szó, ezek tehát i g a z i *csozek*, de ugyanitt a szó „átvitt értelemben igen sűrűn használtatik” (Nyr. 6: 179), s akkor „e név másokra alkalmazva a legnagyobb sértés” (Nyr. 17: 46).

Dobos a diáknyelvből 'fickó, gyermek' jelentéssel mutatja ki a *csoze* szót. Sajnos, nem árulja el, hogyan jutott ehhez az adathoz.

Idézem inkább a minket érdeklő egész szócikket:

„*csoze*: ficzkó, gyermek (? tót *csoze* vagy a régieknél használt *socé* meg *socius* rövidítése, betűinek fölcseréléséből. l. Nytsz. *Socé.*) (*Rszbt.*, *Torda*, *Versecz.*)” (Dobos i. m. 38).

Dobos elmondja, hogy Bodor Dezső tanárjelölt gyűjtéséből számos szót fölvelt (i. m. 7), hogy Simonyi Zsigmond a Nyelvőr révén gyűjtetett számára, hogy Budapesten kívül Esztergom, Ada és Székesfehérvár voltak azok a helyek, ahol részint gyűjtöttek számára, részint közleményekkel támogatták (i. m. 9), de a *csoze* szónál említett három városról egy szót sem ejt. Feltűnő továbbá, hogy bár Dobos nemcsak a Nyelvőrről hivatkozik, hanem (a NySz.-on kívül) a MTsz.-ra is (pontosabban: annak A-tól P betűig terjedő részére) (uo.), a szentesi tájszót mégsem idézi, vagyis észreveszi ugyan a NySz.-ban a *sócé* szót, de nem veszi észre azt a *csoze* szót, amelyet (a Nyelvőr három különböző kötetéből) a MTsz. közöl, s mely legalábbis azonos alakú a diáknyelvi *csoze* szóval. Talán a szentesi *csoze* 'elzüllött, rongyos ember, naplopó, csavargó' (MTsz.) jelentését nem tudta összeegyeztetni a 'fickó, gyerkőc' jelentéssel, de lehet, hogy csak elkerülte a figyelmét? Nem tudjuk. Ez azonban mindenképpen arra int, hogy kezeljük óvatosan, fenntartással Dobos adatait.

Háttra van még annak áttekintése, milyen próbálkozások voltak a *csoze* szó etimológiájának kiderítésére.

Marót a szerb-horvát *cosa* 'szakálltalan ember' átvételének gondolja (Nyr. 45: 344). Ez a származtatás teljesen elfogadhatatlan, mivel sem a hang-, sem a jelentésváltozás nem magyarázható meg, azonkívül a *csosza* szó 'csoszogó, nehézkes járású' nem ismeretlen Szentesen; némileg elhomályosult jelentéssel férfiak utóneve helyett gúnynévnek is használják, pl.: *Török Csozza*.

Figyelemre méltóbb Dobos tapogatódzása a szlovák *čože* és a régi nyelvi *soce* szavak körül.

A szlovák nyelv értelmező szótárában három (homonim) *čože* szó is található. A szlovák szónak a jelentése sem zavaró (nem úgy, mint a szerb-horvát szóé), a hangváltozás is magyarázható volna egyszerű disszimilációval.

A *čože* jelentése az EtSz. szerint 'quid est? was ist es?', a TESz. szerint 'micsoda ez?'. Ezek az értelmezések helyesbítésre szorulnak.

'Quid est?' szlovákul: '*čo je?*', magyarul: 'mi az?', vulgárisan: 'mi van?' A 'mi ez?'-nek megfelelő szlovák kérdés általában '*čo je to?*', esetleg — 'mi is ez?' értelmében — '*čože je to?*' és '*čože je toto?*'

De mindehhez még hozzá kell fűznünk, hogy ritkán, nem éppen udvarias hangzással ilyen kérdés is elhangzik: '*čože?*' Ez kb. azt jelenti: 'hogya mi? hogya mit?', vagyis annyi mint 'tessék? mit mondasz? nem értettem.' Csak ebből az utóbbi '*čože?*' kérdésből alakulhatott volna ki magyar szó, de nehezen képzelhető el az a beszédhelyzet, amelyben ez megtörténhetett volna.

Paszlavszy József „Kis természetrajz” című tankönyvében (Második rész⁴. Bp., 1919.) a 77. lapon a következőket olvashatjuk:

„A szegedvidéki nép azt tartja, hogy háromféle béka szól:

1. Német béka: Kom, kum, kom, kum! (Jer!)

Társa: Wart, wart, wart! (Várj!)

2. Tót béka: Cso-zse-je toto, cso-zse-je toto? (Mi ez?)

3. Magyar béka: Adtateremtette, adtateremtette!”

Az idézett „cso-zse-je toto?” pedig nemcsak hiteles szlovák mondat, hanem annak is bizonyítéka, hogy a Csongrád megyei nép k i t u d j a e j t e n i a *csozse* szót kiejtés-könnyítő disszimiláció nélkül is, tehát nem ebből lett a *csoze*.

Dobos másik szava, amelyből a *csoze* szót származtatná, a régi nyelvi *sócé* (*soce*). Mivel Dobos a *csoze* szót 'fickó, gyerkőc' jelentésűnek találta, lehet, hogy a *soce* szónak nem is annyira a hangalakja ragadta meg a figyelmét, mint inkább a NySz.-ban közölt jelentése: 'adolescentulus, tiro; gesell'. Ez a jelentés nem egészen vág a szentesi *csoze* szóéval — bár ellentétük nem kibékíthetetlen — a szentesi fül mégis ismerős han-

gulatúnak találja a NySz.-ban a *sócé* szóciikkében közölt példákat: *lódör socenak; az rossz soce; a soce hazugságinak; kapcza folt soceual; az sóczé fiát . . .* stb. Azonban, ha közelebbről megvizsgáljuk, ez a hangulat csalókéának bizonyul: a *lódör, rossz, kapcafolt* jelzők stb. sugallják ezt a Szentesen ismerős megvető értelmet, s ebben a környezetben fölcserélhető a *soce* nemcsak a *csoze*, hanem akár a *csavargó* vagy *csibész* szóval is — anélkül, hogy a hangulat megváltozna.

Nem meglepő ezek után, hogy a MTsz.-beli *sócé* szó már 'naplopó, csavargó, csirkefogó' jelentésű. (A MTsz. egyetlen forrása Ballagi Aladár közlése Ceglédről.)

(Az EtSz. tömörítő megfogalmazása úgy tünteti fel, mintha Dobos nemcsak a NySz., hanem a MTsz. *sócé* szavára is hivatkozna. Valójában Dobos a MTsz.-t — mint már említettük — csak a *P* betűig használta föl.)

A *soce* (*sócé*) és a *csoze* szavak jelentése tehát rokon; az sem lehet kizáró ok, hogy — a MTsz. tanúsága szerint — a két szó egyidőben fordul elő Cegléden, illetve Szentesen, azonban azt alig hiszem, hogy a *soce* *csoze* alakúvá válhatott volna a nép ajkán. Persze, ha a Dobos kutatta diáknyelvre gondolunk, akkor másképp áll a dolog, mivel a diáknyelvben mindenféle játékos szócsavarás, ferdítés lehetséges.

3. Lengyel eredetűnek tudva a *csoze* szót, a következőket mondhatjuk el róla:

A '*co ze?*' valóban azt jelenti: 'no, mi az? na, mi van?'. A lengyel '*co ze?*' kérdés, amelyet így is hallani: '*ze co?*' nem irodalmi nyelvi (zsargon). Az irodalmi nyelvben több megfelelője lehet, ezek közül talán a legközelebb áll hozzá a '*co z tego, ze . . .?*' kifejezés, de míg ez utóbbi nem befejezett mondat, a '*co ze?*' igenis az. A kérdésből, kérdőmondatból keletkezett szavak pedig nem mennek ritkaságszámba: *mitugrász, vigéc*.

A *coze* > *csoze* hangváltozás magyar anyanyelvűek számára teljesen érthető, de a biztonság okáért még ellenőriztem is. Megkértem néhány egyszerű szentesi embert, mondják utánam: *coze*. Nem tudták kiejteni. Próbálkozásuk eredménye egyaránt *csoze* volt, illetve egy esetben a nagy igyekezettől: *csozeb*. Aligha tévedünk tehát, ha azt állítjuk, hogy a Szentesen fölkapott lengyel szó nem fokozatosan, idővel változott át, hanem a szentesiek ajkán azonnal *csoze*-nak hangzott. — A *csoze* szó e-je zárt, ugyancsak zárt a lengyel *e* hang.

Mint már tudjuk, az a lengyel, aki a szót Szentesen meghonosította, a se magyarul, se lengyelül rendesen nem tudó Rambovszky vendéglős volt. Hogy ez valóban így történt, arról Bugyi István professzor Rambovszky rokonságától szerzett tudomást, egészen pontosan id. Várady Lajos szentesi gyógyszerésztől hallotta, akinek a családjából nősült Rambovszky fia.

Szentesen jóformán ujjal meg lehet mutatni, hogy hol keletkezett a *csoze* szó. A mai Petőfi szálló helyén állt a Zöldkoszorú nagyvendégfogadó, amelynek a gazdája a város, vendéglőse pedig 1866-tól Rambovszky József volt. A szentesi levéltári adatok szerint ugyanis 1865. október 3-i kelettel még Rácnagyszentmiklóson (Torontál m.)² adnak ki erkölcsi bizonyítványt Rambovszky Józsefnek, mivel az Szentesre akar költözni. 1866-ban Rambovszky József már a Zöldkoszorú vendéglőseként Szentes városához folyamodik „javítmányok eszközöltetése iránt”. 1867-ben a várostól „lakossági jogot” kér. Ezzel végleges a megtelepedése Szentesen. — Négyesy László tehát, amikor 1888-ban azt írta, hogy a *csoze* szót Szentesen az ötvenes évek óta hallani (Nyr. 17: 46) — egy évtizedet tévedett. A hatvanas években vagy a hetvenes évek elején keletkezhetett, s vált városszerte ismertté a *csoze* szó, s Szentesről eléggé függen, a Magyar Nyelvőrnek már a 6. évfolyamába beküldték a szót.

² Rácnagyszentmiklós (később hivatalosan is: Szerbnagyszentmiklós) járásbíróságához és adóhivatalához tartozott az 1. jegyzetben említett Németcsanád, Szerbecsanád és Ócsanád.

További adatok a csözelek "természetrájához". A csözeleket Szentesen vezették-nevükön ismerték és emlegették. A „híresebbek” nevére máig emlékeznek az idősebb emberek. Tkp. alkalmi munkásokként tartotta őket számon a város lakossága, s megszokott dolog volt az, hogy szükség esetén elszalasztották a gyereket valamelyik név szerint megnevezett csözeért. Volt a csözelek közt lecsúszott, deklasszált katonatiszt is: T. Tódor, akinek furcsa, idegenszerű vezetéknéve a legjobb úton volt a köznévvé válás felé, a *csöze* szinonimájának értelmében: „Olyan vagy, mint egy t...” — szokták mondani.³ Egy időben Szentes közönsége B. csöze szellemességén derült. B. csöze a társával ugyanis a hűvös idő elől egy trágyadomb oltalmába húzódott, s amikor távozott „hazulról”, meghagyta a társának, hogy „szellőztesse ki a lakást”.

Az elmondottakból megállapítható: a szentesi csözelek — a szónak eredeti értelmében — lumpenproletár elemek voltak.

Nem csoda tehát, hogy Szentes nem volt különösképpen büszke a csözelekre, s a város lakosai elhatárolták magukat tőlük. Ez kifejeződött abban, hogy gúnyolták őket (Nyr. 17: 46), de abban is, hogy — az 1880-as évek peres iratainak tanúsága szerint — egyesek a lecsövezés elleni tiltakozásukban a bíróságig meg sem álltak. Ugyanakkor a szentesi újságok gondosan kerültek a *csöze* szó használatát még olyan nap hírekben is, ahová bizony nagyon odailett volna a szó. De két évtized is alig múlt el, a *csöze* szó annyira elterjedt, s oly sokat veszített eredeti jelentéséből, hogy századunk első évtizedében a szentesi lapok már bátran élnek a szóval, összetett formáival is: *csözeletárs*, *csözelefelek*.

Ennek a szónak a jelentése szelídült az évek folyamán 'csavargó'-vá (Nyr. 9: 94, 37: 473, 40: 139) — bár a csözelek soha sem csavarogtak, s ezért itt a *csavargó* szónak csak második jelentése érvényes: 'megvetést... kifejező megnevezés...' (ÉKsz.)⁴ — és 'csirkefogó'-vá a szónak mind első 'haszontalan, semmirekellő ember', mind második 'csintalan lurkó' (ÉKsz.) jelentésében. „Te kis csöze!” — ez a kisgyermekhez intézett, bizalmasan kedveskedő megszólítás az utolsó állomás a szó jelentésváltozásainak útján.

3. A szót ugyan joggal mondják jellegzetesen szentesinek, azonban nem magyar. A hangzása sem az, s morfológiai tekintetben sem fogadta be száz év múltán sem a szentesi nyelv: nem úgy ragozzák, ahogy az ÉrtSz. közli: *csözét*, *csözéja*, hanem ahogy Bálint Sándor SzegSz.-a: *csözét*, *csözēja*, *csözék* (mindig *é*-vel).⁵ A rövid *é* megmarad nemcsak a ragozásban: *csözénak*, *csözéhez*, *csözéért*, hanem mindenféle toldalékoláskor: *csözéség*, *csözéskodik*.

Egyetlen alak van csupán, ahol az *é* helyett *e* állhat, ez a zérus ragos nominatívusi alak: *csözé*, mely a szentesi nyelvben *csözé* formában is ismeretes.

Hosszú *ó*-val legfeljebb a szóval ismerkedő vendégek, más vidékről valók ejtik a *csöze* szót. A TESz. közli a *csözé* alakváltozatot, Justh Zsigmond Delelőjének 52. lapjáról idézve. Ennek alig van több jelentősége, mint bármely elírásnak vagy sajtóhibának, hiszen a műnek már a következő lapján megtalálhatjuk a *csözé* alakot.

Ami a szófajiságát illeti, a *csöze* szó főnév. Elgondolkodtató jelzős szerkezetekben való szerepe, ha a jelző vagy a jelzett szó személynév. Justh Zsigmond a *csözé Vidáról* ír (Delelő 52), viszont ha lett volna Vida nevű csöze Szentesen, azt *V i d a c s ö z e n a k* hívták volna. Vagyis döntő a sorrend. A *csöze Vida* csak annyi mint 'a csirkefogó, semmirekellő Vida'; (meghagyva a nevet) *Vida csöze* azonban i g a z i csöze, azok közül a kevesek

³ Mások szerint a *t.* nem szinonima, hanem a *t.-csöze* (így, kötőjellel) vagy röviden *t.* a csözelek legrosszabb fajtáját, a deklasszált csözelet jelentette; s ezért a titulussért a kocsi mában már ütöttek is.

⁴ Ezért különösen találó a szegvári értelmezés: 'csavargó, megvetett alak' (Nyr. 40:139).

⁵ Bugyi professzor nem ismeri el sajátjának az idézett cikkében szereplő hosszú *é*-s alakokat.

közül való, akiket így hívtak Szentesen. Ebből is látható, hogy Szentesen jóformán foglalkozásnak tekintették a csozeságot: úgy volt (vagy nem volt) *Vida csoze*, ahogyan pl. *Vida asztalos*. És itt mindkét szerkezetet úgy kell felfogni, hogy személynévi jelző áll foglalkozást jelentő főnév előtt (vö. MMNyR. 2: 273–4).

Még egy helyesbítés a *csoze* szó használatára nézve. Justh Zsigmondnál (Delelő 53) ezt olvashatjuk: „De gányós a szerelmed, csozé.” El kell mondanunk, hogy a *csoze* szót így, egymagában ilyen megszólításra nem szokták használni, hanem elébe teszik a te személyes névmást: *te csoze*. Így van ez különben minden rokon jelentésű szóval, akár *bitang*, akár *betyár*, akár *csibész*, akár *zsvány* is az.

4. A *csoze* szó tehát Szentesről terjedt el. Terjedését elsősorban a következő tényezők segítették elő: 1. Szentes Csongrád megye székhelye volt 1878-tól 1950-ig, ezért nagyobb számban fordultak meg itt az ügyes-bajos dolgukat intéző megyebeliek. 2. A szentesi kubikusok is terjesztették a szót. 3. Elkerült a szó más vidékekre a Szentesről elvándorlók révén. 1869 és 1900 közt hét elvándorlás volt a városból, az utolsó, mely mintegy 400 fővel apasztotta a város lakosságának számát, Újszentes telepített községbe, Temes megyébe történt.

Szentes városában azonban napjainkban a *csoze* szó már visszavonulóban van, talán éppen elcsépeltsége miatt. Különösen a fiatalság nyelvében más, divatosabb szavak foglalják el a helyét. Találkoztam olyan egyetemi hallgatónak, aki születése óta Szentesen él, de a szót még nem ismerte.

A szentesi múlt ismeretében nem lehet kétséges, hogy a *csoze* szó itt született, mert csak Szentesen voltak igazi csözek. Nyelvészeti folyóirataink tüzetesebb átvizsgálásából is kiderül, hogy a szó eredetét Szentesen, ott is a piac környékén kell keresni (Nyr. 17: 46). Ha nem is a köztudatban, de azért Szentesen fennmaradt az emléke annak, hogy a szó Rambovsky lengyel anyanyelvű vendéglőstől való.

Hogyan került a *csoze* szó a Dobos Károly idézte három városba: Rimaszombatba, Tordára, Versecre? Ha csak egyet említett volna Dobos, arra következtethetnénk, hogy valamely szentesi diák vitte magával a szót egy másik diákközösségbe, de hogy három különböző városba hasonló úton jutott el, az nem valószínű. Dobosnak az adatait — tudomásom szerint — senki sem erősítette meg. Mint a 2. pontban láttuk, Dobos különben sem dolgozott hibátlanul s eléggé körültekintően. Mivel sok szót Bodor Dezső gyűjtéséből vett föl, elképzelhető pl. az, hogy Bodor jegyzetei teljesen hevenyészett, rendezetlen állapotban voltak, s a három város neve Dobos művében véletlenül egy másik szótól sodródott a *csoze* szóhoz.

Kétségtelen, hogy általános érvényű, a fenti három városra is kiterjedő megoldás az lenne, ha sikerülne bizonyítani a *csoze* szónak a régi nyelv *soce* szavából való eredését, amint azt a TESz. is szeretné: „Esetleges összefüggése a ... *sócé* ... szóval vizsgálatot érdemel.” Ennek az összefüggésnek azonban semmi nyoma sincsen, s hangtani nehézségek miatt a *csoze* nem vezethető le a *sócé* szóból. Ha pedig mégis kapcsolatuk volna (esetleg a diáknyelvben), az ellene mondana a szentesi tényeknek. Akkor már csak egy megoldás lehetséges: valamikor talán létezett egy másik, a szentesivel azonos alakú *csoze* szó is, de ennek csak Dobosnál maradt nyoma.*

* A szerző köszönetet mond segítőtársainak, akik e cikk megírását lehetővé tették, különösképpen Bugyi István professzornak, Golián Béla ny. gimn. tanárnak, Molnár László és Páhi Ferenc levéltárosoknak.

Kónyi Sándor

Betyár, úri betyárság. A TESz. (1: 291) szerint a magyar nyelvbe a szerb-horvát *bečar* 'nőtlen férfi, legényember, — korhely, munkakerülő ember' szó 'állandó foglal-

kozás nélküli [paraszt]legény' jelentéssel került át. Ez az általános jelentés később — vidékenként változó módon — különféle foglalkozások megjelöléseként konkretizálódott attól függően, miképpen jutottak keresetbe a facérkodó parasztlegények. Jórészt az ilyenek közül kerültek ki a pusztai útonállók: ez a társadalmi tény magyarázza a köznyelvivé vált 'útonálló' jelentést. Már 1798-ban találunk olyan véleményt, hogy a szabad betyár — „lágyabb kifejezettel élven” — nem azonosítható a közönséges haramiával, az utasokat megvámoló rablóval: a betyár nem olyan rabló, mint a haramia.

A *betyár* szó általunk ismert régebbi előfordulása még nem közös, hanem családnév. Faddon (Tolna m.) 1745. július 25-én felvett jegyzőkönyvben Orbán István azt vallja, hogy Balogh Farkas és Németh Péter parancsolatjára a hencsei kaszálóról 95 darab dunaszentgyörgyi marhát hajtottak be. *Betyár* János, a marhapásztor rájuk fogta puskáját, de Orbán megfogta a puskát. A pásztor nem lőtt, hanem a kezére ütött. Orbán erre elengedte a puskát, ők pedig elvették a marhapásztor „puskaporos szarváját” és „serétes zacskóját”, hogy ne tudjon lőni. Másként nem bántották egymást. (Orsz. Levéltár: Fördös cs. lt. P 1754. sz. 33. fasc. Számozatlan irat.) Keszthely környékén 1789-ben a Gyenesi Kilenced és Hegyvám Boroknak Conscriptioja c. iratban fordul elő Öreg *Betyár* József, fiatalabb *Betyár* József és *Betyár* Mihály neve (Közli Zákonyi Ferenc szerk.: A gyöngyösi csárda. Keszthely, 1973. 9. kiadás. 21). A foglalkozást és társadalmi helyzetet jelölő *betyár* szó családnévként való korai használata azt is mutatja, hogy kezdetben nem fűződtek hozzá olyan pejoratív érzelmi és indulati motívumok mint később, mind az uralkodó osztály, mind az alantasabb nép körében, hanem egyszerűen foglalkozást, társadalmi állapotot és ebből adódó esetleges erkölcsi magatartást jelölt, mint az eredeti szerb-horvát szó.

Végardó község bírása, Sáfrányos János 1807. április 26-án igazolja, hogy „Juhász János tellyességgel nem igyekezett azon, hogy betsületes Ember módgyára gazdálkodgyon, mert mindeneiket elprédált, *betyárkodván*, kondásságra adta magát. Emellett még lopásra is adta magát, Csonokot lopván, azonban utolérték. Azért [ti. a csónakért] az bornyát elfoglalván, ő pedig akkor elszökött, s bujdosóvá lett” (Orsz. Levéltár: Bretzenheim cs.lt. P 66 sz. 132. köteg, úriszéki protoc.). Ez a XIX. század eleji idézet a *betyár* szó jelentésváltozatait egy leíró szövegben is többféleképpen motiválja. A vagyont eltékozló parasztgazda már nem fiatalember. Vagyona fogytán *betyárkodik*, vagyis alkalmi munkássá valik, „kondásságra adja magát”. Mint ilyen lopásba keveredik: bár igaz keresményéből a kárvallottat kártalanítják, a testi fenytés elől elszökik és bujdosóvá lesz. Az elnyomott osztály egyes tagjai a feudális rendben fokozatosan a társadalmi rendszer elleni harc periferiáira kerülnek.

Az uralkodó osztály is korán használja a *betyár* szót, azonban egészen más társadalmi motiváció alapján, mint amilyené a paraszti életmódban és szituációiban alakulnak az egyes jelentésváltozatok. A hévízi gyógyfürdő 1797. évi rendtartásában a 13. pont így szól: „Ha találatnak olyan *Betyárok*, akik a ferdőszobákon kívül a Hévízben ferednének, azoknak a ferdő meg nem fogja engedni, hogy a ferdőházon felül uszkáljanak, hanem a szélről, de olly távolságra, hogy a ferdő szobákhoz ne is közelítsenek” (Zákonyi Ferenc: Hévíz múltja és fejlődése 1820-ig. Hévíz 1974. 50). Bizonyosra vehetjük, hogy nem paraszti fiatalemberekről (napszámosokról, kondásokról, pásztorokról vagy aratókról) van szó a szabályzatban. Feltehető, hogy a fürdőt használó úri osztály paraszt módra, durván incselkedő fiatalembereit jelöli e szóval a szabályzat készítője.

Ezt erősítik meg következő adalékaink is. Gróf Desewffy József bátfai fürdőzéséről egész kötetre való levelet írt Erdélybe 1817-ben Döbrentei Gáborhoz. Ezeket Sáros patakon 1818-ban nyomtatásban is közzétette. Az úri osztály fürdőletével kapcsolatban a 10. levélben „némely *betyárkodó szilajokru*l” emlékezik meg. Így írja le őket és viselkedésüket: „Egy némelyek teljességgel nem kívánnak tetszeni a szép nemnek, és

nem akarják megkedveltetni magokat az idősebb korú férfiaktól... Tsak öltözetük és szilajságuk által, mintha tanulták volna a faragatlanságot, különböztetik meg magokat” (141–2). Eötvös József A falu jegyzője (1845.) c. regénye szerint Kislakó Kálmán — a megye volt alispánjának a fia — „keblében a *betyár* szunnyadott” — vagyis saját maga nyomta el vadul mulatozó hajlamait. Barátja, Réty Ákos pesti diákévei alatt „*betyárrá* lett, vagy jobban mondva iparkodott, hogy annak tartassék, s ezért a megye fiatalsága között határtalan népszerűséget szerzett magának.” Pest megye parlagias viselkedésű nemes ifjainak tetszett, hogy „oly ember, aki angolul, és franciául tudott, s a félvilágot beutazta, amennyire tőle telik utánozza *betyárkodásait*.” Eötvös határozottan az uralkodó osztály szituációjából adódó társadalmi jelenséghez kapcsolja a *betyár* szót, mint már előbb Desewffy. Az elnyomott, alantas paraszti életmód alapján kialakult jelentésváltozatokat — mint pusztai cseléd, munka nélküli napszámos, alkalmi munkás zsellér, zsellér, béres stb. — nyilvánvalóan egyik főúr sem ismeri, pedig ezek, a paraszti életmód fiataljait jellemző ’bűdosó, útonálló, csavargó, rabló’ jelentés elődei. (Eötvös a *betyár* szót Violára, a haramiává lett jobbágyra és társaira egyszer sem alkalmazza.) A XIX. század első felében a népnyelvi jelentések mellett egy előkelőbb, finomabb úri jelentés is élt, amely az uralkodó osztály helytelen, durva, parlagias magatartású fiataljainak viselkedését az elnyomott paraszti osztály egyes rétegeinek tiszteletlen magatartásához hasonlítva, ítélte el mindkettőt.

Ennek az értékelésnek azonban nemcsak erkölcsi, hanem politikai aspektusai is voltak. Pulszky Ferenc írja emlékirataiban (Életem és korom. Bp., 1880. 20–1), hogy 1825–1835 körül a főúri társaság fiataljai körében a magyar szellem felébredése nem a haladó politikai reformok kidolgozásában, hanem nyers tréfákban, cigányzenés éjjeli kórmenetekben, szilaj magaviseletben, garázdálkodásokban és verekedésekben jelentkezett. Nógrádban, Hevesben és Szabolcsban az úri fiatalság e mozgalmának *kolompéria* lett a neve. Voltak mulató csoportok, amelyek kuruckodva szegénylegényeknek nevezték magukat és duhaj tréfák kiagyalásában és véghezvitelében lették meg a magyar virtust, az ősi erények újjáéledését. Heves megyében a durva tréfák elkövetésében gróf Keglevics Miklós lett a főkolompós, kinek tetteit Jókai idézi fel az Eppur si muove (1872.) c. regényében. Bécsben a Karbonár fiókjait gyanították ezekben az esztelen mulatozásokban, és vizsgálatot rendeltek ellenük. Csakhamar bebizonyosodott, hogy e léha társaságok vad tivornyai mögött, „e *betyárság* alatt nem rejtett semmi politikai cél” (Pulszky: i. h.). Az úri társaság fiatalembereinek szilaj mulatságai mögött elsősorban a minden magyarkodásra gyanakvó császári kormányzat sejtett csupán politikai célt. Mindenesetre a politikai szervezkedést inkább a léhán mulatozó és szilajkodó nemesi fiatalokról tételezte fel a bécsi kormányzat, mint a paraszti nép munka nélkül kódorgó, munkát, munkaalkalmat kereső parasztlegényeiről. A dolgozó nép szociális helyzete sem a bécsieket, sem a magyar főurakat nem érdekelte. A paraszti nép fiataljainak hetykesége, szilajsága, rendetlenkedése mint közbiztonsági probléma okozott gondot a feudális közigazgatás számára, a fiatal urak, a tehetőes birtokosok fiainak *betyárkodása*, népies viselkedése azonban az osztrák kormányzatban a szervezett politikai ellenállás gyanúját is felkeltette.

A reformkor pejoratív motívumaival szemben a *betyár* szó mai ’szabadságharcos’ jelentésváltozata a szocializmust építő nép forradalmi szemléletét, a népi politika tendenciáit juttatja érvényre a XIX. század első felében divatozó népies és népieskedő *úri betyárkodás* — mai szemmel nézve — burkoltan reakciós politikai nézeteivel szemben. Ezek a felemás törekvések éltek tovább a népies szellemiségben, a giccses magyarkodásban, amelyet a nép tudatlan tömegei — az uralkodó osztályt majmolva — napjainkig is népi-nemzeti sajátosságnak hittek.

Dömötör Sándor

P. Dombi Erzsébet: Öt érzék ezer muzsikája. A szinesztézia a Nyugat lírájában. Bukarest, 1974. Kriterion Könyvkiadó, 240 lap.

A könyv témája a jelentéstannak, a stilisztikának s a költői nyelv vizsgálatának igen érdekes területét öleli fel. Magyar nyelvi anyagban a kérdéskörnek ez az első, tüzetes, könyvméretű feldolgozása. A munka azért is jelentős, mert az újabb költői nyelv egyik olyan stilisztikai jellemzőjét elemzi, amelyre a magyar nyelv talán különösen alkalmas példaanyaggal szolgál. Nem hiába fordult egy külföldi szerző, A. H. Whitney éppen magyar költői anyaghoz, hogy a szinesztéziának általános törvényszerűségeit megállapítsa. A munka, amely a szerző doktori dolgozatnak készült könyve (Magyarországon megfelel a kandidátusi értekezésnek), a színvonalas tudományos munka minden ismervét hordozza. a) A külföldi szakirodalom, a tudománytörténeti előzmények igen alapos ismerete jellemzi. — b) A feldolgozás módszere célszerű és korszerű. A lyukkártyamódszer alkalmazása követésre méltó körülbelül ilyen nagyságrendű gyűjtött anyaggal (mintegy 10 000 cédula). A nagyarányú és rendszeres gyűjtés (Ady, Babits, Juhász Gyula, Kosztolányi, Tóth Árpád és Szabó Lőrinc összes költeményeit magában foglalva) lehetővé teszi a sokoldalú statisztikai feldolgozást. — c) A világos szerkezet és logikus felépítés könnyűvé teszi az áttekintést.

Az egyes fejezetek, némileg általam módosított csoportosításban, de a sorrendet meghagyva, a következők: I. A szinesztézia fogalma. II. A szinesztézia-kutatás története. III. A szinesztézia a stílustörténet korábbi korszakaiban. IV. A szinesztézia a Nyugat lírájában (tüzetes rész). 1. A szinesztézia jelentéstani struktúrája. 2. A szinesztézia alaki sajátosságai és nyelvtani kifejezésformái. 3. A szinesztézia stilisztikai funkciói. 4. Egyéni sajátosságok a nyugatosok szinesztéziáiban. 5. Stílustipológiai összegezés. — d) A könyv nyelve, stílusa mindvégig olyan közérthető (nem számítva néhány terminus magyarázatának a hiányát), sőt élvezetes, hogy a nagyközönség számára is hozzáférhetővé teszi az elvont tartalmat. A népszerűsítést szolgálja a kitűnően megválasztott cím, a fejezetek mottói és a szép idézetek. Az alábbiakban az egyes fejezetekhez teszem meg lényeges észrevételeimet.

A szinesztézia fogalma. A fogalom meghatározását Dombi Erzsébet a következőképpen adja meg: „A szinesztézia két vagy több, különböző érzékterületről vett fogalmat megnevező, szemantikailag összeférhetetlen nyelvi elem szintaktikai kapcsolata” (15). Ez a meghatározás szemantikailag szűkebb, mint a korábbiak általában, mert kizárja az érzékelés körébe tartozó szavaknak a lelki élet, lelki állapot szavaival való kapcsolatát (*tarna gyász, sötét gondolat* stb.), valamint az olyan szavak kombinációját (*zúgó csend, vak fény*), amelyek ugyan összeférhetetlenek szemantikailag, de azonos érzékterülethez tartoznak. Nem tekinti a szerző szinesztéziának a különböző érzékterületekről származó szavak kapcsolatát szemantika összeférhetőség esetében (*csendes*

éj, piros pipacsok zizzenése). Érdekelne, bár a szerző nem szól erről, tekintette-e ez utóbbiakat valaki valaha is színesztéziának. Mellékesen jegyzem meg, hogy a *színesztézia* szónak nem a *szín* szó az eleme. A szót a görög nyelvből alkották: *szün* 'együtt' + *aisthesis* 'érzet, érzéklet' = 'együttérzéklés'. A szerző munkájának egyes részeiben használja az *érzetkeverés* szót is. A szerző definíciója igen szerencsésnek mondható, a terminológiája is, csupán az *álszínesztézia* (pl. *napfényes öröm*) elnevezés ellen volna kifogásom. Az ilyen kapcsolat ugyanis teljesen független, önálló a „valódi” színesztéziához képest, teljesen más, mint emez, az *ál* megnevezés félrevezető. Az álszínesztézia meghatározásában („valamely konkrét érzetnek elvont fogalomhoz való társítása” (12), az *elvont fogalom* megjelölés ellen is lehet kifogást emelni, többértelműsége miatt).

A kutatás története. Dombi Erzsébet munkájából kiderül, hogy a színesztézia-kutatás története is azzal az általános tudománytörténeti tanulssal szolgál, hogy a kutatás kezdetben kevésbé volt differenciált, a lélektani-élettani vizsgálat nem különült el élesen a nyelvészeti-irodalomtudománytól. Talán a legújszerűbbnek hat a szerző tudománytörténeti áttekintésében a zenetudomány részvétele, különösen a *színzongoró*-val és a *fényszongoró*-val való kísérletezés. Még ennél is meglepőbb az *illatkoncert* ötlete.

A színesztézia régen. A Nyugat-korszak előtti idők színesztéziáiról kapunk e fejezetben rövid áttekintést. A példákat természetesen irodalmi szövegek adják, a kódexirodalomtól kezdve. A mai köznyelv is őriz néhány színesztéziát a szavak múltjában, etimológiájában. Pl. a *langyos* szó, amely eredetileg tapintásérzetet jelölt vagy a *rikító piros* kapcsolatban a jelző eredetileg hangérzet jelölője. Néhány etimológiai magyarázat azonban a TESz. felfogása szerint nem vonható ide. Pl. a *figyel*-nek a *fül*-lel való kapcsolatát a TESz. nem tartja valószínűnek. A szláv nyelvekben a *hall* → *figyel* jelentésfejlődés viszont gyakori (vö. Fabricius-Kovács: NyÉrt. 61: 37–40.). Ez egyébként az álszínesztézia körébe tartoznék, de véleményem szerint még ide sem. Ha ugyanis az érzetjelölés (*hall*) és a lelki élet jelölése (*figyel*) között reális kapcsolat van, azaz nincs meg az inkompatibilitás, akkor színesztéziáról vagy akár álszínesztéziáról nem lehet szó. Ugyanerről van szó a *forró* esetében is: a mozgásérzet és a hőérzet körébe tartozó történés kapcsolata reális: a mozgásban levő víz és a víz melegsége eredetileg egyidejű, reális kapcsolat. A TESz. nem mutat ki érzetkeveredést a *doh* és a *fanyar* szó esetében sem: az előbbi mindig szagérzetre, az utóbbi mindig ízérzetre vonatkozott. Dombi szerint a *forr* „a buzgó folyadék mozgásával összefüggő látási élmény” (34). Kérdés, hogy a mozgást kifejező igék besorolhatók-e egyértelműen a látási érzet szavai közé, vagy a mozgásérzet körébe tartoznak. A könyvben mozgásérzet nem szerepel, a klasszikus öt érzékhez csupán a hőérzet járul (56). A mozgás azonban kétféleképpen értékelhető: aki látja a mozgást, annak a számára látási érzés; aki végzi, annak számára mozgásérzet. A színesztézia besorolása így attól függhet, hogy a színesztéziás kapcsolat kinek a szempontjából értendő. A *puha, lágy mozgás* valószínűleg inkább annak a szempontjából értékelendő, aki látja a mozgást, viszont a *kemény lépés* kifejezésben legalább ennyire dominál a mozgásérzet is, ami persze a mozgást végző érzékelésére vonatkozik. Még erősebben érvényesül a mozgásérzet szerepe a *keményen dolgozik* kapcsolatban. Ilyen az ÉrtSz. példája is: *A kemény futásban megszakadt (a ló) belseje*. Ez utóbbi példákban a színesztéziás kifejezés már köznyelvvé vált, így emocionális (stiláris) értéke is elhalványodott, jelentésértéke ('megerőltető') is világosabbá lett. Ezek és ezekhez hasonló példák mutatják milyen sok tanulssággal járhat a színesztéziás kapcsolatok történetének a nyomon kísérése. Mindez felveti, nem volna-e helyes a mozgásérzettel is számolni. A szerző megemlíti, hogy egyes szakemberek felvették ezt az érzékterületet is, de elhagyását nem indokolja (55). Hogy milyen bonyolult lehet egyes cselekvést jelentő igék vagy főnevek értékelése a hozzájuk reálisan kapcsolódó érzetek szempontjából, arra jó példa a *csók*

szó. A szerző merész, egyéni leleményű képzettársítást lát a következő, virágénekből idézett verssorban: „Érezhessem jó *illatját* gyenge *csózkodnak*” (36). Ámde a *csók*, *csókolni* olyan cselekvés, amelyhez reálisan kapcsolódhat hang-, íz-, szag-, tapintásérzet: a csók lehet hangos, cuppanós; édes; illatos; puha, lágy, sőt meleg, s ezek a kapcsolatok reálisak a csók sajátos jelentéstartalma miatt. Itt tehát nincs szó szinesztéziáról (sem álszinesztéziáról). Egy mozgáshoz egyébként általában kapcsolódhat hangérzet (a mozgás hanggal jár), pl. *zajos munka*, *hangos csapkodás*, *zenés felvonulás*, de ezek nem szinesztéziák. Az viszont: *fütttyös jókedvében* (álszinesztézia).

A szinesztézia jelentéstani struktúrája. Ebben a fejezetben modern módszerek alkalmazásával a szinesztéziás kapcsolatok jelentéstani szempontú statisztikai feldolgozását kapjuk. A szerző válaszol olyan fontos kérdésekre is, hogy történik-e jelentésváltozás a szinesztéziás kapcsolatban, metaforikus vagy metonimikus jellegű-e a szinesztézia, különbözőség van-e a szinesztézia és az álszinesztézia jelentéstani szerkezetében stb. Dombi Erzsébet határozottan kimondja, hogy a szinesztéziás kapcsolat elemei megőrzik eredeti érzetre vonatkozó alapjelentésüket (52). Ez azonban, úgy vélem, csak arra a típusra vonatkozik, amelyről ő is azt mondja, hogy megállapítása itt a legnyilvánvalóbb, „amelyekben az azonosítás mint mondatstruktúrási eljárás fennáll ugyan, de mind az azonos, mind az azonosított eredeti jelentésében szerepel, tehát nem következik be névátvitel” (53). Dombi hivatkozik rám is (48), de az én észrevételem csak erre a típusra vonatkozik. Valami zavar van a fogalmak körül, amikor a szerző azt mondja, hogy a szinesztézia alkotó elemei nem helyettesíthetik egymást (53), és hogy „nem arról van szó tehát, hogy az egyik osztályszéma (hallás) egyszerűen egy másik osztályszéma (látás) helyébe lép, hanem épp a két ellentmondó szemantikai jegy egyidejű jelentkezése, ötvöződése a lényeg” (72). Ez természetesen igaz abban az értelemben, hogy az *érdes hang* elemei nem helyettesíthetik egymást, de az ilyen kapcsolatban a felcserélhetőség nem is e két elem között van meg, hanem az *érdes* és a között a melléknév vagy körülírás között, amelyet az *érdes* helyettesít. A hangnak egy fajtájáról van itt szó, amelyre nem volt más kifejezés. Az *érdes* jelentése itt már nem az eredeti, hanem 'rekedt, reszelős' stb. De az *érdes* megőrizte eredeti jelentésének a hangulatát, az eredeti érzéklés emocionális-szemléletes kísérmozzanatát. Ebből ered erős stilisztikai szerepe, különösen a szókapcsolat keletkezése után közvetlenül. Dombi szerint jelentésváltozásról csak diakronikus szinten beszélhetünk. Így azonban olyan merev határt húznánk a szinkronia és a diakronia között, amely a valóságban nincs meg. Ebből csak annyi igaz, hogy a szinesztéziás kapcsolat hangulati értéke idővel csökken, ha bekerül a köznyelvbe és ott tartósan megmarad. Az olyan „költői” szinesztéziák, mint *fekete robajok*, *elhallgat a fény* (153) elsősorban hangulati hatáskeltés miatt jöttek létre, nem „elnevező” szerepűek, de már bennük van a csírája az elterjedésnek. Habár a *feketé*-hez és az *elhallgat*-hoz fűződő hangulati tényező még nagyon erős, és a szókapcsolat használata erősen a szöveggörnyezethez kötött, nem vitás, hogy a szavak itt másodlagos jelentésben használatosak, közismertebb és prózaibb szinonimáik (*szomorú; kint vagy halált okozó* [háborúról van szó] és *megszűnik*) helyett. Az elmondottak állnak a szerző által elemzett *fénytrilla* szókapcsolatra is: e szókapcsolat prózaibb szinonimái: *fénymozgás*, *fényvibrálás*. A *trilla* őrzi a hangérzethez fűződő szemléleti-hangulati értéket, de jelentése már nem hangérzetre vonatkozik. A képelemek szemantikai egyenrangúságáról tehát nem beszélhetünk, már csak azért sem, mivel az egyik érzetet képviselő szó eredeti reális értelmében használatos: a *keserű hang*-ban a *hang*. (Egyébként ezt a szerző is *primér érzetnek* nevezi.

A szerző hivatkozik Gomboczra, aki szerint ugyancsak nem történik a szinesztéziában jelentésváltozás. Ámde amit Gombocz a megfelelő helyen (Jelentés tan 84) mond, az nagyon ellentmondásos. Gombocz 15 példát sorol fel. Ezekről mondja összefoglalóan:

„A felsorolt esetekben persze még nem történt valóságos jelentésváltozás, de a jelzős nyelvhasználat megfigyelése már csak azért is fontos, mert az új jelentés állandósulását éppen a gyakori jelzős használat segíti elő, úgyhogy a névátvitel és a syntagmatikus tapadás folyamatai voltaképpen összefonódnak.” Az ellentmondást egyrészt maga az idézett szöveg tartalmazza. Ilyen szempontból kulcs-szövegrészek: még nem történt *valóságos* jelentésváltozás; az *új jelentés* állandósulása. Tehát van már *új* jelentés, de ez nem állandósult. Gombocz nyomán Temesi ezt így fogalmazza meg: „Az említett példák (ezek Gomboczéival nagyjában azonosak) java része még nem a befejezett jelentésváltozást igazolja hanem csak a változás folyamatban létét” (MMNyR. 1: 186). Tehát Gombocz *valóságos* szavát Temesi a *befejezett*, kétségtelenül pontosabb és Gombocz szövegének megfelelő értelmezésű (lásd Gombocz *állandósult* szavát) szóval helyettesíti. Gombocz szövegének ellentmondásosságát érthetővé teszi az akkor uralkodó felfogás: a változás csak akkor fejeződik be, ha hosszabb idő telik el és az új elterjed. De hogy Gombocz az *új jelentés* kifejezést használta, mutatja, hogy érezte az akkori felfogás ellentmondásosságát, hiszen az *új jelentés* kifejezésben benne van, hogy a változás már végbement. (Erre vonatkozólag vö. Károly: Általános és magyar jelentéstan 181–3 és 219.) Gombocz megfogalmazásában tükröződik az a korabeli felfogás, amelyben a változás nyelvi kritériuma keveredik a keletkezett új nyelvrétegbeli elterjedtségének a szempontjával.

Az ellentmondást másrészt az adatokra vonatkozó utalás foglalja magában. Gombocz 15 mellézneves kapcsolatot említ (*nehéz szag, tompa szín, keserű hang* stb.), ezek melléznevei közül 13-nak az ÉrtSz. számon tartja a külön jelentését. Nem valószínű, hogy itt a Gombocz óta eltelt idő adna valamiféle magyarázatot, hiszen ezek a jelentések már az ő idejében is megvoltak. Gombocz két példája a *fehér csönd* és a *veres, lila, kék szavak* különbözik az előzőktől. E példákban annyira dominál a hangulat és annyira háttérbe szorul a jelentés, hogy ez utóbbi szempontból az elemzés problematikussá, esetleg lehetetlenné válik. A jel emocionális oldala ilyenkor nemcsak hogy előtérbe kerül, hanem teljesen elnyomja a reális valóságra való utalást. A színesztézia Dombi által is tárgyalt esztétikai funkciói itt döntő szerepet játszanak. Tehát lehetnek olyan esetek, amikor jelentésváltozásról valóban nehéz beszélni, egyszerűen azért, mert a jelentés szerepe, legalábbis a denotatív jelentés szerepe egészen minimális vagy jóformán semmi a színesztéziás szókapcsolatban. Az ilyen esetekre inkább érvényes Dombi megállapítása. A realitástól való menekülés lehet világnézeti, alkati indítású, lehet divat stb. De lehet ez érzéki realitásból való elmerülés, az antiracionalista, illetőleg a tudatalatti világ, élet nagyobb érvényességének a hangsúlyozása.

A színesztézia lehet szubjektív oldalról, a képet használó oldaláról nézve reális, ha színhallásról vagy ehhez hasonló jelenségről van szó. A realitás ilyenkor fiziológiai természetű. Pszichológiai természetű, ha tényleges asszociációk, élmények állnak a színesztézia mögött: például Kosztolányi versében a *kormos dal*-t a versben szereplő *vad kovács* magyarázza (148). Adynál a *fehér csönd* mellett ott van a *fehér lepel*, s hogy *Fehér ördög-lepel hullott miránk* (166). Az ilyen színesztéziákban jelentős szerepe van a metonimiának, s tudjuk, hogy a metonimiában a jelentések is távolabb állnak egymástól, mint a metaforában. Arra is lehetne gondolni, hogy pl. az előbb említett képekben nincs is színesztézia, hanem sűrített kifejezések: *kormos dal* = *a kormos kovács dala*, *fehér csönd* = *a fehér lepel alatti csönd*. Igazán ezeket lehetne „álszínesztéziának” nevezni. A kiemelő vagy díszítő jelző is úgyyszólván predesztinálja a színesztéziás szókapcsolatot arra, hogy csak a hangulati elem domináljon benne. A színesztézia erős hangulata önmagában nem zárja ki a jelentéstani elemzés lehetőségét. Gondolnunk kell arra is, hogy szövegkörnyezet által ez olyankor is lehetővé válik, amikor e nélkül a kapcsolat jelentés-tanilag (például szinonimikusan) nem értékelhető.

A jelentésváltozásnak a szinkroniában illetőleg a mikrodiachróniában való tagadása nagy nehézséget okozna. Például az ige jelentéséhez hozzátartozik a cselekvés végrehajtójának a szemantikai jellemzése is, ahogy ezt az ÉrtSz.-ban is látjuk. A *liktet* ige jelentésének eleme az is, hogy a cselekvés alanya, *vér, szív, ér* stb. A *színek ültetésel* kapcsolatban az alany változása jelzi az új jelentést, amely körül is írható. A színesztéziával annyiban rokon a megszemélyesítés, hogy itt szintén szemantikai összeférhetlenséggel állunk szemben. Tanulságos lehet tehát a kétfajta stílusalakzat összevetése. A kérdés mindenesetre további vizsgálatot igényel. Amit a szerző a képek reverzibilitásáról mond (*fehér csönd, csöndes fehérség*), az egyrészt a színesztéziának csak kis számára vonatkoztatható, de még ezekben az esetekben is kétes a reverzibilitás. Például a fenti példában sem igazi, tudniillik a *fehér csöndnek* a *csöndes fehér* volna a pontos megfordítása, a *fehérség* valószínűleg 'fehér táj' értelmű, ahogy ezt T. Lovas Rózsa magyarázza (52). A megfordíthatóság gyakoribb a tudatalattinak a költői kifejezésében előforduló színesztéziákban.

Az érzékelés kommunikációs folyamatában megállapítható tényezők rendkívül érdekes része a könyvnek (56): adó; kódolás; közlemény; dekódolás, vevő. Egy érzékelőterületen: valaki vagy valami; fényt bocsát ki; fény; látja a fényt; valaki vagy valami. Az íz és a tapintás egyes rovatai üresen maradnak. De miért nem lehet a *bocsát ki* helyett a *van neki* nyelvi formát alkalmazni, akkor mondhatom: valaminek van íze, felülete.

Kár, hogy az igen értékes fejezet a nagyközönség számára nehezen hozzáférhető sok fogalom magyarázatának a hiánya miatt. Például *denotatum, designatum, konnotatum* még nyelvészek számára sem egyértelmű fogalmak. Ez az eljárás nincs összhangban a könyv világos stílusával, amiről már ismertetésem elején szoltam.

A színesztézia alaki sajátosságai és nyelvtani kifejezésformái. A színesztézia sokrétű mondattani felhasználásáról nyújtott részletes statisztikai kép számtalan táblázatával fényesen igazolja, hogy a színesztézia — eddigi tudásunkkal ellentétben — nemcsak hogy nem köthető a jelzős szerkezethez, hanem az adatok többségében nem is jelzős szerkezetekben fordul elő. A színesztéziás jelzős szintagma csak az alárendelő szerkezetekben van többségében, kb. 50 százalékos arányban. A jelzős szintagmák szerepét a stílusvizsgálatban általában is eltűntették a múltban. Ezzel kapcsolatban írtam régebben: „A jelzők egyeduralma ellen! A nyelv, a stílus szépsége nemcsak jelzős kifejezésekből áll. A határozós, tárgyas, alany—állítmányi szerkezetek, nagyobb mondatdarabok, szerkezetcsoporthoz is részt kérnek a stilisztikában. A tankönyvekben túlságosan nagy a részrehajlás a jelzők iránt a többi mondatrész rovására” (Nyr. 84: 59).

Dombi Erzsébet mondattani statisztikái rendszerezését egy mélyebb összefüggésszerűségi rendszeren belül ökonomikusabban is meg lehetett volna oldani, a transzformációs viszonyban álló szerkezetek invariáns magvából kiindulva. Világos ugyanis, hogy a *csókok dalolnak, daloló csókok, csókok dalolása* egy főnévi és igei tartalom aktív kapcsolatát alkotják, s ez a kapcsolat a lényeg, ehhez képest másodlagos fontosságú (persze nem jelentéktelen), hogy ez a kapcsolat hogyan realizálódik. A könyv statisztikájában az alapvető kapcsolat hiányzik. Ugyanígy *dalt didereg* és *dal didergése*, vagy akár *sötéten zúg* és *sötét zúgás* vagy a *fehér csönd* és a *csönd fehér* elszakad egymástól. A szerzőnél az alanynak s a tárgynak is van tárgya, de tudjuk, hogy tárgya itt az ige nem finit formájának (igenév) van, s nem az alanynak vagy a tárgynak, mint olyannak. A jelentéstani és nyelvtani rész szervezesebb összedolgozása által kaphattunk volna statisztikai kimutatást arra vonatkozólag, hogy pl. a primér és a szekundér érzet kifejezése hogyan kötődik az egyes mondatrészfunkciókhoz. Feltehető, hogy a jelzős szerkezetekben a primér érzetet a jelzett szó fejezi ki. De nem biztos hogy ugyanez a helyzet az igenévi jelzős, illetőleg a birtokos jezős szerkezetekben: *hangja selyme*. A birtokos szerkezeteknek a minősítő

jelzős szerkezethez képest ellentétes szintaktikai helyzete (*daloló csókok* — *csókok dalolása*) érthetővé teszi, hogy az utóbbiban inkább a jelző a primér érzet kifejezője. Fontos lett volna szerintem a megkülönböztető és kiemelő, díszítő jelzők közti különbségtétel is, mivel egész más a jelentésbeli szerepük.

A színesztézia stilisztikai funkciói. Ez a fejezet először stilisztikai és poétikaelméleti kérdésekben ad kitűnő tájékoztatást, majd a színesztézia különböző funkcióit mutatja be (megismerő, lélektani, esztétikai, ez utóbbin belül hangulatkeltő, megérezkítő, intellektuális funkció), ezután foglalkozik a színesztéziának a mű poétikai (főleg képi és zenei) struktúrájába való beilleszkedésével (ez nagyon fontos, mert sokszor csak a szöveggörnyezet teszi lehetővé a színesztézia hangulati, illetőleg jelentésbeli értelmezését), végül szófajstatisztikai táblázatokat közöl, a színesztézia szófaji jellegéből fakadó stílusértéket illusztrálva. Talán ebben a fejezetben találkozzunk elméletileg a legtöbb újjal, ugyanakkor ennek a fejezetnek a szempontjai módosulhatnak leginkább a jövőben.

Egyéni sajátosságok a nyugatosok színesztéziáiban. — Stílustipológiai összegzés. E fejezetekben a szerző irodalmi művek kitűnő elemzőjének bizonyul. Amikor a színesztézia szerepét a költői életmű egészébe illeszti, sokoldalúságáról, a költészet iránti finom érzékről tesz tanúbizonyságot. A tipológiai összegezés szempontjai rendkívül tanulságosak, termékenyek. Ezek összeállításában mintegy összegeződnek az előző fejezetek részletvizsgálatai. Itt mutatkozik meg a módszeres, jól megtervezett, igényes munka pozitívuma: a fogalmak részben empirikus, részben deduktív jellegű gondos és terjedelemigényes tisztázása után az alkalmazást, a kutatást a jövőben is befolyásoló szempontrendszer felvázolása már rövidrefogott lehet. Kíváncsinos volna a módszeres kutatást minél hamarabb kiterjeszteni más írókra, a mai irodalomra és az „alszínesztéziára” is.

*

Megerősítve, amit ismertetésem elején mondtam, Dombi Erzsébet könyve mind eredményeit, mind módszerét tekintve igen jelentős munka, amely több tudományágban (nyelvészet, stilisztika, irodalomelmélet és irodalomtörténet) nélkülözhetetlen, s az adott témakörben, sőt tágabb területen is úttörő, inspiráló jelentőségű.

Károly Sándor

Márton Gyula: Igetövek, igei jelek és személyragok a moldvai csángó nyelvjárásban. Bukarest, 1974. Kriterion Könyvkiadó, 286 lap

1. Legrégibb nyelvjárászigetünk, a moldvai csángó nyelvjárás leírása terén Márton Gyula kolozsvári professzor érdeméből újabb jelentős lépéssel jutottunk előbbre: a hozzáértő szakvezetéséről s eddigi kiadványairól méltán elismert Kriterion Könyvkiadónál megjelent a című írt munka. „E tanulságokban talán leggazdagabb nyelvjárás” — ahogy Márton írja (9) — kutatását a lelkes kolozsvári nyelvjárás-kutató gárda példás ügybuzgalommal, következetességgel és szakértelemmel végezte és végzi: a hosszú évekig tartó gyűjtőmunka eredményeképpen — a nem önálló kiadványokat nem tekintve — megjelent a című írt munkán kívül ugyancsak Márton Gyula tollából „A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai” a Kriterion Kiadónál 1972-ben, az elméleti rész ugyan ezen a címen nálunk (NytudÉrt. 66. sz.), s évek óta kiadásra vár a nyelvjárás három kötetes atlasza, egy nyelvjárási szótár nyersanyaga és a nyelvjárás alaktani rendszerének

leírásához szükséges anyag is (7). Arra helyszűke miatt természetesen nem vállalkozhatom, hogy részletesen bemutassam Márton monográfiáját, e munka számos értékes adatát, a szerző finom megfigyeléseit s találó megállapításait. Ezért rövid bemutatásra és néhány módszertani kérdés megemlítésére szorítkozom.

A könyv a következő fejezetekből áll: bevezetés (5–11), ige-tövek (12–134), módjelek (135–162), időjelek (162–172), igei személyragok (173–273), a kutatópontok jegyzéke (274), rövidítésjegyzék (274–5), román (276–9) és német nyelvű összefoglalás (280–3), valamint tartalomjegyzék (285–6).

2. A bevezetésben a csángó nyelvjárás kutatásának rövidre fogott, bő irodalmi adatoltságú történetét olvashatjuk (l. még 135–6, 162). Itt szól Márton a vizsgálata alapjául szolgáló korpuszról is: nemcsak az 1949–1962 között rendszeresen végzett s mindenegyes csángó településre kiterjedt gyűjtések anyagát, de a CsángóSz. nyelvtani mellékletét, illetőleg a szakfolyóiratokban megjelent közleményeket is feldolgozta. A leírás érthetően „korántsem tekinthető teljesnek” (9): a viszonylagos teljesség igényével is csak évek hosszú-hosszú során lehetne 79 kutatópontról anyagot gyűjteni.

A monográfia leíró módszerű. Az ige-tövek bemutatásakor Márton az irodalmi nyelvhez s némelykor a nyelvjárásokhoz is viszonyít (10, 17 stb.). Az anyag tárgyalásakor külön elemzi a CsángóSz., Csűry (6), Szabó T. Attila (uo.), valamint a kéziratos anyag adatait. Ezt követi a töltípusok összegező leírása, amelyben a szerző következetesen érvényesít nyelvföldrajzi és egybevető szempontokat. Az egy-egy töltípus tárgyalását több ige teljes paradigmasora zárja le. A csángó ige-töltípusok — a *j*-s tövel váltakozó *v*-s (*bújik* ~ *búv*-) és a hangváltakoztató töltípus (*ad* ~ *ád*, *ver* ~ *vér*) kivételével — megvannak a mai beszélt magyar köznyelvben is. A két nyelvváltozat közötti különbség elsősorban bizonyos tövek más-más töltípusba tartozásában nyilvánul meg: az *ír*, *néz*, *sír* a csángóban például több alakú (13), a köznyelvben nem. A csángó módjelek: a kijelentő módnak nincs jele (= 0 morféma), a felszólító módé *-j* és 0, a feltételesé *-ná*, *-né*, *-nó*, *-nő* és *-nu*, *nü*. Ezt a fejezetet négy térképlap egészíti ki. Az időjelek: a jelen idő jelöletlen, az elbeszélő múlt jele *-á*, *-é*, illetőleg *-ó*, *-ő*, a múlt időé *t*, *-tt*. Az igei személyragokat a következő csoportosításban mutatja be Márton: alanyiak (a kijelentő mód jelen idejének és az elbeszélő múltnak az *ikes* és *iktelen* ragjai, a múlt idő személyragjai, a feltételes mód jelen idejének és a felszólító módnak az *iktelen* és *ikes* ragjai) és tárgyasok (kijelentő mód jelen idő, elbeszélő múlt és múlt, feltételes mód jelen idő és felszólító mód). Bőven közöl szemléltető anyagot is Márton: az *ikes* igék lehető teljes jegyzékét közli (191–203). Ebben a fejezetben 11 térkép segíti a gyors szóföldrajzi informálódást.

Nyelvjárás munkáról lévén szó föl kell vetnünk a gyűjtés kérdését is, de időznünk e problémánál fölösleges, mivel Márton Gyula, illetőleg a többi, „a moldvai csángó nyelvben meglehetősen tájékozottsággal rendelkező kolozsvári nyelvjáráskutató” (Szabó T. Attila: MNy. 5 : 20), nevezetesen Szabó T. Attila, Gálffy Mózes, Vámszer Márta, Murádin László, Nagy Jenő, Balogh Dezső és Bura László (i. h. 29–30) személye garancia a gyűjtés minőségére. Márton mögött több évtizedes eredményes nyelvjárásgyűjtő munka és dialektológiai tapasztalat, kitűnő nép- és helyismeret s magas fokú nyelvészeti képzettség áll (vö. e tárgykörben tőle: A nagymoni népnyelv ige-tövei és igealakjai. Kolozsvár, 1942. és A borsavölgyi nyelvjárás ige-tövei és igealakjai. NytudÉrt. 32. sz.). Ennek a munkának mind témája, mind műfaja nagyon időszerű (l. legújabban: Kálmán Béla: NyK. 74: 470; Imre Samu: MNy. 70 : 119) s például szolgál, továbblépésre ösztönöz és segít magyarországi dialektológiánkban is. A rendelkezésre állott anyag alapján Márton a csángó nyelvjárás igeragozási rendszerének legfontosabb jelenségeit leírta, s következetesen minősítette adatait előfordulási gyakoriságuk szerint, elkülönítve ily módon a nyelvjárás centrális és marginális, fontos és kevésbé fontos elemeit. Dicséretes módon alkalmazta

a szóföldrajzi szempontot is: súlyt fektetett a mindhárom (északi, déli és székelyes) csángó nyelvjárásban meglevő, tehát közös és a nem mindegyikre jellemző, azaz eltérő elemek pontos leírására és egybevetésére. A 15 térképalak hasznos és fontos része a nyelv-földrajzi szempontú leírásnak.

3. Ez a monográfia leíró munka. Fölvetődik a kérdés, a forrásanyag egésze eleget tesz-e a szinkron leírás egyik legfontosabb követelményének: egyidejű-e? A CsángóSz. adatai (Wichmann 1906–1907-ben gyűjtötte anyagát, l. Szabó T. Attila: MNyj. 5 : 14) és az 1962-ben gyűjtött adatok e tekintetben együvé tartoznak-e (nem beszélve korábbi közlések anyagáról)? Úgy gondolom, erről nem ártott volna a szerzőnek néhány szót szólnia. Másodikul egy egyszerre elvi és gyakorlati kérdés említettessék meg: ennek a monográfiának a tanulmányozása is megerősítette bennem a morfémaalakváltozatainak és a morfémafnaknak, tehát a — fonetikus, illetőleg fonematikus alapú — morfológiai és morfológiai leírás különválasztásának a szükségességét. A morfológiai részbe kerül minden morfémaaváltozat (tehát például a feltételes mód jelének Márton közölte 24 változata: 138), a morfológiai fejezetben csak a morféma szimbólumaival dolgozunk (például $J =$ a felszólító mód jele). A szimbólumokat be kellene vezetnünk a tőtípusok leírásában is s akkor a morfológiai fejezetben a tőtípus és a morfémaaváltozat kapcsolódási szabályainak a leírásakor a körülményes „sz-es és d-s tövel váltakozó v-s igető”-féle megjelölések helyett a rövid szimbólumot idézhetnénk. Ezzel nemcsak sok helyet takarítanánk meg, s az áttekintést könnyűvé, de legalábbis lényegesen könnyebbé tennénk, hanem a morfémaaváltozatok vadonától megszabadulva talán mélyebb összefüggéseket is gyorsabban ismernénk fel. Valami, ami mind a monográfiák íróinak, mind pedig olvasóinak csak előnyére szolgál informálódási-informálási lehetőségeivel. Osztom saját tapasztalataim alapján Márton véleményét, hogy bizonyos tőváltozatok szabályszerűségeit nagyon nehéz megállapítani (50). Vannak olyan igéink is, amelyek számos tőváltozatuk miatt több tőtípusba is beletartoznak, például *melegeted-ik*, *meleksz-em*, *melegeszek* (40). Hová soroljuk őket? Az sz-es és d-s változatú, a hangzóhiányos vagy a magánhangzót tartalmazó tőtípusba, vagy csak az egyikbe s a másikban utalunk rá vagy alkotunk egy külön tőtípust? Mindegyik megoldás hívei jogosan érvelhetnek, a döntést a mindenkori monográfiáról koncepciója szabja meg. Köznyelvi, illetőleg más nyelvjárási leírás esetén a kritikus joggal tenné szóvá, miért közli a szerző viszonylag sok ige paradigmáját, s miért kommentálja részletesen adatai egy részét. Márton eljárása mégis helyeselendő. Nem szabad ugyanis elfelednünk, hogy a csángó nyelvjárás minden adata fokozottan értékes számunkra. A személyragok leírásában gyakran folyamodik Márton táblázatokhoz (184, 255–6, 256, 260, 266 stb.). Helyesen tette, eljárása követendő. Nem tudom, milyen lehetőségek kínálkoztak volna statisztikai felmérésekre: szívesen vettem volna őket, ahogy szívesen olvastam volna generációs különbségekről is (vö. például Vámszer: A kalotaszegi nyelvjárás igeragozási rendszere 170–6) részletesen. A monográfia szintézis volta miatt anyagközlő-leíró-rendszerező funkciója mellett még egy fontos feladatot is teljesít: rámutat hiányosságokra, hézagokra, kijelöli a további kutatások teendőit.

5. A csángó nyelvjárást különleges helyzete — a XIV. század óta a magyar nyelvterületől elszakadva él, legarchaikusabb s „legkülönfejlődesebb” (Benkő: Nyjtört. 31) nyelvjárásunk — a magyar nyelvtudomány kivételes forrásává avatja. Mind a szinkron dialektológia, mind a nyelv- és nyelvjárástörténeti vizsgálat, a nyelvjárásközi összehasonlítás, az etimológia, de az általános nyelvészet is sok tanulságot, értékes, másunnan nem pótolható adatokat meríthet belőle. Kolozsvári kollégáinkat őszinte köszönet és elismerés illeti azért, hogy áldozatos munkával felgyűjtik, ami felgyűjthető, megmenthető még, szakszerű monografikus feldolgozásokban a kutatás számára hozzáférhetővé teszik e

nyelvjárási anyagot. Márton Gyula ismertetett munkája a csángó nyelvjárás leírásának egyik fontos fejezete, amelyet sok tanulsággal és okulással fogunk olvasni, s amelynek korpusza a leírás módszerének változásától függetlenül több irányú felhasználásra is alkalmas, el nem avuló értékes forrásanyag marad. Türelmetlenül várjuk a folytatást, a csángó opus még kiadatlan köteteit!

Kiss Jenő

Fischer Sándor: Retorika. A közéleti beszéd gyakorlata. Kossuth Könyvkiadó. Bp., 1975. 309 lap

1. Megértük: akár válogatni lehet a mostanában íródott retorikai művekben. A „Szónokok, előadók kézikönyve” 1974-ben sikert hozott szerzőinek és a Kossuth Kiadónak: a nagy példányszámú könyv pár hónap alatt kifogyott az üzletekből. Érthető tehát, hogy nemcsak a szónokok, hanem a nyelvészek is kedvezően, sőt nagy örömmel fogadták. (Ism.: Grétsy László, Nyr. 99: 83–7.) Újranyomása helyett a kiadó most Fischer Sándor Retorika c. könyvével segíti a szónoklás iránt érdeklődőket abban, hogy megismerhessék az ékesszólás művészetét. Kérdés: szükséges-e, hogy szinte egymást követően két azonos célú és igen hasonló szerkezetű könyv jelenjék meg akkor, amikor gyakran hivatkozunk a szűkös nyomdai kapacitásra.

2. Fischer Retorika c. könyvének szemléletmódja, gyakorlati haszna, nyelvi-stílusbeli megformáltsága — sajnos — messze elmarad a „Szónokok, előadók kézikönyve” modern szemléletétől, nyelvi igényességétől.

Megtévesztő, hogy sem a címe, sem az alcíme nem utal pontosan a könyv tartalmára. A mű nagyobbik része nem is retorika, hanem beszédtechnika (91–197). Ez a furcsa arány azt az érzést keltheti az olvasóban, hogy a szónoklat sikerének legfőbb feltétele a jó hangképzés, a hibátlan artikuláció. Pedig ma már senki nem vitatja, hogy jó szónok elsősorban az lehet, akinek igaz, őszinte gondolatai vannak, aki természetesen és szuggesztív módon tud beszélni. Az igaz, a hiteles, a hatásos szónoki beszédet hallgatva „megbocsátjuk” az apróbb kiejtési hibákat! A fecsegő, a jó „kiállású” szónok nem indít meg, ha csak a hangtorna bűvésze. Jól írta Faragó Vilmos a mű szerkezetének (konceptióbéli?) hibájáról: „Nem a beszédhibák jelentik a fő bajt, hanem a stílushibák. S mert a stílus az ember, hát a magatartáshibák jelentik a fő bajt: a kapcsolatteremtés szándékának hiánya, a meggyőzni akarás hiánya... a személyesség hiánya” (Élet és Irodalom 1975. aug. 9., 3).

3. A könyv szerkezete:

[I.] BEVEZETÉS (11–8). Témái: A szónoki beszéd fogalma, célja — Rátermettség — tanulás — A közéleti beszéd felelőssége

[II.] ELMÉLETI FELKÉSZÜLÉS (21–88). Témái: Anyaggyűjtés — Elrendezés — Kidolgozás — Stíluskövetelmények

[III.] GYAKORLATI FÖLKÉSZÜLÉS (91–196). Témái: Beszédtechnika — Beszédművészet — A beszéd gyakorlati lélektana — A beszéd fajtái

[IV.] A SZÓNOK ÉS KORA (223–304). Szemelvények szónoki beszédekből

[V.] NÉVMUTATÓ (307–9).

A témák címszerű felsorolása is mutatja, hogy a könyvnek két érdemi része van. egyik a szónoklás elmélete, másik a szónoklás gyakorlata. Minthogy a II. fejezet inkább gyakorlati jellegű, és a gyakorlatinak nevezett III. fejezetben is sok az

elméleti fejtegetés, e formális tagolás helyett értelmesebb lett volna a következő: II. A szóközi beszéd elgondolása, megszerkesztése és megírása. (A szövegalkotás kérdései.) II. A szóközi beszéd előadása. (A szöveg megjelenítése.)

Úgy vélem, hogy „A beszéd fajtái” c. rész (210–20) szervezesebben kapcsolódott volna az I. fejezethez; és a II. fejezet végére jobban illett volna a beszéd lélektana (197–209). Kár, hogy az általános stíluskövetelményeket (60–6) nem a jelenkori szóközi beszédek szövegein mutatta be a szerző. A valamennyi írás- és beszédműre vonatkoztatható, általános stíluskövetelmények tételes felsorolásával nem igen lehet segíteni a szó-nokjelölteket. „A közéleti beszéd stílusa” (66–84) c. fejezet az előzőnél gyakorlatiasabbnak ígérkezik, ám itt sem válik világossá, hogy a kifejezetten írásban rögzített, ún. *írásművek* nyelve, stílusa miben tér el a beszélt nyelv és a hozzá közel álló ún. *beszédművek* (felszólalás, hozzászólás, előadás, szónoklat stb.) stílusától. Ez a fejezet nem más, mint a stílus h i b á k gyűjteménye és a közismert nyelvhelyességi h i b á k (suk-sük nyelv; „Innák egyet”) felsorolása. Sajnos, a szerző fogalmazásában itt a legtöbb a képzavar, az ismétlés, a közhely, a tárgyi tévedés (66, 67, 68, 69 stb.).

A könyvnek talán ez a leggyengébb része. — Ha a mintabeszédeket közlő függelék (223–307) inkább csak „ráadás” a könyvben, a tényleges retorika alig több ötven lapnál. A cím nem ezt ígéri! Feltűnőek tehát Fischer legújabb művének szerkezetbeli hibái.

4. A beszédtechnikai rész (91–195) szerkezete, tartalma nagyjából azonos a szerzőnek „A beszéd művészete” (Gondolat, 1974.) c. könyvével. A terjedelmi korlátok miatt Fischer itt most rövidebben, célratörőbben fogalmazta meg beszédpedagógiai tapasztalatait. A hangképzés sok időt, türelmet kívánó munkájához jó szakismereteket nyújt; mihielyt azonban témájától elkalandozik, elbizonytalanodásában egyre több nyelvi-fogalmazási hibát követ el (97, 98, 105, 106, 111). Az említett hibák nagy része, sajnos tárgyi tévedés. Tévedés például azt állítani, hogy a magyarban nincs szabálya a hanglejtésnek (179). Van, csak meg kell ismernünk! (MMNyR. 1: 117–18 és 2: 503–17; Fónagy–Magdics: A magyar beszéd dallama. Akadémiai Kiadó, Bp., 1967.). Az sem igaz, hogy „Nemcsak élni, de beszélni sem lehet helyes légzés nélkül” (92). Így lenne igazabb: Nemcsak beszélni, hanem élni is könnyebb, ha helyes, egészséges a légzésünk.

A beszéd fajtái (210–20) c. fejezetben nem lehet megállapítani, hogy mi volt a felosztás (a rendszerezés) alapja. Elfogadottabb és helyesebb, ha közlő (elbeszélő-leíró), értekező (megbeszélő) és mozgósító (rábeszélő) jellegű beszédművekről szólnunk. (Rónai–Kerekes: Nyelvművelés és beszédtechnika. Tankönyvkiadó, Bp., 1974. 41–42) A „jogi beszéd” (212) kifejezés helyett a *törvénytörvényi beszédet* ajánlanám. Szokatlan a „tudományos beszéd” említése is (214). Szerintem ma a tudományos kérdésekről szóló előadásnak lehetnek retorikus elemei, de végül mégis csak előadás marad a műfaja szerint. Zavaró különben, hogy Fischer az *előadás* és *szónoklat* szavakat szinonimáknak tartva egymás mellett (és helyett is!) használja. — Elhagytam volna „A társadalmi élet beszédei” c. fejezetet (215–8), hiszen erről a témáról több jó könyvet írtak. 1973-ban jelent meg például Rácz Zoltán „Családi és társadalmi rendezvények kézikönyve”, amely szépen felsorolja a szóközi követelményeket (74–98). — A jogi beszéd (212–4) ismeretanyaga a laikus olvasónak felesleges, a jogásznak meg kevés. Az egyházi beszéd (218) ugyan hagyományos szóközi műfaj, de tartalma és stílusa ma igen kevés embert érdekel.

5. A szerkesztéstani fejezet (21–88) meglehetősen nehézkes, bonyolult fogalmazású (21, 22, 32, 42). Semmi újat nem ad az olvasónak. Itt a szerző elsősorban a beszélő szempontjait vette figyelembe. Pedig közismert tétel, hogy a szónoklat ma sem lehet pusztán információ, hanem „kommunikáció: kölcsönhatás a beszélő és hallga-

tók között” (Deme: Szónokok, előadók kézikönyve 151). A jó szónok már a beszéd megírásakor mérlegeli, hogy a hallgatóság számára a szukoesszív vagy a szimultán szerkesztésű mondat lenne-e az érthetőbb (Deme i. m. 132). Arra is meg kell tanítani minden szónokot, hogy akkor lesz zavartalan a beszélő és hallgató viszonya, ha a szövegszerkesztésben érvényesül a láncszemszerűség, a szigorú egymásra épülés elve (Deme i. m. 128).

Fischer szerkesztéstana a hagyományos retorikai könyvek szemléletét követi, ennél fogva a korszerű szónoklat megszerkesztésének nyelvi-stilisztikai-kommunikációs törvényeit, jellemzőit nem tudta feltárni.

6. A beszédművelés mai álláspontjához igazodva helyesen vélekedik Fischer a tájnyelvi kiejtésről. Igaz, hogy „a tájnyelvet is lehet szépen és csúnyán beszélni” (137); s mert a regionális köznyelv(ek)ben máig tovább él a nyelvjárási beszéd több jellemzője, „saját szűkebb nyelvjárási területén a szónok bátran beszélheti anyanyelvi tájnyelvét” (138). Hozzátehetjük: ma még nem minden szónok képes átváltani a tájnyelvi kiejtésről a köznyelvre (bár ezt ők maguk is szeretnék!), ám ez nyelvfejlődésünk jelenlegi szakaszában természetes.

Helyesen mutat rá a szerző arra, hogy a beszédhibák kapcsolatban vannak egymással. Ezért a javítást a kisebb hibákon kell kezdeni! Feltűnően javul a beszéd ritmusa, ha a jó légzéstechnikát képes elsajátítani a lepeggő vagy a hadaró. Az is igaz, hogy a nyíltabban ejtett magánhangzók egyúttal kissé illabiálisabbak is (140).

A helyes kiejtés tanulását sok jó tanáccsal segíti Fischer. Többször is felhívja a figyelmet arra, hogy a beszédjavítás mindenekelőtt jellemformálás, egyéniség-javítás! A hadarónak például „teljes lelki átváltozásra van szüksége ahhoz, hogy elviselje új [alakul] lényét...” (152). Megfontolandó az a gondolata is, hogy a beszédtanár segítségével önmagában nem elég: meg kell kérni egy-egy jófűlű ellenőrzőt (korrepetitort?) hogy mondjon bírálatot a javulás mértékéről (150). Jó tanácsokat ad arra is a szerző, hogy az „élő beszéd” természetességét miként lehet elsajátítani (194–95).

Valószínűleg megfeledezett róla Fischer, hogy az artikulációs mozgások ellenőrzéséhez tükör is kell. Erre utalni kellett volna (99, 102, 103).

7. Sajnálatos, hogy a könyvben nagy a terminológiai zavar, és sok a tárgyi tévedés.

A szerző a tájnyelvet a csoportnyelvhez tartozónak véli (57); azt állítja, hogy az archaizmusokra tudományos munkákban is szükség van (69); a szóképzést azonosítja a képes beszéddel (84). — A *mély* magánhangzó helyett *sötét* színűről beszél (100), a *magasat* meg *világosnak* mondja (103). Szerintem a *mély* jelzőnek nem szinonimája a *sötét*, és a *magas*-nak sem a *világos*. A hangszín lehet sötét és világos, vagy akár érdes és lágy stb. Általában a színesztéziás tartalmú jelzők utalnak a hangszínbeli adottságokra, de itt is határt kell szabni a szinonimáknak, nehogy például *cíngár* hangúnak mondjuk az *éles* hangú embert.

Tévedés hibának minősíteni az „El kell menjek!” — féle mondatokat (78). A kettős tagadás sem hiba a magyar nyelvben (81), mert általa nyomatékosabb lehet az állítás. Ne üldözzük a feltételes módot (83), hiszen vele a szerénység is jól kifejezhető.

Zavaró, hogy Fischer a szokásosabb *hangszalag(ok)* helyett (93) a *hangajakizmok* szót használja. Meglepő, hogy Fischer szerint a mélylégzés ad több levegőt (94). Tapasztalataink szerint a helyes mélylégzés mindig együtt jár a mellkasi (felső) légzéssel. Félreérthető, hogy a gégeinek beszéd közben mozognia kell (105). Helyesen: a gége egészének mozgása minimális. Felszorítása meg határozottan hiba, mert kemény, préselt hangadáshoz vezethet. — Zavaró, hogy „A szájjüregi hangképzés” cím alatt említi Fischer az *m*, *n*, *ny* hangokat (109). — Nem helyes ez a főcím: „A mássalhangzók alkalmazkodása” (111); mert ez, tudniillik az akkomodáció, csak egyike a mássalhangzókapcsolati törvé-

nyeknek. Összefoglaló címnek ez jobb: „Mássalhangzóink egymásra hatása” (MMNyR. 1: 98). — Fischer a hang *alak*-járól beszél (112). Itt valószínűleg arra kell gondolnunk, hogy a hangnak a *minőségét* vizsgálva *képzési* sajátságokról beszélhetünk (MMNyR. 1: 64); illetve a beszédhangnak négy tulajdonsága van: minősége, ereje, időtartama és magassága (MMNyR. 1: 63). — Ha már annyi példát gyűjtött a szerző a hasonulás különböző formáira, egy-egy rövid meghatározást is adhatott volna a főbb típusokra (114). E fejezetben sok a vitatható ejtésváltozat. Szóhatáron a jobban tagoló-értelmező beszédben nem tartjuk hibának a részleges hasonulásos ejtést (nagy csapás > naty csapás). Fischer szerint az efféle példákban teljes hasonulás megy végbe. — Fischer összekeveri a hangkiesést és a mássalhangzó-rövidülést (121, 122). Helyesen: a *pénzsóvár* szóban hangkiesés lehetséges, az *otthon* szóban rövidülés.

A beszédtechnika (91—163) és a beszédművészet (164—96) elkülönítése-szembeállítás azért nem szerencsés, mert arra gondolhat az olvasó, hogy a légzéstechnikát, a hangképzést *bárki* megtanulhatja (ez a legalsó grádus), — ám a helyes hangsúlyozást, a dallamos beszédet és a beszéd folyamat váltásait csak művészek képesek elsajátítani. Ez formális és tarthatatlan elmélet! Mivel a beszédgyakorlatok fokozatok szerint épülnek egymásra, a fokozatokat mindenkinek végig kell járnia! A szorgalmas és fogékony tanuló (akár „átlagos beszélő”, akár színészjelölt!) képessé tehetjük arra, hogy jól bonyolít a mondatfonetikai eszközökkel. De a jó hangsúlyú, kellemes dallamú beszéd még nem művészi beszéd! (A színpadi beszéd fogalmát lásd Kálmán Béla: *Nyelvjárásaink*. Bp., 1966. 7; Montágh Imre: *A magyar színpadi beszéd jellege és pedagógiája*. ÁNyT 10: 115—29). „A beszédművészet” cím helyett ezt választottam volna: „A szövegértelmezés mondatfonetikai eszközei.”

Hogy mi a hangsúlyos a magyar beszédben, azt nem szófaji kritériumok határozzák meg, hanem a szövegegész. (Deme: *Szónokok, előadók kézikönyve* 135). Fischer csak az önmagukban álló mondatok hangsúlyviszonyait írta le. Hiányolom azt is, hogy a beszédművek hangzásbeli folyamatosságáról keveset mond. A szólamok (166) egybemondása még nem kelti a hallgatóban a mondatkapcsolatok folyamatosságának érzetét. Igaz, hogy Fischer is tud a beszéd folyamat váltásairól („A beszéd modulációi” 184—91), de ezeknek a szövegértelmezésben való szerepét elég elnagyoltan, sematikusán mutatja be. Azt állítja, hogy a váltások „nem jelenhetnek meg külön-külön” (191). Másként vélekedik Deme (Nytr. 94: 270—80) és *Wacha* (A rádióbemondó beszéde. Bp., 1973. 141).

8. A könyvben *szemelvények* is olvashatók (223—304) híres szónokok beszédeiből. A szövegek alapján nem tudta megfejteni Fischer a beszédek titkait. Igazat kell adnunk Faragó Vilmosnak, aki ezt írta bírálataiban: „Ciceró szövege gyanakvást kelt: ravaszdi és demagóg. Cromwell: egyszerűen zavaros. Kölcsey: cirkalmas, nehézkes. Kossuth . . . dagályosnak tetszik” (i. h.). Mai szónoklatok állnak közelebb a ma emberéhez! Ezekből kellett volna több, nem a „világtörténelmi” (224) beszédekből.

Tanulságos lenne, ha egyszer azt is meg tudná írni valaki, hogy *mi ként nem szabad* szónokolni. (K. Tucholsky retorikai „görbe tükrét” lásd Rónai—Kerekes: *Nyelvművelés*. Tankönyvkiadó, Bp., 1967. 126—29). Jó szónoklatparódiákat írt Mikszáth és Jókai. Kitűnő paródia Csehovnak „A dohányzás ártalmairól” szóló írása, Fejes Endre „Rozsdatemető” c. regényében Seres Sándor szónoklata.

9. A könyv főbb *nyelv helyességi hibái*. — Igen sok a könyvben a nehezen érthető mondat. („Ez a sötét jelző még elmondva is láttat(?), és politikai-társadalmi bírálatot mond” 64). — Több efféle túlzás bosszantja az olvasót: „A neologizmusok . . . nélkülözhetetlenek a társadalmi élet fejlődésében [ezek nélkül] elképzelhetetlen minden további fejlődés” (67). — Gyakoriak a könyvben a szerep nélküli utalások

(32, 33, 87 stb.). — Sok az „elszabadult”, a jelzett szóhoz nem illő jelző a címekben és egyéb helyeken. A „közéleti beszéd” (66) fogalma azért zavar, mert ilyen, szerintem, egyszerűen nem is létezik. Helyesen: a közéleti ember szónokolhat, felszólalhat, vitát vezethet stb.; tehát nem a beszéd közéleti! „Írott és beszélt stílus” (66) sincs; helyesen: az írott beszéd műveinek és az élőszavas előadásnak lehet stílusa. — „A beszéd gyakorlati lélektana” (197) helyett ez egyértelműbb: A beszéd lélektanának gyakorlati kérdései; vagy: A szónoklás lélektana. — Fischer szerint jobb, ha „fejből” (163) mondjuk a szövegeket. Helyesen: papír nélkül, emlékezetből, szabadon stb. — A szerző gyakran teszi idézőjelbe a nem éppen jól megválasztott szavait. A mondatból így kiemelt szavak inkább csak erőltetett jópofaságnak tetszenek: Aki a magyarban „elejt” egy-egy hangot, az hibásan beszél (107). Valószínű, hogy eszerint minden magyar ember hibásan beszél(?), hiszen a *mondta* ejtése: *monta*. Elejteni, szerintem csak tárgyakat lehet. — Több helyütt feleslegesen használja a szerző az idegen szavakat (14, 202 stb.). Magyar címe is lehetett volna a könyvnek! Mondjuk ez: Szónoklattan. — A teljességre törekedvén több témába is belekap, és ezeket befejezetlenül hagyja; mondván: „Nincs módunk megtárgyalni...” (75). — Rengeteg szóbotlás, szótévesztés olvasható a könyvben. Ilyenek: a *bürokrata nyelv*, *hivataloskodó nyelv*, *tudományoskodó stílus* (67, 81, 82), *nyitott hangszín* (140) stb. — Nem lehet megállapítani, mire gondolhatott a szerző, amikor a beszéd *két féle* (?) ritmusát akarta elkülöníteni (188). Szerintem a beszédnek nincs külön belső és külső ritmusa. Csak ritmusa van, amely több tényezőtől függ: a magánhangzók és mássalhangzók előfordulási arányától és váltakozásától, a szótag szerkezetétől, a beszéd gyorsasági váltásaitól, a dallammenettől, a szünetek nagyságától és váltakozásától, valamint a hangerőváltásoktól és a hangsúlyozás erejétől, jellegétől (Király István szerk.: Világirodalmi lexikon 1: 883). — Helyesebb lenne, ha a *taglejtés* (205) szó helyett a „beszédet kísérő *gesztusok*” kifejezést használnák nyelv művelőink (Grétsy László: Nyr. 99: 83–7). — Nehéz megtalálni a szöveg nyugópontjait a kellőképpen nem tagolt bekezdésekben. (A 156. oldal 2. bekezdésében például 6 sor hosszúságú egy mondat. Ez két mondatra bontva követhetőbb, áttekinthetőbb lett volna.) — A gyakori közbevetések (58. 1. 2. és 3. bek.; 87. 1. 2. bek. stb.) zavarják a szöveg folyamatosságát. — Érthetetlen az, amit a szerző a közhely szerepéről megállapít (84). Hernádi Miklós: „A közhely természetrajza” (Gondolat, 1973) c. könyve jól bizonyítja, hogy a közhely világlajelenség, és az ellene való hadakozásunkban megértőbbek lehetnénk (i. m. 140). —

10. Sokan gondoltak már rá, mégis felvetem: van-e értelme annak, hogy a magyar köznyelvi kiejtés sajátosságait az idegen nyelvek artikulációjának jellemzőivel viágtjuk meg? Ezt, szerintem csak a kontrasztív fonetikai munkákban lenne érdemes tárgyalni; — illetve az idegen nyelvet tanuló magyarok és a magyar nyelvet tanuló idegenek helyes kiejtését segítőnek az efféle összevetések: „A magyar beszédhangok... minden helyzetben tisztán, világosan jelennek meg. Némelyik nyelvben (német, angol) a szóvégek elmosódnak... was haben Sie? = vász hábnzi” (Fischer: Retorika. 107). Maga az összevetés ne legyen témája a helyes magyar kiejtés kérdéseit taglaló munkának! Féltő, hogy az idegen nyelveken nem beszélő magyar emberben ez a gondolat támad: „Csak a mi beszédünk szép, mert mi például a szóvégeket nem harapjuk el.” Az efféle tudománytalan felfogás veszélyeit jól jelzi Kosztolányi Dezsőnek egyik játékos írása, ezzel a csatánóval: „az angolok beszéd közben egyáltalán nem nyitják ki a szájukat. Nyilván attól félnek, hogy belepotyog az eső, vagy náthát kapnak a ködtől... Száj semmi esetre sem kell az angol beszédhez” (Elsüllyedt Európa, 123–4).

11. Fischer Sándor Retorika című könyvében — sajnos — sokkal több a kifogásolható szakmai-nyelvi-stiláris hiba, mint az elismerésre méltó érték.

Gondos szakmai lektorálás bizonyára eltüntette volna az ismertetésben felsorolt hibákat. (A könyvet Láng László szerkesztette, nem túl nagy figyelemmel és gonddal!) Minthogy a könyv témája politikai értelemben is közügy, újabb megjelentetése nagyon alapos átdolgozást és szakmai lektorálást igényel.

Pesti János

Hajdú Mihály: Magyar becézőnevek (1770—1970). Budapest, 1974
Akadémiai Kiadó. 362 lap

Alig száz esztendeje folyik a magyar becézőnevek tudományos igényű kutatása, és az eddigi, immár klasszikusnak számító, elméleti-rendszerező munkákon kívül forrásanyagként csak Varga Katalin (*Becéző keresztnéveink*. Szeged, 1931.), s újabban Ladó János (*Magyar Utónévkönyv*. Bp., 1971.) könyvéhez folyamodhattunk. Hajdú Mihály nehéz feladatra vállalkozott, amikor két évszázad csaknem háromszáz keresztnévét s annak mintegy ötezer becézőnévét vizsgálta meg és foglalta rendszerbe, elsősorban saját gyűjtése alapján.

Anyagát a Nyatl. munkamódszerei szerint gyűjtötte össze. A kutatópontok kiválasztásában elsősorban a nyelvjárási szempontok érvényesültek, de az etnikai sajátosságokra is figyelemmel volt. A nógrádi palócok, a Sopron környéki magyar anyanyelvű községek, az Őrség, az Ormánság, Békés és Szatmár megye, ezen kívül a Bukovinából a Dunántúlra települt székelyek körében végzett gyűjtést, valamint három városban (Eger, Veszprém, Csongrád), hogy a városok és a falvak névhasználati különbségeit is bemutatthassa. Gyűjtéskor és a feldolgozásban szintén a földrajzi szempont volt az elsődleges, mivel — a szerző figyelemre méltó megállapítása szerint — a nyelvjárási hangjelenségeken kívül a becézőnévi formákban tűnhetnek fel legélesebben a földrajzi sajátosságok, „s az összevetések új, eddig ismeretlen oldalról világítják meg a magyar nyelvjárásuk különbségét és hasonlóságát” (29). A kutatás időbeli határait viszont már a történeti szempontok figyelembevételével kellett meghúzni. A vizsgált időszak 1770 és 1970 közé esik, kisebb korszakhatárai pedig a névhasználatra is ható történelmi, művelődéstörténeti és politikai események körüli évekkel esnek egybe. Egyébként az eddigi feldolgozásoktól eltérően Hajdú Mihály rövidebb, harmincéves periódusokkal dolgozott, ami valóban indokolt a névdívat nemzedékenkénti változása miatt. A történeti és a jelenkori anyag összegyűjtése természetesen egészen más módszert igényelt. Az előbbit a helyi területi levéltárakban, az utóbbit a helyszínen, a nyelvjárásgyűjtés módszereinek a felhasználásával gyűjtötte össze, de a két gyűjtés tulajdonképpen egymásra épült. Az élőnyelvi adatokat egyezményes fonetikus írásban jegyezte fel, az adattárban így is szerepelnek, de a feldolgozó részben a köznyelvi ejtősváltozat szerint állnak.

A feldolgozás szempontjai közül első helyen kell említenünk a földrajzi szempontot. A becézőanyag térbeli és időbeli megoszlásának bemutatása úgy történt, hogy a neveknek szakaszonkénti és vidékenkénti összegezése után a szerző megnézte, hogy mekkora ezeknek a részesedési aránya az ugyanabban az időszakban és ugyanazon a vidéken talált összes becézőnévből. A nagyon gyakori *-i* képzős becézőnevek például már az I. szakaszban, vagyis 1770 és 1800 között az összes becézőnévnek 9,4%-át tették ki, majd az állandóan növekvő megterhelés következtében (ezt egyébként grafikon is mutatja a 77. lapon) az V. szakaszban, azaz 1871 és 1895 között már a becézőneveknek 42,9%-a alakult *-i* képzővel. Vidékenként ez úgy oszlott meg, hogy — különösen a történeti adatokban — a dunántúli területeken volt a legmegterheltebb, míg a Tiszántúlon, főleg Szatmárban jóval kisebb számban fordult elő. A mai adatok szerint kiegyenlítődés

mutatkozik, de még mindig a Dunántúlon gyakoribb ennek a képzőnek a használata. Az adatokat térképre vetítve is megtaláljuk (78), ami még jobban szemlélteti az elmondottakat.

Az értekező részben egy fontos terminológiai kérdésről is szó esik. Már korábban tisztázódott, hogy a „becézőnév” nem több hagyományos műszónál, s tulajdonképpen a nevek alaktani kategóriáját jelöljük vele. Éppen ezért szükséges volt ennek a kategóriának funkció szerinti felosztása, s új terminus technicusok bevezetése. Hajdú Mihály a következő elnevezéseket használja: „babusgatónevek”, „kedveskedőnevek”, „megszólító nevek” (véleményem szerint talán elterjedtebb a „szólítónév”), „említőnevek”, „tréfás nevek” és „gúnynevek”. Ő maga is felhívja a figyelmet arra, hogy valamennyi névtípusnál átmenet, fedés tapasztalható, éles határvonalat nem lehet közéjük húzni.

A szerző ezután tér rá a magyar becézőnevek alaki rendszerének bemutatására. Az eddigi — általában Szabó T. Attila rendszerezésére épülő — osztályozások alapkategóriáin kívül Hajdú Mihály újabb csoportokat is felvett, ezek a következők: mássalhangzóváltozással alakult becézőnevek, pl. *Csuri* (< Gyuri < György); magánhangzóváltozással alakult becézőnevek, pl. *Dini* (< Dénes); névcserék, pl. Antal: *Tomi, Tomka*; becézőnévként használt közszavak és tulajdonnevek, pl. *Sóska* (< Jóska < József) és *Bilicsi* (< Ilona); nevek helyett álló idegen szavak és tulajdonnevek, pl. *Szilvuplé* (< Szilveszter) és *Aida* (< Ida); idegen keresztnévek használata becézőnévként megfelelés vagy hasonló hangzás alapján, pl. *Misel* (< Mihály); végül „a fenti csoportokba be nem sorolható becézőnevek” közé kerültek azok, amelyeknek alakulásmódja nem szabályos és nem is mindig világos, rendszerbe foglalásuk további kutatást igényel. Ezek között találtam egyet, amelyet én a becézőnévként használt közszavak közé vennék be. Ez a *József*-nek *Szepera* becézőnévi alakja, amely, úgy gondolom, hogy a *szépéra* ’fölközt tej, másodrendű tej’ (ÜMTSz. cédulaanyaga), sőt ’tejesarnok’ (Hosszú Ferenc szóbeli közlése) jelentésű tájszóval függhet össze, s a *József* névhez való kapcsolását az alapnév egy másik becézőjéhez, a német eredetű *Szepe*-hez hasonló hangzása is nagymértékben elősegíthette.

A magyar becézőneveknek Hajdú Mihály könyvében bemutatott alaki rendszerét ismertetni helyszűke miatt szinte lehetetlen, ezért csupán annyit szeretnék megjegyezni, hogy az egyes becézőnévképzők és tövek mintaszerű, alapos, minden részletre kiterjedő elemzését kapjuk. A történeti és a jelenkori adatok összevetéséből megtudjuk, hogy az egyes képzési módok és képzők milyen mértékben elevenek, mennyire gyakoriak vagy esetleg visszaszorulóban vannak már. A továbbiakban arra is választ kapunk, hogy az ország melyik vidékén a legelterjedtebbek az egyes képzők, s hogy mely nevekhez járulnak leginkább. A becézőnevek hangulati értékéről és funkciójáról szintén szó esik.

Igaz, hogy a címben is csak a becézőnevek szerepelnek, de a könyv ennél többet nyújt: bepillant a magyar keresztnévek világába is. Mivel a becézőnevek bemutatásakor állandóan hivatkozni kell a teljes név meglétére vagy hiányára, ezért az alapnevek megterheltsége éppúgy szóba kerül, mint a névadási szokások vagy a névdivat. A levont következtetések és általános érvényű megállapítások közül a következőket ragadnám ki. Az egyik szerint nem a név gyakorisága, hanem régisége dönti el, hogy több vagy kevesebb-e a becézőnévi változata (195), a másik szerint „nincsen olyan keresztnévünk, amelyiket egyetlen alakban használtak volna az ország egész területén, minden funkcióban, valamennyi előfordulásban” (38). Bár a mindennapi életben is tapasztalhatjuk, itt a számok is bizonyítják, hogy a női neveknek sokkal több a becézőváltozatuk, mint a férfineveknek (35).

A könyvnek több mint az egyharmadát kitevő adattár teljességre törekedve tartalmazza az összes adatot. A betűrendben álló teljes nevek után először a történeti (T), majd a jelenkori (J) adatok szerepelnek forrás-, illetőleg helymegjelöléssel. Az előbbieknél

számot, az utóbbiaknál utalást találunk a becézőnév gyakoriságára vonatkozóan. A jelenkori adatok hangulata és funkciója szintén kiderül minden esetben. Pl. *Gellért J: Gellértke* (Orosháza, e. → gy. msz); ahol az e. egy személyt, a nyíl a megszólítás irányát, a gy. gyermeknyelvi adatot, az msz. pedig megszólítónevet jelent. (Történeti adat itt nem fordult elő.) A könyvben való könnyebb tájékozódást az adattár után következő névmutató segíti elő.

Bizonyára akadnak olyan kérdések, amelyeket Hajdú Mihály ezúttal nem, vagy csak futólag tudott érinteni, a játékos névalkotásnak például eredetileg külön fejezetet szánt. Éppen ezért reméljük, hogy most megjelent kitűnő munkája után még másokkal is gazdagítja majd névkutatásunknak ezt a — öt idézve — bonyolult, sokrétű és meg lehetőségen kimunkálatlan ágát.

Posgay Ildikó

Magyar nyelvészeti kiadványok Csehszlovákiában. I. Solamen miseris . . . ! Sok jogos panasz elhangzott már kiadványainknak — nem utolsósorban a Nyelvőrnek — késedelmes megjelenése, az ún. nyomdai átfutási időnek ingatag hosszadalmassága miatt. Ez a helyzet Csehszlovákiában sem ismeretlen. A pozsonyi Komensky-egyetem magyar nyelvi és irodalmi tanszéke 1971-ben konferenciát rendezett az önálló magyar tanszék megalakulásának húszéves jubileuma alkalmából. A konferencián elhangzott előadások az egyetem évkönyvében 1974. végén jelentek meg. (Zborník Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského. Philologica. R. XXV. 1—269).

A két (irodalomtudományi és nyelvtudományi) szekcióban megrendezett szimpozion nyelvészeti előadásai a következők voltak: Bredár Gyula, A magyar nyelv idegen nyelvként való tanításának néhány kérdése; Deme László, Köznyelv és nyelvjárások viszonya nemzeti és nemzetiségi körülmények között; Kálmán Béla, Az amerikai magyarok nyelve; Kázmér Miklós, A csehszlovákiai magyar nyelvjáráskutatás; Kovács István, Zsámboky magyar nyelvű levelei; Ondrus Pavol, O vzájomnom vplyve nepríbuznych jazykov; Sima Ferenc, A Szlovákia területén levő dunántúli és palóc nyelvjárás közti átmenet kérdéséhez; Skalička Vladimír, A magyar nyelvtudomány lehetőségei; Zsilka Tibor, A XX. századi magyar irodalom statisztikai felmérése.

Négy-öt év a tudományos—technikai forradalom száguldó időszakában természetesen már rányomja fejlődési bélyegét minden szakmunkára. Különösképpen elkerülhetetlen ez az egyenlőtlen verseny az idővel akkor, ha olyan élő, le nem zárt, mert le nem zárható kérdések vizsgálatáról van szó, amelyek más időszakban más arculattal, de mindenkor követelő aktualitással merednek a szakemberek elé. Kell-e hangsúlyozni, hogy a nyelvtudomány is bővelkedik ilyen antaioszi feladatokban és problémákban? Éppen ezért méltánytalanság volna az 1971-i szimpozion közreműködőivel szemben, ha előadásukat most akarnánk kritikai mérlegre helyezni. (Milyen mérföldes lépéseket tett már meg azóta például a magyar nyelv idegen környezetben való tanításának problematikája, amellyel ma már hazai és külföldi írók egész sora foglalkozik. Gondoljunk csak a Nyelvőr utóbbi számaiban megjelent cikkekre vagy a Nyelvünk és Kultúránk füzetsorozat lapjaira. A statisztikai vizsgálati módszerek széleskörű kiterjedtségéről meg éppen a pozsonyi szimpozion előadójának, Zsilka Tibornak új könyve [Stilisztika és Statisztika. Bp. 1974. Ism. Nyr. 99: 236—8] tanúskodik.) Mellőzve tehát mindenféle kritikai megjegyzést vagy sablonos kivonatoló ismertetést, arra a közös és változatlanul érvényes funkcióra utalok, amelyet a szimpozion előadásai elhangzásukkor és ma egyaránt betöltöttek és betöltenek. Deme László zárószavait felidézve, az előadások a szlovenszkiai magyar nemzetiségnek olyan lét- és fejlődéskérdéseit vetették fel, amelynek a csehszlovákiai tudományosság a fejlődő tudatformája. Példát adtak a szocialista hazának há-

szocialista közösségnek is arra, hogy a különféle kultúrák anyanyelvűsége csak felületi szinten választ szét, magasabb fokon: a műveltség, a szocialista emberség szintjén már egybekapcsol.

2. A pozsonyi Madách Kiadó 1973-ban jelentette meg Csanda Sándornak Balassi Bálint költészete és a közép-európai szláv reneszánsz stílus c. tanulmányát. Az irodalomtörténész szerző természetesen nem szándékozott nyelvészeti munkát írni, de könyvének tárgya és vizsgálati szempontjai minduntalan nyelvi, stilisztikai módszerek alkalmazására készítetik. A stilisztikai elemzéseknek különböző formájú és szintű megelenése elsődrendűen jellemző Csanda könyvére. Verselemzéseiben az explication de textes hagyományai éppen úgy fellelhetők, mint a modern strukturalista és statisztikai irányzatok megnyilvánulásai. A vizsgált költői mű és a vizsgálat időszaka közötti 400 év elkerülhetlenné teszi Balassi költői nyelvének nyelvészeti (nyelvtörténeti) elemzését is. Csanda elvi álláspontja, vizsgálatának kiindulási alapja igen helyes. Balassi költői nyelvében három réteget különböztet meg: a) a régebbi magyar hagyományt, b) az európai költészet stílusát, főként szóképeit, c) egyéni újításait, eredeti kifejezéseit (8). Kár, hogy ez a differenciáló nézőpont nem érvényesül következetesen és egyenletesen az értekezés egyes részeiben. A szerző nem bontja ki elég plasztikusan és mélyrehatóan azokat a nyelvi, stilisztikai elemeket, amelyek Balassi költészetére elsősorban és specifikusan jellemzők. Íme egy példa:

Vitéz próba hele, kiterjedt sík mező,
S fákkal, kősziklákkal bővös hegy, völgy, erdő,
Kit az sok csata jár s jószerencseleső,
Legyen Isten kozzád sok vitézt legellő!

A szerző a vers archaikus kifejezései közé sorolja a *szerencseleső* szót. Jelentése — Csanda értelmezése szerint — 'leshely az ellenségén való rajtaütésre' (87). Az idézett szóalak azonban *jószerencseleső*. (Így fordul elő Csandánál és Eckhardt [Sándor 1961-i kiadásában is.) Ez pedig lényeges különbség már csak azért is, mert — legalábbis a mai olvasó számára — így még jobban felerősödik az ismert bányászkiöszöntésből is visszacsengő, hangsúlyra, időmértékre egyaránt kottázható zeneiség. Ezt fokozza a két hosszú labiális magánhangzótól közrefogott négy *e* hang játszi könnyedsége is. Bizonytal közrejátszik a *les* szónak mint ősi nomenverbumnak kettős arca s ebből eredőn a szójelentésből kisugárzó feszült, izgalmi állapot és homály, hiszen a szó nemcsak helyet, hanem személyt is jelölhet. A *jár* igéhez kapcsolódó szerkezeti beépítés ez utóbbi mellett szól, de a mondatban alkalmazott megszemélyesítés az előbbi sem zárja ki.

Az ilyenféle mikrofilológiai elemzések hiánya számomra annál feltűnőbb, mint-hogy Csanda nem egy helyen adja tanújelét elemző készségének. Ilyen pl. a költő szórendjével kapcsolatos finom észrevétele: „Balassi a nyomaték kedvéért a sor vagy félsor elejére lényeges szót tesz, s ilyenkor a szórendet megbontva eltolja a kevésbé fontos névmást, igekötőt, kötőszót stb. pl. „Búnál kik egyebet nekem nem nyertetek” (Kik búnál egyebet helyett)” (90).

Csanda Sándor könyvének van két rövid, kifejezetten nyelvészeti jellegű fejezete: Nyelvhasználati sajátosságok, ill. Szó- és szólásmagyarázatok (102—11). A szerző szempontjából jelentéktelen fejezetek nyelvtudományi mérlegen erősen kifogásolhatók. Annál értékesebb tényanyagot tartalmaz a könyv szóképekkel, alakzatokkal foglalkozó terjedelmes ötödik fejezete (140—260). Hasznos tárháza ez nemcsak Balassi költői eszközeinek, hanem a kontrasztív stilisztika számára is jól hasznosítható dokumentációs forrás.

3. A pozsonyi—óvárosi CSEMADOK (Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kulturális Szövetsége) mellett működő ifjúsági csoport sokszorosított „időszaki közlőnyt” indított meg 1975 elején Új Horizont címmel. A mindössze 22 ívoldalas első füzetben néhány szépirodalmi írás mellett Baracsai Kovács István gyűjtéséből öt gömöri népballadát olvashatunk. Egy másik cikk „-la” (Szarka László) jelzéssel „Egyetemistáink magyar diáknyelvéről” szól. A csehszlovákiai magyar diáknyelv használatát párhuzamba állítja Matijevics Lajos „A vajdasági magyar diáknyelv” c. munkájából megismert diáknyelvvél. A cikkíróval együtt természetesnek tarthatjuk, hogy az egyetemi hallgatók nyelvhasználatában mindennapos a *dekan*, *fakulta*, *zápocset* ('beszámoló') -féle szók csoportja. De egyetértünk azzal is, hogy a szerző elmarasztalja az olyan szlovák szavak átvételét, amelyek fölöslegesen, kényelemből vagy modorosságból kerülnek a magyar nyelvbe. A *vóbec* ('egyáltalán'), *dokonca* ('sőt, még hozzá') szók használata magyar szövegben először még szellemesnek tűnhet, írja a szerző, de később inkább egy elszomorító jelenség tüneteit kell bennük látnunk: a hazai (= csehszlovákiai) magyar köznyelv már „bevett” szlovákizmusaihoz a mi közreműködésünkkel újabbak társulnak.

A füzet közli a Sas Andor egyetemi önképzőkör alapító levelét. (Sas Andor [1887—1962] a pozsonyi egyetem magyar nyelvi és irodalmi tanszékének első vezetője volt.) Az alapító levél III. pontja szerint „A Sas tagjai nyelvészeti kiselőadásokat is szerveznek. Célunk, hogy a csehszlovákiai nyelvművelés színvonalát emeljük, hogy a magyar nyelv tanításában jelentkező hibákra felhívjuk a figyelmet.”

4. A legutóbbi évek csehszlovákiai magyar könyvkiadása egy önálló nyelvészeti munkával is gazdagodott. A Madách Könyvkiadó 1973-ban jelentette meg Zsilka Tibornak A stílus hírértéke c. tanulmánygyűjteményét. E könyvről a Nyelvőr olvasói külön ismertetésben tájékozódhattak (Nyr. 98: 370—1).

5. Ide kívánczik — legalább megemlítsésképpen — az is, hogy az Irodalmi Szemle, a csehszlovákiai magyar írók irodalmi és kritikai folyóirata gyakran közöl nyelvészeti vonatkozású írásokat, az Új Szó napilapnak pedig állandó nyelvművelő rovata van.

Benkő László

Lakó György: Sajnovics János. Budapest, Akadémiai Kiadó 1973. 247 lap

A nyelvtudomány újabb és újabb eredményei, az állandóan gyarapodó modern szakirodalom mellett gyakran hajlamosak vagyunk megfeledkezni e tudományág régebbi művelőiről. Pedig jelentőségük vitathatatlan, hiszen munkásságuk eredményeit közvetve vagy közvetlenül ma is felhasználjuk. Ezért rendkívül hasznos az Ortutay Gyula szerkesztette „A múlt magyar tudósai” című tudományos ismeretterjesztő sorozat.

E sorozat egyik köteteként jelent meg az alább ismertetendő mű is. Sajnovics Jánosról a Demonstratio megjelenése óta kezdetben elítélő, majd a finnugrisztika térhódítása után elismerő írások egész sora jelent meg. Közöttük összefoglaló mű csak kettő van. Hozzájuk társul most harmadiknak Lakó Györgynek, több Sajnovicsról szóló értekezés szerzőjének a műve.

A mű bevezetése a Sajnovics munkásságának tárgyalásához elengedhetetlenül szükséges korabeli társadalmi viszonyok vázlatát adja. Ezt tömör életrajz, majd a vardói expedíció színes, Sajnovics naplójából, illetőleg levelezéséből merített részletekkel ele-

venné tett leírása követi. „A Demonstratio keletkezése” című fejezetből fontos kiemel-nünk Lakó Györgynek a Demonstratio keletkezési helyére és idejére vonatkozó új, logikus okfejtéssel alátámasztott nézetét, mely szerint Sajnovics a Demonstratiót csak Koppen-hágában, Vardö szigetéről hazafelé utaztában kezdte el írni.

A könyv törzsanyagát a „Sajnovics tanítása a magyar–lapp nyelvrokonságról és a nyelvek életéről” című fejezet, azaz a Demonstratio bemutatása és értékelése alkotja. E fejezet felosztása megegyezik a Demonstratióéval. A szerző végigkíséri Sajnovics munkájának minden fontosabb megállapítását, kiemeli helyes nézeteit. Tévedéseit vagy a nyelvtudomány mai állása szerint helytelennek bizonyult állításait nem ítéli el, hanem mélyrehatóan elemzi, és őket a korabeli nyelvészet eredményeihez viszonyítva magya-rázza meg. Így egyrészt hű képet kapunk a Demonstratióról, másrészt a lappológia mai eredményeit is megismerhetjük.

Csak néhány fontosabb kérdést említek meg az e fejezetben tárgyaltak közül: tisztában volt-e Sajnovics a szabályos hangmegfelelés fogalmával; miért nem használta fel az általa gyűjtött lapp anyagot és magyar tudását, miért használta ehelyett a Szenci Molnár Albert szótárából, illetőleg a Leem-féle lapp nyelvtanból vett példaanyagot; mi volt Sajnovics véleménye a nyelvek és nyelvjárások közti különbségről stb. Emellett a szerző gazdag szemléltető anyagot közöl Sajnovics lapp–magyar, illetőleg német–dán szövegyeztetéseiből.

„A Demonstratio nyelvészettörténeti szempontból legfigyelemreméltóbb része — írja Lakó György — az Elenchust követő fejezet (A nyelvtani összehasonlítás). Tehát Sajnovics tudatában volt már annak is, hogy két nyelv rokonságának bebizonyításához nem elegendő a szövegyezések feltárása, mellettük szükség van a nyelvtani egyezések be-mutatására is” (142).

A Demonstratio részletes elemzése után két fejezet tárgyalja Sajnovics e művének hazai fogadtatását, illetőleg külföldi visszhangját. A könyv utolsó „A Demonstratio tudománytörténeti jelentősége” című fejezetében Lakó György két sokat vitatott elvi kérdést tisztáz bebizonyította-e Sajnovics a magyar lapp rokonságot, és megalapítója-e az összehasonlító nyelvészetnek, avagy sem. A kötetet bibliog-ráfia teszi teljessé.

Nagy hiányt pótol ez a könyv nyelvészeti irodalmunkban, hiszen a Sajnovicsról szóló két régebbi monográfia már több szempontból elavult, magát a Demonstratiót pedig hazánkban csak latinul, dánul és néhány év óta németül olvashatjuk. Bár egy monográfiának sosem az a célja, hogy az eredeti művet vagy annak fordítását helyette-sítse, mégis Lakó György könyvének elolvasása után teljes képet kapunk a Demonstra-tióról. Ez a pontos tartalmi leírásnak és jelentősége beható elemzésének köszönhető.

Szamák Ágnes

A Nyelvőr postája

Molotov-koktél. Déry Tibor A félfülű c. kisregényéből idézzük a következő mondatot: „[Egy állítólagos tüntető] molotov-koktét hajított a rendfenntartó közegekre” (Kortárs, 1975. 1. sz. 13).

Lehet, sőt valószínű, hogy a *Molotov-koktél* szóösszetétel korábban is előfordult már a magyar szépirodalomban s még inkább persze a külpolitikai publicisztikában. Most azonban bennünket ne az első magyar lelőhely megállapítása érdekeljen, hanem inkább két — másképpen fontosnak látszó — probléma. Az egyik az, hogy a című írt s a nemzetközi politikai irodalomban újabban — sajnos — rendkívül gyakorivá vált, sőt szinte naponta előforduló kifejezést nem közli s nem magyarázza sem az ÉrtSz., sem a TESz., de még a Bakos Ferenc szerkesztette, 1974-ben közzétett Idegen szavak és kifejezések szótára sem. A másik pedig az, hogy a nemzetközi szótárirodalom is csak néhány év óta — nyilvánvalóan az állandósulás hatására — tünteti fel e különös szóösszetételt, anélkül azonban, hogy kielégítő magyarázatot adna eredetéről. A jelentése egyértelmű: olyan, robbanóanyaggal — rendszerint a benzin és a foszfor keverékével — töltött palackról van szó, amely szilárd tárgyhoz csapódva pusztító hatást eredményez. E sorok írója is láthatta ezeknek a házilag gyártott, szerfőlött kezdetleges készítményeknek a rendkívüli hatékonyságát 1944. augusztusában, a Párizs felszabadításáért vívott harcok napjaiban; s jöllehet már akkor is használatos volt e fogalomköri nevük — *Molotovkoktél* — a világnyelvek értelmező szótárai és a lexikonok csak legújabbban foglalkoznak vele.

Így az évenként megjelenő Petit Larousse 1968 óta tartja számon, a kiadvány jellege folytán érthetően szükségzavú fogalmi meghatározással; az 1972-i kiadású Dictionnaire du français vivant c. értelmező szótár, miként a Nouveau dictionnaire pratique Quillet (1974.) c. lexikon is viszonylag részletesen írja le szerkezetét és használatát, a keletkezés körülményeiről azonban egyik sem szól.

A Brockhaus Enzyklopädie (1971.) szintén ismerteti e robbanószer összetételét, s kiegészítőleg megjegyzi, hogy elsőként a szovjet csapatok használták a második világháborúban. Ugyanilyen értelmezéssel, illetőleg időbeli rögzítéssel közli szóösszetételünket az Oxford Illustrated Dictionary (1975.) is.

További észrevételeink szempontjából azonban legtanulságosabb a Paul Robert szerkesztette Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française magyarázata, főleg pedig e magyarázat szemléltetésére idézett irodalmi példája. Először is feltűnő, hogy a „Robert” 1969-i első kiadásában még egyáltalán nem szerepel a *Molotov-koktél*, az egy évvel később közzétett pótkötet viszont már nemcsak a meghatározást közli, hanem — szemléltetés végett — Armand Lanoux „Le commandant Watroux” c. regényének egy mondatát is. Eszerint az egyik regényhős úgy beszél, mint „a területi legények, akik benzines palackkal, *Molotov-koktéllal* robantották fel a német harcokcsikat”.

Ezt az idézetet azért tartjuk fontosnak, mivel a kortársak emlékezése szerint is a spanyol polgárháborúban (nem pedig — miként a Brockhaus vagy az Oxford állítja —

a második világháborúban) kezdték használni ezt a kézi gyártmányú robbanószerkezetet. S talán, tüzetesebb kutatással, az a föltevés is bizonyítható lehetne, hogy jobboldali haditudósítók kapcsolták össze — lekicsinylő, megvető szándékkal — a szovjet Népbiztosok Tanácsa akkori elnökének nevét az ismert alkoholkeverékkel, hogy így rágalmazzák a köztársaságiakat, részint politikai rokonszenvűk, részint pedig hiányos föl-szerelésük miatt.

Ha e föltevés igazolódik, azzal a gyakori jelenséggel találkozunk ismét, hogy egy gúnyzó funkciót változtat s komoly — sőt ez esetben nagyon is veszélyes — tartalmú fogalmat fejez ki. Az persze fölöttébb valószínű, hogy e funkcióváltozás épp a második világháború idején kibontakozott népi felszabadító mozgalmak, illetőleg partizántevékenységek hatására ment végbe, s ez indokolja, hogy több nagy nemzetközi lexikon — tévesen — ekkorra időzíti a fogalom keletkezését is.

Dobossy László

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Az *x* és a *gz* ingadozása idegen szavakban. Pataki Mihályné — 1073 Budapest, Dob u. 108. — azt szeretné tudni, miért írunk *gikszer*-t, *expo*zé-t, *sex appeal*-t, *exkuzál*-t, *egzotikus*-t; nem lehetne-e egységesíteni?

A magyar nyelvben használatos idegen szavak írásában tapasztalható *x* ~ *gz* ingadozásról szólva mindenekelőtt különbséget kell tennünk a latin eredetűek és a többi, nem latin (esetleg: nem közvetlenül latin) szó között. Az utóbbiakról, mert ez egyszerűbb kérdés, röviden csak ennyit: a német eredetű *gikszer* (ausztriai német *Gickser* 'hangbicsaklás [énekben]') *ksz*-szel, nem pedig *x*-szel írandó; ez utóbbi megoldás már csak azért sem lehetséges, mivel ebben a szóban tulajdonképpen soha nem is volt *x* (l. a német eredetit!). Az angol *sex appeal*-t (ejtése: szekszepíl) viszont egyelőre még nem fonetikusán írjuk. Voltaképpen sem a *gikszer*, sem a *sex appeal* nem tartozik ide, mivel egyiket sem ejtjük — s így nem is írhatjuk! — *gz*-vel, s ennél fogva az *x* ~ *gz* ingadozás szempontjából érdektelenek. Ez utóbbi csak a latin eredetű szavakban figyelhető meg. Ezekről a következőket mondhatjuk: a latin *x*-et szó végén és mássalhangzó előtt nem ejt(het)jük *gz*-nek, csak *x*-nek, emiatt írásmódjuk is egységes. A levélíró példái közül tehát *x*-szel ejtjük és írjuk az alábbiakat: *főnix*, *szfinx* (ugyanígy a prepozíciós, különírt kifejezésekben: *ex libris*, *ex officio*); *excellenciás*, *excesszus*, *exkulpál*, *exkuzál*, *exhumál*, *exlex*, *expedíció*, *experimentum*, *expíál*, *exponál*, *export*, *expo*zé, *extázis*, *exteriőr*, *extraktum*, *extravagáns*, *extrém* (ezek közül egyébként az *expo*zé és az *exteriőr* tulajdonképpen külön kezelendő, mivel a franciából való átvételek, mint alakjuk is mutatja). A szó eleji, nevekben vagy ritka szavakban előforduló *x*-et mindig *x*-nek ejtjük és írjuk: *Xavér*, *Xanthippé*, *xilofon* (ezek görög eredetűek).

A levélíró által kifogásolt helyesírási ingadozás csak azokban a szavakban lehetséges, amelyekben az *x* két magánhangzó közötti (intervokális) helyzetű. Ezeket a szavakat valóban ejt(het)jük *gz*-vel. Egy részükben már diadalmaskodott a fonetikus írásmód (*egzotikus*, *egzaltált*, *egzisztencia*), más, ritkábban használt szavakat viszont még a hagyományos, latinos módon írunk: *exemplifikáció*, *exitusz*, bár kiejtésük — az Idegen szavak kéziszótára szerint — *gz*-s: [egzemplum], [egzítusz].

K. G.

Szabó T. Attila köszöntése

(Elhangzott a Kossuth-adón 1976. március 26-án, a magyar nyelv hetén)

Lőrincze Lajos:

Kedves Hallgatóim!

A múlt év végén s ez év elején több napilapunk, irodalmi, szakmai folyóiratunk szokatlanul lelkesen üdvözölt egy szótárt, amelynek első kötete látott napvilágot. Az Élet és Irodalom cikkírója, Vargha Domokos éppenséggel egyetemes fontosságúnak tartja a szóban forgó művet:

„E szavakat: *egyetemes fontosságú* már nagyon megfontoltan írtam le, egy csöppet sem elszévesztve. Az egyetemes magyar kultúra szempontjából éppoly helyénvaló ez a fogalmazás, mint egyetemes európai nézőpontból. A nyelvész, történész, néprajzos és egyéb szaktudósok a megmondható, hogy milyen dús alapanyagot kínál ez a munka a maga szóanyagával, magyar, román és német értelmezésével, példamondataival, forrásainak pontos adatolásával a további kutatások számára. Azt viszont már a szótár bármely értő forgatója felfedezheti, mit kínál ez a csaknem fél évezred levéltári anyagából egy élet munkájával, aszkétikus türelmével összehordott anyag a magyar nyelv minden mai és majdani használója, írók és nem írók számára, messze túl a történelmi Erdély határain is.”

Nilván sok hallgatónk tudja is már, kiről, miről van szó. Szabó T. Attiláról, a kolozsvári egyetem nyugalmazott professzoráról, aki nemrég töltötte be hetvenedik életévét, illetőleg az ő művéről, az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárról. Ennek a nagyszerű műnek a megalkotóját akarjuk most egy kissé közelebb hozni hallgatóinkhoz. Erre az alkalomra meghívtam Benkő Loránd akadémikust, egyetemi tanárt, aki nemcsak kiváló ismerője az ünnepezt tudományos munkásságának, hanem egyike legrégibb tanítványainak is. Szabó T. Attila indította el — több mint 30 évvel ezelőtt — tudományos pályáján a kolozsvári egyetemen.

Hol is kezdjük? Talán kezdje el maga az ünnepezt a vallomást.

Így beszél az indulásról az Élet és Irodalom romániai magyar párjában, a Hétben: „Elsősorban nyelvész vagyok, és a nyelvtudományi érdeklődés ébredésekor a 30-as évek elején, Csűry Bálint tanítványaként nyelvjáráskutatónak indultam. De kitérőkkel.

Irodalomtörténésként kezdtem a tudományos munkálkodást. A debreceni egyetemen benyújtott doktori értekezésem még irodalomtörténeti munka volt. A kéziratot énekeskönyvekről állítottam össze egy, a megjelenés idejében úttörőnek számító bibliográfiát; irodalmi-irodalomtörténeti érdeklődésem késői terméke a Haja-haja virágom című virágének-gyűjtemény.

Már 1925-től, amikor Kelemen Lajos mellett a levéltárban dolgozni kezdtem, a hatalmas birtokösszeírás anyagban kutatva rengeteg helynévvel találkoztam. Hozzákezdtem a gyűjtéshez. 1933-ban előadást tartottam A helynévgyűjtés jelentősége és módszerei címmel. Előadásom hamarosan meg is jelent. Azóta, úgy látom, a magyar nyelvtudományban nagyjában azzal a módszerrel dolgoznak, amelyet magam alakított-

tam ki Ötven évi ilyen irányú kutatómunkám eredményét néhány megjelent kötet, nem egy tanulmány és 80 doboz kézíratos anyag őrzi” (1975. szept. 12.).

A magyar névkutatásban, főként a földrajzinév-kutatásban Szabó T. Attila korszakot jelent. Akik ezzel a tudománnyal foglalkoztak és foglalkoznak korunkbeliek és fiatalabbak, bizonyos fokig mind az ő tanítványainak mondhatjuk magunkat. Ezelőtt 35 évvel én is az ő könyvecskéjéből tanultam meg a helynévgyűjtés módszerét, de nagyon szívesen emlékszem arra is, hogy meglátogatott Szentgálon, megnézte munkámat, tanácsokat adott, s azután sétáltunk a határban, együtt járkáltunk Veszprém zezugos utcáin s néztünk le az ősi várból a Séd völgyére. De akik nem voltak vele közvetlen kapcsolatban, azok is haszonnal forgatták — nem is tudták kikerülni, nélkülözni — óriási anyaggyűjtését. Amerre hivatása, tanári munkája vitte, ott tudományos kutatásának is nyoma maradt: egy-egy kötet annak a tájnak a mai és történeti névanyagából.

Ő maga ezt írja *Nyelvünk életéből* című gyűjteményes kötetének bevezetésében: „Főként a két neveltetési hely: Dés és Kolozsvár meg tanári működésem kezdeti szakaszának két állomása, Nagyenyed és Zilah, valamint e pontok környéke, később a kutatási térül választott Kalotaszeg, Közép-Erdély, a székelység és a moldvai csángóság nyelvi-népi, néprajzi és történeti jelenségei állottak munkásságomnak egész folyamán érdeklődésem központjában” (12—3).

Szabó T. Attila példája ma is hat: nyilvánvaló, hogy az ő egykori kezdeményezése, lelkesítése munkál, hat abban is, hogy egymás után jelennek meg a nagyszerű, nagy értékű földrajzi névi megyei monográfiák nálunk.

Szabó T. Attila munkássága egy idő után más irányba fordult. Azaz lényegében mégsem változott meg, mert továbbra is szülőföldje múltját, életét kutatta, tanulmányozta.

Benkő Loránd:

A magyar nyelvtudomány történetében nem egy példát ismerünk arra, miként határozta meg a tudós tevékenységének egészét, indító rúgóit, célját, témáit szülőföldje iránti olthatatlan szeretete. Elegendő e vonatkozásban arra utalni, hogyan nőtt össze a jeles nyelvjáráskutató Csűry Bálint munkássága a Szamosháttal, vagy a kiváló nyelvtörténész Pais Dezső életműve a zalai tájakkal.

Lőrincze Lajos barátom helyesen említi, hogy Szabó Attila munkásságának középpontjában is a szülőföld áll, annak kétszeresen is tág értelmében. A szülőföld fogalma ugyanis nála egyrészt az egész Erdély hatalmas régióit jelenti, másrészt annak egykori és mai népéhez kapcsolódik.

Ebből következően Szabó Attila nyelvészeti bűvárlatai nem öncélúak, hanem a nyelvi tényeket produkáló emberek életkörülményeinek, gondolatvilágának megismerését célozzák. Innen magyarázható, hogy őt mint nyelvtudóst nem annyira a nyelvi szerkesztés elvontabb, viszonylag szárazabb témái érdeklik, hanem a szó, a név áll vizsgálatainak középpontjában. A szó, mely a maga pontos jelentéstartalmával, mozgékonyásával a leghívebben képes tükröztetni a társadalom mindenkori anyagi és szellemi műveltségét, amely messzi korok üzenetét is nagy forrásértékkel képes a mába közvetíteni.

Szabó T. Attila tanulmányok, cikkek százaiban világította meg szülőföldje szavainak, kifejezéseinek, neveinek eredetét, sajátosságait. Írásait széles körű nyelvészeti tájékozottsága mellett igen mélyreható történeti, néprajzi, irodalmi ismeretek, a problémák komplex szemléletére való határozott törekvés jellemzik. De bármennyi értékes tudnivaló magyarázatát tartalmazza is feldolgozó jellegű munkássága az erdélyi múltból, mindez szinte csak töredéke annak, amelyen lehetőségeket e tekintetben hatalmas gyűjteménye, az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár százezrekben számolható adatai a további

búvárlatokra biztosítanak. Ennek a nyelvtörténeti forrásanyagnak az alapján egy sok évszázadra visszanyúló erdélyi művelődéstörténet körvonalai bontakoznak ki, melyben nemcsak a keleti magyarság kulturális múltja foglaltatik, hanem az Erdélyben együtt élt népek — magyarok, románok, németek — közösen kifejlesztett műveltsége és egymásra tett művelődési hatása is. A problémakörnek ezt az oldalát tekintve eszmei-politikai tekintetben is rendkívül becses Szabó Törpényi Attila nyelvészeti tevékenysége.

Lőrincze Lajos: Kétségtelen, hogy Szabó T. Attila életművének betetőzése az a szótár, amelyről már szoltunk, amely csodálatosan gazdag tárháza a magyar nyelv kincseinek, kifogyhatatlan, kimeríthetetlen bőségsszerű mindazok számára, akik az erdélyi népek múltját kutatják, egykori életét akarják megismerni. Nem szótár, szótörténeti tár. De talán méginkább művelődéstörténeti kincstár. A nyelvtudomány egyhangú lelkesedéssel fogadta, de ugyanígy a néprajzosok, történészek is. Mégis talán ne őket idézzük, hanem azokat, akik szakmai elfogultság nélkül ítélnének. Ezt írja az I. kötetről Gáll Ernő, a Kolozsváron megjelenő Korunk főszerkesztője:

„Ha a nyelv általában az etnikai közösségek ismérvei közé tartozik, az anyanyelvben a nemzetiségi lét és művelődés egyik fő értékét és garanciáját láthatjuk. Anyanyelvünk történetének feltárásával Szabó T. Attila a romániai magyarságnak, az egész ország művelődésének tett pótolhatatlan, nehezen felbecsülhető szolgálatot. És tette ezt nem csupán azzal, hogy a nyelvi múltat feltárta, hanem azáltal is, hogy ezzel a teljesítménnyel a jelen és a jövő építéséhez járult hozzá” (Igaz Szó 1975. 2. sz. 127–8).

Bajor Andort, a neves erdélyi író is megihlette Szabó T. Attila műve. A szótárban olvasott szavakat belefűzve lelkes üdvözlétébe ezt írja az Igaz Szóban:

„Szabó T. Attila gazdag életművének ez a csúcsa először a beépített tér ijedelmével tölt el.

A tudós egy félmondatban közli, hogy közel ötven évig dolgozott rajta, és egymillió adatot használt.

Ez már elegendő ok lehet a szent borzongásra, mert a szavaktól a Kozmosz ismeretlen hidege és ténta-feketésege tör reánk.

Úrhajósok beszámolóiból megszoktuk a millió kilométereket, de ők a megfoghatatlan semmibe szállnak, míg a nyelvész szótól szóig utazott. Az első kötetben több mint százezer cédulára alapoz. Ehhez nem hangyaszorgalom kell, hanem titáni szenvedély, olyan, amely Héraklészt hajtotta, amikor elhozta Minosztól a krétai bikát.

Szabó T. Attila a málló történelemből, aszú századok mélyeiből ragadta ki a Tárban föltündöklő, bűvös szavakat, akár Varga Péter, aki 1568-ban *bűvös hájat* szerzett titokban a semmiből.

Ha a szótárba lapozunk, eltűnt időkbe vágatunk szavainkon, *betyárbundában*, *bírák* és *bábajosok* közé, ahol *beszédünk* megszíneződik, nehéz lesz, mint a *borostyánvirág* illata és *boshimessé* változik, hogy mintájával a drága fűszert utánozza.

És elmerült szavakkal térünk a jelen időhöz, amelyek olyanok, mint a kőkoporsókban lelt magvak, különös formájúak, az időtől talán megpörköldtek, talán a kertjeinkben kicsírázhatnak, hogy sosem látott virágokat hajtsanak.

Izgalmas olvasmány ez a szótár, a kifejezések geológiai leírása és egyben detektívregénye. Minden szócikknél tanúi vagyunk a mélybe ereszkedésnek, a jelentés szigorú elfogadásának és elővezetésének.

De ezen felül ez a legszebb regény, amit az utóbbi időben olvastam; sok évszázados családregegy, benne ezer és ezer sors van megülepvedve.

Nincs hely, ahová a bíráló *bogáncsol* vagy *bolondbúzá*t vethet, inkább arra van hivatva, hogy a mérhetetlen kincs előtt örömmel ürtse ki a *becsüppoharat*, ami 1760-ban — a szócikk szerint — az érték megállapítójának kijárt vagy legalábbis *akceptáltatott*.”

Szabó T. Attila nyelvújító is. Nyelvújító a szónak közkeletű jelentésében, azaz szép számú nyelvhelyességi cikk írója, de talán méginkább nyelvújító azzal, hogy feltárja előttünk nyelvünk egész gazdagságát. Ő maga is tudja, hogy bírálataival nyelvgazdagító munkát is végez. Így vall Beke Györgynek, az Igaz Szó hasábjain:

„A Tár mintegy négy évszázad erdélyi nyelvi kincsebányójának megnyitásával hozzásegít ahhoz, hogy tájékozódjunk az egykori, a mindenkori erdélyi magyar nyelv igény szintjeinek változásaiban, másrészt azonban főként az izes városi meg a népnyelvből és a közvetlen hangú levelezés nyelvéből kijegyzett gazdag adalékanyagával csábíthatja kíváltképpen az írókat, arra, hogy nyelvüket, íráskészségüket ebből a tisztán felbugygyanó forrásból gazdagítsák, tegyék kifejezőbbé, árnyaltosabbá, szebbé. Félre ne értsen senki... Nem avulttá szeretném tenni, nem visszajavítani szándékszem a mai nyelvet, csak bele szeretném mentetni az írókkal azt a sok nyelvi szépséget, ragyogást, amelyen magam a félszázados levéltári bűvárkodás rendjén annyit ámuldoztam. Nem vagyok hivatott eldönteni, mit használt nekem, az én kifejezőképességemnek ez az ámuldozás. Ha érdemes, ítéljenek, törjenek felettem pálcát mások. De biztos vagyok benne, hogy ha a magyar tollforgatók ilyenféle gondolatokkal veszi kezükbe a Tár első és — remélhető — következő kötetét, aligha válnak meg tőle csillogó nyelvi drágakövek nélkül. Ezt önajánlgatás, önkeltetés nélkül mondhatom, hiszen a Tárba foglalt drágaköveknek magam nem teremtetője, csak szürke bányásza vagyok” (434).

Tanulságos meghallgatni, hogy vélekedik Szabó T. Attila a nyelvújításról, miben látja a nyelvújítás legfőbb feladatát: „Nem is lehet a nyelvújítás lényegét jobban meghatározni, mint ha azt mondjuk, hogy e mozgalom a nyelvi lelkiismeretet akarja felébreszteni, és minden anyanyelvünkön beszélőt a nyelv öntudatos, hibátlan használatára akar rávenni. A lelkiismeretességet, az öntudatosságot és a hibátlanságra való törekvést nem lehet a nyelvújítással kapcsolatban eléggé hangsúlyoznunk. Addig senki sem bajlódik nyelvével, stílusával, javításával, művelésével, míg nem érzi a lelkiismerete vádló szavát azért, hogy az anyanyelv használatában nem elég gondos, nem elég körültekintő, nem elég lelkiismeretes. Csak a magunk beszédével és írásával való elégedetlenségből születhetik meg az a kázas, munkás igyekezet, amellyel az anyanyelv szellemének megismerésére és megőrzésére eljuthatunk. Az anyanyelvnek lehetőleg hibátlan használatára így lesz egész életünkre szóló magától értetődő követelés, kérelhetetlen parancs számunkra: állandó, öntudatos törekvés nyelvünk szépségének és kifejezőképességének kiaknázására” (Anyanyelvünk életéből 61–2).

Az idézet talán valahonnan már ismerős egyik-másik hallgatónknak. Ennek a fejtegetésnek egy szép mondatát tette Péchy Blanka Beszélni nehéz! című könyve mottójává, vezérgondolatává.

Íde kapcsolódnak azok a nagyon időszerű gondolatok, amelyeket Szabó T. Attila egyik cikkében az iskolai anyanyelvi oktatásról, s a jó kiejtés kérdéseiről találunk:

„Nyelvi oktatásunk teljesen nyelvtani és nem nyelvi alapon áll. Egész elemi és középszintű nyelvtanításunkban a száraz nyelvtani fogalmak megértésével fárasszatták és fárasztják a gyermeket. Természetesen nem a nyelvtan tanítása ellen beszélek, hanem arról, hogy szakítanunk kell a nyelvi oktatásban ma még kizárólagos nyelvtani, grammatikai szemponttal. A középiskolai tanárság újabban az egyetemen rendkívül alapos elméleti és gyakorlati fonetikai kiképzést kap. Ez nem elég! Övönőink és tanítóink képzésével és továbbképzésével kapcsolatban is hangsúlyoznom kell azt a követelményt, hogy teljesen tisztában kellene lenniük a magyar hangrendszer hangjainak különleges képzésmódjával és a beszéd zenei, ritmikai sajátosságaival is. Lehetetlen bármely nevelőtől megkövetelni azt, hogy beszédhibát tudjon türelemmel javítani, ha a gyermekkel szemben megértővé nem teszi olyan biztos hangtani és beszédritmikai ismeretanyag, amely nagyon sok érthetetlen jelenséget neki magának is könnyen megmagyarázhatóvá tesz.

Bármennyire különösnek látszik is, tanítóinkat és tanárainkat meg kell tanítanunk helyesen beszélni magyarul: úgy, hogy beszédünk alapelemeit, hangrendszerünk, hang-lejtésünk különlegesen magyar sajátosságait megismertettük velük" (i. mű 43).

De ismerjük meg mégjobban Szabó T. Attila nyelv művelő műhelyét. Hallgassuk meg, mit mond a fölösleges idegen szavak használatáról, például az *excentrikus* és az *aktív* szóról.

„Szinte általános az a tévhiedelem, hogy az idegen szó átvétele szókinszbeli gyarapodást jelent. Ha az új fogalmak esetében az idegen szó átvétele valóban gazdagítja is szókinszünket, legtöbbször azonban az eredeti szókinsz szegényedésének veszedelmével fenyeget. Elég erre hirtelenjében egy példát mondanunk. Ha egy embert idegen szóval *excentrikus*-nak minősítenek, nyilván ügyet sem vetek egy sereg olyan magyar szóra, amellyel a szóban forgó embert a pillanatnyi helyzethez illőbben tudnám jellemezni. Az *excentrikus* ember lehet *különc*, *jura*, *hóbortos*, *bogaras* (választhatok, hogy melyik), az *excentrikus* képzeletet minősíthetem az e öbbsorolt jelzők valamelyikével, vagy még *féktelennek*, *szertelennek*, *zabolátlannak*, esetleg *eredetieskedőnek*. is. Ebből látni, hogy az idegen szó dédelgetése nem szókinszbeli gazdagodást, hanem éppen ellenkezőleg, szegényedést jelent. Egy sereg magyar szót hagyunk figyelmen kívül, mikor idegen szót használunk" (i. mű 36–7).

„A múltkoriban valaki kéréletlenül vitatta, hogy az *aktív* szót nem lehet jó magyar szóval helyettesíteni. A vitatkozó a bizonygatásban odáig ment, hogy azt monddta, mikor az *aktív* szót használja, mindig éri a latin eredetű szóban *ago* ige 'cselekszik' jelentését. A vitatkozónak nyilvánvalóan nem volt igaza, mikor így beszélt. Egy szó használatakor kisebb gondunk is nagyobb annál, mint hogy a szó eredeti jelentésére gondoljunk. Lehet egy ember *cselekvő*, *tevékeny*, *tettrekész*, *munkás*, *dolgos*, *eleven*, *mozgékony* vagy *serény*, mindez anélkül, hogy minősítésére az *aktív* szót kellene használnom. Ha nyitott szemmel, józanul nézzük a dolgokat, beláthatjuk, hogy mikor ezekben az esetekben az *aktív* szót mellőztem, nemcsak kilenc magyar szó életét biztosíthattam, de a kilenc rokon értelmű szóban rejlő értékes árnyalati különbségekkel pontosabban jelezhettem eg ember tevékenységének fokát, sőt a hozzátapadó hangulati értéket is" (i. mű 23–4).

Hallgassunk meg még egy kerek kis értekezést, fejtegetést a nálunk is kifogásolt, de még mindig használatos *ősbemutató* szóról:

„Amint munkahelyemre igyekszem, vagy más célból rövom Kolozsvár utcáit, a hirdetőoszlopok színlapjairól mindegyre szemem elé éktelenkedik az *ősbemutató* szó. Már régebben is írtam róla, közelebről pedig a színházi berkekben bennfentes ismerőseim egyikének újra szóvá tettem az „*ősbemutató*” kérdését. Úgy látom, nem sok eredmény-nyel! A színház és az opera meg a bábszínház előadásaira figyelmeztető színlapok szöve-gében, sőt színházi előadások bírálataiban azóta is mindegyre felfedezem az „*ősbemuta-tó*”-t. Nem mai keletű bennem a véle szemben érzett viszolygás, s nem a tegnaptól táplá-lok ellenszenvet iránta. Hogy mennyire indokolt ez a legalább két évtizeddel ezelőtt keletkezett ellenszenv, röviden leírom: miért nem helyeselheto az *ősbemutató* szónak a színházi élettel kapcsolatos használata. Maga ez a szó egyébként kétségtelenül szabá-lyszerű alkotás: az *ős* és a *bemutató* szó összetételével alakult. Nem is az összetétel szabá-lytalanságával van baj, hanem az így keletkezett szó jelentésével. Ép nyelvérzékű ember számára ugyanis ez az összetett szó azt jelenti, hogy olyan előadás, ahol bemutatják az ősoket de semmiesetre sem jelentheti 'valamely darab első, azaz bemutató előadását'. Első pillanatra látszólag igaza volna annak, aki ellenvetésként hivatkoznék az *őscsira*, *őserdő*, *ősfoglalkozás*, *ősidők*, *ősjogász* meg hasonló, ugyancsak egészen szabályszerű össze-tételre. Ha azonban ezeknek az összetett szóknak az első tagját megvizsgáljuk, abban az *ős* szónak a jelentése körülbelül ez: 'őségi, legrégebbi'. Az *őscsira* például azt a legrégebbi, legősibb csírárt jelenti, amelyből a földön az élet kialakult, az *ősfoglalkozás* az ember

legrégebbi, legőszibb foglalkozásának, az állattenyésztésnek meg a földművelésnek összefoglaló neve és így tovább. Ezekben az utóbb említett „szabályos” összetételekben az *ős* tulajdonképpen a melléknévi *ősi* szó értelmében áll, és ennek megfelelően jelentése is melléknévi, azaz — ismétlem — ezt jelenti: ’ősregi, legrégibb’.

E szó keletkezésének megvilágításakor nincs is miért a magunk portáján kereskednünk. Az előbb kifejtettek alapján ugyanis joggal gyanakodhatunk, hogy az *ősbemutató* nem magyarul gondolkodó agyban születhetett meg. S ha aztán tudjuk, hogy a németben valamely színdarab vagy zenemű első előadását „prémierjét” *Uraufführung*-nak, azaz szá szerinti fordításban *ő s e l ő a d á s*nak nevezik, az idegen eredet gyanúja kétségtelen bizonyossággal beigazolódik. A magyar *ősbemutató* tehát úgynevezett tükörszó, amelyre semmi szükség nincsen. A mindennapi, paraszti bordában szótt magyar *bemutató előadás* vagy egyszerűen *bemutató* félreérthetetlenül valamely darab első előadására, bemutatójára utal. Tartozom annak örvendetes megemlékezésével, hogy — nem tudom, szerénytelen legyek-e — talán cikkekscém hatásaként is a kolozsvári színpadokon újabban már az *ősbemutatót* nem, többnyire csak a *bemutató előadást* látom. A színház vezetősége, úgy látszik, az intézménynek éppen a százhetvenötödik évfordulója tájától *ősi* nyelvápólo hagyományaihoz híven dicséretesen kerüli a címben jelzett felemás alkotású tükörszót” (i. mű 145–6).

Szabó T. Attila hatalmas életművéből igazán csak parányi részt tudtunk felvillantani ez alatt a néhány perc alatt. Pedig igen sok lehetőséget kínál például az a három hatalmas kötet is, amelyet a közelmúltban jelentetett meg a Kriterion kiadó, az ünnepelt professzor válogatott tanulmányainak, cikkeinek gyűjteményét. A kötetek jellemző címeit legalább felsorolom: Anyanyelvünk életéből; A szó és az ember; Nyelv és múlt. Valamiről azonban még okvetlenül szót kell ejtenünk: Szabó T. Attila nevelő, tanári munkájáról. Erre Benkő Loránd a legilletékesebb.

Benkő Loránd: Számos hajdani kedves tanáromra emlékszem vissza kolozsvári egyetemi éveimből nagy szeretettel és tanítványi hálával. Szabó Attila markáns alakja azonban mindegyikjük közül kiemelkedik, s több mint három évtized távlatából és élénken áll előttem. Ezt nemcsak azok a szubjektív mozzanatok támasztják alá, hogy ő irányította érdeklődésemet a személyes rábeszélés mellett kitűnő pedagógiai fogásokkal is a nyelvészet felé, hogy mint kezdő kutató az ő intézetében, az ő útmutatásai szerint kezdtem mindenekelőtt a helynevek kutatásába, s hogy később megtisztelt meghitt barátságával is. A személyiségében rejlő objektív tényezők, tanári, emberi vonásai voltak olyanok, melyek minket, akkori diákjait megragadtak, s emlékezetünkbe örökre bevés-ték alakját.

Több mindent el lehetne mondani olyan tulajdonságairól, melyek előadásaiban, szemináriumaiiban tükröződtek. Emlékezést érdemelne hallatlan pontossága, önfegyelme, szépen megformált, szabatos, ízes előadói stílusa, mondanivalójának évről évre megújult, személyes tudományos átélésből fakadó tartalma és még sok más egyéb. Hadd emeljek ki azonban most csupán két olyan vonást, amely egyéniségét talán leginkább jellemezte.

Az egyik páratlan munkaszeretete, tudományáért minden áldozatra kész hajlandósága. Tudtuk róla, hogy úgyszólván nincs magánélete; tudtuk, hogy napi 12–14 órát dolgozik, hogy amikor bejött az egyetemre, intézetébe, csakis a levéltárból jöhetett, s amikor távozott, csakis levéltári kutatómunkája folytatására indulhatott. Szinte áhítatos tisztelettel néztük azt az intézetében már akkor felgyülemlett s nekünk kijegyzésre, rendezésre odaadott óriási mennyiségű nyelvi anyagot, melyet a levéltárból kibányászott. A következő évtizedek igazolták azt a bennünk, akkori diákjaiban, munkatársaiban mélyen meggyökerezett benyomást, hogy professzorunk egész életét szeretett tudományára tette föl.

Egyéniségének másik, erősen jellemző vonása embersége volt. Tudtuk, megéreztuk, hogy a komoly tekintet, a gyakran szinte morcos modor, a nyersnek ható szókimondás, a következetes szigorúság, a zártnak tűnő tudományos érdeklődési kör mögött valójában más van: nagyon meleg emberi lélek, rendkívüli jóság, megértés, a mások problémáira mindig odafigyelő segítő szándék, sajátos humorérzék, minden szép, nemes dolog iránti fogékonyság, az életnek, az embertársaknak, a természetnek nagy-nagy szeretete.

Ilyennek láttuk őt, s csoda-e, hogy nem kevesen szegődtek mellé? Habár több derék, sokat ígérő tanítványa nincs már az élők között, a nyelvészek egész sora vallhatja őt ma is a szó igaz értelmében mesterének.

Lőrincze Lajos: Szabó T. Attila életművének végleges értékelése még igen távol van, hisszük, bízunk benne, hogy még sok gazdag, termékeny esztendő várja. De érdemes meghallgatni, hogy tekint vissza ő maga az életpályájára.

„Magam is úgy látom, ahogy a magyar nyelvtörténészek nagy mestere, Pais Dezső már csaknem három évtizede megállapította: a nyelvi valóság önkéntes röghöz kötöttjeként magam valóban nem a »képzetelesztő nyelvész« típusa vagyok. Ellenkezőleg, mindig arra törekedtem és arra törekszem, hogy a történeti és a jelenkori adatok mentől gazdagabb sorozatát egybehordva, magukból az adalékokból szinte önként kerekedjék ki a magyarázat, a megfejtés, ne a feltett, kikövetkeztetett nyelvi adatok ingoványából vezessen csuszamlós csapásokon át a bizonytalanságok kusza bozótjába az út. Való igaz: magam — mentől szélesebb körű adatgyűjtéssel — mindig új, érintetlen anyag feltárását tartottam és tartom elsődlegesen elvégzendő feladatomnak ma is” (Anyanyelvünk életéből 11).

Kétségtelen, hogy Szabó T. Attila munkásságában az anyagfeltárás uralkodik. Akkora nyelvi anyagot tárt fel, gyűjtött össze, amekkorát rajta kívül senki sem a magyar nyelvtudományban. De — bár nem kenyerre az elméletgyártás —, anyaga feldolgozásában, megszólaltatásában is nagyszerű munkát végzett, s ami a lényeges, maga ez az anyag is igenis „képzetelebresztő”, nyelvészek, történészek, néprajzosok egész sorának ad ma is, a jövőben is gondolatokat, indítást. Ezzel a gondolattal, a megbecsülés, szeretet és hála érzésével kívánunk neki további munkájához, az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár befejezéséhez erőt, egészséget. Búcsúzóul hallgassuk meg, saját hangján, a kérésremre küldött magnetofonszalagról, hogyan tekint vissza a levéltárak csendjében eltöltött, látszólag eseménytelen, egyhangú évekre, évtizedekre:

„Nyelvjáráskutatás közben volt éppen elég részem a terepmunka izgalmas meglepetésekkel elegyes sok-sok fáradalmában, nélkülözésében, volt részem a forrongó, eleven népi-emberi élet színes mozgalmasságában. Ott és itthon a környezet éber figyelése közben a magamra kényszerített szenvtelenség kíméletlen józanságával álltam a jelen gomolygó életének a magam tudományszakján kívül és azon belül eső jelenségeivel szemben. Életem java része azonban a levéltári elvonultság mozdulatlan, sápadt csendjében telt el. A levéltárakban a múlt népi-emberi életével és belőle különlegesen éppen a nyelv történeti változásaival foglalkozva naponta érintkeztem és érintkezem ma is szellemi síkon a letűnt korok nemzedékeinek végtelen sorával. Mint szeszélyes gyorsasággal keringő forgószínpad fel- és elvillanó jelenéseinek egyetlen személyből álló, tetszésnyilvánításra nem kényszerülő, néma közönsége, a levéltári kutató a múlttá kövült, emlékezteté merevült, de a látó szem számára újra zajlóvá pezsdülő élet forgatagába leselkedik bele úgy, hogy körötte eltűnik a ma, és a múlt kavargó életének izgalma, kandi szemlélése közben a szereplő személyek ajkán, tollán elámitó, veretes nyelvi gazdagságában suttog, beszél, kiált felé a múlt. Hozzá, neki, ha — »van füle a hallásra«” (Anyanyelvünk életéből 14).

Tompá József hetvenedik születésnapjára

Napjainkban a hetven év nem nagy idő. Még kevésbé sorolhatjuk Tompa Józsefet, mindannyiúnk kedves Jóska bátyját az időségek közé. Nemcsak azért, mivel most is ír, alkot, publikál, továbbá ott van a Nyelvtudományi Intézetben, az egyetemen, a Nyelvtudományi Társaság rendezvényein és mindenütt, ahol a magyar nyelv és stílus, valamint irodalmunk múltjáról, jelenéről vagy éppen a jövőjéről esik szó, hanem mert olyan fiatalon (és nem fiatalosan!) érvel, vitázik, mozog közöttünk, hogy a Magyar Irodalmi Lexikon adatai láttán sem akartuk — és akarjuk — elhinni: Tompa József a múlt év novemberében átlépte életének hetedik évtizedét.

Nemhiába szerkesztettem két évvel ezelőtt „Simonyi Zsigmond és a magyar nyelvtanítás” című alapos és tanulságos dolgozatát (in: Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből. 1850—1920. Bp., 1970. 147—55); nemhiába ajándékozta nekem kedves dedikációval „A múlt nagy tudósai” sorozatban közreadott, tartalmilag és külsőleg egyaránt szép, esztétikus „Simonyi Zsigmond”-kötetét (Bp., 1975.) — Tompa József a maga szerény egyéniségével, sokoldalú és eredményes munkásságával, a nyelvünk ügyéért mindig lelkesülő magatartásával nekem valahogy a nagy alkotók és nagy alkotások korának a kimagasló egyéniségét, a tulajdonképpeni magyar nyelvtudomány (értsd: a magyar nyelv tudománya) megteremtőjét: Simonyi Zsigmondot juttatja eszembe . . .

Ünnepeltünk azok közé a — nem nagyszámú — nyelvtudósok közé tartozik, akik kiemelkedőt alkottak és alkotnak a tudomány területén, mégpedig mind a nyelv múltjának, mind jelenének a vizsgálatát illetően, de akik egyszersmind tartották és tartják a szoros kapcsolatot a gyakorlati élettel, és akik egyszersmind hatásos és eredményes nevelők, oktatók, részint közvetlenül: középiskolában vagy egyetemen tanítva, részint közvetve: tankönyvek írásával, magas szintű nyelvművelő és ismeretterjesztő munkával.

Ez a kettősség végigkíséri egész eddigi életpályáját. Az egyetemen — elsősorban Gombocz Zoltántól és Melich Jánostól — kitűnő iskolát kapott. Már egyetemi éveit alatt eredményesen kísérletezik nyelvtörténeti vizsgálódásokkal, és a Magyar Nyelv közli is doktori értekezését és még két szótörténeti tárgyú cikkét. Ezután több mint két évtizedes vidéki, majd pesti tanárkodás következik. Tudományos munkálkodását azonban — a lehetőségekhez képest — ezalatt is tovább folytatja: számos újabb, szótörténeti, valamint a Csokonai nyelvi forrásait feltáró dolgozata, továbbá több gimnáziumi és egyéb nyelvtankönyve lát napvilágot ezekben az években. Tehát már ekkor létrejön munkásságában az említett egyensúly: egyrészt a nyelvtörténettől eljut a jelen vizsgálatához, másrészt a tudomány eredményeit a gyakorlatba, az oktatásba ültetve át — elérkezik az alkalmazott nyelvtudományhoz. És már itt kialakul Tompa Józsefnek sokoldalú és — ha szabad ezt a kissé családias, de nekem föltétlen pozitív hangulatú szót használni — ízig-vérig „filosz” módszere, amelyre támaszkodva szinte mindig több diszciplínát érintő témát választ, továbbá nem leszűkítve, hanem széles körben, valóban komplex módon vizsgálja a jelenségeket, és végül a nyelvi tényeket, adatokat sohasem mellőzve, a nyelvtudományban nélkülözhetetlen ún. aprómunkával vonja le következtetéseit.

1952-ben kerül az akkor átszervezett Nyelvtudományi Intézetbe, és ettől kezdve — jóllehet az oktatással sem szakítva meg a kapcsolatot, hiszen egyetemünknek, az Eötvös Loránd Tudományegyetemnek címzetes professzora, és azt mondhatjuk: a Mai magyar nyelvi tanszéknek külső munkatársa! — főhivatása lesz a nyelvészeti kutatás. Olyan nagy jelentőségű, a korábbi mulasztásokat pótló mű készül el (kollektív munka eredményeként) az ő irányításával, mint az akadémiai leíró nyelvtan (A mai magyar nyelv rendszere. I—II. Akadémiai Kiadó, Bp., 1961—1962.); majd megjelenteti ennek

egy nagyobb és egy kisebb terjedelmű német változatát (Ungarische Grammatik. Bp. és Paris — The Hague. 1968.; Kleine ungarische Grammatik. Bp. és Leipzig, 1972.). 1972-ben teszi közzé akadémiai doktori értekezését „A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv” címen. Ez a mű — igazi komplex munka eredménye lévén — nagy nyeresége mind a stilisztikának, mind az irodalom- és nyelvtudománynak, mind pedig a művelődéstörténetnek.

Ezen kívül Tompa József könyveinek, kisebb-nagyobb közleményeinek a száma jóval meghaladja a háromszázat. E kis megemlékezés keretében nincs mód ezeknek nemcsak a felsorolására, de még az összefoglaló jellemzésére sem. Most csupán arra utalok még, hogy ünnepeltünk mint valóban univerzális érdeklődésű szakember a nyelvtudománynak úgyszólván valamennyi diszciplínájához hozzászólt, és több területen maradandót alkotott, sőt nem egy tanulmánya közelről érinti az irodalomtudományt és a művelődéstörténetet is. Ezek közül — a leíró nyelvtani és nyelvtörténeti munkásságáról ezúttal nem szólva — mégis hadd emeljem ki a következőket: szinte nincs olyan Nyelvőr-kötet, amelyben ne olvashatnánk Tompa Józsefnek az elvi vagy közvetlen gyakorlati kérdéseket boncoló, mindig tanulságos nyelvművelő-nyelvhelyességi cikkeit; aligha van hozzáértőbb, felelősségteljesebb és szorgalmasabb gondozója mai helyesírásunknak, mint ő; azon kevesek közé tartozik, aki példát mutatott a múlt századi szépirodalmi nyelv jellegzetességeinek a feltárásában („Az irodalmi nyelv”, in: Nyelvünk a reformkorban. Szerk.: Pais Dezső. Bp., 1955. 313—434), de aki több alapos dolgozatot szentelt a mai kutatásának is („Újabb «szépirói nyelvtanunk» egy érdekes alakulatáról”, in: Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus köréből. Szerk.: Pais Dezső. Bp., 1960. 263—98 stb.); nyelvtudomány-történeti dolgozatai — Simonyi Zsigmondról, Szarvas Gáborról — mintául szolgálhatnak; nemigen akad közöttünk, aki azt mondaná magáról, hogy eredményesebben és nagyobb mértékben vette és veszi ki részét a nyelvi ismeretterjesztésből, mint Tompa József...

Mit kívánhatok ezek után a Magyar Nyelvtudományi Társaság, az egyetemi tanácsékek és az egész magyar nyelvész-társadalom nevében ünnepeltünknek? Azt, hogy kedves feleségével együtt, a mostanihoz hasonló erőben és egészségben, továbbá az eddigi lelkesedéssel és eredményességgel munkálkodjék még nagyon sokáig mindannyiunk épülésére és a magyar nyelvtudomány javára.

Szathmári István

Zsirai Miklós-emlékünnepe a rábaközi Mihályiban

1975 június 24-én a Rábaközi napok honismereti tanácskozását Mihályiban tartották. A választás azért esett a csinos Kis-Rába menti falura, mert húsz esztendővel ezelőtt halt meg a falu neves szülöttje, Zsirai Miklós, akinek ebből az alkalomból emléktáblát állítottak. A gondolatot 1972-ben, a Győr-Sopron megyei Árpáson tartott honismereti tanácskozáson Sümeghy József vadosfai evangélikus lelkész vetette föl, s a járási Honismereti Bizottság, illetőleg Mihályi tanácsa tette magáévá.

A tanácskozás Szathmári István egyetemi tanár „A mai magyar irodalmi nyelv” című előadásával kezdődött. A nagy sikert aratott előadást a csornai járásból mintegy hatvan általános és középiskolai tanár, illetőleg meghívott mihályi és „vidéki” vendég hallgatta végig. Az előadás után színvonalas, gondolatébresztő hozzászólások hangzottak el, amelyekre az előadó azonnal válaszolt.

A résztvevők az akkor még restaurálásának a befejezése előtt álló Dőry-kastélyt tekintették meg ezután, majd a Hunyadi utcába, a Zsirai-emléktáblához vonultak. A fehér, 35 × 45 cm méretű márvány emléktábla egy terméskőből kirakott, 150 × 105 × 70

cm-es alapzaton álló, 70×90×8 cm méretű világos műköfalba van beépítve. Fekete betűkkel a következő sorok vannak belevésve:

Itt állt a ház, amelyben
Zsirai Miklós
Kossuth-díjas akadémikus
finnugor nyelvtudós
1892 október 10-én született.
Állította
halála 20. évfordulójára
Mihályi község
1975. VI. 17.

(Félrevezető a dátum. Zsirai Miklós ugyanis szeptember 9-én halt meg. Helyesbítésére remélhetőleg sor kerül majd.)

Itt olvasták fel Kiss Jenő „Zsirai Miklós emlékezete” című emlékbeszédét. A megemlékezés elsősorban Zsirai Mihályiban töltött gyermekkoráról, soproni gimnáziumi éveiről, mihályi látogatásairól, azaz szülőfalujához fűző és fűződő kapcsolatairól, a szülőföld, a szűkebb pátria iránti példamutató hűségéről, anyanyelve és anyanyelvjárása iránti szeretetéről szólt. Jelképes értelmű, hogy Zsirai Miklós tudományos pályafutását mihályi tájszavak közlésével és magyarázatával kezdte, hogy tanulmányaiban mind stílusát és kifejezéseit, mind nyelvi bizonyító anyagát tekintve később is gyakran fordult anyanyelvjárása bő forrásához.

Az emlékbeszéd elhangzása után Szathmári István méltatta Zsirai Miklós életművét s a Magyar Nyelvtudományi Társaság és az Eötvös Loránd Tudományegyetem nevében helyezte el koszorúját. Zsirai egykori iskolája, a soproni líceum nevében Prőhle Jenő gimnáziumi tanár, Mihályi község nevében Kesjár Mátyás tanácselnök, a Hazafias Népfront nevében Horváth Ernő járási titkár, a Zsirai-család képviselőjében pedig dr. Zombory Józsefné Zsirai Jolán koszorúzta meg az emléktáblát. A megemlékezések sorát Horváth Győző farádi tanár, a Járási Honismereti Bizottság elnöke zárta be. A szépszámu közönség a koszorúzás után a pártházba vonult, s ott tekintette meg a Zsirai-emlékkiállítását. Kiállításra került — Sümeghy József lelkes és hozzáértő ügybuzgalma eredményeként — többek között a Finnugor rokonságunk egyetlen, családi erekyeként őrzött mihályi példánya, amelyet szerzője annak idején egyik gyermekkortól kedves mihályi barátjának dedikált. De láthatták a résztvevők Zsirai Miklósnak a líceumi Magyar Társaság pályázatára frott s aranyakkal jutalmazott dolgozatait, licista éveiből származó fényképeit, a líceum (ma Berzsényi Gimnázium) levéltárában őrzött, nyomtatásban megjelent dolgozatait, munkáit kiegészítve magánkönyvtárak Zsirai-darabjaival és későbbi fényképekkel. Az emlék-ünnepségnek sok hallgatója és résztvevője volt. Megemlékezett róla a győri rádió és néhány napilapunk is (Magyar Nemzet 1975. VII. 4., Kisalföld 1975. VI. 26, Népszava 1975. VII. 6., Hsti Hírlap 1975. IX. 9.)

Kiss Jenő

Szemle

Dombi Erzsébet: Őt érzék ezer muzsikája (Ismerteti: <i>Károly Sándor</i>)	98
Márton Gyula: Igetővek, igei jelek és személyragok a moldvai csángó nyelvjárásban (Ismerteti: <i>Kiss Jenő</i>)	103
Fischer Sándor: Retorika (Ismerteti: <i>Pesti János</i>)	106
Hajdú Mihály: Magyar becézőnevek (Ismerteti: <i>Posgay Ildikó</i>)	111
<i>Benkő László</i> : Magyar nyelvészeti kiadványok Csehszlovákiában	113
Lakó György: Sajnovics János (Ismerteti: <i>Számák Ágnes</i>)	116

A Nyelvőr postája

<i>Dobossy László</i> : Molotov-koktél	117
--	-----

A Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő csoportjának levelesládájából

<i>K. G.</i> : Az <i>x</i> és a <i>gz</i> ingadozása idegen szavakban	118
---	-----

A Nyelvőr hírei

Szabó T. Attila köszöntése	119
<i>Szathmári István</i> : A hetvenéves Tompa József ünneplése	126
<i>Kiss Jenő</i> : Zsirai Miklós-emlékünnepe a rábaközi Mihályiban	127

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: KHI 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 28,- Ft.

Külföldön terjeszti a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 „
[A 2-3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
rázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével)]
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 4 „
5. *Vértess O. András*: A beszédhibákról 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 „
7. *Bencédy József*—*Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanul-
ságai 2 „
8. *Grétsy László*—*Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 „
9. *Deme László*: Helyesírási rendszernök logikája 5 „
10. *Kiss Lajos*—*Kovalovszky Miklós*—*Lőrincze Lajos*—*Mátyás Ferenc*:
O. Nagy Gábor emlékének 2 „
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

1972-ben megjelent nyelvészeti kiadványok

Általános nyelvészeti tanulmányok VIII. Nyelv és társadalom. Szerk. <i>Telegdi Zsigmond — Szépe Györgyv.</i>	50,—	Ft
<i>Balázs János</i> : Funktionswerte der Pronominalität	150,—	Ft
<i>Benkő Loránd — Imre Samu</i> : The Hungarian Language	260,—	Ft
<i>Erdélyi István</i> : Ostjakische Heldenlieder aus József Pápay's Nachlass	220,—	Ft
<i>Gáldi László</i> : Contributions à l'histoire de la versification roumaine. La prosodie de Lucian Blaga	120,—	Ft
<i>Korenchy Éva</i> : Iranisch Lehnwörter in den obugrischen Sprachen	70,—	Ft
<i>Lőrincze Lajos</i> : Edes anyanyelvünk	50,—	Ft
<i>Magyar Értelmező Kéziszótár A — Zs.</i> Szerk. <i>Juhász József — Szőke István — O. Nagy Gábor — Kovalovszky Miklós</i>	260,—	Ft
<i>Tompá József</i> : A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv	74,—	Ft
<i>Tompá József</i> : Kleine Ungarische Grammatik	150,—	Ft
<i>Szoboszlay Ágnes</i> : A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében (Nyelvtudományi Értekezések 77.)	14,—	Ft
<i>Hutás Magda</i> : Az ikes ragozás állapota Révai Miklós korában (Nyelvtudományi Értekezések 78.)	25,—	Ft
<i>Penavin Olga</i> : A szerémségi magyar szigetek nyelve (Nyelvtudományi Értekezések 79.)	26,—	Ft

1973-ban megjelent nyelvészeti kiadványok

Általános nyelvészeti tanulmányok IX. Grammatikai tanulmányok. Szerk. <i>Telegdi Zsigmond — Szépe György</i>	38,—	Ft
<i>Imre Samu</i> : Felsőöri tájszótár	35,—	Ft
<i>Juhász Gyula</i> nyelvének szótára. Szerk. <i>Benkő László</i>	100,—	Ft
<i>O. Nagy Gábor</i> : Abriss einer Funktionellen Semantik	70,—	Ft
<i>Ördög Ferenc</i> : Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén	115,—	Ft
<i>Petőfi-szótár</i> . <i>Petőfi Sándor</i> életművének szókészlete I. köt. Szerk. <i>Gáldi László</i>	198,—	Ft
<i>Révai Miklós</i> : A magyar szép toll. Sajtó alá rend. <i>Eder Zoltán</i>	55,—	Ft
<i>Rot A. M.</i> : Vengersko-vosztocsnoszlavjanszkije jazikovije kontaktu	250,—	Ft
<i>Zsilka János</i> : A nyelvi mozgásformák dialektikája	45,—	Ft
<i>Gregor Ferenc</i> : A magyar népi gombanevek (Nyelvtudományi Értekezések 80.)	10,—	Ft
<i>Szende Tamás</i> : Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói (Nyelvtudományi Értekezések 81.)	13,—	Ft

1974-ben megjelent nyelvészeti kiadványok

A magyar helyesírás szabályai. Tizedik kiadás, tizennegyedik (a tizenharmadikhoz képest változatlan) lenyomat. Szerk. <i>Benkő Loránd — Fábian Pál</i>	16,—	Ft
A magyar nyelvjárások atlasza IV. rész. Szerk. <i>Imre Samu — Deme László</i>	420,—	Ft
<i>Hadrovics László</i> : Schrifttum und Sprache der burgenländische Kroatien im 18. und 19. Jahrhundert	340,—	Ft
Somogy megye földrajzi nevei. Szerk. <i>Papp László — Végh József</i>	240,—	Ft
<i>Szemere Gyula</i> : Az akadémiai helyesírás története (1832—1954) (Nyelvészeti Tanulmányok 17.)	48,—	Ft
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Csokonai dunántúli tájszógyűjtése. (Nyelvtudományi Értekezések 82.)	39,—	Ft
Jelentés és stilsztika. A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai. Szerk. <i>Imre Samu — Szathmári István — Szűts László</i> (Nyelvtudományi Értekezések 83.)	69,—	Ft
<i>Velcsov Mártonné</i> : Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben (Nyelvtudományi Értekezések 84.)	19,—	Ft
<i>Havas Ferenc</i> : A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása (Nyelvtudományi Értekezések 85.)	16,—	Ft
<i>Kemény Gábor</i> : Krúdy képalakítása (Nyelvtudományi Értekezések 86.)	19,—	Ft

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Tompa József: Öten típusú számnévi alakulataink mai használata

Pásztor Emil: Mikes Törökországi levelei és mai helyesírásunk

J. Soltész Katalin: Lőnevek

Pető Gábor Pál: Még egyszer a kutyanekvekről

Ladó János-Nagy Katalin: Rooseveltt, vagy az idegen személynevek elnevezése

Kiss Jenő: Magyar nevek német szemmel nézve

Szabó Zoltán: Az irodalmi mű stílárís kohéziójáról

Federmayer Éva: József Attila: Tedd a kezéd

Mészáros István: Iskolai nyelvművelő módszerek a XVIII. század végén

Kálmán Mária: Jelentéstani nehézségek a magyar-
nak mint idegen nyelvnek az oktatásában

DÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

0. ÉVFOLYAM 1976. ÁPRILIS—JÚNIUS 2. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Tompa József: Öten típusú számnévi alakulataink mai használata</i>	129
<i>Pásztor Emil: Mikes Törökországi levelei és mai helyesírásunk</i>	136
<i>J. Soltész Katalin: Lőnevek</i>	144
<i>Pető Gábor Pál: Még egyszer kutya nevekről</i>	154
<i>Ladó János–Nagy Károly: Roosevel, vagy az idegen személynévek kiejtése</i>	158
<i>Kiss Jenő: Magyar nevek német szemmel nézve</i>	161

Íróink nyelve

<i>Szabó Zoltán: Az irodalmi mű stílári kohéziójáról</i>	163
<i>Federmayer Éva: József Attila: Tedd a kezéd</i>	172

Nyelv és iskola

<i>Mészáros István: Iskolai nyelvművelő módszerek a XVIII. század végén</i>	177
<i>Kálmán Mária: Jelentéstani nehézségek a magyarnak mint idegen nyelvnek az oktatásában</i>	184
<i>Grohe F. Gerhard: Három, külföldiek számára készült nyelvkönyvről</i>	187
<i>Ginter Károly–Tarnói László: Ungarisch für Ausländer (Ismerteti: Kiss Jenő)</i>	190

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Antal László: Gondolatok a nominális szintagmákról</i>	194
---	-----

Nyelvjárásaink

<i>Szabó József: A mellérendelt és az alárendelt mondatok gyakoriságának vizsgálata Nagykoványi nyelvjárásában</i>	201
--	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Ország László: Quaker és kvekker</i>	234
<i>Gunda Béla: Kosarat kap</i>	240
<i>Sasvári László: Olyan vagy, mint a bojnyik — Mint a rácok oltára</i>	240

MAGYAR NYELVÖR

100. ÉVFOLYAM

1976. ÁPRILIS—JÚNIUS

2. SZÁM

Öten típusú számnévi alakulataink mai használata

1. Annak idején, A mai magyar nyelv rendszere című leíró nyelvtan készítésekor eleinte csak a rendszer vázlatos ábrázolására gondoltunk; így utóbb, a terjedelem „menet közben” való nagyméretű növelése s a jelentékeny időbeli elmaradás árán sem tudtunk minden szinkrón grammatikai jelenséggel arányosan s főleg eléggé behatóan foglalkozni. Sőt olykor még az egyes társ-szerzők fejezeteinek egyeztetésekor is kimaradt néhány kisebb szabályosság. Arra azonban engem is mindenképp fogékonnyá tett ez a kollektív munka, hogy legalább utólag gondoljak az akkor mellőzött vagy elnagyoltan tárgyalt részletekre, esetleg újabb adatokat is gyűjtssek a jelenségek mai használatának tüzetesebb leírásához.

Az alábbiakban a s z á m n e v e k h e z járuló, elsősorban állapothatározói *-n*, *-an/-en* (*-on/-én?*) rag jelenkori szófaji, alaki (ha tetszik: morfofonológiai), szemantikai és szintaktikai szabályaira összegyűlt megfigyeléseimet állítom össze, előre jelezve, hogy a négy szempont csak nagyjában különíthető el. Abszolút teljességre most sem törekszem, s az újabb nyelvtanokban megtalálható részleteket csupán érintem.

Magát a toldalékot J. Lotz rendszertana 1939-ben a számnév „Modal” esetének járulékaként „*-án*” alakban vette számba (Sprachs. 97; a magánhangzók alatti vízszintes vonal a zérussal való váltakozást jelzi); K. Je. Majtyinszkaja 1955-ben a „gyűjtőszámnév” szófaji alcsoport képzőjeként, *-n* (*-an/-en*) formában tartotta nyilván (VengJaz. 1: 168—70). A MMNyR. 1. kötete 1960-ban és a MMNy. 1968-ban a névragozás tágabb körén belül, a melléznevek és számnevek modali-essivusi ragjaként kezeli az *-n*, illetőleg az *n*, *an* *en* morfémat. De több leíró tanulmány ilyen vagy olyan hangalaki változatokban határozószó-képzőnek tekinti (így pl. 1960-ban Antal László: A m. esetrendszer, passim).

2. A) Szófaji tekintetben csak t ő s z á m n e v e k h e z társul e morfémank: mind a határozottakhoz (*öt-en*, *hat-an*), mind a megfelelő határozatlanokhoz (*sok-an*, *keves-en*) vagy a szemantikailag közbülső sávhoz tartozókhöz (*tíz-húsz-an*; *kétszáznyolcvanegyházy-an*: Mesterházi Lajos: Hazafiak iskolája 101). A számnevek közé számítanak szempontunkból a hasonló fajta mutató, kérdő, vonatkozó, határozatlan és általános n é v m á s o k o n kívül (mint: *annyi-an*, *hány-an*, *amennyi-en*, *néhány-an*, *semennyi-en*) a számnévi értékben használt — esetleg már másodlagosan határozatlan számnévi szófajisághoz is jutott — f ő n e v e k ([*egy*] *csomó-an*, *sereg-en*) és m e l l é k n e v e k (*tömérdék-en*, *maroknyi-an*). A határozott tőszámnevek *-cska/-cske* kicsinyítőképzős származékai közül a *ketteské-n* s egy-két társa szintén előfordul így toldalékolva. (A régi mulatóénekekben is: „Addig iszunk itt *ketteskén*, | Míg a paraszt nem száll kecskén.”)

A határozott tőszámnevek közül azonban mindjárt az *egy* viselkedése vitát keltett egykor: ez ugyanis nagyjában úgy veszi fel az *-en-t*, ahogy a *-dik* sorszámnévképzőt, azaz csupán összetételek végső tagjaként (pl. *tizenegy-en*, *kétszázegy-en*). Mindamellet egy-két adat régen is akadt az *egy-en* formára (l. Simonyi: *Hat.* 1: 219), s elvértve akár ma is előfordul. Csak mint az ilyen váratlan, de épkezláb alakulatok általában, valamelyest expresszív, egyénies stíluselemként: „Először *egyen*, aztán ketten, most már hárman próbáljuk [silabizálni a színlapot], de még a szereplők neveit sem tudtuk elolvasni” (Móra Ferenc: *Sokféle* 209); hozzátétőlegességet kifejező összetétel előtagjaként: „Egy újságnovella honorárium tizenhat, húsz, huszonnégy pengő. Ennél többet csak egy-két lapnál kapnak *egyen-ketten*” (Nagy Lajos: A menekülő ember 409; megjegyzendő, ezt is helyettesíthetné az *egy-ketten* forma!); osztóértékű számismétlésben: „A bíráló nemcsak a »magyar költészetet« szereti, hanem őket [= költőinket] *egyen-egyen* is” (Bóka László: *Csillag* 1952/3: 358). Egyébként az 'egyen' értelmet az egyes számú igei állítmány s esetleg — kissé más árnyalattal — az *(egy)magam* (*-magad*, *-maga*), *(egyes-)egyedül* (*én, te, ő*) szó fejezi ki. Vö.: „ki-ki *maga* van” (Török Sándor: *Valaki kopog*³ 157); „Én olyan *egyedül* voltam ezen a rohadt világon” (G. Szabó Judit: A macskát visszafelé simogatják² 18). Az osztó jelentést meg főleg az *egyesével*, *egyenként* stb. ragos határozó. — A törtszámneveket (*fél*, *kettő*, *hányad*) s az igen nagy tőszámneveket (mint: *billió*) jelentéstani okokból sem szükséges így ragoznunk, l. a C) pontban. (A *milliárd-an* formát is csupán egy világstatistikai összeállításban olvastam; a *-felen* alakkal meg Petőfinek egyik levelében találkoztam, a már várandós Júliára és Arany Jánosnéra utalva tréfásan: „mehetnek mind a ketten sőt hárman vagy is *harmadfelen*”: ÖM. 7: 193.)

Teljesen lezártnak mindamellet nem tekinthetjük ezzel a modalis-essivusi raggal használható szók körét, mivel másodlagosan mindig új határozatlan számnevek születhetnek alkalmilag a potenciális *ezerhét-ezernyolcszáz-an*, *ezerkilencszáztíz-egynéhány-an* típusból, sőt itt-ott a mennyiséget (is) jelentő fő- és melléknévekből szintén (vö. [*egy*] *tucat-an*, *brigádnyi-an*).

A főnévi (*egy*) *pár*-nak (vö. német *ein Paar*) régóta van határozatlan számnévi névmási megfelelője (vö. német *ein paar*), tehát természetesen mondjuk ezt is: (*egy*)*pár-an*. De az (*egy*) *csomó-an*, *sereg-en* forma szintén közkeletű, ha nem túlzottan választékos is. Sőt hallottam már az (*egy*) *tömeg-en* kifejezést is. Így inkább az érdemel említést, hogy a *rakás*, *halom* főnév — bár mennyiségjelzőként ugyancsak elterjedt, s az argóban multiplicativusi ragot is fölvehet (*egy rakás-szor*) — *-an* toldalékkal nem járhat. (L. alábbi C) pontunkban.) Majdnem ilyen a *tucat* szó is: a *tucat-szor* alakot mind 'tizenkétyszer', mind 'többször' jelentésben „iksszer” hallottam, ám a *tucat-an* formára mindössze egy — nem is mondatbeli — példát írtam ki magamnak, a „tizenketten” értelmezéseként (Élet és Irodalom 1964. máj. 30.—10). Értelmező szótáraink a *tucat*-ot csak főnévként veszik számba, de én határozott és főleg határozatlan számnév voltát is bátran elismerném már, annyira megszokott a *tucat-szor* alakulat. — Az effajta főnevek ugyanis először nyilván jelzői használatban jutnak némileg már számnévszerű szófaji értékhez: (*egy*) *sereg ember*; s mikor a *langue*-ban a *-szor/-szer/-ször* rag is szabályosan hozzájuk járul ([*egy*] *sereg-szer*), már eléggé erősnek vehetnénk a másodlagos számnévi jeleget is. Így jutott értelmező szótárainkban is számon tartott határozatlan számnévi értékéhez a *rengeteg* szó is: újabb szófajiságát már nem csupán a közhasználatú *rengeteg-szer*, hanem a *rengeteg-en* ragos alak is igazolja. — A matematika és

alkalmazott ágai nemzetközi mintára a magyarban is gyakran élnek betűnevekkel, ismeretlen vagy elvont mennyiségekre értve őket: $a + b$; $x - y$. Ennek megfelelően ma már a képletes értékű *a-szor*, *a²-szer* (ejtsd: *á a négyzetes-szer* vagy *á négyzetszer*) típusok lassan köznyelvünkben is meghonosodóban vannak tőszámnévszerűen. Sőt hasonlóképp még „főnévibb” képlettagok is megkapják kivételesen a számnemekre jellemző multiplicativus ragját: „egész számszor... van meg benne a deciméter” (Kalmár László: ÁNyT. 2: 17); regényszövegbe ágyazva szintén: „*tőkészer százalékszor* nap, osztva harminchat-ezerrel” (Németh László: Irgalom 2: 45). Bár ez esetekben jelentéstani okok is magyarázzák, hogy a modális *-n* stb. rag miért nem alkalmazható (l. az alábbi C) pontot), az utóbbi toldalék a határozatlan számnévvé fejlődésnek láthatólag csak jóval előrehaladottabb fokon jelentkezik, mint a multiplicativusi morféma. Az *iksz* 'sok' (l. ÉKsz. *x* szócikk II. 2.) betűnév nemzetközi hatásra (vö. pl. német *x-mal*) valóban messzebb jutott a határozatlan számnévvé válásban, vö.: „*Ikszen* jelentkeztek ellene förtelmes vádakkal megmenekült zsidó munkatáborosok [tanúul]” (Tersánszky J. Jenő: Szerelmes csóka 426).

A mennyiségre utaló melléknemek elvben még közvetlenebbül juthatnak határozatlan számnévi szerephez, így a multiplicativusi, majd a tárgyalt *-n* stb. határozóragos használathoz is: hiszen a két szócsoporthoz alig van lényegbevágó különbség, s a számnemeket tudvalevőleg többen egészükben is a melléknemek egyik alosztályának tekintik. Értelmező szótáraink már határozatlan számnévnék (is) minősítik például a *rengeteg*-en kívül a *tömérdék*-et s a képzője szerint melléknévi eredetű *számos*, *számtalan*, *töméntelen* szót: nem meglepő tehát, ha ezek — kivált az elsők — mind multiplicativusi, mind modális ragos alakban is mindennaposak. A *számtalan* s a *töméntelen* szó melléknévként tudvalevőleg *-ul/-ül* essivusi-modális raggal járna, mint a *-talan/-telen* képzősek általában: számállapot-határozóul azonban már a korábbi századokban is *-on/-en* ragos lett (vö. Simonyi: Hat. 1: 211—2; Gombocz: Syntaxis 46; stb.). Egy XX. századi irodalmi példa: „*Számtalanon* vettek a kisgazdák közül részvényeket” (Móricz Zsigmond: Rokonok 246). Mindnyájan lépten-nyomon tapasztalhatjuk, hogy a létszámra értett, *-nyi* képzős melléknemek hasonló értékben szintén előfordulnak *-an/-en* raggal: (*egy*) *maroknyi-an*; *ezrednyi-en*, *szakasznyi-an*, *tucatnyi-an* stb. Viszont az *-ü* képzős *kis-* és *nagyszámú*-t nem ismerem így; a *számtalan*-hoz képzője szerint hasonló melléknévi *számolatlan*, *megszámlálhatatlan* és társai pedig csak *-ul/-ül* raggal lehetnek — egy kissé más árnyalatot kifejező — határozók. (Magam alkotta példával: „*Megszámlálhatatlanul* kavargtak a tömegben fiatalok.”)

Itt jegyzem meg, hogy a mai művelt nyelvben a *mind* általános névmás és névmási határozószó nem szokott *-en* ragos számállapot-határozóként előfordulni: *e-ző* kiejtésben nyilván zavart keltene, hogy ez a *mind-en* ragos alak homonim a *minden* ragtalan névmással. De nincs is rá különösebb szükség: a *mind*, *mindnyájan* határozószó stb. világosan kifejezi az értelmét. Vö. pl.: „Bejöhetnek *mind*!” (Kosáryné Réz Lola: Nyugat 1920/15—6: 755); „Ezt az urat utáltuk [szeszgyári kihordók] *valamennyien*” (Török Sándor i. m. 155); „*mindnyájan* örülünk” (uo. 116). Am azért a mai irodalmi szövegekben sem teljesen ismeretlen a *mind-en*: „ha egyszerre akarunk *minden* odatódulni, semmire sem megyünk” (Héra Zoltán novellájában, Népszabadság 1959. aug. 30.—8; vö. Simonyi i. m. 1: 212). Az ÉrtSz. ezt az alakulatot tájnak jelzi. — Még kevésbé fordul elő ragunkkal a *minden* névmás.

B) A tő és a toldalék alakjáról kevesebb pótolni valóm akad.

A tőhasználatnak a superessivusi *-n*, *-on/-ën/-ön* rag előttitől gyakran eltérő, archaikusabb voltát (vö. *kevés-ën* : *keves-en*) már régibb és újabb grammatikáink többé-kevésbé részletesen számba vették; s kivált tüzetesen tárgyalta legutóbb Ágoston Mihály: Az *-n* toldalékú mellékevek alakí és szófaji megoszlása. Újvidék, 1971. Ezzel tehát nem foglalkozom most.

A leíró szempontból kötő- vagy előhangnak (Lehr Albert „szolgabetű”-nek is mondta, l. Nyr. 4: 545) az *-i* és az *-ó/-ő* képzős tövek utáni megléte vagy hiánya, továbbá (megléte esetén) általában zártabb vagy nyílabb minősége azonban még e forrásokhoz képest is szót érdemel.

Az első kérdést illetően az országos művelt használat nagyjában megerősíti a régi nyelvtanírók tapasztalatát, hogy tudniillik e számnévi alakoknak „is nyilvánvaló irányzatuk az *n* előtt a nyílt *a*, *e* magánhangzók érvényesítése” (Simonyi i. m. 1: 212): a *kettecské-n*, *hármacská-n* típuson kívül prózában valóban az *-an/-en* a szabályosabb, választékosabb ragforma, s ezzel az *-i*, *-ó/-ő* képzős csoportban is elkülönül a főnévi jellegű superessivusi meg a számnévi modalisi-essivusi forma: *annyi-n* : *annyi-an*; *millió-n* : *millió-an*. Példák: „*Valamennyien* a nyelv munkásai vagyunk” (Kosztolányi Dezső: Erős várunk a nyelv 163); „Ezren és *millióan* vonzódnak [a szegényekhez]” (Illyés Gyula: Mint a darvak 68; vö. Nyr. 82: 415). A pusztá *-n* már inkább csak regionális ízű ritkaság: „az utódai élnek ma is a faluban egy *csomón*” (Szabó Pál: Kortárs 1959/12: 811). — A kötőhangzó zártságára vagy nyíltságára térve, egészében szintén érzik a Simonyitól főntebb idézett tendencia érvényesülése. Az *öt-ön*, *hat-on* stb. határozó csak egész kivételes; táji alak, vö.: „Hogy nem ég le az arcuk bőre, *ötön* állítani be” (Szabó Dezső: Az elsodort falu³ 1: 131). Csupán a már főntebb bemutatott *számtalan-on*-ban él tovább is a hagyományos, *o*-s változat; az *ë*-s lehetőséget (pl. *réngeteg-ën*; ezt az ÉrtSz. a szónak nem számnévi, hanem melléknévi szófajához adja meg!) nem vizsgálom, mivel helyesírásunk nem különbözteti meg a nyílabb *e*-től, s amúgy is csak egy-két szóban vetődne föl ez a kérdés.

Egészében mégis túlzott egyszerűsítésnek tartom, ha a szóban forgó morfémát csak *-an/-en* alakúnak mondjuk, vö.: „*an en*-es számnevek” (Lehr: Nyr. 4: 345); „Az *-an en* rag számneveknél” (Simonyi i. m. 1: 208 stb.); még a ma gyakori „*-n* (*-an*, *-en*)” megnevezése sem elég pontos (vö. *számtalan-on*). Az előbbi formák ellenben a *kettecské-n* jellegű toldalékolással sem számolnak.

Bár természetesnek látszik, a múlt századi tudományos viták miatt én is hangsúlyozom, hogy az *öt-en* típus nem nominatívusi névszói forma, s számnévi használata szerint további toldalékok nem vehet föl.

A *ketten*, *hármán* alak mind előtaggal összetéve is, vele határozói értelmezős szerkezetben is használatos; a többi tőszámnév csak *a(z)* névelővel különválasztva: „*Mindketten* még sokáig ébren voltak” (Vézi Endre: Ember és árnyék 2: 17), de: „*mind a ketten* figyeltétek, hogy bögök-e” (G. Szabó Judit i. m. 22); az *annyi* névmással szintén egybeírjuk a *mind* szót: „Haljunk meg a hazáért, *mindannyian* [— mondták másoknak a régi országnagyok]” (Török Sándor i. m. 70—1). — Névelő csak az előbbi típusban kerülhet az *-n* stb. ragos számnév elé.

A *tíz-en-húsz-an* (*tíz-húsz-an*), illetőleg *százegynéhány-an* jellegű, némileg már határozatlan számnévi formák alaktanára nem vesztegetek több szót, sem a *tízen-tízen* típusú osztó szóismétlésre.

C) A kérdés s z e m a n t i k a i oldala szintén kínál még néhány kisebb jelentőségű tanulságot. Az már a múlt század második felében többször szóba került, hogy szóalakunk rendszeren s z e m é l y e k r e vonatkozik (vö. Lehr: Nyr. 4: 549—50), bár az is kitűnt, hogy itt-ott állatokra, sőt — főként erdélyi írónál — elvéve tárgyakra is utalhat (vö. még Simonyi i. m. 1: 209). A MM-NyR.-ben elmaradt ez a ma kivált érvényes megállapítás, de 1955-ben Majtyinszkaja világosan utalt rá (i. h.); 1968-ban pedig Velcsov Mártonné és Rácz Endre újból figyelmeztetett rá, hogy „Az -an -en raggal szereplő tőszámnév csak személyre vagy megszemélyesített fogalomra utal”, illetőleg hogy a számnév ilyen raggal „személyek mennyiségére mutat rá” (MMNy. 42, 308). Én magam emlékezetem szerint csak egy nemrég, angolból fordított könyv szövegében olvastam állatokra (oroszlánokra) vonatkoztatva ezt a szóalakot; s nyulainkról szólva: „Két éve csak 250 ezren voltak” (Esti Hírlap 1975. dec. 10. — 4); de a *hány-an, valamennyi-en, mind* stb. névmást néhányszor bizonyosan hallottam így használva. A melléknévibb jellegű *számos-an, maroknyi-an* és társai pedig még kevésbé tűnnének föl ilyen alkalmazásban. Élettelen dolgokra csupán egyetlen modern szépirodalmi példában mutat a kérdéses alak: „Az ablakok *valamennyien* ki voltak világítva” (Déry Tibor: A ló meg az öregasszony 21). Merőben ismeretlennek ezt a használatot sem mondanám, bár én nyilván így valahogy fogalmaztam volna: „*Valamennyi* ablak...” vagy „Az ablakok *mind*...” Nyelvtani alak megszemélyesítésére vö.: „[E határozók] *mind a hárman* szép testvériesen megférnek egy portán” (Lehr: MNy. 8: 41); testületre: „Három klubcsapat otthon, *ketten* idegenben” (Esti Hírlap 1975. okt. 4. — 7).

A jelenkori használatban tehát rendszeren valakiknek a mennyiségét határozza meg ez a szóalak: megmondja, h á n y k ü l ö n személyről van szó: „*Hárman* vagyunk a műhelyben inasok” (Gelléri Andor Endre: Ház a telepen 56). De jelölheti, hogy hány személy e g y ü t t e s cselekvésével kell számolnunk: „Vannak... fiatalemberek, akik *ketten-hárman* kivesznek egy nagyobb lakásból két bútorozott szobát” (Török Sándor i. m. 172). Sőt kivételesen — költői tudathasadással, én-szétválással — a kettő ellentmondásos összefonódására is utalhat: „*Hárman* vagyunk, ha egymagam vagyok” (Weöres Sándor Önkarikatúra című verséből). — Az osztó értelem tapasztalatom szerint ma csak az ikerítéses formához kapcsolódik (*öten-öten*), s ez inkább az alapforma (*öt-öt*) „belső ügye”. (A szakirodalom néhány régi adattal már ezt is igazolta.)

A tárgyalat szóalak ma (az *egy-en-t* s a népies stílust nem nézve) következetesen t ö b b személyre vonatkozik, bár eredetileg éppúgy nem fejezte ki se az egyes, se a többes szám jelentéspulzusát, mint az azonos ragú melléknév (*vak-on, fehér-en*). Mai nyelvünkben már annak sincs nyoma, hogy a rag valaha szórványosan többes számú relatív tőhöz is járulhatott (*ezereken, többeken*: l. Simonyi i. m. 1: 218). Az alanyra értett *egy-en* formára tehát az igei állítmány egyes számú ragja mellett alig-alig is lehet égető szükség; még kevésbé volna szükség (emberre!) a *négy tized-en*-féle törtekre. Igen nagyszámú emberi csoportokról pedig szintén nem beszélünk, hiszen a világnépeesség adott száma fölőlegessé teszi a *billió-an* stb. ragos alakot. Ezért nem találkoztam *rakás-an, halom-an*-nal se. Ugyanígy érthető, hogy a *semennyi-en* mellett nincs külön **nullá-n, *zérus-an* formánk.

Az A) pontbeli részletekből érthető, hogy k e t t ő s szófajiság esetén sem jelentés, sem alak szerint nem tudjuk egész kétségtelenül megkülönböztetni

tetni a mennyiségre vonatkozó melléknévi meg a homoform határozatlan számnévi tő *-n*, *-an/-on/-en* (*-ën*) ragos alakját. Elsősorban a személyekre értett *eleg-en*, *tömeges-en*, *sűrű-n*, *együttes-en*-félékre gondolok. Vö. „Hullottak a kérők *sűrűen* rakásra” (Homérosz—Mészöly Gedeon: Ulisszes 464; itt a toldalék *e* kötőhangzós változata is segítheti egy kissé az *iksz-en*, [*egy*] *sereg-en* típussal való rokonság érzését).

D) A *sok-an*, *öt-en*-féle szóalakok mondatnani értékéről kivált hosszasan vitatkoztak már a múlt században is grammatikusaink. Hangsúlyozták, hogy rendesen az *alanyban* megnevezett vagy alanyként odaértett személyek számát határozzák meg (l. Lehr: Nyr. 4: 549); ehhez képest aztán Simonyi végleg tisztázta: főleg a régi és a népnyelvben olykor más mondatrészben kifejezettek számát is megjelölhetik (i. h. 215—6). A mi korunkban talán még következetesebben az alanyra vonatkoznak (l. alább). Igen gyakran az elől álló *mi*, *ti*, *ők* (a beszélők, a szóban forgó személyek megnevezése) után, egy kissé tehát értelmezőszzerűen használjuk őket: „*mi ketten* [= apám és én] tudtuk az igazat” (Vérsi Endre i. m. 2: 50); „*Sők ketten* [= az albérlők] némán, mozdulatlanul álltak” (uo. 23); „barátom . . . sóher volt, mint *ti ketten*” (Gelléri Andor Endre i. m. 40). A figyelemkeltő-felhívó *Ti ketten!*; *Maguk hárman!*-szerű mondatokban (tagmondatokban) ez az értelmezőhöz közelítő szerep még jobban kidomborodik. Az ilyen — határozott — alanyok esetleg csak előbből vagy a beszédhelyzetből értődnek oda: „megjöttek a *csákányosok*. *Négyen-öten* erre mentek, . . . *többen* nekikapaszkodtak a . . . teraszra” (uo. 86); „[Akikről szó volt:] Aztán benyomultak *valamennyien* a nagy terembe” (uo. 27). De előfordul, hogy ez a határozó megelőzi az alanyt, s ilyenkor viszont az utóbbinak lehet némi értelmezői íze: „Ott fenn megyünk majd *ketten*, *te és én*” (Fónagy Iván versfordításában, l. Wawiri 136); „A temetésen *hárman* sírtunk, *Sári, Júla meg én*” (Török Sándor i. m. 85); „Most az ebédlőben laknak *hárman*. *Bogdánffy bácsi meg a mamája meg a lánya*” (uo. 13). Az elhagyott többes számú „udvariassági névmás” (*maguk*) és több más ki nem tett alany persze a számnév elé is, után is érthető: „már *ketten* vannak?” (Gelléri Andor Endre i. m. 36). — *Hiányos* szerkezetű címben: „*Ketten* a kitüntetettek közül” (MNemzet 1975. okt. 24.—4).

„Ha azonban a mondat határozatlan alanyú, ez a számállapot-határozó [másodlagosan] már-már valóban az alany helyébe kezd lépni” — írja Rácz Endre (MMNy. 233); példája: „*Sokan* próbálták eltörni ezt a pipaszárat.” Különösen erőssé válik ez az *alany-jelleg*, ha többes 3. személyű állítmány mellett pontosabban egy partitívusi határozóból tudjuk meg, kifélék is az „általános” alanyok: „[A folyóirat] *munkatársai közül többen* a háború áldozatai lettek” (Lakó György: NyK. 64: 8; más XIX—XX. századi példákat l. a már idézett szakirodalomban). A MMNyR.-ben az ilyen szófajú és alakú mondatrészt — Kelemen József véleményéhez (I. OK. 9: 351—2) csatlakozva — nem tekintettük tisztán alanynak, hanem kettős funkciójú (állapothatározói és alanyi) résznek.

A múlt századi kutatók több mondatot idéztek persze arra is, hogy a tárgyalt számnévi határozó nem az *alanyban*, hanem más mondatrészben megnevezett személyek számára utal. Ilyen adat ma — az iménti partitívusi szerkezeten kívül — csak egészen kivételesen akad: az A) részben, Bóka László mondatában az osztó *egyen-egyen* például a tárgyra (= *őket*),

a B) pontban Szabó Dezsőtől idézett *ötön* 'öten' pedig a ki nem tett *nekik* részeshatározóra vonatkozott.

Régóta tudjuk, hogy a vizsgált határozónak a *más* névmáson kívül jórészt csak *ily* típusú, fokhatározói értékű minőségjelzője lehet (l. Simonyi i. m. 1: 221). Ez a fajta bővítmény azonban éppen nem ritka határozatlan számnévi állapothatározó előtt, kivált ha ragtalan fokhatározónak is fölfogható a jelző: *rengeteg, számtalan, képtelen, hihetetlen, jó, nagy, szörnyű, végtelen* stb. (*sok-an*); *elenyésző, maroknyi, nevetséges, rettentő* stb. (*keves-en*). De elvétve került már elélem *édes mindannyian*, a *legkiválóbb négyen, újabb ketten, egy nagy seregen*-féle szerkezetek is. Mégsem mondható, hogy nagyjában mindazokat a minőségjelzőket megkaphatják e ragos számnévi határozók, amelyek a ragtalan számnév elé is kerülhetnek: hiszen az *e négy (e négyet)*, az *ez a négy (ezt a négyet)* típusú kijelölő szerkezetnek nincs idetartozó megfelelője. (Az *ezek négyen* nem jelzős szerkezet!) S egyébként sem egészen egységes a különféle határozott és határozatlan számnevek, számnévi névmások, számnévi értékűvé (is) vált fő- és melléknevek jelzőfölvevő képessége. — Ugyanez érvényes többé-kevésbé a számállapot-határozó határozói bővítményeire is. Csak megemlítem, hogy kivált ismeretes a szorzóragos *kétszer (négy-en)*, a hasonlító határozói *száznál (több-en, kevesebb-en; egyszeres toldalékolással: több mint öt-en, ismételt raggal: kevesebb-en, mint harminc-an)* típusú szerkezet.

Elsődlegesen még a leginkább alanynak látszó *-n, -an/-en (-on/-én)* ragos számnév is határozó: úgynevezett *s z á m á l l a p o t - h a t á r o z ó*. Természetesen mint ilyen mondatrész is rendesen közvetlenül az állítmánynak (igének) van szintaktikailag alárendelve, bár többnyire korántsem szorosan: azért akár beszédszünetet jelző írásjel is elválaszthatja a mondat szorosan vett állítmányi részétől. Ilyenkor esetleg a határozó alakú jelzőre is emlékeztethet: „Mi, Ferkóval, *ketten*, nem hagyjuk magunkat” (Móricz Zs. szavai, l. Medgyesi Ferenc: Életemről, művészetéről 97); „*mi hatan*: mukkanás nélkül *me g r a k n á n k* vagy harminc diáksapkást” (Gelléri A. Endre i. m. 69). Azt viszont, hogy szokásos mondat szemléletünk szerint a szorosan létigei állítmányához tartozva sem vehető összetett állítmánybeli névszói résznnek, már Simonyi igazolta Lehrrel szemben. „A háziak: *ketten v a g y u n k*” (Török Sándor i. m. 134) mondatot tehát nem elemezhetjük másként, mint ezt: „Engem olyan *kevesen* szeretnek!” (G. Szabó Judit i. m. 75). — Mint szoros igei vagy igenévi bővítmény néha egy kevéssé a cselekvés stb. *m ó d j á t* is meghatározza (komplex határozó?): „Ezt a játékot *négyen* kell *j á t s z a n i*!” (közny.).

Idézett példáimban a számállapot-határozó mindig *t ö b b* személyre vonatkozik; mikor tehát másodlagosan az alany funkcióját is kifejezi, az állítmány a művelt nyelvszokás szerint úgy *k o n g r u á l* vele, mint a pluralisi alannyal: „*Heten* *h a l t a k m e g* [az endródi csendőrsortűz miatt]” (Tímár Máté: Magyar világ 2: 520). A régi vagy a népies szövegekből ismert másfajta egyeztetés immár annyira kivételes, hogy nem is foglalkozom vele. E kérdés-csoportnak tüzetes kifejtését egyébként Rácz Endrének sajtó alatt levő, A magyar mondatbeli egyeztetés általános kérdései című dolgozatában olvastam; a részletek iránt érdeklődők tehát ehhez folyamodhatnak további felvilágosításért. — Most csak egy periferikusabb kongruenciára térek ki, amelyről 1958-ban, a *v o n a t k o z ó n é v m á s* számbeli egyeztetését tárgyalva (Nyr. 78: 176—9) nem szóltam. Nos: ha az ilyen névmási kötőszónak főmondati

irányító szava a tömörítés folytán a tárgyalt ragos számnév, akkor a kötőszó is pluralisba kerül. Vö.: „számolja [a vénkisasszony], hogy *hányan* maradnak, a k i k majd az ő koporsója után ballagnak” (Török Sándor i. m. 162); „*Öten*, a k i k e t leírtak” (filmcím; ismertette: Magyar Nemzet 1975. aug. 14.—4).

3. Befejezésül még azt kívánom megokolni, hogy miért érdekelt ennek a magyar toldalékolt formának mint sajátosan tömörítő nyelvtani alkategóriának használata jobban, mint a többi — átlagosabb — nyelvi eszköze: azért, mert a viszonylag alig toldalékoló indoeurópai nyelvekben pontosan neki megfelelő, egységes affixumos számnévi kifejezőeszközt nem ismerek, s így az *öt-en* típus bizonyos fokig a nyelvtani hungarizmusok közé sorolható. Anélkül, hogy itt valódi kontrasztív vagy nyelvtipológiai leírásra vállalkoznék, forrásjelzés nélkül idézem a leginkább előforduló német praepositíós, illetőleg szintaktikai szerkesztésű megfelelőket. A *hárm-an*, *het-en* típus legszabályosabb nyelvtani szinonimája a *zu dritt*, illegőleg *zu sieben* volna; hanem a *mi* (*ti*, *ők*) *hárm-an* kifejezés már csak az alanyi alaptagú *wir* (*ihr*, *sie*) *drei*, illetőleg *sieben* értelmezőféle, esetleg a birtokos jelzős, alanyi *unser* (*euer*, *ihrer*) *drei*, *sieben* szintagmával vagy egyszerűen a nominativusi *die drei*, *die sieben* főnévi számnévvel fordítható le. A *katonák közül hányan* másodlagos partitívusi szerkezetnyaláb megfelelője viszont a mennyiségjelző alanyi *wie viele/wieviel Soldaten* vagy a partitívusi, de szintén alanyi alaptagú *wie viele von/unter den Soldaten*; esetleg a forma szerint birtokos jelzői *wie viele der Soldaten* struktúra. A hozzávetőleges értelmű *tíz-en-tizenöt-en* (*tíz-tizenöt-en*) szóalakot vagy a *zu zehn bis/oder fünfzehn*, vagy az alanyi *zehn-fünfzehn von uns* (*euch*, *ihnen*), illetőleg... *unser* (*euer*, *ihrer*) szerkezet tömbbel lehet kifejezni; az osztó *hárm-an-hárm-an-t* pedig a *zu/je drei/dritt* formával. Találkoztam persze mindegyik árnyalat esetében más párhuzammal is. — De úgy gondolom, érdemes volna fordítóinknak és idegennyelv-tanárainknak ennél egzaktabban és teljesebben, egyúttal népszerűbben is összeállítani az oroszsal, némettel, angollal vagy a rokon finnel stb. való nyelvtani összevetés tanulságait. (Idevágó részleteket több helyen máris találtam a nyelvkönyvekben; az idegen megfelelők azonban néha inkább a *hármásban* típus jelentéséhez állnak közelebb.)

Tompai József

Mikes Törökországi levelei és mai helyesírásunk

Mikes Kelemennek 1717-től 1758-ig írt összesen 207 fiktív levele száznyolcvankét esztendővel ezelőtt jelent meg először nyomtatásban: Kultsár István adta ki őket Szombathelyen, 1794-ben, közvetlenül a magyar jakobinusok mozgalmának leleplezése előtt. A könyvnek Kultsár ezt a címet adta: „TÖRÖK ORSZÁGI LEVELEK, melyekben A II. RÁKÓTI FERENTZ Fejedelemmel Bújdósó Magyarok' Története más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságossan előadtnak”. Mikes életének és munkásságának legalaposabb romániai kutatója, Veress Dániel összeszámolta, hogy a Leveleskönyv magyar nyelven napjainkig „tizennégy teljes és tizenhét szemelvényes kiadásban, illetve újrakiadásban jelent meg” (Veress: Mikes szavainak védelmében. A Hét [Bukarest], 1973. szept. 14.).

Az eddigi egyetlen igazán megbízható szövegű, betűhív kiadást egy

évtizeddel ezelőtt Hopp Lajos rendezte sajtó alá (Mikes Kelemen összes művei. I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966). Ebben a kötetben a hagyományos 207 levél után Mikes misszilis levelei is helyet kaptak. A Leveleskönyvnek e kitűnő szövegkritikai kiadása persze az úgynevezett népszerű kiadások problémáját nem oldhatta meg. Ezekre azért van és lesz a jövőben is szükség, mert Mikes szövege az eredeti kézirat szerinti betűhív formában annyira távol áll a mai írásmódtól, hogy a mai emberek többsége számára igen nehezen olvasható. Nehézzé teszi olvasását a bekezdésekkel való tagolás hiánya és főként az, hogy Mikesnél a mondatokat nem határolja el világosan egymástól a ma szokásos nagybetűs kezdés. A Törökországi levelek írója nemcsak a mondatokat, de a tulajdonneveket sem igen kezdi nagybetűvel. A rövid és a hosszú hangok (magánhangzók és mássalhangzók) megkülönböztetése gyakran bizonytalan nála és nagyon kevésbé következetes. Írásjeleket Mikes jóval ritkábban alkalmaz, mint mai helyesírásunk. Eredeti szövege a különírás—egybeírás tekintetében is igen régiesnek hat. Mindez elriasztja a szélesebb olvasóközönséget.

A Leveleskönyv kritikai kiadásának szövegére majdnem úgy tekint a mai olvasó, mintha egy régi magyar kódex volna előtte — még ha nyomtatott változatban is. Mikes Leveleskönyve legértékesebb nyelvemlékeink egyike, és mint klasszikus szépirodalmi alkotás is nagyon jelentős. Így nemcsak természetesen, hanem igen-igen fontos is, hogy nyelvi és irodalmi értékeit a lehető legnagyobb mértékben igyekezzünk átadni a mai és a jövődő olvasók tízezreinek, százazreinek. Ez a törekvés hozta létre az eddigi Mikes-kiadásokat, melyek — az említett betűhív kritikai kiadás kivételével — mind korszerűsített helyesírással, tehát kisebb-nagyobb mértékű átírásban közlik Mikes szövegét. S legnagyobb részük sajnos nem az eredeti kézirat vagy a Hopp-féle betűhív kiadás alapján készült, hanem más kiadások nyomán — ezeknek hibáit nemcsak megőrizve, hanem még szaporítva. „Kihagyások, szövegtorzulások, betoldások és félreértések, önkényes szövegalkítások stb. egyaránt jellemzik a teljes és szemelvényes népszerű Mikes-kiadásokat” — jegyzi meg Hopp Lajos (i. m. 373).

Minthogy nyelvileg maradéktalanul megbízható népszerű Mikes-kiadásunk nem született az utóbbi száznyolcvan évben, nagy várakozással vettük kezünkbe Veress Dániel most megjelent kötetét (Mikes Kelemen: Törökországi levelek. Válogatta, az előszót és a jegyzetanyagot írta: Veress Dániel. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1974). Veress Mikes szűkebb hazájának, Háromszék megyének a szülötte; a Zágonnal majdnem szomszédos Sepsiszentgyörgyön él. Könyve a hagyományos 207 levél közül 126-ot ad közre (majdnem mindet teljes szöveggel) s a misszilis levelek közül is kettőt.

Igaza van Veressnek abban, hogy „negyed ezredévvél keletkezése után a Leveleskönyv nem a teljes anyagával hat” (i. m. 292; az itteni sajtóhibát — „negyedezredével” — kijavítottam. P. E.). Helyes, hogy a válogatás az első harmadból merít leggazdagabban, „az ifjú, még vándorló s főleg reménykedő Mikes leveleiből, amikor a változás, a hazatérés reménye sarkallta írásra”. A további anyagból teljes számban közli „a Rákóczi betegségről hírt adó, halálát leíró, az azt követő hónapokról beszámoló leveleket”. Hasonlóképp a Mikes későbbi havasalföldi és moldvai útjáról írott, „a szülőföld közelségétől megint élményforróvá vált levelek teljes számban helyet kaptak a válogatásban”. Kétségtelen, hogy a Leveleskönyvnek ezek a legérdekesebb, a mai olvasó számára legtöbbet nyújtó részei. A törökországi száműzetés első hat

évében, 1717 októberétől 1723 decemberéig 51 levelet írt Mikes — ezeket egytől egyig megtaláljuk a kötetben. A havasalföldi és moldvai útról Rodostóba való visszatérése után általában jóval rövidebb leveleket ír, mint az első esztendőkből, és ez az utolsó 51 levele háromszor annyi évnek a terméke, mint az első 51. Ebből az utolsó két évtizedből csak 10 levél került be a kötetbe, de a legfontosabbak.

Mik voltak Veress Dániel szövegközlési elvei? Nagyon helyes, hogy mai olvasmányként akarta Mikes művét „visszahelyezni a keletkezési időbe, megőrizve túlhaladni, de túlhaladottan is megőrizni” — mint A Hétben megjelent, már idézett cikkében írja. Azt tűzte ki célul, hogy az olvasók kezébe „egy ma is zökkenőmentesen olvasható, első olvasásra maradéktalanul megérthető szöveget” adjon, „ám minél hűbbet, közelállóbbat a mikesi fogalmazványhoz, illetve nyelvhez”. Cikkében az én — levélbeli — tanácsomra is hivatkozik: „A szövegközlés írásmódjának tulajdonképp azt kell rekonstruálnia, ahogy maga Mikes olvasta volna saját írását, de az ő beszédét s annak sajátságait, amennyiben lehet, mai helyesírásunk eszközeivel kell kifejeznünk.”

Érthető, hogy Veress — aki nem nyelvész szakember, hanem író — nem vállalja, hogy egyedül a kéziratot, illetőleg ennek betűhív kritikai kiadását vegye alapul a „mai” szöveghez. Munkájának alapja a legutóbbi romániai teljes Mikes-kiadás volt. Ennek szövegét javította szóról szóra haladva a kritikai kiadás segítségével. Ez a — lényegében fordított — módszer is elérte célját, mert az eddigi alighanem legjobb népszerű Mikes-kiadást eredményezte. Ennél jobb, teljes értékű mai Mikes-szöveghez csak úgy juthatnánk, ha e g y e n e s e n a betűhív kritikai kiadás szövegét szóltaltatnánk meg mai helyesírással (de lehetőleg minden szavában az egykori hangzásnak megfelelően) — nem befolyásoltatva magunkat a különféle kiadások átírási megoldásaitól. Erre a j ö v e n d ő feladatra különben Veress Dániel maga is utal cikkében: „...égető szükség van a Leveleskönyv teljes, az utográf kézirat alapján készült mai kiadására... A levelek válogatott kiadásra csak az első szó: kísérlet, hiszen a feladat végérvényes megoldása a szó mestereire és a nyelv tudósaira vár, nem egy szerény egyszerűes Olt-parti műhelyre.”

A ma közkézen forgó Mikes-kiadások szövegromlásaira-rontásaira igen jellemző az az adat, hogy Veress Dánielnek az 1967-i romániai Mikes-kötetből kiválogatott 126 fiktív levélén több mint kilencszáz szövegjavítást kellett végrehajtania — a kritikai kiadással való tüzetes összehasonlítás alapján. Munkájának jellegére műhelyjegyzeteinek címe (Mikes szavainak védelmében) is jól rámutat. Azt írja többek között e cikkében: „Talán fölösleges mondanom, hogy a »szöveg tisztítás« és »jobbítás« módszerének és gyakorlatának megválasztása, illetve következetes alkalmazása nagy gondot jelentett, és a Mikes-filológia jelenlegi állása szerint csak kompromisszumos megoldást tett lehetővé. Az olvashatóság érdekében a levelek helyesírását minél közelebb kellett hozni a maihoz (alapszempont), ugyanakkor megtartva az írás *hangtani értékű* sajátosságait, természetes erejét, báját, nyájasságát, az írásmód mikesi jellegzetességeit, székely, háromszéki tájnyelvi sajátosságait a szó- és kifejezés-hangulat megőrzése érdekében. Hiszen a logikai tartalom, tehát a közlés, a közölt anyag változatlansága mellett más a szó értelmi telítettsége és hatása, ha azt Mikes székely élőbeszéde után kottázzuk, miként Ő is tette. A merev nyelvi *maiasítás* szikárabb, inasabb mű-nyelvvé merevítette, keményítette Mikes szelíd »moll-változtatát« (Sík Sándor fogalmazása), »lágý-hangnemét« (Kosztolányi szavai).”

Veress Dániel méltán marasztalja el azokat a Mikes-kiadásokat, melyek a Rodostóba szakadt székely író nyelvének savát-borsát vették ki a felületen és erőltetett átírással. Talán e kiadások szerkesztői, gondozói „nem ismerték (vagy szabálytalan hangzásúnak érezhették?) a székely élőbeszédet, a három-széki székely nyelvjárást, mely Mikes nyelvének alaprétegét képezte mindhalálig” — jegyzi meg Veress. Aztán így folytatja: „Temérdek helyen javítottak bele Mikes fonetikusán írt, színnel-ízzel hangzó — számunkra, a mikesi szülőföld világában élők számára egészen mai! — szavaiba, pedig milyen bölcsen és szépen írta az áldott emléké Veres Péter, akit azzal igazán szemérmertlenség lenne meggyanúsítani, hogy nem tudott magyarul: »Csak a székely s még az erdélyi írók tudnak úgy magyarul, hogy az egyben a nép nyelve is, kultúrnyelv is. Az itthoni magyar nyelv nem kapta meg a 17—18. században az irodalmi veretét, helyette németből, latinból fabrikált műnyelvet teremtetek. Egyedül Csokonai s kisebb mértékben Arany János tudta a népnyelvet valamennyire irodalmivá tenni. De még ők sem és senki sem tudta *a nyelv szellemét* (kiemelés tőlem — V. D.) kifejezni az ún. magasirodalomban, mint Mikes, Bethlen Miklós, Tamási Áron és még többen is. Így van. Mikesnél érzi az ember igazán, hogy milyen bűbájos lehet a nyelv és az észjárás együtt. Ez már magában művészet. Csuda nép a székely, dalai, balladái és irodalmi művei a világirodalom gyöngyei. Ebben a nyelvben nincs frázis, nincs égbekiáltó »duma«. Mesélőik vannak, rétoraik nincsenek.«”

A kötetben a szerényen előszónak nevezett rész tulajdonképpen egy 21 lap terjedelmű esszé (Vonások egy mai Mikes-arcon). Veress Dániel ebben rámutat, hogy Mikes hajlékony, bűbájos, természetes nyelve és stílusa csak következménye, tükrö az észjárásának. Észjárása és anyanyelvi gyökeressége együtt: valahol itt kell keresni szerinte annak a magyarázatát, hogy Mikes nyelve a mai emberre is annyira hatással tud lenni. „Nyelvét — írja Veress — élőbeszédhez simuló népnyelvként jellemzik, mely szókészletének jelentős részében tájnyelv, de egyben irodalmi veretel bíró kultúrnyelv is. Önkéntelenül Kriza János jut eszünkbe, a Vadrózsák bevezető sorai, melyben a székelység ajánlja fel élő beszédét, »hogy legyen az összes magyar népbeszéd, mint egy vadrózsátörke, melybe oltani szokták a nemes rózsáikat, hogy annál nemesebbé, erőteljesebbé tegyék«. Ez a bravúr Tamási Áron előtt csak Mikesnek sikerült.”

De hogyan sikerült Veress Dánielnek a negyed évezreddel ezelőtt élt Mikes Kelemen mai megszólaltatása? Vizsgáljuk meg ezt a 38. levél befejező sorain! A kéziratban és a betűhív kritikai kiadásban így hangzik ez a néhány sor: „vagyóné olyan orvosság aki minden féle betegséget meg gyógyíttson. de olyan vagyon aki árttson. halál ellen nincs fű kerben. a mi urunk pedig csak a vadászattal töltötte az időt, és azt nevette hogy mi mint vendégeskedünk. édes néném. Istentől jó egészséget kívánván kédnek. maradok. kédnek leg kissebbik szombati szolgálja.” Ugyanez Veress Dániel mostani kötetében: „Vagyon-é olyan orvosság, aki mindenféle betegséget meggyógyíttson? De olyan vagyon, aki ártson. Halál ellen nincs fű ker[t]ben. A mi urunk pedig csak a vadászattal töltötte az időt, és azt nevette, hogy mi mint vendégeskedünk. Édes néném, Istentől jó egészséget kívánván kédnek, maradok kédnek legkisebb szombati szolgálja.”

Így valóban sokkal olvashatóbb a szöveg. Az utolsó mondat *leg kissebbik* szavát helyes volt az egybeírással és az egy s-sel való írással maiasítani, viszont hiba az átírásban az *-ik* kiemelő jelnek nyilván véletlen elhagyása. Az idézett szövegrészben legfőljebb még az *olyan* szónak *olyan* alakban való írása vitat-

ható, bár ennyi eltérés az eredeti hangalaktól megengedhető egy népszerű kiadványban. (Az *aki*-, *ahol*-féle vonatkozó névmásokat és határozószókat is írhatjuk a ma szokásos módon, noha „akki”, „ahhol” lehetett Mikesnél a kiejtésük, amire persze a kézirat nemigen utal.) Hogy a *szombati szolga* mit jelent, megtudjuk Veress Dániel jegyzetéből: „a jobbágyok szombati szolgáltatásaira (fahordás, fűhordás, a havason órallás stb.) gondolhatott az erdélyi viszonyokat alaposan ismerő Mikes”.

A Leveleskönyvben oly gyakran előforduló *kéd*-del kapcsolatban azt írta nekem Veress Dániel egy nemrégii levelében, hogy ez a megszólítás a Székelyföldön faluhelyen ma is használatos. „Elsősorban az idősebbek használják. A *kegyelmed*-et ritkábban: túlságosan választékosnak érzi a székely fül. A *kéd* sokszor nyílt *e* felé módosul, s lesz belőle *ked*. Meggyőződésem, hogy Mikes idejében pontosan így hangzott. A ma beszélt székely dialektus szinte alig különbözik az általa írásban fennmaradt nyelvtől.”

A 207 levél közül tíznek a szövegét szóról szóra összehasonlítottam a teljesen betűhív kritikai kiadásban és Veress Dániel kötetében. Részletes megjegyzéseim a következők:

1. levél: A keltezés átírásában a *10. Octobris*-t — mely a kéziratban *10. 8bris* — fölösleges volt nagybetűvel írni. (Ez a Leveleskönyv további hónapneveire is vonatkozik. Mikes sem használ bennük nagybetűt.) Szöveg-hibák Veressnél: 1. *fejedelmünknek* (helyesen: *fejedelmünknek* — Mikes mindenütt így, kötőhangzó nélkül írja), 2. *még Sz. Péter is megijedett volna* (helyesen: *... megijedett volt*), 3. *egyik oldaláról a másikra* (helyesen: *... másikára*), 4. *még nem szállott volna le* (helyesen: *még nem szállott vala le*). Az esztendő egytízennetted részét Mikes mindenütt így jelöli: *holnap*; kár, hogy Veress ezt a mai *hónap* formával helyettesíti. Mikes *nehány* szavából és *nehány* lett nála. Helyes viszont, hogy megtartotta a *hálá* (= hála) és a *mélyföld* (= mér föld) régi hangalakját. Mikes erdélyi lelke és szemléletes stílusa egyébként igen jellegzetesen mutatkozik meg e levélnek abban a mondatában, amely földközi-tengeri útjuk viszontagságait festi: „Látja *kéd*, még Sz. Péter is megijedett volt, mikor a vízben sipadoztak [= süppedeztek] a lábai; hát mi bűnösök hogyne félnénk, amidőn a hajónk olyan nagy habok között fordult egyik oldaláról a másikára, *mint az erdélyi nagy hegyek* — némelykor azoknak a tetején mentünk el, némelykor pedig olyan nagy völgyben estünk, hogy már csak azt vártuk, hogy reánk omoljanak azok a vízhegyek; de mégis olyan ember-ségesek voltak, hogy többet nem adtak innunk, mintsem kellett volna.” (Mikes Kelemen stílusának képszerűségéről egy korábbi cikkemben írtam. Nyr. 1971: 62—64.)

2. levél: Tüzetes vizsgálatom itt semmi hibát nem talált az átírásban. Helyes, hogy megmaradtak az ilyen nyelvjárási szóalakok: *béborítva*, *aztot* (= azt), *fejér*, *azokat* (= azokat), *keziben*, *vélek* (= velük), *elég a* (= az), *tőt* (= tüt).

47. levél: Szöveg-hibák az átírásban: 1. *szemét* (a kéziratban: *szemít*), 2. *elhalványodott* (a kézirat szerint egy magánhangzóval bővebb: *elhaloványodott*), 3. *beszélgetése is* (a kéziratban nincs *is*), 4. *másiknál* (a kéziratban: *másikánál*). A *bé ne hunyja* szókapcsolatban kár volt hosszú *ú*-t írni, hiszen a kéziratban rövid *u* van, s ezt kívánja mai helyesírásunk is. Mikes ironiájának jó példáját adják e levél következő sorai: „De attól tartok, hogy ismét itt temetés ne legyen, és a *szemít* *bé ne hunyja* egy úri asszony, aki iffiú lett volna

Ábrahám idejében. De mostanában hatvankilenc esztendő semmi ékességet nem ad, és egy olyan korban lévő asszonynak nem szükséges befedni az orcáját azért, hogy valamely gondolatokat ne okozzon. Mindezekből észreveheti kéd, hogy Bercsényiné asszonyról szól az írás . . .” Helyes volt megtartani az *iffiú* és az *ád* szóalakot, továbbá a *bé-* igekötő *é-jét*, a *visszá* igekötő régi *á* hangját s a Mikesre annyira jellemző latíuszi *-ban* ragokat is: *Magyarországból mennyországból menni; az örökös hazájában megyen most*.

48. levél: Szöveghibák az átírásban: 1. *Szegény Bercsényiné* (helyesen: *A szegény Bercsényiné*), 2. *könnyezett* (a kéziratban régiesen: *könyvezett* — ez egy rövid jegyzettel megmaradhatott volna). Talán helyes volt a kézirat alapján a régi *alutt* (= aludt) és *áitatos* írásmód megtartása. Vitatható ellenben a *vajon* írásmód, minthogy a kéziratban *vallyon* áll. Okvetlenül helyes, hogy megmaradt a régies *bóvségben* meg a hosszú magánhangzós *-l* kérdőszócska: *nem házasodik-é még meg?*

122. levél: Egyetlen hiba, hogy *egynéhány* van az átírásban *egynehány* helyett. Jó, hogy megtartotta az átírás a régies *eljő* és *maradott* igealakot, továbbá a következő szavak régies hangalakját is: *estve, közinkben jőni, véle* (= vele), *költségire, ád*.

123. levél: Keltezését Mikes így írta: „Rodosto 2 january 1737.” Veress Dániel átírásában: „Rodostó, 2. Januarii, 1737.” Itt is fölösleges volt nagybetűsíteni a hónapnevet. Azt, hogy Rákóczi József visszatért az ottani magyarok közé, Mikes e szavakkal fejezi ki: *a bujdosó felekezeti közi . . . visszatére*. Helyes volt megtartani e régies szóalakokat, valamint ezeket is: *mihent, kellett*. Mikes *mindgyárt* szavának *mingyárt* alakban való átírása helyett jobb lett volna a mai helyesírásunk szerinti *mindjárt*, hiszen a kézirat *mondgya, adgya* szavát is — helyesen — így írta át Veress: *mondja, adja*. (Érdekes, hogy a 85. levélben változatlanul írja a kézirat szerint — *d*-vel és *gy*-vel — *mindgyárt*.) Hiba itt, hogy a *sőt még* szókapcsolatból kimaradt a *még*. A *meg boszontsák* igealakból *megboszontsák* lett; ez minden bizonnyal rövid *sz-szel* hangzott, jobb lett volna hát aszerint írni.

136. levél: Szöveghibák: 1. *peniglen* (a kéziratban: *pediglen*), 2. *főkeresztényeket* (a kéziratban: *fő keresztényeket* — a különírást és a *ty, n* betűt meg kellett volna tartani), 3. *állapotokat* (a kéziratban: *állapotokot*), 4. *rabokat* (a kéziratban: *rabokot*), 5. *eválnak* (a kéziratban megvan az igekötő *l*-je). A kéziratbeli *csidáztatot* és *finsa* szóalakot Veress így vette át: *dsidáztatott* (ti. a pasa), *findsa*. Ezeket jobb lett volna a mai helyesírás szerint írni: *dzsidáztatott, findzsa*. A kétszer előforduló *utcáról-utára* is jobb volna kötőjel nélkül. A következő régies hangalakú szavak megtartását csak helyeselhetjük: *szélyesebb, valamég, ötet, fejdelem, ett* (= evett), *hívutt, essze* (= össze), *érette, olcsú* (= olcsó).

142. levél: E másfél lap terjedelmű levélben csak három kis átírási hibát találtam: 1. *egynéhány* (helyesen: *egynehány*), 2. *amikor* (helyesen: *amidőn*), 3. *vele* (helyesen: *véle*). Itt is érdemes volt megőrizni a kézirat régies hangzású szóalakjait: *nyér* (= nyer), *eljönünk, suhajtás* (= sóhajlás), *estve, gyűkerek, talám, gazdájok, muszulmán*. A több levélben is említett „bujdosó urak” (Csáky, Zay stb.) nevét az egész kötetben egységes formában kellene írni, azonosan a kiadvány névmutatójának neveivel; e dologban nem fontos Mikeset követni, hiszen ő a családnevek kezdőbetűjére *s y*-nal vagy *i*-vel való írására látnivalóan nem fordít gondot, például *Zay* nevét *zai* és *zay* formában is írja. A kézirat *éttzaka* szavának *éjtszaka* alakban való átírása helytelen volt, hiszen *j* nem

hangzott benne; az *étszaka* lett volna a legjobb megoldás. A *talám* megtartásának viszont azért is örülhetünk, mert e régies szóalak *m*-je jól szemlélteti, hogy mai *talán* szavunk eredetileg a személyragos *találom*-mal azonos („talám el is adta” = úgy találom, el is adta). A levél egyik mellékmondata: *amelyet mi nem igen bántuk*. Ma ezt nem tárgyas (*bántuk*), hanem alanyi ragozású igealakkal (*bántunk*) mondanánk, de Mikes nyelvének egyik érdekes saját-sága, hogy ilyen esetben tárgyas igealakot használ. (L. erről egy korábbi cik-kemet: Mikes Kelemen igeragozásának két saját-sága. MNy. 1971: 338—339.)

Nagyon megható ebben a levélben, ahogy akkori, 1738. évi dunai útjáról és a híres Nikápoly városáról írván Mikes a maga kis erdélyi hazájára emlé-kezik: „A várossal általellenben szakad a Dunában az édes Olt vize. Csak azt sem láthattam suhajtás nélkül: mert olyan édes hazából foly ki, ahonnét 31 esztendőől fogvást vagyok kirekesztve.” (Veress Dániel a kötetben 22 lapon összefoglalja — időrendben — Mikes korának és életének fontosabb adatait. Ebből megtudjuk, hogy szűkebb hazáját elhagyva Mikes már tizenhét éves korában, 1707-ben Rákóczi mellé szegődött: „... március 12-én kel útra Rákóczi a marosvásárhelyi országyűlésre. Április 5-én iktatják be Erdély fejedelmének. Április 24-én, Kolozsvárra való ünnepélyes bevonulása után avatja fel a Nemes Ifjak Társaságát (Companiáját), melynek — a befolyásos rokonság segítségével — Mikes Kelemen is tagja lett.” Levelében ettől az évtől kezdve számítja 31 esztendőös kirekesztettségét.)

206. levél: Itt négy kis szöveghibát találtam: 1. *azért* (helyesen: *ezért*), 2. *utazván* (a kéziratban: *utozván*), 3. *hogy a földön vagy a vizen futott-é* (helyesen: *ha a földön vagy a vizen futott-é*), 4. *kiálta* (a kéziratban: *kiáltá*). E levélben is helyes volt megőrizni a mai irodalmi nyelvtől eltérő hangalakú szavakat: *végűre*, *hálákot* (= hálákat), *bujdosókot*, *rólok*, *tekénti*, *gunyhócskát*, *távul* (= távol), *esziben*, *utánok* stb.

207. levél: Szöveghibák: 1. *kimenni* (helyesen: *kimennem*), 2. *Halála utána* (helyesen: *Halála után*), 3. *kellett* (Mikes szerint: *kelletett*). Helyes volt a népnyelvi *eztet* megtartása, továbbá az *-i* birtokos személyrag megőrzése: *rendelésiben*, *dicsőségire*.

Veress Dániel szójegyzéket is csatolt Mikes leveleihez. Ez egy kicsit bővebb is lehetne. Például hiába keressük benne a következő szavakat: *boncsokos* (a 136. levélben: „e három *boncsokos* vezér”), *centurio* (az 1760. márc. 25-én kelt misszilis levélben: „akiket én esmértem, vagy megholtak, vagy *centuriókká* lettek”), *raritás* (ugyanott: „a kedves atyámfiainénak küld-hetnék *raritásul* a szárnyas állatokból, amelyek nincsenek Erdélybe”). A *raritás* jelentése A magyar nyelv értelmező szótára szerint: ’ritkaság, ritka tárgy, példány; ritka, értékes dolog’. (Legújabb szótárunk, a Magyar értelmező kézi-szótár már nem vette föl anyagába ezt a szót.)

Nagyon igaza van Veress Dánielnek abban, hogy Mikes Leveleskönyve „nemcsak szépirodalmi alkotás, egyike a legkiválóbbaknak, hanem értékes nyelvemlék is: még kiaknázatlan nyelvtörténeti tárház” (id. cikke A Hétben). Az ő Mikes-kiadása sok ezer romániai magyar olvasó előtt nyitja meg ezt a tárházat. Régi nyelvünk s irodalmunk kutatóit és helyesírásunk szakembereit pedig arra ösztönzi, hogy kimunkálják Mikes és más régi íróink *n é p s z e r ű k i a d á s á n a k* legcélszerűbb szöveggondozási elveit, gyakorlatát. Mai olvasmányként kell megszólaltatnunk e régi klasszikusok műveit, de úgy, hogy minden *r é g i* értékük és szépségük megmaradjon.

Nyilvánvaló, hogy például a magyar irodalmi tankönyvekben sem lenne célszerű a régi szövegeket teljesen betűhíven közölni, hanem bizonyos helyesírási korszerűsítéssel — de általában csak jelöléstechnikai jellegű modernizálással! — kell közelebb hoznunk őket a mai olvasókhoz. (E kérdéssel részletesen foglalkoztam folyóiratunknak egy húsz évvel ezelőtti számában: A középiskolai tankönyvek szövegeinek helyesírásáról. Nyr. 1956: 438—440.) Van olyan vélemény, hogy minden helyesírási modernizálás: meghamisítása az eredeti szövegnek. Ezzel nem érthetünk egyet, a nem filológus olvasókat ugyanis a nagyon régies, nehézkes helyesírás csak elriasztja régi klasszikusaink olvasásától, s emellett az iskolai helyesírás-tanítás szempontjából is káros, ha a tanulók az irodalmi tankönyvek szövegeiben más helyesírással találkozhatnak, mint a nyelvtanórákon.

Ha régi klasszikusaink szövegeinek helyesírási modernizálása „hamisítás”, akkor az idegen nyelvű klasszikusoknak magyar nyelven való megszólaltatása és általában minden műfordítás még sokkal inkább annak nevezhető. Mégis ki vitatja ma már a műfordítások jogosultságát? Miért ne tennék lehetővé például Shakespeare olvasását és élvezését a műfordítások révén azok számára is, akik nem otthonosak az angol nyelvben? Szerintem ugyanígy, sőt még inkább természetes, hogy a helyesírási-olvasási nehézségek kiküszöbölésével megnyissuk a mai magyar olvasók tízezrei előtt a régi magyar irodalom gazdag kincstárát.

Mikes betűhív kritikai kiadása nélkülözhetetlen alapja minden filológiai munkának, de az egyszerű olvasókat az eredeti szövegnek akár egyetlen mondata is elijesztheti ettől a betűhív szövegtől, amikor meglátják benne a kisbetűs mondatkezdéseket s az egyéb helyesírási furcsaságokat. „Vagyoné olyan orvosság aki minden féle betegséget meg gyógyíttson.” Mikesnek ez a már idézett mondata egyszeriben mindenki számára élvezhetővé válik, ha — mint Veress Dániel — mai helyesírással közöljük: „Vagyon-é olyan orvosság, aki mindenféle betegséget meggyógyíttson?” Nem történt hamisítás, hiszen a mai írástechnika alkalmazása lényegében változatlanul hagyta a szöveget, sőt a mondat hatását csak fölerősítette azzal, hogy minden nehézséget eltüntetett e harmadfél évszázados szöveg megértésének és élvezésének útjából.

Egy bizonyos mértékű helyesírási modernizálásra nemcsak a nagy-közönségnek és a tanulóifjúságnak szóló szövegközlésekben, hanem még XIX. és XX. századi klasszikus prózaíróink kritikai kiadásában is szükség van. Igen tanulságos és megszívlelendő, amit az 1960-as évek elején Nagy Miklós és Fábíán Pál írt erről a kérdéstről „Bevezetés Jókai Mór összes művei kritikai kiadásához” címmel (Jókai Mór: Hétköznapiak. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 291—318), majd nem sokkal utóbb ennek kiegészítéseképpen Fábíán Pál—Lengyel Dénes—Nagy Miklós „A Jókai kritikai kiadás sajtó alá rendezésének új szempontjai” címmel (Jókai Mór: Az arany ember. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964. 299—307).

A klasszikus prózai szövegek helyesírásának modernizálása természetesen nagy szakszerűséget és elvszerűséget kíván.

Mikes Leveleskönyvét első ízben — hetven évvel ezelőtt — Császár Elemér adta ki modern helyesírású szöveggel, az eredeti kézirat alapján. Az ő szöveggorszerűsítő elveiből és gyakorlatából egyet-mást ma és a jövőben is föl lehet használni. Császár a Leveleskönyv szöveggondozásáról többek között a következőket írta: lehetőleg „ragaszkodtunk Mikes helyesírásához, iparkodtunk jelezni azt az értéket, melyet Mikes az illető hangnak tulajdonított

(p. o. *feleségit* és nem *feleségét*; *hadná* és nem *hagyná*, *holnap* és nem *hónap*, *belőlle* és nem *belőle*), de eltértünk tőle, a hol az ő jelzése pusztán *helyesírási* és nem *kiejtési* tekintetből jellemző (a j-sítés; mássalhangzók fölösleges kettőzése; *zsák*-ot írunk és nem *sák*-ot). Az interpunctióban természetesen csak ott voltunk figyelemmel az eredetire, a hol a jelzését el lehetett fogadni” (Remekírók Képes Könyvtára: Mikes Kelemen Törökországi levelei. Bp., 1905. 306).

Sajnos, Császár Elemér szövegközlésének — az erényei mellett — fel-tűnő hibái is voltak. Az ő Mikes-kiadását Hopp Lajos így értékeli: „Császár a szöveget modern helyesírással közli; a hangérték megőrzésére, hitelességre törekedett. Nem mentes a hibáktól, pontatlanságtól; betoldás, átírás, szavak, sőt mondatok elhagyása is előfordul benne” (Mikes Kelemen összes művei 1: 374).

Magyarországon ma is többnyire a Császár Elemér szerinti szöveggel olvassák Mikes Leveleskönyvét, a Magyar Klasszikusok sorozatban ugyanis Bisztray Gyula lényegében ezt rendezte sajtó alá (Mikes Kelemen: Törökországi levelek. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1958). A kritikai kiadásban Hopp Lajos így jellemzi a Magyar Klasszikusok Mikes-kötetét: „A szöveg Császár Mikes-kiadása alapján készült, átvéve hibáit és erényeit” (i. m. 375).

A Bisztray-féle Mikes-kötet után nyolc évvel jelent meg Hopp Lajos munkájaként a Leveleskönyv igen pontos, betűhív kritikai kiadása. Ez most már — sokkal inkább, mint a jóval nehezebben olvasható autográf kézirat — lehetővé teszi, hogy Mikes Leveleskönyvének egy minden eddiginél jobb szövegű népszerű kiadását is el lehessen készíteni a közeljövőben. E munkához majd a Jókai kritikai kiadás szöveggondozási tapasztalatait is okvetlenül föl kell használni.

Pásztor Emil

Lónevek

Akinek valaha turflap volt a kezében, vagy belepillantott az újságok lóversenyrovatába, bizonyára megakadt a szeme a furcsánál furcsább lóneveken. Nem csoda, ha a tulajdonnevek iránt érdeklődő kutató nem tud ellenállni a kísértésnek, hogy közelebbről megvizsgálja a verseny- és sportlovak névanyagát. A gyűjtés forrásai: a Pesti Turf című szaklap 1974. évi számai (a továbbiakban rövidítve: PT.); Radó Oszkár—Sivó Róbert: Kincsem, Aranyos, Imperial és a többiek... A lovassport krónikája. Sport, Budapest, 1966. (KAI.); Alapfy Attila—Török Imre: A magyar ló. Natura, Budapest, 1971. (ML.); Miklós Jankovich: Pferde, Reiter, Völkerstürme. Bayerischer Landwirtschaftsverlag, München—Basel—Wien, é.n. (PRV.); dr. Fehér Dezső—Török Imre: A verhetetlen Kincsem. Natura, Budapest, 1974. (VK.). Összesen mintegy 2300 lónév gyűlt össze, eközött számos idegen név, amelyet a magyar anyagból kirekeszteni nemcsak nehéz, hanem tanulságai miatt kár is lett volna; a kutyanévvel foglalkozó tanulmányomhoz hasonlóan (vö. Nyr. 94: 291) i.: jelzéssel utalok rájuk. Saját gyűjtésemén kívül felhasználtam Herman Ottó: A magyar pásztorok nyelvkincse (Budapest, 1914.), Márton Gyula: A Kolozs megyei Borsavölgy állatnevei (Kolozsvár, 1945.) és Gerhard Eis: Vom Zauter der Namen (Berlin, 1970.) című munkájának adatait.

I. Alaki típusok

A lónevek nagy többsége természetesen főnév vagy főnévként használt melléknév, de feltűnnek a névadásban egyébként szokatlan szóalakok és szó-fajok is. Van birtokos személynagós főnév: *Babám, Babánk, Kincsem, Ipam-uram, Urambátyám, Szememfénye*; felsőfokú melléknév: *Legszebb*; számnév: *Első, Huszonegy*, i.: *Ventuno, Cento, Uno, Thirty-third*; névmás: *Másik*, névmásszerű személynagós főnévi alak: *Nagysád, Ókelme*, i. ragozott névmás: *Quorum*; határozószó: *Ide-oda, Izibe, Ma, Mindig, Mindjárt, Oda-vissza, Tocább, Valahol*; kötőszó: *Ámbátor* (i. kötőszó Eis anyagában: *Quoniam*, i. m. 37); módosítószó: *Talán*, i. prepozíció: *Sotto, Ultra*, igealak: *Hazavár, Kivirul, Látod, Okulj*, i.: *Allons, Pasli, Vederemo, Veto*, mondatszó: *Illaberek, Lári-fári, Rajta-rajta, Szia*, i.: *Addio, Perbacco*. A gyűjtött anyagnak több mint 2%-a üt el a tulajdonnevek szokásos főnévi vagy melléknévi típusától.

Mintegy 320 név, az anyagnak 14%-a két vagy több szóból áll. Egy részük közszói szintagma: *Hű barát, Mezei virág, Nagy kígyó, Rokokó dáma*, i.: *Apple Blossom, Blue Rock, Ivory Tower, Premier Coup, Vreme Buna*, más részük tulajdonnévi szintagma: *Patkó Bandi, Szép Ilonka, Szücs Éva, Finum Rózsi*, i.: *Alice Hawthorn, Jimmy Sheraton, Julius Caesar, Tipperary Tim*, s ezek között feltűnően sok az olyan, amelyben a tulajdonnév valamely (emberi) társadalmi rangot jelentő közszóval (pl. *herceg, király, Lord, Lady*) van kombinálva. Akad névelős név: *Egy ismerős*, idegen neveken elég gyakran: *The Duke, Le Samaritain, Der Landgraf*. A birtokos személynagós magyar neveknél idegen nyelveken birtokos névmások szerkezetek felelnek meg: *His Excellence, Moja Mila, Mon Coeur, Notre Dame, Our Solo*. Idegen neveken előfordul prepozíció: *Van Dyk*, többnyire a három szóból álló névszintagma közbülső elemeként: *Vol au vent, Nella da Gubbio, Perle d'Or, King of Clubs, Trux von Kamax*. Ritkaság, de a két adatból ítélve nem egyedülálló a helyhatározói prepozíciós szerkezet: *An der Wien, Sous les Ceps*; az európai nyelvekben ez eléggé gyakori helynévtípus (pl. *Unter den Linden, În Pădure*, vö. Inczeffi Géza: MNy. 63: 71).

A névelő vagy a prepozíció a név terjedelmét olykor 4—5 szónyira növeli: *Prince Giles the First, Wall April the Fifth, The Lady of the Lake*. Olyan lónevet, amely kettőnél több tartalmaz szóból áll, csak hármat találtam (mindegyik angol): *Places White Turk, Layton (Violet) Barb Mare* és *Graingwood Benny Grimes*.

A két vagy három szóból álló nevek közül kb. 30 mondatszerű szintagma, mondatnév: *De csinos, Gyi-lovam, Juszt sem, Most vagy soha*, i.: *Hurry on, Nil Desperandum, Va-t-en, Wie so, Its-a-Girl* (az utóbbi voltaképpen négy szóból áll). A mondatnevekhez számíthatjuk a már említett igealakokat és mondatszókát is. A mondatnév egyébként ha nem is gyakori, de jól ismert alaki típus más tulajdonnévfajtákban is (pl. *Boileau, Shakespeare, Lueg ins Land*, vö. A. Bach: *Deutsche Namenkunde* II/1.122, II/2.225).

Érdemes megemlíteni az írássajátságokat is. Némely névben betűrövidítés szerepel, pl. *Bandi K.*; pusztá betűrövidítés a *Mrs* név. Tíz esetben felkiáltójel, egyszer pedig kérdőjel tartozik a név írásképehez: *Rajt!, Sicc!, Renitens!, Wohin?*; ezek az írásjelek összefüggő szövegben sem maradnak el (pl. „Ne rohanj!-nak használhatott a gátmunka”, PT. szept. 15.). A szakirodalom általában szinte filológiai aggálllyal ügyel az ortográfiára, így a múlt századi lónevek, pl. *Miczi, Ollyan nincs!* régies helyesírására. Csak az 1960-as évek lószótárjának, *Imperiál*-nak nevét írják hol így, hol *Imperial*-nak.

II. Jelentéstani típusok

Mint más tulajdonnevek, a lónevek is lehetnek a jelentésszerkezet szempontjából átlátszó közszói jelentésű szónevek, közszói jelentés nélküli jelnevek, egyúttal elsődleges vagy átvitt nevek, továbbá jelnévi és közszói elemekből kombinált nevek (vö. NytudÉrt. 83. sz. 561).

1. Szónevek. A névadás legősibb, legtermészetesebb módja a jellemző tulajdonságról való elnevezés. A leíró-jellemző szónevek a népi állatnévadásban igen gyakoriak (pl. a szőrzet színéről *Deres*, *Fakó*, *Sárga*, *Szürke*, a jellegzetes jegyről *Csillag*, *Hóka*, *Kesely*, vö. Herman i. m. 359—85). A történelemből és irodalomból ismert legrégebb lónevek is ezt a névtípust képviselik. Az Iliászból Akhilleusz és Hektór lovát egyaránt *Xanthosz*-nak, azaz sárgának (az Ókori Lexikon szerint „szőgszínű”-nek) hívják: bizvást következtethetünk arra, hogy ez gyakori lónév lehetett az ókori görögöknél. Nagy Sándor lovának *Bukephalos*z ’ökorfejú’ neve a nemesvérű keleti lófajtának, a mai arabs ósének széles homlokára és nagy szemére utal (PRV. 58). A középkori német epikában előfordul a *Schimming* (= Schimmel ’fehér vagy szürke ló’) és a *Ramm* (’kos’) lónév (vö. Eis i. m. 34): az utóbbi elnevezés a nyugati fajtákra jellemző úgynevezett „kosorrú” (Rammsnase), domború profilra vonatkozik. Ehhez képest a versenylovak névállományában a leíró-jellemző névtípus feltűnően ritka: az anyagnak alig 1%-át teszi ki. A színre vonatkozó — metaforikus — nevek: *Kávés*, *Bársony*, *Czigánylegény*, *Purdé*, *Szerecsen*; a jellegzetes jegyre: *Hókás*, *Szárcsa* (állattenyésztési szakkönyvek szerint a fehér ajkú lovat nevezik így, más források szerint a fehér orrú, ill. a fehér bokájú lovat; vö. Herman i. m. 351, Márton i. m. 30), i.: *Pantaloön* (az angoloknál olyan lovak elnevezése, amelyeknek a farán kerek fekete foltok vannak, vö. VK. 41). A testi megjelenésre, viselkedésre vonatkozó nevek a népi névadásban is megtalálhatók: *Gangos*, *Kényes*, *Nyalka*, *Pajkos*, *Pajzán*, *Vidám* (vö. Herman i. m.; Márton i. m.).

Némileg növekszik a leíró-jellemző nevek számaránya, ha ide számítjuk a versenylo legfontosabb tulajdonságára, a gyorsaságra utaló, mintegy 30 nevet: *Fürge*, *Illanó*, *Tájfut*, *Tempó*, i.: *Fils du Vent*, *Hurry*, *Running Sister*, *Schnellläufer* — ide tartoznak a felszólító mondatnevek is, mint *Lódulj!*, *Menj már!*, *Rohanj!* stb.

A gyorsaságra való metaforikus utalásnak foghatjuk fel azokat a neveket, amelyeknek közszói jelentése valamely gyors mozgású — különösen repülni tudó — állat: *Gazella*, *Impala*, *Párduc*, *Szöcske*, *Gólya*, *Karvaly*, *Pillangó*, i.: *Greyhound*, *Fasan*, *Merle Blanc*, *Honey Bee* stb. De vannak olyan éppenséggel nem gyors mozgású állatokról elnevezett lovak is, mint *Medve*, *Mamut*, *Tücsök*, i.: *Dachs*, *Hummer*. Mintegy 50 állatnevet találtam, köztük egy „abszolút” lónevet: *Cheval*.

A kb. 40 növénynév közül metaforikus színmegjelölés lehet a *Dió* és a *Gesztenye*, és talán a sárga virágot vagy termést jelentő *Aranyeső*, *Kikerics*, *Pitypang*, *Sárgarózsa*, *Búzakalász*, *Gabona*, *Narancs* — bár tudvalevőleg a sárga ló nem sárga, hanem barna, és még kevésbé sárga a kikerics. A többi virágnév: *Amarillis*, *Dália*, *Muskátlis*, *Tubarózsa*, i.: *Lotos*, *Myrtle* stb. inkább kedveskedő hangulatú bóknév.

A bók- és kívánságnevek az eddigieknél népesebb csoportot alkotnak. Több mint 100 olyan szónevet lehet összeszámolni, amelynek közszói jelentése

valamely kedvező tulajdonság vagy értékes dolog: *Ajándék, Becses, Jeles, Kedvencz, Nagyszerű, Parádés, Világszép*, i.: *Darling, Fascinante, Golden Jewel, Tresor* stb. Kedveskedő, bókoló hangulatúak az alaktani vonatkozásban már említett birtokos személyragos, ill. birtokos névmásos nevek is: *Csillagom, Mindenem*, i.: *Mon Talisman* stb. Bóknevet kapott a magyar lósport két büszkesége, *Kincsem* és *Imperiál*. Az *Icipici, Koma, Kópé, Mákvirág, Naplopó* nevekben enyelgő kedveskedés érezhető. Jellegzetes kívánságnév a *Bajnok, Rekord, Recorder, Siker, Victoria*.

A bóknevekhez kapcsolódnak azok a nevek, amelyek embert jelentenek; mintegy a lónak emberi rangra emelése fejeződik ki bennük. A valóban bókoló jelentésűeken kívül (pl. *Szépfiú, Széplány*, i.: *Grand Roi, Sweet Girl*) még kb. 120 szónév sorolható ide: *Fruska, Kofaasszony, Legény, Öregúr, Szegénylegény*, i.: *Merrylass, Sennerin* stb. Ezek a nevek mindig információt közölnek az állat neméről. Mének nevében viszonylag gyakori névelem a *-fi* (pl. *Selyemfi, Világfi*), i.: *boy (Bright Boy, Poor Boy)*, kancák nevében a *-lány/-leány (Cigánylány, Varróldány)*, *-nő (Mixernő, Sógornő)*, i.: *girl (Blue Girl, Gipsy Girl)*. Az embert jelentő lónevek számát tetemesen gyarapítják a jelnevek és a kombinált nevek, amelyekről később lesz szó.

A bóknevek ellentéte az a kb. 20 név, amelynek közszói jelentése valamely kedvezőtlen dolog vagy tulajdonság, pl. *Áruló, Didergő, Riadalom, Unalom*, i.: *Infortuné, Traditore*. Különösen baljóslatú, ha egy versenyló *Izgulós, Makacs* vagy éppenséggel *Pókos*. Ezeket akár bajelhárító óvóneveknek tarthatnánk, de alig valószínű, hogy a lovak elnevezői ennyire járatosak lennének a névmágiában. A negatív jelentésű nevek közé tartozik a *Ne rohanj!* mondatnév.

A fennmaradó csaknem félezernyi névből már elég nehezen lehet jelentéstani típusokat kiszűrni. Szívesen neveznek el lovakat irodalmi, zenei, színházi és egyéb művészeti fogalmakról: *Ballada, Krimi, Basszus, Szoprán, Szimfónia*, i.: *Arlekin, Amoroso, Libretto, Ut Majeur* ('C-dúr') stb.; ezen belül külön kis csoportot alkotnak a hangszerek: *Fagott, Gong, Harmonika, Klarinét, Nyenyere*, i.: *Kettledrum, Kornett*, a hangszereken játszó zenészek: *Dobos, Sipos, Tamburás, Trombitás* és a táncok: *Fandango, Keringő, Palotás, Samba, Sirtaki, Tangó*. Az irodalmi, művészeti vonatkozások az átvitt tulajdonnevek között is nagy számban szerepelnek.

A lovaséletre, a lóversenyvilágra utló nevek: *Equipage, Kavalkád, Booky* (a *bookmaker* szó becézett alakja); versenyekről, versenydíjakról nevezték el a *Derby, Criterium, Frauenpreis* nevű lovakat, ezek a nevek tehát kívánságnévnek is beillenek. A *Waldcanter* névben a *canter* könnyű vágatát jelent; a „kenterben nyer” kifejezés a lóversenypályákon kívül is meghonosodott.

Előfordulnak népnevek. Az *Arab* talán a ló származására utal, az *Indián, Irokéz, Tatár*, i.: *Don Kosak* nevekkal kapcsolatban arra gondolhatunk, hogy ezek lovas népek — de az *Illír, Inka, Skót, Tirpák* és *Vogul* merőben motiválatlannak látszik.

Italnevek: *Aszú, Rácürmös, Szükerbarát, Űjbor*, i.: *Absinth/Absent, Triplesec*. Gyógyszerek és mérgek nevei: *Adrenalin, Afium, Isztopirin, Koffein, Laudánium, Nikotin, Vitamin*; a legmeglepőbb az altatótól kölcsönzött *Tardyl*. (1975-ben egy *No-Spa* nevű kétéves is bemutatkozott.) Ez a csoport a márkanévek révén az átvitt tulajdonnevekkel érintkezik.

Talán a legfurcsábbak az elvont jelentésű főnevek, amelyek természetes egyedek elnevezésére máshol alig használatosak: *Dicséret, Ifjúság, Küzdelem*,

Ítélet, Látszat, Magány, Vélemény, i.: *Libertas, Merriness, Verity*. A névadás legfőljebb intézménynevekben szokta felhasználni az elvont főneveket. A legabszurdabbnak a *Kitáblázás* és a német *Abfindung* nevet érzem.

2. Jelnevek. Így nevezzük azokat a tulajdonneveket, amelyeknek az adott nyelvi környezetben nincs felismerhető közszoói jelentésük. Ide tartoznak tulajdonképpen az idegen szavak is; ezeket mégis a szónevek között tárgyaltuk, egyrészt hogy a szónevek jelentéstani típusai jobban kidomborodjanak, másrészt mivel ezeknek egy része külföldi egyed neve, tehát a maga nyelvi környezetében világos jelentésű szónév. Mindenképpen jelnévnek tekinthetjük azonban az arab lőneveket, hiszen ezeknek a közszoói jelentését Európában vajmi kevesen értik — Czeglédy Károly tanár úron kívül, akinek e nevek magyarázatát ezúton is hálásan köszönöm. Az arab eredetű lőnevek száma 20 körül van, pl. *Gamil* (= *ġamīl* 'szép'), *Ghāzi* ('harcos'), *Harar* (= *harrār* 'tüzes'), *Farag* (= *farāġ* 'Allahtól küldött szerencsés véletlen, amely megment'), *Koheilan* (= *kuḥailān* 'szépszeműcske'), *Shagya* ('sas'), *Tajar* (= *ṭayyār* 'aki repül'), *Tharak* (= *tarrāk* 'amelyik elhagyja a többieket'). Amint látjuk, ezeknek a neveknek az etimológiai jelentése is beilleszkedik a bemutatott jelentéstani típusokba; hangalakjuk az európai átirásban többé-kevésbé eltorzult. Nagy részük arab személynévként is él, az európai nyelvekben azonban elsődleges jelnév számba vehetők.

Elsődleges jelneveknek tekintjük azokat, amelyekben nem ismerünk rá valamely más fogalmi kategóriában használt tulajdonnév (személynév, helynév stb.) átvitt használatára, pl. *Aruna*, *Cift*, *Gaga*, *Lan*, *Lilaline*, *Quéda*, *Quetta*, *Vax*, *Zella*. Ezek tulajdonnévi funkcióval felruházott önkényes hangsorok, vagy legalábbis annak látszanak. Nem kisebbíti a névalak önkényességét, ha felismerünk benne valamely névalkotási módot, mégpedig a szülők vagy a tulajdonos neve elemeinek felhasználását: *Tetratela* apja *The Tetrarch* volt (VK. 204), a német *Widschi* apja *Dschingis Khan*, anyja *Wildotter* (VK. 207); *Marcroix*, a hollandok kétszeres olimpiai bajnok military-lova nevét tenyészítője, *Marquis de Croix* után kapta (KAI. 211). Ide tartoznak az önkényesen módosított vagy továbbképzett — sőt eltorzított — hangalakú (idegen) közszők és tulajdonnevek, mint pl. *Fida*, *Flambonetta*, *Glorian*, *Joletta*, *Konotoppa*, *Marchiza*, *Mariolin*, *Nobila*. Egy barokk kori cseh főnemes, Kaunitz gróf méneskönyveiben Gerhard Eis ilyen neveket talált, mint *Walsteinio*, *Luthero*, *Scanderbego* (i. m. 35).

Az elsődleges jelneveknél jóval nagyobb, 1000 körül jár az átvitt tulajdonnevek száma. Emberi személynéveket a népi állatnévadás is felhasznál. Márton Gyula írja: „A falusiak véleménye szerint az egy ló kivételével (...) nem valami hízalgó az illetőre nézve, ha állat is viseli a nevét (i. m. 13). A Kolozs megyei Borsavölgyén a legelterjedtebb lőnevek közé tartozik a *Vilma*, *Julcsa*, *Bandi* és *Sári* (i. m. 8). A verseny- és sportlovak névanyagában nemcsak ilyen közönséges, népies nevek találhatók, mint pl. *Béni*, *Pali*, *Peti*, *Sanyi*, *Katica*, *Margit*, *Rozika*, *Tercsi*, i.: *Ferdl*, *Hans*, *Lisette*, *Maggie*, hanem ritkább, előkelőbb nevek is: *Arisztid*, *Lionel*, *Norbert*, *Tankréd*, *Adelaide*, *Estrella*, *Griseldis*, *Utrika* stb. Kedveltek a keleti nevek, elsősorban arabs lovak elnevezése: *Musztafa*, *Omár*, *Szulejmán*, *Sarah*, de az angol teliverek leszármazottaira is, hiszen ezeknek is az arabs az ősök: *Hasszán*, *Ibrahim*, *Szolimán*, *Mirjam*. A férfinevek természetesen méneket, a női nevek kancákat jelölnek, de az 1940-es években szerepelt egy *Pistike* nevű kanca is (VK. 210).

Meglehetősen gyakran kölcsönöznek személyneveket a mitológiából, történelemből, művelődéstörténetből, irodalomból, színművekből, operákból, filmekből. A mitológiai nevek között képviselve van a biblia (*Absolon, Delila, Iskariót, Lótné*), a görög (*Charon, Eros, Jason, Zeus*), a római (*Vénusz; Neptun* egy svéd, *Saturno* egy olasz, *Uranus* egy japán ló neve), az egyiptomi (*Hathor*), a germán (*Loke* svéd, *Wotan* német ló), a kelta-brit (*Hobgoblin* angol, *Klingsor* amerikai), a balti-óporosz (*Perkunos, Potrimpos* német lovak) és a múlt században feltételezett ősmagyar mitológia (*Ukkon*). Történelmi személynevek az ókorból: *Aspasia, Caracalla, Krózus, Nero, Seneca*; az ómagyar korból: *Ond, Botond, Juliánus*; az újkorból: *Napoleon*. Irodalmi alakok: *Ali Baba, Gulliver, Hamlet, Harpagon, Othello, Portos, Stibor*. Operai szereplők: *Aida, Amneris, Bartolo, Carmen, Figaró, Lakmé, Nabucco, Radames, Trisztán*. Filmhős: *Zorba*.

A lónévadásban felhasznált családnevek csaknem mind híres emberek nevei: *Blücher, Cagliostro, Caruso, Goldmark, Longfellow, Nostradamus, Pompadour, Thököly, Zápolya* stb. A század elején lovat neveztek el egy *Taral* nevű zsokéról: a két *Taral* együtt is nyert versenyt (KAI. 104). Híres futóbajnok nevét kapta *Nurmi* és *Iharos*. „*Nonius* Pedrót, az 1492—1577 között élt portugál matematikust az általa feltalált és róla elnevezett mérőműszernél is híresebbé tette a nevét viselő ló” — olvassuk egyik forrásunkban (ML. 10. Az 1816-ban Mezőhegyesre került *Nonius* neve átszármazott az általa alapított törzsre). A *Barinkay, Eboli, Faust* és *Templar* neveket irodalmi, színpadi, ill. filmalakoktól kölcsönözték.

Mintegy 30 ló kapott kételemű emberi személynevet: *Róbert Endre, Tövis Jankó, Henry Bassett, Louise Bonne, Margaret Song* stb. Ezek között is akadnak hírességek nevei: *Julius Caesar, Vak Bottyán, Patkó Bandi, Rózsa Sándor; Harry Hall*-t egy angol lófestőről nevezték el (VK. 135). Az *Eartha Kütt* nevű sportlóval kapcsolatban írják svéd gazdájáról: „Minden lovát egy-egy világhírű énekesről nevezi el, és biztosra vehetjük, nem kér tőlük erre engedélyt. Nem hihető ugyanis, hogy bárki élete értelmének tartaná, ha egy lovat neveznének el róla” (KAI. 259). A magyar közvélemény, úgy látszik, különösen érzékeny ebben a tekintetben. A milleniumi években botrányt váltott ki egy *Petőfi* nevű ló megjelenése a pesti turfón. A sajtó tiltakozott a nagy név profanizálása ellen, s a tulajdonos kénytelen volt lova nevét megváltoztatni: szellemesen a *Pardon* nevet adta neki (KAI. 78). Érdekes, hogy az utcáknak, hajóknak, intézményeknek híres emberekről való elnevezését a közvélemény korántsem tartja profanizálásnak, hanem ellenkezőleg, szinte kötelező dicsőítésnek; vajon egy szép, nemes állat miért méltatlanabb a fényes személynévre, mint holmi piszkos utca vagy mozi? Arról is van tudomásunk, hogy a személyről (igaz, nem híres emberről) való elnevezést egyenesen meg-tiszteltetésnek szánták, és így is fogadták: Blaskovich Ernő, a legendás Kincsem gazdája, több évtizednyi távolban két lovának adta a *Miczi* nevet egy hölgyismerőse tisztelőére, akinek olyan színű volt a haja, mint a szép pej csikó szőre — a másodiknak azért, mert az immár megöszült asszony „kedves kacérsággal” megkérdezte tőle: „...ugye, már nem nevezné el rólam a kedvenc lovát?” (VK. 52.)

Gyakori a földrajzi nevek felhasználása. Vannak város- és községnevek, pl. *Borszék, Debrecen, Igal, Léva, New York, Sorrento, Tokio, Verdun*; folyónevek: *Garam, Ipoly, Rába, Szamos, Volga, Niagara* (ezekhez azonban tudommal nem fűződik olyan babonás hiedelem, mint a folyónevekből lett kutya-

nevekhez); hegynevek: *Bakony, Vihorlát, Matterhorn, Simplon*; országnevek: *Germania, Hollandia, Irán, Uruguay*; megye- és tartománynevek: *Hont, Nógrád, Lincolnshire, Umbria*; sziget- és félszigetnevek: *Adakaleh, Bali, Crimea, Kreta*; városrésznevek: *Rózsadomb, Sasad, Zugliget, Soho*; kontinensnevek: *Afrika/Africa, Európa*. A földrajzi nevek egy része a ló szülőhelyére utal: *Kisbér, Tallós, Oroszvár* (VK. 219); *Fenek* sem valamely alantas testrészről, hanem Festetics Tasziló fenékpusztai ménéséről kapta a nevét (VK. 213). Az *Epsom* és a *Hamburg* név klasszikus lóversenyek színhelyének neve.

Az eddigieknél kisebb arányban, de találunk más fogalmi kategóriákból kölcsönzött tulajdonneveket is. Az 1827-ben rendezett első magyar lóversenyen Wesselényi egy *Al-Borak* nevű kancát futtatott (KAI. 59): ez volt a neve Mohamed próféta lovának, amelyről Madách is megemlékezik a Tragédia falanszterjelenetében: „Ez ló, de korcsult fajta, mondhatom. Más állat volt ám hajdan *Al-Borak*.” Ebben az esetben tehát a lovat egyenes névátvitellel lóról nevezték el. Irodalmi állatfigurák egyedi neve *Atta Troll* és *Bambi*. Épületnevek: *Citadella, Gloriette, Notre Dame, Wahnfried*; múzeumról nevezték el *Ermitázs*-t és *Pradó*-t. Vendéglátóipari intézmények nevei: *Márványmenyasszony, Negresco, Pilvax, Savoy*; közlekedési vállalatoké *Mávaut* és *Sabena*. Van néhány márkanev: *Nivea, Regalia, Packard, Trabant; Campari* és *Johnnie Walker* italmárkák — fentebb említettük a közzsói italneveket és a gyógyszerneveket, amelyek között szintén volt márkanev (*Isztopirin, Tardyl*). Az „egyéb” kategóriájú átvitt tulajdonnevek közé soroljuk azokat a közzsói vagy félig közzsói kapcsolatokat, amelyekben irodalmi művek, színdarabok, operák címekre ismerünk rá: *Néma levante, Nótás kapitány, Piros bugyelláris, Vén gazember*, i.: *Flying Dutchman, Regimentstochter*; a *Love Story, Szevasz Vera, Villa negra* nevek filmcímek; egy amerikai sportló *Swing Low* neve egy ismert spirituálé címe.

3. Jelnévi és közzsói elemből kombinált nevek. Néhány lónév földrajzi névnek a képzős származéka: *Spártai, Verpeléti*, i.: *Atlantic, Napolitana, Nevadian, Transylvanian*, illetőleg közzsóval való összetétele: *Budagyöngye, Tápiógyöngye* — mindkét név jelnévi eleme a születés helyére utal: az elsőnek viselője — Kincsem elsőszülötte — a budai Déli pályaudvaron jött a világra egy tehervagonban (VK. 182), a második a tápiószentmártoni ménésben (VK. 204). Emberi személynév közzsói jelzővel — a ragadványnévszerű állandó jelzős, történelmi vagy irodalmi eredetű *Vak Bottyán, Szép Ilonka* típuson kívül, amelyet a kételemű személynév közé számítottunk —: *Pretty Polly, Royal David*. Jóval több az emberi személynév, ill. családnév valamely szokásos közzsói névkiegészítővel: *Gergely vitéz, Gizi néni, Ödön bácsi*, az irodalmi eredetű *Nosztty fiú*, de főként olyan névkiegészítőkkel, amelyek társadalmi, nemesi vagy katonai rangot fejeznek ki: *Bánk bán, Simon bán, Igor herceg, Imre király, Pomádé király, Nemo kapitány* (csupa irodalmi, operaszínpadi, ill. történelmi név). Az idegen nevek között még feltűnőbb ez a névtípus: *Count Zdenko, Doctor Rice, Don Juan, Donna Christine, General Peel, King Rob, Master Rufus, Mr. Spokes, Princess Catherine, Roi Herode, Sergeant Murphy, Sir Hercules*. 11 ló „lady”, pl. *Lady Anne, Lady Florence, Lady Marjorie, Lady Wentworth*; 6 „lord”, pl. *Lord Clive, Lord Kitchener Lord Udo*; 4 „miss”: *Miss Budweiser, Miss Harriet, Miss Furey, Miss Gratwicke*; 6 pedig „prince”: *Prince Grégoire, Prince Leander, Prince Pinaud* stb. Noha számszerűleg ez a névtípus nem tesz ki többet az

egész anyag 2,5%-ánál, a benne megnyilvánuló névadási szemlélet, amely a lovat nem egyszerűen embernek, hanem magas rangú, előkelő embernek tekinti, annyira jellegzetes, hogy a lónévadás egyik fő típusának tekinthetjük.

A jelnévi és közszói elemből kombinált lónevek másik sajátos típusát az angol telivértenyésztés őskora mutatja fel. A világ valamennyi telivérjének ősei azok az arab, török és berber lovak, amelyek a XVII—XVIII. században Angliába kerültek. Ezeknek rendszerint olyan nevet adtak, amelyek a tulajdonos nevéből és a származást megnevező népnévből állnak: *Byerley Turk*, *Darley Arabian*, *Godolphin Arabian* (PRV. 201; más forrás szerint *Godolphin Barb*, VK. 219); a kancák nevében a *mare* 'kanca' megjelölés is szerepelt, pl. *Layton (Violet) Barb Mare* (VK. 212). *Belgrade Turk* nevének jelnévi eleme arra utal, hogy Belgrád ostrománál zsákmányolták (PRV. 201). A *Places White Turk* (VK. 212) névben színmegjelölés is szerepel; a tulajdonos nevének lószínnévvel való kombinálását még számos angol lónál megtaláljuk: *Bay Layton*, *Chestnut Layton* (1700 körül, VK. 212), *Bay Ronald*, *Dark Ronald* (1900 körül, VK. 32). Népnévi elem szerepel egy másik híres nemesvérű lófajta ősapjának nevében: *Turkmain Atty* a trakehneni porosz királyi ménes törzsménje volt 1800 táján (PRV. 179). A türkmén ló az ókorban „baktriai”, a középkorban „turáni” néven volt ismeretes; minden nemes fajta őstípusának tartják (PRV. 32—43).

III. Névadási szokások és rendszerek

Elvben minden lónak van neve. Az egyedi névvel való azonosítást és megkülönböztetést megkívánja mind a törzskönyvi nyilvántartás, mind a ló megszólítása, a munka, idomítás közben szükséges kapcsolatteremtés, ha szabad így mondani: kommunikáció. Mégis találunk a törzskönyvi bejegyzésekben egyedi név nélkül nyilvántartott lovakat. Kincsem családfáján az ősananyák nagy része egészen a XVIII. század végéig csak „kanca”-ként van feltüntetve (VK. 212). Ma is csak a törzs nevével és számjelzéssel jelölik az arabs anyakancákat, pl. 58. *O'Bajan XIII.*, 173. *Shagya XXXIX.*, 36. *Shagya XXXVI.* (PT. szept. 15. A törzsnevek különben, amelyek az arabs-, a lipicai- és a félvértenyésztésben használatosak, a törzsalapító lovak egyedi neveiből lettek.) Még a XIX. század végi versenyprogramokban is szerepelnek névtelen lovak, pl. „2é. p. k. [= kétéves pej kanca] ap[ja] Kettledrum, a[nyja] Erzsébet” (VK. 150); egy angol programból: „Mr. W. Frankish's b. f. [= bay filly 'pej kancacsikó'] by Wenlock—Confiscation” (VK. 105). A fiatal állatot tehát csak a szülők és a tulajdonos nevével jelölték, egyedi nevet később adtak neki; a népi állattartásban is az a szokás, hogy az állatot nem újszülött korában nevezik el, hanem csak akkor, amikor már kifejlődtek névadási indítékként felhasználható jellemző sajátosságai (vö. Márton i. m. 10—1). Amint láttuk, a verseny- és sportlovaknak jellemző tulajdonságról való elnevezése elég ritka; a kései névadásra éppen olyan példákat tudunk, amikor a név már a csikó születésekor adva volt: a múlt század utolsó évtizedeinek két híres derbynyerő lovát, *Kisbér*-t és *Tallós*-t szülőhelyéről nevezték el közvetlenül a derby előtt, tehát hároméves korában (VK. 69—70, 87).

Előfordulnak névváltoztatások is. Kincsem anyai nagyapjának, *Cotswold*-nak a neve kétéves korában *Tithonius* volt (VK. 46). A névváltoztatás oka gyakran az, hogy a ló más országba, más nyelvű környezetbe kerül: így lett

az ír származású *Mr. Spokes*-ból Magyarországon *Pókai* (KAI. 195), a magyar *Kopó*-ból a németeknél *Litho* (KAI. 211), *Huszonegy*-ből az olaszoknál — szó szerinti névfordítással — *Ventuno* (KAI. 256); a német *Waffenehre* nevet a Szovjetunióban nemcsak idegen hangzása, hanem kellemetlen germán kardcsörtető hangulata miatt is jónak látták megváltoztatni: az új név a szülők, *Lamos* és *Waffenweihe* nevének kezdő szótagjaiból alkotva *Lawa* lett (VK. 208). Kincsem testvérét, a tápiószentmártoni Blaskovich-ménésben nevelt *Szent Márton*-t azért fosztották meg dicsőséges szülőhelyére és a lovas szentre utaló díszes nevétől, mert méltatlannak bizonyult rá; sorozatos kudarcok után kocsiló lett belőle, s a vulgáris *Marci* nevet kapta (VK. 219). A *Petőfi* — *Pardon* névváltoztatás históriájáról fentebb már szóltunk.

Mind a névtelenség, mind a kései névadás és a névváltoztatás tényei azt a feltételezést sugallják, hogy a lónak van egy nem hivatalos neve is, amelyen szólítják, s amelyre ért. Nem is nagyon valószínű, hogy a magyar lovas, idomár vagy gondozó *Swashbuckler*, *Lacramioara* és más nehezen kiejthető neveken szólongatja a kezére bízott állatot. Forrásainkban sajnos csak egy adat van arra, hogy a lónak szólítónevet adtak, s történetesen olyan esetben, amikor a hivatalos név is egészen természetes, épkézláb: a sárga szőréről elnevezett *Aranyos*-t *Sori*-nak becézték (KAI. 226—7). Talán a fentebb idézett, XVII. századi *Layton* (*Violet*) *Barb Mare* névben is nem hivatalos szólítónév volt a zárójelbe tett (*Violet*).

Aki a verseny- és sportlovak névanyagán gyakorisági vizsgálatot akarna végezni, zavarba jönne: a neveknek mintegy 96%-a csak egyszer fordul elő; az elnevezők minél nagyobb változatosságra törekszenek. Egy-egy ivadéksoron belül a tudatos névismétlést római számmal jelzik, ami ugyancsak névelemnek számít, pl. *Vilma II.*, *Monjoie III.*, *Papillon XIV.*, *Juli XXX*. Véletlen névazonosságot mindössze 60 esetben találtam — tekintve, hogy a gyűjtött anyag térbeli és időbeli határai igen tágak, ez valóban nem nagy számarány —: a *Mirjam*, *Talisman*/*Talizmán* és *Torreador*/*Torreádor* névnek három-három, a többinek (pl. *Ábránd*, *Elemér*, *Honleány*) két-két viselőjét tudtam megkülönböztetni.

A változatosság igényét kiegészíti az a régóta érvényesülő törekvés, hogy a vérségi kapcsolatban álló vagy egy ménésben, egy istállóban tartott lovaknak valami módon összecsengő neveket adjanak. A más vonatkozásban már említett barokk kori Kaunitz-istállóban a *Putana* nevű kanca csikója *Putanella*, *Fridlandiá*-é *Fridlandina*, *Codabellá*-é *Codalonga* volt (vö. Eis i. m. 36. Az utóbbi névpár a kor lódivatját, a hosszú, dús farkú spanyol-nápolyi lovat jellemzi). *Furioso*, a róla elnevezett mezőhegyesi törzs 1835-ben született őse a nevét anyja, *Miss Furey* után kapta, testvérét pedig *Furiosissimá*-nak hívták (ML. 10). *Kincsem* ivadéka volt többek között *Kincsór* és *Kincs* (1880-as évek). *Budagyöngyé*-től született *Tápiógyöngye*, ettől *Búzakalász*, ettől *Búzakincse*: az utolsó név visszacseng *Kincsem*-re, az ükanyára (VK. 204). *Buccaneer* ivadékai között volt *Grand Buccaneer* és *Mlle Buccaneer*. A *Némofi* és a *Friar's Daughter* név pedig szabályszerű patronimikon.

Századunkra kialakult és általánossá vált az a névadási rendszer, hogy az ivadék olyan nevet kap, amelynek kezdőbetűje azonos valamelyik szülő nevének kezdőbetűjével. A felszabadulás után újjászervezett magyar telivértenyésztésben törvényszerűen mindig az azonos nemű szülő nevének kezdőbetűje öröklődik, pl. a *Spontán* nevű mén apja *Spalato*, a *Berenice* nevű kanca anyja *Berolina* (PT. jún. 23). Ennek az elnevezési rendszernek fontos infor-

mációs értéke van: a pesti lóverseny-látogató tudja, hogy az I és N betűvel kezdődő nevű ménnek a „legjobb családból való” lovak, *Intermezzo II.*, *Imi*, *Imperiál*, ill. *Nostradamus*, *Nemo kapitány*, *Norbert* véréből, és nem lepődik meg, ha a legjobb háromévesek versenyén, a derbyn a nyolc induló mén között három I és négy N betűs nevet talált: *Ígász*, *Imre király* (apjuk *Imperiál*), *Irhás* (apja *Irha*), *Napfény* (apja *Imperiál* vagy *Nemo kapitány*; a „pater” olykor a lovaknál is „incertus”), *Néma levante* (*Nemo kapitány*), *Nobleman*, *North* (*Nostradamus*) (PT. uo.). Németországban a *Winnica* nevű kanca leszármazottai nevezeteseek: *Wahnfried*, *Waffenart*, *Wappenau*, *Waldcanter*, *Wicht* stb. (VK. 207; ménék, kancák vegyesen: az öröklődő kezdőbetű nincs a nemhez kötve). — A galoppversenyeken szereplő félvérek nemükre való tekintet nélkül anyjuk nevének kezdőbetűjét öröklik; sok közöttük a Cs betűs (pl. az 1974. máj. 30-i „nyeretlen félvér kétévesek versenyén” 12 induló közül 7: *Csitrá*, *Csalóka*, *Csetres*, *Csányi* stb.; *Csapodár*, *Csillag* stb. nevű anyáktól), így ennek a kezdőbetűnek is megvan az információs értéke.

Az ügетőlovakat nem származás, hanem évjárat szerint nevezik el azonos kezdőbetűjű nevekkel, a név tehát az életkorról tudósít. 1950-ben kezdték az ábécét és 1971-ben érték a végére: az 1974. évi háromévesek Z betűsek (*Zaréma*, *Zoli*, *Zénó*, *Zöldfülű*), a kétévesek ismét A betűsek (*Ancona*, *Alamuszi*, *Ábel*, *Api*; PT. júl. 14.). Ez az elnevezési rendszer a katonai ménesektől indult ki (vö. Eis i. m. 37).

Sajátos névalkotási mód, hogy a szülők nevének kezdő szótagjait össze-forrasztják. Ilyen a *Wildotter* és *Dschingis Khan* nevekből alkotott *Widschi*, a *Lampos* és *Waffenweihe* nevekből alkotott *Lawa*. Magyar anyagban ez a kontaminációs eljárás motiválatlannak tűnő szóneveket eredményez: *Róbert Endre* és *Volga* fia *Rovó*, *Fapipa* és *Campanulla* fia *Fakampó* lett.

A hangalaki összecsengés mellett néha jelentésbeli érintkezés vagy asszociációs kapcsolat is felfedezhető a rokonok vagy istállóársak nevei között. Számlázó anyja *Felírónő*, *Sztriptíz* anyja *Pucér*, *Ucabál* anyja *Festival*, *Üröm* apja *Ezerjő*, anyja *Mustár*, *Fapipa* testvére *Makrapipa*; különböző nyelvű nevekben még teljes jelentésazonosság is akad: *Soror* lányai *Schwester* és *Sister*. Jelnevek között is vannak ilyen érintkezések: *Dschingis Khan* apja *Tamerlane*, *Tomaj* anyja *Csopak*, *Ermitázs-é* *Prado*. Jelnév és szónév között: *Carmen* anyja *Cigánylány*. A névstílus egységére törekedtek az 1920-as évek elején fennállt bakonypölöskei ménesben, ahol a lovaknak csupa latin nevet adtak: *Babinus*, *Vatinus*, *Androclus*, *Aurelianus* (KAI. 177).

Az ügетőlovak között van *Elton Hanover*, *Ford Hanover* és *Hugo Hanover*: a név második, közös eleme öröklődő, családnévszerű. Ilyen kételemű névrendszer, amelyben a névnek csak egyik eleme jelöli magát az egyedet, a másik közös a család, leszármazási vonal vagy törzs számára, a lóvilágnak egy sajátos, „kiváltságos osztályában” alakult ki. Bécs egyik nevezetessége a Spanische Reitschule, amelynek számára évszázadok óta tenyésztik és idomítják a lipicaiakat az úgynevezett spanyol magasiskolára. Ezeknek a lovaknak, ahogy az a Burg istállójában elhelyezett emléktáblákról leolvasható, ilyen nevük van: *Favory Stornella*, *Maestoso Borina*, *Neapolitano Sardinia*, *Pluto Theodorosta* stb. Itt a név első eleme az öröklődő „családnév”, a törzs neve. Családnévszerűen stabilizálódott a tulajdonos neve a *Bay Ronald*, *Dark Ronald* típusú angol telivérnevekben is. (A kutyatenyésztésben általánossá vált kételemű névrendszerben a stabil elem, a kennelnév nem a család, hanem a tenyészet neve.)

IV. Lónevek az átvitt névadásban

Láttuk az eddigiek során, hogy kiről és miről szoktak lovakat elnevezni: történelmi személyekről — bár ettől a magyar közönség idegenkedik —, mitológiai és irodalmi alakokról, irodalmi és színpadi művekről, földrajzi objektumokról, ital- és gyógyszermárkákról stb., még lóversenyekről is. Ha mármost azt vizsgáljuk, hogy milyen fogalmi kategóriába tartozó dolgokat szoktak lovakról elnevezni, első helyen a lóversenyeket, versenydíjakat találjuk, s ebben bizonyára nincs semmi meglepő. Az 1974. aug. 20-i galoppverseny-nap műsorán szereplő *Rendes handicap*, *Árkász handicap*, *Hellas handicap*, *Alabárdos handicap*, a júl. 14-i ügetőprogram *Ipse, Tóbiás, Erliane, Andal, Ráma handicap*-je csupa jeles versenyló emlékét őrzi. Lovakról neveztek el egy sor ügető-versenyistállót: *Öcskös, Fortuna, Baka, Meridian, Ipoly, Iluska istálló* stb.

Ezen kívül csak szórványos adataink vannak a lónevek átvitt, emlékeztető funkciójú felhasználására. Egy *Amato* nevű angol lóról kocsmát neveztek el Epsomban (KAI. 161). *Kincsem-palota* néven emlegették Blaskovich Ernő Reáltanoda utcai lakóházát (VK. 34—5). A legnagyobb megtiszteltetés kétségkívül a lótörténelem első nagy alakját, *Bukephaloszt* érte: az ő emlékére alapította és róla nevezte el Nagy Sándor Indiában *Bukephala* városát (PRV. 58).

J. Soltész Katalin

Még egyszer a kutyanevekről

A Nyelvőr régi példányait lapozgatva újból a kezembe került J. Soltész Katalin „Kutyanévek, 1969” című tanulmánya (Nyr. 94: 291), amelyet annak idején nagy érdeklődéssel és sok haszonnal olvastam — úgy is, mint kutya-barát és úgy is, mint műkedvelő nyelvész. A szövegben és a lapszéleken látható ceruzás megjegyzéseim azonban emlékezetembe idézték, hogy úgy éreztem: bizonyos részleteihez észrevételeket kell fűznöm, kiegészítenem és kijavítanom. Jobb későn, mint soha — hadd teszek most eleget ennek az akkor magamra rótt feladatnak; a késedelem, tekintve a téma igazán nem nagy jelentőségét, aligha ártott meg bárkinek is. Hogy azonban mégis szeretnék rá visszatérni, hadd mentsem azzal, hogy mivel valószínűleg jóideig nem kerül újból szónyegre ez a kérdés, sokáig J. Soltész Katalin tanulmánya marad az egyetlen forrás — nem maradhat tehát kommentár nélkül az, ami arra szorul, sőt egyenesen kihívja azt.

I. A szerző láthatóan felkészülten fogott munkához, mégis van egy kérdés, amelyben nem tud eligazodni; egy helyen ezt nyíltan be is vallja. Ez pedig a kutyák „családneve”: a kennelnév.

„Többnyire azonos kennelnevet viselnek az egy anyától — csaknem mindig az egy anyától egy apától — és kivétel nélkül az egy alomból való testvérek” — írja (299). Ez így nem mindig helytálló. Természetesen, ha az anyakutyát — mondjuk első vagy második almának világra hozatala után — eladják egy másik tenyésztőnek — ami ritka és meglehetősen kegyetlen dolog! —, akkor a következő alomból származó kölyköknek az új tenyésztő nyilván a maga kenneljének a nevét adhatja. De ritka kivételeket nem tekintve

— és esetleg ennek feltüntetésével — helyesebb úgy fogalmazni, hogy ugyanannak az anyának a kölykei ugyanazt a kennelnevet viselik. Az apakutya szerepe a névadás szempontjából elhanyagolható: az egy anyától és egy apától származó utódok nem az apa, hanem az anya azonossága miatt viselik ugyanazt a nevet, éspedig nem „csaknem” mindig, hanem általában.

„Az azonos kennelnév — írja az előbb idézett mondat után J. Soltész Katalin —, akárcsak az emberi családnév, nem jelent feltétlenül vérrokonságot, sőt még fajtaazonosságot sem”, és ezt példákkal is illusztrálja. Ez így is van — de azért valamiféle „rokonság” az azonos kennelnevű, különböző fajtájú kutyák között mégis van: ti. az, hogy azonos a tenyésztőjük. Szerzőnk is idézi — helyesen —, hogy „a kennelnév megegyezik a kennel — a kutyatenyésztő telep — elnevezésével”. Vagyis a kutyatenyésztő telepnek a neve a kennelnév. Így érthető különböző fajtájú kutyák azonos kennelneve is: akad olyan tenyésztő, habár nem sok, aki többféle kutyafajtát is tenyészt egyidejűleg, vagy áttér egyiknek a tenyésztéséről a másikéra, és ilyenkor is megtartja esetleg már hírnevet szerzett kenneljének a nevét. Akad olyan tenyésztő is, aki négyféle fajtájú kutyát tenyészt.

„Samara Colorados nevében — írja a szerző — nem tudom megkülönböztetni a kennelnevet az egyedi névtől (bevallom, nem ez az egyetlen eset).” Sajnos, nem közli, hogy a feldolgozott 1969 szeptemberi nemzetközi kutya-kiállítási katalógusban hol szerepel ez a név, így nem tudom én sem, azonban a probléma mégsem megoldhatatlan. Dr. Sárkány Pál, a Magyar Ebtenyésztők Országos Egyesületének (MEOE) elnöke levélbeli kérdésemre egyebek között ezt írta: „A kennelnév (vezetéknév) a kutyánál szerepelhet elsőként és utána következnek az utónevek, esetleg több, az új tulajdonosok által hozzáíratott hívónév is. Magyar kennelnév esetén ugyanúgy, mint az embereknél, az első a vezetéknév, a továbbiak az utónevek. Idegen nevek használata esetén fordítva: az utolsó a vezetéknév.”

A kennelnevek körüli félreértést világosan elárulja a cikk következő részlete is: „A 2337 kutya közül 138-nak egyelemű neve van, tehát nincs kennelneve [...] 10-nek a neve egyedi névből és hívónévből áll [...] tehát ezeknek sincs kennelnevük.”

Önkéntelenül is fölmerül a kérdés: hogyan nincs kennelneve egy kutyának? (Annak megállapítására, hogy a másodikként említett csoportba tartozó tíz kutya kételemű neve egyedi és hívónév-e vagy két hívónév, pontosabb adatok — oldalszám stb. — híján nem volt módom. Azt, hogy ez utóbbiak neve nem kennelnév, elhiszem a szerzőnek, hiszen nyilván az anya nevének hiányából következettett rá.) Vajon a kennelnév nélküli kutyák „rózsabokorban jöttek a világra”?

Ezzel eljutottunk egy olyan kérdéshez, amelynek megválaszolása nélkül folyóiratunk még ideiglenesen sem tekintheti lezártnak a névkutatásnak ezt a területét. Szeretném ennek rövid megvilágításával kiegészíteni J. Soltész Katalin cikkét.

A kennelnév nélküli kutyáknak úgynevezett B-törzskönyvi kivonatuk van. Kiállításon fajtakeverékeket (korcsokat) nem szabad kiállítani. Előfordul azonban, hogy vagy egy szemmel láthatóan fajtatiszta kutyának elvesznek az iratai (pl. tudok egy esetről, amikor valaki barátjánál hagyta vemhes nőténykutyáját, külföldre utazott, majd onnan nem tért vissza), vagy — ami gyakoribb — a kutya vész el, kerül valakihez és semmiképp sem lehet felkutatni a gazdáját. Hadd idézzem ismét dr. Sárkány Pált: „A B-törzs-

könyv célja az, hogy származásukra vonatkozóan ismeretlen (bármilyen körülmények között elveszett), de fajtájuknak megfelelő küllemmel rendelkező kutyák bevonhatók legyenek a tenyésztésbe. Itt ismeretlen lévén a tenyésztő neve és a tenyészet helye, kennelnév nem szerepel.” A B-törzskönyvezés szakértői vizsgálat alapján történik; az ilyen kutyáról bizvást elmondhatjuk, hogy nem öröklés útján jutott igazoltan fajtatiszta származásának igazolásához, hanem — a „self made man”-ekhez hasonlóan — „self made dog” . . .

2. Ennyivel kívántam helyesbíteni és kiegészíteni J. Soltész Katalin tanulmányát. De hadd mondok el még valamit, ami talán kellemetlen lesz, de ez az igazság, ki kell mondani. Teszem ezt a nélkül, hogy bárkit is személyében meg akarnék bántani vagy akár csak bírálni is; nem a hibázót, hanem a hibát bírálok.

Sajnálattal kellett tapasztalnom, hogy ebbe a cikkbe, amelynek szerzője pedig időt és fáradságot nem kímélve elmélyülten tanulmányozta a kutya neveket és a kutyák elnevezését, és a láthatóan kedvvel és odaadással készült tanulmány figyelemre méltó észrevételekben gazdag, sokáig idézendő kútforrása lesz ennek a kérdésnek —, mondom, még ebbe a cikkbe is beszívárgott valami abból a kutyatartás- sőt kutyaellenes szemléletből, hangulatból, amelynek az utóbbi években bekövetkezett — egyáltalában nem spontán! — elterjedése annyi keserűséget szerzett a kutyabarátoknak.

Lehetséges, hogy ez az állításom meglepőnek fog föltűnni egyesek szemében, ezért hadd bizonyítsam a cikkből idézett — és szerintem jellemző — részletekkel ennek a szemléletnek a jelenlétét.

Szerzőnk egy helyen, a kennelneveket felsorolva „romantikus, sőt nem-egyszer szenvelgő csengésű nevek”-ről beszél. Ma a „romantikus” sem hangzik éppenséggel hízelgően, a „szenvelgő” viszont már félreérthetetlenül rosszálló, elítélő. Pedig hát nyilvánvaló, hogy nem könnyű új, jellemző kennelneveket alkotni, és ez kényszeríti a tenyésztőket a Bükkaljai, Királydombi, Duna menti, Árpádligeti és hasonló nevek kiagyaltására. Hogy azonban ezek romantikusak vagy éppenséggel szenvelgőek volnának, azt legyen szabad — még a „de gustibus non est disputandum” elvének tiszteletben tartása mellett is — kétségbe vonnom. E nevek némelyike — ha ismerjük eredetét — találónak, egyenesen szellemesnek nevezhető. Például megemlítem a magam kutyáját, amely (vagy „aki”?!) a *Paplaki* kennelnevet viseli, s valóban paplakban látta meg a napvilágot, mert anyja a cinkotai evangélikus lelkész kutyája volt.

Másutt J. Soltész Katalin azt írja, hogy „azok a kételemű kennelnevek, amelyeknek első eleme -i képzős, úgy hatnak, mintha predikátumos nemesi nevek volnának”. Eddig még csak „kispolgárisággal” vádolták meg újság-cikkeken a kutyatartókat (ez korunk egyik dzsókerszava: mindenre rámondják, ami valakinek nem tetszik). Ez az első eset, hogy már a történelem által elsodort nemességgel való burkolt szimpátiára tett célzást olvasok. Nagy kár lenne, ha ez a gondolat elterjedne, annál inkább, mert a felhozott példák egyáltalában nem meggyőzőek. A nyelvész nálam jobban tudja, hogy a *Dobsinai Csengőbibí Bende-guz* nem tűnik föl predikátumos névnek, hiszen a nemesi előnevet mindig kisbetűvel írták; még kevésbé minősíthető ilyennek a *Gyergyói-Gyopár Alexandra*, mert a nagy kezdőbetű és a kötőjeles egybeírás egyaránt ellentmond a nemesi előnév írásmódjának.

Ugyanebbe az irányba lép egyet előre (?) szerzőnk azzal a megjegyzéssel, hogy „némely kennelnév nem álcázza magát magyar mágnás, német

junker vagy angol lord nevének". Vagyis most már a tenyésztőkre nemcsak a magyar köznemességgel, hanem a hazai és külföldi főnemességgel való szimpatizálás, az irántuk táplált, nem is rejtett nosztalgia vádját is rásüti — akár akarta ezt a szerző, akár nem: a mai, kutyaellenes közhangulat ezt (szívesen és ellenséges agitációja céljaira) így értelmezi.

Az utolsó lépcsőfok — és egyben állításom utolsó, bár a teljesség igénye nélküli bizonyítéka — ez a kitétel: „kutyaarisztokraták” (302). Aligha kell bizonyítani, hogy szocialista társadalmunkban, amelynek központi eszméje a demokratizmus, minden, ami ezzel annyira ellentétes és ellenséges, mint az arisztokrácia vagy az arisztokratizmus (mint magatartás és szemlélet), az súlyosan megbélyegzett, erkölcsileg és politikailag egyaránt. Az újságokban megjelenő kutyaellenes cikkeknek és olvasói leveleknek, amelyek nem hogy „a demagógia határán járnak”, hanem azt már jócskán át is lépik, egyik állandó fogásuk, hogy a törzskönyvet a főnemesség egykori jegyzékéhez, a góthai almanachhoz hasonlítják; mulatságos, milyen szent borzadállyal írják le a „törzskönyvezett” szót. Pedig — ha már szabad valamihez hasonlítani — legföljebb az anyakönyvhöz hasonlítható a törzskönyv, ámbár a hasonlat sántít, mert minden embert anyakönyveznek, viszont a törzskönyvbe csak fajtatiszta kutyákat jegyeznek be. „A törzskönyv — írta már többször idézett levelében dr. Sárkány Pál — minden tenyészállat számára legfontosabb értékmérő bizonylat; a céltudatos tenyésztéshez nélkülözhetetlen bármilyen állatfaj vagy fajta esetén. Az elődök, az oldalági leszármazottak, valamint az utódaik lényeges, értékmérő tulajdonságainak ismerete, különösen a modern biológiai, genetikai és átöröklési kutatásokhoz nélkülözhetetlen. A kutyák és más állatok származásának nyilvántartása genetikai célú, tehát semmiféle összefüggésben nincs azok 'előkelőségének' jelzésével. A teljesítmények adatai viszont az egyed értékmérői, tulajdonságairól az egyedül útbaigazító hivatalos okmány a tenyésztő számára. A származástan, örökléstan és genetika több mint 100 éve használja a törzskönyvet. Hazánkban ezt a munkát Széchenyi István, Herman Ottó, Újhelyi Imre, Wellmann Oszkár indították el.”

Mint dr. Sárkány Pál is utal rá: minden más tenyésztett házi- és haszonállatot is törzskönyveznek; törzskönyvezett állatok tartása népgazdaságilag hasznos és kívánatos. Amikor az újságok hírt adnak arról, hogy egy-egy termelőszövetkezet vagy állami gazdaság teljes szarvasmarha-állománya már törzskönyvezett állatokból áll, akkor ezért dicsérik — és ilyenkor senki nem emleget „marhaarisztokraták”-at meg a góthai almanachot.

Hangsúlyozom: nem a szerzőt, hanem hibáit bírálom. A szerző jóhiszeműségét nem vonom kétségbe: aligha lehet kutyaagyúlóló, ha vállalkozott egy ilyen tárgyú tanulmány megírására. Éppen ezért tanulságos rámutatni, hogy — divatos kifejezéssel élve — hogyan „gyűrűzik be” írásába, fogalmazásában tetten érhetően egy hibás és káros szemlélet.

Pető Gábor Pál

Roosevelt, vagy az idegen személynévek kiejtése

Régebben mi magyarok sem törődtünk túlságosan sokat az idegen személynévek pontos kiejtésével, hanem jószándékkal átformáltuk ezeket a neveket hangképzési rendszerünknek, illetve az akkori tudásunk szerinti olvasatnak megfelelően. Így lett *Calvin*-ből *Kálvin*, *Capistrano*-ból *Kapisztrán* stb. Ha nem így lett volna, akkor a *makadám* „mekedöm” lett volna, a *martinacélgyártás* szó első tagját a névadó francia mérnök neve szerint franciásan ejtenénk ma is, és a példákat még hosszan sorolhatnók. A XX. század elejéig a keresztnéveket is lefordítottuk. A magyar keresztnév természetesen a második helyre került. Az át nem írt idegen személynévet gyakran betűjejtéssel magyarosan olvastuk. Így magyarosodott meg a francia *Verne Gyula* a *Jules Verne*-ből, a német *May Károly* a *Karl May*-ből stb.

A nagy nemzetek fiai ma sem törődnek sokat azzal, hogy más népek személynéveit pontosan vagy legalább hozzávetőleges pontossággal ejtsék ki. Így lesz az Egyesült Államokban a német eredetű *Kissinger* név kiejtése (magyaros átírásban) *kiszindzsör*, a francia *Du Pont* kiejtése *djúpont*. A magyar személynévek még nagyobb írásbeli és ejtésbeli változáson mennek itt át. Néhány példa: *Curtis* (ejtése: kb. *körtisz*, népetimológiásan ezt az egyébként régi angol nevet kapják a kivándorolt *Kertész*-ek), *Sucs* (ejtése: *szakasz*, eredetileg: *Szücs*) stb. Am ha a név nem szorul különösebb indogermánosításra, akkor is minden nagy nyelv a maga képére és hasonlatosságára formálja a kiejtést. Így lesz a magyar *Fieger* (ejtsd: *figer*) családnév francia ajkon: *fizsé*, Angliában és Amerikában: *fájdzsör* stb.).

A pontoskodás, sőt a túlpontoskodás a kis népek sajátossága, így újabban minket is jellemez. Nálunk igen sok vita hallható az idegen személynévek kiejtésének elvi és gyakorlati problémáiról. Hiszen egy-egy személynév kiejtése változhat családonként, vidékenként, országonként és mindezen belül korszakonként is. Mennyire kövessük hangtani sajátosságaitban az eredeti nyelv kiejtését? Szabhatunk-e meg ettől eltérő saját nyelvi kiejtési normát? Megannyi izgalmas elvi kérdés. Mindezeket a kérdéseket ugyan megnyugtatóan megoldotta a Magay Tamás szerkesztésében megjelent *Idegen nevek kiejtési szótára* (Akadémiai Kiadó, 1974.), de néhány név kérdésében a viták még tovább folytatódnak.

A gyakorlat azonban sem hazánkban, sem külföldön nem azokat igazolja, akik az ilyen problémákat a fekete—fehér ellentét szigorúságával tekintik, és az egyetlen normajavaslat mellett minden más megoldást eleve üldözendőnek és hibásnak vélnék. Ebbe a hibába esett e sorok egyik írója, Ladó János is, akinek tollából 1967-ben az *Élet és Tudomány* Nyelv és Élet rovatában *Idegen személynévvel* alakult budapesti utcaneveink kiejtése címmel egy ismeretterjesztő cikkecske jelent meg (30. szám, 1423. lap). Ez a cikk többek között a budapesti *Roosevelt tér* nevének, tehát voltaképpen a *Roosevelt* névnek a kiejtésével is foglalkozik. A szerző állásfoglalása szerint az említett névnek magyar normaként javasolható kiejtése *rózevelt*, nem *rózvelt*, sem pedig *rúzvelt*. A *Nyelv és Élet* rovat időálló cikkeiből 1973-ban Grétsy László szerkesztésében *Anyanyelvi Kaleidoszkóp* címen gyűjteményes kötet jelent meg. Ebbe kisebb javításokkal *Roosevelt tér* = *Rúzvelt tér*? címmel átkerült az említett cikkecske is (228. lap). A kötetbeli cikkekre 1974-ben egy Nyelvtudományi Intézethez intézett levélben Nagy Károly jogtanácsostól, a jelen sorok másik szerzőjétől tartalmas észrevétel érkezett. A levélíró ebben megemlíti Franklin Delano

Rooseveltnak az USA-ban használatos *FDR* becéző névváltozatát. Ilyen becéző-nevet az amerikai nép más, országszerte ismert és tisztelt személyiségeknek is szívesen ad, például *JFK* (John Fitzgerald Kennedy), *LBJ* (Lyndon Baynes Johnson). Felhívja a figyelmet arra is, hogy a Hollandiából 1640 körül az Újvilágba települt Roosevelt család két elnököt is adott az Egyesült Államoknak: Theodort és Franklint.

Rámutat arra is, hogy a különböző lexikonok és Amerikát járt külpolitikai hírmagyarázók más-másképpen ejtik ezt a nevet, illetve jelölik meg a név kiejtését.

Ezek után egyesült erővel hozzáálltunk a kérdés feltérképezéséhez és megnyugtató megoldás kereséséhez. A következőkben a név kiejtését, illetve kiejtésjelölését a magyar betűkészlethez igazítva adjuk meg.

Rózeveltejtésről valla Der Grosse Brockhaus (Leipzig, 1933.), a Magyarország Évkönyve (Bp., 1934. 96), a Révai Kétkötetes Lexikona (Bp., 1948.), valamint a Diplomáciai és Nemzetközi Jogi Lexikon (Bp., 1967.).

A *rouzevelt* ejtés hívei mellé sorakoztathatjuk az Otavan ISO Tietosana-
kirja című finn lexikont (Helsinki, 1964.), a Dizionario Enciclopedico Italiano című olasz lexikont (Roma, 1966.), a Wielka Encyklopedia Powszechna PWH című lengyel lexikont (Warszawa, 1967.), a Kislexikont (Bp., 1968.), az Új Magyar Lexikont (Bp., 1968.), a Mindenki Lexikona 2. kötetét (Bp., 1974.), a Příruční slovník naučný című csehszlovák lexikont (Praha, 1966.), valamint Ország László: Angol—magyar kéziszótárát (Bp., 1957. és 1964.).

Ruzevelt kiejtést javall a Révai Nagy Lexikona 16. k. (Bp. 1924, 361).

Rouzevelt ejtést jelöl meg normaként a Brockhaus Enzyklopädie (Wiesbaden, 1973.).

A *rózevelt* ejtést helyesli az Új Idők Lexikona 24. k. (Bp., 1941, 5325), a MEYERS Neues Lexikon 7. kötet, de helyesli: a *rúzevelt*-et is (Leipzig, 1964.), és Bakcs Ferenc: Idegen szavak és kifejezések szótára, a New Deal szócikkében (Bp., 1973.).

A *rúzevelt* ejtést idézi A Franklin Kézi Lexikona (Bp., 1912. 395), a Mindentudó Kis Lexikon (Bp., 1913. szerk.: Ferenczi Zoltán), A Napkelet Lexikona (Bp., 1927.), Tolnai Új Világlexikona (Bp., 1929.), Jakovlevnak latin betűs átírásban Franklin *Ruzevelt* formában idézhető című, orosz nyelvű életrajzi regénye (Moszkva, 1965.), melyet 1967-ben Franklin Delano Roosevelt címen a Kossuth Kiadó magyarul is megjelentetett, a szintén orosz nyelvű Diplomáciai Szótár 3. kötet 68. lap (Moszkva, 1964.), a Mala Enciklopedija Prosveta című szerb lexikon (Beograd, 1969.), A Nobel-díjasok kislexikona (Bp., 1974.), valamint az USA-ban több mint tíz évig élt Ipper Pálnak rendszeres rádió- és tévébeli kiejtése. Így emlegette Ránki György történész is az amerikai elnök nevét a magyar televízió Nagy csaták című francia dokumentumfilm-sorozatot magyarázó egyik műsorában.

A kiejtés jelölésében vannak óvatosabb, helyesebben több lehetőséget megengedő források is. Daniel JONES Everyman's English Pronouncing Dictionary című kiejtési szótárának 1956. évi 11. kiadásában megjegyzi, hogy a *Roosevelt* amerikai családnévet maga a család (kissé elnagyolt magyaros átírásban) *rouzevelt*-nek ejti, az angolok körében pedig a *rúzevelt* ejtés szokásos.

A Der Grosse Brockhaus (Wiesbaden, 1956.) szerint a név kiejtése *ruzevelt*, de Amerikában többnyire *rouzevelt*.

A Der Grosse Duden Aussprache-Wörterbuch (Mannheim, 1962.) német kiejtési normaként a *rózevelt* formát jelöli meg, és utána megjegyzi, hogy az

angol ejtés: *rouzvelt*; a Schweizer Lexikon (Zürich, 1948.) szerint viszont a *rózóvelt* vagy *rózvelt* forma a helyes.

A Nyelvtudományi Intézetben vendégtanárként tartózkodó Carlsson Charles finnugor nyelvész szerint az Egyesült Államok lakossága a volt elnök nevét tájegységenként és műveltségi rétegenként eltérően ejti ki.

A budapesti Roosevelt tér nevet az utasok és járművezetők megfigyelésünk szerint legtöbbször *rózvelt*-nek ejtik, de gyakran hallható a *rúzvelt* és a *rúzevelt* kiejtés is.

A kérdésben új szint és felfogást jelentett Windsor Lewis, J.: A Concise Pronouncing Dictionary of British and American English (London, Oxford University Press, 1972.) című kiejtési kézikönyve, amelyre Magay Tamás, az Idegen nevek kiejtési szótárának a szerkesztője volt szíves figyelmünket felhívni. Eszerint a legújabb amerikai kiejtésben a *Roosevelt* név *ou* kettőshangzóval való ejtése áthajlóban van a hosszú *ó*-s ejtés felé. Szerinte a mai amerikai kiejtésnek két normája a családi ejtést követő *rózevelt* és az amerikai nemzet többségének *rózvelt* ejtése.

Nem példátlan egyébként a magyarban sem, hogy egy-egy vezetéknev családi és köznyelvi kiejtése eltér egymástól, sőt olykor két különböző köznyelvi kiejtés él egymás mellett. A Konkoly-Thege család a saját nevét egykori nevelőjük, Fecske Pál tanár tanúsága szerint *konkoli-tege* formában ejtette, ma azonban a budapesti Konkoly-Thege Miklós utat, mely a Normafától a Csillagvizsgáló felé vezet és amelynek névadója az ismert magyar csillagász volt, a köznyelv országszerte *konkoj-tege* ejtésűnek ismeri. Hasonló adalékkal szolgált Lőrincze Lajos is, aki a Konkoly-Thege család egyik pápai tagjától úgy tudja, hogy az egyik családtag a saját nevét *konkoli-tegének*, a pápai kollégium növendékeinek többsége pedig ugyanezt a nevet *konkoj-tegének* ejtette.

Másik példa a Verebély orvoscsalád vezetékneve. Ennek a családi ejtése: *verebéji*, a köznyelvi pedig: *verebéj*.

Kossuth Lajos családnevének magában a köznyelvben is kétféle ejtés-normája van: *kosut* vagy *kosút*.

Mi legyen tehát a magyar kiejtési norma és melyik változatot tekintsük magyar ejtészhibának?

A holland helyesírásban az *oo* kétjegyű betű ma is a hosszú *ó* hangot jelöli. A holland eredetű család vezetékneve tehát eredetileg föltehetően *rózevelt* lehetett. Ez az amerikai angolban később módosult, az *ó* hang vége kissé az *u* felé hajolt el, tehát elnagyolt magyar átírással jelezve *ou* kettőshangzóvá fejlődött. A középső *e* hang ugyanakkor hangsúlytalan helyzete miatt *ö*-szerű hanggá vált. Az *ou* hang később hol *u*-vált az angol köznyelvi *roo*- kezdetű szavak *ru* ejtésének analógiájára, a középső hangsúlytalan *ö*-szerű *e* hang pedig kiesett. Így alakult ki a *rúzvelt* és *rózvelt* kiejtésváltozat. Lewis szerint a fejlődés ma inkább a *rózvelt* változatnak kedvez. Magyar kiejtési normaként azonban nem követelhetjük meg sem az *ou*-szerű kettőshangzót, sem a második szótag *ö*-szerű *e* hangját. Lewis megfigyelését figyelembe véve tehát a Roosevelt névnek az amerikai *rózevelt* és a *rózvelt* kiejtését kell magyar kiejtési normaváltozatokként ajánlanunk, de nem hibáztathatjuk az erős angol hagyományra támaszkodó *rúzvelt* kiejtést sem.

Ezt az álláspontot foglalja el egyébként a Magay Tamás szerkesztésében megjelent Idegen nevek kiejtési szótára (Akadémiai Kiadó, 1974.) is.

Ladó János—Nagy Károly

Magyar nevek német szemmel nézve

A jelen közlemény szerény anyagával egy névesztétikai kérdés megválaszolásához kíván adatokat szolgáltatni. Arra a kérdésre keres választ, hogy a Magyarországon 1967-ben az újszülötteknek leggyakrabban adott, tehát különböző okokból az utóbbi években Magyarországon legnépszerűbb nevek közül melyeket tartják német anyanyelvűek a legkellemesebbeknek. A vizsgálat alapjául az a 25 női és 25 férfi keresztnév szolgált, amelyek az 1967-es esztendőben az újszülötteknek adott nevek közül gyakoriságuk szerint az első 25 helyet foglalják el. Az anyakönyvi adatok feldolgozását és közzétételét l. Lőrincze Lajos „Az 1967. évi anyakönyvi bejegyzések néhány tanulsága” című cikkében (Nyr. 1969: 33–42).

A 25 német anyanyelvű adatközlőnek az volt a feladata, hogy az 50 név kétszeri felolvasása, illetőleg tetszés szerinti elolvasása után a számukra kelleme-
seket aláhúzzák listájukon (Göttingában, 1975 januárjában). A vizsgálat eredményét női és férfi nevekre bontott gyakorisági táblázat formájában közlöm, megadva az egy-egy névre eső szavazatok számát. A gyors összehasonlíthatóság végett egymás mellett áll a magyar és a német névlista (a magyarországi számadatokat l. Lőrincze cikkében). A második névlista az 50 keresztnév női és férfi nevekre való felbontás nélküli gyakorisági sorrendjét tartalmazza.

I.

Női nevek			Férfi nevek		
1967	1975		1967	1975	
magyar szülők	németek		magyar szülők	németek	
1. <i>Éva</i>	<i>Ilona</i>	18	<i>László</i>	<i>János</i>	15
2. <i>Mária</i>	<i>Csilla</i>	13	<i>Zoltán</i>	<i>Sándor</i>	15
3. <i>Ildikó</i>	<i>Anikó</i>	11	<i>István</i>	<i>Béla</i>	14
4. <i>Katalin</i>	<i>Ildikó</i>	11	<i>József</i>	<i>Zoltán</i>	14
5. <i>Erika</i>	<i>Mária</i>	10	<i>János</i>	<i>András</i>	13
6. <i>Zsuzsanna</i>	<i>Éva</i>	9	<i>Attila</i>	<i>Gábor</i>	13
7. <i>Erzsébet</i>	<i>Ibolya</i>	9	<i>Sándor</i>	<i>István</i>	12
8. <i>Andrea</i>	<i>Judit</i>	9	<i>Tibor</i>	<i>László</i>	12
9. <i>Judit</i>	<i>Katalin</i>	9	<i>Ferenc</i>	<i>Mihály</i>	11
10. <i>Ágnes</i>	<i>Krisztina</i>	9	<i>Zsolt</i>	<i>Gyula</i>	8
11. <i>Ilona</i>	<i>Erzsébet</i>	8	<i>Gábor</i>	<i>Tibor</i>	8
12. <i>Anikó</i>	<i>Magdolna</i>	7	<i>Csaba</i>	<i>Ferenc</i>	7
13. <i>Edit</i>	<i>Gyöngyi</i>	6	<i>Tamás</i>	<i>Imre</i>	7
14. <i>Gabriella</i>	<i>Tünde</i>	6	<i>Péter</i>	<i>József</i>	7
15. <i>Tünde</i>	<i>Zsuzsanna</i>	6	<i>Imre</i>	<i>Károly</i>	7
16. <i>Krisztina</i>	<i>Margit</i>	5	<i>Lajos</i>	<i>Miklós</i>	7
17. <i>Márta</i>	<i>Márta</i>	5	<i>György</i>	<i>Tamás</i>	7
18. <i>Marianna</i>	<i>Andrea</i>	4	<i>András</i>	<i>György</i>	5
19. <i>Csilla</i>	<i>Ágnes</i>	3	<i>Gyula</i>	<i>Attila</i>	4
20. <i>Mariann</i>	<i>Erika</i>	2	<i>Károly</i>	<i>Csaba</i>	4
21. <i>Anna</i>	<i>Gabriella</i>	2	<i>Béla</i>	<i>Lajos</i>	4
22. <i>Gyöngyi</i>	<i>Marianna</i>	2	<i>Mihály</i>	<i>Péter</i>	4
23. <i>Margit</i>	<i>Anna</i>	1	<i>Miklós</i>	<i>Róbert</i>	4
24. <i>Ibolya</i>	<i>Edi</i>	1	<i>Róbert</i>	<i>Zsolt</i>	4
25. <i>Magdolna</i>	<i>Mariann</i>	0	<i>Pál</i>	<i>Pál</i>	1

II.

1. <i>Ilona</i>	18	14. <i>Mária</i>	10	27. <i>Magdolna</i>	7	40. <i>Péter</i>	4
2. <i>János</i>	15	15. <i>Éva</i>	9	28. <i>Miklós</i>	7	41. <i>Róbert</i>	4
3. <i>Sándor</i>	15	16. <i>Ibolya</i>	9	29. <i>Tamás</i>	7	42. <i>Zsolt</i>	4
4. <i>Béla</i>	14	17. <i>Judit</i>	9	30. <i>Gyöngyi</i>	6	43. <i>Ágnes</i>	3
5. <i>Zoltán</i>	14	18. <i>Katalin</i>	9	31. <i>Tünde</i>	6	44. <i>Erika</i>	2
6. <i>András</i>	13	19. <i>Krisztina</i>	9	32. <i>Zsuzsanna</i>	6	45. <i>Gabriella</i>	2
7. <i>Csilla</i>	13	20. <i>Erzsébet</i>	8	33. <i>György</i>	5	46. <i>Marianna</i>	2
8. <i>Gábor</i>	13	21. <i>Gyula</i>	8	34. <i>Margit</i>	5	47. <i>Anna</i>	1
9. <i>István</i>	12	22. <i>Tibor</i>	8	35. <i>Márta</i>	5	48. <i>Edit</i>	1
10. <i>László</i>	12	23. <i>Ferenc</i>	7	36. <i>Andrea</i>	4	49. <i>Pál</i>	1
11. <i>Anikó</i>	11	24. <i>Imre</i>	7	37. <i>Attila</i>	4	50. <i>Mariann</i>	0
12. <i>Ildikó</i>	11	25. <i>József</i>	7	38. <i>Csaba</i>	4		
13. <i>Mihály</i>	11	26. <i>Károly</i>	7	39. <i>Lajos</i>	4		

Megjegyzések a listákhoz:

1. A felsorolt nevek népszerűségének, tehát e nevek választásának az oka a névadó magyar szülőknél többféle volt, például: a hagyomány (család, rokonság, lakóhely, vallás), a név hangzása, jelentése, a családnévvel való társulhatóság, illetőleg a név személy-kötöttsége. A német adatközlőknél ezzel szemben sem a hagyomány, sem a keresztnévnek a családnévvel való társulhatósága, sem jelentése, sem a névadás felelőssége nem játszott szerepet. Az ő véleményüket legnagyobbbrészt a nevek hangzása, kis mértékben a név írásképe, némely esetben személy-kötöttsége, bizonyos magyar neveknek német nevekkel való asszociálhatósága (*Éva, Mária, Erika, Judit, Ágnes, Edit, Krisztina, Mariann, Anna, Margit*, illetőleg *József, Péter, Róbert*), valamint híres névviseleink (például Bartók és Kodály) hatása szabta meg. Különbőség van abban a tekintetben is, hogy míg a magyarok igen sok név közül választhattak, a német adatközlőknek 50 közül kellett választaniuk.

2. Felírtam azokat a neveket is, amelyek nem szerepeltek a fenti 50 között, de amelyeket adatközlőim kellemes hangzásúnak tartanak. Csak kevesen ismertek — érthető módon — a felsoroltakon kívül néhányat, ezért a pótlista csak a következő neveket tartalmazza: női nevek: *Júlia* 3, *Imola* 2, *Angela, Eszter, Etelka, Irisz, Noémi* 1—1; férfi nevek: *Loránd* 2, *Balázs, Csongor, Dénes, Jenő* 1—1.

3. Német adatközlőink az 1250 lehetséges szavazatból 373-at (=29,84%) adtak le. A 373 szavazatból 207 férfi, 166 női névre esik. Egy névre tehát 7,46 szavazat jut. A férfi neveket szebbnek tartják adatközlőink, mint a nőieket: 41-gyel több szavazat bizonyítja ezt. Egy férfi névre 8,28 szavazat, egy női névre 6,64 esik. A 10-nél több szavazatot kapott 13 név közül 9 férfi, 4 női név. Az *Ilona* azonban „utcahosszal” vezetve áll az élen (Kosztolányi „*Ilona*” című versének az ismerete nélkül is).

4. Szerény anyagon végzett vizsgálatunk megerősíti a német keresztneveket tárgyaló könyv (Lexikon der Vornamen. Duden Taschenbücher 4. Mannheim, 1968.) megállapításait, amely szerint az *Ilona* a népszerű nevek között is a szépek közé tartozik német nyelvterületen (i. m. 227), illetőleg hogy a *Béla* (43, 231), *Gábor* (88, 232) és a *Zoltán* (223, 235) is népszerűek. A könyvben szépek jelzett *Tibor* (200, 234) okozott egyedül „csalódást”.

Kiss Jenő

Az irodalmi mű stíláriis kohéziójáról

1. Egy ma már általánosan vallott elv szerint az irodalmi mű olyan egész, amelyben az alkotóelemek összefüggő rendszert alkotnak. Az egészet az alkotóelemeknek ez a belső összefüggésrendszere hozza létre, határozza meg, de az egész is átalakítólag, szervezőleg hat a részekre, hisz szerves egységként fogja át őket. Az egyik tehát feltételezi a másikat. A részek egymás közötti, valamint a részek és az egész közötti sokféle (nemcsak lineáris, hanem hierarchikus) kölcsönös összefüggés a mű igazi összetartó ereje, más néven kohéziója, affinitása, amely összefogja, egymásba olvasztja az alkotóelemeket, és így az egész mű szerves egységét biztosítja.

A kohézió tartalma, jellege a mű egészében és valamennyi alkotóelemében ugyanaz. A költő József Attila vallja, hogy „a műalkotás a legkisebb elemében is műalkotás [...] a mű világának minden egyes pontja archimedesi pont” (idézve It. 1974. 4: 1030). Ez a „pont” akár mint a szöveg egy kis része, akár mint a strukturált egészként felfogott irodalmi mű valamelyik rétege (kontextusa, szintje), például a stílusa, azért tartalmazhatja és tükrözheti az egészre és a részekre egyaránt jellemző kohéziót, mert az összetartó erőt alkotó belső összefüggések kölcsönösek, átfogóak, mert a mű szerves egység.

Persze a kohéziótól átfogott rétegek, alkotóelemek funkcionális értéke nem egyforma: az egyik alárendeltje a másiknak. A függőségi viszonyok egy része abból fakad, hogy az egyik rétegnek, az eszmei tartalomnak meghatározó szerepe van. Mint a mű legfőbb „rendező elve” meghatározza, magához idomítja a nyelvet és a stílust, és összefogja a szóródásra hajlamos jelentéseket.

2. A stílusnak mint az egyik önállósítva is vizsgálható rétegnek szintén megvan a maga alkotóelemeit összetartó ereje. Ez a stíláriis kohézió. Tartalma, jellege természetszerűleg azonos a mű egészére jellemző összetartó erőével. Eszerint a stíláriis kohézió vizsgálatában a szerves egység elvének megsértése nélkül nem lehet figyelmen kívül hagyni a stílushoz hasonló rangú többi réteget, a mű egészét és a meghatározó értékű tartalmat.

A stíluskohézió megragadásának igen nagy a jelentősége a stilisztikai elemzésekben: kiindulópontja, összegezése és csúcsa a vizsgálatoknak. A stíláriis összetartó erő felfedése nélkül az elemzés nemcsak csonka, hanem megalapozatlan és széteső is. De bármennyire jelentős is a stíláriis kohézió, ma még elég keveset tudunk róla. Mind a múltban, mind a jelenben többször is szóba került, de lényege még meglehetősen homályos, vizsgálatának módjait még nem kristályosították ki.

A stíláriis kohézió és a vele összefüggő elméleti és módszertani kérdések körvonalazására, tisztázására többféle lehetőség is kínálkozik. Az egyik lehetőséget a szövegnyelvészet biztosítja. Mint a stilisztika oly sok más problematikus kérdésének megoldásában vagy legalábbis tisztázásában, előbbrevitelében, ez esetben is számíthatunk a szövegnyelvészet segítségére, hisz a kohézió olyan lényeges szövegsajátosság, amelynek figyelembevétele, vizsgálata nélkül egyetlen szövegelmélet sem lehet meg.

3. Valóban a szövegnyelvészet számára alapvető fontosságú kérdés a szövegkohézió értelmezése és vizsgálata. Mindegyik újabb szövegelmélet számol vele, mindegyiknek megvan a kohézióról kialakított felfogása. Egyszerűen a szövegnyelvészetben nem lehet nem tárgyalni a szöveg alkotóelemeit összetartó erőt. Nem lehet megkerülni ezt már csak azért sem, mert akár a szöveg fogalmát tisztázzák, akár a szöveg létrejöttét vizsgálják — és mindkét kérdés fő téma itt — a kohéziónak mindenféleképpen szóba kell kerülnie, hisz ma már általánosan elfogadott elv az, hogy a szöveg nem az egymás után álló mondatok pusztá halmaza, hanem olyan nyelvi alakulat, amelynek közvetlen alkotóelemeit, a mondatokat valami összefűzi.

Az egyik legfontosabb, legtöbbször tárgyalt szövegnyelvészeti kérdés éppen az, hogy mi kapcsolja egymásba a mondatokat, mi szervezi őket szöveggé. Ezt a „valamit” mint a mondatok közötti (interszentenciális) vagy mondatok feletti (szuper- vagy hiperszintaktikai) összetartó erőt nevezik *szövegkohézió*nak.

Az persze nem lephet meg, hogy a szövegkohézió lényegét, tartalmát, jellegét illetően eltérnek a vélemények. Ahány szerző és elmélet, annyiféle felfogás. Hasonló a helyzet a szövegnyelvészet sok más kérdésében is, ami lényegében érthető is, hisz itt minden, maga a tudományág is nagyon fiatal, kiforratlan még. Elvben azonban mindegyik felfogás hasznos és produktív lehet a stilisztika számára, a stiláris összetartóerő fogalmának a tisztázására.

4. Egy főleg korábban vallott, de még ma is többektől képviselt felfogás szerint a szövegkohézió és egyáltalán a szöveg vizsgálata számára jó és termékeny analógiának tekinthetjük a mondatszerkezetet, vagyis a szöveget tanulmányozó szöveggrammatikának a mondatgrammatikára kell épülnie. Ennek az elvnek megfelelően néhány textológus azt vallja, hogy a szövegkohézió lényege szerint olyan természetű affinitás, mint amilyen a mondat részeit összetartó erő. Például E. Lang úgy véli, hogy a mondatokból ugyanúgy áll össze, szerveződik egységes egészzé a szöveg, mint ahogy a mondat alkotórészeiből kialakul a mondategész.¹ Eszerint a szövegkohézió a mondatkohézió analógja, fogalmának meghatározása és vizsgálata a mondatgrammatikából kell kiindulnia.

Az ilyen és ehhez hasonló felfogásoktól eltérően inkább azokkal a szakemberekkel értünk egyet, akik bár elismerik, hogy van analógia a mondat és a szöveg szerkezete között, a két nyelvi alakulat közötti különbségeket is szem előtt tartják. És ez a különbségtevés számunkra azért fontos, mert az eltérések jórészt épp a szövegkohézió természetével függnek össze. Teun Y. van Dijk szerint e különbségek miatt a mondatgrammatika alapján nem lehet meghatározni a szöveg leglényegesebb, megkülönböztető értékű sajátosságát, a globális összetartó erőt.²

A továbbiakban tehát csakis azokkal a felfogásokkal foglalkozunk, amelyek számára bevallott vagy be nem vallott kiindulópont a szövegkohézió sajátos, a mondatétól eltérő globális jellege. Természetesen a sok és sokféle elgondolást nem részletezhetjük, még csak be sem mutathatjuk őket egyenként, hisz számunkra itt most csak arra jók, hogy segítségükkel a stiláris

¹ Über einige Schwierigkeiten beim Postulieren einer 'Textgrammatik', 1971. (sokszorosított kézirat).

² Some Aspects of Text Grammars: A Study in Theoretical Linguistics and Poetics. Hága—Párizs, 1972. 19.

kohéziót közelíthessük majd meg. Éppen ezért úgy összegezzük őket, hogy néhány jellegzetes típus kiemelésével alapot lehessen teremteni a stilsztika számára.

5. A szövegkohéziónak a következő főbb értelmezési típusait különíthetjük el.

1. A kohézió bizonyos szövegszerkesztési eljárás, például a párhuzam vagy az ellentét.³

2. Az összetartó erő a fontosabb szemantikai elemek ismétlődése vagy valamilyen átfogó szemantikai sajátosság.⁴

3. A szövegkohéziót egy „integráló” erejű mondat biztosítja.⁵ Ez esetben a szöveget összetartó erő tulajdonképpen fókusz jellegű, minthogy a szöveg egy kis egysége magába sűríti a szövegegész különböző természetű sajátosságait.⁶

4. Egy szövegnek annyfélé szerveződési módja lehet, ahányféle szövegszervezési tényező van: téma, szereplők, cselekmény (a helyszínnel, idővel, az események közötti okozati kapcsolatokkal), átfogó stílusesszközök (ellentézés, hasonlítás, példázat), körülmények (pl. a cél). Van tehát például téma-beli és stilsztikai szerveződési módozat. De egyikük sem önálló értékű, mert mindegyik hat a másikra, mindegyik kölcsönös függőségi viszonyban áll egymással. Egy szöveg akkor koherens, ha mindegyik módozat külön is és együttesük összességében is adekvát, vagyis ha közöttük kölcsönös megfelelés mutatható ki.⁷

5. Egy dráma szövege akkor koherens, ha az egymást követő színek olyan láncolatot alkotnak, amelyben egyik szín sem cserélhetne helyet egy másikkal, vagy egyik sem hiányozhatna anélkül, hogy hiánya ne hatna ki a többire. Mindaz, ami ebből a szempontból elmondható a színről, a többi kisebb egységre (pl. a jelenetekre, párbeszédekre) is érvényes.⁸

6. A szöveget alkotó mondatokat egy logikai jellegű függőségi viszony is összekapcsolja: egy mondat jelentésének igaza egy megelőző mondatétól függ. Ha egy mondat sorozatban megvan ez a logikai függés, akkor láncolatuk koherens szöveget alkot. Mindennek az a mélyebb logikai alapja, hogy egy szöveg mondatai következtetések, szillogizmusok eredményeként is felfogha-

³ L. pl. Jadwiga Wajsceczuk: *Przeciwwstawienie jako struktura własciwa szerokim kontekstom* [Az ellentét mint terjedelmes kontextusok szerkezete]. O spójnosci tekstu [A szövegkohézióról]. Szerk. Maria R. Mayenowa. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdansk, 1971.

⁴ Nina Leontiewa: O pewnych własnościach spójnego tekstu. [Egy koherens szöveg sajátosságairól]; Irena Bellert: O pewnym warunku spójnosci tekstu [A szövegkohézió egy feltételéről]; Jelena Paduczewa: O strukurze akapitu [A bekezdés szerkezetéről]. Mind ugyanabban a tanulmánykötetben jelentek meg (l. 3. al.). — Ismertetésüket l. Grzyb Georg: *Papierze zur Textlinguistik* vol. 5. Hamburg, 1974.

⁵ Maria Renata Mayenowa: Spójnosc tekstu a podstawa odbiorcy [Szövegkohézió és a címzett beállítása]. Uo. (l. a 3. és 4. al.).

⁶ L. ennek irodalomtudományi alkalmazásáról Széles Klára: Kísérlet egy műelemzés-modell felállítására. *Filológiai Közöny* 1972. 1–2. sz.

⁷ David G. Hays: *Textual Organization*. Buffalo, 1973. (sokszorosított előadás); Brian Phillips: *Discourse Coherence*. Buffalo, 1973. (sokszorosított előadás); uő.: *Topic Analysis* (sokszorosított előadás: Matematikai Nyelvészeti Konferencia. Pisa, 1973.).

⁸ Steen Jansen: L'unité d'action dans „Andromaque” et „Lorenzaccio”, *Revue Romane* 3 (1968.): 15–29, 116–35; Entwurf einer Theorie der dramatischen Form. *Literaturwissenschaft und Linguistik*. Hrsg. Jens Ihwe. Band III. Frankfurt am Main, 1972.

tók: előzményekből (axiómák rendezett sorozatából, szemantikai feltételekből) levezetett tételek. Tanulmányozásuk egy még alig kialakult diszciplínának, az ún. szöveglogikának a feladata. Ez a következtetések eredményeként felfogott mondatokat olyan szabályok segítségével vizsgálja, amelyeknek alapkategóriája a feltételezés (preszuppozíció), összekapcsolás, következtetés.⁹

7. A szöveg globális összetartó ereje egy logikai, elvont szerkezetként felfogott alapból, a szöveg mélystruktúrájából adódik, amely a szövegegész jelentését határozza meg. A beszélők nyelvképessége és ezen túlmenően irodalmi kompetenciája egy-egy szövegnek globális tartalmat (elvont, sűrített tartalmi összegezést) tud tulajdonítani, amelyből mint „szövegbázisból” a tényleges, kifejtett tartalmat le lehet vezetni.¹⁰

8. A szöveg globális összetartó ereje mellett számon tartanak egy lineáris jellegű is, amely a szöveg felszíni struktúrájának felel meg. Lényege a szöveget alkotó mondatok közötti különféle kapcsolatokból fakad. Ilyen például a névmások és a határozott névelő visszautaló funkcióján át megvalósuló kapcsolat (a pronominalizáció és a definitivalizáció) vagy a nyelvtani időviszonyok összefüggései. Ehhez hasonlóak a szemantikai jellegű összekötő kapcsolatok, például az ismert és az újat mondó részek, az ún. topic-comment viszonya vagy az azonosság (amit mint jelentésazonosságot egyesek anaforának hívnak) és különbség, állandóság és változás. Különböző a szöveg felszíni szerkezetének alkotórészei különböző fonológiai (pl. hanglejtés, verstan), szemantikai (pl. metaforizáció) és mondattani (pl. az inverzió) szabályok, vagyis olyan eljárások, amelyek egyúttal stilisztikaiak is.¹¹

5. A fentebb bemutatott kohéziótípusok segítségével megpróbálkozhatunk a stíluskohézió fogalmának tisztázásával is. A sajátosan szövegnyelvészeti értelmezéseket a stilisztikai jelleghez és érdekhez hasonlítjuk, hogy alkalmassá tehessük őket a stilisztikai vizsgálatok számára. Erre az adaptálásra az jogosít fel, hogy egyrészt a stílus valamilyen formában része az általánosabb szövegfogalomnak, másrészt pedig hogy a kettő szerkezetének, felépítésének hasonló vonásai vannak, tehát a szövegre vonatkozó megállapításokból több-kevesebb a stílusra is találó lehet. Számolnunk kell persze a jellegbeli eltérésekkel, valamint a szövegnyelvészet és a stilisztika közötti szemlélet- és érdekbeli különbségekkel.

Ezekből a különbségekből következően egészen természetes, hogy nem mindegyik kohéziótípusnak ugyanez a jelentősége a szövegnyelvészetben, mint a stilisztikában. A stilisztika számára fontos és a vizsgálatokban hasznosítható eseteket egyenként tárgyaljuk, és egy-egy példával is megvilágítjuk.

6. Az első típus lényegében a szövegvizsgálatokban érdekelt valamennyi tudomány számára közismert eljárással, a p á r h u z a m m a l és az e l l e n t é t t e l függ össze.

⁹ Teun A. van Dijk: *Text Grammar and Text Logic*. Studies in Text Grammar Edited by J. S. Petőfi and H. Rieser. Dordrecht—Boston, 1973.

¹⁰ Teun A. van Dijk: *Some Aspects of Text Grammars* (1. a 2. al.); Irena Bellert: *On a Condition of the Coherence of Texts*. Semiotica 2 (1970.) 335—63; János S. Petőfi: *Transformationsgrammatiken und eine ko-textuelle Texttheorie*. Frankfurt am Main, 1971.

¹¹ Teun A. van Dijk: *Some Aspects of Text Grammars* (1. a 2. al.); Wolfgang U. Dressler: *Modelle und Methoden der Textsyntax*. Folia Linguistica 4 (1970.) 1—2: 64—71.

Roman Jakobson szerint a szöveg struktúráját alkotó belső viszonyok nem mások, mint a nyelvi elemek közötti egyenértékűségek, megfelelések (ekvivalenciák), mint amilyen például az ismétlés, a hasonlóság, ellentét, rokon értelműség, amelyek nála mind beleilleszthetők a párhuzamosságba. Ez a párhuzamosság Jakobsonnál olyan mindenés vizsgálati kategóriává lett, amely a nyelvi elemek, köztük a stíluseszközök sokféle, elvben mindegyik kapcsolatából kimutatható. Így aztán nála minden összefüggés, ha nem is mondja kohéziónak, a paralelizmus elvére redukálódik. Mindegyik verselemzésének ez a magyarázó elve, amely szerintünk a nyelvi és stilisztikai kohéziót is jelzi, legalábbis olyan mértékben, mint amennyire Jakobson elemzései stilisztikaiak.¹²

A párhuzaméhoz hasonló stilisztikai jelentősége van ugyancsak egy tágabb keretben az ellentétezésnek. Ezt Király István egyik elemzésében olyan szövegszervezési alapelvként szerepelteti, amelyet a szövegkohézióval és azon belül mindegyik réteg alkotóelemeit összetartó erővel azonosíthatjuk. Király szerint Ady Szeretném, ha szeretnének című versében a művészi megformálás elve az ellentétezés. Megvan ez a vers egészében és mindegyik alkotóelemében. A tartalombeli ellentét, állítja Király, abból fakad, hogy a magány problémájára adott válaszában a góg és a mohó szeretetvágy áll szemben egymással.

Ennek az ellentétnek megfelelően a vers két egységre tagolódik. Az első két szakaszban a költő büszkén, magát eszményítően megtagad mindenféle emberi, társas kapcsolatot: „Sem utódja, sem boldog őse, | Sem rokona, sem ismerőse | Nem vagyok senkinek.” A harmadik és negyedik szakaszban viszont síró és panaszló jajjal kiált szeretet után: „De jaj, nem tudok így maradni | Szeretném magam megmutatni [...] Szeretném, ha szeretnének.” Király sok-sok részlettel igazolja, hogy a tartalombeli ellentét a nyelvi egységekben is megnyilatkozik. Az első részben a büszke kijelentések mondatfajtája a kijelentő mondat, a másodikban a vágy és kívánság kifejezőjeként az óhajtó mondat az uralkodó. Továbbá, az első részben a hosszú mellérendelések a jellegzetesek, a másodikban viszont sok a rövid alárendelő mondat. Ehhez hasonlóan ellentétes az első rész nominális jellege a második rész igés stílusával. És ellentétes a két egység hangulati görbéje is. Az első két szakaszban az érzelmi tartalom növekszik, a góg és az indulat fokozatosan erősödik, vagyis felfelé irányuló menete van. Ezzel szemben a harmadik és a negyedik szakaszban az érzelmi erő csökken, az utolsó sorban szinte elhalkul, menete tehát lefelé irányul.¹³

7. Az előbbinél tágabb körű és nem annyira egy szövegszervezési elvet, mint inkább a vonzást, az affinitás lényegét előtérbe állító kohéziótípust a fontosabb szemantikai elemek ismétlődése vagy egy valamilyen szemantikai sajátosság alkotja. Itt a minket érdeklő stilisztikumot többek között az biztosítja, hogy a szemantikai elemek vagy sajátosságok, amelyek együttesének összetartó erőt tulajdonítunk, egyben olyan stíluseszközök, amelyek a stílus alkotóelemeit is összefogják.

Elvben bármilyen szemantikai sajátosságnak lehet kohézió értéke. Néha az öt érzet tölti be ezt a funkciót. Ha figyelmesen olvassuk Csokonai Tartózkodó

¹² Hang — Jel — Vers. Budapest, 1969. 211—325.

¹³ Ady Endre. Budapest, 1970. 2: 144—51.

kérelem című versét, nem nehéz észrevennünk, hogy mondanivalóját, a reális, de ugyanakkor rokokós széptevésként is megjelenített szerelmi érzést szenzuális értelmű jelentésegységek, az öt érzet fejtí ki. Látási: *Szemeid szép ragyogása | Eleven hajnali tűz*. Hallás: *Ajakid harmatozása | Sok ezer gondot elűz*. Tapintás: *Te lehetsz írja sebemnek*. Szaglás és ízlelés: *Ezer ambrózia csókkal*.

Az öt érzék szövegbeli szerepe és értéke annyira erősen koncentrikus, hogy körülöttük rajzolódni ki a vers jelentésének erővonalai, ők fogják össze a szemantikai alkotóelemeket. Szemantikai jelentőségükkel azonos értékű stilisztikai funkciójuk is. A vers legfontosabb, legjellegzetesebb, elsőrangú és átfogó értékű stílusesszövege a metafora. És ezeket a metaforákat vagy valamelyik érzet alakítja (pl. ír a sebre, ambrózia csók) vagy pedig azzal függnek össze, arra vonatkoznak (pl. szeme ragyogása hajnali tűz, beszéde az ajkak harmatozása). Tehát a vers stílusának alkotóelemeit ugyanaz a szemantikai sajátosság, az öt érzet tartja össze, mint a jelentésegységek rétegét.

8. Stilisztikailag is produktív az a felfogás, amely szerint a szövegkohéziót egy integráló erejű, a lényegét magába foglaló, azt külön is jelző mondat alkotja. Egy ilyen szerepű mondat a stílus fókusza is lehet, ha a mű stílárissajátosságai, stílusesszövegei benne összegeződnek.

Ezt a fókusz értékű integráló mondatot Ady néhány olyan verséből mutathatjuk ki, amelyet az „intonálás”, vagyis az jellemez, hogy a vers első sorába belesűrítődik a költemény egészének stílárissajátossága: *Párisba tegnap beszökött az Ősz*. Mind a négy szó olyan stílusesszöveg, amely magához vonzza az összes többi, és ugyanakkor önmagában is jelzi, hogy mi jellemző a stílus egészére.

A legfontosabb nyilván az *Ősz beszökött*. Ehhez kapcsolódnak az ősz megismerésének: *nesztelen suhant, találkozott velem, elért és sügött valamit, kacagva szaladt, itt járt*. Hozzájuk csatlakozik a többi megismerés: *halk lomb, furcsa és bús rózse-dalok, tréfás falevelek, a nyár meghőkölt, nyögő lombok*. Külön, csak az ősz fogalmával függnek össze más, vele hangulatilag társuló szók: *bús, bíbor, meghalok*.

És külön társítási alap a *beszökött* is. Egyszeriséget, mozzanatosságot kifejező grammatikai funkciója a pillanatnyiság, hirtelenség jelentésével társul, hisz az ősz csak egy pillanatra szökött be a nyárba, a halál gondolata egy becsapódáshoz hasonló hirtelenséggel jelentkezett. A *beszökött* ennél a jelentésénél fogva magához vonzza a vers többi mozzanatos igéjét, amelyeknek grammatikai jelentése ugyancsak a hirtelenséggel társul: *suhant, elért, beleremegett, meghőkölt*. De a *beszökött* asszociatív viszonyban áll a vele ellentétes funkciójú tartós, gyakorító igékkel is (ballagtam, égtek, röpködtek, kacag), amelyek az előbbivel szemben két jelentés folyamatosságát jelzik. Az egyik a békés, nyugodt életnek, a halál árnyékában való várakozásnak a folyamatossága. A másik pedig az, hogy az ősztől, a halál gondolatától kiváltott hangulat, a féls és a döbbenet is tartós és állandó.

A sűrítő sor harmadik szava, a címben is kiemelt *Párizs* két szót vonz magához: *Szent Mihály útja, Szajna*. Van persze Párizsnak egy távolabbi jelentésszociációja is: a sok mindenben menekülési lehetőséget biztosító város sem lehet menedék az ősz, a halál elől.

S nem lényegtelen a negyedik szó, a *tegnap* sem, hisz a vers tartalmára oly annyira jellemző, sok múlt időt igénylő emlékezésnek, visszatekintésnek az előrejelzése és sűrítése.

9. Végül olyan esetet is tárgyalhatunk, amelyben a kohézióknak többféle forrása is kimutatható. Ezt példázza József Attilának a *Határ* című verse.

Az 1932-ben írt vers mondanivalója a gazdasági válság egyik következménye, a munkakeresés, a faluból való elvándorlás köré fonódik. Mint sok más ekkortájt írt versében, ebben is a mélyebb tartalmat egy tájkép (egy falu határa és az erdőszél) segítségével fejti ki. A vers két eltérő jellegű jelentésegységet, a természeti és a társadalmi kép elemeit emberiesítő megszemélyesítések fogják át: az idő tűnődik, a víznek nincs kedve kéklenni, a kenyér nő, a cókók gunnyaszt, a por sziszeg, a sár locsog, a határ száraz szemekkel magába mered. Tehát a stilisztikai összetartó erő bizonyos szemantikai elemeknek, a megszemélyesítéseknek az ismétlődése.

De a kohézió szempontjából itt nemcsak az a lényeges, hogy a megszemélyesítések mint ismétlődő szemantikai elemek át- meg átszövik a vers egészét, hanem az is, hogy magukba sűrítik a vers szemantikai tartalmának lényegét, és ezzel arról is tanúskodnak, hogy egymáshoz vonzani, összefogni képesek a szemantikai egységeket és a velük egybeeső-stilári alkotóelemeket. Valóban, akár azt vizsgáljuk, hogy mi van megszemélyesítve, akár azt, hogy mi a megszemélyesítő fogalom, mindenféleképpen a tartalom, a szemantikai egységek és a stílus legfontosabb elemeire bukkanunk. Mert tényleg elsődleges értékű része a közlésnek a megszemélyesített idő, *kenyér, cókók, határ* és a megszemélyesítő *tűnődik, nincs kedve, száraz szemekkel magába mered*. Ezekben a szókban mint valami külön, rejtett információban benne van a vers tartalmának és stílusának a lényege. Emiatt kohéziója fókusz jellegű is. És ez a fókusz csak abban különbözik a 8. fejezetben bemutatott típustól, hogy nem tényleges mondat, hanem az elemzés során kiemelt és egymás mellé helyezett szavak együttese.

De a kiemelt szemantikai elemeknek, a megszemélyesítéseknek nemcsak a fókusz értékük miatt van összetartó erejük, hanem azért is, mert ezeknek a szókknak a legnagyobb fokú a szemantikai, grammatikai és stilisztikai funkcionáltsága.¹⁴ Jóval több és változatosabb stilisztikai szerepük van, mint a többi szónak. Például a *nincs kedve kéklenni* közvetlenül a *poros víz* megszemélyesítője, de ugyanakkor hangulati társítással jelzője lehetne a következő sorokban fellépő és szereplő embereknek, hisz életkörülményeik miatt egyik találó minősítésük az, hogy nincs kedvük. Ugyanez a *nincs kedve* hangulati hasonlóság alapján összefügg az elvándorlók cókókjáról mondott *gunnyaszt*-tal és a szűnyogot megszemélyesítő *tétová*-val is. Vagy, a *kenyér* része a *kenyér nő* megszemélyesítésnek, és alapeleme a súlyos helyzetet jelző költői kérdésnek (*na, ki ad nektek munkát, kenyeret?*), amelyre a ki nem mondott feleletet, a kilátástalanságot a *határt* megszemélyesítő két fogalom jelzi: *száraz szemek* és *magába mered*.

Sokszoros funkcionáltságuk következtében ezeknek a szókknak sokszoros kapcsolatuk van a vers többi szavával, vagyis nagyon sokféle belső összefüggésnek a tagjai rendszerint úgy, hogy a fölérendeltséget képviselik a nekik alárendelt szavakkal szemben. Például a *felhők lágy batyui* metafora alárendeltje a *cókók gunnyaszt* megszemélyesítésnek, minthogy ez utóbbi tette szükségessé létrejöttét, hisz funkcionálisan és strukturálisan a *felhők batyui* a *cókók* kiegészítője, továbbépítése, és ezen át ágyazódik bele az utazással

¹⁴ A funkcionáltságról mint a strukturális mozzanatok mérési lehetőségéről l. Hankiss Elemér: A népdaltól az abszurd drámáig. Budapest, 1969. 278–82.

összefüggő képzetkörbe és a versegész képszerkezetébe. Tehát a kiemelt meg-
személyesítések mint a legerősebben funkcionáló és emiatt a fölérendeltséget
képviselő szók meghatározzák a funkcionálisan kisebb értékű és a nekik alá-
rendelt szók értékét, szerepét, magukhoz vonzzák őket, és ezen át a vers
egész stílusát is a hatalmukban tartják.

Végül az eddig tárgyalt meg-
személyesítések egy harmadik kohézió-
típusra is tanulságos példaként szolgálnak. A lényegét jelző, fókusz értékű
együttesük ugyanis a stiláris összetartó erőnek arra a típusára is példa lehet,
amelynek forrása a generatív alapon kialakított mélyszerkezet. A legfontosabb
megszemélyesítéseket alakító jelentésegységek (szavak) részei annak az elvont
logikai jellegű mélyszerkezetnek, amelyből a szövegegész jelentése levezethető,
azaz a fentebb fókuszként szerepeltetett nyolc-tíz szó egy olyan sűrített tar-
talmi összegezés vázát alkotja, amelyet a beszélők irodalmi kompetenciája
a versszövegnek tulajdonít.

És ebből az alaphól levezethető a versszövegnek (az előbbtől eltérően
nem globális, hanem) lineáris jellegű összetartó erejeként felfogott felszíni
szerkezet stiláris részlege is. A metaforizációként vizsgálható meg-
személyesítések — amelyek, mint láttuk, a tartalom szintjén a tömörítésnek, a globalitás-
nak az elemei — egyúttal a stílusnak is lényegét alkotják egyrészt azért, mert
egybeesnek a jelentésbeliekkel, másrészt pedig azért, mert semmilyen más
stílusesszék sem vezethető le ilyen mélységű alaphól.

10. A számba vett szövegnyelvészeti analógiák alapján a stiláris kohé-
zionnak ennyi típusát különíthetjük el. Ez az eredmény önmagában is arra
figyelmeztet, hogy még sok vizsgálatra van szükség ahhoz, hogy lényegét
jobban meg lehessen közelíteni.

A helyzet további javítását a stilsztikai elemzések új igényei, főleg
a formateremtő elvek felfedése, valamint a globalításra való törekvés is sür-
geti. Sem az egyik, sem a másik nem lehet meg a kohézió vizsgálata nélkül,
mint ahogy ez utóbni is feltételezi a másik kettőt, nem beszélve arról, hogy sok
közöttük az érintkezési pont, sőt az egybeesés is.

Mindhárom szempont (kohézió, szervező elvek, globalitás) alkalmazása
különbözik az eddigi elemzési eljárásoktól, főleg a szövegmagyarázatnak
a francia stilsztikai iskolától kidolgozott elszigetelő, a részletekben elmerülő,
az egészet szem elől tévesztő módszerétől.

Ettől eltérően a globális érdekű elemzés célja az egész megragadása, ami
lényegében azt jelenti, hogy jellemeznünk kell az egy egységben felfogott
stílust, és ki kell hűvelyeznünk a rá jellemző megkülönböztető értékű stiláris
sajátosságokat, amelyeket aztán részletezni is lehet, de úgy, hogy a részlete-
zések összegezésével ismét az egészhez térünk vissza.¹⁵

A globalitással teljes mértékben összhangban áll a másik tendencia,
az irodalmi mű egészét és részeit jellemző szerves összefüggések egységének
a felfedése. Ehhez az alap egyrészt egy előzőleg dedukcióval felállított modell,
amely a globális struktúrát érzékelteti, másrészt pedig a strukturalista eredetű
redukciós elv: a stílusnak minél kevesebb alapvető összefüggésre, törvény-
szerűségekre való egyszerűsítése, minthogy az elsődleges cél nem az alkotóelemek

¹⁵ A globális elemzésről l. tőlem: A stilsztikai elemzés az újabb szövegméletek
megvilágításában. MNy. 70 (1974.): 315–24; József Attila: Nyár. Nyr. 98 (1974):
177–83.

konkrét sajátosságainak a leírása, elmélyült részletező vizsgálata, hanem összefüggéseik törvényszerűségeinek a felfedése. A törvényszerűséget, a szerves egységet a modell és a redukció segítségével feltárt struktúrateremtő alapelvek vagy más néven a m ű k ö d é s i, a r e n d e z ő v a g y s z e r v e z ő e l v e k jelzik.¹⁶

Mindezt egészen röviden József Attila Nyár című versének az elemzésével világíthatjuk meg. Szerdahelyi István szerint a költemény esztétikai minőségének szerkezete (a mi szempontunkból a szervező elvet és a kohézió lényegét jelző összefüggés) az „idillikus → rúti ← fenséges”.¹⁷ Ebből természetszerűleg következik, hogy a globális elemzés számára a kiinduló pont a vers eszmei tartalmában, jelentésegységeiben (a nyári tájkép alkotóelemeiben) és stílusában egyaránt meglevő ellentét és az ellentétet képviselő két poláris végletet összekötő fokozatok.¹⁸

11. Eddig a stíluskohéziót az elemzési gyakorlat egy sajátos szempontjaként, igényként tárgyaltuk. A kohézió azonban nemcsak elemzési cél és feladat, nemcsak vizsgálati tárgy, hanem egy külön stíluselmélet alapja is.

Több szakember (Brooks, Kayser, Staiger, Vianu, Vinogradov) úgy véli, hogy a stílus lényegében kohézió, azaz — Tzvetan Todorovnak az ezeket a véleményeket összegező megfogalmazásában — a s t í l u s e g y i r o d a l m i m ű t ö b b á l t a l á n o s k a t e g ó r i á j á n a k f o r m á j a, struktúrája, totalitása, egyedüli és harmonikus foglalat.¹⁹ Ha megvizsgálunk néhány idevonható stílusértelmezést, akkor kiderül, hogy a kohézió fogalmi tartalma némileg kitágul és módosul. Főleg egységesítő, szintetizáló jellege domborodik ki.

Wolfgang Kayser szerint a stílus nem más, mint a csak analitikus tagolódásban vizsgálható nyelvi elemek szintézise.²⁰ Tudor Vianu stíluson a művészi szerkezet egységét érti. Nincs stílus ott, állítja, ahol egymáshoz nem hasonló, egymással össze nem egyeztethető részek keverednek, vagy ahol szervezetlenség, zűrzavar van.²¹

Mindebből két, egymástól eltérő jellegű és értékű felfogás fakad. Az egyik, ami helytállónak látszik, az, hogy a kohézió következtében a célt, jelentést, kifejezőeszközt és minden más alkotóelemet szerves egésszé képező irodalmi mű stílusa egyedi értékű jelenség. Tehát az elemzés során a vizsgált irodalmi mű stílusának egyedi jellegét, más művek stílusától eltérő sajátosságait is fel kell fedni. Vagy még nagyobb általánosítással, az elemzés alapjául az az elv kell, hogy szolgáljon, amely szerint a m ű é s a m ű s t í l u s a e g y e d i j e l l e g ű.

A másik felfogás szerint, amivel kevésbé érthetünk egyet, a stílus az irodalmi alkotás egészének összhangját megvalósító erő. Ennek a felfogásnak oka és következménye is a stílus fogalmának kitágítása, szerepének túlértékelése, minthogy a szűkebb értelemben felfogott stílust nem lehet mindenek,

¹⁶ L. pl. Formateremtő elvek a költői alkotásban. Szerk. Hankiss Elemér. Budapest, 1971.

¹⁷ Költészetesztétika. Budapest, 1972. 243–46.

¹⁸ A vers részletes stilisztikai elemzését l. tölem: Nyr. 98 (1974.): 177–83.

¹⁹ The Place of Style in the Structure of the Text. Literary Style: A Symposium. Ed. S. Chatman. London—New York, 1971. 30.

²⁰ Das sprachliche Kunstwerk. Bern, 1948.

²¹ Stilul című fejezet az Estetică I. kötetében, 1934. Újra kiadva: Studii de stilistică. Bukarest, 1968. 29–35.

az irodalmi alkotás egészére vonatkozó átfogó, egységesítő erőnek tartani, hisz a mű szerves egységét a műegész kohéziója biztosítja, és ezen belül is a mondanivaló az elsődleges összetartó erő, a legfőbb szervező elv.

Szabó Zoltán

József Attila: Tedd a kezed

József Attila e rövid, könnyű versét a nagy szakirodalomban szinte kivétel nélkül megemlítik, s ez a kiemelés mindig a teljes egészet adó műalkotásnak szól. Elemzésére azonban azon túl, hogy kimutatták egyszerűségét, dalszerűségét és — a népdalok hatására bekövetkező — költői hangváltást, eddig nem került sor. Tanulmányunkban ezért kettős cél vezetett bennünket. A vers megközelítése elsősorban stilisztikai alapú, tehát a nyelvi eszközök minőségét, funkcióját és elrendezését vizsgálja. Ezzel viszont lehetőségünk nyílt arra is, hogy a modern nyelvészet egyik koncepcióját, a felszíni és a mély struktúra rétegződését, jelentéskapcsolatait, funkcionális viszonyait a vers elemzésében felhasználjuk. E módszer segítségével próbálunk feleletet adni arra, hogy a felszíni struktúráként megjelenő, egyszerűben felfogható jelentések rendszere, azaz a könnyű kis dal tulajdonképpen a mélystruktúrában működő, bonyolult feszültséghálózat kisülésének eredménye.

A *Tedd a kezed* kötetben először 1929-ben jelent meg, de pontosan tudjuk azt is, hogy 1928-ban keletkezett. Mint ahogyan más József Attila-művek esetében is rokonok, ismerősök közlései szolgáltatnak pontos adatokat, ezúttal is egy ilyen személyes visszaemlékezésből, Vágó Mártának, a költő későbbi nagy szerelmének vallomásából ismerjük elemzett versünk születésének körülményeit. Fontosnak érezzük azt, hogy hosszabb részletet iktassunk ide a visszaemlékezésből, mert az elemzésben a versre itt található utalásokból indulunk ki, s ezeket próbáljuk meg továbbépíteni.

A színhely: Mártáék lakása; Ignotus, Komor, Komlós, Illyés, József Attila baráti összejövele. Először Illyés, az idősebb, majd József Attila olvassa fel egy-egy versét. „Attila most kissé halkán, bágyadtan, de nagyon világosan éreztetve a ritmust, rímet és tartalmat, felolvasta a *Tedd a kezed* egy ceruzával összefirkált céduláról. Elbűvölt, Mozart-trillákra emlékeztetett a három kis szakasz . . . Illyés grafikonnal ábrázolta a két verset. Előbb a maga hosszú, bonyolult szerkezetű, zsúfolt tartalmú versét úgy, hogy többször föltekert ellipszisekben megrajzolt vonalat írt ujjával a levegőbe, azután Attiláét egymás mellett három egyszerű hullámvonallal. Attila elpirult, és kissé zavartan megrázta a fejét. Nem érezte kielégítőnek a jellemzést.” (Vö. Gyertyán Ervin: József Attila. Arcok és vallomások. Bp., 1966. 111.) A vers valóban sokkal bonyolultabb a három hullámvonalnál, s ezt maga a különleges nyelvi képződmény, a „Sprachwerk” önmagában is bizonyítja. Ha azonban kinyomozzuk helyét a költői oeuvre-ben, a megsejtések tényekké válnak.

A fiatal költő ez idő tájt két verseskötettel dicsekedhetett (1922: Szépség koldusa, 1925: Nem én kiáltok), háta mögött a vívódásokkal terhes gyermekkor, a nevezetes év Szegeden, megjárta már Bécs és Párizst, feltöltődött mindazzal, ami a század első harmadának leggazdagabb tapasztalatait jelentette; ember és költő egyaránt a kiteljesülés felé tartott. A húszas évek elejének anarchisztikus, lázadó-küzdő expresszionista szabadverseket teremtő költője,

a tisztaság és szerelem sóvárgója huszonhárom éves korában egy időre azonban hangot vált. És mint mindig, ez az új áthangszerelés is nagyszerű verseket eredményezett. A *Tedd a kezed* társaságában ott találjuk a hasonló típusú lírai darabokat: a Pöttyöst, a Tószunnyadót, a Lucát, a Ringatót, a Dúdoló, a Dalt, a Két dalt. Feltűnő közös és új vonás — már a verscímek láttán is — a versek zenei fogantatása. A zene, a harmónia mindig is együtt jár az idillel, vagy legalábbis az idillt-akarással, s szükségszerűen a szerelemmel. Horgas és Levender szintén utalnak arra (vö. Horgas—Levender: A szellem és a szerelem. Bp., 1970. 58—9), hogy a József Attila korai szerelmes verseit átható érzés a melegség és kedvesség, „az ember, állat és a szőke kenyér együttese”, azaz az idill. A tiszta leheletű versek legtöbbje (mint a fentebb idézettek is) együtt járnak egyfajta ringatással, bájos, népdal ihletésű hullámmozgással.

A dallam és a szöveg csodálatos együvé ötvözése kevesek ritka adománya, azoké, akik a népköltészet dallam- és ritmusemlékeit mélyen magukba építették. Ilyen esetekben a szokásos tartalmi és formai elemzés teljességgel lehetetlen. Ez a helyzet a korábbi népdal fogantatású szegényember versekben, s a *Tedd a kezed* szelíd szerelmet kérésében is. A verset többen, így Horgas—Levender (i. m. 59) és Szabolcsi (1973-i egyetemi előadása) éppen rendkívüli muzikalitása miatt ellenállhatatlan mágiának, ráolvasásnak tartják; a magány és kiszolgáltatottság elleni különleges védekezésnek. A hasonlatokra épített, ölelkező rímelésű és magyaros verselésű kis költemény, amely a Hidló végén, a Szeles a víz típusú népdalok ritmusát követi, csodálatos tisztaságú és rendkívül zenei. Ez a zeneiség azonban (látszólagos egyszerűsége ellenére) nagyon összetett, kifinomult és tudatos költői technika eredménye, s egyrészt a vers dalszerűségéből, másrészt — és főként! — a morfológiai elemek ritmikus ismétlődéséből következik.

A cím, az első sor pontos mása, már önmagában is jelez valamit a dalok (bonyolult) egyszerű világából. Rendkívüli tisztaságú ez a puritán kifejezés, amely nem fél az újabb ismétléstől. Ahogy a népdalokat is első sorukról ismerjük fel.

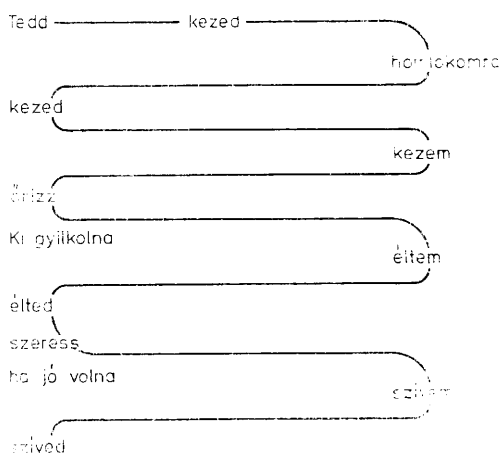
Az ismétlődések nemcsak a szerelmesek együtt mozgását, egymást ringatását fejezik ki, hanem formai kivetülései a dal tartalmi részének.

Az alapérzés kettőssége jut kifejezésre a versben használt igemód, a felszólító mód és a feltételes mód révén. Az egyik uralkodó érzés a szerelemvágy, amely a boldog egygyválást sóvárogja: a te és az én minden misztikától mentes átlényegülését egymásba. Ennek grammatikai kifejezője a felszólító mód. A költőben a vágy mellett él azonban egy másik érzélem is, a bizonytalanság és kétség, amelynek nyelvi megfelelője a feltételes mód. A két érzés egymást váltogatva, az egyik igemódból átlendülve a másikba, harmonikus hullámvonalat ír le. Mint ahogy a zenei szerkesztés is hullámvonalat valósít meg. Első hallásra megérezte már ezt az ifjú Illyés is: három hullámvonalat rajzolva a levegőbe a vers három versszakát összegezte. A vonalak egymás mellé rendeződnek, hiszen minden egyes versszak indítása és befejezése azonos: egyes szám második személyű felszólító módú igével kezd és egyes számú birtokos személyragos főnévvel zár. A vers szerkezete tehát egyfelől ilyen rendszerben képzelhető el.

Ha azonban megnézzük a felszólító módú indításokat (*tedd, őrizz, szeress*), a hullámok a tartalmi erősödés miatt már nem rendelhetők egymás mellé, hiszen azonos alakkal való fokozásról van itt szó, mint ahogyan a zenében a frekvenciaszerkesztés is az azonos dallamívek magasabb és magasabb

(vagy mélyebb és mélyebb) hangfekvésű ismétlésével valósul meg a feszültség és töltés növelése (vagy csökkentése) érdekében. A hullámok ezért inkább egymás fölött képzelhetők el, s ezt a fokozást az utolsó sorok személyragos, hangsúlyos szavai is alátámasztják (*kezem* → *szíved*).

A föntebb jelzett tartalom azonban nemcsak vízszintesen „hullámoz”, hanem függőlegesen is kigyózik és tulajdonképpen itt valósul meg grammatikai-szerkesztési, tehát poétikai szinten a valóságban még el nem ért beteljesült szerelem, mégpedig elsősorban a birtokos személyragok révén. Ezen azt értjük, hogy minden szakasz két utolsó sorában egy-egy szó (*kéz*, *élet*, *szív*) megismétlődik mind egyes szám első, mind egyes szám második személyű birtokos alakban; tehát a testi azonosulás morfémaaváltással jelentkezik. A finom szexualitást, amelyet Szabolcsi Miklós a Klárisokból mutatott ki (Még egyszer a Klárisokról. Irodalomtörténet 1970. 4. sz.), itt elsősorban a vers függőleges irányú hullámozása adja, melynek ívei a „te” és az „én” pontjai között lüktetnek. Az egyes szám második személyű személyragoktól az elsőhöz visz az ív, és újra vissza az elsőhöz. A vers felépítését ebből a szempontból a következő módon szemléltetjük:

Tedd a kezed
homlokomra,
mintha kezed
kezem volna.
Ugy őrizz, mint
ki gyilkolna,
mintha életem
élted volna.
Ugy szeress, mint
ha jó volna,
mintha szívem
szíved volna.

A vers, ahogy eddig láttuk, három rendszer szövevénye. Az „egyszerű” dal azonban az egyes versszakokban előforduló szavak stilisztikai szerepe szerint újra csak átrendeződik. Az első és utolsó versszakban testrésznevek szerepelnek: a simogatást vagy ringatást végző kéz, a tapintást élvező homlok és az egész érzés forrása, mozgatója, a szív. A szerelem tárgykörébe illő szavak harmonikus rendjét azonban a középső versszakban két disszonáns szó bontja meg: *örizz*, *gyilkolna*. A melódiába beszorult kakofónia azonban gyorsan feloldódik, de nem minden változás nélkül: a testrészek neve helyett az *életem*, *élted* szó jelenik meg. József Attilánál az ilyen harmóniába tolatkodó diszharmonia vagy diszharmonióát feloldó, harmónia meglehetősen gyakori, főleg a Márta-versekben (Sok gondom közt, Gyermeksírás, Klárisok, Mióta elmentél, Végül). A már-már megvalósult biztonságot mindig megzavarja a bizonytalanság, az idillt mindig megtöri a tragédia (vö. Klárisok). Az „Ugy őrizz, mint | ki gyilkolna” hasonlat olyan, mint egy meleg közegbe hirtelen betörő hideg áramlat, amely azonban — sajátos módon — a vers hőfokát nem csökkenti.

Sőt! Mivel a hasonlat jelentései: úgy őrizz, mint az, aki értem gyilkolni is tudna; ha illetve a 3—4. sorral összekötjük: mint ha én te lennél, és magadért gyilkolnod kellene. Azaz paradox módon ez a hideg a legforróbbal azonos. A költő a hatást úgy éri el, hogy a szerelmes versek megszokott szókészletét „oda nem illő”, tehát más műfajba, hangnembe tartozó elemekkel bővíti, azaz tulajdonképpen az ellentét egyik lehetőségét használja ki. Ez a „másság” olyan „stílusrobbanást” eredményez, amely azt követeli, hogy a második versszakot az első és a harmadik fölé emeljük, mint stilisztikailag legnagyobb töltésű szakaszt.

A vers szerkezeti interpretációja — reméljük — felfedte a stilisztikailag-nyelvtanilag fontos elemeket. Nem szóltunk még azonban az egyéb stilisztikai tényezőkről. A három versszak mindegyike hasonlatra épül: „mintha kezéd | kezem volna”; „mintha éltem | élted volna”; „Úgy szeress, mint | ha jó volna, | mintha szívem | szíved volna”. Ezek a hasonlatok viszont nemigen illenek bele a hasonlatok klasszikus kategóriáiba, hiszen itt nem két különböző, de egymással bizonyos pontban érintkező fogalom áll egymás mellett; ezeket a különbségeket csak a ragmorfémák eltérése jelenti. Mégis hasonlatok ezek, hiszen két lény azonosítására épülnek, tehát ismét a te és az én vágyott egyesülését sugallják. A harmadik versszak azonban még a hasonlatok szintjén is hozzájárul az igemódok és a birtokos személyragok hullámoztatásával kifejezett tartalom egyik oldalához, a bizonytalanságérzéshez. Az „Úgy szeress, mint | ha jó volna” a legpesszimistább két sor a versben, hiszen a módhatározói hasonlító mellékmondatban feltételes módú igealak van (*volna*), tehát a hasonlított nem ténylegesen létező bizonyosság, hanem csak feltételezett dolog, azaz bizonytalanság. Kérést (felszólítást) feltételt tartalmazó hasonlattal kifejezni: maga a teljes kétség.

És mégis, ez a borotvaélen táncoló idill a vers elemeinek összerakása után harmóniát szuggerál, s ezt a szerkezet elemzésénél számba vett zenei hullámozás (melódiaisméltés) teszi. A zene azonban nemcsak a részek egymáshoz rendeződésében erősíti a „mágiát”, hanem a nyelv tulajdonképpeni zenei elemeinek, a magas és mély magánhangzóknek segítségével is. A vers palatális-veláris hangszerelésének vizsgálatában Török Gábor módszerét követtük; azaz: „A legalább két szótagú, mély hangú részt jelöljük —v— —-vel., a magas hangút —p— —-vel, a teljesen velárisokat ==v== -vel, a teljesen palatálisokat ==p== -vel. Az egy szótagnyi hangrendi színezéseket — ha nem mutatnak rendszert — hagyjuk jelöletlenül (A líra : logika. 27). Ezzel a jelölésmóddal a magánhangzók rendszere:

```

      ==p==
      ==v==
      ==p==
— —p— — — —v— —
      ==p==
— —p— — — —v— —
      ==p==
— —p— — — —v— —
      ==p==
      ==v==
      ==p==
— —p— — — —v— —

```

Ez a váz élesen megvilágítja a harmónia elvének a versben való megvalósulását: a hangeloszlás az első és a harmadik versszakban azonos. A középsőben a tartalom látszólagos megváltozása (azaz az idillnek majdnem-felbomlása) a hangeloszlásban is megmutatkozik: az egységesebb első és harmadik versszakhoz képest a hangképlet szerteágazóbbá, mozgalmasabbá válik, de a zárás megegyezik a másik két versszakéval. Azt látjuk tehát, hogy a zeneiség is a tartalom függvénye, hiszen a diszharmonikus hangzás is harmonikussá oldódik az első és a második versszak mintájára.

A *Tedd a kezed* „mágiája” a páros számok bűvöletében fogant. Tizenkét sorból áll, egy sorban két ütem és négy szótag van, a magyaros verselés szerinti hangsúlyok tizenkét lüktetést adnak (lehet itt gondolni az ősi nyolcas egy sorának két sorra való tördelésére is), a palatális-veláris megoszlás képlete: 10 : 6. A páros szám a harmónia megvalósulása, ringatni csak páros ütemben lehet, de a József Attila-vers szerelmes dal is, amely eleve magával hozza a „páros” képzetét.

A vers — elemeinek összerakása után — tulajdonképpen mégis egyszerűnek tűnik, hiszen nincsen tarkítva semmiféle különleges trópassal, ami azonnal felszabadítaná az elemző asszociáló kedvét. A mehökkentő azonban éppen az, hogy a könnyű, bájos dal egyszerűsége a bemutatott rendkívül bonyolult technika eredménye, amely — József Attila kifejezésével élve — a „művészség mozzanatán” átjutva a „változó világegész helyébe” lépett és „ritmusosan szemléltetve végső egésszé” vált (vö. József Attila: *Irodalom és szocializmus*. Esztétikai Kiskönyvtár. Bp., 1970. 128).

Federmayer Éva

Iskolai nyelvművelő módszerek a XVIII. század végén

1. A magyar országgyűlés a XVIII. század végén fontos törvényeket hozott a magyar nyelv iskolai oktatásáról. Annak érdekében, hogy „a magyar nyelv jobban terjedjen és kiműveltessék”, ezután a gimnáziumokban, az akadémiaikon és a pesti egyetemen külön tanárokat kell alkalmazni a magyar nyelv és stilsztika tanítására — rendelte el az 1790—91. évi 16. törvény. Ők azokat a tanulókat fogják tanítani, „akik ezt a nyelvet nem tudják, de meg akarják tanulni”, illetőleg azokat, akik már tudnak ugyan magyarul, de „tökéletesíteni akarják magukat benne”.

Később az 1792. évi 7. törvény úgy intézkedett, hogy a magyar nyelvet az iskolában rendes tantárgyként kell oktatni. Ezáltal el lehet érni — remélték a törvény megfogalmazói —, hogy „ily módon bizonyos időszakon belül az országban közhivatalt fokozatosan csak olyanok nyerhessenek, akik egyéb, szabályszerűen elvégzett tanulmányaik mellett tanáraik bizonyítványával a hazai nyelv ismeretét igazolták”. A törvények szövegéből kiderül, hogy megszavazásuk nem az iskolai „magyar nyelv és irodalom” tantárgy megszületésének pillanatát jelzi. Az új tantárgy keretében ugyanis nem a magyar nyelv tanulmányozása vált kötelezővé minden tanuló számára, hanem a magyar nyelv megtanulásának lehetőségét akarták biztosítani a hazai iskolák azon nem magyar anyanyelvű diákjai részére, akik még egyáltalán nem tudnak vagy nem jól tudnak magyarul.

2. Az így felfogott iskolai magyarnyelv-tanítás céljainak megvalósítása érdekében Vályi K. András, a pesti egyetem első magyar nyelvtanára számos segédkönyvet állított össze, amelyek Pesten jelentek meg nyomtatásban.

Ezek egyikét, a „Fundamenta linguam Ungaricam practice docendi et discendi” című kis terjedelmű, mintegy 30 lapos latin nyelvű összefoglalót 1792-ben adta ki, amely a főbb magyar nyelvtényeket a latin grammatika szerkezeti keretei között tárgyalja. E könyvecske német fordítása ugyanebben az évben került ki a nyomdából „Grundlinien die ungarische Sprache praktisch zu lehren und zu lernen” címmel.

E két rövid nyelvtankönyv mellé két gyakorló szöveggyűjteményt is szerkesztett Vályi K. András, mindkettő 1793-ban jelent meg. Az egyik („Introductio in linguam Ungaricam sive colloquia CLIX”) 159 rövid beszélgetést tartalmaz, különféle témákról, latin nyelven, a magyarra fordítás gyakorlásának céljaira. A másik kötet magyar nyelvű, a címe: „A magyar nyelvnek könnyen és hasznosan lehető megtanulására vezető rövid ösvény, avagy sokféle gyakorlások példái a magyar könyvszerzők munkáiból.” Ebben a könyvben sincs nyelvtani rész, akárcsak az előbb említett *Introductió*ban, hanem különféle rövid magyar nyelvű olvasmányokat találhatott benne a korabeli

diák. Szerepel benne 42 mese (a legtöbb Aizóposztól), 37 „különféle példázat”, 12 lecke az állatokról, 13 „oktatás”, s végül „különféle versezetek”: két vers Faludi Ferentől, egy Ányos Páltól, kettő Gyöngyösi Istvántól, kettő pedig Baróti Szabó Dávidtól. Mindkét kiadványban lapalji jegyzetek segítették elő a szöveg megértését.

1794-ben Kolozsvárott látott napvilágot Gyarmathi Sámuel kétkötetes magyar nyelvtana „Okoskodva tanító magyar nyelvmester” címmel. Ez a mű szintén az iskolás latin nyelvtan kategóriába besorítva magyarázza a magyar nyelv sajátosságait. Címében a „nyelvmester” kifejezés azonban nem mai jelentésében értendő. Műve elején a szerző felsorolja a „mesterszavakat” vagyis az általa használt szakkifejezéseket latinul és magyarul, s ezek között ez is olvasható: *grammatica* = *nyelvmester*, *grammaticus* = *nyelvműves*.

Itt tehát — akárcsak Bél Mátyás 1729 óta sok kiadást megért német nyelven írt magyar „nyelvmestere” esetében („Der ungarische Sprachmeister oder kurtze Anweisung zu der edlen ungarischen Sprache”) — a magyar nyelv tudományos rendszere kifejtésének szándékáról van szó, amelyben a rendszert a nyelv tudomány valódi vagy vélt rendszere jelenti (vagyis a szerzőknél az iskolás latin grammatika évezredes szerkezete), nem pedig a nyelvtanulás gyakorlati pedagógiai-didaktikai célkitűzése.

Gyarmathi Sámuel magyar nyelvmestere azonban nem állt kapcsolatban az 1790—1792. évi nyelvtörvényekkel, akárcsak az 1795-ben Bécsben megjelent „Magyar grammatika, amelyet készített Debrecenben egy magyar társaság”. Ez a kötet — amely később oly nagy vihart kavart a nyelvészek körében — a Hadi és Más Nevezetes Történetek c. bécsi magyar újság 1789-ben megjelentetett pályázatára beküldött művek alapján készült.

3. Az 1790—1792. évi törvények ösztönzésére, illetőleg a konkrét iskolai igényeket tekintetbe véve állította össze — a latinul úgy-ahogy tudó, nem magyar anyanyelvű diákok számára — latinul Gubernáth Antal, a pozsonyi akadémia tanára magyar nyelvkönyvét „Institutiones linguae et litteraturae Hungaricae” címmel, amelynek első kötete 1802-ben, második kötete pedig 1803-ban jelent meg Pozsonyban. Első ez a mű az iskolások számára írt igényesebb magyar nyelvtanok között, de azért is figyelemre méltó, mert — túl a leíró nyelvtanon, a nyelv pusztá megtanításán — a nyelv helyesség, a nyelv szépítés, a nyelvművelés gondolatait is erőteljesen propagálja. Erre azért is szükség lehetett, mivel a Felvidék és Erdély iskoláiban a magyar nyelvet tanuló nem magyar anyanyelvű diákok zöme nyilván tudott valahogyan magyarul: a mindennapok során „menet közben” hibásan megtanult, rosszul használt, más nyelvek szavaival kevert iskolai „magyar” nyelvet beszéltek.

Gubernáth Antal 1791-től kezdve volt a pozsonyi királyi akadémián a magyar nyelv tanára („linguae et litteraturae Hungaricae in regia Posoniensi Academia professor” — ahogy könyve élén nevezi magát), s nyilván ettől kezdve alkalmazta azokat a nyelvművelő módszereket, amelyeket művének „Ornata Syntaxis Hungarica” című második kötetében ismertetett. Ez a cím is jelzi, hogy ő ugyancsak a latin grammatika hagyományos iskolai kategóriái között fejtette ki a magyar nyelvre vonatkozó mondanivalóját.

Az iskola és a közélet nyelve ebben az időben Magyarországon a latin volt, ezért ma ugyan furcsa, de abban az időben egészen természetesnek számított, hogy a szerző iskoláskönyvében a magyar nyelvű példákat, mintá-

mondatokat, szemelvényeket latinul magyarázza. E magyar szövegek ódon hangulatúak, egy régi világot tükröznek, nyelvünk múltját idézik elénk. Mégis, a könyv lapjait forgatva egyre világosabbá válik a mai olvasóban: mennyire ismerősek ezek a problémák ma is!

A továbbiakban e kötet alapján ismertetjük Gubernáth Antal nyelvművelő módszereit. Alapjában véve nem újak ezek: legtöbbjük a latin nyelvtanítás során, a „tisztá” latin nyelv elsajátíttatása érdekében már a XVII–XVIII. századi iskola is alkalmazta.

4. Nem volt könnyű helyzetben a XVIII. század végi hazai nyelvművelő. A művelt magyar emberek beszéde ekkor latin szavakkal volt teli. Ezek kigyomlálását tartja Gubernáth az egyik legfőbb nyelvművelő feladatnak. A korabeli köznap beszédéből ad Gubernáth sok — elrettentésre szánt — mintaszövege egy kis ízelítőt. Mintha például két ember beszélgetésébe hallgatóznánk bele, anno 1803:

„Deprecor, hogy molestálok az Urat, kérem, ne protestáljon az Ur szíves udvarlásom ellen.”

„Ma az Refectoriumban igen prolongálták a discursust, mert némelly kedves Commensálisokkal distrahálták magokat.”

Íme, itt a XVIII. század végi iskolai magyar nyelvművelés egyik módszere: a szerző a szemléltető példa után — mint egy találós kérdés megfejtését — a kipellengérezett szöveget helyes magyarsággal adja:

„Követem, hogy alkalmatlankodom az Úrnak, kérem ne mondjon ellene szíves udvarlásomnak.”

„Ma az ebédlő Szobában igen meghosszabbították a beszélgetést, mert némelly kedves asztaltársokkal mulatták magokat.”

A sok ilyen jellegű példa közül még egyet idézünk, egy olyat, amely ma már csak homályosan érthető (vagy úgy sem), pedig ekkor sokan így beszéltek magyarul:

„Gratulálok, hogy ha jól smakovált a fumigatio, és kívánom, hogy dosztig-valo, és realis contentumodra váljék, de vigyázz, hogy még patiens lévén recidivát ne experiálj.”

Ugyanez, Gubernáth szerint helyes magyarsággal:

„Örvendez, hogy ha jó izüen eset a dohánzás, és kívánom, hogy telljes, elégséges és valóságos meg-elégedésedre váljék, de vigyázz, hogy még nyavalás, beteg lévén, vissza esést a betegségbe ne tapasztalj.”

Csak akkor gyomlálhatjuk ki azonban beszédünkéből a latin szavakat — vallja a szerző —, ha jól ismerjük magyar megfelelőiket. Tanítványaival ezért garmadával taníttatta meg a közbeszédben leggyakrabban használt latin szavak magyar másait, könyvében hosszú oldalakon át sorolta — magyar tükörképeikkel együtt — a magyar beszédéből kiirtandónak vélt latin kifejezéseket. Sok olyan szót találunk Gubernáth listáján, amely azóta polgárjogot nyert a magyarban, bár idegen származásúak.

Ilyenek például (mellettük a Gubernáth által ajánlott magyar szavak): *protectio*: oltalom, *gratulálok*: örülök, örvendez, *situatio*: helynek mivolta v. környéke, helyheztetése, *realis*: valóságos, *molestálni*: alkalmatlankodni, *commendálok*: ajánlom, *prolongálni*: hosszabbítani, *patiens*: beteg v. nyavalás, *reactio*: dolognak vizsáltatása, *patriota*: haza-fi, *professor*: mester-tanító, *residentia*: lakohely, -ház v. udvar, *ratificálni*: jónak találni v. jónak bevenni, *status*: valaminek létele, állapotja v. az életnek neme stb.

Sok olyan kifejezés is szerepel e lajstromban, amelyek jó ismerőseink a mai előkelősködő, tudálékos nyelvből, például *recapitulálni*: dolognak sum-máját elő venni, ismíteni, *substratum*: dolognak mivolta, *degradaltatni*: tisztiből le-tétetni, *experálni*: tapasztalni, *reciprocálni*: viszontagolni, *magát justificálni*, *accusálni*: ártatlanságát megmutatni, *diffamálni*: gyalázni, *restans* v. *restantia*: hátra-való v. el-maradott, *recompensálni*: meg-elégíteni stb.

De nemcsak az élőlőszónak kell tiszta magyarságúnak lennie, hanem az *írásnak* is. Gubernáth egy mai riporthoz hasonló tudósítást is közöl erre vonatkozó számos negatív példája között, amelyet — az életből ellesve — alaposan megtűzdelt latin, német és szlovák szavakkal. Ezt s könyvének hasonló szövegeit „elegyített nyelvi szavakból álló gántsos gyakorlás”-nak nevezi. A tanulók feladata volt ugyanis a szöveg helyesbítése, az idegen kifejezések helyettesítése odaillő jó magyar szavakkal.

„Egy bizonyos városba el-érkezének egynéhány Verschwendirozó Raj-tárok, azt állítván, hogy a sok esztendőktől hátramaradott Stadt-Gábnak Einkassirozásáért a Burgból oda ordiroztattak légyen; — ezek alig toppanának bé ki-szabott interimalis quartérjaikba, hát azonnal a Wirth-Frau-okra támod-ván muss seyn alatt erőssen megparantsolták, hogy a Fleisch-Bankból zint-tányéron Rost-Bradelt hozzanak, — akik avval mentegettik magokat, hogy még sem a Koszlenkákát, sem a Kravitskákát a megpaszálásra ki nem hajtot-ták volna, s az alatt Kiszelitzával kínálták nyughatatlan vendégjeiket; de azok semmivel sem gondolván, magok reája ütöttek a Fleisch-Bank Kneckre, és onnét a Wirths-Hausba menvén, szabadon praedáltak.”

Ugyanez a történet Gubernáth „meg-jobbitásában”:

„Egy bizonyos városba el-érkezének egynéhány tékozló lovas katonák, azt állítván, hogy a sok esztendőktől hátramaradott város-Adójának bé sze-déséért a Királyi Udvarból oda rendeltettek légyen; — Ezek alig toppaná-nak-bé kiszabott üdeig-való szálásaikba, tüstént Gazd-Aszszonyaikra támad-ván, egy meg-kell-létel alatt erőssen meg-parantsolták, hogy a mészárszékből ön-tányéron rostélyos sültnek való húst hozzanak, a kik avval mentegették magokat, hogy még sem a gödöléket, sem a teheneket ki nem hajtották volna a legelésre, s az alatt készőztével kínálták nyughatatlan vendégjeiket. — De ezek semmivel se gondolván, magok reája ütöttek a mészáros legényre, onnét a Ven-dégfogadóba menvén, szabadon zsákmányozták és ki-rablottak mindeneket.”

5. Színes, változatos magyar szókinés birtokába kell juttatni a tanulókat — ez a XVIII. század végi iskolai nyelvművelés másik nagy témaköre. A könyv szerzője különféle módszerekkel igyekezett tudatosítani tanítványaiban, hogy a magyar nyelv szókinése igen gazdag, nem szorulunk rá más nyelvek kölcsönszavaira. Ezért részletesen vizsgálták például azt a tényt, hogy egyes szavak sokféle jelentéssel szerepelhetnek a magyar beszédben, írásban. Sok érdekes magyar nyelvi fordulatot, sajátos kifejezőmódot mutatott be ennek során diákjainak Gubernáth. Például:

Fogadni. Katonákat fogadni. Száz forintba mernék fogadni. Másnak köszöntését el fogadni. Fiának vagy Leányának fogadni. Szót fogadni.

Kenni. Kenni magát, ortzáját. Valakire kenni. Jól meg-kenni.

Szállani. Várt, várost meg-szállani. Hajóba v. hajóra szállani. Hintóból ki-szállani. Leszállani a lóról. Fellyebb v. alább száll a buzának az ára. Földre v. házra v. fára száll a madár. Szívébe száll. Alább száll gondolatiban. Indul, vissza száll a vitézlő nép. Megszáll a víz, a bor. Alá szállani. Szállok kendnek.

Ütni. Ki-ütni a Várból. Nyakon, pofon ütni valakit. Reá ütni az ellenségre. Az Annyára ütött. Tréfára üti a dolgot. Kezéről el-üti. Meg-üti a mértéket. Meg-ütötte a guta.

Némelyik mondat bravúros tanszöveg, megközelítik mai nyelvtankönyveink furfangos példáit. Néhány ezek közül:

Állók. A Péter el-állotta a Pálnak az uttyát, mert boszszut akart rajta állani, a melly gonosz tselekedetre egyéb társai nem akartak állani.

Ejteni. Látom, hogy a vadakat ejteni, és a madarakat törbe ejteni tudod, vajha a magyar szavakat jobban tudnád ejteni.

Fog. Miért fogjuk mi annak pártját, a kin a szó sem fog, és a kin talán az iskolabéli fegyverek sem fognának, fogjunk mi más dologhoz, hogy a rest-seget ránk ne fogják.

Ugyancsak a szókincs gyarapítását szolgálták azok a feladatok is, amelyek megoldása során *s z i n o n i m á k a t k e r e s t e k* egyes megadott szavakhoz. A másfél évszázad előtti magyar nyelvórákon bizonyára még több olyanféle sajátos-színes magyar szó elhangzott, mint amelyeneket a könyvben olvashatunk. Például többek között:

Ravas: álnok, tsalfa, tsalárd, fortélyos, hamis, alakos, furtsa, tsalárdos, hamiskodó, képmutató, intselkedő, tettetett, színlett, szemfényvesztő, tündérkedő, tzinkos, kurittyoló, alakos, tsempekodó, alattomos, alattomba való titkos, ál.

Aszszony: aszszony-személy, aszszonyi álat, patyolatos rend, fejer nép, bögyes dáma, kontyos madár.

Máskor meg egy-egy előre megszerkesztett mondat minden fontosabb szavához szinonim igéket, főneveket és mellékeveket kellett gyűjteni. Az egyik mintamondat például így hangzott: „A Rösteket az Isten elhagyja.” A tanulók így kezdtek hozzá a feladat megoldásához:

Rösteket

a) Igék: henyélek, lajhálkodom, a dolgot s munkát kerülöm, szép dolognak tartom a délig való heverést . . .

b) Főnevek: tunyaság, lomhaság, henyélés, lajhálkodás . . .

c) Mellékevek: tunya, lomha, helibelő, lajha, lajhálkodó, nagy lomhaságu, lajhár, here, lajhadó, henye, lusta, szorgalmatlan, dolog v. kapa kerülő, henyélő, maradozó, aluszékony, puha-marku . . .

Színessé, változatossá teheti beszédünket a *k ö z m o n d á s o k* okos használata — tanítja Gubernáth, s könyvében terjedelmes közmondásgyűjteményt is találunk. A közmondások igen szilárd nyelvi formák — ezt a tényt az is bizonyítja, hogy a ma általánosan ismert közmondások itt mind szerepelnek, szinte teljesen változatlan alakban.

6. Az idegen szavak kirekesztése és a gazdag szókincs birtoklása azonban nem elég. A beszéd és az írás legyen *e l e g á n s*, *j ó l m e g f o r m á l t*, *d í s z e s*.

Ezt a Gubernáth által ajánlott nyelvi eleganciát a mai olvasó menthetlenül ósdinak, avasnak érzi. Negatív példának viszont ma is megfelelnek a könyv „elegáns” példaszövegei: ilyen dagályosan még iskolai dolgozatot sem szabad írni. Az elegáns stílus elsajátításának egyik fő módszere ekkor a *v a r i á l á s* volt: a tanulóknak a tanár által eléjük adott mondatot különféleképpen át kellett fogalmazniuk, de úgy, hogy eredeti jelentése változatlan maradjon. Valami romantikus-patetikus-szentimentális hangulat árad ezekből

az üres, gondolat nélküli frázisokból. Íme, néhány alapmondat és a rájuk fabrikált változatok:

„Ezen igaz haza-fi méltó, hogy nevezetessen és főképpen ditsértessék. Méltó, hogy hamvain épüljön az örök ditsősségnek Temploma, hogy a köz-jóra ügyelő tetteit Pindusnak ki-szedett virágai vontt aranyszállal borítsák. — Méltó, hogy a kegyes szellők temető kövét egyre tsókolják, és a kesergő holdnak szomoru világa mig holtta után is ditsőitse hamvát.”

„Titkaidat ki ne mond. Gondolatodnak kintses tárházát szabadon ne jártasd. — Ha az ablakkal be-éred, kaput ne nyiss sziveden. — Titkaidnak kultsaival másokat meg ne kínálj.”

„A magyar nyelv vissza tért. Szivre verődött Haza-nyelvünk ügye, koporsója mélyjeiből fényre és folyásra hozatott. — El vetette azon hálogát, melyet az idegen maszlag vont szemére. — Már a Magyar nyelvet, Atyáink ajakát semmi fergeteg sem tépi s nem is szagattya.”

„Jó Poeta a vagy híres vers-szerző. Böls Apollónak született sajáttya, örökös és szerentsés baráttyok a kilentz Muzsáknak. — Mind a jádзи ki-fejezéseiben, mind pedig a magyar vers rendeknek öszvehangzó végződéseikben szabad erü Poeta, a kinek a vers szerzésben szoptató dajkája volt elejétől fogva a pogány Isteneknek költeményes tudományja (Mithologia).”

Az elegáns stílus másik gyakorlási terepe a leírás volt. Évszázadok óta máig mindig kötelező volt az iskolában lecke-ként leíratni a tanulókkal a nyár örömeit, a tél gyönyörűségeit, a tavasz ébredését, az őszi lombhullást, a napfelkeltét, a vihart és a természet többi, minden iskolai osztályban írásba foglalható jelenségét. Ma már gügyögésnek hat a Gubernáth által követendő példaként közrebocsátott leírás a reggelről, pedig ő ezt „a legelegánsabb” stílusúnak tartotta: „Descriptio Aurorae stylo soluto elegantissimo.”

„A reggeli időnek le-írása. Akkor leg-szebb a Világ, hasad a piros hajnal, láng szín festi nagy részét a fellegeknek, siet a setét éjj tsillagos Táborával, villog a gyöngyös harmat, jön azonban fényes méltóságban tüzes szekerekkel a Plánéták Királya, a Nap, és fél-egész világnak terjesztvén sugárit, füvet, fát, mezőt, erdőt vidámit jelenlétével, nyilik azonnal gyenge torka a szárnyas népek, minden pitzin erdei falat ditséri Teremtőjét és magasztalja.”

Igen fontos a nyelv választékossága a leíróban, mert ez az írásmű maradandóan tükrözi írójának személyi-lelki eleganciáját, ezen kívül az elegáns stílusú levélírás tudományára minden művelt embernek szüksége van. Gubernáth Antal ezért túlságosan száraznak, primitívnek tartja a következő levelet, amelyben egy diák magyar nyelvi tanulmányairól számol be édes-apjának:

„Meg akartam írni, hogy a magyar nyelvben már mennyire mentem, tudok hol mit olvasni, értek is már valamit, tán rövid üdöre többet fogok tudni; hogy ne bánja Atyám Uram a költségeket, és engem jobban szeressen, már most tsokolom kezeit és vagyok alázatos, engedelmes fia N N.”

Hogyan lehet ugyanezt a közölni valót „elegánsan” elmondani, sok szóvirággal, háromszoros terjedelemben? A következő megoldást javasolja a szerző:

„Nagy kegyességü Uram Atyám! Alázatos fiui kötelességemnek tartám lenni, hogy a magyar nyelv meg-tanulásában eddig tett előmenetelemtől tudósítsam nagy kegyességü Uram Atyámat; arra való nézve jelentem igaz buzgóságból, hogy immár olvasni és írni meglehetőssen tudok, és némely magyar szavakat meg is értek, reménylem, hogy a mindennapi és szünet

nélkül való gyakorlás által, rövid idő alatt, mind a szorgalmason reám szántt költségnek terhét enyhítő, mind pedig engemet továbbra is Atyai kegyességébe foganatossabban bé ajánló örömeire fogok lenni kedves Uram Atyámnak, a kinek kegyes Atyai kezeit tsokolván, vagyok utolsó órámig nagy kegyes-ségű Uram Atyámnak alázatos engedelmes fia N N."

Szerzőnk sok példa kíséretében részletesen beszél a levél — s általában a magyar nyelvű írásmű — tartalmi, szerkezeti és formai problémáiról.

7. S a beszéd és az írás mellett a legfőbb gyakorlási lehetőséget az olvasás nyújtja; a nyelvtudáson túl, a nyelv művelés kitűnő eszköze Gubernáth szerint is a magyar „litteratura” költői és prózai darabjainak értő és élvező olvasása. Ennek előkészítéseként nyilván pozsonyi tanárunk növen-dekei is forgatták Vályi K. András említett magyar szöveggyűjteményét, s bizonyára jól megértették például „A magyar nyelv” című XXI. leckét, nemcsak szövegszerűen, de tartalmilag is. E példa nemcsak e gyakorlókönyv használati módszerét érzékeltetheti, hanem a XVIII. század végi magyar nyelv művelők ideológiáját is jól összefoglalja.

„A magyar Nyelv. Egynehány esztendőktől fogva majd tsak nem úgy lehet érszben 1 képzelní Nemzetünket, mint egy 2 iszapban 3 el süllyedett 4 hajót, mellynek már 5 holmi 6 apró 7 tsajkák és 8 tsónakok a hátán hajókáz-nak el. Ezt az ültt hajót egy emelő ruddal lehetett a többek között az 9 iszapból fel venni, hogy még egyszer a víz színén 10 lebeghessen, és ki terjesztetett 11 vitorlákkal repülhessen is. Ez az emelő rud volt a nyelv, mellyet minden külömbség nélkül féltének minden igaz Magyarok. Ez a 12 nyelv 13 emlékez-tette őket az ő vitéz Eleikre, Atillára, Hunyadira, Mátyásra, Lajosra, a Bátor-riakra, s egyebekre, s a t. Látták, hogy ha egyszer nyelvünk 14 el töröltetik, majd tsak mint valamelly 15 meséket, így fogják 16 emlegetni némelly 17 írigy és idegen 18 piszkáló írók ezeknek 19 halhatatlan virtusaikat, s jeles-ségeiket. Még eddig az Angolyok Frantziák előtt, a kik ebben a 20 bal 21 velle-kedésben vagynak, hogy a mi nyelvünk nem egyéb, hanem a régi 22 meg nem romlott Deák, vagy Oláh nyelv, és a kik semmit sem tudtak a mi magyar Literatúránkról, 23 menthettük magunkat azzal, hogy nekünk többnyire mindenkor a belső s külső ellenségekkel kellett 24 hartzolnunk, míg ők a Minerva Táborában kedvekre mulatoztak. De ha már ezután is tsak arról fogják az Angolyok, és Frantziák tudni, hogy Magyar Ország is van a világon, hogy itt terem a tokai bor, és ha nyelvünknek ékességét s a Literatúrának szépségét, tiz s husz esztendők alatt velek 25 meg nem esmértettyük; úgy magunk menthetetlenek leszünk.

1 Imaginor 2 limus 3 demergo 4 maris 5 aliqualis 6 minutus 7 cymba 8 scapho 9 limus 10 agito, moto 11 carbasus 12 lingua 13 in memoriam revoco. Majorum gloriam tibi in memoriam revoca. Emlékez meg eleid ditsőségéről. 14 delo 15 fabula 16 commemoro 17 invidus 18 pungo 19 (hiányzik) 20 sinister 21 opinio 22 corruptus 23 excuso 24 pugno 25 notum reddo, notas fecisti mihi Domine mundi hujus miserias. Meg esmértette vélem Uram e világnak nyomoruságát."

*

A II. József németesítő politikájával szemben szervezkedő magyar nemesi nemzeti mozgalom sodrában, annak eredményeképpen születtek meg

az 1790—1792. évi nyelvtanítási törvények. Ettől kezdve beszélhetünk hazánkban iskolai magyar nyelvtanításról, amely a nyelv terjesztésén túl magában foglalta a nyelv művelést is: a magyar nyelv helyes és biztos használatára, a szabatos, árnyalt és szép szóbeli-írásbeli kifejezőkészség elsajátítására igyekezett az iskola megtanítani diákjait, feladatának tartva a nyelv tisztán megőrzését, az idegen hatásokkal szembeni védelmét éppen úgy, mint gazdagítását, fejlesztését.

Mészáros István

Jelentéstani nehézségek a magyarnak mint idegen nyelvnek az oktatásában

A gyakorlatban — külföldi egyetemi hallgatók magyar nyelvi oktatása közben — találkoztam azokkal a jelentéstani problémákkal, amelyekkel foglalkozom.

A megfigyelés vonatkozik az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán magyar szakot vagy más szakot végző külföldi hallgatókra egyaránt, mivel mind a szakirányú nyelvoktatásban, mind a magyar irodalmi nyelvben megtalálható a szavak többértelműsége (poliszemiája), alkalmi (inherens) jelentése és az állandó szókapcsolatok okozta nehézség. A jártasság a jelentéstannak e három területén nagymértékben igényli a szavak helyes és pontos jelentésének ismeretén túl az *érvényes beszédhelyzet* (szituáció) ismeretét is. Magyar szakos hallgatóinktól ezen felül megköveteli a magyar írók egyéni stílusának ismeretét is.

Szakdolgozatokban szerepeltek félreértetten alábbi, irodalmi szövegből merített szavaink: *nadrágellenző*, amelyről a 'férfigyűlölő' jelentés helyett egyszerűen úgy vélték, hogy nadrágot ellenző, azaz nadrágot viselni nem szerető személynél van szó. Előfordult ugyanez a *szemrevaló* szóval is, mikor 'csinos, férfiszemet vonzó' értelme helyett szemüvegre, azaz szemre helyezett tárgyra gondolt a külföldi hallgató. Még csak kétség sem merült föl, hogy az idézett szavakat helytelen értelemben használták, hiszen az összetételek tagjainak külön-külön ismerték a jelentését, és az összetétel útján létrejött új értelmet föl sem tételezték. Ez különösen azért meglepő, mert az eredeti Mikszáth-szövegben a szituáció semmi kétséget nem hagy a helyes jelentés felől — magyar anyanyelvűek számára. Nem úgy az idegen anyanyelvűek számára, akiknek nemcsak a szó ismeretlen, hanem a szituáció is.

Ebbe a csoportba tartozó, jelentéstani problémát okozó szó volt még: *lángoszlop*, *hóhérmunka* (Petőfi); *lélekharang*, *fehérnép* (Mikszáth); *ebugatta*, *epés ember* (Móricz). Ez utóbbi mintájára úgy gondolta a hallgató, hogy van „májas ember” is (véletlenül sem „rosszmájú”!), továbbá szíves, vesés, tüdős, ami már az orvosi nyelv szlengeje. A helytelen grammatikai asszociáció megnehezítette a helyes jelentés létrejöttét.

Örülnünk kell tehát, ha a külföldi hallgató gyanakvó a szójelentéssel kapcsolatban, s oktatóját kérdésekkel árasztja el még akkor is, ha a magyarázatra kérdés nélkül is sor kerülne. A kérdések, amelyeket a hallgató magától tesz föl, rendszerint problémái lényegére mutatnak rá, és segítik kiküszöbölni a hallomásszerű féltájékozottságot. Pl.: miért fehér a fehérnép, hiszen az asszonyok alsóneműje színes? A kérdésre a nyelvtörténet, a néprajz és a történelem együtt adhat választ.

Mindig magyarázatot kívánnak az ellentétes jelentésű szavak, pl. *jómadár, mákvirág, csirkefogó, boroskancsó* (ir.), *lökötő, ebadta, lánc-hordta* (ir.) stb., továbbá a metonimiák közül főként a térbeli metonimiák, pl.: *a Kovács-ház megbolydult; az egész tábor nevetett* stb. A külföldi hallgató nem érti, miként mozdul a ház, hogyan nevetethet a tábor. A szavak anyanyelvi jelentésében jelenlevő mögöttes embertartalom hiányzik a tanult nyelv szótári értelmezéséből: beszédszituációk hosszas gyakoroltatásával kell ezt pótolni. Enélkül a külföldi hallgató idegen precizitással — ha hibátlan grammatikával is — azt mondja: „a Kovács család házában minden egyes ember megmozdult”; „az egész tábor minden sátrában mindenki nevetett” — amely megfogalmazásokból éppen nyelvünk könnyeden tömör lényege hiányzik, s hiába hangzik magyarul a mondat, ha mégis idegen.

Jelentéstani problémák megvilágítása fokozottan fontos fordítónak, tolmácsnak, szinkronizálónak, lektornak készülő külföldi hallgatóink számára, akiknek a nyelv nemcsak eszköz egy szaktárgy elsajátításához, hanem cél is, mivel a magyar nyelv ismerete, használata és alkalmazása lesz a munkájuk. A gyakorlat azt mutatja, ha egy külföldi hallgatónak Gárdonyi beszélő regény-címeit (*Egri csillagok, A láthatatlan ember, Isten rabjai, A lámpás*) kell értelmezni: bizonytalanává válva topog a *csillag, láthatatlan, rab, lámpás* szavak polysémiája előtt éppúgy, mint inherens jelentésük előtt.

A köznyelv is gyakran próbára teszi az idegen nyelvű hallgatót, mikor a villamoson így szólnak a nyurga fiúhoz: „Menj arrébb, te *égimeszelő*”, vagy úgy közelednek a hosszú szempillájú kislányhoz: „Gyönyörűek a *seprőid*.” A megszólított nemcsak a jelentést nem érti, de azt sem tudja, hogy kedvesen vagy gorombán beszéltek-e vele.

Hogy mennyire a többszörös, illetőleg alkalmi jelentés a zavaró, arra bizonyíték, hogy az idegen anyanyelvűek szeretik és jól használják az ikerítés által keletkezett *ingó-bingó, irka-firka* típusú látszólag nehéz, de egyértelmű szavainkat. A homonimák megértése sem okoz gondot számukra, mivel nem jelentésárnyalat különíti el őket egymástól, hanem két különböző jelentés. A „mint hulla a hulla” (Arany János) és hasonló homonimás szójátékok első hallásra érthetőek és megnyerőek az idegen ajkúaknak.

Viszont hosszú gyakorlás után is zavarba esnek, ha az ige csak egyszeri kapcsolatban fordul elő, s érthető helyesen. Pl. a *megindul* igével zavartalanul kapcsolhatók különféle főnevek — *megindul a tanítás, az előadás, a vonat, a légáramlás* stb., de egyszeri a *megindul a föld* (földrengés van) vagy *megindul a szíve vkin* (sajnálja őt) kapcsolat. Ez az eset már az állandó szókapcsolatok súlyos témakörébe vág.

Állandó szókapcsolatainkat a külföldi hallgató vagy nem meri használni, vagy rosszul használja. Az alábbi esetekben írásban, szóban egyaránt a II. számút, a színtelenebb, de számukra nyilván „veszélytelenebb” formát alkalmazták:

I.

megköti magát
megköti az alkut
leszerelik a boylert
leszerelnek a katonák
elnézi a hibáját

II.

nem enged a másiknak
egyezkedik
leveszik a boylert a helyéről
befejezik a katonáskodást
nem neveli eléggé

elnézi a házszámot
megüli a születésnapját
megüli a gyomrát
megüli a lovat
nekiül a vacsorának
elvágja az útját
rávágja az ajtót
rávágja a választ
felvág az új ruhájára

nem figyel a házszámra
születésnapot ünnepel
sokat evett
nem tudja ledobni a ló
vacsorázni kezd
akadályozza az előrejutásban
becsapja az ajtót
gyorsan, tudatosan válaszol
büszkélkedik az új ruhával

Az idegen anyanyelvűek azzal, hogy a fenti szókapcsolatokból az alapigét kerülik ki elsősorban: *i n t e g r á c i ó h i á n y u k r a* hívják föl a figyelmet. Ha a *vág* igével kapcsolatban megtanulják, hogy az ember kenyeret vág, fát vág, csirkét vág — az igekötő jelentésmódosító szerepéről tanulva sem világos, hogy jön „ugyanehhez” az ígéhez az út, az ajtó, a válasz és a ruha.

Még többet mond erről a nyelvi nehézségről az, amikor alkalmazni akarják az állandó szókapcsolatot — és az alábbi módon végzik ezt:

A leírt szövegben

„eláll a nyelve”
„bement a tervbe”
„lovaggá verték”
„elvágták a nyeregtől”
„tejbe-tejfölbe ült”
„nekiesett az ügynek”
„kitörte a fogát”
„hátranézte a dolgozást”
„letört az ellenállása”
„hozzá megy a lakatos”
„lebánt vele”
„elhordta a bundáját”
„piacra vitte a bőrét”
„rézből vágta ki magát”
„az utcájába akadt”
„elhúzta a nadrágán a dalt”
„nézéssel volt a barátjára”
„hűvös helyét találta”
„lerizszte a bírót”

A szándék

eláll a szava
belement a tervbe
lovaggá ütötték
kiütötték a nyeregből
tejbe-vajba fűrésztötték
nekilátott az ügynek
otthagytta a fogát
utánanézett a munkának
megtört az ellenállása
hozzámegy a lakatoshoz
elbánt vele
elhordta az irháját
vásárra vitte a bőrét
kivágta a rezet
útjába akadt
elhúzta a nótáját
tekintettel volt a barátjára
hűlt helyét lelte
lekenyerezte a bírót

Az állandó vagy többé-kevésbé állandósult szókapcsolatok használatával elkövetett tévedések hármas körében az első, legkönnyebben javítható típus az igekötő helytelen alkalmazásából adódik, mint a *letört—megtört, lebánt—elbánt* példák mutatják. Jóval nehezebb a második típust javítani, mikor a tévedés az ige vagy főnév jelentésének pontatlan ismeretéből adódik, és a külföldi hallgató a szó szinonimáját hívja segítségül, ami állandó szókapcsolatban lehetetlen! Gondoljuk végig, milyen közel áll egymáshoz a *ver—üt, út—utca* — mégis milyen távol, ha állandó szókapcsolatról van szó! Az idegen anyanyelvű tanuló pontosan tudja, hogy mit jelent lovaggá ütni valakit, és meggyőződése, hogy ugyanazt írja a „lovaggá ver” önkényes szókapcsolással is. A hibázás lehetőségei igen nagyok. A tanár sosem lehet biztos, mikor

kerül eléje egy képtelen „változat”. Míg a „kitörte a fogát”, „elhordta a bundáját” nagyon is értelmes lehetne, ha írója azt akarta volna vele mondani, amit jelent.

Legnehezebb a harmadik tévedéstípus javítása, amely a jelentés és szerkezet keveredéséből jön létre, mint az *elvágták a nyeregtől, rézből vágta ki magát* stb. Két-két állandó szókapcsolat összeolvasztott jelentésével és szerkezetével alkotják a hibás struktúrát: *kivágta magát a bajból + kivágta a rezet* — „rézből vágta ki magát”. Ugyanígy: *elvágtá az útját + kiütötte a nyeregből* — „elvágták a nyeregtől”.

A szórend — jelentésmódosító szerepénél fogva — is olyan témakör, amelynek hatékony ismerete az előírtnál jóval több évi tanulás után sem sajátja az idegen nyelvű hallgatóknak. Nyelvpszichológusok számára kitűnő példa a „lerizszte a bírót” asszociációs ritkaság. (Vietnami hallgató tévedése, akinek hazájában a rizs a kenyér.)

Összefoglalva: a jelentéstan általam vizsgált területein a magyarnak mint idegen nyelvnek az oktatásához — úgy tetszik — még hiányoznak az aktívizáló gyakorlatok. Erre a problémára kívántam felhívni a figyelmet a bemutatott adatokkal.

Kálmán Mária

Három, külföldiek számára készült magyar nyelvkönyvről*

Modern magyar nyelvkönyv kevés van. Ennek egyik legfőbb oka az, hogy a magyar nem tartozik a nagy európai nyelvek közé. A Magyarországra látogató turista vagy kereskedő például eleve fölteszi, hogy angol, német, orosz, francia vagy olasz nyelvismerettel megértetheti magát. A magyar nyelv ismerete csak viszonylag ritka esetben elengedhetetlen.

Milyen lehetőség áll azoknak a rendelkezésére, akik valamely okból egy nyelvkönyv segítségével kívánnak meghatározott idő alatt bizonyos fokú magyarismeretekre szert tenni? Azokat a nyelvkönyveket használhatják, amelyek a magyar és a külföldi könyvpiacra kaphatók. A következőkben háromról lesz szó: Bánhidi—Jókay—Szabó: *Lehrbuch der ungarischen Sprache*, Budapest 1960¹, 1972²; Fábíán: *Manuale della lingua ungherese*, Budapest 1970; Lelkes: *Manuel de hongrois*, Budapest 1967. Mindhárom többrendbeli hasonlóságot mutat, ezért összehasonlításukra jó lehetőség kínálkozik. Szerzőik magyarok s mindegyikük célja az, hogy a könyvek megtanulása után a tanulók képesek legyenek magukat szóban és írásban is magyarul kifejezni. A hagyományos nyelvkönyvbeosztást (szöveg, szöszedet, nyelvtan, gyakorlatok) mindhárom esetben megtartották a szerzők.

Milyenek az eredmények, amelyeket ez a három nyelvkönyv a tanulóknak lehetővé tesz? Ha azt kívánjuk megállapítani, melyik nyelvkönyv segíti legjobban a nyelvtanulást,

* Grohe F. Gerhard romanisztikai és turkológiai tanulmányok után kezdett magyarul tanulni a göttingai egyetemen. Középiskolai tanári tapasztalatai, nyelvoktatási kérdések s a magyar iránti érdeklődése magarázzák, hogy vállalkozott három, külföldiek számára írt magyar nyelvkönyv összehasonlító vizsgálatára: személyes tapasztalatai egy részét foglalta össze röviden bizonyos szempontok szerint. Jól tudjuk, kézzelfoghatóbb eredménnyel jár, ha azonos kiinduló és cél nyelv tankönyveit vizsgáljuk. Ez a beszámoló több kiinduló nyelv (német, francia, olasz) és egy cél nyelv (magyar) három különböző terjedelmű s különböző időpontban íródott, nálunk megjelent nyelvkönyvről szól. Érdekessége nem utolsósorban abban rejlik, hogy a szerző ezeknek a nyelvkönyveknek a „címettjei”: az ezekből a könyvekből tanuló külföldiek közé tartozik. A mi érdekünk is, hogy megtudjuk, miként vélekednek tankönyveinkről e könyvek használói, illetőleg — jelen esetben — egy a sok közül. (A szerk.)

akkor a külső-formális egybevetés nem elégséges. Azt kell megállapítanunk, hogyan és milyen intenzitással részesül a tanuló a célnyelvből (a magyarból) kezdettől fogva, mennyi tanulási „ráfordítás” követeltetik meg tőle s milyen fokú nyelvismeretig vezet el őt a nyelvkönyv. E kérdésekre akkor válaszolhatunk, ha a szerzők módszertani koncepciójának releváns aspektusait vizsgáljuk.

Az összehasonlítást az első leckénél kezdve először a Bánhidi—Jókay—Szabó és Fábíán könyve közötti egyezés tűnik fel. Mindkét tankönyvben elsőként a *mi ez?* kérdéssel, illetőleg az *ez ajtó* válasszal konfrontálódik a tanuló. Ha az első lecke képanyagát nézzük, látható, hogy a szerzők hasonló helyzeti körülményeket föltételeznek a tanulás kezdetén. Fölteszik, hogy a tanuló zárt helyiségben tartózkodik — Bánhidi—Jókay—Szabó az osztálytermet, Fábíán a lakószobát választotta —, ahol egy második személy (a tanár) kérdéseket tesz föl. A szerzők abból indulnak ki, hogy a tanuló közvetlen környezete dolgait, tehát konkrét dolgokat kíván magyarul megnevezni. Ezzel az aktivitással, amely Bánhidi—Jókay—Szabó könyvében kimerül a motorikus-formális ismétlésben, több cél elérésére törekszenek: 1. az új magyar szót kívánják belevésni az emlékezetbe, 2. a magyar névszói állítmány szerkezeti mintáival kívánják megismertetni a tanulót, 3. az új, illetőleg szokatlan hangok kiejtését gyakoroltatják, 4. különböző mondathangsúlyozási típusokat kívánnak elsajátíttatni. A szerzők elvárják tehát, hogy a tanulók már a kezdet kezdetén többféle kérdéssel (fonetika, szókincs, mondat) foglalkozzanak. Az első lecke szavait vizsgálva Bánhidi—Jókay—Szabónál feltűnik több szó is, amely a kezdő tanuló szemzőgéből nem ejthető ki könnyen (*felelet, ceruza, szekrényajtó, tollbamondás, ellenőrzés*). Fábíán sokkal inkább tekintettel van a kezdők lehetséges kiejtési problémáira. Ő elsősorban két- és egyszótagú szavakat használ. Az ő könyvében a nehezen kiejthető szavak a *fekete* és a *gyakorlatok*. Az első leckében Bánhidi—Jókay—Szabó több példamondatot hoz s a szövegek közti rajzokkal jól szemlélteti a kérdéseket és válaszokat. Az első lecke Bánhidi—Jókay—Szabó könyvében úgy van fölépítve, hogy a tanulónak a szövegek önálló ismétlését és az egész lecke ismételt feldolgozását nehézségek nélkül lehetővé teszi. Fábíán az első leckébe kevés képanyagot épített bele. A szöveg elé helyezte a már említett lakószoba rajzát: itt Fábíán módszertanilag jelentős intenciója mutatkozik meg. A rajz részleteivel (szekrény, asztal, székek stb.) lehetőséget biztosít a tanulónak, hogy a szoba leírásánál mondatait értelmes sorrendben építse föl s a kezdő — ha egyelőre nagyon is korlátozott — nyelvi lehetőségeivel az összefüggő nyelvi leírást gyakorolja. A — tartalmilag is produktív — gyakorlásnak ez a módja jellemzi az egész könyvet, mert Fábíán — és csak ő — a leírt ábrázolási módot következetesen az utolsó leckéig megtartotta. Ezért Fábíán könyve az elsősorban eidetikus tehetségű tanulóknak ajánlható. Lássuk, hogyan vezeti be a 3. könyv tanulóit a magyar nyelvbe! Mielőtt a kezdő az első lecke anyagának a tanulásába fogna, a magyar fonémákat már ismeri, mert Lelkes az első lecke előkészítéseként bemutatja a magyar nyelv fonológiai rendszerét s a tanuló az Exercises-ben a célnyelv hangjaival aktívan megismerkedik. Így tehát az említett tényezők száma az első leckében Lelkesnél redukálódik. Ellentétben a többi szerzővel Lelkes az első lecke elejére egy lezárt szöveget tesz, amely kizárólag kijelentő mondatokból áll: *Térkép. Európa térképe. Ez Franciaország . . . Magyarország Ausztria mellett van* stb. Feltűnik többszótagú szavak azonnali használata, de közelebbről szemlélve ez nem tűnik önkényesnek az említettek miatt. Az összetételek és névutók itt történő bevezetése azt eredményezi, hogy a tanuló — többnyire francia nyelvű személy — a magyar nyelv két jellegzetes sajátosságát ismeri meg egyszerre, amelyek különösen is nehezek számára. Az idézett szöveg után a főnévről, melléknévről és igeről pregnáns alaktani magyarázatok következnek a megfelelő paradigmákkal. Csak miután e módon a kezdő szolid alapismeretekkel rendelkezik, következik — a második szövegrészben — a kérdések és feleletek gyakorlása. Új szavakként itt csak a szöveg fölépítéséhez.

okvetlenül szükséges kérdőszavak (*mi? milyen? hol?*), illetőleg az *igen*, *nem* és a *közt* határozószó, illetőleg névtű szerepel. Hangsúlyozandó, hogy csak a már ismert főnevek fordulnak elő a második szövegrészben. A nyelvtani részben a névszói állítmány, a névtűk és a kérdések magyarázata olvasható, végül a Gyakorlatok című fejezet következik.

Mint látható, a három nyelvkönyv „kínálata” az első leckében lényegében megegyezik, az út és mód azonban, ahogyan a kezdő számára az ismeretszerzést elősegítik, részint már különböző. A modern tanuláslélektan azon felismerését, hogy a tanulás gyorsítása érdekében a különböző tananyagrészek — a fonetika, szókinés, mondatszerkezetek stb. — tanítása lehetőleg ne egyidejűleg történjék, Lelkes vette leginkább figyelembe. Ezért a tőle megvalósított módszertani koncepció biztosítja legjobban, hogy a magyar nyelvvel való kezdeti foglalkozás a kezdő tanuló számára nem tűnik túl problematikusnak. Külön figyelmet érdemelnek a fejezetek közé ékelt „mécanismes”. Itt a gyakorlás olyan formájáról van szó, amely az audiolingvális nyelvgyakorlásra jellemző. A tanulóknak nyelvi minták sorát mutatják be, amelyeket neki hallani, hangosan ismételni és mélyen emlékezetébe vésni kell. Ahogy a Lelkestől választott összefoglaló elnevezés mutatja, ezek a szintagmák a tanulók mechanikus emlékezetének a részei kell, hogy legyenek, amely végül is a mintáknak egy a tudat ellenőrzésétől független biztos használatához vezet. A végső cél az, hogy a tanuló nyelvíleg olyan „szabad” legyen, hogy teljesen annak a tartalmára tudjon összpontosítani, amit mondani akar. Ezért a „mécanismes” fölvétele a könyv egyik igen értékes komponensének tekintendő.

Lapozzuk fel a három nyelvkönyv közepét s lássuk a 15. (Bánhidi—Jókay—Szabó), a 14. (Fábián) és a 19. (Lelkes) leckét. Bánhidi—Jókay—Szabó könyvében egy másfél oldalnyi levelet, egy négy soros verset, valamint egy dalt találunk kottával, melyet a szójegyzék követ 128 új szóval. 9 oldalnyi nyelvtani rész következik ezután, végül 5 oldal gyakorlatok. E rövid felsorolás is mutatja, milyen hatalmas mennyiségű tananyaggal konfrontálódik az, aki ezt a könyvet választja. Ha elkezdve a magyartanulást kitart a tanuló s feldolgozza az egész könyvet, akkor 2883 szót, a normatív magyar nyelvtan valamennyi szabályát ismeri, tud fordítani s a beszélt nyelv nagy részét megérti, de jól aligha beszél magyarul. Fábián könyve olvasójának a 14. leckében — nem utolsósorban a könyv viszonylag kis terjedelme miatt — csak 48 szót, három és fél oldal nyelvtant kell megtanulnia. A szöveg másfél oldalas, a gyakorlatok kb. egy oldal terjedelműek. Hasonló felépítésű a többi lecke is s ebből látható, hogy Fábián abból indult ki, hogy kevesebb megtanulandó anyagot kínál és így a tanulót kisebb feladatokkal terheli meg. Bizonyára azt tartotta szem előtt, hogy a tanulás motiváltságát megtartsa, s hogy a tanulót a magyartanulás örömeinek ellankadásától megóvja. Ez a tény föltétlenül pozitívumként értékelendő Fábián Manualé-jában. Ami Bánhidi—Jókay—Szabó könyvét illeti: nincs kizárva, hogy a tanuló mind a túl sok anyag eredményezte követelésektől, mind pedig a leckék alapján véve azonos felépítése miatt rezignál, és a számára túl nehéznek tűnő magyar nyelv tanulását feladja. Az előadottak miatt kérdéses, hogy ennek a tankönyvnek a használata ma meggondolások nélkül ajánlíható-e egyáltalán. Nem vitás, a Lelkes könyvében feldolgozott anyag is első pillanatra nyomasztónak tűnik. Közelebbről megismerve látható azonban, hogy valójában nem az. Lelkes szerint a könyv feldolgozásához 240, maximálisan 1 óra idejű oktatási óra szükséges. Ennek elvégzése után a tanuló 3800 szót, nyelvi szerkezetek gazdag változatát tanulta meg, biztosan ír a célnyelven, s a magyar nyelvű kommunikáció nem megerőltetést, hanem örömet és sikerélményt is jelent számára.

Összegezve: a három szóban forgó nyelvkönyv közül Lelkesé tetszik legjobban. Ez felel meg véleményem szerint leginkább a modern nyelvpedagógiai követelményeknek. Éppen ezért kíváncsian volna, hogy a szerző tovább csiszolja-javítsa könyvét. Jó lenne, ha más nyelveken is megjelenhetne ilyen magyar nyelvkönyv. Grohe F. Gerhard

Ginter Károly—Tarnói László: Ungarisch für Ausländer*

1. Német nyelven, tehát német anyanyelvűek, illetőleg németül jól tudó külföldiek számára 1958 óta a Bánhidi—Jókay—Szabó szerzőhármas több kiadást megért *Lehrbuch der ungarischen Sprache* című tankönyve szolgálta a magyaroktatást (l. Balázs János részletes ismertetését: *Nyr.* 84: 112—5). Külföldön szóhoz jutott ezen kívül A. Boronkay *Einführung in das Ungarische* (Leipzig, 1940¹, 1962⁴), P. Kárpáti—H. Skirecki *Wir lernen ungarisch sprechen* (Leipzig, 1964.) és B. Szent-Iványi *Der ungarische Sprachbau* (Leipzig, 1964) című könyve is. E könyvek megírása óta a nyelvoktatás világszerte továbbfejlődött mind módszertanát, mind technikai feltételeit illetően. Éspedig elsősorban a nyelvoktatás alaptudományának, a nyelvészetnek a fejlődése következtében (l. például B. Libbich (szerk.): *Neue Wege im Sprachunterricht*. Frankfurt am Main, 1964.; F. Leisinger: *Der elementare Fremdsprachenunterricht*. Stuttgart, é. n.; G. Nickel (szerk.): *Reader zur kontrastiven Linguistik*. Frankfurt am Main, 1972.; Hegyi Endre: *Hogyan tanítsuk idegen nyelvként a magyart?* Bp., 1967. Kéziratként; Babos E.—Károly Sándor (szerk.): *Idegen nyelv, anyanyelv*. Bp., 1970; Összevető nyelvvizsgálat, nyelvoktatás. Szerk. Horváth Miklós és Temesi Mihály. 1972.; a lektorkonferenciákon elhangzottakat a Magyar-tanítás külföldön című kötetekben (l. kötet: 1969.); J. Juhász: *Probleme der Interferenz*. Bp., 1970.; Fülei-Szántó—Szilágyi: *A nyelvtanulásról*. Bp., 1975.). Természetes, hogy a Bánhidi—Jókay—Szabó-féle tankönyvben a mai olvasó már több ponton is talál kifogásolható megoldásokat, módszerbeli eljárásokat. Méltánytalanság lenne azonban megfedkezni ennek a könyvnek a jó szolgálatáról. Igaz az is, hogy eljött az ideje egy más szemléletű, praktikusabb alapvetésű, szókészletében-szöveganyagában a mai beszélt nyelvre összpontosító magyar nyelvkönyv megírásának. A című írt munka ezeknek az új követelményeknek van hivatva eleget tenni (l. Uhrman György: *Nyelvünk és Kultúránk* 1975/20: 73—4).

Tudjuk, jó nyelvkönyvet írni nagyon nehéz, minden igényt kielégítőt pedig lehetetlen. Alapvető követelmény az, hogy a tanulók anyanyelvét: kiinduló nyelvi determináltságukat mindig szem előtt tartsuk. Ezért az a — már nem is új — kíváncsi, hogy nyelvkönyveket két szerző írjon. S hogy egyikük a kiinduló, másikuk a célnyelv anyanyelvi beszélője, s mindkettejük a másik nyelvet is tanult, illetőleg tudó, lehetőleg nyelvtanítási tapasztalattal rendelkező szakember (legjobb esetben: nyelvész-pedagógus) legyen (vö. például a német—finn „kooperációban” frott két finn nyelvkönyvet: H. Fromm—M. Sadeniemi: *Finnisches Elementarbuch*. Heidelberg, 1956.; M.-L. Steiner—A. Assmann: *Finnisch für Sie*. München, 1971.). Nos, az ismertetendő nyelvkönyv is két szerző munkája. Mindketten évekig tanították a magyart külföldön (Ginter Párizsban, Tarnói Berlinben) s tapasztalataikról tanulmányok formájában is több ízben beszámoltak. Igaz, egyikük sem német anyanyelvű. A német anyanyelvű szerzőtárs hiányát azonban a szerzők széles körű és friss tapasztalatai, helyes szemlélete, a vonatkozó szakirodalom eredményeinek a felhasználása (és az anyanyelvi lektor, Paul Kárpáti, akinek jelent meg társszerzőségben magyar nyelvkönyve, l. fentebb) túlnyomórészt pótolták.

2. A című írt munka fejezetei: előszó (5—7), hangtan (9—26), leckék (27—466), a gyakorlatok megoldása (467—489), szójegyzék (491—554), tartalomjegyzék (555—559).

Az előszóban a szerzők módszerükről, könyvük felosztásáról és céljukról írnak. A mai magyar köznyelvből kívánnak lehetőleg sokat megismertetni 2100 szó és az alapvető nyelvtani szabályok megtanításával. A könyvet véleményük szerint 100 tanórán föl lehet dolgozni. Legfontosabb újdonságuk az, hogy kontrasztív alapvetésű könyvet írtak.

* Budapest, 1974. Tankönyvkiadó, 559 lap.

Nem feledkeztek meg soha arról, hogy németek számára írják. A szóképzés sokoldalú bemutatásával a szókinestannulást kívánták elősegíteni.

A hangtani fejezet megelőzi az 1. leckét. A szerzők sorra veszik a magyar betűket, s röviden, világosan (mindkettő fontos erény tankönyben is), német, illetőleg — ha a németben ismeretlen fonémáról van szó — idegen nyelvi (angol, francia, olasz) példákkal szemléltetik a kérdéses betűkkel jelölt fonémák kiejtését. Külön van szó a németben magyarban egyező és eltérő hangértékű betűkről, illetőleg a németben nem használatos magyar betűkről és fonémákról. A fonetikai gyakorlatok jól összeválogatott példái alkalmasak a magyar artikulációs bázis elsajátíttatására. Legrészletesebben — helyesen — a következőkkel foglalkoznak: az *a* és *o* közti különbség, a hosszú magánhangzók hangsúlytalan szótagokban, a rövid és hosszú magán- és mássalhangzókkal kifejezett jelentéskülönbségek, a *k, t, p, r; cs, zs; ny, gy* kiejtése, a zöngés—zöngétlen korreláció. Az *a* fonéma kiejtését tapasztalatom szerint a *deutsch, neun, neutral*-féle német szavak diftongusai első elemével szemléltethetjük-taníthatjuk eredményesen (l. Nyr. 98: 67). A *Gemischte Übungen* című fejezet a legjobb elmefuttatásnál is ékebben bizonyítja a magyar fonémák világos artikulációjának a szükségességét (*kór—kor—kar—kár*). A példának lehet azonban negatív lélektani hatásuk is: gátolást eredményezhetnek, ahogy általában a paronimák (vö. például ném. *furchtbar : fruchtbar*). Helyes adagolással segíthetünk ezen. Talán érdemes lett volna megemlíteni a zárt *ë-t* is: vele előbb-utóbb ugyanis találkozunk a magyarokkal beszélgető külföldiek, s akkor nem érné meglepetés őket.

Az, hogy a kiejtést a könyv elején, a nyelvtan tanítása előtt elintézik a szerzők, módszertanilag egyértelműen jó megoldás. Szem előtt kell ugyanis tartani, hogy a tanulóknak mindig legyen sikerélményük. Márpedig ha egyszerre kell kiejtést, új szavakat, nyelvtani szabályokat is tanulniuk, esetleg kedvüket veszítik a sok nehézség láttán. Ebben a jó fejezetben csupán egy valamit hiányolok. A szerzők kontrasztív koncepciója alapján elvárható lett volna, hogy a magyar fonémák kiejtésének a szemléltetésekor első sorban a magyarban és a németben közös — tehát a nemzetközi, illetőleg más okból mindkét nyelvben hasonló — szavakra támaszkodjanak. Göttingai lektori éveim tapasztalatai alapján úgy látom, hogy a (német : magyar) *Mama : mama, Park : park, puffen : puffan, Kutsche : kocsi, Marke : márka*-féle szópárok alkalmasabbak a magyar kiejtés szemléltetésére és gyorsabb elsajátíttatására (az anyanyelvi szavakkal való világos kapcsolatok miatt), mint a könyvben olvasható *hol, ma, hó*-félék. Ez utóbbiak ugyanis a kezdőknek még teljesen ismeretlenek: ezeket a szavakat előbb meg kell tanulnia, figyelmét csak azután fordíthatja teljesen a helyes kiejtés elsajátítására.

A leckék — 1—25. — felépítése a következő: *a)* egyszerű, de ügyes rajzokkal, ritkán fényképekkel szemléltetett szöveg, amelyhez a lecke új szavainak szófajok szerint csoportosított jegyzéke kapcsolódik, *b)* ezt követi a szöveges rész nyelvtana, a szövegben előforduló új nyelvtani jelenségek magyarázata, *c)* végül pedig a gyakorlatok. Lássuk közelebbről őket.

A szövegek a nyelvkönyvekben gyakori két főtípus kombinációi. Nem csupán egy-két „főhős” életének „folytatásos regényei”, szóhoz jutnak egymással alig vagy egyáltalán össze nem függő események, helyzetek leírásai is. A 7. leckében lép csak színre Norbert, a főszereplő, a 25.-ben távozik, s közben a 9. és 17. leckében nincs is szó róla, de a többiben sem mindig ő áll a középpontban. A 26. lecke egy népmesét, az utolsó: a 27. Kosztolányi Krimi című novelláját tartalmazza. A szövegek igit vérig mai tartalmúak, frissek, témáik: látogatások ismerősöknél, kirándulások Budapesten, Szegeden, Esztergomban, Veszprémben, a Balatonnál; étterem, telefonálás, bevásárlás, szálloda, mozi, eszpresszó, karambol stb. Nyoma sincsen a csikós-gulyás hortobágyi álromantikának és a tankönyvbölcsesség papírfizének. A szerzőket dicséri, hogy sok ügyes párbeszéd van a szövegekben, s hogy a szövegek elbeszélő részei változatosak, a figyelmet lekötően

élvezetesekek. A tanuló nemcsak élvezheti őket, de tudván tudja is: praktikus szöveget olvas, szókincset tanul. A neveltető anekdoták nyelvtanulási-lelektani szempontból itt is telitalálat, még ebben a mennyiségben is (l. például Newtonról: 239, Kodályról: 390). Elismeréssel kell szólnunk a rajzokról. Ha a tanulók vizualitási igényeire is gondolunk, eredményesebben szerkeszthetők meg a nyelvkönyvek is. A szókincsről ugyanazt mondhatjuk, mint a szövegekről. Kitűnően válogattak a szerzők! Minden szó fontos, a mai magyar beszélők aktív szókincsébe tartozik (az egy *tallér* kivételével), a legújabbakra vö. *automata*, *autópálya*, *eszpresszó*, *normál* és *szuper(benzin)*, *szervíz*. A tulajdona nevekek közül is csak a leggyakoribbak kerültek a könyvbe. A szavak szófajokra bontása könnyítés a tanulók számára, helyeseljük ezt a módszert is. Úgy vélem, az első leckékben nyugodtan lehetett volna több nemzetközi szót is használni (ne feledjük, a magyar szókincs idegen és nehéz — különösen az elején — indoeurópai nyelvűek számára). Némely esetben a szerzők mintha purizmusra hajlanának (vö. a *paraj* : *spenót*, *krumpli* : *burgonya* szó-párokról írott dialógust a 237. oldalon), ami persze nem hiba, kérdéses azonban, nyelvkönyvekben célravezető-e: *száll* van a könyvben, *hotel* (és *szálloda*) nincs (pedig nézzünk csak körül Budapesten!), *labdarúgó-mérkőzés* van, *meccs*, *foci*, *futball* nincs. Az egy-egy leckében megtanulandó új szavak száma nem kevés, de megfelelő hozzáállással, átlagos nyelvérzékkel és szorgalommal megtanulhatók. Egy-egy órára átlagosan $2100 : 100 = 21$ megtanulandó szó jut. A szólista után „Achtung!” felirattal következnek a sajátos magyar kifejezések. Helyes, hogy ezek fontosságát így is hangsúlyozzák a szerzők, s hogy megtanításukra nagy gondot fordítanak.

Úgy vélem, a legtöbb fejtörést a magyar nyelvtan megtanítandó részének a kiválasztása, felosztása, adagolása és magyarázata okozta Ginternek és Tarnóinak. Megítélésem szerint azonban ezt a feladatot is jól oldották meg. Azon voltak, hogy egy-egy leckében ne legyen túl sok a megtanulandó új nyelvtan, s hogy a sorrenddel is könnyítsék a tanulók dolgát. Így például a tárgyas ragozás és a tárgyeset egy leckében van, a részes-határozó után következnek a *nekem van valamim* és a *nekem kell*-féle szerkezetek, a felszólító mód után közvetlenül a felszólító mód mellékmondatbeli használatának a leírása következik stb. Arra is törekedtek, hogy a kivételekből csak a fontosabbakat vegyék föl. Az 1. lecke a névelőkkel, a főnevek többes számával, szórendi kérdésekkel, a létigével, a személyes névmásokkal s a kiegészítendő kérdéssel indul. A magyarázatok végig egyszerűek, világosak, kontrasztív szemléletűek. A névszói állítmánnyal a 3. és 4. leckében ismerkedik meg a tanuló: a definíciót (62) didaktikailag igen jól tartom. Helyes, hogy szabályt nem ismételnek meg, csupán utalnak a korábbi magyarázat helyére (például 76): a tanuló örül, hogy nem kell újat tanulnia. Az eldöntendő kérdések hanglejtésének a megtanulása-megtanítása nagyon nehéz. A magyarázat a könyvben (89–90) — kontrasztív szemléltető módszerével — sikeres. Nem tudom, nem lett volna-e jobb az igeragozást előbb tárgyalni, mint ahogy a szerzők tették (az alanyit a 6., a tárgyast a 10. leckében). A modern nyelvtanítás egyik alapelve, hogy az első órától beszéltetni kell a tanulókat. Ha az ígéket nem tudom ragozni, ugyancsak meg van kötve a kezem. Az helyes, hogy az alanyi és a tárgyas ragozás — nyelvtanunk e két nehéz fejezetének a — megtanítása közé nagyobb szünetet iktatunk (ezt tették e könyv írói is): így ugyanis a tanulók „vérvé válhat” az egyik, s mire a másikat tanulják, nem keverik majd őket össze. Azt azonban nem látom eléggé megokoltnak, hogy a tárgyesetet csak a 10. leckében tanítsuk. Hiszen a tárgyrag nagyjából úgy viselkedik, mint a többesjel (ezt az 1. leckében találjuk!), a tárgyesetre igen nagy szükség van (sorrendileg az igekötők, névutók és a birtokos személyjelek elé helyezem), s az alanyi ragozás ismeretében már használható. A *-val/-vel* rag teljes hasonulásos magyarázata mellett tapasztalatom szerint a nyelvészeti iskolázatlanok körében eredményesen alkalmazhatjuk a következőt: „*-val, -vel* (nach Vokal), *-al, -el* (nach Konsonant, mit Konsonantverdoppelung)” (Polyglott Sprachführer Unga-

risch. Köln und München, 1967. 4). Kevésbé lényeges, mégis megemlítenéd: miért nevezik a szerzők az alanyi ragozást *die erste*, a tárgyasat *die zweite Konjugation*-nak? Az eddig használatos *unbestimmte* és *bestimmte*, illetőleg *subjektive* és *objektive Konjugation* (l. Décsy: UAJb. 35 : 311; Tompa: Kleine ungarische Grammatik 64 kk.; Velcsóvné: in: Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Szerk. Rácz E. és Szathmári I. 126—8) mégiscsak többet mond a vele jelölt jelenségről, mint a föntiek. A legjobb — didaktikai szempontból — az *unbestimmte-bestimmte Konjugation* megnevezés, mert amikor a tárgyas ragozás eseteiről szólnak, a németben a *bestimmt* szóval fejezzük ki a *határozott (tárgy)* fogalmát (ahogy egyébként a szerzők is tették: „... ein grammatisch bestimmtes Akkusativobjekt” (174).

A nyelvtani részben a fontosabb kivételek súlyuknak megfelelően szóhoz jutnak. A szerzők a legtöbb esetben őszintén jelzik is (többnyire az *unregelmäßig* szóval, vö. 65, 78, 244, 261, 301, 331, 531 stb.), hogy az általános szabályoktól eltérő esetekről van szó. Úgy gondolom, ha egy-egy kivételes szabály, jelenség több tagot is számlál, helyesebb lenne tanuláslélektani okokból nem kivételekről beszélnünk. Göttingában több tanítványom is mondta, mennyire deprimáló majd minden lecke után a nyelvtani részben a *kivétel(ek)*, *szabálytalan* feliratok megpillantása. A megoldásra a szerzők jó példát adnak: a „regelmäßige Abweichungen” (111, 243 stb.) egészen más reakciót vált ki a tanulóban. De jó ez a módszer is: „die Konjugation von *jön* und *megy*” (78).

Nagy pozitívuma a könyvnek, hogy bemutatja a produktív és gyakori képzőket, didaktikailag jó módszerrel elemezve-szemléltetve a szóképzési mechanizmust. A magyar-nak mint agglutináló nyelvnek a sikeres tanulásához ez föltétlenül szükséges (l. Károly Sándor: NyK. 67 : 288; hogy elődeink munkáit mennyire érdemes böngészgetnünk, szolgáljon bizonyásgul az, hogy Reméle Nep. János 1841-ben megjelent és 6 kiadást megért könyvében külön fejezetben foglalkozik 75 névszó- és 22 igeképzővel: Lehrbuch der ungarischen Sprache. Wien, 1853⁴. 216—23). Arra bátorítanám a szerzőket, egy fejezetben hasonló módszerrel érdemes lenne bemutatniuk a fontosabb magyar összetételi típusokat is. A német és magyar nyelv a szóalkotás eme produktív módját tekintve nagyon hasonló (igen sok összetételünk német mintára alkotott tükörfordítás).

A gyakorlatok az egy-egy leckében tanultak ismétlésére, beidegzésére szolgálnak. Sem új nyelvtani jelenségek, sem új szavak nem fordulnak elő bennük. Több részből állnak, igen változatosak, dicsérendően jók. Kiejtési, nyelvtani gyakorlatok, ügyesen megszerkesztett kiegészítendő mondatok, behelyettesítési feladatok, kérdések, kitérőnyű fordítások, szóképzési feladatok vannak bennük.

3. A könyv fő erényei megítélésem szerint: jól átgondolt, módszertanilag helyes, kontrasztív szemléletű; a mai beszélt magyar nyelv aktív elemeit, szabályait és fordulatait mutatja be didaktikailag jó felosztásban, arányos adagolásban; gyakorlati alapvetésű; csoportos és egyéni tanulásra egyaránt alkalmas. Biztos vagyok abban, hogy ez a könyv még több kiadást is meg fog érni, mert kitűnő munka! Ennek nem mond ellent, hogy bizonyos részletkérdésekben eltérhet véleményünk a szerzőkétől, illetőleg hogy magam is tettem bíráló megjegyzéseket. Több szem többet lát. Mit érdemes változtatni, csiszolni a könyv 2. kiadásában, a szerzők döntenek majd el. A leghivatottabb kritikusok persze azok a német anyanyelvűek lesznek, akik ebből a könyvből tanulnak magyarul. Egy valamit megjósolhatunk: az ismertetett nyelvkönyv szerzői nyugodtan várhatják a címzetek bírálatát is, mert dolgukat magas színvonalon, jól végezték. Örömmel látnánk, ha Juhász János méltán nagy sikerű könyvének (Richtiges Deutsch) magyar megfelelőjét megírnák. Gondolnunk kell a haladókra is!

Kiss Jenő

A nyelvtudomány műhelyéből

Gondolatok a nominális szintagmákról

Kiinduló állításom az, hogy a mai magyar nyelvben sem főnévragozás, sem melléknévragozás, sem névmási ragozás, általában semmiféle névszói ragozás nincsen. A mai magyar nyelvben sohasem az egyes szavakat (a névszókat) ragozzuk, hanem mindig a nominális szintagmát, azaz az NP-t.

He ezt a hipotézist fogadjuk el, akkor a főnevek, melléknévek és névmások viselkedésének eddig sok nem magyarázott vagy nemegységes elv alapján magyarázott vonását vezethetjük egyetlen közös okra vissza, s ezáltal a nyelvi leírásban olyan lényeges általánosítást érhetünk el, ami egyúttal jelentős egyszerűsítéssel is jár.

Állításom bizonyítására az alábbiak során röviden felvillantom a főnév, a melléknév, a névmás és az értelmező néhány olyan — jórészt ismert — vonását, ami feltevésemet támogatja, s egyben éppen hipotézisem által az eddiginél átfogóbb és természetesebb magyarázatot kap.

Előbb azonban egy általános megfontolás.

Köztudomásúan a szavak akkor kapnak ragot, ha konkrét mondatokban meghatározott mondatrészekké válnak. A ragnak éppen az a hivatása, hogy ezt a mondatrészé válást kifejezze. Amíg egy főnév vagy melléknév, vagy bármilyen más szófajú szó csak főnév, melléknév vagy valami egyéb, amíg tehát csak lexikai elem, ami felhasználásra vár a szótárban, addig ragtalan. A rag és a ragozás fogalma ily módon bensőségesen összefügg a mondatbeli funkció, a mondatrészé válás fogalmával. Ebből a szempontból a ragok nem mások, mint szintaktikai jelek, a ragozás pedig alapvetően és elsődlegesen szintaktikai hivatású műveletek összessége. Ez pedig már affelé mutat, hogy mondattani kategóriók, például esetünkben a nominális szintagma, azaz az NP ragozásáról beszélni korántsem olyan természetellenes.

E rövid bevezető után nézzük a magyar nyelvi struktúra néhány konkrét vonását:

1. Hasonlítsuk össze az alábbi három mondatot:

- (1) *Péter talált egy izgalmas könyvet*
- (2) *Péter talált egy izgalmasat*
- (3) *Péter talált egyet*

Az *egy izgalmas könyvet*, az *egy izgalmasat* és az *egy* szakaszok minden különbségük ellenére a mondattani érték tekintetében megegyeznek abban, hogy a mondat többi részével (*Péter talált*) szemben ugyanazt a funkciót töltik be, azaz a mondat tárgyai. A tárgy tudvalevően egy NP, ami a VP-nek van alárendelve.

A három idézett tárgy a belső megszerkesztettség szempontjából lényegesen különbözik. Azt azonban egyértelműen kiolvashatjuk a három példából, hogy amint (1)-től (3) felé haladva csökken a tárgy materiális állománya, annak megfelelően a tárgy ragját mindig egy másik szó veszi át. Másszóval, a tárgyrag mindig a szintagma főtagján jelenik meg (mikor is, értelemszerűen, az egyetlen szóval megvalósított NP esetében ez a szó egyben a főtag is). Azt mondhatjuk tehát, hogy nincs főnévrag, melléknévrag stb., csak tárgyrag van, s ez a tárgyrag mindig a kérdéses nominális szintagma legfontosabb elemén, a főtagján tűnik fel. Így van ez a határozókkal is:

- (4) *Péter szívesen sétál a zöld erdőben*
- (5) *Péter szívesen sétál a zöldben*

A mondatrész, illetve a mondat szempontjából láthatólag teljesen mindegy, hogy milyen szófajú elemen jelenik meg a rag, lényeges az, hogy a főtagon jelenjék meg. Ezt bizonyítják az alábbi — egyébként közismert — példák:

(6) *Nem szeretem a disznó fehéret*

(7) *Ki nem állhatom a piszok akadémikuskodót*

(6) és (7) mondatunk kétféle értelemben is tanulságos.

Annak a körülménynek a következtében, hogy a magyar melléknév jelzői funkcióban morfológiailag változatlan (*egy fehér lepedőt, a fehér lepedőket, a fehér lepedőmet* stb.), (6) *fehéret* elemének megmagyarázásához a főnevesülés folyamata látszott kézenfekvőnek. A melléknév, úgy gondoltuk, akkor válik ragozhatóvá, ha főnévi funkciót lát el, alkalmilag főnévvé válik. Ennek a feltevésnek — tehát, hogy a melléknév főnévi funkcióban válik ragozhatóvá, — véleményem szerint két körülmény ellentmondani látszik. A predikatív funkcióban álló melléknév felveszi a többes szám jelét és a birtokragot

(8) *Azok a házak jehérek*

(9) *Azok a bárányok az én fehéreim voltak*

Az értelmező szerepét betöltő melléknév pedig az esetragokat is felveszi:

(10) *Házakat, fehéreket nem láttam*

Míg (6) esetében a főnevesülés nem okvetlenül idegen gondolat, (8) és főleg (10) esetében igen kevésbé valószínű. Erre az értelmezőnél még majd visszatérünk.

Mind (6), mind (7) esetében a jelző főnév (*disznó* illetve *piszok*). Hasonlóan a *fehéret* problémájához, amit alkalmi főnevesüléssel, a jelzői funkciót betöltő főnevek problémáját melléznevesüléssel, azaz alkalmi melléknévvé válással magyaráztuk. Tehát két eltérő minőségű és egymástól lényegében független folyamatot tételeztünk fel.

Ha elfogadjuk, hogy a rag mindig a nominális mondatrész ragja, s annak főtagján jelenik meg, akkor a fentebbi két folyamat egyetlen tágabb nyelvtani folyamat törvényszerű (és mechanikus) megnyilatkozásává válik. *Fehéret* azért kap esetragot, mert a szintagma főtagja, *disznó* azért nem kap, mert nem főtag. Okoskodásomat az rontaná le, ha valaki független bizonyítékot hozna arra vonatkozóan, hogy a nominális szintagma főtagja csak főnév lehet. Ám tudjuk, hogy lehet nominális szintagma a névmás is, s még ha rendszerint egymagában jelenik is meg, szükségképpen főtag. Továbbá, az alábbi mondat

(11) *Péter ki nem állhatja a komisz fehéret*

világosan mutatja, hogy a szintagma, illetve a rag szempontjából messzemenően közömbös, hogy milyen szófajú elemek valósítják meg a szintagmát, lényeges, hogy az e g é s z s z i n t a g m a ragja a főtagon jelenjék meg. Felvethetné valaki, hogy a *komisz* és a *fehéret* lényegében egyenrangú tagok, s a *fehéret* csak azért kapta meg a ragot, mert történetesen a szintagma utolsó tagja, tehát a végén áll. Viszont minden jel éppen arra mutat, hogy mindig a főtag, mely korántsem mindig a szintagma legmagasabb szófaji rangú eleme, áll az utolsó helyen. Az okoskodást tehát — arra az esetre, amikor, mint itt is, a szintagmában azonos szófajú elemek vannak — meg is fordíthatjuk: A *fehéret* nem azért főtag, mert az utolsó helyen áll, hanem azért áll az utolsó helyen, mert főtag. Kiinduló példáink megfelelő nominális szintagmáinak tehát a valóságos szerkezete az alábbi:

[egy izgalmas könyv] + et

[egy izgalmas] + at

[egy] + et

A rag tehát mindig az egész szintagma ragja, s az csak mintegy technikai véletlen, hogy fizikailag a főtaghoz csatlakozva jelenik meg. A fentebbiekből az is következik, hogy lényegében fennáll az „ahány rag, annyi szintagma” elve. Alábbi mondatunkban

(12) *István ismerte Jánost, Pétert, Ernőt*

a Jánost, a Pétert és az Ernőt megannyi nominális szintagma. Bizonyítja ezt (13):

(13) *István ismerte a gyáva Jánost, az erős Pétert és a komoly Ernőt*

Az olyan mondat, mint (14)

(14) *István ismerte a kiskorú Ferit, Jóskát, Zsigát*

abban az egyik lehetséges olvasatban, hogy „a kiskorú Ferit, a kiskorú Jóskát, a kiskorú Zsigát” nem mond ellen a három tárgyragos főnév önálló szintagma voltának, hisz nyilvánvalóan elliptikus szerkezet, vagyis a jelzőnek mindhárom főnév előtt elő kellett fordulnia, ellenkező esetben a mondatnak csak egyetlen olvasata lehetne, az, hogy Feri kiskorú de Jóska és Zsiga nem.

2. Hogy a nyelv egész mechanizmusában sokkal inkább az összetevők, a szintagmák, így az NP-k játszanak szerepet, nem pedig ilyen vagy olyan szófajú szók, azt jól mutatják a névmások is. Nyitva hagyva azt a lehetőséget, hogy esetenként bizonyos névmások egész mellékmondatokat helyettesítenek, így pl. az *azt* (15)-ben

(15) *Péter szerette, ha sűrűn hull a hó, és Jóska is szerette azt*

alapvetően helytállónak kell tartanunk azt a felismerést, hogy a névmások egy része — így a személyes névmások — nem egy főnevet helyettesítenek, hanem egy egész NP-t. Bizonyítja ezt az alábbi mondatok, illetve az a körülmény, hogy (16) csak (17) módjára pronominalizálható, (18) viszont nyelvtanilag hibás:

(16) *A szegény fiú későn érkezett*

(17) *Ő későn érkezett*

(18) **A szegény ő későn érkezett*

Az *ő* tehát mindig egy NP-t helyettesít, egészében, s nem annak valamelyik tagját. Ha csak egy névszót, például egy főnevet helyettesítene, akkor (18)-nak nyelvtanilag kifogástalannak kellene lennie. Az olyan párhuzamok, mint

(19) *Péter későn érkezett*

(20) *Ő későn érkezett*

nem azt bizonyítja, hogy az *ő* egy főnév helyett áll, hanem azt, hogy a kérdéses főnév (esetünkben a *Péter*) egy NP.

Az utóbbi évek nyelvtani szakirodalmában egyre általánosabbá válik, hogy különbséget tesznek határozott és határozatlan NP-k között. Hogy ez a megkülönböztetés milyen lényeges, azt alább látni fogjuk, ahol is kimutatjuk, hogy a magyar pronominalizáció egész mechanizmusát döntően befolyásolja, határozott vagy határozatlan NP-k névmási átállításáról van-e szó. Előbb azonban nézzük meg, mit jelent az a tény, hogy nem határozott vagy határozatlan főnevekről beszélünk, hanem határozott vagy határozatlan szintagmákról, NP-kről. Ez azt jelenti, hogy a névelő nem egy szó, hanem a szintagma névelője. Ugyanúgy, ahogy a rag nem a főnév vagy valami más névszó ragja, hanem mindig a szintagmának mint egésznek a grammatikai jele, a névelő sem egy névszót tesz határozottá vagy határozatlanná, hanem mindig egy egész szintagmát, egy egész NP-t.

A személyes névmások — mint mondtuk — mindig egy egész NP-t pronominalizálnak, s nem egy névszót. Ezen felül mindig határozottak, tehát határozott NP-t adnak. Ez az oka annak, hogy mind (21), mind (22) hibás mondat:

(21)* *Az ő érkezett hozzánk*

(22)* *Egy ő érkezett hozzánk*

(21)-ben a névelő felesleges, hisz *ő* már önmagában is határozott, (22)-ben viszont a szintagma ellentmondásos lenne.

Fentebbi megállapításunknak látszólag ellentmondanak az *én barátom* típusú szerkezetek. Ezekkel már több helyen foglalkoztam, a teljes problematikára itt nem térek ki. Annyit jegyeznek meg, hogy (23) és (24)

(23) *az én barátom*

(24) *a barátom*

párhuzama, vagyis a nem korreferens! (erről később) névmás törlési lehetősége, ezen felül jelzőszerű változatlansága (*az én barátomat, az én barátomnak* stb.) arra utal, hogy ebben a pozícióban a személyes névmás nem szintagma, nem egy NP-t képvisel, mint egyébkor. Viszont nem is tiszta jelző, mert nincs olyan szerkezet, mint (25):

(25)* *egy én barátom*

Ezen túl van még egy jellegzetes korlátozás, nevezetesen az, hogy ha a birtokos jelző személyes névmás és egyéb jelző is van a szintagmában, akkor a személyes névmás helye szigorúan kötött:

(26) *az én kedves barátom*

(27)* *a kedves én barátom*

Ezt a kérdést itt tovább nem bogyozzuk, mert nem mond ellent alapvető tételünknek, ti. annak, hogy nem szavakat ragozunk, hanem NP-ket. A kérdéses jelenségek csak a személyes névmás néhány sajátos korlátozására mutatnak rá, arra, hogy az ugyan rendszerint egy határozott NP, így (20)-ban és (28)-ban is

(20) *Ő későn érkezett*

(28) *Ő, a szerencsétlen, későn érkezett*

viszont az ún. birtokos jelzői szerepben láthatólag nem az.

(28)-ról csak annyit, hogy az értelmező a jelen esetben jelzős szerkezetből aligha származtatható, hisz nincs olyan, mint (29):

(29)* *A szerencsétlen ő későn érkezett*

Maradna a vonatkozó mellékmondatból való eredeztetés:

(30) *Ő, aki szerencsétlen, későn érkezett*

Ezzel az elképzeléssel szemben azért voltam mindig aggályos, mert az értelmezett és az értelmező sok tekintetben úgy viselkedik, mint két mellérendelt elem, hisz az értelmező is felveszi a megfelelő ragokat, vagyis az is szintagma(főtag). Bármilyen legyen tehát az értelmező eredete, úgy viselkedik az, mint egy önálló NP. Így ha materiális állományát csökkentjük, a szintagma ragját mindig a megmaradó szavak veszik át:

(31) *Őt, a szerencsétlen fiút, alig ismertem meg*

(32) *Őt, a szerencsétlent, alig ismertem meg*

Összefoglalva elmondhatjuk, számos jel arra mutat, hogy mind a ragozás, mind a névelőzés nem az egyes névszók illetve névszótípusok, hanem közvetlenül a nominális szintagmák ügye. A ragok nem szavak, hanem NP-k mondatbeli funkcióit tüntetik ki, a névelők pedig NP-k határozottságát, illetve határozatlanságát jelzik. A szintagmák igazi szerkezetei tehát az alábbi módon képzelhetők el:

[[egy [fehér eger]] + et

[[a [régi barát]] + nak

3. A legfontosabb bizonyítékát annak, hogy a határozottság, illetve a határozatlanság nem egyszerűen szavak, hanem összetevők, tehát szintagmák ügye, a magyar pronominalizáció bizonyos alapvető törvényszerűségeiben találhatjuk meg. E törvényszerűségek közül a legevidensebbeket kiolvashatjuk az alább következő példákból. Kiinduló mondatunk legyen (33):

(33) *A fiú ismerte a lányt, de a lány nem ismerte a fiút.*

Azt látjuk, hogy pl. *a fiú* mind előre, mind hátra, mind teljesen pronominalizálható úgy, hogy közben a korreferencia megmarad:

(34) *A fiú_i ismerte a lányt, de a lány nem ismerte őt_i*

(35) *Ő_i ismerte a lányt, de a lány nem ismerte a fiút_i*

(36) *Ő_i ismerte a lányt, de a lány nem ismerte őt_i*

Pontosan így viselkedik (33) két korreferens *a lány* szakasza is:

(37) *A fiú_i ismerte a lányt_i de ő_i nem ismerte a fiút*

(38) *A fiú_i ismerte őt_i, de a lány_i nem ismerte a fiút*

(39) *A fiú_i ismerte őt_i, de ő_i nem ismerte a fiút*

Mármost döntő fontosságú mozzanat, hogy mind *a fiú*, mind *a lány* szakaszok határozott NP-k. A határozott NP-k tehát előre, hátra és teljesen pronominalizálhatók úgy, hogy az eredeti korreferencia megmarad.

Radikálisan megváltozik a kép, ha a határozott NP-k helyébe határozatlan NP-k lépnek. Nézzük csak:

(40) *A fiú_i ismert egy lányt_i, de ő_i nem ismerte a fiút*

(41) *A fiú_i ismerte őt, de egy lány_i nem ismerte a fiút*

(41) kifogástalan mondat, csak az *őt* és az *egy lány* között nincs korreferencia, voltaképpen tehát nem került sor pronominalizációra. (Később szólnunk arról, hogy pusztán egy névmás jelenléte még nem okvetlenül jelenti, hogy pronominalizáció ment végbe.)

A pronominalizáció nem elszigetelt jelenség, hanem sajátos esete egy tágabb nyelvtani kategóriának, a korreferenciának. A korreferencia két nominális elem olyan viszonya, amelynek esetében a nominális elemek mint egy korreferencia tagjai ugyanarra a dologra vonatkoznak. Nézzük meg most a nem pronominalizációs jellegű korreferencia eseteit, s azok alapján próbáljuk kihámozni a pronominalizáció fentebb említett törvényszerűségeinek magyarázatát:

(42) *Péter ismerte a lányt_i, de a lány_i nem ismerte Pétert*

(43) *Péter ismert egy lányt_i, de a lány_i nem ismerte Pétert*

(44) *Péter ismert egy lányt, de egy lány_i nem ismerte Pétert*

(45) *Péter ismerte a lányt, de egy lány_i nem ismerte Pétert*

(42) és (43) kifogástalan abban az értelemben, hogy az *a lányt*—*a lány*, illetve *egy lányt*—*a lány* párok korreferensek, ezzel szemben (44)-ben és (45)-ban az *egy lányt*—*egy lány* illetve az *a lányt*—*egy lány* párok között korreferencia nincs, következésképpen nem párok.

(42) és (43) abban különbözik (44)-től és (45)-től, hogy az utóbbi két mondatban a feltételezett korreferencia második tagja határozatlan NP (*egy lány*). A korreferenciát tehát láthatólag nem érdekli, hogy az első tag határozott vagy határozatlan, de ahhoz, hogy korreferencia állhasson fenn, a második tagnak mindig határozottnak kell lennie. Ezt a jelenséget az alábbi módon foglalhatjuk össze:

határozott NP	—	határozott NP:	lehet korreferens
határozatlan NP	—	határozott NP:	lehet korreferens
határozatlan NP	—	határozatlan NP:	nem lehet korreferens
határozott NP	—	határozatlan NP:	nem lehet korreferens

Másszóval: A határozatlan NP csak előre lehet korreferens és csak akkor, ha az utána következő korreferenciatag határozott. A határozott NP lehet korreferens előre és hátra, hátra mindig, de előre csak akkor, ha a második tag határozott.

Ez viszont teljes mértékben megegyezik azzal, amit fentebb a pronominalizációról mondtunk, hogy ti. a határozott NP mindig előre, mind hátra, mind teljesen pronominalizálható, viszont a határozatlan csak előre és csak akkor, ha a korreferencia később következő tagja határozott. (42)-es példamondatunk így hangzott:

(42) *Péter_i ismerte a lányt_{ii}, de a lány_{ii} nem ismerte Pétert_i*

Láttuk már (34)-(39) példáink esetében), hogy a fentebbi mondat mindkét korreferenciájának mindkét tagja előre, hátra és teljes egészében pronominalizálható. Ugyanez vonatkozik (43)-re is, amely így szólt: *Péter_i ismert egy lányt_i, de a lány_i nem ismerte Pétert_i*.

(43) *Péter_i ismert egy lányt_{ii}, de a lány_{ii} nem ismerte Pétert_i*

(46) *Péter_i ismert valakit_{ii}, de a lány_{ii} nem ismerte Pétert_i*

(47) *Péter_i ismert valakit_{ii}, de ő_{ii} nem ismerte Pétert_i*

Ezzel szemben (44) és (45), az a két mondat, amelyben a vélt korreferencia másodíkt tagja határozatlan NP volt — nem pronominalizálható, legalábbis úgy nem, hogy korreferencia jöjjön létre. (Pronominalizációról valójában csak korreferencia esetén beszélhetünk, vagyis ha kitűnik a mondatból, hogy mi lett pronominalizálva. Az *Ő ismét késett* mondatban ugyan van névmás, de nem beszélhetünk pronominalizációról, mert a mondatból nem derül ki, melyik NP lett pronominalizálva, mivel az *ő* nem korreferens semmivel.) De nézzük (44) átállítási lehetőségeit:

(48) *Péter_i ismert egy lányt, de valaki nem ismerte Pétert_i*

(49) *Péter_i ismert valakit, de egy lány nem ismerte Pétert_i*

(50) *Péter_i ismert valakit, de valaki nem ismerte Pétert_i*

(45) pedig ha a két középen elhelyezkedő nomen helyébe megfelelő névmást állítunk, az alábbi mondatokat adja:

(51) *Péter_i ismerte a lányt, de valaki nem ismerte Pétert_i*

(52) *Péter_i ismerte őt, de egy lány nem ismerte Pétert_i*

(53) *Péter_i ismerte őt, de valaki nem ismerte Pétert_i*

Mihelyt a második NP-t határozottá tesszük, illetve helyébe határozott névmást illesztünk, a korreferencia helyreáll, függetlenül attól, hogy az első tag határozott vagy határozatlan:

(54) *Péter_i ismerte őt_{ii}, de ő_{ii} (az_{ii}) az a valaki_{ii} nem ismerte Pétert_i*

(55) *Péter_i ismert valakit_{ii}, de ő_{ii} (az_{ii}) az a valaki_{ii} nem ismerte Pétert_i*

Noha a jelen esetben nem akartam a magyar pronominalizációt önálló vizsgálat tárgyává tenni, részletesen azzal másutt foglalkozom, néhány tanulságot talán itt is levonhatunk. A pronominalizáció láthatólag része, speciális esete egy tágabb és alig vizsgált nyelvtani kategóriának, a korreferenciának. A korreferencia természetesen nem azonos a hagyományos nyelvtani egyezéssel. Példáink esetében az *egy lányt* — *a lány*, az *őt* — *a lány* stb. korreferencia párok eltérő esetben álltak, s ez a korreferenciát mégsem akadályozta meg. Ugyanakkor a korreferenciapároknak minden jel szerint meg kell egyezniük szám tekintetében. Ez azonban nem jelenti azt, hogy két elem, amely számban megegyezik, okvetlenül korreferens. *A házak fehérek* mondat *házak* és *fehérek* eleme számban egyezik, mégsem korreferensek. Általában annyi bizonyosnak látszik, hogy különbséget lehet tenni teljes és részleges korreferencia között. A teljes korreferencia esetén ugyanaz az elem korreferens önmagával (pl. $\delta_i - \delta_i$; *egy lányt_i - a lány_i*). Ilyenkor nemcsak a jelölés, de a jelentés is azonos. A részleges korreferencia esetén (*egy lányt_i - ő_i*), csak jelölésbeli, referenciális azonosság áll fenn. A korreferencia mindig NP-k viszonya. Ezért lehet korreferencia névmások és névmások, névmások és más típusú nominális szintagmák között. *A házak fehérek* mondat *házak* és *fehérek* eleme azért nem lehet korreferens, mert *fehérek* nem NP hanem VP. Viszont lehet korreferens az értelmező és az értelmezett, mert mindkettő NP.

A pronominalizáció tehát a korreferenciának egyik — bár valószínűleg legfontosabb — esete és azt mutatja, hogy a mondaton belüli utalásnak és vonatkoztatásnak ez a rendkívül fontos eljárása az NP-k szerint, azokhoz igazodva, azok határozott, illetve határozatlan jellegétől függően megy végbe.

4. Ha elfogadjuk, hogy legalábbis elvben nem névszóragozásról és névszónévelőzésről, hanem NP-ragozásról és névelőzésről kell beszélnünk, tehát ha abból indulunk ki, hogy a szavak nem mint ilyen vagy olyan szófajú szavak lépnek szintaktikai kapcsolatokra, hanem mindennek előtt és alapvetően mint szintagmák, akkor a hipotézisnek a már említetteken kívül még több következménye is lehet.

Hipotézisünk alapján bizonyos mértékig pl. gyengül a jelzőnek mint önálló mondat-

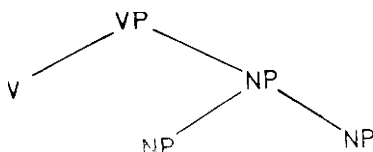
résznek a pozíciója. A jelző nem önálló NP, hanem mindig egy NP része. Másszóval: a jelző sohasem főtagja egy nominális szintagmának. Ha azzá válik (*egy érdekeset*), akkor, megszűnik jelző lenni és NP-vé lép elő. Ez az oka annak, hogy nincs határozott és határozatlan jelző; csak NP lehet határozott vagy határozatlan. Disztribúciós próbáinkból tudjuk hogy a jelző szabadon törölhető anélkül, hogy a törlés átalakítást követelne meg a mondaton. Ez az oka annak, hogy a jelző mintegy kívül marad a mondat szerkezetén, megfogható grammatikai szerepe nem igen van, inkább csak szemantikai. Valami hasonlót — kisebb fokú szerkezeti kötöttséget — mutatnak azok a határozók is, amelyeket nem nominális szintagma valósít meg, hanem határozószó.

Hipotézisünk nagymértékben a magyar nyelvre korlátozódik. A mai németben ahol olyan szerkezetek járnak, mint *einen guten Gelehrten*, azaz a szintagma minden egyes eleme ragot kap, a kérdések eleve más összefüggésben vetődnek fel. Elhangzott már olyan vélemény is, hogy az ilyen, illetve hasonló esetekben mindhárom tag NP. De ez bennünket most nem érdekel.

Végezetül kötelességünk rámutatni egy olyan nehézségre, amit hipotézisünk nem old meg, sőt amit voltaképpen az hív életre. Azt mondtuk, hogy nem a főnév határozatlan, hanem az egész szintagma, azaz az NP. Mármost nyilvánvaló, hogy (56) mondatunkban

(56) *Péter ismer egy fiút és egy lányt*

mind az *egy fiút*, mind az *egy lányt* egy-egy NP, de az egész *egy fiút és egy lányt* szerkezet is egy NP. Az igei főszintagma belső szerkezete tehát ilyesféle lesz:

Mármost példánk esetében nyilvánvaló, hogy a felső, a domináns NP, tehát az egész tárgy határozatlan lesz, mivel a két alárendelt NP egyformán határozatlan. De mi történik akkor, ha az egyik alárendelt NP határozott, a másik határozatlan? Sajnos, közismert okoknál fogva a tárgy nem a legalkalmasabb a probléma érzékeltetésére. Ugyanis nyilvánvaló, hogy az alábbi két mondatban

(57) *Péter ismerte a fiút és egy lányt*

(58) *Péter ismert egy lányt és a fiút*

a tárgyas ragozás megsértése miatt eleve valami fonákságot érzünk. A kérdéses jelenséget azonban határozói funkcióban álló NP-k segítségével is kifejezhetjük. Nézzük az alábbi mondatot:

(59) *Péter a barátjával és egy kutyával sétál*

Hogy az ilyen esetekben a fölöttes NP határozott-e vagy határozatlan, vagy esetleg nincs is fölöttes NP, azt nem tudom.

Végezetül még valamit: Vajon a fentebb előadottak azt jelentik, hogy nyelvtanaink ragozási paradigmái érvénytelenek? Gyakorlatilag aligha adhatjuk fel azokat. De mindig tudatában kell lennünk annak, hogy a szavak — pl. a főnevek — nem mint főnevek kapják ezeket a ragokat, hanem mint nominális szintagmák főtagjai. Elvileg tehát helyesebb szintagmaragozásról vagy NP-ragozásról beszélni, s az egyes szóosztályok ragozási típusait talán úgy foghatnánk fel, mint különböző deklinációit ennek az NP-ragozásnak.

A mellérendelt és az alárendelt mondatok gyakoriságának vizsgálata Nagykónyi nyelvjárásában*

I.1. Anyanyelvjárásomban, a Tolna megyei Nagykónyiban végzett korábbi megfigyeléseim, a rendelkezésemre álló (magnetofonnal gyűjtött) viszonylag nagy mennyiségű szöveg, és nem utolsósorban Deme László Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata című, sok segítséget jelentő könyve (a továbbiakban: Mszerk.) ösztönöztek arra, hogy kísérletet tegyek nyelvjárásunk jellemző vonásairól képet adni a mondat-tan terén.

1974 októberében lehetőségem adódott arra, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportjában előadjam az egyes mondat-hosszúsági csoportok (az egyszerű és a különböző számú tagmondatból álló összetett mondatok) gyakoriságára és a szerkesztettségre vonatkozó vizsgálataim eredményét, ugyancsak a Nagykónyiban gyűjtött nyelvjárási szövegek alapján. Mivel megvan a reménye annak, hogy az akkor elmondottak napvilágot látnak a Magyar Nyelvjárások következő (XXI.) kötetében, ezért itt csak azokról a legfontosabb kérdésekről ejtek röviden szót, amelyek tanulmányom mód-szerének, céljának a megvilágításához szükségesnek mutatkoznak.

Nem szólok itt a népnyelvi mondat-tan elhanyagolásának okairól,¹ nem beszélek pl. a magnetofonnal végzett fölvételkészítés módszeréről, az adatközlők kiválasztásáról, a lejegyzésről, a mondat-határok megállapításának nehézségeiről és módjairól, mert — ha viszonylag röviden is — az előzőekben említett debreceni előadásomban szó ejt-hettem minderről.

2. A magnetofonnal gyűjtött és arról lejegyzett anyagom alapján szinte kínálkozott az a megoldás, hogy témakör szerint két (I., illetőleg II. jelzetű), egyenként kb. 54 gépelt lapnyi (kb. 100 000 betűhelynyi, azaz kb. 2,5 szerzői ívnyi) szöveg-mennyiséget válasszak a vizsgálat egy-egy korpuszául. Az I. szövegcsoporthoz (korpuszhoz) *m u n k a f o l y a m a t, g a z d á l k o d á s* címszóval, a II. szövegcsoporthoz *é l m é n y e l m o n d á s* címmel foglaltam egybe. Ilyen felosztással annak a reménye is megcsillant, hogy esetleg bizonyos témaköri, műfaji különbségek is megragadhatók lesznek, hiszen az első témakörbe érzelmentől mentesebb, objektívebb, közlelőbb jellegű, a másodikba pedig érzelmi töltésű, jobban átél, szubjektívebb jellegű szöveg-egységek kerültek be.

Mindkét szövegcsoporthoz 12 adatközlőtől választottam ki egy-egy — nagy-betűvel jelzett — szöveg-egységet, mégpedig nemek és nemzedékek szerint is egyenlő arányban, vagyis 6 nő, 6 férfi, életkor szerint pedig 4 idős (60 éven felüli), 4 középkorú (35–50 év közötti; egy kivétellel, mert ide soroltam az *U* egység 56 éves adatközlőjét) és 4 fiatal (35 éven aluli) adatközlőt választottam. Ez azt jelenti tehát, hogy minden életkor szerinti kategóriában nemenként két-két adatközlő szerepel.

Az egy-egy adatközlőtől választott szöveg-egység terjedelme a legtöbb esetben 4–5 gépelt lap, ettől azonban lefelé is, fölfelé is van eltérés; a legkisebb terjedelmű szöveg kb. másfél lapnyi, a leghosszabb pedig kb. 7,5 lap terjedelmű. Ezt az eltérést azért talál-tam megengedhetőnek, mert az egyes szöveg-egységek adatait — mindenütt, ahol szükség volt rá — százalékosan is értékeltem.

* Részlet egy nagyobb munkából.

¹ Időközben Kiss Jenő is részletesebben kifejtette ezt a kérdést (Nyr. 100: 84–5).

A szövegegységek kiválasztásában természetesen gondot fordítottam arra, hogy mindkét szövegcsoporthoz belül nemek és nemzedékek szerint is (nagyjából) egyenlő mennyiségű szövegek legyenek. A reprezentatív szövegek aránya mind az I., mind a II. szövegcsoporthoz a következőképpen alakult: kb. 27 lapnyi mennyiség szerepel a nőktől és a férfiaktól is, életkor szerint pedig kb. 18 lap terjedelmű szöveget választottam az idősektől, a középkorúaktól és a fiataloktól egyaránt. Az anyag megoszlása adatközlőnként (életkorukat a nevük után zárójelben közlöm) a két korcsoportban a következő:

I. Szövegcsoporthoz

- A: özv. Gergály Pálné (62 é.): A mosásról
- B: Szabó Józsefné (61 é.): A borecetkészítésről
- C: Drávecz Ferencné (46 é.): Az aratásról és a rozseséplésről
- D: Steiner Jánosné (41 é.): A kendertermesztésről
- E: Fellinger Istvánné (33 é.): A paprika és a káposzta termesztése
- F: Szabó Istvánné (28 é.): A konyhakerti növények termesztése
- G: Bognár József (69 é.): Az állattartásról
- H: Szabó József (63 é.): A szőlőművelésről
- I: Breitenstein István (48 é.): A napraforgó termesztése
- J: Fellinger István (39 é.): A burgonya termesztése
- K: Poszpis László (34 é.): A szántásról
- L: Szabó István (34 é.): A kukoricatermesztésről

II. Szövegcsoporthoz

- M: özv. Steiner Imréné (79 é.): Kislánykori emlékeim
- N: Szabó Józsefné (60 é.): Gyarmekkori és fiatalkori emlékeim
- O: Drávecz Ferencné (46 é.): Iskoláskori élményeim
- Ö: Tóth Gyuláné (38 é.): A gyermekjátékokról és a viseletről
- P: Fellinger Istvánné (33 é.): Lakodalmi élményeim
- R: Bakarecz Jánosné (33 é.): Fiatalasszony koromban történt
- S: Gergály Mihály (72 é.): Katonaélményeimről
- T: Szabó József (63 é.): A tutyizásról
- U: Szalai Károly (56 é.): A takarodásról és a masinálásról
- Ú: Breitenstein István (48 é.): Legénykori emlékeim
- V: Szabó István (34 é.): Amikor én gazdálkodni kezdtem
- Z: Drávecz Károly (26 é.): Hogyan lettem kőműves?

3. E két szövegcsoporthoz alapján végeztem el tehát nemcsak az egyes mondat-hosszúsági csoportok gyakoriságának elemzését, hanem a tanulmányom címében jelzett témának, a mellérendelt és az alárendelt összetett mondatok megterheltségének a vizsgálatát is, vagyis azt, hogy az egyes mondatösszetevők hogyan kapcsolódnak egymáshoz, mekkora az egyes kapcsolásformák (a mellérendelők és az alárendelők; a mellérendelteken belül a kapcsolatos, ellentétes, választó, következtető, az okadó és a kifejtő magyarázó mondatípusok, az alárendelteken belül pedig az alanyi, állítmányi, tárgyi, határozói, minőségjelzői és a birtokos jelzői mellékmondatok) gyakorisága.

A kapcsolások vizsgálatában és a bonyolultsági mutató keresésében is Deme László módszertani elveit, eljárását vettem figyelembe (l. részletesebben: Mszerk.161–86) és terminológiáját megtartva, vizsgálati célnak megfelelően alkalmaztam módszerét

Dolgozatomban a következő, gyakori rövidítések (vö. Mszerk. 135) szerepelnek:

+	= kapcsolatos viszony
≠	= ellentétes viszony
v	= választó viszony
←	= következtető viszony
→	= okadó magyarázó viszony
[->	= kifejtő magyarázó viszony
á	= állítmányi mellékmondat
a	= alanyi mellékmondat
t	= tárgyi mellékmondat
h	= határozói mellékmondat
jm	= minőségjelzői mellékmondat
jb	= birtokos jelzői mellékmondat

Előfordul még egy-két egyéb rövidítés is tanulmányomban, ezeknek a magyarázatát menet közben, az anyag tárgyalása során adom meg.

II. A kapcsolások vizsgálata és a bonyolultsági mutató keresése az I. korpuszban

1. Az egyes mondathosszúsági csoportok vizsgálata fényt derített arra, mennyire tarthatatlan az a helyenként és időnként még felbukkanó elképzelés, hogy a parasztember majdnem kizárólag egyszerű mondatokkal fejezi ki gondolatait, hiszen ezeknek száma mindkét szövegcsoporthoz kb. egyharmada az összes mondaténak, nagyjából ugyanennyi a két tagmondatból álló összetett mondatok gyakorisága, és majdnem harmadrésznyi a három és háromnál több tagmondatos összetett mondatok együttes részesedése.

Az egyes mondathosszúsági csoportok gyakoriságára vonatkozó adatok kétségtelenül érdekesek, sokatmondók, de arra nem adnak — nem is adhatnak — választ, hogy pl. milyen mértékű a mellérendelt és az alárendelt összetett mondatok részesedési aránya, illetőleg ezeken belül milyen gyakoriak az egyes mondatfajták, tehát a mellérendeltek állományában a kapcsolatos, ellentétes, választó, következtető és magyarázó (okadó és kifejtő) mondatoké, az alárendeltek között pedig az alanyi, állítmányi, tárgyi, határozói és jelzői tagmondatoké. Márpedig érdekesnek és hasznosnak ígérkezik annak a vizsgálata is, hogy vajon igaz-e, vagy egyáltalán van-e valami igazságmagva egy másik nyelvészeti babonának, miszerint a parasztember beszédére az összetett mondatok közül a mellérendeltek inkább jellemzőek, mint az alárendelt mondatok.

2. A kapcsolások vizsgálatában is Deme László módszere szerint (Mszerk. 161 — 3) végeztem el a számításokat, szintén két fő szempontot tartva szem előtt: a kapcsolás minőségét (mellérendelő vagy alárendelő) és a kapcsolás szintbeli helyzetét. Az utóbbinál nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a mellérendelés mindig ahhoz a szinthez tartozik, amelyik *e*n kapcsol, az alárendelés pedig ahhoz a szinthez, amelyik *r*ő*l* kapcsol.

Mindezek alapján a következő számszerű összesítést végeztem el a kapcsolásokról:

2/2 csoport

[illegible]

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	%
á	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0 = 1	0,39
a	1	0	4	2	0	0	5	7	0	3	1	2 = 25	9,99
t	0	1	1	4	1	0	0	2	0	1	1	2 = 13	5,17
h	12	6	29	43	6	14	11	29	6	8	15	8 = 187	74,50
j _m	4	2	1	4	2	1	4	3	0	2	1	1 = 25	9,99
j _b	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0 = 0	0,0
												251	

3/3 csoport

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	%
+	12	7	9	17	16	15	29	15	7	8	7	9 = 151	74,75
≠	0	0	0	2	0	3	0	1	0	1	2	1 = 10	4,95
v	0	0	1	1	1	2	0	0	0	0	1	0 = 6	2,97
↑	0	1	1	1	0	2	1	1	0	2	1	0 = 10	4,95
↓	1	1	1	0	1	0	4	2	0	1	2	1 = 14	6,93
T	2	0	0	0	0	2	0	2	1	1	1	2 = 11	5,44
												202	

[illegible]

Alárendelő kapcsolások

a) felső szinten

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	%
á	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0 = 1	0,46
a	0	0	2	0	0	1	2	9	0	0	1	4 = 19	8,87
t	1	0	1	0	3	1	0	1	0	1	0	2 = 10	4,67
h	18	7	12	29	14	18	13	22	1	10	12	9 = 165	77,10
j ^m	0	0	0	3	1	0	7	4	0	2	0	2 = 19	8,87
j ^b	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0 = 0	0,0
												214	

b) első alárendelésben

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	%
a	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0 = 0	0,0
a	0	0	1	0	0	0	0	2	0	0	0	1 = 4	12,50
t	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0 = 1	3,12
h	2	0	4	2	3	2	2	3	0	1	5	1 = 25	78,12
j _m	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0 = 2	6,25
j _b	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0 = 0	0,0
												32	

A 4/4, 5/5 és 6/6 csoport egyesített értékei

Mellérendelő kapcsolások
a) felső szinten

[illegible]

b) első alárendelésben

[illegible]

3. Ha a kapcsolások számadatait összesítjük, akkor az I. szövegcsoportban a következő értékeket kapjuk:

2/2 csoport: 193 mellérendelő és 251 alárendelő kapcsolás

3/3 csoport: 242 mellérendelő és 246 alárendelő kapcsolás

4/4, 5/5 és

6/6 csoport: 251 mellérendelő és 275 alárendelő kapcsolás

Összesen tehát az I. korpuszban 687 mellérendelő és 772 alárendelő kapcsolás található, vagyis az összes kapcsolásnak 47,09%-a mellérendelő, 52,91%-a pedig alárendelő. A hatnál több tagmondatból álló összetett mondatokat sem itt, sem a II. szövegcsoportban nem vettem be a vizsgálatba, mert ezeknek a száma elenyészően csekély (az I. korpuszban mindössze 6, a II. korpuszban pedig csak 5 mondategész).

Lássuk most adatainkat további részletezésben! A beszéd szintjén (a felső szinten) mindegyik mondat hosszúsági csoportban az alárendelő kapcsolások száma valamivel nagyobb, mint a mellérendelőké (a 2/2 csoportban a fentekben már láttuk, a 3/3 csoportban 214 alárendelő kapcsolásra 202 mellérendelő jut, a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban 216 alárendelő és 180 mellérendelő kapcsolás van). Összesítve tehát a beszéd szintjén 681 alárendelő kapcsolásra 575 mellérendelő esik, azaz itt a kapcsolásoknak 54,22%-a alárendelő, 45,78%-a pedig mellérendelő.

Az alsóbb (első és második alárendelési) szinteken némileg megváltozik a kép: a 3/3 csoportban első alárendelésben 41 mellérendelő kapcsolás és 32 alárendelő található, a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban az első alárendelésben 64 mellérendelő és 46 alárendelő kapcsolás van, a második alárendelésben pedig 7 mellérendelőre 13 alárendelő kapcsolás esik. Itt tehát anyagomban a mellérendelések javára billen a mérleg: 112 mellérendelő kapcsolásra 91 alárendelő jut, vagyis a mellérendelő kapcsolások részesedése 55,17%, az alárendelőké pedig 44,83%. Ezek az adatok — bár a számuk az I. szövegcsoport összes kapcsolásához viszonyítva nem nagy — megerősítik Deme Lászlónak az írott nyelvi szövegekre vonatkozó megállapítását, hogy a mellérendelések részesedési aránya szintmélységenként növekszik (Mszerk. 173).

Összegezve tehát végül is azt állapíthatjuk meg, hogy az I. korpuszban — amint már láttuk — majdnem százszal több az alárendelő kapcsolásformák száma, mint a mellérendelőké. S ha valóban igaz — márpedig annak látszik —, hogy a két kapcsolásforma közül logikailag is, grammatikailag is az alárendelő a bonyolultabb, a „tartalmasabb”, a mellérendelő pedig az egyszerűbb, akkor a fentiek alapján teljesen elfogadhatatlan — legalábbis Nagykőnyi község nyelvjárására — az a korábbi, nyelvjárási irodalmunkban nemritkán felbukkanó nézet, amely szerint a népnyelvre a mellérendelés sokkal inkább jellemző, mint az alárendelés.

4. A kapcsolásoknak a szövegek vizsgálatában betöltött szerepéről, értékéről szólva teljes mértékben egyetérthetünk Deme Lászlóval, aki erről a következőket írta: „De a kapcsolások száma csak az egyik, mégpedig a kevésbé mély jellemző. Fontosabb ennél minőség megoszlásuk. A kapcsolásformáknak vannak gyakoribb és ritkább, s a kifejezett viszonyt tekintve „egyszerűbb” és „bonyolultabb” fajtái mind a mellé-, mind az alárendelésben” (Mszerk. 165). A továbbiakban fontos tehát azt is összesíteni, hogy a mellérendelő és az alárendelő kapcsolásformáknak mennyire gyakoriak az egyes típusai.

A mellérendelő kapcsolások közül a kapcsolatosak részesedése szembetűnően nagy: a beszéd szintjén a 2/2 csoportban 68,38%, a felső szinten a 3/3 csoportban 74,75%, a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban pedig együttesen 75,55%, tehát a mondat hosszúság növekedésével valamelyest emelkedik a kapcsolatosak gyakorisága is. Az alsóbb szinteken viszont

— némileg meglepően — csökken a kapcsolatos mondatok megterheltségi foka, hiszen az első alárendelésben (a 3/3 csoportban) 46,34%, a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban pedig 56,25% a részesedési arányuk. A többi mellérendelő kapcsolásformához viszonyítva még így is ezek a legmagasabb értékek. A kapcsolatos mondatoknak az alsóbb szinteken tapasztalható, relatíve alacsonyabb részesedését, azt hiszem, némileg azzal magyarázhatjuk, hogy itt a részértékek szórása már meglehetősen nagy.

A mellérendelésen belül az ellentétes, választó, következtető, okadó és kifejtő magyarázó viszonyú kapcsolások együttes részesedése sem nagy, ezek közül különösen a választó és a következtető kapcsolásformáknak az előfordulása rendkívül ritka. Az ellentétes és az okadó magyarázó viszonyú kapcsolásra is elég kevés példát találunk. Néhány esetben relatíve magas részesedési arány is előfordul: a kifejtő magyarázó kapcsolás részesedése a 3/3 csoportban első alárendelésben 19,51%, ugyancsak első alárendelésben a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban 18,75%; második alárendelésben az ellentétes kapcsolásmód 28,57%-os, az okadó magyarázó kapcsolásforma pedig 42,85%-os részesedési aránnyal fordul elő. Ezek a %-ban kifejezett, viszonylag magas részesedési értékek azzal magyarázhatók, hogy az alsóbb szinteken az egyes részértékek szórása nagyon nagy.

Az alárendelő kapcsolásformák közül a határozóiak részesedése feltűnően nagy: a beszéd szintjén a 2/2 csoportban 74,50%, a felső szinten a 3/3 csoportban 77,10%, a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban pedig 70,83%. Az alsóbb szinteken is a határozói kapcsolásmódok dominálnak, hiszen első alárendelésben a 3/3 csoportban 78,12%, a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban pedig 63,04% a részesedésük, továbbá a második alárendelésben 76,92%-os a gyakoriságuk. Az állítmányi és a birtokos jelzői kapcsolásmódok megterheltségi foka mind a beszéd szintjén, mind az alsóbb szinteken rendkívül kicsi, majdnem a nullával egyenlő. Az alanyi és tárgyi kapcsolásformák részesedési aránya is elég csekély, hasonlóképpen a minőségjelzői is. Ez utóbbinak a megterheltsége csupán a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban az első alárendelésben éri el a 15,21%-ot, a második alárendelésben pedig a 15,38%-ot, de még itt is nagyon alatta marad azoknak az értékeknek, amelyeket Deme László az írott nyelvi szövegek elemzésében a minőségjelzői kapcsolások gyakoriságára kapott (Mszerk. 167–72).

5. A kapcsolások számszerűségének mérésére, jellemzésére vezette be Deme László a *bonyolultsági* mutató fogalmát, amely tulajdonképpen egy adott szöveg-egység összes kapcsolásának és az ezeket magukban foglaló mondategységeknek a hányadosa (l. részletesebben Mszerk. 163–4). Mivel a kapcsolások száma mindegyik mondat-egységben mindig eggyel kevesebb a benne foglalt tagmondatok számánál, ezért az I. szöveg-csoport bonyolultsági mutatóját az alábbi képlet segítségével kapjuk meg:

$$B = \frac{426 \cdot 0 + 445 \cdot 1 + 245 \cdot 2 + 110 \cdot 3 + 31 \cdot 4 + 14 \cdot 5 + 5 \cdot 6 + 1 \cdot 7}{426 + 445 + 245 + 110 + 31 + 14 + 5 + 1} = \frac{1496}{1277} = 1,17 \text{ c/m}$$

A fenti képletben a B a bonyolultsági fok jelölője, a c/m jelzés pedig a mondat-egységenkénti kapcsolás. Ezek szerint tehát az I. korpuszban minden mondategységre (az egyszerűeket is beleszámítva) átlagban 1,17 kapcsolás esik. Ha az egyszerű mondatokat kihagyjuk a számításból, minthogy nincs bennük kapcsolás, akkor az összetett mondatokra vonatkozó (B^o jelzésű) bonyolultsági mutatót kapjuk meg (mő az összetett mondat jele):

$$B^o = \frac{1496}{851} = 1,75 \text{ c/mő}$$

Ez azt jelenti, hogy az I. korpuszban az összetett mondatokra átlagban 1,75 kapcsolat jut. Az egész korpuszra kapott átlagértékek (1,17 c/m, illetőleg 1,75 c/mő) közötti különbség nagyságát a szövegben szereplő egyszerű mondatok határozzák meg, és kettő hányadosával szemléltethető:

$$B_0/B = 149\%$$

6. A kapcsolások minőségi megoszlására dolgozta ki Deme László az ún. megoszlási mutatót. „Ez úgy alakult ki — írja Deme: Mszerk. 165 —, hogy a mellérendelő kapcsolások száma (mint egyszerűbb megoldásé) egyet, az alárendelőké (mint bonyolultabb megoldásé) kettőt kapott szorzószámmal. Ez adta a számlálót; a nevezőt meg az összes kapcsolások mennyisége.” Mivel az I. szövegcsoportban 772 alárendelő kapcsolat és 687 mellérendelő kapcsolat van, ezért az I. korpusz megoszlási mutatója (jelzése M) így alakul:

$$M = \frac{2 \cdot 772 + 1 \cdot 687}{1459} = \frac{1544 + 687}{1459} = \frac{2231}{1459} = 1,52$$

7. A kapcsolásoknál foglalkozik még Deme a népességi mutatóval, amely „csak az alárendelő kapcsolásokra vonatkozik; s az alárendelő kapcsolással odarendelt tagmondatok meg az őket odarendelő alárendelő kapcsolások számának hányadosából alkotható meg” (Mszerk. 166). Mivel a népességi mutatót csak a három vagy annál több tagmondatból álló összetett mondatoknál lehet számításba venni, s mivel ezeknek együttes mennyisége anyagomban az egész korpusznak csak mintegy harmadrészét teszi ki, ezért a népességi mutatót egyik szövegcsoportban sem vizsgáltam meg. Ezt az eljárásomat az is indokolja, hogy a nemek és a nemzedékek szerinti vizsgálatban a korpusznak csak kisebb szöveg egységei jöhetnek számításba, s így olyan részértékeket kapnánk, amelyeknek a szórása sokkalta nagyobb lenne a megengedhetőnél.

8. Tanulságosnak ígérkezik az egyes kapcsolásformáknak olyan összesítése is, amelynek során figyelmen kívül hagyjuk azt, hogy melyik szint(ek)en fordulnak elő.

Az egyes kapcsolásformák megoszlása az I. korpuszban szintektől függetlenül:

Mellérendelő kapcsolások		Alárendelő kapcsolások	
szám	%	szám	%
+ 476	69,27	á 3	0,38
≠ 62	9,02	a 84	10,88
v 24	3,49	t 52	6,73
← 24	3,49	h 569	73,70
→ 49	7,13	jm 64	8,29
↪ 52	7,57	jb 0	0,0
687		772	

A fenti adatok önmagukért beszélnek. Az egyes kapcsolásformáknak szintektől függetlenül elvégzett összesítése lényegében megerősíti mindazt, amit a szintek szerinti összesítés és elemző értékelés során megállapíthattunk. Az így készített összesítés talán mégsem volt hiábavaló, mert így módon áttekinthetőbb, szemléletesebb képet kaptunk az egyes kapcsolásformák (a mellérendelt és az alárendelt mondat típusok) I. korpuszbeli számáról és százalékos részesedési arányairól.

Ez az összegzés is nagyon jól mutatja, amit a szintek szerinti vizsgálatnál is látnunk: úgy látszik, nem igaz, hogy a népnelyben a mellérendelt összetett mondatok kedveltebbek, gyakoribbak az alárendelteknél. Az viszont kétségtelen tény, hogy mind a mellérendelt, mind az alárendelt összetett mondatok között a logikailag és grammatikailag is egyszerűbb megoldású mondatfajták (kapcsolatos, határozói) jóval gyakoribbak a bonyolultabb megoldásúaknál.

A fenti összesítést minden bizonnyal tanulságos lesz összevetni a II. korpusz hasonlóképpen összegzett adataival. Ezt az összehasonlítást majd a II. korpuszban végzem el.

9. A kapcsolások összesítése nemek szerint

A nőktől vett szövegegységek (*A, B, C, D, E* és *F*) adatait *Nő* jelzéssel, a férfiaktól választott szövegegységek (*G, H, I, J, K* és *L*) értékeit pedig *Fé* jelzéssel összesítem.

2/2 csoport

Mellérendelő kapcsolások					Alárendelő kapcsolások				
	Nő	%	Fé	%		Nő	%	Fé	%
+	66	65,34	66	71,73	á	1	0,71	0	0,0
≠	16	15,84	8	8,69	a	7	5,03	18	16,07
v	2	1,98	1	1,08	t	7	5,03	6	5,35
←	5	4,95	4	4,34	h	110	79,13	77	68,75
→	10	9,90	2	2,17	jm	14	10,06	11	9,82
↔	2	1,98	11	11,95	jb	0	0,0	0	0,0
	101		92			139		112	

Mellérendelő kapcsolások								
	a) felső szinten				b) első alárendelésben			
	Nő	%	Fé	%	Nő	%	Fé	%
+	76	76,76	75	72,81	8	53,33	11	42,30
≠	5	5,05	5	4,85	3	20,00	2	7,69
v	5	5,05	1	0,97	1	6,66	4	15,38
←	5	5,05	5	4,85	0	0,0	0	0,0
→	4	4,04	10	9,70	2	13,33	2	7,69
↔	4	4,04	7	6,79	1	6,66	7	26,92
	99		103		15		26	

Alárendelő kapcsolások								
	a) felső szinten				b) első alárendelésben			
	Nő	%	Fé	%	Nő	%	Fé	%
á	1	0,89	0	0,0	0	0,0	0	0,0
a	3	2,67	16	15,68	1	6,66	3	17,64
t	6	5,34	4	3,92	0	0,0	1	5,88
h	98	87,50	67	65,68	13	86,66	12	70,58
jm	4	3,56	15	14,70	1	6,66	1	5,88
jb	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
	112		102		15		17	

A 4/4, 5/5 és 6/6 csoport egyesített értékei

Mellérendelő kapcsolások

a) felső szint n					b) első alárendelésben				c) második alárendelésben			
	Nő	%	Fé	%	Nő	%	Fé	%	Nő	%	Fé	%
+	74	74,00	62	77,50	21	63,63	15	48,38	1	33,33	1	25,00
≠	10	10,00	6	7,50	2	6,06	3	9,67	0	0,0	2	50,00
v	6	6,00	1	1,25	2	6,06	1	3,22	0	0,0	0	0,0
↑	0	0,0	2	2,50	0	0,0	3	9,67	0	0,0	0	0,0
↑↑	7	7,00	4	5,00	3	9,09	2	6,45	2	66,66	1	25,00
↑↑↑	3	3,00	5	6,25	5	15,15	7	22,58	0	0,0	0	0,0
	100		80		33		31		3		4	

Alárendelő kapcsolások

a) felső szinten					b) első alárendelésben				c) második alárendelésben			
	Nő	%	Fé	%	Nő	%	Fé	%	Nő	%	Fé	%
á	0	0,0	1	0,96	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
a	13	11,60	18	17,30	4	16,00	1	4,76	0	0,0	0	0,0
t	11	9,82	11	10,57	3	12,00	2	9,52	0	0,0	1	12,50
h	83	74,10	70	67,30	14	56,00	15	71,42	5	100,0	5	62,50
jm	5	4,46	4	3,84	4	16,00	3	14,28	0	0,0	2	25,0
jb	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
	112		104		25		21		5		8	

10. A kapcsolások számadatainak összesítésével a következő értékeket kapjuk: A 2/2 mondathosszúsági csoportban a nőknél 101 mellérendelő kapcsolásra 139 alárendelő, a férfiaknál 92 mellérendelő kapcsolásra 112 alárendelő esik; a 3/3 csoportban a nőknél 114 mellérendelő kapcsolás és 127 alárendelő van, a férfiaknál pedig 129 a mellérendelő és 119 az alárendelő kapcsolások száma; a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban a nőknél 136 mellérendelőre 142 alárendelő, a férfiaknál pedig 115 mellérendelőre 133 alárendelő kapcsolás jut.

Az egyes mondathosszúsági csoportokban levő kapcsolások számát összegezve a nőktől választott szövegekben 351 mellérendelő kapcsolás és 408 alárendelő található, a férfiaktól vett szövegekben pedig 336 mellérendelőre 364 alárendelő kapcsolás esik, vagyis a nőknél összesen 759, a férfiaknál pedig 700 a kapcsolások száma. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy a kapcsolások számát tekintve a nemek között lényeges különbség nincs. Ugyanezt mondhatjuk el a kapcsolások minőségi megoszlásáról is. A mellérendelő kapcsolásoknál a kapcsolatosak, az alárendelőknél pedig a határozóiak dominálnak. Csak az alsóbb szinteken találhatunk egy-két szélsőséges értéket (pl. a második alárendelésben az okadó magyarázó kapcsolás gyakorisága kétszerese a kapcsolatosnak a nőknél, a férfiaknál pedig a kettő megegyezik). Itt azonban nyilvánvalóan abból adódnak ezek a %-ban nagyobb eltérések, hogy a részértékek szórása rendkívül nagy, mert az alsóbb szinteken a kapcsolások száma elég kicsi.

Hogy a nemek között a kapcsolások számát illetően valóban nem állapíthatunk meg lényeges eltérést, azt a bonyolultsági mutató is igazolja:

A nőknél:

$$B = \frac{214 \cdot 0 + 239 \cdot 1 + 121 \cdot 2 + 55 \cdot 3 + 17 \cdot 4 + 9 \cdot 5 + 1 \cdot 6 + 1 \cdot 7}{214 + 239 + 121 + 55 + 17 + 9 + 1 + 1} = \frac{772}{657} = 1,17 \text{ c/m}$$

$$B_0 = \frac{772}{443} = 1,74 \text{ c/mö} \quad B_0/B = 148\%$$

A férfiaknál:

$$B = \frac{212 \cdot 0 + 206 \cdot 1 + 124 \cdot 2 + 55 \cdot 3 + 14 \cdot 4 + 5 \cdot 5 + 4 \cdot 6}{212 + 206 + 124 + 55 + 14 + 5 + 4} = \frac{724}{620} = 1,16 \text{ c/m}$$

$$B_0 = \frac{724}{408} = 1,77 \text{ c/mö} \quad B_0/B = 152\%$$

A kapcsolások minőségére vonatkozó megoszlási mutatók értékei is nagyon közel állnak egymáshoz, a különbség elenyészően csekély.

$$\text{A nőknél: } M = \frac{2 \cdot 408 + 1 \cdot 351}{759} = \frac{816 + 351}{759} = \frac{1167}{759} = 1,53$$

$$\text{A férfiaknál: } M = \frac{2 \cdot 364 + 1 \cdot 336}{700} = \frac{728 + 336}{700} = \frac{1064}{700} = 1,52$$

A fenti adatok meggyőzően mutatják, a kapcsolások számát és minőségi megoszlását tekintve a nők és a férfiak mondat szerkesztése, mondatalkotása között számottevő eltérések egyáltalán nincsenek.

11. Hasznosnak látszik a kapcsolásformák szintektől független összesítése a nemek szerinti vizsgálatban is.

Az egyes kapcsolásformák összesítése szintektől függetlenül:

Mellérendelő kapcsolások					
A nőknél			A férfiaknál		
	szám	%		szám	%
+	246	70,08	+	230	68,45
≠	26	10,25	≠	26	7,73
v	16	4,55	v	8	2,38
←	10	2,84	←	14	4,16
→	28	7,98	→	21	6,25
↔	15	4,27	↔	37	11,01
	351			336	

Alárendelő kapcsolások					
A nőknél			A férfiaknál		
	szám	%		szám	%
á	2	0,49	á	1	0,27
a	28	6,86	a	56	15,38
t	27	6,61	t	25	6,86
h	323	79,16	h	246	67,58
jm	28	6,86	jm	36	9,89
jb	0	0,0	jb	0	0,0
	408			364	

A szintektől függetlenül elvégzett fenti összesítés alapján is lényegében ugyanazt mondhatjuk el, mint a szintek szerinti vizsgálatban: az egyes mondattípusok gyakoriságában nemek szerint eléggé kicsi eltérések figyelhetők meg. Az azonban kétségtelenül nyilvánlik, hogy az „egyszerűbbnek” tartott mondattípusok mind a mellérendeltekénél, mind az alárendeltekénél valamivel gyakoribbak a nők szövegegységeiben, mint a férfiakról vett szövegekben (így a mellérendelés körében a kapcsolatos és ellentétes mondatok együttes részesedése a nőknél 80,33%, a férfiaknál 76,18%; az alárendeltekben belül pedig a határozói és a minőségjelzői mellékmondatok együttes részesedési aránya a nőknél 86,02%, a férfiaknál 77,47%).

12. A kapcsolások összesítése nemzedékek szerint

Az idősektől vett szövegegységek (*A, B, G* és *H*) adatait *Id* jelzéssel, a középkorúaktól választott szövegegységek (*C, D, I* és *J*) értékeit *Kö* jelzéssel, a fiataloktól feldolgozott szövegegységek (*E, F, K* és *L*) adatai pedig *Fi* jelzéssel összesítem.

2/2 csoport

Mellérendelő kapcsolások							Alárendelő kapcsolások						
	Id	%	Kö	%	Fi	%		Id	%	Kö	%	Fi	%
+	62	74,69	39	62,90	31	64,58	á	1	1,13	0	0,0	0	0,0
≠	7	8,43	11	17,74	6	12,50	a	13	14,77	9	8,33	3	5,45
v	1	1,20	0	0,0	2	4,16	t	3	3,40	6	5,55	4	7,27
+	2	2,40	3	4,83	4	8,33	h	58	65,90	86	79,63	43	78,18
→	4	4,81	6	9,66	2	4,16	jm	13	14,77	7	6,48	5	9,09
→	7	8,43	3	4,83	3	6,25	jb	0	0,0	0	0,0	0	0,0
	83		62		48			88		108		55	

3/3 csoport

Mellérendelő kapcsolások													
a) felső szinten							b) első alárendelésben						
	Id	%	Kö	%	Fi	%		Id	%	Kö	%	Fi	%
+	63	79,74	41	75,92	47	68,11		5	29,41	4	50,0	10	62,50
≠	1	1,26	3	5,55	6	8,69		1	5,88	1	12,50	3	18,75
v	0	0,0	2	3,70	4	5,79		4	23,52	0	0,0	1	6,25
+	3	3,79	4	7,40	3	4,34		0	0,0	0	0,0	0	0,0
→	8	10,12	2	3,70	4	5,79		4	23,52	0	0,0	0	0,0
→	4	5,06	2	3,70	5	7,24		3	17,64	3	37,50	2	12,50
	79		54		69			17		8		16	

Alárendelő kapcsolások

a) felső szinten							b) első alárendelésben						
	Id	%	Kö	%	Fi	%		Id	%	Kö	%	Fi	%
á	0	0,0	0	0,0	1	1,44		0	0,0	0	0,0	0	0,0
a	11	13,09	2	3,27	6	8,69		2	20,0	1	11,11	1	7,69
t	2	2,38	2	3,27	6	8,69		1	10,0	0	0,0	0	0,0
h	60	71,42	52	85,26	53	76,81		7	70,0	7	77,77	11	84,61
jm	11	13,09	5	8,19	3	4,34		0	0,0	1	11,11	1	7,69
jb	0	0,0	0	0,0	0	0,0		0	0,0	0	0,0	0	0,0
	84		61		69			10		9		13	

A 4/4, 5/5 és 6/6 csoport egyesített értékei

Mellérendelő kapcsolások												
a) felső szinten							b) első alárendelésben					
	Id	%	Kö	%	Fi	%	Id	%	Kö	%	Fi	%
+	26	81,25	57	87,69	53	63,85	10	55,55	10	52,63	16	59,25
≠	2	6,25	4	6,15	10	12,04	2	11,11	1	5,26	2	7,40
√	1	3,12	1	1,53	5	6,02	1	5,55	1	5,26	1	3,70
←	0	0,0	0	0,0	2	2,40	0	0,0	2	10,52	1	3,70
→	1	3,12	1	1,53	9	10,84	3	16,66	2	10,52	0	0,0
↔	2	6,25	2	3,07	4	4,81	2	11,11	3	15,78	7	25,92
	32		65		83		18		19		27	

c) második alárendelésben						
	Id	%	Kö	%	Fi	%
+	0	0,0	1	50,0	1	33,33
≠	1	50,0	0	0,0	1	33,33
√	0	0,0	0	0,0	0	0,0
←	0	0,0	0	0,0	0	0,0
→	1	50,0	1	50,0	1	33,33
↔	0	0,0	0	0,0	0	0,0
	2		2		3	

Alárendelő kapcsolások												
a) felső szinten							b) első alárendelésben					
	Id	%	Kö	%	Fi	%	Id	%	Kö	%	Fi	%
á	0	0,0	1	1,31	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
a	13	23,21	8	10,52	10	11,90	0	0,0	3	14,28	2	14,28
t	6	10,71	8	10,52	8	9,51	0	0,0	3	14,28	2	14,28
h	35	62,50	58	76,31	60	71,42	9	81,81	14	66,66	6	42,84
jm	2	3,57	1	1,31	6	7,14	2	18,18	1	4,76	4	28,56
jb	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
	56		76		84		11		21		14	

c) második alárendelésben						
	Id	%	Kö	%	Fi	%
á	0	0,0	0	0,0	0	0,0
a	0	0,0	0	0,0	0	0,0
t	0	0,0	0	0,0	1	33,33
h	5	83,33	3	75,0	2	66,66
jm	1	16,66	1	25,0	0	0,0
jb	0	0,0	0	0,0	0	0,0
	6		4		3	

13. A kapcsolások számának összesítésével az I. korpuszban a következő adatokat kapjuk nemzedékenként: A 2/2 csoportban a mellérendelő kapcsolások száma az időseknél 83, a középkorúaknál 62, a fiataloknál 48, az alárendelőké pedig az időseknél 88, a középkorúaknál 108, a fiataloknál 55; a 3/3 csoportban az időseknél 96, a középkorúaknál 62,

a fiataloknál 85 mellérendelő kapcsolat van, alárendelő pedig az időseknél 94, a középkorúaknál 70, a fiataloknál 82; a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban együttesen az időseknél 52, a középkorúaknál 86, a fiataloknál 113 mellérendelő kapcsolat fordul elő, alárendelő pedig az időseknél 73, a középkorúaknál 101 és a fiataloknál is 101 található. Az egyes mondat-hosszúsági csoportokban levő kapcsolatokat összegezve az időseknél 231 mellérendelő és 255 alárendelő kapcsolat van, a középkorúaknál 210 mellérendelő kapcsolásra 279 alárendelő esik, a fiataloknál pedig 246 mellérendelőre 238 alárendelő kapcsolat jut, vagyis az időseknél 486, a középkorúaknál 489, a fiataloknál pedig 484 a kapcsolások száma összesen. A kapcsolások számában tehát meglepően csekély, gyakorlatilag el is hanyagolható eltérés van az egyes nemzedékek között.

Érdekes, hogy a várákozástól némileg eltérően a fiataloktól vett szövegekben több — ha nem is sokkal — a mellérendelő kapcsolások száma, mint a bonyolultabb alárendelőké, az időseknél és a középkorúaknál viszont az alárendelők javára billen a mérleg. Vagyis azt látjuk, hogy a fiatalok mondatalkotására jellemző nagyobb fokú szerkesztettség, a többszörösen összetett mondatok gyakorisága oly módon növekszik az idők és a középkorúak mondat szerkesztéséhez viszonyítva, hogy a mellérendelt mondatok száma valamelyest nagyobb lesz, mint az alárendelteké.

A kapcsolások minőségi megoszlását vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a mellérendelőknél a kapcsolatosak, az alárendelőknél pedig a határozóiak dominálnak mindegyik nemzedék beszédében. Legfeljebb azt jegyezhetjük meg, hogy a beszéd szintjén (felső szinten) a fiataloknál relatíve kisebb a kapcsolatosak részesedése (a többi mellérendelő kapcsolásé pedig értelemszerűen nagyobb), mint az időseknél és a középkorúaknál. Az alsóbb szinteken az egyes kapcsolásformák szórása a korpusznak nemzedékenkénti harmadolása következtében még nagyobb, mint a neménkénti vizsgálatban, ezért itt az összefoglaló értékeléstől biztosan eltekinthetünk. A fentebb megadott kapcsolásszámok és ezek százalékos részesedési arányai úgyszólván önmagukért beszélnek.

A bonyolultsági mutató'értékei az I. korpuszban nemzedékenként a következők:

Az időseknél:

$$B = \frac{187.0 + 173.1 + 95.2 + 28.3 + 6.4 + 3.5 + 2.6}{187 + 173 + 95 + 28 + 6 + 3 + 2} = \frac{498}{494} = 1,00 \text{ c/m}$$

$$B_0 = \frac{498}{307} = 1,62 \text{ c/mö} \quad B_0/B = 162\%$$

A középkorúaknál:

$$B = \frac{153.0 + 168.1 + 67.2 + 41.3 + 11.4 + 4.5 + 2.6 + 1.7}{153 + 168 + 67 + 41 + 11 + 4 + 2 + 1} = \frac{508}{447} = 1,13 \text{ c/m}$$

$$B_0 = \frac{508}{294} = 1,72 \text{ c/mö} \quad B_0/B = 152 \%$$

A fiataloknál:

$$B = \frac{86.0 + 104.1 + 83.2 + 41.3 + 14.4 + 7.5 + 1.6}{86 + 104 + 83 + 41 + 14 + 7 + 1} = \frac{490}{336} = 1,45 \text{ c/m}$$

$$B_0 = \frac{490}{250} = 1,96 \text{ c/mö} \quad B_0/B = 135\%$$

Ezek a fenti számadatok is mutatják, amit már az egyes mondathosszúsági csoportok megterheltségének vizsgálatánál is láttunk, hogy az egyszerű mondatok gyakorisága az idősektől választott szövegekben a legnagyobb, a középkorúaknál valamivel kisebb, a fiataloknál pedig a legkisebb mértékű.

A kapcsolások minőségére utaló megoszlási mutatók értékei a következők:
Az időseknél:

$$M = \frac{2 \cdot 255 + 1 \cdot 231}{486} = \frac{510 + 231}{486} = \frac{741}{486} = 1,52$$

A középkorúaknál:

$$M = \frac{2 \cdot 279 + 1 \cdot 210}{489} = \frac{558 + 210}{489} = \frac{768}{489} = 1,57$$

A fiataloknál:

$$M = \frac{2 \cdot 238 + 1 \cdot 246}{484} = \frac{476 + 246}{484} = \frac{722}{484} = 1,49$$

A megoszlási mutatók értékei szerint tehát az alárendelő kapcsolások megterheltségi foka a középkorúaknál a legnagyobb, az időseknél közbülső helyet foglal el, a fiataloknál pedig a legkisebb, vagyis a fiatalok beszédében megfigyelhető nagyobb szerkesztettség nem az alárendelések számának növekedésével, hanem inkább a mellérendelt összetett mondatok viszonylag nagyobb számával magyarázható.

14. Végezzük el nemzedékek szerint is egyes kapcsolásformák összesítését szintek²től függetlenül!

Mellérendelő kapcsolások								
Az időseknél			A középkorúaknál			A fiataloknál		
	szám	%		szám	%		szám	%
+	166	71,86	+	152	72,38	+	158	64,22
≠	14	6,06	≠	20	9,52	≠	28	11,38
v	7	3,03	v	4	1,90	v	13	5,28
←	5	2,16	←	9	4,28	←	10	4,06
→	21	9,09	→	12	5,71	→	16	6,50
↔	18	7,79	↔	13	6,19	↔	21	8,53
	231			210			246	

Alárendelő kapcsolások								
Az időseknél			A középkorúaknál			A fiataloknál		
	szám	%		szám	%		szám	%
á	1	0,39	á	1	0,35	á	1	0,42
a	39	15,29	a	23	8,24	a	22	9,24
t	12	4,70	t	19	6,81	t	21	8,82
h	174	68,23	h	220	78,85	h	175	73,53
jm	29	11,37	jm	16	5,73	jm	19	7,98
jb	0	0,0	jb	0	0,0	jb	0	0,0
	255			279			238	

Ha az egyszerűbb megoldásának számítható mondattípusok részesedési arányait nemzedékenként összesítjük, a következő értékeket kapjuk: a mellérendelt összetett mondatok közül a kapcsolatosak és az ellentétesek együttes részesedése az időseknél 77,92%, a középkorúaknál 81,90%, a fiataloknál pedig 75,60%; az alárendelt összetett mondatok körében a határozói és a minőségjelzői mellékmondatok együttes részesedési aránya az időseknél 79,60%, a középkorúaknál 84,58%, a fiataloknál pedig 81,51%. A várakozástól eltérően tehát mind a mellérendelt, mind az alárendelt összetett mondatok esetén a logikailag és grammatikailag egyszerűbbnek tartott mondattípusok a középkorúaktól választott szövegegységekben gyakoribbak, mint az idősebb nemzedék szövegeiben. Az is eltér az esetleges előzetes elképzeléstől, hogy az alárendelt összetett mondatok között a határozói és a minőségjelzői mellékmondatok együttes részesedése a fiatalok beszédében valamivel nagyobb, mint az időseknél.

A fenti részesedési értékek alapján végeredményben azt állapíthatjuk meg, hogy az egyes mondattípusok gyakorisága tekintetében lényeges eltérések nincsenek az egyes nemzedékek között, s a megragadható különbségek sem olyan jellegűek, hogy azokból bizonyos tendenciaszerű változásokra (pl. arra, hogy a bonyolultabb mondattípusok gyakorisága a fiatalok beszédében esetleg nagyobb, mint a középkorúaknál és az időseknél) határozottan következtetni lehetne.

III. A kapcsolások vizsgálata és a bonyolultsági mutató keresése a II. korpuszban

1. A továbbiakban szükségesnek látszik és hasznosnak ígérkezik annak a vizsgálata is, hogy a II. korpuszban, az *é l m é n y e l m o n d á s* címmel összefoglalt, szubjektívabb szövegcsoporthoz mekkora a mellérendelt és az alárendelt összetett mondatok részesedési aránya. Fölvetődik a kérdés, hogy vajon van-e lényeges eltérés a részesedési értékek között az I. korpuszhoz viszonyítva. Van-e esetleg bizonyos „műfaji” különbség a két korpusz között? Fontos továbbá annak elemzése is, hogy milyen tanulságokat rejteget a nemek és a nemzedékek szerinti összehasonlító vizsgálat a mellérendelés és az alárendelés vonatkozásában. Lássuk először a II. korpusz kapcsolásformáinak összesítését!

2/2 csoport

Mellérendelő kapcsolások

	M	N	O	Ö	P	R	S	T	U	Ü	V	Z	%
+	9	10	21	15	8	33	5	16	12	10	7	18 = 164	68,04
≠	3	4	2	0	0	5	8	2	0	2	0	4 = 30	12,44
v	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0 = 1	0,41
←	0	1	0	0	0	2	2	0	0	0	1	1 = 7	2,90
→	3	5	5	0	0	1	4	2	0	1	1	2 = 24	9,95
↔	1	3	0	1	0	1	2	4	0	0	1	2 = 25	6,22
	16	23	29	16	8	42	21	24	12	13	10	27 241	

Alárendelő kapcsolások														%
	M	N	O	Ö	P	R	S	T	U	Ü	V	Z		
á	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	= 1	0,41
a	1	1	1	4	0	3	3	2	1	0	3	2	= 21	8,78
t	1	9	4	1	0	4	11	2	6	4	3	7	= 52	21,75
h	15	21	16	11	2	12	20	11	16	13	2	15	= 154	64,43
jm	0	3	0	0	0	2	1	1	1	0	0	3	= 11	4,60
jb	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	= 0	0,0
	17	34	21	16	2	21	35	17	24	17	8	27	239	

3/3 csoport

Mellérendelő kapcsolások a) felső szinten														%
	M	N	O	Ö	P	R	S	T	U	Ü	V	Z		
+	7	17	9	8	5	31	3	13	11	22	0	18	= 144	67,92
≠	1	6	5	2	1	2	4	2	0	3	0	2	= 28	13,20
v	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	= 1	0,47
←	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	= 0	0,0
→	1	4	5	2	0	1	1	1	2	0	0	6	= 23	10,84
↔	0	0	0	0	1	7	2	3	0	0	0	3	= 16	7,54
	9	27	20	12	7	41	10	19	13	25	0	29	212	

b) első alárendelésben														%
	M	N	O	Ö	P	R	S	T	U	Ü	V	Z		
+	3	4	1	2	0	0	2	0	2	1	0	6	= 21	47,72
≠	0	2	0	0	0	0	3	1	0	0	0	1	= 7	15,90
v	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	= 1	2,27
←	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	= 2	4,54
→	0	1	1	2	1	0	2	1	0	0	0	0	= 8	18,18
↔	1	0	0	0	0	0	1	2	0	0	1	0	= 5	11,36
	4	7	3	4	1	0	9	4	2	1	1	8	44	

Alárendelő kapcsolások a) felső szinten														%
	M	N	O	Ö	P	R	S	T	U	Ü	V	Z		
á	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	= 1	0,50
a	1	1	1	4	0	1	0	0	1	0	1	1	= 11	5,58
t	4	9	2	3	0	2	12	10	2	4	1	6	= 55	27,91
h	8	18	12	10	2	4	6	5	20	7	0	23	= 115	58,37
jm	0	2	1	0	0	0	2	4	2	0	0	4	= 15	7,61
jb	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	= 0	0,0
	13	30	16	17	2	7	20	20	25	11	2	34	197	

b) első alárendelésben

	M	N	O	Ö	P	R	S	T	U	Ü	V	Z	%
á	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0 = 0	0,0
a	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	1 = 3	8,57
t	1	2	1	0	0	0	0	1	3	0	0	1 = 9	25,71
h	2	1	1	1	0	0	1	2	3	1	1	7 = 20	57,14
jm	1	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0 = 3	8,57
jb	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0 = 0	0,0
	4	4	3	1	0	0	1	5	6	1	1	9	35

A 4/4, 5/5 és 6/6 csoport egyesített értékei

Mellérendelő kapcsolások
a) felső szinten

	M	N	O	Ö	P	R	S	T	U	Ü	V	Z	%
+	2	14	9	6	9	29	3	8	11	8	4	19 = 122	67,77
≠	0	7	3	4	1	2	1	0	0	1	0	2 = 21	11,66
v	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1 = 1	0,55
↑	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2 = 2	1,11
→	1	0	5	4	1	4	0	3	5	0	1	4 = 28	15,55
↗	0	1	0	0	0	0	0	2	0	0	2	1 = 66	3,33
	3	22	17	14	11	35	4	13	16	9	7	29	180

b) első alárendelésben

	M	N	O	Ö	P	R	S	T	U	Ü	V	Z	%
+	3	7	3	5	1	1	4	3	0	3	3	12 = 45	69,23
≠	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	2 = 4	6,15
v	0	0	1	0	0	0	0	1	0	1	0	1 = 4	6,15
↑	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0 = 1	1,53
→	0	0	1	1	1	0	1	0	0	0	1	0 = 5	7,69
↗	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	2	2 = 6	9,23
	3	9	5	7	2	1	5	5	0	5	6	17	65

c) második alárendelésben

	M	N	O	Ö	P	R	S	T	U	Ü	V	Z	%
+	0	2	0	0	0	0	0	1	0	2	2	1 = 8	66,66
≠	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0 = 0	0,0
v	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0 = 0	0,0
↑	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0 = 1	8,33
→	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0 = 0	0,0
↗	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	1	0 = 3	25,00
	0	2	0	0	0	0	2	1	0	2	4	1	12

Alárendelő kapcsolások
a) felső szinten

	M	N	O	Ö	P	R	S	T	U	Ü	V	Z	%
á	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0 = 0	0,0
a	0	1	3	8	0	0	3	2	1	1	2	3 = 24	13,11
t	3	6	2	3	2	0	4	3	0	6	2	7 = 38	20,76
h	5	20	12	6	6	6	7	7	8	8	4	19 = 108	59,01
jm	0	1	1	0	1	1	0	2	0	0	4	3 = 13	7,10
jb	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0 = 0	0,0
	8	28	18	17	9	7	14	14	9	15	12	32	183

b) első alárendelésben

	M	N	O	Ö	P	R	S	T	U	Ü	V	Z	%
á	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0 = 0	0,0
a	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	1	0 = 3	6,66
t	0	1	0	0	0	0	2	1	0	0	3	1 = 8	17,77
h	1	7	2	0	0	0	2	4	2	6	1	4 = 29	64,44
jm	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	1	2 = 5	11,11
jb	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0 = 0	0,0
	1	9	3	1	0	0	5	5	2	6	6	7	45

c) második alárendelésben

	M	N	O	Ö	P	R	S	T	U	Ü	V	Z	%
á	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0 = 0	0,0
a	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0 = 1	8,33
t	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0 = 2	16,66
h	1	1	0	0	0	0	0	0	2	2	2	0 = 8	66,66
jm	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0 = 1	8,33
jb	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0 = 0	0,0
	1	1	0	0	0	0	2	1	2	2	3	0	12

2. A kapcsolásformák összesítésével a II. szövegcsoporthoz a következő értékeket kapjuk:

2/2 csoport: 241 mellérendelő és 239 alárendelő kapcsolat

3/3 csoport: 256 mellérendelő és 232 alárendelő kapcsolat

4/4, 5/5 és

6/6 csoport: 257 mellérendelő és 240 alárendelő kapcsolat

Összesen tehát a II. korpuszban 754 mellérendelő és 711 alárendelő kapcsolat van, vagyis az összes kapcsolásnak 51,47%-a mellérendelő, 48,53%-a pedig alárendelő. Azt láthatjuk tehát, hogy az I. korpusztól eltérően a II. korpuszban nem az alárendelők részesedése nagyobb, hanem — ha nem is sokkal — a mellérendelőké. A mellérendelő és az alárendelő kapcsolások közötti eltérés — abszolút számokban és %-ban is — olyan kicsi, hogy ez nem ingatja meg az I. korpusznál tett megállapításomat, miszerint nem fogadható el az a nézet, hogy a parasztember beszédében a mellérendelt összetett mondatok jóval gyakoribbak, mint a kétségtelenül bonyolultabb alárendeltek. A két korpusz összehasonlító elemzéséből az a tanulság adódik, hogy a népnyelvben a mellé-

rendelt és az alárendelt összetett mondatok gyakoriságában lényeges különbség nincs, megterheltségük a két korpuszban kapott értékek összesítésében kiegyenlítődést mutat.

Végezzük a kapcsolásokra vonatkozó számításainkat szintenként is! A beszéd szintjén (a felső szinten) a következő értékeket kapjuk: a 2/2 csoportban a fentiekben már láttuk (241 mellérendelő, illetőleg 239 alárendelő kapcsolás van), a 3/3 csoportban 212 mellérendelőre 197 alárendelő esik, a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban 180 mellérendelő és 183 alárendelő kapcsolás található. Összesen tehát a beszéd szintjén 633 mellérendelő kapcsolásra 619 alárendelő jut, vagyis itt a mellérendelő kapcsolások részesedése 50,56%, az alárendelőké pedig 49,44%, alig-alig különbözik egymástól.

Az alsóbb (első és második alárendelési) szinteken a mellérendelő kapcsolások részesedési aránya néhány %-kal megnövekszik: a 3/3 csoportban első alárendelésben 44 mellérendelő és 35 alárendelő kapcsolást találunk, a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban az első alárendelésben 65 mellérendelőre 45 alárendelő esik, a második alárendelésben pedig mindegyik kapcsolásforma száma 12. Összesítve tehát az alsóbb szinteken 121 mellérendelő kapcsolásra 92 alárendelő jut, azaz a mellérendelőké részesedése 56,8%, az alárendelőké pedig 43,2%. Itt is megállapítható tehát, hogy a mellérendelések részesedése az alsóbb szinteken növekszik (vö. Mszerk. 173).

3. Ha a kapcsolások minőségi megoszlását vesszük tekintetbe, a II. korpuszban is a kapcsolatosak gyakorisága dominál, ugyanis a 2/2 csoportban 68,04%, a felső szinten a 3/3 csoportban 67,92%, a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban pedig 67,77% a részesedésük. Az I. korpusztól eltérően azonban itt a kapcsolatosak megterheltsége nem nő a mondathosszúság növekedésével. Az alsóbb szinteken a kapcsolatosak részesedési aránya ingadozást mutat: a 3/3 csoportban első alárendelésben csak 47,72%, a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban viszont az első alárendelésben 69,23%, a második alárendelésben pedig 66,66% (itt a részértékek szórása rendkívül nagy).

A mellérendelésen belül az I. korpuszhoz hasonlóan itt is a választó és a következő mondatok előfordulása a legritkább, a beszéd szintjén a 2/2 csoportban együttes részesedésük is csak 3,31%, a felső szinten még kisebb: a 3/3 csoportban mindössze 0,47%, a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban pedig 1,66%. Az alsóbb szinteken egy-két %-kal nagyobb ugyan a gyakoriságuk, ez azonban csak a részértékek nagyfokú szórása következtében fordul elő.

A választó és következő mondatokhoz viszonyítva valamivel nagyobb — a kapcsolatosakhoz képest az előzőekben már említett adatok alapján természetesen jóval kisebb — az ellentétes, az okadó és kifejtő magyarázó mondatok gyakorisága. A II. korpuszban a beszéd szintjén (a felső szinten) az ellentétesek részesedése 11 és 14% között mozog, az okadó magyarázóké 9 és 16% között van, a kifejtő magyarázóké pedig 3 és 8% között ingadozik. Az alsóbb szinteken, ahol a részértékek szórása már elég nagy, az ellentétes és az okadó magyarázó mondatokhoz viszonyítva növekszik a kifejtő magyarázó részesedési aránya.

Az alárendelő kapcsolásformák között a II. korpuszban is a határozóiak dominálnak, de az I. korpuszhoz viszonyítva némileg csökken a gyakoriságuk, ugyanis a beszéd szintjén a 2/2 csoportban 64,43%, a felső szinten a 3/3 csoportban 58,37%, a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban pedig 59,01% a részesedési arányuk. Ugyanezt állapíthatjuk meg az alsóbb szintekre vonatkozóan is, ahol a határozói kapcsolások részesedése 57 és 67% között mozog. Az állítmányi mellékmondatok gyakorisága az I. szövegcsoporthoz hasonlóan a II. korpuszban is elenyészően csekély, sőt a birtokos jelzőké itt is a nullával egyenlő a beszéd szintjén és az alsóbb szinteken egyaránt. Az írott nyelvi szövegektől eltérően (vö. Mszerk. 167–72) a II. korpuszban is viszonylag kicsi a minőségjelzői mellékmondatok

megterheltsége, és mind a beszéd szintjén, mind pedig az alsóbb szinteken kb. azonos gyakoriságú az alanyi mellékmondatokkal. A határozóiak után a tárgyi mellékmondatok a leggyakoribbak, hiszen a beszéd szintjén (a felső szinten) 20 és 28% között, az alsóbb szinteken pedig 16 és 26% között mozog a részesedésük.

4. A kapcsolások számszerűségére vonatkozó bonyolultsági mutató értékei a következők:

$$B = \frac{479 \cdot 0 + 480 \cdot 1 + 244 \cdot 2 + 104 \cdot 3 + 30 \cdot 4 + 13 \cdot 5 + 3 \cdot 6 + 2 \cdot 7}{479 + 480 + 244 + 104 + 30 + 13 + 3 + 2} = \frac{1497}{1355} = 1,10 \text{ c/m}$$

$$B_0 = \frac{1497}{876} = 1,70 \text{ c/mö} \quad B_u/B = 154\%$$

Ha ezeket a számadatokat összehasonlítjuk a bonyolultsági mutató I. korpuszbeli értékeivel, akkor láthatjuk, hogy a két korpusz között a bonyolultsági mutató vonatkozásában lényeges különbségek nincsenek. Ez nagyon is érthető, hiszen a két korpusz kapcsolásainak száma majdnem azonos (itt a hét és nyolc tagmondatból álló összetett mondatokat is számítva az I. korpuszban 1496, a II. korpuszban 1497 kapcsolás van), és a nevezőben szereplő mondategészek száma (az I. korpuszban 1277, a II. korpuszban 1355) is eléggé megközelíti egymást.

5. Hasonló kép rajzolódik ki a kapcsolások minőségére vonatkozó megoszlási mutatók összehasonlításából is. A megoszlási mutató értéke a II. szövegcsoportban a következőképpen alakul:

$$M = \frac{2 \cdot 711 + 1 \cdot 754}{1465} = \frac{1422 + 754}{1465} = \frac{2176}{1465} = 1,48$$

Az I. korpuszban, amint már láttuk, a megoszlási mutató értéke 1,52, tehát az eltérés mindössze 0,04-nyi az I. korpusz javára. Ez a különbség abból adódik — az előzőekben már erről is esett szó —, hogy az I. szövegcsoportban valamelyest az alárendelt mondatok száma nagyobb, a II. szövegcsoportban pedig egy-két %-kal a mellérendelt összetett mondatok részesedése a nagyobb.

Összegezve tehát azt állapíthatjuk meg, hogy a két korpuszban a bonyolultsági mutatók és a megoszlási mutatók értékei egyaránt igen közel állnak egymáshoz. Ugyanakkor azonban az is megfigyelhető, hogy az elbeszélés, az élményelmondás mutatói, értékei k ö v e t k e z e t e s e n „sekélyebbek” a munkafolyamat-leírásnál, ha nem sokkal is!

6. Az egyes kapcsolásformák megoszlása szintektől függetlenül:

Mellérendelő kapcsolások		Alárendelő kapcsolások	
sorszám	%	sorszám	%
+	504	á	2
≠	90	a	63
v	8	t	164
←	13	h	434
→	88	jm	48
→	51	jb	0
	754		711

A kapcsolásformáknak a fenti összesítése alátámasztja mindazt, amit az előzőekben a szintenkénti vizsgálat során az egyes mondattípusok megterheltségéről már megállapítottunk. A szintektől független összesítés mégsem fölösleges, mert egyrészt más szempont szerint kaphatunk képet az egész korpuszról, másrészt viszont lehetőség kínálkozik arra, hogy ezeket az adatokat összevessük az I. korpuszban kapott értékekkel. Végezzük el ezt az összehasonlítást!

A mellérendelt mondattípusok megterheltsége lényegtelen eltéréseket mutat a két korpuszban. A két legegyszerűbb mondattípusnak (a kapcsolatosoknak és az ellentéteseknek) a gyakorisága a két korpuszban gyakorlatilag megegyezik egymással, hiszen az I. korpuszban 78,29%, a II. korpuszban pedig 78,77%.

Ha az alárendelt mellékmondatokra kapott értékeket hasonlítjuk össze, akkor — bizonyos egyezések vagy nagymértékű hasonlóság mellett — figyelemre méltó különbségeket is találunk, hiszen az egyszerűbb megoldású határozói és a minőségjelzői mellékmondatok együttes részesedése az I. korpuszban 81,99%, a II. korpuszban pedig 67,79%, vagyis 14,20%-kal kisebb. Szembetűnő a tárgyi mellékmondatok gyakoriságának az eltérése, hiszen az I. korpuszban csak 6,73%, a II. korpuszban pedig 23,06% az előfordulási arányuk, vagyis itt majdnem minden negyedik mellékmondat tárgyi. Aligha tévedünk, ha ezt azzal magyarázzuk, hogy az élményelmondás, az elbeszélés jellegéből adódóan természetszerűleg megnövekszik az „Azt mondta, hogy . . . , Azt mesélte, hogy . . .” típusú főmondatok gyakorisága.

7. A kapcsolások összesítése nemek szerint

A nőktől vett szövegegységek (*M, N, O, Ö, P és R*) adatait *Nő* jelzéssel, a férfiaktól választott szövegegységek (*S, T, U, Ü, V és Z*) értékeit pedig *Fé* jelzéssel összesítem.

2/2 csoport

Mellérendelő kapcsolások					Alárendelő kapcsolások				
	Nő	%	Fé	%		Nő	%	Fé	%
+	96	71,64	68	63,55	á	0	0,0	1	0,78
≠	14	10,44	16	14,95	a	10	9,00	11	8,59
v	1	0,74	0	0,0	t	19	17,11	33	25,78
+	3	2,23	4	3,73	h	77	69,36	77	60,15
→	14	10,44	10	9,34	jm	5	4,50	6	4,68
→	6	4,47	9	8,41	jb	0	0,0	0	0,0
	134		107			111		128	

3/3 csoport

Mellérendelő kapcsolások									
a) felső szinten					b) első alárendelésben				
	Nő	%	Fé	%		Nő	%	Fé	%
+	77	66,37	67	69,79		10	52,63	11	44,0
≠	17	14,65	11	11,45		2	10,52	5	20,0
v	1	0,86	0	0,0		1	5,26	0	0,0
+	0	0,0	0	0,0		0	0,0	2	8,0
→	13	11,20	10	10,41		5	26,31	3	12,0
→	8	6,89	8	8,33		1	5,26	4	16,0
	116		96			19		25	

Alárendelő kapcsolások								
a) felső szinten					b) első alárendelésben			
	Nő	%	Fé	%	Nő	%	Fé	%
á	0	0,0	1	0,89	0	0,0	0	0,0
a	8	9,41	3	2,67	1	8,33	2	8,69
t	20	23,52	35	31,25	4	33,33	5	21,73
h	54	63,52	61	54,46	5	41,66	15	65,21
jm	3	3,52	12	10,71	2	16,66	1	4,34
jb	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
	85		112		12		23	

A 4/4, 5/5 és 6/6 csoport egyesített értékei

Mellérendelő kapcsolások												
a) felső szinten					b) első alárendelésben				c) második alárendelésben			
	Nő	%	Fé	%	Nő	%	Fé	%	Nő	%	Fé	%
+	69	67,64	53	67,94	20	74,07	25	65,78	2	100,0	6	60,0
≠	17	16,66	4	5,12	2	7,40	2	5,26	0	0,0	0	0,0
v	0	0,0	1	1,28	1	3,70	3	7,89	0	0,0	0	0,0
←	0	0,0	2	2,56	0	0,0	1	2,63	0	0,0	1	10,0
→	15	14,70	13	16,66	3	11,11	2	5,26	0	0,0	0	0,0
↔	1	0,98	5	6,41	1	3,70	5	13,15	0	0,0	3	30,0
	102		78		27		38		2		10	

Alárendelő kapcsolások												
a) felső szinten					b) első alárendelésben				c) második alárendelésben			
	Nő	%	Fé	%	Nő	%	Fé	%	Nő	%	Fé	%
á	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
a	12	13,79	12	12,50	1	7,14	2	6,45	0	0,0	1	10,0
t	16	18,39	22	22,91	1	7,14	7	22,58	0	0,0	2	20,0
h	55	63,21	53	55,20	10	71,42	19	61,29	2	100,0	6	60,0
jm	4	4,59	9	9,37	2	14,28	3	9,67	0	0,0	1	10,0
jb	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
	87		96		14		31		2		10	

8. A kapcsolások számának összesítésével nyert adatok a következők: A 2/2 csoportban a nőknél 134 mellérendelőre 111 alárendelő kapcsolás, a férfiaknál 107 mellérendelőre 128 alárendelő kapcsolás jut; a 3/3 csoportban a nőknél 135 mellérendelő és 97 alárendelő kapcsolást találunk, a férfiaknál pedig 121 mellérendelő és 135 alárendelő kapcsolás van; a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban a nőknél 131 mellérendelő kapcsolásra 103 alárendelő, a férfiaknál viszont 126 mellérendelő kapcsolásra 137 alárendelő esik.

Feltűnő, hogy a nőktől választott szövegekben mindegyik mondat-hosszúsági csoportban nagyobb a mellérendelő kapcsolások száma az alárendelőkéknél, a férfiaknál pedig mindegyik csoportban az alárendelő kapcsolások száma a nagyobb. Az egyes mondat-hosszúsági csoportokban levő kapcsolások számát összesítve a nőknél 400 mellérendelő és csak 311 alárendelő kapcsolás van (a mellérendelők részesedése 56,26%, az alárendelőké

43,74%), a férfiaknál pedig 354 mellérendelő és 400 alárendelő kapcsolás található (itt a mellérendelők részesedési aránya 46,95%, az alárendelőké pedig 53,05%), vagyis a nőknél összesen 711, a férfiaknál 754 a kapcsolások száma.

Az I. korpuszhoz viszonyítva eltérést mutatkozik abban, hogy itt a férfiaktól vett szövegekben nagyobb a kapcsolások száma, mint a nőktől választott szövegekben. Ezt majd pregnánsan jelzik a bonyolultsági mutatók is. Lényegesebbnek látszik azonban az a különbség, amely — mint fentebb láttuk — a mellérendelő és az alárendelő kapcsolások nemenkénti megoszlásában jelentkezik. Úgy látszik, hogy a kétségtelenül szubjektívebb, jobban átélt, érzelmileg színezettebb élményelmondás során a nők valamivel gyakrabban használják az „egyszerűbb”, kevésbé bonyolult mellérendeléseket, mint az alárendelő mondatokat. A férfiaknál — ugyanúgy, mint az I. korpuszban mindkét nemből — itt is az alárendelő kapcsolások megterheltségi foka nagyobb valamivel.

Az egyes kapcsolásformák megoszlásában — az I. korpuszhoz hasonlóan — itt is az jellemző, hogy mindkét nem beszédében a beszéd szintjén és az alsóbb szinteken is a mellérendeléseknél a kapcsolatosoknak, az alárendeléseknél pedig a határozóiaknak legnagyobb a megterheltsége. A többi kapcsolásforma gyakoriságára mindkét nemre vonatkozóan érvényes mindaz, amit a II. korpusz egészére az előzőekben már kifejtettem. Mindössze egy érdekes különbséget lehet fölfedezni az egyes kapcsolásformák gyakoriságára vonatkozóan a két nem között, éspedig azt, hogy mind a beszéd szintjén, mind az alsóbb szinteken a kifejtő magyarázó mondatok megterheltsége a férfiaknál nagyobb, mint a nőknél. Merész dolog lenne ebből az egyetlen eltérésből esetleg messzemenő következtetést levonni a nők, illetőleg a férfiak gondolkodásmódjára, de azt a megállapítást talán meg lehet kockáztatni, hogy a férfiak az élményelmondás során óvatoskodóbbak magyarázkodóbbak, olykor tudálékosabbak, kevésbé bátrak, kevésbé szókimondók, mint a nők.

A kapcsolások számára vonatkozó bonyolultsági mutató értékei a következők:

A nőknél:

$$B = \frac{248.0 + 245.1 + 116.2 + 55.3 + 11.4 + 5.5 + 2.6 + 1.7}{248 + 245 + 116 + 55 + 11 + 5 + 2 + 1} = \frac{730}{683} = 1,06 \text{ c/m}$$

$$B_0 = \frac{730}{435} = 1,67 \text{ c/mö} \quad B_0/B = 157\%$$

A férfiaknál:

$$B = \frac{231.0 + 235.1 + 128.2 + 49.3 + 19.4 + 8.5 + 1.6 + 1.7}{231 + 235 + 128 + 49 + 19 + 8 + 1 + 1} = \frac{767}{672} = 1,14 \text{ c/m}$$

$$B_0 = \frac{767}{441} = 1,73 \text{ c/mö} \quad B_0/B = 151\%$$

A kapcsolások minőségét jellemző megoszlási mutatók a következők:

A nőknél:

$$M = \frac{2.311 + 1.400}{711} = \frac{622 + 400}{711} = \frac{1022}{711} = 1,43$$

A férfiaknál:

$$M = \frac{2.400 + 1.354}{754} = \frac{800 + 354}{754} = \frac{1154}{754} = 1,53$$

A megoszlási mutatók számszerűen jelzik, hogy a II. korpuszban az I. korpusztól eltérően van némi különbség a nők és a férfiak mondatalkotásában.

9. Az egyes kapcsolásformák összesítése szintektől függetlenül:

Mellérendlő kapcsolások					
A nőknél			A férfiaknál		
	szám	%		szám	%
+	274	68,50	+	230	64,97
≠	52	13,00	≠	38	10,73
v	4	1,00	v	4	1,13
←	3	0,75	←	10	2,82
→	50	12,50	→	38	10,73
↗	17	4,25	↗	34	9,60
	400			354	

A kapcsolatos és az ellentétes mondatok együttes részesedése a nőknél 81,50%, a férfiaknál 75,70%, tehát itt is — ahogyan az I. korpuszban már láttuk — a nők beszédében valamivel nagyobb az „egyszerűbb” mondat típusok megterheltsége. A kifejtő magyarázó mondatok gyakorisága viszont mindkét korpuszban a férfiaktól vett szövegekben nagyobb.

Alárendelő kapcsolások					
A nőknél			A férfiaknál		
	szám	%		szám	%
á	0	0,0	á	2	0,5
a	32	10,29	a	31	7,75
t	60	19,29	t	104	26,00
h	203	65,27	h	231	57,75
jm	16	5,14	jm	32	8,00
jb	0	0,0	jb	0	0,0
	311			400	

Ha az I. korpuszhoz hasonlóan itt is összesítjük az alárendelések között „egyszerűbb” megoldású határozói és minőségjelzői mellékmondatok részesedését, akkor láthatjuk, hogy a II. korpuszban is nők beszédében ezek a gyakoribbak, hiszen együttes részesedési arányuk a nőknél 70,41%, a férfiaknál pedig 65,75%. A tárgyi mellékmondatok gyakorisága mindkét nem beszédében (a férfiakéban különösen) lényegesen megnövekszik az I. korpuszhoz viszonyítva. Ennek okáról — a korpusz egészét jellemezve — az előzőekben már esett szó.

10. A kapcsolások összesítése nemzedékek szerint

Az idősektől vett szövegegységek (M , N , S és T) adatait I_d jelzéssel, a középkorúaktól választott szövegegységek (O , $Ö$, U és $Ü$) értékeit $K_ö$ jelzéssel, a fiataloktól feldolgozott szövegegységek (P , R , V és Z) adatait pedig F_i jelzéssel összesítem.

2/2 csoport

Mellérendelő kapcsolások							Alárendelő kapcsolások						
	Id	%	Kö	%	Fi	%		Id	%		%	Fi	%
+	40	47,61	58	82,85	66	75,86	á	1	0,97	0	0,0	0	0,0
≠	17	20,23	4	5,71	9	10,34	a	7	6,79	6	7,69	8	13,79
v	0	0,0	1	1,42	0	0,0	t	23	22,33	15	19,23	14	24,13
←	3	3,57	0	0,0	4	4,59	h	67	65,04	56	71,79	31	53,44
→	14	16,66	6	8,57	4	4,59	jm	5	4,85	1	1,28	5	8,62
↔	10	11,90	1	1,42	4	4,59	jb	0	0,0	0	0,0	0	0,0
	84		70		87			103		78		58	

3/3 csoport

Mellérendelő kapcsolások													
a) felső szinten							b) első alárendelésben						
	Id	%	Kö	%	Fi	%		Id	%	Kö	%	Fi	%
+	40	61,53	50	71,42	54	70,12		9	37,5	6	60,0	6	60,0
≠	13	20,0	10	14,28	5	6,49		6	25,0	0	0,0	1	10,0
v	0	0,0	1	1,42	0	0,0		0	0,0	1	10,0	0	0,0
←	0	0,0	0	0,0	0	0,0		1	4,16	0	0,0	1	10,0
→	7	10,76	9	12,85	7	9,09		4	16,66	3	30,0	1	10,0
↔	5	7,69	0	0,0	11	14,28		4	16,66	0	0,0	1	10,0
	65		70		77			24		10		10	

Alárendelő kapcsolások

a) felső szinten							b) első alárendelésben						
	Id	%	Kö	%	Fi	%		Id	%	Kö	%	Fi	%
á	1	1,20	0	0,0	0	0,0		0	0,0	0	0,0	0	0,0
a	2	2,40	6	8,69	3	6,66		1	7,14	1	9,09	1	10,0
t	35	42,16	11	15,94	9	20,0		4	28,57	4	36,36	1	10,0
h	37	44,57	49	71,01	29	64,44		6	42,85	6	54,54	8	80,0
jm	8	9,63	3	4,34	4	8,88		3	21,42	0	0,0	0	0,0
jb	0	0,0	0	0,0	0	0,0		0	0,0	0	0,0	0	0,0
	83		69		45			14		11		10	

A 4/4, 5/5 és 6/6 csoport egyesített értékei

Mellérendelő kapcsolások												
a) felső szinten							b) első alárendelésben					
	Id	%	Kö	%	Fi	%	Id	%	Kö	%	Fi	%
+	27	64,28	34	60,71	61	74,39	17	77,27	11	64,70	17	65,38
≠	8	19,04	8	14,28	5	6,09	1	4,54	1	5,88	2	7,69
∇	0	0,0	0	0,0	1	1,21	1	4,54	2	11,76	1	3,84
←	0	0,0	0	0,0	2	2,43	0	0,0	1	5,88	0	0,0
→	4	9,52	14	25,0	10	12,19	1	4,54	2	11,76	2	7,69
↔	3	7,14	0	0,0	3	3,65	2	9,09	0	0,0	4	15,38
	42		56		82		22		17		26	

c) második alárendelésben						
	Id	%	Kö	%	Fi	%
+	3	60,0	2	100,0	3	60,0
≠	0	0,0	0	0,0	0	0,0
∇	0	0,0	0	0,0	0	0,0
←	0	0,0	0	0,0	1	20,0
→	0	0,0	0	0,0	0	0,0
↔	2	40,0	0	0,0	1	20,0
	5		2		5	

Alárendelő kapcsolások												
a) felső szinten							b) első alárendelésben					
	Id	%	Kö	%	Fi	%	Id	%	Kö	%	Fi	%
á	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
a	6	9,37	13	22,03	5	8,33	1	5,0	1	8,33	1	7,69
t	16	25,0	11	18,64	11	18,33	4	20,0	0	0,0	4	30,76
h	39	60,93	34	57,62	35	58,33	14	70,0	10	83,33	5	38,46
jm	3	4,68	1	1,69	9	15,0	1	5,0	1	8,33	3	23,07
jb	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
	64		59		60		20		12		13	

c) második alárendelésben						
	Id	%	Kö	%	Fi	%
á	0	0,0	0	0,0	0	0,0
a	1	20,0	0	0,0	0	0,0
t	1	20,0	0	0,0	1	33,33
h	2	40,0	4	100,0	2	66,66
jm	1	20,0	0	0,0	0	0,0
jb	0	0,0	0	0,0	0	0,0
	5		4		3	

11. Ha a kapcsolások számát a II. szövegcsoporthoz összesítjük, akkor nemzedékenként a következő értékeket kapjuk: a 2/2 csoportban a mellérendelő kapcsolások száma az időseknél 84, a középkorúaknál 70, a fiataloknál 87, az alárendelők száma pedig az időseknél 103, a középkorúaknál 78, a fiataloknál 58; a 3/3 csoportban az időseknél 89, a középkorúaknál 80, a fiataloknál 87 mellérendelő kapcsolást találunk, alárendelő kapcsolásból pedig az időseknél 97, a középkorúaknál 80, a fiataloknál 55 fordul elő; a 4/4, 5/5 és 6/6 csoportban az időseknél 69, a középkorúaknál 75, a fiataloknál 113 mellérendelő kapcsolás van, alárendelő pedig az időseknél 89, a középkorúaknál 75, a fiataloknál 76 található.

A különböző mondathosszúsági csoportokban előforduló kapcsolásokat összesítve az időseknél 242 mellérendelő kapcsolásra 289 alárendelő jut, a középkorúaknál 225 mellérendelő és 233 alárendelő kapcsolás található, a fiataloknál pedig 287 mellérendelőre csak 189 alárendelő kapcsolás esik. Az I. korpuszhoz viszonyítva itt nagyobb mértékű az eltérés a kapcsolások számában, hiszen az időseknél összesen 531, a középkorúaknál 458, a fiataloknál pedig 476.

Lényegesebb különbség azonban ennél az, hogy az időseknél mindegyik mondathosszúsági csoportban az alárendelők száma nagyobb a mellérendelőkéinél, a középkorúaknál a 2/2 csoportban szintén az alárendelők száma nagyobb, a többi mondathosszúsági csoportban a mellérendelő és az alárendelő kapcsolások véletlenszerűen teljesen azonosak, a fiataloknál viszont mindegyik mondathosszúsági csoportban a mellérendelő kapcsolások száma nagyobb, mint az alárendelő kapcsolásoké.

Már az I. korpusz vizsgálatánál is azt láttuk, hogy a fiataloknál a mellérendelő kapcsolások száma valamelyest (mindössze 8-cal) nagyobb az alárendelőkéinél, itt viszont ez a különbség a mellérendelők javára majdnem 100 kapcsolással több (a mellérendelők részesedése 60,29%, az alárendelőké pedig 39,71%). Mindez megerősíti azt, az I. korpusznál tett megállapítást, miszerint a fiataloktól választott szövegekben jelentkező nagyobb fokú szerkesztettség, a (többszörösen) összetett mondatok nagyobb gyakorisága úgy látszik oly módon nő az idősök és a középkorúak mondat szerkesztéséhez viszonyítva, hogy a kevésbé bonyolult, „egyszerűbb” kapcsolásmódnak tekinthető mellérendelt mondatok száma bizonyos fokig nagyobb lesz, mint az alárendelt összetett mondatoké.

A kapcsolások minőségi megoszlásáról lényegében ugyanazt mondhatjuk el, mint az I. korpusz elemzésénél: a mellérendelőknél a kapcsolatosak, az alárendelőknél pedig a határozói kapcsolások a leggyakoribbak mindhárom nemzedék szövegegységeiben. Az I. szövegcsoporthoz képest csak abban mutatkozik némi eltérés, hogy a II. korpuszban az időseknél némileg kisebb a kapcsolatosak megterheltségi foka, mint a középkorúak és a fiatalok beszédében. Az alárendelő kapcsolásoknál mindhárom nemzedék szövegegységeire jellemző, hogy a határozóiak után a tárgyi alárendelő összetett mondatok gyakorisága a legnagyobb. Az alsóbb szintekről szólva csak megismételni tudjuk az I. korpusznál elmondottakat: itt a korpusz nemzedékenkénti harmadolása következtében az egyes kapcsolásformák szórása rendkívül nagy, ezért az összefoglaló értékelésük helyett beszéljenek a részesedési arányokra kapott szám adatok.

Nézzük most a bonyolultsági mutató értékeit nemzedékenként a II. szövegcsoporthoz!

Az időseknél:

$$B = \frac{196 \cdot 0 + 187 \cdot 1 + 93 \cdot 2 + 34 \cdot 3 + 9 \cdot 4 + 4 \cdot 5 + 1 \cdot 6 + 1 \cdot 7}{196 + 187 + 93 + 34 + 9 + 4 + 1 + 1} = \frac{544}{525} = 1,03 \text{ c/m}$$

$$B_0 = \frac{544}{348} = 1,56 \text{ c/mö} \quad B_0/B = 151\%$$

A középkorúaknál:

$$B = \frac{180.0 + 148.1 + 80.2 + 33.3 + 9.4 + 3.5 + 1.6}{180 + 148 + 80 + 33 + 9 + 3 + 1} = \frac{464}{454} = 1,02 \text{ c/m}$$

$$B_0 = \frac{464}{284} = 1,63 \text{ c/mö} \quad B_0/B = 159\%$$

A fiataloknál:

$$B = \frac{103.0 + 145.1 + 71.2 + 37.3 + 12.4 + 6.5 + 1.6 + 1.7}{103 + 145 + 71 + 37 + 12 + 6 + 1 + 1} = \frac{489}{376} = 1,30 \text{ c/m}$$

$$B_0 = \frac{489}{273} = 1,79 \text{ c/mö} \quad B_0/B = 137\%$$

Ha ezeket az értékeket összehasonlítjuk nemzedékek szerint a bonyolultsági mutatók I. korpuszbeli adataival, akkor az a tanulság adódik, hogy az egy mondat-egészre eső kapcsolási átlag (a c/m érték) és az összetett mondatokra eső átlagos kapcsolás-szám (a c/mö érték) mindkét korpuszban az időseknél és a középkorúaknál eléggé közel áll egymáshoz, a fiataloknál kapott értékek mindkét nemzedékétől — még a középkorúakétól is — valamelyest jobban eltérnek. A B_0/B mutatók pedig pregnánsan jelzik, amit már az egyes mondat-hosszúsági csoportok gyakoriságának a vizsgálatánál is megállapítottunk, hogy az II. korpuszban az egyszerű mondatok megterheltsége a középkorúaknál a legnagyobb, a legkisebb pedig — ugyanúgy, mint az I. korpuszban — a fiataloknál.

A kapcsolások minőségére vonatkozó megoszlási mutatók értékei a II. korpuszban a következők:

Az időseknél:

$$M = \frac{2.289 + 1.242}{531} = \frac{578 + 242}{531} = \frac{820}{531} = 1,54$$

A középkorúaknál:

$$M = \frac{2.233 + 1.225}{458} = \frac{466 + 225}{458} = \frac{691}{458} = 1,50$$

A fiataloknál:

$$M = \frac{2.189 + 1.287}{476} = \frac{378 + 287}{476} = \frac{665}{476} = 1,39$$

A megoszlási mutatókra kapott értékek szerint tehát az alárendelő összetett mondatok gyakorisága az időseknél a legnagyobb, valamivel kisebb a középkorúaknál, és a legkisebb itt is, mint az I. korpuszban, a fiataloknál. Mindezek alapján ugyanazt állapíthatjuk meg, mint az I. korpuszbeli nemzedékek szerinti vizsgálatnál: a többszörösen összetett mondatok nagyobb gyakorisága, a nagyobb fokú szerkesztettség úgy valósul meg a fiatalok beszédében, hogy az alárendeltekhez képest relatíve növekszik a mellérendelt összetett mondatok száma.

12. Az egyes kapcsolásformák összesítése szintektől függetlenül:

Mellérendelő kapcsolások								
Az időseknél			A középkorúaknál			A fiataloknál		
	szám	%		szám	%		szám	%
+	136	56,19	+	161	71,55	+	207	72,12
≠	45	18,59	≠	23	10,22	≠	22	7,66
v	1	0,41	v	5	2,22	v	2	0,69
←	4	1,65	←	1	0,44	←	8	2,78
→	30	12,39	→	34	15,11	→	24	8,36
↔	26	10,74	↔	1	0,44	↔	24	8,36
	242			225			287	

Az „egyszerűbb” megoldásának tekinthető kapcsolatos és ellentétes mondatok együttes részesedése az időseknél 74,78%, a középkorúaknál 81,77%, a fiataloknál pedig 79,78%, vagyis az I. korpuszhoz hasonlóan itt is a középkorúak beszédében a gyakoribbak. Némileg föltűnő, hogy a kifejtő magyarázó mondatok megterheltsége az időseknél viszonylag nagy. Talán összefügg ez azzal, hogy az idősebbek mesélő kedve, magyarázó hajlama általában nagyobb, mint a fiatalabb nemzedékeké.

Alárendelő kapcsolások								
Az időseknél			A középkorúaknál			A fiataloknál		
	szám	%		szám	%		szám	%
á	2	0,69	á	0	0,0	á	0	0,0
a	18	6,22	a	27	11,58	a	18	9,52
t	83	28,72	t	41	17,59	t	40	21,16
h	165	57,09	h	159	68,24	h	110	58,20
jm	21	7,26	jm	6	2,57	jm	21	11,11
jb	0	0,0	jb	0	0,0	jb	0	0,0
	289			233			189	

Az alárendelés körében a határozói és a minőségjelzői mellékmondatok együttes részesedési aránya az időseknél 64,35%, a középkorúaknál 70,81%, a fiataloknál pedig 69,31%, azaz mindegyik nemzedék szövegegységeiben kisebb megterheltségű, mint az I. korpuszban. Ez, amint már említettem a korpusz egészének jellemzésekor, azzal magyarázható, hogy a tárgyi mellékmondatok gyakorisága a II. korpuszban viszonylag nagy. Jellemző még az is, hogy az I. korpuszsal megegyezően a határozói és minőségjelzői mellékmondatok részesedése itt is a középkorúaknál a legnagyobb, az idősebbeknél pedig a legkisebb.

IV.1. Ha a kapcsolásokra (a mellérendelt és az alárendelt összetett mondatokra és azok egyes fajtáira) vonatkozó tanulságokat összegezni akarjuk, akkor a következőket állapíthatjuk meg:

A vizsgálat mindkét szövegcsoportban azt mutatta, hogy a — nem ok nélkül — bonyolultabbnak tartott alárendelt összetett mondatok Nagykőnyi község nyelvjárásában, de minden bizonnyal a népnyelvben másutt is, éppolyan gyakoriak, mint az egyszerűbb megoldásának vélt mellérendelt összetett mondatok. (Csak emlékeztetőül: az I. korpusz-

ban az alárendelteknek, a II. korpuszban a mellérendelteknek volt valamelyest nagyobb a megterheltségük. A mellérendelő és az alárendelő kapcsolásoknak a két korpuszbeli csekély eltérését jól tükrözik a megoszlási mutatók adatai is, hiszen az I. szövegcsoportban $M = 1,52$, a II. szövegcsoportban pedig $M = 1,48$.)

A magyar nyelvjárástani irodalomban közhelynek számít annak megállapítása, hogy nyelvjárásaink leginkább hangtani tekintetben különböznek egymástól, mondattani szempontból pedig a legegységesebbek, a legkevésbé tagoltak. Bár eléggé kevés és többnyire régi, olykor már idejélmúlt nyelvjárási mondattani vizsgálatra támaszkodhatunk, mégis némi megszorítással még ma is elfogadhatjuk pl. Vass Jánosnak a népnyelvi mondattanra vonatkozó megállapítását: „A nép mondatszerkesztése általában véve mindenütt egyforma, amint hogy egyforma lelkivilága, gondolkodásmódja, melynek külső kifejezője az ő beszéde, mondatalkotása” (Fejezetek a népnyelvi mondattanából. NyF. 52. sz. Bp., 1908. 5). Éppen ezért úgy vélem, hogy más helyi nyelvjárások mondattanának vizsgálatában is a nagykoványi nyelvjáráshoz hasonló eredményekhez juthatnánk.

A század elején, a Simonyi Zsigmond szerkesztette Nyelvészeti Füzetekben, de még az 1930-as és a 40-es években megjelent nyelvjárási tanulmányokban is eléggé gyakori a népnyelvi mondattanról szólva az a megállapítás, hogy nyelvjárásaink elsősorban az egyszerű mondatokat, az összetettek közül pedig főleg a mellérendeltek kedvelik. Vass János pl. a következőket írta: „A nép mondatszerkesztése sokkal egyszerűbb, világosabb, mint az irodalmi. Legtöbbször egyszerű mondatokat, vagy legföllebb mellérendelt szerkezeteket használ: az alárendelést kerüli” (i. m. 3). A gyulai nyelvjárásról szóló munkájában ugyanezt állapította meg Gyepes János is: „A nép nyelvében általában kedveltebbek az egyszerű mondatok. Az összetett mondatok közül is az egyszerűbb mellérendelő összetétel a gyakoribb” (A gyulai nyelvjárás. Szeged, 1938. 30). Kenéz Zsuzsanna a mezőberényi nyelvjárásban a mellérendelést gyakoribbnak tartja az alárendelésnél (A mezőberényi nyelvjárás. Szeged, 1940. 24). Anyagom alapján, az előzőekben részletesen feltárt statisztikai adatok birtokában, joggal vehetjük el tehát azt a régi nyelvészeti-nyelvjárástani babonát, miszerint a népnyelvre (a nyelvjárásokra) nagyon jellemző az egyszerű mondatok használata, az összetettek közül pedig a mellérendeltek gyakoribbak, mint az alárendelt összetett mondatok.

2. További tanulság az, hogy az egyes mondattípusok (kapcsolásformák) közül mindkét korpuszban a mellérendelteknek a kapcsolatosak, az alárendelteknek a határozóiak kapnak legnagyobb súlyt. Egyes mondattípusok (a mellérendelteknek különösen a választó és a következtető, az alárendelteknek az állítmányi és a birtokos jelzői mellékmondatok) gyakorisága rendkívül csekély, majdnem a nullával egyenlő.

Mindegyik korpuszra megállapítható, hogy az egy-egy mondategészre eső kapcsolások száma (a B mutató) $< 1,20$, az egy-egy összetett mondatra esőké (a B_0 mutató) $< 1,80$; vagyis a közlő prózához van közelebb, nem a fejtegetőhöz (vö. Mszerk. 182–3). A két mutató (a B_0/B hányados) aránya $< 155\%$, ennek alapján viszont a fejtegető prózához van közelebb mindkét szövegcsoport. Ezek alapján is azt a következtetést vonhatjuk le a vizsgálatunk anyagára (az I. korpuszbeli munkafolyamat, gazdálkodás, illetőleg a II. korpuszbeli élményelmondás témakörére), hogy ez valójában sem nem közlő próza, sem nem fejtegető, hanem jellegéből adódóan, sajátosságánál fogva elbeszélő próza is tekinthető. Ezt mindenekelőtt az a tény is indokolja, hogy a két korpusz kapcsolásformái között, ahogy ezt a részletes elemzésben már láthattuk, csak minimális különbségek vannak, nem úgy, mint az írott szövegekben pl. a közlő és fejtegető próza között (l. ezt részletesebben: Mszerk. 182–6). Meg kell még jegyeznem, a mondatösszetettségi csoportok és a szerkesztettség vizsgálata is azt mutatta, hogy a két szövegcsoport között jól kirajzolódó, határozott műfaji különbségek nincsenek.

3. A nemek szerinti összesítő vizsgálat legfőbb tanulsága az, hogy a kapcsolások számában és az egyes kapcsolásformák részesedési arányában lényeges eltérések nincsenek a nők és a férfiak beszédében. Az I. korpuszra vonatkozóan ugyanezt mondhatjuk a kapcsolások minőségi megoszlásáról. A II. korpuszban azonban ebből a szempontból, amint ezt már részletesebben kifejtettem, lényegesebb eltérés mutatkozik abban, hogy az élményelmondás témakörben a nőktől választott szövegegységekben gyakoribbak a mellérendelt összetett mondatok, mint a férfiak szövegegységeiben. Érdekes módon ugyanezt tapasztaltuk az egyes mondathosszúsági csoportok és a szerkesztettség vizsgálatánál is: az I. korpuszban rendkívül csekély eltérés volt a nemek szerint összesített adatokban, a II. korpuszban viszont már kisebb fokú különbségek adódtak. Azt hiszem a két, különböző szempontú elemzésnek ez az egybehangzó tanulsága, vallomása aligha lehet véletlen. Talán nem tévedek, ha a II. szövegcsoportban tapasztalt kisebb fokú különbséget (a szerkesztettségi és a megoszlási mutatók értékeiben) azzal magyarázom, hogy az élményelmondás során a nők beszéde érzelmileg telítettebb, színezettebb, jobban átéli, mint a férfiakéban.

4. A nemzedékek szerinti összesítésben a kapcsolások számáról és az egyes kapcsolásformák részesedéséről lényegében ugyanazt állapíthatjuk meg, mint a nemek közötti összehasonlítás során: e tekintetben — különösen az I. korpuszban — csekély eltérések vannak az egyes nemzedékek között. A mellérendelő és az alárendelő kapcsolások egyes típusainak gyakorisága a II. korpuszban nemzedékek szerint valamelyest nagyobb eltérést mutat, mint az I. korpuszban. (Erről egyébként részletesebben volt is már szó.) A megoszlási mutatók értékei is a II. korpuszban mutatnak nagyobb szóródást. Mindez valószínűleg összefügg azzal, hogy az élményelmondás nyilvánvalóan szubjektívebb, érzelmileg színezettebb, mint a munkafolyamat, gazdálkodás témaköre.

A leglényegesebb különbséget az egyes nemzedékek szövegegységei között abban találjuk, hogy a fiatalok beszédében mindkét korpuszban — főképpen a II. szövegcsoportban — a mellérendelt összetett mondatok nagyobb számban fordulnak elő, mint az alárendeltek. A középkorúaknál és az időseknél a mellérendelések és az alárendelések aránya eléggé kiegyenlített, sőt valamelyest — elsősorban az idősebb nemzedék beszédében — az alárendelt összetett mondatok a gyakoribbak. Vagyis a fiatalok mondatalkotására jellemző nagyobb fokú szerkesztettség, ahogy ezt az előzőekben már ki is fejtettem, nem akárhogyan valósul meg; természetesen az összetett mondatok részesedési aránya nő az egyszerűekhez képest, de oly módon, hogy az összetettekben belül az egyszerűbb megoldásának tartott mellérendelt összetett mondatok gyakorisága növekszik az alárendeltekhez viszonyítva.

Az elmondottakhoz szükségesnek tartom még megjegyezni, hogy a három nemzedék szerinti kategorizálást természetesen nem szabad mereven értelmezni: az egyes nemzedékek mondatalkotására kapott statisztikai adatok és belőlük levont következtetések csak *tendenciászerűen* jelezhetik a nyelvjárásunkbeli változások irányát, de talán sikerült ily módon a nyelvi valóság rendkívül gazdag, sokszínű arculatának legmarkánsabb vonásait megvilágítani. Nyilvánvaló, hogy a nyelvhasználatban az egyéni különbségek olykor az ugyanazon nemzedékhez tartozók között is nagyok lehetnek, hiszen a műveltség, az olvasottság foka nemegyszer nagyon is eltérő lehet, de nem hanyagolható el a foglalkozás, társadalmi állás stb. szerepe pl. a mondatstruktúrákhoz tartozó egyének körében is könnyen találhatunk olyanokat, akiknek beszédére nagyon hasonló — majd-csaknem azonos — mondatstruktúrák jellemzőek. Ezért törekedtem a vizsgálatban felhasznált reprezentatív szövegeket azokról az adatközlőktől kiválasztani, akik *tipikusan* a helyi (nagykönyi) nyelvjárást beszélik, és lehetőleg tipikus képviselői nemzedéküknek is.

Szabó József

Quaker és kvekker

1. A magyarban több mint hetven angol eredetű ruhanév, illetve textilanyag-elnevezés él vagy élt, ahogy előszámolva található nyelvünk angol jövevényeinek lajstromában (NytÉrt. 93). Ezeknek nem csekély része tulajdonnévi eredetű. Tudomásunk szerint csak egyetlen olyan van közöttük, mely vallásfelekezetről kapta nevét, s ez a *kvekker*. A vele jelölt férfi öltözetfele már több mint ötven éve kiment a divatból, s a még élő nyolcvan éven felüliek emlékezetéből is eltűnőben van. Pedig egy évszázad és annál több előtt is még sokat emlegették. Jókai, Mikszáth, Krúdy s más íróink ismert alkotásaiban s koruk időszakai sajtójában nem ritkán találkozhatunk e szóval. Különös jelenség, hogy fénykorában többen ismerték nálunk a ruhafélét, mint a megnevezésének forrásául szolgáló angol *quaker* felekezetet, ma pedig úgyszólván ellenkezőképp áll a helyzet. Érdeemes tehát kissé szemügyre venni: honnan eredt, mit is jelentett és meddig élt nyelvünkben ez a szó.

2. A *kvekker* ruhanév az Angliában 1648 táján George Fox prédikátor által alapított felekezet gúnynevéből, a *quaker* szóból származik. A ma is működő s az angol nyelvterületen jelentős társadalmi súlyú hitfelekezet hivatalos neve Society of Friends. A *quaker*, azaz 'reszkető' megnevezést XVII. századi üldöztetésük során kapták, mert alapítójuk szentbeszédeiben nem egyszer előfordult a „Reszketsetek az Úr haragjától” szavakkal kezdődő fenyegetés, az istentelenekhez intézve. Ahogy a csoportnévadás történetében nem ritkán előfordul (pl. jezsuita, impresszionista), a gúnynévi szándékú megnevezés idővel elvesztette pejoratív felhangjait, s köznyelvivé, stílusánál fogva közömbös értékévű vált. Világszerte sokkal többen ismerik a quakereket e néven — habár ők e megjelölést nem használják —, mint hivatalos nevükön.

E felekezet tagjai ma sincsenek többen mint körülbelül kétszázezren szerte a világon, túlnyomóan az angol nyelvterületen. E csekély lélekszám ellenére az utóbbi három évszázadban egyéb országok műveltebb köreiben is többé-kevésbé ismertek voltak, részben hitelveik, részben magatartásuk, életformájuk különleges volta következtében.

A quakerek közösségét a spontán belső megvilágosodás lehetőségébe vetett misztikus hit élteti. Nincs hivatásos papi rendjük, sincsenek dogmáik vagy szertartásaik, sem pedig „szent könyveik”. Minden hívó teljes demokratikus egyenrangúságának elvét vallják egymás és az Úr előtt. Pacifista kvietizmus, erőiesen gyakorlati emberbaráti segítőkészség, vallási türelem és fegyelmezett józanság jellemzi őket. Következetes humanizmusuk a rabszolgaság intézményének el nem ismerésében is megnyilvánult. Az Egyesült Államokban az indiánok egyetlen védelmezői voltak a rézbőrűek kíméletlen irtásának korában. A börtönreformnak éppúgy az élvonalában küzdöttek, mint a nőemancipációnak. Lelkiismereti okokból sem régen, sem most nem hajlandók hivatalos esküt tenni, katonáskodni és fegyvert fogni. De mindkét világháború után azonnal kiterjedt segélyakciókat szerveztek a legyőzött és ínséges országokban. E munkásságuk alapján s a békéért sokféle formában és helyen folytatott tevékenységükért kapták meg 1947-ben a Nobel-békedíjat.

3. A quaker felekezetnek számos más egyházzal ellentétben nem volt s ma sincs hittérítő szervezete. Magyarországgal ezért sem volt tartósnak tekinthető vagy éppen vallási jellegűnek mondható kapcsolatuk. Christina Yates ugyan azt említi (*Friends in Europe*. London 1946. 39—40), hogy 1662-ben két angol quaker járt Pozsony környékén az ottani baptista településeken, de eretnek nézeteik miatt a császári hatóságok csakhamar bebörtönözték őket. Erről az egyiknek, William Moore-nak hazatérte után írott *News of the East* (1664.) című beszámolója, valamint egy későbbi historikusuk, Joseph Besse könyve szól: *Sufferings of the Quakers* (London, 1753.).

Mint hajdan sokat üldözött, Angliában és az Egyesült Államokban egykor tűzzel-vassal irtott szekta a quakerek indokolt rokonszenvvvel és tevőleges segítséggel igyekeztek más elnyomott, üldözött kis szekták helyzetén enyhíteni. Száz évvel ezelőtt Magyarországon Joseph Bevan Braithwaite nevű küldöttük járt közben a hatóságainktól zaklatott nazarénusok ügyében. Húszezer példányban hozott forgalomba nálunk a lelkiismereti szabadságról szóló magyar nyelvű röpiratot, s Deák Ferencet is felkereste ez ügyben 1872-ben.

Tartósabb nyomot a quaker gondolatvilág hazánkban nem hagyott. Hitelvi demokráciájuk a régi Magyarországon szélsőbaloldalinak, ha nem ugyan anarchistának tűnhetett. A fegyverfogást következetesen elutasító nézeteik pedig meg is akadályozták volna őket abban, hogy a Habsburg-monarchiában gyökeret verhessenek. Régen sem volt, ma sincs nálunk quaker gyülekezet, nem is tagjai a magyarországi szabadegyházak tanácsának. A nagyközönség nálunk, ha egyáltalán hallott régebben róluk, csak a két világháború utáni segélyakcióikból ismerheti őket. Yates idézett műve szerint 1919-től kezdődően egyideig hozzájárultak a budapesti nyomorenyhító akciókhoz. Ennél lényegesen jelentősebb volt hasonló jellegű szereplésük a második világháború után. Dr. Budai Gergely nyug. ref. teológiai professzor és Dobos János, a budapesti skót misszió jelenlegi lelkészének szíves szóbeli közlései szerint 1945—46-ban az Andrassy út és a Rózsa utca sarkán volt segélyirodájuk Quaker Mission feliratú névtáblával. Az amerikai quaker szervezetek ruhanemű és élelmiszer adományait osztották szét elsősorban az arra rászoruló intézmények (kórházak, árvaházak, kollégiumok stb.) között.

Ez a misszió négy vagy öt angol ajkú tagból állt, köztük egy magyarul már csak törve beszélő személy is. Az Országház közelében laktak, s itt a lakás egyik szobájában néha, évszázados hagyományaik szerinti csendes, minden külsőséget nélkülöző istentiszteletet is tartottak. Ezekre magyar ismerősi körük tagjait is meghívták.

A quakerek magyarországi tudomásulvételének másik formája a szakirodalmi és a nyelvi volt. Az előbbire az első jelentősebb adat a rév-komáromi Mindszenti Sámuel által 1793-ban lefordított és három kötetben közzétett Broughthonnak a' religióról való históriai lexicon a. műben található. A szerző közel öt hasáb terjedelemben közölt részletes, történeti szemléletű, rokonszenvező hangvételű cikket róluk, melynek záró mondatában megállapítja, hogy „A quakerek igen tsendes és mértékletes emberek, kiknek erköltsők máfoknak is például fzolgálhat; egymás eránt való fzereteketet és barátságokat nem lehet eléggé dítsérni” (3: 194). Szakszerű és terjedelmesebb ismertetésekre nálunk csak a két világháború közöttből vannak példák. Az egyik Edward Grubb angolul először 1917-ben közzétett és sok kiadást megért művének, a *What is Quakerism?*-nek magyar fordítása A quakerek vallása címen. Ez 1926-ban jelent meg a polgári liberális Genius Könyvkiadó Rt. „Szabad iskola” c. könyvsorozatában 168 lap terjedelemben Molnár Nándor fordításában, Czakó Ambró bevezetőjével. (Az 1887-ben született Czakó 1927-ben kivándorolt Kanadába, s ott quaker hitre tért.) — A másik mű Szimonidesz Lajos 1931-ben megjelent, *A világ vallásai* c. nagy műve Zsidóság és kereszténység c. második kötetének *A Barátok Társasága* fejezete (311—8), mely a quakerek mozgalmának történetével foglalkozik és különlenyomatban is megjelent.

4. A felekezet neve magyar szövegben ugyan már a XVII. század végén előfordult, de a reformkorig javarészt csak útirajzokban, földrajzi művekben vagy lexikonokban, s azokban is többnyire mint kuriózum, exotikum szerepelt. Amikor ezekből az előfordulásokból néhányat itt felsorolunk, azt elsősorban azért tesszük, hogy vele a szó írásképe és hangalakjának változásait szemléltessük, valamint a felekezet magyarhoni értékeléséhez anyagot szolgáltatassunk.

A *quaker* szót hazánkfiak közül először alighanem Bethlen Miklós fia írta le útinaplójában, a „Diarium rerum memorabilium Michaelis de Bethlen”-ben (OSzK kézirat-tér Oct. Hung. 1261). A 100. lap rectóján 1694 februárjában, londoni időzését rögzítő feljegyzésben ezt olvassuk: „Die 13. Tolnai Uramat látogattuk. Die 14. A *Quakeristak* Cultufat.” — A bejegyzés két szempontból figyelemre méltó. Egyfelől tanúsítja, hogy a fiatal erdélyi főurat a már akkor különösség számba menő istentiszteleti forma érdekelte. Másfelől az első szótagjában betűkihagyással leírt felekezetnevet abban a ritkán előforduló toldalékos alakjában közli, amit az oxfordi nagyszótár is csak egy esetben, s egy évtizeddel korábról (1685.) regisztrál, *quakeristic* alakban.

A szó XVIII. századi magyar betűképei változatosak. Gyalakuti Lázár János 1750-ben Nagyszebenben kiadott Röviden egybe-foglalt gyermekek’ Geographiájában „külömböző Secták, Hollandiában kiváltképen és Angliában *Quackerek*” (10, 14) alakban említette őket. A győri Sándor István 1793-ban az írta, hogy „Tegnap egy *Kvakker* Templomot látogattam meg [Londonban]” (Egy külföldön utazó magyarnak . . . levelei, 302). Németh László 1795-ben említette, hogy „A’ *Kvekkerek* (Quakers) e’ pontban izorofabbak, s náluk ritka a maga öldöklés” (Az európai nevezetesebb országoknak rövid leírása, 183), talán első ízben közelítve meg a magyar ábécé betűivel a szó angol hangképét. Váradi Baranyi László 1796-ban hol a *Qvackerok*, hol a *Quackerek* alakot használta (Rövid magyar geographia 321, 322).

Az írásváltozatok tarkasága jellemzi a XIX. század első évtizedeit is. Így: *quakker*-ek (1802. Benkő F. Magyar Géográfia 4: 48, 60); *Kvakerek* (1808. Zigán J. Nagy Britanniának . . . állapotja 109); *Kvakkerek* (1813. Horváth Zs. Amerikának . . . Esmértetése 182); *Quakkerek*, *Quackerek*, *Quakkerok* (1818. Weld Izsák utazásai 24, 273, 60). A helyesrásbeli következetlenségnek, nyelvünk ortográfiai egységesületlenségének példáival nem csak az egyetlen személy tollából származó művekben (mint a Weld könyvét fordító Baranyay Ferencnél) találkozunk, hanem fokozottabb mértékben a sok személy által írott vagy fordított művekben. Így a XIX. század második évtizedében megjelent Hübner János-féle Lexikon öt kötetében és a harmincas években közzétett Közhasznú Esmeretek Tárának tizenkét kötetében. Hübner négyféle, az Esmeretek hatféle írásváltozatot alkalmazott.

5. A XVIII. század végétől kezdve a quakerekről egyre több ismeretanyag halmozódott fel a magyar írásbeliségben s létrejött e hitfelekezet eszmerendszerével kapcsolatos szubjektív állásfoglalás többféle faja is, melyek hol méltányló, hol tartózkodó, alkalmanként még elutasító hangvételűek is voltak. A róluk a magyar értelmiségben ekkortájt kialakulni kezdő képek egyik fontos tárgyi eleme, hogy a „*Quakerek* (reszkedők) 17. száz. közepén Angliában támadt, ’s Éjszakamerikában főképp megszorodott vallásfelekezet tagjai” (1834. Közh. Esm. 10: 1), hogy az amerikai Új-Angliában „megégeték ’s bebörtönözték az Anabaptistákat, *Quakereket* s egyebeket” (1836. Velencei G. Az Éjszakamerikai egyesült országok 1: 62), hogy „Philadelphia tulajdonképen a’ *Quakkerek*’ fővárosa Amerikában” (1818. Weld 24). Az a tény, hogy a quaker William Penn által 1681-ben alapított Pennsylvania gyarmat a felebaráti türelemnek volt a maga idejében egyedülálló példája, s hogy fővárosának neve görögül ’testvéri szeretet’ jelentést hordoz, nem magyar nyelvű forrásokból már korábban is tudott volt nálunk. Nyilván ezek ismeretében írhatta

Csokonai egy keltezetlen levelében Bessenyei Sándornak, feltételezhetőleg még a XVIII. század legvégén, hogy „Én pedig számkivettette az én hazámban . . . csak úgy vagyok boldog, ha egy Új világot találok számomra, ott Respublikát és Filadelfiát építke magamnak” (ItK 1936/46: 469).

Az angliai quakereknek a napi politika iránti közömbösségéről is tudtak valami keveset nálunk. Ugyanazon, Lardner és Hermann-féle történelmi mű két egyidejű magyar fordítása 1836-ban ezt így fogalmazta: „a *Quakerek*. . . ez az igen félénk secta” (Velenczei G. 1: 221), illetve: „a’ *Quackerek*. . . , o’ félelmes felekezet” (Sasku K. 1: 277). Kossuth Lajos nyilván német forrás alapján ismerte a londoni nyomornegyed nevezetes quaker iskoláját (1837. Jegyzetek a kisdedőv intézet tárgyról. ÖM 6: 557). Sok alkalommal esett szó vallási életükről. Szemere Bertalannak feltűnt, hogy „egyházukban [= istentiszteleti helyiségükben] sem cathedra, sem oltár, sem úrasztal” (1840. Utazás külföldön 2: 10). Életformájukról és istentiszteletük lefolyásáról szokatlan részletességgel, három lap terjedelemben írt amerikai útikönyvében Bölöni Farkas Sándor. Ő volt a század első felében az egyetlen magyar, aki mindkét angolul beszélő országban tanulmányozhatta őket. „Ezen Felekezet már Angliában magára figyelmet s tiszteletemet.” Meleg rokonszenvtől fűtött lapokon írta le, hogy „A *Quaker* mélyen halgat Templomában, ’s néma andalgás közt elmélkedik isteni és emberi kötelességeiről”. „Anglia és Amerika annyi vallásai közt lehetetlen kiválasztva nem tisztelni a’ *Quackereket*” (1834. Utazás Észak Amerikában 331, 78, 333). Kanya Pál pedig tankönyvében teljesen helytállóan rögzítette, hogy a „*Quakerek* (reszkedők) nem tartanak rendes isteni tiszteletet és prédikátorokat, hanem gyakran össze gyülekeznek — ’s imádva várják a’ benső világot, melyet megérezvén a’ gyülekezetben szólnak fel” (1847. Népszerű földrajzi oktatás 599). Ifj. Szilágyi Ferenc hangsúlyozta, hogy a quakerek szerint „minden embernek lelkében egy belső világosság, egy belső Krisztus van, melyet az isteni igazságok megismerőjének nagyobb kút-fejéül tartják, mint a’ Bibliát, nem keresztelkednek ’s az Ur vacsorájával nem élnek. Erkölcsei tanítások nagyon kemény, soha nem esküsznek, hivatalt ’s háborút soha nem viselnek, megvetnek minden külső czeremóniát” (Franklin élete. Erdélyi Múzeum 1818/10: 33).

Az egyéni állásfoglalásokban a rokonszenv kifejezésével épp úgy találkozunk, mint az ellenszenvével. Eckhardt Sándor idézett (A francia forradalom eszméi Magyarországon, 145), általa készített magyar fordításban egy Keglevich Istvántól a diéta megnyitásakor (1790.) kelt levelet Keglevich Károlyhoz, mely e szavakkal vázolta fel a jövőt a francia forradalom első hónapjaiban: „semmiféle nemesség nem létezik majd, mindenki testvér és *quaker* lesz.” Lelkesebb volt 1813-ban Horváth Zsigmond, a pennsylvaniai rabszolga-felszabadításról szólva: „a’ mostani felvilágosodott időkben méltán reménylhetjük az emberiségnek dífére, hogy az Amerikai *Kvakkereknek* szép példáját más Hatalmások-is fogják lalsanként követni!” (182).

Nyomatékosak voltak az elutasítás példái is. A XVIII. század végi ír katolikus Weld magyarra 1818-ban fordított művében a quakerek tartózkodó magatartását kevélynek és feszesnek, sőt cifrának találta (301). Lehet, hogy a *cifra* szó itt csak a TESz. által ez idő tájról kimutatott ’különös’ jelentéssel bír. Amikor a XIX. század harmincas-egyvenes éveiben a reformnemzedék egyes tagjai Angliába siettek fejlett civilizációt látni, polgárosodást tanulni, akkor a vasutak, alagutak, viaduktok, dokkok, makadám utak, gyárüzemek, esküdtszékek, népgyűlések, korszerű fogházak, tehát nálunk még nem létező s jellegzetesen angolnak tartott nevezetesség mellett tanulmányozták a quakereket is, a kuriózumok e kuriózumát. Majd minden útlefrónk beszámolt róluk, többnyire csak a külsőségeket látva meg és gyors, felületes ítéleteket alkotva. Gorove István 1842. szept. 25-én ezt írta: „Yorkban reggel *Quaker* isteni tiszteletet nézénk meg . . . nekem örökös unalom közt. Soha sem érzettem vonzalmat a *Quakerek* iránt, mert . . . az emberi

tehetséget is kioltja . . . fagyával, . . . az emberi természetet akará kivetkeztetni” (Nyugot 2: 55—7). Irinyi József is végigült egy néma quaker istentiszteletet és tárcacikkyszerű csevegésében megállapította, hogy „én részemről a’ quaker vallásban semmikép se vagyok képes mást látni, mint sajátságos keverékét a’ vallási vakbuzgóságnak és a’ különözködésnek. Ez nemzeti vallása az angolnak” (1846. Uti jegyzetek 2: 177).

A későbbi magyar utazók véleménye is megoszlott. Nendtvich Károly cinikusoknak tartotta őket, minden indokolás nélkül (1858. Amerikai utazásom 2: 122), Kecskeméthy Aurel egyszerűségüket mogorvaságnak, szigorú erkölceiket álszentnek tekintette (1877. Éjszak-Amerika 1876-ban, 228 et passim), s a század legvégén is Falk Zsigmond türelmüket s üzleti konzervatívizmusukat elmaradottságnak bélyegezte (1895. Budapest-től San Franciscoig, 35). Az Amerikán végigszárguló s gyors véleményt alkotó eme útikönyvfírókkal ellentétben csak a Kossuth-emigráció tagjaként 17 évet az Egyesült Államokban töltő László Károly írt meleg, elismerő szavakat a quakerek komolyságáról, becsületességéről és békeszeretetéről (1887. Naplótörödékek 147, 237). Hazájától távol élve nem tudhatta, hogy a hajdani Bölöni-féle lelkesedés már nem divat Pesten.

A quakerek iránti érdeklődés csökkenését mutatja pusztán futólagos, szórványos szereplésük Jókai műveiben. Az író csak alkalmyszerűen említette őket, inkább csak környezetfestő szándékkal. Valószínűleg nem is volt tisztában hitelveikkel. A jövő század regényében a shakerekkel vette azonosnak őket (1872. 1: 147), a Szegény gazdagokban a metodistákkal (1860. 245). Egyéb írásai is meglehetősen ambivalens a magatartása (A kőszívű ember fiai 1869. 1: 99; Egy hírhedett kalandor a XVII. században 1879. 119. A lapszámok a centenáris kiadás alapján.)

6. A felekezeti angol nevének, nyelvünk e ritka idegen szavának magyarországi kiejtésére a XIX. században az idézett szóelőfordulások betűképeiből lehet következtetni. Az első szótag magánhangzójának minősége és az intervokális *k* hosszúsága lehetett eltérő az ejtészváltozatokban. A *kvaker*—*kvakker*, *kveker*—*kvekker* ejtések lehet feltételezni a század első felében. A betűképtől függetlenül a kiejtés mikéntjét talán a legkorábban Kecskeméthy (1877.) rögzítette: „philadelphiai Quakerek (mond *Kvéker*)” (50), az angol normához legközelebb álló hangalakot közölve. Idegen szavak szótáraiban először Babos Kálmán adott kiejtést: *kvekör* (1886.), ezt követte *kveker* alakban Kelemen Béla (1917.), sőt még Horovitz Jenő is 1947-ben. A ma használatos *kvéker* ejtést Radó Antal regisztrálta (1904.) s ő utána az említett kivételekkel minden XX. századi szótár.

A hosszú *k* hanggal való ejtés a jelen sorok írójának tudomása szerint csupán a ruhadarab nevében őrződött meg.

7. A quakereket ruházatuk is megkülönböztette a más hitűektől, legalábbis felekezetük történetének első két évszázadában. A XVII. és XVIII. században, egy olyan korszakban, midőn az uralkodó osztály öltözetét, a férfiakét csak úgy mint a nőké a csipkében, paszomántban, tollbokrétában, élénk színű selymekben, szalagokban, bodorított parókákban való tobzódás jellemezte, a quakerek — javarészt kis- és középpolgári személyek — a feltűnésmentes egyszerűséget keresték. A hivalkodás minden említett jegyét száműzték ruháikról. Egyszerű színű (többnyire sötétszürke, sötétdrapp vagy sötétkék) kabátjuk térdig vagy azon alul ért, nem volt rajta felesleges gomb, sőt még felhajtás, gallérhajtóka és húzás sem, legalábbis a XIX. század közepéig. Nálunk ezt Mindszenti már 1793-ban megemlítette: „az öltözetben a’ bújafágtól távol valók” (3: 193. Vö. még A. M. Gummere: The Quaker, a study in costume. Philadelphia, 1901.).

Reformkori utazóink közül többen is figyelmesek lettek a jellegzetes quaker öltözetre. Bölöni a férfiak fekete kabátját, széles karimájú kalapját, az asszonyok sötét színű köntösét, sima mély kalapját említette. Gorove 1844-ben részletesebb leírást adott:

„A *Quakerek* [öltözete] férfinél áll: alacsony, nagy karimájú kalapból, szürke vagy fekete posztó-frakból, borított egysoru gombokkal, felálló gallérral s széles szabással, — egyszínű nadrág, kénkő, máj- s efféle szín, s egyszínű mellény, nagyobb részt fehér vagy fekete. Az asszony egyszínű selyembe öltözik, fekete selyem kalapja, minden toll, virág, ékszer nélkül; ruhájának szabása a legegyszerűbb, s egyszínű nagy selyem kendővel fedi vállait” (2: 57—8). Gorove azonban hozzátette: „A *Quaker* öltözetét ismeritek, én tehát csak ismétlő vagyok, midőn elmondom.”

Tóth Lőrinc ugyanabban az évben ennél is többet mondott: „A *quakkerek* öltözete némileg eltér a közönségestől. Férfiaik azon felöltőt viselik, melyet nálunk is róluk neveznek” (Uti Tárcza 197). Eszerint tehát már a múlt század negyvenes éveiben használatban lehetett nálunk egy *kvekker kabát*, vagy ráértéssel egyszerűen *kvekker* elnevezésű férfi ruhadarab. S valóban, a Honművész (a Regélő melléklapja) egy tudósításában 1841-ben a divatbeszámolóban a férfi öltözetek között szerepel a „Barna *quacker*, világos barna nyári nadrág” (9: 336) s három év múlva a divatosan öltözködő arszlán ruhadarabjai között olvashatunk a *quäker* frakkról a Pesti Divatlapban (1: 31). A tudósítás meg is jegyzi, hogy a „szavatartó *quäkerek* becsületessége” kevésbé jellemző az arszlánokra. Nem is volt a kvekker minálunk tartósan a divat szempontjából hangadó körök ruhadarabja, hanem sokkal inkább a polgári rétegeké. Jókai e ruhafélét a humoros jellemzés eszközeként többször is használta. Így a Kárpáthy Zoltánban egy megyegyűlés leírásában olvassuk, hogy „A senkitől nem ismert férfi bátorkodott odaülni a tekintetes karok és rendek közé egy burnótszínű felsőkabátban, amely lemelegedvén róla egy szál fekete *kvekker* tűnt elő alóla közelszörnyedésre” (1854., krit. kiadás 2: 94). Majd a Névtelen várban „az alispán . . . viselete egészen ősmagyaros, hosszú, combig érő virágos mellény, a fölött kajsi barackszín kancamente, *quekker* szabású, de körülprémes és sujtásos” (1877., krit. kiad. 44).

Korjellemező ruhadarabként felbukkan Mikszáthnak a XIX. század első harmadában játszódó Különös házasság c. regényében is: „Végre benyitott a komornyik, . . . öltözete összevissza volt hányva rajta, a harisnyája lefityegett, a taszli félrecsúszott, a kék *quaker* kabátja pedig alulra jutott, arra volt fölhúzva a rézgombos szürke mellény” (1900. Magyar Remekírók kiadásban, a 291—2. lapon, a 28. fejezetben). Az 1890-es évekről szóló egyik írásában Krúdy Gyula is említette: „Salamon Ödön hírlapíró . . . maga vasalta szárnyas kabátját, amelyet a kor divatja szerint *kvekkernek* hívtak” (1925. A magyar Habsburg. „A tegnapok ködlovagjai” c. kötetben, 1961-i kiadás, 38). E sorok írója is emlékezik, hogy az első világháború idején egy idős férfirokona viseletét e szóval emlegették családi körben.

Ismerik a szót a hazai viselettörténészek is. Dr. Ember Mária és Laczkovich Piroska szíves szóbeli közlései szerint nálunk a múlt század végén hordott *kvekker*. a szobai férfiöltöny kabátja volt (tehát nem felöltő) s többnyire térdig, néha azon alul ért. Szabása átmenetet alkotott a ferencjóska (szalonkabát) és az elől lekanyarított aljú zsakett között. Kissé testhez állt, többnyire posztóból készült, és mindig sötét színárnyalatú volt, lilás négerbarna, bolhaszínű, majdnem fekete. A Nemzeti Színház ruhatárában az utolsó századfordulón *kvekker*-nek nevezték a XIX. század elejének egy- vagy kétsorgombos barna, szürke vagy kék, bő, a frakk és a zsakett közti átmenetet képező férfi öltönyöket is.

A *kvekker* szó — mely hangalak, főleg a végszótag szempontjából jól beleillik a *cekker*, *vekker*, *cvikker*, *gukker*, *drukker* idegenszósorba — ma már nem él nyelvünkben. A ruházattörténet és a szókészlet limbusába került, ahol az olyan fogalmi körvonalait elvesztett szók lappanganak, mint *lipityánka*, *kacabajka*, *hacuka*, *klepetus*, *csurapé*, *garaboncos* stb., melyeknek erősebb az affektív felhangjuk, mint közelebből meghatározható jelentéstartalmuk. Kihalásának legvalószínűbb oka a férfidivat változása. Eltűnését

aligha lehet kapcsolatba hozni az angol – amerikai felekezet magyarországi ismertségével vagy ismeretlenségével, hiszen akik a *kvekker* szót mint ruhanévet nálunk a századforduló évtizedeiben még kimondták, azok valószínűleg nem is tudtak a felekezet létezéséről. Tehát a vallási tabu gátlása nem működhetett a tudatukban.

Országh László

Kosarat kap. Ezzel a szólásunkkal O. Nagy Gábor foglalkozik (Mi fán terem? Budapest, 1965. 187–189. l.). A lépten-nyomon használt kifejezést főleg a felsült kőrre mondják. A legény *kosarat kap* a leánytól, a leány *kikosarazza* a legényt, ha nem akar hozzá-menni feleségül. O. Nagy Gábor a szólás magyarázatánál a középkori várkisasszonyok várablakából leeresztett kosárra gondol, amelyben lovagjukat felhúzták, ill. ha közeledését elutasították, feneketlen kosarat eresztettek le a számára. A szokás azonban nálunk nem élt, noha a szólás változatai, költői képes formái már a XVI. század második felétől ismeretesek. O. Nagy Gábor idézi Fél Edit nyomán Kocsról (Komárom megye) a visszautasított leánykőrre mondott szólást, hogy ti. *'no lukas kosarat dobtak ám utána'*. O. Nagy Gábor szerint ez a szólás bizonyossá teszi, hogy a „leánykérőnek kosárral való visszautasítása nálunk is szokásban volt” (189). — Valóban így van! A szólás értelmét, néprajzi gyökereit megvilágítja az a szigetközi szokás, amelyről Timaffy László kitűnő könyvében (Szigetközi krónika. Mosonmagyaróvár, 1975.) a következőket olvashatjuk: A megkért leány kérte magát, gondolkozott, s csak nyolc nap után mondott igent vagy nemet. Nyolc napra a leányos házhoz újra elment az ünneplőbe öltözött keresztapa és a legény. Kunszigeten, ha nem volt kedvező a gondolkodás eredménye, „a nyolcadik napon egy üres kosarat akasztottak a kapufélfára. Innen a mondás: *kosarat kapott*. Mennél rártartibb volt a lány, annál több legényt *kosarazott ki*. Régi, öreg kapufélfákon ma is látni a nagy szeget, amire a kosarat vagy szűrt akasztották, az egész utca szemeláltára. Ilyenkor már be se mentek a *lánynézők* vagy *kérők*, hanem más utcán vagy a kertek alatt hazakanyarodtak, mert szegyenben senki sem akart maradni. De ha nem volt kitéve semmi, ez beleegyezést jelentett, és bátran benyitottak . . . a kapun” (190). A szokásnak számtalan változata él német földön is, pl. lyukas kosarat helyeztek az ajtó mögé a nem megfelelő kérő számára. Tirolban és Karintiában az elutasítást a házban kosárral, súlyokkal jelzik (Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. 5: 242–3; R. Beitzl: Wörterbuch der deutschen Volkskunde. 1955. 411). A magyar néphagyományban a kérés elutasítására vagy elfogadására, az eladó leányra való felhívásra más szimbolikus cselekedetek is vannak (pl. kiteszik a szűrét), amelyekkel szemiotikai szempontból egy korábbi tanulmányomban foglalkoztam (Sex and Semiotics. Journal of American Folklore, 86. k., 1973. 143–151).

Gunda Béla

Olyan vagy mint a bojnyik; olyan bojnyik vagy. Gyöngyösön hallottuk ezeket a *bojnyik* 'fésületlen, kócos' szóval alkotott szólásokat. Gyerekeknek mondják figyelmeztetésül. A *bojnyik* szláv jövevényszó, Kniezsa István a következő jelentéseit közli: 1. 'zsivány'; 2. 'mogorva tekintetű ember'; 3. 'együgyű, félénk ember' (Győrből származó adat alapján); 4. 'szőlőkötőzésre használt, hagymaszerű növény'. A 2. és 4. jelentésre van gyöngyösi adat. Az 1. és 2. jelentés esetében a szlovák *zbojnik* szóból származtatja, viszont a 3. és 4. jelentés esetében szerinte a szó eredete tisztázatlan (SzlJsz. 97–8). Mivel szólásunk gyöngyösi eredetű, ezért a 2., 4. jelentés adatait vizsgáltuk tovább. Szinnyei József a következőket közli: 'kuszált hajú és sötét arcú, mogorva nézésű (zsiványteknő) ember', valamint: 'hagymához hasonló növény, amellyel szükség esetében

a szőlőt kötözik'. Mindkettőt gyöngyösi adatok alapján (MTsz. 151). A jelentések tartalmi hasonlóságát vizsgálva feltehető, hogy a szó 4. jelentése esetében névátvitel történt: a kócos hajhoz hasonló a szőlőkötöző anyag gubancossága, illetve egy hagymaszerű növény hajszálgökörei. A szó tapasztalataink szerint Gyöngyösön már csak az idézett szólásban élt, s jelentésének köre is szűkült: 'kócos'.

Az adatok vizsgálata közben hívta fel a figyelmünket Kováts Béla budapesti nyugdíjas arra, hogy a *bojnyik* szó az irodalmi névadásban mint személynév megtalálható. Farkas Pál író Egy önkéntes naplója — század elején megjelent — II. kötetének egyik elbeszélésében szerepel *Bojnyik* tűzér, aki huncutságból malacot lopott. A szó 'zsivány' jelentését figyelembe véve az író itt a névadással jellemzi is hősét.

Mint a rácok oltára! A Gyöngyösön hallott *Mint a rácok oltára!* szólást 'rendetlen, túlsúfolt' értelemben használják. Véleményünk szerint itt nem az oltárt jelentő emelvényről van szó, hanem a templom szentélyéről, mert a szerbek *oltar* szóval a szentélyt is illetik (Voit Pál: Szentendre. 1968. 22). Sok ortodox templomban nincs sekrestye, ezért az egyházi felszereléseket az „*oltárban*” őrzik. Gyöngyösön az ortodox templom majd nyolcvan évig használaton kívül volt, elképzelhető, hogy milyen állapotok uralkodtak ott. Ez is hozzájárulhatott a szólás elterjedéséhez, az eredet helyét illetően azonban további kutatásokat kellett folytatnunk. A nehézséget ugyanis az okozta, hogy a *rác* szó 'ortodox' vallási jelentésével nem találkoztunk, a templomot is *görög*, de még inkább *görög keleti templom*-nak nevezték. Timkó Imre ugyan azt írja művében, hogy a XVII. század végén nagy számban éltek szerbek (rácok) Gyöngyösön és Egerben (Keleti kereszténység, keleti egyházak. Bp., 1971. 455). A gyöngyösiekre azonban az *arnót* elnevezést használták az 1700-as években (Egyházi Krónika 7: 1. 4). Ezzel szemben a *rác* szó Egerben még ma is él például helynevekben (Bihari József: Fejezetek az egri szerbek és görögök történetéből. Az Egri PF. évkönyvei 2: 392).

Az egri szerbség száma valamikor tekintélyes volt. 1683-ban 633 szerbet írtak össze a városban (Timkó: i. h.). Szerepük lehetett a hódoltság utáni egri földműves lakosság kialakulásában, körében is. Erre enged következtetni az alábbi két nyelvi adalék is. A *gunyác* 'parasztszűr' (palócság, 1835.) Kniezsa István szerint az egri, miskolci szerbek nyelvéből kerülhetett át a magyarba (SzlJsz. 205). Szerintünk az egri szerbség nyelvéből, mert a miskolci ortodoxokat a legújabb kutatások fényében makedorománoknak tartjuk (Kordos László—Pikó Mózes: A miskolci ortodox templom. Miskolc 1975. „Az építetők” c. fejezetben, pagina nélkül). — Berze Nagy János közli a Heves megyei tájnyelvről írott tanulmányában — magyarázat nélkül —, hogy a *raco*: az egri paraszt gúnyneve Heves megyében (NyF. 16: 52). Kniezsa szerint a *raco* szó a *rác* szóból származhat (SzlJsz. 454). Mindezek után igen érdekes számunkra az az adalék, melyet Pikó Mózes miskolci ortodox parókus levelében közölt. Találtak egy, a múlt század közepéről származó levelet, melyben az abodi görög katolikus egyháztanács magyar nyelven közli az egri szerb pappal, hogy adományt küldenek és segítséget Egerbe azzal a céllal, hogy a templom a régi fényében ragyogjon (Abod Borsod megyei község).

Az egri szerbség megfogyatkozása folytán azonban századunk elejére az egri *rác*templom is hasonló sorsra jutott, mint a gyöngyösi. Az elmondottak alapján idézett szólásunkat Egerből eredeztetjük, amelynek gyöngyösi elterjedését segítette az ott is megtalálható helyzet.

Sasvári László

Rónai Béla—Kerekes László: Nyelvművelés és beszédtechnika. Tankönyvkiadó, 1974. 500 oldal*

Beszédművelésünk irodalma jelentős szakkönyvvel gazdagodott. Ez az első olyan könyv, mely részletekbe menő és mégis összefoglaló áttekintést ad a nyelvművelés és a beszédművelés egészére nézve, olyanképpen, hogy a beszédművelést a nyelvművelés részeként — mégpedig fontos részeként — tárgyalja. A hatalmas munka tanárképző főiskolai tankönyv, voltaképpen nyelvműveléssel párosított retorika, magyar szakos általános iskolai tanárok részére.

Mindjárt a bevezető fejezetben, mely a nyelvművelés fogalmát és feladatainak főbb részterületeit ismerteti, meghatározza a beszédműv mivoltát. A szerzők beszédműnek neveznek minden élőszavas vagy írásos megnyilatkozást — egyetlen mondattól kezdve a több kötetes regényig —, amelynek célja valamely ismeret eljuttatása embertársainkhoz. Az, hogy a szerzők az írásos feljegyzést is a beszédművek közé sorolják, Bühler nyelvelméleti terminológiájával magyarázható, de magában rejti azt az állásfoglalást is, hogy az írott mű is beszélt szöveggé, beszéddé alakítható. Az ilyen értelemben vett beszédmű megalkotását, a fogalmazást, két nagy fejezetben tárgyalják a szerzők. Rövidebben foglalkoznak az anyaggyűjtés és szerkesztés helyes módjaival, bővebben a kidolgozás részleteivel: a helyesírás, a nyelvhelyesség és a stílus kérdéseivel. Mindez 80 oldalt foglal el az 500 oldalas könyvben. Utána mintegy 100 oldalon tárgyalják a beszéd részleteit, és ennek a nagy fejezetnek az alcíme: beszédművelés. E főfejezet négy számozott fejezetből áll. I. A beszéd tartalmával kapcsolatban szó van a biztos tárgyi tudásról, a meggyőződésről és a célra törő beszédéről. II. A beszéd formája c. fejezet beszédtechnikai ismereteket ad a légzés, a hangszálak, a toldalékcso beszédbeli szerepéről. III. A helyes kiejtés kérdéseit, az érthető beszéd feltételeit tárgyaló fejezet szól a beszédhangok kiejtéséről, helyes ejtésük alapelveiről, a különféle eredetű ejtészhibákról, a szóelemek kiejtésének és a hangkapcsolatoknak a viszonyáról, a régies írású családnevek és az idegen nevek kiejtéséről, a mondatfonetikai eszközökről és a beszédhibákról. IV. „Nyelvünk retorikája” címmel a változatos beszéd kellékeiről van szó: a beszéd folyamat váltásairól, a beszélő mozdulatairól, a beszéd egyéb követelményeiről, a kifejező olvasásról és végül a versmondásról.

A könyv hátralevő, legnagyobb főfejezete a beszéd nyelvi eszközeit: a hangot, a szót és a mondatot tárgyalja a nyelvhelyesség és a helyesírás szempontjából. Ez 300 oldalnál is terjedelmesebb rész. Ezúttal inkább az ezt megelőző beszédművelő rész fejezetei tartoznak ránk.

A beszédművelés középpontjában — a könyv céljának megfelelően — a tanári beszéd áll. Ennek jelentőségét a könyv a pedagógia szemszögéből kellően méltatja, rámutatva a beszéd nehézségeire (mintegy célozva Péchy Blanka könyvének címére) és leküzdésük módjára is. Ahhoz azonban, hogy a könyv a magyar szakos pedagógusok körén túl is népszerű lehessen, néhol túlságosan és körülményesen tudományos, szinte

* Ismertetésünk a könyvnek jórészt csak beszédművelő részére terjed ki. Egyéb nyelvművelő vonatkozásaira bővebben máskor térünk ki.

pedáns. Igen sok hasznos ismeretet ad pl. a beszédtechnikai fejezet bevezetőjében, melyeket az egyetemi és a színiiskolai oktatásba is át kellene vinni, de attól tartok, hogy az általános iskolai szintet ez egy kissé meghaladja. Ha azonban lesz beszédművelőképzés, annak a céljára kiindulásul jól megfelel. Néhol túlságosan szűkszavú. Magyarázat nélkül átveszi Fischer Sándor könyvéből pl. a tüdő levegőkészletének adatait részletező felsorolást: alveoláris, reziduális, rezerv, respirációs, komplementer, ugyanazokkal a köbcentiméter-adatokkal, de hiába teszi oda az idegen szavak magyar megfelelőit, ábra és magyarázó szöveg híján ez érthetetlen adathalmaz marad. Hiányzik a szövegnek, az ábrának és a táblázatnak az a szerves egysége, ami Fischernél megvan.

Másutt is támad olvasás közben hiányérzetünk. Arról nem beszélek, hogy a légzés-technikai leírások nem sokat mondanak, mert olyan kifejezéseket, mint *támasz*, *váll-légzés*, *melkasi légzés*, csak az tud igazán megérteni, aki részt vett beszédtechnikai gyakorlatokon, — de azt szóvá teszem, hogy „A beszéd-légzés és a hangindítás” alcímű szakaszban semmit sem találtam a hangindításról. (Arról később van szó.) Ki kell viszont emelnem a gyakorlatok bőséges példatárából az irodalmi ismereteket is adó, az esztétikai érzéket fejlesztő szemelvényeket.

Vannak azonban nagyon vitatható állítások, sőt nyilvánvaló hibák is a szakszövegben. Hibás az abszolút hangmagasság meghatározása (102). Az abszolút hangmagasság a másodpercenkénti rezgésszámban (hertzben) vagy a normál *a* hanghoz viszonyított zenei hangnévvel fejezhető ki. Az embernek nincs abszolút hangmagassága. Van azonban átlagos egyéni hangmagassága, vagy egyéni hangfekvése, de ez nem állandó magasságot jelent, hanem egy szélesebb sávot, melyen belül a hang ingadozik. A relatív hangmagasságot az egyéni hangmagasságon belüli modulációval azonosítani megint tévedés. Relatív hangmagasságról a zenében beszélünk, mikor egy dallamhangnak a hangsor alaphangjához viszonyított magasságát nevezzük meg, hangköz-elnevezéssel (szekund, terc stb.) vagy a magyarban szolmizációs szótagokkal (re, mi stb.). Az át nem gondolt, ötletszerű szóhasználat a zenei műveltség terjedésének mai fokán csak terminológiai zűrzavarra vezet, elkedvetleníti az olvasót a beszédműveléstől. — A hangerő jellemzésében (105) vitathatjuk ezt a kijelentést: „Minél nagyobb a tüdőből kiáramló levegő intenzitása, annál nagyobb a hangszálak feszültségének ellenállása.” Nem hiszem, hogy a kettő közt ilyen egyszerű függés állna fenn. Inkább talán az a valószínű, hogy a hangerő mindkét tényezőtől függ.

Terminológiai zavarra mutat hátrább (155) ez a mondat is: „A beszéd ütemén az átlaggyorsaságot értjük.” Aki csak egy kicsit is konyít a zenéhez, tudja, hogy tempó és ütem két egészen különböző fogalom. Ha valakinek nem tetszik a *tempó*, ám magyarrítsa *sebesség*-nek, *gyorsaság*-nak vagy akár *beszédíram*-nak, de semmiképp se *ütem*-nek, mert az ütem hangsúllyal kezdődő, általában vagy nagyjából egyenlő hosszúságú kisebb szakaszok egyike.

A hangszín jellemzése (108) kissé homályos, nem is szólva egy félrevezető sajtóhibáról (*félhangok* e h.: *félhangok*). Itt meg hiányzik az abszolút és a relatív hangszín fogalma. Amit a könyv alaphangszínnak és hangszínváltozatoknak nevez, az mind az abszolút hangszínhez tartozik. A relatív hangszín a toldalékcso üregeinek olyan alakításával függ össze, mely által a nyelv beszédhangjait, fonémáit, főleg magánhangzóit egymástól megkülönböztetjük. A beszéd ritmusáról nem esik szó, de a toldalékcso fejezetében vannak ritmusgyakorlatok. Ennek bevezető mondatai ötféle hosszúságot kívánnak megkülönböztetni, de nem mondják meg, hogy a s z ó t a g o k hosszúságáról van szó. Az ötféle jel alkalmazása a bemutatott nyolcsoros versben négy helyen nyilvánvalóan hibás (64 szótag közül). Weöres Sándor versében (A név) a rímet zavaró hosszúságjelöléseket találunk (tavasz*hívó*, bírom). Versben el szabad, sőt el kell térni a mai helyesírástól, ha a költő szándéka és a vers ritmusa úgy kívánja.

A helyes kiejtés kérdésének szép és tanulságos feltárása után a beszédhangok helyes ejtésének 7 alapelve következik. Ezek közül a két első vitatható (1. a magánhangzók nem orrhangúak; 2. állandó hangszínűek), az 5. pedig nem világos: a mássalhangzók mellékmozzanatoktól mentesek. A magánhangzók közt ugyanis bizonyos hangkörnyezetben előfordulnak szabályosan orrhangú változatok is (*pácien[s], pénz[s]*), az állandó hangszín sem kivétel nélküli sajátosságuk. Azt pedig, hogy a mássalhangzók mellékmozzanatoktól mentesek, célszerűbb lett volna negatív felsorolással pontosan megnevezni: nem hehezetesek, nem jésítettek stb. Tévedés a szótag végi *h* kiejtését általában ejtésihibának minősíteni. Tény az, hogy vannak szavaink, melyek végén nem ejtjük a *h*-t, de legalább olyan részben vannak más szavaink, melyek végén laringális vagy lingvális *h*-t ejtünk. A *düh* szó *h* nélküli ejtése pedig mindig csak nyelvművelő tendencia volt, nem vált egészen általánossá. A [düh] ejtésre a Nyelvtörténeti Szótártól kezdve Németh László utolsó rádióbeli megnyilatkozásáig számos adatot említhetünk.

Nagy realitásérzékkel tárgyalja a fejezet szerzője a töszavak és egyéb szóelemek találkozásáról és a hangkapcsolatokról szólva a hosszú mássalhangzók rövidülési tendenciáját. Talán csak elnézés folytán került az *egyellen* szó a rövid *gy*-sek közé (131). Az *örömek*, *örömet* szó ragozásában (167) nem beszélhetünk illabiális illeszkedésről. Labiális és illabiális változatuk csak a középzárt magánhangzós toldalékoknak lehet. Az *ö*-nek megfelelő illabiális hang a zárt *ë*. Az *örömet*, *örömem* kötőhangja azonban nyílt *e*. A *-k*, *-t*, *-m*, *-d* toldalékok előtt tehát a nyíltabb (és ezért illabiális) *e* váltakozhat a zártabb (és szabályszerűen labiális) *ö* kötőhangzóval, olyasféléképp, mint a *lábam* ~ *lábom* ingadozásban. Csakhogy a *lábam* mellett a *lábom* kezd nyelvjárási szintre visszaszorulni, az *örömet* és *örömöt* pedig egyaránt köznyelvi változat. Nem fogadhatjuk tehát el a könyv megállapítását: „A helyes kiejtés az *örömöt* stb. labiális illeszkedésű alakokat követeli meg.” Van *fül* : *fülek*; *tűz* : *tüzek* stb. nyílt tövéghangzós ragozási paradigma is.

Nem érthetünk mindenben egyet azzal, amit a könyv a határozott névelő kiejtéséről mond (133). Az természetesen helyes, hogy a névelő rendszerint hangsúlytalan, de az már vitatható, hogy ritmikailag az utána következő szóhoz tartozik. A hiányjel (a könyv jelölése szerint) hangszalagzárát jelent: *fújom*’ a *nótáját*. Ez sokszor érzelmi töltést ad a mondatrészetnek, és erre nem mindig van szükség. Ritmikailag pedig éppen a főnév hangsúlya tagolja a szókapcsolatot két ütemre: *fújta* a | *nótáját*. A két a hangot nem kell okvetlen élesen, hangszalagzárral elválasztani; a nyomás némi csökkentésével és némi újrateremtésével is elérhetjük, hogy a folyamatosan ejtett *a* hang két szótagúnak hallatszik. Még kirívóbb a szétadaraboló ejtés az névelő után: az *’utkákat*. Ezt ugyan nem jelöli a könyv hiányjellel, de amikor felhívja a figyelmet zárójelben: „nem: a *zuccákat*”, ezzel azt a látszatot kelti, mintha a névelő és a főnév egybemondása hibás volna. Az utóbbi évek felolvasói, versmondói és rádióbemondói közt amúgy is túlságosan lábra kapott az a szokás (némelyek még írásban is hangot adtak e törekvésnek), hogy az ilyen névelőt elválasztják a magánhangzóval kezdődő névszótól: az *’ember*, és ezáltal vagy fölöslegesen hangsúlyozzák a névszót ott is, ahol nem kellene, vagy darabossá, modorosan pontoskodóvá teszik a beszédjüket. Az ilyen hangszalagzárás elválasztásra csak akkor van szükség, ha nyomatékot akarunk adni a rá következő szónak, egyébként idegenszerű. Nagyon is emlékeztet a morfémahatárokat pontosan éreztető, pattogó német kiejtésre, holott a természetes magyar beszéd ebből a szempontból a franciáéval rokon: liezonokkal él, egybe- ejti az összetételeket és a szorosan összetartozó szókapcsolatokat; természetes beszédünkben az összetett szavakat is egyszerű szavakként szótagoljuk, nem követjük a helyesírás elválasztási szabályait. Egy beszédművelő könyvben éppen a mesterkélt, pontoskodó, túltagoló ejtismód ellen kellene szót emelni. Magánhangzó előtt épp azért maradt meg a névelő *z*-je, mert hiátust tölt ki; ne akarjunk utána még egy szókezdő elválasztást beiktatni ott, ahol a szót nem akarjuk különösebben hangsúlyozni!

Azzal sem érthetünk egyet, hogy az *a-u-to-mata*, *a-uten-tikus*, *a-utó* szavakban az *a-u* mindig két szótag. Ezek ejtése meglehetősen ingadozó; a gyakoribbakban már századunk eleje óta megjelenik az egy szótagú *au* kettőshangzó; többek közt Deme és Szende Tamás tárgyalja ezt a problémát. Nem mondhatjuk, hogy az *a-u* ejtés követelménye a köznyelvi normának.

A *község* [kösz-ség] és a *halászsákmány* [z-zs] ilyen részlegesen hasonult változata nem egyértelmű. Ma még egyfelől a teljes hasonulások [kösség] tekintendő normának, másfelől (összetett szó határán) a csak zöngésségben hasonult *z-zs* helyesebb, mint a kissé népies hosszú *zsz-s* változat.

További vitatható megállapítások: *kétség* v. *kéccség*, *látszik* v. *lácik* tetszőleges változatok. (Egyelőre a teljesen hasonult változatot tartjuk helyesnek.) A tulajdonnevek közül éppen nem helyes a *bétoven* ejtés; helyesebben: *béthóven* v. az eredetit még jobban megközelítve: *béthófn*. Ebben nincs olyan hang, amely a magyarban ne fordulna elő, legfeljebb a szóvégi mássalhangzó-torlódást oldjuk fel egy szótaggal, melynek magánhangzója persze már nem azonos a német *a* hanggal. A *sékszipir* valóban jobban megközelelti az eredetit, mint a hagyományos *sekszipir*, de azért a 2. szótag hosszú *i*-jét megtarthatnánk. A 140. oldalon *Macbeth*, a 180.-on *Beethoven*, a 290.-en *Dvořák*, *Nexó* neve sajtóhibával jelent meg.

Pontatlan a magyar hanglejtés jellemzése. Az igaz, hogy a magyar beszéd hanglejtésének alapformája ereszkedő. De ez nem mondataink többségére, hanem mondatszakaszaink többségére jellemző. Mondataink nagyobb része ugyanis több szakaszból áll, hanglejtésük tehát se nem ereszkedő, se nem emelkedő, hanem hullámszó. A szakaszoknak talán a többsége ereszkedő menetű, de bőven élünk egyszintű és emelkedő menetű (mondathangsúlyt előkészítő) mondatszakaszokkal is. — A 146. lapon hibás a hangfekvés példája.

A helyesfrási és a nyelvművelő megjegyzések közt is találni elnagyolt, vitatható vagy éppen helytelen megállapításokat, de ezek értékelését máskorra hagyjuk.

Itt-ott előfordulnak pontatlan nyelvtani megjelölések. A könyv szerint hiányos ragozású ige a *szokik* (313), holott ez nem áll, hiszen a *valamihez*, *valakihez* *szokik*, *valakova* *szokik* és még egy-két határozós használatban az igének bármelyik ideje előfordulhat. A *szoktam* 'szokásom' múlt időhöz kötöttsége az igének csak erre a jelentésére vonatkozik, nem a ragozására; igaz, hogy ebben a jelentésben használjuk legtöbbször, azért *s z o k t u k m e g* múlt idejű alakját. — A „számnévként használt főnév” (352) helyett jobb volna: mennyiségjelző főnév.

A hatalmas munka, ha nem is minden részletében, de szándékában, koncepciójában okvetlen elismerést érdemel; egyelőre ezt kell kiejtési kézikönyvnek tekintenünk.

Elekfi László

A Szótörténeti Tár szerkesztési kérdéseire

Az a váratlanul sok irányból felvillanó érdeklődés, sőt elismerés, amellyel a Tár I. kötetét — a nyelvész körökön túl is — a sajtó és nyomában az olvasóközönség fogadta, nem elkapatja, inkább elgondolkztatja a szerkesztőt. Különösképpen elgondolkozásra készítet a Nyr. szerkesztőjének az a kitüntető eljárása, hogy a szótörténeti munka komplex jellegét és jelentőségét — a magyar nyelvtudományi folyóiratok közül elsőként — nemcsak az Imre Samu, Gunda Béla és Benda Kálmán tollából származó hármassal (Nyr. 99: 489–1), hanem maga is rádióon sugározott, meg más nyilatkozataival (Magyar Nemzet 1975. X. 12. 13; Nyr. 100: 119–25) nyomatékosan hangsúlyozni kívánta. A Tár szerkesztője úgy érzi: amellet, hogy köszönettel tartozik egyrészt Lőrincze Lajosnak, másrészt meg az ismertetésre, méltatásra vállalkozó három munkatársnak véleményük kifejtéséért, legalább néhány megjegyzést papírra kell vetnie azokból a gondolatokból, amelyek éppen az ismertetések, méltatások — s még inkább — az ellenvetések olvasása nyomán benne felvetődtek.

Mindenekelőtt hangsúlyoznia kell: számára milyen megnyugtató, hogy a maga szakterületének előbb említett négy kiemelkedő munkása lényeges kifogásolni valót nem talált sem a munka célkitűzéseiben, sem a célkitűzések részleges megvalósítójaként előttük fekvő I. kötetben. Abban a különleges helyzetben, amelyben a szerkesztő évtizedeken át — minden külső szellemi és anyagi segítség nélkül — a kilátástalanság és a bizonytalanság kétségei között m a g á n o s a n dolgozott, ebben a helyzetben a megnyugvás érzésének nemcsak önmagában, hanem a további munkára serkentő hatás szempontjából is rendkívüli jelentősége van.

A tudományos munka végzésében azonban nemcsak az elismerés jelent tovább lendítő erőt. Legalább annyira értékelendők a felmerülő ellenvetések is. Az ellenvetések ugyanis amellet, hogy megóvhatják a szerzőt munkája értékének túlbecsülésétől, az elismerő és ellenvető észrevételek egybevetésére, mérlegelésre és a szerkesztésbeli eljárás felülvizsgálására készíthetők. Minthogy a Nyr.-ben eddig megjelent szakmai megnyilatkozások közül ellenvetést csak Imre Samu észrevételei tartalmaznak, ezáltal csak ezekre az ellenvetésekre teszek néhány futó megjegyzést.

Ilyen előzetes vélekedéssel keríték sort a következőkben Imre szép méltatásának arra az első ellenvetésére, amely a Tár anyagbősége csökkentésének szükségességére és lehetőségére vonatkozik (Nyr. 100: 485). Az ellenvetés megfogalmazójának mentségére sietek megjegyezni: ezt az ellenvetést a Tár tájékoztatójában (16) tőlem kifejtettek helyesléseként fogalmazta meg. Maga is úgy látja: szükséges lenne, hogy a szerkesztő „bánjon egy kicsit szűkmarkúbban az adatok közlésével, különösen a nagyon gazdagon adatolt címszavak esetében” (i. h.). Ilyen irányban való ajánlását a következőképpen teszi meg: „Elsősorban az efféle típusokban, mint a következő [így!]. Az *acélláncocska* és *aranyláncocska* szócikkében is megtalálható ez a szöveg: »Egy kis gyenge Aranyláncocska, öt Arany benne. Egy kis fekete Aczel Lanczocska«. Úgy vélem, — írja — ilyen esetekben elegendő lenne az egyik címszó alatt a szövegnek csak az egyik felét közölni, a másiknál csak a másikat.”

Ez a látszólag jelentéktelen részletre utaló ellenvetés a szerkesztés egy nagyon is fontos módszerei elgondolásának kifejtésére ösztökél. Az ellenvetés megfogalmazójának figyelmét bizonynyal elkerülte a Tár szerkesztőjének az a több ízben kifejtett, alapvető célkitűzése, hogy a Tár az egyes szavak történetét nem a szövegösszefüggésből kiszakított szövegrészek beiktatásával szándékozik bemutatni, hanem terjedelmesebb szövegrészek felhasználásával mentől bőségesebb adatolással igyekszik szemléltetni azt, hogy vajon egy-egy nyelvi nyilatkozatban bizonyos nyelvi sajátosságok gyakori, ritka, illetőleg egyetlen előfordulásban, vagy ellenkezőleg gyakrabban, bőségesebben jelentkeznek. Hogy

Imre példájánál maradjunk: úgy vélem, ha valaki a Tárban — teszem azt — éppen a becéző kicsinyítő képzők történetére vonatkozólag keresgél adatokat, számára nem mindegy, hogy például a *-cska*, *-cske* kicsinyítő-becéző képző egy földrajzilag meghatározott ponton keletkezett terjedelmesebb szövegben egyetlen adalékban vagy többben, sőt esetleg más kicsinyítő képzős adalékok társaságában jelentkezik, vagy se. Minthogy magam nemcsak a kicsinyítő képzők, hanem általában bármely hang-, alak-, jelentés- és mondattani, sőt stilisztikai kérdés vizsgálata szempontjából a gyakoribb vagy ritkább jelentkezés adatolását — a minél körültekintőbb vizsgálódás lehetőségének biztosítása érdekében — egyáltalában nem tartottam, és a továbbiakban sem tarthatom elhanyagolandó szempontnak, a szerkesztés folyamán az ilyenféle adatolásban a szövegrészek túlzó rövidítésétől, csönkítésétől eddig is őrizkedtem, és így a II. kötettől hozzám csatlakozó munkatársakat unos-untalan e módszerei elgondolás figyelembevételére ösztökéltem, illetőleg ösztökéltem az ezutániakban is.

Különben Imre Samunak „szűkmarkúbb” adatközlési óhajával ellentétben Benkő Lorándnak a szándékolt adatközlésbeli csökkentés fájjalására (MNY. 72: 41) adandó válaszként már itt megjegyezhetem, hogy mikor a Tájékoztató idézett helyén megpendített szándékom a szerkesztés gyakorlatában érvénynyíteni, illetőleg munkatársaimmal érvényesíttetni megkíséreltem, a kísérletezéssel rövidesen fel kellett hagynom, hiszen hamarosan Benkővel azonos belátásra (i. h.) kellett jutnom: nemcsak az I. kötetrel kapcsolatban igaz az, hogy „az adalékok bármelyikének elhagyása valamilyen szempontból szegényitene a közlési tartalmat”. Áll ez az ezután közzeendő kötetekre nézve is. Mivel a Kritérion vezetőségének és főként igazgatójának, Domokos Gézának igazán rendkívüli nagyvonalú megértése amúgy sem kényszerít túlzott adalékkihullatásra, azaz a kötetek terjedelmének oktan csökkentésére, a szerkesztő munkaközösségének nincs miért ilyen, a szótörténeti érdekeket többé-kevésbé veszélyeztető adalékcökkentő eljáráshoz folyamodnia.

Nem hagyható figyelmen kívül Imrének egy másik ellenvetése sem. Elvileg ő mindenképpen helyesnek tartja azt a szerkesztésbeli eljárást, amely a „tőszavakon és a vitathatatlanul összetételnek tekintendő szavakon kívül önálló címszóvá tesz meg minden adatolt képzett szót, és nemegyszer bizonyos ragos (jeles) formákat is”, sőt — a gyakorlati használhatóság szempontjából — elfogadhatónak tekinti a szerkesztőnek a laza összetételek és eddig önálló címszóvá minősítésre nem méltatott szókapcsolatok nagykorúsításában követett eljárását is. Mégis — az *acél*-előtagú ilyenféle összetételeket, mint *acélcsatt*, *acélbárd*, *acélláncocska*, *acéltükr* és társai, merőben szókapcsolatoknak tekintve, inkább az *acél* címszó alatt csoportosítandó szókapcsolatként szeretné látni.

Ez az ellenvetés megint a szerkesztésnek egyik alapvető módszerei eljárására vonatkozik. Az Akadémiai Kiadó kétnyelvű nagyszótárainak — a kifogásolt szerkesztői eljárást némileg igazoló — címszóalakítási eljárását figyelmen kívül hagyva, ha a magyar szókészlet történetét feltáró szótárakat nézzük, a címszóalakítás tekintetében kétféle eljárással találkozunk: a szóbokrosítás és a szóegyedítés eljárásával. A NySz. az előbbi, az OklSz. az utóbbi címszóalakításra jó példa. Az ugyancsak történeti jellegű EtSz, SzófSz. és a TESz. — szófejtő célkitűzésénél fogva — természetesen csak a NySz. eljárásmódjával élhet.

A SzT. szerkesztője sem a tudomány, sem a gyakorlat szempontjából nem tartotta követendőnek a NySz. címszóalakítási eljárását; inkább az OklSz. gyakorlatához csatlakozott. Minthogy ugyanis a Tárt nemcsak a nyelvtörténeti kutatóktól használható munkaeszköznek tervezte, tekintettel kellett lennie a magyar szókincs egyes egyedei iránt érdeklődő más munkaterületeken dolgozó, nem nyelvész szakemberek, sőt — az idegen anyanyelvűek mellett — a nyelvet drága munkaanyagnak tekintő írók érdekeire is. Ilyen formán már a könnyű fellelhetőség érdekét szem előtt tartva is, nem a szóbokrosítás,

hanem a szóegyedítés eljárása látszott ajánlatosnak. Különben amit Imre a továbbiakban az *általvető*, *bőráltalvető* és *bőrös általvető* szók, illetőleg szókapcsolatok egymástól való elkülönítésének indokolatlanságáról mond, meggondolkoztató ugyan, de a szerkesztésbeli eljárást a Tár szerkesztője — a szerkesztésben a munkatársakkal együtt már a III. kötet vége felé járva — a szerkesztésbeli egységesség veszélyeztetése nélkül a továbbiakban alapvetően nem változtathatja meg. Egyebekben aztán Imrének „egy jól átgondolt szómutató” elkészítésére vonatkozó javaslata találkozik a szerkesztőnek már az indulástól melengetett ilyenféle tervezgetésével. Csak érnék meg azt az időt, mikor már ezzel kell bajoskodnunk!

Egyébként arra nézve, hogy a szerkesztésben mennyire nem csak nyelvész szakemberekre kellett és kell a továbbiakban még fokozottabban tekintettel lenni, a szerkesztő a következő pontos számbeli adalékokra hivatkozhat: A Tár I. kötetének példányszámát a romániai könyvterjesztésnek előzetes igénylése alapján a Kriterion Könyvkiadó 2930 példányban állapította meg, ugyanakkor a magyarországi igénylés, a kezdeti, kilátásba helyezett 500, azaz ötszáz példányos rendelésről 850 példányra emelkedett. Mint-hogy a Románia számára rendelt példányok a megjelenés utáni hetekben hamarosan elfogytak, a Kriterion — a könyvterjesztés újabb igénylésének kielégítésére a Tárból még 2500 példányt nyomtatott ki. Úgy hírlík, a magyar könyvterjesztés csak Ortutay Gyula akadémikus személyes közbenjárására rendelt a második lenyomatból újabb 2000, összesen tehát 2850 példányt. A Romániában forgalomba került 5430 példányból ma már úgyszólván egy sem okoz a terjesztésnek gondot, a magyarországi terjesztés eredményére vagy eredménytelenségére nézve nincsenek megbízható értesüléseim.

Nos, bármennyire kedvezően vélekedjünk akár a magyarországi, akár a romániai szakemberek számáról, azt alig lehet néhány, de nem nagyon sok száznál többre tenni. A Tár I. kötetének példányai közül tehát legalább nyolcadfélezer nem szakemberek, hanem azok körén kívül eső, de a magyar szókészlet története iránt lelkesen érdeklődő olvasók kezébe került. Noha kertelés nélkül szólva, a Tár szerkesztője álmában sem számolt ilyen széles körű érdeklődéssel, megnyugvással tölti el az a tudat, hogy szerkesztési elveit kezdettől úgy igyekezett a gyakorlatba átültetni, hogy a szótár anyagát a szakembereken kívül minden rendű-rangú olvasó számára mentől hozzáférhetőbbé tegye. Ezt eddig is az anyagkezelésben a felesleges bonyolultság kiküszöbölésével és a besorolt szövegek megértéséhez feltétlenül szükséges jegyzetek minél körültekintőbb megfogalmazásával igyekezett elérni. A kezdeti megnyilatkozások reményt keltenek a szerkesztőben, hogy munkatársainak¹ odaadása a többi kötetekben még fokozottabb mértékben szolgálja majd nemcsak a tudományos kutatók, hanem a régi nyelv gazdagságán és szépségein méltán ámuldozó olvasótábor érdekeit is.

Szabó T. Attila

¹ A II. kötet szerkesztésében — az I. kötet két idegen nyelvi értelmezőjén kívül — Kósa Ferenc, Vámszer Márta, Vígh Károly és Zsemlyei János vett részt. A III. kötettől a kis munkaközösséghez P. Dombi Erzsébet, B. Gergely Piroska, Zs. Maksay Mária és Szabó Zsolt is csatlakozott.

Mit jelent a vitamin? A Természettudományi lexikonban (főszerk. Erdey-Grúz Tibor. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968.) a vitaminokra vonatkozólag ez olvasható: „**Vitaminok:** az emberi és állati táplálékban kis mennyiségben jelenlevő, biológiailag fontos anyagok, amelyeket a szervezet maga nem képes előállítani, és ezt [sic!] csak táplálékkal veheti fel. Hiányuk valamilyen kóros állapotot idéz elő. . . .” — Az ÉSz. megfelelő címszavában a következő meghatározást találjuk: „**Vitamin** Bizonyos növényekben és állati eredetű táplálékokban levő különféle anyag, amely az emberi és állati szervezet normális fejlődéséhez és életműködéséhez nélkülözhetetlen.”

Ezekből a meghatározásokból kiderül — de egyébként is köztudomású —, hogy a *vitamin* k ü l ö n b ö z ő anyagok összefoglaló, közös neve. Ezeket az anyagokat az ábécé betűivel szokás jelölni. Így van A-, B-, C-, D-, E-, K-vitamin. Ezek kémiai összetétele és funkciója különböző. Hiányuk más-más betegségeket idézhet elő. Megkülönböztetésüknek tehát igen nagy fontossága van. Bizonyos esetekben pontosan tudnunk kell, hogy milyen vitaminról van szó, illetőleg hogy milyen vitaminra van szükség.

A tudományban nincs is probléma, s a kémikusok, a biológusok és az orvosok pontos különbséget tesznek a különféle vitaminok között. Sajátos módon azonban a hétköznapiak gyakorlatában a *vitamin* igen gyakran csak 'C-vitamin = aszkorbinsav' jelentésben használatos. Ennek oka nyilvánvalóan az, hogy a C-vitamin a legfontosabb vitaminok egyike, ezért a legismertebb, s így a leggyakrabban is találkozunk vele. (Miként köztudomású, a C-vitamin főként nyers gyümölcsökben és zöldségfélékben található. További jellegzetessége még az, hogy hő hatására — a sütés vagy a főzés során — elbomlik.)

Lássunk néhány példát: „Termelnek sok zöldségfélélt is, főképp uborkát: nyár elejétől fogva ez a legbővebb *v i t a m i n f o r r á s u k*, tekintve, hogy nyersen fogyasztják.” (Varga Domokos: Karjalában. Valóság XVI/12. 69. 1. 1973. dec.) — „Adj inkább még egy banánt. És ugye Trudikának is elkészíted a vacsorát? Vettem nyers sárgarépát, reszeld le neki, *v i t a m i n*.” (Jókai Anna: Tartozik és követel. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1973. 239.) — Képmagyarázó felirat; a képen különféle zöldségek: „Az üvegházakban termelik a *v i t a m i n g a z d a g* hagymát, uborkát. (Bokor Pál: Tűzparalel. Tükör XI/45. 14. 1. 1974. nov. 5.) — „Mi az, egy véka alma tizenkét fiatal leánynak? Ha csak a hálótársaimat számítom. De a szomszéd hálóbéliek is *v i t a m i n h i á n y* b a n szenvedtek, ha nem is jutottak odáig, mint én, hogy emiatt vakarózzanak s nekem is csak a »rühösségem« óta küldözgettek »*v i t a m i n o s*« almákat véka-számmra.” (Ignácz Rózsa: Ikerpályáimon. Budapest, Gondolat, 1975. 104—5.) — „Az ötödik lépés után, amikor éppen hogy meg bírtam tartani az egyensúlyt, váratlanul feltűnik mellettem az étkezdei kislány. Kezében hosszú, zölde színű, piros hagymában végződő kórót tart. Vadhagyma: a *v i t a m i n h i á n y* leghatásosabb helyi gyógyszere. Egy közeli szikla tövében újabb kóró. A kislány azt is nekem adja. Később egyre több vadhagymát láttunk és néhány percig gyűjtögettük a mongol föld e sivár ajándékait.” (Jerzy Putrament: Horgászbottal négy földrészen át. Ford. Pintér Károly. Budapest, Natura, 1975. 124.) — „A primőrökről még annyit: kisebb mennyiségben továbbra is

folyamatosan kapható fejes saláta 2,40-ért, piros hónaposretek csomónként 3,60-ért, hegyes erőspaprika 3 forintért. Kevés zöldhagyma, feketeteretek, cékla, savanyú káposzta, paraj és sóska egészíti ki a v i t a m i n é t l a p o t.” (Népszava 1975. dec. 5.)

A felsorolt idézetekben a szövegösszefüggés kétségtelenné teszi, hogy ezekben az esetekben a *vitamin* egyértelműen az aszkorbinsavra vonatkozik.

Ily módon a *vitamin* szó egy tágabb és egy szűkebb jelentésben használatos: 1. a különféle vitaminok összefoglaló neveként; 2. az aszkorbinsav neveként.

Ez a kettősség különben igen régi. Szótáraink mégsem regisztrálják. Nem árt tehát egyszer számba vennünk.

F.-K. F.

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Mindent megvette — **mindent megvett**. Melyik a helyes a két szerkezet közül, kérdi Ütő Lajos tanár — 1184 Budapest, Lakatos u. 30. 1. sz. Általános Iskola.

A *mindet megvette* és a *mindent megvett* egyaránt lehetséges és helyes szerkezet. Az első kifejezésben tárgyas, a másodikban viszont alanyi igealakot kell használnunk, mégpedig a következő okok miatt:

Ha az igével kifejezett cselekvés tárgya logikailag határozott, akkor az igéhez tárgyas személyragokat kell kapcsolnunk, azaz tárgyasan kell ragoznunk. A tárgy logikai határozottsága nyelvileg többféleképpen is kifejezhető. Például a tárgy előtt álló határozott névelővel, az *ez*, az, *ugyanaz*, *ugyanaz* mutató névmással, a tárgyhoz járuló birtokos személyraggal stb. A *mind* (és a *valamennyi*) általános névmási tárgy is logikailag határozottnak tekintendő, ezért tárgyas igealakot kell a vele alkotott tárgyas szerkezetekben használni. A magyar nyelv értelmező szótárának *mind* szócikkében a következő utalást találjuk erre vonatkozólag: „Tárgyként, rendszerint tárgyrag nélkül; az ige tárgy ragozást.” Például: „A kereskedő előhozott még három pár cipőt, de a vásárló *mind(et)* kicsinek találta.” Vagy: „Tetszett neki az áru, ezért *mind(et)* megvette.”

Ha a tárgy logikailag határozatlan — például: nincs határozott névelője; határozatlan névelője van; a tárgy kérdő, vonatkozó, határozatlan vagy általános névmás (kivéve az *-ik* végűeket és a *mind*, *valamennyi* általános névmást) stb. —, akkor alanyi ragozást igealakot kell használnunk. A *minden* általános névmással kifejezett tárgyra vonatkozóan tehát — mivel a *minden* logikailag határozatlan tárgynak számít — alanyi ragozást igealakot használnunk. (Az Értelmező Szótárban erre vonatkozóan is találhatunk utalást, l. a *minden* szócikket: „Ha tárgyként áll a mondatban, az ige alanyi ragozást.” Ezért: *mindent megvett*, *mindent megevett*, *megivott* (nem pedig: *mindent megvette*, *megette*, *megitta*).

Az — enyhébb káromkodásként, szidalomként előforduló — *Azt a mindenedet!*, *A mindened!*, *A midenedet!* típusú szerkezetekben a *mindenedet*, *mindened*, *mindenedet* személyragos főnév, nem pedig általános névmás. A *minden* főnév valóban csak egyes számban használatos, de ez nem jelenti azt, hogy többes számú birtokos személyrag nem járulhat hozzá. A *mindenedet* személyragos alak a következő ragozási sor tagja: (az én) *mindenemet*, (a te) *mindenedet*, (az ő) *mindened*, (a mi) *mindenünket*, (a ti) *mindenedet*, (az ők) *mindenüket*. A *mindenedet* tehát így kell elemezni: *minden*: az alapszó; *(e)tek*: többes szám 2. személyű birtokos személyrag; *(e)t*: kötőhangzóval kapcsolódó tárgyrag.

A *mindőjük*, *mindőtök* a *mind* névmásnak ma már ritkábban használatos, régies hangulatú személyragos alakja. A tőszámnevek és a határozatlan névmások birtokos személyragja arra utal, hogy milyen személyekkel azonos a jelzett mennyiség: *kettőnk* 'mi ketten', *kettőtök* 'ti ketten', *hármunk* v. *hármónk* 'mi hárman', *négyötök* 'ti négyen'; *mindőtök* 'ti mind', *valamennyiőtök* 'ti valamennyien' stb. A felsorolt személyragos tőszámnevek, ill. névmások a *kettőnk*, *kettőtök* alak *ő*-jének megfelelő analógiás *-ó*, *-ő* hanggal alakultak. Felsorolások tagjai gyakran befolyásolják egymás alakját. Így keletkezett például az *elsőleges* is a *másodlagos* analógiájára, a régi és szabályos *elsőleges* helyett.

T. U. I.

Viselkedés — magatartás. Simó György — 1026 Budapest, Guyon R. u. 21. — egy népszerűsítő cikkben olvasott az állatok „magatartásáról”. Véleménye szerint állatokkal kapcsolatban csak viselkedésről beszélhetünk.

Valóban, mit is tapasztaltuk már, hogy némelyek szóhasználatában a *viselkedés* és a *magatartás* szavak között nagyon elmosódott az értelmi, illetőleg használati különbség, s ennek következtében egyiket a másikkal minden helyzetben felcserélhetőnek vélik. Bizonyos szövegösszefüggésben lehetséges ez, de nem mindenkor. A *viselkedés* tágabb jelentésű, szélesebb körben alkalmazható — úgy is mondhatnánk: semlegesebb —, mint a *magatartás*. Jól érzékelteti a két szó alkalmazhatósága közti különbséget A magyar nyelv értelmező szótára: „*viselkedés* 1. < Személy valamely közösség szokásaihoz, szabályaihoz a fennálló társadalmi illemhez viszonyítva > valamilyen külső magatartást tanúsít, gyakorol . . . a) Valaki, valami iránt valamilyen erkölcsi, jellembeli magatartást tanúsít, valamilyen módon jár el, cselekszik . . . b) . . . valamilyen álláspontra helyezkedik, valamely módot követ . . . c) (tréfásan) Tárgy valahogyan működik . . . d) < Állat a vele kapcsolatban megszokott módhoz képest külső megnyilatkozásában, mozgásában > valamilyen magatartást mutat. 2. < Anyag, erő, szerkezet > valamely hatásra valahogyan visszahat, valamilyen változást mutat.” (Természetesen itt a *magatartás* szó csupán értelmezésként szerepel — jobb híján. Nemigen lehetne másképp, főleg röviden megadni a jelentést.)

A *magatartás* jelentése csak a *viselkedés* 1. jelentésével és a), valamint b) jelentés-árnyalatával egyezik, tehát csak emberre vonatkozhat a szótár szerint; ugyanígy a 2.: „A tanuló az iskolai közösség és tagjai iránt tanúsított (helyes v. helytelen) viselkedése és az iskolai munkához való viszonya . . .”

A *magatartás* szót, mivel jelentésébe feltétlenül beleérzünk bizonyos, csak embertől elvárható tudatosságot, a mi véleményünk szerint sem egészen helyes állatokkal, még kevésbé tárggyal, anyaggal, erővel, szerkezettel kapcsolatban alkalmazni. Némiképp pongyola használatnak tartjuk ezt, bár úgy látszik, terjed.

Fel kell azonban hívunk a figyelmét arra, hogy tudományos használatban egy-egy szó vagy kifejezés — a kutatási területek szakasodása és ezáltal differenciáltabbá válása folytán — a köznyelvihez képest új árnyalati tartalommal bővíthet. Ez esetben nem tiltakozhatunk a szokatlanabb alkalmazás ellen, ha a szó vagy kifejezés egyébként nem sérti nyelvi szabályainkat. Különösen akkor kell óvatosnak lennünk, ha a szaknyelvben a kérdéses szó vagy kifejezés már meggyökeresedett. Erre látszik mutatni a Búvár c. tudományos szakfolyóirat cikke a 30. évfolyam (1975.) 7. számának 304. lapján: „*Magatartásgenetika*. Dr. Vadász Csaba egy. tanársegéd (ELTE Genetikai Tan-szék *Magatartásgenetikai* Csoport, ELTE Biológiai Kutató Állomása, Göd). — Az ötvenes évek elejétől gyors fejlődésnek indult a *magatartásgenetika* nevű új tudományág, mely

az élőlények viselkedésformáinak öröklődésével foglalkozik. Fejlődését a viselkedéstan (etológia) kialakulása tette lehetővé. . . A megfigyeléseket gyakran emberen vagy állaton végzik. Az állatkísérleteknél is sokszor szükséges az érzelmi állapot vizsgálata.”

R. L. G.

Rák. Kirilla Ferenc — 2030 Érd VI., Kelemen u. 12. — azt szeretné tudni, honnan kapta a rákbetegség (carcinoma) a *rák* nevet?

Az állatoknak mint betegségdémonoknak, ősidők óta nagy szerepük van a népek hitében. Ezért kerültek be az állatnevek — különösen az apróbbja — oly nagy számban a betegségnevek közé, nemcsak a magyarban, hanem sok más nyelvben is. Általános népi hiedelem, hogy a beteg embert alsóbbrendű, démoni jellegű állati lények rágják marcangolják. A csúszómászó, prédaleső férgek különösen alkalmasnak látszottak egyes kórok „megszemélyesítésére” s az állatok jellegzetes vonásait is, metaforikus használattal, egyes betegségek elnevezésére alkalmazták. A betegségek is, mint például a „boszorkányok”, a népek képzeletében féreg-, hernyó- vagy kígyóalakot öltenek s az ember szívéből apránként kiszívják a vért, vagy egyéb módon végeznek vele.

Ilyen betegségdémon a *béka*, az *egér*, a *farkas* (másképp: *fene*), a *gyík*, a *pók*, a *vakondok*, stb.

És ilyen a *rák* (Crustacea) is maró ollóival.

Már az ókorban jelöltek ennek az állatnak a nevével bizonyos betegségeket. A görög Hippokratésznek és követőinek irataiban *καρκίος* (karkínosz: 'rák') az állat neve is, a betegség neve is (csak az betegség még *καρκίνωμα* is). Találó népetimológia, ha figyelembe vesszük, hogy a rákok alosztályai között vannak ragadozók és élősködők. Ez utóbbiak más fajhoz tartozó egyedek által felvett és feldolgozott anyagokból táplálkoznak (paraziták) és ezáltal az élő szervezetekben kóros elváltozásokat idézhetnek elő.

A latinban is ugyanaz a szó jelenti az állatot és a betegséget: *cancer* = 'rák' (állat) és 'daganat' (a betegség külön még *carcinoma* is). A latin *cancer* s különösen a *carcinoma* bekerült a nemzetközi használatba, mivel a tudomány nyelve évszázadokon keresztül szinte kizárólagosan a latin volt.

Még sok más nyelvben megtaláljuk ezt a kettősséget, például a németben: *Krebs* = 'rák' állat és 'betegség', az oroszban: *pak* = 'rák' és 'betegség', a szerb-horvátban: *rak* állattani és orvosi 'rák', a szlovákban: *rak* = 'ugyanaz', s a franciában is van a 'rák' jelentésű *crabe* szónak 'frambóziás daganat a talpon' értelme.

Régi adataink vannak arra, hogy nálunk is éltek ezek a hiedelmek. A *rák* mint betegségnevé 1585-től már írásban is megjelenik.

Századok folyamán több különféle betegséget neveztek *rák*-nak, s ezeket két fő csoportba sorolták: „A *rák* kétféle: a hideg tudniillik és a forró.” Korabeli orvosi feljegyzésekben, szótárakban, lexikonokban s egyéb írásokban így határozzák meg: „Rák, fene az testben; gangraena, szövet-elhalás vagy üszkösödés, fene; rák avagy vad hús vagy fene; rossz seb: fene, rákfene; ráksúly: carcinoma, rák” (Pázmány Prédikációiban ezt írja: „Az eretnek szava mint az fene rák, hamar terjed”). Népi meghatározások: „Veres az arca, rák ez; Súly: rák eszi, foltos az arca, főleg az orra.”

Ahogy a *rák* szó különböző betegségeket jelölt, magának a mai értelemben vett (carcinoma) betegségnek különböző nevei voltak: „farkas seb: farkas betegség; fene; fene seb; folyosó; íz; súly ~ süly stb.”

Természetesen gyógyítása is a kor hiedelmeinek megfelelően történt. Legtöbbször fogóval összezúzták a daganatot, mirigyet, hogy ezáltal elpusztítsák a benne rejtőző

állatot (a betegségdémont). Így ír erről 1693-ban Debreczeni Kalocsa János: Isten ajándokával való kereskedés c. művében: „A borbélyok erős szerszámokkal ölik meg a fenét az ember testében.”

Meg kell azonban említeni a rák védelmére, hogy nemcsak betegséget okozott, gyógyított is. Népszerű orvosság volt hajdan a *rák-örmény*, valamint a *rákszem*: „ha a szembe valami beleesik, rákszemet . . . eresztenek a szembe, ez a szemben levő tárgyat megkeresi s kihúzza” (a rákszem nem a valódi szem, hanem némely rák szeme mellett levő lencse nagyságú csontoska, ezt a gyógyítással foglalkozó asszonyok összegyűjtötték). A porrá tört rákot nyúlhájjal összedolgozva különösen jónak tartották sebek, főleg nyílvás ütötte sebek gyógyítására.

R. L. G.

A levél iránytűje az irányítószám. Kerekes Sándor — Vác — helytelennek találja a leveleken újabban látható postabélyegző feliratát. Rossz szerkesztésű a mondat, s ezáltal értelmetlen; csakis így lenne helyes: *Az irányítószám a levél iránytűje.*

A leveléhez mellékelt kivágaton a postabélyegző felirata valóban hibás. A *levél iránytűje* két szóból álló kapcsolat, nem lehet egybeírni, az Ön által is említett okból. Ezt a hibát már sokan észrevették, jelezték is; magunk is szóvá tettük. Lehet, hogy ennek az eredménye, hogy már sok bélyegzőn helyes a felirat.

Ettől eltekintve, nem tartjuk hibásnak a mondatot (*A levél iránytűje az irányítószám*). Jó lenne természetesen így is: *Az irányítószám a levél iránytűje.* A mondat logikai tartalma itt nem változik meg, ha a szavak rendjét megváltoztatjuk. A magyarban szabad a szórend; ez azt jelenti, hogy a beszélő a számára fontosabb mondanivalót kiemelheti, s ezáltal az a mondat élére kerülhet. A szórend legfontosabb feladata, hogy a mondat elemeinek a beszéd folyamatban elfoglalt fontossági rendjét mutassa. A bélyegzőn olvasható mondat megfogalmazója számára a *levél* volt a legfontosabb, tehát ezt tette a fő helyre. Ilyenféleképpen egészíthetnénk ki: Sok mindennek lehet ez vagy az az iránytűje. Ahogy a vándormadaraké az ösztön, a levél az irányítószám. Afféle általános megállapítás ez. Egyébként az embléma hollója is levelet tart a csőrében, nem az irányítószám rácsozatát.

R. L. G.,

Gárdonyi Géza prózamondó verseny Egerben

A Gárdonyi Géza Társaság 1975. október 30-án harmadízben rendezte meg a Gárdonyi Géza prózamondó versenyt a pedagógusképző intézetek, főiskolák, egyetemek hallgatói számára. A verseny színhelye Egerben ismét a Megyei Könyvtár hangulatos nagyterme volt.

A résztvevőknek a verseny kiírása értelmében két-két, kb. 10–10 percnyi időtartamú Gárdonyi-novellát vagy novellarészletet kellett magukkal hozniuk szabadon választott szöveggént. Ebből a versenyen csak az egyiket mondták el, valamint kötelező szöveggént egy részletet az Egri csillagokból („Éjfélkor Dobó a puskaporos ajtó előtt egy legényt pillantott meg, amint az egynéhány tálat vitt a fején. [. . .] Az én feleségem pedig onnan el nem mozdul, mert nincs is kihez mennie.” Ötödik rész. Holdfogyatkozás. 5. fejezet.)

Mint a bíráló bizottság (Pásztor Emil főiskolai docens, Pelle Béláné szakfelügyelő, a Gárdonyi Géza Társaság vezetőségének tagja és Wachá Imre, az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársa) megállapította, a tizenhat versenyzőtől (közülük mindössze egy volt egyetemi hallgató, s egyetlenegy sem volt fiú) sok szép előadást hallottunk. Szerencsés kézzel válogattak Gárdonyi novellái közül. Elhagyták az érzelmes-érzelgős írásokat; azokat a műveket mondták, melyek Gárdonyi írásai közül ma is a legnagyobb értéket, a legtöbb, legszebb emberi mondanivalót hordozzák, s egyúttal leginkább megfeleltek az előadók egyéniségének is.

Szövegmondásuk középpontjában a mű egésze és a mű mondanivalója állott. Mégis — a sok jó megoldás mellett — több olyan hibával találkozhattunk, melyre érdemes felhívni a figyelmet. Különösen a kötelező szöveg mondásakor bukkantak ezek a felszínre. Közülük talán a legalapvetőbb volt az, hogy a versenyzők többsége nem mert vagy nem tudott (talán a felkészülési idő rövidsége miatt) belehelyezkedni a szöveg sugallta szituációba, s ennek következtében nem tudta vagy nem merte kellő módon tolmácsolni a narratív részekből, párbeszédekből álló részletet. A narratív részek még elváltak a szereplők beszédétől. Hangszínnel még sikerült elkülöníteni egymástól a szereplőket is; kevésbé sikerült hanggal kifejezni, érzékletessé tenni, hogy megváltoztak, sőt éppen változnak a szereplők érzelmei, vagy hogy miközben egyetlen szereplő szól, változnak a beszédpartnerek és megváltozik a beszédpartneri viszony (kommunikációs szituáció) is. (Pl. Dobó egy közkatonaéhoz, majd az apródjához szól, majd pedig Bornemissza Gergelyhez mint a kapitánya s később ugyancsak hozzá mint atyai barátja stb.) — Ezeket a változásokat csak úgy fejezheti ki az előadó, ha képes a szituatív gondolkodásra és építkezésre — a beszédmű megközelítése irányából —, másrészt pedig ha mer és tud — túllépve a „szép” beszéd fogalmakörén — szituatív módon beszélni: ismeri az akusztikus eszközöket, ura hangjának és a kifejezés érdekében meri változtatni hangjának színét, erejét, mer lassabban és gyorsabban is beszélni stb. Tehát ha a helyes hangsúlyozás és hanglejtés problémakörére ügyelve és egyúttal ezt mellőzve is kihasználja a hang jellemet

és szituációt érzékeltető lehetőségeit. Ehhez azonban technikai alapként természetesen meg kell tanulnia például az „előreolvasást”, és azt is, miképp lehet ura a hangjának. Természetesen az is fontos, hogy tudja, mikor, miképpen értékelje át pl. az írásjeleknek a hanglejtésre, szünetre, mondatok, gondolatok tagolására, kötésére utaló jelzéseit, mikor használhat „rendhagyó” hangsúlyokat és hanglejtési formákat, s mikor kell ragaszkodnia a „szabályos” hangsúlyozáshoz és hanglejtéshez (pl. jelző – jelzett szó hangsúlyviszonyai, magasról induló szakasz vagy mondathanglejtés stb.).

Noha a verseny színvonala magas volt, ezek a kissé túlozva kiemelt tapasztalatok azt igazolják, hogy a kiejtés és beszéd tanításában és tanulmányozásában még sok tenni-valónk akad. Elsősorban az eszközök tudatosítása és bátor felhasználásukra való buzdítás terén. Mindezekre figyelni azért is fontos, mert a versenyzők leendő pedagógusok. Oktató-nevelő munkájuk során eredménnyel hasznosíthatják megszerzett elméleti és gyakorlati tapasztalataikat. Hiszen az irodalmi-nyelvi nevelés során rendkívül fontos a példamutatóan szép beszéd, az irodalmi műnek kifejező és egyúttal (jó értelemben vett) hatásos megszólaltatása. Csak így tudják pedagógusaink megszerettetni tanítványaikkal az irodalmat és az olvasást, így válik a „kötelező tananyag” irodalmi, esztétikai élménnyé.

A Gárdonyi Géza prózamondó versenyen helyezést ért el: I. Horváth Erzsébet (Győr, Tanítóképző Főiskola), II. Bárány Tünde (Eger, Ho Si Minh Tanárképző Főiskola), III. Berta Zsuzsa (Pécs, Tanárképző Főiskola). Az okleveleket és a pénzjutalmakat Pelle Béláné, a Gárdonyi Géza Társaság vezetőségének tagja adta át. A verseny többi résztvevője emléklapot és könyvjutalmat kapott.

Wacha Imre

Kazinczy nyelv művelő napok Kassán

A Kazinczy nyelv művelő napok kassai megrendezése már hagyománnyal bíró programpontja a CSEMADOK (Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kulturális Szövetsége) központi bizottságának. 1967 óta évenként (régábban két évenként) találkozik a szlovákiai magyar szakos tanárok jelentős csoportja, hogy részt vegyen a Kazinczy-napok előadásain. (Sajnálatos, hogy nincsenek ott az ország összes magyar szakos tanárai, ill. érdeklődő pedagógusai.) Ez a rendezvény voltaképpen egyik – s hozzátehetem: igen szerencsés – formája a pedagógusok továbbképzésének. Éppen ennek a célnak a jegyében a Kazinczy-napokat gondozó nyelvi szakbizottság az utóbbi években úgy alakította ki a két napos rendezvény műsorát, hogy a konferenciának meghatározott tárgykörök szerint csoportosított előadásaival minél több oldalú tájékoztatást nyújtson a pedagógus hallgatóságának. Az elmúlt évben stilsztikai, az 1975-i rendezvény alkalmával elsősorban nyelvjárási vonatkozású előadások szerepeltek a Kazinczy-napok műsorán. Erre a rendezvényre 1975. december 12-én és 13-án került sor a következő programmal: Sima Ferenc kandidátus, a CSEMADOK nyelvi szakbizottságának elnöke: Megnyitó; Varga Béla, a CSEMADOK központi bizottságának vezető titkára: Üdvözlő beszéd; Jakab István kandidátus: Titkári tájékoztató a nyelvi szakbizottság munkájáról. Előadások: Mező András kandidátus (a nyitrai Pedagógiai Fakultás vendégtanára): A földrajzi nevek gyűjtésének időszerűsége és fontossága; Teleki Tiborné adjunktus: A földrajzi nevek helyesírása; Gudman Edit tanárjelölt: Nyelvjárásgyűjtési tapasztalataim; – Benkő László, a nyelvtudományok doktora (a pozsonyi Komenszky-egyetem vendégtanára): Tájézők a szépirodalomban; Zsilka Tibor

kandidátus: Duba Gyula Vajúdó parasztvilág c. művének stilisztikai elemzése; — S i m a F e r e n c kandidátus: A helyes magyar kiejtés kérdésköréhez; B a l á z s B é l a (a pozsonyi Új Szó munkatársa): Nyelvművelés — népművelés. Az előadásokat műsor vezette be a helyi magyar színház művészeinek és a magyar gimnázium irodalmi színpadának közreműködésével. Az előadásokhoz csatlakozó vitákon, megbeszéléseken sok hasznos, értékes gondolatot vetettek fel az értekezlet résztvevői. Rámutattak a megoldásra váró problémákra is. Ilyen többek között az, hogy nincs biztosítva a Kazinczy- napokon elhangzott előadások szélesebb körű publicitása. Így a rendezvény hatóköre erősen korlátozott. A jelenlevők is szívesen átnéznék vagy felidéznék az előadásokból azokat a részleteket, szempontokat, szakmai, módszertani megjegyzéseket, amelyeket munkájukban hasznosíthatnak, vagy amelyekkel polemizálnak. Szóba került, hogy egyes iskolaigazgatók nem veszik jó néven, ha a magyartanár a tanítási időben több napra eltávozik. A jövőre vonatkozóan kíváncsok volna a leíró nyelvtan időszerű kérdéseinek és módszereinek megtárgyalása; ez a kérdéscsoport közvetlenül érinti a gyakorló pedagógusokat. A publikálási lehetőség biztosításával a CSEMADOK központi bizottsága és nyelvi szakbizottsága foglalkozik. Ez idő szerint az egyetlen közlési fórum a pozsonyi Irodalmi Szemle, amelyben eddig is megjelent néhány régebben elhangzott Kazinczy-napi előadás. Minthogy azonban ez a közlési mód bizonytalan és esetleges, célszerűnek látszik egy rendszeres kiadvány biztosítása esetleg több év előadásanyagának gyűjteménybe foglalásával. A pedagógusoknak a Kazinczy-napokon való részvétele ügyében a pozsonyi és eperjesi pedagógiai intézeteknek kell az iskolai munkával összhangban álló megoldást találniuk.

B. L.

Szemle

Rónai Béla—Kerekes László: Nyelvművelés és beszédtechnika (Ismerteti: <i>Elekfi László</i>)	242
Szabó T. Attila: A Szótörténeti Tár szerkesztési kérdéseiről	246

A Nyelvőr postája

F. K. F.: Mint jelent a vitamin?	249
--	-----

A Nyelvtudományi Intézet nyelv-művelő csoportjának levelesládájából

T. U. I.: Mindet megvette — mindent megvett — R. L. G.: Viselkedés—magatartás — R. L. G.: Rák — R. L. G.: A levél iránytűje az irányítószám	250
---	-----

A' Nyelvőr hírei

Wacha Imre: Gárdonyi Géza prózamondó verseny Egerben	254
B. L. Kazinczy nyelv-művelő napok Kassán	255

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: KHI 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldön terjeszti a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. Bárczi Géza: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen	1 Ft
3. Farkas Vilmos: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról	1 „
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: Deme László: Magyar- rázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)]	4 „
4. Bárczi Géza: Anyanyelvünk magyarsága	1 „
5. Vétes O. András: A beszédhibákról	1 „
6. Ferenczy Géza: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője	3 „
7. Bencédy József—Deme László: Egy szavaló és kiejtési verseny tanul- ságai	2 „
8. Grétsy László—Wacha Imre: A műszaki nyelv művelése	5 „
9. Deme László: Helyesírási rendszernők logikája	5 „
10. Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc: O. Nagy Gábor emlékének	2 „
11. Kemény Gábor: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában	2 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

1972-ben megjelent nyelvészeti kiadványok

Általános nyelvészeti tanulmányok VIII. Nyelv és társadalom. Szerk. <i>Telegdi Zsigmond</i> — <i>Szépe György</i>	50,—	Ft
<i>Balázs János</i> : Funktionswerte der Pronominalität	150,—	Ft
<i>Benkő Loránd</i> — <i>Imre Samu</i> : The Hungarian Language	260,—	Ft
<i>Erdélyi István</i> : Ostjakische Heldenlieder aus József Pápay's Nachlass	220,—	Ft
<i>Gáldi László</i> : Contributions à l'histoire de la versification roumaine. La prosodie de Lucian Blaga	120,—	Ft
<i>Korenych Éva</i> : Iranisch Lehnwörter in den obugrischen Sprachen	70,—	Ft
<i>Lőrincze Lajos</i> : Édes anyanyelvünk	50,—	Ft
Magyar Értelmező Kéziszótár A—Zs. Szerk. <i>Juhász József</i> — <i>Szőke István</i> — <i>O. Nagy Gábor</i> — <i>Kovalovszky Miklós</i>	260,—	Ft
<i>Tompai József</i> : A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv	74,—	Ft
<i>Tompai József</i> : Kleine Ungarische Grammatik	150,—	Ft
<i>Szoboszlai Ágnes</i> : A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében (Nyelvtudományi Értekezések 77.)	14,—	Ft
<i>Hutás Magda</i> : Az ikes ragozás állapota Révai Miklós korában (Nyelvtudományi Értekezések 78.)	25,—	Ft
<i>Penavin Olga</i> : A szerémségi magyar szigetek nyelve (Nyelvtudományi Értekezések 79.)	26,—	Ft

1973-ban megjelent nyelvészeti kiadványok

Általános nyelvészeti tanulmányok IX. Grammatikai tanulmányok. Szerk. <i>Telegdi Zsigmond</i> — <i>Szépe György</i>	38,—	Ft
<i>Imre Samu</i> : Felsőőri tájszótár	35,—	Ft
<i>Juhász Gyula</i> nyelvének szótára. Szerk. <i>Benkő László</i>	100,—	Ft
<i>O. Nagy Gábor</i> : Abriss einer Funktionellen Semantik	70,—	Ft
<i>Ördög Ferenc</i> : Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén	115,—	Ft
<i>Petőfi-szótár</i> . <i>Petőfi Sándor</i> életművének szókészlete I. köt. Szerk. <i>Gáldi László</i>	198,—	Ft
<i>Révai Miklós</i> : A magyar szép toll. Sajtó alá rend. <i>Éder Zoltán</i>	55,—	Ft
<i>Rot A. M.</i> : Vengersko-vosztocnoszlavjanszkije jazikovije kontaktu	250,—	Ft
<i>Zsilka János</i> : A nyelvi mozgásformák dialektikája	45,—	Ft
<i>Gregor Ferenc</i> : A magyar népi gombanevek (Nyelvtudományi Értekezések 80.)	10,—	Ft
<i>Szende Tamás</i> : Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói (Nyelvtudományi Értekezések 81.)	13,—	Ft

1974-ben megjelent nyelvészeti kiadványok

A magyar helyesírás szabályai. Tizedik kiadás, tizennegyedik (a tizenharmadikhoz képest változatlan) lenyomat. Szerk. <i>Benkő Loránd</i> — <i>Fábián Pál</i>	16,—	Ft
A magyar nyelvjárások atlasza IV. rész. Szerk. <i>Imre Samu</i> — <i>Deme László</i>	420,—	Ft
<i>Hadrovics László</i> : Schrifttum und Sprache der burgenländische Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert	340,—	Ft
Somogy megye földrajzi nevei. Szerk. <i>Papp László</i> — <i>Végh József</i>	240,—	Ft
<i>Szemere Gyula</i> : Az akadémiai helyesírás története (1832—1954) (Nyelvészeti Tanulmányok 17.)	48,—	Ft
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Csokonai dunántúli tájszógyűjtése. (Nyelvtudományi Értekezések 82.)	39,—	Ft
Jelentés és stilisztika. A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai. Szerk. <i>Imre Samu</i> — <i>Szathmári István</i> — <i>Szűcs László</i> (Nyelvtudományi Értekezések 83.)	69,—	Ft
<i>Velcsov Mártonné</i> : Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben (Nyelvtudományi Értekezések 84.)	19,—	Ft
<i>Havas Ferenc</i> : A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása (Nyelvtudományi Értekezések 85.)	16,—	Ft
<i>Kemény Gábor</i> : Krúdy képalakítása (Nyelvtudományi Értekezések 86.)	19,—	Ft

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

J. Soltész Katalin—Bán Ervin: Mikor őket, mikor azokat?

Gósy Mária: A magyar beszédhangok ajakartikulációja

Németh Ilona: A hogyan? kérdésre válaszoló „határozatos melléknév”

F. K. F.: Újabb magyar halnevek

Murvai Ottó: A szabványosított beszéd stílushatásának kérdéseihez

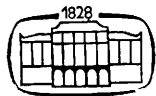
Molnár Zoltán: Színtérealiztikus képek Krúdynek „A helyettes halott” című novellájában

Lévai Béla: Amerikanizmusok Lékai János írásaiban

† Soós Istvánné—Török Gábor: A beszédhang-megkülönböztető képesség és készség kérdésköréhez

A. Jászó Anna: Megjegyzések a kiejtés tanításához

100

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

100. ÉVFOLYAM 1976. JÚLIUS—SZEPTEMBER 3. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND (1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953)

[FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>J. Soltész Katalin—Bán Ervin: Mikor őket, mikor azokat?</i>	257
<i>Gósy Mária: A magyar beszédhangok ajakartikulációja</i>	262
<i>Németh Ilona: A hogyan? kérdésre válaszoló „határozóragos melléknév”</i>	269
<i>F.-K. F.: Újabb magyar halnevek</i>	285

Íróink nyelve

<i>Murvai Olga: A szabad függő beszéd stílushatásának kérdéséhez</i>	289
<i>Molnár Zoltán: Szürrealisztikus képek Krúdynak „A helyettes halott” című novel- lájában</i>	296
<i>Lévai Béla: Amerikanizmusok Lékai János írásaiban</i>	305

Nyelv és iskola

<i>†Soós Istvánné—Török Gábor: A beszédhang-megkülönböztető képesség és készség kérdésköréhez</i>	309
<i>A. Jászó Anna: Megjegyzések a kiejtés tanításához</i>	316

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Kovács Ferenc: Laziczius Gyula és a Prágai Nyelvészkör</i>	320
---	-----

Nyelvjárásaink

<i>Bokor József: A sopronkövesdi nyelvjárás zárt o-zásához</i>	331
--	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>K. Palló Margit: Ténfereg</i>	339
<i>Takács Lajos: Hőkűtő — Flastromozás</i>	341

Imre Samu

(1917–1990)

MAGYAR NYELVŐR

100. ÉVFOLYAM * 1976. JÚLIUS–SZEPTEMBER * 3. SZÁM

Mikor *őket*, mikor *azokat*?

I.

Szepesy Gyula (Nyr. 99 : 414) azt a nyelvhelyességi szabályt veszi revízió alá, amely szerint — az *ő* megfogalmazásában — „nemcsak emberekre, hanem állatokra és dolgokra is mindig személyes névmással kell hangsúlytalanul rámutatnunk, visszaautalnunk: egyes számban a ragos alakokban (*róla, benne, vele* stb.), többes számban ezenkívül a tárgyesetben is (*őket*)”. Úgy vélem, joggal kételkedik e szabály megalapozottságában. Mindenesetre feltűnő, hogy nyelvészeink elsősorban az *azokat* névmási alak hangsúlytalan használatát kifogásolják, a ragtalan *az, azok, az* egyes számú *azt* és a határozóragos *abban, attól, azzal* stb. alakokkal szemben türelmesebbek. Az sincs kellőképpen bebizonyítva, hogy az *ő* és az *az* névmás között nem az a fő különbség, hogy az egyik személyre, a másik dologra utal, hanem hogy az egyik hangsúlytalan, a másik hangsúlyos.

Az *az* névmás hangsúlytalan használatát Szepesy bőséges példatáron mutatja be. Meg kell jegyezni, hogy példái nem mind bizonyító erejűek, mert az idézetek egy részében a mutató névmás hangsúlyos (pl. „mend *ozhuz* járón vogymuk”, „Azt gondolja, kisasszony, oly könnyű férfiakat rászedni? Dejszen *azoknak* is van ám eszük”, „Csak a töredelmes szívűeket szerette. *Azokat* se nagyon”, „egy-két gilisztát is ástam nekik... *azokat* is huzigálták” stb.). Másrészt olyan nyelvi rétegekre is hivatkozik, amelyeket nyelvhelyességi kérdésekben nem szoktunk perdöntőnek tekinteni (publicisztika, sajtó, köznyelv). De az irodalmi és népnyelvi példák elég meggyőzően bizonyítják, hogy a mutató névmás hangsúlytalan visszamutató használatát nem lehet egyértelműen hibásnak bélyegezni.

Kérdésünk másik ága: igaz-e, hogy az *ő* névmás személyre és dologra egyaránt vonatkozik? Egyelőre hagyjuk figyelmen kívül a *benne, róla, vele* stb. személyragos határozószókat, amelyek a személyes névmás határozóragos alakjait helyettesítik, de a beszélő nem érzi őket szorosan az *ő* paradigmájához tartozónak. Átvizsgáltam a Petőfi-szótár cédulaanyagában az *ő* adatait. Az alanyeseti és birtokos jelzői *ő*, a többes számú *ők* és a tárgyragos *őt* és *őket* összesen kb. 2600 adattal van képviselve; ennek az adatmennyiségnek 95%-a személyre vonatkozik. 31 esetben vonatkozik a személyes névmás állatra — az állat mint mozgó élőlény szemléletünk számára inkább személy, mint dolog —, pl. „egy hiéna kiása siromból (...) *Ő* combom akarta megenni,

Én szívemet adtam oda” (Az őrült); „legkedvesebb Madaram a gólya (...) Még mikor bölcsőmben sírtam, ő már akkor Kerepölt fölöttem” (A gólya); „a madár nem nézi, Hallgatják-e *őtet* odalent” (Mit daloltatok még, ti jámbor költők?); „Vas-rostélyos kicsiny ketrecben áll Az oroszlán, a sivatag-király. Hagyjátok *őt* békében állani” (A rab oroszlán). 66 esetben az *ő* olyan dologra vagy jelenségre mutat, amelyet a költői szöveg megsemmélyesítés formájában állít elénk, pl. „mi a hold? egy zsarnok király *ő*” (Azt hívém, hogy...); „ősszel a föld Csak elalszik, nem hal meg (...) Álmos *ő*, de nem beteg” (Itt van az ősz, itt van újra); „szelíd szellő vagyok (...) Csókot lehelek a bimbók ajakára (...) És *ők* szemérmesen levetik leplöket” (A szél); „Sír-jából fölássátok A holt időt, Hogy *őt* Babérokért árulhassátok” (Csalogányok és pacsirták).

Mindössze 27 esetben, a vizsgált anyagnak egy százalékában mutat az *ő* névmás olyan dologra, amely nem mozgó élőlény és megsemmélyesítve sincs. Ebből 8 a birtokos szerkezet régies nyomósítása, már Petőfinél archaizmus, pl. „nagy az én szívemnek *ő* gyönyörűsége” (Arany Jánoshoz), olykor tréfás használatban, pl. „csókolom a Bábel tornyának az *ő* képmását, a te ormányodat, oh Jankó!” (levél). Két egyes számú tárgyragos alak: „Letörtem egy rózsát s magammal hoztam *őt*” (Szécsi Mária); „a Szinyva (...) vize sötétzöld, minthogy tükre az *őt* környező bércek erdejének” (Üti levelek). Végül 17 példa van az *őket* alaknak arra a használatára, amelyet nyelvművelésünk az *azokat* helyébe állít, pl. „Szép a hír és jó a kincs, És hogy *őket* ne kívánnám, Abból ugyan semmi sincs” (Merengés); „Futó folyam hullámai Az ember miljom vágya; Perc hozza *őket*, perc ragadja el” (Futó folyam hullámai...); „leoldozták kardjaikat (...) Király előtt le is rakták, Oda rakták *őket* sorba” (Kont és társai); s hogy prózai példát is idézzünk: „elhiszem, hogy silányak azok a versek (...) hanem azért csak írd le *őket*” (levél). Ha ehhez a 17 adathoz hozzászámítjuk az állatra vonatkozó és megsemmélyesítés értékű *őket* adatait, összesen 40 előfordulást találunk. Az *ő* névmás dologra vonatkozó használata tehát ritka kivétel.

Használja Petőfi az *azokat* névmási alakot is hangsúlytalan visszamutatásra, mégpedig 30 esetben, tehát gyakrabban, mint a megsemmélyesítő érték nélküli *őket* alakot. A Szepesty idézte példákat ilyenekkel egészíthetjük ki: „És ne mondja senki, hogy a pusztá nem szép! Vannak szépségei, De *azokat*, mint a szemérmes lyány arcát, Sűrű fátyol fedi” (A gólya); „Semhogy újítólag kezeit tenné rá, Inkább tüstön-tőből *azokat* kívágná” (A táblabíró); „Túl volt immár az iskolákon, Régen kijárta *azokat*” (Az apostol); prózai szövegben: „az égzengés meg akarja repeszteni a sziklákat, és ledönteni *azokat* a magasból” (A hóhér kötele).

Azt a tanulságot vonhatjuk-e hát le, hogy nagy nemzeti klasszikusunk nyelvhasználatában a személyes névmás és a mutató névmás használata között nincs különbség? Korántsem, de ezt a különbséget, úgy látszik, nem ott kell keresni, ahol eddig kerestük.

A hangsúlytalanul visszamutató *őket* és *azokat* előfordulása még a Petőfi-szótár több százezernyi adatot tartalmazó anyagában is elenyészően csekély. Problémánk azonban nem is korlátozódik pusztán a többes számú tárgyesetre; ki kell tehát terjesztenünk vizsgálódásainkat a személyragos határozószókra és a határozóragos mutató névmásokra. Hasonlítsuk össze a következő mondatokat:

„A szobám világos, ámbár
Nap nem süt *belé* soha”

(Mi lelt?)

„a sebet megvizsgálván
Abba balzsamot csepegtetett”

(Drága orvos úr . . .)

„ti vérontás nélkül akartok átalakulni? isten segítsen, hanem semmi sem lesz *belőle*” (napló)

„De már *abból* csakugyan nem lesz semmi”

(Hány hét a világ?)

„Csak az ne várjon tőlem levelet,
kinek ezt megígértem, mert bizonyos
lehet *benne* (...) hiába fogja várni”
(Úti levelek)

„Abban legalább bizonyos lehetsz”
(Robin Hood)

„Már én rég megpróbáltam volna [a balladairást], de tudj'isten nem igen érzek hozzá tehetséget magamban” (levél)

„Az életcél boldogság, de (...) ingyen *ahhoz* senki nem jut el, *Ahhoz* nagyon sok mindenféle kell”
(Egy könyvárus emlék-könyvébe)

„Honnan jöttél, fülemile?
Akárhonnan, semmi gondom *rája*”
(Tedd le, bojtár, a subádat)

„Mit a jövődő ! *arra* semmi gondom”
(Gazdálkodási nézeteim)

„Kérlek, hagyd nekem a restséget(...) úgy-e lemondasz

„Nehezek nekem már a királyi gondok,

Róla, ha én kérlek?"
(Levél Arany Jánoshoz)

Annakokáért én *azokról* lemondok”
(János vitéz)

Szembeszökő, hogy a személyragos határozószók — amelyeket az δ személyes névmás határozóragos alakjainak tekintünk — az állítmány után helyezkednek el, a mutató névmás határozóragos alakjai pedig az állítmány előtt. Nem tagadom az összeállítás célzatosságát, ellenpéldákat is említhetek, pl. „Pihen a komp, kikötötték, *Benne* hallgat a sötét-ség” (Falu végén kurta kocsmá) „Nem nagy híri város Jász-Berény városa (...) De van *abban* egy kürt” (Lehet vezér). De a megfigyelt szórendi jellegzetességnek legalább tendenciaszerű meglétét statisztikailag igazolhatom. Hangsúlytalan visszamutató használatban, dologra vonatkoztatva a személyragos határozószók (*bele, belőle, benne* stb.) az esetek 75 %-ában az állítmány, illetőleg a közvetlenül a határozó fölé rendelt mondatrészt (többnyire igenét) után állnak, ezen belül is gyakran a mondat legvégén, a mutató névmás pedig — ragtalan és ragos használatban egyaránt — az esetek 65 %-ában előtte. (Nem szerepelnek ebben a statisztikában a személyre utaló, az előremutató és a hangsúlyos névmási alakok és határozószók.)

Nem téveszthetjük szem elől, hogy Petőfi XIX. századi költői nyelve nem azonosítható a mai nyelvi normával. De hasonló tanulsággal szolgálnak időben hozzánk közelebb álló, prózai szövegek is. A fenti szempontok alapján átvizsgáltam Kosztolányi Dezső Próza (1937.), Veres Péter Próbátétel (1949.) és Németh László Sajkódi esték (1961.) című kötetét. Arra az eredményre jutottam, hogy a személyes névmás és a személyragos határozószó Kosztolányi-

nál 87%-ban, Veresnél 95%-ban, Némethnél 76%-ban áll az állítmány, illetőleg a határozó fölé rendelt mondatrész után, a mutató névmás pedig — a szerzőknek ugyanebben a sorrendjében — 63, 75, illetőleg 76%-ban előtte. Különösen tanulságosak az ilyen együttes előfordulások, mint pl. Kosztolányi-nál: „[megszorította a kezemet,] olyan erőt *adott vele*, hogy *azzal* akár villamosgépeket is *lehetne hajtani*” (i. m. 23); „Nem közönséges vár volt ez. (...) Hosszú, boltíves folyosók *futottak rajta* végig (...) Árokkal vették körül. *Abba* *bevezették* a tengert” (uo. 265); Veres Péternél: „leásott (...) két erős ágast, *azokat* *összekötötte* egy erősebb akácgerendával (...) és akkor szép sorban rissz-rossz gerendákat *állongatott hozzá*” (i. m. 54); „adtak (...) egy holdat a tartalék földből, de *az* már más helyen *van*, csak a baj *szaporodik vele*” (uo. 55).

Azt a következtetést vonhatjuk le tehát, hogy *szórendi probléma* *val* van dolgunk. Az ilyen típusú mondatok: „Hibákat követtünk el, de kijavítottuk *azokat*” nem azért bántják nyelvérzékünket — bevallom, az enyémet is bántják —, mert az *az* névmás nem való hangsúlytalan visszamutató használatra, hanem azért, mert nem való a mondat végére. Nemcsak így alakíthatjuk át: „Hibákat követtünk el, de kijavítottuk *őket*”, hanem így is: „Hibákat követtünk el, de *azokat* kijavítottuk”. Ez azonban szintén bántó lenne: „Hibákat követtünk el, de *őket* kijavítottuk.” Igeneves szerkezet esetében — ideértve a jövő időt is — a ragozott ige (segédige) és az igenév között mindkét névmás egyaránt állhat: „ki fogjuk *őket* javítani” vagy „ki fogjuk *azokat* javítani”, „ki kell *őket* javítani” vagy „ki kell *azokat* javítani”.

Sajnos, azzal, hogy az *őket* kontra *azokat* perét a szórend problémakörébe utaljuk át, a használatukra vonatkozó nyelvhelyességi szabályt egyáltalán nem tesszük egyszerűbbé, közérthetőbbé, hiszen a szórend törvényei, mint tudjuk, rendkívül összetettek. Többek között az úgynevezett nyomatékos szórend, a kérdő, a felszólító, a tagadó mondat szórendje az állítmány mögé vetheti a mutató névmást is — az előfordulásoknak az a 20–30%-a, amelyben a mutató névmást hátul találjuk, többségében ilyen, pl. „a szántási kölcsön (...) nem ért ki ilyen messzire, *voltak arra* szeresek (...) közelebb is” (Veres i. m. 45), „35 000 éves, se kevesebb, *se több annál*” (Kosztolányi i. m. 48). Másfelől a melléknévi igenevek csak maguk előtt tűrik meg a vonzatot, ezért a személyes névmás és a személyragos határozószó is eléjük kerül, pl. „nemcsak a világban már megvalósult lehetőségeket kell megcsodálnia, hanem *a benne még ottlappangókat* előhívnia” — s az író arányérzéke ugyanilyen szórendi felépítéssel folytatja a mondatot: „*s belőlük* magát minél különbbé *megalkotnia*” (Németh i. m. 54). A szórendnek e finomságai, jórészt megfogalmazatlan törvényszerűségei is bonyolítják a névmások és határozók elhelyezkedését.

Szigorú nyelvhelyességi szabály helyett inkább csak egy egyszerű nyelvhelyességi *tanácsot* tudunk megfogalmazni, és ez így hangzik: Ha más megoldás nincs, kerüljük a hangsúlytalanul visszamutató *az* névmás ragos alakjait a mondatnak az állítmány utáni részében, főként pedig a mondat végén.

J. Soltész Katalin

II.

Véleményem közelebb áll Kemény Gáboréhoz („Köznyelvi hibák — sportnyelvi hibák”) az *őt/azt, őket/azokat* stb. kérdésében — mégis tanulságosnak tartom Szepes Gyula fejtegetését. Való igaz, hogy egy nyelvi hiba elleni harc közben nem szabad az ellenkező végletbe, a purizmusba vagy akadémikus merevségbe sodródunk. Abban is mindenképpen igaza van Szepes Gyulának, hogy az *őket* és *azokat* között bizonyos esetekben árnyalati, hangulati, stílári különbség lehet. Gyanúm szerint éppen itt kell keresni a nyelvvédelem bizalmatlanságának fő okát. A mutató névmás használata gyakran ünnepélyes vagy a mindennapinál emelkedettebb légkört ad a mondatnak. A tanulmány Mikszáth-idézete például ezt bizonyítja: „Add elő mentségedet, miért gyilkoltál. Az isten *azokat* figyelembe veszi.” A legmagasabb erkölcsi kérdésről, az emberi élet létjogáról, illetőleg elpusztításáról van szó. Ám, figyeljük meg: szónoklatokban, sajtóban gyakran kap a mutató névmás használata miatt a mondat álpatetikus, helyén nem való „ünnepélyes” színezetet. A nyelvileg érzékeny hallgató a fennhéjázást, fontoskodást, a semmit-nem-mondás leplezésének szándékát érzi ki belőle.

Szepes Gyula első példái nem győznek meg. A Bibliából veszi *őket*, *annak* szövegét pedig latinból, görögéből fordították. A fordítások mondat-szerkesztését, szóhasználatát régen nagyon befolyásolta az eredeti.

Szepes Gyula idézi az én tapasztalataimat is (421). Ezekkel kapcsolatban néhány megjegyzést kell tennem. Az első idézet dolgában teljesen egyetértünk. A többiből most csak egyet ismétel meg, azon az egyen meg tudom magyarázni, mire gondolok. „A boy picked up a football and ran away with it.” Helytelenítettem, hogy a tanuló az utolsó szókapcsolatot így fordította: szaladt *azzal* — én helyesebbnek véltem: szaladt *vele*. Úgy gondolom, a tanuló nem „a saját nyelvérzékére támaszkodva” választotta a mutató névmást, hanem a következő okok miatt.

1. A régebbi nyelvkönyvek a *them, les* stb. tárgyalásakor vagy a szószedetben megadták a névmás magyar jelentését, többnyire így: '*őket, azokat*'. Értelemszerűen a *with it*-re vonatkoztatva: '*vele, azzal*'.

2. Az *azzal* két elemből áll: névmásból és határozói viszonyjelölőből. Pontosan úgy, mint a *with it*, csak az elemek sorrendje fordított. A *vele* szónak azonban más a szerkezete; az angol szókapcsolatot az *azzal* tükrözi pontosabban, tehát fordításkor ez a kényelmesebb.

3. A kifogásolt *azzal* a felelés műpatetikus légkörében hangzott el. Ha ugyanezt a mondatot angol eredeti nélkül, a folyosón, saját élményének elbeszéléseként mondja el tanítványom, biztos, hogy így fejezte volna be: „... és szaladt vele.”

Azóta megfigyelhettem ugyanezt a folyamatot ellenkező irányban is. Hallgatóimnak a következő mondatot kellett oroszra fordítaniuk: „Az üzemek kutatási megbízásokat adnak az egyetemnek, és az egyetem teljesíti *azokat*.” (Nem én szerkesztettem.) A hallgatók nagy része a névmási tárgyat *me* formában fordította, holott az orosz az *ux* névmási tárgyat kívánta. Az *azokat* tehát félrevezette a hallgatókat; ha a szöveg szerkesztője az *őket* tárgyesetet adja meg, ezt a hibát el lehetett volna kerülni. Jobb lett volna magyar nyelv-helyességi szempontból az *őket*? Biztos nem vagyok benne — de r o s s z a b b nem lett volna. (Talán így felelt volna meg legjobban: „... az egyetem pedig *ezeket* teljesíti.” V i s z o n y l a g o s a n legjobb megoldás, mert a mondat

izoláltsága és információszegénysége volt a fő baj. Egyébként kár, hogy az ez névmás szerepének a szerző nem szentelt nagyobb figyelmet.)

A Magyar Nyelvből idézett példáim orosz, francia és angol nyelvűek voltak, mert ezeket a nyelveket tanítottam. Kimaradt tehát a latin és a német, éppen az a két nyelv, amelyik hosszú időn át gondot okozott a nyelvvédelemnek. Mivel a németben a *das* névmási tárgyként is használatos, az *öt/azt* ügyében nem lehet teljesen kizárni az idegen hatás gyanúját.

Amit a nyelvvédelem demokratizálásáról olvastam a tanulmányban (hivatkozás Szépe Györgyre és Szende Aladárra), azt elvként nem tudom elfogadni. A nyelvrontás ugyanis antidemokratikus, rendszerint egy *k i s e b b - s é g* nyelvhasználatából indul el, társadalmi okok miatt, és a társadalmi-szakmai kapcsolatok csatornáin jut el a többséghez. A nyelvvédelem kötelessége, hogy — purizmus nélkül — felvértezze a többséget, elsősorban a diákifjúságot a nyelvi önkényeskedéssel szemben.

Jelenleg mint egyetemi nyelvtanárnak főként fordítást kell tanítanom. Ezért Szepeszy Gyula írása igen tanulságos volt számomra, és tanári munkámat kissé módosítani fogja. De, bár a mutató névmást nem üldözöm, sok esetben ezután is a személyes névmást és a vele kapcsolatban álló határozószókat (*neki, róla* stb.) részesítem előnyben. Meggyőződéseim szerint ez felel meg mind a nevelés, mind a fordítás érdekeinek. Bán Ervin

A magyar beszédhangok ajakartikulációja*

1. A szabatos hangképzés, azaz a beszédhangoknak a nyelvi norma hatásain belül történő szabályos megformálása nemcsak esztétikai szempontból fontos, de adott esetben elengedhetetlen a pontos megértéshez. A kiejtés tökéletlenségére, a terjedőben levő ejtésbeli pongyolaságokra, s a gyakori beszédhibákra hívta föl a figyelmet az 1965-i egi kiejtési konferencia, s ezt szolgálják az évente többször, különböző szinteken megrendezett szépkiejtési versenyek. E téren mind több és több feladat vár a pedagógusokra az óvodás szinttől egészen az egyetemekig. A gyakorlati munkának azonban elengedhetetlen előfeltétele az elméleti megalapozottság, amelyhez a kutatók különféle módszerekkel folytatott kísérletek leírásával járulnak hozzá.

2. A magyar beszédhangok ajakartikulációjának problematikája nem új keletű a szakirodalomban. Némi túlzással mondhatjuk, hogy a hangtannal foglalkozó munkák szinte mindegyikében találunk utalást az ajkak mozgására. Ezek azonban többnyire a vizuális megfigyelés szintjén állnak, gyakran nem is ölelik fel a teljes hangzórendszert (vö. Bakó Elemér: A magyar magánhangzórendszer fiziológiai vizsgálatához. NyK. 51; Balassa József: A magyar hangok képzése. NyK. 21.; Vértess O. András: A nyelv szélességének változása magánhangzóink képzésekor. NyK. 66. stb.). Csak az utóbbi időben olvashattunk olyan dolgozatokat, amelyek az eddigieknél pontosabb, objektívebb adatokat közölnek. Jelen munka célja nem az ilyen jellegű vizsgálatok eredményeinek összefoglalása és bemutatása, hanem az eddigiek ismeretében egy más jellegű módszerrel véghezvitt kísérletsorozat eredményeinek közlése és értékelése. Az eközben felmerült problémák ismertetésével a további vizsgálati terület kijelölése, s a magyar hangok ajakartikulációjának még egzaktabb leírása a célunk.

* Ez a dolgozat az MTA Nyelvtudományi Intézetében folyó leíró hangtani kutatásokhoz kapcsolódik. A kísérleteket Bolla Kálmán végezte.

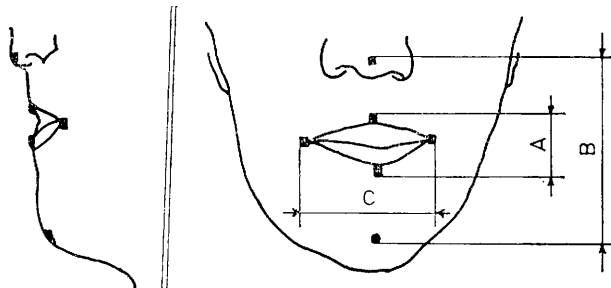
3. Ajakartikulációs szakirodalmunk vizsgálati módszerek tekintetében nem gazdag. A megfigyelésen túl számszerű eredményeket rögzítettek az eszközös kísérleteket végző kutatók (vö. Hegedűs Lajos: Mozgóképfelvételek az ajkak mozgásáról artikuláció közben. NyK. 48 : 270—3; Szende Tamás: A köznyelvi magyar ejtésnorma felé. NyK. 71 : 343—85; Kassai Ilona: A francia és magyar magánhangzók képzésének kontrasztív vizsgálata. NyK 73 : 441—5; Kemény Ferenc—Subosits István: A magyar magánhangzók ajakartikulációjának miográfikus vizsgálata. GyógypedTFÉvk. 5 : 409—22; Subosits István: A magyar magánhangzók ajakartikulációjának jellemzőiről. GyógyPedTFÉvk. 4 : 423—56). Hegedűs Lajos mozgófényképezés, azaz film segítségével próbált az ajkak mozgásának változásairól mérhető információkat szerezni. Munkájában mm-ben közli a magyar magánhangzók ajakállásainak méreteit. Szende Tamás szavakat vesz filmre, s ezekből méri ki hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben az egyes hangok ajakartikulációjára jellemző méreteket. Felveszi az összes mérhető távolságot, képzésminimumot és -maximumot ad.

Kísérletünkhöz adatközlőinket megfelelő válogatás után jelöltük ki. Az adatközlő állványon elhelyezett fényképezőgép előtt ült; fejét, valamint az archoz illesztett, profilképet adó tükröt rögzítettük. A kísérleti személy arcán ún. viszonyítási pontokat helyeztünk el, amelyek egységessé tették a későbbi méréseket. Hasonló megoldást használt kísérleténél Subosits István a magyar magánhangzók ajakartikulációjával kapcsolatban. (Dolgozata a legújabban megjelent ilyen témájú mű.) Szende Tamásnál a fényképek mellé rajzolt koordináta-rendszerek töltik be ezt a funkciót. A hangokat izolált ejtésben rögzítettük a filmkockán oly módon, hogy az izolált ejtést a felvételre kerülő hang természetes hangsorban való ismételt hangoztatása előzte meg. Ezután fényképeztük le a jellemző képzésmozzanatot.

Kísérletünk hátránya, hogy a profilképen látható és jellemző előre-csücsörödés mértékét egyértelmű viszonyítási pont hiányában egzaktan nem tudtuk kivetíteni. (Ezt az alkalmazott tükrök optikai torzítása miatt kellett elhanyagolnunk.) Jelen dolgozatban a rendelkezésre álló anyagból egyetlen adatközlőnek a teljes magyar hangállományt felölelő adatait dolgoztuk fel. További célunk, hogy közreadjuk a többi kísérleti alannal végzett vizsgálatok eredményeit, valamint a képmagnetofonos felvételek (audiovizuális labiogramok) elemzéséből nyert megállapításainkat is, hogy ezáltal hitelesebb képet rajzolhassunk a magyar beszédhangok ajakartikulációjáról.

A kiválasztott adatközlő 21 éves bölcsészhallgató. Bonyhádán született, néhány hónapos kora óta Budapesten él. Sem ő, sem környezete nyelvjárást nem beszél. Kiejtése tiszta, labiális színezetű, erőteljesen artikulál.

A statikus felvételekről mm-ben mért adatokat az általánosítás érdekében százalékosan adtuk meg, az ajkak nyugalmi helyzetében mért értéket véve 100%-nak. A viszonyítási pontok elhelyezkedése:

II. Az ajakartikuláció vizsgálatakor nyert adatokat a magyar hangzó-állomány hagyományos felosztásában (magán- és mássalhangzók) vizsgáljuk. A részletekben is ezt a rendszert vesszük alapul, hogy ezzel mintegy kiegészítsük a hangok képzéséről meglevő tudásunkat.

1. Az ajkak működését a magánhangzóknál tehát időtartamuk szerint, a nyelv vízszintes ill. függőleges mozgását tekintve, valamint a labiális-illabialis megfelelés szerinti csoportokban vizsgáljuk.

a) A normatív köznyelvi kiejtésben meglevő öt időtartam szerinti magánhangzópár elemzésünkben eggyel bővül, mivel adatközlőnk ejti az *ë* hangot, vö. *i-i.*; *e-e.*; *y-y.*; *ø-ø.*; *u-u.*; *o-o.*.*

Rövid—hosszú	A (%)	B (%)	O (%)
i—i:	127—127	108—111	118—119
e—e:	145—136	112—112	103—120
y—y:	136—127	108—108	89—86
ø—ø:	145—145	108—111	93—86
u—u:	127—136	105—108	96—86
o—o:	145—141	105—111	93—86

1. táblázat

A rövid—hosszú szembenállás megmutatkozik az ajkak artikulációjában is. Az alsó és felső ajak távolsága egyenlő (*i-i.*) vagy a hangpárok hosszú tagjánál kisebb (*y-y.*). Az illabiális hosszú hangoknál a két ajak alkotta rés, a labiálisoknál pedig az ajkak alkotta kör nagysága változik: a rés megnyúlik, a kör átmérője rövidül. Az orresücs-állcsücs között mért távolságok egyenlőek (*y-y.*) vagy a hosszú hangnál hosszabbak (*ø-ø.*). A már említett előrecsücsörödés felvételeinken egzaktan nem mérhető, azonban az ajkak jól látszódó vízszintes mozgása, tehát az előrecsücsörödés mértéke a hosszú hangoknál erőteljesebb. Eredményeink tehát megerősítik, hogy a hosszú-rövid szembeállításban az ajkak artikulációja hozzájárul a kvantitást kísérő hangszínbeli különbséghez.

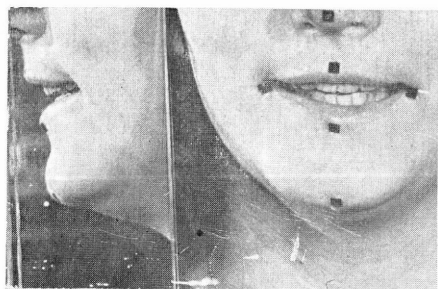
b) A nyelv előre-hátra mozgása szerinti osztályozásban a hangok összevetésekor azt tapasztaltuk, hogy az alsó és felső ajak távolsága egyenlő vagy a palatális hangoknál a nagyobb. Az ajkak artikulációja az ún. magas hangoknál erőteljesebb, amit a többi távolság mérete is mutat. Az előrecsücsörödés mértéke látszólag megegyező, a pontos értékekhez azonban mért adatok szükségesek.

c) A nyelv felülről lefelé haladó mozgásával, illetve a zárt—nyílt artikulációval arányosan nő az alsó és felső ajak közti távolság. Határértékek: a felső nyelvállásúaknál **127—136**, a középsőknél **136—145**, az alsóknál **177—218**, a legalsó nyelvállású a: hangnál 250%. Az orresücs-állcsücs és a szájzugok hossza kiegészíti egymást. Az itt mért adatok határértékeinél sok átmenetet tapasztaltunk. A lefelé irányuló függőleges mozgással arányosan nő a profilképen látható előrecsücsörödési hossz is.

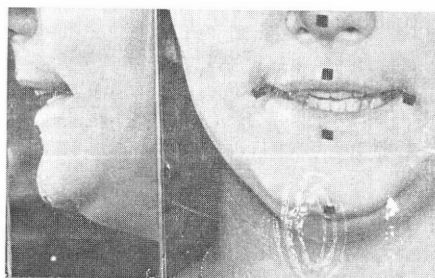
* A magyar beszédhangok fonetikus átírására az APhI jelrendszerét használjuk.

A magyar beszédhangok ajakartikulációja

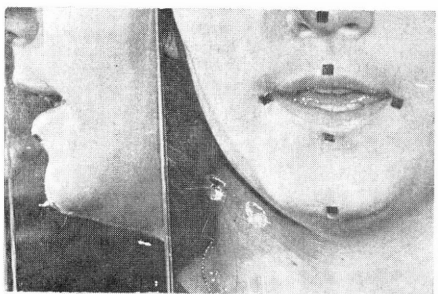
A) Magánhangzók labiogramjai

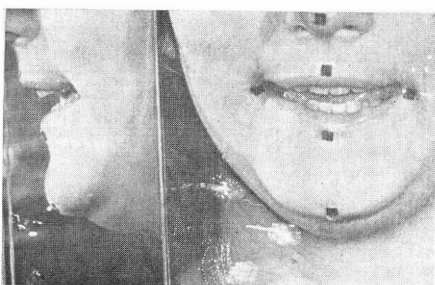
[i]

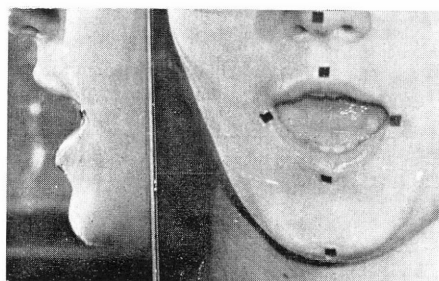
[i:]

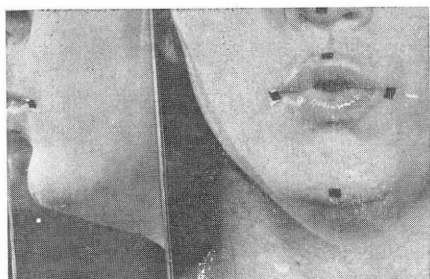
[e]

[e:]

[ɛ]

[y]

[y:]

[ø]

[ø]

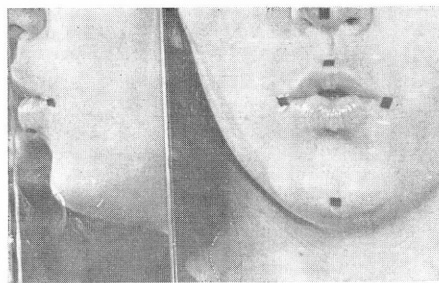
[u]

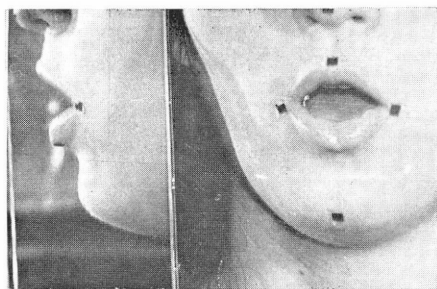
[u:]

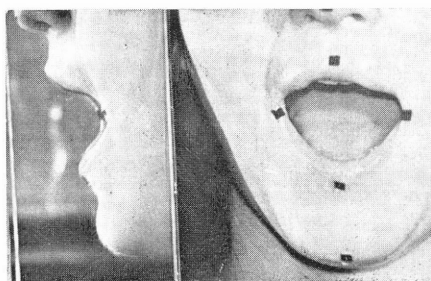
[o]

[o:]

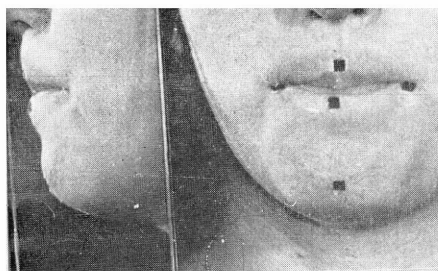

[ɔ]

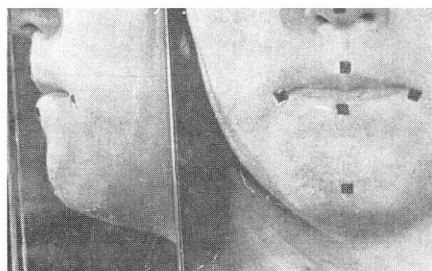

[ɑ:]

B) Mássalhangzók labiogramjai

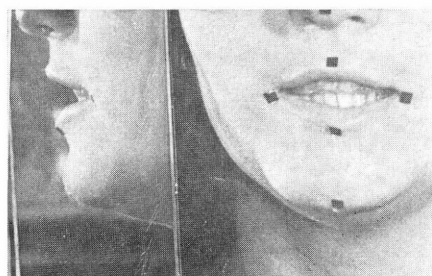
[p]

[b]

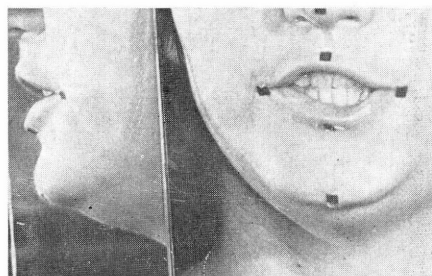
[t]

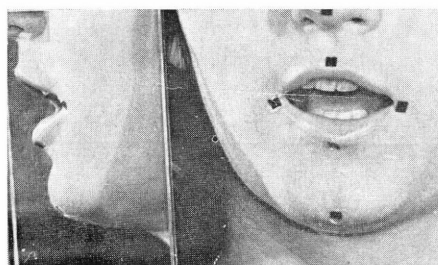
[d]

[c]

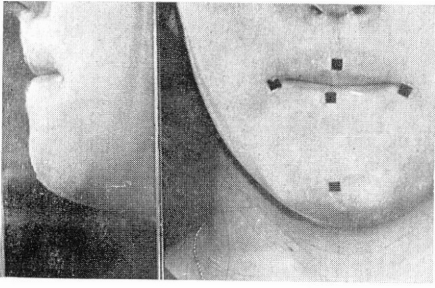
[j]

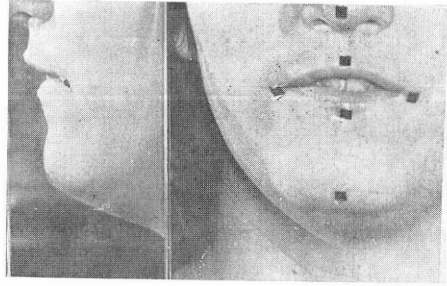
[k]

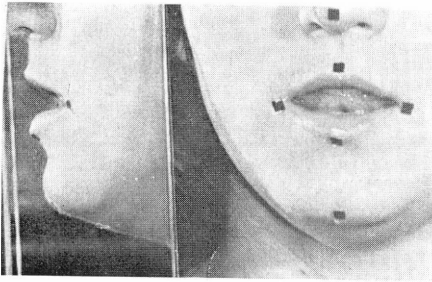
[g]

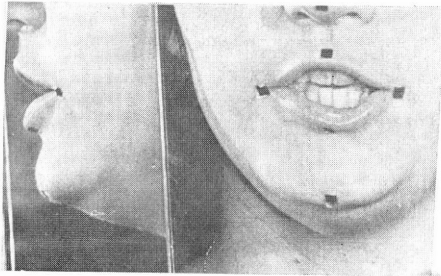
[m]

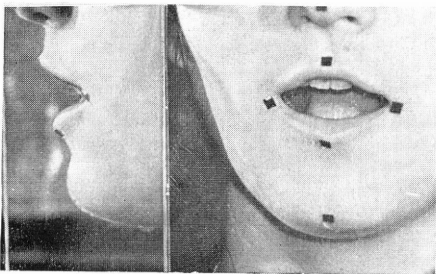
[ɱ]

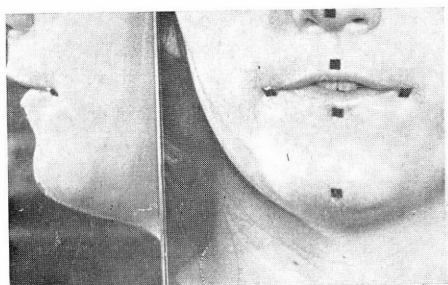
[ɱ]

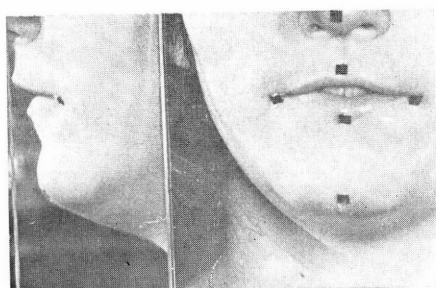
[ɱ]

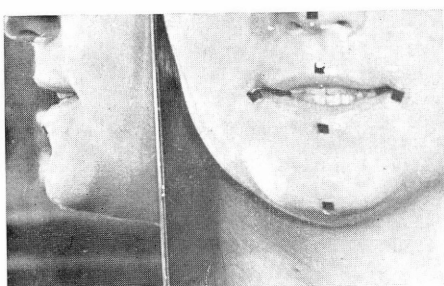
[ɱ]

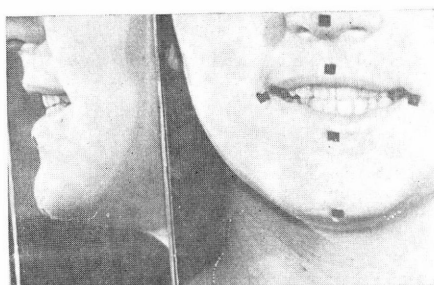
[f]

[v]

[s]

[z]

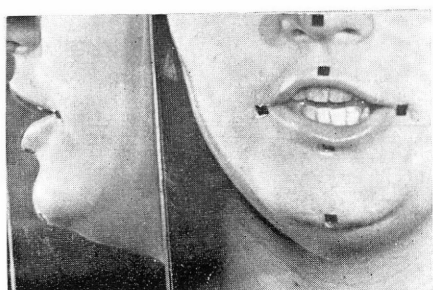
[ʃ]

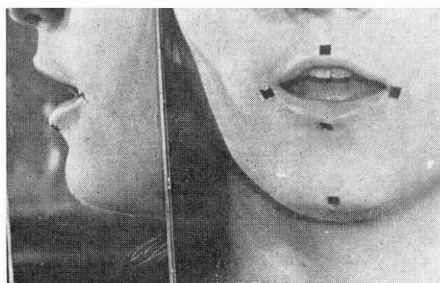
[ʒ]

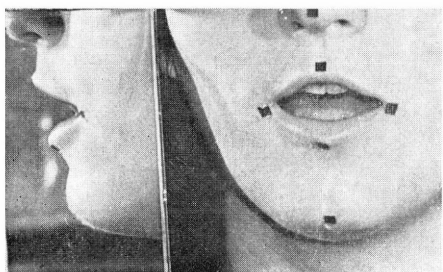
[ç]

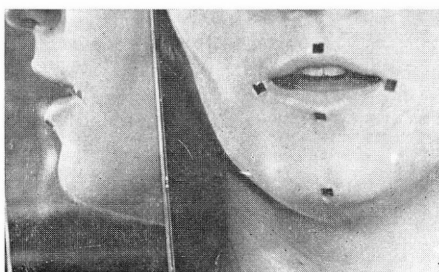
[j]

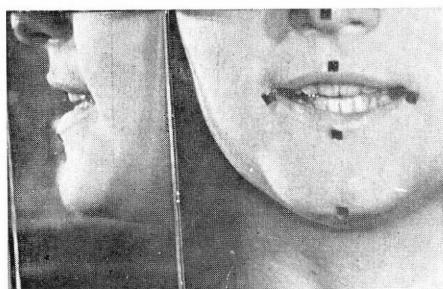
[x]

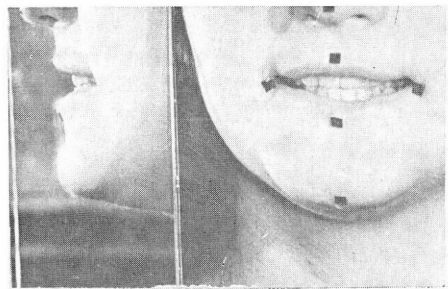
[h]

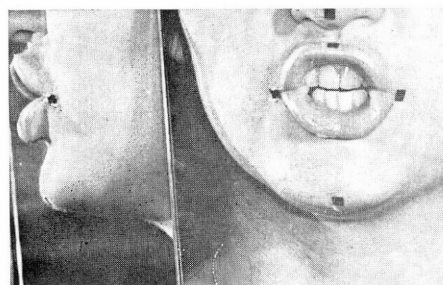
[ç]

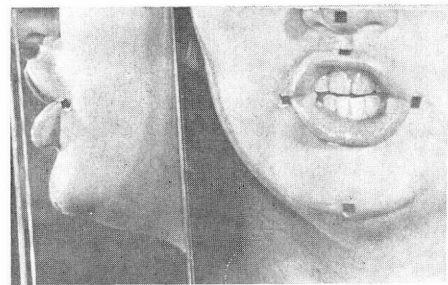
[ts]

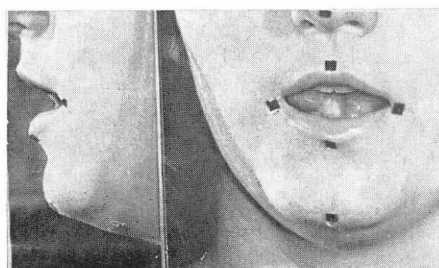
[dz]

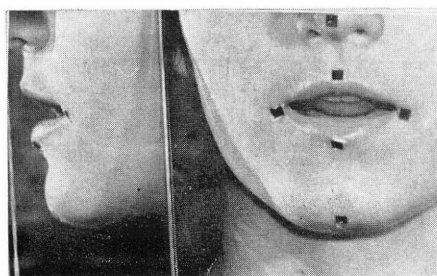
[tʃ]

[dʒ]

[l]

[r]

Felső — középső — alsó	A (%)	B (%)	C (%)
i—e —ε	127—145—218	108—112—135	118—103—100
i:—e: —a:	127—136—250	111—112—146	119—120—103
y—ø	136—145	108—108	89—93
y:—ø:	127—145	108—111	86—86
u—o —o	136—145—177	105—105—122	96—93—89
u:—o:	127—141	108—111	86—86

2. táblázat

d) A labiális-illabiális megfelelésnél szembevetendő a szájjugok távolságának alakulása. A labiális tagok rövidebbek, az illabiálisok hosszabbak a nyugalmi helyzetben adódó távolságnál. Az orrcsúcs és állcsúcs közti távolság hozzávetőlegesen megegyezik. Az alsó és felső ajak távolsága egyenlő vagy a labiális hangoknál nagyobb. (Az *ε* hangnál mért *A* érték, amely hosszabb, mint az *o*-nál, valószínűleg az adatközlő labiális színezetű ejtésének jelentkezése.) Az előrecsücsörödés természetesen a labiális hangoknál erőteljesebb.

2. A mássalhangzókat zöngésség—zöngétlenség tekintetében, valamint a képzés helye és módja szerinti fölosztásban vizsgáljuk.

a) A zöngésség szerinti hangpárok értékeit elemezve azt láttuk, hogy a zöngje jelenléte az ajkak artikulációjával nincs közvetlen összefüggésben. (A zöngés-zöngétlen hangpárokat l. a 8., 10., 11. táblázatban.) Ugyancsak elenyésző a különbség az ajkak vízszintes mozgásában. Többségükben a zöngétlenek előrecsücsörödése kissé erőteljesebb.

b) A képzés helye szerinti csoportokban a mássalhangzók a következő eredményeket adták:

Hang	A (%)	B (%)	C (%)
b	91	105	103
p	89	105	103
m	82	108	103

3. táblázat

Hang	A (%)	B (%)	C (%)
m	109	108	107
v	104	104	105
f	104	105	105

4. táblázat

A labiális hangok százalékos adatai jelentős eltérést nem mutatnak.

Ugyanerre az eredményre vezettek a labiodentális csoport hangjainál végzett mérések.

Hang	A (%)	B (%)	C (%)
t	145	113	105
d	145	113	105
n	154	114	100
s	132	111	111
z	141	111	114
ts	145	113	112
dz	136	111	114
l	168	145	98
r	145	113	100

5. táblázat

A dentialveoláris hangok rokonságát nemcsak az azonhelyi képzés, de az ajakmozgás is kifejezi. Legszembetűnőbb ez az orrcsúcs – állcsúcs hosszában amelynek határértékei az *l* hang kivételével (vö. adatközlő labiális ejtése) 111–114%. Hasonló az értékmegoszlás a szájjugok hosszánál: 100–114%. A valamivel nagyobb eltérést az alsó és felső ajak távolságának jelentősebb váltakozása eredményezi, határértékei: 132–154%. Mindez arra enged következtetni, hogy az alveoláris mássalhangzók jellemző ajakmozgása első-sorban az alsó és felső ajak távolságának változása, másodsorban a szájjugok hosszának alakulása.

Postalveoláris hangjaink értékeit l. a 10. és 11. táblázatban. Képzéshelyük közel esik az alveolárisokéhoz, következésképp az ajkak működése is rokon. Minimális az eltérés az orrcsúcs–állcsúcs hosszában: 105–111%. A nyugalmi helyzettel egyeznek vagy azt közelítik meg a szájjugok hosszának határértékei: 96–100%. Az alsó és felső ajak távolságának hossza lényeges eltéréseket mutat az egyes hangoknál: 164–182%.

Hang	A (%)	B (%)	C (%)
j ⁿ	150	112	103
X'	154	111	107
j	154	112	107
J	146	109	107
C	154	109	107

6. táblázat

Minimális az eltérés a palatális hangoknál mért állkapocs-nyitásszög távolságában és a szájjugok hosszában. Valamivel jelentősebb az eltérés az alsó és felső ajak közt mért adatokban, ennek határértékei: 146–154%

Hang	A (%)	B (%)	C (%)
k	163	119	98
g	154	114	100
ŋ	168	122	98
x	154	118	100

7. táblázat

A palatoveláris mássalhangzók – szemben a palatálisokkal – nagy szóródást mutatnak az alsó és felső ajak távolságában: 145–173%. Az állkapocs nyitásszöge és a szájjugok hossza közömbösnek tekinthető.

Két laringális hangunk adatai szerint (ç, h) minimális az eltérés az állkapocs-nyitásszög és a szájjugok távolságában, nagyobb az alsó és felső ajak hosszában.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy az ajakartikuláció az egyes hangcsoportok viszonyában eltérő. A nyelv hátratulódó mozgásának megfelelően változik az ajkak szerepe. A legkötöttebb *s* a legkisebb szóródást mutatja a bilabiális és labiodentális mássalhangzóknál; a legnagyobb az ingadozás a palatális csoportban. Az ajkak jellemző mozgásai közül az alsó és felső ajak közti távolság változása a legerőteljesebb.

A képzés helyének a garat felé tolódásával arányosan nő az ajkak előre-csúcsosródése. Az arányosnál némileg erősebb artikulációt láthatunk a postal-

veoláris hangoknál, ez azonban az adatközlő labiális hangképzésével magyarázható.

c) Mássalhangzóink a képzés módja szerint hat csoportra különülnek. Az *exploszív* k r ó l összegezve elmondhatjuk, hogy az orrcsúcs – állcsúcs, valamint a szájzugok távolsága az *exploszív* képzésű hangoknál közömbös, ill. kiegészítő jellegű. Az alsó és felső ajak távolságának határértékei: 91–173%; ez hordozza az ajakartikulációs fő képzésmozzanatot.

Hangok	A (%)	B (%)	C (%)
b–p	100–91	105–105	103–103
d–t	145–145	113–113	105–105
J–C	146–154	109–109	107–107
g–k	154–160	114–119	100–98

8. táblázat

Hang	A (%)	B (%)	C (%)
m	82	108	103
ṁ	109	108	107
n	154	114	100
ɲ	150	112	103
ɲ̃	168	122	98

9. táblázat

A táblázatból leolvasható, hogy a nazális képzésű hangoknak a két ajak közti hosszon mért határértékei: 82–168%, az állkapocs nyitásszögéé: 108–122%, a szájzugoké: 98–107%. Ez utóbbi szinte változatlan, a százalékos adatok a nyugalmi helyzetet közelítik meg.

Hangok	A (%)	B (%)	C (%)
v–f	104–104	104–105	105–105
z–s	141–32	111–111	114–111
ʒ–ʃ	182–164	108–105	100–95
j–X'	154–154	111–112	107–107
ɥ–h	136–154	116–118	102–98

10. táblázat

A spiránsoknál a százalékos adatok határértékeinek felállítása azt mutatja, hogy az ajakműködés fő mozgását az alsó és felső ajak távolságának változása hordozza. A legnagyobb átmérőjű, már-már kör alakú nyílás a ʒ–ʃ hangpárnál keletkezik, amelynek oka nemcsak a képzési módban, de annak helyében is keresendő.

Hangok	A (%)	B (%)	C (%)
dz–ts	136–145	111–113	114–112
dʒ–tʃ	182–173	111–108	100–98

11. táblázat

Az affrikáták határértékeit elemezve láthatjuk, hogy nem nagy az ingadozás az állkapocs nyitásszögének és a szájzugok távolságának méreteiben. Jelentős viszont az alsó és felső ajak hosszában: 136–182%.

Hang	A (%)	B (%)	C (%)
l	168	145	98
r	145	113	100

9. táblázat

A likvidák képzésmódjában meglevő különbség jelentkezik az ajakartikulációban is. Mindössze a szájzugok távolságának eltérése hanyagolható el.

A profilképek szerint az ajkak vízszintes mozgása független a képzés módjától, vagy csak nagyon áttételesen jelentkezik.

III. 1. Vizsgálati eredményeink azt mutatják, hogy a magyar beszédhangok egy részénél az ajakartikuláció alapvető, elsődleges funkciót tölt be, így a labiális és illabiális magánhangzók, vagy a bilabiális mássalhangzók esetében. A beszédhangok többi csoportjánál kötetlenebb s tágabb határok között mozog az ajkak artikulációja, az ajkak szerepe kiegészítő jellegű vagy közömbös, mint pl. a zöngéesség tekintetében korrelatív mássalhangzópárok esetében.

2. Általános megfigyelésen alapuló tapasztalat, hogy a magánhangzók ajakartikulációja erőteljesebb, s lényeges eleme a hang karakterének, míg a mássalhangzóké határozatlanabb. A képmagnetofonnal készített felvételek tanúsága szerint a folyó beszédben ez abban jelentkezik, hogy a magánhangzók ajakartikulációja kihat a mássalhangzók képzésére, a mássalhangzók különböző csoportjaiban különböző erővel módosítja az adott mássalhangzó izolált ejtésére jellemző ajakállást. Az izolált ejtésről készült labiogramokból a magyar mássalhangzók ajakartikulációjának sajátosságait kívántuk feltárni. Valamennyi hangunk ajakartikulációjának legaktívabb mozgása az alsó és felső ajak távolságváltozása. Ennél jóval kisebb szóródást mutat az állkapocsnyitásszögről és a szájzugok hosszáról mért adatahalmaz. Hangjainkra általánosan jellemző, hogy az alsó és felső ajak távolsága csak a bilabiális mássalhangzóknál kisebb a nyugalmi helyzetnél, egyébként jóval meghaladja azt. Az állkapocs nyitásszögének alakulása csak kevésbé haladja meg a nyugalmi helyzetet. A szájzugok távolságai a nyugalmi helyzet méreteit úgy közelítik meg, hogy annál hol nagyobbak, hol kisebbek.

3. Mindezekkel — úgy véljük — meggyőzően bizonyítjuk, hogy a helyes és szép magyar kiejtés egyik fontos alapkövetelménye a tökéletes ajakartikuláció. S ezt nem lehet csak a magánhangzókra leszűkíteni. A megfelelő ajakforma és ajakmozgás előfeltétele a tiszta hang képződésének. Eppen ezért a pedagógusképző intézmények fonetikai, beszédművelési és beszédtechnikai foglalkozásain (s nemcsak a színészképzésben vagy a logopédiai munkában) kellő figyelmet kell szentelni az artikulációs gyakorlatokra, így az ajakartikulációra is.

Gósy Mária

A hogyan? kérdésre válaszoló „határozóragos melléknév”

Oktatási rendszerünkben a nyelvi tagozatos általános iskolákban már harmadik osztálytól kezdve megismerkedhetnek a tanulók az idegen nyelvekkel. Egy idegen nyelv elsajátítását könnyebbé teszi az, ha a magyar nyelv rendszere, terminológiája összhangban van más népek nyelveinek azonos vonatkozású szabályaival.

1. Válasszuk pl. „a hogyan? kérdésre válaszoló melléknév” kérdését vizsgálódásunk tárgyává! Ez a nyelvtani téma már az általános iskolák negyedik osztályában a Tanterv és Utasítás által előírt tananyag, és a mai tankönyvekben „ragos melléknév” elnevezéssel található meg.

Fellner — dr. Hegedűsné Édes anyanyelvünk című, az általános iskolák negyedik osztályának magyar nyelvtan és helyesírás könyvében, mely 1974-ben jelent meg (tizenegyedik átdolgozott kiadás), az ilyen vonatkozású feladatok a következőképpen szerepelnek: „írástok le ragokkal az alábbi -s végű melléknéveket: Hogyan segít a kisdobos? *Szíves . . . , kedves . . . , mosolygós . . . , derűs . . .*”; vagy: „Keressetek az alábbi ragos melléknévekhez egy-egy ellentétes jelentésűt: *gyorsan, ügyetlenül, pontatlanul*”; vagy: „írástok ki a napnyugta leírásából a tulajdonságot jelentő szavakat (a ragos melléknéveket is): A nyári nap óriás gömbje alacsonyan izzott az erdőséli tisztás felett. A katicabogarak, szárnyashangyák, vadméhek, tarka szárnyú pillangók csendesen hullámozó vándorlását semmi sem zavarta . . .” (106. l. 20., 22. gyakorlat, 112. l. 3. gyakorlat).

A Hernádi—Szemere-féle Magyar nyelvtan az általános iskolák 6. osztálya számára c. könyvben „a melléknév hogyan kérdésre felelő -n határozóragos alakja”-ról szóló feladatról olvashatunk (33).

Az idegen nyelvi tankönyvek ugyanakkor melléknévből képzett *határozószókról* tanítanak.

Suara Róbert Orosz című munkájának 3. kiadása 1971-ben jelent meg, és a szakosított tantervű általános iskolák 5. osztálya számára készült. Ebben a könyvben a következőket találjuk: „Az oroszban egyes melléknévekből -o végződéssel lehet módhatározót képezni. Kérdése *Kak?* (hogyan?)” (137).

Kónya—Ország 1974-ben hatodik kiadásban megjelent Rendszeres angol nyelvtan c. könyvében: „Határozószót melléknévből és melléknévi igenévből képezünk -ly képzővel” szöveg szerepel. (143).

Herczeg Gyula 1971-ben tizedik kiadásban megjelent, az általános gimnáziumok számára írt Olasz nyelvtankönyvében olvassuk: „Vannak eredeti és képzett határozószók”; „Képzettek a melléknévekből képzett módhatározószók”.

Száz évvel ezelőtt a magyar nyelvtani terminológiában is megtaláljuk még a *határozóképző* elnevezést.

Ihász Gábor 1871-ben kiadott „Magyar nyelvtan az algymnázium I. II. III. osztálya és a reáltanoda használatára” című könyvében Szóképzés címszó alatt olvasható: „153.§. A szóképzők név-, ige-, vagy határozóképzők” (196); Határozóképzők címszó alatt a következő végzódéseket sorolja fel: -an, -en, -lag, -leg, -ast, -est, -ost, -lan, -len, -ul, -ül, -kor, -szor, -szer, -ször, -ént, -int, -ánt, -ta, -te. (114—115). A nem ragozható beszédrészek közé sorolja a határozószókat, a kötőszókat és az indulatszókat. Azt is megállapítja, hogy a határozószók közül némelyek fokozhatók (91—5).

Közel kétszáz esztendővel ezelőtt az 1790–1795 közötti években írta meg Földi János „Grammatica est Philosophia verborum subtilis et acuta” jellegű pályamunkáját. Ebben ugyanerről a jelenségről ír: „Minden Rávető Névszóktól vagy eggy, vagy más végzettel Határozószók származnak. Illyen végzetek e’ következők a szokottabbak közül: *á, é, ul, ül, án, én, an, en, on, ön, képpen, lan, len, st*” (211–2). Megemlíti továbbá, hogy „Némelly illyen *talán, telen, atlan, elen* végű Rávetőszók csak magukban is ez *ul, ül* végzetek felvétele nélkül határozószókká válnak. Ezek közül mindazáltal némellyek az *ul, ül* végeket is felvehetik, de *hirtelen, kéntelen* sohasem. Illyen magokban határozószókká váló Rávető: *gyalog*, mint *gyalog ember, gyalog menni Hamar*, mint *hamar munka, hamar enni*, az elsőben Rávető a 2-ikban határozószók.”

Földi tehát nemcsak arra utal, hogy melléknévből lehet határozószókat alkotni, hanem arra is, hogy egyes szavaink, bár alakjuk megegyezik, szófajilag, vagyis jelentésük és funkciójuk alapján lehetnek melléznevek, és lehetnek határozószók. E kettős szófajiság tehát még toldalék nélkül is jelentkezett. De jelentkezik ma is, mert a MMNYR. I. tartalmaz utalást, az *-atag, -eteg* és a *-t (a)lan, -t(e)len* képzős melléznevekkel kapcsolatban, hasonló jelenségre (577).

A későbbiek során az Ihász és Földi által felsorolt toldalékok nyelvtörténeti alapra hivatkozva *határozórag* elnevezést kaptak.

Simonyi Zsigmond 1896-ban megjelent Magyar nyelvtan felsőbb osztályoknak c. könyvében például így ír: „A határozószók is tulajdonképpen mind főnevek, vagy melléznevek s csak azért vesszük külön beszédrésznek, mert vagy a tőszót, vagy a ragot nem érezzük bennük tisztán, sőt néha egyiket sem érezzük, úgy, hogy nem tudjuk, hogy meddig tart a tő és hol kezdődik a rag” (47–8). Arra is utal, hogy „Ha mellézneveket használunk módhatározásra, ragjuk legtöbbször a módhatározó *-an, -en* rag (vagy pusztán *-n*). A módhatározó ragtól különbözik a helyhatározó *-n* rag, mert ennek magánhangzója nem nyílt *a, e*, hanem zártabb *o, ö, ő*: *házon, kézén, tűzön*; (112). A módhatározóragok elkülönülését Simonyi tehát érzékelte, de csupán hangtani alapon.

Kalmár az 1898-ban megjelent Iskolai magyar nyelvtan című könyvében megjegyzi, hogy „A melléznevet mód- és állapothatározóul is használjuk, ilyenkor a ragja *-an, -en* vagy *-ul, -ül* és a melléknév mindig egyesszámban áll” (61). Utal tehát a módhatározóragok egy másik sajátos jellegzetességére is.

A Benkő–Kálmán-féle 1959-ben megjelent Magyar nyelvtan az általános gimnáziumok I–IV. osztálya számára c. könyv élesen rámutat a mód- és állapothatározóragok névszók szerinti specializálódására: „A mód- és állapothatározóragoknak az a jellemző tulajdonságuk, hogy legnagyobb részük vagy csak főnevekhez, vagy csak melléznevekhez, vagy csak számnevekhez járul” (122). Arra is felhívja a figyelmet, hogy a magyar képzők túlnyomó része kétalakú (49).

1955-ben jelent meg Moszkvában Klara Majtinszkaja Vengerszkij jazük című, a magyar nyelvről szóló munkájának I. kötete, majd 1959-ben a II. kötete. Majtinszkaja e könyvében — kora magyarországi nyelvtanításától — eltérően az *-n, -on, -an, -en* modálist a II. kötetben a szóképzés körében „Határozószavak képzése melléznevekből” cím alatt elemzi (132. §, 139–41). Az *-n, -on, -an, -en* képző kötőhangjaival kapcsolatban rámutat arra, hogy azok mindig azonosak a melléknév többes *-k* jelének kötőhangjával. Kivétel a *boldogan*. E jelenség keretén belül megemlíti többek között pl. azt, hogy az

~s, ~os, ~as, ~es, ~ös végű melléknevek, továbbá a melléknévi igenevek határozóvá képzése esetén a *e* a kötőhang. Az *-atag* végű melléknevek *o*-val kapcsolják a többes *-k* jelet is, és az *-n* modális is. Azoknál a mellékneveknél, amelyeknél a szóvégi magánhangzó egybeesik a képzőével a magánhangzók meghosszabbodnak. A tövekre vonatkozóan megállapítja, hogy a változó tövű melléknevek esetében a melléknevek határozószókká való alakításakor a szótó azonos a közép fok képzésére szolgáló tövel.

Majtinszkaja könyvében az *-n* modális ragként, azaz esetvégződésnéként nem is szerepelhet, mert a szerző a ragokat, köztük a superessivusi *-n* ragot is „A főnév esetkategóriái” című részben ismerteti (I: 105. §, 133–34).

1961-ben az Akadémiai Kiadó kiadásában jelent meg Antal László „A magyar esetrendszer” c. nyelvtudományi értekezése, amelyben a szerző azt vizsgálja, hogy „hány esete van a magyar főnévnek?”. E munkában is feltűnő, hogy a vizsgálat körét a fejezet címével úgy határozza meg Antal László, hogy a melléknévhez járó *-n* modális mint rag meg sem említhető. A toldalékokat a jelek utáni előfordulási képességük alapján minősíti esetragnak, illetve amely toldalék elé jel nem illeszthető, azt képzőnek tekinti. — Határozottan leszögezi, hogy: „azok az esetragok, amelyek csak egy névszóalosztály mellett lépnek fel (mint a melléknév fentebb idézett *-n* modálisa), a paradigma egészébe a valódi ragokhoz hasonlóan be nem illeszkednek, ezért a speciális esetek gondolatát vissza kell utasítanunk” (49).

Az *-n* toldalékot külön is vizsgálja „Az *-n₁* elem” c. szakaszban. Megállapítja, hogy: „Az *-n* esetrag (a továbbiakban *-n₁*) alternánsai a következők: *-n*, *-on*, *-ön*, *-en*. Az *-n* képzőié (a továbbiakban *-n₂*) pedig *-n*, *-an*, *-en*.” A két-féle szegmentum homonim alakjait is a jelek utáni előfordulási képességük alapján különbözteti meg, és sorolja a képzők, illetve a ragok kategóriájába. Gyengítő tényezőként említi a közép fok jelének, a *-bb*-nek az *n₂* előtti előfordulási lehetőségét és az *-on* homonimát. „Ettől függetlenül — jelenti ki a szerző — eme csekély számú átfedés ellenére az *-n₁* és *-n₂* világosan elkülönül, s az *-n₂* a jelekkel szemben — az említett *-bb*-től eltekintve — egyértelműen képzőszerűen viselkedik, tehát képző, mely már többszáz éve nem tartozik az *-n* raghoz, s nem része a magyar deklinációnak” (126).

2. Antal László munkájával kapcsolatban az *-n* modális szempontjából két tényezőre szükséges felfigyelni. Az egyik az, hogy milyen jelentéstartalmúak a vizsgált szavak. A másik tényező a *-bb* rendhagyó viselkedése.

Az első tényezővel kapcsolatban lényeges a következő: Az értekezésben a vizsgálat tárgyát képző szavak, melyek után a 16 rag előfordulhat, főnevek vagy főnévi tartalmú egyéb névszók. Ez utóbbiaknak konkrét főnévre utalás nélkül nincsen határozott jelentésük. A szerző is ebben az értelemben fogalmazza meg célkitűzését: „Hány esete van a magyar főnévnek?” Csupán az „Általánosabb érvényű következtetések” során vesz más irányt, és jut el a névragozás igazolásához. Ha azonban a nem főnevek közé tartozó vizsgált szavak racionalizált voltát, főnévi jelentéstartalmát is figyelembe vesszük, akkor a főnévragozás igazolása derül ki. De ez csak akkor válik nyilvánvalóvá, ha ezek mellett az egyéb ragos névszók mellett a teljes, főnévvel együttes alak is megjelenik. A teljes, vagyis a főnévvel együttes alak szerepeltetésének hiánya miatt írhatta Tompa József lektori véleményében azt, hogy az esetrag megjelenhet igéhez illesztve is, pl.: „vigyáztt vezényel” (140). A teljes, szabatos

kifejezés: „vigyázz állást vezényel”. Tehát a szabatos, teljes alakban a főnév kapja az esetragot. Köznyelvünk azonban rövidítés miatt racionalizálta az *állás* főnevet, és azt az esetragos ige alakjába és jelentésébe tömörítve, egy szóval, a *vigyázz* ige -t esetragos alakjával helyettesítette. E példában, ha nem mondjuk is ki, természetsszerűleg hozzágondoljuk tudatosan, vagy nem tudatosan az *állás* főnevet.

Ágoston Mihály a szófajkutatásnak e fenti módját „rekonstruálás”-nak nevezi „Az -n toldalékú melléznevek alaki és szófaji megoszlása” című tanulmányában (Tanulmányok, 3. füzet. Az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszékének kiadványa. Újvidék, 1971.). Hangsúlyozza, hogy „A rekonstruálásról mindennekelőtt azt kell megjegyeznünk, hogy semmiesetre sem nyelvtani átalakítást (transzformációt) nevezünk meg vele, hanem azt értjük rajta, hogy egy mondattanilag feltétlenül odaértett elsődleges szerkezetet állítunk vissza teljességébe. A teljesség visszaállítását tehát nyelvtani átalakítás nélkül végezzük, mert ilyenkor csak egy egyszerűsítésből szokássá vált tömörítést oldunk fel”; „A kiegészítő elemek egy része... a szövegelőzményből... ismert”; „A szűkebb értelemben vett rekonstruálás szabályai, vagyis az odaértett elsődleges mondatelemek visszaállításának szabályai szintaktikai, morfológiai és szemantikai alapon állnak: egyértelműek, nem tetszőlegesek”; „A rekonstruálásnak fontos szerepe lehet többek között a szófajkutatásban, a mondatelemzésben: fölfedi az odaértett (és hiányzásában is funkcionáló) nyelvi elemeket” (36–7).

A fentiek kiemelése azért fontos, mert e módszer alkalmazása azzal a következménnyel jár, hogy az -n modális még távolabb kerül a ragok világtól, mert nem rekonstruálható, s így határozószó-képző szerepe egészen nyilvánvalóvá válik.

A másik tényező, amire Antal László értekezésével kapcsolatban szükséges figyelni, a -bb rendhagyó viselkedése. „Az -n elem” c. szakaszban az -n modális képző mivoltának bizonyításakor kiemeli, hogy az a jelek után nem fordulhat elő, csupán a középfok -bb-je után. Erről az esetmércéről, a jellel való ellátottság próbájáról Ágoston Mihály is egyetértően vélekedik. A homonim -n alakok esetében a jellel való ellátottság próbája szerinte is kitűnően szolgálja az egyik szófaji alapjelleg megmaradásának ellenőrzését, de megjegyzi, hogy az -n modális esetében a -bb morfémaértékének felülvizsgálata is szükséges (28). E bizonyítási eljárás tehát konkrétan felveti azt a kérdést, hogy a melléznevek fokozása jelek vagy képzés útján történik-e a magyar nyelvben.

Itt meg kell jegyezni, hogy például Kalmár Elek is, Simonyi Zsigmond is, Klara Majtinszkaja is a közép- és felsőfok k é p z é s é r ő l ír az előzőekben már említett könyvekben (Kalmár 57, Simonyi 44, Majtinszkaja 156).

Vizsgáljunk meg egy példát!

A *piros* nem ugyanazt jelenti, mint a *pirosabb*, és e két szótól a *legpirosabb* jelentése eltér. Ez valamennyi melléknév fokozása esetén érvényes, vagyis ugyanannak a melléknévnek különböző fokokban levő szavai más és más fogalmat fejeznek ki. Ezt Ágoston Mihály tanulmányában a következőképpen határozta meg: „A fokjel... éppen a tárgyi jelentéselemre hat... Nem nyelvtani mennyiség, hanem tisztán a tárgyi, szemantikai elemeké”. (47).

Folytassuk a vizsgálódást példákon: Ha egy bútorüzletben különböző árnyalatú piros huzatú bútorok vannak egymás mellett, tanácsolhatjuk a

vevőnek, hogy a pirosabb huzatú bútort válassza, mert az jobban mutat. Ez esetben a középfokú melléknév — bár csak árnyalati, mégis határozottan érzékelhető fogalommegkülönböztető, fogalomszűkítő hatással jelentkezik. A pirosabb huzatú bútor nem azonos a piros huzatú bútorral, a kettő nem helyettesíti egymást, mert a pirosabbnak más a hatása.

Vagy például, ha három ismeretlen gyerekkel találkozunk, és az egyikkel beszélni akarunk, akkor úgy is szólíthatjuk az egyiket, hogy „jöjjön ide közületek a *legnagyobb*”. Ezt meg fogják érteni, és nem fogják összekeverni egymást. A felsőfoknak jelen esetben szinte a névvel egyenértékű fogalommegkülönböztető értelme van.

Az említett két példában foglaltak teljesen megfelelnek annak a jelenségnek, amit a MMNyR. I. a következőképpen határozott meg: „A képzők nem egyenlő mértékben változtatják meg az alapszó jelentését, némelyikük inkább csak árnyalati jelentésmódosulást idéz elő” (335).

A melléknévfokozásnak a szóképzés körébe tartozását támasztja alá az *-ik* jel használata is, amely a középfok és felsőfok megkülönböztető értelmét, tartalmát, szerepét még határozottabbá, a *bb* képző mivoltát pedig nyilvánvalóvá teszi. Az *-ik* jel ugyanis csak egyes számú és fokozott melléknévhez járul. Pl.: „Válassza a *pirosabbik* huzatú bútort!”, vagy: „Jöjjön ide a *legnagyobb*bbik gyerek!

A fentiek rávilágítanak arra, hogy a melléknév közép- és felsőfokát a jelek szerint a magyar nyelv is képzés útján állítja elő, ami azért lényeges, mert ily módon a *-bb* megszűnik gyengítő tényező lenni az *-n* modális képző mivoltának bizonyítása során.

3. A MMNyR. I. foglalkozik a csak melléknemekhez (számnevekhez) járuló *-n* toldalék mibenlétével több helyen, igen részletesen felsorolva a kapcsolódó jelenségeket, de mint ragot tárgyalja, különválasztva a superessivusi *-n*-től, és a névszói viszonyragozás rendszerében a 17. pontban, mint I. modális-essivusi *-n* ($a \sim e, o \sim \ddot{e} + n$) alakot tartja nyilván. A 17., „Az *-n* ragos (I. modális-essivusi) alak” c. részben a következő leírás olvasható: „... jelentésfunkciói közül legfontosabb egyrészt a módhatározás, másrészt a valószínűségi állapothatározás... Jelentéséből érthető, hogy szófaj szerint leginkább melléknemekből és számnevekből alakul... A jelek közül csak a fokjel után fordul elő... Ragja eredete szerint azonos a superessivusi *-n*, $\sim -on$, $\sim -en$, $\sim -ön$ raggal” (575–76).

Az előző fejezetekben a következő megállapítások találhatók: „A melléknév alaki és mondatnyi sajátosságai” c. részben leszögezi, hogy „A melléknév általában ugyanolyan módon toldalékolható, mint a főnév: ez azzal is összefügg, hogy sok szavunk egyaránt járatos fő- és melléknévi szerepben, s hogy a kettő néha alig, vagy nem is határozható el egymástól (227). A „Szófaji kérdések” c. fejezetben rámutat arra, hogy „A modális essivusi *-n* ragot azonban rendszeren csak melléknemekhez, melléknévi igenevekhez, számnevekhez, továbbá egyes (melléknévi és) számnévi névmásokhoz fűzünk...” (560–1) A határozószókról szóló fejezetben közli, hogy „Vannak szakmunkák, amelyek az *-n* vagy a *-lag*, *-leg* stb. — főnévhez nem kapcsolható — toldalékkal alakult melléknévi, számnévi alakokat is képzett határozószóknak tekintik... azaz toldalékukat is képzőknek mondják (257). A névszói viszonyragozás „Általános kérdések” c. fejezetében nyíltan feltárja az álláspontok külön-

bőzőségét: „Van olyan nyelvtani felfogás is, amely szerint a főnevekhez nem-igen járuló *-szor, -szer, -ször*, az *-n*, s a *-lag, -leg* toldalék nem rag, hanem határozószó-képző, s a *hatszor, hatan, hívogatólag* stb. típusú szóalakok sem ragos névszók, hanem határozószók. Mi — anélkül, hogy a kérdést véglegesen eldöntöttnek tekintetnénk — e toldalékokat viszonyragoknak minősítjük” (553) — jelentik ki a könyv szerzői.

Valószínű, hogy ezen állásfoglalás alapján teszi kötelezővé ismét „a művelődésügyi miniszter rendeletére” a Budapesten 1962-ben és azóta kiadott „Tanterv és Utasítás az Általános Iskolák számára” már az általános iskolák 4. osztályában e vitatott tétel oktatását. Ezúttal azonban az általános iskolák 4. osztályára vonatkozó nyelvtan és helyesírás tanításának anyagaként többek között „a *milyen?* és *hogyan?* kérdésre felelő melléknévek gyűjtése” szöveg szerepel (76).

Vizsgáljuk meg ezt az előírt tanítási anyagot azoknak a meghatározásoknak a tükrében, amiket az általános iskolai nyelvtankönyvek és a MMNyR. I. tartalmaz.

Az általános iskolai tankönyvek a melléknév fogalmának meghatározását a következőképpen közlik:

A 3. osztály tankönyve: „A melléknév tulajdonságot, milyenséget jelentő szó.” (Édes anyanyelvünk c. az általános iskolák 3. osztályának nyelvtan — és helyesíráskönyve. Írta Fellner — dr. Hegedűsné. 1974-ben megjelent átdolgozott, tizenegyedik kiadás.)

A 4. osztály tankönyve: „A melléknév élőlények, élettelen dolgok tulajdonságát, milyenségét jelentő szó” (99).

A 6. osztály tankönyve: „A melléknév olyan szó, amely élőlények, élettelen dolgok tulajdonságát nevezi meg, vagyis megmondja, hogy valaki vagy valami milyen: jó, bánatos, kemény” (29).

E fogalommeghatározások teljesen megfelelnek a MMNyR. I.-ben foglaltaknak: „A melléknév — ... rendszeren vmely főnévvel megnevezhető dolog vagy fogalom tulajdonságát (milyenségét vagy mekkoraságát) fejezi ki” (225).

A *milyen?* kérdésre válaszoló melléknévek gyűjtésével nincs gond. Ez egyértelmű, tiszta fogalomalkotáson alapuló anyagkijelölés.

A *hogyan?* kérdésre válaszoló melléknévek azonban a melléknév fenti módokon meghatározott fogalomkörében nem helyezhetők el a jelentésük alapján, mert *hogyan?* kérdésre tulajdonságot, milyenséget jelentő szó nem válaszolhat. A *hogyan?* kérdésre válaszoló toldalékos melléknévek nem élőlények, élettelen dolgok tulajdonságát, milyenségét megnevező szavak, nem azt mondják meg, hogy valaki vagy valami milyen. Nincsen melléknévi jelentésük, nincsen főnévre utaló tartalmuk. Nem rekonstruálhatók. Nem tűrnek meg maguk előtt sem határozott, sem határozatlan névelőt.

Nézzük meg például az általános iskola 4. osztályának tankönyvében szereplő egyik példát Ágoston Mihály mércéjével:

„Hogyan segít a kisdobos?” Megoldás: *szívesen, kedvesen, mosolygósan, derűsen*.

1. Ha a *szívesen, kedvesen, mosolygósan, derűsen* szavak ragos melléknévek, akkor ezeknek rekonstruálhatóaknak kell lenniök, vagyis léteznie kell egy olyan értelem szerint hozzájuk tartozó *-n* toldalékos főnévnek, ami mellett e szavak rag nélkül, ugyanilyen jelentésben melléknévként szerepelhetnek.

Nézzük meg, létezik-e ilyen!

<i>A kisdobos szívesen segít.</i>	— <i>A kisdobos szíves . ? . .-n segít.</i>
<i>A kisdobos kedvesen segít.</i>	— <i>A kisdobos kedves . ? . .-n segít.</i>
<i>A kisdobos mosolygósan segít.</i>	— <i>A kisdobos mosolygós . ? . .-n segít.</i>
<i>A kisdobos derűsen segít.</i>	— <i>A kisdobos derűs . ? . .-n segít.</i>

E példák mutatják, hogy nincs egy meghatározott *-n* ragos főnév, aminek a tulajdonságát jelöljék az *-n* modálisszal ellátott *szíves*, *kedves*, *mosolygós*, *derűs* szavak. Ez egyébként magától értetődő, hiszen *-n* modális főnévhez nem járul. Jelentésük *-n* modálisi alakja tehát nem melléknévi, mert nem rekonstruálhatók.

Bár állíthatja valaki azt is, hogy lehet találni a fenti melléknevekhez ragos főnevet, pl.

- A kisdobos szíves örömmel (készséggel, magatartással) segít.*
A kisdobos kedves arccal (vidámsággal) segít.
A kisdobos mosolygós szemekkel (arccal) segít.
A kisdobos derűs lélekkel (arccal) segít.

Ez azonban nem rekonstruálás, mert tetszőleges, több variánsa is lehetséges. Nem egyértelműen odaértett és hiányzásában is funkcionáló főnevet helyez vissza teljességébe, hanem egy más szerkezettel *-val*, *-vel* ragos főnévvel, más jelentéstartalommal fejezi ki a hasonló gondolatot.

2. Ha a *szívesen*, *kedvesen*, *mosolygósan*, *derűsen* szavak ragos melléknevek, akkor főnévre utaló jelentéstartalmuk miatt megjelenhet előttük a határozott névelő is és a határozatlan névelő is.

Nézzük meg, megjelenhet-e előttük névelő!

Hogyan segít a kisdobos?

- a) *A kisdobos szívesen segít.*
 b) *A kisdobos a szívesen segít.*
 b) *A kisdobos egy szívesen segít.*

A b) variánsok a kérdésre értelmetlen választ adnak, illetve nem módot jelenítenek, nem a feltett kérdésre válaszolnak.

- a) *A kisdobos kedvesen segít.*
 b) *A kisdobos a kedvesen segít.*
 b) *A kisdobos egy kedvesen segít.*

A b) variánsok a kérdésre értelmetlen választ adnak, illetve nem módot jelenítenek, nem a feltett kérdésre válaszolnak.

- a) *A kisdobos mosolygósan segít.*
 b) *A kisdobos a mosolygósan segít.*
 b) *A kisdobos egy mosolygósan segít.*

A b) variánsok értelmetlenek.

- a) *A kisdobos derűsen segít.*
 b) *A kisdobos a derűsen segít.*
 b) *A kisdobos egy derűsen segít.*

A b) variánsok értelmetlenek.

Mielőtt a következtetéshez eljutnánk, meg kell jegyezni, hogy a *szívesen*, *kedvesen* toldalékos melléknevek *b)* alatt szereplő variánsai a homonim alakjuk miatt nem váltak értelmetlenné, csupán más lett a jelentésük. Nem módot jelentenek, hanem tulajdonságot. Nem a feltett „Hogyan segít a kisdobos?” kérdésre válaszolnak, hanem a „Kin, vagy milyenen segít a kisdobos?” kérdésre válaszolnak. (A szívbetegekre a köznyelv gyakran alkalmazza a *szíves* megjelölést.)

A névelőkkel való szófaji ellenőrzés alapján tehát megállapítható, hogy a példában szereplő mind a négy *-n* modállissal ellátott melléknév megszűnik módot jelenteni abban a pillanatban, amint megjelenik előttük akár a határozott, akár a határozatlan névelő vagy azért, mert értelmetlenség keletkezett, vagy azért, mert névelővel más jelentésű szókká váltak. Ez egyben azt is jelenti, hogy e szavaknak módot jelentő mivoltukban nincs sem melléknévi, sem főnévi jelentéstartalmuk, nem főnévre utaló szavak, azaz nem melléknevek.

A határozószó fogalma viszont pontosan rájuk illik: „legtöbbszörre egy-egy igének — ritkábban névszónak, másik határozószónak, esetleg egész mondatnak — valamely határozói körülményét megnevező szó”-k (MMNyR. 1: 251).

A *hogyan?* kérdésre válaszoló melléknevek toldalékára sem illik a rag elnevezés, mert „a ragok a szó jelentését nem változtatják meg” (MMNyR. 1: 297), de rájuk illik a képző fogalmának meghatározása: „A képzők a szótő jelentését többé, kevésbé határozottan megváltoztatják” (MMNyR. 1: 297). Ezek értelmében „A szótő és képző kapcsolatából támadt alakulat új szónak, új lexikai egységnek tekintendő” (MMNyR. 1: 297).

Az általános iskola alsó és felső tagozatán a szavak szófaji felismertetése és felismerése nem alaktani elemzés útján, hanem az illető szófaj fogalmi meghatározásának és a vizsgált szó jelentésének egyeztetése alapján történik. Ezért a Tanterv és Utasításban kijelölt, *hogyan?* kérdésre válaszoló melléknevek oktatása és a tankönyvekben szereplő ilyen vonatkozású feladatok megoldása a logikus gondolkodásra nevelés és tiszta fogalomalkotás elve alapján megvalósíthatatlan. Semmiféle korszerű tanítási eszköz érthetővé, megmagyarázhatóvá nem teszi.

E probléma ismeretében írta meg Tompa József 1964-ben a Nyelvőr 88. évfolyamában (439—49) megjelent „Ragozástanunk vitatott kérdései és nyelvtani oktatásunk” c. cikkét. Ebben a szerző azzal érvel, hogy „Nyelvünk grammatikai rendszerét gazdag toldalékoló lehetőségei különösen élesen elhatárolják az ismertebb idegen nyelvekétől (439), és az alábbi álláspontot foglalja el: „... tanterveink és tankönyveink mai szemléletén, tárgyalásmódján egészben véve nem is változtatnák, a transzformációk lehetőségeit azonban minden kínálózó alkalommal minél jobban tudatosítanám és gyakoroltatnám a fokhoz illő módon” (441). Mindemellett teljes éleslátással világít rá például arra a nehézségre, hogy bár „nyelvünkben eléggé egységes a névszók egész körének idevágó toldalékolása... , némely ragszerű toldalékaink szófajilag mégsem ennyire általános használatúak” (445). Kiemeli többek között a főnévi igenevet, melyhez viszonyragok nem járulnak; a mód- és állapothatározói *-n*, a számhatározói *-szor*, *-szer*, *-sör* toldalékokat, amelyek igazán főnévi értékű szóhoz nem járulnak. Ennek ellenére kijelenti, hogy „aki a mi névszóragozásunkat a klasszikus indoeurópai declinációs rendszerben szemléli és igyekszik feldolgozni, az a *helyesen*, *észrevehetőleg* típusú szavakat

természetesen nem ragos mellékneveknek, hanem melléknévből képzett határozószóknak tekinti” (445). A kérdést a szerző azzal zárja le, hogy: „Alsó és középső fokon a magyar (viszony)ragozás tárgyalásában különben úgyis csak kevés toldalékot sorolunk el, ott ilyen szófaji eltérések nem is igen kerülhetnek szóba, a kérdésnek csak terminológiai vonatkozása lényeges” (446).

Tompa József ez utóbbi mondata utal arra a lényeges tényezőre, amit a terminológia mint a nyelv rendszerének kifejezője magában foglal.

Tekintettel azonban arra, hogy a korábbiakban már kiderült, hogy alsó fokon is szóba kerülhetnek ilyen szófaji eltérések a tankönyveinkben foglaltak alapján, ezért vizsgáljuk meg először nyelvünk klasszikus kategóriákkal, terminológiákkal való összeegyeztethetlenségének kérdését! Induljunk ki abból, hogy minden nép nyelve megtanulható, és minden nép nyelve lefordítható bármely másik nép nyelvére. Különböző népek fiai szavak nélkül is megértik egymást bizonyos szintig, kizárólag a tudatukban élő közös fogalmak alapján. Ennek oka az, hogy a földkerekség valamennyi népe ugyanabban a fogalomvilágban él, civilizációjától függően több vagy kevesebb fogalmat, differenciáltságot ismer, de a fogalmi elemek azonosak a Föld minden népének életében. Internacionálisak. A nyelvek szófaji kategóriái a jelentések kategóriái, ezért függetlenek a hangtani és írásbeli jelektől, és a mondatfűzéstől. Ezért a szavaknak valamely klasszikus szófaji kategóriába való tartozása nem szemlélet kérdése. A nyelvek szófaji klasszikus kategóriái a felismeréstől függetlenül minden nép nyelvében, így a finnugor nyelvekben is létező, a természet törvényeinek erejével ható — az ember anyagi létének egyfajta megnyilvánulásából fakadó — objektív valóság kifejezői, formái. Ezt Ágoston Mihály már említett tanulmányában úgy fogalmazta meg, hogy: „nem az alaki megoszlásból magyarázzuk a szófaji megoszlást, hanem fordítva” (52.). Ágoston ugyanis „a nyelv lényegét nem anyagi (látható vagy hallható) létében, egyedi jelenségeiben keresi, hanem ezek rendszerében a r é s z és e g é s z r e n d s z e r b e l i j e g y e i b e n” (Tanulmányok 55). A hangtani és írásbeli jeleknek a fogalom hovatartozásának felismerésében csupán segítő szerepük van annak ellenére, hogy ezek már nem azonosak a különböző népek nyelveiben.

Tekintsük át három nem indoeurópai nyelv, például a finn, az észti és a japán nyelv idetartozó nyelvi jelenségeit.

Papp István 1956-ban megjelent Finn nyelvtan című egyetemi tankönyvében a „Partikulák képzése” címszó alatt arról ír, hogy a partikulák ragozhatatlan szócskák. Megállapítja, hogy „a *-sti* ma a legáltalánosabban használt partikulavégződés: a legtöbb melléknévhez hozzájárulhat, s mód jelentésű határozószót alkot” (119, 121).

Lavotha Ödön 1960-ban megjelent Észti nyelvkönyv című egyetemi tankönyvében „Határozóképzők” címszó alatt felsorolja a *-kesi*, *-ldi*, *-lt*, *-malt*, *-mini*, *-misi*, *-si*, *-sti*, *-vel*, *-vil* képzőket, melyek többek között az *-n* modális észti nyelvbéli variánsai, mert a szerző által felhozott példákból kiderül, hogy velük határozószókat lehet alkotni többek között a melléknevekből is (91).

Major Gyula 1971-ben megjelent Japán nyelvtan és olvasókönyv című munkája pedig azt bizonyítja, hogy még a távolkeleti japán nyelvben is megtalálhatók az *-n* modálissal alkotott határozószók megfelelői. Ha ugyanis a *-ku* toldalékot hozzáillesztjük az *i* végű valódi melléknevek tövéhez, akkor ugyanolyan jelentésű határozói alakot kapunk, mint bármely más indoeurópai vagy finnugor nyelvben (62). A *-ku* toldalékkal kapcsolatban meg kel

jegyezni, hogy a szerző ezt ragnak, a vele alkotott szót határozói alaknak nevezi, feltehetően a mai magyar terminológia alapján.

E három, nem indoeurópai nyelvből vett példák is bizonyítják, hogy a jelentések, fogalmak klasszikus kategóriái minden nép nyelvében azonosak, felismerésüktől függetlenül.

Megfontolandó lenne tehát, hogy a nyelv fogalmait kifejező szavak, elemek, az ezeket összefogó rendszerek — melyek jegyeire a magyar nyelv-tudomány óriási értékű munkájának eddigi eredményei rámutatnak — a magyar nyelv-tanban is a helyükre kerüljenek, mint például: a főnévragozás rendszere (köznyelvünk viszonylatában ez kiterjed minden főnévi jelentés-tartalommal is rendelkező szóra); a csak egyes kategóriákban fellépő toldalékok képző mivolta; a melléknév fokozásának a szóképzés körébe tartozása; az igeneveknek — mint a cselekvés, létezés, történés folyamatát jelentő szavaknak — az igék kategóriájába tartozása; stb.

4. Az *-n* határozóragok mibenléte szempontjából a határozószó meghatározása is döntő fontosságú.

Szinnyei József az 1926-ban megjelent Rendszeres magyar nyelv-tan-könyvében ezt írja: „Határozószónak az olyan szót nevezzük, amely a mondatban mindig csak határozóul áll” (60).

Dr. Kelemen — Németh — Dr. Somos 1939-ben megjelent, a liceum és leányliceum I—II. osztálya számára írt Magyar nyelvkönyvében a következő meghatározást olvashatjuk: „A határozószó a létezés, cselekvés, történés helyét, idejét, az alany, ill. a tárgy állapotát, az állítás módféle körülményét rag, vagy névutó hozzátoldása nélkül határozza meg” (52).

A MMNyR. 1. kötete a korábbi vizsgálódások során már idézett meghatározáson kívül még a következőket tartalmazza: A határozószók „további viszonyragokat nemigen kapnak. Csupán névszói szófajiságnak megfelelő jelentésben véve ragozzuk őket névszóként”; „Olykor azonban a határozói viszonyjelentés módosítására a határozószót is ragozhatjuk: *alulról, fölülrre, odáig, mától*. A névszói jelek közül a tisztán határozószói szerepű szókhoz olykor fokjelek járulhatnak.”

Bencédy József — Fábián Pál — Rácz Endre — Velcsov Mártonné által írt, 1968-ban megjelent „A mai magyar nyelv” c. könyvben a következő meghatározás található: „A határozószó (adverbium) rendszerint igével, ritkábban névszóval, esetleg határozószóval kifejezett jelentéstartalomnak valamilyen körülményét nevezi meg, már alapjelentésében valamilyen határozói viszonyt jelöl, így a mondatban határozórag vagy névutó nélkül önmagában is lehet határozó. Jelentése legjobban a ragos vagy névutós névszók jelentésével rokon; ... de a benne rejlő névszói, meg viszonyjelentés elválaszthatatlan, míg amazokban elkülöníthető e kettő” (57). — Utalást tartalmaz a továbbiakban a határozóragok rag mibenlétének vitatott voltára, arra, hogy „Van néhány olyan esetrag nyelvünkben, amely névszójellel bővült relatív tövekhez rendszerint nem kapcsolódik hozzá. Ilyen a főnévi esetragok közül az *-nként*, *-kor*, *-stul*, *-stül*, *-nia*, *-nte*, *-ul*, *-ül* és valamennyi melléknévi, illetőleg számnévi esetrag. Ezért többen azt tartják, hogy ezek a toldalékok, amelyek nem minden főnévből alkotnak, relatív tövekből pedig egyáltalán nem alkotnak szóalakokat, nem ragok, hanem képzők. Valóban képzőszerű az a tulajdonságuk, hogy jelek után általában nem fordulnak elő ... Azonban legalább annyira ragszerű viselkedésükben az, hogy nem tűnnek meg maguk után

ragot (jóllehet a képzők igen), a szóalak szerkezetét lezárják... a felsorolt vitatott toldalékok a szófajt mindig érintetlenül hagyják. Ezért mi — jelentik ki a könyv szerzői — ezeket a toldalékokat továbbra is esetragnak tekintjük” (203–4).

Azt a két indokot, amellyel az említett toldalékok rag mivolta látszik igazolódni, nézzük meg részletesebben a határozószó fogalmának meghatározása alapján.

1. Az a tétel, hogy a vitatott toldalékok „nem tűnnek meg maguk után ragot”, „a szóalak szerkezetét lezárják”, a határozószó képzés lehetőségét nem zárja ki, sőt alátámasztja. Egy határozószóképzőnek ugyanis pontosan az a különleges feladata — és ebben tér el a névszóképzőktől és igeképzőktől —, hogy az általa létrehozott szó határozói tartalmat jelöljön meg már képzett jelentésében, vagyis a mondatban rag vagy névutó nélkül, önmagában legyen határozószó. Például a *hogyan?* kérdésre válaszoló toldalékos mellékteljek csak e toldalékos alakjuk jelentésében jelölik a többnyire igével, ritkábban más szóval kifejezett jelentéstartalom egy bizonyos határozói körülményét. Ezt a jelentésüket abban a pillanatban elvesztik, amikor a modális *-n*, *-an*, *-en*, *-on* toldalékot elveszjük. E toldalékokkal ugyanis megváltozott a jelentésük is és a helyük (funkciójuk) is. E toldalékokkal körülményt határozni meg tulajdonságjelentésük egyidejű megszűnése mellett, továbbá többnyire igére, ritkábban más szóra utaló szó lett belőlük, főnévre utalásuk egyidejű megszűnése mellett.

Az az állítás tehát, hogy a képzők megtűnnek maguk után ragot, csak a névszó- és igeképzőkre vonatkozik, annál is inkább, mert az utolsó száz év alatt a Magyarországon kiadott magyar nyelvtanok nem ismernek el másfajta képzőt. A határozószóképzőkre ez nem vonatkozhat, mert ezt kizárja a határozószó fogalma.

A MMNyR. 1. kötetében találunk ugyan utalást és példákat arra, hogy nyelvünkben még a határozószók is kaphatnak viszonyragokat, de azzal a megjegyzéssel, hogy — mint már idéztük — csupán névszói szófajiságnak megfelelő jelentésben, vagy a határozói viszonyjelentés módosítására. E helyen utalni kell Ágoston Mihály következő megállapítására: „Mivel a határozószók már belső viszonyítottaságuknál fogva ugyanazt a szerepet tölthetik be a mondatban mint az esetragos főnév, nem beszélhetünk a határozószók eseteiről, az esetet nem azonosíthatjuk a puszta mondatfunkcióval” (Tanulmányok 50).

E kis kitérő után, mely csak súrolta az idetartozó jelenségkomplexumot, térjünk vissza A mai magyar nyelv c. könyvben megjelölt indokláshoz.

2. A második indok, mellyel a könyv szerzői a vitatott toldalékok rag mivolta mellett érvelnek, a következő: „A felsorolt vitatott toldalékok a szófajt mindig érintetlenül hagyják.”

A fentiekben a határozóragos mellékteljek toldalékaival kapcsolatban már kiderült, hogy a szófaj, melyhez az említett toldalékok járultak, nem maradt érintetlen. — Miben áll a jelentésváltozás ez esetben?

A melléknév fogalma és neve utal arra, hogy a melléknév a főnév fogalmának szoros tartozéka, a főnévben rejlő, de a névvel magával pontosan meg nem jelölhető lényeges vagy kevésbé lényeges jellemzőinek kifejezője. Ezért a melléknév leggyakrabban közvetlenül a főnév előtt áll, és ilyenkor mindig ragtalan. Azonban a magyarban is, mint más nyelvekben, használhatjuk a mellékteljeket a főnév helyett főnévként is. A mellékteljek jelentésüket

ilyen esetben megtartják, de önállósulnak, vagy a szóismétlés elkerülése, vagy a nyelvben kialakult egyértelmű rövidítés miatt. E rövidítés következtében a mondatfűzés során másodszer ki nem mondott vagy le nem írt főnév helyett a melléknévhez tesszük azokat a ragokat — az alanyeset \emptyset ragját is ideértve — melyek egyébként a főnévhez járulnának. Ebből az is következik, hogy a melléknévhez a magyar nyelvben csak azok a ragok járulhatnak, melyek a vonatkozó főnévhez is kapcsolódhatnak. Sőt, csak akkor járul rag a melléknévhez, ha azt már előzőleg meghatározott, vagy a nyelvi technika alapján gondolt főnévre vonatkoztatva alkalmazzuk. Pl. *gyorson*, vagy *gyorssal utaztam*. Mindenki hozzágondolja a *vonat* főnevet. *Barnát rendeltem*. Mindenki hozzágondolja a *sör* főnevet. Tehát, ha a melléknév főnév helyett áll, és így főnévi szerepet tölt be, akkor fölveheti a főnév ragjait.

A főnévnek azonban nincs *-n*, *-an*, *-en*, *-on* módhatározó ragja. Ha tehát ezek járulnak a melléknévhez, ez azzal a következménnyel jár, hogy a melléknév elveszti tulajdonságjelentését. Pl.: *Szépen ír*. Általuk többnyire ige jelenlétéhez, ritkábban más szóhoz kötött bizonyos körülményt meghatározó szóvá válik.

Mondhatja ugyan valaki azt is, hogy a cselekvés módjának milyenségét határozza meg a módhatározó-ragos melléknév. Ez igaz. Pl. *Szépen ír*. Ez a fajta jelentésbeli hasonlóság azonban minden azonos szótőből származó szónál megtalálható, annak ellenére, hogy a képzés során más-más szófaji csoportba kerültek. Pl. *szép*, *szépít*, *szépség* — mind milyenséggel kapcsolatos szavak, mert ilyen alapjelentésű szóból származnak, de mindegyik más szófajta: melléknév, ige, főnév. Az alapjelentés, vagy az alapjelentésbeli hasonlóság nem határozza meg a szófaji hovatartozást.

Azt is fel lehet vetni, hogy a cselekvésnek is lehet tulajdonsága. Ez így is van, de ez esetben csak főnévvel, vagyis a cselekvés nevével kifejezett cselekvésről lehet szó, pl. *szép írás*. Igével, vagyis a cselekvés folyamatát jelölő szóval kifejezett cselekvésnek (történésnek, létezésnek) tulajdonsága nem lehet.

Tény, hogy a módhatározó-toldalékos *szépen* nem egy főnévhez kötődő tulajdonság kifejezője, mint a helyhatározó-*szépen*. Ez utóbbi megtartotta tulajdonságot jelentő jellegét. Pl. *milyenén?* kérdésre válaszol. Bár ez jelen esetben csak nyelvtani példa, mert a magyar nyelv kerüli használatát, valószínűleg a két szó alaki hasonlósága miatt. Azonos a helyzet a *bután*, *csúnyán*, *félénken*, *egészségesen*, stb. homonim helyhatározó *-n* ragos melléknevek használatával is; de mert a rövidítés miatt alkalmazásuk elkerülhetetlen, e homonim szóalakok superessivusi alakjának megkülönböztetését mindig — ha azt a gondolati tartalommal való megegyezés lehetővé teszi — úgy igyekezik megoldani nyelvünk, hogy ilyenkor az alapfokú melléknév jelentését csak árnyalatilag megváltoztató középfokhoz hozzáilleszti az *-ik* jelet: pl. a *szebbiken*, *butábbikon*, *csunyábbikon*, *félénkebbiken* stb. alakot használja, mintegy hangsúlyozva, hogy itt a helyhatározó-*-n* csak másodlagos szerepben jelenhet meg. Az *-ik* jel ugyanis minden főnevet helyettesítő közép- és felsőfokú melléknévhez kapcsolható. Előtte a melléknév mindig egyes számban áll. — Az *-n* modális viszont *-ik* jelű melléknévhez soha nem kapcsolódik. Valószínű, hogy nyelvünk az *-ik* jelnek itt is fontos szerepet szánt: az *-n* superessivusi és az *-n* modális alak megkülönböztetési lehetőségét. Többes számban ugyanis nincsenek homonim alakok, mert az *-n* modális többes számban álló, tehát főnévi szerepet is betöltő melléknévi hangsorhoz nem kapcsolható.

Visszatérve a módhatározó-ragos alakok jelentésére, mint ezt az említett példák igazolják, a módhatározóragok a melléknév szófaját nem hagyják érintetlenül, velük a melléknév megszűnik főnévre utalni, tehát nincs tulajdonságjelentése. Nem melléknév többé. Új, más szófajta keletkezett belőle.

5. Érdekességgént érdemes megfigyelni nyelvünknek a kétféle *-n* toldalék külső jelek útján való megkülönböztetésére irányuló igyekezetét, amivel pl. az *s* végű mellékleveknél találkozunk, bár ma már ez is csak hangtani jelenség, mint az *ē*, mert a helyesírási szabályzat nem engedélyezi a jelölését. Ennek ellenére tény, hogy az *~es*, *~as*, *~os*, *~ös*, *~ús*, *~űs* végű melléklevek *s* hangja a modális *-n* előtt hosszan ejtődik, a superessivusi *-n* előtt röviden. Például:

Modális <i>-n</i> előtt (ejtés szerint írva)	Superessivusi <i>-n</i> előtt (ejtés szerint írva)
I.	I.
<i>Borzalmassan élnek.</i>	<i>A borzalmason</i> (eseményen) <i>kétségbeesnek.</i>
<i>Fiatalossan lépked.</i>	<i>A fiataloson</i> (férfin) <i>elegáns öltöny van.</i>
<i>Hangossan beszélnek.</i>	<i>A hangoson</i> (beszédén) <i>megütköznek.</i>
<i>Kócosan jelenik meg.</i>	<i>A kócoson</i> (kislányon) <i>szemüveg van.</i>
<i>Pontosan érkezett.</i>	<i>A pontoson</i> (diákon) <i>élcélődnek.</i>
II.	II.
<i>Betegessen fél.</i>	<i>A betegesen</i> (aggastyánon) <i>sajnálkoznak.</i>
<i>Csendessen alszik.</i>	<i>A csendesen</i> (gyereken) <i>gúnyolódnak.</i>
<i>Éhessen ül az asztalhoz.</i>	<i>Az éhesen</i> (vendégen) <i>látszik, hogy éhes.</i>
<i>Kedvesen mesél.</i>	<i>A kedvesen</i> (hölgyön) <i>lila kalap van.</i>
III.	III.
<i>Bőrössen szereti a szalonnát.</i>	<i>A bőrösön</i> (malachúson) <i>sok a szőrszál.</i>
<i>Gógössen viselkedik.</i>	<i>A gógösön</i> (vénkisasszony) <i>gúnyolódnak.</i>
<i>Vörössen izzik.</i>	<i>A vörösön</i> (posztón) <i>arany szegély van.</i>
<i>Derűssen nevet.</i>	<i>A derűsön</i> (tanáron) <i>nevetnek.</i>

Az *-n* modális másfajta értelmére, szerepére tehát a jelölés hiányának ellenére még e szavak ejtésmódjában is van utalás. Ha jelölnénk, kiderülne, hogy van *-san*, *-sen* alakja is az *-n* modálisnak mint képzőnek, mely a superessivusi *-n*-től eltérően a következő hangrendi törvény szerint kapcsolódik a szótóhoz:

Melléknév végződése:	Modális képző:	Superessivusi rag:
<i>as</i> ás	I. <i>-san</i>	I. <i>-on</i>
<i>os</i> ós	<i>-san</i>	<i>-on</i>
<i>us</i> ús	<i>-san</i>	<i>-on</i>
is*	-san	-on
<i>es</i> és	II. <i>-sen</i>	II. <i>-en (ën)</i>
is**	<i>-sen</i>	<i>-en (ën)</i>
<i>ös</i> ős	<i>-sen</i>	III. <i>-ön</i>
<i>űs</i>	<i>-sen</i>	<i>-ön</i>

* Vegyeshangú melléknév végződése.

** Vegyeshangú melléknév végződése.

Ha ilyen és ehhez hasonló ejtésbeli különbségeket jelölni is lehetne, sokkal markánsabban jelentkeznének a nyelv jelenségei, kevesebb elmosódott esettel állna szemben a magyar nyelvtudomány. Ugyanis népünk nyelvére, mint minden keleti nép nyelvére jellemző például többek között a hosszú mássalhangzók ejtése, de erre nincsen egy egyszerű, egységes jelrendszerünk, ezért a betűkettőzés hosszadalmas, késleltető mivolta miatt, a technikai nehézségek miatt helyesírási rendszerünk a hosszú mássalhangzók számát egyre csökkenti, amivel nemcsak nyelvünk szépsége, ritmusa, dallama fakul, hanem a nyelv egyéb alaki jegyei, jelenségei is elmosódnak.

Az *-n* modális esetében azonban erősen vitatható a helyesírási szabályzat ezen álláspontjának helyessége, miután képzőről van szó.

6. Az utóbbi években 1971-ben Újvidéken Ágoston Mihály tollából jelent meg kizárólag az *-n* modállissal és a vele alkotott szavakkal foglalkozó igen részletes, átfogó elemzést nyújtó tanulmány: „Az *-n* toldalékú melléknevek alaki és szófaji megoszlása” címmel, amelyre az előzőekben már több ízben is történt utalás.

A szerző ebben a tanulmányában rámutat arra, hogy „az *-n* toldalékú melléknevek nyelvtani elemzése során morfémahasadást észlelt a magyar nyelv leírásával foglalkozó tudomány” (8.). Ezért e kérdést alaki és szófaji szempontból világítja meg. Egészen részletes elemzést ad, szinte minden szavát idézni kellene a teljesség kedvéért. Célja: választ kapni arra, hogy a toldalék által változott-e a hangsor szófaja.

A „B alaki megoszlás” c. fejezetben példákon mutatja be az alaki differenciálódás jelenségeit, melyeknek rendszerét a tanulmány 16–17. lapjain található táblázatok szemléltetik, a vizsgálat eredményét pedig a 15. lapon 9 pontban, továbbá az „Alaki és szófaji összegzés” c. fejezetben foglalja össze (51). Közli, „hogya a kettős funkciónak megfelelően viszonylag k ö v e t k e z e t e s a l a k i m e g o s z l á s j ö t t l é r e a z *-n* toldalékú melléknevek szótövében is, toldalékában is. Megállapíthatjuk továbbá — írja a szerző —, hogy a megoszlással létrejött modálisi változatok merevebbek, kevésbé rugalmasak, kevésbé élők (erre vall a nem szótári tőalak), s hogy az illeszkedés 1+3-as helyett csak kettős, és ezek a jegyek éppen megfelelnek a h a t á r o z ó s z ó k egyik jellemző tulajdonságának” (15).

Bebizonyítja azt is példákkal, hogy „nemcsak a kettős szófajú (mn-fn) mellékneveink superessivusi *-n*-je m i n d i g egyforma, hanem a superessivusi *-n* esetrag általában azonos alakú a főnevekben éppúgy, mint a főnévi szerepben álló (de nem főnevesült!) melléknevekben, számnévekben, névmásokban, stb. Pontosabban a szó a tőtipustól függően (szófajától pedig függetlenül!) veszi föl valamelyik superessivusi *-n* variánst: az *-n*-et, az *-on*-t, az *-en*-t, vagy az *-ön*-t” (23).

Külön kitér az *-n* toldalékok e kötőhangzójának gyakorlati problémájára. „Tény — írja —, hogy sokan nem ejtik az *ē* fonemát . . . Tény az is, hogy írásban köznyelvünk általában nem jelöli (*szépēn* — *szép-en*, leírva: *sup* — *mod szép-en*)”. Ezért „az *ēn* és *-en* összevonásából keletkezett homonim *-en* alternáns”-ról ír. — Ugyanezt a megjelölést találjuk a *vakon*, *szabadon* stb. — féle alakok megemlítésénél: „az *-on* hsz képző az *-on* esetragnak h o m o n i m á j a” (27., 28).

A „kötőhang-tematikához” a következő két megjegyzést fűzi: „I. Az a magánhangzó, amely a tővégi mgh. után előzi meg a toldalékot, egyértel-

műen nem tekinthető (ejtéskönnyítő) kötőhangnak. Még akkor sem, ha ugyanazon morfémaértékben, ugyanazon tőhöz néha nélkül kerül a toldalék. A magánhangzó-halmozódás ugyanis nem könnyítheti meg a kiejtést. Nyilvánvaló tehát, hogy a toldalék alakváltozatáról van szó. A toldalék morfeamatikai hasadását kell konstatálnunk, ha két alakváltozat (vagy két alakváltozat-csoport) közül az egyiknek az értéke hol A, hol B, a másiké pedig mindig B. Pl. A *szomorú-n* értéke többnyire superessivusi („Milyen?-en”), de lehet modális is („Hogyan?”), a *szomorú-an* értéke viszont mindig csak modális („Hogyan?”). Vagyis kétféle *-n* toldalékról van szó” (33).

Az alaki elemzés után határozottan leszögezi, hogy „az alakeltérések lényegesek ugyan, de csak következményként, nem az alaki megoszlás teszi képzővé az *-n₂*-es csoportot az esetrag értékű *-n₁*-es csoporttal szemben, mert a szófajváltó toldalékmegoszlás... beállhat homonimikusan is.” Mindennél lényegesebb tényezőnek tartja a szófaji alapjelleg megfigyelését, azt, hogy „a szö grammatikai alapjelentése változott-e” (32–4).

Annak bizonyítását, hogy a modális *-n*-es szóalak a melléknévi értékét megtartja-e vagy sem, a rekonstruálás szabályainak keretében, hogy a főnévi értékét megtartja-e, vagy sem, a főnévi esetrendszer keretében végzi el (lásd 35–44). Bizonyításának eredménye az a megállapítás, hogy a modális *-n*-es hangsor nem mutat sem melléknévi jelleget, sem főnévit. „Az a toldalék tehát, mely által a modális *-n*-es melléknév szófaji értéke megváltozott — jelenti ki a szerző — csakis képző lehet, mégpedig határozószó-képzőnek kell tekintenünk, mivel az ilyen *-n₂*-es toldalékú szó csak határozó lehet a modatban.... Az *-n* hsz-képző jellemzője, hogy szinte minden melléknévünkből képezhetünk vele határozószót.” Az *-n₂*-es szóalakok szófaji jellege „abban nyilvánul meg, hogy tipikus funkciójuk szerint határozók, s hogy ezt a szerepet tipikusan a puszta állandó alakjukkal..., külön esetrag (és egyéb külső toldalék) nélkül töltik be” (44, 45).

Ágoston Mihály tehát a nyelvtudomány eszközeivel bebizonyította azt, hogy a *hogyan?* kérdésre válaszoló toldalékos melléklevek a magyar nyelvben is a határozószók kategóriájába tartoznak.

7. Mindezek után vizsgáljuk meg még a kétféle szegmentum azonos eredetének kérdését:

1. A superessivusi <i>-n</i> :	— a főnév toldaléka. (Rövidítés esetén minden főnévi szerepet is betöltő szó toldaléka.)
A modális <i>-n</i> :	— a melléknév toldaléka (főnévi jelentéstartalmat megszüntető jelleggel.)
2. A superessivusi <i>-n</i> :	— rag (esetrag).
A modális <i>-n</i> :	— képző.
3. A superessivusi <i>-n</i> rag:	— a melléknévhez kizárólag saját jelentésében (azaz konkrét főnév mellett) soha nem járult, és ma sem járul.
A modális <i>-n</i> képző:	— a főnevekhez sohasem járult, és ma sem járul.
4. A superessivusi <i>-n</i> rag:	— mindenkor a melléknév szótári tövéhez járul.

- A modálisi *-n* képző: — gyakran kapcsolódik a melléknév nem szótári (archaikusabb) tövéhez.
5. A superessivusi rag jelölés szerint: *-n, -on, -en, -ön*;
ejtés szerint: *-n, -on, -ën, òn*.
- A modálisi képző
jelölés szerint *-n, -on, -an, -en*;
ejtés szerint *-n; -on; -en; -an, -en; -san, -sen*.
- E tények a kétféle *-n* toldalék azonos eredetét alapjaiban kétségessé teszik.

1973-ban a MTA Nyelv- és Irodalomtudományok osztályának közleményei c. folyóiratban megjelent a „Magyar nyelvészeti kutatómunkánkról” c. referátum (28 : 2—4. szám 409—55), amely feltárja, hogy „a két kötetes akadémiai nyelvtant már születésekor sok-sok tudományos és tudománypolitikai kompromisszum jellemezte. A leíró nyelvtan ma kutatásunkban is, oktatásunk mindegyik szintjén is leginkább problematikus kérdés; pedig az anyanyelvi műveltség tovább-bontakoztatásában kulcsszerepe van.” Utal arra, hogy „időszerű volna terveinkbe venni egy tüzetes magyar nyelvtan kidolgozásának munkálatait, mégpedig egy tüzetes leíró nyelvtanét. Ehhez azonban előbb nem is csak részfeldolgozások kellene a tömegével, hanem olyan elvi- elméleti váz, amelyhez e munkák csatlakozhatnának” (421).

E megállapítással kapcsolatban felmerül az, hogy az akadémiai nyelvtan tökéletes fogalomkategóriákkal szolgál, s így az elvi-elméleti váz adott lenne. Hatalmas példatára pedig már csak további finomításokra, kiegészítésekre és a nyelvi tényeknek a kategóriákkal való pontosabb egyeztetésére szorul.

Az alapvető problémát talán inkább abban a felismerésben kellene meg-
lelni, hogy a nyelvi tényeknek kompromisszum nélküli, a nyelvi valóságnak (viszonylagosan) megfelelő rendezése, kategorizálása alapvető és elenged-
hetetlen szükségszerűség; továbbá annak elfogadásában, hogy a minden nyelv-
re érvényes, tehát internacionális, klasszikus kategóriák a magyar nyelv-
re is érvényesek, törvényszerűen élnek benne — mint ahogy valamennyi nép
nyelvében élnek — és anyanyelvünk logikai rendszere is csak ennek
keretében bontakoztatható ki.

A határozóragos melléknévek kérdése csak egy kis rész a magyar nyelv
világában. Mégis e kis rész csak az egész egységében, az egész logikai rendszeré-
ben, a rész és egész összefüggéseiben történő vizsgálódással ismerhető fel
(viszonylagosan) teljes valóságában.

Elénk tárult tehát egy kis terület, amelyen jelentősen elkanyarodott
a magyar nyelv idevonatkozó nyelvtani rendszere a hazánkban száz évvel
ezelőtt már kialakított szabályoktól. Ha a magyar nyelvtan tanításait a rég-
múlt idők és az idegen nyelvek azonos tételeinek viszonylatában vizsgáljuk,
és a nyelvi valóságot összevetjük a minden nép nyelvére érvényes klasszikus
kategóriákkal, akkor jelentkeznek azok a nyelvtani eltérések, amelyek ki-
küszöbölése mérlegelhető a nyelv életének törvényei alapján, a pedagógiában
támasztott egyre magasabb követelmények miatt és nem utolsó sorban a
nyelvtani terminológiák egységesítése érdekében.

Németh Ilona

Újabb magyar halnevek

1. 1963-ban a Földművelésügyi Minisztérium engedélyezte két növényevő halfajnak (*Ctenopharyngodon idella* és *Hypophthalmichthys molitrix*) a betelepítését a magyarországi vizekbe Kínából. Az első ivadékszállítás még ugyanabban az évben megérkezett, s ezt a szállítmányt 1964-ben egy még nagyobb követte. Ezek után hamarosan kiderült, hogy az eredetileg engedélyezett két faj helyett még két másik faj (a *Mylopharyngodon piceus* és a *Hypophthalmichthys nobilis*) ivadékait is behozták az előző két faj ivadékaival együtt. (Vö. Magyarország Állatvilága. Fauna Hungariae. XX. kötet: Pisces, Amphibia, Reptilia, 2. füzet: Halak — Pisces. Írta Berinkey László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966. 130. 1.)

A jövevényeket a szakirodalomban eleinte a *fehér amur*, *fekete amur*, illetőleg a *vastaghomlokú hal*, *pettyes vastaghomlokú hal* nevekkkel jelölték. Ezek a nevek azonban terminológiai szempontból nem bizonyultak megfelelőnek. Erről Berinkey László (i. h.) a következőket írja: „Ezek a nevek . . . a magyar nyelvben nagyon idegenül és furcsán hangzanak. Ezért helyettük a következő magyarosabb neveket javasoljuk: a fehér amur helyett a *m u r i k e l e*; ez a név, utal származási helyére, az Amur folyóra, valamint arra, hogy rendszertanilag közel áll a *Scardinius* nemhez. Hasonló indokok alapján a fekete amur helyett az *a m u r i k o n c é r* nevet tartjuk megfelelőnek, mert e hal rendszertanilag a *Rutilus* nemhez áll közel, amelyhez a veresszárnyú koncérunk is tartozik. A vastaghomlokú hal helyett helyesebb az *e z ü s t k í n a i p o n t y* név, mivel ez utal arra, hogy nem őshonos halfajunk, hogy testének jellegzetesen csillogó a színe, továbbá, hogy a ponttyal rokon faj. Végül a pettyes vastaghomlokú hal helyett helyesebbnek tartjuk a *p e t t y e s k í n a i p o n t y* nevet, mely testének jellegzetes sötét foltjaira hívja fel a figyelmet.”

Ezek szerint a következő helyzet állott elő:

Ctenopharyngodon idella = *fehér amur* = *amurikele*;

Mylopharyngodon piceus = *fekete amur* = *amurikoncér*;

Hypophthalmichthys molitrix = *vastaghomlokú hal* = *ezüst kínai pontty*;

Hypophthalmichthys nobilis = *pettyes vastaghomlokú hal* = *pettyes kínai pontty*.

Ez a négy halfaj a honi vizekben azóta jócskán elszaporodott. Egyedeik egyre gyakrabban kaphatók a piacokon, másrészt pedig az *amurikele* és az *amurikoncér* kitűnő sporthalnak is bizonyult s mind gyakrabban kerül a horgászok horgaira. Így e növényevő halak közismertté váltak Magyarországon. A szakirodalomban használt neveik egyike sem tudott azonban meggyökerezni a hétköznapi gyakorlatban. Az *amurikele* és az *amurikoncér* között sem a kereskedelem, sem pedig a sporthorgászatban nem tesznek különbséget, hanem őket a közös *amur* névvel jelölik. Az *ezüst kínai pontty* közhasználatú nevét a *fehér busa*, a *pettyes kínai pontty* nevét pedig a *pettyes busa* vált. (A kétféle amurt csak a szakember tudja megkülönböztetni. A busák megkülönböztetéséhez azonban nem szükséges különösebb szakértelem, mivel a pettyes változat sötét foltjai a másik busa folttalanságával éles kontrasztot alkotnak. Innen az elnevezésükben való megkülönböztetés is.)

A szóban forgó négy halfaj tehát a szakkörökön kívül három néven ismeretes. Meg kell azonban jegyezni, hogy igen gyakran a kétféle busát is — a jelzők elhagyásával — egyszerűen csak *busa* néven említik. Valójában hát

igazán közhasználatúvá a névvariánsok közül csak kettő vált: *amur* (= *amurikele* és *amurikoncér*); *busa* (= *ezüst kínaiponty* és *pettyes kínaiponty*). Ez a két halnév az elmúlt évtized során a magyar köznyelvi szókészlet szerves eleme lett. Lássunk néhány példát a sajtóból: „Néhány horgászkezelésben levő vízen már korábban felszabadították az amúr fogást és az ott nyert tapasztalatok nyújthatnak némi támpontot a horgász számára.” (Magyar Horgász XXV/5. 74. l., 1971 május.) — „A giliszta alkalmazása a m ú r c s a l i k é n t a növényzetszegény vizeken kézenfekvőnek tűnik.” (Uo.) — „Néhány szóval meg kell még emlékeznünk a b u s a f é l é k r ő l. Egyelőre úgy látszik, hogy ezek a halak érdektelenek a horgász számára. . . . Lehet, hogy ezen a területen is ér bennünket meglepetés, de jelen időpontban még nincs kilátásunk rá, hogy az egyébként jó húsú, természetes b u s á k a t horogvégre kapjuk.” (Uo.) — „A növényevő halak közül a f e h é r b u s a és az a m ú r telepítése a vízinövényzet, illetve a növényi plankton ritkítása érdekében egyes horgászvizekben indokolt.” (Magyar Horgász XXVIII/4. 51. l., 1974 ápr.) — „Horgászok véleménye szerint a két évvel ezelőtt Balatonba telepített f e h é r b u s á k többsége elérte a háromkilós súlyt. . . . A b u s a húsa a horgászok szempontjából közömbös, mivel ez a hal eddigi ismereteink szerint horoggal nem fogható.” (Magyar Horgász XXIX/3. 72. l., 1975 márc.) — „A f e h é r b u s á r ó l újabb két tudósítást kaptunk. . . . Nagy volt a meglepetés, mert a horgászok a m ú r r a számítottak és végül f e h é r b u s á t száltak.” (Magyar Horgász XXIX/9. 210. l., 1975 szept.) — „A nagyüzemi haltenyésztés és -tartás tudományos megalapozásával egy év alatt 34 vagon pontyot, harcsát, süllőt, a m ú r t, b u s á t termeltek.” (Népszava 104/32. 10. l., 1976 febr. 7.)

Az *amur* halnév — miként láttuk is — azonos az Amur folyó nevével. (Az amurok — csakúgy, mint a busák is — a távol-keleti Amur folyóban s annak vízrendszerébe őshonosak. — Vö. Berinkey i. m.) A *busa* név viszont e hal mindkét változatának jellegzetes fejalkatára, széles homlokára utal.

Az ÉKSz. az *amur* és a *busa* halnevet egyaránt regisztrálja. Íme a két szócikk: „*amur* fn *Áll* Ázsiából származó, ízletes húsú növényevő hal (*Ctenopharyngodon idella*). [or (az *Amur* folyóról)]”; „*busa*² fn *Áll* Zömök (pettyes) testű növényevő hal (*Hypophthalmichthys*) [sic!]. [→ *busa*¹]”.

Látni való, hogy mindkét szócikk némi helyesbítésre szorul. Miként az eddig elmondottakból kiderül, az *amur* és a *busa* két-két — egymáshoz páronként igen hasonló, de mégis különböző — halfajt jelöl. Az ÉKSz. azonban ezt a körülményt nem veszi számba. Következésképpen a két-két faj közül csak az egyikre vonatkoztatja az illető magyar elnevezést (*amur* = ÉKSz. *Ctenopharyngodon idella*; pedig ezen kívül még = *Mylopharyngodon piceus*; *busa* = ÉKSz. *Hypophthalmichthys nobilis*; pedig ezen kívül még = *Hypophthalmichthys molitrix*; a nemet jelölő *Hypophthalmichthys* név -*ichthys* eleme a görög ἰχθύς 'hal' szóból). — Nem egészen helytálló továbbá a busának „zömök” minősítése sem. A busák ugyanis aránylag nyulánkak. A *busa* név tehát nem e halak zömök alkatára, hanem csupán fejük szélességére, vaskosságára utal (miként ezt már említettem is). — Az *amur* halnév második szótagjában az *u*-t hosszan ejtik s a sajtóbeli közleményekben többnyire hosszú *ú*-val is írják. Ez nyilvánvalóan az *r* nyújtó hatásának a következménye.

E két halnévvel kapcsolatban tanulságos itt megfigyelnünk a jelölés elvének a különbözőségét a tudományos terminus és a köznyelvi gyakorlati

nyelvhasználat esetében. A tudományos terminus akkor jó, ha félreérthetetlenül, egyértelműen a valóság egy bizonyos jelenségére vonatkozik. Lévéen a fogalmi definiálás eszköze, kiemeli és sűríti a lényeges fogalmi jegyeket, s ily módon valójában leírja a fogalmat. A köznyelvi szóhasználatban azonban valamely szó akkor bizonyul jónak, ha alkalmas az illető fogalom jelölésére anélkül, hogy azt leírni igyekeznék. A köznyelvi jelölés a tudományos terminushoz képest gyakran pontatlan, kétértelmű, miként ezt az *amur* és a *busa* példája is mutatja. A nekik megfelelő tudományos terminusok azonban kétségtelenül nehézkesek volnának a gyakorlatban. A köznyelvi szóhasználatban egy bizonyos — nem könnyen meghatározható — ökonómia érvényesül. Minél egyszerűbb és frappánsabb egy szó, annál nagyobb esélye van arra, hogy közkeletűvé váljék. Ilyen szempontból az *amur* és a *busa* egyaránt bevált s ezért is terjedt el. (Tanulságos párhuzam itt a *távbeszélő* és a *telefon* esete. Az előbbi szó leíró jellegű s voltaképpen fogalmilag definiál, viszont — úgy látszik — hosszú és nehézkes. A *telefon* vele ellentétben egyszerűen csak jelöl, de ezt a funkcióját kifogástalanul végzi, rövid és frappáns szó, s ezért a *távbeszélő* aligha fogja kiszorítani a közhasználatból.)

2. Nemzetközi támogatással a közelmúltban Százhalombattán létrejött egy különleges rendeltetésű tógazdaság: a Temperáltvízű Halszaporító Gazdaság. Teljes kapacitással 1975-ben indult meg benne a munka. A Természet Világa című folyóirat munkatársai nemrégiben meglátogatták az új intézményt s igazgatójával, Tölg Istvánnal interjút készítettek. Az interjú a folyóirat 1975. évi novemberi számában jelent meg (481–489+497. l.). A tógazdaságról Tölg István egyebek között a következőket mondja: „A Temperáltvízű Halszaporító Gazdaság mint a vállalat neve, első hallásra talán nem a legszerencsésebb, alapos megfontolás után mégis egyértelművé vált, hogy csak így fejezhető ki a gazdaság sajátos jellege. Az elnevezés miatt sokszor jogosan méltatlankodó nyelvművelők előtt mentségünk legyen az, hogy gazdaságunk jelentős nemzetközi, ENSZ–FAO anyagi támogatással épült, az üzemelés alatt is vannak nemzetközi kötelezettségei, ezért nevének a külföldi szóhasználatban is ki kell fejeznie működésünk lényegét. ... A név kifejezi — idegen nyelvekre fordítva is —, hogy szabályozható víz hőmérséklettel alapfeladatként halivadék-előállításal foglalkozunk állami gazdasági, tehát vállalati szabályok szerint. A valóban nehézkes név könnyítésére bevezettük a kezdőbetűkből összetett TEHAG rövidítést. Persze, az ilyen nevek megismeréséhez idő és jó hír kell.” (482. l.)

A TEHAG egyebek között egy új halhibridnek, a *v i c s e g é* nek a honosításával is foglalkozik. Erről a halhibridről Tölg István ezeket mondja: „A *v i c s e g e* két, nálunk őshonos halfaj, a *v i z a* (*Huso huso*, *anya*) és a *kecsege* (*Acipenser ruthenus*, *apa*) keresztezéséből előállított hibrid. Szerepe elsősorban az, hogy a vizeinkből teljesen eltűnt *v i z a* és kipusztulás előtt álló *kecsege* helyett mint tógazdaságban is nevelhető hal, pótolja az étlapjainkról két évtizede eltűnt csont- és természetesen szálla nélküli porcos vérteshalakat. A szovjet halbiológusok is hasonló céllal állították elő a *v i c s e g é* t, s több évtizedes kutatómunkával keresték meg azt a módszert, amellyel a tógazdaságban is lehetővé válik a tokfélék tenyésztése. E tulajdonságokat a *v i c s e g e* hordozza: egyesíti magában *anya* (*v i z a*) gyors növekedőképességét és *apja* (*kecsege*) édesvízben maradó készségét (a *v i z a* csak ívni jár a folyókba, életét a tengerben tölti).” (487. l.)

Tanúi vagyunk itt egy új halnév születésének. Nyilvánvaló, hogy az új halhibrid neve tudatos, mesterséges szóalkotás eredménye a *viza* és a *kecsege* halnevekből. A szóalkotásnak ezt a módját kontaminációnak nevezzük. (Ilyen kontamináció eredménye például a *csokréta* = *csokor* × *bokréta*.) A jelen esetben a kontamináció így ábrázolható: *viza* × *kecsege* = *vicsege*. A *vicsege* név egyelőre főként csak biológuskörökben használatos, szélesebb körökben még nem terjedhetett el. Hogy a közhasználatban beválik-e, egyelőre nem tudhatjuk. Nem látszik sikerületlen szóalkotásnak, jövőjére vonatkozólag azonban a jelen pillanatban mégsem bocsátkozhatunk jóslatokba. Hasonló szóalkotás eredménye például a *grape fruit* magyarításaként ajánlott *citrancs* (= *citrom* × *narancs*). Noha ez a szó már elég hosszú múltra tekinthet vissza, mind a mai napig nem vált közkeletűvé. Mindenesetre a *vicsege* létrejöttét nem árt regisztrálnunk már csak azért sem, mert ritkán vagyunk abban a helyzetben, hogy ott lehetünk egy új szó létrejötténél.

F.-K. F.

A szabad függő beszéd stílushatásának kérdéséhez

— Babits Mihály Halálfiái című regénye alapján

Az epikus művekben alkalmazott közlésformák stilisztikai hatásának tanulmányozásakor abból a sajátos alapfunkcióból kell kiindulnunk, amelyet az egyes közlésformák az írói kommunikáció egészében explicit és implicit módon betöltenek. Az egyenes beszéd mindig az élőszó változatlan reprodukálása. Az író az írásjelek segítségével hűen érzékelteti az élőbeszéd jellemző ritmusát, hanglejtését, a kérdést, felkiáltást kijelentést. E közlésmód stilisztikai-esztétikai hatása a funkciójából ered: a perszonális síkon elhangzott szövegnek pontos, szó szerinti visszaadása. A próza szerkesztési technikája megköveteli, hogy az író ne csak beszéltesse a szereplőit, hanem avatkozzék közbe az események menetébe, magyarázza, értékeli őket a külső szemlélő objektivitásával írja le a hőseivel történeteket, reprodukálja szavaikat, gondolataikat. Ebből a szerkesztési eljárásból adódik a próza műfaji sajátossága: a perszonális sík (a szereplő síkja) és az auctoriális sík (a szerző síkja) a közlés folyamán többször váltja egymást. Az epikus művekben alkalmazott harmadik közlésformában, a szabad függő beszédben a szerző és a szereplő síkja egymásra vetül. Az írói kommunikáció úgy jelenik meg és úgy hat, mintha a szereplők vélekedését hallanók. A szabad függő beszédként reprodukált mondanivaló egyidőben érkezik a szereplő és a szerző síkjáról. Az egymásba szövődő, egymást metsző síkok eredményezik e közlési mód legfőbb esztétikai-stilisztikai jellemzőjét, az oszthatatlan kettős nézőpontot.

A szabad függő beszédre vonatkozó szakirodalom tisztázza, milyen grammatikai eszközök és eljárások révén valósul meg e közlésforma, vizsgálja az egyenes beszédhez és a függő beszédhez való viszonyát, stilisztikai-esztétikai problémáit. E kutatások eredményeire támaszkodva a továbbiakban a szabad függő beszédnek egyetlen, kompozicionális eredetű stilisztikai hatását tanulmányozzuk Babits Mihály Halálfiái (Irodalmi könyvkiadó, Bukarest, 1969.) című regénye alapján, azt, hogy miként válhat ez az írói kifejezési mód többsíkúsága révén a szimultán közlés eszközévé, és mi ennek a stilisztikai-esztétikai értéke.}}

¶ 1. A szabad függő beszéd többsíkúsága révén magában hordja az egyidejű ábrázolás lehetőségét. Erre a sajátosságra épít a prózaíró Babits, amikor a különböző síkokról egyidőben érkező, szereplő, a szerző vagy a mögöttes álló közvélemény szférájába tartozó gondolatokat együtt, mintegy összesítve fogalmazza meg:

Mert Miska igaz bölcsként keresett vigaszt a megmaradtban, s igyekezvén feledni az elvesztettet, férjből apává lett. S nem okosabb-e férfiúi szeretetünk kincsét a fejlődő fiú lelkére költeni, kit még kényünk formálhat, acélként, mint a gyöngé és megbízhatatlan Asszonyra? (138.)

A Halálfiái című regényben azonban gyakoribb az olyan eset, amelynek során az író a simultaneitás érzelmfokozó, tömörítő, sűrítő lehetőségét alkalmazza ki. Babits az impresszionizmus stílushatását őrzi prózájának azokban a részleteiben, amelyekben hősei hangulatáról tudósít, miként az alábbi szemelvényben:

Sót legendái még sokat fognak beszélni erről az éjről. A hős az esztelennél kezdődik: nőre költeni a pénzt, élvezetekre tékozolni böles és nyárspolgári dolog. A báró vesztt az este! Most hát megmutatta, hogy semmi az neki! Ám Laci, végletekig feszülve, kipattant: szónoklat gyűlt össze a torkában, szent felháborodás; a Bor papja lett volna ő is, mint annyian, ha félenksége bele nem fojtja a szót: mit nem tenne ő evvel a pénzzel! Ennyi pénzzel! Idealista volt... Szegény, szegény fiú volt... S a gúnyolt ember érzékenysége mozdult benne... Jogos harag öntötte el... s halk költők féltékenysége a hangos cigány ellen... Ó, ha kitörhetett volna, mint egy keserű ár!...

Minden rabság, a Kicsiségek Poklának minden kínja ott volt a torkában. Igen, majd lesz ötvenéves korára táblabíró, mit ér az már akkor? Mire vén számár lesz... Addig meg csak így nézhet mindent ablakon keresztül. Űr és mégis koldus, és itt kell ülnie bárói virtusok asztalánál... Mindez ki akart törni belőle, forrott és zúgott már, de az utolsó pillanatban beleütközött valami nevetséges csekélységbe, és megtörött rajta, mintha készülő lavina megtörik valami kiálló nyomorult karóban, s zúzódba szétesik:

Hogyan szólítsa a bárót?

Nem tudta hogyan szólítani. Tegezze most, mikor annyi kellemetlen dolgot akar neki mondani? Most kezdje a tegezést, holott eddig nem merte visszategezni? A társaság tagjai közt a látszólagos egyenlőség mellett a legnagyobb távolságok voltak. [...] Lehetetlen volt beszélni, s mindaz, ami a levegő elektromosságából összegyűlt bortól meglágyult lelkében, könnyé és szakadozott szavakká zuhant szét [...] Az érzékenyedés perce volt ez (66).

Az író a sóti urak kaszinói mulatozásának leírásába beleszővi azt a hangulatot, amely a fehér asztal mellett úrrá lesz Kovács Lacin. A kevés pénzü fiatalember nem vesz részt a mulatozásban, csak szemléli, s egy adott pillanatban érzékenyül. Babits azt mondja el, mi oka van Kovács Lacinak az elkeseredésre, melyek azok az egyidejűleg ható indokok, amelyek előkészítik és együttesen kiváltják belőle a fenti hangulatot, hogyan reagál az őt megrohanó érzésekre, mi erről az író véleménye, és hogyan értékeli a szóbanforgó kiváltó okokat a századvég politikai közvéleménye. De az író nem objektív kommentátora az eseményeknek. Időrendi sorrendet betartó tárgyas leírás helyett különböző irányból érkező egyidejű reflexiókat közöl a legendás éji vigadozásról: a város (közvélemény) reflexióit, a saját szerzői reakcióját és a magába sorkadó fiatalemberét. Szabad függő beszédben a más-más síkról érkező, de azonos irányban ható hangulatfelidéző vektorokat egymásra vetíti. mintha csak mondaná: *mindez együttvéve* Kovács Laci keserűségének forrása. A szerzői sík a szemelvény második mondatától kezdve rávetítődik a mögötte álló communis opinio és a kiemelt szereplő síkjára. „A hős az esztelennél kezdődik: nőre költeni a pénzt, élvezetekre tékozolni böles és nyárspolgári dolog” – tartja az úri közvélemény, s így tanulja meg, ezt értékelni Kovács Laci. Űri gesztus veszíteni a kártyán, mert az ember megmutathatja, semmi az neki. De hogyan érzi magát a pénztelen fiatalember, aki mindig csak szemlélője a nagyvonalú pazarlásnak, és soha nem vetheti oda, „semmi az neki”? A nincstelenség az önkéntes vagy kényszerű félrehúzódnást, s a vele járó keserű szájíz eredményezi. Más irányból, más ok miatt is ugyanezt kell éreznie: „mit nem tenne ő evvel a pénzzel! Ennyi pénzzel!” Az egymást követő szaggatott, befejezetlen mondatok, az indulatszó, a felkiáltás, az élőbeszéd megannyi eleme; szinte az az érzésünk, többen egymás szavába vágunk, hogy a szóban forgó hangulathoz mindannyian hozzáadják saját reflexióikat: „Idealis-

ta volt... Szegény, szegény fiú volt... S a gúnyolt ember érzékenysége mozdult benne... s a halk költők féltékenysége a hangos cigány ellen... Ő, ha kitörhetett volna, mint egy keserű ár!" A szimultán szerkesztéstechnikával az író újabb indokot hoz felszínre: a társadalmi érvényesülésre törekvés, a sikertelen és kilátástalan karrier miatti kétségbeesett vergődés, az egyénnek a társadalmi-politikai közvélemény meghatározta hátrányos helyzete mérgezi Kovács Laci lelkét: „Igen, majd lesz ötvenéves korára táblabíró, mit ér az már akkor? Mire vén számár lesz... addig meg csak úgy nézhet minden ablakon keresztül...” A perszonális sík ismét metszi a közvélemény síkját: az egyénnek azt kell tennie, amit társadalmilag illik. Kovács Laci nem tudja, hogy szólítsa meg a bárót. Dialógusra emlékeztető részletben próbálja tisztázni magával, hogy illik szólítani: „Tegezzé most, mikor ennyi kellemetlen dolgot akar neki mondani? Most kezdje a tegezést, holott eddig nem merete visszategezni?” A szemelvény mozgalmasságát a gyakori síkváltás eredményezi. A több irányból egyidejűleg érkező, együttható reflexiók a dramatizálás eszközeként is felfoghatók. Sok szál összefonódásából alakul az a hangulat, amelyet összhatásában regisztrálunk: így érzi magát tulajdonképpen minden fiatalember a századfordulón, aki a társadalmi ranglétra legalsó fokán áll, s kilátása sincs feljebb jutni. A fent idézett szabad függő beszéd éppen a szimultaneitás révén éri el sajátos stilisztikai hatását: az író komplex módon é r z é k l e t t i azt, amit a szemelvény utolsó mondata verbálisan t u d a t „Az elérzékenyülés perce volt ez.”

A szimultaneitás eszközeként alkalmazott szabad függő beszéd változata az alábbi példa:

Régi szavak szellője kifáradt, s a húrok tikkadtak. A nagy idő elmúlt. A lány köteles udvarlást jelentett, s majdan házasságot; távol és ábránd, mint egy előlépés. A bornak muszáj-íze volt, s a liter ára komoly gondot adott: kitől fog kölcsönkérni? Maradtak a szavak, s a szavakban is van mámor, aki költő! De lehet-e ma költő, mint Petőfi? Ó, bizony! Lacira ráfér az ópium; de hol az ópium annak, aki liter borát nem tudja fizetni? — Pénz kéne, pajtás, éppen nekünk kéne! Mi tudnók használni! Másképp lenne minden! — Bor, lány! Sőt nagyobb dolgok: a Haza, a Műveltség oltára, az Irodalom, mely ma tengődik, mert ki vásárol könyvet? A Szavak újra felcsillantak. Ez volna valami, nem mint Wintersberg Gida, kártyára és cigánynak dobálni örökölt százazereit! — Hogy zsidó nem tudja, mit kell a pénzzel csinálni, Pepikém? Ti talán tudjátok? (63.)

A kiemelt idézetet hosszabb párbeszéd előzi meg. Kovács Laci boros fejjel a pénzről, annak értékéről beszélget hozzá hasonló bizonytalan existenciákkal, Hintáss Gyulával és Gőzsi Pepivel. Mindenki elmondja a maga elképzelését, hogy miként szerezhetnének pénzt. Kovács Laci is közbeszól, s az egyenes beszédet az író beékeli a szabad függő beszédbe. A hős tusakodik önmagával, az asztalnál megindított beszélgetést belső monológyszerűen folytatja, mellégondolja saját érveit, melyeket a közvéleménnyel helyez szembe, de egy másik síkról áthallik a szavak mámorát hívó és hirdető impresszionista költő, Babits Mihály vélekedése is: akinek nincs pénze arra, hogy a liter borát kifizethesse, csak egyféle mámort remélhet. „Maradtak a szavak, s a szavakban is van mámor, aki költő! De lehet-e ma költő, mint Petőfi? Ó, bizony!” Eddig jut el a magával kezdett belső beszélgetésben Kovács Laci, s hangosan, mintegy refrént ismétli a közös témát: „-Pénz kéne, pajtás, éppen nekünk kéne! Mi tudnók használni! Másképp lenne minden.” A „minden”-t nominális stílusú, jelzésszerű fölsorolás követi. A szaggatottság kiváló szintaktikai eszköz annak érzékeltetésére, hogy hirtelenében senki, sem az író,

sem hőse, de más sem, akit megkérdéznek, nem tudná lekerekített mondatokban elősorolni, min változtatna, ha módja lenne rá. A „minden” komplex érzékeltetése a szabad függő beszéd síkján több, mint amennyit a szereplő a közbeszúrt egyenes beszédben megfogalmaz. Ezért az író visszavált szabad függő közlésmódba, s mintegy conversation prolongée-ban továbbra is a „minden változna” hangulatot elemzi. Kovács Laci hallja asztaltársai elme-futtatását, részt is vesz a társalgásban, ám a beszélgetés benne olyan egyéni gondolatokat, érzelmeket ébreszt, amelyekről akkor sem szabadulhat, amikor egyenes beszédben szólal meg. Az író nem akar hagyományos technikával élni. *Kovács Laci mondta . . . egyenes beszédbe* —, a *Kovács Laci gondolta, hogy . . . függő beszédbe* kíváncznék, ez pedig időbeli egymásutániségot jelentene (előbb gondolta, aztán mondta a hős, vagy fordítva). Babits szándéka viszont az, hogy érzékeltesse, a szereplő aközben is továbbbszötte a beszélgetés indukálta gondolatait, mialatt közbe-közbe szólt.

Az egyidejűséget az író a központoszási jelek fenti módon való alkalmazásával teszi „láthatóvá”. Az egyenes beszédet grafikailag jelző gondolatjelet megtaláljuk ugyan, de a szabad függő beszéd menetébe ágyazott és folyamatosan továbbírt sorokat nem különíti el az oratio recta szabályai szerint, sokkal inkább az élőbeszéd intonációjának érzékeltetése a célja, a dramatizálás eszköze, s mint ilyen, arra hívja fel a figyelmet, hogy a gondolatjel közé ékelt szövegrészletet hangosan mondták.

Az elemzett közlésmód szimultaneitást idéző stílushatására épít Babits, amikor a szereplők szavait és azt a hatást akarja egyidejűleg visszaadni, amelyet e szavak a hősökben, az íróban, a közvéleményben kiváltak. (A soron következő szemelvény egyúttal a közlésformák kombinálásában rejlő kompozicionális lehetőségeket is bizonyítja.)

Gózsy Pepi egyszer a bajuszát veszítette. Ez híres eset volt. Vitáztak valamin. „Ne mondd ezt kétszer, mert istenuccse levágom a bajszod!” „De bizony mondom.” Egy zsebből nyisszant, s megtörtént a csúfság. Meg is verekedtek. . . . De más hősködések, virtusok, csúfságok, ahol bajusz helyett csak élet és vagyon, ősök vagyona és utódok élete hullt a füst között az asztal fölé, dicsőséggé és legendává lettek. Hős kellett, volt is, a fantáziának. De mit tegyen a hős erejével? Béke volt, „rohasztó béke”, mint mondani szokták, mi célja lehetett volna itt a hősiségnek? Künn csak ment minden, hivatalból, s a Hivatal megóvott, eltartott, vigyázott ránk! Minden önállóság felesleges volt s nem is úri. Így a hősiség öncél lett, a legszebb valami: l’art pour l’art, tragikus, meddő szépség és ópium (64).

Az idézett regényrészlet első mondata objektív írói kommentár. De már a második mondat átfut a személyhez kötött auktoriális síkról az általánosítást megengedhető szabad függő beszéd síkjára. A „híres eset” története pedig kötött egyenes beszéd formájában ékelődik a szabad függő közlési módba. A „discours direct lié” folyamatos szövegbe való beágyazásának a stilisztikai funkciója ugyanaz, mint az egyenes beszédé: az élőszó hitelességével élénkíti az író beszámolóját, mintha dramatizálná a történeteket. A „rohasztó béke”-ben élő sóti társadalom fantáziája hőst látott a virtuskodóban, s minél nagyobb esztelenséget követett el, annál dicsőítőbb legendák keringtek körülötte. Az író is szemléli a bajuszvágást, tudja, milyen paradoxális hatást vált ki az a közvéleményben, a gúnyos hangja egyaránt szól a fölösleges, nevetséges, groteszk virtusoknak, a szenzációra éhes közönségnek s az öncélúvá lett igazi hősiségnek, amellyel Sóton nincs mit kezdeni. A sokféle hatás át-meg átszővi egymást, egyszerre érzékeltetve a többi irányból érkező reagálást.

Babits prózájában igen gyakran alkalmaz szabad függő beszédet a friss, azonnali benyomások, hangulatok reprodukálására. Ebben az impresszionista látásmód jellemzőit, vonásait fedezhetjük föl. A Babits-kutatók megállapították, hogy a költő-író epikájában az impresszionizmus éppen akkor tűnik fel (pályájának későbbi szakaszában is), ha egy környezet rajzát, hangulatát akarja élénk vetíteni. A történetek, tárgyak stb. kiváltotta impresszionista hangulat azonnali, egyidejű tükrözésének legalkalmasabb eszköze a szabad függő beszéd. Az alábbi szövegrész egy Reviczky-sor ébresztette hangulatot rögzít:

[...] hiszen Nellike tudja, hogy mit mond Reviczky: „A világ csak hangulat!”

A világ csak hangulat. Nem, Nellike nem tudta, nem hallotta még soha, de ebben a pillanatban oly erővel csapta meg gyenge lelkét a költői mondás igazsága, hogy szinte megrázkódott; egyszerre napnál világosabban látta, hogy ez így van, és hogy mindaz, ami változatlanul örök érvényűnek látszott, csak semmi, egy szín volt, és elmerült most ebben a valószínűtlen fényben, mely eget és földet hirtelen átfestett. Hangulat! — micsoda nagyszerű szó volt ez annak a semmiségnek kifejezésére, amit önmagában érzett!” (97).

Jellegzetesen impresszionista pointírozással az író nagy élménnyé fokozza a legapróbb, legtűnőbb benyomást. Nelli szenvedélyesen érzékeli a Reviczky-sor hangulatát, amelyre az impresszionista költőíró a fények és színek kavargásával teremt lehetőséget.

2. A szabad indirekt stílus tanulmányozásának során sajátos stilisztikai hatás mérhető az olyan esetekben, amikor a közlésformát az író a szereplők beszédének és a velük kapcsolatos történeteknek rövidített formában való visszaadására alkalmazza. A szimultán stílushatás abból az implicit tartalomból adódik, hogy mi célból, és milyen szándékkal rövidít az író, s az egymásra helyezett montázsszerűen összevágott közlési síkok milyen együttes hatást váltanak ki.

a) A szereplők beszédének lerövidítésekor a regénybeli alakok valamely jellegzetes szóhasználata, beszédének fonetikai, lexikológiai, grammatikai vonása a perszonális síkról áttevődik a szabad függő beszéd síkjára. Az élőbeszéd elemeit az írói alkotástechnika úgy illeszti bele a szabad függő beszédbe, hogy — bár ismerjük, eredetileg kinek tulajdoníthatók — leválasztja a szereplő síkjáról, személyteleníti. Az itt következő szemelvény Miskának azzal a levelével kapcsolatos, amelyben a válás kimeneteléről értesíti Hintáss Gyulát, s figyelmezteti Nellivel szembeni kötelességére. Az idézet első fele függő beszédben ismerteti Miska levelét, egyben bevezeti a szabad függő beszédet: „Miska csak néhány rideg sort írt [...], feltételezve Gyuláról, hogy tudja ezek után, mi a kötelessége” (137).

Gyulának imponált a levél tónusa, különösen a *kötelesség* szó tetszett meg. Szónoklatot rögtönöz ezzel kapcsolatban, újabb alkalom számára, hogy sokszor hangoztatott nézeteit kifejthesse. Ismétli önmagát. Az öncélú ismétlést az író azzal érzékelteti, hogy az egyenes beszéd helyett más közlésformát alkalmaz, amelyben rövidítheti szereplője szavait, s amely egyúttal arra is lehetőséget ad, hogy a rövidítésből stiláris többlet szülessen: Miska tárgyilagos figyelmeztetése a pozór bombasztikus stílusának üres kongású töltelékelemévé válik.

A levél tónusa imponált Gyulának: ó, igen, ő tudja, mi a kötelessége! Gyulának általában imponált Miska, s egyik ambíciója volt a miskai becsületesség; ó, igen, ő tudja,

mi a kötelessége! Nevet adni az asszonynak, aki kompromittált; a gyermeknek, aki születni fog! A legközelebbi hajóval indulnak! Fiumében rögtön megesküsznek! Őt nem kell emlékeztetni a kötelességére! (136.)

Az író úgy rövidít, hogy az egyféle interpretálásnak is minősül, amely az ennek megfelelő stilisztikai-esztétikai hatást kelti. A szabad függő beszéd síkján megtaláljuk, mit mondott Gyula, s azt is, mi a véleménye az írónak' — az auktorialis sikot a végtelenig terjesztve — a közönségnek a szólások puffogatásáról. A szereplő szavainál lényegesebb az implicit mondanivaló, az a hatás, amelyet a szavaival kivált: lenéző mosoly, ironia, gúny. Ezzel az eljárással többször találkozunk a regényben. Sőt hírharangja, Juli néni meséli el Erzsinek a gyilkosságot, Erzsi továbbítja Nellinek, mit mondott Juli néni, átszűrve saját exaltált, romantikus, élményhajhászó fantáziáján:

Egy pillanatra elfoglalta lelkét az események romantikája. Ó istenem! Egy betörés Sótón, egy rablógyilkosság, aminek az áldozata náluk vacsorázott tegnapelőtt, s fekete szakállú gyilkos, mint az angol regényekben! [...] mert mit is lehetett elrabolni szegény Lacitól? S ekkor felcsillan a legenda, melynek elég volt egy nap megszületnie, s mely túléli hősei életét. A hír nőtt már, mint bogarak a hullán, s tüneményes összeg birtokosának tűnt fel szegény Laci. De hát ki tudhatta ezt [...] ; mert igazán, ki is tudhatta, hogy Laci éppen ez éjjelen gazdag ember? (71.)

Babits nem tartja érdemesnek Erzsit vagy Juli nénit szó szerint idézve egyenes beszédben elmondani a keringő pletykát, nem az az érdekes, ki mit mond. Egy valami lényeges: romantikusan felduzzadtak a rablógyilkosságról szállongó hírek, s a Juli néni-félék legendákat tudnak, ezeket az Erzsi-féle széplelkek tovább színezik. A szabad függő beszéd stílushatása ilyen alkalmazásban az egyenes beszéd fölé nő.

Megállapításunk igazolását keressük a következő részletben: Erzsi egyetlen alkalmat sem szalaszt el, amikor sérelmét a világ elé viheti, s kedvére szidhatja a „hűtlen és léha férfiúnem”-et. Már-már sablonossá váló szövegének „összefoglalóját” adja Babits az alábbi módon:

Különben Erzsi nem tisztelte a gyermekek és a papok mindig tisztelendő füleit, s a célzások nem is voltak egész óvatlanok. Erzsi tajtékzott a hűtlen és léha férfiúnem ellen, azon nők ellen is, kik behódolnak a férfiú-csábnak; ó, ha szerelmetlen s ölelést nem ismervé hajtának ágakat, mint a virágok! Gyermeki ártatlanság s papi egyedültség! [...] — Mindnyájan elrothadunk — mondta —, és hogyan születünk?! Ó, jobb lett volna sohase születni! (141.)

Az idézet második része, Erzsi szavai egyenes beszédben, igazolják az író, „megérte”, hogy rövidítsen. A szövegrész explicit tartalma nyilvánvalóan másodlagos, s az kerül előtérbe, ami mögötte van, a színadiasság, regényekből ellesett érzélgősség, a póz, ami gúnyos mosolyt fakaszt. Az írói döntés szerint nem az explicit fontos, ezért mellőzi Erzsi közvetlen megszólaltatását, hanem az implicit mondanivaló, s ennek kifejezésére pedig kiválóan alkalmas a több síkot átfogó szabad függő beszéd.

b) A rövidítő, sűrítő, tartalmilag és hangulatilag tömörítő erő a múltbeli események visszajátszásának rendkívüli stilisztikai hatású eszközévé teszi a szabad függő beszédet. E közlésmóddal az író nem részletezi a történeteket, a szereplő-szemtanú sem elejétől végig meséli el, csakis azt eleveníti föl, ami a jelen szempontjából tartalmi vagy hangulati kötődése révén lényeges. A szabad függő beszédre jellemző szaggatott stílussal inkább csak jelzéseket ad, amelyek a szereplőben, a hallgatóban felidézik a velük kapcsolatos múltbeli eseménysort. Az író e közlési módban nem tartja követendő szempontnak

az időrendet, hiszen inkább azért tér vissza a régen történetekre, hogy érzékeltesse, miért kalandozik hőse a múltba, mi az, ami most kiváltotta benne a rég letűnt események hangulatát, miért nem feledheti azokat, hogyan viszonyul a szereplő, az író, az olvasó a múltbeli történésekhez. Így idézi föl és pergeti le mintegy belső képernyőn Döme bácsi egész életét, pontosabban életének mérföldközszerű mozzanatait egy hangulat kapcsán, ami Imruska szemlélése közben lesz úrrá rajta:

Döme pedig nézte a kisfiút, aki annyira hasonlított letűnt anyjához; nézte, hogy áll ott, fölfegyverezve, mintegy az életre, kis vitéz, kis vadász! Nem volt egyébként meglegedve vele! Szerette volna vadabbnak látni, pajkosabbnak, nagy szemeinek tekintete, melyben nem értette a rejtett borzalmat, zavarba ejtette. Már-már beszélni sem tudott vele, mint azelőtt, kiöntve vén szívének lelkesedéseit s senkitől sem méltányolt düheit ez ártatlan hallgató előtt; most már szinte valahogy attól félt, hogy a gyermek megérzi az ő öreg naívságát... . . . Elcsüggedt, s a maga régi gyermekkorra jutott az eszébe, vad és durva gyermekkorra, az idők szemetesládájában, s oly síváran! Sőt föl-vibrált az egész élete, az élet e kis katonáját látva: a maga dicső katonasága Magyarországiért, mely, íme, elbukott, s ma osztrák provincia! Stanci, akivel húsz évig vártak egymásra, s aki aztán beteges asszony lett és meghalt! S az ő fia, Ákos, akit a nők tettek tönkre!... És egyedül maradt öregségében, mint a leszedett ág... míg meg nem jelent a kertjében Nelli... és ez a kisfiú, aki most itt van még, utolsó emlékeknek, és akivel nem tud mit beszélni, oly zavaró tekintettel néz rá nagy, szép szeme, mely mintha csak a haszontalan anyja szeme volna... ” (144).

A Döme bácsi lelkében fölsejdlő hangulat a múlt kvintesszenciájává lesz. Úgy tűnik, mindaz, ami valaha is történt vele az életben, a gyermek szemének, arcvonásainak szemlélése közben egyetlen hangulattá — csöndes rezignációvá — ötvöződik.

E közlésmódnak szimultaneitást idéző stílushatását jövőbeli, tervezett események rövidített reprodukálásakor is mérhetjük:

Az első éjszakát, mihelyt egyedül maradt a rózsatapétájú hotelszobában, avval¹ töltötte, hogy anyjához hosszú leveleket fogalmazott, amiket megint elégetett. Ő, nem, inkább hazudik — gondolta —, pénzt kér Gyulától valami selymekre, s az autodafé füstjében, e nászszoba rózsás tapétái között kavargott a selymes hazugság terve, s előkerült a menetrend, amit még Dombóvárott vettek. Vajon mennyibe kerülhet az út Gádorosig? Semmi más, csak az út... koplal egész úton... És micsoda út ez? Hol kell átszállni? Mikor indul? Éji út... istenem! És hogy jut ki az állomásig? Mit mond? Kit kérdez? Ferrovia... — és előkerült a bedekker térképe, német és olasz szavak, kanyargó síkátorok, melyek közt hiába iparkodott magát kiismerni... (135).

Nelli kétségbeesett kapkodása, riadozása az éji úttól, azok sopánkodása, akik féltik az egyedül utazó magányos nőt, szaggatott félmondatos jelzések arról, hogyan készül a hősnő a szököésre, a szövegrész implicit tartalmára hívják föl a figyelmet: Nelli tehetetlenségére.

Elemzésünk során igyekeztünk bizonyítani, hogy a többsíkúságra épülő közlésmód — a benne rejlő szimultán stílushatás révén — különböző irányból érkező reflexiók azonnali és egyidejű reagálására ad módot. E sajátos stilisztikai-esztétikai hatás miatt a szabad függő beszédet az impresszionista prózastílus egyik jellemzőjeként tarthatjuk számon.

K ö n y v é s z e t

Bartha János—Horváth Tibor—J. Nagy Mária—Szabó Zoltán: Kis magyar stilisztika. Szerk. Szabó Zoltán. Bukarest, 1969.

Benedek Marcell: Babits Mihály. Budapest, 1969.

- Herczeg Gyula: *Lo stile indiretto libero in italiano*. Firenze, 1961. Uő.: Móricz Zsigmond stílusa. Stilisztikai tanulmányok. Budapest, 1961. 240–329.
- Horváth Mária: *A nyelvi formák szerepe Kosztolányi prózájában*. Stilisztikai tanulmányok. Budapest, 1961. 330–401.
- Kardos Pál: *Babits Mihály*. Budapest, 1972.
- Marguerite Lips: *Le style indirect libre*. Genova, 1923.
- T. Lovas Rózsa: *A magyar impresszionista költészet stílusformái*. MNyTK. 72. Budapest, 1944. *A magyar széppróza a Nyugat stílusforradalma után*. Stilisztikai tanulmányok. Budapest, 1961. 195–239.
- Mihaela Mancas: *Stilul indirect liber in româna literară*. Bucuresti, 1972.
- J. Soltész Katalin: *Babits Mihály költői nyelve*. Budapest, 1965.

Murvai Olga

Szürrealisztikus képek Krúdynak „A helyettes halott” című novellájában

Krúdy Gyulának, irodalmunk sajátos egyéniségének alkotásai közül általában az első érett írói periódust jelentő, 1911 és 1918 közötti, nosztalgikus-ironikus-impresszionisztikus stílusú Szindbád-korszak termékei ismertek (Szindbád-novellák, A vörös postakocsi stb.). Jelentősek azonban a másik, szintén klasszikusnak nevezhető, kettős színezetű szakasznak, az 1919-ben született, összetett stílusú regénnyel, az „Asszonyások díja”-val induló periódusnak a darabjai is.

Az 1919 utáni Krúdy-pályán egy sajátos, fokozatosan erősödő realista tendencia (Hét bagoly, Őszi versenyek, Valakit elvisz az ördög, Boldogult úrfikoromban, Az élet álom) és egy szürrealisztikus vonal (A helyettes halott, Álmoskönyv, Mit látott Vak Béla szerelemben és bánatban, Purgatórium) jelentkezik.

A szürrealista jellegűnek minősített Krúdy-művek alaptónusa — mint ahogy az író stílusának és egész prózájának szinte minden egyes vívmánya — a kortársi világ- és magyar irodalomtól függetlenül formálódott s alakult ki. Külföldön a szürrealista mozgalom a 20-as évek első felében bontakozott ki (l. Bajomi Lázár Endre: *A szürrealizmus története*. In: *A szürrealizmus*. Gondolat, Bp., 1968. 33 és 40), nálunk ez a kibontakozás a 20-as évek másik felére esett (vö. Bori Imre: *A szürrealizmus ideje*. A magyar szürrealizmus irodalma. Forum, Újvidék, 1970. 22). Így az utóbb említett, zömében az 1910-es és 20-as évek fordulóján írt Krúdy-alkotásokat — a magyar prózatörténetbe helyezve — tulajdonképpen preszürrealistának nevezhetjük (Kristó Nagy István: *Utószó*. K. Gy.: *Régi pesti históriák*. Magvető, Bp., 1967. 717; Bori i. m. 268). A romanticizmus és a szürrealizmus alapját adó életérzés rokonságából (Bajomi Lázár i. m. 13) következik, hogy irodalmi előzményekre mégis utalhatunk: a most tárgyalandó Krúdy-alkotások asszociációzuhatagára az ifjúkori olvasmányok romantikus-kísérteties képvilága is hatott. Bármennyire élt is tovább az íróban E. T. A. Hoffmann, Sue s a többiek atmoszférája, szürrealista (pontosabban preszürrealista) jellegű alkotásainak látomásai, merész képzettársításai (Kemény Gábor: *Krúdy képalkotása*. Akadémiai, Bp., 1974. 4 és 100) a századelő társadalmi és Krúdy magánéleti problémáiban gyökereznek. (Más kérdés az, hogy Freud tanainak hatásával is számolnunk kell.)

„A helyettes halott” c. novella születése körüli években Krúdy írói világát a háborús csömör, a Tanácsköztársaság bukása utáni megrendülés, üldöztetés, anyagi nélkülözés, az ellenforradalom sötétsége, a környezettől való elidegenedés, az első házasság megromlásától táplált s a második házasság ellenére is létező magányérzet, az éjszakázás, egészségromboló szenvedélyek űzése, a lappangó betegség (amely a 20-as évek végén idegösszeomláshoz vezet), az öregedés érzése (erre utalás a novellában: „Talán negyvenesztendő volt s az étlettel leszámolt...” [10]¹) határozza meg.

Mindez arra kényszeríti az író, hogy ismételtelen elforduljon a külvilágtól, a valóságtól. Most már azonban a megszépült múlt, az emlékekhez sem tud menekülni (mint a Szindbád-novellákban), így hát maradnak a gyötrő érzések, a lidérces álmok, a szorongásos látomások. „De a pszichoanalízis a tudatalatti feltárásával vajmi kevés vigasztalást nyújthatott: az ember ösztönéletében és álmaiban ugyanazzal a zűrzavarral találta magát szemben, mint a külvilágban” (Barta András: Az álomlátó Krúdy. Utószó. K. Gy.: Álmoskönyv. Magvető, Bp., 1966. 577).

Ezen út megjárásának egyik dokumentuma „A helyettes halott”, ez a már címében is bizarr hatású novella. (Eredetileg, 1919-ben a Mikszáth Almanachban és legutóbb, az Alföld 1973/10. számában „A helyettes halott”, másutt, az 1920-as kiadású, „A betyár álma — Kleofásné kakasa és más elbeszélések” könyvben, valamint az 1924-es, „N. N. — A betyár álma” kiadványban pedig „Az akasztott ember” címen jelent meg.)

A kisepikai alkotás groteszk motívumokkal tagolt, rövid, kerek cselekményét látszólag egy szokatlan szerelmi história adja. Szerecsenfő Szerafin után „négykézláb szaladnak” a megigézett, szenvedő, féltékeny férfiak. „Szép volt ez a lovagi torna Szerecsenfőért, kopjavitéssel és róka-furfanggal harcolni, mindig vívóállásban lenni és fél szemmel aludni, gyötrődni érzésektől, amelyek eddig tán egy öngyilkosé voltak, aki nem bírt el az éhes csókakkal; és szenvedni a nőért, mint a rótszakállú, cirkuszlónyugalmasságú, meglelt férfiak, ha egyszer egy kontyszalagot találnak az élet őszi mezején, a madár-ijesztőre kötözve s azt képzelik vala, hogy ez a jeladás az élet újból való megkezdéséhez” (8).

A Szerafintól elkápráztatott és megkínzott emberek szeretnének megszabadulni a szenvedélytől, és elhatározzák, hogy megölik a lányt. Először a Bohóc próbálkozik. Idegen városokba vándorol, hogy mutatványaival új nők ismeretségére téve szert felejtse el Szerafint. Ez azonban nem sikerül, így hát maga ellen fordul: a „folyton Szerafin után szaglászó”, nagy, mutatványos orrát egy konyhakéssel lemetszi (9).

A nyugodalmas öregségét elvesztő, a legtitkosabb érzelmeit világba kiáltó Költő is megpróbál menekülni Szerafintól, mert a fiatal nő „lelőcsolta a tűzhelyet, amelyen csendesén rotyogott fazekában a világmegvetés, a csizmás bölcsesség és a nadrágszíjon lógó önzés” (9). „Pedig joga van az öregségnek... — mondja a Költő —, de mégis meg kell halni Szerafinnak, mert elvette ágyamból a keserű diófafeleleket! [bekezdés] Az öregember ezután kivette a szívét és feldarabolta a Bohóc konyhakésével... vagdalta a szívét, mint egy eszeveszett mészáros hűtlen kedvese húsát” (9).

Az önmagát érzéketlenítő Bohóc és Költő után a történetet elmondó főszereplőre is az a sors vár, hogy Szerecsenfő kisasszony iránti vonzalmának

¹ Itt és a továbbiakban a szám az Alföld 1973/10. számából vett idézetek előfordulási helyét, a lapszámot jelzi.

áldozata legyen: „Fájt, mint a kés, hogy nekem boldognak kell lennem Szerafin csókját epedve, Szerafin ölelését kapva hercegnek kell érezni magam e nyomorék koldusok között. De én mégis boldogtalan voltam, mert meg kellett ölnöm Szerafint, különben ő ölné meg, mint barátaimat” (9).

A vívódó szerelmes visszaküldi a gyűrűt a lánynak, de másnap mégsem tud ellenállni annak, hogy kedvesével a Varjú erdőbe, a sok-sok „boldog óra” színhelyére kiránduljon (10). Az erdei vendéglőben egy negyvenesztendős, a boldog ifjúkor után öreggé görnyedt, az élettel leszámolt és a halálba induló férfival találkoznak (11). A „látomány” Szerafin hódolójának figyelmét ismét saját sorsára tereli:

„— Meg kell halnom, Szerecsenfő!

Szerafin csendesen rám vetette a szemét.

— Ha mindenáron akarod... — felelt bizonytalanul. — Már nincs többé erőm téged visszatartani az életben. Az idegeim elhagytak, az akaratom felmorzsolódott halni vágyásodon. Ígérem, megsiratlak, többet már nem tehetek érted.

Ezek a szavak voltak azok, amelyektől mindig rettegtem Szerafinnal való szerelmem éveiben. A búcsú, a belenyugvás, a lemondás csendes szavai. Ezekről riadoztam fel éjszaka, mintha a viharban eltévedt madarak zörgették volna meg ablakomat. Ezek a szavak bujdosztak a párnámba, amelyre fáradt fejem lehajtottam. Magános sétáimon ezt kiáltotta utánam a szél, mint egy csúfolódó utcagyerek:

— Meg kell halnod!” (12).

Mégis sikerül megmenekülnie, mert a végzetes szerelem miatti „ön-hóhérolást” abszurd módon átjátssza a vendéglőből eltávozott és öngyilkossá lett alakra, a „helyettes halott”ra. A helyettes azonban tulajdonképpen ő maga („Az én hátam ment ott a sír felé...” [11]²), mint ahogy a Bohóc s a Költő is az („cimboráim..., *legbelsőbb barátaim*..., a *lelkemből való* társak...” [12]). A Bohóc, a Költő, a „helyettes halott” és az, aki a novella végén életben marad, valójában az önvallomást tevő, önmagával szembenéző író énjének részei. Szerecsenfő Szerafin pedig — miután a varázsszal, a szenvedéllyel, a kéjt és kint jelentő szerelemmel metaforikusan azonosul — az emberi élet, a harccal járó sors szimbólumává értékelődik („[Szerafin] füle mellett kibontott haja... az *életet jelképezte*” [10]; „Hűvösen és fázva néztem Szerafinra, sorsomra” [12]). Így a cselekmény primer szintje mögött az élet és a halál, a boldogság és a boldogtalanság, az ifjúság és az öregség kérdésköre, a létezésnek Krúdytól felvetett problematikája húzódik meg.

A szerelmi motívum mellett más vonatkozásokat is tartalmazó történetnek ez a mondanivalót hordozó metaforikus strukturáltsága az egyébként egyenes vonalú, elágazásoktól mentes, csattanóval lezárt cselekmény szerkezeti felépítéséből (a síkok, az ébrenlét s az álom állandó váltogatásából, az áttűnésekből) és a novella képvilágából, a nyelvi-képi kifejezéseinek szövevényéből (többek között az én-részek szinekdochés megszerkesztéséből, Szerafin szimbólumának válásából) következik. Ezeknek a szürrealista alkotásra egyáltalán nem jellemző összefüggéseknek létrehozása azonban nem is annyira az írói tudatosságnak, mint az ösztönösségnek az eredménye. Erre éppen a képek, a néhol illogikus és minden értelmet nélkülöző, de érzelmi-hangulati szinten valamit mégiscsak sejtető képi kifejezések szolgálnak bizonyítékként. Pél-

² A kiemelés itt és a továbbiakban is tőlünk származik.

dául a következő idézetben szereplő orr — vadgesztenye csere, amely fantasz-tikumok víziós környezetében hirtelen, véletlenszerűen jelentkező, a tudattól eredetileg talán nem is ellenőrzött képzettársítás, első látásra szélsőséges szürrealistákat idéző, különöc, üres írói játéknak tűnik:

„ — ... Most végre holttest lettem és többé semmi sem akadályoz meg, hogy nagy, mutatványos orromat levágjam, amellyel folyton Szerafin után szaglászódtam.

Szólt a Bohóc és egy nagy konyhakéssel lemetszette orrát.

— Boldog vagyok, nem érzem többé Szerafint — mondta, amikor zsebre vágta nagy orrát.

Darabig csendes irigykedéssel néztük barátunkat, aki emígy megszabadult a varázslattól. Bizonyosan tüskés *vadgesztenye* nő majd az orra helyén, amely zöld lesz és titoktartóan őrizi a belsejét” (9). — A „vadgesztenye” azonban a novellának a továbbolvasás során élénk táru-ló motívumvilágában — különösen a szívét feldaraboló Költő megjelenítése után érezhetően — funkcionálni kezd: a szenvedély elől menekülő ember menedékvé válik.

A szerepnyerés folyamatát nyelvi-stilisztikai szempontból a következőképpen rekonstruálhatjuk:

A „vadgesztenye” kifejezés előbb (1) k ö z n y e l v i j e l e n t é s b e n szerepel, de az adott szöveggörnyezetbe való, szokatlannak tűnő helyezése a köznyelvitől eltérő jelentést tételez fel; majd (2) m e t a f o r á s színezetet nyer (bár vadgesztenye — orr azonosításról nem beszélhetünk), és m e g s z e m é l y e s í t é s e s árnyalatot is kap („titoktartóan őrizi”). És végül (3) — a későbbi előfordulás („a zöld orrú Bohóc” [9]) révén is — j e l k é p s z e r ű lesz, az ember önmagára erőszakolt érzéketlenségének, ézelemmentességének s z i m b o l i k u s jelentését indukálja.

A folyamat azonban nem ilyen kézenfekvő s egyértelmű, pontosabban: a teljesen érthetővé válás bizonyos kétségeket hagy maga után. Itt a szürrealista nyelvi kép szemantikai problémája merül föl. Az mindenképpen érezhető, hogy a „vadgesztenye” képpé (természetesen: nyelvi képpé) erősödik. Ebben az esetben a képben az elhalványuló állandó (= köznyelvi) jelentés mellett fel kellene bukkannia az alkalmi jelentésnek. Csakhogy a nyelvi kép két eleme, a kifejezendő (az alkalmi jelentés) és a kifejező (az alkalmi jelentés hordozója) közötti távolság igen nagy, a kép mintegy a kifejezővel azonosul, és mögötte a kifejezendőt megtalálni nem, csak találgatni, sejteni lehet.

Ezért problémás általában annak megállapítása, hogy tulajdonképpen milyen képtípusról (a „vadgesztenye” esetében metaforáról vagy szimbólumról) van szó. Az író akár ösztönösen, akár tudatosan olyan félig kész képet alkot, amelyben az egyes képtípusok határvonalai elmosódnak, s az olvasóra bíz-a a kép egészé, teljessé tételét. Ezt a nyelvi jelenséget nevezzük szürrealista képi kifejezésnek.

Természetesen minden műalkotás a műélvezés során teljesedik ki, a szürrealista nyelvi kép azonban túlzott mértékben épít az olvasóra. Sőt egyeseknél az érthetőség pontjától az érezhetőség, a sejtethetőség pontján át a végletig: az érthetelenségig és az értelmetlenségig juthat el (vö. Bajomi Lázár i. m. 132 — 3). Ezen a ponton meg is szűnik kép lenni, s a nyelv elemeinek a nyelvi törvények önkényes megszégéséből eredő, kaotikus halmazává, a szavaknak olyan üres játékává válik, amely az olvasóra bíz-a, bogozzon ki belőle, amit tud, amit akar. A nyelvnek ez a szélsőséges, valójában nyelvelles felfogása éppenséggel a lényegétől, funkciójától fosztja meg a nyelvet: a

közléstől, az emberi érintkezés lehetőségétől. S ez már nem műalkotás, nem művészet.

Krúdy — mint a „vadgesztenye”-asszociáció is bizonyítja — „szelíd” szürrealista. Képeiben a sejthetőség határáig megy el, és legmerészebb képeiben is a kifejező mögött halványan feldereng a kifejezendő. Nyelvi-képi kifejezéseit nem az értelmetlenség, hanem inkább a többértelműség, továbbá a bonyolult áttételesség és a belemagyarázás veszélyével bizonyos mértékig mégiscsak fenyegető sugallatszerűség jellemzi.

A fojtó légkörű novella képvilágát a meghökkentő metaforák és metaforás árnyalatú kifejezések uralják. Gyakran találkozunk racionális úton meg nem fejthető, csak a mélylélektan felől megközelíthető képekkel: „... gyötrődni érzésektől, amelyek eddig tán egy öngyilkosé voltak, aki nem bírt el az *éhes csókakkal* [‘marcangoló szenvedélyekkel’]...” (8); „[Szerafin] a megelégedett énekes *madárkákat* [‘a megelégedettség, a nyugalom érzéseit’] elriasztotta vállunkról...” (8); „De mégis meg kell halni Szerafinnak, mert elvette ágyamból a *keserű diófaleveleket* [‘a nyugodt éjszakákat’]” (9).

Másutt a kitapintható oksági összefüggés jelentkezésével csökken ugyan a kifejező és a kifejezendő távolsága, de az azonosítás többé-kevésbé bizarr ötleten alapszik: „*csizmás* [‘paraszti, népies’] bölcsesség” (9); „A szeméből *kikönyökölt* [‘erősen meglátszott’] a sok álmatlan éjszaka” (10); „... a forró ölelések helyén nem maradt más csak kietlen avar... Öregemberek és öregasszonyok *avarja* [‘szenvedélytelenné, érzelemmentessé, érzéketlenné válása’]” (11).

Több helyütt erotikus tartalmat hordoznak, az ösztönök lelki megnyilvánulásait fejezik ki a metaforák: „[A Költő] vén *vadkan* volt, aki még nem vesztette el agyarád, s minden *fát* tövestől akart felfordítani, amelynek *lombja* megsimogatta Szerafint” (9); „[A Költő] vén *bakkecske* lett, aki mekegve kéri *fűvét* a kertészlánynak” (9). A halálnak „legnagyobb bál”-ként való említése (12) a bajban levő embernek egyrészt kesernyésen józan humora, másrészt morbid megnyilatkozása.

A szürrealisztikus képek árnyékában meghúzódik egy-két halványabb tónusú, Krúdy „nosztalgikus” stílusára emlékeztető kifejezés is. Például: „az élet őszi *mezején*” (8); „az élet lakomázó *asztalánál*” (8); „[Szerafin] nevében benne volt az *ősz* és a *tavas*z, a szomorúság és a vidámság” (11). Ezek azonban nem bontják meg a novella szemléleti-hangulati egységét, sőt a szöveggörnyezethez idomulnak.

„A helyettes halott” megsemmélyesítése nem az elmosódottság (l. Szindbád), nem is a mozdulatlanság (l. Asszonyok díja), hanem a kísértetiesség érzetét keltik. Az antropomorf elemek az embernek nem a megszokott, hétköznapias, baráti környezetét illusztrálják, nem lesznek társaivá a magányában, hanem szorongásait fokozzák: „... a mezőn felejtett *madár-íjesztők vad éneket fújnak* az őszi éjszakában” (8); „... csak a *pókfonál* volt már *részeg*” (8); „A *má*mor még az ágyam szélén *üldögélt*...” (10); „Az *árnyék*, amely helyemen maradt, már *nem tud sikoltani*” (11).

Mind a megszemélyesített fogalmak (patkányok, szédületek, fellegek, madáríjesztők, mámor, árnyék stb.), mind a megszemélyesítő vonások, cselekvések, sajátságok (tévedt, harsogott, csalódott, alattomos, szomorú, bujdostak, gáncsot vetettek, részeg stb.) olyan kevésbé vonzó jelentésű, kellemetlen hatású szóképzeti elemekre épülnek, amelyek a nyomasztó sorssal küszködő, a haláltól féltő ember lelki tusáját adekvátan fejezik ki.

Erről a viaskodásról próbál tudósítani az egyébként kevés m e t o n i m i k u s kép: a „gyilkosság” és a ’gyilkos’ metonímiás (9), a „lábszár” és az ’öngyilkos’ szinekdochés (12) cseréje, az embert művészi síkon helyettesítő testrészek, a kéz és a hát kísértetiesen ismétlődő felvillanása is. Egy sajátos szinekdochés láncolat (a levágott orr = a Bohóc = a novella énje, azaz egyes szám első személyben megnyilatkozó főszereplője; a feldarabolt szív = a Költő = a novella énje; a megrokkant hát = az öngyilkos = a novella énje) viszont — az első lépcsőfoknak szadista, a másodiknak tudathasadásos vonatkozásait leszámítva — a rendszerszerűség miatt nem nevezhető szürrealista jelenségnek.

Ugyanakkor ennek a szinekdochés láncolatnak az elemei — kiszakadva a vázolt összefüggésből — önálló életre kelnek, és s z i m b o l i k u s jelentést sugallnak. A Bohócban a látványosabb, mutatványosabb, a Költőben pedig a tartalmasabb művészet szimbólumát láthatjuk. Az érzetet kereső, szenvedélyt közvetítő orr levágása, az érzelmet hordozó szív feldarabolása, a hát megrokkannása és különválása („Vajon nem az én közönyös ifjúságomat példázza ez a hát...” [11]) pedig azt fejezi ki, hogy az ember már nemcsak a külvilágtól, hanem önmagától is elidegenedett. (A korra jellemző irracionális képhasználatról l. Kemény i. m. 91–5.)

A pesszimizmusról árulkodó dekadens erők: a félhalottak, halottak apokalipszisének elkerülnek a hegedülő diákok (10) és a vak kintornás (10), akik az életet jelképezik („az élet... szerelmesei” [12]).

A novella titokzatosságát, rejtett értelműségét nagyrészt ezek a most vizsgált képek okozzák, amelyek a metaforától („énekes madárkák” [8]; „vadgesztenye” [9]; sors-Szerafin [12]) vagy a szinekdochétól (a Bohóc [8–9]; a feldarabolt szív [9]) közelítenek a szimbólum felé. A sejtelmesség, a nyelvi-képi kifejezések összemosódottsága mellett főként az teszi szürrealista jellegűvé „A helyettes halott” szimbólumszerű elemeit, hogy a megszokott dolgok, tárgyak, élőlények (vadgesztenye, diófalevél, madár, orr, szív, hát, bohóc, diák, verklis) szokatlan szerepet és különös jelentőséget kapnak (vö. Bajomi Lázár i. m. 97; Bori i. m. 75).

A tárgyak megkülönböztetett képi alkalmazására a sajátos t á r g y i a s í t á s o k is felhívják a figyelmet. Például: „... az *ellágyulást* a háztetőre dobtuk...” (8); „[Szerafin] szemünkbe *pottyantotta lényét*...” (8); „Meddő dolog volt *megrakni* a tarisznyámat... asszonyok *szagával*” (8); „nadrág-szíjon lógó *önzés*” (9).

A képelemek furcsa társulásai adják a h a s o n l a t o k vázát is, amelyek a normális emberi kapcsolatoknak a feszültséget, szorongást keltő, már-már örületet okozó szétrocsolódásáról tanúskodnak: „[A Költő] vagdalta a szívét, mint egy eszeveszett mészáros hűtlen kedves húsát” (9); „A mámor még az ágyam szélén üldögélt, mint egy halottvirrasztó” (10); „[Az ember] egyedül üldögélt... *koporsószeget módjára kopogó vadgesztenyék* és csalódott lombok alatt” (10); „... megnézegettük... [a] *szívfájdalom módjára könnyű ködben* remegő erdei virágokat” (10).

A tartalmi, jelentésbeli síkon egymástól távol álló hasonló és hasonlított viszonyának szürrealisztikus kisugárzását fokozzák a formai, grammatikai szempontból be nem fejezett hasonlatok, a „vágott mondatok” (Harsányi Zoltán: Stíluselemzés III., 1971. 152): „[Szerafin] szemünkbe pottyantotta lényét, *mint a fecske fészekéből*” (8); „Fájt, *mint a kés*, hogy nekem boldognak kell lennem Szerafin csókját epedve” (9); „... engedelmeskedtem [Szerafinnak], *mint az állatszeliédítőnek*” (10).

Néhol a formai ismertetőjegyek teljesen hiányoznak, és a tartalmi összefüggés utal a hasonlat jellegre. Például: „...gyötrődni érzésektől, amelyek eddig tán egy öngyilkosé voltak’ (8) → ’gyötrődni olyan érzésektől, mint amilyenek egy öngyilkoséi lehettek’; „[Az ember] kedve a földön ugrált együtt a verebekével” (10) → ’az ember kedve olyan volt, mint a földön fázósan ugráló verebeké’. Ezeket a transzformálás útján lokalizálható képeket „lap-pangó” hasonlatoknak nevezzük.

A mondanivaló „elrejtettségének” mértéke igen nagy a körülírásokban, amelyek sokszor mesterkelten metaforikusak: „De hiába álltam tótágast vén asszonyok s fiatal nők előtt...” (8) → ’hiába udvaroltam’; „A szívemből csak az ő illata áramlott felém...” (8) → ’csak rá gondoltam’; „A földhöz vágatta velem azt a fétist, amelyet egész ifjúságomon át kezemből ki nem engedtem, a hazugság kis bálványát” (9) → ’igazmondásra készítetett’; „A szájam szélére ültetem a szívem barlangjaiban lakó piciny emberkéket” (9) → ’kikiáltom érzelmeimet’.

Gyakoriak még a jelzőátvetéses metatézisek („a férfiak szenvedő, féltékeny... halántéka” a ’szenvedő, féltékeny férfiak... halántéka’ helyett [8]), a logikai inverziók („az örvénylő szédületek” esetében nem a szédület örvénylik, hanem az emberre jön rá az örvénylés érzete [9]) és a víziók (a Bohóc és a Költő „önérzéketlenítése” [8–9]; a háttal kapcsolatos látomás [11]; az akasztott ember látománya [12]). Tulajdonképpen az egész novella egy kiélezett, szorongásos vízió. Az álomszerűség „A helyettes halott”-ban is jelentős szerepet kap, mint a Szindbádban, csak hogy ott az álom szelíd hangulatisága, elmosódottsága, itt pedig látomásszerűsége dominál.

Hogy mennyire az „introvertált, kórosan befelé forduló állapot” (Bajomi Lázár i. m. 13) határozza meg a novella világát, az a „szubjektívebb” nyelvi-képi kifejezések előtérbe kerülését jelző statisztikai adatokból is kiolvasható:

1. metafora	29,4%
2. hasonlat	19,7%
3. megszemélyesítés	13,8%
4. szinekdoché	9,6%
5–6. szimbólum, körülírás	5,9–5,9%
7–9. metonímia, metatézis, vízió	3,2–3,2%
10. logikai inverzió	2,8%
11. szokatlan szóhasználat	1,9%
12. szinesztézia	1,4%
13–15. allegória, eufemizmus, nyelvi kontraszt	0,0–0,0%.

A korábbi alkotásokhoz viszonyítva jelentősen megnőtt a metaforás, a szimbólumszerű és a víziós képek száma. Kisebb szerepet játszanak a hasonlatok, a megszemélyesítések és a metonimikus nyelvi-képi kifejezések. A kifejező és kifejezendő logikus megfelelésére épülő allegória és az amelioratív funkciójú eufemizmus — éppen mert természeténél fogva idegen az adott novella illogikusnak, kaotikusnak tűnő képhalmazától és drasztikus-katasztrofális hangoltságától — nem fordul elő „A helyettes halott”-ban.

A Krúdy-prózában jobbra jelenségek ábrázolására szolgáló megszemélyesítések, amelyek a Szindbádban — gyakoriságuk révén — az embernek és a tájnak a szubjektív emlékezésben való egybeolvadását segítették

elő, de az Asszonyosságok díjában már az ember és a külvilág harmonikus kapcsolatának a jelenségek objektív leírásával való megtalálását eredményezték, itt, ahol a „belvilág” a külvilág fölébe nő, kisebb feladatot kapnak. Az író nem ruházza fel emberi vonásokkal a környezetét, nem kerül vele kapcsolatba, hanem távolodik, elidegenedik tőle.

Hasonló a helyzet a metonimikus képekkel is, amelyeknek csökkenését az ilyen jellegű nyelvi-képi kifejezéseknek a környezettel ábrázoló, valamint az összefüggésekre rámutató funkciója és a novella atmoszférája közti ellentét okolja meg.

Mindezeknek megfelelően a „benső” indíttatású nyelvi-képi kifejezések, a metaforák kerülnek uralomra. Metaforikus lesz a körülírás, sőt — az elemek egybeszerkesztettsége miatt — a „lappangó” hasonlatban is észrevehető bizonyos azonosítási tendencia. „A helyettes halott” metaforái azonban nem teljes azonosítások, nem igazi névátvitelek (pl. „éhes csókák” → ’marcangoló szenvedélyek’ [8]). Az alapot, amely az azonosítónak és a szöveggörnyezet segítségével felfedezni vélt azonosítottnak az összekapcsolására szolgál, konkrétan nem is igen lehet meghatározni. Legtöbbször csupán általánosan — a novella pesszimista alaphangoltságára, a démoni erők nyomasztó hatására hivatkozva — lehet utalni a képet alkotó két elem kapcsolatára.

A metaforákat titokzatosságuk a szintén nem igazi szimbólumok, inkább csak szimbólumszerű kifejezések sejtelmessége felé közelíti. A titokzatos metaforák, a sejtelmes szimbólumok — a kísérteties víziókkal társulva — közvetítik aztán az olvasónak az író gondolatvilágát és a novella jelezte művészet lényegét. Megszűnt az ember és környezete közti egyensúlynak még a látszata is, az atomizálódott lélek tükrében részeire bomlott a külvilág is. Ebben a dimenziótlan kavargásban azonban a rendeltetésüktől, kapcsolataiktól megfosztott elemek mégsem kerülhetik el egymást, összecsapódnak (mint például a vadgesztenye és a Bohóc esetében is láthattuk), s ennek vetületeként az egymásra zúduló nyelvi-képi kifejezések sem összefüggéstelenek.

Itt felvetődik a spontaneitás és a műgond viszonyának kérdésköre. A szürrealizmust — bármennyire az automatizmus művészetének tekintik is — az ösztönösség nem kizárólagosan jellemzi. A szürrealista tudatosan is megszüllheti jellegzetes képeit, szándékosan is teremthet káoszt. A Krúdy-novella szemléleti-hangulati egységét egyrészt spontán forrás élteti, másrészt bizonyos írói fegyelem erősíti.

Korábban, a kompozíció, a képhalmaz és a metaforikus strukturaltság összefüggésének vázolásánál utalásszerűen jeleztük, majd a „vadgesztenye”-asszociáció elemzésénél közelebből is megvizsgáltuk az akarattól függetlenül fogant képek „tudatosulási” folyamatát. „A helyettes halott” nyelvi-képi kifejezéseinek részletes tanulmányozása is erről győzhetett meg bennünket: spontánul jönnek, ömlenek a képek, amelyek aztán összefüggéseket sugallnak. A novella szókinccse, azaz a képek bázisa is a „révületben való alkotás” és a „beidegzett formai készség” (Kristó Nagy i. m. 719) kölcsönhatásában alakult ki. A megszemélyesítéseknél már előlegezett és a mű egészéből is idézhető negatív érzelmi-hangulati töltésű szavak (elriasztotta, remegett, megölnek, megrokkant, fájt, vijjogott, megborzongott, gyötrődni, szenvedni, sírhalom, halál, kígyómarás, bűn, templomrabló, önhóhérolás, keserű, kietlen, rettenetes, vad, kínos, bús, bolond, kopott, szenvedő, soványan, hűvösen, fázva stb.) elsősorban a pesszimista alaphangoltságból bukkanhattak fel, de tudatosan is kereshette és alkalmazhatta őket Krúdy.

Az írói fegyelem és szabadság összehangolását bizonyítja az is, hogy a szerző nem lépi át a novella műfaji kereteit, hanem ezeken belül próbál egyes kötöttségeket megszüntetni. Utaltunk már a cselekmény néhány szabályszerű vonására (rövid, kerek, egyenes vonalú, elágazásoktól mentes, tagolt, csattanóval lezárt), emellett az elemek „szerves egység”-ét, a másodrendű (sőt Krúdynál sokadrendű) jellem- és környezetrajzot, a „sűrítettség”-et, a „rövid időtartam”-ot, a „kevés szereplő”-t, a „sorsfordulatra koncentrált-ság”-ot (vö. Barta János—Kardos László—Nagy Miklós: Bevezetés az irodalomelméletbe és az irodalomtudományba. Egyet. jegyz. Bp., 1966. 130—1) tekinthetjük még a műgond jeleinek. A „műfaj eredendő józanságával szembenálló” (uo.) külön, mesés, irreális motívumoknak szinte korlátlan száma és a nagyfokú szubjektivitás viszont a tradíciók elvetéséről árulkodik, a szabályok megszegését bizonyítja. Egyfelől a mértéktartás és ezzel a novella zárttá alakítása, másfelől a belső erővonalak összekuszálása s a szinte végtelenített irracionális homály tulajdonképpen egy célt szolgál: a századelő emberének, az emberi élethelyzetnek — a szürrealistáktól oly különös figyelemmel kísért — zárttságát fejezi ki.

A Krúdy kisepikai alkotásában jelentkező automatizmusnak, illogizmusnak most bizonygatott látszólagossága, viszonylagossága egy újabb — de már a nyelvi-képi kifejezések elemzése során is előttünk lebegő, részben már meg is válaszolt, csak a végső feleletre váró — kérdést vet föl: mennyiben szürrealista „A helyettes halott”?

A gyakori s jellemző képek: a metaforák, a szimbólumok és a víziók titokzatossága, „érthető érthetlensége”, sugallatszerűsége, különös tárgyias-sága, erotikája, morbid humora, továbbá a kevés megszemélyesítésnek, a metonimikus képeknek, a „vágott” és „lappangó” hasonlatoknak, valamint a metaforikusan „rejtett” körülírásoknak a jelentésbeli és alaki idomulása, a szókincs igazodása az uralkodó nyelvi-képi kifejezések világához — mind szürrealista vonásnak tekinthető.

Ugyanakkor néhány metaforát, képet és az említett szinekdochés rendszert nem nevezhetjük szürrealistának.

A novella jelkép-struktúrája nem áll távol a szimbolizmustól sem. A spontaneitás és a műgond egysége pedig az átmenetet jelenti a szürrealista és a nem szürrealista terület között.

Következésképpen „A helyettes halott” nem szürrealista, hanem csak szürrealisztikus alkotás. Ez a szürrealista jellegű művészet irodalomtörténeti szempontból pedig — mint már jeleztük — a szóban forgó izmust megelőző, preszürrealista megnyilatkozás.

Sajátosan felemás a befejezés is. Kettőssége egyrészt a halothelyettesítésnek a szürrealistákra emlékeztető abszurd ötletében, akasztófahumorában és enyhe cinizmusában, másrészt a szürrealista prózaírókra nem nagyon jellemző pozitív fordulatban nyilvánul meg. A novella végén van valami feloldás, katarzis: a főhős megszabadult a mágikus erejű Szerafintól, a sors nyomasztó terhetől, a rabságtól. Kilépett önmagába zártságából, visszatért a nihil partjáról és „sietni [kezdet] az úton, hogy utolérhesse a muzsikáló diákokat, a vak verklis s az élet többi szerelmeseit” (12).

Persze — a változatlan, alig módosuló körülmények között és a Szerafinok emlékével a tudatban — ez a fajta megmenekülés is csak olyan tartós lehet, mint ameddig és amennyire egy vadgesztenye helyettesíteni tudja az emberi test egyik fontos érzékszervét. Vagyis: az életerő ilyen formában

csak művészi síkon újulhat meg. Krúdy nem ad, nem is adhat konkrét programot. A megmenekülés, a továbbélés lehetőségének a felvillantása azonban — még ennyire desztillált, a hétköznapi valóságtól túlonatkoztatott módon is — jelentős teljesítmény.

Annak, hogy „A helyettes halott” írója a társadalmi kötöttségektől megpróbál elszakadni, és a szürrealisztikus képek teremtette úrbe lép, tulajdonképpen társadalmi okai vannak. „A semmibe helyezett létezésnek . . . pillanata — valljuk Kristó Naggyal (i. m. 720) — sűrítése az elidegenedés kiváltotta alapvető szorongásnak, s abszolutizálása az élő társadalmi kapcsolatok teremtésére képtelen polgári értelmiség szükségszerű magányának . . . Krúdy páratlan zsenijét mutatja, hogy épp a valóságtól való ilyen teljes elrugaszkodás után tér vissza a szilárd talajra, s szinte általánosítja, értékeli önmaga fantasztikus élményét.”

„A helyettes halott” az író szembenézése korával, önmagával és tiltakozás a romlott világ ellen.

Molnár Zoltán

Amerikanizmusok Lékai János írásaiban

„Hogy hogyan kell robbantani? Az nagyon egyszerű. Mindjárt elmondom ahogyan azt nekem mutatják:

»Az ember veszi a katicsport (a kompani is árulja, de a sztorban olcsóbban lehet kapni). Igaz, először lyukat kell fúrni a szénbe, oda, ahol az ember robbantani akar. Az ember vesz egy fát, bekeverolja papírral. Mikor készen van már a papírzacskó, beteszi a katicsport, s a katicsporba egy nidlit. A nidlit csak azért kell beletenni, hogy helye legyen majd a szkribsznek. Az ember fogja és bedempolja a katicsot, s mikor már jó erősen bedempolta, kihúzza a nidlit, beteszi a szkribszet, félreáll, a papírral meggyújtja a szkribszet. Az ember kiáll a rum elé, és figyelmeztet mindenkit, hogy mindjárt robban.

Mikor már robbant, nagy a füst, azért az ember a bódijával mégis oda-megy, s egy-kettőre nekilát a ladoláshoz . . .«”

Ezeket a szokatlan sorokat Lékai János (1896 Varasd — 1925 New York), a fiatalon elhunyt forradalmár író vetette papírra. Lékai a magyar baloldali avantgardizmus képviselője volt, hivatásos forradalmár, aki írói munkáját is politikai tevékenységének rendelte alá. Annak a század eleji forradalmi generációnak a sorába tartozott, amely a Tanácsköztársaság vezető gárdáját adta, s a munkáshatalom bukása után az emigráció nehéz viszonyai között is törhetetlenül küzdött tovább a munkáshatalomért.

Huszonhét éves, amikor 1922 őszén az Egyesült Államokba érkezik. Szerkesztője lett az Új Előrének, az amerikai magyar munkásság lapjának. Amerikában elszakadt az expresszionista mozgalom közvetlen inspirációtól — új művészeti, politikai és nyelvi hatások alá került. Eleven, friss fantáziával megírt tárcáiban, riportjaiban, elbeszéléseiben élménydús, színes képet festett a húszas évek Amerikájáról: a milliomosok és nincstelenek, fehérek és feketék ellentéteiről, mindennapos összeütközéseiről. Rá hárult a feladat, hogy az Új Előrért kommunista lappá szervezze, s ez a lap centrumává váljék az Amerikai Kommunista Párt magyar szekciójának.

Ötven év választ el bennünket halála napjától, de gazdag és termékeny életpályája ma is tartogat újat számunkra. Lékai János (Amerikában John Lassen néven írt) nyelve jól tükrözi azt a lassú, de állandó változást, mely a magyar emigránsok nyelvében bekövetkezett. Az 1870–1920 között kivándorolt több mint egy millió magyar — főként agrárproletár és kisparaszt — gócékban tömörült, így nyelvük is magyar maradt. Az angol hatás lényegében csak a szókincset érinti, de „az angol szavak igazi jövevényszóként viselkednek, beleilleszkednek a még teljesen magyar hangrendszerbe” (Kálmán Béla: Az amerikai magyarok nyelve. Zborník Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského. Bratislava, 1973. 202).

Dolgozatunkban ötvenegy rövidebb lélegzetű mű (elbeszélés, riport stb.) és egy kisregény (Urak és rabszolgák) — kb. 275 lap terjedelmű szöveg — adatait dolgoztuk fel. Az elemzett munkák közül a kisregény és harminchat rövidebb mű magyar nyelven, tizenöt viszont német nyelven jelent meg először nyomtatásban. Az utóbbi tizenöt írásban azonban mindössze 33 esetben találunk angol lexikai egységeket, a magyar nyelven írt munkákban viszont 298 esetben. Az utóbbiak közül kiemelkedik egy ötoldalas riport (Emberek a mélyben), amely egymagában 98 — laponként tehát csaknem 20 — helyen tartalmaz angol szavakat. A vizsgált művek (Lékai János válogatott írásai. Budapest, 1963.; Urak és rabszolgák 201–80, A másik Amerika 335–540) többsége leíró jellegű, viszonylag kevés bennük a párbeszéd, így az amerikanizmusok használata főként a szerző nyelvére jellemző.

Az elemzésből természetesen kimaradtak az amerikai intézmények, utcák, újságok stb. nevei. Mivel az intézményneveknek megkülönböztető és azonosító szerepük van, többé-kevésbé önkényes jellegűek, mint a tulajdonnevek. Erős fogalmi tartalmuk van, sokkal többet jelentenek, árulnak el az intézményekről, mint akár a földrajzi nevek vagy személynevek az általuk jelölt földrajzi objektumokról, személyekről. A fenti okok miatt ritkán szoktuk őket egyik nyelvről a másikra fordítani, bár az elemzett szövegben több intézmény- és utcanév előfordul magyar fordításban is: *Y. M. C. A., Keresztény Ifjak Szövetsége; Salvation Army, Űdvadsereg; 112th Street, 112. utca* stb.

A legtöbb intézmény (*Singer Building, Trinity Church, Western Union, Brace Memorial Home for News Bois*), üzlet (*Army Goods, Bakery and Lunch Room, Closed Car Show*), vendéglők és szállodák (*Blue Bird, White Lunch Room, White House, Hotel New York, Uncle Sam Hotel*), utcák és terek (*Third Avenue, 125th Street, Ann Str., Central Park*), újságok (*New York Herald, Denver Post, Springs Paper*) stb. nevei azonban természetesen eredeti angol nyelvű alakjukban szerepelnek.

Amennyiben az előbbi főnevek valamelyikét közös főnévként vagy magyar képzővel ellátott alakjában használja az író, már számba vesszük mint idegen eredetű magyar lexikai elemet: „Ezt a *christian science*-es költő észrevelte . . . , *westesen* öltözött” stb.

A tulajdonneveken kívül angol nyelven találunk egy sor, az amerikai életformára igen jellemző szót és kifejezést (közneveket, indulatszókat, módosító szókat, reklámmondatokat, mondattöréseket stb.). E szavakat, kifejezéseket az Amerikába kivándorló magyarok nap mint nap hallhatták, így hamarosan szerves része lett anyanyelvüknek.

Az alábbi szavak eredeti helyesírásban találhatók Lékai műveiben: *autotruck* 'teherautó'; *beach* 'tópart, strand'; *box* 'doboz, fülke'; *boy* 'küldönc,

fiú'; *busy* 'elfoglalt'; *barber shop* 'fodrászat'; *cowboy*; *cowgirl*; *clerk* 'hivatalnok'; *citizen* 'állampolgár'; *cantaloupe* 'sárgadinnye'; *dish washer* 'mosogató'; *dress circle* 'első emeleti páholy'; *downtown* 'belváros'; *east* 'kelet'; *fair* 'vásár'; *greenhorn* 'zöldfülű'; *helper* 'segítő'; *head-line* 'címfej, híresszefoglalás'; *information desk* 'tájékoztató (ablak)'; *janitor* 'takarító'; *laundry* 'mosoda'; *lunch room* 'falatozó'; *letterbox* 'levélszekrény'; *moonshine* 'holdfény (itt: becsempészett szesz)'; *milker* 'fejő'; *messenger boy* 'küldönc'; *the next* 'a következő'; *negro*; *notice* 'feljegyzés'; *restaurant*; *ranch* 'tanya', *farm*; *ranch hand* 'besegítő farmmunkás'; *shoe shine* 'cipőtisztító'; *stewardess*; *telephone call* 'telefonhívás'; *top floor* 'első emelet'; *west* 'nyugat'. Gyakran találkozunk a következő kifejezésekkel: *all right*, *thank you*, *please*, *hurry up!*, *no more*, *come again!* stb. Érdekes megemlíteni, hogy az amerikaiak szinte minden idegennek, külföldinek felteszik a következő kérdést: *How do you like this country?* — Hogy tetszik az országunk? Ezt a mondatot Lékai írásaiban is felfedezhetjük, viszont egyszer sem találkozunk a napjainkban igen gyakran használt: *O. K.*, *yes*, *no*, *hi!*, *sir*, *I see*, *you know* stb. szavakkal.

Vannak szavak, amelyek mind eredeti, mind fonetikusán átírt alakban megtalálhatók: *board*, *burd* 'ellátás, koszt'; *boss*, *bósz* 'főnök'; *car*, *káré* 'autó, kocsi'; *company*, *kompani* 'társaság, társulat'; *foreigner*, *foréner* 'külföldi'; *foreman*, *fórman* 'munkavezető'; *job*, *dzsáb* 'állás, munka'; *lolly pop*, *lalli papp* 'nyalóka'; *mule*, *mulí*, *mulli* 'öszvér'; *motor*, *módor* 'motor, gép'; *overall*, *overál* 'munkaruha, overall'; *room*, *rum* 'szoba, hely'; *scab*, *szkeb* 'sztrájktrő'; *store*, *sztor* 'bolt'; *top*, *tap* 'tető, mennyezet'; *truck*, *trakk* 'teherautó'; *tip*, *tipp* 'borravaló'.

Megfigyelhető tendencia a rövid magánhangzós zárt szótagok mássalhangzójának megnyúlása: *lollí papp*, *bokett*, *mulli*, *trakk*, *tipp* stb.

Más szavak csak fonetikus átírásban fordulnak elő: *bódi* 'test, hulla'; *boket*, *bokett* 'vödör'; *fani* 'érdekes'; *fani pikcse* 'érdekes kép'; *juropi* 'európai'; *pléz* 'hely, telep'; *majna* 'bánya'; *nidli* 'tű'; *katrics* 'robbanótöltet'; *tipli* 'vagonkirakodó hely' stb.

Az összetett szavak angol eleme hol az angol (kötőjellel kapcsolva), hol a magyar (egybeírva) helyesírás szabályainak megfelelően szerepel: *scab-munka* 'sztrájktrőzés', *hurry-up-szellem*, *show-szenzáció*, *speed-evés*, *rush-idő*, *messenger-élet*, *újságsztend*, *gazolinállomás*, *nagytrakk*, *katricspor* és a betyárszállásnak megfelelő *betyárburd*, ill. az igen hangulatos *Ókontry* 'óhaza'.

A szóképzés eszközei közül Lékai igen óvatosan merít. Mindössze három képzőt használ: főnévképzéskor az -s és -ás, -és, igeképzéskor pedig az -ol, -el képzőt.

A vizsgált szövegben hat angol szóból képzett főnevet találunk: *burd* → *burdos* 'kosztos'; *majna* → *majnds* 'bányász'; *móder* → *móderes* vagy *móderos* 'motoros, motorvezető'; *sztor* → *sztoros* 'boltos'; *újságsztend* → *újságsztendes*; valamint a *ladol* → *ladolás* 'rakodás'.

Az angol igékből képzett magyar igék száma sem sokkal több. Gyakran a magyar ekvivalens ige igekötőjével vannak ellátva: *bekoverol* 'betakar, befed'; *bedempol* 'befojt'; *befinisel* 'bevégez, befejez'; *megfixol* 'megerősít, megcsinál'; *ladol* 'rakodik, kirak'; *szkebel* 'megtagadja a sztrájkolást'; *fightol* 'verekedik, küzd'; *shine-ol* 'fényesít'.

A magánhangzó-illeszkedésben néha ingadozás tapasztalható: *moderos* — *móderes*, *fórmanja* — *fórmanek*. A -ba, -be és -ban, -ben ragos helyhatározókat a magyarországi nyelvhasználatól eltérően a -ra, -re és -n, -on, -en, -ön ragos

határozók váltják fel sok városnév esetében: *New Brunswickon, Colorado Springsen, Colorado Springsre, Denverre.*

Ha Lékai János nyelve híven tükrözi a korabeli magyarság nyelvhasználatát, nyelvállapotát — márpedig semmi okunk nincs ezt kétségbe vonni, hiszen az író minden jelentősebb helyen megfordult, ahol magyar kivándorlók éltek, s a nap minden óráját közöttük és magyar munkatársai között töltötte —, akkor elmondhatjuk, hogy a század eleji amerikai magyarok nyelvérzéke még számon tartotta, elkülönítette az angol szavakat nyelvük eredeti elemeitől. A Lékai műveiben található angol szavak aránytalanul oszlanak meg az egyes művek között. Csaknem felük egyáltalán nem tartalmaz angol szavakat; mindössze húsz azoknak a száma, amelyekben az angol szavak több mint húsz alkalommal fordulnak elő. Az utóbbi művekben szereplő lexikai elemek jelentős része is a csoportnyelvekből (bányászok, gépészek, újságkihordók stb. nyelvéből) való. A lírai és drámai hangvételi művekben kevés helye van az idegen szavaknak. Amint nő a drámai feszültség, mind az író, mind a szereplői egyre őszintébben, egyre tisztább, egyre kifinomultabb magyar nyelven szólnak az olvasóhoz.

Lévai Béla

A beszédhang-megkülönböztető képesség és készség kérdésköréhez

1. Úgy látszik, mintha írás- és helyesírás-tanításunk féllábon állna. Túlságosan a látási vonatkozásokon alapul, mellőzi a hallásiakat. Pedig kétségtelen, hogy a kóros mértékben gyengén író gyermekek jelentős részének a dyslexiája auditív természetű (l. Lotte Schenk-Danzinger: Probleme der Legasthenie. Schriften zur Sonderpädagogik. Dortmund, 1965. 2; Uő.: Die Gründe und der Praxis der Behandlung der Legasthenie. Uo. Dortmund, 1965. 3–4, 7.; Richard G. E. Müller: Die Ursachen und die Behandlung des LRS. Marholt. Berlin, 1967. 9–11; stb.). Nyilvánvaló, hogy a kórosság fokát el nem érő, de írásban sok hibát elkövető gyermekek közt is sok az auditív tekintetben fogyatékos. Ezek közül itt nem azokra gondolunk, akik nagyothallanak, vagy hallásuk élessége kisebb, hanem azokra, akik hallási érzeteiket minőségileg fogyatékosan elemzik, tudatosítják. Tudjuk, hogy ezekre a problémákra az illetékesek is fölfigyeltek, de jó intézkedésekhez részletekbe menő helyzetismeret szükséges. Itt pedig meg jócskán van mit tenni.

2. Az íráshibáknak számtalan oka lehet. Milyen íráshibák származnak hallási okokból (vö. Török Gábor: Nyr. 82: 333–41; Uő.: Gyógypedagógia 16: 65–83; további irodalom e helyeken)? Pszichológus, pedagógus és nyelvész közös munkájával lehet csak elkülöníteni ezeket az egyéb okokból — főleg vizuális tényezőkből — fakadóktól. A hangzási-hallási eredetű hibák közt is rendet kell teremtenünk, és csak ezután állapíthatjuk meg, hogy nálunk valóban kevés szó esik a beszédhangok megkülönböztetésének a fogyatékoságáról, a fonémadifferenciálási gyengeségről. Az ilyen szempontból fogyatékos gyermekek helyesen, megfelelő módon ejti ki a beszédhangot a leírandó szóban, de még akkor sem képes szilárdan tudatosítani magában egy-egy beszédhang mibenlétét, ha ez adott hang környezetének fonetikai sajátosságai nem zavarják, vagyis nem befolyásolják téves irányban. (Nem kell most szólnunk a betű környezetének zavaró grafikai, kalilgráfiai: tehát vizuális, és az ezekhez társuló motorikus tényezőkről.) Ezeket a — valóban a hangmegkülönböztetési fogyatékoságra utaló — íráshibákat sem könnyű aztán kiszűrni azok közül, amelyeket más okokra vezethetünk vissza. Ilyen ok pl. a szétszórtság, ilyen az írásfegyelem hiánya, a nem elegendő gyakorlás, a helyesírási szabályoknak a gyermek természetes nyelvértékét figyelmen kívül hagyó, sőt ezt mintegy keresztező oktatása stb.). A nyelvész bevonása nélkül dolgozó gyógypedagógus és pszichológus könnyen eltévedhet ebben a hibaelemző munkában (vö. Gyógypedagógia i. h.).

3. A mi föltevésünk az, hogy az időtartamhibák közt a gyermek nyelvhasználatának nyelvjárási, pongyola köznyelvi, illetve a helyesírási kívánalmaktól eltérően köznyelvi sajátosságain (továbbá a vizuális gyökerű hibákon) kívül ott lehet az időtartambeli hangmegkülönböztetés fogyatéka is: az, hogy a helyes időtartammal kiejtett leírandó hang időtartama tévesen tudatosodik. Ahhoz, hogy az írás- és helyesírás-tanítást itt is szilárdabban megalapozzuk, tudnunk kellene, hogy milyen az írás megtanulása előtt álló óvodás korúak tudatosítható hangmegkülönböztetési képessége. Meg tudják-e az óvodások különböztetni egymástól tudatosan is a hosszú és a rövid időtartamú beszédhangokat?

Ennek megállapítására kísérleteket végeztünk két szegedi óvodában. A beszédhangokat egyrészt el kellett szigetelnünk a szójelentés zavaró hatásától, másrészt a rejtett, elvont kérdést valamilyen szemléletes formába: a gyermekek életkori sajátosságainak megfelelő mesés-játékos alakba kellett bújtatnunk. A módszerre vonatkozólag sokat köszönhetünk Fónagy Iván hangmetafora-kísérleteinek (A költői nyelv hangtanából 33—7; A metafora a fonetikai műnyelvben 23—4, 34—7; l. még Gergely Éva: Nyr. 91: 407—16; Uő.: Jelenkor 13 : 159—66).

Kísérleti tervünk a következő volt:

Alkalmanként négy-öt óvodás kisgyermekkel foglalkozunk.

a) Bevezetőül ismertetjük a gyermekekkel, hogy új játékot, hangbújócskát fogunk játszani. A gyermekekkel állítható papírfácskákból „hangerdőt” csinálunk. Ezután benépesítjük az erdőt hangutánzásokkal: a fák közt jár a szél: *szszszsz* . . . A fák zúgnak: *zzzz* . . . A levelek suhognak: *ssss* . . . A mackó morog: *mmm* . . . A dongó zümmög: *nnnn* . . . Mindezeket közösen és egyénileg váltakozva hangoztatjuk. A gyermekek remélhetőleg egyre jobban feloldódnak.

Ezután továbbfejlesztjük a játékot: kínai manók, törpék, tündérek is vannak a mi erdőkben: bemutatunk kínai babákat vagy képeket. Elmondjuk, hogy a kínaiaknak milyen rövid nevük van: Li, Tu, Csou, Mao, Kuo. Ha a felnőtt kínaiaknak ilyen rövid nevük, a még rövidebb lehet a kicsi erdei manócskáknak. Amilyen picurkák, olyan kicsi a nevük is. Az egyik fiúmenő neve: *u*, a kislánytündéréké: *ö*. Két papírbabát elbújtatunk a fák közt, a gyermekek — ki-ki szerepe szerint — hangossá teszik az erdőt a hangutánzó mássalhangzókkal. A kísérletvezető közbe-közbeszól egy-egy *u*-val vagy *ö*-vel. A gyermekek elcsöndesednek, az ügyesek bemondják, hogy a fiú vagy a kislány bukkant-e elő. A vizuális segítséget egyre csökkentjük. Más hangok párosításával is kipróbáljuk a felismerési játékot. A hangpárokat akusztikailag, fonetikailag egyre közelebb hozzuk: *u* és *o*. Az egyik öregebb, a másik fiatalabb. A gyermekeknek most már jelentkezniük kell kézfelnújtással, ha tudják, hogy melyiknek a neve hangzott föl. Háttérben ott a követelmény: a gyors és biztos fölismerés.

b) Ilyen előkészítés után érünk el kísérletünk lényegéhez: az időtartam-megkülönböztetéséhez. Mesénk így folytatódik: a tündérék, manócskák most még jobban fognak hasonlítani egymághoz. *I k e r t ü n d é r k é k*, *i k e r m a n ó k* bújócskáznak. Közösen értelmezzük, hogy kik az ikrek: azok a testvérek, akik ugyanabban az évben, ugyanazon a napon születtek. Az ilyen gyerekek nagyon hasonlítanak ám egymáshoz! A mi hangtündéréink közt is vannak ikrek. Csak abban különböznek, hogy az egyik nagyobb, neki nagyobb, hosszabb a neve is; a másik kisebb, annak a neve is kisebb,

rövidebb. Majd teljes csöndben figyelniük kell, milyen is az a „nagyobb”, akinek a neve hosszabb, milyen a „kisebb”, akinek a neve rövidebb. A kísérlet vezetője kiejti egymás után: *u* — *ú*? (kissé eltúlozva az időtartamot). Megkérdi a gyermekeket, melyik is volt a „nagy”. Ugyanígy kipróbáljuk az *ü* és megfigyelését mint ikertündérek megkülönböztetését. Nem törekszünk bevésre, csupán a probléma képszerű megértésére.

Majd széljárta erdőben bújtatjuk el — elnyújtott *ssss*-ek közé — ikreinket, most már az *i*- és az *í*-t. (Az *i* és *ü* közt a köznyelvben a jelmegkülönböztető képesség elmosódóban van, de számunkra éppen ez a kedvező: a gyerekeknek nem fonológiai észlelés a feladatuk, hanem egyszerűen akusztikai: melyik hang tart hosszabb ideig.) A hosszan hangoztatott *ssss*-ek közül ki-kivillantjuk a rövid vagy a hosszú *i*-t. Aki meghallja valamelyik tündérke nevét, ne szóljon semmit, emelje föl a kezét, jelentkezzen, majd súgja az óvónéni fülébe, hogy a nagyobb tündér hosszabb nevét hallotta-e, vagy a kisebbik rövid nevét.

Tartalékban tartottunk egy másik eljárást is: az egymásnak hátatli ültetett gyermekek emeljék föl a kezükben tartott két manó- vagy tündéralak közül a kisebbet vagy a nagyobbát, aszerint, hogy melyik bukkan elő a susogásból. Ezzel közvetlenebb, gyorsabb visszajelzés válik lehetővé.

c) Az eredményeket jegyzőkönyvszerűen kívántuk rögzíteni. Tíz *i*-féle hang időtartamát kell a gyermekeknek megállapítaniuk. Rövideket és hosszúkat lehetőleg minél rendszertelenebbül keverve adunk.

5. A lefolytatott kísérletek során a tervezett bevezetést nagyon erősen csökkentettük. Utólag látjuk, hogy ez nem volt helyes. Az ellenőrző kísérletek végzőinek azt ajánljuk, végezzék el a teljes terv anyagát.

1. Először a szegedi Mérei utcai zenei óvodában voltunk. Hogy a gyermekekkel megismerkedjünk, előbb Török Gábor hospitált néhány zenei foglalkozáson, majd ismertette a kísérletet a munkánkat készségesen segítő, tapasztalt vezető óvónővel, Kádár Lászlónéval. Ő elmondta, hogy a kisgyermekek önként jelentkezés útján, különösebb válogatás, szűrés nélkül kerülnek be a zenei óvoda foglalkozásaira. Hallásuk ugyan átlagon felüli, de nem különösebben kiemelkedő. Ennek ellenére láttuk, tapasztaltuk, hogy a foglalkozásokon nyújtott teljesítményeik megleően jók. Bonyolult ritmusképleteket tapsolnak végig az óvónő egyetlen bemutatása után, ilyeneket rögtönöznek maguk is. Öt hangot kéz- és karjelekkel összekapcsolva, eléggé jól szolmizálnak.

A kísérleteken maga az óvónő nem vehetett részt, csak a csoportokat állította össze, de segítségül ott volt Török Gáborné, aki hosszú ideig dolgozott bölcsődében — több évig vezetőként is. A gyermeki észlelések átvételére itt csakis a fülbesúgós módszert választottuk. Kiderült, hogy az az időbeli eltolódás, amíg az illető sorra kerül, igen károsan befolyásolta, zavarta az eredményeket.

A kísérletekben három csoportban tizenkét gyermek vett részt: ezek közül csak két kísérleti személy találta el a felénél jóval többször — szignifikánsan jól — a magánhangzó helyes időtartamát, pedig mint már említettük, az *ssss*-ek közt hangoztatott *i* és *í* időtartamát a szokásosnál valamivel jobban „széthúztuk”, azaz az *í*-t a beszélt nyelvinél hosszabban hangoztattuk. a többi tíz gyermek közül négy egészen rossz válaszokat adott, olyanokat, amelyekből kiderült, hogy teljesen esetlegesen, véletlenszerűen vágják rá, hogy egy-egy *i*-ről vagy *í*-ről mit is súgjanak a fülünkbe.

1970. április 3-án végeztük ezt a fölmérést. A negatív eredmények annyira meglepőek és elkedvetlenítettek, hogy majdnem két évig latolgattuk, folytassuk-e próbálkozásainkat.

2. Egy lelkes és a kísérletezésben jártas óvónő, Vekerdi Iréne vállalkozott rá, hogy saját munkahelyén az újabb, módosított kísérletekre hangulatilag előkészíti a gyermekeket. Ő szervezte meg, hogy a gyermeki megfigyelés fülünkbe súgott módja helyett a gyorsabb, közvetlenebb reagálást lehetővé tevő eljárást alkalmazhassuk. Egy-egy teljesen hasonló, de nagyságában eltérő kínai figurapárral látta el a játék résztvevőit, és a nagyobb vagy kisebb figura felmutatásával tudatták velünk a gyermekek, hogy helyesen ismerték-e föl e játékos körülmények közt az értelmetlen más beszédhang közé ékelt magánhangzó időtartamát.

1972. december 29-én került sor a szegedi, Arany János utcai óvodában erre a kísérletünkre. Jelen volt Vekerdi Iréne és Török Gábor. A jegyzőkönyvet Vekerdi Iréne vezette, a szöveget Török Gábor mondta el. Háromszor négyes és egy hármas csoportban összesen tizenkilenc gyermekkel foglalkozunk, tőlünk gyűjtöttünk adatokat.

A kísérletben résztvevő gyermekeknek Vekerdi Iréne megadta születési idejüket, értelmi fejlettségüket (fokozatok: értelmes, közepes, megfelelő, gyenge), továbbá zenei hallásuk fejlettségét (fokozatok: nagyon jó, jó, gyenge).

Sorszám	Név	Születési idő	Értelmi fejlettség	Zenei hallás
1.	V. K.	1967. VII. 19.	értelmes	nagyon jó
2.	T. B.	1967. II. 17.	értelmes	nagyon jó
3.	K. Zs.	1967. I. 27.	közepes	jó
4.	B. F.	1967. IV. 23.	megfelelő	gyenge
5.	N. A.	1967. VIII. 16.	megfelelő	nagyon jó
6.	Sz. E.	1967. VIII. 2.	közepes	nagyon jó
7.	H. J.	1967. V. 21.	értelmes	nagyon jó
8.	B. H.	1966. XI. 17.	közepes	jó
9.	L. T.	1966. VII. 20.	értelmes	jó
10.	B. R.	1967. V. 9.	értelmes	jó
11.	K. T.	1967. IV. 15.	gyenge	gyenge
12.	I. A.	1966. X. 18.	közepes	jó
13.	C. Zs.	1967. VII. 14.	megfelelő	nagyon jó
14.	M. E.	1967. IV. 16.	megfelelő	nagyon jó
15.	J. J.	1967. VII. 16.	értelmes	jó
16.	T. E.	1967. I. 22.	értelmes	nagyon jó
17.	F. A.	1967. IX. 1.	közepes	gyenge
18.	H. E.	1967. II. 22.	megfelelő	gyenge
19.	U. I.	1966.	gyenge	gyenge

Jelölések: először és gyorsan jelzett, jót = 1
jól jelzett = x
rosszul jelzett = -
nem jelzett = o
lenézte a szomszédjáról = ?

Összesítve adatainkat: tíz gyermek jelezte legalább hét esetben jól az időtartamát. Nagyjából azonos számú helyes és helytelen választ adott három gyermek. Lényegesen több rossz választ adott, mint jót: négy kis óvoda. Egy gyermek egyetlen jó választ sem adott, egyet pedig nem tudtunk bevonni a felmérő játékba.

Sorszám I. csop.	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
	í	í	í	í	í	í	í	í	í	í
1. V. K.	1	—	1	o	x	x	1	x	x	x
2. T. B.	—	—	—	1	1	1	x	x	1	1
3. K. Zs.	—	1	—	x	x	—	x	x	x	x
4. B. F.	o	o	x	x	x	—	x	1	?	—
II. csop.	í	í	í	í	í	í	í	í	í	í
5. N. A.	?	x	x	x	x	1	x	1	1	x
6. Sz. E.	—	1	x	x	1	x	x	—	x	o
7. H. J.	1	x	1	1	x	x	1	—	x	x
8. B. H.	—	—	?	?	?	x	x	?	x	o
III. csop.	í	í	í	í	í	í	í	í	í	í
9. L. T.	?	1	x	x	x	x	?	x	x	1
10. B. R.	1	—	1	x	1	1	x	x	x	x
11. K. T.	o	o	o	o	o	o	o	—	—	—
12. I. A.	x	—	—	1	x	?	1	1	1	x
IV. csop.	í	í	í	í	í	í	í	í	í	í
13. C. Zs.	o	—	—	1	—	—	—	1	—	o
14. M. E.	o	o	o	x	—	—	—	—	—	o
15. J. J.	o	o	—	—	1	1	1	—	—	1
16. T. E.	o	o	o	—	—	—	—	x	1	1
V. csop.	í	í	í	í	í	í	í	í	í	í
17. F. A.	—	—	1	1	—	x	1	1	1	1
18. H. E.	o	o	—	x	1	1	—	x	o	—
19. U. I.	egyáltalán nem tudtuk bekapcsolni a játékba: gátlásos									

Szellemi fejlettségüket tekintve a játékban résztvevők megoszlása: értelmes: 7, közepes: 5, megfelelő: 5, gyenge: 2.

A tíz jó eredménnyel észlelő-jelző gyermekből öt az értelmes, négy közepesen fejlett, egy megfelelő. Van tehát korreláció az intelligencia és az eredményhez megkívánt sajátos hallási fejlettség közt, de az is kiderült, hogy a legértelmesebbek közt is akadt kettő, aki nagyon gyöngye eredményt ért el. A közepesek közt egy volt ilyen.

Zenei hallásuk szerint nyolcan nagyon jó hallásúak, hatan jók, ötön gyengébbek. Mint vártuk is, a sikeresen játszóknál közülük ötnek nagyon jó a hallása, négyen jó hallásúak, de van egy kisgyermek, akinek zenei hallása egyébként gyenge. A rosszul szereplők közt a négy gyenge hallásún kívül két-két olyan játszótársunk is akadt, akinek jó, illetve igen jó füle van. A rokon képességek összefüggése tehát itt sem egészen merev.

Nem vetjük meg az eddig fölsejlt tanulságokat sem, de még izgalmasabb kérdés, hogy javul-e a játék során a gyermekek teljesítménye: gyorsan bele lehet-e ebbe a játékba „jönni”? Ezért a játékot utólag két félidőre osztottuk, és összehasonlítottuk az 1–5. sorszámú jelzésre adott válaszokat a 6–10. sorszámúakra adottal. A második félidőben kilenc kísérleti személy válaszolt az elsőnél jobban, pontosabban, köztük öt (az 1., 2., 8., 16., 17. számú gyermek) lényegesen jobban. Ötnél az eredmény —illetve a

két passzívnál: az eredménytelenség — nem változott. Végül négyen gyengébben szerepeltek a 6—10. jelzés megfigyelésekor, mint az 1—5. hallásakor. Ezeknek a teljesítménye viszont csak lényegtelen mértékben csökkent: telitalálataik száma eggyel-eggyel lett kevesebb. Ezek az adatok kétségtelenül arra utalnak, hogy a szóból kiszakított magánhangzók abszolút időtartamának tudatos érzékelését igen hamar be lehet gyakorolni, gyakoroltatni.

Azonban miközben ezeket megállapítjuk, nem felejtjük el, hogy kísérleti felméréseink viszonylag kevés személyre terjedtek ki. Kísérleteinket másoknak nagyobb anyagon, csiszoltabb kísérleti technikával meg kell ismételniük. Az itt elmondottak csak bevezetésül és ösztönzésül szolgálhatnak nagyobb fölmérésekhez. Ezekből az is kiderülhet, hogy alább vázolandó következtetéseink alapja nem eléggé szilárd; mégsem hallgathatjuk el őket.

6. Fejleszti-e ma a szükséges mértékben az óvónő, a taníró és tanítónő az írás tanítása előtt a beszédhang-megkülönböztető képességet, megkísérli-e készség kialakítását?

Valami kétségtelenül történik. Már az óvodákban ráirányítják a figyelmet a beszéd „testére”, a beszédhangokra. Halandzsza-játékokat játszanak, hangokat, szótagokat, szavakat ismétlegenek játékos szabályok szerint. Az óvónők arra ösztönzik a kisgyermeket, hogy különféle beszédhangjainkat mind minőségüket, mind időtartamukat tekintve tisztán, jól megkülönböztethető módon ejtse ki (l. Az óvodai nevelés programja. Tankönyvkiadó, 1971. 86, 157—69, 261—75). Az ének- és zenei foglalkozásokon többféle tárgy zöreijének, hangszínének a megkülönböztetését is gyakorolják játékos módon. A gyermekeknek egymást bekötött szemmel, hangszínükről kellene fölismerniük. Ismerjenek rá az oktáv, a kvint és a terc hangközökre, és sajátos kézmozdulatokkal jelezzék is! Ki kell tudniuk kopogni a tanult dalok ritmusát, el kell érniük, hogy ezt a ritmust el tudják tapsolni, sőt a legismertebb dalamokat már a ritmusukról is föl kell ismerniük (uo. 261—75). Mindez szép tervezet, jó követelményrendszer, és bízunk készítőiben, hogy nem maximalista. Sajnálatos, hogy ez a program a beszédhangok játékos, de tudatosító megkülönböztetését még nem javasolja, pedig ehhez sem volna szükség a fentiekhez megkívántnál magasabb képességekre.

Érdekes ellentmondás, hogy az óvodába nem járó, csupán az iskolára előkészítő tanfolyamon résztvevő gyermekeket jobban felkészítik! Nézzünk bele az általános iskolai tanulmányokra előkészítő foglalkozások vezetéséhez készült minisztériumi útmutatóba (Útmutató az általános iskolai tanulmányokra előkészítő foglalkozások vezetéséhez. MM 1971. 3, 14, 43—5)! Ez a kiadvány huszonnégyszer harmincöt percet ír elő anyanyelvi foglalkozásra. Ezeknek a játékos és tanulás jellegű foglalkozásoknak az anyaga, programja az általunk vizsgált tekintetben nagyon hasonlít az óvodáéhoz, de a beszédtechnikai gyakorlatoknak a színvonala magasabb! Találhatni már közöttük jellegzetesen beszédhang-megkülönböztető gyakorlatot is (állatok hangjának utánzása kép felmutatására. Kígyó: *ssz*, méhecske: *zzz*, darázs: *zzs*, mackó: *mmm* stb. Ezután ki kell találni — most már kép nélkül ;—, hogy a nevelő minek a hangját utánozza; például a kígyó sziszegését-e, vagy a moly hangját. Ehhez pedig már szükséges megkülönböztetni az *sz*-et és az *s*-et; i. Útmutató i. h.).

Később aztán, az olvasástanításban már vannak olyan gyakorlatok, amelyek bátrabban, határozottabban törekednek ennek a készségnek a kialakí-

tására. A mi kérdésünk az, hogy nem túl későn-e. Mélyen el kell gondolkoztatnia bárkit annak a kétségbevonhatatlan ténynek, hogy tanulóink jelentős része még a középiskolában is gyakran követ el írásában időtartamhibákat, gyakran ír le hibás időtartamúnak mind magán-, mind mássalhangzókat olyan szavakban, amelyeket egyébként a helyes, az írásban is így megkívánt időtartammal ejt ki. Nem hisszük, hogy a sok egyéb hibaforrás mellett ne lappangna a hibák okai közt a beszédhang-megkülönböztető készség ingatagsága, fejletlensége.

7. Következtetések és javaslatok:

a) Sohase felejtse el a pedagógus, hogy az automatizálódott helyes kiértékelés és a tudatos beszédhang-megkülönböztetés egymástól eltérő képesség és készség.

b) A beszédhangok időtartamának tudatos megkülönböztetési képessége már az írás-olvasás ismerete előtt meg lehet a gyermekben, de nincs meg mindig és szükségképpen!

c) Ezt a fejletlen vagy egészen hiányzó képességet alighanem igen gyorsan ki lehet bontakoztatni, és fejleszteni is lehet.

d) A helyes időtartam ellen elkövetett makacs íráshibák tengerére gondolva kimondjuk: a tudatos hang-megkülönböztetési képességet nemcsak lehet, hanem kell is fejleszteniünk — már öt-hat éves korban! Az írás megtanulásakor a gyermekben túlságosan sok asszociatív kapcsolatnak kell rögzülnie, köztük könnyen elhalványulhat a hangdifferenciálás vonatkozása. Be kellene vonni az időtartam-megkülönböztető játékokat az óvodai programba is, nagyobb teret kellene biztosítanunk számukra az általános iskolai tanulmányokra előkészítő tanfolyam keretében is. Jó volna tovább népszerűsíteniünk az első osztályban tanító kartások közt a hangfelismerő gyakorlatokat, amelyek az előkészítő időszak gerincét alkotják.

e) Fordítsunk tehát ugyanannyi figyelmet a hallási megfigyelőképesség fejlesztésére, mint a látásiéra! Okvetlenül szükséges lenne azoknak a beszélt, a hangzó nyelven alapuló játékoknak további feltárása, illetve újabbaknak a kiötlése, amelyeket az általános iskola alsó tagozatos tanulói és óvodások játszhatnak. Vargha Balázs igen értékes munkát végez; de kissé magára hagyatva. Jó volna, ha mások is csatlakoznának tevékenységéhez. Hosszabb ideje dolgozó óvónők tapasztalatainak kincsestárában sok mindent találhatnánk. Micsoda élvezetes, játékos versengést jelentenének az óvodák nagycsoportjában az olyan foglalkozások, hogy képek, természetes tárgyak nevében ki ismeri föl az előbb már többször hangoztatott magánhangzót! Vagy: a bemutatott képeknek helyesen és helytelenül hangoztatott elnevezés közül — pl. *liba* és *liba*, *kútya* és *kútya* — kinek sikerül kiválasztania a jó szótalakot.

f) Témánkhöz kapcsolódva, de távolabbra tekintve: azoknak a kartársaknak, akik az olvasástanításban ragaszkodnak a szótagoló olvasáshoz, tudniuk kell, ennek a módszernek megvannak az árnyoldalai is. A szótagoló olvasásmód okvetlenül rontja a gyermek teljesítményét a magánhangzók időtartamának megkülönböztetésében. Szótagolás közben ugyanis óhatatlanul megnyújtja (vagy ritkábban: lerövidíti) a magánhangzók valódi időtartamát, és ezután kétségtelenül nehezebben fogja fölismerni a helyes időtartamot. Az a kettősség, amely a helyes, természetes beszéd és a túl sokáig gyakorolt szótagoló olvasás közt gyakran megvan jelenleg, gátolja a magánhangzók —

sőt általában a beszédhangok — helyes időtartamának a beidegződését és írásbeli alkalmazását, sőt ha a gyermek nem megfelelő nyelvi környezetben él, bontakozni kezdő tudatos hangmegkülönböztető képessége akár vissza is fejlődhet ahelyett, hogy javulna. A gyakorló tanítók tudják, hogy ezekkel a nézeteinkkel nem állunk egyedül. Annak, hogy a tanulók a magánhangzók helyes időtartamát fölismerjék, és így is hangoztassák, már az olvasástanulás kezdetén olyan készséggé kellene válnia, mint amilyen természetesnek tartjuk ma, hogy a kisgyermek dallamok ritmusát eldobolja, kitapsolja, kikopogtatja, vagy a matematika órán halmazokat rendez a dolgok különféle tulajdonságai alapján. Ahogy az új, korszerű — és a kívülállók számára maximalistának látszó — módszerek ének- vagy matematikaórán segítik a gyermeket a fejlődésben, úgy kellene bátrabban keresni az olvasás-, később pedig az írás-tanítás egyre újabb, merész és eredményes eljárásait.

8. Hadd szóljunk végül nagyobb távlatokról is! Kételkedünk benne hogy az olvasás és az írás tanítását okvetlenül ilyen szorosan össze kell kapcsolni, mint ma tesszük. Hangsor és betűsor közt elevenebb kapcsolat létesül, ha eleinte nem ékelődik közéje a betűknek, sőt a nyomtatottól sokban különböző írott betűk alakjának a reprodukálása. Hamarabb jutna el így a gyermek az értelmes olvasás örömeig is. Ha kísérleti szinten is, de meg kell próbálni, hogy előbb az olvasási készséget alakítjuk ki és csak azután az írást. Egy másik út: az írástanítás ütemét erősen lelassíthatnánk, az olvasását viszont tőle rugalmasan elszakadva felgyorsíthatnánk. Mi az előbb említett kísérleti utat tartjuk gyümölcsözőbbnek.

†Sóos Istvánné—Török Gábor

Megjegyzések a kiejtés tanításához

A helyes és szép kiejtés tanítása elsősorban az iskolában oldható meg. Ezt mindenki elismeri, sokan hangsúlyozták 1965-ben az egri kiejtési konferencián (Bencédy, Szende, Palotás, Makay, Éder, Kovalovszky és mások), sokan azt is megemlézték — bár szerintem nem eléggé nyomatékosan —, hogy az anyanyelvi nevelés minden tanár feladata, szakjára való tekintet nélkül. Mindez a gyakorlatban nem valósul meg, nem fordítunk kellő gondot a helyes és szép beszéd tanítására, a tanárok nem javítják összefogott erővel sem a kiejtést, sem a helyesírást. Ennek az is oka, hogy a kiejtés tanítására még mindig nincsenek felkészítve tanáraink, nincsenek kellő ismereteik sem a helyes kiejtésről, sem a retorikáról (vö. Bakos József: A tanári beszéd retorikája. Nyr. 94: 456—63). Továbbá a magyar tanárok a középiskolában nem fordíthatnak kellő figyelmet a beszéd tanítására az alacsony óraszám miatt.

Milyen lehetőségeink vannak a helyes és szép beszéd tanítására a Budapesti Tanítóképző Főiskolán? A tanítójelöltek féléves beszédművelési stúdiumon vesznek részt, mégpedig az újabb rendelkezések értelmében az első év első félévében heti két órában; ez kb. 26 órát jelent. A kötelező tankönyv Hernádi Sándor Beszédművelés c. jegyzete (Tankönyvkiadó, 1970.), és használjuk még Fischer Sándor Retorika c. könyvét (Kossuth, 1975.). Terjedelmes elméleti anyagot kell ismertetnünk hallgatóinkkal, a legfontosabb feladatunk azonban a leendő tanítók beszédének fejlesztése, ezért főleg gyakorlati

foglalkozásokat tartunk. A tanulmányokat felméréssel kezdjük, diagnosztizálunk, minden hallgatóval megbeszéljük esetleges hibáját, egyeseket logopédushoz küldünk (a logopédus helyben, a főiskolán foglalkozik velük). Az általános diagnózis a következő: a legjellemzőbb a hallgatók beszédére — ez már szinte generációs hiba — a zártszájúság, következményei az egyes hangok torz képzése, a magán- és mássalhangzók időtartama elleni vétségek, a hangsúlytalan szótagok összekapása és elnyelése, a helytelen intonáció és olykor a rossz hangsúlyozás. Az alkalmassági szűrővizsgálatnak köszönhető, hogy logopédiai eset (erősen selypes, raccsoló stb.) kevés volt, ugyanis a szűrővizsga alkalmat adott arra, hogy a beszédhibásakat eltanácsoljuk, illetőleg az enyhén beszédhibásakat előzetes logopédiai kezelésre küldjük. Sajnos, ez a válogatási lehetőségünk az alkalmassági vizsga eltörlésével meg fog szűnni. Arra viszont lehetőségünk lesz, hogy az alkalmatlan jelentkezőt a szóbeli vizsgán elutasítsuk; a helyzet annyival lesz rosszabb, hogy a jelentkező alkalmatlansága későn fog kiderülni, és júliusban már nem jelentkezhet más felsőoktatási intézménybe. A magyartanárok általában nem tudják, hogy a tanítóképzőben nagy fontosságot tulajdonítunk a jó beszédnek, és nem fogják e tekintetben felvilágosítani tanítványainkat.

A vázolt helyzet alapján érthető, hogy félév alatt heti két órában a helyes beidegződések kialakítása, a készségfejlesztés elvégezhetetlen (egy csoportban kb. 25 tanuló van). Gáti József írja (Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Tankönyvkiadó, 1967., a továbbiakban HK., 120), hogy a színművészeti főiskolásokat négyévi beszédtechnikai képzés után bocsátják útjukra, de ekkor még nem eléggé kiműveltek az új beidegződések, az állandó ellenőrzés megszűntével újraélednek a régi, eredeti hibák. Ugyanilyen gondokról beszél Pintér Sándor a rádióbemondókkal kapcsolatban (HK. 156). Mi legfeljebb csak felhívhatjuk tanítványaink figyelmét esetleges hibáikra, valamint tudatosítjuk bennük a helyes kiejtés követelményeit, és egy kicsit gyakorolunk velük. Az is baj, hogy a jelöltek még nem érzik ennek a stúdiumnak a fontosságát, még nem tudják, hogy a kisgyerekek majd utánozzák beszédüket, esetleges hibájukkal együtt.

A gyakorlati foglalkozások lebonyolítása különféle; időnként laboratóriumban dolgozunk, mindennapos segítőtársunk a magnetofon, olykor a lemezjátszó; mégis a gyakorlás módja meglehetősen egysíkú, a számonkérésnek pedig ezen a területen sincs metodikája. Éder Zoltán írja: „... ki kell dolgozni az új metodikát, amelyben az oktatás fő formáját a produktív (nem pedig a deskriptív és preskriptív) eljárások képviselik” (HK. 235). Ez a megállapítás megtámogatható egy megfigyeléssel: a felolvasás beszédtechnikai szempontból lényegesen nehezebb, mint a szabadelőadás; a leendő tanítók legnagyobb hibája — a zártszájú beszéd és a kiejtés időtartama elleni vétség — a felolvasásban feltűnőbb, mint a szabad előadásban. Bakos József szerint: „... ugyanazon előadóknak az úgynevezett szabadelőadásban és az előadás közben bemutatott szemléltető szövegek, textusrészletek felolvasásában nem egyenlő arányban jelentkeztek a hibák, hanem a hibázások száma megnövekedett az utóbbi esetben” (HK. 93). Magam is azt tapasztaltam az óráimon, hogy a felolvasások lényegesen rosszabbak voltak, mint a szabad beszédteljesítmények. Tehát a nyílt artikuláció jobban alakítható a papír nélküli előadott szövegeken. Ezért tanításomban csökkentettem a reprodukzív gyakorlatokat, és a memoritert (főleg versmondást)

vezettem be produktív gyakorlatként. Tisztában vagyok vele, hogy amit mondok, nem felfedezés, de az adott körülmények között nagy a jelentősége. A színművészeti főiskolán „... négy éven keresztül egy tárgyon belül beszédet, s ennek keretében versmondást tanítunk” — írja Gáti József, majd ugyanott kifejti: „Véleményünk szerint helyes lenne, ha a jól ejtett és hangsúlyozott beszéd s a tudatosított versélmények alapjait már a középiskolában leraknák. Ennek pedig természetesen az az előfeltétele, hogy a jövőben a magyar szakos tanárok beszédet és versmondást tanuljanak az egyetemen” (A versmondás. Gondolat, 1965. 21). A jövőben pedig az alsó tagozaton megtanítandó verseket is számon fogom kérni hallgatóimtól. A memoriternek több szempontból is nagy jelentőséget tulajdonítok: 1. A szabad előadásban mindig nyíltabb és tisztább az artikuláció. A ritmushibák jobban alakíthatók ritmusos szövegeken (vö. a hadarás javításáról mondottakkal, Fischer Sándor: A beszéd művészete. Gondolat, 1966. 194; Montágh—Seper—Vince: A gyakori beszédhibák. Tankönyvkiadó, 1970. 115). A hallgatóknak többet és elmélyültebben kell készülniük az órákra, ugyanis a felolvasási gyakorlatokat sosem készítették elő alaposan. Úgy vettem észre, hogy a többség szeret verset mondani. Meg kell azt is mondanom, hogy a főiskolások rendkívül kevés verset tudnak, volt például olyan csoportom, amelyben egyetlen hallgató sem hallott soha Arany Jánosnak A fülemile c. verséről.

A tanítójelölteknek a félév végén — a főiskolai hagyományok szerint — a csoport előtti nyilvános beszédben kell számot adniok az elsajátított ismeretekről: egy verset adnak elő és egy prózai szövegrészletet olvasnak fel; majd pedig a rövid retorikai stúdium lezárásaként — ez új mozzanat gyakorlatunkban — megírnak és előadnak egy, alsó tagozatosok számára szóló beszédet és egy fogalommagyarázatot. Úgy vettem észre, hogy ezeket a számukra újszerű feladatokat ötletesen oldották meg tanítványaim, sokuk tehetsége itt bontakozott ki igazán, a produktív munkában. A beszédet és a fogalommagyarázatot a legmagasabb fokú produktív számonkérési módnak tartom (végeredményben ez is beletartozik a memoriter körébe). Arra természetesen ügyelni kell, hogy a beszéd ne a megszokott ünnepi beszéd legyen — még így is nehézséget jelent az ismert eseményeket a kisgyerekek nyelvén elmondani —, hanem inkább az iskola belső életéről szóljon, pl. ilyen az első évnyitó után az új iskolásoknak megtartandó beszéd stb. Lényegében már Makay Gusztáv is összekapcsolta a kiejtés és az irodalom tanítását (HK. 229—32), de ő inkább a mondatfonetikai problémákra hívja fel a figyelmet, és az irodalom felől közelíti meg a kérdést, jómagam általánosabb szempontból — a kiejtés egészének szempontjából — tulajdonítok nagy fontosságot a memoriternek.

Elgondolkodtató az is, mi vajon az érettségizettek rossz kiejtésének, satnya beszédkultúrájának az oka. Véleményem szerint a tanulók mostanában keveset felelnek szóban az iskolai órákon, még kevesebb az összefüggő, hosszabb beszámolóknak a száma, elurakodott az ún. „zongorázás” (pedig ez a módszer becsaphatja a tanárt: az összkép jó ugyan a tanulók tudásáról, de mindenki csak valamit tud); helyenként mindennapos a feladatlapos feleltetés, amely sokszor aláhúzásokra, totózásra szűkül. Továbbá mind az általános iskolában, mind a középiskolában rendkívül kevés verset tanulnak könyv nélkül. Meggyőződésem, hogy a versmemoriter egyéb óriási jelentősége mellett — a szép beszéd kialakításának is egyik hasznos eszköze lehet.

A helyes és szép kiejtés tanítása — az oktatás minden fokán — a kellő óraszám biztosítása nélkül nehéznek tűnik. Számunkra is kevés a 26 óra, és még arra is kell gondolnunk, hogy a beszédhibák felismerésére, az egyszerűbb esetek kezelésére is fel kell készítenünk tanítványainkat.

Befejezésül azt szeretném hangsúlyozni, hogy most, az új tantervi reform előtt a kiejtés tanítására is kellene gondolnunk, és több szempontból nagy jelentőséget kellene tulajdonítanunk a memoriternek, valamint általában a memória fejlesztésének; továbbá retorikai ismeretekkel kellene ellátni — szakjára való tekintet nélkül — minden leendő pedagógust.

A. Jászó Anna

Laziczius Gyula és a Prágai Nyelvészkör

Nyolevan évvel ezelőtt született Laziczius Gyula, századunk magyar és európai nyelvtudományának egyik kiemelkedő, sokszínű és hányatott sorsú képviselője. Annak a tudósnak az emléke előtt kíván hódolni ez a kis írás, aki a század második és harmadik dekádjában az elsőek között figyelt fel az akkoriban legmodernebb nyelvészeti irányzatnak számító genfi tanításokra, és lankadatlan hévvel munkálkodott azok népszerűsítésén, elfogadtatásán. Ugyanakkor vigyázó szemmel ügyelt arra, hogy az új tanítások egyes tételeit a nyelvi valósággal szembesítse, és — amennyiben azok nem állták ki a nyelvi tények kritikáját — könyörtelenül elvetette őket, vagy igen finom kritikával „hozzáidomította” őket a nyelvi valósághoz. Nyelvészi, de általános emberi magatartásának a kiformálója és meghatározója — minden írásának, előadásának a tükrében — a tény és nem a tekintélytiszteltet volt. A problémamegközelítés kifinomult egzakttsága, vizsgálódásainak és vitáinak ragyogó dialektikája lenyűgöző hatást gyakorolt mind hallgatóira, mind olvasóira. Az igazi Laziczius emberi és tudósi portréjának a megrajzolásához kívánok ezzel az írással — akármilyen halvány ecsetvonással is — hozzájárulni.

Szubjektív megjegyzéssel kezdem. Mint Laziczius-tanítvány, régóta morális kötelességemnek tartom Laziczius Gyula tudományos és oktatói portréjának — az összes szempontok lehetséges figyelembevételével történő — felvázolását, illetőleg — az összes Laziczius-anyagok birtokában — későbbi megrajzolását.

Többé-kevésbé rajtam kívül álló okokból ezidáig ez nem sikerült, pontosabban nem kezdhettem hozzá a teljes feldolgozáshoz. Csak kisebb-nagyobb polemikus írásokban igyekeztem reagálni az aprópó megszabta „Laziczius-ügy” egy-egy szeletére. A vita-kérdés nem általam történő megfogalmazása — szükségképpen — részletkérdések részletesebb kifejtésére kényszerítettek, így ezek — a dolgok természetéből adódóan — nem állhattak össze szerves egésszé.

Ha tehát ezt a régi erkölcsi adósságomat, illetőleg annak törlesztését a pályakezdő Laziczius tudományos kapcsolatainak, a Prágai Nyelvészkör rá gyakorolt hatásának az elemzésével kezdem — természetesen nem feledkezve meg Lazicziusnak a prágai elmélet kialakulására és fejlődésére gyakorolt hatásáról sem — akkor talán megvan a remény arra, hogy lépcsőről lépésre haladva kirajzolódik az a tudósportré, amelynek a summás értékelése az őt és munkásságát személyesen vagy az irodalomból ismerő külföldi tudósok véleménye alapján egyértelműnek mondható. A hazai vitasorozatok tükrében azonban korántsem ilyen egységes a kép Laziczius helyét, a hazai és az egyetemes nyelvtudomány fejlődésében játszott szerepét illetően.

Ha tudománytörténeti tényként fogadjuk el azt a sok külföldi és hazai nyelvész által vallott tételt, hogy a XX. század nyelvtudománya megkérdőjelezte, majd elvetette a történeti szemléletet mint az egyedüli nyelvmagyarázó elvet, és a nyelv lényegének a megragadásához vezető utat abban jelölte meg, hogy a nyelv funkcióját, az adott „történelmi pillanatban” működő nyelv mozgásrendjét kell a nyelvésznek feltárnia, a nyelvet tehát mint funkcionáló rendszert fogta fel, akkor a modern nyelvtudomány kialakulásában és fejlődésében a legtagabb értelemben felfogott európai strukturalizmus szerepe elvitathatatlanak minősül.

Azt sem szabad továbbá szem elől tévesztenünk, hogy megismétlődött — természetesen magasabb szinten — a nyelvtudomány fejlődésének egy korábbi epizódja: az új nyelvelmélet kialakításában az alapvető indítékot a modern természettudományos eredmények szolgáltatták. Ha a modern természettudományos eredmények egyértelműen a mellett tanúskodnak, hogy a „világ nem részletek kaotikus konglomerátuma, hanem jól szervezett egész, azaz rendszer, ez a felfedezés a következőt — természetesen gondolkodó tudóst más tudományterületeken is elvezeti a rendszerszerűség gondolatához, majd a vizsgált anyag rendszerszerű felépülésének (strukturálódásának) a bizonyításához... A XX. század tudósának a vezérlő gondolata — az elmondottak alapján — tehát nagyjából így fogalmazható meg: ha a világról szóló részismereteket értékelni, pontosítani akarja, tehát lényegismeretre törekszik, akkor a világnak, mint rendszernek a posztulálásából kell kiindulnia, és annak belső elrendeződését, a részletek, az alkotóelemek kölcsönös feltételezettségének (struktúrájának) a törvényszerűségeit kell feltárnia. Elérkezett tehát a tudományos kutatásban a strukturalizmus korszaka, ami egyben az összekötő kapocs a különböző tudományok között és a köztük levő együttműködés alapja... ha tehát a strukturalizmust a legtagabb értelemben használjuk, úgy, hogy Saussure-től Chomskyig — a meglevő különbségek ellenére — a modern nyelvészeti irányzatok általános jellemzőjének fogjuk fel, a világ progresszív nyelvtudománya ezzel a jelzővel illethető, még akkor is, ha ez a minősítés nem perli el az úgynevezett hagyományos nyelvtudomány létjogosultságát, hanem az őt megillető helyre teszi” — írtam egy másik dolgozatomban (NyK. 74 [1972.]: 360–61).

A XX. század második tizedében született, és igen gyorsan elterebélyesedett ez az új európai nyelvészeti irányzat, amelynek főbb képviselői: Saussure, Trubetzkoy, Jakobson, Karcevskij, Jespersen, Brøndal, Hjelmslev és Lazicius. Ha ehhez a névsorhoz még hozzávesszük Meillet-nek az első nemzetközi nyelvészkonferencián (Hága, 1928.) elhangzott megjegyzését, miszerint Trubetzkoyt tartotta „a modern nyelvtudomány legerősebb fejé”-nek (Sebeok: *Portraits of Linguists*... 526), Trubetzkoyról viszont köz tudomású, hogy — bécsi professzorsága ellenére — a Prágai Nyelvészkör legjelesebb teoretikusa volt, és mint ilyen mind az európai, mind az amerikai nyelvtudomány prominens képviselői által igen nagy megbecsülésnek örvendett,¹ akkor felsejlik előttünk a Prágai Nyelvészkör, az úgynevezett Prágai Iskola nemzetközi jelentősége, de annak a kölcsönös kapcsolatnak a fontossága is, amely Laziciust a Prágai Nyelvészkörhöz fűzte.

Talán még annak az előrebocsátása — esetleg vázlatos indoklása is — idekívánkozik: mi az aktualitása az európai strukturalizmus kezdeti korszakának. Mivel magyarázható az a tény, hogy újból meg újból előtérbe kerül a Prágai Nyelvészkör egészének, egyes résztanításainak mai szemmel történő vallatóra fogása, a Prágai Nyelvészkör utáni nyelvészeti irányzatok egyes megállapításaiival való szembesítése? A megszépítő messzeség nosztalgiája készíti-e az egyes szerzőket az európai — amerikai nyelvészeti irányzatok perének az újrafelvételére, vagy van valami más, objektív alapja az érdeklődés újraébredésének? Ha nem is lehet egyetérteni J. R. Firthnek D. T. Langendoen által idézett, summásan elítélő véleményével, ami szerint „az amerikai posztbloomfieldianus fonémika steril volt”

¹ Lg. 18 [1942.]: 321; Trubetzkoyt a Linguistic Society of America 1936 végén tiszteleti tagjává (Honorary Membership) választotta (i. h. 14 [1938.]: 413); alapvető monográfiáját, a *Gründzüge der Phonologie*-t lefordították angolra, Berkeleyben és Los Angelesben mint régóta várt (long-awaited) írást „*Principles of Phonology*” címen 1969-ben kiadták. Tudománytörténeti tény továbbá az is, hogy a — Trubetzkoy emlékének szánt — „*Études phonologiques dédiées à la mémoire de N. S. Trubetzkoy*” (*Travaux de Cercle Linguistique de Prague* 8 [1939.] c. kiadványban a legkiválóbb európai és amerikai nyelvészek hódoltak „a modern nyelvtudomány legerősebb fejé”-nek, a kötetbe maga Bloomfield is írt (Menomini Morphophonemics).

(Lg. 47 [1971.]: 180), ha Anttila kritikájában a polémia hevében fogant túlzástól el kell is határolni magunkat, amely a nyelvtudomány továbbfejlesztése szempontjából a régi strukturalizmus feltámasztását igényli, és apodiktikus egyértelműséggel húzza meg a lélekharangot a transzformációs generatív grammatika fölé,² arról ezek a meg lehetőséges éles hangú kijelentések is egyértelműen tanúskodnak, hogy szerzőik érdemes nek tartják a prágai gondolatok újrafelidézését. Ha meglehetősen nagy késéssel is, de 1966-ban magyarra is lefordították Saussure-t. Ez a jelenség is amellet érvel, hogy a ma nyelvészenek is érdemes újra meg újra végiggondolni ezeknek a tanításoknak a lényegét, túlzásaiktól megtisztított fő mondanivalójukat.

Ha így állunk az európai strukturalizmus kezdeti szakaszának tudománytörténeti helyével, jelentőségével, már csak az alábbi megállapítás helyességének a vizsgálata van hátra: „... köztudomású, hogy a strukturalizmus elméletéhez Magyarország nem járult hozzá” (NyK. 40 [1958.]: 197).

A megállapítás kritikájához elégséges az alábbiak leszögezése: ha a Prágai Nyelvész kör, tehát az európai strukturalizmus kezdeti szakasza a fonológia b an ért el tudománytörténeti szempontból is új korszakot nyitó eredményeket, ha a kortárs Trubetzkoy a modern fonológia kialakulásában — a saját munkássága mellett — Laziczius tevékenységét Mathesius és Vachek mellett említi (Grundzüge... 1962³: 9), ha elfogadjuk továbbá Harmatta János Laziczius-nekrológiájában olvasható megállapítást: „Laziczius nemzetközileg is elismert strukturalista” (NyK. 40 [1958.]: 210), ha egyetértünk Wolfgang Steinitz 1961-ben publikált véleményével: „Laziczius a strukturális nyelvtudomány, ezen belül a fonológia egyik úttörője volt” (J. Laziczius: Lehrbuch der Phonetik. Vorw. 1), ha figyelembe vesszük T. Sebeok summázó értékelését: Laziczius a modern nyelvtudomány fő áramlatának a nyelvésze volt, akinek a hatása túlmutat az országhatárokon (Selected Writings of Gyula Laziczius 21), akkor joggal megkérdőjelelhetjük a fentebb említett elmarasztaló megállapítás igazát.

Ha tehát az európai strukturalizmust — lényeges vonásait tekintve — azonosítjuk a Prágai Nyelvész kör szellemi arculatával,³ akkor már csak az a kérdés vár megválaszolásra, hogy mi ébresztette fel a kezdetben irodalomtörténésznek induló, majd az oktatómunkától fegyelmi úton eltiltott magyar magántisztviselő—tudós figyelmét a prágai gondolatok iránt. Személyes, baráti kapcsolatok vonzották-e az új elmélethez, vagy rokon jellegű elméleti beállítottság „sodorta” a Prágai Nyelvész körhöz?

Nincs tudomásom arról, hogy tudományos tevékenységének a megkezdése és a kezdeti eredmények publikálása előtt Lazicziusnak személyes kapcsolatai lettek volna a Prágai Nyelvész körrel, annak legkiválóbb képviselőivel. (Erről ezidáig semminemű írásos feljegyzést nem találtam, de a család szóbeli közlése is egyértelműen tagadja az ilyen kapcsolatok korai meglétét.) A kapcsolat létrejöttéhez tehát csak a hasonló jellegű elméleti érdeklődés, felkészültség szolgálhatott alapul.

Melyek voltak azok a jellemző vonások, amelyek mind a Prágai Nyelvész kör, mind Laziczius gondolkodásmódjában egyaránt fellelhetők voltak?

A két háború között Prága valóban Európa intellektuális centrumának mondható. A század elméleti mozgalmával szoros kapcsolatban állt. Érdeklődési köre tehát messze meghaladta a nemzeti határokat. Minden haladó elméletre igen érzékenyen rea-

² „In der Tat mußte man, um die Sprachwissenschaft weiterzuführen, großenteils zum 'alten' Strukturalismus zurückkehren. Die generative Transformationsgrammatik ist p a s s é, nicht der Strukturalismus” (Historiographia Linguistica 1 [1974.]: 280).

³ „Ugy. Joos: Readings in Linguistics 96. továbbá Garvin: „The Prague School of Linguistics” (in „Linguistics Today”): 229. A glosszematikusokat tudatosan hanyagolom el e helyen, mivel sem Hjelmslevnek, sem követőinek nem volt említésre méltó befolyása sem az európai, sem az amerikai strukturalizmus fejlődésére.

gált (Garvin: i. m. 230). A Nyelvészkör eredetileg nyelvészeti — főleg általános nyelvészeti — problémák megvitatására, ilyen jellegű kiadványok megteremtésére jött létre, de érdeklődési köre kiterjedt a filozófia, az irodalomtudomány, az általános fenomenológia legátfogóbb problémáira is. A kör nyelvész tagjai, így Jakobson, Trubetzkoy, Mathesius, Murakovsky és mások igen intenzív érdeklődést mutattak korai éveikben a legújabb irodalomtudományi elméletek iránt. Tanulmányozták továbbá Hegelt, Husserl fenomenológiáját, a pszichológia legújabb irányzatait, Cassirer szimbolikus formáinak filozófiáját és így tovább (Lg. 31 [1955.]: 584–5).

Trubetzkoy filozofikus beállítottságát, különösen Hegel filozófiájának rá gyakorolt hatását külön kiemeli Jakobson Trubetzkoy-nak szentelt nekrológiájában (Sebeok i. m. 531). Professzorai és kollégái az orosz filozófia nagy reménységének tartották, és sajnálták, hogy filozófiai tanulmányait felváltotta a nyelvészetivel. Talán azt se felesleges itt megemlíteni — ugyancsak Jakobson előbbi nekrológiájának az értesítése alapján —, hogy Trubetzkoy apja, Szergej Trubetzkoy a moszkvai egyetem filozófiaprofesszora volt, ősapja „a hangok architektúrájával” (zene), anyja pedig ugyancsak a muzsika filozófiájával foglalkozott (i. m. 527).

Trubetzkoy egyéb irányú érdeklődési köréről is érdemes még néhány szót szólni. Tanulóéveiben folklórral (Völkerkunde) foglalkozott, a moszkvai egyetem történeti-filozófiai fakultására iratkozott be, itt főleg néplélektant és történetfilozófiát hallgatott. A harmadik szemeszterben lépett át a nyelvészségbe, de filozófiai érdeklődése és Hegel befolyása egész élete végéig kimutatható gondolkodásában és munkásságában. A nyelvészetre azért tért át, mert a nyelvtudományt — főleg az indogermanisztikát — egzakt módszerei miatt nagyra becsülte, és azokat az általános antropológia” művelésében is hasznosítani akarta. Indogermanisztikai iskolázottságának a betetőzése lipcei éveire esik (1913–14), ahol Brugmannt és Leskient hallgatta (i. m. 531–3; 537). Ugyancsak Jakobson írásából értesülünk arról a rendkívül fontos Trubetzkoy-szemléletről, ahogyan a valóságot felfogta: a valóság Trubetzkoy szemléletében mint a rendszerek rendszere, sokrétű megegyezések nagyszerű hierarchiája tükröződött, és e szemléletmód jellemző volt rá élete végéig (i. m. 529).

Ha visszaidézzük a Prágai Nyelvészkörről mondottakat, nem nehéz felfedezni Trubetzkoy személyes szerepét az úgynevezett prágai „sokrétűség” kialakításában. Ennek a „prágai szellemnek” az egyenes következménye volt, hogy nyelv szemlélete szöges ellentétben állt az újgrammatikusok merev, kivételeket nem ismerő nyelvfelfogásával, nyelvtörvény-konceptiójával. Századunk húszas éveitől kezdve a haladó európai nyelvészek „vigyázó szeme” a lipcei metafizikus szigorral megfogalmazott hangtörvény-posztulátumról a prágai funkcionálisra, strukturalizmusra, ezen belül főleg a fonológiára vetődött. És, hogy ezek az utóbbi fogalmak mintegy Trubetzkoy nevéhez kötődtek, ezen — az előbb elmondottak alapján — nincs semmi csodálkozni való.

Hasonlítsuk össze a fiatal magyar tanuló, majd a kezdő tudós érdeklődési körét a vázolt „prágai profil”-al! Az irodalom iránti különös érdeklődése már fiatal diákkorában megnyilvánult. Középiskolai tanára Babits Mihály volt, és szuggesztív hatása alól nem tudta — de nem is akarta — kivonni magát. Nem véletlenül került tehát az irodalom, az irodalomtörténet diákkori érdeklődésének a fókuszába. Ha csak egy futó pillantást vetünk is a korántsem teljes Lazicius-bibliográfia tételeire, a korai írások között ilyeneket találhatunk: Irodalom: „Egy ismeretlen magyar vers a XVI. századból” (Magyar Könyvszemle 38, 1–4: 70–72); „Die Leibeibenfrage bei Dosztojevszkij” (Zeitschrift für slavische Philologie 6 [1931.]: 339–55); „Zu Dosztojevszkij” (Archiv für slavische Philologie 48: 159–160); „Előszó Dosztojevszkij Sztjepancsikovo és lakói” c. kötethez (Révai kiadás, é.n. 1–31) stb. Östörténet: „Új úton a magyar őshaza felé” (vitairat Marjalaki Kis Lajos hasonló című cikkéhez (Nyugat 1931. augusztus);

Történelem: „Báthory István lengyel történetírója” (Magyar Könyvszemle 35 [1928.]; 1–4: 67–72); **Filozófia:** „Egy orosz filozófus, P.I. Csaadajev” (Buda-pesti Szemle 1928. október); „Egy orosz bölcséleti folyóirat” (i. h. 1929. augusztus); „A bölcselő Tolsztoj” (Nyugat 1930: 380–6); „Bjelinszkij és Hegel”. Pécs, 1929. Jakobson emlékezik meg azokról a vitákról, amelyeket Magyarországon történt látogatása alkalmával Laziczius-szal, mint vendéglátójával folytatott. Kiemeli Laziczius sokoldalú érdeklődési körét, amely a nyelvészetten, a fonológián túl az általános néptan (etnológia) a folklór, a kulináris kultúra stb. témakörébe vágta.⁴

Nem véletlenül említik meg akadémiai levelező taggá történő ajánlása alkalmával ajánló is (Szinyei József, Melich János, Gombocz Zoltán, Németh Gyula, Pais Dezső, Zsirai Miklós) érdeklődésének sokrétűségét, kiváló esztétikai ismereteit, alapos orosz irodalomtörténeti tájékozottságát és mély filozófiai érdeklődésről tanúskodó írásainak jelentőségét (Tagajánlások 1935. Első Osztály, A. Alosztály 7. lap).

Arról már csak a kép teljesebbé tétele céljából szövegek itt, hogy a leíró nyelvészeti munkák mellett foglalkozott a történeti nyelvtudomány kérdéseivel is: „Egy magyar mássalhangzóváltozás phonológiája [sic]” (MNY. 26 [1930.]: 1–11); „A finnugor idők kialakulásának kérdéséhez” (MNY. 29 [1933.]: 18–25); „Zur Wandlung idg. s >slav. ch” (Indogermanische Forschungen 51 [1933.]: 196–199); **Etimológia:** „Cikornyás” (MNY. 29 [1933.]: 302–3. „Szőnyeg” (MNY. 33 [1939]: 22–6); „Pozsgás, poskos” (MNY. 37 [1941.]: 296–303) stb. **Nyelvjárástudomány:** „A magyar nyelv-járások” (MNYTK. 1/11 [1936.]; **Nyelvművelés:** „A magyar kiejtésről” (MNY. 34 [1938.]: 307–16).

Az említett érdeklődési kör sokrétűsége egyértelműen amellel bizonykodik, hogy teljes volt a „lelki affinitás” a Prágai Nyelvész kör fő teoretikusa, Trubezkoy és Laziczius között. Mindkettőjük tudományos szemléletének a kialakítására meghatározó befolyással volt Hegel filozófiája. Mint köztudomású, Hegel filozófiájának a legértékesebb elemével, a **dialektikával** való foglalkozás, annak a lényegébe való behatolás kitörölhetetlen nyomokat hagy minden tudós kutatási, problémamegközelítési, problémamegoldási alkotásának a kialakulására. Trubezkoy is meg Laziczius is szükségképpen került szembe az újgrammatikus metafizikus szigorral, és alakították ki külön-külön a maguk dinamikusabb, a mélyebb összefüggésekre, a kölcsönös feltételezettségekre is ügyelő nyelv-szemléletük fő vonásait. Mindkettőjükre rendkívül mély hatást gyakorolt továbbá Saus-sure rendszerelmélete és Bühler fenomenológiája.

Minden bizonnyal igaza van Harmatta Jánosnak, amikor a Hegel–Bjelinszkij-komplexummal foglalkozó fiatal szerző írásában (ez volt Laziczius doktori disszertációja) már egy kiforrott tudós határozott értékítéletének a kifejeződését látja. Abban is egyet kell értenünk vele, hogy nem állt meg a hegeli fonomenológia idealisztikus platformján, hanem azokat a mozzanatokat kereste, amelyekben Bjelinszkij a hegeli tanítások racionalis magvát, a dialektikát értékelte, és biztos kézzel rajzolta meg Bjelinszkij esztétikai felfogásának fejlődését, pontosabban azokat a hatásokat, amelyek ennek a fejlődésnek a fő rugóit képviselték. Harmatta szerint Laziczius „mesteri kézzel tudja végigvezetni az olvasót Bjelinszkij esztétikai felfogásának fejlődésén, amely a hegeli esztétika l’art pour l’art elvétől a realizmus felé haladtában már azt a művészt kereste, aki művészetével is odaáll életkérdéseket feszegetni és társadalmi problémákat oldani. Aki maga is közel megy az élethez, műveiben pedig közelebb hozza az életet, az emberekhez” (NyK. 40 [1958.]: 210).

A kép teljességéhez még az is hozzátartozik, hogy egészen fiatal korától kezdve

⁴ Jakobson visszaemlékezése Laziczius Gyulára (1972. október 24). A visszaemlékezés szövege a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem fonotekájában található.

szoros kapcsolatban állt a baloldali, radikális mozgalmakkal. Felesége emlékezik meg arról az epizódról, amikor a 19-es proletárdiktatúra alatt levelet vitt férjétől Jászi Oskárnak. Ugyancsak az ő elbeszéléséből tudjuk, hogy a proletárdiktatúra bukása után Madzsar József napokig bujkált náluk. Az avantgard színház, a „Zöld számár” társulatával szoros kapcsolatban állt, Nagy Adorjánnal pedig személyes jóbarátságban volt (Bortnyik Sándor visszaemlékezései).

Mindezeket summázva előttünk áll az a rendkívül sokrétű érdeklődési körrel megáldott baloldali, radikális gondolkodású értelmiségi, akinek a Saussure-rel meginduló új áramlat legtermékenyebb folytatójához, a Prágai Nyelvész Körhöz való csatlakozása tehát nem véletlen, — hanem szükségszerű velejárója iskolázottságának, filozófiai beállítottságának és nyelvszemléletének.

A Prágai Nyelvészkörrrel való találkozás tehát nem külső indíttatás következménye, hanem a kölcsönös egymásra találás mozzanata. A Kör legjelesebb teoretikusai, Trubetzkoy-jal és Jakobsonnal kialakított személyes barátsága roppant érdekes barátság. Egymás nézeteinek kölcsönös megbecsülése majdnem minden esetben abban öltött testet, hogy a felek igen mélyenszántóan bírálták egymás elméleti vagy módszertani hibáját. Lazicius fiának (Lazicius Ákos) az elbeszéléséből értesülünk arról, hogy Jakobsonon kívül Trubetzkoy-jal is több alkalommal találkozott. Valahányszor Bécsben járt, mindig felkereste, és elbeszélései alapján ezek a találkozások ugyancsak polemikusak voltak. Vitáik két mesteri vívó borotvaéles fegyverekkel való összecsapására emlékeztettek. (Jakobsonnal folytatott személyes vitáiról fentebb már szó esett.)

A továbbiakban Lazicius fonológiaelméletének a fejlődéséről, az általános fonológia továbbfejlesztésében játszott szerepéről és Trubetzkoy-jal folytatott vitáinak a főbb vonásairól lesz szó.

Mielőtt rátérnék Lazicius fonológiaelméletének a kialakulására és fejlődésére annak a kérdésnek a megválaszolása kívánczik még ide, mi volt (mi lehetett) az az elhatározó ok, amely az irodalmi érdeklődésű fiatal tudóst a nyelvészeti kérdések vizsgálata felé fordította. Lazicius Ákos visszaemlékezései alapján az oktatómunkától elzárt magántisztviselő széles érdeklődési körének egyik — kezdetben nem is a legfontosabb — alkotóeleme volt a nyelvészet. Mint egy magánbankház idegen nyelvű levelezője (4 nyelven írt és beszélt), többé-kevésbé véletlenül jutott hozzá azokhoz a hosszabb-rövidebb lélegzetű ismertetésekhez, később folyóiratcikkhez, amelyek a modern fonológia alapvető elképzeléseit tartalmazták. A húszas évek első felében ez a tájékozódás csak kedvező időtöltésnek számított, majd egyre inkább az érdeklődés fókuszába került.

Amikor aztán döntenie kellett, hogy magántisztviselő marad-e élete végéig, vagy a tudományos pályát választja, a választásban a nyelvtudományi kérdések már perdöntőkké váltak. Mint köztudomású, Magyarországon a Horthy-korszakban orosz filológiai tanszék nem volt, tehát az orosz nyelv és irodalom iránti érdeklődésének egyetemi bázisa nem jöhetett számításba. (Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a 19-es magatartása miatt politikailag elítélt ember csak igen súlyos tehertétellel indulhatott volna a russisztika útján, ha egyáltalán lett volna ilyen tanszék Budapesten!) Ha tehát a törvénytelenül kiszabott fegyelmi büntetés súlyos tehertételétől meg akart szabadulni, erre mint „szürke” magántisztviselőnek nem sok reménye lehetett. Ha azonban valami lényegesen újat produkáló tudósként kérhetné az igazságtalan fegyelmi határozat megszüntetését, a lehetőségek azonnal más megvilágításba kerülhettek. Meggyőzőnek mondható tehát Lazicius Ákos válasza: az egyre fokozódó érdeklődés mellett egzisztenciális, emberi motívumok is az új tudomány felé terelték a fiatal magántisztviselőt.

Korábbi elméleti beállítottsága (Hegel dialektikájának a hatása), továbbá újabb olvasmányélményei (Saussure posztumusz munkájával való megismerkedés; a nyelvi

rendszer elemeinek kölcsönös feltételezettsége, egyezése és különbözősége) mottóul szolgált kezdeti nyelvszemléletéhez, és nem véletlenül került az első, összefoglalási igénnyel feldolgozott munkájának, a „Bevezetés a fonológiába” c. írásának az elejére a saussure-i distinkció: „... dans la langue il n’y a que des différences.”

A sokat vitatott saussure-i mottó értékelésekor Laziczius természetesen tisztában volt — a különbségek hangsúlyozása mellett — azzal az egyszerű fenomenológiai igazsággal, hogy összehasonlítani csak hasonnemű dolgokat lehet. A hasonnemű kategóriák osztályozásakor a különbségek döntenek el, hogy az azonos kategórián belül milyen alkategóriába kerülnek az egyes nyelvi jelenségek. A nyelvi tények rendszerszerű felfogásából szükségképpen következik a nyelvi rendszertagok egyidejű mozgásrendjének a vizsgálata, pontosabban ennek az előtérbe állítása. Nem véletlenül látta tehát Saussure gondolatmenetében az egyik legtermékenyebb részgondolatnak a szinkrón nyelvszemlélet előtérbe állítását (MNy. 26 [1930.]: 18). A szinkrón nyelvvizsgálati módszer hangsúlyozása mellett azonban nem feledkezett meg a szinkrónia és a diakrónia kölcsönös feltételezettségéről sem (i. h. 19), és ilyen értelemben bírálta Saussure-t „diachronia-ellenes magatartása” miatt (i. h. 1).

A saussure-i hatások mellett a másik a legnagyobb olvasmányélménye: a bühleri fenomenológiával való megismerkedése. A bühleri koncepció alapvetően azért ragadta meg, mivel az a nyelv kommunikatív funkciójának a teljes leírására, pontosabban lényegének a megragadására törekedett. (A bühleri tudományfilozófia hasonló értékelését l. Garvin: i. m. 231.)

Így a saussure-i, majd később a bühleri funkcionalista felfogás jelentőségét már első írásaiban is igen hangsúlyozottan kiemeli: „... a phonológiát [!] csak a funkciók érdeklik” — írja 1930-ban (MNy. 26 [1930.]: 24), egy másik, ugyanabban az évben írt dolgozatában a beszédhangok fejlődésének, a hangváltozásoknak a magyarázatánál a „fiziológiai és mechanikus” (fonetikai) szempontok figyelembevételével a fonológiákat is fontosnak tartja (i. h. 18). Köztudomású, hogy a fonológiai szempontok a beszédhangok funkcionálisan releváns vagy irreleváns jegyein alapulnak. Erről az elméleti talajról emeli fel szavát a nyelvileg jelentéktelen hangárgyalatok diakritikus jelekkel történő jelölésének „zabolátlan hajszolása”, a finnugor hangjelölésben tobzódó „furor phoneticus” ellen „A finnugor hangjelölés kérdéséhez” c. cikkében (NyK. 50 [1936.]: 219–26, i. h. 222, 219).

Amilyen határozottan kiáll első írásaitól kezdve végig a funkcionalista nyelvszemlélet mellett,⁵ ugyanilyen mértékben nem tudta első írásaiban elhatárolni magát a pszichologista fonémakoncepcióktól. Ezen semmi csodálkozni való nincs, mert a fonológia ösatyja, Baudouin de Courtenay fonémadefiníciója egyértelműen pszichologista: „Phonem-psychischer Aequivalent des Sprachlautes.” (A „Kísérlet”-ből idézi Laziczius (NyK. 48 [1932.]: 9.⁶) Laziczius 1930-ban írt két dolgozatában még kritikát-

⁵ „Mais si la phonologie est la discipline linguistique qui examine et apprécie les sons et leurs qualités au point de vue des trois fonctions linguistique, et si la phonétique est une discipline qui examine également des sons et des particularités phoniques pour des buts linguistiques... Pourrait-on faire des objections de principe ou des objections d'ordre méthodologique contre l'introduction de la conception fonctionnaliste dans la phonétique? (Lingua 1 [1948.]: 300) Ugyanígy Martinet 1946-ból származó könyvének címe: Phonology as functional phonetics. Three lectures delivered before the University of London in 1946.” Oxford, 1949.

⁶ L. még Scerba: fonémák = „általános hangképzetek, amelyek képesek jelentésképzetekkel társulni és szavakat differenciálni” (idézi Laziczius: i. h. 16). L. továbbá Sapir 1933-ban írt könyvének címét: „La Réalité Psychologique des Phonèmes”, amit újra kiadtak „Selected Writings of Edward Sapir (Berkeley and Los Angeles, 1949. 46–60); továbbá Ulassyn: „... die Vorstellung von einem aus Lautkomplexen abstrahierten selbständigen Laut...” (Idézi Laziczius: i. h. 15.)

lanul átveszi ezt a pszichologista fonémafogalmat: a fonematikus különbséget lélektani szerkezetkülönbségben látja, (MNy. 26 [1930.]: 21), illetőleg a fonémát lélektani értelemben vett hangnak tartja (i. h. 5).

Azt is hozzá kell tennünk a fent elmondottakhoz, hogy igen gyorsan rádöbrent a pszichológiai kritériumok egy az egyhez történő alkalmazásának a veszélyére, illetve zsákutcával fenyegető jellegére. Két évvel később írt, valóban alapvető munkájában (Bevezetés a fonológiába) már sorra veszi a különböző fonémadefiníciókat, és bírálja mind Baudouin de Courtenay, mind Benny pszichologista fonémadefinícióját (Kny: a NyK 48. k-ból [1932.]: 15). Élete vége felé még egyszer visszatér a pszichologista fonéma-elképzelés bírálatához: „... sohasem volt meggyőző számomra” (tudniillik az az örökség, amely szerint a fonéma = hangképzet). (Lingua 1 [1948.]: 294). Fonémakoncepciójának a fejlődése tehát kitapinthatóan megérződik egyes írásainak a kronológiájában. Egyre inkább szimpatikussá válik számára a Šor, Vinokur, Tomaševskij és mások által képviselt szociológiai szempont (NyK. 48 [1932.]: 17). Végül is a funkcionális fonémakoncepció mellett köt ki.⁷

Fonémadefiníciójában, illetőleg a fonémáról alkotott nézeteinek az összességében csak azokkal a teoretikusokkal értett egyet, akik a nyelvi szempont hangsúlyozásával a fonémának a lényegét nyelvi funkciójának az alapján ragadták meg. (Mathesius, De Groot, Čyževskij, Doroszewski, Jones, Jakovlev: i. h. 16, 26). 1932-től egyértelműen a funkcionális fonémakoncepció mellett tör lándzsát: „... a fonéma-meghatározások leglényegesebb pontja a nyelvi szerep kérdése: a hang csak akkor foném [!], ha értelemmeghatározó vagy alakotani szerepet tölt be” (i. h. 17). Emellett a fonémakoncepció mellett végig kitartott.

A funkcionista nyelvszemlélet következetes végiggondolása szükségképpen vezette el a nyelvileg releváns beszédhangok differenciáltabb kategorizálásához. Ha a társadalmi kommunikációban a nyelv szerepét a maga összetett voltában fogjuk fel, akkor a nyelvnek alkalmasnak kell lennie mind az értelem-, mind az érzelemkifejezés funkcióinak az ellátására is. A kommunikáció rendszerében a nyelv ilyen jellegű szerepének a felfogásában nem volt különösebb vita a Prágai Nyelvész körhöz tartozó teoretikusok között. A vita ott kezdődött és ott éleződött ki, amikor a nyelv érzelemkifejező funkciójában a beszédhangoknak nem a fonológiai, hanem a stilisztikai jellegét domborították ki. A „stilisztika” Bally révén került a nyelvtudomány új kategóriái közé. Alapvető munkája, ahol egyebek mellett a nyelv affektív funkciójáról igen mélyenszántóan nyilatkozott, a „Traité de stylistique” címet viseli. A „stylistique” jelzőnek igen érdekes pályafutása volt. Annak ellenére, hogy a *stílus*, *stilisztika* műszavakat már lefoglalták — mégpedig egyértelműen — megfelelő fogalmak jelölésére, az új fogalmi töltet csak zavart keltett. Lazicius igen határozottan bírálta ezt az eljárást egyetemi előadásában is.

A beszédhangok ilyen jellegű funkciójának a felfogása lett végül is a Prágai Nyelvész kör fő teoretikusai, Trubetzkoy, Jakobson és Lazicius közötti vita forrása. Lazicius a második nemzetközi fonetikai kongresszuson terjesztette elő koncepcióját „A new category in phonology” címen, amelyben igen meggyőző erővel szállt síkra a bühleri organon modell fonológiai alkalmazása mellett. (Ennek ismertetésétől, mint közismert dologtól, eltekintek.)

Az említett előterjesztésnek igen nagy elméleti jelentősége volt, és van ma is. Ha ugyanis a nyelvi jelnek a legfőbb funkciója az ábrázolás (a jel és jeltárgy közötti

⁷ Itt csupán annak a megjegyzése kívánatos, hogy Lazicius igen megértően bírálta a pszichologista fonémaelméletek lényegét. Világosan látta, hogy az a kor alapvető tudományos szemléletének, majd később a múlt örökségének (l'héritage du passé) a számlájára írandó.

viszony), akkor azok a kategóriák f o n é m á k amelyeknek a nyelvi jel mindhárom funkciója (á b r á z o l á s, felhívás, kifejezés) szempontjából egyaránt szerepük van.⁸ Azokat a kategóriákat nevezi v a r i á n s o k n a k, amelyeknek csak egyetlen egy funkciójuk van, a k i f e j e z é s (tehát nyelvilleg nem fontos funkció). A k e t t ő k ö z é besorolandónak tartja azokat a kategóriákat, amelyeknek a funkciója a fonémáknál kisebb, de a variánsokénál nagyobb, tehát mind a f e l h í v á s, mind pedig a k i f e j e z é s szempontjából relevánsak. Ezeket a kategóriákat — mint az eddigi fonológiai irodalomban nem használt újakat — e m f a t i k u m o k n a k nevezi (uo.).

Trubetzkoy természetesen ismerte ezt a Laziczius-féle felfogást. Annak az elvi jelentőségét, hogy Laziczius volt az első, aki a beszédhangoknak ilyen szempontból (nyelvi szempont) való vizsgálatát is hangsúlyozta, elismeri. Nem ismeri el azonban az új kategóriáknak a fonémáktól meg a variánsoktól való elkülönítését, mivel szerinte ezek a beszédben együtt, keverten fordulnak elő. Az ő véleménye szerint a fonológiának tehát csak a beszédhangok nyelvi ábrázolás szempontjából fontos aspektusát kell vizsgálni (Grundzüge, 1962.³ 29).⁹

Laziczius életében megjelent utolsó publikációjában részletesen válaszolt Trubetzkoy ellenvetéseire (Lingua I/3 [1948.]: 293—302). Az emfatikumnak, mint új fonológiai kategóriának az elvetésében Trubetzkoy-nak arra az alapvető hibájára mutat rá, amely szerint az ilyen nyelvi eszközök, amelyek a nyelvi jel a f f e k t í v funkcióját is hangsúlyozzák, igen gyér számúak, éppen ezért a fonológiának az emfatikumokkal foglalkozó fejezete igen sovány lenne.

Laziczius meggyőződen vitatkozik ezzel a felfogással, sőt megtoldja Ballynak a nyelvi jel „környezetfelidéző hatására” vonatkozó tételével mint par excellence affektív jeggyel. Trubetzkoy állásfoglalásával ellentétben tehát újból határozottan kiáll az emfatikumok mellett, mivel az a véleménye, hogy ilyen kifejezőeszközök a legtöbb nyelvben számosan előfordulnak, és szerinte a fonológiának az emfatikumokkal foglalkozó fejezete nagyon is nyelvi jellegű problémákkal, mégpedig számos problémával kell hogy foglalkozzék. Ha a nyelvész a nyelvi jelnek a f e l h í v ó és a k i f e j e z ő funkcióit szem elől téveszti, a fonológia egyik alapvető elvét sérti meg, és elveti a fonológiai koncepció funkcionalista jellegét.¹⁰

A nyelvi jelleg, a nyelvi szempont, a nyelvilleg releváns, irreleváns elemek kategorizálása a vörös fonál, amely végigvezet a Trubetzkoy-jal folytatott vita egészén.

A nyelvi jelleg, a nyelvi jelek és jelelemek kommunikatív funkciójának, teljes értékű, összetett voltának a posztulálása, majd ennek a tények erejével történő bizonyítása a mai kutatót is arra ösztökéli, hogy az érzelmi töltés skálájának különböző fokozatait tükröző nyelvi elemek fontosságát munkájában, következtetéseiben is számon tartsa. „A magyar nyelv generatív nyelvtanainak előkészítése” céljából közzéadott összefoglaló írások (ÁNyT. VI [1969.] „Alsóbb nyelvi szintek” (generatív fonológia) című fejezete, „A szubsztanciális univerzálék egyik összetevős fonológiai” alosztálya — a megkülönböztető és a határjegyek mellett — az „egyéb jegyek”-é, ahol is az „e x p r e s s z í v j e g y e k” is megfelelő szerepet kapnak a fonológiai leírás egészében. A nyelvi

⁸ „Thus phonemes are sign-elements which have an equal importance in the function of representation, appeal, and expression.” (Proc. of the 2. Int. Congr. of Phonetic Sc. 1936: 59.)

⁹ Nem felesleges itt talán arra sem rámutatni, hogy Trubetzkoy alapvető monográfiájában, a Grundzügeben több, mint 10 lapon át foglalkozik Laziczius új koncepciójával (i. m. 18—29).

¹⁰ „Perdre de vue ces dernières équivaut à contredire les principes fondamentaux de la phonologie et à rejeter le caractère fonctionnaliste de la conception phonologique.” I. h. 300.)

(társadalmi) kommunikáció résztvevői ugyanis a legtöbb esetben nem „emóciómentesen” vesznek részt a kommunikációs folyamatban, hanem külső, érzékelhető beszédhangjegyek segítségével értékelik a közleményt. Ezt a beszélőnek a közleménnyel kapcsolatos magatartását kifejező nyelvi eszközt nevezi például Szépe György „expresszív jegy”-nek, amiről elismeri, hogy az „érintkezik Lazicius Gyula emphaticum kategóriájával”, mivel — szerinte is — „az affektív, emocionális és egyéb . . . szempontok számára is meg kell hagynunk az őket megillető helyet a fonológiában” (i. h. 381). Bizonyos fonetikai helyzetben (szótagzáró *l, r, j* előtti magánhangzó) a kivételeket nem ismerő „törvényt” torzító, korábbi felfogás helyett, a kvantitás új szemléletét ajánlja Imre Samu is 1971-ben megjelent monográfiájában, amikor a nyúlás lényegének és fokának a magyarázásában — egyéb tényezők mellett — az emfatikumoknak is megfelelő szerepet szán (A mai magyar nyelvjárások: 16).

Lazicius a fentebb tárgyalt tanulmányában szögezi le megegyezően igen határozottan a fonetika nyelvtudományi státusát. Ennek a polemikus hangú határozottságnak a jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Már az 1944-ben megjelent „Fonétika” című monográfiájában is határozottan vitatkozik mindazokkal a fonetikusokkal, akik — éppen az eszközfonetika eredményeinek az eltúlzásával — vitatták a fonetika nyelvtudományi státusát, és az „Experimentalphonetik” elburjánzása következtében a fonetikai kutatásokat a természettudományok szférájába tartozóknak vélték. Nem kisebb fonetikus tekintélyekkel kellett megküzdenie, mint Scripture és tanítványai, és nem kisebb eredményekkel kellett a nyelvi jelleget megvédeni, mint az experimentális fonetika valóban elismerésre méltó, minuciózus fizikai — akkusztikai megfigyelései és eredményei. Ezeknek az eredményeknek az alapján maga Trubetzkoy is éles határvonalat húzott a fonetikai és fonológiai kutatások közé, az előbbieket ő maga is természettudományos jellegűeknek tartotta. Mindezeknek a tekintélyeknek a véleményével szemben határozott hangon hirdeti ebben a dolgozatában is a fonetika nyelvtudományhoz való tartozását, illetőleg bírálja az ellenkező véleményt: „A fonetika, ahogyan azt ma ismerjük, sose tartozott a természettudományok közé, és ma sem tartozik oda.”¹¹

Ezzel lényegében a végére is értünk a címben megadott téma vázlatos kifejtésének. Ha az idő és helyszűke nem engedte is meg, hogy egy-egy megállapítást részletesen taglaljak, talán sikerült érzékeltetni ma i tudásunk fényénél is Lazicius a k k o r i elméleti tevékenységének a jelentőségét. A fonetika nyelvtudományi státusának a megállapítása ma már triviálisnak tűnik, de ne felejtjük el, hogy akkor milyen nagy tekintéllyel kellett megküzdenie. A fonémáról ma már általában mindenki elismeri, hogy az *f u n k c i o n á l i s b e s z é d h a n g*, de láttuk, hogy mennyi más szempont zavarta a fonéma területén való tisztánlátást a különböző definíciókban. A *n y e l v i j e l e k n e k*, alkotó elemeiknek a *n y e l v i j e l l e g e*, pontosabban ennek a hangsúlyozása szinte tautológikus közhelyszámba megy ma már, de tudjuk, hogy hány másfajta szempont gátolta ennek az alapvető szempontnak az érvényesülését.

Úgy gondolom, igaza van Fónagy Ivánnak, amikor a Fonetika második kiadásának az utószavában megállapítja, hogy Lazicius vitáiban általában azért nem állt a rosszabbik oldalra, mert mélységes ténytisztelete, rendkívül éles logikája rendszerint a helyes következtetések levonásáig vezette el (i. m. 201).

Befejezésül talán még egy újabb szubjektív megjegyzés: Laziciusnak és vitapartnereinek az írásait még egyszer elolvassva rendkívül mély benyomást gyakorolt rám — és talán nem állok ezzel egyedül — az a tény, hogy Lazicius elvi, tudományos kérdésekben soha nem ismert megalkuvást. Igazát tekintélyekkel, mi több, jóbarátokkal

¹¹ „La phonétique, telle que nous la connaissons aujourd’hui, n’a jamais été une branche des sciences naturelles et, de nos jours, elle ne l’est pas non plus” (Lingua I/3: 296).

szemben is mindig könyörtelenül kimondta, illetve a legtöbbször eredményesen meg is tudta védeni. Ha polémiáit sokan szubjektív mozzanatoktól sem mentes, sőt erősen szubjektív töltetű Laziczius-manifesztációknak vélik is, úgy gondolom, azt nyugodtan megállapíthatjuk, a „legszélsőségesebb” hangvétel mögött is mindig megvolt a nagyobb elméleti tévedésektől megvédő *nyelvi tényfedezet*. Laziczius a Prágai Iskolával való vitájában, de minden vitájában nem a maga igazáért, hanem a nyelvi igazságért harcolt.

Kovács Ferenc

A sopronkövesdi nyelvjárás zárt o-zásához

1. A zárt o-zás Sopronkövesd helyi nyelvjárásának az egyik legfeltűnőbb, virulens sajátságaként él. Ismert mind az asszociatív, mind a független változata. Az előbbiből az ún. á utáni o-zás kiterjed a szóösszetételek többségének kivételével minden olyan morfémaóra, morfémaokapcsolatra, amelyben á magánhangzós szótagot köz- és irodalmi nyelvünkben a-s követ; az utóbbi azonban csupán néhány — a nyelvterület több részén hasonlóan o-zó — szót érint.

Amikor öt-hat évvel ezelőtt magnetofonos szövegfelvételek, passzív megfigyelés, Kovács István amadékarcsai anyaga (Nyr. 87: 238–46) és az ÉrtSz. segítségével összegyűjtöttem a zárt o-zás viszonylag teljes morfémaállományát, azt tapasztaltam, hogy a köznyelvi és más nyelvjárásokbeli a fonémák helyén jelentkező zártabb hang az idősebbek ajkán rendszerint tiszta o-nak hangzott, alacsonyabb nyelvállású ejtésére csak elvétve akadt példám (vö. Kálmán: Nyelvj. 36; Imre: MNyjR. 286). Az utóbbi néhány évben azonban — főleg a fiatalabbak beszédében — többször figyeltem föl az a-zó, illetve a nem tisztán o-zó alakváltozatokra. Azt kellett tapasztalnom, hogy a köznyelv ismert egységesítő hatására a kny. a : nyj. o megfelelést hordozó morfémaokban a nyelvjárási o fonéma határozottan nagyon sokat veszített korábbi aktivitásából. (A fonéma aktivitására l. bővebben Szabó G.: MNy. 63: 499.)

2. Azt tudjuk, hogy nyelvjárásaink sajátságai fokozatosan háttérbe szorulnak, pusztulnak (vö. Imre: ÁNyT. 8: 85–104). Sokkal kevesebbet tudunk azonban arról, milyen jellegű és gyorsaságú egyik vagy másik jelenség visszaszorulása; pontosabban: mennyire állapotzerű, illetve milyen mozgást mutat valamely nyelvjárási jelenség a mai szinkronián belül az egymás mellett élő nemzedékek nyelvhasználatában. Dolgozatomban ennek vizsgálatát tűzöm ki célul a sopronkövesdi nyelvjárás zárt o-zása kapcsán.

Arra nem is gondolhatok persze, hogy a vizsgálatba a nyelvjárás valamennyi zárt o-zó morfémaját bevonjam. Ám ahhoz talán, hogy érzékeltessem és példákkal is szemléltethessem az o-zás mozgásban levő állapotát, a teljességre törekvés nem is szükséges föltétlenül. Ehelyett egy jól összeválogatott szóanyagnak az alaposabb, nyelv-szociológiai és statisztikai szempontú vizsgálatát tekintem közvetlen feladatommak. Erre a lehetőségre a figyelmemet Szabó Géza hívta fel.

3. A gyűjtéshez kérdőívet készítettem. Kérdőívembe a fentieknek megfelelően 50 morfémat vettem föl. Arra vigyáztam, hogy az o-zás mindkét változata lehetőleg mennél több fonetikai helyzetben forduljon elő, sőt két ellenpéldát is szerepeltettem. Kérdőívemet nem a köznyelvből kiindulva állítottam össze, hanem a már említett korábbi gyűjtés, illetve anyanyelvjárásom ismerete alapján. A nyelvjárási adatokból való kiindulást egyébként két okból is fontosnak tartom. Egyrészt azért, mert a helyi nyelvjárás ismeretében könnyebben kiválasztható az az optimális szóanyag, amelyet céljainknak megfelelően ajánlatos és érdemes kikérdeznünk. Egyáltalán nem biztos ugyanis, hogy egy-egy hangtani jelenség nyelvjárásonként azonos morfémaállományban él tovább vagy szorul vissza (vö. Végh J.: MNy. 68: 100). Másrészt azért sem közömbös a nyelv-

járás adott állapotának ismerete, mivel hozzá viszonyítva pontosabban feltárható a nyelvi változások iránya és előrehaladottsága.

Az *o*-zás generációs különbségeinek alaposabb megismerése végett adatközlőimet három nemzedék képviselői közül válogattam: 50 év felettieket, 25 és 50 év közöttieket, 25 év alattiakat. Törekedtem arra, hogy az egyes nemzedékeket azonos számú személy, jelen esetben 4–4 adatközlő képviselje. Fontosnak tartottam, hogy férfiak is legyenek köztük. Olyat, akinek érettségije vagy magasabb iskolai végzettsége van, nem választottam adatközlőnek. Városban dolgozó falubeli is csak akkor jöhetett számításba, ha munkahelyéről naponta hazajár. A legtöbb gondot a fiatalok kiválasztása okozta. Adatközlőnek közülük is csak olyant választottam végül, akinek legalább az egyik szülője — lehetőleg az édesanyja — kövesdi vagy legfőljebb a közvetlen környékről származó, hasonló nyelvjárást beszélő (vö. Imre: MNy. 69: 258; Deme: uo. 262–3). Adatközlőim ennek megfelelően a következők lettek: 50 év felettiek: 1. R. J.-né tsz.-járadékos, 81; 2. P. E.-né tsz.-járadékos, 67; 3. M. L. traktoros, 52; 4. B. J.-né konyhai alkalmazott, 51 éves; 25 és 50 év közöttiek: 5. Gy. Gy.-né betanított segédmunkás, 50; 6. S. F.-né segédmunkás, 39; 7. B. F. segédmunkás, 36; 8. P. Gy.-né htb., 36 éves; 25 év alattiak: 9. T. M.-né szakács, 21; 10. S. F. ipari tanuló, 16; 11. H. V. tanuló, 13; 12. H. L. tanuló, 13 éves. (Adatközlőimet a továbbiakban csak sorszámukkal szerepeltetem).

A gyűjtést magát aktív indirekt módszerrel, a kérdőív kikérdezésével végeztem. A válaszokat, hogy élhessek az újrachallgatás, a pontosabb lejegyzés lehetőségével, de általában ne kelljen többször rákérdeznem ugyanarra a szóra, kazettás magnetofonnal rögzítettem. Ily módon a viszonylag kis mennyiségű törzsanyag ellenére is több mint 600 nyelvjárási adat birtokába jutottam. Az alakváltozatok száma igen magas lett: a 12-szer végigkérdezett 50 szó 224 hangalakváltozatot eredményezett. (Ez a magas szám nem kizárólag az *a* vagy *o* hang fő- és mellékvariánsainak következménye).

4. Azt hiszem, az alakváltozatok nagy száma miatt az anyagközlés legcélszerűbb módjával a jól áttekinthető statisztikai táblázatok, illetve a hozzájuk fűzött magyarázó értékelések és példák kínálkoznának. A helytel való takarékoság kedvéért azonban táblázataimból az adatközlőnkénti részletezés elmarad, csak a nemzedékenkénti összesítés eredményeit mutatom be, sőt két esetben — a kevés adat miatt — a táblázat nélküli puszta adatfelsorolásra szorítkozom.

Nézzük, mit mutat a zárt *o*-zás „állapotára” és „mozgására” nézve a statisztika!

I. Az *á* utáni (asszociatív) *o*-zás

1. Töbéli zárt szótagban (I/1.)

I/1. helyzetben az *á* utáni *o*-zást kérdőívemből 4 szó kutatta: *sápad*, *váktat*, *választ* (ragos fn.), *vasárnap*. A kny. *a* : nyj. *o* ~ *q* ~ *q* ~ *a* ~ *q* megfelelés az alábbi (I. a 333. lapon):

Az 1. táblázat I/1. helyzetben az *o*-zásnak már az erős bomlását, az *a*-zásnak pedig még a megszilárdulatlanságát mutatja. Úgy tűnik, a mozgás kicsi; ami van, főként a hangszínbeli ingadozásokban, a variánsok nagy megterheltségében tükröződik. Az *q*-s és az *a*-s alakváltozatok a nyelvjárás és a köznyelv közötti átmenetiség fokozatosságát és lassúságát jelzik.

Az *o*-zás bomlását egyébként a *váktat* ejtésváltozatai reprezentálják leginkább: *váktot* (3, 4) ~ *váktot* (2) ~ *váktot* (1, 5) ~ *váktat* (6–8, 10–12) ~ *váktot* (9). Vele szemben a *vasárnap* összetett szó áll, ez a legerősebben *o*-zó: *vasáqrnop* (1, 2, 6) ~ *vasárrnop* (3–5) ~ *vasáqrnop* (7) ~ *vasárrnop* (8) ~ *vasáqrnap* (10, 11) ~ *vasárrnap* (9, 12). A legstabilabb *a*-zást a *választ* ragos főnév alakváltozatai mutatják: *választ* (6–8, 11, 12) ~

válszt (5) ~ *válszt* (10) ~ *válszt* (9) ~ *válszt* (3) ~ *válszt* (1) ~ *válszt* (2, 4). Figyelmet érdemel a 9. sz. adatközlő két nyíltabb-illabiálisabb színezetű *q*-jának megjelenése: *vák-tqt, válszt*. Ez a váratlan, újszerű hangszín-realizáció a későbbiekben még többek adatai között visszatér.

Nemzedék	Adatközlők	A kny. a fonéma nyj. realizációi				
		o	ø	ä	ä	ä
I.	1–4. %	12 75,00	3 18,75		1 ¹ 6,25	
II.	5–8. %	2 12,50	5 31,25	1 6,25	8 50,00	
III.	9–12. %			3 18,75	11 68,75	2 12,50
I–III. összesen: %		14 29,16	8 16,66	4 8,33	20 41,66	2 4,16

¹ A 3. sz. adatközlőnek gyanúsán köznyelviesített adata: *sáppad*.

2. Tővégi nyílt szótagban (I/2.)

I/2. helyzetben az o-zást kérdőívemből 21 morféma kutatta: *árpa, árva, barázda, cigarettatárca, csárda, drága, gyáva, járda, kályha, kánya* 'vetési varjú', *kártya, kása, málna, pálya, pápa, saláta, sánta, szálka, vargánya, váza*, illetve az *akác* szó, amely nyelvújításunkban közismerten még a közelmúltban is mindig magánhangzós végű volt. Ez a szóvégi magánhangzó azonban ma már nem szerepel minden adatközlő válaszában. A szóban forgó morféma rövidebb nyelvújrási alakváltozatait ezért külön, a kny. ø : nyj. ø megfelelés alatt kell feltüntetnem. Ennek figyelembevételével így a kny. a ~ (és az *akác* szóbeli) ø : nyj. o ~ ø ~ ä ~ a ~ ä ~ (és az *akác* szóban lehetséges) ø megfelelés együttevée az alábbi:

Nemzedék	Adatközlők	A kny. a fonéma nyj. realizációi					Kny. ø: nyj. ø
		o	ø	ä	ä	ä	
I.	1–4. %	81 96,42	2 2,38	1 1,19			
II.	5–8. %	15 17,85	13 15,47	11 13,09	42 50,00		3 3,57
III.	9–12. %			2 2,38	75 89,28	3 3,57	4 4,76
I–III. összesen: %		96 38,09	15 5,95	14 5,55	117 46,42	3 1,19	7 2,77

A 2. táblázat arról tanúskodik, hogy I/2. helyzetben a fejlődés az o-zásnak egy határozottan stabil állapotából igen sokat haladt előre a köznyelvnek megfelelő a-zás felé. A mozgás itt feltűnően nagy. Ez nemcsak az I. nemzedék o-zó és a III. nemzedék a-zó adatai között teremtett szélsőséges százalékos értékeket, hanem a középső generáció

adataiban nagy szórtaságot is eredményezett. Az itteni variánsok gyakoriságában feltehetően több az esetlegesség, mint az átmenet bizonyossága (vö. Imre: MNyJR. 48). E feltevélezt támogatják az I. nemzedék *o*-zó és *g*-zó, illetve a III. nemzedék *g*-zó és *a*-zó adatainak arányai is.

A legerősebben *a*-zó a *málna* szó: *málna* (8–12) ~ *málna* (7) ~ *málna* (5, 6) ~ *málno* (1, 3, 4) ~ *málno* (2). Az *o*-zást a leghívebben a *kártya* és a *kályha* morféma őrzi: *kártyo* (2) ~ *kártyo* (1, 3, 4, 6) ~ *kártyo* (5, 8) ~ *kártya* (7, 9–12); *kálho* (1–4) ~ *kájho* (5–7) ~ *kájha* (8–12). Külön szólni kell az *akác* szóról, amelyben a mozgás igen intenzív, a köznyelviesedés pedig váratlanul nagyfokú; *agáco* (1–3) ~ *agáco* (4, 6) ~ *agác* (5) ~ *akác* (7, 10, 12) ~ *akác* (8–11). E helyzetben már a 10. sz. adatközlő is ejtett nyíltabb-illabiálisabb *g*-t: *vargányg*.

3. Toldalék előtti helyzetben (I/3.)

I/3. helyzetben az *o*-zást kérdőívből 8 szó kutatta: *hányadik*, *hármán*, *hátam*, *házak*, *szántani*, *századik*, *tálat*, *találtam*, A kny. *a* : nyj. *o* ~ *g* ~ *g* ~ *a* megfelelés az alábbi:

Nemzedék	Adatközlők	A kny. <i>a</i> fonéma nyj. realizációi				
		<i>o</i>	<i>g</i>	<i>g</i>	<i>a</i>	<i>g</i>
I.	1–4. %	26 81,25	5 15,62		1 ² 3,12	
II.	5–8. %	4 12,50	5 15,62	7 21,87	16 50,00	
III.	9–12. %			2 6,25	30 93,75	
I–III. összesen: %		30 31,25	10 10,41	9 9,37	47 48,95	

² A 2. sz. adatközlőnek gyanúsán köznyelviesített adata: *tálat*.

A 3. táblázat azt tükrözi, hogy a zárt *o*-zás helyén kialakuló, a köznyelvvél meg egyező *a*-zás I/3. helyzetben van a legelőrehaladottabb állapotban. Egyértelműen ezt bizonyítja a III. nemzedék *a*-zó adatainak gyakorisága és a II. nemzedék statisztikai adatai között az *g* variáns nagy megterheltsége. Ám közvetetebben más is szól a köznyelvi hatás ereje mellett. Egyrészt az, hogy az I. nemzedéknek két adatközlője is feltűnően sok nyíltabb *g*-t ejtett; másrészt, hogy a II. nemzedék első két kikérdezettje ennyire ingadozó, majdnem ellentmondásos adatokat közölt, mint pl.: *hármán*, *házak* (5): *hármón*, *házak* (6) stb.

A *házak* és a *tálat* alakváltozatai egybehangzóan igazolják, hogy az *o*-zás a többes szám jele előtt pusztul a leggyorsabban: *házak* (6–12) ~ *házak* (5) ~ *házak* (2) ~ *házok* (3) ~ *házok* (1, 4); *tálat* (2, 5, 7–9, 11, 12) ~ *tálat* (10) ~ *tálat* (6) ~ *tálat* (1, 3, 4). Érdekes megfigyelni, mennyire egyformán viselkedik a magánhangzó az azonos alakú igei személyrag, illetve a birtokos személyrag előtt a *találtam* és a *hátam* szóban: *találtam* (7, 8, 11, 12) ~ *találtam* (9) ~ *találtam* (10) ~ *találtam* (5) ~ *talátom* (1, 3, 4, 6) ~ *talátom* (2); *hátam* (7, 9–12) ~ *hátam* (8) ~ *hátom* (2) ~ *hátom* (5) ~ *hátom* (1, 3, 4, 6). Egyéb-ként e két szó a legkevésbé *a*-zó.

4. Toldalékban (I/4.)

I/4. helyzetben az o-zást kérdőívemből 7 szó kutatta: *bálba* (hová?), *bányában* (hol?), *kapáltak*, *konyhára* ~ *konyhába* (hová?), *nadrágja*, *spárgával*, *vadászat*. A toldalékok o-zását nem választom ketté aszerint, hogy nyílt vagy zárt szótagban jelentkezik-e. Erről az adatok csekély száma miatt mondtam le. A kny. *a* : nyj. *o* ~ *g* ~ *q* ~ *a* ~ *q* megfelelés — bontás nélkül — az alábbi:

Nemzedék	Adatközlők	A kny. <i>a</i> fonéma nyj. realizációi				
		<i>o</i>	<i>g</i>	<i>q</i>	<i>a</i>	<i>q</i>
I.	1—4. %	27 96,42	1 3,57			
II.	5—8. %	12 42,85		3 10,71	13 46,42	
III.	9—12 %	1 3,57		1 3,57	23 82,14	3 10,71
I—III. összesen: %		40 47,61	1 1,19	4 4,76	36 42,85	3 3,57

A 4. táblázat adataiból az derül ki, hogy az o-zást a köznyelvi hatás I/4. helyzetben kezdte ki eddig a legkevésbé. Ezt mindhárom nemzedék adatai igazolják, de főképp az első kettő. A legnagyobb bizonyíték minden kétséget kizáróan a II. nemzedék o-s adatainak a feltűnően magas aránya. Az sem lényegtelen persze, hogy az I. nemzedék válaszai egy kivétellel mind o-zók. Az igazság kedvéért ugyanakkor meg kell állapítani: a III. nemzedék — látszólag az elmondottak ellenére — szinte átmenet nélkül nagyot lépett az *a*-zás felé. Ám a mintegy 18%-nyi nem tisztán *a*-s adat — köztük a III. generáció eddigi egyetlen o-zó alakváltozatával — teljesen stabilnak nem mutatja még a fiatal-ság *a*-zását sem.

A legerősebben o-zó a *konyha* szó lativusi irányú *-ra* vagy *-ba* ragos alakja: *konyháro* (1, 3) ~ *konyhábo* (12) ~ *konyháro* (4) ~ *konyhábo* (2, 5, 6) ~ *konyhára* (7) ~ *konyhába* (8, 10, 11) ~ *konyhábq* (9). Az asszociatív o-zásra nézve a kérdőív egyik legproblémásabb kérdése a *nadrág* szó egyes szám 3. személyű birtokos személyragos alakjára vonatkozott. Az erre adott válaszokban jól láthatóan „ütik egymást” a nyelvjárási és a köznyelviesedő ejtésváltozatok: *nadrág'gyo* (1) ~ *nadrág'gyo* (3, 4, 6) ~ *nadrágjo* (2) ~ *nadrágja* (5, 11) ~ *nadrágja* (7) ~ *nadrágja* (8—10, 12). Itt újra megemlítem a 9. sz. adatközlő 3 nyíltabb-illabiálisabb *q*-s adatát: *bálq*, *konyhábq*, *spárgávql*.

II. A független o-zás

1. Hangsúlyos helyzetben (II/1.)

II/1. helyzetben a független o-zást kérdőívemből 6 szó kutatta: *barack*, *csalán*, *java*, *kakas*, *kamra*, *kapar*. A statisztika bemutatása előtt meg kell jegyeznem, hogy a *kapar* szóhoz szerkesztett kérdésemre váratlanul 4 adatközlőtől is a *kotor* (1, 4, 9, 10) választ kaptam. Ezt a 4 adatot a táblázatba nem veszem föl. A kny. *a* : nyj. *o* ~ *g* ~ *q* ~ *a* ~ *q* megfelelés nélkülük az alábbi (l. a 336. lapon):

Az 5. táblázatból az o-zás állapotára és mozgására nézve egymásnak némiképp ellentmondó következtetések vonhatók le. Az egyik, hogy a III. nemzedék milyen messzire jutott az *a*-zás felé vezető úton az előző kettőhöz viszonyítva. Ehhez a nemzedék *a*-s

Nemzedék	Adatközlők	A kny. a fonéma nyj. realizációi				
		o	g	a	ä	ä
I.	1—4. %	20 90,90			1 4,54	1 4,54
II.	5—8. %	10 41,66	1 4,16	2 8,33	7 ³ 29,16	4 16,66
III.	9—12. %	1 4,54		1 4,54	19 86,36	1 4,54
I—III. összesen: %		31 45,58	1 1,47	3 4,41	27 39,70	6 8,82

³ Közte az 5. sz. adatközlő 2—3 valószínűtlen adata.

adatainak gyakorisága láttán nem férhet kétség. A másik, hogy a II. nemzedék mennyire bizonytalanul és csak milyen kis mértékben szakadt el eddig az o-zástól. Ezt a kevés előrehaladást jól érzékelteti a nyelvjárási a fonéma alacsony gyakorisági mutatója. A bizonytalanság pedig szépen tükröződik a variánsoknak a csaknem 30%-nyi együttes megterheltségében, sőt abban is, hogy újabb három adatközlő ejtett nyíltabb-illabiálisabb g-kat.

A legerősebben a-zó már a *java* szó: *java* (5, 9—12) ~ *javà* (8) ~ *jáva* (7) ~ *jgva* (6) ~ *jova* (1—4). Az o-zás a legszívósabb a *kapar* szóban: *kopor* (2, 3, 6, 7, 11) ~ *kapar* (5, 12) ~ *kqpar* (8). Ingadozást, bizonytalanságot mutatva inkább az o-zás felé hajlik még a *kakas* szó: *kokas* (1, 3, 4, 7) ~ *kokqs* (6) ~ *kokqs* (8) ~ *kqkas* (11) ~ *kakas* (10, 12) ~ *kqkas* (2, 5) ~ *kqkqs* (9); az a-zás felé pedig ugyanilyen mozgékonytágot tükrözve a *kamra*: *kamra* (2, 9, 10, 12) ~ *kamara* (7, 11) ~ *kqmrà* (8) ~ *kqmrà* (5) ~ *komora* (6) ~ *komora* (1, 3, 4).

2. Hangsúlytalan helyzetben (II/2.)

II/2. helyzetben az o-zást kérdőívemből 4 szó kutatta: *barack*, *kapar*, *zúzmara*, illetve a *kamra*, amely nyelvjáráásunkban *komora* alakban élt. A második szótagbeli magánhangzót azonban — mint láttuk — az adatközlők fele már nem ejtette. Így ezeket az adatokat a kny. ø : nyj. ø megfelelés alatt tüntetem fel. A kny. a ~ (és a *kamra* szóbeli) ø : nyj. o ~ g ~ ä ~ a ~ g ~ (és a *kamra* szóban lehetséges) ø megfelelés együttségére tehát az alábbi:

Nemzedék	Adatközlők	A kny. a fonéma nyj. realizációi					Kny. 0: nyj. 0
		o	g	ä	ä	ä	
I.	1—4. %	13 92,85					1 7,14
II.	5—8. %	6 37,50		1 6,25	6 ⁴ 37,50	1 6,25	2 12,50
III.	9—12. %	1 7,14	2 14,28		8 57,14		2 21,42
I—III. összesen: %		20 45,45	2 4,54	1 2,27	14 31,81	1 2,27	6 13,63

⁴ Közte az 5. sz. adatközlő 2 valószínűtlen adata.

A 6. táblázat szerint a köznyelvi hatás II/2. helyzetben bolygatta meg talán a leginkább a nyelvjárás o-zó állapotát. A mozgás elsősorban abból látszik, hogy a kis mennyiségű adat ellenére sokféle és adatközlőnként is egymástól eléggé messzire eső a vizsgált morféimák II/2. helyzetbeli fonémarealizációja. Az a-zás azonban az intenzív mozgás ellenére sem haladt sokkal előbbre, látszólag nem szilárdult meg jobban, mint II/1. helyzetben. Fordítottak viszont a nemzedékek közötti eltérések. Míg II/1. helyzetben a II–III. nemzedék között alakított csak ki nagyobb különbségeket a mozgás, addig II/2. esetén már az I–II. nemzedék között feltűnő a változás. Ez arra enged következtetni, hogy II/2. helyzetben azért mégis kiteljesedettebb egy árnyalattal a nyelvjárás köznyelvi esedő állapota.

A legerősebb köznyelvi hatást — még egyértelműbben, mint II/1. helyzetben már láttuk — a *kamra* szó alakváltozatai tükrözik. Ezzel szemben a *zúzmara* áll, amely még a fiatalabb adatközlőket is megzavarta kissé: *zuzmora* (1–6) ~ *zuzmora* (9, 11) ~ *zuzmora* (8) ~ *zuzmara* (7, 10, 12). Megjegyzem, hogy a 8. sz. adatközlő válaszei között előfordult egy félhosszú á variáns: *bgräck*. Ez valószínűleg nyelvi modorosság szülötte.

3. Toldalék előtti helyzetben (II/3.)

II/3. helyzetben az o-zást kérdőívemből csak 1 szó kutatta: *ujjam*. E szóban a kny. a : nyj. o ~ g ~ q ~ a megfelelés az alábbiak szerint alakul: *ujjom* (1, 3, 11) ~ *ujjom* (5, 7) ~ *ujjom* (2, 6) ~ *ujjam* (4, 9, 10, 12) ~ *ujam* (8). Ebből az ötféle adatból csak arra következtethetünk, hogy a mozgás meglehetősen fokozatos átmenetet alakított ki az o-zás és a köznyelvivel megegyező a-zás között.

III. A zárt o-zással ellentétes nyílt a-zás

A független o-zással ellentétes a-zást kérdőívemből 2 szó kutatta: *boglya*, *pokróc*. Ezeket mint ellenpéldákat azért vizsgáltam, hogy lássam, hasonló-e a nyelvjárás a-zó állapotának bomlása az o-zóéhoz. E két szóban a kny. o : nyj. a ~ q ~ g ~ o megfelelés így alakult: *bagla* (2, 3) ~ *bagja* (5, 10, 11) ~ *bagla* (1, 4) ~ *bogla* (6) ~ *bogja* (9) ~ *bogja* (7, 8, 12); *pakróc* (1, 3–5) ~ *pakróc* (9) ~ *pakróc* (2, 6–8) ~ *pakróc* (11) ~ *pokróc* (10, 12).

Az adatok szerint a nyelvjárás szórványos a-zásának mozgása sokban hasonlít a független o-zás bomlásához. A pillanatnyi állapotot az átmenetiség jellemzi. Az adatközlők bizonytalansága talán e példák ejtésében tűnt a legnagyobbak. Különösen félreérthetetlenül illusztrálja ezt a *pokróc* szó, amely minden felismerhető törvényszerűség nélkül vagy a-zó, vagy o-zó alakú.

5. A vizsgált anyag alapján kirajzolódhatott előttünk, hogy az á utáni asszociatív és a független o-zást illetően Sopronkövesd helyi nyelvjárásában kétségtelenek bizonyos generációs különbségek, habár a nyelvi mozgás ma már szinte senkit sem hagy érintetlenül. Azok, akik mégis többnyire még következetesen o-znak, majdnem kivétel nélkül az idősebb nemzedékhez tartoznak. Az ő nyelvhasználatukban az egy-két tisztán a-s, illetve zártabb q-s előfordulás ma még csak alkalmankénti finomítás, könnyen felismerhető köznyelviessítés. Sokkal kevésbé szándékos viszont a már gyakoribb nyíltabb g-s realizáció. Ez általában lehet a bomlófélben levő o-zás jele, bár az sincs kizárva, hogy néhány esetben maguknak a morféimáknak is sajátása. Erre az I/1. helyzet statisztikai adataiból következtethetünk legfőképp.

A legfiatalabbak nyelvhasználatá szinte a tükörképe annak, amit az első nemzedékről mondtam. Láthattuk: a fiatalabb generáció a tisztán o-zó alakokkal már csak

elvétve, szinte véletlenszerűen vagy tévedésből él. Nem mintha nem ismerné a nyelvjárás o-zását, de általában mégis kerüli. Beszédében a nyelvjárás o-zása helyén a köz- és irodalmi nyelvvel megegyező a-zás állapotát ugyanakkor eddig még nem sikerült teljesen stabilizálnia. Ezt nem is elsősorban az *q* variáns többszöri előfordulása bizonyítja, hanem mindenekelőtt az *q* változat váratlan feltűnése. Ez utóbbi hangszín-realizáció megjelenésének okait egyébként további vizsgálatnak kell majd kiderítenie. Ehhez adataim száma kevés. Azt azonban addig is érdemes megfigyelni, hogy míg az asszociatív jellegű o-zásban még csak a fiatalabb nemzedék adatai között fordul elő az *q*, addig a független o-zásban már mindhárom generáció adattárában akad rá példánk.

A többektől hangoztatott és a mindennapok beszédgyakorlatában ténylegesen is érvényesülő kétnyelvűség igazából csak a középső nemzedéket jellemzi. Ez az a korosztály, amelyiknek ma még nagyjából mindegy, hogy o-zóan vagy a-zóan beszél-e, de azért ha kicsit jobban figyel rá, hajlamosabb már inkább a-zó lenni. A nyelvjárásiasabb és a köznyelvisebb formák váltakoztatott, de viszonylag arányos használata e nemzedék nyelvhasználatában egyébként valószínűleg bizonyos nyelvi kiegyenlítődést is eredményezett (vö. Imre: ÁNyT. 8: 88–9). A sok variáns erre is következtetni enged. Úgy ítélem meg, hogy a középső nemzedék nyelvének vizsgálata nemcsak a nyelvjárás pusztulásáról adja a legrealisabb képet, hanem a kialakuló Sopron környéki regionális köznyelv hangtani arculatához is adalékokat szolgáltathat.

Az egyes nemzedékek nyelvhasználatában megfigyelt különbségek után röviden még az o-zás pusztulását vagy továbbélését befolyásoló két további tényezőre mutatok rá. Az egyik azzal függ össze, milyen mértékben különbözik egymástól a vizsgált morféma köznyelvi és nyelvjárási alakja; a másik a használati gyakoriság függvénye. Adataim ugyanis arra vallanak, hogy a morféma gyakoribb használata kedvez a köznyelviessülésnek. Mintha erre mutatna a *drága*, *gyáva*, *málna*, *váza* stb. szó. A köznyelvitől nagyobb mértékben, a beszélőknek is feltűnőbben eltérő morféma szintén gyorsabb bomlást tükröznek, mint pl. az *akác*, *barázda*, *kamra*, *szálka* stb. nyelvjárási alakváltozatai. A nyelvjárás o-zását még viszonylag következetesen őrzik viszont az olyan morféma, mint a *kakas*, *kályha*, *kapar*, *vasárnap* stb. alakváltozatai, amelyek a kollektív nyelvtudat számára már-már szinte o-zó alakban lexikalizálódtak, továbbá azok, amelyek ma már ritkább használatúak, mint a *csalán*, *kártya*, *kása*, *zúzmara* stb. Nincs szó tehát arról, hogy a zárt o-zás jelensége egyik napról a másikra végleg eltűnik. Szűkebb környezetben, a kevésbé igényes beszédben, kevesebb morfémaiban, esetleg többször variánsaiban, mint tiszta formájában feltehetően még sokáig rábukkanhatunk a nyomaira.

E gyűjtés és elemzése a sopronkövesdi nyelvjárás köznyelviessülési folyamatának egy pillanatfelvételét kívánja adni. Az o-zás mai állapotában azt a mozgást próbálta megragadni, amely az adatoknak a nemzedékeken belüli és a nemzedékek közötti többé-kevésbé egybehangzó, szabályszerű eltéréseiben, különbségeiben tükröződik. Azt hiszem, az összegezésben még egyszer kimondhatjuk: úgy tetszik, hogy a nyelvjárásias és a köznyelvi alakok közötti mozgás talán szabálytalanabb és nagyobb a vártnál. Ez kisebb részben adódhat a gyűjtés módszerének fogyatékoságából, abból, hogy nem a spontán beszédre alapoztam, hanem az egyes kérdésekre adott válaszokra, tehát izolált szavakra építettem. Sokkal nagyobb mértékben következik azonban a régi és az új alakoknak a nyelven, nyelvjáráson belüli küzdelméből.

Bokor József

Ténfereg. A *ténfereg* ige hangutánzó jellege nemigen támasztott komolyabb igényt eredetének mindenáron való kinyomozására. Az inkább alkalomszerű hozzászólások részigazságai azonban, együttesen, mégis fogalmat adnak az ige mai hang- és jelentésbeli kialakulásának menetéről.

1. A TESz. megjelenőben levő III. kötetének irodalmi utalásai a *ténfereg* igéről a következőket vallják: CzF. szótára összetételnek fogja fel: „... azon *té*, megnyújtva *tén* határozóból, mely a *tétova*, *tébolyog*, *téved* szók törzse és a *fereg* v. *förög*, azaz *forog* igéből.” Erre következtet ugyanis abból, hogy az ige jelentése: „ide-oda fetreng, vonagolva forog... kis gyerek... láb alatt akadékoskodik, hentereg”; Zibrinyi (Nyr. 3:503) a *tévang*, *fíreg*, *teng-forog* igék egyfajta ikerítésének gondolja; Simonyi (AkNyÉrt. 15/3: 23) szerint a közhasználatú *ténfereg*-ből kellett születnie a csak itt-ott előforduló *fentereg* igének; Albert (Nyr. 20: 20) „Kombináló szóalkotás” c. tanulmányában a *ténfereg* igét a *tévelyeg* + *fentereg* ige keveredéséből magyarázza; Beke (Nyr. 53: 105) a *ténfereg* igének az eddigieknél részletesebb, illetőleg többet mondó és így jobban tájékoztató jelentéseit sorolja fel: 1. 'hentereg, fetreng'; 2. 'láb alatt van, lábatlankodik, settenkedik'; 3. 'cél nélkül járkál, kóborog, kóborol'; 4. 'támolyog, tántorog, kábultan ide-oda jár' és hozzáfűzi, hogy a *ténfereg* az ismert *féntereg* > *fentereg* ige „hangátvető alakja.” — A SzófSz. az egymásnak ellentmondó nézetek nyomán kénytelen megállapítani, hogy az igének nincsen kielégítő magyarázata, bár Beke feltevését figyelemre méltónak tartja. Lényegében a TESz. is Beke álláspontján van amikor ezt mondja: Talán *fentereg* > *ténfereg* hangátvetésről van szó. A nyelvtörténeti adatokból folyó négy; 1. 'fetreng (hempe-reg, hentereg)'; 'bolyong, tévelyeg'; 3. 'lézeng, lödörög'; 4. 'támolyog, tántorog' jelentés közül pedig az elsőt a 'fetreng, sich wälzen' jelentést gondolja elsődlegesnek.

2. Amint láttuk, a *ténfereg* ige fejtegetése kapcsán szó esett összetételről, ikerítésről, ilyen v. olyan irányú hangátvetésről és hangrendi átcsapásról is (*forog* > *fereg*). Ezek a motívumok valóban mind közrejátszottak az ige formai és jelentéstani kialakulásában, csak más kombinációban. — Az első magyarázó, CzF. — mint olyan sok más esetben — most is helyesen ismerte fel a tényállást, hogy tudniillik a *ténfereg* igében összetétellel van dolgunk, de tévedett, amikor az összetétel első tagjában a *té* ~ *tá* határozói elemet fedezi fel. — Az ige első tagja a *tén*- önálló szó, éspedig minden valószínűség szerint a törökségben, főként az északi nyelvjárásokban elterjedt: 'cél nélkül kószál, kóborol' jelentésű *ten*- ige. Vö. uig. *tän*- 'umherirren' (Gabain); Verbickij altaji szótárában: *ten*- ~ *teni*- 'skitatsja, kolobrodít' (bolyong, kóborol) és származékaiban: *tentir*-, *teniti* ('satatsja, kačatsja') (o pjanom) (ödöng, csavarog, inog a részeg); *tentiril*- refl. 'spotkatsja (botladozik, botorkál). Radloffnál (alt. tel. sor. bar. leb. tar. / *tän*- ~ *tänä*- sich herumtreiben, herumschweifen' (3: 1052). Šejx Suleiman csag.-oszm. szótára hasonlóságon alapuló, érdekes jelentésárnyalatot hoz: *ten*- 'esle akar su (háborogva hömpölygő víz). De megvan az ige a mongol nyelvjárásokban is, pl. ordos *t'ene*- 'pas trouver son chemin, s'égarer, errer' (Mostaert 2: 657). — A *ténfereg* ige első *tén*- tagjának a törökből való származtatása mellett nyomós érv, a megőrzött ótörök vokálhosszúság is. Vö. türkm. *dän*- (Räsänen: Türkische miscellen. StO. XXV: 1. Knynt. 14). Az itt megadott meglepő

jelentést: 'otkazivatsja, otrekatsja' (lemond, megtagad) jól áthidalja, illetőleg megérteti a kirg. *tenti-* 'brodít, brodjažit (vándorol, csavarog) jelentésű igéhez adott példamondat: *ujti svoich mest, ot svoego naroda* (elvándorolni otthonról, otthagyni (megtagadni) saját népét, azaz elcsavarogni hazulról) (Judachin 723). — De megvan a *ten-* ige a mai csuvasban is: *tenekxe-* 'chodit, slanjatsja popustu' (Ašm. XIII. 296) (jár, hiábavalóan ögyeleg). Vö. kalmük *tenke-* 'ohne Ziel gehen, die Zeit verlieren, irre gehen' (Ramst. KWb. 391). — Nem szándékom, de nem is szükséges az ötör. *tën-* ige minden ma élő nyelvjárási alakját és jelentését felsorolni, ennyiből is kiderül, hogy a **tën-* ige jelentése pontosan azonos a Bekénél megadott 3. 'cél nélkül jár, kóborol' és a TESz. 2. és 3.-ul felsorolt: 'bolyong, tévelyeg; lézeng, lődörög' értelmezéssel.

3. Tudjuk, hogy a hosszú ősmagyar kor folyamán a törökből átvett igéink részt vettek nyelvtörténetünk minden eseményében: igazodtak zárt igei alakrendszerünkhöz, a finnugor igék analógiájára különböző képzőkkel bővültek, tükrözik az ikés ragozás történeti fejlődésének minden mozzanatát, és nincsen okunk kétségbevonni, hogy a meghonosodott török igék részt vehettek a szóösszetétel és kettőztetés, illetőleg ikerítés sajátos magyar módozataiban is. — Az egy síkban történő imbolygó mozgást jelentő ötörök *tën-* igéhez idővel hozzátapadt pluszként az egy helyben mozgást jelentő finnugor *forog* ige és ez a kettős jelentés átélte a *tën + forog > ténfereg* hangrendi hasonulást is. Adataink tanúsága szerint ugyanis a *ténfereg* kezdetben mind a kétféle mozgás kifejezésére egyformán alkalmas volt. Vö. Madáchnál: „... és megvetetten a sárban ténfereg” (ÉrtSz.), vagy a népnyelvben: *ténfereg* a disznó a pocsolyában (MTSz.). Balassa Magyar Szótára is (bár eredendő okát nem tudhatja) ezt az összetételtől adódó két alapjelentést hangsúlyozza ki: 1. 'ide-oda járkál, kószál cél nélkül' és 2. 'hever, hentereg', azaz forgolódik. — Mára az a nyelvszokás alakult ki, hogy a céltalan járás-keles kifejezésére, sok egyéb szinonimája mellett a *ténfereg* igét használjuk, az embernek v. állatnak egy helyben forgolódását pedig a *fetreneg* igével fejezzük ki a köznyelvben, ami az EtSz. szerint a *ferteng* ige hangátvetéses alakja. Ez a *ferteng* ige meg nem egyéb, mint a *forog* ige számos hangtani variánsainak (*fordít, fürgeteg, ferde, fürge* stb.) egyike. Az összetétel létrejöttében nyilvánvalóan a rokon értelműség: *csavarog ~ forog* játszott a főszerepet. — Van tehát egy az ötör. *tën-* és a finnugor *forog* igékből keletkezett elhomályosult igei összetételünk: *tën-forog > ténfereg*, amelynek használata mára az első, a domináns csavarog jelentésre korlátozódott. A *tën-* 'csavarog' asszociatív hatására a szűkebb *forgolódik* 'sich wälzen' jelentésárnnyalathoz jutott *forog* ige kifejezésére pedig, alaktani variánsainak tömegéből a nyelvérzék a *fetreneg* igét foglalta le (< *ferteng*).

4. Az eddig elmondottakban, a *ténfereg* ige fejtegetése során, az irodalomban felmerült összetétel v. ikerítés lehetőségére mutattunk rá. De amint láttuk, komoly formában felvetődött a *ténfereg* igéek hangátvetés útján keletkezett léte is: Beke, SzófSz. és TESz. Jellemző a tétovázó véleményekre Deme „Hangátvetés a magyarban” (MNYTK. 69. sz. 10, 23, 31) cikkének a megállapítása, amely szerint egy *fentereg > ténfereg* hangátvetés szabálytalan, és a *forog* ige variánsainak az idevonása téves. A *ténfereg* ige elsődlegességét a *fentereg* igével szemben Simonyi még csak azon az alapon vitatta, hogy a *ténfereg* közhasználatú szó, míg a *fentereg* csak itt-ott fordul elő. Most azonban, a *ténfereg* ige elfogadhatónak látszó etimológiája tudatában, a hangátvetés iránya nem lehet többé kétséges számunkra. Az, hogy a *ténfereg* csak a XVII., a *fentereg* pedig már a XVI. század végéről adatolt, nem sokat nyom a latban.

Összefoglalva: a *ténfereg* ige esetében az történt, hogy két, etimológiailag önálló (különböző eredetű) mozgást jelentő ige, minden függőség nélkül csatlakozott egymáshoz

egy felfokozott jelentéstartalomban, amire nem egy példánk van a magyarban: *toldoz-foldoz, fúr-farag, ken-fen, ront-bont* stb. Az eredeti kettőztetés akkor vált összetétellé, amikor a hangrendi hasonulás megtörtént — A *ténfereg* ige vázolt, sajátos létrejöttén elmélkedve, felidézzük Pais szavait, amiket az elhomályosult összetételekkel kapcsolatban mondott: „Ha nem is értjük (ma már) az összetételnek az elemeit, azért az összetétel lehet; sőt, ha megfelelő módon vallatjuk, van is etimológiája” (MNY. 50: 275).

K. Palló Margit

Hőkutó. A népnyelvi adatok, melyek régi szókincsünk sok háttérbe szorult elemét és ezek révén a hajdani élet és technika elfelejtett emlékeit őrizték meg, a szorgalmas és tervszerű gyűjtések ellenére is időnként csak hézagosan állnak a kutatók rendelkezésére. Nemegyszer előfordul, hogy egy-egy tájszó elterjedésének határát nem sikerült pontosan meghúzni, de az is megesik, hogy egy-egy témakörben többszörös kutatás ellenére sem kerülhet sor fontos kifejezések rögzítésére, olyan kifejezésekre, amelyek pedig a történeti alakulás megrajzolásához esetleg fontos láncszemet jelenthetnének, és szinte csak a véletlenül múlik, hogy végül is egy-egy szó regisztrálódik.

Így történt ez azzal a szóval is, amelyet még 1964-ben jugoszláviai gyűjtőutamon a Drávaszögben hallottam, és bár egészen más témakörben végeztem kutatást, a szokatlan kifejezést azért megjegyeztem. A kifejezés: *hőkütő*, és ezt Laskóról Kopácsra mentemben egy idős halásztól hallottam, akitől az útirányt kérdeztem, s akivel közben az ártéri vesszőmunkákról is szót ejtettünk. Útbaigazítóm és alkalmi adatközlőm azonban a vesszőmunkák helyett szívesebben beszélt korábbi foglalkozásáról, s a vízparti életről. Közben elmondta azt is, hogy a halászok a vízparton főztek, sőt „ha kéznél volt *hőkütő*, sütni is tudtak alatta”. A *hőkütőről* még megemlítette, hogy agyagból égették, teteje kúpos volt: „olyan, mint egy lapos petrence teteje”. Használatkor a tüzet szétkotorták és a sütnivaló kenyeret, húst vagy lepényt a forró földre tették, ráborították a *hőkütőt*, majd parázzsal letakarták. Mindezekből világossá vált, hogy az eszköz, amit adatközlőm *hőkütő*-nek nevezett, a szakirodalomban *sütőharang* néven ismert kezdetleges sütőeszköz.

A szót, mit 1964-ben gyűjtőfüzetembe írtam, azóta is magában maradt. Akkor még további kiegészítő adatokat reméltem, amelyek felkutatására azonban már nem kerülhetett sor. S most, több mint tíz évvel az akkori gyűjtőút után, úgy tűnik, magában is érdemes az adatot közreadni, hiszen egyéb adatok mellett jelentősége erősen növekszik és a közlés talán másokat is ösztönöz arra, hogy felbukkanására egyéb helyen is felfigyeljenek.

A *sütőharang* egyébként, mint a sütésnek igen kezdetleges eszköze, régóta az etnográfusok érdeklődésének körébe tartozik; nálunk is többen foglalkoztak szerepével, készítésével és elnevezésének is több formáját rögzítették. A *sütőharang* ugyanis mint szaknyelvi kifejezés, műszó nem szerepel a népi terminusok között. Szilády Zoltán a Néprajzi Értesítő 1909. évfolyamában (10: 7–9) „Bujdosó és cserepulya” cím alatt mutatta be az erdélyi *sütőharang*formákat és az eszközök készítési és használati módját. Erdély magyarlakta területein a *bujdosó* névvel találkozott, de tudomása volt arról, hogy az eszköznek Dél-Dunántúlon és Dél-Alföldön *cserepulya* volt a neve, míg Pécs vidékén *puplika*. Bellosics Bálint ugyancsak a Néprajzi Értesítőben (12: 260–2) a *sütőharang* dél-magyarországi elterjedéséről újabb adatokat közölt, s elnevezéseit is Szigetvár környékéről a *vörösneg* kifejezéssel egészítette ki. A Néprajzi Értesítő egy későbbi évfolyamában (27: 16–7) Bátky Zsigmond először az egyik elnevezésnek, a *puplika*-nak szófejtésével próbálkozott, majd a következő számban (28: 113–7) Gunda Bélával polemizálva kísérelte meg a tárgy és az általa ismert kifejezések útját nyomon követni.

Mivel a kifejezések nagy része — az egy *bujdosó* kivételével — szláv eredetű, a tárgy kapcsolatait is a szót átadó népek körében keresték. Végül is Bátky a következőket állapította meg (NÉ. 28: 116): „... semmi kétség, hogy a puplikás sütés módot ... a török elől menekülő balkáni népek hozták magukkal hozzánk, de még ha e szó és tárgy (*pokljoka*) az Ormányságban fennmaradva, horvát — szerbnek bizonyulna is, még mindig fennmarad az a lehetőség, hogy ez a megfészkelődés egy akkor már elhalóban levő magyar nevet, ill. gyakorlatot nyomott el.”

Az érdekes csak az, hogy ennek bizonyítására azóta sem történt kísérlet az idevágó népnyelvi anyag tüzetesebb összegyűjtése révén. 1964-ben véletlenül felbukkant adatunk talán a Bátkytól 1936-ban felvetett kérdésre is segít pontosabb választ adni.

Ami most a *hőkütő*t illeti, kétségkívül többszörösen összetett szó. Első két tagja *hő-kü*, amely *hő-kü*, *hé-kő*, *hé-kü* stb. változatokban főleg Dél-Dunántúlon ismeretes. A szó jelentésére és elterjedésére vonatkozóan Gunda Béla „A sütőkövek és ősi kenyérfélék” című fontos cikkének adatait idézzük (*Ethnographica Carpatica* 315): „... az Ormányságban, a Zselicségben, Göcsejben, Alsóórságban a tűzhelyet, a tüzelőpadkát, a kemence alját *hőkő*-nek ’felmelegített, felhevített kő’ nevezik. A sütés helye eredetileg mozgatható, majd rögzített kőlap lehetett. Ez volt a *hőkő*, amelynek a neve később átment a tüzelőpadkára, a kemence aljára. Cs. Sebestyén K. is azon a véleményen van, hogy a ’*hé-kő* és *hő-kő* ... a kenyér — (lepény) sütő kőlap emléke.”

„Az Ormányságban — olvashatjuk tovább részletezve is Gunda kiváló cikkében — a *hőkő* ’legősibb alakjában egyszerűen a konyhaföldnek az a kijelölt helye, ahol tüzelni és a tűzön sütni, főzni szoktak’, de *hőkü*-nek nevezték az Ormányság nyugati részén a magasabb konyhai sárpadkát is, amely a szobában levő kályha fűtőnyílása előtt áll, s szintén tüzelnek rajta. A főzést, sütést különböző edényekben végzik a *hőkőn*, de sütnék rajta hamuban is: az összekotort *pár*-ba (paraszas hamu) burgonyát, pogácsát, besózott hagymát (*vörös ártány*), sárral bekent kolbászt helyeznek, s így sütik meg. A zselici Szennán és környékén a *hékü* a kemence vagy a kályha fűtőnyílása előtti padka, amelyen főznek ...”

Az összetétel utolsó tagja, a — *tő* nyilván a *tevő* vagy *tévő* régi alakja (vö. *tevel* ~ *töl*), amely a magyar nyelvterület jelentős részén a kemence szájának borítója. E *tevő*-t is, mely kb. akkora mint a sütőharang, ugyancsak agyagból szokták készíteni, csak nem égették ki.

Végül is a *hőkütő* jelentése: ’tűzhelyborító’, azaz olyan üreges tárgy, ami alatt a tűzhelyen sütni lehetett. Ez a sütésmód különben nemcsak igen egyszerű, hanem egészen általános is: szinte nincs nép — legalább Euráziában — amely kultúrájának e tárgy nem lett volt valamikor tartozéka. Ebből pedig az is következik, hogy a tárgyat nehezen lehetne egyetlen nép vagy népcsoport speciális kultúrkincsének tekinteni.

Flastromozás. Szavaink jelentése, mint ismeretes, a gyakorlat során jelentősen változhat, bővízhet, vagy éppen szűkülhet. Ez utóbbi változás történt *flastromozás* kifejezésünkkel is, amely korábban építkezési szak kifejezésként is ismeretes volt.

Az erre vonatkozó legkorábbi adatot a Nyelvtörténeti Szótár (1. 861) közli „Királyi beszélgetéseknek, nem különben: Frantzia Példabeszédeknek öszveszedetése”-ből, mely Pozsonyban látott napvilágot 1749-ben. A könyv azelőtt „frantzia és német nyelven kibotsáttatott”, és ez évben „a magyarnak hozzáadásával kinyomattatott”. A szó —, mint a TESz. is közli (1: 930) — latin eredetű, az *emplastrum*, gyógytápasz jelentésű szóra megy vissza, melynek a k. lat.-ban is meg volt a *plastrum* alakja és ’gipszburkolat, burkolat’ jelentése. Ennek alapján felmerülhet bennünk a kérdés, hogy a legkorábbi ismert közlésekben a ’padimentum’ jelentés nem irodalmi úton terjedt-e el, illetve a

flastromozás mint építészeti szakkifejezés ténylegesen megtalálható lehetett-e a szélesebb népi nyelvkincsben. Az adatok, amelyek a XVIII. századból rendelkezésünkre állnak, kétségünket hamarosan eloszlatják.

A Széchenyi család Somogy megyei uradalmában, a Csokonai uradalom 1787–1789. évi iratai között maradt fenn az a költségvetési kimutatás, amely – többek között – „Csokonyába Külábra épült ujj Kukoricza Góré” építési költségeit is tartalmazza. A kiadások részletezése során szerepel a következő tétel is: „Góré allának ki *flastromozására* a sertvések etetése véget ment Téglá 5.600, ezere per ft 3, (összesen) 16 frt 48 xr”.

Világos, hogy ez évben különösen nagy méretű és a parasztságnál azóta is gyakori formájú góré épült; ennek felső része – amelynek oldalát ritkás léccel borították – a kukorica tárolására, alja a sertések etetésére, esetleg ezek óljául szolgált.

Az alját is azért kellett kemény padlóval fedni, a jelen esetben téglával leflastromozni, hogy pl. a kukorica, amit a sertések elé szórtak, ne keveredjen el a sárba. Egyébként is a disznók a puha földet szerették turkálni, és így félő lett volna, hogy végül a téglázatlan aljú góré kőlábait is kimozdították volna helyükből.

Az összeírás következő tétele arról is hírt ad, hogy a flastromozás munkáját hozzáértő iparosok végezték. Ez olvasható ugyanis: „„Kümviseknek a ki flastromozásért ki fizettetett 10 ft” (OL, Széchenyi cs. lt., IV/23, 237/K).

A következő, 1787 és 1791 közti évekből egy másik kimutatás is maradt ránk, amely arról tanúskodik, hogy a közeli Tarnócan is épült „ujj Kukoricza Góré”, melynek költségei között ugyancsak szerepel: „Góré allának flastromozására ment Téglá 15.800, per ezere ft 3 (összesen) 47 ft 24 xr” (uo.).

„Csokonyai Kümviseknek az allának ki flastromozásáért 14 ft 44 xr.” (uo.).

Ez a góré, illetve az alatta levő disznóetető – már a felhasznált téglák számából is következtetve – igen nagy méretű lehetett. E nagy építmények létrehozását egyébként az uradalomnak az a törekvése ösztökölte, hogy abból az átmenő forgalomból, mely Szlavónia és Bécs között folyt, és amelynek egyik fontos állomáshelye volt a drávai átkelőhelynek, Barcsnak közvetlen környezete, az uradalom is lássa hasznát. A korábbi években, sőt évszázadokban, amikor a Bécs felé tartó sertéshajtás folyt, a pihenőket rendszerint a makkos erdőkben tartották, ahol a sertések elegendő táplálékot kaphattak. Ezért is vezettek a hagyományos sertéshajtó utak Dúnántúlnak olyan nagy erdein keresztül, mint a zalaiak vagy a Vas megyei Farkas-erdő, illetve a Sopron megyei Nagy-erdő.

A XVIII. század második felére viszont az addig hatalmas kiterjedésű erdők a folyamatos irtások következtében nagyon összeszűkültek és figyelembe véve a helyi lakosság és az uradalmak állományának szaporodását is, csak nehezen tudták kielégíteni az egyre növekvő sertéskondák makkigényét. Gondoskodni kellett tehát az áthajtott állatok másféle takarmányozásáról és erre leginkább a XVIII. század közepétől egyre nagyobb mértékben kibontakozó kukoricatermesztés adott módot.

A Széchenyi uradalom is ezért növelte ez időben e fontos takarmánynövény del-somogyi termesztését, majd annak tárolására építtetett új nagyméretű górékat. Ugyanakkor arra is gondoltak, hogy az áthajtott sertésekből olcsón szerezzenek maguk is hizlalni valót, amelyeket a góré alatti etetőkben tarthattak.

Ezeknek az etetőknek alját flastromozták ki tehát a kőművesek. Az etetőknek kemény padlóval való ellátása azonban nem jelentett mindenkori flastromozást. Az itteni kőművesek t é g l á v a l flastromoztak. A Gombocz–Melich-féle EtSz. (294) adatai szerint is a *flastromoz* alapszavául szolgáló hazai lat.* *plastrum* jelentése: 'zementierter oder mit steinen etc. belegter fusboden'. Nem használták viszont a kifejezést akkor, ha a padlót fából készítették, amint azt a marcali uradalomhoz 1750 körül küldött Consideratiókban is olvashatjuk. Eszerint „az etető helek”, „az hová a Szem töltetik, vagy

pallott legyen, vagy a' helett válujuk a' mellybül egyék a szemet . . ." (OL Széchenyi cs. lt. IV/2, 217/C).

S hogy a *flastromoz* korántsem csak egyetlen vidéknek lehetett e korban építési szakkifejezése, azt a Zala megyei egervári uradalomnak egyik a XVIII. század második feléből való conscriptiója is mutatja, mely az uradalom épületeit veszi számba. Ezek között került összeírásra a következő épület is, melynek részletesebb adataival érdemes megismerkednünk:

„Vendégfogadó, jó matériálékból épült, áll 3 Szoba, egy kényelmes konyha és egy Kamarából; ezen épületek a' Ternáczokkal együtt *ki flastromozva* vannak, pallása fenyő deszkával rakatott, és a Tűz ellen megsávozottatott, teteje áts munkára és rázott zsuppal földve, hossza 15³/₆, széle 5 öl" (OL, Széchenyi cs. lt., X/6, 437/9).

A *flastromoz* kifejezést viszont nem pusztán a kemény padló alkalmazásakor használták, hanem ház padlásának készítésekor is. 1805-ből maradt ránk az a levél, melyben „Popovits György Csokonyai boltos” kéri, hogy „padlása házának meg *flastromoztatnék*” s rá vasajtot szereljenek.

A kérésre Széchenyi gróf elrendelte, hogy „még az idén mind a két munka meg tétessék. Jövendőben pedig — folytatja a rendelkezés — minden Uraságbéli épületekre nézve az okvetlenül observáltassék, hogy mihelyt valamely épülettye az Uraságnak elkészült, azonnal a padlások meg *flastromoztassanak*. Ugyanez még az idén az Uraság mártzali ujj tseléd házán meg essék és másutt is, ha ezen munka valahol meg nem tétett volna . . ." (OL Széchenyi cs. lt. IV/1, 212/G).

A *flastromozás* tehát a XVIII. század második felében és a XIX. század elején mint építészeti szakkifejezés Dél-Dunántúl egyes uradalmaiban jól ismert. Háttérbe szorulását nyilván elősegítette az is, hogy a vele jelzett munkára más kifejezés is volt használatban. Így ugyancsak Marcaliban a XVIII. század végén az urasági épületek összeírásaiban az is olvasható, hogy az épület „Téglával *pádimentumozott*” (uo.). Ugyanakkor a *flastromozás*nak a németes *flaszteroz* változata is elterjedt — hihetőleg a német iparosok révén — és ez a kifejezés máig is megtalálható Dél-Dunántúl népnyelvében, lényegében a *flastromoz* fenti jelentésében.

Takács Lajos

Anyanyelvünk művelése. Összeállította: Gálffy Mózes és Murádin László. Bukarest 1975. Kriterion Könyvkiadó. 270 oldal

Érdeklődéssel vettük kézbe a fenti, nemrég megjelent kötetet és mindjárt az a kérdés merült fel bennünk, hogy vajon hány magyar érdeklődő íróasztalára kerülhet majd el ez a hazánkba csak kis példányszámban eljutó kötet. Minthogy várhatóan — legalábbis magyarországi viszonylatban, — könyvritkaságról van szó, fokozott mértékben kötelessége folyóiratunknak hírt adni a kötet tartalmáról.

A kötet — mint címe is mutatja — a nyelvművelés kérdéseivel foglalkozik — mégpedig, mint gondolni lehet, a magyar nyelvművelés gondjaival. A kötethez Szabó T. Attila írt bevezetőt „Örök nyelvújítás” címmel, melyben visszapillant a magyar nyelv múltjára, idézve azokat a korfordulókat, melyekben a nyelv is forradalmi gyorsasággal fejlődött. Végkövetkeztetése az, hogy nem csak egy nyelvújításról beszélhetünk, hanem a nyelvújítások meg-megismétlődő mozgalmairól.

A bevezető után témakörök szerinti csoportosításban, rövid tanulmányok következnek. Ezek tartalmi ismertetésébe itt nem bocsátkozhatunk, felvetett gondolataikkal, megállapításaikkal vitába nem szállhatunk, hiszen egy rövidre szabott könyvismertetésnek nem lehet célja a kötet tartalmának teljes feltárása és bírálata, de az egyes tanulmányok címének ismertetését azért itt alább megadjuk. Tesszük ezt elsősorban azért, mivel a tanulmányok szerzői és a szerkesztők — minthogy népszerűsítő munkáról van szó — címadásaikkal határozottan arra is törekedtek, hogy a tartalmat vagy a tárgyalt kérdésfelvetést közérthetően és röviden fogalmazzák meg. E módszerekkel tehát mégis csak képet nyerünk a kötet tartalmáról, ha tömören is.

Lássuk tehát az egyes témaköröket és ezeken belül az egyes tanulmányok címét!

A „Nyelv — társadalom — műveltség” c. témakörben találjuk Teiszler P. Gondolkodás — nyelvtudomány — nyelvművelés; Máté J. Modern nyelvészet — nyelvművelés; Farkas M. A nyelvi közlés társadalmi—biológiai meghatározottságáról; Fodor K. Az asszociációkról; Cs. Gyimesi É. Anyanyelv a családban; Beke Gy. A nyelvművelés közügy c. tanulmányát.

Az „Anyanyelvünk múltja és jelene” c. témakörben találjuk B. Gergely P. A magyar szókincs rétegződése; Vámszer M. Nyelvünk finnugor jellege; Márton Gy. A magyar nyelvromán eredetű elemei; B. Gergely P. A szavak eredetének tudománya: az etimológia; Szabó T. A. Nyelvművelés és nyelvtörténet; Három szó múltja (1. Kié a gyerek? 2. Hivatalos vagyok oda én is... 3. Bűbájos vagy!); Kósa F. Helyesírásunk kialakulása; Szabó Z. Irodalmi nyelv és nyelvművelés; Murádin L. Táji színek az irodalmi nyelvben; Márton Gy. A nyelvjárások és a nyelvművelés; Gálffy M. Nyelvünk egyénisége c. tanulmányát.

Az „erdélyi magyar nyelvművelés múltjából” c. témaköri részben találjuk B. Gergely P. Az erdélyi magyar nyelvművelés kezdetei; Kósa P. Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság törekvései; B. Gergely P. Az erdélyi nyelvművelés és a nyelvújítás; A nyelvművelő Brassai Sámuel; Zsemlyei J. Az Erdélyi Múzeum nyelvművelése; Péntek J. Az Anyanyelvünk és az erdélyi magyar nyelvművelés új szakasza; Mózes H. Szabédi László a nyelvművelésről c. tanulmányát.

A „Szótár és nyelvi műveltség” c. témakörben Szász L. Szótárainkról — dióhélyban; Gálffy M. Az Értelmező Szótár és a választékos nyelvhasználat; Kelemen B. A nyelvművelés és a Román—magyar nagyszótár; és Balog D. Az idegen szavak és a szótárak c. tanulmányát találjuk.

„A nyelvművelés gyakorlatából” c. témakörben Szabó Z. Hosszú hangok — rövid hangok; Vő I. Nyelvjárásiasság a magánhangzók ejtésében; Gálffy M. A beszéd zeneisége; A hangsúly és a szórend összefüggése; Kósa F. Mély vagy magas hangú-e a toldalék?; Nagy K. Ki tud helyesen írni?; Kirsch L. Nagybetű vagy kisbetű?; Murádin L. Azok az ikés igék!; Zsemlyei J. A „suk-sük” igeragozás; Péntek J. Szabad szórendünk néhány kötöttsége; El kell mennem; Kirsch L. Édes víz-e az édesvíz?; Murádin L. Macedónia, macedón; Körös és Körös; Zsemlyei J. Hisz — higgye, játszik — játssza; Vő I. Fáradtság — fáradtság; Vegye kézbe a helyesírási szabályzatot!; Szabó Z. A szóképzés nyelvi szerepe; J. Nagy M. A szó és a szövegkörnyezet; A kifejezés változatossága és a rokon értelmű szavak; Zsemlyei J. Kötőszó-szinonimáinkról; Nagy J. Egy megszaporodott szócsalád; Murádin L. Mikor érem, mikor érme?; Kósa F. Elvtárs; Balogh D. Új szójelentések; Szász L. A mozaikszó; Murádin L. Csavaranya vagy anyacsavar?; Balogh D. Miért testvér a testvér?; Nagy K. Távolról sem; Balogh D. Időben, idejében és társai; B. Gergely P. A személynevekről; Vita Zs. Esik az eső, hull a hó; B. Gergely P. Művelt, művelődési vagy kulturális; Bartha J. Csinál; Komoróczy Gy. Az a rengeteg „probléma” c. tanulmánya olvasható.

Végül az utolsó, az „Anyanyelv és iskola” c. témakörben P. Dombi E. Nyelvszemlélet és anyanyelvi nevelés; Bán E. Anyanyelv — idegen nyelv; Kuszálíkné Molnár P. Programozás és nyelvművelés; Bura L. Játékos nyelvművelés az iskolában; Gálffy M. Beszédművelés az iskolában; J. Nagy M. A vers nyelvi-statisztikai elemzése c. tanulmánya kapott helyet.

Ezzel a kötetben levő cikkek, tanulmányok anyaga lezárul ugyan, de a cím szerinti felsorolást tulajdonképpen folytathatnánk Cs. Gyimesi Éva könyvészeti összeállítása alapján, aki az erdélyi magyar nyelvművelő cikkek és tanulmányok bibliográfiai adatait közli 1968—1972-re vonatkozóan. Összeállítása sajnos igen sok olyan írás címét tartalmazza, amelyek Magyarországról csak nehézségek árán elérhető folyóiratokban, újságokban jelentek meg.

A kötet tematikai gazdagsága örömmel tölti el az olvasót, valamint az a tény is, hogy a szerzők tábora igen széles. Ez a tárgyköri gazdagság részben magyarázható azzal, hogy a magyar nyelvművelési, sőt nyelvészeti kiadványok száma — szükségképpen — kisebb Romániában, mint Magyarországon, s így igen sok témafelvetés csak ilyen tanulmánygyűjteményekben kap helyet. De akárhogyan van is a témagazdagság igen megnyerő. A tanulmányok anyagában számos újszerű, mai téma is szerepel. Így számos esetben pszicholingvisztikai, sőt néhányszor ún. neurolingvisztikai, ill. programozási témafelvetéssel is találkozunk. A tanulmányok terjedelme természetesen nem alkalmas arra, hogy ezeket az utóbbi, pszichológiai vonatkozású témákat a maguk összetettségében bemutatassák, vagy éppen megoldják, de már felkeltésük is örömmel üdvözölhető.

Kikhez szól a szóban forgó kötet? Elsősorban tanárokhöz, gyakorló pedagógusokhoz. Számos iskolai anyanyelv-tanítási, beszédművelési kérdéskör szerepel, és a bibliográfia is gazdag az ilyen anyagra utaló tételekben, sőt még az idegennyelv tanításával kapcsolatban is sok hasznos bibliográfiai adatot említ. — A pedagógusokon kívül természetesen kiadói szakemberek, nyomdászok, pszichológusok, sőt a nyelvünk ügye iránt érdeklődők közül bárki — foglalkozási elkötelezettségétől függetlenül — haszonnal veheti kézbe és olvashatja el a színes tartalmú kiadványt.

Büky Béla

Kecskés Gyula: Püspökladány újkori története helyneveiben. Kiadta Püspökladány nagyközség tanácsa, 1974., 390 oldal

A szülőföld iránt érzett szeretetnek és a lelkiismeretes gyűjtő munkának szép tanúja ez a könyv. Közzéteszi benne a szerző több mint négy évtizedes kutatásainak eredményeként Püspökladány 2150 helynevét. A nevek eredetét és jelentését eredeti kútfőkből és élő hagyományokból magyarázza és értelmezi úgy, hogy közben megismerjük a község népének és földjének eseményekben és változásokban gazdag történetét.

A könyv három fő részre tagolódik: 1. A község neve, 2. A belterületi helynevei, 3. Határnevek.

1. Önálló tanulmány foglalja össze, amit eddig a történet-, földrajz- és nyelvtudomány 25 *Ladány*–*Nadány* nevünk eredetéről megállapított. Írja, nincs teljességgel eldöntve, honnan származik a név, azonban maga is arra a jól megalapozott következtetésre jut, hogy a *Ladány* besenyő eredetű törzsi név. Valamennyi *Ladány* a *besenyő* elnevezéssel és más besenyő eredetű helynevekkel együtt fordul elő. Püspökladány határában ma is élnek a *Besenyő-derék*, ~ *-hát*, ~ *-porong*, ~ *-sziget* határnevek. A nagy sárréti besenyőszállást igazolják még Dévaványa és Ecseg határában, valamint a Sárrét bihari oldalán ma is meglevő *besenyő* előtagú helynevek: öt *Besenyő-pusztá*, ~ *-tó*, ~ *-laponyag*, ~ *-fenék*, ~ *-ér*. Volt itt az Árpád-korban (1226.) *Besenyő* nevű helység is.

A 25-ből még egy példa: a közép-tiszai besenyő településen ott van *Jászladány*, szomszédságában pedig *Besenyőszög* és más *besenyő* nevek sokasága: *Tiszabő*, *Besenyőtelek*, *Abád*, *Tomaj*, *Orgonda* Szolnok megyében, *Lódán*, *Bülgerbesenyő*, *Tárkány*, *Abony*, *Maklár*, *Szárazbő*, *Tepely* Hevesben.

2. Bevesz könyvébe és megmagyaráz minden magyarázatra szoruló belsősegi nevet, amely bármi oknál fogva is jelentős vagy jelentős volt: falurészek, utak, utcák, terek, dombok, erők, szigetek, intézmények, társadalmi szervezetek, hivatalok, üzemek, iskolák, szövetkezetek, jeles épületek, emlékművek, kutak stb. hivatalos és népi nevét. Nem feledkezik meg Püspökladány nagy fiairól sem, kik a magyar művelődésért, a ladányi népért önzetlenül, fáradhatatlanul fáradoztak, alkottak, gyarapítottak, mint Mindszenty Sámuel (1751–1806.), Karacs Ferenc (1770–1838.), Kiss Ferenc (1862–1948.). Szinte önálló tanulmánnyal méltatja életüket és pályájukat.

Megtudjuk, hogy két elkülönült és gyakran szembenálló település, *Bodó* és *Zsóbony* alkotta Püspökladányt egészen a századfordulóig. Az 1910-es években épült a *Darányi*- vagy *Munkás-telep* 350 háza, s 1920 után a *Göré*-ben a *Petri-telep* 756 és a *Tiszviselő-telep* 35 háza. Ekkorra alakult ki az a Püspökladány, amely a felszabadulást megérte.

Kecskés Gyula hű krónikása annak a változásnak és fejlődésnek is, amely a néphatalom megszületésével következett el.

Hogy mennyi helytörténeti és nyelvi emléket őriznek a *Bicó*, *Bodó*, *Bodó-szer*, *Jakucs-szer*, *Kép-eri*, *Kisasszony-halma*, *Nemes-szer*, *Németsziget* stb. nevek, csak a könyv olvastán tárul fel. Mindezek és a többi hagyományos belsősegi elnevezések természetes nevek. Amikor azonban az utcák szerint való számozás közigazgatási feladattá vált, miként olyan sok helyütt, Püspökladányban is veszni hagyták, és emlékeztető nevekkel cserélték fel őket. Pedig az új telepeken sok új utcát nyitottak. Jutott volna belőlük Attilának, Nagy Lajos királynak, Zrínyinek, Széchenyinek, s akkor ma is lenne *Rézgát*-, *Nagy-képeri*-, *Kis-képeri*-, és *Pelyvágat utca*. A felszabadulás utáni utcanév-változtatások sem voltak mindig indokoltak. Nagy Lajos királynak megmaradt az utcája, a *Béla király utca*ból azonban *Terv utca* lett. Pedig *Béla* néven négy Árpád-házi királyunk is uralkodott, és nem is dicstelenül. *Bethlen Gábor utca*ja illendőképpen megmaradhatott volna a szabadságharcos hagyományokat őrző Püspökladányban.

Az egykori közösségi és társas élet emlékét őrzi itt is a sok *kör*: *Czimént-kör*, *Élés-kör*, *Ifjúsági Kör*, *Iparoskör*, *Kecskés-kör*, *Fehér-kör*, *Petőfi Olvasókör*, *Népkör*, *Méhész-kör*, *Dalkör*, *Társaskör*, *Vasutaskör*, Igen, akkor még *kör*-nek nevezték őket. Azóta *klub*-bá „nemesedtek” az efféle intézmények és szervezetek.

Az *Arrafel*, *Arrafél* a tiszántúli részeken a város, a község központját jelenti, ahol a község háza, a templom, a piactér, a boltok vannak. A *Görög-bolt*, *Gránárium*, *Fogadó*, *Kvartélyház* (*Tiszi-ház*), *Cédulaház*, *Picula* (*Piculás*) sem jellegzetes ladányi nevek, másutt is megvannak. ;

Humoros hangulatáért is figyelmet érdemel a *Tamás bátya kunyhója* italboltnév. Így vált, halhatatlanná *Mag Tamás* gebines neve. *Grünfeld Adolf*nak *A versenytinóhoz* címzett kocsmáját a nép — a cégért és Grünfeld úr feleségének nevét összevonva — *Tinó Julcsának* nevezte el.

Érdekes művelődéstörténeti háttere van a *Kántorkocsmá* névnek. Egyik kurta kocsmá neve volt. Jövedelme a kántor javadalma volt, s így megkapta a *Kántorkocsmá* nevet.

3. A határnevekről szóló cikkekben életre kél a belvízrendezés előtti Sárret világa, amely feneketlen mocsaraival és nádrengetegével nemcsak akadályt és veszedelmet jelentett, de védte és éltette is a partján települőket. Halával, sok vízimadarával táplálta őket, nádjából készítették kunyhóikat és első házaikat, kerítették udvarukat, s az adta nekik a tűzrevalót is. Az ellenségtől a nádasban rejtették el holmijukat, oda hajtották be állataikat, és maguk is a nádasban kerestek menedéket. Aki ismerte a mocsarat, a falu szélétől Szilágy megyéig és a Körösök vidékéig talált is rejtékhelyet (310).

Ez a világ azonban már a múlté. Az 1830-as évektől a század végéig a mocsarat lecsapolták, termővé tették. A régi elnevezések azonban megmaradtak, s a szántóvá lett Sárret helyén ma is gyakoriak a *-zug*, *-sziget*, *-kerülő*, *-ér*, *-folyás*, *-fertő*, *-tó*, *-csatorna*, *-gát*, *-lapos*, *-rét*, *-hát*, *-telek*, *-laponyag*, *-porong*, *-halom*, *-domb*, *-derék*, utótagú elnevezések, amelyek régen a táj valóságos természeti földrajzi képét mutatták, ma már azonban csak emlékeztetnek rá.

A nevek a Sárret egykori állatvilágáról is beszélnek. A *Farkas-ér*, *Farkas-hát*, *Farkasordító* dülők helyén hajdanán a réti farkas tanyázott. Tömegével élt itt a *battonya*. Így hívja a ladányi nép a gödényt, más nevén a pelikánt. A 3000 ezer holdnyi *Battonyás* emlékeztet rájuk. A *Gúnár-part* a ma már kiveszőben levő *nyári ludat* idézi, amely ezres csapatokban fészkel a káka-, nád- és gyékényrengeteg védelmében. A *Békás-ér*, *Békás-tó*, *Kigyós-sziget*, *Szúnyog-zug*, *Csikász-porong*, *Pozsáros*, *Compós*, *Rákos*, *Kárászos* nevek önmagukat magyarázzák. A 200 holdnyi *Hódos-ér* és *Hódostó-zug* az egykoron itt is honos *hódról*, erről a különös vízi rágesálóról beszél.

A ladányi határ több dűlője, mint a *Lelleges*, *Hangás*, *Fűzfás*, (*Ficfás*) *Kocsordos*, *Bodorkás*, *Gyékényes*, *Töviskes*, *Ürmös*, *Makkod*, *Eperjes*, *Bodzás* a táj egy-egy jellegzetes növényétől vette nevét.

Gyakori névadási mód Ladányban, hogy egy nagyobb terület egyelemű nevét a benne levő kisebb természetes alakulatok jelzőjeként használják, s így valóságos névbokrok alakulnak: *Almás*, *Almás-ér*, ~ *-gát*, ~ *-hid*, ~ *-laponyag*, ~ *-rét*, ~ *-sziget*; *Bojár*, *Bojár-domb*, ~ *-dűlő*, ~ *-halom*, ~ *-yert*, ~ *-laponyag*, ~ *-telek*, ~ *-völgy*; *Büszke* *Büszke-ér*, ~ *-erdő*, ~ *-sziget*, ~ *-ér-vágása*, ~ *-derék*, ~ *-porong*; *Makkod*, *Makkod-dűlő*, ~ *-halma*, ~ *-lapos*, ~ *-part*, ~ *-rét*, ~ *-sziget*. (A *telek* itteni jelentésében az a hely, ahol a legelőn levő nyáj delel és éjszakázik. Magasabb fekvésű helyek ezek. Ott a talaj a sok természetes trágyával *telkesedik*, termékennyé válik. A Hortobágyon is gyakori a *telek* utótagú név. A *derék* szó, mint egy határnév második eleme jelenti a határrész, a mocsári sziget közepét, legmagasabb fekvésű, kaszálásra, legeltetésre, művelésre legalkalmasabb részét.)

Asszonynévi határnevek: *Jankóné, Jánosné, Jankóné-derék; Siposné, Siposné-sziget, Siposné-dűlő*. Hogy mivel érdemelte meg ez a két asszony a keresztanyaságot, nem tartotta fenn a hagyomány.

Hogy *Sándor* és *Sándorok* nevű rész van a ladányi határban, a név gyakorisága miatt érthető. De hogyan keletkezett a *Lipót* határnév, amely az úrbéri iratokban már 1803-ban előfordul, hiszen *Ladányban* soha senkit nem kereszteltek *Lipótnak*.

A *Bánom-kert, Dézsmás (Dézmás)-kert, Szilas, Tilalmas* általánosan elterjedt nevek, ugyanúgy a régi határperekre emlékeztető *Villongó*. És lehetne folytatni a példákat a könyv gazdag tartalmából.

4. A cím híven utal a könyv tartalmára. A neveket értelmezve megadja a szerző a hozzájuk fűződő jogi, gazdaság-, művelődési- és eseménytörténeti emlékeket és az élő tanúk elbeszéléseit *é-ző, í-ző* nyelvjárásban.

A drámai fejezeteket sem nélkülözi ez a könyv. Ilyen, amelyben a Kun-lapos mocsarain át vezető karcag—ladányi vasút építését leírja (257—9), vagy az 1840. évi tűzvész dokumentumának idézése (61). Szépfírói erényeit is megcsillogtatja, amikor az első vonatnak Ladányba érkezését elbeszéli (259—61).

A könyv legnagyobb értéke tudományos megbízhatósága. Ami Püspökladányra vonatkozólag az Országos Levéltárban, három megye levéltárában, a Tiszántúli Ref. Egyházkerület Levéltárában, községi, egyházi, társulati irattárakban, tagosítási jegyzőkönyvekben fellelhető, mind felkutatta. Megkereste és megvizsgálta a régi kéziratos térképeket, összesen 41-et. Az 1351—1800-ig terjedő időszakból több mint 1300 kútfőt tanulmányozott át, a későbbi időkből még többet.

A ma élő neveket összevetette a térképek és oklevelek adataival, és pontosan lokalizálta őket. Ugyanilyen gondossággal járt el az elhalt neveket illetően. Megmondja azt is, hány hold a névvel jelzett terület, milyen a termőképessége, milyen osztályozást kapott, mennyi volt az árendája.

Megismerjük a ladányi adózó nép: jobbágyok, zsellérek küzdelmeit az állandóan fokozódó hűbéri terhek csökkentéséért, az árendák mérsékléséért, a legelőért, a földért.

A szabad királyi Debrecenben, és a szabad hajdú városokban nem élnek helyi emlékek és hagyományok a földesúri—jobbágy—zsellér világról. Ebből a könyvből azonban megtudjuk, mi is volt az úrbér, ki és mi volt a jobbágy, a házas és házatlan zsellér; mennyi volt egy jobbágytelek, és mik voltak tartozékai; hogyan rétegződött a jobbágyság és zsellérség, és hogyan alakult dolguk a jobbágyszabadítás után.

A nevek eredetének és jelentésének magyarázatában nagy fegyelem és mértéktartás jellemzi a szerzőt. Kellő bizonyító anyag nélkül meg sem próbálkozik származtatásukkal. Csábító helyzetekben sem bocsátkozik délibábos magyarázatokban.

5. Kecskés Gyula nagy értékű helynévi és helytörténeti gyűjtése gondosabb szerkesztést, kifogástalan nyomdai munkát és hibátlan helyesírást érdemelt volna. Sem a fonetikus névátírásban, sem a népi névváltozatok felsorolásában nem érvényesül kellő következetesség és egyöntetűség. Az egységes szerkesztői eljárás megkívánta volna, hogy címszóul, illetve a szócikk címül mindig a köznyelvi alakot válassza a szerző, s utána zárójelben fonetikusán a ladányi nyelvjárási formát, s szöveg közben adja az okleveles változatokat.

6. A szerző tanítói munkája mellett, az utóbbi években már nyugdíjasként, saját erejére utalva, jelentősebb szakmai és anyagi segítség nélkül négy évtizeden át végezte gyűjtő és feldolgozó munkáját. Ilyen alaposággal és körültekintéssel csak azért tudott dolgozni, mert neki nem helytörténeti és névgyűjtő kirándulás volt ez a munka, hanem élete célja és értelme. Így csak az tud dolgozni, aki ismeri és szereti népét, aki a nép között él, mindent, ami számára fontos, megfigyel és megjegyyez, aki sokszor bejárta a határ minden dűlőjét, s nemcsak térképről és iratokból, a valóságban is ismeri minden

zugát. A könyv őrzi azoknak emlékét, „akik Püspökladány földjét verejtékükkel öntözték, ellenség dúlásai után hamvaiból annyiszor újjáépítették, utódaiknak megtartották, és akik a lakosság boldogulásán, életének javításán a letűnt századokban vagy a közel-múltban fáradoztak és ma is fáradoznak.”

É. Kiss Sándor

Péchy Blanka: Beszélni nehéz! 1974. Magvető kiadása, 191 lap

Péchy Blanka az értelmes, logikus magyar beszéd törvényeinek régóta ismert, lelkes kutatója, a beszédkultúrának szóval, írásban és tettekkel eredményes terjesztője most új könyvvel ajándékozta meg nyelv művelő irodalmunkat, és ebben mintegy összefoglalja azt, amit évtizedek buzgó kutatásaival az értelmes beszéd törvényszerűségeiről megállapított.

A könyv igen szép, tiszta és színes magyar nyelven van megírva, igen olvasható, és szinte mondani sem kell, hogy igen tanulságos is. Minthogy szép magyarsága tőle megszokott, elsősorban olvashatóságát emelem ki, mert rendkívül nehéz feladat egy ilyen, az olvasót gondolkodásra készítő és erőfeszítésre ösztönző könyvet úgy megírni, hogy az elejétől végig vonzó, érdekes olvasható legyen, mely szórakoztat, nem engedi a figyelmet ellankadni, és szinte észrevétlenül lopja bele az olvasó tudatába, hogy tárgya fontos, érdekes, érdemes vele foglalkozni, mert a művelt embernek legjellemzőbb vonásával, a beszédjével foglalkozik. Ezt oly módon éri el, igen ügyesen a szerző, hogy elmondja, saját maga hogy ébredt rá a kérdés fontosságára, mégpedig nemcsak a színész, hanem minden művelt ember számára érvényes fontosságára, s e hosszú életrajzi töredékét át-meg átszövik rendkívül érdekes anekdoták, ismert emberekről, színészekről szóló személyes emlékek, és köztük rengeteg furcsaság, mely rámutat a beszéd szépségéért folytatott küzdelem nehézségeire, a hivatottak részéről megnyilvánuló meg nem értésre és szinte rádöbbenik az olvasót, hogy ez az elhanyagolt kérdés, a helyes értelmes magyar beszéd sok ideig még azok számára is lényegtelennek látszó csekélyesség volt, akiknek pedig hivatásuk lett volna elsősorban a szép, művészi magyar beszéd törvényeinek tudatos ismerete: nem csupán az ingatag ösztönösséggel elégedve meg.

A szerző úgy ítéli, hogy érthető, ha a nyelvészek, nyelv művelők sokáig nagyjában a nyelv anyagában, szerkezetében érvényesülő törvényszerűségek kutatásával és az ezek ellen elkövetett vétségek irtásával foglalkoztak, emellett azonban elhanyagolták magát a beszédet, holott a nyelv mindennapi használatában rendszeren a beszédre esik fontos szerep. Mennyivel inkább lép így előtérbe a beszéd ma, amikor a rádió meg a tévé által a közlések túlnyomó része élőszóban éri el a befogadót, és annyi alkalommal kell nagyobb közönség előtt szót kérnie olyanoknak is, akiknek a nyilvános szereplés, beszéd egyébként nem kényerük.

Péchy Blanka a helyes beszéd értelmi követelményeivel foglalkozik; annak a törvényeit, szabályait kereste évtizedeken át, ezrével gyűjtve és magnetofonra rögzítve a példákat, elsősorban az értelmes beszéd szabályai ellen elkövetett vétségeket. Foglalkozik ugyan a hangok kiejtésével, pl. a zárt *é* kérdésével, melyet természetesen föltétlenül megtartandónak ítél, és a mekegő kiejtést száműzné a nyelvből, továbbá az egyes hangok mennyiségével, az ezek ellen elkövetett hibákkal — hosszú a rövid helyett vagy viszont, egyszerű mássalhangzó a kettős helyett —, továbbá a hangok elnyelésével, tisztátlan, redukált hangok ejtésével, a hadarással, mely ifjúságunk beszédének — fiatal színészeit sem véve ki — aggasztó vonása. De elsősorban mindvégig csak az értelmi szempontból érvényesülő (olykor hibásan nem érvényesülő) szabályokkal, törvényszerűségekkal foglalkozik, és mellőzi az érzelmi telítettség rengeteg árnyalatának a beszédben való érvénye-

sítését. Maguk az értelmi vonások is roppant bonyolultak; hosszú évtizedeken át ezeknek is csak egy részét tudta megállapítani, s ezt közli itt e könyvben. Az érzelmi szempontok beszédbeli érzékeltetése még sokkalta bonyolultabb, noha ezzel többet foglalkoztak, a szerző azonban erre nem vállalkozik, s különben is a szenvedélytelen közlés logikus szabálya az alap, amelyre az emfatikumok épülhetnek, és valamennyiük összefogása együtt meghaladná egy ember erejét. Ha tudjuk, mit akarunk mondani, és mit akart a felolvasott szöveg szerzője egy-egy mondatban kifejezni, akkor szinte magától kerekedik ki a közlés hangzásbeli formája. De elsősorban a mondatot érintő szabályokról ír, ha vannak ilyenek: a hangsúlyról, a hanglejtésről; és úgy találja, hogy az egyetlen föltétlen érvényes szabály az, hogy mindig az értelem szerint kell hangsúlyozni, intonálni a mondatot, tehát pontosan tudni kell, mit akarunk mondani, vagy hangos olvasás esetén, mit akart a szöveg szerzője mondani. Ettől függ például, hogy a jelzöt hangsúlyozom-e vagy a jelzett szót, a határozói bővítményeket-e vagy kizárólag az állítmányt. Ami a hanglejtést illeti, persze a kérdő, felszólító és a közlő mondatok, fő és mellékmondatok eltérő hanglejtését már régóta ismerjük. De például nem mindig helyesen fogjuk föl a vessző jelentőségét, nem élünk írásban a pontosvesszővel; sőt még az sines egyértelműleg meghatározva, hogy mikor kell pontosvesszőt használni. Számos problémát vet föl a kettőspont is. Bár ezek látszólag csak helyesírási kérdések, de a fölolvásban például, mások szövegének az előadásában, ami igen gyakori a rádió meg a tévé hírbemondásakor, de akármely esemény előadása alkalmával stb., ezeknek az írásjeleknek az élőbeszédben is megfelel valami, amit eddig nem határoztak meg félreérthetetlenül, és ami nagyon fontos a helyes beszéd és helyes megértés szempontjából.

Mindezek és más hasonlóak a kiejtésre és az értelmes beszédre vonatkozó megállapítások megszívlelendők, helyesek. Van azonban egy pont, amivel nem tudok egyetérteni, s ez az idegen szavak és főleg tulajdonnevek kiejtése, melyet a szerző túlságos mértékben akar — a műveltség jelszava nevében — az idegen nyelv kiejtéséhez igazítani. Ha magyarul beszélünk, csak a magyar nyelvrendszerben szokásos hangokat ejthetünk, nem honosíthatjuk meg egy-egy idegen név kedvéért sem a francia orrhangú magánhangzókat (bár nyelvjárásaink ezeket ismerik és használják), sem az ajakkerekítés nélküli *á* hangot (nyelvjárásban szintén él) azért, mert a nyugati nyelvekben ez gyakori és általános hang, és az idegenek megbotránkoznak, ha saját nyelvükből került szavakban, nevekben magyaraos ajakkerekítéses *a* helyettesíti az *ó á*-jukat. Arról egyszer és mindenkorra le kell mondanunk, hogy idegen nyelvek hangjait befogadjuk. Ez talán újabban csak a német *ch*-val történt meg, de ezt is inkább *h*-val helyettesítjük, bár variánsként köznyelvünkben is előfordul. Ezt a gyakorlatot semmi esetre sem tartjuk kíváncsnak. Az idegen szavakban levő olyan hangokat, melyeknek pontos másuk nincsen nyelvünkben (és nagyon gyakran nincsen), egy hozzá akusztikai hatásában hasonlító magyar hanggal helyettesítjük. A sokszor gúnyolt „akadémiai” ejtést hagyjuk meg az elmúlt század bűnéül. S aztán eszerint az idegen nyelveket rangsorolni kellene, melyek azok, amelyek helyes kiejtését illik egy művelt magyar embernek ismernie. Nyilván azt nem követeli meg a szerző, hogy például a török szavakat ejtsük helyesen (pl. *jourt* a népies *joghurt* helyett), de a nagy világnyelvekre sem szorítkozhatik a kíváncsalom (szerencse, hogy a kínait nem latin betűkkel írják), s például kötelező-e a portugál szavak helyes kiejtése, tehát *U Portu*-t kell-e ejteni és nem *Oportó*-t, sőt a most forrongásban levő spanyol nyelvnek — ez csak világnyelv! — az ejtését is követni kellene a szegény magyarnak, s az *Alhembrá*-t *Alámbrá*-nak, az *Alvaradó*t *Alvárado*-nak vagy *Alvárado*-nak ejteni, *Estebanillo*-t *Esztevaniljo*-nak (ami persze szintén csak nagyon megközelítő ejtés). Azt sem tartom szerencsétlenségnek, ha egy-egy meghonosodott idegen szó magyar kiejtése az idegen kiejtés hibás ismeretéből, nyilván műveletlenségből eredő botlásból származik. Ha az átvétel friss, akkor még lehet ellene harcolni, bár ezt rendszeren elmulasztották, amikor

még lehetett volna, így van nálunk *trencskő*, *szlon* vagy éppen *szlony*, *rökamié* és *manőken* stb., de ha már vannak, nem érdemes törődni velük, más nyelvekben ugyanígy van, sok idegen szónak a meghonosodása nem éppen a kíváncsós módon zajlott le. Azzal pedig semmiképpen se törődjünk, hogy az idegenek megbotránkoznak-e a mi kiejtésünkön, hiszen ők ugyancsak gyatrán közelítik meg a saját idegen szavaik eredeti kiejtését, ellenben a kínos, és többnyire sikertelen és a magyar beszédből kirívó pontoskodó törekvést találják éppen barbár szolgálalkúság jelének, mely nem mer élni a saját törvényeivel. Természetesen, ha van olyan hangunk, mely jobban megközelíti az eredeti név kérdéses hangját, ezt lehet, sőt kíváncsós felhasználni a kevésbé megfelelő helyett. Ámbár a hagyományban kialakult és kevésbé megfelelő utánzása az idegen hangnak esetleg menthetővé teszi a régi rosszat. Így *Sékszpír* mindenestre ajánlatosabb, mint *Sekszpír*, de ez utóbbinak múltja van nyelvünkben.

Különösen érdekes fejezet a hanglejtéssel foglalkozó, mely a szólamok sajátos hanglejtésében és a szólamok kapcsolódásában követendő szabályokat foglalja össze. Itt helyesen mutat rá a nyelvész, illetőleg fonetikus és a nyelvművelő eltérő, sőt szembenálló szempontjaira. A nyelvész azt igyekszik megállapítani, sokszor igen fáradtságos munkával, mi van, azaz a nyelvi tényeket, és persze sokszor éppen ilyen finom szálú kérdésekben, mint a hanglejtés, csak azt tudja megállapítani, hogy rendkívül sok ellentmondó nyelvi tényről tártak fel, s ezzel aztán el is végezték azt, amit feladatuknak éreztek. Ám a nyelvművelő normát keres, szabályt, melyet követni lehet és kell. E szabály alapulhat a leggyakoribb nyelvtényváltozaton, ha van ilyen, de neki voltaképpen döntenie kell. Abban igaza van Péchy Blankának, hogy nem örül a nyelvművelők óvatosságának, aminek a következménye egyebek közt, hogy a helyes magyar kiejtés kódexe, melynek készítését az egri konferencia elhatározta, még mindig várat magára. Nyelvművelőinknek harcosaknak kell lenniük, és nem a kutató tárgyilagosságával szemlélni a dolgokat, hanem döntenie kell, megfelelő fogódzók, elvek alapján, és egyben vállalni a döntés ódiáját. Különben már maga a kutató nyelvész sem olyan közömbös tárgyának értékei iránt, mint egykor. Egy félszázaddal ezelőtt alapvető szabály volt, hogy a nyelvész nem értékkel, hanem csak tudomásul vesz. Ma már ezt hibának valljuk. Ki értékeljen hát, ha nem az, aki tárgyát talán a legjobban ismeri? Persze lehet, hogy az értékelés nem bizonyul mindig szerencsésnek, sőt helytállónak sem. A bírálat, a követő viták majd (talán) tisztázzák a vitatott kérdést, és szerencsésebb megoldást találnak. A tudomány útját tévedések kövezik ki. A szerző maga is igen színesen mutatja be a jelző és a jelzett szó hangsúlyozásának sokáig helytelenül megítélt kérdéseit és sok más olyan kérdést, melyet a saját ösztönös vizsgálódásai alapján ma helytelennek kell minősítenie. Vitatkozni lehet az ikes igeragozás kérdésében (az úri igeragozás?), de nem lehet vitatkozni a *-nök*, *-nők* feltételes tárgyas alakok helyességéről. A szerző az Értelmező Szótár alapján helytelennek ítéli a *közel sem* kifejezést. Az ÉrtSz. valóban közös pontba foglalja a *közel sem*-et a 'majdnem, csaknem, mintegy' stb. jelentésű *közel*-l, s ez bizony németességnek látszik. A *közel sem* azonban nem ilyen, s itt éppen a rajta kívül használt *távolról sem* látszik idegen fordulat tükörszavának. Mindenestre rendkívül tanulságos az a kíséreltsorozat, melyekről a szerző beszámol, és melyeket a szerző anyaga alapján végeztek a fonetikusok, és rendkívül sok eltérést, sőt ellentmondást állapíthattak meg a tényleges gyakorlatban. Ez kissé magyarázza a nyelvművelők nagy óvatosságát.

Kíváncsós, hogy Péchy Blanka könyve megérdemelt sikerrel találkozozzék, és sokak lelkiismeretét fölébresztve hozzájáruljon a kultúrált magyar beszéd igényeinek megnövekedéséhez, elsősorban a beszéd hivatott művelőiben, de minden magyarul beszélő művelt emberben.

† Bárczi Géza

Beszédkultúránk időszerű kérdései

(Vita az MTA Anyanyelvi Bizottságában Péchy Blanka *Beszélni nehéz!* című könyvéről, 1975. dec. 15-én.)

Lőrincze Lajos:

Tisztelettel köszöntöm bizottságunk megjelent tagjait és meghívott vendégeinket; ülésünket megnyitom. Mai összejövetelünk célja Péchy Blanka könyvének megvitatása. Mielőtt a tárgyra térnénk, bejelentem, hogy bizottságunk elnöke, Illyés Gyula, nem tud részt venni ülésünkön; üzenete lényegét tolmácsolom: Péchy Blanka könyvét örömmel olvasta, nyelvapoló munkáját igen magasra becsüli. Szeretettel köszönti mind őt, mind a bizottság tagjait, s mindnyájunknak jó munkát kíván.

A most megvitatásra kerülő mű igen jó visszhangot kapott a sajtóban. Én magam is ismertettem a rádióban, írtam róla a Magyar Nemzetben. Deme László tollából a Népszabadság közölt egy igen elismerő cikket. Úgy tudom, az első kiadás minden példánya elfogyott, s hamarosan megjelenik a második kiadás. Nem joggal hisszük, hogy ez a könyv hatalmas lendületet ad majd beszédkultúránk általános emelkedésének. Ennek tudatában s az ügy iránti felelősségből tűztük most napirendre alaposabb, tüzetesebb megbeszélését, hogy a vitás, homályos kérdések tisztázásával még jobban segíthessük azt a nagyszerű munkát, amelyet Péchy Blanka már másfél évtizeddel ezelőtt, a Kazinczy-díj megalapításával elkezdett. Az ő nevében is beszélek, amikor azt kérem, hogy ki-ki mondja el bátran ellenvéleményét, ha van; aggályait, kételyeit, mert csak ez vezet bennünket előre. Péchy Blanka maga is vitát vár, az ellentmondások kifejtését. „Jó lenne — írja könyvében — ha olyan országra szóló heves vitát csinálhatnánk, amilyen Kazinczyéknak és Szarvas Gáboréknak sikerült.”

A vitaindító referátum megtartására Deme Lászlót, bizottságunk tagját kértem fel.

Deme László:

1. Idestova négy évtizede már, hogy aki a magyar kiejtés kérdéséről szól, az Kodály Zoltán nevének, illetőleg az ő 1937-ben elhangzott „riadójá”-nak említésével kezdi az áttekintését, akár eredmény-, akár hiánylistát állít azután össze. — Az utóbbi tíz évben azonban, újabb határköként, még egy eseményt szokás hozzákapcsolni ehhez: az 1965-ben lezajlott egri kiejtési konferenciát.

1. Kétségtelen: a magyar kiejtés sorsáról való *f o n t o l k o d á s* ra Kodály előadása adta az első lökést (szövegét és első visszhangjait lásd: „A jó magyar ejtés aktái”. Budapest 1941; vö. még: MNy. 34: 306—20); s az egri konferencia ennek a — hol történelmi, hol társadalmi okokon megtört — lendületét próbálta felújítani (ennek anyaga: „Helyes kiejtés, szép magyar beszéd”. Budapest, 1967). Mondom: a kiejtés vizsgálatát, a róla való fontolkodását. De az érte való *c s e l e k v é s n e k*, az értelmes, hatásos és szép magyar beszédre törekvő, immár társadalmi méretű érdeklődésnek és — főleg a versengésnek — mégsem ez volt az igazi indítója; hanem — ezt segítve és tőle támogatva, de mégis önálló kezdeményezésként — a Kazinczy-alapítvány, amelyet 1960-ban, éppen tizenöt éve fogadott el az akkori művelődésügyi miniszter Péchy Blanka kezeiből.

Igaz: az egri konferencia határozatba foglalta, hogy „... célszerűnek és fontosnak látja az iskolai kiejtési versenyek megszervezését, minél több iskolára való kiterjesztését és ... országos méretűvé fejlesztését” (HKie. 259—60). De az országos középiskolás versengések sorozatát ez csak segített megindítani. A lehetőséget az adta rá, hogy a Kazinczy-díj alapítólevelének 3/c. és 6/b. pontja már 1960-ban biztosította — először 1966-ra — egy országos középiskolás kiejtési verseny győztese számára a jutalmat: az alapítványi kamatnak akkor esedékes teljes összegét (vö. Beszélni nehéz! 56—7). — S az sem az egri konferencia közvetlen érdeme, hanem a — talán rajta is, de még inkább az első Kazinczy-alapítványi döntőn fellelkesedett — győri Kazinczy Gimnáziumé, Győr városé és Győr—Sopron megyéé, hogy ezek az országos versenyek, bár a Kazinczy-alapítvány csak háromévenként tudta biztosítani őket, azonnal mindenévi folyamatos-ságot kaptak.

Mindezek elmondásával nem a nyelvészek erőfeszítéseit kívánom lebecsülni, csak a történelmi igazságot tisztázni. (Mentségemre szolgáljon: ha a nagy jelentőségű egri konferencia mozgósító erejét kisebbre számom a Kazinczy-alapítványénál, nem mást fosztok meg a meg nem érdemelt dicsőségtől: a konferencián maga tartottam a hangtövitaindító előadást.)

2. Nos: a szakemberek kiejtészvizsgáló tevékenykedése, ha nem épp azonnal is, szépen fellendült az utóbbi évtizedben, az egri konferencia óta. Persze a legtöbb tanul-ságot ehhez is az évenként ismétlődő versenyek adták, ezt nem nehéz nyomon követni a szakirodalomban. Velük párhuzamosan, anyagukat is felhasználva, megindultak és fokozatosan előre haladtak egy áttekintő műnek, a magyar kiejtés k é z i k ö n y v é - n e k a munkálatai is. Bár hamarosan befejeződő első kidolgozásában távol áll ez attól, hogy a nagyközönségnek szánt normakönyv lehessen, bizonyára segítséget ad majd a továbbiakban és a továbbiakhoz. Csak hát a megjelenése még ma sem több, mint ígéret és remény.

Örömteli szűgyene tehát a szakmának, hogy valaki ebben is elébe vágott; bátor akarattal és lendüléssel egybegyűjtve a kiejtés dolgairól azt, amit ma mondani lehet, s így — habár a teljesség és véglegesség igénye nélkül — a z o n n a l i segítséget és újabb lökést adva beszédkultúránk fejlődésének. Most — e könyvvel — tartalomban olyat, amilyet — az alapítvánnyal — szervezeti tekintetben tíz évvel azelőtt.

Aligha véletlen, hogy az is, ez is Péchy Blanka volt. Hogy miért, azt ő maga beszéli el — meggyőzően és meghatóan — könyvének első harmadában: a maga sok évtizedes színészi és közéleti tapasztalata vezette rá, hogy „Beszélni nehéz!” De arra is, hogy meg lehet tanulni, sőt — egyéni és társadalmi érdekből és méretekben — meg is kell. (Ha úgy hatnának az itt mondottak, mintha az „örömteli szűgyen”-ből az örömet osztanám magamnak, s a szűgyent másra próbálnám hárítani, az csalóka látszat: a kézikönyv munkálatainak — s ezzel egyben elhúzódnaknak is — maga vagyok a felelőse.)

2. A könyv első harmada („Út a Kazinczy alapítványig”) társadalmi történetét adja annak, hogy miért, és egyéni fejlődésrajzát annak, hogy hogyan jutott el Péchy Blanka a nemzeti beszédkultúrának ennyire féltő szeretetéig és ily tevékeny szolgálatáig. Gondolhatnánk — mondták is, ő maga idézi is (48) — „hogy Péchy Blankának mániája ez a kérdés”, s ezért van csak, hogy „annyit ír és beszél róla”. Pedig korántsem mánia! Élettapasztalat és politikai felismerés: „Szólásjogot kapott társadalmunk valamennyi rétege. Joga gyakorlásához bőségesnél bőségesebb módot is: gyűlések, ankétok, ünnepségek, kongresszusok és miegyebek beszédre csábító és kényszerítő alkalmait. Mindezekon kívül, bárki, bárhol, bármikor szemben találhatja magát a Rádió vagy a Televízió riporterének mikrofonjával... Égetően időszerű tehát az általános beszéd-kultúra megteremtése. Általános! Ez a lényeg.” (9—10; de vö. 91. is.)

A stratégia tehát világos. De az a taktika is: „Fogékonyrá kell tenni a füleket a helyes kiejtés iránt, s érzékennyé, sőt türelmetlenné a hibákkal szemben” (101). Ám ez közös feladat: „az immár elodázhatatlanul esedékes *általános* beszédkultúrát csak *társadalmi együttműködés* valósíthatja meg” (191), hiszen „a tömegek megkérdése és meghallgatása nélkül nem szabad, sőt nem is lehet kiejtési normákat leszögezni” (103).

Az alapítvány meg az élvezetes könyv tehát egyazon indítékot tükröz: ha már a szocialista átalakulás népünket végre beszélő társadalommá tette, legyen belőle jó l e s z é l ő társadalom. Mert minél inkább szélesedik a nyilvánosan beszélők köre, annál kevésbé közömbös, hogy a hangos szó minek válik eszközévé: a gondolatok megértetésének-e, vagy — akárha önkéntelen — meghamisításuknak.

„A beszédművelés ma politika — írtam e könyv kapcsán (Népszabadság 1975. V. 28-i szám) — : tömeges felkészítés a közéletben való részvételre, segítése a megszólalási jog érvényesítésének”. A figyelem feltámadásának, a kiejtési és beszédbeli kulturáltság céljá emelkedésének személyi — és vele összefonódó társadalmi — előtörténete ez a rész. Az egybeesés szerencsés, de nem véletlen: mire az alapító e szép gesztusig ért, a szocialista társadalom — lehetőségeiben mindenképp — kollektíve is oda fejlődött, hogy ez a tett ne pusztába kiáltó szó legyen, hanem tömegeket megmozgató politikai lépés; az erről szóló szubjektív áttekintés pedig egy történelmi korszak objektív átforgatódásának tükrö, sőt nem egy tekintetben hatótényezője is.

3. A következő rész („Nyelv és beszéd”) alig egyötöde a könyvnek. Tárgyszerűen kicsiny; a fő kérdésnek, a kiejtésnek hagyva a többi terjedelmet. De korántsem „beékel”; fontos elvi és gyakorlati n y e l v m ű v e l ő megjegyzések tára.

1. E részecske, amilyen rövid, annyira tanulságos. Levelezőinek, a buzgó önkéntes — és igen sokszor önkényes — nyelvvédőknek szól; annak a Pais Dezső-i felismerésnek a szellemében, hogy a nyelvet olykor a nyelvvédőktől is védeni kell. Nem egy szakembert megszégyenítő világossággal és türelemmel mutatja itt meg Péchy Blanka, hogy az önmagunkra mért igényesség megfér a mások — és a fejlődés — iránti megértéssel. Bölcsen írja: „ne avatag tilalmak betartatásán fáradozzék a nyelv jó óre, figyelje inkább a keletkező torzulásokat, küzdjön ellenük, ahol csak tud” (76).

Fontos és jó segítőnk ez a rész a nyelvhelyességi b a b o n á k e l l e n folyó küzdelemben. Növeli a súlyát, hogy olyan helyen hangzik el — egy kiejtési tárgyú könyvecskeben —, ahol a babonagyártó és -terjesztő nyelvcsőszködés lehűtése nem fő, csak mellékes tétel; s a nyelvvédő buzgalom számára ad a mű az ellenzett helyett más, pozitívabb irányt. Meg az is, hogy aki írja, maga sem „céhbeli” nyelvész, tehát nagyobb lehet a hitele a többi „céhen kívüli” előtt. (Úgy tudom: nem kis küzdelemben került ezt a részt — mint nem kiejtési tárgyat — a könyvben megtartani; pedig a kihagyása nagy veszteség lett volna!)

2. Valamit azért megfontolásra ajánlanék itt. A helytelenített alakok közé került ez is: „*Megemelkednek az igények*”. Az igeikötő fölösleges elburjánzását magam is elítéltem sokszor; ezt, a példabelit, mégsem tartom egyértelműen szükségtelennek. Az *emelkedik* folyamatos alak, a *felemelkedik* végleg befejezett. Kettejük közt a *megemelkedik* úgy áll, mint mozzanatos (az elsővel szemben) és félig befejezett (a másodikhoz képest). Jó húsz éve, hogy Veres Péterről írva ezt jeleztem: „Az, hogy a vasúti híd téglalapja megomlott, egymagában megmutatja, hogy nem omlott ugyan le, de már omladozni kezdett. Az, hogy *meghamvad* a tűz, érzékelteti, hogy még nem hamvadt el egészen, de már hamvadásnak indult” (Nyr. 77: 184). Másutt is: „a régi ház először *me g r o s k a d*, s azután *ro s k a d l e*” (Ápoljuk nyelvünket! 19).

4. A tüzetes résznek első, a s z a v a k h a n g a k j á r ó l szóló fejezete sok hasznos jótanácsot ad. Például az idegen szavaink töváltó természetének támogatására

(*katal* *o* *gizál* stb. 110); az idegen nevek ejtésének „majmolás nélkül” való „megközelítésére” (115); s a rögzült alakok megtartására, akárha helytelenek is (pl. *Sa l j a p i n*; 116). Bizonyos hangkapcsolatokban jól elképzelhető a szerzőtől ajánlott „középút: *mindkét hangzónak a sejtetése*” (főleg a *község*, *adsz* típusról szólva; 109). S alapelveként elfogadható az a törekvés is: „minél inkább megközelíteni a mai helyesírási formákat” (107); ha hozzáteszük: a szó e l e m e k b e n, nem a (több szóelemből álló) szó- a l a k o k b a n.

Vitatnám viszont — hiszen a fentieknek is ellene mond — a *Dietrich, Siegfried* hosszú *i*-s ejtésének megkövetelését; s főleg a (magyar családnévvé vált) *Semmelweis* névnek *Zemlvejsz* alakját (119). Ez már olyan, mint a *Rotmpila* (= Rottenbiller) *utca* volna! — Meg az *interjú*; konokul *v*-vel! Vessük csak össze a szerző által helytelenített *interjú* alakot (114) a tőle korábban (111) elfogadott *zsálya* formával! Mi történt ez utóbbiban? A *szalvja* vagy *salvja* formából — likvida és *j* között — kiesett a *v*. Tehát pontosan az, ami az *interjú*-val; csak itt az *r* + *j* nem olvadhatott össze.

5. A következő — külön-külön is, együtt is legtestesebb — két rész a hangsúlyozás és hanglejtésé. Közös problémájuk: a j e l ö l é s t e c h n i k a i megoldások nehézsége és elégtelensége. Nem csodálom persze. A magam három évtizedes keserves próbálkozásaiból meg a másokéiból tudom: micsoda nehéz feladat leírni a leírhatatlant, azaz vizuálisan megjeleníteni a beszédnek jellegzetesen akusztikus jellemzőit, a szem számára rögzítve azt, ami elröppenően a fülnek szól, és csak annak!

A probléma látszólag technikai csupán. De kihatásában ennek megoldása dönti el: megtalálja-e az író a kapcsolatot az olvasóval, s tud-e hallatni a láttatáson át. — Betűfokozati és betűvastagsági cifrázás, szótagemelés, dallamvonal, kottairás: mi mindent megpróbáltunk már az árnyalatok érzékeltetésére, s mi mindent nem sikerült jelölni mégsem! A szerző is állandóan küzd vele, s így is a jelölés marad e részekben a legproblematikusabb tényező. Nem old meg minden nehézséget a szöveges kiegészítés sem. Pedig sokszor olvasunk ilyeneket: „Fölöttébb v i z s o n y l a g o s ez a nyomaték” (122); vagy: „A már elhangzott közlésnek . . . másodsorra már csak e l e n y é s z ő e n c s e k é l y nyomaték jár. (Árnyalati különbségek feltűntetésére nincs mód, de s z á m o l n i k e l l velük itt is, másutt is.)” (126); és: „Egyenlő mértékben oszlik meg a hangsúly, ha egyenlő a jelző és a jelzett szó fontossága. (Egyenlőségük n e m h a j s z á l n y i r a a z o n o s, de az árnyalati eltérések, fájdalom, n e m j e l ö l h e t ő k.)” (136; a ritkítások mindenütt tölem).

De bármennyi a figyelmeztető kommentár, az egyszerűsítő jelölésmód egyszerűsítő „olvasásra” csábíthat! Egy példát nézzünk csak: *A férfi k á v é t rendel. Ahogy a k á v é j á t k a v a r g a t j a, m e g p i l l a n t a s z o m s z é d a s z t a l n á l e g y n ő t. A n ő c s i n o s.* (Így a 126. lapon). Ez a jelölésmód hangsúlytalannak (!) sejteti a *férfi*, a *kávéját*, a *szomszéd*, az *asztalnál* és a *nő* tagokat. És másutt (pedig ott nem is dőlt betűs alapszöveggel): „Új közlés . . . a másikban: . . . c s a t l a k o z o t t a s z o c i a l i s t a K u b a” (127). — Nos: a valóság legalább két fokozatú (még akkor is egyszerűsítettünk rajta); s ezt álló betűs alapszövegben jelölhetnénk is: „*A férfi k á v é t rendel. Ahogy a k á v é j á t k a v a r g a t j a, m e g p i l l a n t a s z o m s z é d a s z t a l n á l e g y n ő t. A n ő c s i n o s.*” S a másikban: „. . . c s a t l a k o z o t t a s z o c i a l i s t a K u b a” (a lényeg itt az, hogy *Kuba* is csatlakozott; az mellékes, de el nem hanyagolható közleményrész, hogy *Kuba szocialista ország*).

Félő bizony: a nyomdatechnikai szándékú egyszerűsítés többekben keltheti a tények egyszerűségének benyomását; hogy valami vagy „hangsúlyos”, vagy „hangsúlytalan.” S esetleg e jelölésmód révén válik a — különben jól gondolt — szöveg újabb vulgarizálások vagy épp babonák alapjává; amint annak idején a — szándékában helyes, de hatásában joggal hibáztatott (vö. 136–7) — Horváth János-i felkiáltás!

6. Szóljak e formai kérdés után a hangsúly fejezetéről tartalmi vonatkozásában is!

1. A hangsúlyozás alapszerepét illetően egyetértünk. A hangsúly feladata — írja a szerző — „bármily fontos, mégis csak szolgál. Egy — szintén a szavak köntösében rejtőzködő — nagyhatalom, a m o n d a n i v a l ó megfélebezhetetlen utasításait teljesíti”; s így aki felolvass vagy saját szöveget mond, annak „alaposan meg kell fontolnia, milyen hangsúlyozást követel tőle a mondanivaló” (121). Természetes hát, hogy szembe száll a könyv az egyes szavaknak pusztá jelentésük, nem pedig mondatbeli helyzetük alapján való kiemelésével (139; magam az ilyet „szemantikus hangsúlyozásnak” szoktam nevezni). — S vitázik persze a fejezet azzal a sok hagyományos babonával is, amely a hangsúly helyét mondattani vagy szófaji kategóriák szerint próbálja rögzíteni; akár a jelzőn, akár a jelzett szón; illetőleg a határozón, tárgyon vagy a főléjük rendelt állítványon (138).

2. De ebbe a f u r c s a s á g b a egy helyen mintha maga is beleesnék. Azt írja: „Feltétlenül hangsúlyos a határozószó” (127). Népes felsorolást is ad róluk. Most csak azokat emelem ki közülük, amelyekre ez dominánsan n e m illik: *alkalmasint, úgyszólván, esetleg; mindössze* (ezek főhangsúlyos rész előtt szinte hangsúlytalanul állhatnak: „úgyszólván senki sem”, „mindössze négyen jöttek el”); *bezzeg, esetleg; egyaránt* (ezek kiemelt hangsúlyú rész után sokszor hangsúlytalanok: „*ő*t esetleg megvárjuk”; „*most* bezzeg sír sz”; vagy csekély hangsúlyúak: „*kívül-belül egyaránt*”). — Példái (128) jók azért; de állományuk egyoldalú: túlnyomó részük jelzőnek alárendelt helyzetű (mint: „*majdnem* három hétig tartó”, „*állandóan* veszélyben forgó”). De az állítvány előttiekre akkor sem áll a szabály (vö. „*majdnem megverték*”, „*állandóan hazudozik*” stb.).

Vitakoznom kell az *egy* dolgában is. A szerző szerint kétféle *egy* van: a névelő meg a számnév, s az első hangsúlytalan, a második hangsúlyos (131). Igen ám; de olykor az adott eset a kettő metszéspontjára esik. Elhiszem, hogy az ilyenekben: „*egy kiló liszt*, *egy liter tej*, *egy tábla csokoládé*”, az *egy* hangsúlytalan, névelőszzerű (itt a mértékegységfajták állnak szemben). De ilyen helyzet is van: „*egy kiló liszt, két kiló cukor*; *egy liter tej, fél liter bor*”; s itt a számnévvel szembekerülő *egy* maga is számnév (mennyiségi szembenállást jelöl az azonos mértékegységen belül). Nehéz hát kimondani, hogy az „*egy liter tej*” típus csak egyféleképp hangsúlyozható helyesen. (Az azonban kimondható szabály, hogy a jelzett szó — az anyagnév — mindig hangsúlyos; az *egy* meg a mértéknév közül viszont mindig csak az egyik.)

S hogy bonyolultabb legyen: a (nem mindig elkülöníthető) két *egy* mellett van egy harmadik (sem számnév, sem névelő), amely 'azonos, egyazon' jelentésű: „*egy* faluban születtek”, „*egy* nézetet vallanak”; meg egy negyedik, amelyiknek 'egyetlen, egy szál' a jelentése: „*egy* ingben szaladgál”, „*édes egy* komám”. Ezek hangsúlyosan állnak (általában hangsúlytalan) jelzett szavuk előtt. — S az ötödik *egy*, amelyiknek 'csupa, merő' a jelentése: „*egy vér* az arca, *egy víz* a ruhája”; ebben a használatában azonban nemcsak a jelző hangsúlyos, hanem a jelzett szó is... Azaz: nem is olyan egyszerű!

Túleegyszerűsítettnek érzem a n e v e k dolgát is (116—7). Elismerem persze: ha *Arany János*-t említem, vagy *Mikszáth Kálmán*-t, de akár *Tolnay Klári*-t vagy *Vitray Tamás*-t is, a név mindenkinek természetes egység, s így egyetlen hangsúly átfogja. Ám az idegen számára (akár bemutatkozáskor, akár említésekor) a *Kovács Péter*, a *Miszlivecz Borbála*, de akár a *Bús Pál* is, mindkét elemében új; bár persze munkahelyükön vagy iskolájukban (ahol a névegyüttes ismert) ismét csak a *Kovács Péter*, a *Bús Pál* a természetes. — Elnézést a tréféért: nekem a tárgyalt könyv szerzője természetesen *Péchy Blanka*, elhunyt színész barátom *Pécsi Sándor* (mert nyilván minden magyar beszédpartneromnak az); de a bongotai forgalmistát már így említeném a rádióban: *Pécsi Gábor* (már ha én riporter volnék, és őt úgy hívnák), mert a hallgató számára ez nemismert, nem természetes névkapcsolat, azaz mindkét elemében új.

Konzervatívabb volnék a páros kötőszók hangsúlyának kérdésében is. Értem a szerző aggodalmát (132); de túlzónak látom a gyógymódot: a páros kötőszó elhangsúlytalanítását. Finom megkülönböztetést szüntet ez meg: a választó meg a felsoroló használatát. Figyeljük csak: „*Vagy a kertben, vagy a szobában van*” (= másutt nem lehet); „*Akár esik, akár fúj, elindulok*” (= mindenképpen); „*Ha adja, ha nem, elhozom*” (= mindenképpen); — viszont: „*Vagy a kertben ténfergett, vagy a szobában, vagy az utcán*”; és: „*Akár tegnap mondja, akár ma, akár holnap*” (mindkét felsorolásban = teljesen mindegy).

7. Gazdag és fontos a hanglejtést tárgyaló fejezet. Az alapfogalmak tisztázása után tanulságos, részletezően végigelemzett példát kapunk (157–60); majd kottákat, hanglejtésgörbéket, s finom szóbeli eligazításokat egyaránt. A korábban említett jelölési problémák persze itt is kísértenek, de több ellensúlyal. — A szerző sok babonával leszámol. Azzal is, hogy minden vessző szünetet jelez (162); s vele szemben sok jó tanácsot ad a hanglejtés előrejelző szerepéről. Itt a terminológia régies egy kissé (az „alanyeset”, a „birtokos eset” hanglejtésformájáról szól); a szerző mentegetőzik is érte (153). De ki-fejezései — ha ma nem így használjuk is — végeredményben megérthetők. Szemléletes az írásjeleknek a velük kapcsolatos — hol nekik megfelelő, hol tőlük eltérő — hanglejtésformával való szembesítése.

Csak jelzésszerűen említem itt azt, amiben szembenállunk egymással. A szerző helyteleníti a dallamnak a „kettőspontnál” (azaz bevezető idéző mondat végén) való lezárását: „Az elnök kijelentette . . .” (164). Magam megengedhetőnek tartom ezt olyankor, ha a mondat világosan (nyelvi formájából láthatóan) befejezetlen; s utána olyan — kötőszó nélkül hozzákapcsolt és hosszabb — egyenes idézet következik, amelyikben úgyszólván lesz a dallamnyitvahagyás, a kényszerű lebegtetés. (Így már: HKie. 54–5. és 258.)

8. Tovább, a szöveg-tani összefüggések felé mutat az utolsó fejezetke, „A kapcsolás és tagolás”. Jó figyelemkeltés arra, hogy a mondat csak részegység a nagyobb egészben, a szövegben; s persze maga a hangzásforma is az adott alapnak, a szövegformának függvényében áll. Ha villanásnyi marad is, fontos ez a rész: „végsőkéig sűrített mondatok felolvasása kemény feladat . . . Megmutatnám szíves örömet, mily hatásosan megkönnyíthetné munkájukat [a rádiós szövegolvasókét — D. L.] a fülnek — s nem a papírnak — szánt fogalmazás, milyen gördülékenységet biztosítana a célszerűbb szórend, az elevenebb ritmus stb.” (189). — Valóban, egyre többen érezzük ezt. Magam is leírtam nemegyszer: „a rádió mai akusztikumában az írott stílusú, zsúfolt és feszített szöveg az alapbántalom” (A rádióbemondó beszéde c. gyűjteményben 76; de vö. Kinek is fogalmazunk? Tiszatáj 1971/9. 856; egyebütt is). Mégis megértem a szerzőt, hogy most nem ezt érezte feladatának, hanem azt, hogy a kész, a megadott szövegek tolmácsolásához adjon segítséget. Elég világosan ez volt itt a fő törekvése.

Úgy látjuk: nem siker és nem is haszon nélkül. Könyve — ha részleteiben vitatjuk is — tömegsiker, mert tömeghaszon. Nagy lépés azon az úton, amelyet közösen kell megjárunk, hogy az olvasóközönséget hallgató — és értő-halló — közönséggé neveljük, s ezzel kulturáltan beszélő közösséggé kovácsoljuk.

Elekfi László:

Tizenkét évvel ezelőtt Fónagy Iván és Magdics Klára után hónapokig együtt dolgoztunk a művésznővel, együtt figyeltük az akkori rádióbemondók hírközléseiről felvett magnószalagot. Igaz, hogy ez a munka egyéb elfoglaltságaim és technikai nehéz-

ségek miatt megszakadt, mégis azt mondhatom, egy életre szóló tanulságot szereztem ezekből a beszélgetésekből, Péchy Blanka olykor akadékoskodónak látszó, néha vitatható, de legtöbbször helytálló, fájdalmasan igaz észrevételeiből.

Nem olvashatja az ember megghatottság nélkül a három nagy részből álló könyv első főrészét (I–VI. fejezet): hogyan tud valaki pályája kezdetétől egy eszméért harcolni, az első felismerésektől kezdve a Kazinczy-alapítványig és az értelmes beszéd titkainak részletekbe menő feltárásáig. Magam is afféle rögeszmés ember vagyok, szívósan tudok küzdeni a felismert igazságért, beszédben nehezen fejezem ki magam, de megérezem a hibát a magam és a mások kiejtésében, és erre leginkább Péchy Blanka észrevételei irányították rá a figyelmemet.

A művészno bírálatokat, kifogásokat kért, mégis azzal kell kezdenem, hogy a könyv maga egészében nagyon hasznos, a jelen és a jövő magyar beszédkultúrárt jelentősen segíti. Nagyon helyes, jogos és ma is időszerű mindjárt az első mondatpélda elemzése (43–4) a helyes és téves hangsúlyozási változatokkal. Nem céltalan és nem szórászhasonlat az ilyen elemzés, ha az értelmes hangsúlyozás a cél. Külön kiemelem még a nevek hangsúlyozásáról tett helyes észrevételt (63), az 1955. évi levéllíró igaz, jogos panasztát (85–6), az idegen nevek kiejtésének elveit (116). — A Nyelv és beszéd c. főrészből a VII. fejezet nyelvhelyességi észrevételeivel teljesen egyetértek. Ez olyan jó, tömör összefoglalása a legdivatosabb és legveszélyesebb nyelvi hibáknak, hogy érdemes lenne akár százezer példányban megjelentetni; a Nyelvművelő Kézikönyv megjelenéséig is ez lehetne legkorszerűbb nyelvművelő füzetünk, népszerűsítése azoknak az alapelveknek, amelyeket Lőrincze Lajos már 25 éve vall és hirdet. — A Gyakorlati tapasztalatok c. harmadik főrészből a hangsúlyozás fejezete meg éppenséggel olyan, mintha a szívből szólna. Mindig az új közlés a fontos! Ezt a szabályt kell minél nagyobb körben népszerűsíteni, hiszen Brassai Sámuel óta tudjuk, hogy ez a magyar hangsúlyozás kulcsa, csak éppen nem viszik át a felolvasói és szövegmondói gyakorlatba. Nagyon fontos és szükséges a jelző hangsúlyozási problémáival ismételtlen foglalkozni. Hevesi Sándor fejtegetése (a Paulay-féle elv bírálat) kitűnő, ma is teljesen helytálló, érdemes volt idézni. Az olyan találó, klasszikus értékű megnevezések, csattanós megfogalmazások, mint a „fogalmi és helyzeti érték különbsége” (143), „kapcsolva tagolunk” (148), a „kötőjeles szavak egyensúlya” (167) — egyaránt hasznosak az elmélet és a gyakorlat számára.

Mindnyájan egyetérthetünk a több hibás hangsúlyozásának bírálatával. Az írásjelek kiejtési vonatkozásának leírása hanglejtésábrák nélkül is meggyőzően érzékletes. A hanglejtés fejezete, különösen annak eleje, szintén a könyv legjobb lapjai közé tartozik. A hanglejtésábrák még szemléletesebbé teszik a mondanivalót, és bár itt-ott kevésbé meggyőzők, a szerző biztos érzékkel helyesbíti Fónagyék egy-egy példáját. (Igen célszerű lenne a példákat hangosan bemutatva a rádióban nagy nyilvánosság elé tární! Helyesírási és beszédműveltségünket egyaránt emelné.) A kapcsolás és a tagolás c. fejezetnek első bekezdése objektív igazságú, ez bevehető a kiejtési kézikönyvbe így, ahogy van. A fejezet további részeit már nem fogadhatjuk el kritika nélkül.

Mert itt-ott egy-egy példát, megfogalmazást bizony kifogásolhatunk, sőt néhány részterületen elvileg sem érthetünk egyet Péchy Blankával. Ha kell, akkor most szórászhasonlatos lesznek. „Bejártad a félvilágot” (46) — valóban helytelen ez a félrevezető hangsúlyozás. De kiigazítása szerintem nem: fél világot, hanem két egyforma hangsúllyal: Bejárta már a fél világot.

Különbséget kell tenni a hibák fokozataiban. A *helység* és a *helyiség* valóban két különböző szó, összetévesztésük elítélendő hiba. De a *vigasztal* rövid *i* hangja helyett hosszút ejteni nem ilyen hiba, sőt nem is igen hiba. Az *u*, *ü* és *i* hang hosszúsága sok szóban annyira ingadozik, hogy ezen a téren még nincs, csak alakulóban van valamiféle

egységesülés; itt türelemmel kell lennünk a nyelvjárási és egyéni eredetű változatok iránt. Ezeket sose emlegessük a kiejtési vétségek közt, mert ha túl sokat „szörözünk”, csakugyan kedvetlenségbe, sőt ellenállásba fog ütközni az értelmes beszédért folyó harcunk. Ezért nem tenném szóvá a *Kossuth* [kosút] ejtést sem, hiszen hagyománya van már Petőfi kora óta. Mellesleg megjegyzem, hogy a 100. oldalon idézett levélíró panaszában nem igaz a *színész* rövid *i* hangjának ilyen kárhooztatása: rontja a magyar ritmust. Az igaz, hogy nem felel meg teljesen a mai követendő normának és a levélíró nyelvhasználatának, mert a *szín* a szóképzésben is megtartja hosszú *i*-jét, de a magyar ritmusra éppen jellemző a hangsúlyos rövid szótag.

A kiejtés egysége valóban csak mérsékelten követheti a helyesírás egységét (108), különösen ezen a téren. A nyelv életét azonban az írott forma sem képes mindenben szabályozni. A helyesírási bizottság sem tudta mindig, minden egyes szónál helyesen felmérni az országos átlagot. Két példán szeretném bemutatni a művelt emberek nyelvhasználatát és a helyesírás közti eltérést. Az *árbc* szót másfél százada így, rövid *o*-val írjuk helyesen. Petőfi is így írta Föltámadott a tenger c. költeményében: „Az *árbc* és vitorla Megtörve, tépve lóg.” Áttanulmányoztam a vers kilenc zenei feldolgozását (1940 és 1970 közt): mind a kilenc zeneszerző hosszú *ó*-val írta, köztük olyan kiváló filológus is, mint a prozódiaa egyébként a dallamban is gondosan ügyelő Járdányi Pál! Másik példám Kelemen József, aki Törekvések a helyesírásnak megfelelő írógép-billentyűzet ügyében c. dolgozatában (NyK. 75: 117) a rövid és a hosszú magánhangzók megkülönböztetésének fontosságáról szólva ezt írja: „Ha a köznyelvet beszélő valamely személy a *díszít*, *dívik*, *hív*, . . . ; *búcsú*, . . . *gúzs*, *hún* [!], *húny* [!], *húr*, . . . *úgy*, *ún* [!], *úr* . . . ; *bűn*, *zűr*zavar szavakat ma rövid *i*, *u*, *ü* magánhangzóval ejtené, azon a hallgatók legnagyobb része megütköznék.” A nála felsorolt mintegy 80 hosszú magánhangzós szó közt tehát három olyat is említ, amelyet akadémiai helyesírásunk 1954 óta rövid *u*-val írat. Nem a helyesírást, hanem saját nyelvézékét vette alapul. Nos, ha értelmiségünk legjobbjainak, sőt anyanyelvi műveltségünk leggondosabb munkálóinak nyelvi tudatában ilyen ingadozások vannak, akkor nem mondhatjuk, hogy a helyesírás szerinti alaktól eltérni hiba. Hogy melyik szó milyen mértékben ingadozó ejtésű, arra nézve nagyjából eligazít az Értelmező Szótár. Nem helyes az adott példákban magánhangzó-*n y ú j t á s r ó l* beszélni. Aki kezdettől hosszú magánhangzóval tanult meg egy szót, az nem nyújtja meg. A jelenség leírásában ne az írott szóképet tartsuk kiindulásnak! Az írásképe néha csak ideális norma, feléje törekszünk, de nem azt torzítjuk el. Vannak ingadozó ejtésű szavak, és ezek közül soknak az ejtésében ajánlatos a helyesírásunk szerinti változatot követni. — Ugyanez vonatkozik a magánhangzó-csonkításnak nevezett rövidülés némelyik példájára is. Nem mindenre, hiszen aki a *börönd*-öt *börönd*-nek ejti, az valóban rövidíti, terjedelmében csonkítja az eredetileg hosszú *ó* hangzót. De már pl. az *előtt* névutóról nem vagyok meggyőződve, hogy *ö*-je eredetileg is hosszú volt-e (hiszen az *elől* v. *elül* határozószóban a rövid magánhangzót tartjuk helyesnek, akárcsak ezekben: *mögül*, *mögött*). Az *ígér i*-jét pedig nem sokkal többen ejtik hosszú *i*-vel, mint az *ige i*-jét, és ezt az alapszót már rövid *i*-vel fogadja el helyesírásunk.

A magánhangzók kihagyása valóban hiba, ezt mindig szóvá kell tennünk. A *teja*-féle betoldás sokkal kisebb hiba, hiszen sok művelt ember is ejt ilyen helyzetben enyhe *j*-féle kapcsolódhangot. — A mássalhangzó-nyújtás példái közül az *ügyessen* típus az, amelyben a hosszú ejtés a század elején még általános; a nem egészen szabatos beszédben ma is sokan ejtik hosszú vagy félhosszú *s*-sel, így magam is, Grétsy László is. — A mássalhangzó-csonkítás hosszú és torlódo mássalhangzókból fordul elő; a példák egy részében ez a tökéletlen ejtés természetes velejárója a hangkapcsolódásnak: *e'ső*, *Eⁿsz*.

A szóhasználatra vonatkozó nyelvhelyességi megjegyzéseiből talán a *bizonygat* elítélése vitatható; erről érdemes lenne a Nyelvművelő Kézikönyvben írni. A germaniz-

musok üldözésében kimerülő nyelvművelést mai szemléletünknek megfelelően egyoldalúnak, sőt fölöslegesnek tartja. Valóban nem németes a *nap mint nap* kifejezés, melyet a német *Tag für Tag* szerkezetből szoktak levezetni; a *für* ugyanis nem megfelelője a *mint* kötőszónak. A *jól néz ki* pedig azért sem mondható németességnek, mert a német ilyenkor az *aussehen* igét használja, az pedig nem 'kinéz', hanem 'kilát' jelentésű. A magyarban a *kilátás* sohasem jelentett 'külső'-t. A magyar és a német kifejezés rokon szemléletből fakadhatott, de a magyar nem tükörfordítás. Nem germanizmus a *szellőztetve lesz* és más hasonló szerkezet sem, ha jövő értelemben használjuk; a német *gelüftet wird* szerkezet ugyanis jelen idejű szenvedő alak, használatában is a jelenre vonatkozik. — A *tempós* bizonytalan értelmű használatáról Péchy Blanka olyan jó észrevételt tesz, hogy ez is belekerülhet még nyelvművelő kézikönyvünkbe.

Ami a nyelvművelés alapállását illeti, még azt sem mondanám Péchy Blankával (32), hogy „fejükre olvassák majd, hogy a nyelvben csak fejlődés van, romlás nincs”. Kodály és Laziczius vitájában, melynek kezdő kollégista koromban tanúja voltam, mindig éreztem és érzem Kodály viszonylagos igazát kiejtésünk romlásáról, de mint kutató nyelvész mégis azt vallom, hogy a nyelvben fejlődés van. Nincs romlás, mert amit ma hibának tekintünk, abból holnap nyelvi szabály lehet, ha a megértést nem zavarja. Ám itt a bökkenő: ha nyelvi romlásban mint folyamatban nem hiszek is, kénytelen vagyok látni, hogy zavaró tünetek lehetnek. Péchy Blanka (92–3) megdöbbenően festi le a változás iramát: fiatalságunk egy része hadar, szótagokat kihagy, hanyagul artikulál; — itt már, ha meg nem értésre vezet, valóban beszélhetünk romlásról is. Ez a jelenség a nemzedékek, társadalmi csoportok közti félreértésnek egyik oka lehet, mindenesetre annak egyik tünete.

Folytatom a vitát a könyvben említett többi kiejtési megjegyzés ügyében is. A *látja, tudja* helyes ejtése: láttya, tuggya. Nem kell sejtetni mindkét hangzót; elég, ha az írásképp sejteti. A Deme említette *adsz* stb. kissé más típus, de még ott is a teljes összeolvadást tartjuk helyesnek. Az *l + j* hasonulása az igeragozásban helyes: *éljen* [éjjen], bár a hangkapcsolódásos [éljen]-t is elfogadjuk; a főnévragozásban a teljes hasonulás már csak ritka kivétel, tehát a *gól-ja* ejtés szabályos.

Itt jegyzem meg, hogy az *együvé gy-*je éppúgy hosszú, mint az *együtt* szóé. Nem értek egyet Deme Lászlóval az *egyaránt* rövid *gy-*s ejtésének elfogadásában. Az *állam* típusú szavakban a hosszú magánhangzót követő *l* rövidülését szintén nem fogadnám el egyenrangú változatnak. Ugyancsak az igényes beszéd szintje alattinak érzem a *kommunista* típusú szavak hosszú mássalhangzójának rövidülését. Latin szavakban tartsuk meg a kettős mássalhangzót, legalább írásban!

A *reneszánsz* típusú szavak alakjában elvileg inkább Péchy Blankával értek egyet, mint a vele vitázó nyelvessel. A gyakorlatban mégis helyeslem az akadémiai helyesírás döntését, de nem azzal a megokolással, mint a Nyelvőr idézett cikkírója. Hanem egyrészt azért, mert az ajakkerekítéses *ö* hang nem illik bele a mély magánhangzót tartalmazó szóba, megsérti a magyar hangrend alapvető törvényét; másrészt mert a francia szóban sem ajakkerekítéses *ö* hang van, hanem az *e* és az *ö* hangtól egyaránt különböző hang. Ha tehát helyettesíteni kell egy hangrendszerünkben hiányzó hangot, olyannal helyettesítsük, amely beleillik a magyar szó hangrendi képébe! A *rekamié* franciás ejtése viszont beleillik hangrendszerünkbe, ezért erélyesen fel kell lépünk a valóban félműveltségre valló, de terjedő vegyes hangrendű változata ellen, mely se nem franciás, se nem magyaros, olyan csúnya, hogy ki sem akarom ejteni.

A *bonviván, garzon, monstre* értelmező szótáraink által is elismert magyaros alakok, a *manöken* ellen pedig még akkor is élénken tiltakozik nyelvérzékem, ha a Kéziszótár befogadta alakváltozatnak. A magyar *poén* nem azonos a francia *point* szóval (bár egy homonimája azzal hozható kapcsolatba), hanem — elég szabálytalanul ugyan,

de tényként megállapíthatóan — a *pointe* szóból alakult. Az *interjú* ma már szabályos alak: a torlódó mássalhangzók egyikét a magyar nyelvhasználat kivetette. Így alakult a *kocma* is, a *virslí* is. Éppen ezért teljesen jogos Péchy Blanka tiltakozása az *avantgarde* [avangárd v. ávangárd] kiejtett *t*-je ellen. Éppígy megszívlelendő az idegen szavak beözönlése miatt érzett aggodalma, melyben Bárczi Gézával osztozik. (De akkor fölösleges *dabljú*-nak nevezni az angol *w* [kettős vé] betűt!)

Az idegen *n e v e k* kiejtésében — melyeket helyesírásunk sem fogadott magyarrá — teljesen egyetértek a művésznővel. Kissé más fogalmazásban, de ugyanilyen értelemben lesz benne ez a tudnivaló a Nyelvművelő Kézikönyvben. A rövid *a* ejtését is helyesnek tartom olyan idegen nevekben, melyekben a latin *a* betű egyértelműen ezt a hangot jelenti. A nem latin írású vagy kevésbé ismert nyelvekben nyugodtan helyettesíthetjük magyar *a* hanggal, akár *Indira Gandhi* nevében is. Idegen nevek ejtésében különben nem bűn az ingadozás, amíg egyértelműen nem rögzítettük helyes magyar ejtésüket. Mindnyájan elítélhetjük a nem német nevek *ai* betűkapcsolatának *ei* ejtését: *Kejró* stb. Ez durva hiba. Majdnem ilyen az *Aida* [ajda] ejtése is, bár ezt nem rosszalhatjuk annyira, mert eléggé elterjedt, szinte hagyománya van. Helyesebb azonban, ha három szótagú.

Az *au* nem kettőshangzó, hanem két magánhangzó a *kalauz* szóban. A többi, latin és német eredetű szóban sem mindig kettőshangzó. Az *ei* betűkapcsolat a németben (legalábbis a választékos, színpadi beszédben) nem *ej*, hanem *aj* ejtésű; Budapesten az osztrákos *ej* terjedt el, ezzel szemben az egységes német beszédművelés a *Klein, Stein* [kláj'n, stáj'n] alakot fogadta el és terjeszti. És ha már a német kiejtésnél tartunk, meg kell jegyeznem, hogy *Zemlvejšz* felemás ejtés. Ejthetjük német színpadi ejtés szerint [zēmlvājsz], osztrák ejtés szerint [szēmlvejsz], de még inkább magyarosan [szemmelvejsz]. A német eredetű *m a g y a r* családnevekre nézve ugyanis már nem tartjuk irányadónak a német színpadi kiejtést.

Az idegen nevek hangsúlyozására nézve megegyezem Deme Lászlóval: a *Stefan Zweig* típusú hangszúly valóban barbár. Azzal az észrevételével is egyetértek, hogy magyar nevekben a vezetéknev után a keresztnév is kaphat hangsúlyt pl. bemutatáskor vagy olyankor, amikor az illető név még ismeretlen.

Az érzelmi hangsúly-eltolódásról nem ítélnék annyira szigorúan, mint Péchy Blanka. Régóta kárhoztatja nyelvművelésünk az ilyen hangsúlyozást: megőrülök; kirúgom. Mégis magyarázni, sőt menteni tudom ezt egy hangsúlyetimológiai feltevéssel. Cikk van róla, akadémiai nyelvtanunk is említi, hogy a *majd* sajátos hangsúlyeltolással jár, ha 'majdnem' jelentésű: *Majd* megőrülök. Hasonlóan hullámozó hangsúlyozást okoz az érzelmi töltés ebben: *Úgy* kirúgom, hogy a lába sem éri a földet. Ezekből a túlzó kifejezésekből elmaradhatott az első hangsúlyos határozószó, de a többi rész áttett hangszúlya megmaradt. Persze valóban csak érzelemkifejezésre használható ez a szokatlan hangsúlyozási forma; különben hiba az igekötő elhangsúlytalanítása.

A hangsúlyozás fejezetébe becsúszott egy téves tétel (127): „Feltétlenül hangsúlyos a határozószó.” Ez, mint Deme László is említette, nem szabály. A könyvben felsoroltak valóban többnyire hangsúlyosak, de egy sereg más határozószó előfordulhat olyan mondathelyzetben, hogy csak kisebb hangsúlyt kaphat. A bemutatott hibás példák javítása helyes, de itt-ott megengedhetnénk kettős hangsúlyú változatot is, pl. „az állandóan veszélyben forgó béke.”

Egy kis fogalmi kiigazítás kívánczik az *egy* szóhoz (129–30): nem minden *egy* névelő, amelyik hangsúlytalan! Pl. a pincérek inkább számnévként mondják az *egy-et* (*egy* pohár sör), akár hangsúlyozzák, akár nem. Deme is említette az *egy* átmeneti szófaji kategóriáját, de azt hiszem, amire ő gondol, az nem közbülső szófaj, hanem számnév, de hangsúlytalan. Az igaz ugyanis, hogy a névelő mindig hangsúlytalan, de az *egy* számnév lehet hangsúlyos is, hangsúlytalan is. Az *egy ingre vetkőzöt* stb. kifejezésben nem úgy

javítanám a hibás hangsúlyt, mint Péchy Blanka, hanem kettős hangsúllyal: *egy ingre* vetköztet; *egy* szól *ingben*. A párhuzamos szerkezetekben nem bántanám az *egy* hangsúlyát: *egy* falu, *egy* nóta.

Még az is túlzás, hogy birtokos szerkezetben általában a birtokszón van a hangsúly (137–8). Van ilyen és van olyan szerkezet. Itt sincs általános szabály a hangsúlyozásra. Ami a szövegben, az adott helyzetben új, azt hangsúlyozzuk jobban: a birtokos szót, a birtokszót vagy mind a kettőt.

A *hat vármegye* jelzője a Vidrőcki balladájában szembeállító hangsúlyú: „*Mit ér* nekem *hat vármegye*? *Tizenkettő* jöjjön ide!” — Az „*azt* a módszert” stb. névmási jelzős szerkezetek javítása helyesebb volna két hangsúllyal: *azt* a módszert ... — „Egyet-értettek *azzal* a tervvel, mely megoldást teremthet.” Ezt a hangsúlyt nem érzem ordító hibának. Sőt azt sem tudni, hogy hibás-e, ha nem közli a szerző a szövegbeli előzményt. „*Azt* választom, amelyiket akarom.” Ez így egy kicsit indulatosan hangzik. Tipikusabb úgy, ha csak a mutató névmást hangsúlyozzuk: *Azt* választom ... — Az *e* jelző túlhangsúlyozásáról írt kritika (143) helyes, de az *olyan* példája nem szerencsés, mert például én itt jónak érzem a névmás hangsúlyát.

„A kijelentő mondat dallamformája” (148) a példák alapján és a félreértés kizárására kiegészítendő: „Az *egyszakaszos* kijelentő mondat dallamformája”. A hangnak kettőspont előtti leeresztésére nézve megszívlelendőnek tartom Deme László engedményét. „Az elnök kijelentette:” típusban valóban használhatjuk a lezárt közlés dallamformáját hosszabb idézett mondat vagy mondat sorozat előtt, de csak akkor, ha az idézőmondat szerkezete csakugyan nyitott, tehát folytatást kíván. Valahogy úgy vagyunk ezzel is, mint a kérdőszavas kérdéssel: ott is kijelentő hanglejtéssel élünk, mert a mondat megszerkesztése, szavai világosan jelzik, hogy nem kijelentés. Mégis azt javaslom, hogy bevezető idézőmondatban csak csínján bánjunk ezzel a pontot sejtető, közlést lezáró dallamformával! Legalább annyiban különböztessük meg a teljes mondatbefejezéstől, hogy ne eresszük le olyan mélyre a hangunkat. — A kettős jelző hangsúlyozásának fejtegetéséhez, mely a kötőjeles szavakéval együtt nyelvtani ismereteinket is gazdagítja (mert most már tudjuk, hogy amit a nyelvtan mellérendelő kapcsolásnak nevez, hogyan hangzik az élő beszédben), csak annyit jegyzek meg: nem kellene a jelzők hangsúlyát eltüntetni; inkább az a fontos, hogy a kettőt egyforma hanglejtéssel ejtsük s utána a jelzett szót másképp.

Fónagy–Magdics példái közül talán csak a *Találkoztam tegnapelőtt Gyuriékkel* kétféle változatának elemzése nem meggyőző. El tudok képzelni ennél többféle változatot is-sel meg anélkül is, akárcsak az utána bemutatott példában.

A kapcsolás és tagolás fejezetében félreértésre ad okot ez a régi fogalmazás (a Balassára való hivatkozással együtt): „Mindig a két főmondatrészt, az alany és az állítmány tartalmazza a közlendő lényegét.” Ha az alanyt és az állítmányt úgy értelmezzük, ahogy akadémiai és iskolai nyelvtanaink, akkor ez nem mindig érvényes. Ellene mond az írott és a beszélt nyelv sok mondata és Péchy Blanka eddig vizsgált anyaga is. Ez a rész más fogalmazásban kerül bele nyelvművelő és kiejtési kézikönyvünkbe, mert bővebb nyelvtani elemzés kell hozzá.

Azt tehát cáfolnom kell, hogy a Kazinczy-alapítvány nem adott új lendületet a tudományos vizsgálathoz (61). És itt nemcsak azokra az eredményekre gondolok, amelyeket Deme László is említett, hanem megnyugtathatom és vigasztalhatom a művésznőt, hogy igen sok megfigyelése — eredeti vagy néha szakszerűbb, néha pedig (más összefüggésbe ágyazva) egy kissé módosított fogalmazásban — bekerült a Nyelvművelő Kézikönyv kiejtési cikkeibe, és ezen keresztül tovább bővítve és alakítva benne lesz a Kiejtési Kézikönyvben is, nagyrészt a Fónagy Iván közreműködésével készült közlemények alapján, kisebb részben abból a kéziratoss anyagból, melyet közös munkánk eredménye-

ként mindmáig őrzök a fiókomban. Előbb-utóbb ezek is sajtó alá kerülnek, hogy közkinccsé legyenek.

Molnár József:

Nyelvi ismeretterjesztésünket a sajtó, a rádió és a televízió örvendetes buzgalommal tartja napirenden; egyedül az élőbeszéd maradt továbbra is mostohagyerek. Korábban még hivatkozhattunk arra, hogy „verba volant, scripta manent”, ma már a magnetofon segítségével pontosabban és jobban rögzíthetjük a beszédet minden hangulati árnyalatával, mint az írás teszi. A magnetofonfelvétel megőrzi az utókornak az elhangzott előadást, a szép beszédet, de a hibákat is. A korábbi hangfelvételek minden technikai hiányosságuk ellenére is híven őrzik elmúlt idők, rég elhunyt nagyságok hangját és beszédét, ezzel nagy szolgálatot téve a történet- és nyelvtudománynak. Minden rádióhallgató szíve hevesebben dobogott, amikor a Magyar Rádió többször is lejátszotta a Kossuth Lajos hangját őrző — elvesztettnek hitt, de mégis megkerült — lemezt. Kossuth kifejező beszéde és férfias hangja ma is meggyőzően és lelkesítően hatott. Ebben, azaz a nyelvi példamutatás kérdéskörében kapcsolódom Péchy Blanka könyvéhez.

Péchy művészno a mintaszerű, szép és helyes beszédet követendő példaként állítja az egész magyar nyelvközösség, de különösen a tanuló ifjúság elé. Ezért létesítette nemes alapítványát, a Kazinczy-díjat, amelynek célja, „hogy a magyar nyelvműveltség ápolása érdekében a szép magyar beszédre serkentsen színművészeket, rádió- és televíziószereplőket, akiknek szava nap nap után eljut a magyar emberek millióihoz, s így módon az egész magyar nép beszédét alakítja; de nem kevésbé fontos célja, hogy ugyanerre serkentse a magyar tanulóifjúságot is” (55). — Az olvasó végigkísérheti Péchy Blanka könyvében az alapítvány történetét a gondolat születésétől a megvalósulásig.

Péchy Blanka azonban nem áll meg az alapítványnál, gondolatmenete most más irányt vesz: a nyelv, illetve a helyes magyar beszéd védelme érdekében a hibák felismerését és orozását tűzi ki célul, és ezt a munkát, illetőleg ennek a munkának az irányítását egy bizottságra óhajtja bízni. — Jelenleg van ugyan a Magyar Tudományos Akadémiának egy hasonló bizottsága, a Beszédművelő Munkabizottság (ennek a művészno is tagja) az Anyanyelvi Bizottságon belül. Ez a bizottság a beszédet műveli a szó szoros értelmében: négyéves fennállása alatt a bizottság tagjai mind elmondották — ki rövidebben, ki hosszabban — egyéni véleményüket a helyes és kifejező magyar beszéd védelmében. Most ott tartunk, hogy a nyelv tudós kutatóinak bevonásával a magyar kiejtési norma feltárásán fáradozunk. Helyesnek tartom, hogy Péchy művészno — könyvében is jelzett — szorgalmazására a Magyar Rádió indítson olyan műsort, amely kiejtésünk hibáit pécézi ki. Induljon e műsor adásai nyomán országos vita, mert csak így tudjuk elérni, hogy a szép magyar kiejtésnek és kifejező beszédnek ügyét előbbre vigyük. A rádiót hallgató tömegek megkérdezésével és meghhallgatásával tudjuk a magyar kiejtés normáit teljességükben feltárni és megállapítani, majd követendő mintává tenni. Az eszményi norma azonban olyan széles sáv, amely nem követel az egyéntől művészi teljesítményt, de beszédét még nem szürkíti el az egyéntől független „abszolút norma” követése. Péchy Blankának is e norma kialakítása a célja könyvével.

Két részkérdéshez szeretnék még röviden néhány megjegyzést fűzni. Az egyik az idegen tulajdonnevek ejtése, e tekintetben nem ítélem meg olyan súlyosan a kiejtési hibát (többszörre magyaros ejtést vagy a nyelv és a név nem ismeréséből származó betűejtést), mint Péchy művészno. Lehet, hogy ezt egyesek elítélik, de akkor az egész angol nyelvhasználatot is el kell ítélni, amely a latin és egyéb idegen tulajdonneveket teljesen kifacsarta, hogy még szülőanyjuk sem ismerné fel a név hangzásában az eredetivel való

rokonságot. Művelt magyar embernek feltétlenül ismernie kell Magay Tamás „Idegen nevek kiejtési szótárát”, és azt mérvadónak és követendőnek kell tekintenie kiejtésében. Természetesen újabb, a szótárban még nem található nevek esetében még a rádió hírfelolvasói is követnek el hibát, hát még az egyszerű emberek! Az újabb nevek esetében a rádió kiejtését követhetjük, ezt a megoldást ajánlhatjuk a szótár újabb kiadásáig. (Szükség van nagyobb időszakoként a szótár névanyagának megújítására, ez azonban nem várthat magára olyan soká, mint ez az első kiadás!)

Még messzebb megyek a másik kérdésben, az idegen szavak kiejtésében: egységesen a magyaros ejtést szorgalmaznám. Helyesen említette Fábíán Pál kollégám, hogy a helyesírási szabályzat nem kiejtési norma, ez a szavakra is értendő. Kíváncsún tartanám, ha az idegen szavak (különösen a latin eredetűek) írásmódja is magyaros lenne. E tekintetben az orvosi „magyar” nyelven írt szövegek marasztalhatók el a leginkább, ezekben hemzsegnek az idegen helyesírású, idegen eredetű szavak (*intenzitás, electromos, injectio, frequentia* stb.). Legfőbb ideje, hogy az érvényes akadémiai helyesírási szabályzat elveit és szabályait alkalmazzák egységesen a magyar nyelvű orvosi szakszövegekben is. Mindenesetre e szavakra is érvényesek a helyes magyar kiejtés szabályai, és az ettől való eltérés különcködés.

Visszatérve Péchy Blanka könyvére, meg kell állapítanunk, hogy nyelvésznek is becsületére váló nemes célkitűzését — az általános magyar beszédkultúra megteremtését — nemcsak szóval és tettel (alapítvánnyal), hanem írásban is szorgalmazza. Könyve nemes egyszerűséggel, de hallatlan szenvedéllyel szól mindenkihez, aki sajátjának vallja a magyar nyelv és beszéd ügyét. Könyve a magyar nyelv szeretetének meghatóan szép dokumentuma.

Wacha Imre:

Péchy Blanka könyvét nem lehet közömbösen olvasni. Minden sora mozgósít: vagy helyeslésre, egyetértésre, vagy vitára, vagy gondolatainak továbbfolytatására; de mindenképpen cselekvésre. S ez a szerző célja. Különösképpen ez utóbbi. Noha itt, ebben a könyvben nem írja le, a sorok között rejtve ott van mindaz a nemes szándék, mely a Magyar Nemzet hasábjain megjelent cikksorozatnak a „Tolcsatával az élőszóért” címűnek is mozgatója volt: rendezni kell végre az élő beszéd hangzásának törvényeit, meg kell írni a helyes, értelmes beszéd szabályrendszerét. S ezt, mint kifejti, nem íróasztalnál kiagyalt szempontok alapján kell összeállítani, hanem a nyelv törvényeinek feltárásával, s e törvények alapos, nyílt megvitatásával.

Úgy érzem tehát, akkor járok el a leghelyesebben, s úgy felelek meg leginkább a szerző — Péchy Blanka — várakozásának is, ha elsősorban azokról a részletekről szólok, melyek engem vitára és — ilyen is bőven akad — a gondolatok folytatására készítettek, arra, hogy továbbfejlesszem azt a gondolatsort, melyet a szerző elindított.

Mégis, nem tudom megemlítés nélkül hagyni a könyvnek első, önéletrajzi vonatkozásokat tartalmazó részét s azokat a gondolatokat, melyeket a beszédhallás tudatosításának kérdéséről (33), a kiejtési és nyelvművelő babonákról, az íróasztalnál konstruált elvekről (15), a szóolvasásról (38), a sablon voltáról (43), az egyszerűsítő álszabályokról (44) ír.

Úgyancsak nem szabad megemlítés nélkül hagyni a könyvnek a „Gyakorlati tapasztalatok”-at bemutató részében az „A kapcsolat és a tagolás” fejezetet (174—83), mely a kiejtéssel, beszéddel foglalkozó szakirodalomban szinte teljesen új kérdéseket vet fel és old meg. Nem részletezem a fejezet megállapításait, mert noha akadnak benne vitatható példák, mégsem találtam benne olyan nézetet, mely a magam elveitől lényegesen eltérne.

Van azonban a könyvben néhány olyan nézet, mellyel nem értek egyet teljes egészében. Az egyik ilyen kérdéskör az idegen szavaké (110–5). Azokat az elveket, melyeket használatukról fejt ki a szerző (110–1) magam is vallom. Kiejtésükben azonban nem ragaszkodnék az átadó nyelv ejtésének megfelelő ejtésformához. Különösen nem az olyan, már meghonosodottnak s inkább idegen eredetűnek, mint idegennnek tekinthető szavak esetében, mint *remiz*, *renomé*, *repriz*, *reszort*, *retírl*, *retúr*, *revü*, *bonviván*, *parfüm*, *refrén*, *garzon*, *sanzon* stb., amelyek helyesírása már magyaros, a fonetikus elveket követi. E szavak egy részének már olyannyira magyaros a helyesírásuk, hogy az *á* ékezetét, az *i* hosszúságát is jelölik, és az eredeti (idegenes) írásmód egyes betűit (pl. *renaissance*, *garçon*) magyar betűkkel helyettesítik vagy elhagyják (*reneszánsz*, *garzon* stb.) Ezek az alakok találhatók meg mind a Helyesírási szabályzatban, mind a Helyesírási tanácsadó szótárban, mind az Értelmező Szótárban, mind a Kéziszótárban, de még a Bakos Ferenc szerkesztette Idegen szavak és kifejezések szótárában is. Ugyanezen művek, ha tanácsot adnak a kiejtés módjára (Értelmező Szótár, Bakos Ferenc szótára), az írásképnak megfelelő ejtészváltozatot közlik. Mindezeket a műveket pedig a Magyar Tudományos Akadémiának vagy legalábbis kiadójának neve fémjelzi, s a nyelv tudós, hivatott kutatói készítették.

A magyar kiejtés kérdéseiben ezek a művek ugyanolyan szerepet töltenek be, mint a közúti közlekedésben a KRESZ. S amint káosz és bizonytalanság keletkezik a közúti forgalomban, ha nem vagyunk tekintettel a KRESZ szabályaira és rendelkezéseire, ugyanígy zavar, káosz keletkezik a kiejtésben is, ha a szakmunkák megállapításait, szakemberek döntéseit figyelmen kívül hagyjuk vagy elutasítjuk. — Mindez persze nem jelenti azt, hogy ne vitatkozzunk az elvekről és a gyakorlatról. Helyesnek tartom, hogy ezeknek a kérdéseknek megvitatását Péchy Blanka újra napirendre tűzi. Mégis helyesnek tartanám, hogy mindaddig míg ebben a kérdésben új döntés nem következik, kövessük a közkezen forgó művek tanácsát és iránymutatását, ezt tartjuk mérvadónak, különben a már többé-kevésbé kialakult egység helyébe teljes bizonytalanság lép. Véleményem szerint hasonló elveket kellene követnünk az idegen nevek ejtését illetően is. Az ejtésüknek gondjait taglaló fejezetnek egyébként csaknem minden megállapításával egyetértetek, annak ellenére, hogy a *á-á* hang színezetével kapcsolatos aggályokat és követelményeket nem venném annyira szigorúan, mint a szerző. Ennek a hangsoportnak ugyanis a magyarban sok változata él a nyílt „tátott szájú” *á*-tól a palócos *á*-ig. S ha a magyar beszédben elfogadjuk őket, miért ne fogadnánk el az idegen nevek ejtésekor. (Természetesen más elbírálás alá esnek a rádió és tévé munkatársai. Tőlük megkövetelhető, sőt megkövetelendő az az ejtésbeli igényesség, melyet Péchy Blanka könyve tükröz. Riporterektől, tudósítóktól, kommentátoroktól, műsorvezetőktől, szakelőadóktól éppúgy, mint a bemondóktól.) Persze itt külön gondot jelenthet, ha az írásképnél és a kiejtett változatnál túlnyúló különbségeket mutat. S az is meggondolkoztató, hogy az idegen nevek kiejtésében — meggyőződésem és tapasztalatom szerint — egyetlen nyelv sem törekszik az idegen neveknek még annyira megközelítően pontos ejtésére sem, mint a magyar.

Van azonban néhány tulajdonnévtípus, melyet semmiképpen nem ejtenék az idegenes forma szerint. A földrajzi nevek közül a *Párizs*, *London*, *Bécs* és a hozzá hasonlókra gondolok, azaz arra az esetre, amikor a földrajzi névnek magyar megfelelője is van. A tulajdonnevek közül pedig az olyan személyek nevére, akik vagy magyar származásúak (pl. *Gábor Dénes*, őt szokás *Dennis Gábor* néven emlegetni), vagy akinek neve ugyan idegen eredetű, de maguk magyarok voltak, vagy pedig nevük magyaros ejtésének hagyománya van nálunk. *Semmelweis Ignác* és *Lenin* neve ilyen többek között. Az ő nevüket bizony mondjuk csak a magyar kiejtés szabályai szerint.

Péchy Blanka gondolatsorának továbbvitelére készíti az olvasót a hang-

súlyozás és hanglejtés gondjaival foglalkozó fejezetek tanulmányozása. Ez a hangsúlyozás mibenlétének és az alapformák szerepének bemutatásával kezdődik (121—5). Ezután a hangsúlyozás legfontosabb szabályának leírását kapjuk (126).

Ez az adott beszédhelyzetben elhangzó szöveg egésze, az ún. szövegegész vagy beszédmű felé fordítja figyelmünket: hogy a beszéd közben egy-egy mondatunknak mely szavát hangsúlyozzuk — és milyen mértékben —, azt mindenkor a szövegegész összefüggései, és az adott mondatnak a szövegben elfoglalt helye és súlya szabja meg. Ezt sugallják azok a példamondatok is, melyeket a szerző bemutat (126—7), annak ellenére, hogy — talán az eléggé szegényes nyomdatechnika következtében — találunk egy-két olyan példamondatot, melynek javításával nem teljes mértékben érthetünk egyet. Ilyen az *egy* és a számnévek hangsúlyviszonyait tárgyaló példák között az *Egy falu*, *egy nóta* címnek vagy a *Hogyan tartott jól egy paraszt két generálist* és a *Mit ér nekem hat vármegye* mondatoké. Ezekben Péchy Blanka hibáztatja a számnévi jelző hangsúlyozását, s mindenütt a jelzett szó (a főnév) hangsúlyát tartja helyesnek. (Jelölései legalábbis ezt tükrözik). Pedig a helyes megoldás — épp a szövegegész ismeretében — a két szó egyforma hangsúlya, hiszen a párhuzamot és az ellentétet is érzékeltetnünk kell: *Egy falu, egy nóta*. (Mindegyiknek egy.) „Hogyan tartott jól *egy* paraszt *két* generálist.” (Egy—két, paraszt—generális)., „Mit ér nekem *hat* vármegye” (s a folytatás: „tizenkettő jöjjön ide.”)

Elgondolkozásra és Péchy Blanka gondolatsorának folytatására készíti az olvasót az a sok hasznos és gyakorlati tanács is, melyet a könyvben olvashatunk. Ilyen például az, amely az ige döntő fontosságáról, a határozószó, a tagadó- és tiltószó hangsúlyviszonyáról szól. Ez utóbbi olvastán tudatosodott bennem, hogy a határozószóra és a határozóra — helyesebben a határozós szerkezetek hangsúlyviszonyaira — is ugyanazok a törvényszerűségek érvényesek, melyeket a szerző a jelzós szerkezetek hangsúlyozásáról fejt ki nagyon helyesen a kötet 133—45. lapján, tételszerűen pedig a 136. lapon. „Vannak esetek mikor a jelzón van a nyomatek, máskor a jelzett szó hangsúlyos, s előfordul az is, hogy a hangsúly egyenlően oszlik meg a jelző és jelzett szó között.” S — tegyük hozzá — hogy a három lehetőség közül melyiket kell választani, azt a szöveggörnyezet és a beszédhelyzet szabja meg. S főleg a mondanivaló értelme, mint ezt Péchy Blanka is kifejti. De vajon — annak ellenére, hogy a szerző hangsúlyozza: fontos e szabályok óvatos kezelése (128) —, nem válhatnak-e ezek a tanácsok merev álszabállyá, melyek leonthatják a korábban helyes szemléletet tükröző szabályt?

Vajon nem válik-e agyonhangsúlyozottá a beszéd, ha mindezeket a szabályokat megtartjuk s követjük azt a sok szabályt és tanácsot is, melyet Péchy Blanka könyvében elének tár — s tegyük hozzá azt is: jogosan, megszívlelendő módon? Nem lesz sok, ha — Péchy Blanka is figyelmeztet — a hangsúlyozás megfelel a szöveg értelmének. Ugyan-csak nem lesz agyonhangsúlyozott beszédünk, ha megfogadjuk Péchy Blankának azt a tanácsát is — melyet könyvében többször is hangoztat: hangsúlyaink hangereje legyen megfelelően árnyalt, mégpedig oly mértékben, ahogy azt a szavaknak a mondatban elfoglalt helye, itt betöltött szerepe, és a szövegegészben mért súlya megkívánja.

Kiegészítésül, a megindított gondolatsor folytatásának eredményeként tegyük hozzá még: nem lesz agyonhangsúlyozott a beszédünk akkor sem, ha nemcsak a nyomatekolást ismerjük és használjuk a hangsúlyozásnak egyetlen eszközül. Helyes, értelmes és mégis változatos lesz beszédünk, ha a hangsúlyozás segítőjeként felhasználjuk a hanglejtést, sőt a szünetet, valamint a hangerőt, hangterjedelmet és a ritmusváltást is. Ezekről is szó van a kötetben, csak kissé elrejtve, s a kötet vége felé (pl. a 150—61. lapon). S ez a tény újabb feladatra figyelmeztet bennünket. Talán most már érdemes lenne a kiejtés kérdéseivel foglalkozó szakembereknek kissé részletesebben foglalkozni a mondatfonetikai eszközök kapcsolódásával, összefüggéseivel — akár a hangsúlyozási problémák tárgyalása során — vagy akár részletesen kifejtett formában a mondatfonetikai eszközök

— hangsúlyozás, hanglejtés, tempó, szünet — ismertetésekor, tudósításakor. Már csak azért is, mert annak, aki értelmesen akar szólni, mindenképpen összefüggéseikben kell — kellene — látnia, és beszédében együttesen, egyszerre helyesen használnia ezeket az eszközöket.

Fontos lenne mindez azért is, mert nagyközönségünk eléggé járatlan ezekben a kérdésekben. Nem ismeri a mondatfonetikai eszközök rendszerét és összefüggéseit, sem a beszédben betöltött szerepüket, s különösen nem a hanglejtés értelemmegkülönböztető és árnyaló szerepét, valamint a kijelentő, kérdő, felszólító mondatok hanglejtésével kapcsolatos gondolatokat. Ezek közül csak az egyszakaszos kijelentő, kérdő és felszólító mondatokra érvényes szabályokat ismerik, a több szakaszból állókét már nem.

Fábián Pál:

A helyesírási szótárak meg a kiejtési norma kölcsönhatása meglehetősen bonyolult dolog. — Akkor, amikor az 1954-i helyesírási szabályzatot és szójegyzékét meg az 1961-i Helyesírási tanácsadó szótárát szerkesztettük, nem kis gondot jelentett számunkra az irodalmi és köznyelvi kiejtésben élő alakváltozatok kezelése. Tudatában voltunk ugyanis annak, hogy a közönség a tőlünk szerepeltetett alakokat „helyesnek”, a mellőzötteket „helytelennek” fogja tartani. Éppen ezért a valóban élő alakváltozatokat (*fel—föl, gyerek—gyermek, hová—hova, fogózik—fogószik* stb.) és az egyéb váltokozásokat (*bizik, megbíz, megbízás, megbízható; de; bizakodik, bizalmas, biztat; stb.*) természetesen felvettük, de kihagytuk az elavulónak bizonyuló szóalakokat (*ákác, ser, néhány, mindig, ösmer* stb.). Bizonyos vagyok abban, hogy a helyesírási szabályzat meg a szabályzatot követő szótárak ezzel nem kis mértékben meggyorsították kiejtési normáink kikristályosodását. Úgy érzem, annak idején (bár csak igen szűk körű közvéleménykutatásra szorítkozhatunk), nem végeztünk rossz munkát: a legtöbb esetben sikerült eltalálnunk, melyik formáé a jövő, és jó irányba tereltük a nyelvi egységesülés folyamatát.

1954 óta húsz év (rohanó korunkban nem kis idő) telt el. Most, hogy a szabályzat 11. kiadásának előkészítésén dolgozunk, számot kell vetnünk kiejtésünknek idő közben bekövetkezett változásaival, és fel kell derítenünk, hogy mely szavak írásmódján kell változtatnunk kiejtésük módosulása miatt. A rendelkezésünkre álló újabb szakirodalom meg az egykorinál nagyobb lehetőségek és tökéletesebb eszközök birtokában megnyugtató eredményű munkát végezhetünk.

Ha a helyesírási szótárakban rögzített formákat okkal és joggal kiejtési normánk alapjának tekinthetjük is, ellent kell mondanom Wacha Imre ama nézetének, hogy az Idegen szavak és kifejezések szótára meg az Idegen nevek kiejtési szótára szintén akadémiai szintű döntéseket tartalmaz az idegen szavak, ill. nevek kiejtése tekintetében. Anélkül, hogy az említett könyvek jelentőségét kisebbíteni akarnám, figyelmeztetnem kell arra, hogy ezek a művek (bár az Akadémiai Kiadó jelentette meg őket) nem kötelező érvényű hivatalos kiadványok. Nem tekintendők tehát másnak, mint a tárgyukban kétségtelenül jártas, a magyar nyelv ügyét szolgálni óhajtó szerzők és lektoraik magánvéleményének, bizalommal követhető tanácsának. Ennél többre csak valamely akadémiai testület égisze alatt hivatalosan kibocsátott kiejtési kézikönyv tarthatna igényt.

G. Varga Györgyi:

Megindítóan szép munkát bocsátott közre Péchy Blanka a Beszélni nehéz! című könyvével. Minden során átsugárzik, hogy legszemélyesebb ügyéről szól: arról a küzdelemről, amelyet a művész és elkötelezett ember vívott sok esztendőn át a kifejezés, a gondolat tisztaságáért, épségéért. Líraiság és harcos szenvedély hatja át mondanivaló-

ját. Örvendetesen új szint hozott anyanyelvünkéről szóló írások sorába. — Úgy vélem, akkor fejezzük ki igazán Péchy Blanka iránti tiszteletünket, megbecsülésünket, ha nem hallgatjuk el kétségeinket, esetleges ellenvéleményünket sem.

1. A betűjejtésről szóló fejezetben (109) összemósódnak a mássalhangzó-hasonulásnak és az összeolvadásnak különböző típusai.

Igaza van a szerzőnek abban, hogy az $l + j$ hangkapcsolatban furecsának hat a hasonult forma, kivált az δ példában, amelyekben másodlagos rövidülés is bekövetkezett. Az l végű főneveknek j -vel kezdődő birtokos személyragos alakjaiban csakugyan nem érvényesül a hasonulás; ezekben ma már jobbára a *gólja, célja, ólja* ejtésforma az általános. Ha a szövegkörnyezet nem segítene, a hallgató nemigen tudná azonosítani a hasonult *gójja, céjja, ójja* ejtésben a *gól, cél, ól + ja* elemeket, azaz nem értené, hogy mit mondunk. — Ugyanez a hangkapcsolat azonban másképp viselkedik az igeragozásban, itt a köznyelvi norma megengedi mind a hasonult, mind az elemeket feltüntető ejtést. Egyformán jónak tekinthetjük a *vállajja* és a *vállalja*, az *okojja* és az *okolja*, a *szójjon* és a *szóljon* ejtésváltozatokat. A szerző kitűnő érzékére vall, hogy hibáztatott példái között csak főnevek szerepelnek.

A $t + j$, $d + j$, $n + j$ hangkapcsolatban — hacsak nem szóhatáron találkoznak a kérdéses mássalhangzók — szükségképpen végbemegy az összeolvadás, tehát a *láttya*, *aggya*, *fonnya* a szabályos köznyelvi ejtés. Az ettől való eltérés már a normán kívüli jelenségek sorába tartozik.

A $t + sz$, $ty + sz$, $t + s$, $ty + s$ összeolvadása csak tőszóban (ma már tőszó a *játszik*, *metesz*; a kiejtésben: *jáccik*, *mecc*) és az igeragozásban (*adsz*, *látasz*; a kiejtésben: *acc*, *lacc*) valósul meg következetesen. Más alaktani helyzetben nem kötelező az összeolvadás, de nem is hibáztatható. Egyformán jónak minősül a *hatszáz* és a *haccáz*, a *segítség* és a *segiccség*, az *etyszer* és az *eccer*. Szóhatáron pedig egyáltalán nem dívik az összeolvadt alak.

2. Az illabiális \bar{a} használatával kapcsolatban addig egyetérttek a szerzővel, hogy az idegen tulajdonnevekben — feltéve, hogy annak sorrendje, szórendje az idegen nyelvhez igazodik — ejtsünk \bar{a} -t (117—8), de azt már nem tudom elfogadni, hogy az \bar{a} kellemes, lágy, a labiális a pedig parlagi és kemény hatású. Hogy hogyan alakul ki egy nyelv hangrendszere, az nem lehet semmiféle értékítélet alapja. A magyar nyelv fonémarendszerében nincs illabiális \bar{a} ; csak mint a labiális a fonéma variánsa létezik nyelvjárási szinten és nyilvánvaló idegen szavakban. A meghonosodott vagy meghonosodóban levő idegen szavakban ugyanolyan természetességgel cseréli föl nyelvünk az \bar{a} -t labiális a hangra, ahogyan más nyelvek is a maguk hangrendszeréhez igazítják a jövevény elemeket. A hanghelyettesítés nem műveletlenséget tükröz, hanem azt jelzi, hogy a kérdéses szó kezd meggyökeresedni, a nyelv már nem idegenkedik tőle.

3. Nagyon megszívlelendő a szerzőnek a hangok időtartamára vonatkozó észrevételei, tanácsai (108—10); vele értek egyet, nem azzal a nézettel, mely szerint nem szabad erőltetnünk a kiejtésben az $i - \bar{i}$, $u - \bar{u}$, $\bar{u} - \bar{ü}$ mzkülönböztetését, mivel — úgymond — e három hosszú magánhangzó helyzete rendkívül ingatag. Kétségtelen, hogy a köznyelvben is erősen ingadozik e három hangpár kiejtése, de nem szabad lemondani a köztük levő időtartambeli különbségről, mindent meg kell tennünk a megőrzése érdekében. Egyetlen fogódzónk van ehhez: a helyesírás. Az íráskép talán még megmentheti a kérdéses magánhangzókat, megőrizvén ezzel a rövid—hosszú korreláció épségét.

Lehetetlen vállalkozás egyetlen hozzászólásban értéke szerint méltatni Péchy Blanka munkáját. Tudományos elmélyültséggel és felkészültséggel mérlegel, érvel; izekre szed egy-egy mondatot (pl. 43—4). Döntéseinek vezérlő motívuma mindig az értelem.

Szende Aladár:

Nemcsak „szakkönyvet” üdvözölhetünk ebben a kötetben, hanem írói alkotást is, amely a téma átéltségéről stílusával is meggyőzi az olvasót. Nem is csodálkozunk a személyes hangon, hiszen akinek „hat évtized óta munkaeszköze” (10) a beszéd, nem maradhat közömbös iránta. Választékosan nemes stílusban ír, de számos példát találunk arra is, hogy kifejezésmódját drámai indulatok is fűtik, s ezért mozgalmas és mozgósító hatású. Bizonyára az ő leleménye a *szajkómondás* szó, amellyel a *közhely*-et teszi szemléletesebbé.

Őszinte és a témával teljes azonosulásról tanúskodnak változatos kifejezései, amelyekkel a „zabolátlan hadrást” (108), a „ficamígtatásokat” (117), a „hajmeresztő” és „fülsértő” hibákat (120), a baklövéseket, kisiklásokat ostorozza, amelyek ráadásul „vissza is settenkednek” (185) és „hajmeresztő tévedésekből” erednek, s amelyek néha kíméletlenül „parittyázzák dobhártyánkat” (129). Nem kímélhetők azok, akik „kivetköz tetik a szót eredeti hangzásából” (111) vagy egy szóba „főlösleges hangot gyömöszölnek bele” (114), „nyomatékot akasztanak az *egy-re*” (ti. a határozatlan névelőre) (129), s erőszakos kiemelése más fontos szók nyomatékát „orozza el” (131). Stb.

A színpad és az előadóterem kiváló művésze a gondolatoknak és érzelmeknek nemcsak átélésében, hanem tolmácsolásában is — azaz a szövegmondásban — kifinomult érzékenységgű interpretátor. Éles füllel „szemléli” nyilvános életünk hallható megnyilatkozásait, lotalgatja kiejtésünk helyességét, boncolgatja mondataink dallamát és hangsúlyait, ostorozza hibáinkat — mert célja a szűkkörű felvilágosítás helyett „az általános beszédműveltség megalapozása” (91).

Apostoli hitről és tettekről tett tanúságot célja mellett, amikor közismert alapítványával nem tekintette befejezettnek misszióját, hanem jelen volt — és van — vers- és prózamondó versenyeken, a magyar nyelv hetének előadói emelvényén; tanít úgy, hogy maga mutat példát (mint már sok esetben megtörtént) a mondanivalóval egyenértékű szöveg reprodukálására, s most közreadta könyvét.

Fegyvertársai nemcsak mi vagyunk, akik elemezzük és bíráljuk könyvét, hanem minden kiváló elődje, akinek nyilatkozataival történeti háttérbe állíthatja művét: Kazinczytól Batsányin, Vajda Jánoson, Szarvas Gáboron, Kodály Zoltánon, Bárczi Gézán keresztül a jelen is levő nyelv művelőikig, szándékának igazolásául, egyben tanúságát adva tájékozottságának a beszédművelés múltjában.

A szerző erőssége az a kiművelt nyelvrészék, amely biztonsággal igazítja el a szöveg reprodukálásban és általában a beszéd hibáinak észlelésében, okaik felderítésében. Különösen figyelemre méltók azok a megfigyelései, amelyek az írott szöveg élőszóbeli reprodukálására vonatkoznak (sok megfigyelni valója van, hiszen a rádió és a tévé bemondója, hírközlője általában írott szöveget továbbít élőszóval). Mivel az írás nemigen tudja szemléltetni a hangsúly-, még kevésbé a dallamviszonyokat, a felolvasó sokszor téved a mondatbeli hangsúlyszakasz határainak érzékeltetésében. Péchy Blanka tanulságosan mutat rá például az *és* előtti vesszőre vonatkozó helyesírási szabály és a szövegértelmező felolvasás ellentmondásaira. A helyesírási szabály ugyanis az, hogy az *és* ele akkor nem tesszük ki a vesszőt, ha mondatrészeket kapcsol. Ha tehát ilyen esetekben a felolvasó nem lát vesszőt az *és* előtt, hajlandó szünettartás nélkül egy szakaszba vonni egymástól éppen elkülönítendő szavakat. Például ebben a mondatban (181): „Előjáték és jelenet az első felvonásból” értelme torzul el, ha az első szó után nem tartunk szünetet. Ez a példa is egyikére mutat rá azoknak a „vastörvényeknek”, amelyeket végső soron a mondanivaló tartalmi összefüggései diktálnak. A beszédbeli kapcsolást és tagolást nem a központosítás, hanem a közlés tartalma kell hogy irányítsa — mutat rá a szerző nyomatékosan könyvének egyik fejezetében (174–91).

Helyesen ismeri föl a szerző, hogy a hangsúllyal való kiemelést a mondatban a

mondatot megelőző közlés is meghatározza: „Mindig az új közlés a fontos! Ez úgy-szólván vastörvény. A már elhangzott közlésnek azonban másodsorra már csak el-enyészőn csekély nyomaték jár” (126). Mintha mégis megfedelkednék erről a vastörvény-ről, amikor egy-egy kiszakított mondatpéldán mutatja be a hangsúlyviszonyokat, s (a 123. lapon) így állapítja meg a következő mondat főhangsúlyait: „A hangsúlyozás alapegysége a szakasz.” Nyilvánvaló pedig, hogy ha az előző közlés már tett említést a hangsúlyozásról, tehát ez már „elhangzott közlésnek” minősül, akkor így hangsúlyozandó: „A hangsúlyozás alapegysége a szakasz.”

A betűejtés jelenségét érintve (109) a szerző az $l+j$ hasonulásának érzékeltetését csak olyan mértékben kívánja meg, hogy ne mosódjék el az *éjen* — *éljen* féle párok különbsége. Azt hiszem, nem okvetlenül szükséges ez a figyelmeztetés, mivel egyre terjedőbbnek tapasztaljuk a szétkülöntített ejtismódot: *vállal-juk*, *hall-ják* stb. Talán annak a folyamatnak a tanúi vagyunk efféle esetek hallatán, hogy — bizonyára az íráskép hatására is — terjed a „szóalakelemző” kiejtismód. Nehéz tehát ilyen esetekben határozott kiejtési normát megállapítani, hiszen aligha mondhatná bárki is előre, „jóslásképpen”, hogyan fog alakulni a köznyelvi beszéd szokás, amely végül is „szabályhoz” vezet. Lépten-nyomon halljuk a *lát-ja*, *tud-ja*-féle ejtést is, ami szintjén analízáló hajlamban lelheti okát. A szerzőnek legalábbis differenciáltabban kellett volna tanácsot adni, s elválasztani egymástól például az $l+j$ és a $z+s$ esetét, amikor „mindkét hangzónak a sejtetését” tanácsolja (109). Nem tartom valószínűnek, hogy a *község* szó kiejtésében fenntartás nélkül helyeselné fenti elvének érvényesítését.

A könyv az „önkéntes nyelvművelőknek” szól (91), s ezen talán minden olyan beszélőt kell értenünk, akik vállalják a nyelvi tudatosságot, vagy ennek elsajátítását. Nem lehet kétséges, hogy a tudatosult beszéd társadalmi szempontból értékesebb beszéd, ezért kívánatos, hogy a könyv elérje társadalmi hatását. Különösen fontos volna, hogy a nevelők használják föl a könyvet akár úgy, hogy a beszédművelő gyakorlatokhoz anyagot merítsenek belőle, akár úgy, hogy szemléletük továbbfejlesztéséhez indításokat kapjanak tőle. Ez utóbbi az időszerűbb, mivel ebben az évben készülnek el az új tantervek, s ezek hatékonyságának elemi feltétele a tanárok felkészítése az új feladatokra. Minden iskolafok és iskolafaj magyar nyelvi tanterve e tekintetben is fokozott követelményeket támaszt a nevelőkkel szemben. De nemcsak a magyar szakosokkal szemben! Minden szakos nevelő értékesebb munkát végezhet, ha mintaszerű beszéddel vezeti tanítványait a legkülönbözőbb ismeretekre.

Reméljük, hogy a művelt beszélők közvéleménye — a könyv további kiadásai nyomán — annyira megerősödik, hogy társadalmi követelmény lesz a beszédművelés szempontjainak eredményes érvényesítése az iskolában is. Akik ebben az ügyben fáradozunk, Péchy Blankában harcos fegyvertársunkat tiszteljük, könyvében pedig alkalmas fegyvert találunk.

Lőrincze Lajos:

Mielőtt átadnám a szót Péchy Blankának, hogy válaszoljon a hozzászólásokra, hadd mondjam el én is — legalább vázlatosan — néhány gondolatomat.

Egy furcsa kiejtési históriámmal kezdem. Néhány évvel ezelőtt a televízióban felvettünk egy nyelvművelő műsort. Az indításkor utaltam előző adásunk befejezésére, hogy ti. majd a jövő alkalommal újból elővesszük a megoldatlanul maradt kérdést. „Most beváltjuk ígéretünket” — mondtam. S amikor „visszahallgattuk” a felvételt, nagyon furcsának, szokatlanul találtam az *ígéret* szó első szótagjának hosszú magánhangzóját. Nem volt kéznél sem Értelmező Szótár, se Helyesírási tanácsadó szótár, de aggodalmamban osztozott az ott levő szép számú „stáb”, s nem nyugtattak meg nyelvész kollégáim

sem. (Már nem emlékszem, kik voltak jelen.) Kérésemre (bár először bizarr ötletnek tartották) szépen lecsipdestek a vágó kislányok a szalagról néhány milimétert, s az *i* megrövidült, az *ígéret*-ből *igéret* lett — általános megnyugvásra. Otthon aztán kiderült, hogy az *igéret* a „helyes”, de már nem volt mód az eredeti állapot visszaállítására,

Mi ebből a tanulság?

Az, hogy én sem tudom kifogástalanul a helyesírást? Lehetséges. Vagy talán az, hogy az én rövid magánhangzós dunántúli anyanyelvjárásom még ma is befolyásolja nyelvérzékemet, ízlésemet? Bizonyosan ebben is van igazság. De most mégsem ez a lényeg. Az elmondott példa kapcsán — amelyhez hasonló nyilván másokkal is megtörtént már — az a kérdés merül fel, hogy vajon lehet-e, szabad-e nyelvi hibáról beszélni akkor, ha azt a „hibát” a vitathatatlanul köznyelven beszélőknek ilyen csoportja nem észleli. Kevésbé általánosítva: az a tény, hogy a mai magyar köznyelvi kiejtésben (vagy mondjuk: a köznyelven beszélők gyakorlatában) az *i*–*i*, *u*–*ú*, *ü*–*ű* párok között az ingadozás igen nagy, s hogy egység ebben a tekintetben még megközelítőleg sem alakult ki, arra int bennünket, hogy a hibáztatással óvatosak legyünk. Ezekben az esetekben (vagy ezek egy részében) a szigorú elítélés, megrovás helyett inkább csak a figyelmeztetést alkalmaznám, de az ilyen példákban, mint az *ígér* vagy a *színész*, még ezt is szelíden. Amit Péchy Blanka mond, hogy „kiejtésünk . . . tartozik minél inkább megközelíteni a mai helyesírási formákat” (107) abból én a most tárgyalt esetre nézve a megközelíteni szót emelném ki. (A *színész* kiejtésére nézve az a tapasztalatom — nem tudom, másé egyezik-e ezzel —, hogy a köznyelven beszélők többségének nyelvhasználatában, nyelvi ízlése szerint nemcsak hogy nem szokatlan a rövid *i*-vel ejtett forma, hanem éppenséggel ez a gyakoribb, s a másik a szokatlanabb.)

Nekem tehát az a véleményem (vagy inkább tanácsom), hogy — éppen a jó magyar kiejtésért folytatott harcunk sikere érdekében — ne egyszerűsítsük le a nyelvi jelenségeket, ne sarkítsunk, ne osszuk őket minden esetben diktatórikusan a jó vagy a rossz csoportba, mert vannak átmeneti kategóriák is, ezeknek a megítélése differenciáltabb „hozzáállást” igényel.

A *kőrút*, a *kelemes*, az *eggyetem*, az *órák*kor stb. nem ugyanolyan kiejtése hiba, mint a *színész*, *ígéret* helyett a *szinész*, *igéret*.

Azt vethetné valaki fejtegetésünk ellen, hogy kár a szabály hathatóságát kivételekkel gyengíteni, érvényesülését a fokozatosság, differenciálás hangsúlyozásával hátráltatni; különben is a törvény az törvény (helyesírásunk csak az *ígéret* és a *színész* formát ismeri és engedélyezi!), mindenkre kivétel nélkül kötelező, s a hiba marad, ha sokan követik is el.

Nos, ezt a kérdést most itt részletesen nem lehet, de nem is kell kifejteni. Csak utalok arra a közismert igazságra, hogy a nyelvi helyességnek, a nyelvi normának a meghatározója, a „nyelvtörvény” nem független az embertől, a társadalomtól, s legáltalánosabban, minden korban érvényes meghatározója az élő nyelvszokás. Semmiképpen sem lehet, tehát a nyelvi törvényeket a tőlünk, a mi tudatunkról teljesen független törvényekhez például a szabadesés vagy a Péchy Blanka által is említett egyensúly törvényeihez hasonlítani. S ha bizonyos esetekben a nyelvszokás (a köznyelven beszélők nyelvszokása) ingadozik, az a „szabály” megformálása szempontjából sem elhanyagolható. Hát még akkor, ha egy — a norma tekintetében mérvadó — réteg ellenérzéssel fogad valamilyen „szabályos” nyelvi formát. Nehezen tudom például elképzelni, hogy — mondjuk — a *színművészképzés* szó *szin* szavát (és minden szótagját) vagy az *újságtíró* első szótagját „szabályosan” hosszán ejtsük. Ennek különben egy másik, valóban élő „törvény” is ellentmondana. Csak emlékeztetek Gombocz Zoltánnak a magyar beszédhangok abszolút és relatív időtartamáról, s a hangok időtartamának a beszédtempó gyorsulásával kapcsolatos megrövidüléséről szóló fejtegetésére. A *tát* szó

és a *tátogatóknak* első szótagja ugyanannak a beszélőnek a kiejtésében — a mérés szerint — lényegesen különbözik egymástól. Az utóbbi kb. egyharmaddal rövidebb, mint-hogy a beszélő tudatában van annak, hogy hosszabb hangsort kell kimondania, s meggyorsítja a tempót, megrövidíti a hosszú magánhangzókat.

Félreértés ne essék, én egy pillanatig sem akarnám kétségbevonni a helyesírásnak a nyelvi kultúra, a beszédkultúra fejlődésében-fejlesztésében betöltött szerepét. A helyesírás nemcsak mutatója a köznyelvi kiejtés állapotának, követője a változásnak, hanem egységesítő, megszilárdító szerepe is van. A *hisz* ige írott és ejtett *higye* formáját csak akkor válthatta fel a helyesírásban a *higgye*, amikor a kiejtésben már ez a hosszú mássalhangzós forma meglehetősen elterjedt. De az új forma teljes győzelmét, az egységes nyelvhasználatot ebben a kérdésben nyilván az írás segítette elő igen nagy mértékben. Amikor 1954-ben a helyesírási szabályzat 10. kiadásában a vagylagos formák egy részét megszüntettük, s az *i—í, u—ú, ü—ű* kiejtési változatok közül csak az egyiket (az esetek többségében a hosszú hangzós formát) hagytuk meg, úgy gondolom, helyesen cselekedtünk, mert a kívánatos cél elérését ezzel sietettük. De az írásformát azért nem szabad fetisizálni, az óhajtott célt, a jövőt nézve nem szabad a valóságról, a jelenről megfeledkezni.

Több részletkérdésről, finomítási, pontosítási javaslatról szó esett már a vita során. Ezeket nem akarom ismételni. Egy kérdéshez azért még fűzök néhány szót, a jelzős szerkezet hangsúlyozásának kérdéséhez. Teljesen egyetértek Péchy Blankával, amikor a jelző kizárólagos uralmának babonája ellen harcol. Igaza van akkor is, amikor Hevesi Sándort egyetértően idézi: „Vannak esetek, mikor a jelzőn van a nyomaték, más-kor a jelzett szó hangsúlyos, s előfordul az is, hogy a hangsúly egyenlően oszlik meg jelző és jelzett szó között” (136).

Mondom, egyetértek ezzel az általános szabállyal, de az az érzésem, hogy nap-jainkban meg a jelzett szó hangsúlyozásának a babonája kezd uralomra jutni. S ehhez alighanem hozzásegít valamit Péchy Blanka könyve is. Nem részletezem, de könyvének ezzel a kérdéssel foglalkozó fejezetét olvasva több példáját megkérdőjeleztem. Egyet-értéssel idézi Péchy Blanka Hevesinek ezeket a hangsúlyozási megoldásait: „Aztán [!] földre hintik a zizegő *szalmát*”; „Egy tiszteletreméltó *ősz* kezébe . . .” —Én bizony hang-súlyoznám a jelzőket is: *zizegő, tiszteletreméltó*.

Abban a mondatban, hogy „A Szovjetunió tiltakozik Hanoi és Haifong sűrűn lakott területeinek bombázása ellen”, persze hogy nem emelhetjük ki önmagában és legerősebb hangsúllyal a *sűrűn* szót. De ez sem hangsúlytalan, legalábbis az én nyelv-érzésem szerint.

Sajnos, a laikusok az egyszerű, a primitív szabályt szeretik. Igen sok esetben az eredetileg körültekintően megfogalmazott szabályt is leegyszerűsítik, így keletkeznek a nyelvi babonák. Azt hiszem, nem lehet különbséget tenni, fokozatokat felállítani rossz, egyoldalú, hiányos „szabályok” között. De mégis úgy vélem, hogy a két véget vallói között (= mindig a jelzett szó hangsúlyos illetőleg: mindig a jelző hangsúlyos) talán az utóbbiak követnek el kevesebb alkalommal hibát. Azt hiszem ugyanis — erre nézve felmérést nem végeztem —, hogy a beszédünkben előforduló jelzős szerkezetek jelzője lényegesen többször hangsúlyos, mint hangsúlytalan. De az szinte biztos, hogy ha csak az egyiket hangsúlyozzuk (vagy a jelzőt, vagy a jelzett szót), akkor a jelzőre az eseteknek sokkal nagyobb százalékában esik hangsúly, mint a jelzett szóra.

Péchy Blanka válasza:

Nem remélt jutalom számomra, hogy e magas fórumon megvitatásra érdemesít-tették könyvemet. Hálásan köszönöm az elnöklő Lőrincze Lajos, a vitaindító Deme

László és a szíves hozzászólók bőkezűn mért helyeslését, de még mélyebb hálával a megható gondot, melyet munkám vitatható pontjainak szenteltek.

Az erősen előrehaladt idő kurtára szabott válaszadásra szorít. Lehetőleg kérdés-csoportokat, s nem egyes véleményeket érintek.

Tudom, tévesen állítottam, hogy a határozószó feltétlenül hangsúlyozandó. Könyvem második kiadásának kézírata már a „feltétlenül” törlésével került nyomdába. Tévedésem abból ered, hogy a fontos közlő értékű határozószó vajmi ritkán kapja meg teljes értékű nyomatékát, sőt számtalanszor meg is fosztják tőle. Bizonyítékul felhozott példáimat Deme László helytállóknak ismeri el, de — mint mondja — „állományuk egyoldalú”. Belátom, nem vettem figyelembe azokat a gyéren előforduló helyzeteket, amikor a határozószó hangsúlytalan is lehet. Gondolom, a határozószó hangsúlyozásának kérdése további tüzetes tanulmányozásra szorul még.

Bevallom, keményebb fejmosásra számítottam a hangsúlyok árnyalatainak tökéletlen jelölése miatt. Vigasztaló, hogy Deme László is tudja — nemcsak a maga több évtizedes próbálkozásaiból —, milyen nehéz feladat „vizuálisan megjeleníteni a beszédnek jellegzetesen akusztikus jellemzőit.” Vigasztaló, habár nem megnyugtató. El kellene jutnunk a hangsúly- és hanglejtésárnyalatok minél pontosabb ismeretéhez és jelöléséhez. Kidolgozásukhoz meg kellene nyernünk beszédművészet iránt érdeklődő muzsikusokat. Megbízható mérce nélkül találomra, „cigányfülre” adagolunk. Deme László például egyszerűsítőnek minősíti e szövegem jelölését: *A férfi kávéát rendel. Ahogy a kávéját kavar-gatja, megpillant a szomszéd asztalánál egy nőt. A nő csinós.* Véleménye szerint ez a jelölésmód” hangsúlytalannak sejteti a *férfi*, a *kávéját*, a *szomszéd* . . . tagokat”, Könyvemben ez a szöveg példa arra a vastörvényre, hogy *m i n d i g* az új közlés hangsúlyos, de a már elhangzott közlés csak elenyészőn csekély nyomatékot kaphat. A bökkenő azonban az — s ezt panaszoltam is —, hogy nem tudom jelölni, milyen mértékben elenyésző. Élőszóval könnyen éreztetném. Persze a magam „cigányfüle” szerint, s ez eltérne Deme László jelölésétől. Ha az enyém az egyszerűsítő olvasás veszélyét rejt, az övé a — túlhangsúlyozását. Ez a nagyobb veszély, mert bennünk, hivatásos beszélőkben amúgy is erős a hajlam a túlhangsúlyozásra. Ettől siklott ki a másik — igaztalanul rámolvasott — mondat értelme. A szövegelőzmény szerint a lényeg: Kuba csatlakozása. Ám buzgal-mában a bemondó jókora nyomatékot ejtette a *szocialista* jelzőt, következőképpen a közlés úgy hatott, mintha létezne egy másik, nem szocialista Kuba is.

Az egyszerűsítés vádját kapom a személynevek ejtését illetően is, jóllehet Deme László is elismeri, hogy a vezeték- és a keresztnév „mindenkinek természetes egység”, melyet egyetlen hangsúly fog át. Vajha mindenki ismerné és követné ezt a szabályt. Sajnos szégyenletesen sokan — teljességgel magyartalanul — az utónévre vetik a hangsúlyt. Célunk és kötelességünk lévén e hiba kiírtása, célravezetőbb, ha nem bonyolítjuk a feladatot meglehetősen mellékes szempontokkal. Bízunk kire-kire, hogyan mutatkozik be, hiszen legtöbbje úgyszólván oly sejtelmesen dűnnögi el nevét, hogy egyiket éppoly kevéssé értjük, mint a másikat. Minden nevet ejtsünk ki érthetőn, legyen bár ismert vagy ismeretlen emberé.

Ha pedig azt akarjuk elérni, hogy idézet előtt senki se éreztessen mondatvéget lezáró pontot, hanem folytatást ígérő kettőspontot, ne tegyünk engedményt vitatható jelentőségű kivételek kedvéért.

Meddő erőfeszítés volna vitába mélyednem a hangsúlytalan *egy* névelőről, a hangsúlyos *egy* számnévről és a körülöttük felbukkanó határesetekről. Tanulmányokat érdemelne ez a szövevényes kérdéscsoport. Ügyszólván teljes körülötte a zűrzavar. Alapos megfigyelésekből kellene leszűrni, mikor melyik használata esedékes.

Vitánk tanúsága szerint a mássalhangzó-hasonulásról és — összeolvadásról — is eltérők a vélemények. Mindenesetre megnyugtató számomra, a kerek visszautasítás-

tól megmenekült az az álláspontom, hogy van középút a *lát*-ja és a *láttya* közt, a *lát-sz* és *lácc* . . . stb. között: a mindkét hangzó sejtetése. Szende Aladár ellenvetése is csak annyi, hogy „differenciáltabban” kellett volna tanácsot adnom, de nem került el figyelmét — másokét sem — a „szóalakelemző” kiejtési mód terjedése. (Egyébként, be kell vallanom jóhiszemű bírálónak: bizony én a *községet* sem ejtem *kösségnek*, hanem *községnek*.)

Most pedig, legyen szabad megkérdezni, ha a Tudományos Akadémia helyesírási szabályzata a kiejtési normák, kikristályosítását van hivatva elősegíteni, miért tartanak engem szigorúnak, mert számonkérem a magán- és mássalhangzók megszabott időtartamának betartását. Jól tudom, mindig volt és lesz ingadozás a kiejtésben, de mindenkor élt és élni fog a törekvés a nyelvi egyesülésre. Fábíán Pál hozzászólása mutatja, hogy él ma is. E törekvést szolgálni a hivatásos beszélő megtisztelő feladata. Nemcsak szabad, de kell is hibáról beszélnünk, ha bármelyikük vét az érvényes szabályok ellen. Korántsem állítom, hogy a helyesírás mindenki számára „törvény”, de a hivatásos beszélő, a példakép számára majdnem törvény erejű, (Még akkor is, ha berzenkedünk egynémely szabály ellen.) Mint hallottuk, Lőrincze Lajos sem akarja kétségbevonni „a helyesírásnak a nyelvi kultúra, a beszédkultúra fejlődésében — fejlesztésében betöltött szerepét.”

Hátravolna még álláspontom megvédése az idegen szók és tulajdonnevek ügyében. Változatlan meggyőződésem: fokozatosan rákényszerülünk majd a nemzetközileg használt idegen szók és nevek eredeti ejtésének a lehetőségig hű elsajátítására. Elvégre földünk lakói soha nem álmodott közelségbe kerültek egymáshoz. Térben és légtérben legalábbis. Megsokszorozódott a személyes találkozások lehetősége. Hallgathatjuk más országok saját nyelven sugárzott műsorait, híreit. A legmodernebb technikai és oktatási módszerrel tanulhatunk nyelveket. Folyamatosan bővül azoknak a száma, akik könnyűszerrel közelítik meg az idegen nyelv hangzását. Megszokott kiejtési formákhoz nem ragaszkodhatunk majd. Nem engedi a gyakorlat. Nem engedi az élet. Néhány városnéven máris megmutathatom, hogyan módosult kiejtésük és íráskéjük a nemzetközi hírközlőszervek mintája nyomán. Tripolisz ma *Tripoli*, Barcelona *Barszelóna*, Bukareszt *Bukarest*, Szebasztopol *Sevasztopolj*, Kisenev *Kisinyov*, Kordova *Kórdoba*, Szaragossa *Zaragoza*. Folytathatnám a sort, mely az idők folyamán tetemesen növekszik majd.

Végezetül hadd mondok meg, mekkora öröm nekem (laikusnak) Elekfi László bejelentése, hogy megfigyeléseim némelyike — eredeti vagy módosított fogalmazásban — bekerült a Nyelvművelő Kézikönyv cikkeibe és tovább bővítve bekerül majd a Kiejtési Kézikönyvbe is. Köszönöm e váratlan megtiszteltetést, nemkülönben az Anyanyelvi Bizottságnak a munkám iránt tanúsított megtisztelő érdeklődését.

A Nyelvőr postája

Dsida egy szaváról. Folyóiratunkban nemrég R. L. G. foglalkozott az erdélyi költő *zizge* szavával (Nyr. 99: 382—3). Máshol nem találva nyomát, megállapította, hogy egyéni alkotású szó. Képzésmódjáról bővebben nem beszélt, de kapcsolatba hozta a *zizeg* igével, sőt számításba veszi a *zizereg* 'pereg', *zülál* és a *zizál*, *zizmá* nyelvjárási igéket is. Ez utóbbiakat én alapszóként nem tudom elképzelni. Mivel a *zizgé*-t meglehetősen jól odaköthetjük a *zizeg*-hez, a többi említett ige jelentése legfőljebb besugározhat ebbe az érdekes melléknévbe.

A szűkebb szövegösszefüggés ez:

„... habzene zajlik
csobog körülötte a dal

dal pihekönnyü magáról
zizge aranybafutó
fürtjei zuhatagáról ...”

Már ebben az összefüggésben is, de kiváltképp a vers hangutánzó kontextusában (*csacsog*, *zene zajlik*, *csobog*, *zuhatag*, *belezeng*, *vízcsobogás*, *zokogása morajlik*, *zörögve dorombol*, *nyüzsgöve*, *zümög*, *zokogás*, *suhanó*, *locsogva*, *búg*, *zúg*) lehetetlen másra gondolnom, mint hogy a *zizge* a *zizeg*-nek származéka. Abba a szócsaládba tartozik, amelybe a melléknévi *lenge*, *pörge*, *furcsa*, *fürge*, *kajla*, illetve távolabbról: a főnévi *hulla*, *penge*, *szüle* (mind ezekre: Bárczi: TA. 169—71; D. Bartha: Szóképz. 94—7; további irodalom ott). Hogy ez az *-a*, *-e* a folyamatos történesű melléknévi igenév *-ó*, *-ő* képzőjének a változata-e, mint én is gondolom, vagy más, uráli eredetű képző maradványa, ebben a vonatkozásban lényegtelen. A *lenge*: *lengő*, *pörge*: *pörgő* szópárok jelentését akkor is összevethetjük, ha az *-e* és az *-ő* képző őse nem azonos. De csak ilyen régi nyelvi mintákra támaszkodhatott volna Dsida Jenő? Nem, más kortárs költő is alkotott (vagy: fölélesztett?) ilyen mellékneveket. Így József Attila is (vö. R. Hutás Magdolna: StilTan. 425):

„Korán vájta belém fogát
a vágy, mely idegenbe tévedt.
Most *rezge* megbánás fog át:
várhattam volna még tíz évet.”
(Talán eltűnök hirtelen ...)

„Szerelem tart-e, béke és igazság
titeket féken,
vagy *pisla*, hunyorgó ravaszság,
mely farkasszemet néz az ürességben?”
(Miben hisztek ...)

„Azt a szép, régi asszonyt szeretném látni ismét,
akiben elzárkózott a *tünde* lágy kedvesség ...”
(Az a szép, régi asszony)

Ezek a példák már arra is utalnak, hogy nem baj, ha a *zizeg* igének nem volt is *zizg*- melléktöve (akár kötött, akár vagylagos szabad alternánsként). Hisz a XX. század-

ban *pisl-* és *tünd-* igető sem él már! S egyébként is: már a XIX. század első felében költői írói jog, ismert poetica locentia az ilyen változatok alkotása a szépirodalmi nyelv tőtanában (RefNy. 325–6). Babits a mi századunkban használt gyakran *bolygász*, *csikorg*, *diderg*, *összerezg* formákat (J. Soltész Katalin: Babits Mihály költői nyelve 137). József Attila szintén: *rezgve* (Medáliák I.), *mosolyg* (Mert ismeretlenünknek tetszik), *pörg* (Bődülj torony), *Forg* (Laci bá'). Az efféle nyelvhasználat olykor már modorossággá válik, és megakad rajta a parodista szeme is. Benjámin László irodalmi karikatúra gyűjteménye, a „Kis magyar antológia” ekképpen csúfolja Fodor Józsefet:

„S kard-csört, vér-buggy! Hars mars zörg s dörg a tromb!

De ím: Harc-fütt, zord, mord, gar-ett fi: Én!

Jön, fül, buzg, ír, recsg, ropg; s nem győz a rombl!”

(Izz)

Nem volt tehát Dsidának különösebb költői merészségre szüksége, hogy a *zizeg* mellé *zizg-* relatív tövet is alkosson. Csakhogy a líra részletkérdései iránt érdeklődőnek talán nem is annyira a „honnan-hogyan?” kérdése a fontos, hanem az, hogy végül is mire az új szó, mit jelent, miben tér el köznapi, szürke párjától. Más szóval: mi a különbség a köznapi *zizeg* és az alighanem egyszeri-egyedi *zizge* jelentése közt?

Erre is válaszolhatunk, ha nem feledkezhetünk meg a képzett szó szintagma-értékűségének ma már általánosan elfogadott tételéről (vö. pl. Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan 135, 351 stb.). Vessük előbb össze a mindkét sarkán eleven *lengő*: *lenge* párt! *Lengő*: 'ami leng', 'ami a lengést végzi' (nomen agentis). Válasszuk ki a *lenge* jelentései közül azokat, amelyeknek a jelentésében akár a *leng*, akár a *lengő* még benne van! 1. 'k ö n n y e d é n lengő', 2. 'valamely hatásra r ö g t ö n megmozduló, lengő, lengeni k e z d ő', 2.a. 'a levegőben f i n o m r e m e g é s s e l lengeni l á t s z ó' (vö. ÉrtSz.). A *lenge* tehát a *lengő*-höz képest kisebb intenzitású sajátság.

Hát a *pörgő*: *pörge*? A *pörge* első, fő jelentésében: 'fölfelé kunkorodó' (ÉrtSz.) a duratív *pörgő*-vel szemben inchoatív mozzanat rejlik — A *rezgő*-nek a *rezge* párját már csak CzF.-nál találjuk meg. Részben a *rezgő*-vel értelmezi, részben utal rá, hogy n e m valóságosan folyamatban levő cselekvést jelöl meg sajátságként, csak 'ami rezegni szokott', tehát ami rezgésre képes, hajlamos. Ha már most József Attila *rezge megbánás*-át a szövegkörnyezetben tanulmányozzuk, valami ilyen ködlik fel: olyan megbánás, amely kissé megszégyesítve s z i n t e r e z d ü l v e, m a j d n e m r e z e g v e - f i n o m a n fog, ölel át. Talán a bennem levő, belülről átfogó — már nem megszégyesített — megbánással együtt én magam, a költői én rezzenek meg, rezdülök meg, k e z d e k s z i n t e rezgni, meg-megrezgenni.

A folyamatos történésű, -ó, -ő képzős melléknévi igenevekkkel szembeállítható -a, -e képzés deverbális melléke-nevek tehát nem valóságos nomen agentisok — legalábbis az esetek többségében nem —, hanem csak a cselekvésre, történésre való képességet, hajlamot, lehetőséget, a 'szinte, majdnem' modalitást, a 'mintha' hasonlító-intenzitás-csökkentő jelentésmozzanatát tartalmazzák.

Nem *zizegő* tehát a holt kis Ilonka versbeli aranyhaja, hanem csak s z i n t e zizeg, olyan m i n t h a zizegne, olyan, hogy a legkisebb hatás is megzizegtet n é, némaságában is arra való, hogy emlékeket zizegjen.

Teljesen elvetjük-e tehát R. L. G. véleményét, azt, hogy a *zizge* keleti tájszavaknak 'zilált, szétzilálódó, megbomlott, szétbomló' jelentésmozzanatait i s t a r t a l m a z h a t j a? Nem.

Ismétlem: a *zizge* egyszeri szó. Akkor is annak számítana, ha valaki fölfedezné egy másik, Dsidától függetlenül alkotó költőnek a művében, vagy akár egy eldugott

nyelvjárásban. Ezért is, képzőjének már viszonylag természetlen volta miatt is jelentésének határa elmosódott, s így alkalmas rá, hogy azoknak a rokon hangzású szóknak a hangulatát is magába fogadja, amelyeket a versbeli szöveggörnyezet megenged.

Nem beszéltem itt a szó ritkasági többletértékéről, nem arról sem, hogy milyen ritmikai feladatot teljesít a versben, arról sem, hogy a líra világában már ritmusa miatt sem lehet azonos jelentése egy trocheusnak egy spondeussal. De hát ezek amúgy is kisebb súlyú kérdések a jelentés tisztázásához viszonyítva.

Török Gábor

Szent Mária — Boldogasszony. Sohasem hallotta — írja Szalai Sándor akadémikus —, hogy Jézus anyját nálunk valaki is Szent Máriának nevezte volna, holott idegen nyelvekben sűrűn találkozunk a 'szent' (sancta, sainte, heilige stb.) előtaggal. Miért nem terjedt el így a magyarban is? Hogyan alakult ki Mária másik „neve” a *Boldogasszony*?

A mai nyelvben valóban nem szokásos Szűz Máriát, Jézus anyját *Szent Mária* néven említeni. A régi nyelvben azonban általánosan ismert lehetett ilyen formában is. Kálmán Béla írja *A nevek világa* (Bp., 1967. Gondolat Kiadó) című művében a 176. lapon: „Nyugati hatásra a XII. sz. végétől kezdve, de különösen a XIII–XIV. században divatba jött nálunk is a falvakat a templom védőszentjéről elnevezni. Legtöbbször a szent neve egymagában szolgált falunévül... Hogy képet alkothassunk a névtípus gyakoriságáról, közlöm a következőkben, hogy 1808-ban hány védőszentről elnevezett helység volt Magyarországon: ...Szentmária 9, ...” Ez a viszonylag nagy szám a *Szent Mária* tiszteleti név meglehetősen gyakoriságára utal. Régiségére pedig a Magyar oklevél-szótár következő adatai: *Insula Scenthmariazygete uocata* 1234.; *Georgius dictus Scekel de Scent Maria* 1361. (Ilyenféle alakulás a *Szentmarjay* családnév). S így olvashatjuk már a Halotti Beszédben is (1195 körül): „Es vimagguc sen achscin mariat. es bovdug michael archangelt...” A Jókai-kódexben (96): angyalis newew herrewlualo zent marianal (apud Sanctam Mariam de Portiuncula); (69): yewue... zent mariahoz de angelisrolualo-hoz (...ad Sanctam Mariam de Angelis); (111): lakozykuala zent marianal.

A *Szentmária* helynévről még annyit jegyeznénk meg, hogy a legújabb hivatalos helységnévtárban semmilyen, még eltorzult formában sem szerepel. Némelyik beleolvadhatott egy közelében fekvő nagyobb helységbe, és így önálló közigazgatási egységként megszűnt, a többinek pedig megváltoztatták a nevét vagy más okból tűnt el. A *Szent Mária* „tulajdonnév” is, a *Szentmária* földrajzi név is kiavult nyelvünkől, csupán a *Szentmarjay* családnév őrzi emlékét.

Szintén régi tiszteleti neve Szűz Máriának a *Boldogasszony*, s még gyakrabban találkozunk vele nyelvemlékeinkben, mint a *Szent Mária* névvel. A Jókai [Ehrenfeld]-kódex szeint: *Bodog azon: beata virgo*; a Winkler-kódexben [Kalend. júl. 2.]: *Bodog azzon latogatasa*; Debreceni Kódex: *annunciatio beatae Mariae: Giümöles olto bodog-asszony*.

E név általánosan használt volta mellett tanúskodik számos régi helynév, egyéb földrajzi megjelölés, sőt „személynév” is, például: 1256: *Ladan Palata Bodugazunhaza*; 1463: *Transitur ad ecclesiam Beate Marie virginis ulgo Kerek Bodoghazzon Eghazara*”, 1408: *Dyonisii de Bodogazzonwrsy* (M. Oklevél-szótár).

Ma Magyarországon csak egy *Boldogasszonúfa* [: ~falva] nevű község van Baranya megyében, régen azonban több is volt. Kálmán Béla idézett művében azt írja, 25 *Asszony ~ Boldogasszony*[-falva, -háza stb.] nevű helység volt még 1808-ban is.

A *Boldogasszony* név kialakulásáról a következőket tudjuk: Első tagja az ismeretlen eredetű *boldog* [*bodog*, *bovdug* stb.] a régi nyelvben 'szent'; heilig; üdvözlőt' jelentésben is gyakori volt (*vimagguc*... *bovdug michael archangelt* HB.).

Második tagja, az alán eredetű *asszony*, a név keletkezésének idejében 'királynő, úrnő' jelentésben élt (a 'nő, férjes nő' jelentés később alakult ki). *Asszonyodik* származékának még a XVII. században is 'dominor; herschen' a jelentése: *Az Liceumbeliec regtől fogván asszonyállatot asszonlanac* (Prágai A.: Fejedelmek serkentő órája.); tágabb jelentésben: *Nagy zemerem az zolgalo leannak azonkodny ev azzonnyan, ezenkeppen nagy zemerem az testnek uralkodny az lelken* (Cornides-kódex).

Mai szóhasználati szokásaink szerint *Boldogasszony* tehát „Szent királynő” lehetne, vagy „Szent úrnő”. Ez meg is felel az általános vallási terminológiának, hisz Máriát gyakran nevezték és ma is nevezik a Menny, a Mennysországnak királynőjének („Mennysországnak királyné asszonya . . .”). A latin nyelvű vallásos irodalomban is Mária: *beata domina, beata virgo, regina coeli, regina coelorum, regina angelorum*. Máriafi István [Szeicz Leo]: *Igaz magyar . . .* (1785.) című művében Mária: *Domina Magna, Magna Ungarorum Domina, Virgo sacrata*; Magyarország: *Regnum Marianum*. Feltehetően latin mintára alakult (az említettek, valamint a *Sancta Maria* hatására, illetőleg részben lefordításával). Keletkezésének pontos idejét nem tudjuk, de valószínű, hogy a magyarországi kereszténység kezdeti szakaszára tehető, hisz 1256-ból már helynévként való használatára van írásos adatunk (*Ladan Palata Bodugazunhaza*), de ezt látszik igazolni az Érdy-Kódex következő megjegyzése is: „Es az ew [Szt. Gellért] tanacchanak ynteseeből akkoron kelef fel hogy az zyz mariaat ez magyar orzagban Bodog azzonnak awagy ez vylagnak nagy azzonnyanak hywnaak Zent Isthwan kyral ees ez zegheen orzagot bodog azzon orzaganak newezee” (544: 25).

Isten anyjának még sok más megnevezése ismeretes (a Boldogságos, a Szűz stb.). Ezek kialakulásában közrejátszhatott — többek között — az ún. névmágia, az az ősi és általános hiedelem, hogy Isten vagy valamely nagyon tisztelt személy valódi nevét nem szabad vagy nem illik kimondani, ezért helyette jelzőt alkalmaznak, rendszerint egyik tulajdonságát mondják neve helyett. Magyarországon is lehetett ennek nyoma, ahogy a Vita St. Gerardonban olvasható: *Nomen matris Christi proprium in Ungarorum generatione non exprimitur, sed tantum domina resonat.* R. L. G

Krumpletum. Nagykovácsi (Pest m.) 1829. évi latin nyelvű egyházlátogatási jegyzőkönyvében (*canonica visitatio*) találkoztam ezzel az újkori hazai „latin” szóval a következő szövegösszefüggésben: „*Parochus habet etiam krumpletum . . .*” Mikor a plébános jövedelmét sorolja fel az *agros, vineas, canabetum* és *fagopyretum* mellett, akkor említi a *krumpletum* szót. Jelentése természetesen 'krumpliföld', és az akkor már feltétlenül meglévő *krumpli* német eredetű magyar szónak a latinosítása a *canabetum* 'kenderföld', *fagopyretum* 'kukoricaföld' mintájára. A *krumpli* első adata a TESz. szerint 1768-ból való.

Töredelmes. Ma a szót a köznyelvben leginkább a *megbánás, vallomás* jelzőjeként használjuk. Jelentése az ÉrtSz. szerint: „1. . . bűneit, vétkét bánó 2. Töredelemről tanúskodó, töredelemre valló.”

Debrecenben az egyik liftes nénivel beszélgettem a földszint és a harmadikemelet között (nem gyorslift). „Pesten tetszett jární?” kérdezte. „Hajnalban mentem, este már meg is jöttem” válaszoltam. „Töredelmes lehet így utazni!” jegyezte meg. Ezt a jelentését a szónak eddig nem ismertem, a MTSz. sem közli. Közvéleménykutatást tartottam a bennszülött debreceniek között az egyetemen. Így kiderült, hogy a *töredelmes* szót mindnyájan ismerték, a 'fárasztó' jelentésben is. Ez a származék tehát, akár csak a *megtört* ember, *törődött* ember, *töri magát* érte kifejezésekben, vagy akár a *töredelmes* köznyelvi jelentésében is szemléletesen közel van még a *tör* ige konkrét jelentéséhez. A sok utazás *megtöri, összetöri* az embert, tehát *töredelmes*.

Kálmán Béla

Márton Gyula 1916—1976

Újabb súlyos veszteség érte a magyar nyelvtudományt: 1976. április 4-én meghalt Márton Gyula, a kolozsvári Babeş-Bolyai egyetem nyelvész professzora. A szilágysági Nagymonban született, a zilahi kollégiumban végezte el a középiskolát, és a kolozsvári egyetemen szerzett tanári oklevelet magyar—román—esztétika szakkból. Erdély szülőltje volt, ott élte le egész életét, s tudományos munkássága is elsősorban olyan témakörökre irányult, amelyek szorosan összefüggnek a romániai magyarság nyelve jelenének és múltjának sajátos körülményeivel, adottságaival. A romániai magyar nyelvjárások és a román—magyar nyelvi kapcsolatok, nyelvi kölcsönhatás vizsgálata adja tudományos munkásságának legjavát. S mindkét területen kimagaslót és maradandót alkotott: neve ez irányú gazdag és sokszínű tevékenysége révén vált ismertté messze hazája határain túl is.

A nyelvtudomány iránti érdeklődése már korán, még egyetemi hallgató korában kialakult — a dialektológia irányában. Ebben jelentős szerepe van az akkor Kolozsvárt működő két kiváló román nyelvész professzornak, Sextil Puşcariunak és Sever Popnak, a kiemelkedő eredményeket felmutató román nyelvföldrajzi kutatások megszervezőinek. De Márton Gyulának a nyelvjárások iránti érdeklődését serkentette egy más irányú kolozsvári hagyomány is: Csűry Bálint, aki éppen Márton Gyula egyetemi évei alatt szervezte újjá, és helyezte új tudományos alapokra a debreceni egyetem magyar nyelvészeti tanszékén a magyarországi nyelvjárástani kutatásokat, csak néhány évvel korábban távozott Kolozsvárról, és Szabó T. Attila személyében a nyelvjáráskutatásnak ebben az időben is jelentős képviselője élt és alkotott ebben a nagy tudományos múlttal rendelkező városban.

Az alig 25 esztendőes Márton Gyulát, aki addig már figyelemre méltó tudományos eredményeket mutatott fel, 1941-ben kinevezik az Erdélyi Tudományos Intézetbe. Őszinte lelkesedéssel, szép és gazdag tervekkel kapcsolódik bele a Szabó T. Attila vezette Borsa völgyi nyelvjáráskutatásba. Terveinek nagy része nem valósulhatott ugyan meg: az egyre súlyosbodó háborús nehézségek nem kedveztek a kutatómunkának. De így is egyik munkatársa volt az első önálló magyar nyelvatlasz-kiadványnak: Szabó T. Attila — Gálffy Mózes — Márton Gyula: Huszonöt lap „Kolozsvár és vidéke nyelvi térképé”-ből. Kolozsvár, 1944.

1945 után a kolozsvári egyetem oktatója lett Márton Gyula. Saját szűkebb szakterülete mellett rendszeresen ellátta a finn-ugor nyelvészeti, sőt egy időben az általános nyelvészeti előadásokat is. Eredményes oktatói-nevelői munkáját, kitűnő szervező képességét magas egyetemi funkciókban is gyakorolhatta és kamatoztathatta.

Az ilyen jellegű sokrétű egyetemi munka önmagában is teljes embert kíván. Márton Gyula azonban vállotta, hittel hirdette, s élete gyakorlatában is megvalósította azt az elvet, hogy: eredményes és korszerű oktató munkát csak az végezhet, aki tudományos ismereteit folyamatos alkotó munkával állandóan bővíti és megújítja. S e téren is kimagaslóan szép példát mutatott. Nagyrészt szabadságát, a jól megérdemelt pihenés napjait és óráit használta fel arra, hogy fáradságot nem ismerve végezze — nem is mindig a legkedvezőbb külső körülmények között — a nyelvjáráskutatók könnyűnek egyébként

sem mondható terepmunkáját. Tervezett, szervezett, tanítványokat nevelt, buzdította őket, de mindenek előtt ő maga dolgozott, mert meggyőződéssel hitt az irányítása alatt folyó nyelvjárási anyaggyűjtés tudományos és kulturális fontosságában és hasznosságában.

Nagyrészt az ő érdeme, hogy a kolozsvári egyetem magyar nyelvészeti tanszékének munkatársai alig egy negyedszázad alatt olyan mértékű nyelvjárási gyűjtő munkát végeztek, amely példátlan a magyar nyelvtudomány történetében, amelyre büszke lehet az egész romániai nyelvtudomány, de büszke lehetne rá bármely ország nyelvtudománya is. Kisebb erdélyi tájegységek megszerkesztett nyelvatlaszainak sora várja a kiadást. Megjelenésüket Márton Gyula nem érthette meg. Sőt még csak azt sem adta meg neki a sors, hogy bizonyossággal megtervezze: több évtizedes alkotó munkájának ezek a legnagyobb eredményei mikor válhatnak a nemzetközi és a magyar nyelvtudomány közkincsévé. De ezek a némán porosodó kéziratok a maguk nyelvén beszédesen szólnak leglelkesebb és legkitartóbb szorgalmazójuk és megalkotójuk emberi és tudósi értékeiről, nagyságáról.

Márton Gyula majdnem négy évtizedes tudományos munkásságának eredményeit könyvek, romániai és magyarországi folyóiratokban megjelent tanulmányok, cikkek sora jelzi. Ezek felsorolása vagy akárcsak szemelvényes bemutatása, méltatása itt most nem célunk.

Feltétlenül szólni kell azonban Márton Gyula tanári, tudósnevelő tevékenységéről. Aligha van felemelőbb érzés egy tudós számára, mint az, ha tanítványok sora nevelődik fel mellette. S Márton Gyulának már viszonylag fiatalon megadatott ez a felemelő érzés: erdélyi magyar iskolákban, a romániai magyar kulturális élet számos fontos helyén dolgoznak tanítványai, s Kolozsvárott a kitűnően képzett fiatal magyar nyelvészek sora munkálkodik — eredményesen. Tanári-nevelői munkásságának legnagyobb hatása ugyanis abban volt, hogy együtt dolgozott tanítványaival, az elméleti ismeretek átadása mellett maga is részt vett a gyakorlati munka minden szakaszában. S ennek a nyelvjáráskutatásban különösen nagy a jelentősége.

Márton Gyula eltávozott közülünk. Fiatalon, alkotó ereje teljében halt meg, nagy terveket hagyva maga után megoldatlanul. Életműve azonban a magyar nyelvtudományé, s tervei is tovább élnek, és minden bizonnyal megvalósulnak azok munkájában, akikre élete nagy részét áldozta — tanítványaiban, munkatársaiban.

Imre Samu

A magyar nyelv hete Szabolcs-Szatmárban

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat nyelvi szakosztálya ebben az évben tizedszer rendezte meg A magyar nyelv hetét. A jubiláris hét országos megnyitó ünnepségének és egyéb rendezvényeinek a házigazdája a szabolcs-szatmári nyelvi szakosztály volt.

A megnyitó ünnepély március 22-én a nyíregyházi Móricz Zsigmond Színházban zajlott le. Kodály Zoltán Kalevala-feldolgozásának a bemutatásával kezdődött a műsor. A Tanárképző Főiskola énekkara adta elő Fehér Ottó vezényletével. Gyúró Imre megyei tanácselnök-helyettes üdvözlő szavai után Lőrincze Lajos mondott megnyitót. Méltatta A magyar nyelv hete mozgalom jelentőségét, ismertette 10 éves történetét. A főiskola énekkarának számai után került sor Gáspári László főiskolai adjunktus Szabolcs-Szatmár nagy íróinak és költőinek műveiből összeállított irodalmi műsorára. Ebben közreműködtek Avar István, Benkő Gyula, Csernus Mariann és Sinkó László színművészek. A Magyar Rádió nyilvános felvétele volt ez a szám.

22-én délben a nyíregyházi temetőben a rendező szervek vezetői megkoszorúzták Bessenyei György sírját.

Az előadások már 22-én délelőtt megkezdődtek. Összesen 118 előadás hangzott el a megyében 51 témáról. Az előadások zömében az előadók a közélet és az anyanyelv kapcsolatát mutatták be. A megyei műsorfüzet címlapján is ez a központi téma szerepelt: Közélet és anyanyelv. A Közélet és helyesírás, Közélet és anyanyelv, Közéletiség — beszéd-mód — nyelvi kultúra, A közéleti vita nyelvi formálása, Az anyanyelv az ember életében, Az ifjúsági és a diáknyelv kérdései, Nyelvi magatartás — emberi magatartás, A jó gondolatot csak helyesen és szépen érdemes elmondani stb. címet viselő előadások más és más oldalról megközelítve ezeket a kapcsolatokat mutatták meg. Más előadások az anyanyelvoktatás oldaláról foglalkoztak a témával, ugyanis pedagógus továbbképzésen, illetve pedagógus hallgatóság előtt hangzottak el (A helyes beszédre nevelés gyermekkorban, A korszerű anyanyelvoktatás — beszédtanítás, A tanári beszéd szerepe). Beszéltek előadónk megyénk nagy íróinak nyelvéről és stílusáról, a mai irodalmi nyelvről (Krúdy Gyula nyelve és stílusa, Stílus és nyelv megyénk nagy íróinak műveiben, A tájnyelv mint stílus eszköz Móricz műveiben, Kölcsey nyelve és stílusa, Milyen a mai szép-irodalom nyelve és stílusa?) és több olyan témáról, amely mindig érdeklődésre tarthat számot: Mióta beszélünk magyarul? A magyar vezetéknevek kialakulása, Csapdák a mondat szerkesztésben, Anyanyelvünk játéka, Nyelvünk helye a világ nyelvei között, Szólások és közmondások, Az idegen szavak használatáról, Anyanyelvünk muzsikája stb.

A múlt évi nagyszerű debreceni kezdeményezésre Nyíregyházán is rendeztek anyanyelvi fórumot. Ezen 27 kérdésre kaptak választ a hallgatók. Március 25-én került sor arra a vetélkedőre, amelyen a megye legjobb irodalmi színpadai mutatták be az „Ezerarcú anyanyelvünk” című irodalmi összeállításukat. Az I. díjat a nyíregyházi Kossuth Lajos Szakközépiskola, a II. díjat pedig a nyíregyházi Vasvári Pál Gimnázium irodalmi színpadának ítélte oda a bíráló bizottság.

A szabolcs-szatmári rendezvénysorozaton előadást vállalt szinte mindenki, aki a nyelvi ismeretterjesztésben jelentős szerepet játszik, továbbá előadást tartottak a megyei nyelvi szakosztály tagjai, sőt a megyei irodalmi szakosztálynak is néhány tagja. Előadónk voltak: Bachát László, Bakos József, Bory Zsolt, Csermely Tibor, Deme László, Fábíán Pál, Gáspári László, Grétsy László, Gulya János, Imre Samu, Kálmán Béla, Katona Béla, Kemény Gábor, Lőrincze Lajos, Margócsy József, Nagy Ilona, Nagy János, Nyirkos István, Orosz Béla, Ördög Ferenc, Rácz Endre, Sebestyén Árpád, Szathmári István, Takács Etel, Szende Aladár, Tóth László és Wacha Imre.

Az előadásoknak pontosan a fele Nyíregyházán hangzott el, a másik fele járasi székhelyeken (Nyírbátor, Fehérgyarmat, Kisvárd, Mátészalka, Nyírkálló, Vásárosnamény) és a megye kisebb-nagyobb településein (Csenger, Tiszavasvári, Gávavencsellő, Nagyecsed, Nyírcsaholy, Nyírbétek, Nyírlövő, Tiborszállás, Hodász, Ibrány, Mándok, Újfehértó, Baktalórántháza). Az előadásokat és az egyéb rendezvényeket 9823 fő hallgatta meg, s közel 500 érdeklődő kérdés vagy megjegyzés hangzott el az előadások után. Az egyes előadásokon nagyon változó számú volt a hallgatóság. Voltak előadások, amelyeket 15-en, 20-an hallgattak meg, de voltak olyanok is, amelyeken 150—180 hallgató jelent meg. A beszélgetés, az érdeklődés ott volt a legélénkebb, ahol a hallgatóság száma viszonylag kicsiny volt.

A hallgatók nagyobb része iskolai tanuló és pedagógus volt, hiszen 3 sorozat is iskolában zajlott (a nyíregyházi Tanárképző Főiskolán, a mátészalkai és a fehérgyarmati gimnáziumban), sok előadásra pedig rendhagyó magyaróra vagy pedagógus továbbképzés keretében került sor. Szép számmal hallgatták meg azonban az előadásokat egyéb

értelmiségiek, munkások és termelőségvetkezeti parasztlak is. A Megyei Könyvtárban, a nyíregyházi konzervgyárban rendezett sorozatok, továbbá az üzemekben és a községi művelődési házakban rendezett egyes előadások erre szinte mindenki számára lehetőséget adtak.

Ünnepélyes záróülés fejezte be a hetet március 27-én este a nagykállói Művelődési Házban. B ó d o r S á n d o r gimnáziumi tanár üdvözlő szavai után D e m e L á s z l ó tartott „Közéletiség — beszédmód — nyelvi kultúra” címen előadást. Közreműködtek a nyíregyházi Tanárképző Főiskola hallgatói. B a c h á t L á s z l ónak, a megyei magyar nyelvi szakosztály elnökének zárószavával ért véget a szabolcs-szatmári rendezvény-sorozat.

Bachát László

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Agócs András

A kézirat nyomdába érkezett: 1976. V. 24. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív

76.3204 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Szemle

Gálffy Mózes—Murádin László: Anyanyelvünk művelése (Ismerteti: <i>Büky Béla</i>)	345
Kecskés Gyula: Püspökladány újkori története helyneveiben (Ismerteti: <i>É. Kiss Sándor</i>)	347
Péchy Blanka: Beszélni nehéz! (Ismerteti: <i>† Bárczi Géza</i>)	350

Vita

Lőrincze Lajos—Deme László—Elefki László—Varga Györgyi—Molnár József— Fábián Pál—Wacha Imre—Szende Aladár—Péchy Blanka: Beszédkultúránk időszzerű kérdései	353
--	-----

A Nyelvőr postája

Török Gábor: Dsida egy szaváról	376
R. L. G.: Szent Mária—Boldogasszony	378
Kálmán Béla: Krumpeltum—Töredelmes	379

A Nyelvőr hírei:

Imre Samu: Márton Gyula	380
Bachát László: A magyar nyelv hete Szaboles-Szatmárban	381

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: KHI 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldön terjeszti a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Peldányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 „
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
rázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével)] 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 „
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szaváló és kiejtési verseny tanul-
ságai 2 „
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 „
9. *Deme László*: Helyesírási rendszernök logikája 5 „
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc*:
O. Nagy Gábor emlékének 2 „
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

1972-ben megjelent nyelvészeti kiadványok

Általános nyelvészeti tanulmányok VIII. Nyelv és társadalom. Szerk. <i>Telegdi Zsigmond</i> — <i>Szépe György</i>	50,— Ft
<i>Balázs János</i> : Funktionswerte der Pronominalität	150,— Ft
<i>Benkő Lóránt</i> — <i>Imre Samu</i> : The Hungarian Language	260,— Ft
<i>Erdélyi István</i> : Ostjakische Heldenlieder aus József Pápay's Nachlass	220,— Ft
<i>Gáldi László</i> : Contributions à l'histoire de la versification roumaine. La prosodie de Lucian Blaga	120,— Ft
<i>Korenchy Éva</i> : Iranisch Lehnwörter in den obugrischen Sprachen	70,— Ft
<i>Lőrincze Lajos</i> : Édes anyanyelvünk	50,— Ft
Magyar Értelmező Kéziszótár A—Zs. Szerk. <i>Juhász József</i> — <i>Szöke István</i> — <i>O. Nagy Gábor</i> — <i>Kovalovszky Miklós</i>	260,— Ft
<i>Tompa József</i> : A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv	74,— Ft
<i>Tompa József</i> : Kleine Ungarische Grammatik	150,— Ft
<i>Szoboszlai Ágnes</i> : A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében Nyelvtudományi Értekezések 77.)	14,— Ft
<i>Hutás Magda</i> : Az ikes ragozás állapota Révai Miklós korában (Nyelvtudományi Értekezések 78.)	25,— Ft
<i>Pena vin Olga</i> : Azeriségi magyar szigetek nyelve (Nyelvtudományi Értekezések 79.)	26,— Ft

1973-ban megjelent nyelvészeti kiadványok

Általános nyelvészeti tanulmányok IX. Grammatikai tanulmányok. Szerk. <i>Telegdi Zsigmond</i> — <i>Szépe György</i>	38,— Ft
<i>Imre Samu</i> : Felsőőri tájszótár	35,— Ft
<i>Juhász Gyula</i> nyelvének szótára. Szerk. <i>Benkő László</i>	100,— Ft
<i>O. Nagy Gábor</i> : Abriss einer Funktionellen Semantik	70,— Ft
<i>Ördög Ferenc</i> : Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén	115,— Ft
Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete I. köt. Szerk. <i>Gáldi László</i>	198,— Ft
<i>Révai Miklós</i> : A magyar szép toll. Sajtó alá rend. <i>Éder Zoltán</i>	55,— Ft
<i>Rot A. M.</i> : Vengersko-vosztocsnoszlavjanszkije jazikovije kontaktu	250,— Ft
<i>Zsúka János</i> : A nyelvi mozgásformák dialektikája	45,— Ft
<i>Gregor Ferenc</i> : A magyar népi gombanevek (Nyelvtudományi Értekezések 80.)	10,— Ft
<i>Szendé Tamás</i> : Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói (Nyelvtudományi Értekezések 81.)	13,— Ft

1974-ben megjelent nyelvészeti kiadványok

A magyar helyesírás szabályai. Tizedik kiadás, tizennegyedik (a tizenharmadikhoz képest változatlan) lenyomat. Szerk. <i>Benkő Loránd</i> — <i>Fábián Pál</i>	16,— Ft
A magyar nyelvjárások atlasza IV. rész. Szerk. <i>Imre Samu</i> — <i>Deme László</i>	420,— Ft
<i>Hadrovics László</i> : Schrifttum und Sprache der burgenländische Kroatien im 18. und 19. Jahrhundert	340,— Ft
Somogy megye földrajzi nevei. Szerk. <i>Papp László</i> — <i>Végh József</i>	240,— Ft
<i>Szemere Gyula</i> : Az akadémiai helyesírás története (1832—1954) (Nyelvészeti Tanulmányok 17.)	48,— Ft
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Csokonai dunántúli tájszógyűjtése. (Nyelvtudományi Értekezések 82.)	39,— Ft
Jelentés a stilisztika. A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai. Szerk. <i>Imre Samu</i> — <i>Szatmári István</i> — <i>Szűcs László</i> (Nyelvtudományi Értekezések 83.)	69,— Ft
<i>Velcsov Mártonné</i> : Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben (Nyelvtudományi Értekezések 84.)	19,— Ft
<i>Havas Ferenc</i> : A magyar, a finn és az észt nyelv tipológiai összehasonlítása (Nyelvtudományi Értekezések 85.)	16,— Ft
<i>Kemény Gábor</i> : Krúdy képalkotása (Nyelvtudományi Értekezések 86.)	19,— Ft

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Szepesy Gyula: Ha nem is

Plaszkony László: Néhány szó külön- és egybeírásáról

E. Abaffy Erzsébet: Valószínűleg, hogy...?

Hernádi Sándor: Szó és élet

Szilágyi Ferenc: Berzsenyi és a tájnyelvek

Kemény György: A költői képek funkciója egy Krúdy-leírásban

Árnyas László: Nyelvtan- és helyesírás-tanításunk néhány „fehér foltjáról”

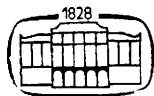
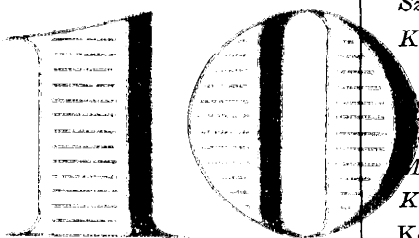
Mizser Lajos: Lajos

Károly Sándor: Egy újfajta stilisztikai kézikönyv

Kósa László–Erdő Antal: A magyar nép táji-történeti tagolódása (Ismerteti: *Balogh Lajos*)

Szemere Gyula: Az akadémiai helyesírás története (1832–1954) (Ismerteti: *T. Urbán Ilona*)

Nyelvművelő cikkek sajtószemléje

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

100. ÉVFOLYAM 1976. OKTÓBER—DECEMBER 4. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Szepesy Gyula</i> : Ha nem is	385
<i>Plaszkony László</i> : Néhány szó külön- és egybeírásáról	394
<i>E. Abaffy Erzsébet</i> : Valószínűleg, hogy ...?	397
<i>Hernádi Sándor</i> : Szó és élet	398

Íróink nyelve

<i>Kemény Gábor</i> : A költői képek funkciója egy Krúdy-leírásban	409
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Berzsenyi és a tájnyelvek	421

Nyelv és iskola

<i>Pásztor Emil</i> : Nyelvtan- és helyesírás-tanításunk néhány „fehér foltjáról”	444
---	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Mizser Lajos</i> : Lajos	454
<i>Kiss Lajos</i> : Temető	458
<i>Takács Lajos</i> : Velél pecsétje	461
<i>Bernáth Béla</i> : Bogara van—Hátrább az agarakkal	464
<i>Sasvári László</i> : Élnek, mint Gotovány rossz malacai a szemeteken.....	466

Szemle

<i>Károly Sándor</i> : Egy újfajta stilisztikai kézikönyv	467
<i>Kósa László</i> — <i>Filep Antal</i> : A magyar nép táji-történeti tagolódása (Ismerteti: <i>Balogh Lajos</i>)	473
<i>Szemere Gyula</i> : Az akadémiai helyesírás története (1832—1954) (Ismerteti: <i>T. Urbán Ilona</i>)	475
Nyelvművelő cikkek sajtószemléje	479

(^ ^ ^ ^ ^ ^ ^)

Imre Samu

(1 0 1 7 1 0 0 0)

MAGYAR NYELVŐR

100. ÉVFOLYAM * 1976. OKTÓBER–DECEMBER * 4. SZÁM

Ha nem is

A megengedő mondatokban szereplő *is* szórendjének vizsgálata több mint 100 éves múltra tekinthet vissza. A kutató nyelvészek kezdetben szép eredményeket értek el, a kutatások azonban hamarosan megrekedtek a nyelvi valósággal nem számoló regulázás zátonyán. Végül az egész kérdés sajnálatos módon zsákutcába jutott.

Tanulmányomban nem törekszem teljességre és csak azokkal az írásokkal foglalkozom, melyek a tárgyalt nyelvi jelenséget valamilyen szempontból szemléltetően megvilágítják, lényegesen módosítják a kérdésről alkotott fölfogást, előbbre viszik, vagy hátráltatják a megoldást.

Mellőzve tehát a Debreceni Grammatika és más régi nyelvtanok ide vonatkozó megjegyzéseit, Joannovics György tanulmányával kezdem, amely a Nyelvőr első évfolyamában jelent meg. A szerző aprólékos részletességgel foglalkozik az *is* szórendjével. Bemutatja a különféle lehetőségeket, majd rátér a megengedő mondatokban használt *is* szórendjének elemzésére. A vizsgálódás eredményeképpen levonja a következtetést és megszerkeszti a szabályt: „Az ilyen természetű mondatokban az *is*-t nem szabad semminemű mondatrész és az ige közé szúrni. Az *is*-nek ilyenkor mindig közvetlenül az ige után kell állnia” (305). Megemlíti Joannovics, hogy a népnyelvben használatos a *ha is* szórend is: „*Ha is* nem jönél” (307).

Akárhogy is vélekedjünk Joannovics fölfogásáról, el kell ismernünk: igen alaposan és tárgyilagosan vizsgálta a problémát. Nem mondhatjuk el ugyanezt Király Pálról, aki vizsgálódás helyett szemrehányással illeti a nyelv-közösség tömegesen „vétkező” tagjait: „Nincs nap, amelyen újabb könyvekben és kivált lapokban ilyeneket ne olvasnánk: *ha elő is* fordúl; *ha nem is* adnák oly olcsó áron; *bármennyire is* tiszteljük . . .” (Nyr. 8: 157–8). „Ma már alig van író, alig van szónok, . . . aki öntudatosan meg tudná ítélni” a helyes szórendet (i. h. 161). — Mi lehet az elítélendő nyelvhasználat oka? — teszi föl a kérdést Király. És meg is adja a választ: „Fejlődési mozzanat nem lehet, mert úgy alakilag, valamint logikailag a romlás, a korcsosodás, az észellenesség[?] bélyegét hordja homlokán . . . Kakuktojás az isten adta” (uo.).

Íme, milyen könnyen születik az idegenszerűség, a germanizmus! A szerző a nagyobb nyomaték kedvéért kijelenti: „Azt hiszem, hogy 1848-at megelőzőleg aranyért sem találhatna olyasmit senki” (164).

Mintha csak erre várt volna Simonyi Zsigmond, aki a Nyelvőr következő, IX. évfolyamában az alábbi szavakkal vonja kétségbe a fenti kijelentést: „Keressetek és találni fogtok!” (339). Simonyi éppen ebben az időszakban tanulmányozta igen részletesen a magyar kötőszókat, így természetes, hogy az *is* szórendjének kérdését is meg kellett vizsgálnia. Fejtegetésének lényege:

„A megengedő *is*-nek az ígére következése régibb irodalmunkban uralgó nyelv szokás . . . s azért nyelvészeink közül mindazok, akik foglalkoztak e kérdéssel, e szabályt sérthetetlen törvény gyanánt mutatják be, . . . Először is ki kell mondanunk, hogy ők nem vették tekintetbe a nyelvnek tényeit, hanem csak saját egyéni nyelvérzékükre és saját vidékük nyelv szokására támaszkodva, ítélték a dolog felől . . . Igenis: a megengedő *is*-nek a hangúlyos névszó után való elhelyezése már régibb irodalmunkban is föltalálható, de mainapság, legalább is egyes nyelvterületeken, el van terjedve hazánknek keleti szélétől nyugati széléig” (i. h. 338–9). — Több példát említ időbeli sorrendben a Kazinczy-kódextől kezdve, Zrínyit is idézve egészen Gyulai Pálig és Szász Károlyig. Így jut el Arany Jánoshoz.

„S éppen kapóra jön Arany János tanúsága a Toldi Szerelme glossariumában. A TSz. III: 9. vszakában ez van: »Arra felé Miklós fékét kanyarítja, | Tudja már a Pejko, *ha nem is tanítja*»; s ehhez a glossarium *is* címe alatt ezt a megjegyzést csatolja: »nem németes, hanem erdélyies«! De megvan e szórend, ha jól értesültünk, Bihar megyében is. Megvan továbbá nagyon elterjedve Csongrád és Bács megyékben. És Dunán túl a *ha el is ment; ha véremet is veszik*’-féle elrendezés majdnem oly általános, mint a *ha elment is*’-féle” (340).

Már ebben az időben fölmerült — mint láttuk — az idegenszerűség vádja. Simonyi példamondatokon mutatja be a magyar és német szórend közötti eltérést és megállapítja: „Tehát az idegenszerűség vádja elhamarkodott vád, s e vádat részint a nyelvtények tekintetbe-nem-vétele szülte — ezt már láttuk; részint meg az elhamarkodott, egyoldalú teóriázás — ezt most akarjuk kifejteni” (343). Nézzük ezt a tanulságos elemzést.

„ . . . azt hitték némelyek, hogy az *is* csakis a megengedés esetében kapcsol teljes gondolatokat, egyébkor mindig csak egyes fogalmakat, mondatrészeket, s ebből az elvből kiindulva erre a következtetésre jutottak: »*ha véremet is veszik*, ennek csak akkor van értelme, ha azt akarnám mondani, hogy *egyebemen kívül még véremet is*’ veszik« Csak egy kis *el* szócskát tegyünk hozzá, s azonnal más színben tűnik föl a dolog: ha azt mondom, hogy *ha véremet is veszik el*’, jelenthet ez is annyit, hogy »egyebemen kívül még véremet is«! Hisz akkor így kell mondanom: *ha véremet is elveszik!* . . . Az *is* nagyon sokszor kapcsol össze egész gondolatokat, ha nincs is szó megengedésről. Vegyük pl. ezt a két gondolatot: *megbánta tettét + bocsánatot kért*. Ha ezeket mint egyenrangú gondolatokat összekötjük az *is* kötőszóval, a kapcsolat ilyen lesz: *megbánta tettét (vagy meg is bánta tettét), bocsánatot is kért*. Az utóbbi mondat tehát nem annyit tesz, hogy mást is kért és bocsánatot is kért, hanem annyit, hogy (sit venia verbo) *bocsánatot-kért is* azonfölül, hogy *megbánta tettét*. Vegyük most ezeket a gondolatokat: *meg is bánta tettét, bocsánatot is kért, de nem felejtettem el a történeteket*; A két első nyilván megengedés a harmadik mondatához viszonyítva, — és íme: az *is* nem áll az ige után. Fejezzük bár ki megengedő kötőszókkal a megengedést, azért mondataink kölömben változatlanul maradhatnak: *bár meg is bánta tettét, bár bocsánatot is kért, de nem felejtettem el a történeteket*; vagy: *ha meg is bánta tettét, ha bocsánatot is kért, de . . .* Minthogy pedig a megengedés esetében . . . az *is*-sel kapcsolt fogalmak közül rendesen csak az egyik, a viszonyok szerint fontosabbik van kitéve, példánkból ilyen megengedés válik: *bár meg is bánta tettét, de nem felejtettem el a történeteket*; vagy: *ha bocsánatot is kért tőlem, de . . .* — Látjuk, hogy nyelvünkbeli egyéb

is-es mondatok hasonlósága egészen tiszta, törvényes alapot nyújtott arra, hogy a tőlünk védelmezett szórend az országnak nagy területein és innen legújabb irodalmunkban is lassanként befészkelte magát a megengedő mondatokba *is*” (i. h. 343—4). Bámulatosan világos fejtegetés!

Könnyű elképzelni, hogy Királyt, aki az imént még magas polcra létezett az írókat és újságírókat, hideg zuhanyként érthette Simonyi tanulmánya. Annál is inkább, mert ugyanebben az időben az esztergomi nyelvjárás egyik kutatója ilyen adatokat közölt az *is* szórendjével kapcsolatban: „*akár-hogy is* akartam vóna”; „*akár, ha könnyes szemmel is* níztem vóna utána”; „meg kő menteni, *ha életembe is* kerül” (Nyr. 9: 544).

Királyt mindez annyira megzavarja, hogy válaszában (Nyr. 9: 547—9) csak az előző cikkében foglaltakat ismétli. Közben vigyázatlanul ő is beleesik abba a „hibába”, amit másoknak fölrótt: „... mindamellett, hogy a Ny. olvasói és munkatársai között egyetlen egy sem akadt, ki ama cikkekre *csak* legkisebb *megjegyzést is* tett volna” (547). Király rossz néven veszi Simonyitól, hogy „erőnek erejével ki akarja deríteni, hogy a *ha el is jön*-féle szórendi barbarizmus a közbeszédből, az élő és fejlődő népnyelvből hatolt be az irodalomba” (548). Szerinte „valóságos könnyelműség, ha egy szaktudós csupa ellenmondási viselkedésként olyan állításra ragadtatja magát, melyet sem igazolni, sem bizonyítani nem képes” (uo.).

Simonyi önérzetesen válaszol az alaptalan vádaskodásra, és megállapítja, hogy „K. P. egyszerűen a tényeket tagadja, midőn a *ha nem is tanítja*-féle szórendre idézett adataimat semmibe veszi. Terjednek pedig ezek az adatok 1552-től Pázmányig és Brassaiig és Arany Jánosig, kiknek nyelvérzékük... nem tűrne meg holmi borzasztó germanizmust” (Nyr. 9: 550). Hivatkozik Szarvas Gáborra is, aki közölte, hogy Baja vidékén határozottan dívik ez a szórend.

Simonyi mindvégig szilárdan ragaszkodott álláspontjához, amit a nyelvi tények sokaságával tudott igazolni. Összefoglaló műveiben — „A magyar nyelv” (1889.), „Helyes magyarság” (1903) — is ugyanezzel a következetes felfogással találkozunk. Ha Simonyi józan megfontolása jutott volna uralomra, akkor a megengedő *is* regulázása már régen nem szerepelne a nyelvhelyességi kézikönyvekben.

A „Helyes magyarság” után soron következő kézikönyvek — Kelemen Béla: „Jó magyarság” (1910) és Balassa József: „Helyes magyarság” (1923) — lényegében elfogadták Simonyi megállapításait, a reális helyzet azonban egyik szerzőnél sem domborodik ki úgy, mint Simonyinál. Így az érdeklődő olvasók nem kaptak ezekből a könyvekből világos útbaigazítást. Kaphattak azonban rövidesen félreérthetetlen regulázásokat.

A 30-as évek nyelvhelyességi folyóirata, a Magyarosan már az 1. számban (1932) sorra keríti a megengedő *is*-t „A mai magyar stílus csúfságai” című cikkben. Sajó Sándor, a cikk írója, meglehetősen bőbeszédűen elmélkedik a szóban forgó témáról (Msan. 1: 46—8).

Sajó egyetlen szóval sem emlékezik meg Simonyi tanulmányáról, de összefoglaló megállapításáról sem. Mereven elítéli az *is* szócskának ige elé „tola-kodását” a *ha... is* kötőszós megengedő mondatokban. Kategorikusan kijelenti: „Az *is* helye az ige után van”. A *ha nem is*-féle szórend szerint csak a dunántúli nyelvjárás-terület egy részében otthonos. Arany Jánosra fordítva a szót, ezt írja: „... a *ha nem is*-féle szórend egyszeri eset Aranynál és inverziószerű költői szabadságnak [?] tekinthető. Hogy Arany nem szívelte az *is*-nek

az ige elé derűre-borúra való odatételét, mutatják utolsó éveiből való *Népdalok a kornak* c. tréfás versei: *Ha is* lopok, *ha is* nem, Elélek már, úgy hiszem. *Ha is* engem felültettél, Irányomban meghült lettél. — Mit akarhatott ezzel az erős torzítással mást utánozni, mint az elharapózó *ha nem is-t* (47–8).

Ez az eszmefuttatás nagyfokú tájékozatlanságról tanúskodik. Sajó szerint a *ha nem is* a Dunántúl egy részében otthonos, holott Arany azt írja: „e r d é l y i e s”. Ezt nem lett volna szabad figyelmen kívül hagyni, hiszen a két nyelvterület együttvéve igen tekintélyes, hát még ha hozzávesszük Simonyi adatait is, amikről Sajó mélyen hallgat, vagy nincs is róluk tudomása. Téved Sajó abban is, hogy a megrótt szórend egyszeri eset Aranynál, mert t ö b b s z ö r i s e l ő f o r d u l. Méginkább téved abban, hogy Arany az idézett versikével a *ha nem is-t* akarta kipellengérezni. Arany versikéjében egyszer sem szerepel a *nem is*, ugyanakkor háromszor a *ha is*. Ez azonban nem erős torzítás, hanem élő nyelvjárási forma, mint ahogy Joannovics és Simonyi tanulmányából is tudjuk. Ha Arany a *ha nem is-t* akarta volna kárhoztatni, akkor azt valószínűleg világosabban is tudtunkra adta volna, s nem kellett volna ilyen „erős torzításhoz” folyamodnia.

Sajó zárószavai is tájékozatlanságról árulkodnak: „A *ha nem is*-féle szórend az irodalmi nyelv szempontjából vidékiesség, s maradjon is annak. Az irodalom klasszikus szórendje: *ha nem látja is*” (48). — A *ha nem is* szórend Sajó korában már régesrég nem volt vidékiesség, hanem túlsúlyban levő irodalmi és köznyelvi változat. Ez azt mutatja, hogy a népnyelvi bázis a magyar nyelvterület túlnyomó részén éppen ezt a változatot erősítette és erősíti ma is. Sajó kívánsága azóta sem teljesült. Maga a Magyarosan szerkesztősége se vette komolyan a regulázást, ezt írván: „De bármiképp is gondolkozzunk a részletekről...” (6: 12).

Alig másfél évtized múlva Gyomlay Gyula a Magyar Nyelvben írt hosszabb cikket erről a kérdésről (34: 16–26). Csalódottan állapítja meg: „Még tősgyökeres magyar anyanyelvű írók sem mind érzik már [!], hogy az igekötő, vagy az ige hangsúlyos kiegészítője ilyen mondatokban az igével egy mondatszakaszt... alkot, s hogy az *is* az egész szólamot fejezi be, a tagadó mondatokban pedig az *is* nem a tagadó szó, hanem a hangsúlytalan ige után helyezendő el” (18).

Nem érzik! Gyomlaynak nem ötlik föl az a gondolat, hogy az évszázadok óta létező kétféle szórendnek az a változata vált immár országos jellegűvé, amelyet eddig ritkábban előforduló vidékiességnak minősítettek. Pedig cikkének bevezető részében maga is azt állítja, hogy megengedő mondatokban „száz eset közül több mint kilencvenben [!] valamennyi írónk rosszul helyezi el az *is* szócskát”. A fentiek szerint íróink több mint 90 százaléka nem tudja helyesen alkalmazni a magyar szórendet (de akkor miért ez lenne a „klasszikus” szórend?), tehát szinte valamennyi magyar író rosszul ír magyarul.

A megengedő *is* szórendjéről folyó vita eredményét annakidején a polémia első szakaszában Simonyi foglalta össze — az eltérő nézetek összeegyeztetésével — a „Helyes magyarság”-ban. — A fentebb tárgyalt időszak álláspontját Pintér Jenő szögezte le a „Magyar nyelvvédő könyv”-ben (1938): „*Ha* kötőszóval kezdődő mondatban [?!] az *is* szócskának az állítmány után a helye. — Helytelen: *Ha ki is kergetsz*. Helyes: *Ha kikergetsz is*. — Helytelen: *Ha nem is látta*. Helyes: *Ha nem látta is*” (22). Micsoda felszínes regulává degradálódott Simonyi ragyogó fejtegetése!

Azt gondolhatnánk, hogy a nyelv művelők az utóbbi évtizedekben bizonyára áttanulmányozták, továbbfejlesztették Simonyi kutatásait, sőt valószínűleg újabb adatokat gyűjtöttek, elsősorban íróktól, költőktől. Ez nagyon lényeges, mert az újabb kézikönyvek álláspontja szerint „a mire... a jó írók elegendő támasztékot adnak, vagy amit maguk is használnak, azt már kár üldözni, felesleges dolog helyteleníteni” (NyFK. 45). Ússük föl hát az egyik újabb keletű nyelvhelyességi könyvet, a Nyelv művelőt (1956), vajon tudunk-e okulni belőle?

A kézikönyv három helyen is (258, 271, 318) foglalkozik a problémával, és az alábbiakat adja tudunkra: „A szabály szerint az *is* az ilyen mondatokban mindig a teljes állítmány után áll” (258); „Megengedő mondatban az *is* kötőszónak ... az állítmány után a helye ... a klasszikus nyelvhelyességi szabály szerint ... így van jól: *ha nem érte is el*” (271). A „Nyelv művelő levelek” (1964) kiadvány is hasonló felfogásban tájékoztatja az érdeklődőket. Az idevonatkozó „levél” írója ekképpen világosítja föl az olvasót: A *ha nem is*-féle szórend „régén is, ma is, főleg egyik-másik nyelvjárásban előfordult és előfordul ... mégis azt kell mondanunk, hogy legjobb stilisztáink általában kerültek, s Arany János határozottan helytelenítette is” (245).

Az idézett nyelv művelő levél elejétől végig tévedésen alapszik, nem tájékoztatja, hanem félrevezeti az olvasót. Itt csak a fontosabbakra mutatok rá.

Arany János soha egyetlen szóval nem helytelenítette a *ha nem is*-féle szórendet! Úgy gondolom, hogy ennek eldöntésére maga Arany a legilletékesebb. Simonyi 1880-ban így ír ezzel kapcsolatban: „Már 1815-ben konstatálja e szórendet Horvát Ádám mint erdélyi nyelvszokást. ... És ... újra mint erdélyi nyelvszokást konstatálja 1879-ben Arany János, nem azért, hogy az ő mondatát mentesse, és nem hibás értesülés folytán, hanem azért, mert a szórend ismételve kiátkozták, és — mint szíves volt a napokban élő szóval tett kérdésemre fölvilágosítani — azért, mert erdélyi ismerőseitől mindig úgy hallotta” (Nyr. 9: 550). Arany János a polémia idején még élt, s ha bármilyen kifogása lett volna Simonyi magyarázata vagy határozott állásfoglalása ellen, bizonyára megtette volna észrevételeit, különösen akkor, amikor erre kifejezetten fölkérték. Arany nem élt a kiátkozott szórend elítélésének lehetőségével, holott lett volna rá módja. Tiltakozott viszont az idegenszerűség vádja ellen az „erdélyies” megjegyzéssel.

De Arany nemcsak közvetlenül a saját műveiben található példák, nemcsak írásban és élőszóval tett kijelentések révén tanúskodik arról, hogy ő maga nem helytelenítette a nyelvvédők által üldözött szórendet. Van a magyar irodalomnak egy olyan remekműve, amely ugyan nem Arany alkotása, de sok tekintetben Arany közreműködésének köszönheti végső formáját. Ez a mű „Az ember tragédiája”. Madách, akinek nyelvezetét sem az erdélyi, sem a dunántúli magyar nyelvterület jellegzetességei nem befolyásolták, két ízben is használja az erdélyiesnek, illetve dunántúliásnak minősített szórendet: „De hogyha a hálának csatja mind *Le is hullt* rólam, bár szabad levék” (3. szín); „Tégy bátran hát, és ne bánd, ha *A tömeg hálátlan is lesz*” (15. szín). Az első példa nem érinti magát Aranyt, mert a kéziratban ez áll: „Lehulla is, habár”, s csak a második kiadásban változtatta meg Madách a szöveget. Annyit azonban mindenképpen bizonyít, hogy ez a szórend már a XIX. század derekán nemcsak Erdélyben és a Dunántúlon, hanem másutt is el volt terjedve. A második példa azonban a kéziratban is így szerepel és Arany

semmilyen megjegyzést nem fűzött hozzá. Ha Arany kifogásolta volna ezt a szórendet, akkor valószínűleg javasolta volna a könnyűszerrel végrehajtható módosítást.

Én tehát Arany állásfoglalását illetően inkább hiszek Simonyinak, a kortársnak, és magának Arany Jánosnak, semmint a 30-as évek szemellenzős nyelvvédőinek. Csak sajnálni tudom, hogy az újabb kézikönyvek írói nem az eredeti forrásból merítették.

Téved a nyelvművelő levél írója abban is, hogy a kárhozott szórrend csak egyik-másik nyelvjárásban fordul elő, és az is tévedés, hogy legjobb stilisztáink kerültek. Az alábbiakban a példák seregével fogom bizonyítani ennek az állításnak az ellenkezőjét.

Irodalmi példák: Zrínyi Miklós: Kiért él szent lelke, ha teste *meg is* holt (SzigV. I. 5); Szerencse üvéle nem játszott, mint mással, Ha *ijeszteni is* akarja csapással (II. 48); Ha oroslány *anyád is* lett volna néked (Idillium. 16); De ha gyalogot találsz . . . mit csinálsz neki a lovassal? avagy ha csak *pikája is* leszen (Vitéz hadnagy); Ha több évig *meg is* marad a hadiszolgálatban (Török áfium). — Arany János: Tudja már a Pejko, ha *nem is* tanítja (TSz. III. 9); Ketté szakad ámbár, és ha könnyez *vért is* (V. 1); Ha mindjárt *térdig is* elkopik a lábam (VIII. 18); Bencze, gyerünk, *bár is* (XI. 44).¹ Madách Imre: De hogyha a hálának csatja mind *Le is* hullt rólam, bár szabad levék (Az ember tragédiája, 3); Tégy bátran hát, és ne bánd, ha A tömeg *hálátlan is* lesz (15). — Kossuth Lajos: Ha csak *fel is* tenném, hogy (Nyílt levél Deák Ferenchez); Franciaország, *bármilyen is* legyen kormányformája („Irataim” előszava). — Gyulai Pál: Bárha érte ezer *kín is* szaggatná szét (Nyr. 9: 340). — Szász Károly: Még ha *hiba is* volna prózában (Nyr. 1: 358); S mikor *szét is* űzi (Nyr. 9: 340); — Riedl Frigyes: Ha Verseghyn néha *meg is* látszik (Nyr. 9: 435); Ha tehát Verseghynek a fődologban *igaza is* van (444); — Mikszáth Kálmán: S ha *kedve is* jött néha (Jópal. VIII); — Ady Endre: Prévost sem merne erről írni, még ha *fiatalabb is* volna (Jóslások . . . 155); Még ha *meg is* maradnak magyaroknak (169). — Móricz Zsigmond: Akárhová is ment a fejedelem (Erdély. 1094); Ha a mai világban *nem is* bírnak hazatérni (1099); Akármilyen *nehéz is* volt a reformáció ideje (1190); S ha ez csak *meg is* moccan (1284). — Herczeg Ferenc: Ha *el is* érjük a pusztai asszonyt (Pogányok. 34); Ha *nem is* becsülte meg mindig (76); Ha harcban *különbeknek is* tartották magukat (92). — Kosztolányi Dezső: Aki anyanyelvét nem ismeri tüzetesen, az egy nyelvet se bírhat . . . ha mégannyi *nyelven is* gagyog (Nyelv és lélek. 138); Ha idegen nyelven társalgunk, *bármennyire is* otthonosak vagyunk benne (109); Még ha több *nyelvet is* beszél (102); Da ha a legizgatóbb pontra *nem is* adhatunk szabatos és kielégítő feleletet (143); Másrészt a tehetség, ha *ezerszer is* kalodába zárták (Ábécé. 55); Ha a lényegig *nem is* érhetünk el (104); Ha egyes árnyalatok tekintetében *nem is* tudunk megegyezni (192). — Karinthy Frigyes: *Akármit is* csinálnak (Capillária. 89); És ha szépséget *nem is* várok (90); Ha ízlésem és természetem *fel is* lázad ellene (123); Kimondom, kérem, ha *főbe is* lőnek érte (Az egész város . . . IV. 146); Ha *nem is* értem, de gyönyörű (282). — Szabó Dezső: De ha *nem is* lett volna így (Az elsodort falu. Előszó a 2. kiad.). — Tamási Áron: Ha egyébképpen *nem is* voltam vezér már (Ábel a rengetegben.

¹ A kézirat elküldése után bukkantam rá Arany János válogatott prózai munkáiban (1968.) erre az adatra: „Ha asszonyaikat *nem is* tekinték istennőkül” (Régi dán balladák, 502).

80). — Zilahy Lajos: Ha néha fent a lakásban *egyedül is* hagytak bennünket (Halálos tavasz. 63). — Nyíró József: Meg kell törnie ezt az embert, ha *ízekre is* szedeti szét (Mádéfalvi vesz. 401); Mielőtt *bármit is* cselekednél (412). — Krúdy Gyula: Ha *el is* üldöznék a kevésszámú Jagellókat (Három király. 27). — Szabédi László: Ilyenformán ez a könyv, ha *nem is* pótolhatja a . . . szótárt (A magyar nyelv őstört. 8). — Veres Péter: Ha *nem is* szaporodnak, de megállnak a lábukon (Húsz év. 246); S ha *ki is* bírják . . . a tüdővész-rohamot (38); És ha *nem is* egyenesedtek fel (Pályamunkások. Válműv. 1045). — Németh László: Hogyha már az új Vásárhely leírását *le is* mondtam (Sajkódi esték. 369); Ha *nem is* adok igazat e . . . józanságnak (Lányaim, 38); Vagy ha *el is* halványodtak (uo.); Ha a stréberségtől *nem is* egészen mentesek ezek a rajongások (224); De ha e felnőtt hölgyekről . . . *nem is* merek írni többé (257). — Illyés Gyula: Vagy ha csak egy *darabot is* akarna belőle (Ingeny lakoma. I. 166). — Tabi László: *Akárhogyan is* esett a dolog (Színen java. I, 529); Szeretem a kutyákat, ha *nem is* vagyok a bolondjuk (544); S nekem szegezett kérdésekre, tegye fel azokat *bárki is* (559). — Pogány Frigyes: Ha szobrászati szempontból bizonyos *megalkuvást is* jelent (Szobrászat és festészet. 98); S ha a fríz ritmikája a távlatban már-már *össze is* olvad (134); Egy-egy szóban — bármily *tiszán is* cseng (163); S ha a tengely *nem is* haladhat törés . . . nélkül (388). — Dömötör Tekla: *Akárhogy is* áll a helyzet (A népszokások. 54); Ha eredetileg *nem is* volt nálunk népi gyökere (164). — Kolozsvári Grandpierre Emil: Jókai egy világot teremtett, mely . . . ha *nem is* a létező világok legjobbika (Élet és irod. 1975. 7. sz.); A filológia műszereivel, ha *nem is* teljesen eredménytelen, de bajos behatolni művükbe (uo.). — Fekete Sándor: Még ha *nem is* hagyhatjuk figyelmen kívül azokat a legújabb kutatásokat (Petőfi Sándor életrajza. I, 12). — Granasztói Pál: Nem tudom hibáztatni . . . a magasházakat, ha *nem is* mindegyik a kedvemre való („Budapest”, 1974. 10. sz.); Továbbélését látni, ha *nem is* egy és *nem is* kis probléma jár ezzel (uo.). — Hernádi Sándor: Még ha mondani *nem is* így mondaná a kritikusunk („Kritika”, 1975. 1. sz.). — Köpeczi Béla: *Bármennyire is* megőrizte ez a parlamentarizmus bizonyos maradványait („Valóság”, 1975. 3. sz.); Ha vele már *nem is* folytathatjuk az eszmecserét (uo.). — Szűcs Jenő: Ha *meg is* akadt a szeme itt is, ott is holmi kuriózumokon („Valóság”, 1974. 8. sz.). — Szij Rezső: Még ha a múzeológus gőg . . . sok esetben *nem is* vesz róluk tudomást (Élet és irod. 1974. 38. sz.). — Maros Dénes: *Bármennyire is* megértem a macskájuknak ízes falatért esdeklő hölgyeket („Népszabadság”, 1975. jan. 12). — Mesterházi Lajos: Ha talán ez ma már *nem is* olyan vitathatatlan axióma (Élet és Irod. 1975. 8. sz.).

Nyelvészek től származó példák: Hunfalvy Pál: Ha olykor-olykor némi pör *meg is* háborítja a házi békességet (Nyr. 1: 206). — Szarvas Gábor: Sorai, noha itt-ott *fel is* vannak népies szólásokkal tarka-barkázva (Nyr. 3: 418); Ha több rokon nyelv *nem is* szolgáltat támogató adatokat (Mlgeid. XIV); Ha *kétségbe is* vonjuk egyik-másik közmondás csalhatatlanságát (Nyr. 2: 395). — Simonyi Zsigmond: *Bármennyire is* egyetértene a fönt idézett nyelvészek (Nyr. 9: 341); Változni fog, ha *nem is* oly nagy mértékben . . . a nyelvnek hangzása és eszejárása is (A magyar nyelv. I, 123). — Király Pál: Egyetlen egy sem akadt, ki ama cikkekre csak legkisebb *megjegyzést is* tett volna (Nyr. 9: 547). — Munkácsi Bernát: Ha *nem is* jelölhetünk ki önálló helyet a csángók különböző nyelvének (Nyr. 9: 446). — Kelemen Béla: Még ha nyomdai nehézségek *nem is* szólnának bele (Nyr. 53: 110). — Zsirai Miklós:

Ha csak *fele is* igaz annak (Finnugor rokonságunk. 435). — Pais Dezső De akárhogy is áll ilyen tekintetben a dolog (IrNyDolg. 13). — Mészöly Gedeon: Megbántanám, ha valakitől még *kérdezni is* merném (Nyr. 75: 254). — Szabó T. Attila: De *bárki is* legyen e feladatra vállalkozó (Nyelv és múlt. III. 357); Elkerülhető az a veszély, hogy *bárki is* ... általánosításokba essen (207); Ha ebben a tekintetben *bizonytalanságban is* vagyunk (276); Ha térszűke miatt itt *nem is* térünk ki rá (424); Ha ... a szabályos hangtani megfelelés a közös származás *elfogadására is* ösztökél (425). — Bárczi Géza: Ha közben nem egy *hibát is* követtek el a nyelv szelleme ellen (A magyar nyelv életrajza. 340—1); Mégis az ingadozás, ha eleinte *nem is* éppen nagy mértékű (274); Ha általában ítélete *nem is* elmarasztaló (MNy. 49: 117); *Bármennyire is* óhajtható (127); Idegen eredetű képző esetében azonban ez a jelenség, ha *nem is* éppen gyakori (MNy. 55: 171). — Hock Rezső: Ennek szükségessége, ha magyar köznyelvünk érdekein kívül mást *nem is* tartunk szem előtt, reális (Újvidéki „Magyar Szó”, 1975. jan. 4.). — Lakó György: Ha ... Sajnovics útját *nem is* hasonlíthatjuk Reguly Antal vagy Pápay József ... utazásaihoz (MNy. 55: 312); De ha *nem is* lenne Sajnovics Demonstratiójának más jelentősége (313); Noha *nem is* kell szégyenkezünk azon rokonsági kapcsolatok miatt (314). — Kálmán Béla: Ha most egy kicsit *furcsának is* tetszik ez a szemlélet (MNy. 61: 168). — Fischer Sándor: Bármilyen kedvezőtlen *képet is* festettem beszédműveltségünk jelenlegi állásáról (AnyMűv. 49). — Mikesy Sándor: Ha ... tüzetesebb vizsgálódás hiányában *nem is* tudjuk megmondani (Nyr. 77: 247). — Szende Aladár: Ha *nem is* szántszándékkal beszélünk hamisan (MNyTK. 40. sz. 6); Ha *nem is* áll tanító a hívó előtt (20); És ha *meg is* tanult már olvasni (24). — Benkő Loránd: Ha több vonatkozásban *nem is* hatott az újdonság erejével (FelvIr. 19); Még ha ezt egyesek ... *nem is* hajlandók észrevenni (uo.); Ha ... bizonyos esetekben az idegen ... befolyásolás tényét *nem is* lehet eltagadni (233); Még ha egyes részleteiben *nem is* mindig fogadhatjuk el teljesen mérvadónak (238); E két „típus”, ha vizsgált korunk néhány évtizede alatt erősen *meg is* fogyatkozott (239); Ha egyik-másik résztvevő *nem is* tartotta magát grammatikusnak (254); Noha az itt felmerülő tényezők tüzetes taglalásáról ... *le is* kell mondanom (269); Bár ... az egykori nyelvszemléletben az irodalmi nyelvi előzmények észlelése ... *háttérbe is* szorult (294). — Deme László: Ám a nyelv — *bármennyire is* a beszédből fejlődött ki (Az általános nyelvészet alapjai. 66); Fejlődésünk mai fokán aligha vitathatja *bárki is* (NyFK. 29); Ha *nem is* azt célozza (Nyr. 75: 40). — Lőrincze Lajos: *Akárhogy is* van írva (Nyr. 76: 437); Ha ez még *nem is* teljesen egységes (Nyr. 75: 92); Ha *nem is* így nevezik (93); S ha ezeket a szavakat „*módjával*” *is* használjuk (Nyelv és élet. 29—30) — Soltész Katalin: Ha *nem is* ismer grammatikai neveket (Nyr. 75: 202); Ha még ma *nem is* tekinthető az alapszókinés részének (uo.). — Péter László: Ha *nem is* választható el az előbbtől (Nyr. 77: 251); Ha ... *ki is* felejtette bibliográfiájából (uo.); Mert ha *így is* válik majd közkinccsé (uo.). — Szathmári István: Ha egy kissé eufemisztikusnak, *megszépitettnek is* tartjuk (NytudÉrt. 83. sz. 26); Ha nagyobb hatásáról *nem is* tudunk (Régi nyelvtanaink. 63); Ha ezek tartalmát mindjárt *meg is* vetette (117); Ha ... életkörülményein kívül *tekintetbe is* vesszük (240). — Imre Samu: Ha *nem is* szolgál minden tekintetben mentségül (A mai magyar nyelvjárások. 15); Efféle hangok valóban hallhatók, ha jelentkezésük *nem is* olyan ... következetes (16). — Fábíán Pál: S ha az idegen szó használatát ... *nem is* tartjuk hibának (Szónokok, előadók ... 100); *Akármennyire is* tiltakozik ellene most az ízlésünk (NyFK. 50).

— Szabó Zoltán: Ha korábban a díszítő . . . szándék néha *meg is* zavarta (Kis magyar stílustörténet. 294); *Akárhogy is* szemléljük a stílustörténetet (9). — Károly Sándor: Még ha kezdetben a Chomsky által kevésbé értékelt . . . *eljárással is* történik (MNY. 67: 277). — Rácz Endre: Ha *nem is* fűzi össze őket kötőszó (MNY. 67: 294); S noha ezt az utaló szerepet talán *nem is* vitathatjuk el tőle (Nyr. 98: 291). — Grétsy László: Ha akár az említett, akár egyéb szempontok alapján *fel is* tesszük (MNY. 53: 497). — Szépe György: *Akárhogy is* volt a dolog (NytudÉrt. 83. sz. 588); Ha ez a megfelelés *így is* volna (589). — Bán Ervin: Fölvívjuk tanítványaink figyelmét, ha *nem is* magyarázatjuk (MNY. 62: 344). — Radó György: S ha *nem is* nyúlok ebbe a darázsfaszekbe (Nyelvrokonaink között. 185).

S a j t ó : A vadászok *akármennyire is* ittasak voltak (Az újvidéki Magyar Szó); De még ha *el is* mentem volna (uo.); Ha *nem is* hozzák meg a békét (uo.); Nem bánom én, *akárhová is* tesznek (uo.); Ha a zentai határban nábobok *nem is* voltak (uo.); A hódítók . . . ha *sóval is* hintették be a legyőzött ellenség fővárosának felszántott földjét (Népszabadság); Ez az ipar kézműipar, még ha rabszolgákkal dolgozó üzem *keretében is* folyik (Valóság); Ha a követelményeket *nem is* kell különösebben megszorítani (Magyar Nemzet); Ha *rá is* akadsz ilyen mesterre (Magyar Hírlap); Ettől ugyan óvakodtunk, ha *nem is* volt különösen ideges az állat (Élet és Tudomány); Ha *nem is* voltam a mezei munkák példás művelője (Élet és Irod.); S ha ez pillanatokon belül *meg is* szűnik (Élet és Irodalom); stb. stb.

N é p n y e l v : Nem átam vóna meg felelet nekű, *akárhogy is* akartam vóna (Nyr. 9: 544); Ha *ki is* kergetem, mégis visszagyön (Nyr. 21: 560); Nem bánom, ha *meg is* harakszik (SzhSz. I. 416); Ha két olyan messze es van . . . odaérünk estére (NyF. 75: 34); Nem bánom, ha *agyon is* üti (Nyr. 12: 263); Szeretnek, ha *nem is* járok utánok (NépkGy. 3: 141); Ha *nem is* eszi meg, de legalább ne fitymálja (Nyr. 28: 371); Mégkeresem a lántestvérejmét . . . *akárhól is* (Jugoszláviai magyar népmesék. 59); Ha az *életembe is* kerül, visszahozom (71); Most mán *nem is* bánom, ha *meg is* virrad (85); Mindön fnyösödik, ha *el is* alszik a tűz (91); *Akárhogy is* pörötek (141); *Akármi is* történjön (156); *Akármennyit is* éttek (260); stb.

*

Ha a fenti példákat mérlegre tesszük, a következő tanulságokat szűrhetjük le:

Nyelvünkben legalább 400 év óta él és használatos napjainkig a *ha nem is* típusú szórend megengedő mondatokban. Ennek a szórendnek az a sajátossága, hogy az *is* nem az igei állítmányhoz simul, hanem a tagadószóhoz, az igekötőhöz, vagy valamilyen kiemelt szóhoz.

Megtaláljuk ezt a szórendet Zrínyinél, Pázmánynál, később Arany Jánosnál, majd a XIX. század végétől fogva minden költőnél és írónál. Az idézett példák határozottan cáfolják a nyelvhelyességi írásoknak azt az állítását, hogy „legjobb stilisztáink általában kerülték” a tárgyalt szórendet. A fentiekben tagadhatatlanul kiváló stilisztákat sorakoztattam föl, főképpen prózaírókat, akiket semmiféle „rímkényszer” nem befolyásolhatott.

Használják a hibáztatott szórendet nyelvészeink, nyelvművelőink is a múlt század végétől egészen napjainkig. Ráadásul meglepően szép számmal. Vannak, akik kedvelt kifejezésmódként igen gyakran alkalmazzák. A z o k a nyelvészek is önfeledten élnek vele, akik a nyelv-

helyességi hibák közé sorolják. Tény: A magyar nyelvészgárda színe-java nem vesz tudomást erről a reguláról, vagy nem is akar tudomást venni róla. A példák önmagukért beszélnek.

Megszokott nyelvi formaként alkalmazzák a *ha nem is*-féle szórendet — adataink erre mutatnak — az egész magyar nyelvterületen, köznyelvben és népnyelvben egyaránt. A gyakran emlegetett Erdély és Dunántúl mellé jogosan sorolhatjuk a példák alapján ezeket a vidékeket és városokat is: Tiszavidék, Szabolcs, Szatmár, Esztergom, Mátravidék, Szabadka, Újvidék, Drávaköz, Muraköz, Debrecen. Ide vehetjük Budapestet és a Duna – Tisza között is.

Országszerte énekelte régebben, énekl ma is mindenki ezt a dalt: „Nem bánom én, *akármit is* beszélnek, Fülelem mellett engedem el a szélnek.” Soha senkinek sehol esze ágába se jutott volna megütközni ezen a szórenden, vagy akár tudat alatt is azt gondolni, hogy most valamilyen kivételes szórendet használ. De ugyanígy áll ennek az ellenkezője is. Országszerte mindenki énekelte ezt is: „*Ha megversz is*, imádlak én.” Soha senkinek sehol eszébe nem jutott volna ezen a szórenden is megütközni.

De ez egészen természetes is. Ha minden esetleges szubjektív tényezőt kikapcsolunk, akkor nem tehetünk mást, mint egyenrangú „ikertestvéként” kezeljük a kétféle szórendet, hiszen maga a nyelv természete is erre kényszerít bennünket. Ha ugyanis a bővítmény nélküli állító (nem tagadó) megengedő mondatban egyszerű (ígeköti nélküli) igét használunk, akkor az *is* kötőszó kényszerítőleg csak az igei állítmány után kerülhet. Például: *Ha látom is*. Ha viszont a tagadó mondatból az igei állítmány valamilyen oknál fogva hiányzik — márpedig ez rendkívül gyakori — akkor ugyancsak kényszerítőleg, csakis a másik szórend képzelhető el. Például: „Vannak jelöletlen összetételeink, *ha nem is határozósak*, vannak határozós összetételeink, *ha nem is jelöletlenek*” (Deme László: MNy. 49: 146). Ez a körülmény is egyik oka lehet annak, hogy adott esetben az egész magyarság nyelvérzéke szerint mind a két szórend egyformán helyes.

Az a szabály, amelyet az utóbbi évtizedekben a nyelvhelyességi kézikönyvek a megengedő mondat szórendjéről megfogalmaztak, ellentmond a nyelvűvelés legfőbb elveinek. Nem hajlandó figyelembe venni, hogy a kárhoztatott szórend eredete századokra nyúlik vissza; hogy írónk túlnyomó többsége legalább 100 éve többnyire ezt a szórendet használja; hogy nyelvészeink nagy része is régóta minden aggályoskodás nélkül él ezzel a szórenddel; hogy a köznyelvben és a népnyelvben ez a szórend az egész magyar nyelvterületen el van terjedve.

Örömmel tapasztalhatjuk, hogy a nyelvészek közül egyre többen sürgetik a tények és a soha be nem bizonyított fikciók szembeállítását. A magyar nyelvtudomány és nyelvűvelés mérhetetlen hasznát látná annak, ha mielőbb céltudatosan és rendszeresen hozzáfoghatnánk ehhez a munkához.

Szepesy Gyula

Néhány szó külön- és egybeírásáról

Közismert dolog, hogy a szóösszetételek és szókapcsolatok megkülönböztetését, erősen megnehezíti új meg új szóösszetételek keletkezése. Sokszor igen nehéz vagy nem is lehet egyértelműen eldönteni: nyelvtanilag mi szóösszetétel, mi szókapcsolat. Ez az állandó mozgás, változás gyakran bizonytalanságot okoz a külön- és az egybeírásban.

Az általam most vizsgált szavak egy része megtalálható „A magyar helyesírás szabályai”-ban, illetőleg a „Helyesírási tanácsadó szótár”-ban, de a kiadásuk óta eltelt idő folyamán valamilyen okból a gyakorlatban megváltozott vagy éppen változás alatt van az illető szavak írásmódja.

Olyan esetekről lesz itt szó, amelyeket az élet, a mindennapi írásgyakorlat már többnyire szentesített, s amelyeket sem az 1954-i helyesírási szabályzat, sem a HTSz. alkotói annak idején nem láthattak előre. Az ilyen szavak, szóalakok miatt kell majd a 11. kiadás szójegyzékét átdolgozni. Bizonyára szükség lesz néhány szabály kiegészítésére, sőt újabb szabályok alkotására is, pl. a foglalkozásnevek írásának szabályozására stb. Ezek a majdani kiegészítések természetesen következnek helyesírási rendszerünk szelleméből.

Nézzük meg először a *továbbtanul* szót. Ezt az érvényben levő helyesírási szabályzat két szóba írja: *tovább tanul*. Nyilván azért, mert ebben a szókapcsolatnak tartott kifejezésben a *tovább* szót határozószónak tekintik. Ebben az esetben a szabály alkotói arra gondolhattak, s azt a HTSz.-ban le is írják a *tovább* címszó alatt, hogy a *tovább*, ha térbeliséget fejez ki, igeikötő, ha időbeliséget jelent határozószó. (Itt arról nem szólnak, hogy a *tovább* határozószónak van térbeli jelentése is: tovább vagy távolabbi helyre, pl. „Tovább ment, mint kellett volna”). A példából kiderül, hogy határozószóként mindig különírják az igtől, amikor meg igeikötői szerepű, s közvetlenül saját igéje vagy igeneve előtt áll, egybeírják az igével, illetőleg igenévvel. De vajon helyes-e minden esetben ez a megkülönböztetés, nincs-e olyan eset, amikor a határozószói (időbeli vagy térbeli) és az igeikötői (csak térbeli) funkció egyszerre érvényesül?

Az 1955-ben megjelent NytÉrt. 9. számának 14. oldalán még úgy vélekednek a helyesírás egyes szakemberei, hogy a vázolt egyenetlenség megszüntetésére a *továbbsi*et *továbbhalad* stb. szavakat, a *tovább tanul*, *tovább fejleszt* stb. alakulatokhoz hasonlóan, külön kellene írni. Úgy gondolom, fordítva célszerűbb eljárni: a *továbbhalad* szóhoz hasonlóan írhatnánk a *továbbtanul* kifejezést is, mivel ez már nem szókapcsolatnak, hanem szóösszetételnek tekinthető. Nem vagyok egyedül ezzel a szemlélettel. „A magyar értelmező kéziszótár” 1990. lapján ezt láthatjuk a *tovább* címszó alatt: *~tanul*, ez pedig egybeírást jelent.

Hogy mennyire összemosódik egy-egy összetett szóban az idő- és a térbeliség, jól szemlélteti az említett szótár *továbbhalad* címszava, amelynek egyik jelentése az, hogy valaki a munkában előbbre jut. Azt hiszem, erre nem lehet azt mondani, hogy itt a *tovább* csupán térbeliséget jelentene. Ez a helyzet a *továbbtanul* igével is. Azt nevezi meg, hogy egy korábban időben és térben megkezdett cselekvést folytatnak. Ebben az összetett szóban a *tovább* kifejezés határozószó és igeikötő egyszerre, de itt az igeikötői funkció jobban érvényesül. A *továbbtanul* alakra visszahat a *továbbtanulás* képzett főnév, ez is segíti az egybeírás terjedését. A társadalmi hatás következtében létrejött a pedagógiai műszó: *továbbtanul* (‘főiskolán, egyetemen folytatja tanulmányait’). Alkalmi használatban, más jelentésben természetesen nem írjuk egybe a *tovább tanul* kapcsolatot. Pl.: „Károly hívja moziba a magyart tanuló Zsófiát, de a leány nem megy, hanem *tovább tanul*.” Láthatjuk, hogy a *tovább* előtagot a szókapcsolatokban különírjuk. Pl. ebben a mondatban: „Istvánt helytel kinnálják, de nem ül le, hanem állva marad, azaz *tovább áll*.” Ebben a helyzetben a *tovább* csak időhatározószó, ezért külön kell írni. Egészen más szerepű itt: „A völgyény az esküvő napján *továbbállt*.” (= Megszökött.) Itt nyilvánvaló az igeikötői funkció.

Az *előre gyártott elem* kifejezés nem található sem „A magyar helyesírás szabályai”-ban, sem a „Helyesírási tanácsadó szótár”-ban, de megvan bennük az *előre gyártott alkatrész* szókapcsolat. Az *előre* szót akkor szoktuk egybeírni saját igéjével vagy igenevével, ha irányt jelöl. A „Helyesírási tanácsadó szótár”-ban ilyen példákat láthatunk: *előredűl*,

előrebukik, előrecsúszik, előremegy, illetve: előre érezte, előre fizet, előre megfogalmaz, előre nem látott stb.

Az *előrehalad* szóban igekötőnek tekintjük az *előre* előtagot, és az alábbi jelentéseit ismerjük: 1. 'folytatja az előbbre menést, tehát a haladást', 2. 'előrehalad az idő, vagyis múlik', 2. 'előbbre jut a fejlődésben, a munkában vagy valamely pályán'. 4. 'valami a céljához, a megvalósulásához közelebb jut'.

Pl.: „*Előrehaladt* a mezőgazdasági termények berakarítása.”

Ezekből a példákból is kitűnik, hogy az irányjelölés nem mindig valóságos, hanem lehet képletes, mint pl. a 2., 3. és 4. pontokban. Ezekben nagyon is sok időszerűség rejlik, mégis érezzük az 'előrehalad az idő', az 'óra mutatója előbbre megy' szemléletet. Az *előre gyártott elem* kifejezésben nincs térszerűség, mégis mint építőipari műszót a szaknyelvben hagyományosan egybeírják: *előregyártott* (elem), mert jelentéstöbbletet éreznek benne. A gyakori egymásmellettség, az egy hangsúly alá tartozás összetartja a két szót az említett értelemben, ezenkívül ide is visszahat a képzők összerántó ereje az ilyen szavakból: *előregyártás* stb. Mégis úgy vélem, jó lenne az *előre* időt vagy térbeliséget kifejező határozószó és a térbeliséget kifejező *előre* igekötő között úgy is különbséget tenni, hogy az előbbit különírnák a mellette álló igétől vagy igenévtől, az igekötői szerepűt (ha közvetlenül a saját igéje vagy igeneve előtt áll) pedig egybeírnánk az ilyen utótaggal. Pl. a következő mondatokban az *előre* határozószó: „Előre megérezte a bajt”; „Előre küldte a fiút, nem hátra.” — De a következő mondatokban már igekötő az *előre*: „Hátulról a fiút *előreküldte*”; „*Előrebukott* a csúszós úton”; „Az ellenség *előrenyomult*”. Stb. Tehát az *előre gyártott elem* írásmód a kívánatos.

A *szabadszombat* összetett főnevünket hiába keressük „A magyar helyesírás szabályai”-ban vagy a „Helyesírási tanácsadó szótár”-ban, nem leljük meg. Ez természetes, mivel az említett szó mint üzemi, vállalati élettel kapcsolatos műszó nem régi keletű.

A *szabad* előtag itt melléknév, s jelentésváltozatai, árnyalatai közül a *szombat* főnévi utótaggal együtt olyan munkaszüneti napot jelent, amikor nem kell munkába menni a dolgozóknak, mert vagy kevesebb a heti munkaidő hat napnál, vagy a szombati munkaidőt a hét más napjain dolgozzák le.

A *szabadszombat* kifejezés megtalálható a „Magyar értelmező kéziszótár”-ban két szóba írva. A szótár szerkesztői még bizonyára nem érezték egységes, összeforrott szónak ezt az alakulatot. Ma azonban már bátran tekinthetjük a *szabadszombat* főnevünket ugyanolyan nyelvtani formának, mint a *szabadnap*-ot. Ezt azért írjuk egybe, mert már régebben összetétellé vált a *szabad* melléknévi előtag és a *nap* főnévi utótag. Éppen ilyen törvényszerűség következtében válik, illetőleg vált szóösszetétellő a *szabadszombat* kifejezésünk.¹ Ha írásban is jelöljük a társadalmi élet fejlődése révén létrejött fogalmi változást, azt, hogy a *szabad* melléknév az alkalmi jelzői szerepen kívül állandósult jelzős szóösszetétel előtagja is lehet, csökkentjük a bizonytalanságot az amúgy is bonyolult külön- és egybeírás tekintetében.

Természetesen van *szabad szombat* szókapcsolatunk is (különírva). Pl. „A jövő héten lesz egy *szabad szombatom*” = egy olyan napom, amikor ráérek, éppen nincs semmi dolgom. De más ez: „Páros hétről páratlanra tették a *szabadszombatom*.”

A MTA Helyesírási Bizottsága részletesen kidolgozta az -ó, -ő képzős melléknévi igenévi jelzőknek a jelzett szóval való külön- és egybeírását. (Lásd a Helyesírási és tipográfiai tanácsadó 1971. évi kiadását: 57–60.) A példaszók között nem szerepel a *forgómozgás* műszó, de a „Helyesírási tanácsadó szótár”-ban különírva megtalálhatjuk.

¹ Hasonló folyamat ment végbe a *szabad idő*, illetve a *szabadidő*-ben is. (Vö. Fábíán Pál: Szabad idő vagy szabadidő? Magyar Hírlap 8. évf. 224. szám.)

A *forgómozgás* rotációs mozgás, a merev testeknek olyan mozgása, amelyet egy \pm vonatkoztatási pontjához tartozó a szögsebességvektorral lehet jellemezni. A *forgómozgás* tehát mozgásfajta, s hasonló nyelvtani forma, mint a *forgóajtó*, *forgócsont*, *forgódaru*, *forgódob*, *forgóhíd*, *forgókapu*, *forgópisztoly*, *forgószárny* stb. A *forgóajtó* nem akár-milyen ajtó, hanem egy ajtófajta. A *forgószárny*, 'rotor, a forgószárnyas repülőgépekhez felhajtóerőt termelő szerkezet', és így tovább.

Ezekben az összetételekben a *forgó* szó elvesztette ugyan eredeti jelentését, s forgásra vagy forgáshoz hasonló mozgásra való képességet, alkalmasságot fejez ki, a *forgómozgás* viszont nem forgásra való, ill. alkalmas mozgás, mégis jelentéstöbblete van az alkalmi *forgó mozgáshoz* viszonyítva. A *forgómozgást* mint műszót megtalálhatjuk egybeírva A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályaiban. A Helyesírási Bizottság elfogadta ezt a kettősséget.

A felhozott példák is mutatják, hogy jelentéstömbösödés hatására, az értelmi különbségek megkülönböztetésére az igenévi jelző gyakran összeforr jelzett szavával. Tanácsolom, hogy az említett szótárban az alkalmi jelzői szerepű *forgó mozgás* mellé, pl. a táncos a parkettán *forgó mozgást* végez, alkalomadtán vegyük fel a *forgómozgás* műszót is, továbbá a *lapos reszelő* után a *laposreszelő* (= reszelőfajta) írásformát is. Így nem volna ellentét a *laposfogó* és a *lapos reszelő* itásmód között. Ezt az ellentétet „A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai” már megszüntette azzal, hogy egybeírja a *laposreszelő* szót.

Plaszkony László

Valószínűleg, hogy ...?

Az utóbbi időben egyre gyakrabban hallunk a címhez hasonló fordulatokat, mondatszerkesztéseket: *Valószínűleg, hogy sikerül. Nyilván, hogy igaza van. Kétségkívül, hogy nehéz a helyzet. Természetesen, hogy nem tudhatta.*

Ha csupán ösztönös nyelvérzékünkre támaszkodunk, akkor is meg tudjuk alkotni a fenti mondatok helyes megfelelőjét. Nem is egy, hanem többféle jó változat lehetséges. Megtarthatjuk az összetett mondatos (*hogy* kötőszós) szerkesztést: *Valószínű, hogy sikerül. Nyilvánvaló, hogy igaza van. Kétségtelen, hogy nehéz a helyzet. Természetes, hogy nem tudhatta.*

Ha viszont ahhoz a megoldáshoz ragaszkodunk, hogy e szavak ne melléknévként, hanem módosító szóként, illetve határozószóként szerepeljenek, akkor bele kell építenünk őket egy állítmánnyal rendelkező mondatba: *Valószínűleg sikerül. Nyilván igaza van. Kétségkívül nehéz a helyzet. Természetesen nem tudhatta ...*

De miért helytelenek a hibáztatott fordulatok? A *Valószínűleg, hogy sikerül* összetett mondatnak látszik, erre mutat a *hogy* kötőszó. Csakhogy a *valószínűleg, nyilván, kétségkívül, természetesen* módosítószók és határozószók nem lehetnek állítmányok, nem alkothatnak önmagukban főmondatot, nem függhet tőlük semmiféle mellékmondat. Figyeljük meg, hogy rá sem tudunk kérdezni a mellékmondatra (*Mi valószínűleg?* Ilyen kérdés nincs), s ki sem tehetjük a főmondatban a mellékmondatra utaló rámutató szót (*Az valószínűleg, hogy ...* ilyen mondat sincs). Ha a mellékmondatos szerkesztést meg akarjuk tartani, akkor ezeket a módosító és határozószókat melléknévvé kell alakítanunk. A melléknév ugyanis már lehet állítmány s függhet tőle — a jelen esetben alanyi — mellékmondat: *Biztos (az), hogy sikerül. Jó (az), hogy itt vagy.* Így és ezért helyes tehát a *Valószínű, Nyilvánvaló, Kétségtelen, hogy* kezdetű mondat is.

Mi lehet az oka az új, hibás fordulatok létrejöttének? Egyrészt éppen a fenti két helyes szerkezet párhuzamos egymás mellett éléséből adódható keveredés. Másrészt azonban közrejátszhatott az is, hogy ezekben a határozószókból többnyire már módosító szókká lett szavakban már elhomályosultak a szó elemei. A *valószínűleg* alapszava él, de nem eleven a *-leg* toldalék, a *nyilván* jelentéstanilag vált elemezhetetlenné, s a *kétségkívül*-ben is csak a tudatos elemzés ismeri fel a 'kétség nélkül' jelentést. Világosan tagolható szók ritkán s nyilván analogikus hatásra szoktak hasonló szerkezetekben jelentkezni. De nem mondják: *Biztosan, hogy sikerül, Igazán, hogy elmegyek a Biztosan sikerül, Igazán elmegyek* helyett.

Összefoglalva tehát: a hibás szerkezetekben felsorolt szavakat olyan főmondat állítmányaként, melytől *hogy* kötőszós mellékmondat függ, csakis melléknévi formájukban használhatjuk. Határozószói, módosító szói alakjukat a mondatba kell beépítenünk. (Ezek csupán kérdésre adott válaszban állhatnak önállóan: *Elmégy? Valószínűleg*. De természetesen ezek mellé is odaértődik az előző kérdés állítmánya.)

Mai nyelvérzékünk s jelenlegi nyelvhelyességi kódexünk szerint tartottuk hibásnak a szóban forgó példákat. De a nyelvtörténésznek fel kell figyelnie arra, hogy olyasfajta változás van itt kezdődőben, amit nyelvünk történetében már tapasztalhattunk: módhatározó-ragos alakok egy idő után elvesztették határozói jellegüket, s melléknévvé váltak. A *-talan*, *-telen* fosztóképzőről, illetve a vele képzett szavakról van szó. E képző végén az *-n* eredetileg módhatározó rag volt. A nyelvjárási *mesztélláb* vagy a 'sótlan' jelentésű ugyancsak nyelvjárási *sajtal* még az *n* nélküli alakokat őrzik. Azt pedig, hogy az *-n* valóban határozórag volt, mindannyian érezhetjük például a *hirtelen* határozószóban: *Hirtelen megfájult a fejem*. S ugyanez a szavunk alkalmas arra is, hogy a szófajváltást elősegítő kettős szerepet is illusztrálhassuk. A *Hirtelen szél támadt* mondatban a *hirtelen* határozó (hogyan támadt?) vagy melléknév (milyen szél?) egyaránt lehet. Ma sem hangzanak idegenül fülünknek az ilyenféle mondatok, melyekben a fosztóképző az eredeti határozói funkcióban szerepel: *Örömtelen telnek napjai, Váratlan jött vendég, Hasztalan próbálkozik, Akaratlan is megelőzte*. Mégis általánosabb az *-ul*, *-ül* módhatározó raggal megtöltött forma: *örömtelenül, váratlanul* stb. Így ma már teljes joggal mondhatjuk, hogy a *-talan*, *-telen* fosztóképzővel mellékneveket hozunk létre, a határozóból melléknévvé való átértékelődés végbement.

E. Abaffy Erzsébet

Szó és élet

Ez alatt a cím alatt huszadik századi magyar írók és költők vallomásaiból, hosszabb-rövidebb eszmefuttatásaiból gyűjtöttem egybe néhányat, hogy bemutassam, milyennek látják ők a szó és az ember kapcsolatát. Valamennyi írás róluk beszél, anyanyelvünk szavairól: vagy általánosságban, vagy meghatározottan. A gyűjtemény második részében egypár szólásmondásunk életét búvárolják és világítják meg sok szeretettel elismert nyelv művészek, neves irodalmi alkotók.

A szó fogalmától használatáig, a gyermekkori szótanulástól az öregkori szótévesztésig, -felejtésig, a jelentéstől a hangulatig, a szavak és szólások keletkezésétől jelentésük megváltozásáig; a rejtőzködő líraiságú fejtegetéstől a szenvedélyes hangú méltatásig; a prózától a versig terjed a gyűjtemény téma-

és hang-, valamint színskálája. Javarészt nem tudományos igényű írások ezek. Többé-kevésbé „műkedvelő” nyelvészkedések. Akkor hát mire jó egy ilyesfajta összeállítás? — kérdezhetik.

Mindenekelőtt olvasmánynak. Ez a fajtája a nyelvészkedésnek egyengetheti a kezdők útját a nyelvtudományhoz, a nem „lírai” nyelvtanhoz. A nyelvtudományban otthonosaknak pedig szellemi izgalmat ígér: szembesíthetik hiteles, tudományos ismereteiket a jobbadán megsejtésen, -érzésen alapuló írói vélekedésekkel és elképzelésekkel.

Felsőoktatási intézményekben — tanár- és tanítóképző főiskolákon — hosszabb ideje megünneplik a magyar nyelv napját vagy hetét. Tematikus összeállításunkkal buzdítani szeretnénk az általános és a középiskolákat is ilyen jellegű összejövetelek (műsorok, klubdélutánok) tartására.

Hasznát láthatják a lírai nyelvtan fejezeteinek a kiejtési versenyek rendezői, résztvevői is. Azt remélni, hogy egyszer-egyszer a versengők és az irányítók a változatosság kedvéért ilyesféle szövegeket választanak, ilyesféle szövegekből választatnak majd, talán nem dőre ábrándozás.

*Szavak dicsérete

Most ezt valloam utolszor: csak a betű, csak a tinta,
nincs semmi más, csak a szó, mely elzeng
s visszhangot ver az időben, csak a szó, mely
példázza az időt, s úgy múlik el, hogyha beszéljük,
mint ütőereink gyors kopogása, s ha látjuk,
olvasva szemünkkel, akkép tűnik tova, mint az
emlékeink az élet ütemére.
De belőle ébred meg minden, ami elmúlt,
ő rakja egészbe azt, ami csonka,
föltámasztva a holtakat, egybefűzve őket, akik élnek.
Légy is mellettem örökre, te csodák csodája,
aki azt műveled, hogy az életem
másoké, és másoknak élete az enyém,
és kézzől-kézre forog a titkos ajándék,
örök cserében, az enyém a tiédde,
s te tarts meg erősen, mindig, eleven lánc.

*Anyanyelvünk szavai

Minden léleknek van egy ős bútorzata: egy ős „szék”, „ház”, „hegy”, „férfi”, ami az elvont szóban a többiért megjelenik. Nos, ha én azt mondom: „ház” s behunyva a szemem egy kicsit elringatom rajta magamat, hogy a ház kéményt, tetőt s oszlopot növeessen: nagyapám háza nő ki belőle; a „család”-ból, a „búrcsalád” fényképe, amelyen a Kossuth-szakállas nagyapám körül hat házaspár áll ünneplőben; a „ló”-ból pedig az öreg Kесе, amelynek kiállítás okmánya ott volt a falon, s még én is néztem a fara járását, agg éveiben.

„A gyermek és a boldogság”

A minap ezt a címet olvastam egy napihír fölött. Nyomban megkapott, s bűvösen kezdett zenélni a fülemben-lelkemben. Elemezni kezdtem, hogy mi okozhatja ezt a varázst, s rájöttem, hogy e zene mögött egy kísézőzenét is

hallok, e szavak fölött egy másik cím is muzsikál. Arany János verséé, melyet valaha gyermekkoromban olvastam: *A gyermek és a szívárvány*. Micsoda csodálatos, eltemetett, föl-föléledő emlékek munkálnak anyanyelvünkben, mellyel születésünktől halálunkig együtt élünk. Hogy lehet ilyesmit megértetni, megérezéltetni az idegenekkel, akik más nyelvet beszélnek, vagy csak később, könyvből tanulták meg anyanyelvünket?

*Portások

Fiam még első elemibe járt, mikor egyszer hazajövet azt kérdezte tőlem, miért nem szerették Petőfit a portások. Elámultam, gondolkozni kezdtem. Tudtommal e jeles költőnk ellen — legalább testületileg — sohase foglaltak még állást a portások. Később rájöttem, hogy tanítónője nem a portásokról beszélt, hanem a kortársakról. A hatéves kisfiú nem értette a szót s olyannal helyettesítette, melyet ösmert, aztán képzeletével legendát szőtt köréje. Így tanuljuk meg tulajdon nyelvünket is, bűvös félreértések által.

*Láftojás

Adalék a nyelvtudás lélektanához. Barátom kilenc éves fia így szól: „Kérek láftojást”.

— Mit kérsz? — szól az anyja, csodálkozva.

— Láftojást.

Most veszi észre az anya, hogy fia hét év óta, mióta beszél, helytelenül mondott egy szót, melyet régen, még csecsemőkorában „félrehallott”, rosszul értett s így alkalmazta anélkül, hogy logikai elemeire bontotta volna. Amikor megmagyarázta neki az anyja, miben áll tévedése, elmosolyodott. Ő tudta, hogy a tojás „lágý”, hiszen sokszor ette, de mégis azt hitte, hogy *láftojás*-nak hívják.

Íme egy példa arra, miként tanuljuk meg anyanyelvünket. Beszédünk ösztönös, nem ésszerű. A pohár — pohár, az eke — eke. Miért? Ezen nem gondolkozunk. Beérjük azzal, hogy a szavak a fogalmak jegyei. Ha idegen nyelvet tanulunk, a folyamat megfordított: akkor előbb eszünkkel igyekszünk behatolni a szavak értelmébe, aztán logikai mozaik-munkával rakjuk össze mondanivalónkat. Az ilyen nyelvtudás azonban — éppen ezért — hajítófát sem ér.

*Rablógyilkos

Ádám fiam, még négyesztendős korában azt mondotta, hogy a rablógyilkos: a rendőr. Az, aki a rablót meggyilkolja. Ha az apagyilkos megöli az apát, a hitvesgyilkos a hitvest, akkor nyilvánvaló, hogy a rablógyilkos a rablót öli meg. Csak ügyyel-bajjal tudtam vele megértetni, hogy téved. A rabló itt nem főnév, hanem jelző.

*Békaúszás és matrózúszás

Fiamat tanítom úszni.

— Ez itt a békaúszás — mondom —, ez pedig a matrózúszás.

Néz és gondolkozik.

— Vannak olyan matrózok, akik tudják a békaúszást?

— Hogyne.
 — És vannak olyan békák, akik matrózúszással úsznak?
 — Vannak — feleltem kis tétovázás után —, de ezek úttörők, a többiek még nem értik őket. Csak a következő évszázadok. Ezek boldogtalan békák.

*„Fogalmazás”

„Milyen madaras a hajad” — mondta a kislány a nagyanyjának, aki reggel kócos fejfel unokája fölé hajolt.

Mit jelent ez a „madaras”? Szülei nem értették meg. Én megértettem.

A gyermek képzelete a zilált fürtökben madarakat látott, sok-sok madarat, nyugtalanul csapongó szárnyakkal.

Csodálatosnak tartottam ezt a víziót s még csodálatosabbnak tömör kifejezését, mely átugorva az akadályokat, gyors és biztos eszmetársítással egyenesen a célra tört.

Természetesen a kislányt lemosolyogták, kijavították. Később majd iskolába kerül. Ott még inkább ki fogják javítani.

Meg fogják tanítani „fogalmazni”, vagyis, hogy ne úgy írjon, amint érez és gondolkodik s a szűz, véletlen villanások helyett lehetőleg a nyelv rég elnyűtt jancsibankóit használja.

A nevelés: a környezethez való alkalmazkodás könyörtelen keresztülvi-tele. A fogalmazás: az ösztönösség lassú, következetes elsorvasztása, az eredetiségről való célszerű leszoktatás.

Sok-sok millió ember közül mindössze csak néhányon nem fog az ilyen iskoláztatás. Ők örökké neveletlenek is maradnak, és sohase tanulnak meg „fogalmazni”.

Ezek a költők.

*Agyonlő

„A merénylő — olvasom — agyonlőtte áldozatát: a golyó a szívébe hatolt, és szörnyethalt.” Nem mindjárt ütközöm meg ezen a fogalmazáson, csak később. Agyonlőni valaha azt jelentette, hogy valakit az agyán, az agya velején lőni. Minthogy azonban az agyonlövés legtöbb esetben halállal jár, ma már csak halálos lövést jelent. Amikor azt mondjuk, hogy valakit agyonütöttek vagy agyonverték, nem föltétlenül arra gondolunk, hogy az agyát loccsantották ki doronggal, csak arra, hogy úgy ütötték-verték akárhol, hogy meghalt. A nyelv gyönyörű, de tréfás szerszám. Nem az eszünkkel beszélünk és írunk, hanem a vérünkkel. Ha értelmünkkel elemeznők azt, amit kimondunk, vagy amit leírunk, akkor sohase mernénk megszólalni, sohase mernénk papírra vetni egyetlen mondatot sem.

*Tubarózsa

Egy spanyol író a tubarózsáról elmélkedvén, azon sopánkodik, hogy nyelvükben milyen rút neve van ennek a gyönyörű virágnak.

Nem értem őt. Hiszen a tubarózsát a spanyolok is körülbelül úgy hívják, mint mi: t u b e r o s a -nak. Miért volna ez csúnya név?

De aztán megértem.

Ő, a spanyol, érzi ennek a szónak latin eredetét is, ösztönösen, nemcsak az értelmével, mint én. Vagyis nemcsak a virágot látja, hanem a gyökerét is.

Ez a szó nem jelent egyebet, mint *göbös, göcsös, gümös*, rokon azzal a gyászos fogalommal, melyet mi is ismerünk, a: *tuberkulózis*-sal. Képzeljék el, hogy mi a tubarózsát *gümös-rózsá*-nak hívnók.

Én, a magyar, nem gondolok ilyesmire, ha a tubarózsát emlegetik előttem. A tubáról a galamb jut eszembe, a tubica, a tubicáról pedig, távolabbi eszmefűzés útján, a kedvesem.

Eszerint nálunk a tubarózsa hangulati velejárója ez: galamb-rózsa, a galambom, a szeretőm rózsája, aki maga is rózsa. Micsoda andalító szó!

Viszont náluk a tubarózsa hangulati velejárója ez: húskinövés-rózsa, a gümőkór görcsös, fekélyes rózsája, virág-daganat. Micsoda förtelmes szó.

Ismét ámulva állapítom meg, hogy mennyire fontos egy nyelvben — minden nyelvben — a szó alakja, az az ezer és ezer öntudatlan, zenei kapcsolat, mely hallatára fölébred bennünk és szint ad neki, veretet, talán sokkal inkább, mint az a tárgy, az a fogalom, melyet jelezni kíván.

*Délután

„Majd délután” — kiabál valaki a társaskocsiban leszálló barátja felé, aztán még sokáig integet neki. Én elkapom a szót és játszadozom vele. „Délután, délután”. Ha külön mondom, külön hallom és külön írom két tagját: „dél után”, akkor csak annyit jelent, hogy déli 12 után, szigorúan, ridegen az időt jelzi, a reggelrel és a délelőttel szemben. De mihelyt két tagját együtt mondom, együtt hallom és egybe is írom „délután”, ahogy évszázadok gyakorlata folytán kialakult, merőben más fogalommal állok szemközt. Ebben már kedélyi tartalom is van, emlékek ezre, a hanyatló sugarak aránya, a forró fekete párája, az emésztés láza, az ebédutáni alvás piros rózsája az arcon, talán ozsonna, henyélés vagy játék, talán egy kis bánat is, hogy a nap már vége felé siet, nemsokára ránk esteledik és ismét 24 órával öregedtünk. Csodálatos dolog a nyelv. Vigyázatok a hangsúlyára és írásjeleire, mert ezek őrzik meg a lelkét.

*Haszontalan

„Haszontalan” — hallom az utcán s egy öregurat látok, aki egy kisfiút korhol, mert véletlenül megdobta labdájával. Én pedig elkapom a szót, mint a kisfiú a labdát, ide-oda forgatom, játszom vele. Haszontalan, haszontalan. Mit is jelent ez? Eredetileg nyilván csak annyit, hogy a befektetés meddő, hogy valami nem éri meg a pénzt, hogy teljesen haszon nélkül való. Ez a szűk jelentés azonban azóta kitágult, a szigorú tárgyilagos-anyagias megállapítás majdnem kedélyes feddössé és becézéssé enyhült, átcuszaszlott a lelki élet mozgékonyabb területére, s most körülbelül csak annyi, hogy az illető pajkos, dévaj, huncut, kedvesen-csintalan semmirekellő, megbízhatatlan és gyermekes ingyenélő, de nem annyi, hogy nem hajt hasznot. Ha valakiről ma azt akarnám mondani, hogy csakugyan semmi haszon sincs belőle, akkor nem is alkalmazhatom ezt a szót, mely az értelmet teljesen födi, hanem bonyolult kerülőkkel kellene körülírnom. Megint elcsodálkozom, milyen nagyszerűen rugékonny, milyen emberien tökéletlen-tökéletes hangszer a nyelv. Minden szó egy-egy billentyű. Megütjük, de nem maga a hang fejezi ki gondolatainkat és érzéseinket, hanem a mellézköngék, melyek egyre táguló körökben közelítik meg lelkünket.

*Amerikázik

Eltűnődtem nemrégiben az „amerikázni” kifejezés jelentésén.

Gyermekkoromban még erősen pejoratív zöngéje volt e fogalomnak: aki a munkán fejét vakarta, a könnyűjét nézte, tahinírozott, arra mondták, hogy amerikázik . . . Közben változott a világ, s a szótól idestova két-három évtizede elbúcsúztunk. A múltkoriban — fiam érettségire készült, de egyik este csak ímmel-ámmal forgatta a könyvet —, türelmetlenül ráripakodtam:

— Ne amerikázz!

Tanácsstalan arckifejezésén lemérhettem: fogalma sincs, mit is akartam mondani. Lehet, hogy az amerikai munkatempóról mifelénk szállongó hírek után megrovásomat — dicséretnek vélte?

*Égiháború

Van, aki a buszról leszállva csak járdaszélességnyi távolságot futott, mégis facsarni lehet belőle a vizet. Csurog az arcáról, orra hegyéről, a tarkójáról. Egyetlen Niagara-látomás a világ. Nekem ma szerencsém volt: csak a fejem fölé tartott újságok áztak szét. Első fölocsúdásom így a megmenekülés örömeinek szól; a második — anyanyelvünk érzékenységének. Az ilyen mennydörgős zivatarra azt mondjuk: égiháború. Olyan nagyvonalú, érzékletes kifejezés, mintha a mi korunkban született volna. Pedig hol voltak még a földről az ég határvidékére átterjedő harcok; hol a szőnyegbombázások, gyors tüzelésű ágyúk, repülő, mikor már használták? E kifejezés kezdettől fogva telitalálat, de késői beérése még külön bizonyítja, hogy nemcsak egy könyv, egy vers, egyetlen szó is lehet műalkotás, remekmű.

Szakítás

Miből készült az anyag, melyet elszakítanak az emberek, mikor „szakítanak”? A magyar nyelv szavai pontosak, érzékletesek; belső és jelképes értelmükre érdemes mindig odafigyelni; tehát: két ember elválik egymástól, „szakítanak” s e pillanatokban csakugyan elszakad valamilyen finom húzal, fonál, érzésből, vonzalomból, ingerből, kíváncsiságból, szomorúságból, vágyból szőtt, étersugaraknál finomabb és anyagtalanebb, s mégis valóságos asztrálszövet, mely eddig együtt-tartotta őket. Elszakad, mert szakítottak, s most már nem tartja őket, a bonyolultan megkötözötteket, semmi. Valahogyan így szakadt el a Föld a Naptól, a Gondolat az Érzéstől, s a végén Jancsi Julis-kától. Most bámulnak, az égre, s azt hiszik, a szakítás magánügy. De ilyenkor a világűrben is történik valami.

Hozzáöcsémlett

Maga Herman Ottó tisztelt meg azzal, hogy álmomban szóba elegyedett velem. Szép hosszú, fehér szakállát igézetesen rezgetve — miért? miért sem? — Orlai Petrich Somáról magyarázott valamit. Már mint hogy Soma — unokaöccse lévén Petőfinek (unokabátyja ugyan valójában) — Petőfi halála után Júliával is tartotta hűségese az atyafiságot. A fejtegetés végét, váratlanul, rímtelen jambikus verssé emelte a lendület. Csak az utolsó sorát jegyezhettem meg, de azt kár volna az enyészet prédájául hagyni, hiszen ajándék, és olyan ravaszul merészen kunkorodik érzékletes fogalomká:

— — a feleséghez is hozzáöcsémlett . . .

*Hal-szájka

Közlés Londonból.

Hazájától évtizedek óta távol élő, méltán neves hazánkfia eszi neje főzt-jét hatvanadik életévében:

- Ez a halászlé is csupa hajsza!
- Hol?
- Akarom mondani halszaj!
- Ez?
- Vagyis hogy hal-szájka!
- Micsoda?
- Hal — szál — ka!

Mindez mulatságos, igen. Nem nevetséges. Az öregség efféle szóvétő, cselekvéstévesztő tüneteinek ugyanis elsőként, ahogy mondtuk, maga a tünetek elszenvedője mulat.

*Egyetértés

Csak ma értem meg az *egyetértés* szó édességét. Kerek ötven évig legfeljebb tudni véltem, valójában nem tudtam, mit jelent. Egyetértettem egy-egy emberrel, baráttal, nővel, egyetértettem egy gondolattal, világnézettel. Egyetértettem egy tájjal, egy virágzó galagonyabokorral, egy erdei tisztáson legelésző tehéncsordával. Azt hittem, a természettel értek egyet. Egyetértettem — s számomra nyilván ez volt a legteljesebb odaadás és azonosulás —, egyetértettem egy-egy verssel, könyvvel, egy nagy színészi alakítással. Boldog férfi-pillanataimban azt hittem, magával az élettel értek egyet.

Ma már tudom, hogy tévedtem. Az egyetértésben testemnek-lelkemnek mindig csak egy darabja vett részt, a többi hallgatott. A világnak is csak egy-egy részletével fogtam kezét, a többi fölött elnéztem. Az egyetértés volt a kivétel, mert a tagadás folyamatos medréből csapott ki. Lázado voltam; nyilván természetes hajlamból is, de legfőképp, mert a társadalom rászorított.

Ma is azt tartom, hogy a lebontás egyértékű az alkotással. Ikertestvérek, kéz a kézben járják a világot. Az értelem legbüszkébb pillanatai közé tartozik az, amikor felismeri, hogy le kell bontania, amit maga épített. A lelkiismeret próbája, hogy szemmel tudja-e tartani az emberben a tévedést, a folyamatban a hanyatlást. A bátorság jelképe, hogy fennhangon meri-e kimondani ítéletét.

De a bírálat, amelyet szóval vagy fegyverrel hajtunk végre, csak akkor lesz nagyszabásúan igaz, ha egy alapvető egyetértésből fakad. Egyetértésből, amelynek sokfelé kell kötnie: természethez, társadalmi törvényekhez, emberi sajátosságokhoz stb. De legfőképp az eredendő nagy emberi szükségletekhez.

Ma is megesik, hogy nem értek egyet azokkal, akikkel egyetértésben élek. Megesik, hogy nem értek egyet fegyvertársaimmal. Megesik, hogy nem értek egyet az állammal, egy-egy gondolatával és rendelkezésével. Nem értem meg őket, vagy nem tudom magam megértetni.

S mégis tudom ma már, hogy mit tesz az: egyetérteni. Nem ismerem azokat — vagy csak elenyésző részüket —, akikkel egyetérték, s mégis kétségtelenül egyetérték velük. Életem mozdulatait, tollamat ez az egyetértés irányítja. Olykori tagadásaim ebből az egyetértésből táplálkoznak. Együtt szedek lélegzetet azokkal, akik ma nemzetemet építik a határon innen és túl, s mikor egyetérték velük, tudom, hogy az emberiség jobbik felével értek egyet. (1948)

Ábránd egy szóról

Arra gondolkodok, hányszor mondják ki most naponta, minden órában, minden percben széles e világon ezt a szót: *béke*. A német azt sóhajítja: *Friede*, a francia: *paix*, az olasz: *pace*, az angol: *peace*, az orosz: *pokoj*, a török: *szaalem*. A különböző szavak betűi mögött pedig egy végtelen egységes vágy lüktet. Most, mikor van egy kis esély, hogy ezekből a betűkből valóság is válik, egy hiszékeny negyedórán, sokszor egymás után kimondom, magam elé, a bűvös magyar szót, hogy elszonguljon az értelmem, és megelégedve a jelentéséről, semmi mást ne érezzek, mint a hangzók érzéki hatását. Földobom a szobámban, hogy világítson, mint egy szalonrakéta, és illattal szórja tele a levegőt. Egy egész ívet telerajzolok vele, hogy megfájduljon a kezem és a szemem. Úgy érzem, ezt kellene most tenni mindenkinek. Az emberiségnek, akárcsak a vásott tanulóknak, büntetésből, százezerszer, milliószor kellene leírnia, és nem is lenne szabad mást gondolnia, hosszú ideig, mint ezt, mindig és mindig csak ezt: *béke, béke, béke*.

Mennyi enyhület és nyugalom van ebben a szóban. Béke: trocheus, vers-tani értéke: — u, egy ütem, melynek az első szótagja hangsúlyos, a második hangsúlytalan és puha, sóhajjá olvadó. Egy indulat, mely csöndesen és boldogan feloldódik: *béke*. Az első, kemény tag után, melyet mintegy még a háború láza hangsúlyoz, s magán viseli az ordítás, a romlás, a szenvedések emlékét is, kedves fáradtságban omlik össze. *Béke*: szelíd lefelé menő vonal, pihenés, megállapodás, hazaérkezés. Egyetlen nyelvben sincs jambusos szó a békére. A nyelv szelleme érzi, hogy ezt a szót pihegő és szegény emberek dadogják, lelkükben már egy lefelé rokkánó indulattal, és nem szabad éreztetni a jambus fölfelé kapaszkodó lüktetését, mely úgy hatna, mint egy támadás. Az életkedv fölsikolt a meglepetéstől, aztán elalél.

Mint műkedvelő és szerény nyelvész, leemelem a könyvtáram polcáról a Nyelvtörténeti Szótárt, mely szavaink múltjáról világosít föl, mintegy a nyelvkincsünk nemesi armálisát tartalmazza. Vajon mikor írták le először? Ezt látom: a Virginia-, a Jordánszky- és a Debreceni Kódexben, a XVI. század elején. Aztán eldegélt a szó, csöndes békében. Csak a nyelvújítók nem hagytak neki békét, elcsapták az utolsó betűjét és rövid időre *bék* lett belőle. A Nyelvújítás Szótára megemlíti, hogy Széchenyi István is *bék-kötés-t* írt a *békekötés* helyett, s Dugonics a pacifistákat — milyen andalító! — *békész*-eknek nevezte. Máris végeztünk a szó pályafutásával. Eredetével, mint az Etymológiai Szótárban olvashatni, még ma sincsenek tisztában nyelvészeink. Valószínű, hogy török-tatár, csatagáj eredetű szó. Nem fárasztom az olvasót hosszabb szóhüvelyezéssel, csak még annyit, hogy a mi szavunk, a béke jelentése tulajdonképpen kötés, összebogozás, frigy, de egyes árnyalata a csókot is magában foglalja, és egy oszmán formája az erős, fiatal atlétát jelenti. Ezt érezték magyarul beszélő ősünk a békében: a becsületes kézzszorítást, a fiataltságot, a csókot, az élet erejét.

Bocsássanak meg, hogy a szavak kedvelője így eljátszadozik négy kis betűvel, mikor világok vajúdnak, és a békéért minden kalmárravaszság sikra-száll. Remélem, boldogságunkat azért nem hűti le ez a pár adat. Mert akár tudjuk a szó származását, akár nem, ebben a pillanatban mindnyájan egyformán mondjuk ki, úgy, hogy egy örömsikolyban halkul el és hal meg szájunkon. (1918)

Hazám

„Szeretlek”, hazám? Nekem nem adta a sors ilyen egyszerűen ezt az érzést. Mennyire irigylem azokat, akik iparból vagy gondtalan készségből, könnyű szóval tudnak vallani neked! Én már csak így merek gondolkozni felőled, éjfél után, egyedül szobámban, e félelmes műhelyben, ahol a szavakat reszelem és vizsgálom és megmértem igazi értékükre. Milyen jó nekik, a könnyű szavúaknak és boldogoknak, akik vezércikkekben és tetszetős, lelkesen kongó versekben tudnak ünnepelni, hazám! De én most írtam le először ezt a szót, ilyen nyersen és végzetesen egyszerű formájában, s zsibbadt kézzel, sápadtan hajolok föléje, hallgatom zengését, vizsgálom betűit, ízlelem értelmét, ezt a félelmes és végzetes értelmet, amely egyszerre élet és halál, s melyet „szeretni” vagy „nem szeretni” csak az ostobák és frivolak tudnak. Hazám. Két magánhangzód azonos a halál magánhangzóival. Mert halálos erő vagy, hazám, erő, mely nem bocsát el. Minden te vagy, minden benned van. Megadom magam. — (1943)

Félkézkalmárkodás

Látott már valaki olyant, hogy mikor a dinnyeinda a kukoricásból kifolyik az útra, s ott nevel egy szép dinnyét, hogy az ott maradt volna? Nem, ilyent nemigen lehet látni. Pedig a dinnye indája ki szokott néha az útra folyni, ha az elővigyázatos gazda más irányba nem tereli. Nevelni is szokott ez inda végén gyümölcsöt. A gyümölcs egy darabig ott van, még kicsinyellik arra, hogy a kocsival megálljanak érte. Nem érdemes. De idővel azután csak eltűnik onnan.

Azt mondják ilyenkor: gazdája került. Csak úgy mondják, hogy gazdája került. Csúnya szó az a lopás, minek azt kimondani. Inkább csak úgy gúnyosan mondják a lopott jószágról, különösen, ha vásár alkalmával lopódott, hogy — öt ujjon vötte. Az már csak igazán nehéz vétek, mikor valaki másnak a földjét, az örökföldjét, az életet és megélhetést adó földet raholja: mégsem mondják felőle, hogy ellopta, hanem csak, hogy: elszántotta.

Van rá eset, hogy kapálás alkalmával a munkásnak kialszik a pipája. A kialudt pipát nem akarja a szájában tartani, de nem tudja hova tenni. A mellényzsebbe tenné, de a mellény már régen rámelegedett, s levetette magáról, valamely karóra akasztván. A fölhajtott szélű kalapok idején kalapszélben is tartották a pipát, de a fölhajtott szélű kanászkalapok divatja már régen elmúlt. Szokás volt ezelőtt a pipát a korbá akasztani, vagy hátul a nyakon az ingbe dugni, ahol megállt, mint valamely cserepecsik. De mivelhogy a dohány folytonfolyvást drágult, a pipák egyre kisebbek lettek, a száruk pedig megrövidült. Hát ezzel a rövid szárral a pipát már a testi fehér ruhára nem lehet akasztani, mert onnan kiesik, s a gazdája maga tapossa bele a homokba. Hát ilyenkor nem csinálhat mást a pipával a gazdája, mint hogy leteszi valahova a földre. Valami jelesebb helyre, ahol azután, ha megint kell a pipa, megtalálhassa.

De nem találja meg. Mert egy másik munkás, ahogy arra ment, meglátta a pipát. — Ejnye, de alkalmas kis pipa! — gondolja. Ezt el kellene lopni. De nem úgy gondolja, hogy lopni, hanem csak úgy, hogy csenni. A vétkes vágy ugyanaz, de a szó szebb. Ha pedig katona is volt az illető, akkor azt sem gondolja, hogy csenni. Mert a katona sohasem lop, nem is csen, hanem csak fog. Elfogja, amit akar. Mert olyan a hadi tudomány. Elfogja, mint az ellenséget.

A munkás tehát látván a pipát, bűnös gerjedelmei támadnak. De lopni szégyen, csenni sem illik. A pipát „megtalálni” sem lehet. A pipa helyzetéből, ahogy fekszik a földön, meglátszik, hogy az nem elvesztve, hanem gondosan odatéve van. Azt még majd keresni fogja a gazdája. A munkás tehát összeszed egy csomó száraz levelet, gallyat és azt elhelyezi a pipára. Olyképpen, mintha a szél fújta volna oda. Mikor a pipa gazdája jön, s keresi a pipát, nem találja. Az az eszébe sem jut, hogy a pipa a száraz levelek alatt van. Bosszankodik a veszteségen, de nem szól semmit senkinek a dologról, nehogy kinevessék, mint Dicső Miskát, aki a kukoricatáblán torony iránt tette le a csizmáját, és sohasem találta meg többé, mert akárhol állt, mindig — torony iránt állt. A másik ember meg időmultán kitakarja a levelek alól a pipát és a tulajdonába veszi. Találta, s így, ha később a pipára ráismernének is, szó nem érheti érte. Valamely tárgynak ily módon való megszerzését nem lehet lopásnak nevezni! A megszerzés e módjának külön neve van. Úgy mondják: gazt vetett rá. (1912)

Zöldre feketét

Szegényember vízzel főz,
húz a zöldre feketét.
Minden szál gazt ki nem vághat —
így halad a volt-cseléd.

„Egy kis földet rántsunk rá.
Ne lássék a levele.
A grófét is így kapáltuk,
mégse ment tönkre bele.” (1962)

Egy bagón

Egy régi szolás jut eszembe,
itt szunnyadt szívembe temetve.
Ma gyúlt ki vakitón; akár ha
sötét szobában gyúl ki lámpa.

Hordtam gyerekként és kamaszként,
ma nyílt ki csak lezárt parancsként,
ma adta ki, akár egy titkot,
mit én is ím kinyilvánítok.

„Egy bagón voltak...” ennyi, nem több,
a szó, az ősöktől öröklött.
Egy bagón: így mondták a régi
pásztorok: testvér-módra élni.

Legény legénnyel hogyha megfért,
szegény szegénnyel egy bagón élt,
a karámnál, a pusztazúgban,
kuruc-táborban, vándor-útban.

Egy bagó, egy pofa bagója
került csak élveznivalója
két embernek vagy négynek-ötnek,
ha nem egész seregletöknek.

Azt rágta ki-ki sorra érve.
 Undorító! No, ki tenné be? —
 Betették ők s köpték a nyálat.
 Úgy élt az ember, mint az állat.

Egymás bűzében-melegében,
 butykos-, meg bagó-felezésben,
 ez volt az apák sora, nem más,
 hirdeti híven ez a mondás.

Hirdeti ez a tanu fennen,
 tisztán, megvesztegethetetlen;
 hirdeti atlantiszi mélység
 feledésbe hullt szenvedését.

De ez volt mégis az erősség,
 de ez volt a csírad, közösség,
 de élt a szegény bármiképp is,
 az emberség ő vala mégis!

Így éltek eleink, biz így ők.
 Így mégis! — hirdeti e hirnök,
 szólva paraszti módra zordan,
 de mégis szív-vigasztalóan.

*

A szövegek eredeti és — szögletes zárójelben, csillaggal — alkalmi címe, frójuk neve, valamint lelőhelyük:

Költő [*Szavak dicsérete] — Részlet. (Kosztolányi Dezső összegyűjtött versei II.' Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1962.); Szilasbalhás [*Anyanyelvünk szavai] — Részlet. (Németh László: Magam helyett I., Turul Kiadás, Budapest, 1943.); „A gyermek és a boldogság” (Kosztolányi Dezső: Sötét bújóska. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1974.); Szók [*Portások] — Részlet. (Kosztolányi Dezső: Erős várunk, a nyelv. Nyugat, Budapest, é. n.); Káté az írásról [*Láftojás] — Részlet. (Kosztolányi Dezső: Ákom-bákom, Nyugat Kiadó és Irodalmi R. T., Budapest, é. n.); Ábécé a nyelvről és lélekről [*Rablógyilkos] — Részlet. (Kosztolányi Dezső: Erős várunk, a nyelv, Nyugat, Budapest, é. n.); Műhely [*Békaúszás és matrózúszás] — Részlet. (Kosztolányi Dezső: Ákom-bákom, 32. Nyugat Kiadó és Irodalmi R. T., Budapest, é. n.); Ákom-bákom [*, „Fogalmazás”] — Részlet. (Kosztolányi Dezső: Ákom-bákom, 92—3, Nyugat Kiadó és Irodalmi R. T., Budapest, é. n.); Napló [*Agyonlő] — Részlet. (Kosztolányi Dezső: Én, te, ő. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1973.); Lélek és nyelv [*Tubarózsa] — Részlet. (Kosztolányi Dezső: Erős várunk, a nyelv, Nyugat, Budapest, é. n.) Pillanatképek [*Délután] — Részlet. (Kosztolányi Dezső: Próza. Révai Kiadás, Budapest, 1937.); Arcok és karcok [*Haszontalan] — Részlet. (Kosztolányi Dezső: Próza); Zsibvásár [*Amerikázik] — Részlet. (Bárány Tamás: Téves kapcsolat. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1969.); Esős nyár [*Égiháború] — Részlet. (Csoóri Sándor: A költő és a majom-pofa. Magvető Kiadó, Budapest, 1966.); Szakítás (Márai Sándor: Föld és ég. Révai, Budapest, 1944.); Hozzáöcsémlett (Csanádi Imre: Összegyűjtött versek. Magvető Kiadó, Budapest, 1975.); [*Hal-szájka] — Részlet. (Illyés Gyula: Kháron ladikján. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1969.); Egy perc [*Egyetértés] — Részlet. (Déry Tibor: Útkaparó, Magvető Kiadó, Budapest, 1956.); Ábránd egy szóról (Kosztolányi Dezső: Füst. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1970.); Hazám (Márai Sándor: Négy évszak. Révai, Budapest, 1943.); Félkézkalmárkodás (Tömörkény István: Barlanglakók. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1959.); Zöldre feketét (Csanádi Imre: Összegyűjtött versek. Magvető Kiadó, Budapest, 1975.); Egy bagón (Illyés Gyula: Teremteni. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1973.).

Hernádi Sándor

A költői képek funkciója egy Krúdy-leírásban

1. A kép az irodalmi műalkotásban vagy bármely, esztétikai céllal meg-szervezett közleményben számos különféle, egymással gyakran ellentétes vagy ilyennek látszó funkciót tölt be. E funkciók némelyikére egy művészi szöveg elemzése során kívánunk rámutatni. Az elemzés tárgyául a magyar költői próza kiemelkedő mesterének, Krúdy Gyulának egyik regényéből egy hosszabb, összefüggő részletet választottunk ki. Egy stíluseszköz funkcionális vizsgálata ugyanis csak a szövegösszefüggés maximális figyelembevételével végezhető el helyesen.

A szöveget az elemzés első lépéseként öt részre tagoltuk. Noha ezek az egységek szerkezetileg is, tartalmilag is eléggé világosan elkülönülnek egymástól, határukat mégis inkább csak intuíciónkra támaszkodva, azaz némiképp ösztönös módon húztuk meg. Mivel azonban ez az „intuíció” maguknak a nyelvi tényeknek spontán érzékelésén alapul, eljárásunk csak látszólag egyoldalúan deduktív. A szegmentálást — amely az elemzés kezdetén már egyfajta interpretációt (vagy inkább: hipotetikus interpretációt, interpretációs munkahipotézist) jelent — egy rövidebb-hosszabb induktív folyamat előzi meg: a szöveg olvasása (az *olvasás*-t itt a *close reading* értelmében véve). A szegmentálás helyességét azután a tulajdonképpeni elemzésnek kell igazolnia. Ennek során részről részre fogunk haladni, az elsőtől az ötödikig, s az egyes szakaszok jellegének és szerepének ismertetésekor teszünk kísérletet az illető szerkezeti egység legfontosabb képeinek vagy képeinek magyarázatára, vagyis annak kifejtésére: hogyan járul hozzá a kép a szöveg egészének művészi megformálásához. Pierre Guiraud szerint a költői nyelvnek, pontosabban: minden egyes költő nyelvi rendszerének vannak ún. kulcsszavai, amelyeket az átlagosnál jóval gyakrabban használ, s ezek a kulcsszók nagyszerűen alkalmazhatók a stílusjellemezésben (*Les caractères statistiques du vocabulaire* 64—6, 100—5). E gondolatot továbbszöve megkockáztathatjuk azt az állítást, hogy nemcsak kulcsszók, de „kulcs-képek” is vannak: ha ezeket kiszűrjük és funkcionális vizsgálatnak vetjük alá, közelebb juthatunk a mű jelentéséhez.

2. Ezek után most már következze maga a szöveg (a részek kezdetét gömbölyű zárójelbe tett sorszámok jelzik):

(1.) Alkonyodott, mint a fáradt szív.

(2.) A Nyírség apránként magára húzogatta álomködös kendőjét, mint egy beteges úrhölgy, aki délutáni ábrándozások után, alkonyattal megállapítja magában, hogy mégiscsak egyedül kell tovább élni, a nappali sugár lopva elhúzódik a messzi jegenyefasor mögött, mint egy jó kedves, aki még távolból is visszatekinget, de mégiscsak elmegy. Hideg füstté váltak a meleg áramlások a szív körül, mint guggoló ércemberke alatt pernyévé lesz a papirosszalag, amely a társaság mulattatására az ércemberke belsejét el-

hagyja. Az ifjú szűz, aki délután a nefelejcsek között állott a napsütésben, udvarló tavaszi patak partján, Gretchen elhagyatottságával vonul be házikójába, ahol bizonyosan lehajtott fővel, daltalanul vagy kiábrándulva gunnyaszt mindaddig, amíg az álomomnyókák a rőzseköteggel hátukon frissen és vígan megjönnek az erdőkből s a legszomorúbb tűzhelyen is lángot fújnak, és a lángból szikrákat kevernek a fáradtan elalvó szívekbe.

(3.) Mindenütt bús alkonyat, mely az örömek végét jelenti, a kert bezárásának idejét mutatja, amely kertben oly hosszúra terveztük életünket és szerelmünket, mint a távoli vízesés morajlását; bú és elhagyatottság árnyai repkedik körül az emberi lelkeket, öröm-gazdag színét változtatja a pohárban a bor, megfakult mosoly játszik az arcokon, mint a kirakatban a selyem, amelynek színét kiszívta a nap, a szívünk dobogására figyelünk, hogy nem lassít-e a vándor, midőn olyan nagy világot járt be egy nap leforgása alatt, és önkéntlenül hátránézünk a letűnt idő napos rétejeire, ahová oly boldogság volna visszatérhetni, mint öregedésben előről kezdeni az ifjúságot, de a vándorlegény nem vehet új irányt, előre kell menni a közelgő éj szívzsibbasztó bizonytalanságú hegyláncai felé.

(4.) Csak alkonyattal ne haljak meg e tájon!

Jöjjön lábujjhegyen a perc, amely bekandikál a kulcslyukon néma nagy éjjelen, midőn a csillagok sem láthatók. Érkezzen meg a házhoz a vendég napfényben, ebéd után, amikor a legidegenebb kocsí sem látszik ijesztőnek. Kopogtasson be porosan a virrasztástól, átkozott hajnalon, midőn megbecstelenített nők viszik hazafelé, a falakhoz lapulva, ronggyá vesszőzött lelküket; midőn félholtta dorbézolt korhelyek lecsúsznak a szánkóról, hogy elaludhassanak s megfagyjanak a friss hóban; midőn erőtlén inú kártyások és lelküket elfogyasztott muzsikások lopakodnak a kertek alatt — akkor jöhet hozzám hosszú éji útjából a fekete hírnök. De alkonyattal kíméljen, mint egy fiatal öszutát.

(5.) A nyírségi alkonyatnak különös lényei vannak. A nappali tarka szarkák felülnek a sövényre, és köszöngenek, mint pletykahordó öregasszonyok fejkötőikben. A bozontos, leveletlen liget, amely üstökként nyomakodott fel a földből, hogy a szélnek legyen mivel játszadozni, elhalkulva rejtegeti a békafejtű, bagolyléptű, csicseregő árnyakat, amelyek mindjárt elválnak a faderekak mellől és üldözőbe veszik a kocsit. A varjak még tétozva szállodnak a fák felett, mintha pecsenyét sejténének valahol. A ködös mezősegen vándorcigányok rejtélyes tüze fénylik, mintha valami nagy munkára készülődnének e vadmadárhangú, szenvedélyes hajzatú, lihegő életű, különös idegenek, akik észrevétlenül tűnnek el egyik napról a másikra a mezőről, ahol valami rejtelmes célból darab időre tanyát vertek — legfeljebb egy színes rongydarab vagy egy keresztbetett szalmaszál jelzi, hogy itt voltak, s merre mentek. Másfelől a nádasok és lápok húzódnak meg, mint légből álló halottak, akik egy percre életre kelnek. Fenn, messze a nádasok felett, ahol oly üres a levegő, mint a világ végén, egymagában mereng egy ismeretlen madár, mint a földi élet céltalansága. Az út göröngyei, századok jobbágylelkei akaszzkodnak a kocsikerekeibe.

A kopár nyírfák, mint fázékony zárdaszüzek remegnek a tájon, és az élet elviselhetetlenségét kiáltják lesóványodott karjaikkal. Nem jó erre utazni, mert a keresztutak megszólítják alkonyattal az utazót, és elmondják neki, hogy úgyis hiába megy gyors lovaival, a percet, az órát többé nem találhatja életben. Az elhagyott fészületek felajánlják szolgálataikat, a hervadt gyeprő terítik a térdeplő elé Veronika kendőjét, amelyen imádkozva, véglegesen el lehet búcsúzni az élettől. A komor, égbenyúló erős derekú fák itt-ott az út mentén, mogorván, összeráncolt arccal néznek az utazó után, mintha külön látványossághoz lettek volna szokva fiatalokukban; elhagyatott fatetőkről vérese vijjog, mint egy világból kivert boszorkány. Barna, indás árkok terpeszkednek, guggolnak az utak mentén, mint betegségtől elcsúfított arcú emberek, akiknek csak alkonyattal és a föld alatt szabad tovább folytatni az életet. És a levegőben valami párázat úszik, amely megfőjtogatja a szívben az örömet, mint a futóbetyár magános dalolgatása. (Napraforgó. Bp., 1958. Magvető. 424—8; rövidített szöveg)

3. Az első rész mindössze egyetlen rövid mondatból áll, amely azonban önmagában egy egész bekezdést alkot: „Alkonyodott, mint a fáradt szív.” Tehát a szöveg egy képpel (közelebbről: egy hasonlattal) indul. Mégpedig nem is akármilyen hasonlattal! A főmondat (*alkonyodott*) higgadt, tárgyilagossá időpont-megjelölés lenne, ha az író nem fűzne hozzá egy olyan hasonlító mellékmondatot (*mint a fáradt szív*), amely talányos tömörségével, sokat sejtető szűkszavúságával rögtön megadja az egész szöveg alaphangját és alaphangulatát. Később látni fogjuk, hogy e kép nemcsak hangulatfestő elem, hanem

előreutalás is, az írásmű fő motívumának, az elmúlásnak első, rendkívül burkolt jelentkezése. Aki csak egyszer is hallotta vagy olvasta, nehezen felejtí el. Vagyis ez a feltűnően, szinte hatásvadászó módon kiemelt, sőt kiugratott első sor nemcsak fontos mondat, de jó mondat is. Miért? Talán mert egy kissé „szabálytalan”, s emiatt meghökkentő. Ahogy az információelméleti poétikában mondanák: nagy a hírértéke. Mátrai László írja szép Krúdy-esszéjében, hogy ez a kép úgy hagyogatja el a szavakat, ahogy a fáradt szív is ki-kihagy egy-egy ütemet (Mátrai László: Magyarok 1948. 22). Egy kicsit „nyelvtanosabban” ezt úgy fogalmazhatnánk meg, hogy a főmondatnak nincsen alanya, mert az állítmány (*alkonyodott*) személytelen ige, s ezért meglepő és hatásos a folytatás: „mint a fáradt szív”. A mondat szinte elemezhetetlen, mert nem tudjuk, hogy tulajdonképp mit hasonlít mihez az író. Nincsenek párhuzamos mondatrészek: a főmondat, mint említettük, alanytalan, s ezért nincs értelme felvetni azt a kérdést, hogy vajon mihez is hasonló ez a *szív*; a mellékmondatnak viszont állítmánya nincsen, amit az *alkonyodik* igével összevethetnénk. Ez utóbbi ugyan nem ritkaság, sőt a legtöbb hasonlat ilyen¹, Krúdynál azonban sajátos ízt ad a mondatnak, hogy a mellékmondat alanya (a *szív*) a főmondat állítmányával (*alkonyodott*) a köznyelvben soha nem alkot szószerkezetet (**a szív alkonyodik?*). Ez bizony törőlmetszett szemantikai anomália, azaz jelentéstani „rendellenesség”. Olyan eltérés a köznyelvi normától, amely egy csapásra megteremti a jellegzetes, krúdys atmoszférát.

4. A második részben a kifejtett *a l k o n y*- és a ki nem fejtett *e l m ú l á s*-motívumhoz harmadikként a *nyírségi táj* motívuma csatlakozik. A bekezdés első szavai: „A Nyírség apránként magára húzogatta álmokdös kendőjét” valami tájleírásfélét ígérnek, de a hangulati motiváció oly erős, az érzelmi feszültség oly nagy, hogy nyomban meg kell éreznünk: itt valami t ö b b r ő l van szó, mint az éppen aktuális regénycelemek színterének felvázolásáról. Nem igazi tájleírás ez, hisz a tényleges környezetről, a Nyírségről tulajdonképpen nem is tudunk meg semmit. Képek sorozatát látjuk, s ezek a képek nem a tájat idézik szemünk elé, hanem inkább az alkony hangulatát s az emberek kedélyállapotára gyakorolt hatását (az alkony „pszichológiai vetületét”). A második rész témája tehát a z *a l k o n y a l é l e k* b e n, s ezt a témát aprólékos gonddal részletezett képeken (hasonlatokon) keresztül mutatja be Krúdy. E hasonlatokban a képi sík (a hasonló) szinte teljesen önállósul, elszakad a hasonlítottól: a tájleírás ily módon mintegy lélekelemzésbe fordul át. Szép példája ennek a „pszichologizáló” stílusnak a második bekezdés elején álló hosszú mondat: „A Nyírség apránként magára húzogatta álmokdös kendőjét, mint egy beteges úrhölgy, aki délutáni ábrándozások után, alkonyattal megállapítja magában, hogy mégiscsak egyedül kell tovább élni, a nappali sugár lopva elhúzódik a messzi jegenyefasor mögött, mint egy jó kedves, aki még távolból is visszatekinget, de mégiscsak elmegy.” Valóságos kis életképet kapunk itt a magányról, s az alkonyat fogalma egyre inkább megtelek az elmúlás és a búcsú fájdalomával. Nyilvánvaló, hogy ennek a képnek nem az a funkciója, hogy a nyírségi tájat szemléltesse, hanem egyfajta hangulat megérzékítésének és az írói előreutalásnak szolgálatában áll.

¹ Vö. pl.: *Ordít, mint a fába szorult féreg*, ahol a főmondati állítmány értelemszerűen a mellékmondati alanyra is vonatkozik: *a fába szorult féreg ordít*.

5. A harmadik részben lírai fűtöttségű, szenvedélyes *vallomás*ba csap át a leírás. Az eddigi „leíró” szakaszok — minden érzelmi és hangulati telítettségük ellenére — már csak nyelvtani alkatuknál fogva is azt sugallták, hogy az író és az olvasó mintegy „kívül állnak” ezen az atmoszférán, kívülről szemlélik, s inkább csak elemzik, mintsem átérzik ezt az alkonyati lelkiállapotot. A harmadik bekezdéstől ez a helyzet gyökeresen megváltozik. Megjelennek az első személyű igealakok (*terveztük, figyelünk, hátranézünk*), mégpedig egyelőre többes szám első személyűek, s ez azt fejezi ki, hogy valamennyiünk közös ügyéről, az öregedésről és a halálsejtelemről van szó. Ebben a sorsban éppúgy osztozik az író és az olvasó is, mint mindenki más; ezt az összefoglaló közösséget jelzi a többes szám első személy, a *mi*. A második részben még csak sejthettük a képek mögött, hogy miért is olyan szomorú mindenki számára az alkony. Itt már világosan látszik, hogy a természet és az ember nyugovóra térése ebben a szövegvilágban egyértelműen az elmúlás, a mulandóság egyetemes emberi tragikumának kifejezője, allegóriája — ezért bús hát mindenütt az alkony . . . ! De a *halál*-motívum még mindig csak közvetetten, áttételesen jelenik meg, azaz képekbe burkolva, metaforákba rejtve. Sőt a bekezdés leghatásosabb komplex képében éppenséggel *kétszerezett tétellel* találkozunk: „a szívünk dobogására figyelünk, hogy nem lassít-e a vándor, midőn olyan nagy világot járt be egy nap leforgása alatt, és önkéntelenül hátranézünk a letűnt idő napos rétjeire, ahová oly boldogság volna visszatérhetni, mint öregedésben előlről kezdeni az ifjúságot, de a vándorlegény nem vehet új irányt, előre kell menni a közelgő éj szívzsibbasztó bizonytalanságú hegyláncai felé.” Az első sor *fáradt szív*-éből (amely eredetileg *képe* volt a mulandóságnak) ebben a részben kifejezendő *trágya* lett, amelyet a *vándorlegény* képe minősít. Megkülönböztetett figyelmünkre tarthatnak számot az idézett képnek pompázatos teljes metaforái („a letűnt idő napos rétjei”; „a közelgő éj szívzsibbasztó bizonytalanságú hegyláncai”), amelyek egy szövevényes lelki folyamatot tárgyiasítanak, s ugyanakkor a tájat finom és szomorú sejtelmekkel itatják át.

6. A szöveg érzelmi-indulati hőfoka, amely az első mondat első szavától kezdve állandóan és egyenletesen emelkedett, a negyedik szerkezeti egységben éri el a csúcspontot. Ennek jeleként a lírai „én” — ezúttal először! — végre közvetlenül, egyes szám első személyben is megszólal: „Csak alkonyattal ne haljak meg e tájon!” A negyedik résznek e nyitó mondata azért is igen fontos, mert a szövegnek mindhárom fő motívumát: az *alkonyt*, a *halált* és a *tájat* is megpendíti, s ezeket a témákat mintegy szintézisben foglalja össze. Önként kínálkozik az egybevetés a szöveg első mondatával („Alkonyodott, mint a fáradt szív”), hisz mindkettőt bizvást „kulcs-mondatnak” tekinthetjük, mindkettő egysoros és önmagában egy egész bekezdést tesz ki. Ezzel azonban nagyjából ki is merítettük a köztük levő azonosságokat. A különbségek jóval lényegesebbek: az egyik mondat állítmánya személytelen ige, alanya nincs, a másiknak egyes szám első személyű az állítmánya, alanya az *én*; az előbbi a maga egészében költői kép (hasonlat), s az alkony → halál képzet-társítás csak közvetetten, a képi síkon van meg benne, az utóbbiban viszont egyáltalán nincs kép, s a *halál*-motívum is világosan ki van mondva, azaz a képek és a sejtetések szintjéről a fogalmak szférájába van átemelve. E két mondat összehasonlítása a személytelenségből a személyességbe, a képszerűségből a fogalmiságba, s ezen keresztül az elrejtésből a szembenézésbe való átmenetet

tükrözi. A folytatásban azonban ismét a képek nyelvéhez folyamodik Krúdy: „Jöjjön lábujjhegyen a *perc*, amely bekandikál a kulcslyukon néma nagy éjjelen, midőn a csillagok sem láthatók. Érkezzen meg a házhoz a *vendég* napfényben, ebéd után, amikor a legidegenebb kocsi sem látszik ijesztőnek. Kopogtasson be porosan a virrasztástól, átkozott hajnalon, ... midőn erőtlen inu kártyások és lelküket elfogyasztott muzsikások lopakodnak a kertek alatt — akkor jöhet hozzám hosszú éji útjából a *fekete hírnök*.” Igazi „operai nagyária”, vagyis képekben és érzelmekben gazdag belső monológ ez a halál eljövételéről (vö. Szabó Ede, Krúdy Gyula alkotásai és vallomásai tükrében 197). A halálfélelem nagy dallamát az író egyszerű metaforák halmozásával szövegezte meg. Az egyes képek sorrendjét a fokozatosság elve alapján jelöli ki, s ennek révén az „ária” a sejtetéstől a bizonyossáig, a képanyag a szinte közhasználatú metaforától a megrázó erejű szimbólumig ível („Jöjjön ... a *perc*, ... Érkezzen meg ... a *vendég* ... , akkor jöhet hozzám ... a *fekete hírnök*”). A *fekete hírnök* jelképes alakjának egyébként némi mitológiai háttére is van: a görög hitregében Hermész, az istenek hírnöke vezeti a halottak lelkét az alvilági bírák elé (vö. Trecsényi-Waldapfel Imre, Mitológia⁵ 147).

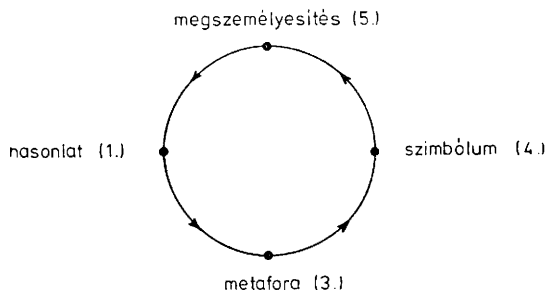
7. Az ötödik és egyben utolsó szerkezeti egység tartalmilag a második szakasznak megfelelője és ellenpontja: a második rész az alkony pszichológiai vetületét tárta elénk („az alkony a lélekben”), az ötödik ugyanennek „nyírségi oldalát” mutatja be („az alkony a tájban”). Valódi leírás ez, de az elhangzottak után az olvasó már egy minden ízében kettős értelmű, jelképes „lelki tájat” érzékel, amelyet egyrészt a külső látvány, másrészt viszont a szemlélő érzelmi-hangulati beállítottsága határoz meg (vö. Rónay György, A regény és az élet 285). A külvilágnak leginkább anyagszerű mozzanatai is lelki történések jelévé-kifejezőjévé válnak itt, mintha csak Baudelaire gondolatmenetét akarnák példázni a valóság „hieroglifikus” voltáról. (Baudelaire egy Victor Hugóról írott nevezetes tanulmányában fejtette ki, hogy „minden hieroglifikus”, vagyis a látható világ titkos értelmű jelek, szimbólumok halmaza. Kapcsolatok című versében ugyanezt a gondolatot így fogalmazta meg: „*Jelképek erdején át* visz az ember útja.” Baudelaire szerint „a jelképek csak viszonylagos értelemben véve homályosak”, s a költőnek éppen az a feladata, hogy lefordítsa, kibogozza, megfejtse őket; vö. Charles Baudelaire válogatott művei. Bp., 1964. 443.) A látvány minden apró részlete megelevenedik, mozgásba jön, hogy valamilyen képpen többet mondhasson és többet jelenthessen önmagánál. Krúdy tájain, csakúgy mint a kortárs Adynál „Volt erdők és ó-nádasok | Láncolt lelkei riadoznak” (Ady: Az eltévedt lovas). Ezek a Krúdy-nádasok úgy húzódnak meg a kép háttérében, „mint légben álló halottak, akik egy percre *életre kelnek*”. Az író átlelkesített tájszemlélete — ha tetszik: „animizmusa” — a halmozott megszemélyesítések segítségével szinte feloldozza bilincseikből a tárgyakat: a keresztutak *megszólítják* az utazót, az elhagyott fészületek *felajánlják* szolgálataikat, a fák *mogorván, összeráncolt arccal néznek*, az árkok *guggolnak* az utak mentén stb. A víziók és hallucinációk birodalmában járunk, ahol „A bozontos, leveletlen liget ... elhalkulva rejtegeti a békafejű, bagolyléptű, csicsergő árnyakat, amelyek mindjárt elválnak a faderekek mellől és üldözőbe veszik a kocsit.” Ez már nem látvány, hanem látomás, amellyel az író toldja meg a leírt valóságot. E képeknek már csak pszichikai realitásuk van.

A tájleírást az ötödik szakaszban rendkívül mély pesszimizmus hatja át. Mivel az a l k o n y-képet a negyedik rész mintegy „dekódolta” (azaz meg-

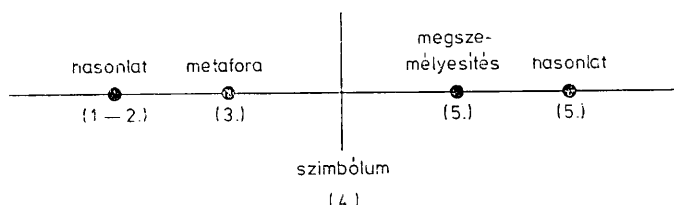
fejtette, feloldotta, explicitté tette), az ötödikben az *alkony* már nem metaforája, hanem szinonimája az elmúlásnak, s a táj is azt mondja: „Óh jaj, meg kell halni, meg kell halni!” (Babits: Ősz és tavasz között). Visszatérnek a harmadik személyű igealakok, s ez a szenvedély elcsitulására vall. „Nincsen menekvés, bele kell nyugodni” — ezt hirdetik a képekhez fűzött közvetlen megnyilatkozások is: „a kopár nyírfák ... az élet elviselhetetlenségét kiáltják”; az utazó „hiába megy gyors lovaival, a percet, az órát többé nem találhatja életben”; Veronika kendőjén pedig „véglegesen el lehet búcsúzni az élettől”.

Ami a képek funkcióját illeti, az ötödik részben a szemléltetés és a díszítés rovására erőteljesen megnő a hangulatteremtés és az előreutalás jelentősége. Jól mutatja ezt azoknak a különös hasonlatoknak feltűnése, amelyek konkrét tárgyakat, élőlényeket stb. elvont fogalmakhoz hasonlítanak, pl.: „Fenn, messze a nádasok felett, ahol oly üres a levegő, mint a világ végén, egymagában mereng egy ismeretlen madár, mint a földi élet céltalansága.” E hasonlatok a hasonlított tárgyat a képpel nem tapinthatóbbá-elképzeltetőbbé teszik, hanem éppenséggel megfoghatatlanná oldják, eltávolítják a realitástól.

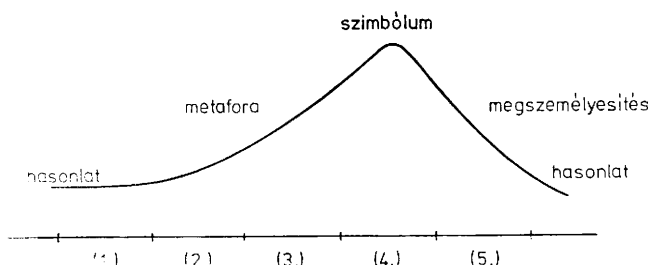
8. Elemzésünk tanulságait a következőkben summázhatjuk: a megvizsgált szövegnek a képszerűség a legfontosabb rendező elve, vagyis az elbeszélés ritmusát a képek, pontosabban: a képanyag atmoszférateremtő-sejtető és a lelki folyamatokat, gondolati tartalmakat elemző-megjelenítő tevékenysége szervezi. E Krúdy-leírásban a költői képeknek csaknem valamennyi lényeges típusával találkozhattunk: a szöveg egy emlékezetes hasonlattal indul, s a második rész is hasonlatok közvetítésével tárja elénk a nyírségi alkony hangulatát. E szakasz végén a hasonlatok metaforába mennek át, s a harmadik bekezdésnek már ez a jellemző szóképe. A negyedik részben a metaforasorozat szimbólumot készít elő, s végül szimbólumba torkollik. Az ötödik szerkezeti egység, a leírást befejező és kikerekítő nagy tabló sorozatos megszemélyesítések segítségével eleveníti meg a tájat. A szöveg ugyanazzal a stílusalakzattal zárul, amivel elkezdődött: hasonlattal. Vagyis hasonlat → metafora → szimbólum → megszemélyesítés → hasonlat fejlődés figyelhető meg. A képfajták elrendezése háromféleképpen ábrázolható: a) mint önmagába visszatérő görbe (rondó-forma):

b) mint tükörszimmetria, amelynek tengelye a szimbólum (*a fekete hárnök* = 'a halál'), s e tengelytől jobbra-balra szimmetrikusan helyezkednek el a metafora és a megszemélyesítés, ill. a nyitó és a záró hasonlatok:

c) mint egyenletesen emelkedő, majd ugyanilyen egyenletesen, csak kissé melegebb ívben lehanyatló hullámvonal (ez a grafikon a szöveg stiláris feszültségének és érzelmi-indulati hőfokának is lázgörbéje lehet; az előző két ábra a képtípusoknak inkább viszonyát és rendszerbeli összefüggését, ez a harmadik viszont értékkülönbségüket s a kifejezés intenzitására gyakorolt hatásukat szemlélteti):

(Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy a legtöbb stilisztika felállít valamilyen rangsort az egyes képfajták között, expresszivitásuk alapján. E szerint a felfogás szerint — függetlenül a ténylegesen megalkotott kép minőségétől — már maga a képtípus rendelkezik egyfajta immanens, rá mint képtípusra jellemző sajátos stílusértékkel; ilyen értelemben a szimbólum — már azáltal, hogy szimbólum! — erősebb hatású, sűrítettebb, mint a metafora, s ez utóbbi is már eleve nyomósabb közlés a hasonlatnál. Ha így van — s ez nem biztos, hiszen egy jó hasonlat miért lenne kevésbé hatásos, mint egy közepes vagy éppen rossz metafora vagy szimbólum? —, akkor elmondhatjuk, hogy a képfajták megválasztása, ill. váltakozása is tükrözi a feszültségnek szakadatlan emelkedését az első résztől a negyedikig, majd fokozatos elcsitulását az ötödik rész — s a leírás — végpontjáig.)

Igen lényeges sajátossága még az elemzett szöveg képanyagának, hogy a hasonlóságon alapuló képtípusok elsőprő (megsemmisítő?) fölényben vannak az érintkezési képzettársításra visszavezethetők fölé, a szöveg tehát alapvetően a metaforikus (hasonlósági) és nem a metonimikus (érintkezési) elv szerint van megszervezve, strukturálva. Ez azért érdekes, mert a metaforikus építkezésmód inkább a romantikára és a lírára, a metonimikus viszont a realizmusra, ill. a prózára jellemző (vö. Roman Jakobson, *Essais de linguistique générale*² 61-7). Krúdy tehát — legalábbis a szöveg tanúsága szerint — e tekintetben lírai és romantikus stílusjegyeket mutat (ezt természetesen nem mint meglepetést vagy újdonságot említjük itt, inkább csak egy régi és közkeletű megállapításnak egy kissé újszerű alátámasztásaként).

A képfajták váltakozása magától értetődően szorosan összefügg a képanyag funkciójának változásaival, pontosabban: ezekre vezethető vissza, ezekben leli magyarázatát. Az első részben a hangulatfestés, ill. (burkolt módon)

az előreutalás a fő funkció; a második szakaszban a képek tárgyiasítják, azaz szemlélhetővé, vizuálisan is átélhetővé teszik az alkonyatkor az emberekben lejátszódó lelki folyamatokat; a harmadik szerkezeti egység képei a sejtetés, a hangulati motiváció (az előkészítés és a felfokozás) szolgálatában állnak; a negyedik részben metaforasor és szimbólum jeleníti meg e tájleírásnak igazi „főszereplőjét”: a halált; végül a szöveget lezáró ötödik szakaszban a képanyag az animizmusnak, vagyis a természeti-tárgyi valóság megelevenítésének, meg-személyesítésének stiláris kifejezőeszköze. A költői képek funkciója ebben a szövegben a díszítés-dekorativitás felől fokozatosan eltolódik a hangulatkeltés és az előreutalás felé, s emiatt a plasztikus valóságábrázolás némiképp háttérbe szorul. (Persze vannak másfajta szövegek és képek is, amelyekben viszont ez az utóbbi mozzanat az erősebb!)

9. Vállalt feladatunkat ezzel lényegében teljesítettük is. Elemzésünk azonban — éppen mint szövegelemzés — rendkívül hiányos maradna, ha legalább futólag nem említenénk meg azt a másik három (másodlagos, de egyáltalán nem mellékes) struktúratényezőt, amely a képszerűségeen kívül (pontosabban: vele együtt, vele összefonódva) a szöveget mint műalkotást megszervezi. Ezek a következők: a) az igealakok száma és személye; b) igemódok; c) igeidők. Mindhárom rendező elv grammatikai jellegű, tehát elsősorban az a feladata, hogy nyelvtani struktúrákat hozzon létre; ám ezek a nyelvtani struktúrák — mint látni fogjuk — a szöveggörnyezetben poétikai struktúrák-ként (is) funkcionálnak (vö. Roman Jakobson, *Hang — jel — vers*² 177–96). Az író átpoétizálja a nyelvtant, s a legbanálisabb grammatikai-nyelvi alakatokat is a költői üzenet megformálásának szolgálatába állítja, sőt nemritkán épp ezekre bízta mondanivalója lényegének kifejezését. E Krúdy-leírásból figyelemreméltó tanulságokat szűrhetünk le a költőiség grammatikalitásáról (nyelvtani természetéről, nyelvtani alapjairól).

A másodlagos (grammatikai) struktúraszervezők feltárására két okból van szükség: egyrészt kiegészíti a képanyagnak funkcionális elemzését, másrészt igazolja vagy cáfolja, de mindenképpen kontrollálja a kiindulásul szolgáló munkahipotézist: a szöveg eredeti felosztását. Igen lényeges, hogy vajon a nyelvtani szempontok alapján is (nagyjából) ugyanazt a szegmentálást (és értelmezést!) kapjuk-e, mint amit a költői képek funkciójának vizsgálatából vontunk el.

a) A s z á m — s z e m é l y váltakozás stilisztikai hírértékéről, tehát arról, hogy az igealakok számának és személyének megváltozása hogyan járul hozzá a struktúra kialakításához, már a képanyag elemzése során is szóltunk. Most csak összefoglaljuk korábbi elszórt megjegyzéseinket.

A szöveg első bekezdése alanytalan mondat, illetőleg olyan hasonlító jelentéstartalmú alárendelt összetett mondat, amelyben a főmondat állítmánya személytelen ige (*alkonyodott*). Ennek megfelelően a leírás a személytelenség légkörében indul. Mivel a főmondatnak a személytelen igei állítmány miatt nincsen alanya, a mellékmondat közlése egy kissé megfoghatatlanná (vagy inkább: általánossá, egyetemessé) válik. Nem tudjuk, s nem is tudhatjuk meg, kicsoda vagy micsoda az, aki vagy ami a fáradt szívre emlékeztet, s emiatt a hasonlat érvényességi köre szinte a végtelenségig kitágul: ahol a hasonlított megállapíthatatlan, ott minden és mindenki behelyettesíthető a képbe a hasonlat alanyaként. Egyszóval: az alanytalan mondat sejtelmessége minden létezőnek mulandóságára figyelmeztet. Ebből az általános hangulatból

kiindulva jut el az olvasó az egyre konkrétabb, egyre személyre szabottabb meghatározásokhoz, utalásokhoz és előrejelzésekhez. Folyvást szűkül a kör. A második szakaszban az alkony kedélyállapotát egyes és többes szám 3. személyű igék vázolják fel (mindenesetre: megjelennek a tényleges, személyhez köthető cselekvők). A harmadik rész egy lépéssel megint csak tovább megy: explicit módon összekapcsolja az alkony- és az elmúlás-motívumot, s a többes szám 1. személyű igealakok bevezetésével a tájat és a látványt már egyértelműen a közös és megfellebbezhetetlen emberi sors jelképeként mutatja fel. A negyedik szerkezeti egység újból, s most már végletesen leszűkíti a kört: az elbeszélő egyes szám 1. személyben dalolja el a jellegzetes Krúdy-nagyáriát a halál eljövételéről. Személyes vallomás ez, gátlástalan, igazi líra. Most bizonyosodik be, amit eddig is sejtettünk, hogy ti. mindvégig az „én”-ről volt itt szó, először a „mindenki és senki”, később az „ők”, végül a „mi valamenynyien” álarcában. A költői szubjektum minden egyes részben feladott egy-egy védelmi vonalat, s a negyedikben immár neki magának kell szembenéznie a rettenettel. Ez a bekezdés az elemzett szövegnek érzelmi és hangulati csúcspontja. Innen már csak lefelé lehet menni: a befejező részben a nyírségi alkony leírása és látomása már ismét 3. személyű igék közvetítésével, tehát egy objektívebb, kívülről is szemlélhető közegben bontakozik ki. Az „én”, amely végül is letett az önáltatásról, az elkerülhetetlennel való bátor szembeszegülésnek ezzel a Don Juan-i gesztusával mintegy meg is váltotta lelke nyugalmát, s eltűnhet szemünk elől.

b) Az ige m ó d o k használatában ilyen váltakozást és változatosságot nem figyelhetünk meg. A szöveg igéi kijelentő módúak, csak a negyedik részben, a halálról szóló „áriá”-ban csapnak át felszólító módba, ezzel is kiemelve ennek a szakasznak különleges jelentőségét, tetőpont mivoltát, érzelmi túlfeszítettségét. A cselekvővé vált „én” ebben a néhány sorban kezébe kaparintja sorsának alakítását: ezt jelzi a felszólító mód megjelenése. Az „én”-nek ez a felfokozott aktivitása azonban groteszk ellentmondásként — de Krúdyra nagyon is jellemző módon! — abban merül ki, hogy a számára legrokonszenvesebb halálnemet kiválassza, pontosabban: hogy elhalálozásának legmegfelelőbb időpontját a végzettől „megrendelje”.

Az ötödik részben (három *mintha* kötőszós hasonlatban) három feltételes módú igealak is található, ezeknek azonban a formai megkötöttség, a *minthá-*tól való függés miatt csekély a stílusértékük, nem befolyásolják lényegesebben e szerkezeti egység stíláriai összképét.

c) Befejezésül röviden megemlékezünk az ige i d ő k struktúráképző szerepéről is. A szövegben előforduló ragozott igealakok túlnyomórészt jelen idejűek, de van elég sok múlt idejű is. Jövő idejű viszont egyáltalán nincsen. Az elbeszélés alap-idősíkjá: a múlt („*Alkonyodott*, mint a fáradt szív”). Ez a második bekezdésben helyenként jelen időbe megy át, s a jelen (a harmadik résztől uralkodóvá válva) végig meg is marad. A hasonlatokban és a metaforákban rendszeresen váltakozik egymással a múlt idő és a jelen idő: a tárgyi síknak (a cselekmény síkjának) igéi múlt, a képi síknak (a képanyag síkjának) igéi jelen idejűek. Ennek a sorozatos idősík-váltásnak abban rejlik a stíláriai jelentősége, hogy a képek a reális cselekménymozzanatok világából átemelnek egy megfoghatatlanabb, tűnékenyebb, irreálisabb szférába. A tárgyi és a képi szintnek ezt az ambivalenciáját fejezi ki a múlt idő — jelen idő kettősség, azaz a múlt időben játszódó konkrét eseménysor és az örök, időtlen, állapotszerű jelen kettőssége. A képekben a múlt idő → jelen idő váltások nyomán a cselek-

mény aktuális ideje a tárgyak belső idejébe hajlik át (vö. Szauder József: Újhold 1948. 81–4). A második részben a jelen idejű igealakok még csak a szóképek és hasonlatok képi elemében jelentkeznek, vagyis az író itt még következetesen tartja magát ahhoz, hogy a cselekmény igéi múlt időben, a képanyag igéi pedig jelen időben álljanak, pl.: „A Nyírség apránként magára *húzogatta* álomködös kendőjét, mint egy beteges úrhölgy, aki délutáni ábrándozások után, alkonyattal *megállapítja* magában, hogy mégiscsak egyedül *kell* tovább élni, a nappali sugár lopva *elhúzódik* a messzi jegenyefasor mögött, mint egy jó kedves, aki még távolból is *visszatekinget*, de mégiscsak *elmegy*. Hideg füstté *váltak* a meleg áramlások a szív körül, mint guggoló ércemberke alatt pernyévé *lesz* a papirosszalag, amely a társaság mulattatására az ércemberke belsejét *elhagyja*.” A harmadik szakasztól azonban ez a jelen idő teljesen eluralkodik a szövegen, a jelen idejű alakok már nemcsak képekben fordulnak elő, hanem a képeken kívül is, pl.: „bú és elhagyatottság árnyai *repkedik* körül az emberi lelkeket, öröm-gazdag színét *változtatja* a pohárban a bor, megfakult mosoly *játszik* az arcokon”. A jelen végleg fölébe kerekedik a múltnak, annak arányában, ahogy a látomások gazdag vegetációja elborítja a cselekmény reális vázát. Mert ez a fajta Krúdy-jelenidő tulajdonképp a látomások ideje, „vízió-jelenidő”. Szemléletesen mutatja ezt Az útítárs 15. fejezete, melyben az öngyilkosság szándékával a folyó felé rohanó hősnő körül megelevenedik az addig néptelennek, kihaltnak, élettelennek látszó kisváros; ahol a szöveg a realitásból átlendül a lázálomszerű irrealitásba, a múlt idejű igealakokat jelen idejűek váltják fel: „Mire az utcára *értem*, már az egész város a folyó felé *fulott*. . . . Titokzatos láрма *hangzott* fel, a girbe-gurba utcákon hangok *törték* fel, mint göröngyök, békák *ugrálnak*, valahol talán *doboltak* is, nehéz drabantcsizmák *koppantak* alsószoknyás nők hevesen *visítottak*. . . . Ilyen *lehetett* a hangulat a városkában, midőn kétszáz esztendő előtt mártírszüzeket *állítottak* a máglyára. . . . Amíg hazáig *értem*, azt *vettem* észre, hogy a Szent János-torony hegyéről *eltűnt* a kereszt. Kakas *kukorékol* odafent, mint akár azokban a századokban, amikor vallásaikat *változtatták* az emberek és a templomok. Most is valami tompa moraj *hangzik* a föld alól. Kénszaga *van* a levegőnek. Bohócok *mennek* valahol színes csengőikkel, üvöltő éneklésükkel. Majd gyászmenet *zenél* valamerre, nagyhasú trombitások *fújják* igen komolyan a halotti marsot. Végül a sarkon *leszállott* a pipás török a trafik bádogtáblájáról, és alázatosan *köszönt*” (Krúdy Gyula, Az útítárs. — N. N. Bp., 1959. Szépirodalmi. 74–6). Az utolsó mondatban a látomás valószerűtlensége a képtelenségig fokozódik, s ezzel a vízió eléri tetőpontját és nyomban le is zárul. Az állítmányok ismét múlt időbe kerülnek (*leszállott, köszönt*), s a következő, egysoros bekezdés nyugodt objektivitása már egy egészen más valóságsíkot és elbeszélői magatartást tükröz: „Otthon nyomban ágyba feküdtem” (uo. 76).

Azonban a jelen idő nemcsak a látomások ideje, nemcsak „vízió-idő” Krúdy prózájában, hanem emellett az időtlenségnek, az általánosításnak, a köznapin és az esetlegesen való felülemelkedésnek, az „örök dolgok” kimondásának ideje is. Krúdynál a képek és a gondolatok (reflexiók) az egyetemességnek egy magasabb szintjén, egy mindig érvényes jelen időben hangzanak el. „Megörökített”, azaz műalkotássá szublimált, s ezáltal örökkéssé tett, megfagyasztott jelen idő ez, valami olyanféle atmoszféra, mint amilyenben — Cleanth Brooks szerint — a Keats megénekelte görög váza halhatatlan művész- és emberalakjai élnek: „Maga a váza . . . Éppolyan rejtélyes, mint az örökkévalóság, mivel története az örökkévalósághoz hasonlóan túl van, kívül van az

időn ... A márvány férfiak és nők kívül vannak az időn" (Cleanth Brooks: *Strukturalizmus* 2: 86–7). Keats a váza figuráit mintegy kiemeli az idő folyamatából, s egyfajta örök jelen időbe helyezi át őket:

Szép ifjú! nótád tündér lomb alatt
örökre szól, s örök a lomb a fán!
S te, vad szerelmes, kinek ajakad
bár oly közel, édes célt mégsem ér,
ne bánd, bár vágyad kéjt hiába kér,
örök, szép vágy lesz, s nem hervad a lány!

Óh, boldog lombsor, el nem száradó,
melynek a tavasz búcsút sosem int,
óh, boldog pásztor, sosem fáradó,
fújván örök sípod szíved szerint,
s óh, százszorosan boldog szerelem,
örökre hév, s örök öröme kész,
zsibongó, zsenge vágy: még! egyre még!
— Mily más a bús, halandó gyötrelmem,
melytől a szív megundorul s nehéz,
s a nyelv kiszárad, és a homlok ég...

(Tóth Árpád ford.)

Hasonlóképpen jár el Krúdy is, amikor a cselekményt szántsándékkal „elidőtleníti” („detemporizálja”; vö. Rónay György: *Literatura* 1974. 1. sz. 125–6). Ez az időtlenség azonban nem jelent egyúttal történetietlenséget is! Éppen ellenkezőleg: „Csupa történetiség benne minden: anyaga, szerkezete az idő, a múlás, s ezt bűvöli mozdulatlaná; lényegében megállított idő: »az órák olyan pillanatot mutatnak, amely soha se volt«¹” (Baránszky Jób László: *It.* 1969. 705). Tehát egy visszajára fordított történetiségről van itt szó. A „felfüggesztett”, „megállított” objektív idő helyére a szubjektív idő, a szubjektum tudatának, sőt tudatalattijának belső ideje lép. A konkrét példák idézése alól fölment bennünket az a körülmény, hogy maga a fentiekben tárgyalt Krúdy-leírás (a második mondatától a befejezésig) igen jól szemlélteti a jelen időnek ezt a „megörökítő” funkcióját.

10. Elemzésünket befejezve még egyszer összefoglaljuk — mégpedig a könnyebb áttekinthetőség kedvéért táblázat formájában — a megvizsgált szövegnek stilisztikailag releváns (struktúraképző) tényezőit, ill. ezeknek aktualizálódását az egyes szerkezeti egységekben (szegmentumokban). Az ilyenfajta táblázatos összegezés persze óhatatlanul le is egyszerűsíti a stílselemzés során kapott eredményeket. Épp ezért arra kérjük az olvasót, ne hagyja számításán kívül, hogy a táblázatunkban feltüntetett adatok nem kizárólagosságot, hanem csak dominanciát jelentenek, azaz hogy pl. a harmadik részben nyilvánvalóan nem csupán többes szám 1. személyű igealakok vannak, hanem másfajta

¹ Az utalás Krúdy Gyulának *A hídon* című elbeszélésére (1911.) vonatkozik. A szóban forgó részlet teljesebb és pontos szövege a következő: „A királyok még mindig haragudtak arra a városra, ahová Szindbád elutazott, mert a toronyórák is megállottak itt. Valami olyan időt mutattak az órák, amilyen idő talán soha sincs” (Szindbád. Bp., 1957. Magvető. 1: 64).

is, de a szövegnek erre a részletére sajátosságosan épp ezek a többes szám 1. személyűek a jellemzők, ezeknek megszaporodása, relatív túlsúlya hordoz stilisztikai információt.

Rész	Mód	Idő	Szám–személy	Uralkodó képfajta	A képek funkciója
(1.)	kijelentő	múlt	Esz. 3. sz. (tkp.: személy- telenség)	hasonlat	hangulatfestés (→ előre- utalás)
(2.)	kijelentő	(múlt→) jelen	Esz.–Tsz. 3. sz.	hasonlat (→ metafora)	tárgyasítás
(3.)	kijelentő	jelen	Tsz. 1. sz.	metafora	sejtetés
(4.)	felszólító	jelen	Esz. 1. sz.	(metafora →) szimbólum	megjelenítés
(5.)	kijelentő	jelen	Esz.–Tsz. 3. sz.	megszemélyesítés (→ hasonlat)	megelevenítés (animizmus)

Ezek a struktúraszervezők (mód, idő, szám, személy; képfajta; képfunkció) természetesen nem(csak) önmagukban, nem egymás mellett, hanem egymást áthatva, egymásra-, sőt egymásbaépülve fejtik ki szövegformáló tevékenységüket. A konstrukciós elvek, a műalkotás szervezetének ezek az enzimelei vagy hormonjai kölcsönösen feltételezik egymást. Az elemzés során szükségképp külön-külön, egymástól kissé mesterségesen elszigetelve kellett szemügyre vennünk őket, hogy sajátos, csak rájuk jellemző minőségeiket feltárhassuk. A valóságban azonban ilyen elkülönülés nincsen, s pl. a képszerű és a grammatikai stílusesszközök a szövegnek mint nyelvi entitásnak megteremtése és működtetése során igen szorosan összefüggnek és összefonódnak egymással.

Kemény Gábor

Berzsenyi és a tájnyelvek

— A költő születésének 200. évfordulójára —

„a magyar népnyelv . . . oly ép és csinos, valamint az írásnyelv.”¹
 „A provinciális szavak és szólások csak úgy árthatnak a poézisban, ha azok vagy rosszak, vagy mértéktelenek.”

(Berzsenyi Dániel: A magyarország mezei szorgalom némely akadályai; ról; Észrevétel Kölcsy Recenziójára)

Nyelvteremtő nagy geniuszunkról nem azért írok, hogy az ünnepi megemlékezések számát egy nyelvészeti cikkel növeljem. A magyar felvilágosodás korszakával foglalkozva sorozatot kezdtünk a korszak íróinak, költőinek bemutatására,¹ s e kötetekben külön fejezetek tárgyalják az írók nyelvi-esztétikai nézeteit, gondolatait. Az idei Berzsenyi-évfordulóra is készült egy kötet („Forr a világ . . .” címmel), s ebben is külön fejezet jut az író esztétikai, közelebbről: nyelvészeti, stilisztikai gondolatainak.

Persze megjegyzéseinek, elmeszilánkjainak csak egy része kerülhetett a kötetbe, pedig már munka közben megragadott: mily messzetekintő élelisméjűséggel foglal állást ez a nagy költőnk a korszak legfontosabb nyelvi kérdéseiben.

A másik, ami arra ösztönzött, hogy e gondolataival külön tanulmányban is foglalkozzam, az volt, hogy a Berzsenyi-irodalom átnézésekor meghökkenve láttam, mily kevesen foglalkoztak e nagy nyelvformáló lángelménk írói nyelvével. Míg másod- és harmadrangú írói tehetségekről nyelvi monográfiák, doktori értekezések készültek, Berzsenyi káprázatos gazdagságú stílusáról nem született sem kisebb, sem nagyobb összefoglalás. Pedig szinte kínálva kínálta magát a feldolgozásra, már csak azért is, mert Berzsenyi elméletileg is foglalkozott nyelvészeti kérdésekkel tanulmányaiban, többek között a „Poétai harmonistiká”-nak a „Költész nyelv”-ről szóló fejezetében.²

Hiába fedezte föl „a lángkebelű fiú”-t két évtizeddel Kölcsy igaztalan bírálata után talán legigazibb tanítványa, a nyelvteremtő dunántúli Vörösmarty, s hiába vallotta „a tűzlelkű ifjú” verseiről Arany nagykorúsi irodalomtörténetében, hogy bennük a „nyelv, dictio merész”, majd a XX. század nagy stílusforradalmában a Nyugatban hiába fedezte föl újra Szabó Dezső,

¹ A Tankönyvkiadó gondozásában megjelent breviárium-sorozat eddigi kötetei: „Vitéz Mihály ébresztése”, Csokonai-breviárium. Bp. 1970., 1973. „Boldog ki fákat ültet . . .” Fazekas-breviárium. Bp. 1972. „Hass, alkoss, gyarapíts!” Kölcsy-breviárium. Bp. 1975.

² L. Berzsenyi Dániel összes művei. Budapest, 1968. 321–3. Az Utószót írta dr. Merényi Oszkár. — A következőkben a külön forrásjelzés nélküli lapszámok erre a kiadásra utalnak. Ragaszkodnunk kellett ehhez a munkához, mivel Berzsenyi műveinek ez jelenlegi legteljesebb kiadása, noha helyesírási — és kiejtésbeli kérdésekben — némi engedményt tesz a népszerűsítő célnak, s így pl. *gaboná*-t ír ott, ahol a költő *gabná*-t említ leveleiben, az *amelly* vonatkozó névmást rövid mássalhangzóval közli stb.; ezért az alak szerinti tájszavak esetében utalunk más, szövegű kiadásokra is, így a következőkre: Berzsenyi Dániel verseinek kiadatlan összövegei. Kiadta, bevezetéssel és

Tóth Árpád, Füst Milán s az újabb írónemzedékből Németh László, Szerb Antal, Radnóti: költői nyelvének nem akadt monográfiusa, de még csak tanulmányírója sem.

Pedig Vörösmarty hogy kihallotta Berzsenyi emléke című versében a költő nyelvi hatalmát, aki a sorshoz így esdekelt:

Oh adj nekem szót, édeset és erőt,
Azt szűvarázsló hangba kiönteni:
A dal hatalmát add nekem sors!

S ismét csak Vörösmartyval szólva:

... mit kért, megadták dúsan az égiek:
Szózatja harsány s áradatként
Elragadó leve zengeménye...

Ég, föld lebegtek a dalok árjain.

(Vörösmarty Mihály összes költeményei. I. Bp., 1963. 372–3).

Kazinczy és Kölcsey tekintélyének hatása alatt Arany még odavetette irodalomtörténetében a dictio merészségét dicsérő tőmondat után egy mellékmondatban, hogy „bárha egyes helyek nem mentek a dagálytól” (Arany János magyar irodalomtörténete. Olcsó Könyvtár. 1581 – 1587. sz. Bp., 1911. 191), a Nyugat írói azonban már egyértelműen ünneplik nyelvi pompáját, elégtételül Kölcsey recenziójáért. Nyelvi erejét, fenségét Tóth Árpád klasszikussá vált szonettje szinte érzékelhető közelbe hozta e művészi stílusutánpótlásnak is beillő sorokban:

Vulkánszived nehéz lávája ellep:
Villámaid tüzétől csillagozva
Erőt tanul a halk utód koboza,
S hallom zihálni sziklatömbü melled!

És reszketőn idézem régi, fáradt
Estéied kedvét, míg csöndben borozván
Késztéd lelked szebb korba szállni el,

S szolgálid félve és juházva vártak:
A bús magyar szók, sok kevély oroszlán
Magányod vén barlangján, Dániel!

(Két régi költő I. Berzsenyi)³

jegyzetekkel ellátta: Merényi Oszkár dr. Bp., 1938. (A következőkben: Összöv.) (Berzsenyi Dániel minden munkája. Sajtó alá rendezte Kovách Aladár Bp., 1943. (A következőkben: MM.) A költő nyelvi gondolataival Károly Sándor foglalkozott születésének 190. évfordulójára írt tanulmányában: Berzsenyi nézetei a nyelvről és a poézisről. MNy. 62: 425–36. Ebbenéppen csak érinti a tájszavak használatát.

³Tóth Árpád verséhez nem árt egy kis filológiai magyarázat, amely egyben azt is megmutatja, hogy e XX. századi nagy lírikusunk is milyen tudatos nyelvművész volt, mily kiváló ismerője a régi nyelvnek. A Nyugat immár klasszikus lírikusa itt művészi

Tóth Árpád ikerszonettjének párdarabja a debreceni költőt, Csokonait idézi. S nem véletlenül került a szonettkettősben egymás mellé a „két régi költő”: kortársak voltak s az irodalomtörténet egyetért abban, hogy a korszak magyar irodalmának ketten voltak igazán eredeti költői lángelméi. S ha nem is találkoztak személyesen egymással (bár ellenőrizhetetlen följegyzés tud a személyes somogyi találkozásról is): szellemi találkozásuk tudtukon kívül is megtörtént. Furcsa is elképzelni, hogy az egyidőben élt legnagyobb tiszántúli s legkiválóbb dunántúli költő legalább szellemileg ne találkozott volna!

Kölcsy recenziója is nagyjából egyidőben bírálta őket (igaz, hogy Csokonait már csak holtá után), s mindkettejüknek kifogásolta „provincializmus”-át; míg azonban Csokonait elsősorban stílusának vulgáris, alacsony tónusáért marasztalta el, Berzsenyit nyelvi fenségéért, amelyet ő „gyakran dagályos”-nak érzett. (Vö. TudGyűjt. 1817. 7: 100.)

Mint Kölcsy Csokonai-bírálatáról írt hosszabb tanulmányomban rámutattam, a híres recenzió eredetileg 1814-ben a Márton-féle díszes Csokonai kiadás s az egyidejűleg megjelent Mondolat hatása alatt Kazinczy sugalmazására íródott, annak személyes bosszúságai által is ingereltetve, amikor a széphalmi író Fazekas Lúdas Matyijában is allegorikus támadást látott. (L. A „fentebb stíl” és a „köznépi”-stílus. Egy stílusvita és Csokonai stílustörténeti jelentősége. Nyr. 97: 442.) Nem csoda hát, ha a Mondolat-harc éveiben a nyelvújítás és a tájnyelvek (a „provincializmus”) kérdései is belekerültek mindkét recenzióba.

Ezért írta azt valamivel korábbi eredetű Csokonai-bírálatában Kölcsy a debreceni költőről, hogy noha „a’ régi szavaknak és szóllásoknak épen olly keresőjök és használójok volt, mint Révai, Kazinczy, és Horvát Endre, még is az ő munkájiban azok a’ magok régi színében jelennek meg, holott azon említett Írókban azok gyakran új szók gyanánt vétetnek.” (TudGyűjt. 1817. 3: 114–5). A Mondolat támadása idején Kazinczy és Kölcsy a Márton József díszkiadású Csokonaijában is az ortológusok hadüzenetét látta (a szótáríró Mártonról Kazinczy igen keményen s igazságtalanul hangoztatta, hogy „magyarúl nem tud” [l. KazLev. 10: 333]), ezért kellett most rábizonyítani Csokonaira, hogy tagadhatatlan újításai ellenére nem volt neológus, illetőleg rossz neológus volt. Ezért írja le Kölcsy az emlékezetes sorokat: „Rec. nem akar philologiai villongásra bocsátkozni, de azt meg kell mondania, hogy Cs. a’ maga expressiójnak ’s szavainak ritkán tudta megadni az újság’ [= neologizmus] ingerét.” (I. h. 115). Majd ennek furcsa indoka: „s ennek oka egyenesen a’ köznép’ nyelvéhez való ragaszkodás”. (Vö. Nyr. 97: 433.)

A Berzsenyi-bírálatot szintén egy Kazinczy bosszúságára létrejött kötet

átírását, átköltését adja Berzsenyi A Pesti Magyar Társasághoz intézett szép verse néhány sorának:

Előre látom: mint lehettek éltet
A sziklamellbe és a holt agyagba,
S mint jámborodnak a vadállatok
Előttetek . . .

(121)

Az viszont már Tóth Árpád művészi ötlete, hogy a költő keresztnéve révén az oroszlánokat „megjámorító” bibliai Dániel próféta történetével társítja e vers motívumát (l. Dániel könyve VI. 16–23), s a vadállatok a nyers erejű bozontos szavakká szimbolizálódnak soraiban. A Tóth Árpád kritikai kiadás (Tóth Árpád összes művei. I. Költemények. Sajtó alá rendezte Kocztur Gizella közreműködésével Kardos László. Bp., 1969. 142, 574), amely érdekes bepillantást enged a kézirat alakulásába, nem fűz magyarázatot e sorokhoz.

váltotta ki: a niklai költő verseinek 1816-i második kiadása, amelyben az 1813-i első kiadás versei változatlanul — azaz: javítatlanul — jelentek meg. Ezért írja a recenzió, hogy „a’ felebb kitétetett ’s azokhoz hasonló hibákat publicum elébe nem kellett volna, kivált *egy második kiadásban* nem kellett volna bocsátani.” Illetőleg: „Ha Berzs. kitépett volna minden gyomot, a’ mit az igazságos Kritika méltán gymnak talál, úgy ezen Recensió csak egy dicséret-ömlendezés fogott volna lenni: de így azt is magában kell foglalnia, hogy Berzs. készületlen ’s fiatalkori darabokat is vett fel gyűjteményébe.” (TudGyűjt. 1817. 7: 101).

A Mondolat körüli harcok ekkor már némileg mérséklődtek, a röpirat által fölzaklatott kedélyek némileg megnyugodtak (megjelent a Felelet a Mondolatra — éppen Kölcsy és Szemere tollából), s a nyelvt teremtető, szóteremtő Berzsenyire különben sem lehetett volna rábizonyítani, hogy ortológus volt. (Mint látni fogjuk: a Mondolat jócskán tollhegyre tűzdeli Berzsenyi szavait is!) Az 1816-i Berzsenyi-kiadásnak azonban volt még egy fontos stílustörténeti vonatkozása: e kiadás élén jelent meg Helmezy Mihály nevezetes tanulmánya: Értekezés az úgy nevezett Újításokról a’ Nyelvben. Helmezy, aki Kazinczy rendíthetetlen híve volt, tulajdonképpen afféle Anti-Mondolatnak szánta munkáját, Berzsenyit akarta megvédeni a Mondolat gúnyolódásaival szemben. Ez eddig Kazinczy egyetértésével történt, de Helmezy továbbment: szinte teljes egészében idézte Csokonainak a Kleistből fordított Tavaszhoz írt előbeszédét, ahol a debreceni költő hitet tett nemcsak az új szavak, hanem a tájszavak, a „szegény község”, a „paraszt, tudatlan, együgyű — de . . . jobb magyar község, aljnép” nyelvhasználat mellett — s ezzel már magára idézte Kazinczynak s híveinek bosszúságát. (Vö. Nyr. 97: 435 kk., Tolnai: A nyelvújítás 128). Így már érthető, miért került Kölcsy bírálatának középpontjába a provincializmus kérdése.

Berzsenyinek a köznapi stílus fölött lebegő költői nyelvében két hibát látott a bíráló Kölcsy: egyrészt azt, hogy néha *fölfelé* átlépi a határt s így stílusa dagályossá válik, másrészt azt, hogy olykor *lefelé* lépi túl a megengedett mértéket: a nyelvjárások, a provincializmusok irányában. Kölcsy ezt így fogalmazta meg nevezetes soraiban: „A’ könnyűség hamar szűl gondatlanságot, a’ nagy erő durvaságot, a’ fenség dagályt. Innen van, hogy a’ poetai kitételekben gazdag Berzs. gyakran dagályos, felesleg való ’s értelemtől üres expressiókra téved el.” (TudGyűjt. 1817. 7: 100). Illetőleg: „ezen kinyilatkoztatás alá [ti. a második kiadásból kihagyandónak ítélt szavak és kifejezések közé] tartoznak a’ helyenként becsúszott provincializmusok is: *méhe, pirholagos, csatináz, döngécsel* ’stb. Érteni kell a’ Poetának, hogy vagynak szavak és szólások, mellyekkel kivált a’ Poesis’ fentebb nemeiben élnie nem lehet. A’ Némettek jól tudják mint kelljen a’ dialectusokat ’s provincializmusokat a’ nyelvbővítésre használni. De ki jusson azért közülök azon gondolatra, hogy Ódáját a’ *Voss’ Idylljeiből*, vagy az *Alemanni versekből* tanult szavakkal tömjé meg?” (I. h. 101.)

Persze Berzsenyinél szó sincs a versek tájszavakkal való „megtöméséről”, ha helyenként szívesen használja is a költő a dunántúli népnyelv szavait, kifejezéseit.

A dagályosság kérdését itt külön nem vizsgáljuk, elég ha Berzsenyi ide vonatkozó néhány gondolatát idézzük: „Az én poézisom tűz és erő, s úgy gondolom, az a férficharakter, s úgy gondolom, ez tette az én epistoláimat declamatiókká” (Antirecensio Kölcsy recensiójára: 522).

Kazinczyhoz írt levelében pedig ezt mondja ugyanerről: „Én a magyar nyelvnek erőt és pergést kívánnék adni. Aki azt lágyabbá, éneklőbbé akarja tenni, az annak hibáit nagyobbítja” (386).

Igen jó érzékkel a műfaji kötöttségekről, a „műfaji stílus”-ról sem feledkezik meg: „Én az ódának legmagasabb fogásaira próbálgattam a magyar nyelvet emelni, s ezen legmagasabb hangok kívánták azt, hogy én a legcifrább s legideálisabb szavakat válgosassam s minden köznapit kerüljek” (520).

Másutt pedig igen szemléletesen ezt írja erről: „Illik a huszárnak, mikor eget-földet elkerít, s ha a gebedett pedánt egy ebugattát mond, elmosolyodunk; szép a betyáron a zsiros gatyá, szint oly szép, mint a dámán a patyolat, s így még a nem-szép is, ha a maga helyén van, szép. Az óda huszár, s illik annak a kolcsag és a boglár, illik annak a cikornyás nyelv szintúgy, mint az édeskés szonettnek a selypegés . . .” (513).

A provincializmusok, a tájszavak kérdésében éppígy megvolt a maga jól átgondolt, esztétikailag próbára tett meggyőződése. Kazinczhoz ezt írta: „Az író nyelve nem dunai, nem tiszai, hanem a magyar *Schriftsprache*.» Igen. De mi a *Schriftsprache*? — Kétségkívül nem egyéb, mint a grammaticai *igazságnak*, célos *okosságnak* és *ízlésnek* serpenyőjében felolvasztott, elválasztott és destillált magyar nyelv. Ennek hazája tehát a tanulószoba, provinciái pedig a Duna, Tisza, Erdély stb. Ezek közül akármelyikhez ragaszkodni, az igazság, okosság és ízlés világos parancsolatja nélkül — *provincializmus*. . . A dunai szavaknak számkivetését az igazság nem parancsolja, az okosság ellenben, sőt néha az ízlés is világosan tiltják” (390—1).

Minden nyelvjárástól tanulni akart, még a legkisebb őrségi dialektustól is, ha az az egész magyar irodalmi nyelv egyetemes szókincsét gazdagította: „Én sem dunai, sem tiszai nem vagyok, hanem csak magyar, mind ettől, mind attól örömmel tanulok és mind ezt, mind amazt tanítani akarom” — vallotta Kazinczyhoz írt levelében (384). Másutt így nyilatkozott erről a kérdésről máig ható érvénnyel: „A magyar nyelv oly szűk, hogy csaknem minden iparkodásunkat annak bővítésére kell fordítanunk. Azt az ő legkisebb provinciájára, a Tiszahátra szorítani annyi, mint az ő legtermészetibb élelmének legegyszerűbb segédforrásait béválni. A tiszaiságot kirekesztőleg emelni tehát igen veszedelmes részrehajlás, mely saját hibáinkat megszenteli, és eloltván bennünk a vizsgálódás lelkét, vak követőkké tesz, úgyhogy nem kérdezzük, jó-e vagy rossz, hanem tiszai-e, vagy dunai?” (384).

S ő, aki az őrségi *szalank* szót is Kölcsy figyelmébe ajánlotta (l. később), így nyilatkozott a szűkebb provincia nyelvjárásáról: „Tanuljunk tehát, valamint eddig is tanultunk nemcsak a nagy Dunától, de még a kis Órségtől is” (514).

Mindebben pedig a legmagasabb rendű esztétikai és logikai szempont vezette; a monotóniát — és sok esetben értelmizavart — okozó tiszai *e*-zésről írta indulatosan: „[az ő filológiájukban] . . . oly nyűgösek, hogy a nyelvet az ő legszűkebb provinciájára, a Tiszahátra akarják szorítani s a legjobb dunai szavakat úgy üldözik, mintha azok a Niagara mellől jöttek volna; s úgyszintén a szép hang kedvéért a nyelvet úgy rontják: *felül, helyet, épen, képen, fent* stb., ezek helyett: *fellül, helyett, éppen, képpen, fönt*, s nem látják, hogy a hangért az értelmet megrontani annyi, mint a semmit a valóságnál többre becsülni; másrésről ellenben a tisztaizmus [= tiszaiszmus] kedvéért ily gyönyörű hangokat csinálnak: *hűségűtül, rút, kívánságától, szőlőjétől* stb.” (514—5).

Az utóbbira — a *-tól, -től* ragra — nézve még a prozódia, a verstan érveit is segítségül hívta: „A ról, tól helyett jobb a dunai rul, bul s tul, mert így *elsőben* tisztítjuk orthographiánkat a számtalan és szükségtelen vonásoktól, *másodszor* nyelvünknek hajlékonyságot adunk, mert így azok lehetnek hosszúk és rövidek is, s ugyanezért *harmadszor* verselésünket is igen megkönnyebbitjük, *negyedszer* nyelvünket szebbítjük, mert a pergő nyelv mindenkor szebb, mint a kornyikáló, úgy kívánja tehát mind az okosság, mind az ízlés, s ugyanazért ezen principiumbul ítéltessek meg orthographiai különözésem” (527).

A forma és a tartalom, a tárgy és a nyelvi megjelenítés szoros egybetartozását — a „műfaji stílus” kérdését — is világos, máig érvényes mondatokban rögzítette: „valamint magunknak más a bál-, gyász-, és pomparuhánk, úgy a poéta is különféle érzelmei és tárgyai szerint különféle színekbe öltözteti beszédét; úgy mindazonáltal, hogy valamint a jó izletű ember mindenféle öltözeteiben minden éles különösseget kerül: úgy a poéta is változtatja ugyan érzelmei és tárgyai szerint beszédét; de csak úgy, hogy e részben is minden végletektől egyiránt távozik” (322).

Kazinczy (s Kölcsey) fölfogása ott tért el Berzsenyiétől (és Csokonaiétól), hogy az előbbieket a költői nyelvet — német mintáik nyomán — jóval magasabbra emelték a köznyelv fölé, „fentebb stíl”-jük jóval távolabb volt az élet, a mindennapok realista stílusától.

S hogy ezt megérthessük, bele kell pillantanunk egy kicsit jobban nyelv-szemléletükbe.

Kölcsey a Csokonai- és Berzsenyi-bírálattal egyidőben írt Kazinczy egyik bálványáról, legkedvesebb s legengedelmesebb tanítványáról, a közepes tehetségű Kis Jánosról. A három költő közül a Kazinczy stílusnormáit követő soproni evangélikus lelkész kapta a pálmát: „A’ mi Kisnek nyelvét illeti, REC. ajánlja minden fiatal íróinknak, hogy a’ Kis kötetét ezen tekintetben Studiumokká tegyék. Az ő nyelve szép, tiszta, világos, és egyszerű, a’ helyet, hogy némely fiatalok meg nem választatott német példányok [= példák] után indulván-el, dagadó, homályos, képekkel ’s helytelen tudományokkal elhalmozott beszédet visznek írásaikba, ’s gondolatjaikat sokszor egészen elburkolják, sokszor épen üres és semmit jelentő hangokat zengenek. De midőn Kisnek Stylusa ifjainknak így ajánlatik, REC. mulaszthatatlan kötelességének ismeri, hogy azon szollásokat is kimutassa, melyek ötöt megbotránkoztaták” (TudGyűjt. 1817. 2: 126–7). S hogy lássuk a Kazinczy–Kölcsey-féle költői stíluseszmény határait, íme, a kifogásolt szavak, mondatok: „*Csak papagáji csacskságot ’s betyári gúnyolást lelek*”. A recenzens erről azt tartja, hogy „illetlenek” a „fentebb nemű poesisben”. A *csűrben hágy* kifejezésről pedig azt írja, hogy „a’ fentebb nemű prozában is” ki kell kerülni. A *ne kacsongass pajtásid’ módjára* is illetlen szerinte egy lánykához szóló versben. A „prózai” *ráncok*-at is kicserélné „felhővel vagy valami illyennel” a következő sorban: *Ki derítheti-fel homloka ránczait*. Kisnek Kazinczyhoz szóló költői leveléből is kitörölné a *parolá*-t s a *zsolárt környikálnak* kifejezést is kicserélné valami mással. A túlontúl népiesnek érzett *nyelvpritty* (= ’csacska, fecsegő, nyelves’; l. MTsz.) helyett pedig a *szátyár*-t javasolja Wagner Phraseológiája alapján (L. i. h. 127–8).

Csokonai ellen — mint ismeretes — az volt Kölcsey egyik fő kifogása, hogy „Földi által vezetettvén a’ philológiában kezdette ő is kiáltozni, hogy a’ köznéptől kell magyarul tanulni, ’s mivel ő ezt nem csak kiáltozta de cselekedte is, innen van, hogy az iskolai tónust, ’s az alföldi provincialismust levet-

kezni nem igyekezett” (TudGyűjt. 1817. 3: 112, vö. Nyr. 97: 431). Földi pontosan Természeti Históriaja 1801-ben megjelent kötetében fejtette ki álláspontját: „a’ Provincialismusok mind egygyütt tészik öszveséggel a’ Magyar Nyelvet” (vö. Szilágyi: Csokonai költői szókinszéről. IrNyDolg. 108.; Uő.: Csokonai dunántúli tájszógyűjtése. NyelvÉrt. 83. sz. 20. A következőkben: CsokTájsz.).

Márpedig e ponton — Kölcsény és Kazinczy ellenében — a tiszántúli és a dunántúli költő, Csokonai és Berzsenyi felfogása, ízlése, pontosan egybetalálkozott. Berzsenyi ezt vallotta éppen Kazinczyhoz írt levelében, 1811-ben: „én úgy gondolnám, hogy aki a magyar nyelvet ismerni akarja, az egyik szemét a Dunára, a másikat pedig a Tiszára függessze, és ne a nagy Dunát, de még a kis Gyöngyöst se rekessze ki, mindeniktől tanuljon, és mindeniket úgy nézze, mint az egésznek elszórt tagjait, egyébként igen egyoldalú lészen ismerete” (383–4).

Másútt így fejtette ki ebbeli meggyőződését: „a magyar nyelvnek a tiszai *dialectusra* való szorítása nyelvünknek legtermészetesebb életeit elvágja, s filozófiájának kifejlődését gátolja” (526).

S itt nézetei teljesen egybeesnek Csokonai nézeteivel, aki tiszai születése ellenére a „sipító” *ly*-vel szemben a „kellemetes *l*”, a monotoniát okozó tiszai *e*-zéssel szemben az *ö*-zés mellett állt ki (Vö. Iskolai nyelv művelő. Bp., 1959. 123–4; Nyr. 97: 434).

Ebbeli mondandóját szellemes epigrammában is kifejezte a dunántúli költő:

A Tisza és Duna már Ádámtól fogva vegyülnek,
S öszveölelkezvén úgy válnak nagy Pelagusszá.
S te azokat papirosgáttal választod el, úgy-e?
Öszverohannak azok, gátat s gátlót lesodorva.

(Egy philologushoz)

E bevezetés után most már rátérhetünk Berzsenyi tájszavainak vizsgálatára. A kérdést külön tanulmány eddig nem vette szemügyre. Muresanu Szabin Berzsenyi mint nyelvújító című munkájában (Nyr. 39: 201–7), amely az első nagyobb tanulmány a költő nyelvéről, külön fejezetben sorolja föl tájszavait; Muresanu után Péter László írt egy kisebb cikket Berzsenyi egy nyelvészeti megjegyzéséről, amelyben az a nyelvjárási alakváltozatok irodalmi nyelvi kiaknázását javasolja (l. Berzsenyi, a fonológus. MNy. 45: 181–3). (Különben Csokonai valamivel korábban ugyanezt tette pl. a *kagyló* ~ *kágyilló* esetében; vö. CsokTájsz. 207–8). Majd Károlyi Sándor idézett nagyobb tanulmánya következő Berzsenyi nyelvészeti nézeteiről s újabban Merényi Oszkár ismét a nyelvújító költővel foglalkozott (Berzsenyi és a nyelvújítás: Nyr. 94: 400–16). Gazdag szóanyagú tanulmányában érinti a költő „jóízű tájszavait” is, s betűrendben fősorol belőlük 21-et (i. h. 414–5), de a nyelvújítási szavak között is említ 10 tájszót, összesen tehát 31-et.

Muresanu, aki elméletileg nem vizsgálta a kérdést, elsősorban a NyÚSz. Berzsenyit idéző szócikkeihez akart újabb adatokat szolgáltatni betűrendes szójegyzékeiben. Legfőbb hibája, hogy — amint Szily is rámutatott (MNy. 6: 286) — megbízhatatlan Berzsenyi-kiadásokat használt munkájához, amelyeknek sajtó alá rendezői a költő számos latin szavát és kifejezését „megmagyarították”, s így megtévesztették a későbbi kutatókat. Muresanu szóanyagának tájnyelvi részét azonban ez nem érinti.

Összesen 29 tájszót sorolt föl Berzsényi munkáiból, forrásokkal s évszámmal; ám ezek az évszámok korántsem hitelesek, többnyire nem a megírás, hanem az első kiadás dátumai. Felsorolásukban akad olyan (pl. a *fogódkodik, újdonatúj*), amely nem tekinthető tájszónak. Néhány tájszót (*földosztály, furuglyaszó, gorombáldkodik, verődik* stb.) pedig — indokolatlanul — a nyelv-újítási szavak közé sorolt.

Muresanu felsorolásánál jóval több tájszó található Berzsényinél.

Merényi Oszkár — Csokonai műveinek legutóbbi kiadásában — ezt írta: „Kevés klasszikusunk használ annyi tájszót, mint Berzsényi . . . Azzal is kiemelkedik korából, hogy éppoly otthonosan mozgott Horatius, Plutarchos, Schiller és Jean Paul, de sokszor Platón világában is (amelyet szintén buzgón olvasott), mint a vasi és somogyi parasztok között, s magába szívta nemcsak a szavak »dunai« ejtését, hanem a népnyelv jóízű szólásait is” (598).

S ha a számszerűségben van is némi túlzás, hiszen Csokonai, Arany, de még Vörösmarty, Ady, vagy az újabb költők közül Áprily, Illyés Gyula, Simon István, Csanádi Imre (vö. Nyr. 89: 339 kk., 90: 375 kk.) jóval több tájszóval él, a prózairókról, egy Jókairól, Móriczról, Tamási Áronról, Németh Lászlóról nem is szólva (vö. Nyr. 99: 339 kk.) — de abban föltétlenül igaza van a megállapításnak, hogy Berzsényi otthon volt a vasi és somogyi parasztok világában, s merített nyelvükből: nemcsak szavakat, hanem alak-(ejtés)változatokat, szó-lásokat is.

A következőkben az idézett kiadás alapján betűrendben tárgyaljuk Berzsényi tájszavait, M. betűvel jelezve azokat, amelyek Muresanunál is előfordulnak, *-gal, amelyek verses szövegben találhatók, s + -tel azokat, amelyek Berzsényi etimológiai fejtegetéseiben (A magyar nyelv eredetiségéről) pusztá nyelvi adatok példák. (Nincs egészen igaza Vargha Balázsnak abban, hogy „Ívekre menő nyelvészeti jegyzetei . . . legfeljebb tévedéseiben tanulságosak” [Vargha Balázs: Berzsényi Dániel. Bp., 1959. 259.], mivel tájszóanyaguk — mint látni fogjuk — nagyon is értékes.) A többi — jelöletlen — esetben értekező próza vagy levelezés értendő.

I. *Alak szerinti tájszók* Berzsényi műveiben.

Mielőtt listaszerűen számba vennénk a költő tájszóhasználatát, idéznünk kell elvi jelentőségű megállapításait, amelyekből kitűnik, hogy minden tájnyelvi elfogultságtól menten a *nyelvestétika* és a *jóhangzás* alapján foglalt állást a nyelvjárási alakváltozatok kérdésében is. Ismeretes, hogy Kölcsey többek között *méhe* szavát is kifogásolta, amelyet verseiben használt a köznyelvi *méh* ('apis') megfelelőjeként. Kölcsey bírálatára tett Észrevételeiben így védte meg eljárását: „*Méhe*, éppen mint *moha*, *kehe*, *terhe*, melyek természet szerint az e u p h o n i á t nevelik, mert minden bizonynal szebb a *méhe*, *moha*, *kehe*, *terhe*, mint a *méh*, *moh*, *keh*, *terh*, melyeket a magyar ki se tud mondani” (195). De nemcsak az esztétika, hanem a logika nevében is megvédte álláspontját: a nyelvjárási alakváltozatokat föl akarta használni a nyelvi félreértéseket okozó homonimák kiküszöbölésére: „De nemcsak az e u p h o n i á t lehetne így nevelni, hanem a szónak lételes hibáját is meg lehetne olyformán orvosolni, ha a *méhe* apis, a *méh* pedig uterus lenne, mely szerint mind az értelem, mind a hangzás nyerne” (196). (Vö. még: 513.) E gondolatát részletesen is kifejtette másutt: „Én úgy vélem, hogy idétlen agyarkodás helyett jobb volna nyelvünk hasznát tekinteni, s a nagy Dunántul még többeket is tanulni, ilyformán: *szín color*, *szín porticus*, *szék sella*, *szik nucleus*, *szél ventus*, *szíl latus*, *szil ulma*, *ék decus*, *ík cuneus*, *mell pectus*, *melly qui*, *fölösleg superabundanter*,

felesleg két rész összevonva [= fele-fele], s így feles-fölös, fölöttem, mögöttem ezek helyett *felettem, megettem* s.t.” (513–4). Még érdekesebb, amit a Kölcsey által szintén kifogásolt *pirholagos*-ról mond: „A *verhenyeg, verhenyeges, pirhonyag, pirholag* s *pirholagos* annyit jelent nálunk, mint *piros hólagos*, vagy *habos*, mely nem egészen annyi mint: *veresses* és *pirossas*, hanem a *pirossasnak* különös speciese, melynek természet szerint különös nevezetének is kell lenni. Mert mennél többféle ideáknak tudunk neveket adni, annál tökéletesebb nyelvünk, a poézisban pedig mennél határozottabb a szín, annál elevenebb és szebb” (195).

Védőiratában — igen helyesen — kitér arra is, hogy milyen műfajokban élt tájszavakkal: „Második vádja a recensensnek, hogy én *provincialismusokkal*, *Voss Idylljeiből* s *alemanni versekből tanult szavakkal*, mint: *méhe, pirholagos, csatináz, döngécsel* stb. tömtem meg ódáimat.

Éppen olynemű vád, mint a másik. A *pirholagos* és *csatináz* nem ódáiban, hanem csak két gyermekes dalokban vagynak, a *döngécsel* két ódában, a *méhe* pedig csak egyben fordul elő. Igen helytelen tehát az a *megtömes!* De helytelen volna még akkor is, ha az igaz volna is, mert azon szavak éppen úgy beleillenek az ódába, mint akármely versbe” (uo.).

Hogy mennyire esztétikai szempontok szerint válogatott a nyelvjárási alakváltozatokban, az kitetszik Kazinczynak írt leveléből, ahogy az is kitetszik ebből, mily jól ismerte más tájak nyelvjárásait is: „vagnak némely tájakon oly éktelen szónyújtók, kik így beszélnek: *kévánom, kénós, kégyó, meglöttem*, azaz meglettem. És ezek nem kálvinisták, hanem többnyire pápisták” (385). Ugyanitt szól a „tótos” somogyi kiejtésről is: „A somogyi tótos magyarok így beszélnek: *erdeg* azaz ördög, *iri* azaz ürü stb.” (uo.) Ugyancsak az ízlés — a jóhangzás — nevében ítél más nyelvjárási alakváltozatok kérdésében is, mikor azt mondja, hogy „az ízlés pedig így [dönt]: nem *tanéttó* nem *tanétó*, nem *tanítottó*, hanem *tanító*” (391).

Az ő-zés kérdésében szintén részben az esztétika, részben a logika alapján foglalt állást.

„Az a sok *e* nem kevés kárt tett nyelvünkben, melynek hibáját és a monotóniát szaporította, és sok kétértelmű szavakat csinált, s az az éktelen szónyújtás és selypegés sem szebbíti, hanem csúfítja nyelvünket” — szögezte le (514), s szintén „fonológiai” szempont szerint ítélte: „Kisfaludy Károly emlékében előforduló ezen szavakra: *megette* . . . *felette*, jegyezzük meg a következőket:

1. *megette*, jobb: *mögötte*, mert amaz nemcsak monotóniás, de egyszersmind rút kétértelműség is, holott a »megette« annyi is mint: *devoravit*; de egyébiránt is a *mög* fent van még Vas megyében, hol az annyi, mint a barmok pérája vagy hátulja . . . 3. *felette*, így ismét monotóniát és kétértelműséget csinálunk, holott ez annyit tesz, mint: *devoravit*; jobb tehát mind a szép hangra, mind a nyelv legfőbbjére, az érteményre nézve a *fölötte*” (257). Érdekessé, hogy a Berzsenyit majdan megbíráló Kölcsey ugyanaz idő tájt — 1810-ben — írja Kazinczynak: „Gonosz dolog az, hogy nyelvünkben annyi *e*-nek kellett teremni” (l. MNy. 39: 214–5), Berzsenyi dunántúli íróháza, Pálóczi Horváth Ádám pedig a niklai költőhöz egészen hasonlóan nyilatkozik a „dialectusi hangváltozások”-ról: „Néha szüksége van a’ *Poétának* a’ *dialectusi* hangváltoztatásokra, az egy hangúság’ *monotonia* távoztatása miatt is; ha sok az *e* egy sorban, ’s van benne *elsém*, tegye inkább *ötsém*, a’ *seté-t* *balog*-nak: *fellyebb* v. *feljebb*, *felséges*, *föllebb*, *fölséges*” stb. (l. MNy. 39: 215–6).

Berzsenyi nemcsak elméletben védte az *ö-ző* alakokat, hanem tudatosan használta is azokat műveiben. Kölcsynek írt Antirecenziójában pl. ezt mondja: „mely igen beleillik [az *enyhely*, a somogyi táj szó] a tiszai föntebb poézisbe! Somogyiasan mondtam, mert a *fentebb* kétértelmű s következésképpen helytelen” (514).

Éppígy *fölfödje*, *fölfödés* található nála (l. 278), s Horác című híres verse is így kezdődik:

Zúg immár Boreas a Kemenes fölött . . .

A *l* (*ly*) és a *j* kérdésében megállapítja, hogy ezek váltakozva fordulnak elő: „a magyarban az *l* és *j* folyvást felváltják egymást, s innét a sok *lák*, *lók*, *lyuk*, *juk* stb.” (513), s maga is a dunántúli *l*-ező alakokat használja: **göböl* (41), *göbölös* (353) + *gula* (572), + *királ* (563), *taval* (380) stb. Népdalgyűjteményében is ilyen alakokat találunk: „Árstem fala *likad* ki!” (159) stb.

Néha egyéb nyelvjárásiasságok is előfordulnak verseiben, igaz, hogy csak ritkán. Pl.

Nyugodni, enni, inni és *alunni*
Lehet mezőn is (117)

(Különben ez az alakváltozat nem volt nagyon szokatlan az időben, Csokonai is élt vele.)

Vagy másutt a *fennyen* a köznyelvi *fennen* helyett:

. . . az örök tünésnek
Fennyen parancsol . . . (102)

S most lássuk a költő alak szerinti dunántúli tájszavait betűrendben:

cserdülő (~ *serdülő*). „A' *tserdülő* ifjú” (Összöv. 27). A MTsz. a *serdül*-nek *csördül* alakját Kemenesaljáról és Zalából adatolja.

+ *dana* (568). (A MTsz. egyetlen adata 'korhely nóta, fajtalan dal v. éneklés' értelmezéssel a Tsz. alapján Vas megyéből, Kemenesaljárók való. A 'nóta' jelentésű *dan-ra* Somogyból, a 'dalolás', ill. 'dal' jelentésű *danaj-ra* Vas megyéből van adata. Vö.: „*eldanlom* első ömledzésimet” (53).

+ *donog* (~ *dong*) (568). A MTsz. egyetlen adata Tolna megyei.

* *döbög* (~ *dobog*). „Keblem *döbög*, szemem sír” (57); „Csak szíveink verésének | *Döbögése* hallatott.” (17); „A szív *döbögésé*” (18). A MTsz.-nak egy idevágó adata van csak, Komárom megyéből. Berzsenyinél a *dobog* is előfordul: „Félénk szeme nem mosolyog, | Csak dagadó melle *dobog*” (58).

* *döngécsel*. „Halkva *döngécselsz* [mint méh]” (50); „Mint kis méhe csak itt a vízerék köztül *Döngécsel* mezeink zsenge virágain . . .” (85). A MTsz.-nak nincs rá adata. Figyelmet érdemel Berzsenyi megállapítása, amelyet még idézni fogunk: „a *döngécsel* a *döng*-nek diminutí-

vuma, s mindenik jó a maga helyén, még ódában is” (196).

+ *eger*, *egerfa* (565). A MTsz. nem közli, az OrmSz. a rövid magánhangzós *egör* alakot adatolja.

furuglya(szó) M. (l. Nyr. 39: 205). A költőnek Balaton c. versében így fordul elő: „A kies estvéken nyögdécsel lassú *furullya*” (41), Berzsenyi népdalgyűjteményében pedig így található: „Minden kincse csak baltája | S vigasztaló *furuglaja*” (158) — annak bizonyítékául, hogy ezt az alakot hallhatta s ismerhette.

* *görhes*. „Amott az odvas fákbán éheznek Az embereknek *görhes* istene, | S a legnagyobb bünt batkákért lemossa” (120). Az ÉrtSz. a *girhes* ('Feltűnően, gyak. betegesen sovány') címszónál tájnyelvi alakként vette föl a *görhes*-t. A MTsz.-ban még a *görhes* a címszó, s erre az alakváltozatra kizárólag a Dunántúlról közöl adatokat.

gunyhó (~ *kunyhó*). Versben és prózában egyaránt előfordul. A Balaton c. versében így: „a *gunyhók* lakosait szent törvény jobb keze védi” (42); Kazinczyhoz írt egyik levélben pedig így: „az én *gunyhóm* az én nagy Barátom kastélyától oly messze földre esett” (382).

- A MTsz. nem vette föl; a TESz. szerint a *kunyhó* az eredetibb s a *g*-s alakok az ország más vidékein is előfordultak. Szaitz már 1788-ban dunántúlinak minősített a „tiszán-inneni” *kunyhó*-val szemben (Fraz. 156).
- * (meg)hajul (~ meghajol). „Az ész az Isten, mely minket vezet, | Az ő szavára minden meghajul” (119). A *le*-igekötös változat is előfordul, így: *,*lehajult* fővel” (129). Berzsenyi népdalgújtéményében így található: „Be sokszor kértelek jóra, | De nem hajultál a szómra” (159). A MTsz. a *le-hajul* (’letörlesztődik [tartozás]’) adatot Kiskunhalasról idézi, a *rá-hajul*-t pedig (’beleegyeznek’ jelentéssel) Komárom megyéből.
- * *iszolag* (~ *iszalag*). „S a mohosult kő-láboknál | *Iszolag* tekerődik” (44). A MTsz. erre az alakváltozatra Sopron és Vas megyéből s Göcsejből idéz adatot. *kanyult*. „a nagy villásszarvú magyar juh és hosszú, sima, fejr *kanyult* fülű disznó” (346). A köznyelvi *konyul*-nak *kanyul* alakváltozatát Vas megyéből idézi a MTsz.
- + *kóricsál* (562). A szövegösszefüggésből — etimológiai példa — nem derül ki, milyen értelemben használja a költő. A MTsz. a *kóricál*-nak csak *kőicál*, *koricál* változatait ismeri, s a *koricsál*-ra a TESz.-nek sincs adata.
- + *kuszó* (575). A MTsz. Vas megyéből, Kemenesaljáról, a Balaton mellékéről, Veszprém és Fejér megyéből adatolja. *mast* (’most’). (402 stb.)
- * *méhe*. „Mint kis *méhe* csak itt, a vizerek körül” (85). (De előfordul a *méh* is: „Mézet és nektárt szedegetsz te, mint *méh*” [50] stb.) „Igy hordott eledelt nékie *méhe*, galamb” (130). A MTsz. az *-e* véghangzós alakokra Veszprém, Vas és Sopron megyéből, valamint Göcsejből idéz adatokat. A Mondolat a szótári részben (77) kifogásolta.
- + *méncs* (~ *mécs*). „*ménst* . . . a Balaton mellett így hívják a méceset” (559; l. még: 567). Egyébként verseiben a mai köznyelvi alakot használja: „Álmatlan szemei *mécs*ekkel virradnak” (52).
- + *mosódik*. „elosódni, *mosódni* éppen annyi, mint elillantani” (563). A MTsz. a *mosódik* igét ’mosakodik’ jelentésben Zalában, ’edényt mosogat’ értelemben Vas és Somogy megyéből idézi. Lehet, hogy Berzsenyi etimológiai találgatásai-
ba csak alak példaként került a MTsz.-beli jelentéssel.
- ócsóit M. (L. Nyr. 39 : 206). A MTsz. nem adatolja.
- + (el)osódni. „osontani, ocsódni, *elosódni*, mosódni éppen annyi, mint elillantani.” (563) A MTsz. nem vette föl.
- + *osont* „uszni, *osontani*, ocsódni . . . mind menést és felkelést jelentenek”. (572). A MTsz. Vas megyéből, Kemenesaljáról, Veszprém és Tolna megyéből valamint a Palócságból és Háromszékből idézi ’osont’ jelentéssel.
- perkel* (~ *pörkö*l). „honunk *perkelt* pusztáit ily szőlőkoszorúkkal fölékesítenénk” (352); „a sophistai hiúság kanóca . . . *perkel* és vakít” (503).
- * *piarc*. „Ott a falukban s városok *piarcin*” (120). (Vö. CsokTájsz. 108–9.)
- * *pizseg*. „*Pizseg* körüte ánglus, franc, olasz . . .” (99). Voltaképpen a *pezseg* alakváltozata, bár némi jelentéskülönbséggel. A MTsz. a *pizseg* alakot ’nyüzög, hemzseg, sűrög-forog (pl. sok ember, sok apró állat)’ értelmezéssel a Tsz. alapján Vas megyéből, Kemenesaljáról, Göcsejből, Fejér megyéből, a Rábaközéből és Pápa vidékéről adatolja.
- (le)pökdőz (~ köpdöz). „Cátót *lepökdőzték*” (402). A *pök* ~ *köp* változatokról valamint a *pök* dunántúli jellegéről l. CsokTájsz. 109 kk.
- sárcsa* (~ *szárcsa*). „csak úgy közelíthetlek, mint a *sárcsa* az aetherbe’ ferdő sást” 370 (A kiadásban *sárcsa* alakban, de eredetileg *s-sel*; ld. MM. 342) A MTsz. a *sárcsa* alakot Fehér megyéből, a *sárcá*-t Somogyból adatolja.
- sompolog* M. (L. Nyr. 39: 207). Muresanu a *sompolyog* alakot közli, de az, hogy a költő az *l*-ező alakot használta, kivüláglík Széchenyi Istvánhoz írt leveléből: „*Visszasompolgott* már [az álmodó Hellenis] az agathoni vacsorákhöz, s nem egykönnyen fog hozzánk *visszasompologni*” (487). A Muresanu által is idézett adata még visszatérünk a jelentésbeli tájszók között is, mivel itt sajáttságos jelentésben fordul elő.
- távol* (~ *távol*). „*Távol* legyen!” (513; l. 517 stb.)
- tikrez* (~ *tükröz*). „Mely csendes vonásokban *tikrezi* magát a szív!” (363). A MTsz. a *tükrös*-nek *tikres* változatát a Dunántúlról: Zalából és Sümeg vidékéről ismeri.
- * *toldul* (~ *tódul*). „Villámok ádáz zápora, vérözön | *Toldult* s rohant rád” (69).
- * *töl* (~ *tölgy*). „A polgári *töl-ág*” (74); [a műveletlen] sárban fertőzik, | Azt a *tölt* tőrja, mely ötet táplálja” (100); „Nézd: a kevély *tölgy*, melyet az éjszaki | Szélvész le nem dönt” (29). L. még: *tölgykoszorú* (102, 104) stb. A *tölgy* más-kor — homonimaként — ’tögy’ értelemben is előfordul nála („A buta nép e zajt látá s Amalthea *tölgyét*” [130]). A MTsz. a *töl*-re és a *tölfá*-ra Baranya, Somogy, Sopron, Vas és Nyitra megyéből, a Répce vidékéről és a Balaton mellékéről idéz adatokat.

üing (~ *ing*). „*üingöket és gatyákat*” (368. l. még 454 stb.). A labiális magánhangzós alakokat a MTsz. a Dunántúlról ada-

tolja; Szaitz már 1788-ban dunántúlinak tartotta (l. Fraz. 155).

Voltaképpen ide tartozik néhány sajtósági igeképzés is, amelyeknek egy részéről maga Berzsenyi megemlékezett, ezt írván: „*Nyögdecselni, szökdecselni, bökdécselni, döngécselni* szép dunai szavak” (386). A többieket Muresanu mint nyelvújítási szavakat tárgyalta, s mivel nem a költő nyelvjárásokból felújított szavai között, azt kell hinnünk, hogy egyéni alkotást látott bennük: *bügdoz*, *fogódzkodik*, *gorombálkodik*, *hágdoz*, *huhong*, *lépdez*, *lökdőz*, *repdez*, *sugdoz*. Ezeket a NyÚSz. nem vette föl, csupán a *lépdel*-t idézi Kazinczyból s a *sugdos*-t Sándor István alapján. Ez utóbbit a Tsz. nyomán „A nép nyelvéből” valónak tartja.

A köznyelvi *nő* helyett használt *nől* már bizonyosan Berzsenyi anyanyelv-járásra vall:

„azon kincs, mely kezekre van bízva.
Nem bábra, nem cudar majmokra kél;
Hanem hazánk kincstárában *nől*”. (100)

Prózában is ezt az alakot használta (l. 347), bár verseiben előfordul a mai irodalmi nyelvi alak is (pl. „Minden szerencsénk ezzel *nő* s hanyatlik?” [119])

Sajtósági fosztóképzős alak nála a *sütelen* (a mai köznyelvi *sületlen* megfelelője): „hogy a recensensnek *sütelen* arrogantiáját megbüntessem.” (513–4). Érdekes határozói alak nála a 'halkan' értelemben használt *halkva*: „a setét völgy csermelye . . . *halkva* csörögdegél” (39), illetőleg: „A liget zöld sudarai | *Halkva* körül susogtak” (17). A Mondolat (70) tollhegyre tűzte. A MTsz. a rokon *háikka* alakot azonos jelentésben Vas megyéből adatolja.

Arról már tanulmányunk elején volt szó, hogy Berzsenyi a *-ból*, *-ből*, ill. *-tól*, *-től* rag zártabb alakjai mellett foglalt állást. Prózájában valóban ezeket is használja (l. pl. 349, 507 stb.). Verseiben többnyire a köznyelvi alak található (pl. „romjai**ból**” [130], „Kihágsz nemednek szűk korlátiból” [114], bár meglehet, hogy ezek már a közízlésnek, illetőleg baráti tanácsnak tett engedmények, mert ahol a ritmus úgy kívánja, a rövid alakot használja (pl. *Ádámtul* [132]).

A *jelentésbeli tájszók* száma viszonylag kicsi Berzsenyi műveiben (annál több a valódi tájszóké!). Lássuk most ezeket:

* *ácsorog* 'ácsingózik, sóvárog'. „az anyja keblén *ácsorgó* szópó” (120); „Ti láttátok az én bölcsőmnnek ringását | S *ácsorgó* ajakam első mosolygását” (76). A MTsz. ebben a jelentésben nem szótározta.

* *cimbora* 'szövetség'. „Nincs itt kegyetlen had s veszedelmes érc, | Melyért halandók véreket ontanák; | Nincs itt gonosz-ság *cimborája*, | Sem nyomorult fene nagyravágyás” (39). Hasonlóan: „Örvendj, hazánknak bölcs fia, Festetics! | Győztél, leromlott a buta *cimbora*” (71); „Ledült [Hunyadival a haza véd fala], s az undok *cimbora*, láncait | Elszaggatva,

kitör . . .” (133). A szónak erre az eredetibb, első jelentésére (l. TESz.) a MTsz. nem idéz adatot.

* *ernyő* 'lomb, árnyas hely'. „A világ lár-más vigadó-helyéről | Mint az elfáradt utazó, pihegve | Térek *ernyő*dhez, s fejemet lehajtom | Lágy mohaidra” (40); „a füzes *ernyein* | A csermely violás völgye nem illatoz” (81). (A szó használatára vonatkozóan l. Techert József: MelichEml. 451.)

* *faggat* 'zaklat, kínoz'. „Engem is üldöz az ég . . . | Üldöz s *faggata* már pólyámban (125). A MTsz. adatai nem tartoz-

¹ L. Berzsenyi Dániel Költői művei. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta és kiadta Merényi Oszkár dr. Bp., 1936. 257. RMKvt. 39. sz. (A továbbiakban: KM.)

nak ide, bizonyára a TESz. 'kínoz, gyötör' jelentésű eredetibb adataival van rokonságban.

far 'hegy kiugró része'. „A vad Dráva berkin | S Fáttra kopár *farain* lakó nép” (35); A roppant Bernhárd [= Szent Bernát-hágó] *farain* mulatni szerettél” (41). A MTsz. egy adatot idéz a *far*-nak idevágó jelentésére, Borsodból: 'A hegynek olyan kisebb része, a mely a lapos fölött hirtelen fölemelkedik'.

gebedett 'merev'. „Illik a huszárnak, mikor eget-földet elkerít, s ha a *gebedett* pedánt egy ebugattát mond, elmosolyodunk...” (512–3). Vö. a Muresanu által idézett *gebedezett* alakkal (Nyr. 39: 207). A MTsz. a Tsz. alapján 'megmerevedett' jelentéssel a Vas megyei Kemenesaljáról idézi a *gebedt*-et.

* *gerezd* 'szőlőfürt'. „a halmok koszorús oldalain ragyog | A százféle gyümölcs s a zamatos *gerezd*” (42); „Bíbor thyrsusain nem mosolyog *gerezd*” (81), *aranygerezd* (92) stb. A MTsz. az Ipoly völgyéből, Zemplén megyéből és a Székelyföldről adatolta; a Dunántúlról, a Balaton mellékéről egy adatot idéz csak a Tsz. alapján, ezzel a jelentéssel: 'a szőlőfürtnek egy mellékszárán levő kis része'.

+ *nyoszola* (560); ugyanitt előfordul a *nyoszola-leány* is. E nyelvtani példákon kívül Kazinczyhoz írt leveleiben is használja a költő: „Ma rakódtam új szobáimba, letettem *nyoszolyámat* azon szegletben, melyben én haldokolni fogok” (394); „Plutarchal fekszem le *nyoszolyámba*, s Platóval kelek ki belőle” (387) stb.

* *póla*. A szó jelentése Berzsenyinél 'bölcse'. „*Pólyádba* paeán rengete tégedet!” (90) S Búcsúzás Kemenes-Aljától c. versében is az összövegben még *póla* volt a későbbi *bölcse* (l. 76) helyén: „Ti láttátok az én *polámnak* ringását | S Átsorgó Ajakam első mosolygását” (Összöv. 27); „Engem is üldöz az ég... | Üldöz s faggata már *pólyámban*” (125). Az eredeti helyesírású szövegben *pólámban* olvasható.¹ A MTsz. Somogyból idézi a *póla*-t '(teknő-forma) bölcse' jelentésben. A néprajzi szakirodalomban is találkozunk a göcsejiek *pólabölcse*-jével. Gönczi nyomán idézi a Néprajzi Értesítő: „Még a gyermek csecsemő, bölcseben tartják lekötözve... A bölcseül néhol még most is *pallut*, vagy elrongált sütőteknőt

használnak...” (Herkely Károly: Bölcsőtípusok hazánkban. Népr. Ért. 29. [1937.]: 367.) S hogy a *póla*, ill. *pólya* Berzsenyinél saját nyelvjárása szerint valóban 'bölcse'-t jelent, arról meggyőző indulatossá jegyzete, amelyet a Kölcsény által kifogásolt szóra tett: „*Pólyád szebb örömebe mártsd*. A német és deák még prózában is pólyának nevezi a hazát vagy szülőföldet, s hát nekem egy cifra ódában nem szabad úgy szólnom, mint azoknak prózában? Schiller mondja: *Wiege des Sturms, Wiege des Himmels*, s hát én nem nevezhettem Vauclose-t a szonett pólyájának?” (512). A félreértés forrása bizonyára az volt, hogy Kölcsény nem ismerte a *pólya* somogyi 'bölcse' jelentését; s így téved Merényi is, amikor a költő *pólyadal*-áról azt írja: „Berzsenyinél: dicsőítő ének” (624). A szövegbe a 'bölcseadal' jelentés illik: „Mit? s hát kell-e nekem álmodozás, remény? | Agyváz altat-e vagy *pólyadal* engemet?” (109).

ravatal. „Némely tájakon a nemesek a sír és kriptá fölé embermagasságú, fekete ormos deszkaboltozatokat szoktak csinálni, melyek néha kettősök, hármások, sőt négyesek is, ezeket nevezik *ravataloknak*” (373).

* *rideg* 'magános'. „... mint az aetherben lakozó *rideg* sas | Földre se nézett [a szilaj lélek]” (75). (A szó e jelentésére s használatára nézve l. CsokTájsz. 182.) *sarampó* 'oszlop(sor)?'. „Hősek márvány *sarampói* | Az idő eltemeti” (45). A MTsz. egyetlen adatot idéz a *sarampó*-ra 'léczkapu' jelentéssel, Kecskemétről. A Mondolat – nyilván Berzsenyi alapján – kipécézte a szót, így értelmezve: „*Sarampó. Oszlop. Momentum*” (87). A költő is felruházhatta sajátos jelentéssel a tájszót.

sompolyog 'színlel, hízeleg'. „magokat mőldogató, szájakat illegető, selypegő, gebedezett kokottok, melyektől a férfizülés annál inkább undorodoik, mennél szebben pipeskednek, feszeskednek, kecseskednek és *sompolyognak*” (526, vö. Nyr. 39: 207). A MTsz. az 'alattomos, zavaros, ravasz, színlelő, alázatos, hízeglő' jelentésre két adatot idéz, egyiket a Tsz. alapján a Balaton mellékéről, a másikat Bódi Juszti gyűjtéséből a Dunántúlról.

A valódi tájszónak valóságos tárháza Berzsenyi írói nyelve. S itt érdemes érintenünk néhány elvi fontosságú kérdést irodalmi nyelvünk és a nyelvjárások viszonyáról. Az ösztönösség korszakának nemcsak helyesírási tekintetben, hanem a provincializmusok (alakiésszókinszbeli provincializmusokra gondolva) dolgában is a szervezett irodalmi élet kialakulása vetett véget: Kazinczy-

nak, illetőleg valamivel már korábban modern irodalmunk alapvetőjének, Bessenyeinek föllépése.

Nem lehet véletlen, hogy a bécsi testőríró nagy hatású vígjátékában, A filozófusban már igen élesen fölvetődik a tájszavak kérdése. A darabnak megjelenésében is provinciális szereplője, Pontyi, a vidéki kismes, fölolvassa tisztartója levelét: „A nagy gyalomról is a pálák egészen leszakadoztak, a kátája is megtépődött volt, de befódattam . . . halat nem kaphatni; bónéval, szákkal, véterrel, mét hálóval, gyalommal tisztánréten próbálják, de alig kaphatnak egy néhány compót; a Tiszán es gárgya keszeznél, dévérnél, vagy balinnál alig foghatnak egyebet; a napokon kaptak mégis egypár sereget, azt az úr számára tartom.” (Szöveggyűjtemény a felvilágosodás és a nyelvújítás korának irodalmából. Bp., 1953. 56–7.)

Mire a külföldieskedő, félművelt Angyélika fölkap: „Ha, ha, ha füljék meg, ha törökül, vagy perzsákul nincs a levélnek több felénél írva — értitek-e gárgya, compo, devér, boné, száak, ha, ha, ha!” Majd később még ezt mondja: „nem értem, pedig magyar vagyok.”¹

Amire Csokonainak 1801-ben a dunántúli főnemes asszonynak, Széchényi Ferencnének ajánlott Kleist-fordításával felelhetnénk: „forgolódjék a felföldi, duna- és tiszamelléki s erdélyi magyarokkal; levelezzen hazabéli tudósokkal; figyelmezzék a mesteremberekre; ereszkedjék le a paraszt, tudatlan, együgyű — de nála meglehet jobb magyar — községhez, aljnéphez: akkor majd nem lesz annyi új szó, annyi hallatlan ejtés ő előtté.” (HG. 1: 628).

De felelhetünk a tiszántúli Csokonai nagy dunántúli kortársával, Berzsenyivel is: „A provinciális szavak és szólások csak úgy árthatnak a poézisban, ha azok vagy rosszak, vagy mértéktelenek” (196). Mert e tekintetben (ha Berzsenyi — Kazinczy hatása alatt — nem is volt a legjobb véleménnyel Csokonai művészetéről)² egyet értettek.

S ez volt a nagy szerencséje irodalmi nyelvünknek, hogy a kor két legnagyobb költői tehetsége, a debreceni polgárfi, a Kollégium nagy nyelvjárási kohójánál nevelkedett Csokonai s a dunántúli középnemes, a népközelben élő Berzsenyi egy nézetet vallottak a nyelvjárások kérdésében — szemben az Adelungot követő Kazinczyval, aki a Schriftsprache „fentebb stíl”-jének aggályos védelmében nagyon szorosra zárta a kaput a tájszavak előtt.

Berzsenyi és Csokonai állásfoglalása máig kihatóan beleszólt irodalmi nyelvünk kedvező irányú fejlődésébe. S ezek után lássuk Berzsenyi valódi tájszavait:

aklál M. „az építeni akaró pénzen sem kapván építő mesterembert, csak maga kénytelen utva-futva és úgy, amit tud, holmit összeáklálni” (350). „De jól mondá Péter mester: Egy kicsiny, de szép dolmánynak varrója jobb szabó, mint a helytelen mentéket ákláló!” (523). A CzF. ezt írja róla: „aklál . . . Dunántúl, nevezetesen Kemenesalon divatos ige, s am. imígy-amúgy, nagyjában öszveakgat, öszve-

férczel . . .” Megvan igekötővel is a CzF.-ben: „öszveaklál . . . Bizonyos gúnyt, és kicsinylést rejtő értelemben am. valamit imígy-amúgy, nagyjában, nagyokat öltve öszveakgat, öszvevarr, mint az ügyetlen, vagy sietve dolgozó varrók, szabók, foltozók tesznek. Tájszokásilag: öszveabdál, öszvebakgat, férczel.” A MTsz. nem ismeri. A NSz. cédulaanyagában egyetlen adatot találtam a szóra, 1844-

¹ Vö. Szilágyi F.: Les changements du lexique de la langue littéraire et courante Hongroise à l'époque des lumières, en rapport avec les changements de la conscience (collective) linguistique (stylistique). (Les lumières en Hongrie en Europe centrale et en Europe orientale. Bp. 1971. 87.)

² Vö. i. m. 206, 439.

- ből: „Aklál: filat, confilat; confundit. — Őszeveáklálta bókálta (Kőznép.)” (Somogyi A.: Szók. 19) A TESz. nem vette fel.
- baltáz M.** „az ily ökrész . . . már gyermekkorában hozzászokik . . . a csőszökkel *baltázni*, azoktól az ökröket . . . visszalopni.” (338). Sándor Istvánnal így található a szó: „*Baltázni*, Baltafokozni. *Securiculae dorso verberare*” (Told. 20.).
- biling** „Az én poézisom csak egy idegen ég alatt sínlódó aloé, csak igen ritkán ad holmi kis *bilingeket*, de ápolni fogom, hogy neked is még valamit adhasson” (445). A MTsz. is elsősorban a Dunántúlról adatolja a szót, ezzel a jelentéssel: „néhány szemből álló szőlőfürt v. a szőlőfürtnek egy mellékszárán levő kis része.”
- + **bolgó** „a báró vagy perro bolondotis jelent, azaz *bolgót*.” (578) A MTsz. ’bohó, bolondos’ értelmezéssel a *bolygó*, *bolygó*⁶ alakot Abaújából és Gömörből adatolta.
- * **böcek** A Levéltöredék barátnémhoz ös-szövegében fordul elő: „Füstölgo [!] pipámmal könyökemre [!] dülök | *Bötze-kem* pislogó lángjait szemlélem”. (L. Összöv. 31.) A tájszó a MTsz.-ban nincs meg. CzF. fölvette címszavai közé ezzel az értelmezéssel: „Kemenesali tájszó, am. tuskó, tőke, Másképp *bölköke*.”
- * **cakó** „Bárátom, a gonosz *cakó* megcsalt téged | Hogy várt fiú helyett ismét leányt hozott” (96; többször is). A ’golya’ jelentésű szóra a MTsz. egyetlen adatot közölt, a Tiszahátról.
- cibakol M.** „A gonosz Áte, ki többnyire minden magasb ihletű poétát meg szokott *cibakolni*” (247). A *cibakol* igét ’cibál’ jelentéssel a Tsz. alapján a Balaton mellékéről adatolta a MTsz.
- * **csalét** Berzsenyi híres verséből, A közelítő télből ismeretes: „A csermely violás völgye nem illatoz, | S tükrét durva *csalét* fedi” (81). A NyÚSz. csak a *csalit*-ot ismeri; első adata Baróti Szabó Dávidtól van (l. 426). A TESz. szerint ’avar, haraszt’ értelemben már 1784-ben előfordul SzD.-ban. Berzsenyinél is ebben a jelentésben szerepel a szó. A MTsz. Kemenesaljáról adatolja a *csalét*-ot ’lehullott száraz falevél’ értelmezéssel.
- * **csatináz M.** „Halld, mely édesen *csatináz* | A völgy zengő csermelye” (8). Egyike a Kölcsey által kifogásolt szavaknak. Válaszában Berzsenyi nemcsak azt írta meg, hogy a „*csatináz* a *csattognak* . . . diminutívuma”, hanem műfaj-stilisztikai szempontból is védelmébe vette (l. 196).
- csigga** M. (l. Nyr. 39: 207). A MTsz. a ’csitít, csitítgat’ jelentésű igét a Duna–Tisza közéről, Szegedről és a Csallóköz-ből adatolja.
- csórag** „elég *csóragot* kelle túrnunk, míg nyelvünk gazdagságának legtermészetesb forrását megnyithatánk” (235–6). L. még: „*csóragos* szonettáború (239. továbbá: 242, 252). A ’pózna, gyümölcs-verő (pl. dióverő) pózna, dorong’ jelentésű szóra a MTsz. Somogyból, a Balaton mellékéről s Baranyából idéz adatokat; a Rába mellékéről ’elágazó gyökérből készített ütle’g’ értelemben idézi.
- A *csóragol* ’csóraggal ver (le-, meg-)’ szintén megvan a MTsz.-ban: Somogyból, Baranyából és a Rába mellékéről.
- * **enyhely** „[Szívem] Repdez, mint Noé, galambja, | De *enyhelyét* nem láthatja” (23); „Mint egy elfáradt utazó | A vadon *enyhelyébe*” (85; vö. még: 102, 103, 111, 135). Kölcseynek szánt válaszában ezt írja a szóról: „Hiszen a recensens már régen használja ezen somogyi provincia-lizmusomat: *enyhely*, miért nem használhatná tehát a többit is? Vagy tán azt gondolja, hogy az új szó? Távul legyen! Somogyi paraszt szó! S ime, mégis mely igen beleillik a tiszai főntebb poézisbe!” (514). Berzsenyi alighanem téved abban, hogy Kölcsey és Kazinczy tőle tanulta a „Somogyi paraszt szó”-t: a MTsz. szerint ugyanis Szeged és Szentés vidékétől Tolnáig ismeretes (Somogyot nem említi!) az „*eny-hely*” ebben a jelentésben ’védett hely (a hol szél, eső, hó, nap heve nem éri az embert, állatot)’”. A NySz. a Debreceni-kódexből s a Tisza-vidéken élt Czeglédi Istvántól és Komáromi Istvántól idézi, már a XVI. és a XVII. századból. A Mondolat tollhegyre szúrta, mintha legalábbis nyelvújítási szó volna: „Enyhely. *Enyhülés helye. Asylum*” (59).
- + **fana** „a magyar az ágyékszórt *fanának* nevezi, s innét mondja: *fanos*” (561). A MTsz. a *fon* s *fona* alakot ebben a jelentésben a Székelyföldről és Abaúj-ból szótározta.
- + **fanos** (l. előbb!).
- + **fírgenc** „jól tudjuk . . . hogy a f és v . . . folyvást változik . . . virgonc, *fírgenc* . . . melyek egyet jelentők” (563. l. még: 556). A MTsz. a *fírgenc* szót ’fűrge, virgonc’ értelemben a Balaton mellékéről és Tolna megyéből adatolja.
- * **folár, folárkodik** „A férfi — ó bűn! — már ma kezekedik | Szép párja testével, maga alkuszik | Gazdag *folárral*” (146). „Bátran merül most a buja ifjúság | Undok bűnében, s úszva *folárkodik*” (Uo.). A MTsz. ’kicsapongó, parázna’ jelentéssel Vas megyéből — Ságról és Kemenesaljáról — valamint Göcsejből ismeri a *folár*, ill. *folyár* alakot. A *folárkodik*-ra nincs adata.
- földosztály M.** (L. Nyr. 39: 305) Muresanu

a nyelvújítási szók közé sorolta; szerintünk inkább népnyelvi, ill. nyelvjárási. Az *osztály* szót 'osztályrész' értelemben Sopron megyéből adatolta a MTsz.

gimpli A 'süvöltő (madár)' ill. 'vörösbegy' jelentésű szó (a MTsz. egyetlen adata az utóbbi jelentéssel található, Bereg megyéből) voltaképpen nem eredeti dunántúli tájszava Berzsényinek; Kazinczyhoz szóló levelében írja: „En hernyókról, *Gimpli*kről, Pipiskékről, mint Nagy Ferencz, ódálni nem tudok”; (374).

S hogy itt csakugyan (Vályi) Nagy Ferenc szóhasználatára utal a *gimpli*, az igazolható azzal is, hogy először az ő munkáiban bukkan föl: „Tzinke sirass Tsizzel... Őszike, szép *Gimpli*, Kenderke, Poszáta, Kanáli” (Magyar Musa, 1787. 394). (Vályi) Nagy Ferenc a Bereggel szomszédos Gömör megyében (Felső-Vályon) született s többi adatunk is felső-magyarországi íróktól van a szóra: a komáromi születésű Beöthy Lászlónál 1854-ben egy szóláshasonlatban fordul elő: „Feledékeny mint a sivityű (*gimpli*)” (Puncs. II. 111), s nem sokkal később a Nógrád megyei születésű (Losoncon, Pozsonyban és Eperjesen iskolázott) Lisznai Kálmánnál is megtaláljuk: „Sok csacsogó szarkák, *Gimplik* és verebek...” (Madarak pajtása. Pest, 1856. 350).

Az ÉrtSz. „táj” minősítéssel közölte, a TESz. azonban nem vette föl anyagába; ezért is foglalkoztunk bővebben ezzel a német eredetű tájszavunkkal. (A Tzs. a *Gimpl*-t így értelmezte: 'pirók, süvöltő; buta, ostoba'. Az emberre átvitt utóbbi jelentést az ÉrtSz. is szótározta s számos adat található rá a NSz. kéziratos adattárában.

* *göböl* M. „Itt a századokat látott vadonok feketednek, | Mellyek ezer meg ezer *göbölt* kényőkre nevelnek” (41). A MTsz. ezt az alakváltozatot a Balaton mellékéről, Somogyból s a Répce mellékéről adatolta. A *gübböl*-t Sopron megyéből, a -j-s alakot Torontálból, a *ly*-st Szegedről ismeri.

göbölös M. „mikor ellenben a vásárok előjönnek, szeszerez a *göbölös*” (353). A MTsz. 'hízó marhák pásztora' értelmezéssel Somogyból adatolta.

göröncös „A két első *göröncös* verseket így igazítsd...” (448). A MTsz. csak *göröncöl* igét ismer 'súrol' jelentésben Sopron megyéből, 'csörömpöl' értelemben a Balaton mellékéről. Berzsényinél alkalmasint 'zörgő, csikorgó' értelemben áll.

gubó „érzelegni, ábrándozni, új szavakkal fényelegni, értelmetlenül habatolni minden *gubó* tud” (230). A szó jelentését

Merényi az idézett Berzsényi-kiadás jegyzetében így adja meg: „tehetségtelen senki” (613). Az ÉrtSz. „táj, rég” minősítéssel a következő jelentéssel közli: 'Együgyű, ostoba ember' s Keményből ad irodalmi példát: „Ezen *gubó* még fővegét sem akarja leemelni.” (Az adat az Özvegy és leánya c. regényből való.) Tájszótárainkban nincsen adat erre a jelentésre s a TESz. sem vette föl. Berzsényi kortársánál, Kazinczynál találunk rá adatot, Vitkovics Mihályhoz írt költői levelében: „Való gyanánt azt csak Mihók veszi [amit mondok]. | Pirulsz vesződni vélek, a *gubókkal*” (Szövgy. II/1. Bp. 1952. 666). Ruzsiczky Éva, aki részletesen foglalkozott a szó történetével, csupán Kazinczy fordításaiból közölt rá példát, ebből az eredeti művéből nem. (L. KazTájsz. 247 kk.). Megállapítja, hogy a Nagyszótár gyűjtésében Kazinczy kortársai közül csak Berzsényiből van adatolva, s először Kazinczy használta (a NyŰSz. is neki tulajdonítja), szótárba először Márton foglalta 1823-ban. Meggyőzően mutatja ki, hogy Kazinczy szűkebb hazájából ismerhette a szót, amely kelet-szlavák eredetűnek látszik. Berzsényi adatával nem foglalkozik.

Úgy látszik, hogy a dunántúli költő a széphalmi íróvezérről vitázva itt tudatosan használta annak tájszavát, mintegy „visszalőve” vele s egyben azt is bizonyítva, hogy ő maga – dunántúli léteré – bátran él a Tisza-vidéki szavakkal is. (Különben Kemény is alkalmasint irodalmi hatásra – Kazinczy és Berzsényi nyomán – élt a tájszóval.)

* *gyarat* „[A német férfi] köténybe' *gyarat*, kötőget, fonogat, tyukot ütlet” (138); „táncot jární, *gyaratni*” (562). Versében és szófejtő eszmefuttatásában – a szövegkörnyezet szerint – Berzsényi alkalmasint abban a 'sűrűn jár, jár-ke, jár-kál, sétál' jelentésben használja, amelyet a MTsz. Kassai nyomán Pozsony megyéből, ill. a Csallóközből adatolt.

habatol „értelmetlenül *habatolni*” (230); „mint részeg, ha *habatol*” (512). A szót 'szaporán, hadarva beszél' jelentéssel a MTsz. Vas megyéből (a Tsz. alapján), Kemenesaljáról, Háromszékből és Veszprémből adatolta. Berzsényi nyilván saját anyanyelvjárásából ismerte.

hél 'hél, házhél'. „nagyon hasznosnak a füstös konyhák annyibul is, mert azokbul a füst megjárván a háztető minden fát, azokat majd romolthatatlanokká erősíti, a *hél*at legjobb hús-, hal- és sajt-füstölővé teszi” (351). A „hél, hél” előfordul Berzsényi etimológiai fejtegetéseiben is (I. 559). Részletesen foglalkoztam a szóval Csokonai dunántúli tájszógyűjtését tár-

gyalva (I. CsokTájsz. 39–42); Berzsényi adatát akkor még nem ismerem.

héjáz „Innét [izgó és kalóz elmém] . . . míg az óda reptével *héjáz*, addig hívem, de ha azt egyszer írni kell, kezemtől hirtelen elpártol” (361); „Innét a magyar hél, héj, *héjjázni*” (559). A *héjáz* jelentése Berzsényinél Merényi szerint ‘magasan szárnyal’ (613). A MTsz. a *héjáz*-t a *hajaz* alakváltozatának tartja (így az ÉrtSz. is), s Szegedről idéz egy adatot ‘föfölműl’ jelentéssel. A MTsz. adata („Pista még Bolond Istókot is *hajazza* bolondságában”) alkalmasint a *hajaz*-nak ‘hasonlít vkihez’ jelentésével van rokonságban. (Vö. ÉrtSz.) A TESz. csak a *fennhéjáz*-t tette címszóul, amelyre 1597-ből idézi az első adatot. A TESz. említi mindkét etimológiai lehetőséget, amely egyrészt a *héj* (‘tető’) másrészt a *héja* (‘madár’) szóhoz kapcsolja az igét. Berzsényi is mintha az előbbihez társítaná. Nyelvjárási adatok híján nem dönthető el, hogy Berzsényi voltaképpen tájszót használna-e vagy a *fennhéjáz*-ból maga alkotott-e új igét.

* *héjáztat*: „A böles nyugodt elmével búcsúzik | E játékszín álarcájától, | Szabad lelke feljebb ohajtozik | E bujdosó csillag hantjától. | Érzí, hogy itt isteni szárnyait | Eléggé nem *héjaztathatja*” (46). *hordozóskodik* ‘költözködik, hurcolkodik’. „szent György-napkor más szállásra *hordozóskodom*” (464). A MTsz. nem adta. Vö. OrmSz.: *elhordozkodik* ‘elköltözködik’.

interes ‘kamat’. „hatodfélezer forintom *interessének* felvevése” (404). A MTsz. csak az *inter*-t közölte ‘kamat (interes)’ értelmezéssel, Vas megyéből, az Őrségből. A TESz.-ben címszó az *interes* is, s megjegyzése szerint a szó „Nyelvjárási szinten él.” Mint alább, a *kamat* tárgyalásánál látni fogjuk, Berzsényi a fogalom e mai köz- és irodalmi nyelvi megfelelőjét is használta, amelyet akkor általában dunántúli regionális tájszónak tartottak, szemben a latin eredetű, általánosabban elterjedt *interes*-el.

jóbanya „én . . . *jóbanyáimban* Csebi Piros Ilköt és ezüst medencékbe” mosdó Török Magdolnát látok” (365); „Török Magdolna *jóbbanyámról*” (403). A ‘szépanya, öreganya’ jelentésű szót a MTsz. Vas megyéből, az Őrségből, Biharból és Kalotaszegről, párját, a *jób-apa*-t pedig Göcsejből és Kalotaszegről adta.

kámpol(ó). „Csudálom, hogy Szemere a *kámpol*ó gyermeket *visszakámpolja*” (405). Az ‘arcfintorgatással, nyelvöltögetéssel csúfol’ jelentésű igét a MTsz. Vas megyéből, Felsőőről és Zalából (Göcsejből) adta.

* *kámpolás* „Mint csürhe gyermek *kámpolásait*” (121).

kámpolódik „utánad *kámpolódva* kiabálnak” (402). Az igét a MTsz. a Répce mellékéről s a Tsz. alapján Vas megyéből adta.

kamat(ol) „gazdag *kamatját* a közjó szedi” (100); „illendő *kamat* mellett” (356); „Aki minden szívességet oly nagy *kamattal* szokott viszonzni, mint Te . . .” — írta Kazinczynak 1810-ben (373); „az építő . . . a község munkájának árát a falu közpénzéhez adná, vagy ha le nem fizethetné, arrul annak *kamatolna*” (350) stb. A ma köz- és irodalmi nyelvi rangra emelkedett szót Berzsényi korában dunántúli tájszónak tartották. A Somogy megyei birtokos, Pálóczi Horváth Ádám ezt írta: „Egyik *Dialectus* a’ másíknak némelly *név* és *ige* szavait nem ismeri, mint a’ *Dunán* túli *kamatot*, *rác*z borsót, vagy *Zala* vármegyei *vásút* . . .” (MDial. 33). Kassai az *interes*-t „rövidebben *Inter*”-t Pozsony vármegyei „diákos szó”-nak mondta, a „Gántos Szók” között említve. „Jobbított” megfelelője nála a *kamat* (Bef. 286). Halka István viszont — megerősítve Pálóczi Horváthot — a *kamat*-ot Somogy megyei tájszónak tartotta még 1854-ben is (I. Magyarország és Erdély képekben. III. k. Pest, 1835 — 1854. 39). A *kamat* dunántúli elterjedését erősíti meg Jerémias Sámuel is, aki „Ormánsági szó”-ként közölte. (L. Tud. Gyűjt. 1828. 10. 69).

A dunántúli eredetű Mondolat — érdekes módon — kifogásolta, s „Interes, haszon” értelmezéssel közölte (71).

Berzsényi szóhasználatát is tükrözi azt az ingadozást, amely a korszak nyelvben megfigyelhető. A TESz. első biztos adata 1794-ből. Berta Györgytől való: „ez ország adósságaitól adandó *kamatot* (interest) tellyességgel le nem tehettem.” (Ehhez tudnunk kell, hogy a hevesi születésű Berta hosszabb ideig Győrött és Pozsonyban tevékenykedett.) A tiszántúli Csokonai következetesen az *interes*-t használta: „Mely bőv nyereségnek e lett *interesse*” (HG. II. 328 stb.).

A *kamat* szerb-horvát eredete meg is magyarázza dunántúli elterjedését. Amíg a latin általánosan használt nyelv volt a művelt rétegeknél, az irodalmiasnak érzett latin eredetű *interes* tartotta magát. A latin lehanyatlásával s a nyelvtisztasági törekvésekkel együtt adta át helyét az irodalmi nyelvben az *interes* a dunántúli tájszónak, amelyet a Mondolat írói még rovásra tettek — talán szerb-horvát eredete s kevésbé választékos stílusértéke miatt.

kamuti M. „Én ennek a pimasznak *kamuti*

szeméből már akkor semmi jót nem néztem" (411). A szót 'makacs, alattomos, tettetve meghunyászkodó' értelmezéssel a MTsz. kizárólag a Dunántúlról idézi. A TESz. 1792-ből adatolja. „? nyakas, makacs” értelmezéssel a Győr megyei Német Mihálytól. (Szerintünk már itt is 'sunyi' jelentésű a szó.) Az 'alattomos, sunyi' jelentésre a TESz. első adata 1829-i; Berzsenyi adata ennél mindenképpen korábbi: 1817. szept. 8-án írt levelében fordul elő. A TESz. megjegyzése szerint: „Nyelvjárási szó.” Hozzátehetjük: dunántúli tájszó (a TESz. 1829-i adata is dunántúli: Veszprém megyei), s ez megkönnyítheti a máig tisztázatlan etimológiájú tájszó megfejtését (amelyből különben országosan ismert családnév is lett).

* *kavarc* „Jön oly idő még, melybe' gyászos | Hamvaiból gyülevész *kavarc* kél | [ti. a hazának hamvaiból]” (147); „De egyébaránt is az egész beszéd csupa *kavarc*, csupa tekervény” (523); „helytelenül összeszórt materiák *kavarc*” (533). A MTsz. nem ismeri. A kihüvelyezhető 'keverék, zavarék' jelentés nyilván összefügg a *kavar* igével. Merényi Öskzár szerint: „összevissza-beszéd: törmelék-halmaz” (617).

* *kepe* „a barnult arató víg dal közt hosszú *kepét* rak” (42). A 'gabonakereszt, keresztör' jelentésű szót a MTsz. csak a Dunántúlról adatolta. A TESz. szerint is: „Nyelvjárási szinten is csak a magyar nyelvterület nyugati részén él.”

kobak „költői rajzolatokban a borospohár oly prózai kép, valamint a büszke vitéz hátán a pálinkás *kobak*” (262). Részletesebben foglalkozott a 'tök ivóedény' jelentésű szóval Ruzsiczky (i. m. 287–288) s magam is (CsokTájsz. 136–7), ahol a tájszó dunántúli jellegére mutattam rá. Ruzsiczkyknak a Nagyszótárból idézett irodalmi példái közt nem szerepel Berzsenyi. Mindenesetre ez az újabb adat is megerősítheti a *kobak* dunántúli elterjedését. Megjegyzendő, hogy Berzsenyi Török szavak című török–magyar szójegyzékében is előfordul a szó: „kabak – tök, kobak” (580).

kujtorog M. „ezen szegény emberek hétszámra szanaszét étlen *kujtorognak*” (336). Berzsenyiné 'csavarog' értelemben fordul elő a szó, amelyet már Kassai szókönyve Duna mellékinek mondott (II. 178). A MTsz. a Tsz. alapján Vas megyéből, a Kemenesaljáról és Pápa vidékéről adatolta. További adatai is zömmel dunántúliak: Göcsej, Somogy, Tolna, Fejér, Komárom. Csak egy-egy adata van Békésből és Szegedről. (Az ígét 'nyomorog' jelentésben szintén Pápa

vidékéről adatolja a MTsz., a Tsz. Tsz. alapján.)

Az ÉrtSz. már „nép” minősítéssel közölte 'csatangol, csavarog' értelemben. Korábbi irodalmi példája a dunántúli Vas Gerebentől, a későbbi a szegedi Mórától való.

A TESz. közelebbi földrajzi meghatározás nélkül „Nyelvjárási szó”-nak mondja. Első adata 1786-ból, a dunántúli Kőnyiből van; a szó 'nyomorog' jelentésére – szerintünk tévesen – Berzsenyiből idézi az általunk fentebb ismertett adatot.

kurrogás 'kuruttyolás, brekegés' „Ezek csak oly versek, édes Kazinczým, mint azon amphibiumnak *kurrogása*, kit a holdfény gyepe csal” (370). A MTsz. a *kurrog*-ot a béka és a gerlice hangjának jelöléseként a Székelyföldről, a pulyka hangjának kifejezéseként Zalából adatolta.

+ *lam* (553). A *latyak* szinonimájaként fordul elő Berzsenyi etimológiai fejtegetéseiben. A MTsz. 'lucok, csatak' jelentésben Pozsony megyéből s Győr vidékéről közli. A TESz. és az ÉrtSz. nem vette föl címszóanyagába. A Mondolat a „Harmat” megfelelőjeként közölte s kifogásolta használatát (I. 75).

méhkház 'méhkas'. „A böles görögöknél még a *méhkházakra* is ügyelt a törvény” (350). A MTsz. nem ismeri. A NySz. Kreszne-ricsekből s Radvánszky J.-ből idézi.

monyas „A Szarvasnak tavali szürke csikáját ... *monyasnak* hagyja” (465). A 'mén, csődör' jelentésű szóval foglalkoztam korábban (I. CsokTájsz. 190–191), ahol a *mony*-nyal kapcsolatban igazoltam e szó dunántúli jellegét. A MTsz. adatai is zömmel dunántúliak, bár van több adata a Székelyföldről s egy-egy Kiskunhalasról és Csongrád valamint Nógrád megyéből.

mór „miért nem lehetne azt törvénnyé tenni, hogy minden ezután épülendő falubeli házak kőből vagy *mórbul* és cserépfödélre legyenek?” (350). A 'vályog', ill. 'vályogfal' jelentésű szót a MTsz. a Nyugat-Dunántúlról és a Csallóközhöz adatolta. (S ez érthető is, mivel a német *Mauer*-ból származik.)

mórozás M. 'vályogkészítés' (I. Nyr. 39: 207). (339)

* *moraj* „Zug, mint dagadt felhők *morajja* | S Bosphorusok zokogó nyögése [a háború]” (68). „Szendergő suhogás váltja fel a *morajt*” (105). Többek között ezzel kapcsolatban írta Kazinczynak: „*Robaj, moraj, zörej, zsi baj, dörej* dunai szavak ugyan, de igen jó magyar szavak, szintűg, mint a *kacaj* és *zaj*” (386) (Vö. NyÚSz.).

mög „a mög fent van még [= él még] Vas vármegyében, hol az annyi, mint a bar-mok pérája vagy hátulja” (257). A MTsz. a Tsz. alapján Vas megyéből, Kemenes-aljáról, a Balaton mellékéről és Szeged-ről idézi ebben az alakban és hasonló jelentésben.

+ *mujkó* (562, 567). A MTsz. a *mulykó* ~ *mujkó* szót „mulya” jelentésben Kecskemétről, Szentendréről és Heves megyéből adatolta.

+ *mula* (562). Az ’öszvér’ jelentésű dunántúli tájszót (amelyből köznyelvi *mulya* szavunk is lett) a MTsz. Esztergom, Veszprém és Baranya megyéből, továbbá Kiskunhalasról közölte. Foglalkoztam a szó dunántúli elterjedésével Simon István írói nyelvéről szólva (I. Nyr. 89: 147).

+ *mulika* (567). A MTsz. egyetlen adata az ’igen kicsiny’ jelentésű tájszóra Somogyból való. A szövegkörnyezetből világos, hogy szófejtő kísérleteiben Berzsenyi is ebben a jelentésben használta.

+ *muszol* (562). A MTsz. a ’megzúz, össze-zúz (szóllót kádban . . .)’ jelentésű igét, alakváltozatait és származékait kizárólag a Dunántúlról adatolja, többek közötti Somogyból és Kemenesaljáról, ahonnan Berzsenyi is ismerhette.

+ *nyanya* (551, 560). Az ’anya, mama’, ill. ’nagyanya’ jelentésű szó ma csibész-nyelvi jellegű, eredetileg azonban dunántúli tájszó volt. (Foglalkoztam vele Németh László írói stílusáról szóló tanulmányomban: Nyr. 99: 340). A TESz. irodalmi példái a dunántúli Baksay Sándortól valók; „Bizalmas használatú, illetőleg nyelvjárási szó”-nak minősítette.

nyekeg(ő) „Mit ér pedig a versmuzsika, ha egyszer a gondolat formátlan, és a belső modulatio *nyekeg?*” (242); „egy öl *nyekegő* verseket hozott” (411). A szó itt abban a ’fájdalmasan nyögdecsel’ jelentésében áll, amelyre a MTsz. a Tsz. alapján a Balaton mellékéről idézett adatot.

* *őszibogár* „Az őszibogárnak búsongó hangjai” (80). Az *űszibogár*-t a MTsz. a Balaton mellékéről adatolja a jelentését illetően átutal a *ősziféreg*-hez, amelyre szintén egy adata van, Szilágycsóból, ezzel a jelentéssel: ’tücsökfaj, mely a szóllók között s általában a hegyek déli oldalain nagy sokaságban található őszel’. A dunántúli Csanádi Imre verseiben is előfordul (I. Nyr. 90: 379).

pagony „*pagony*... nem egyéb, mint Revier, vagy az erdőnek különös szakasza, melyet vagy ültetnek és nevelnek, vagy akármiért megtiltanak és bekerítene. Vas vármegyei szó.” (399). Kazinczy nem ismerte a dunántúli tájszót. A költő válaszában — mint láttuk —

Vas megyei tájszónak mondta: CzF. is dunántúli tájszónak tartotta: „Túl a Dunán, fiatal erdő, mely vágás után hajt.” (Berzsenyi hivatkozik még a szóra nyelvészeti jegyzeteiben is, ahol figyelemre méltón ezt írja: „A *Pugna* és a dunai *pagony*, melyen most *sort*, *szakaszt* értünk, egészen egyek” (555). S ebből természetesen nem a szóhasonlítás, hanem az új jelentés a fontos (vö. még 575). (E második jelentésre nézve vö. SzlJöv. 371—2.)

A *pagony*-ra az első közzéadott adatot a SzófSz. 1808-ból. Sándor Istvánból idézte. Ott ez az értelmezés található: „Az erdőnek azon része, mely a’ Vadászok és Hajtók között vagyon” (Told. 294).

Már 1809 előttről is vannak adatai a Nagyszótár gyűjtésének: 1788-ban a dunántúli Pálóczi Horváth Ádámnál ezt találjuk: „Nints alkalmas hely e’ puszta *Pagomba*” (Holmi I. 141), s ez nemcsak hangalakja, hanem jelentése miatt is figyelmet érdemel: a „puszta” *pagony* jelentése aligha lehet ’erdő’. Később is jó ideig csak dunántúli írók használják. Helmeczy 1816-ban azt írja Berzsenyi versei elé iktatott Értekezésében, hogy „Győrben: *pagony* nevendék-erdő” (Ért. 41). (Érdekes, hogy a NyÚSz. nem tárgyalja a *pagony*-t.) A dunántúli Náray Antalnál 1824-ben: „kilovaglott véle a’ szomszéd *pagonyba*” (Máré-vára. 64). Később a Győr megyében tanult Czuczor népszerűsíti „csendes a zöld *pagony*” (Költ. II. 1835/1890. 40, 177 stb.). Vörösmarty saját nyelvjárása szókincséből ismerte: „Szépen, mint déli *pagonynak* | Szálai, serdültek fiaim” (I. ÉrtSz.). Elsősorban Vörösmarty terjeszthette el az irodalmi nyelvben, de Berzsenyinek is úttörő szerepe volt ebben. Így került bele a költői nyelv vérkeringésébe: 1867-ben már a felső-magyarországi Tompa is élt vele: „Nincs a varázs, mely a | Zöld fák árnyába vont, | S fénynyel boríta be | Romot, csermelyt s *pagonyt*” (Legújabb költ. 1867. 83).

Ma is része a Berzsenyi által használt „Vas vármegyei szó” választékos — első-sorban költői — nyelvünknek. L. a Juhász Gyula szótárt. — A tájszó dunántúli jellege megkönnyítheti annak tisztázását is, hogy melyik szláv nyelvből vettük át (vö. SzlJöv.).

pántalódik „Barátom! nem azért hurcoltunk ide, hogy veled *pántalódjunk*” (170). A ’nyelveskedik, szájakodik’ jelentésű igét a Tsz. alapján a MTsz. Vas megyéből, a Kemenesaljáról adatolta. Másik adata ’zsörtölődik’ értelemben Göcsejből való. Az ÉrtSz. nem vette föl anyagába.

* *pántli* ’szalag, pántlika’ „Tarka piros

- pántlik* repdesnek" (136). Megjegyzendő, hogy itt a költő némi gúnnyal a dunántúli németek viseletéről szól, tehát föltehetően az ő szóhasználatukat utánozza. A MTsz. csak a *pantel*-t ismeri 'pántlika, szalag' értelemben Gömör megyéből.
- pásztorozás* / . Muresanu — jelentés nélkül — a költő nyelvújítási szavai közé sorolta. „szükség volna ... minden legkisebb lopást a legnagyobb keménységgel büntetni, a *pásztorozást* minden lehető módon fogyasztani, minden gyanús embert a pásztorságtul eltüntetni" (344). Berzsenyi 'pásztorkodás' jelentésben használja, némi pejoratív árnyalattal. A MTsz. csak a *pásztorol* igét közölte, Háomszékéből, 'öriz' jelentésben.
- patécs* M. „tele fejem hadilármákkal, mársokkal, kvártélyozókkal, ispotályokkal és *patéccsal*" (370). A szót 'himlő' jelentéssel a MTsz. Vas megyéből közölte. Hasonló jelentésű további adatai is a Dunántúlról valók.
- péra* „a barmok *pérája* vagy hátulja" (257). Ebben az értelemben a MTsz. kizárólag a Dunántúlról adatolja; a Tsz. nyomán első adata a Kemenesaljáról való.
- (ki)*petyeg* „ezentúl igen sokat fogok írni, még pedig oly rendetlenül és átbotába, mint egy lírikus és oly szabadon, mint egy beszélni tanuló gyermek, aki mindent *kípetyeg*, ami a szívében van; de aki mindazonáltal soha el nem felejtí azt minden *petyegés* mellett is, hogy tanító-jával és vezetőjével beszél" (372). A *pötyög* alakot 'gagyog, csacsog, kotyog' jelentéssel a MTsz. Győr vidékéről, Zalából, a Nagykunságból, Nógrád, Heves megyéből és a Csallóközből adatolta. Részletesen foglalkozott a szóval Ruzsiczky, aki a NSz. gyűjtéséből (többek között Bessenyeitől és Csokonaitól is van adata) azt olvasta ki, hogy „a tárgyalt szó eléggé széles körű (irodalmi) használatnak örvendhetett, sőt alighanem a (köz- és) irodalmi nyelvi szintet is megközelíthette" (KazTájsz. 321).
- pipiske* (l. a *gimpli* szócikkét!) A *pacsirta* jelentésű tájszót Berzsenyi alkalmasint szintén nem saját nyelvjárásából ismerte, hanem a *gimpli*-vel együtt bizonyára Vályi Nagy Ferenc szóhasználatára utal vele. A MTsz. a *pipiské*-t az Ormányságon kívül Nyitra megyéből, Rozsnyóról, Borsodból, Abaújából, a Hegyaljáról és Egerből idézi.
- * *pirholagos* 'pirosas, halvány piros' „Alkonyati homály terjed | A csillagok boltjára, | A *pirholagos* lánggal gerjed | Az esthajnal sugára ... " (62) (Vö. 195).
- + *poroszka* (572). A MTsz. 'apró sebesen járó (ló)' jelentéssel a Somogy megyei Marcal mellékéről közli. (Az ÉrtSz. irodalmi példái Jókaiból és Gárdonyiból valók.)
- * *pumi* M. „Nem tud *pumit*, szajkót tanítani" (99). A MTsz. 'kisfajta eb' értelmezéssel a Balaton mellékéről adatolja, a *pumi-kutyá*-t a Székelyföldről.
- rakia* A költőnek Herder c. kis epigrammájában fordul elő: „Hát az eposz mellett nyom téged, Herder, az álom? | Normánnak *rakiát* töltsetek és aszubort. (139)" A MTsz. 'pálinka' értelmezéssel közli a *rakia*-t Pozsony és Nyitra megyéből, s a *rakja*-t 'rossz pálinka' jelentéssel a Dunántúlról. Csokonainak 1798-ban a Dunántúlon írt versében is előfordul, *rakki* alakban: „Itt hordóval s butykosával ... *Rakkival* s más pálinkával | Áll a bor s szilvórium" (HG. II. 311).
- regget* M. „Vadság szaggatta és *reggette* külön az embereket". (357). A 'rekeszt, zár' jelentésű igét Baranya megyéből s Kassai nyomán a Hegyaljáról idézi a MTsz. A *be-regget* származékot 'berekeszt' jelentéssel a Balaton mellékéről és Kassa vidékéről adatolta. Cz.F. „Erdélyi tájszó"-nak mondja. Berzsenyi nyilvánvalóan saját nyelvjárásából ismerte.
- robaj* (386) (L. a *moraj*-nál idézett példát.) A szót Csokonai a Dunántúlon ismerte meg. Hivatkozik is rá Kleist-fordítása jegyzeteiben: „*Robaj*, zördülés, zörgés, zörej, zör, nesz. Dunamell." (HG. I, 692) Más Dunántúlon írt versében is használja, pl. Georgicon-fordításában: „Im a rettenetes Nisus nagy *robajjal* kergeti [Scillát a levegőben]" (HG. II. 280).
- + *ronda* (555). A NySz.-nak nincs rá adata. A dunántúli jellegű tájszóra nézve l. Nyr. 99: 340. Már Kassai is, „Duna melléki szó"-nak mondja (IV. 239) s Helmecki szintén (Ért. 43). Csokonai is dunántúli vonatkozású műveiben használta (l. HG. II. 247, III. 345).
- + *séd* (~ *sét, siét*) „Hogy a po és don víz, már láttuk, s hogy a se, si sem egyéb, látni a folyónak Balaton-melléki neveiből, úgymint a *siét, sét, séd, sió*" (559). A Berzsenyi által említett *sét* alakot a Tsz. alapján a Balaton mellékéről, illetőleg a *Sét-árkát*-t Szekszárdról adatolta a MTsz.
- + *sió* (559) (L. az előbbi szónál.) Részletesen tárgyaltam korábban Csokonai Dunántúlon megismert tájszavairól szólva. (L. IrNyDolg. 123–6).
- sódér* „Vállforgóm és *sódérom* letörött" (412). A 'váll' jelentésű szónak (a *sódar* alakváltozatának) ezt a nyelvjárási alakját Sopron, Zala megyéből és a Dráva vidékéről adatolja a MTsz. (Vö. CsokTájsz. 93–6.)
- szalank* „S hogy a recensensnek sütelen arroganciáját újra megbüntessem, íme,

valamint már somogyi szóra tanítottam, úgy tanítom most őrségi szóra is: az *isnyeff* nem *isnyeff*, hanem *szolank*” (514). Ez a példa jól mutatja, hogy a költő nemcsak szűkebb hazájának, a Kemenesaljának, illetőleg Somogynak nyelvjárásában volt otthonos. A mai köznyelvi *szalonká*-nak *szaláng* alakját Vas megyéből adatolt az Tsz., innen vette át a MTsz.

* *szenelő* „Halljad, Flaccus arany lantja mit énekel: | Gerjeszd a *szenelőt*, tölts poharadba bort” (38). Prózában is használta: „Ha azon tárgyakat, melyeket Uraságodnak említeni tetszett, az én magános hegyi *szenelőmben* vagy vén diófám alatt dialogizálhatnánk, mélyebben merithetnének az igazság forrásába s lelkeink érzéseibe” — írta Kazinczynak 1809-ben (365). A tájszót ’kandalló’ értelemben a Balaton mellékéről adatolta a Tsz. alapján a MTsz. A „hegyi *szenelő*” Berzsenyinél a szőlőhegyen épült fűthető présházat (aszalót?) jelentheti. CzF. szerint a *szenelő* „Balaton melléki szó” s azt jelenti: „Tűzhely, kandalló, katlan, vagy serpenyőféle edény, melyben tüzelnek, szemet égetnek, *szenelnek*.”

szerkőztet „aki azt [a díszes formát] helyesen tudja *szerkőztetni*, foltozni, naturalizálni, az a mester” (370). „a mezei szorgalmat és népboldogságot egyedül azáltal lehetne legfőbb tökélyre juttatni, ha a földművelő népet valami célirányosb egyesületekbe *szerkőztetnék*” (355). A MTsz. az *oda-szerkőzik* igét a Tsz. alapján „Vas m. Kemenesalja?” jelzéssel ezzel a jelentéssel adatolta: ’odatelepszik (pl. vmely társaság körébe)’. Másik adata szintén a Dunántúlról való, Bódiss Jusztin gyűjtéséből. A *szerkődzik* igét ’telepszik (oda, melléje)’ értelmezéssel Pápa vidékéről adatolta, az *oda-szerkődzik*-et pedig ’odatelepszik (pl. vmely társaság körébe)’ jelentéssel a Dunántúlról.

Berzsenyi jegyzetét is csatolt az alapszóhoz a „hiányos népszerkőztet”-ről értekezve: „*Szerkőzni és szerkőzni* dunai szó, mint *férkőzni, vetkőzni, mérkőzni, kendőzni* stb., mely szólas minden bizonynyal jobb, mint a monotonias *szerkezni* vagy éppen *szerkeszni*” (354). Az író a *szerkőztet* igét nyilvánvalóan ’alkalmaz’, ill. ’szervez’ jelentésben használja, a *szerkőztet* jelentése pedig nála ’szervezet, alakulat’. (L. pl. 354).

szeszereg M. „Somogyban egész télen alig van valamirevaló vásár... mikor ellenben a vásárok előjönnek, *szeszereg* a göbölös.” (353). Muresanu ’szepeg’ értelmezés-

sel közölte. A MTsz. részben ’nyöszörög’, részben ’szepeg, szurkol, drukkol, fél (a büntetéstől)’ értelmezéssel a Dunántúlról adatolta: Zalából, a Balaton mellékéről, ill. *szöszörög* alakban Győr megyéből.

szíporka „hol üti ki magát előbb az *electrica szíporka?*” (371). „*Szíporka* nálunk annyi mint *szikra*” (373). A MTsz. a *ciporka* alakot a Palócságból, a *szapirká*-t Sopron és Vas megyéből, a Répce mellékéről adatolta. A *szapirkál*, ill. *szipirkál* változatot ’szíporkázik’ jelentésben szintén a Nyugat-Dunántúlról ismeri.

szunyáta „elfojtják bennem a gazdasági paraszt-vesződségek az egyébiránt is nagyon *szunyáta* írásösztönt” (491). Az ’aluszekony, tunya, rest’ jelentésű szót a MTsz. Szatmárból, a Székelyföldről, Hevesből és a Csallóközből adatolta. Somogyból és Vasból nincsenek adatai.

tajbász M. „a hidegebb s gyakran nagyon is *tajbász* svábok között oly sok takaros, pontos, minden legkisebb szegre és szalmaszálla ügyelő gazdákat lelünk” (347).

A MTsz. ’ügyetlen, gyámoltalan, élehetetlen stb.’ értelmezéssel Göcsejből, ill. a Zala megyei Hetésről közölte. ³

takarulás M. „Hogy Sárközyvel szólhas-sak, s levedre teljes választ adhassak, megýenýknek mostani gyűléseig késtem. Azonban csalódtam, mert *takarulásom* a gyűlésnapra esvén, házamnál kelle maradnom” (396). Muresanu nem értelmezte a szót. Jelentése nyilvánvalóan ’betakarítás’. A MTsz. a *takarul* igét ’a gabonát betakarítja, haza hordja’ értelmezéssel Zalából közölte.

**títíláz* ’trilláz’. „A víg madár mint *títíláz*” (Összöv. 33.) A nyilvánvalóan hangutánzó szót a MTsz. nem közli. A hasonló hangzású *títílál*-t ’pizsmog’ jelentéssel a Kiskunságból, a ’tilinkó’ jelentésű *títílinka*-t Brassó megyéből adatolja.

utva-futva „maga kénytelen *utva-futva* és úgy, amit tud, holmit összeaklálni” (350). A MTsz. az *utás-futás*-t ’lótás-futás’ értelmezéssel Somogyból közölte.

verhelyeg(es) „A *verhenyeg*, *verhenyeges*, *pirhonyag*, *pirholag* s *pirholagos* annyit jelent nálunk, mint *piros hólagos*, vagy *habos*” (195) (vö. a *pirholagos*-sal.). A MTsz. a *verhenyeges*-t a Tsz. alapján a Balaton mellékéről, a *vörhenyeg*-et ’skarlat’ értelmezéssel Somogyból adatolta.

virrogatás „végre magunk is, a nyugtalan *virrogatás* miatt, hideglelésbe estünk.” (388) A MTsz. a *virrogat* ige *vérogat* alakját ’többször éjjelez’ jelentéssel Zala megyéből, Keszthelyről adatolta.

Nem volna teljes a költő népnyelvi ismeretéről adott vázlatunk, ha nem szólánánk az írói nyelvében — s leveleiben — előforduló ízes fordulatokról, szólásmondásokról. Már Merényi Oszkár megjegyezte, hogy a vasi és somogyi parasztok között forgolódva „magába szívta nemcsak a szavak dunai ejtését, hanem a népnyelv jóízű szólásait is” (598). Ezekből szedtünk itt össze néhányat mutatóba:

dugába dül, „*dugadült* falu” (333). (A dunántúli eredetű szólásra nézve l. CsokTájsz. 80—83.)

eget földet elkerít ’kacskaringósan káromkodik’ (512—3).

füstbe megy „füstbe megy ezen szép örömöm . . .” (400). (Konkrét jelentésében is: 349).

„*három a tánc*” „Hogy három volt a Gratia, azt még most is tudja a magyar, mert ezért szokott a táncban kiáltozni” (562).

kurucvilág „A Hitel [Széchenyi műve] nálunk egész *kurucvilágot* támoszta” (485).

nyakra-főre „nyakra-főre új házat kellett építenem” (391)

**pillét vadászni* „Nem tud [a magyar] pumit, szajkót tanítani, | És nem tud lopni, sem pillét vadászni” (99). A NySz. Baróti Szabó Dávidból idézi: „Haszontalan dolgok: rostán vizet merni, leppentyüt, pillét úzni” (MVir. 220). *rókalyukból kifüstöl.* „Holnap megindulok Vasba, hogy stoicus atyámat lássam, és ragadozó sógoraimat a rókalyukból kifüstöljem” (398).

rövid életű, mint a Varga Péter bocskora. „A helytelen szó ~” (515).

tüskén-bokron hurcol. „Egyik ideák tengerének látta azt [ti. Széchenyi Hitelét], másik lepdező angol-parknak, melyben a repdező genius némelyeket rózsák és templomok közt repdeztete, másokat pedig ~a” (485).

Tollat az orrába! A Kölcsey című epigrammában szigorú kritikusa szájába adja ezt a szólást, amely arra a szokásra utal, hogy a liba csőrén („orrán”) áthúzott tollal a kotlást („költés”-t) megakadályozzák. A szólással részletesen foglalkozott Gy. Gömöri Jenő (l. MNy. 47: 277—9).

A szólások mellett gyakran a népi bölcsesség példabeszédei, közmondásai is elő-előkerülnek: „Mert jól mondja a magyar, hogy a négylábú ló is botlik, s a vak is talál néha patkót” (238); „Így tanul a vén pap is holtig!” (399) stb.

S lutheránus létére bibliai képek, hasonlatok is fölbukkannak prózájában: „Ragadja meg ezt [a geniust] Méltóságtok, mint Jákob az Istent a pusztában, s megáldja hazánkat” — írja Széchenyi Istvánnak és Wesselényi Miklósnak (484).

A népnyelv mellett a régi nyelvnek is kitűnő ismerője volt a többnyire „ösztönös költőnek” elkönyvelt niklai génusz. Pedig ebbeli tudása is vetekszik a „poeta doctus”-okéval! Csak néhány kiragadott példa írásaiból:

+ *ara* „rég magyar szó s annyi, mint meny vagy nurus [’menyecske’]” (559—60).

+ *istáp* „*Stab* . . . innét a régi *istáp*” (572).

+ *hop-mester*: „*Hof* . . . Innét látjuk a régi írásokban: ~” (572).

+ *hostád* (Uo.).

+ *oszom* „ide tartozik még a régi ~ is, mely annyi, mint őrzöm, oltalmazom vagy vigyázom” (572). A NySz. Szenci Molnár és Páriz Pápai szótáraiból s a kódexekből idéz példát a ’hüten, bewahren’ jelentésű *osz*-ra, ill. *óz*-ra. (Ugyanott a *meg-osz*-ra is idéz példákat Meliusz Juhász Pétertől, a XVI. századból, s Kolosi Török István és Veresmarti Mihály műveiből, a XVII. századból.)

+ *zum*, *zium* 'szem'. Szófejtő jegyzeteiben említi az 'Auge' jelentésű „régí *zum* vagy *zi-um*” alakot (573).

A példákat szaporíthatnánk, de talán ez is elegendő annak bizonyítására, hogy Berzsenyi mily tudatos búvárlója s mily kitűnő ismerője volt szélteben-hosszában — a nyelvjárások és a nyelvtörténet irányában — anyanyelvének.

A stílusvizsgálat eddig általában a nyelvteremtőt, a nyelvújító szóteremtőt tartotta számon, azt a költőt, aki egyetlen költeményében így ontja az új merész összetételeket, képzéseket, szókapcsolatokat: „*Villámok ádáz zápora*”, „*vérozón*”, „*Rémíthetetlen melled acélfalat vont*”, „*Gigászerővel harcra szegült karod*”, „*a fene fátumok | Mozdíthatatlan zárait átüti*”, „*Fényes utat tuskodva tör . . .*” (Az ulmai ütközet). A NyŰSz. aránytalanul keveset foglalkozik Berzsenyi szavaival, s ebben része lehet annak, hogy a niklai költő nem annyira a köznyelv szókészletét igyekezett bővíteni, hanem a költői nyelvet gazdagította. Ahogy már Tolnai észrevette: „Az új szóban nem a magyar nyelv szótári anyagának bővülését látta, hanem a költői nyelv új eszközét érezte” (A nyelvúj. 139). A NyŰSz. szerint mindenesetre köznyelvi *lángész* szavunk is Berzsenyinek köszönheti létét (l. a Fohászkodás c. verset) s a TESz. sem tudott ennél újabb adatot idézni. S elég, ha költői szókincséből — csak úgy találomra — ilyen eredeti összetételeket idézünk: *acélhegy* (133), *bércalp* (52), *érckéz* (30), *érctorony* (64), *gőztorlat* (103), *gyémántzár* (110), *lángajak* (125, 130), *lángérő* (132), *lángige* (114), *lángküszöb* (86), *lángszárny* (66), *vérpatak* (67, 101), *vértor* (133), *vérvivatar* (29), *villámkard* (68), *villámsugár* (32), *villámszó* (103), *villámszózat* (101) stb.

Mi most új oldalról próbáltuk megvilágítani a niklai költő nyelvi művészetét. S ez a próba is bizonyíthatta, mily kincsek szunnyadnak még műveiben föltáratlanul, s mennyi még az elvégzetlen munka.

Első helyen a kritikai igényű Berzsenyi-kiadást kellene említeni a tenni-valók között, amelyre a költő szókincsének legteljesebb feldolgozása, egy Berzsenyi-szótár épülhetne. Egy ilyen „egykötetes” költő esetében ez nem is volna olyan nagy munka; ezzel párhuzamosan gondolhatnánk a kortárs Fazekas Mihály műveinek szótári feldolgozására is: az ő művei is elfértek két kötetbe a kritikai kiadásban, s így rövid úton el lehetne készíteni a Fazekas-szótárt is. Az egy időben élt dunántúli és tiszántúli költő műveinek szótározása érdekes nyelvjárástörténeti összehasonlításra is alkalmat adna.

A sok kötetes, s egyre nagyobb munkát jelentő Akadémiai Nagyszótár előmunkálataként az ilyen írószótárak kitűnő áttekintést adhatnának egy-egy korszak nyelvhasználatáról, hiszen egy Csokonai-, egy Jókai-, egy Arany- vagy egy Ady-szótár valóságos nyelvi és művelődéstörténeti kincsháza lehetne a szóban forgó századoknak.

Szilágyi Ferenc

Nyelvtan- és helyesírás-tanításunk néhány „fehér foltjáról”

A magyar nyelvtant és a helyesírást nemcsak tanítani, hanem megtanítani kell — szoktuk mondani. Hogy a tanítás és a megtanítás között milyen nagy lehet a különbség, az jól megmutatkozik, amikor az általános és a középiskolák tanulóiból főiskolai hallgatók, tanárjelöltek lesznek, s alkalmazniuk kell nyelvi ismereteiket, felhasználva az iskolás évek során tanultakat.

Az egri tanárképző főiskolán e sorok írója tartja az I. éves hallgatók számára „A leíró magyar nyelvtan alapjai” című gyakorlati tantárgy óráit. Egyik utóbbi tanévünk szeptemberének közepén — a második tanítási héten — egyórás felmérő dolgozatot írattem új hallgatóimmal, hogy lássam, milyen helyesírási és nyelvtani képzettséget szereztek eddigi iskoláikban: mit hoztak magukkal főiskolai tanulmányaikhoz.

Ez az összesen 30 történelem—orosz nyelv, illetőleg orosz nyelv—testnevelés szakos kezdő főiskolás (27 lány és 3 fiú) az ország egynegyed részéből került hozzám; érettségi bizonyítványuk tanúsága szerint Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Budapest, Debrecen, Heves megye, Komárom megye, Nógrád megye, Pest megye és Szolnok megye középiskoláiból jöttek. Érettségi átlageredményük a „magyar nyelv és irodalom”-ból 4,36 volt.

Ahogy a tengernek egyetlen vízcseppjében is benne van a tenger, úgy e nemrég érettségizett fiatalok felmérő dolgozatának eredményeiben és hibáiban is egész nyelvtan- és helyesírás-tanításunk eredményei és hibái tükröződnek. Ezekből túlzott következtetéseket levonnunk persze éppúgy hiba volna, mint helytelen volna az is, ha nem hasznosítanánk az ilyen felmérések tanulságait.

Természetesen nem az volt a célom, hogy „ellenőrizzem” azon kartársak munkájának eredményességét, akik ezeket a hallgatókat az általános iskola nyolc éve és a középiskola négy éve folyamán tanították az anyanyelvi órákon. Egyszerűen csak arról akartam meggyőződni, milyen az a tizenkét éven át (a tanulók hatéves korától az érettségiig) kimunkált nyelvi alap, amelyre a főiskolán majd építeni lehet.

I.

Az első feladat a dolgozatban egy 133 szóból álló helyesírási szövegnek tollbamondás útján való leírása volt. Ez így hangzott:

„Toldi Miklós, hogy meneküljön kőszívű, álnok bátyjának bosszúja elől, Nagyfalu közelében egy kiszáradt nádasba vetette magát. Itt találta meg őt néhány nappal később Bence. A hűséges szolga elmondotta, mennyire aggódik Miklósért édesanyja, s biztatta: menjen haza mielőbb. Kérte, ne hagyja magára az ősi házat, ahol — higgye el — mindenki rajongással említi nevét. Györggyel se törődjék, mert a gonosz bátya hamarosan visszamegy Budára. A hallgató Miklóst Bence a hazulról hozott uzsonnával próbálta szólásra bírni. Tarsolyából sült húst, fehér cipót, egy kulacs bort és két almát vett elő, s megvendégelte „kisebbik gazdáját”. Toldi az evés után a borból is jót ivott. Néhány korttyal eloltotta szomját, majd arra kérte a hű szolgát, Bencét: nyugtassa meg aggódó édesanyját. Addig nem tér vissza Nagyfaluba, míg le nem mossza a becsületén esett foltot. Erősen hiszi, hogy előbb-utóbb jóra fordul minden.” (A „Helyesírási segédkönyv a középiskolák számára” 38. számú gyakorlata alapján.)

Örömmel tapasztaltam a javítás alkalmával, hogy hallgatóim ezt a szöveget általában valamivel kevesebb hibával írták le, mint a korábbi I. évesek (ugyancsak a tanév elején). E helyesírási feladat osztályozásában a gimnáziumi tanterv helyesírási követelményeit vettem alapul. A kisebb hibákat 1, a nagyobbakat 2 hibapont értékben számítottam be, s így a következő „mérce” szerint osztályoztam a feladat megoldását:

0–3 hibaponttal 5-ös,
 4–7 hibaponttal 4-es,
 8–11 hibaponttal 3-as,
 12–15 hibaponttal 2-es,
 ezen felül 1-es.

Megjegyzem a javítással kapcsolatban, hogy a *higgye el* közbevetést vesszők között, a *kisebbik gazdáját* megjelölést pedig idézőjelek nélkül is elfogadtam. A *biztatta* és a *Bencét* szó után természetesen vessző is állhat a kettőspont helyén.

Talán érdekes lesz, ha egymás mellé helyezem a 30 hallgató érettségi magyar osztályzatát és a fenti mérce alapján megállapított, főiskolai „bemutakozó” helyesírási jegyét:

	Az érettségien magyar nyelv- és irodalomból	A főiskolán helyesírásból
5-ös	15 hallgató	7 hallgató
4-es	11	10
3-as	4	8
2-es	—	1
1-es	—	4
	30	30
Átlageredmény	4,36	3,50

Az érettségi jegyben természetesen az irodalom tudásszintjét is ki kell fejezni, ebben tehát a helyesírás osztályozása csak az egyik tényező a sok összetevő között. De tapasztalatom szerint a „magyar nyelvi és irodalmi” műveltség szintje és ezen belül a helyesírási készség szintje — legalábbis egy 30-as létszámú közösség átlagában — nem szokott jelentősen eltérni egymástól, s így a hallgatók érettségi magyar jegyéből többé-kevésbé az is kiolvasható, hogy helyesírásukat hogyan értékelte a volt iskolájuk.

Ebből a szempontból tanulságos egyenként is összehasonlítani a középiskolai és a főiskolai értékelést. 14 hallgatónál azonos az érettségi magyar osztályzat és a főiskolai helyesírási felmérés osztályzata, 6 hallgatónál egy jeggyel, 4-nél két jeggyel, 2-nél három jeggyel és további 2-nél négy jeggyel (négy fokozattal) gyöngébb a főiskolai osztályzat a középiskolainál. Az ellenkező irányú eltérésre is van példa: 2 hallgatónak egy jeggyel jobb a helyesírása, mint az érettségi magyar osztályzata volt. (Mindketten ugyanabban a — budapesti — gimnáziumban érettségiztek.)

A legjobbak 1–1 hibaponttal (1–1 kis hibával), a leggyöngébb helyesírók 20–26 hibaponttal írták le a fenti egységes szöveget.

Vajon a 4 elégtelen helyesíróról miért csak most, tizenkét évi magyartanulás után, miért csak itt a főiskolán derül ki, hogy nem tud helyesen írni? Egyikük, aki most 21 hibaponttal dolgozott, magyarból 5-össel érettségizett a gimnáziumban, bár 1-es a helyesírása. E négy hallgatónál ilyen, nagy helyesírási hibák is előfordulnak: *báttjának*, *Nagy fahu*, *nehagyja*, *ne hadja*, *Györgygel*, *halgató*, *uzsonával*, *szórabírni*, *hűszolgát*, *Nagy faluba*, *erössen*.

Nem „főbenjáró”, de érdekes és figyelmünkre méltó hiba, hogy többen olyan helyen tesznek pontosvesszőt, ahol ez az írásjel semmi esetre sem használható: 1. *A hűséges szolga elmondotta; mennyire aggódik Miklósiért édesanyja . . .* 2. *Kérte; ne hagyja magára az ősi házat . . .* 3. . . . *arra kérte a hű szolgát, Bencét; nyugtassa meg aggódó édesanyját.* Mind a három példamondatban hiba volt pontosvesszőt alkalmazni, hiszen a főmondatnak és mellékmondatának határán pontosvessző nem állhat, általában csak vessző vagy kettőspont.

De vajon iskolai nyelvtankönyveinkben egyáltalán hol van szó arról, hogy az összetett mondatok tagmondatai közé mikor tehetünk, mikor nem tehetünk pontosvesszőt és kettőspontot? Egyedül a középiskolák III. osztályos nyelvtankönyvében találtam erről néhány megjegyzést. Tanterveink és tankönyveink — a mondatvégi meg az idézés-sel kapcsolatos írásjeleken kívül — igen kevés gondot fordítanak az írásjelek használatára.

A magyar helyesírásnak tizenegy főbb írásjele van: a pont, a kérdőjel, a felkiáltó-jel, a vessző, a kettőspont, a pontosvessző, a gondolatjel, a zárójel, az idézőjel, a kötőjel és a nagyköötjel. Ezeknek a megtanítása és helyes használatuk elsajátítása az érettségiig — nemcsak fontos, hanem erre meg is volna a lehetőség a tizenkét év alatt. Ez a munka ma még nagyon-nagyon hiányos az iskolákban: az írásjelek kérdése igen szembe-tűnő „fehér folt” a magyar nyelvtan- és helyesírás-tanítás „térképén”. Nem emlékszem rá, hogy például a zárójel és a nagyköötjel helyes használatáról bárhol is írának tankönyveink. S ami a tankönyvekből „kimaradt”, az rendszerint kimarad az órákról is. Így áll elő az a helyzet, hogy sok érettségizett tanuló csak a főiskolán hall életében először arról, hogy a magyar helyesírásnak egy *nagyköötjel* nevű írásjele is van, melyet sem a *kötőjellel*, sem a *gondolatjellel* nem szabad összetéveszteni.

Itt szeretném fölhívni a figyelmet a 8. osztályos tankönyvnek egy pontatlan megállapítására: „Az összetett mondat tagmondatait mindig vesszővel választjuk el egymástól.” (Magyar nyelvtan az általános iskolák 8. osztálya számára. 1974. 30.) Ezt így kellene átfogalmazni: „Az összetett mondat tagmondatait mindig valamilyen írásjellel (vesszővel, kettősponttal stb.) választjuk el egymástól.” Az elválasztó, tagoló írásjel ugyanis nemcsak vessző lehet, hanem kettőspont, pontosvessző, sőt néha gondolat-jel, esetleg zárójel is. Éppen arra kellene törekednünk, hogy a tanulókat minden írásjel használatára megtanítsuk, tehát például az összetett mondatok belsejében ne csak vesszőt tudjanak elképzeni, amikor írnak.

Egy másik „fehér folt” is feltűnt az első feladat javítása közben: e 4,36-os átlag-eredménnyel érettségizett tanulók 47 százaléka nincs tisztában a *hisz* ige felszólító mód-jának helyesírásával. A *higgye* szóalakot a 30 hallgató közül csak 16 írta jól. 14-en *hi-b á z t a k* vele. Az utóbbiak többségénél *higgye* alakot találtam, de a *hidje* meg a *hiddje* írásmódra is akadt példa. Vajon mikor érjük el azt, hogy a tizenkét évi magyar nyelv-tanulás során minden jeles, jó és közepes tanulóknak elsajátítja a *hisz* ige felszólító módjának helyes írását?

Amikor azt tapasztaljuk, hogy a legjobbak fele része nem tanult meg vala-mit, akkor elsősorban nem a tanulók hanyagságára, hanem arra kell következtetnünk, hogy nyelvtan- és helyesírás-tanításunk nem áll a kérdéses pontban „hivatása magaslatán”.

Szerintem azért nem sikerül eredményesen tanítani, tehát meg tanítani a *hisz* ige felszólító alakjainak helyes írásmódját, mert ezeket a szóalakokat meg-m a g y a r á z h a t a t l a n, csupán megtanulandó kivételeknek tekintjük. A tankönyvek (és a hozzájuk, illetve ezek szövegéhez túlzottan kötődő tanárok) — talán a tanulók túlterhelésétől félve — meg sem kísérlik a megmagyarázásukat, holott éppen ezzel a „kímélettel” okoznak túlterhelést, hiszen a tanulók számára semmi sem nehezebb, mint a meg nem magyarázott és meg nem értett dolgok megjegyzése

Mit mond például erről a kérdésről az 5. osztályos nyelvtankönyv? Idézem: „A *lesz, tesz, vesz, visz, eszik és iszik* ige felszólító alakjaiban *gy-t*, a *hisz* ige felszólító alakjaiban pedig *ggy-t* írunk: *legyek, tegyen, vegyél, vigyetek, együnk, igyanak* stb.; *higgy, higgye, higgyék*.” (92.) Ez így csak pusztán közlés, ténymegállapítás. Érdemes elgondolkozunk az ezt követő, bekeretezett megtanulandón is: „A felszólító mód jelét — az *s, sz, z, dz* és *t* végű igék kivételével — *j* betűvel írjuk: *maradjon, lője*. . . A *hisz* ige felszólító alakjaiban hosszú *gy-t* ejtünk, és kettőzött *gy-t* írunk: *higgyük*.” (Uo. 93.) Igen, de ez nem magyarázat!

Világosan rá kellene mutatni a tankönyvben (vagy legalább az órán a tanári magyarázatban), hogy a *higgyük*-féle írásmód mellett két súlyos érv szól. 1. A legtöbb ige felszólító alakjait a *k i e j t é s s z e r i n t* írjuk (*kérjem, vágja, hozzuk, lódd* stb.), így a *lesz, tesz, vesz, visz, eszik, iszik* és a *hisz* ige felszólító alakjait is. 2. Ez a *legyek-, higgyük*-féle írásmód egyszersmind a *s z ó e l e m z é s t* is követi, a *legyek, higgyük* stb. *gy ~ ggy* eleme ugyanis nem más, mint a felszólító mód jelének csupán néhány igénél előforduló változata. Az akadémiai leíró nyelvtan ezt így fogalmazza meg: „Az *sz-szel* is bővülő *v-s t-ő v* á l t o z a t ú igék legrövidebb tőalakjához nem *-j*, hanem *-gy (-ggy)* alakban járul a módjel: *le-gy-en, te-gy-en, ve-gy-en, e-gy-ék (e-gy-en), i-gy-ék (i-gy-on), vi-gy-en*, de: *hi-ggy-en*. — A régebben kialakult *higyjen* stb. helyesírás épp azért volt megtévesztő, mert azt a látszatot keltette, hogy egy *higy-* tőhöz *j* módjel járul; holott e szóban csak a *vigyen* igében is meglevő *gy* elem nyúlt meg.” (A mai magyar nyelv rendszere. I. kötet. Akadémiai Kiadó, 1961. 489.)

Tehát a *higgye*-féle szóalakok nem megmagyarázhatatlan kivételek, hanem tulajdonképpen szabályos formák; mindenben megfelelnek az 5. osztályos tankönyvből is jól ismert követelménynek: „A felszólító alakok leírásakor pontosan fel kell tüntetnünk a szóelemeket, vagyis az ige tövét, a módjelet és a személyragot: *hagyjuk, fogadjá, álljon, rójuk le* stb.” (92.) A tankönyv példáit bátran meg lehetne toldani ilyenekkel: *aludjunk, legyünk, higgyünk* (vö. *alszik, lesz, hisz*). Persze, a 93. lapon bekeretezett 1. és 3. szabályból *e g y e t* kellene formálni, valahogy így: „A felszólító mód kifejezője általában a *-j* módjel, de ezt az *s, sz, z, dz* és *t* végű igék esetében más betűvel írjuk. Néhány igénknél a *-gy (-ggy)* a felszólító mód jele: *leggyünk, teggyünk, veggyünk, egygyünk, iggyünk, viggyünk; higgyünk*.”

Nem érthetünk egyet azzal, hogy az általános iskolai tanári kézikönyv szerint „A *higgyen* alakot nem célszerű . . . [a felszólító mód helyesírásának óráján] szabályba foglaltan megtanítani, jobb a gyakorlatanyagba helyezni. A helyesírási áttekintés — mondja a kézikönyv — így egységes, ráadásul nem zavarjuk meg a tanulókat a *hagyjon* stb. után közvetlenül kiemelt *higgyen*-nel”. (Tanári kézikönyv a magyar nyelvtan tanításához az általános iskolák 5. és 6. osztályában. Tankönyvkiadó, 1967. 104.) Tapasztalatom szerint éppen azzal „zavarjuk meg” a tanulókat, hogy nem tisztázzuk a *higgyen* kérdését, hanem csak gyakoroltatjuk megmagyarázatlanul, megértetlenül.

Szerintem csak úgy lehet valóban megtanítani a *higgy* stb. írásmódját, ha nem kerüljük ki ezt a problémát, hanem — minden tanulónk bevonásával — bátran szembenézünk vele, s a *higgy*-et éppen a *hagyj* szóalakokkal szembesítjük. Vessük csak fel nyíltan a kérdést: Miért nem írhatjuk a *higgy*-et a *hagyj* mintája szerint, *gyj*-vel?

Vitassuk meg tanulóinkkal, illetőleg fejtsük ki nekik — de az ő aktivitásukra is építve —, hogy komoly okunk van e megkülönböztetésre. A *higgy* és a *hagyj* igealak csupán utolsó hangjuk *h a n g z á s á b a n* azonos (minthogy mindkettőnek a végén hosszú *gy-t* ejtünk), a bennük levő szótó viszont nagyon különböző, s ez okozza a helyesírási különbséget.

Helyes a *hagyj, maradj, engedj, igazodj*, sőt az *aludj* írásmód is, mert van *hagy, marad, enged* ige, illetve *igazod-, alud-* igető, amelyekhez szabályosan a *-j* felszólító mód-

jelet kell tennünk. Hibás ellenben a *higgy* vagy a *hídj* írásmód, mert sem *higy*, sem *híd* igénk nincsen, csak *hisz*. Ennek *hi-* tőváltozata veszi fel a múlt időnek *-tt* és a felszólító módnak — kivételesen — *-ggy* jelét: *hítt, hitte, hittük; higgy, higgye, higgyük*; stb.

A *hisz* ige tehát nem *gy* végű, mint a *hagy*, hanem *sz* végű, mint a következők: *lesz, tesz, vesz, visz, esz(ik), isz(ik)*. Ezeknek felszólító módjában — mint „A magyar helyesírás szabályai”-nak 96. pontja is figyelmeztet — nem *j*-t, hanem *gy*-t ejtünk és írunk. Megkeresztetjük tanulóinkkal a helyesírási szabályzatnak ezt a pontját, s velük olvastatjuk az ottani példákat: *legyek, tegyen, vegyünk, vigyétek, egyél, igyanak*. Ugyanitt a következő figyelmeztetést találjuk: „A *hisz* ige felszólító módjában hosszú *gy*-t ejtünk és két *gy*-t (*ggy*-t) írunk: *higgyek, higgyük, higgye* stb.”

Vagyis e hét igénk esetében — s itt nyugodtan hivatkozhatunk az akadémiai leíró nyelvtanra — nem *-j*, hanem *-gy* (illetőleg *-ggy*) a felszólító mód jele! Furcsa lenne — mondhatjuk tanulóinknak —, ha valaki például a *tegye* és a *vegyük* igealakot *j*-vel ejtené és írná: *teje, vejük*. Nem kevésbé helytelen a *higgy* írásmód, mely kétszeresen jelöli a felszólító módot: *gy*-vel is, *j*-vel is. A *higgy, higgyük* igealak éppúgy nem fogadható el, mint a — szerencsére schol sem olvasható — *vigyj, vigyjük, tegyje, vegyjük* stb. Ahogy tiltakozik nyelvérzékünk az *ötet, eztet* szóalak ellen a tárgyrag fölösleges kettőzése miatt, vagy helytelenítjük a *rójj, löjj* igealakot, melyekben indokolatlan a felszólító mód jelének megkettőzése, úgy a *higgy* írásmódot sem hagyhatjuk jóvá — a felszólító módnak kétszeres (*gy*-vel és *j*-vel való) jelölése miatt.

Mutassunk rá az iskolában, hogy a *hagy* és a *hisz* ige ragozása csak a felszólító módban hangzik egyformán, azaz hosszú *gy* hanggal (itt is kivétel a *hagyd* és a *hidd*!), egyébként nagyon is eltérő a két ige ragozása:

<i>hagyok</i>	—	<i>hiszek</i>
<i>hagysz</i>	—	<i>hiszel</i>
<i>hagy</i>	—	<i>hisz</i>
<i>hagyja</i>	—	<i>hiszi</i>
<i>hagyjuk</i>	—	<i>hiszük</i>
<i>hagyott</i>	—	<i>hítt</i>
<i>hagyta</i>	—	<i>hitte</i>
<i>hagyna</i>	—	<i>hinne</i>
<i>hagyná</i>	—	<i>hinné</i>

Amint látjuk, a két ige párhuzamos alakjai jelentősen különböznek egymástól — két esetben még szótagjaik számában is. Elterést figyelhetünk meg mindezekben felül az ige neveken is:

<i>hagyni</i>	—	<i>hinni</i> (nem: „higyni”)
<i>hagyó</i>	—	<i>hivó</i> (nem: „higyó”)
<i>hagván</i>	—	<i>hivén</i> (nem: „higyvén”)

Megjegyzendő továbbá, hogy a határozói igenév képzőjének rövidebb (*-va, -ve*) alakját csak a *hagy* ige veheti föl (*hagyva*), a *hisz* azonban nem — ebben is különböznek.

E két ige párhuzamos alakjai lényegében azonos szerkezetűek, de míg a *hagy* igének minden alakjában a *gy* végű *hagy* szótári szóalak szerepel tőként, addig a *hisz* igének egyetlen olyan alakja sincs, amelyben *gy* végű tőhöz tennénk a ragot, jelet vagy képzőt. Különbség az is, hogy a *hagy* igének — leíró szempontból — csak egy töve van (*hagy-*), a *hisz* igének ellenben három (*hisz-, hi-, hiv-*).

És tévednek, akik azt hiszik, hogy a *hisz* ige felszólító alakjait csak az utóbbi időben írjuk *j* nélkül, illetve a *j* helyett *gy*-vel. Táncsics Mihály — a múlt század első felében! — már így figyelmeztetett az ún. rendhagyó ige felszólító alakjainak írásmód-

jára: „Némellyek a' köt-parancsoló módban *j* helyett *gy*-t kívánnak, mint: eszik, hisz, iszik, lesz, tesz, vesz, visz . . .” (Magyar nyelvtan hangmértékkal. Irta Stancsics Mihál. Második osztály, idősbek' számára. Pesten, 1844. 47.) Táncsics szerint a *visz* és a *hisz* egyformán, így ragozandó: *vigyék* — *higyek*, *vigy* — *higy*, *vigyen* — *higyen* stb. Így írja a *hisz* ige felszólító alakját Arany János is. Idézem Ágnes asszony című balladáját:

Öltözetjét rendbe hozza,
Kendőjére fordít gondot,
Szőghaját is megsimítja,
Nehogy azt *higyék*: megbomlott.

Ugyanebben a balladában ott van a *hagy* ige is — *j*-vel:

Oh! irgalom atyja, ne *hagyj* el.

Későbbi helyesírási szabályzatainkban a *higy*-nek (a *gy* hang megnyúlását is figyelembe vevő) *higgy* írásmódja lett általános.

Miért van az, hogy a *hagyja* helyesírását — bár ez eltér a kiejtéstől — alig téveszti el valaki, a *higgye* helyesírásával pedig — amely nemcsak a szóelemzésnek, hanem a kiejtésnek is pontosan megfelel — oly sok a hibázás? Azért, mert az elsőt é r t i k a tanulók, alkalmazni tudják rá a felszólító mód ismert szabályát, a másodikat ellenben n e m é r t i k, elméletileg nem tudják hova tenni, „szabály” hiányában nem tudják maguknak megmagyarázni, nem tudják rögzíteni. Amint megértetjük velük, hogy a *higgye* (*hi-ggy-e*) tulajdonképp ugyanolyan „szabályos” szerkezetű igealak, mint az ugyancsak felszólító *hagyja* (*hagy-j-a*), vagyis mindkettőben az i g e t ő + m ó d j e l + s z e m é l y r a g sorrend érvényesül — attól kezdve a *higgye* írásmódja nem lesz többé oly sok hiba forrása.

Persze, rá kell mutatnunk, hogy a felszólító mód jele olykor *-gy* ~ *-ggy* is lehet, a módjel előtti tőalak pedig sok esetben eltér az ige szótári alakjától: *te-gy-e*, *hi-ggy-ük*; *alud-j-on*, *cseleked-j-ék*; stb. Az *alud*- és a *cseleked*- ige tő nagyobb mértékben különbözik az *alszik* és a *cselekszik* szótári alaktól, mint amennyire a *tesz* és a *hisz* szótári igealaktól eltér az *sz* nélküli *te-* és *hi-* ige tő.

Vagy talán a *bátyja* szóalak sokkal könnyebb írású, mint a *higgye*? Nem hinném. Mégis azt tapasztaltam, hogy a *bátyj*-t a dolgozatíróknak csak 7 százaléka (a 30 hallgató közül 2) nem tudta helyesen leírni, szemben a *higgye* 47 százalékos elhibázásával. Ennek a különbségnek is az a magyarázata, hogy a *bátyja* írásmódnak jóformán minden, főiskolán tovább tanuló fiatal tudja a „szabályát”, a *higgye* írását ellenben nem tudják, és akik jól írták, azok is csak mint megértetlen, „szabályba nem foglalható” kivételt tanul-ták meg az iskolában.

Kétségtelen eredménye iskoláink helyesírás-tanítási munkájának, hogy az *aggódó* szót 28 hallgató jól le tudta írni, csak 2 nem: két elégtelen helyesíró. A *g* kettőzésével náluk sem volt hiba, csupán a középső magánhangzó időtartamát nem jelölték helyesen (*aggodó*).

II.

A második feladat az *edz* ige jelen idejű t á r g y a s végigragozása volt a kijelentő és a felszólító módban. Hogy minden dolgozatíró világosan lássa, mi a feladat, a *kér* ige nék előzetes, előszóban való végigragozásával bemutattam, miről is van szó:

Kijelentő mód
kérem

Felszólító mód
kérjem

<i>kéred</i>	<i>kérjed v. kérd</i>
<i>kéri</i>	<i>kérje</i>
<i>kérjük</i>	<i>kérjük</i>
<i>kéritek</i>	<i>kérjétek</i>
<i>kérik</i>	<i>kérjék</i>

Mindenkit figyelmeztettem az alanyi és a tárgyias igeragozás különbségére meg arra, hogy mind a két oszlopban csak tárgyasan kell ragozniuk az igét, de az egyik helyen kijelentő, a másikon felszólító módban. Arra is felhívtam a figyelmüket, hogy az igeragozásban segít a megfelelő személyes névmások (*én, te, ő; mi, ti,ők*) odaértése, no meg az is, ha valamilyen határozott tárgyat (*azt, azokat, magamat, magunkat* stb.) állítanak gondolatban az igealakok mellé.

Időt bőségesen biztosítottam erre a feladatra, az eredmény mégis nagyon elszomorító: a 30 hallgató közt egy sem akadt, aki az *edz* igének mind a tizenkét kérdéses szóalakját meg tudta volna állapítani, illetőleg helyesen le tudta volna írni, vagyis így:

<i>Kijelentő mód</i>	<i>Felszólító mód</i>
<i>edzem</i>	<i>eddzem</i>
<i>edzed</i>	<i>eddzed v. edzd</i>
<i>edzi</i>	<i>eddze</i>
<i>eddzük</i>	<i>eddzük</i>
<i>edzitek</i>	<i>eddzétek</i>
<i>edzik</i>	<i>eddzék</i>

Megjegyzendő, hogy a felszólító mód egyes szám 2. személyű rövidebb alakjának megállapítása nem volt kötelező, ennek hiányát tehát nem számítottam hibának.

A legáltalánosabb hiba az volt, hogy a kijelentő módbeli *eddzük* helyett mind a 30 hallgató mást írt: *edzük* (19 dolgozatban), *edzjük* (2-ben), *edzünk* (8-ban), *eddzünk* (1-ben). A felszólító mód többes 1. személyű alakját is többen írták rosszul (16-an), mint jól (14-en). A helyes *eddzük*-ön kívül ilyen szóalakokat találtam a dolgozatíróknál: *edzjük* (2), *edzzük* (6), *edzük* (1), *eddzünk* (3), *edzzünk* (3), *edzetek* (1).

Vagyis: 1. nem tudják, mikor és hogyan kell a *dz* betűt kettőzni, 2. nincsenek tisztában a *dz* végű igék (illetőleg toldalékjaik) teljes hasonulásának fogalmával és helyesírásával, 3. és tizenkét évi nyelvtanulás után sem egészen világos számukra, hogy mi is az a tárgyias igeragozás.

Nem látják a lényegbeli különbséget a tárgyias és az alanyi ragozás között. Például H. K. (aki 5-ös volt az érettségén magyarból) hiába írta fel címnek, hogy „Tárgyas igeragozás”, a kijelentő módban végig alanyi módon ragozza: *edzek, edzel, edz, edzünk, edzetek, edzenek*. N. M. (aki szintén 5-öst kapott az érettségén) indokolatlanul vált át a tárgyias ragozásról az alanyira, mert nem érzékeli, mi a különbség köztük: *edzem, edzed, edz, edzünk, edzetek, edzenek*.

Sokan azt hiszik, hogy az ún. tárgyias igeragozás egyszerűen csak valamilyen — bármilyen — tárggyal kapcsolatos igének a ragozását jelenti. Úgy látszik, tankönyveink és tanítási óráink erről a kérdésről nem beszélnek elég világosan. Mit ír például az általános iskolai tankönyv „Az ige alanyi és tárgyias ragozása” című leckében: „Kétféle igeragozás van: alanyi ragozás és tárgyias ragozás. Az alanyi ragozású igealak csak az alany számát és személyét fejezi ki, a tárgyias ragozású az alanyon kívül a tárgyra is utal.” (Magyar nyelvtan az általános iskolák 5. osztálya számára. 1969. 74.) Ez a nyelvtani szabály megfelel a tudományos igazságnak, de a tanulónak keveset mond, mert gyakorlatilag nem teszi világossá számukra a kétféle igeragozás lényegét s a köztük levő, illetve a használatukban megmutatkozó különbséget.

Az sem mond sokkal többet nekik, amit a tankönyv eligazításul hozzáfűz az előbb idézett, vastag betűs megállapításhoz: „Az alanyi ragozású igealakhoz vagy egyáltalán nem kapcsolhatunk tárgyat, vagy a *valamit* szót fűzhetjük hozzá tárgyként: *nyaralsz; látsz* (valamit). A tárgyas ragozású igealakhoz mindig hozzátehetjük az *azokat* szót: *látod* (azokat).” (Uo. 75.) Itt meg kellene jegyezni, hogy az alanyi ragozású igealakhoz a *valamit* szón kívül számtalan más *határozatlan tárgy* is kapcsolódhat: *golyát látok, virágot szedsz, filmet néz, vasat edzünk* stb. *Határozatlan tárgy* mellett *alanyi* igeragozást használunk, *határozott tárgy* mellett viszont (az *azokat* tárgyon kívül számtalan ilyen lehetséges!) *tárgyas* igeragozást: *látom a golyát, szeded a virágot, nézi a filmet, eddük a vasat* stb.

A *látok*—*látom, szedsz*—*szeded* stb. különbségét, vagyis az alanyi és a tárgyas igeragozás eltéréseit lehetőleg mindig mondatban és sokoldalú megfigyeltetéssel kell érzékeltetnünk, gyakoroltatnunk. Kétféle ragozása általában csak *tárgyas* ige *nek* van. Mondunk egy igealakot, például *vártok*, s megállapítatjuk a tanulókkal ennek módját, idejét, számát, személyét és ragozását. A *vártok* (pl. *vártok egy embert*) *alanyi* ragozású. Hogy van ugyanez a tárgyas ragozásban? *Várjátok* (pl. *az embert várjátok, Pista bácsit várjátok*). Azután *tárgyas* ragozású igealaknak (pl. *edzik*) kerestetjük meg az alanyi ragozású párját (*edzenek*). Stb.

A kétféle igeragozás fogalmát természetesen olyan igékkel alakítjuk ki az iskolában, amelyeknél hangtani és helyesírási probléma nincs. Amikor azonban már úgy érezzük, hogy megtanítottuk az alanyi és a tárgyas igeragozást, akkor — úgy vélem — az *edz* ige írásbeli elragoztatásával ellenőrizhetjük legjobban, hogy milyen eredményt értünk el: valóban minden világos-e tanulóink számára. Ennek az egyetlen igénynek a ragozásában együtt van igeragozásunknak szinte minden, lényeges nyelvtani és helyesírási tudnivalója.

Persze nemcsak ellenőrzésre (és önellenőrzésre!) alkalmas az *edz* ige írásbeli elragoztatása, hanem — előzőleg — arra is, hogy hasznosan gyakoroltassuk vele a kétféle igeragozást, a kétjegyű mássalhangzókkal kapcsolatos teljes hasonulást stb. Ha sikerült megértetnünk az *edz* ige ragozását és egyes alakjainak helyesírását (a köztük levő látszólagos ellentmondások megmagyarázásával), akkor szinte kulcsot adtunk a tanulók kezébe minden más ige helyes ragozásához és helyes írásához is.

Mit kell megfigyeltetnünk tanulóinkkal, hogy az *edz* ige ragozásával valóban sokat tanuljanak? A következőket:

1. A *dz* hangot tartalmazó igéket csak akkor írjuk a kérdéses betű megkettőzésével (*ddz*-vel), ha a toldalék eredetileg *-j*, vagy *j*-vel kezdődik: *eddük* (mert: *edz-jük*); ha viszont nem „lappang” *j* az igealakban, akkor a (hosszú) *ddz*-vel való hangoztatás ellenére egyszerű *dz*-t írunk: *edzitek* (mert nem *edz-jitek*, csak *edz-itek*). Erre a kettősségre a *kér* ige is figyelmeztet: *kérem, kéred, kéri* — ezekben nincs *j*; *kérjük* — ezt *j*-vel mondjuk és írjuk; *kéritek, kériük* — ezek ismét *j* nélküliek. Ha valaki a kijelentő mód tárgyas személyragjaiban is előforduló *j*-t nem érzékelteti írásában, olyan hibát követ el, mint ha a *kér-jük, nézzük* igealak helyett ezt írná: *kériük, néziük*. (Rá kell mutatnunk, hogy az *eddük, kérjük, nézzük* stb. igealakot egyformán mondjuk és írjuk a kijelentő és a felszólító módban, hiszen akár a tárgyas *-jük* személyrag *j* eleme, akár a felszólító *-j* módjel hasonul, az eredmény ugyanaz.)

2. Abban, hogy ugyanazon ragozási sorban egyszerű *dz* és kettőzött *ddz* betű áll egymás mellett (ő *edzi*, mi *eddük*), nincs semmi „boszorkányság”, hiszen ez a dialektikus kettősség sok más ige ragozására is jellemző: főzöm, főzöd, főzi, főzzük, főzitek, főzik; ásom, ásood, ássa, ássuk, ássátok, ássák; bogarászom, bogarászod, bogarászsa, bogarászszuk, bogarászszátok, bogarászszák; stb. Világneveti nevelést végzünk a nyelvtanórán, amikor rávezetjük tanulóinkat, hogy íme a helyesírásnak is van dialektikája: bizonyos igealakok

kat egyszerű *s*, *sz*, *z*, *dz* betűvel írunk, másokat meg betűkettőzéssel (*ss*, *ssz*, *zz*, *ddz*) — attól függően, hogy lappang-e bennük *j* vagy nem, illetőleg van-e bennük teljes hasonulás vagy nincs.

3. Az a jelenség, hogy az *edz*, *fogódzik* stb. ige *h o s s z ú dz* hangját nem jelöljük írásunkban betűkettőzéssel, nagyon hasonló az *egy* szó írásában megfigyelhető *e g y s z e - r ú s í t é s h e z*; a *h o s s z ú gy*-vel való ejtés ellenére egyszerű *gy*-vel írjuk: *egy*, de teljes hasonulás esetén megkettőzzük a *gy*-t (*egy*-vel helyett ezt írjuk: *eggyel*), mint ahogy *eddzük*-et írunk az *edz-jük* helyett).

4. Alaposan meg kell beszélnünk tanulóinkkal azt is, hogy a *dz* nem két betű, hanem egy. 1954 óta ezt is úgy kettőzzük az írásban, mint a többi kétjegyű mássalhangzót: az első jegyével, nem pedig a másodikkal. Tehát például a *teszzük*-höz hasonlóan így írjuk: *eddzük*. A második jeggyel kettőzött *edzzük* olyanféle hiba, mint a szabályos *teszzük* és *eggyel* (pl. *eggyel több*) helyett az ilyen fordított kettőzésű írásmód: *teszzük*, *eggyel*. A kettőzés nélküli *edzük* persze még hibásabb: olyan, mint a *teszük* és az *egyel* írásforma.

5. A felszólító módban mindig ott „lappang” a *-j* módjel, ezért ott az *s*, *sz*, *z*, *dz* írásbeli kettőzése az egyes és a többes szám minden személyében törvényszerű: *ássam*, *ássad*, *ássá*; *bogarásszam*, *bogarásszad*, *bogarássza*; *főzzem*, *főzzed*, *főzze*; *eddzem*, *eddzed*, *eddze*; stb. (Természetesen nemcsak a tárgyas, hanem az alanyi ragozásban is.) De a tárgyas ragozás egyes szám 2. személyű rövidebb alakjaiban, ahonnan a *-j* módjel a rövidüléssel kiesett (pl. *kérjed* > *kérd*), nincs okunk és jogunk a tövégi *s*, *sz*, *z*, *dz* betűjének kettőzésére. Itt a helyes szóalakok: *ásd*, *bogarászd*, *főzd*, *edzd* stb. A tárgyas ragozású *edzd* és az alanyi ragozású *eddz* összetévesztése gyakran előfordul azoknál, akik nem látják világosan a kétféle igeragozás közti különbséget. (Az *edz* igetőlhez az elsőben a *-d* személyrag, a másodikban a teljesen hasonult *-j* módjel járult.)

6. Középiskolában az előbbieken kívül arra is rámutathatunk, hogy a zöngés *dz* ugyanúgy *e g y* hang, mint zöngétlen párja, a *c*. Más példa is van arra, hogy a zöngés — zöngétlen mássalhangzópár két tagja a betűjegyek számában ilyen érdekes módon eltér egymástól: *z — sz*, *zs — s*, *dzs — cs*.

III.

Ezek után rátérek a felmérő dolgozatnak harmadik s egyben utolsó feladatára. A hallgatóknak szótagolniuk kellett a következő szavakat, szóalakokat: *eddzük*, *lándzsa*, *legedzettebb*, *pénzért*, *feladat*, *Veszprém*. Minthogy az első kettőnek nemcsak a szótagolására, hanem a pusztá írásmódjára is kíváncsi voltam, a hat szó egyikét sem írtam fel a táblára, mindegyiket a természetes hangoztatással mondtam tollba. Kiderült, hogy a szótagolás, illetve az elválasztás szintén egyik „fehér foltja” nyelv- és helyesírástanításunknak.

Az *eddzük* szóalakot a 30 hallgató közül csak 2 tudta szabályosan elválasztani: *ed-dzük*. (Ugyanúgy szótagoljuk, mint például a *teszzük*-et: *tesz-szük*.) S még ezt a két helyes megoldást sem tekinthetem teljes értékűnek, az első feladatban ugyanis e két hallgató egyike sem tudta mind a két kérdéses módban helyesen leírni az — el nem választott — *eddzük* igealakot. Minthogy ezt a kijelentő és a felszólító módban egyformán kell írni, a szótagolási feladatban nem jelöltem meg, hogy melyik *eddzük*-et válasszák el. A két helyes megoldás írójának tehát szerencséje volt, amikor nem a helytelen, hanem a helyes szóalakot vette elválasztási alapul. Hát a többi 28 hallgató hogyan választotta el ezt a szóalakot? 3 sehogys. A többiek így: *ed-zük* (18), *e-dzük* (2), *edz-ük* (1), *edz-zük* (2), *edd-zük* (1), *edz-ünk* (1).

A *lándzsa* szót csak minden második hallgató, vagyis 15 tudta helyesen elválasztani (*lándzsa*).

E két szó elválasztásának rengeteg hibája nagyon feltűnő, mert az általános iskolák 5. osztályos nyelvtankönyve két helyütt is figyelmeztet a *lán-dzsa* és az *edz-dzük* szótagolásra (a 47. és a 48. lapon). Az *edz-dzük* elválasztást ezenkívül a középiskola I. osztályában is tanítjuk. (Lásd: Magyar nyelvtan a gimnáziumok I. osztálya számára. 1970. 43.)

A *legedzetteb* szó helyes leírásában és szótagolásában sem bizonyultak eléggé „edzettnek” a dolgozat írói, mert 12-en (40 százalék!) nem tudtak megbirkózni ezzel a feladattal. Ketten szótagolás nélkül írták le a szót, a többieknél pedig ilyen megoldásokat találtam: *leg-edz-et-tebb* (2 hallgatónál), *leg-edz-ett-ebb*, *leg-edz-zet-tebb*, *leg-e-dzet-tebb*, *leg-edzet-tebb*, *leg-edz-dzet-tebb*, *leg-ed-ze-tebb*, *leg-edz-et-ebb*, *leg-ed-zet-ted* (!). Az ember nem is hinné, hogy ilyen sokféleképpen lehet rosszul szótagolni ezt a szót.

Sajnos, sem az általános iskolai, sem a középiskolai nyelvtankönyv nem világítja meg, hogy a *dzs* betű mikor és miért marad egyben az elválasztáskor (pl. *lán-dzsa*), más-kor pedig milyen esetben és miért szakad két alkotó elemére (pl. *maharad-zsa*). Ha a tankönyvből hiányzik is ez, a szaktanároknak meg kell magyarázniuk a hangtan tanításakor: ha a *dzs* — mássalhangzó szomszédságában — röviden hangzik, akkor a betűje a szótagoláskor egyben marad, ha ellenben — magánhangzók között — hosszan hangoztatjuk, akkor kettébontásával érzékeltetjük az egyébként nem jelölt hosszú voltát. Ez a szabály a *dz*-re is érvényes: *brin-dza* — *ed-zett*.

Az *-ért* határozóragos *pénzért* szóalaknak helyes elválasztása (*pén-zért*) 17 hallgatónak sikerült, 13-nak nem. A *feladat*-ot 22-en, a *Veszprém* szót csupán 10-en szótagolták helyesen (*fel-a-dat*, *Veszprém*) a 30 hallgató közül, pedig a *Veszprém* elválasztásra a gimnáziumi I. osztályos tankönyv külön is felhívja a figyelmet (a 43. lapon). Viszont sem a toldalékos szavak (pl. *pénzért*), sem az összetett szavak (pl. *feladat*) elválasztását **n e m m a g y a r á z z á k m e g** tankönyveink „A szótagolás” és „A szavak elválasztása” (5. osztály), illetőleg „A szavak szótagolása és elválasztása” (I. osztály) című leckében.

Persze a tanítás, az említett szavak helyes elválasztásának megtanítása elsősorban nem a **t a n k ö n y v**, hanem a **t a n á r** feladata. Nekünk, tanároknak kell rámutatnunk arra, hogy a *pénzért* és a *Veszprém* nem összetett szó, a *feladat* viszont az, s így elválasztásuk a problematikus helyen más-más szabály alapján történik: *pén-zért*, *Veszprém* — *fel-adat*.

*

Mindnyájan tudjuk, hogy nyelvtan- és helyesírás-tanításunknak egyéb „fehér foltjai” is vannak. Mindezeket föl kell tárnunk, és alaposan kell foglalkoznunk velük, hogy elháríthassuk fáradtságos munkánknak oly sokszor elkeserítő eredménytelenségét. Meggyőződésem, hogy a magyartanárok és a tankönyvírók együttes jó munkájával el lehet tüntetni a „fehér foltokat”, s ilyen módon egyre jobb eredményekre számíthatunk az iskolában — és az életben. Öt-tíz év múlva egy hasonló felmérés megmutatja majd, hogy a dolgozatomban szóvá tett „fehér foltok” addigra valóban eltűnnek-e a magyar tanulók anyanyelvi művelődésének térképéről.

Pásztor Emil

Szó- és szólásmagyarázatok

Lajos

I.

Legelőször is e keresztnévünk történetét tekintsük át! Az kétségtelen, hogy a magyarság a germán *Hlūtwīg*-ot kétszer is átvette: előbb a német nevet (a latinositott változatban is), majd francia közvetítéssel.

1. Már a honfoglalást követő évtizedekben — a szomszédság miatt — több más német név mellett ez is ismertté válik. Az Árpád-kori Személynévszótár (a továbbiakban: ÁSZ) céduláin bő anyagot találunk: 899: *Hludowicus*, 900: *Lodewicus*, 1055: *Lutowic*, további formák: *Ludovicus*, *Lodovicus*, *Ludwikus*, *Ludwyg*, *Ludweg*, stb. Lajos nevünknek csak végső forrásai lehetnek ezek, hiszen P. D. kimutatta (MNy. 29: 304), hogy a *Ludwig*-ból a magyarban *Ludvég* vált. Bizonyítja ezt a *Ludvég* helynév, valamint személynevek is: 1294: *Ludweg* (ÁSZ), 1330: *Ludweyg* (AnjOkm. 2: 477). Így tehát a *Ludovicus* az Anjou-korig a *Ludwigot* is jelentette.

2. Nagy Károly, frank uralkodó és Hildegard harmadik fia kapta először a *Hlūtwīg* nevet; később maga is a frankok királya, és I. (Jámbor) Lajos néven említik a történelemben (Pall. Lex. 11: 183). A név jelentése: *hlūt* + *wīg* 'laut, berühmt und Kampf' (Karl Paul: Das kleine Vornamenbuch. Leipzig, 1967. 46). Dauzat, DictÉtFr. szerint az előtag jelentése: 'gloire' (398). A *Hlūtwīg* átkerült az ófranciába, ahol — egyéb változatok mellett — *Clovis* > *Lois* lett (i. h.). Ez a *Lois* a Lajos nevünk közvetlen előzménye. A XIII. században vettük át, a franciában ekkor még megvan a szóvégi -s. A név magyarországi elterjedését VII. (Ifjabb) Lajos francia királynak köszönhetjük, aki 1147-ben kereszties hadjáratot vezetett a Szentföldre. II. Géza nemcsak megengedte, hogy átvonuljon seregével Magyarországon, hanem szívesen látott vendége is volt (Acsády Ignác: A magyar birodalom története. 1904. 1: 210). III. Béla második felesége VII. Lajos lánya volt. A név elterjedéséhez hozzájárulhatott még IX. Lajos 1297-ben történt szentté avatása is.

3. Az első magyar adatot 1252-ből találjuk *Loys* formában (ÁSZ), 1255: *Lois* (ZichyOkm. 1: 9), 1280: *Loys* (ÁÚO 12: 313). Úgy látszik, hogy az Árpád-kor végéig marad a *Lois* (ejtve: Lojis) forma. „A magyarban a Lajos név elég gyakori a XIII. században is, a XIV. századtól fogva azonban — Nagy Lajos királyunk nevének hatása alatt — sűrűbb használatú. Nagy Lajos királyunk nevét a szerb-horvát nyelvű oklevelek *Loiš* alakban közlik . . . , és ez a magyarból való” — írja Melich János (MNy. 10: 396). Tehát az említett oklevelek az Árpád-kori formát közlik, mivel a *Lois* forma a XIV. századra már nem jellemző.

4. Az Anjou-korban az *o* > *a*, a palatális *i* > *u* változás ment végbe (Bárczi: Htört. 54), noha ezek a változások nem is azonos időkre estek. 1330-ban már *Layus-t* (ÁÚO 12: 684) találunk a trónörökös nevében, 1336/1354-ben is, de helynévként 1389-ben: *Laysfalva* (Bárczi: Htört. 54). Úgy látszik, hogy a nyíltabbá válás — bizonyos fókig — a latin változatra is jellemző, hiszen csaknem teljes következetességgel *Lodovicus*-nak írják mindkét királyunk nevét.

5. A XV. században a *Lajus* formát találjuk, de még a következı század elején is felbukkan: zenth *Layws* (WinklK. naptári rész). A XVI. század első évtizedeitıl már a *Lajos* forma él tovább, pl. 1525: Szegedi *Lajos* (NytudÉrt. 28: 39), 1526: *lajos kújraljébol* (Drágffy János végrendelete. Közli Acsády: i. m. 2: 131).

6. A név alakulása tehát a következı: *Lois* (XIII. század) > *Lajus* és *Lais* (XIV. század) > *Lajus* (XV. század) > *Lajos* (a XVI. század elejétıl). A hangfejlődést alátámaszthatjuk egy hasonló hangzású névvel. A *Majos* vezetéknev, illetve helynév (Pl. *Majosháza*) eredeti alakja: *Mois* (a *Mózes* név változata). 1289/1291: ville *Moys* (Györffy, I, 337), 1355: *Moyus* (Tel. Cs. lt. 1: 99), 1458: *Mayus* (uo. 398), 1508: *Mayos* (uo. 2: 305). A Trencsén megyei *Majosfalva* és *Majosmezı* szlovák neve a régi formát ırizte meg: *Moyš* és *Moyš L'učka* (Hnt. 1926).]

7. Karácsony Sándor Zsigmond (Személyneveink 1500-tıl 1800-ig. NytudÉrt. 28: 97) megjegyzi, hogy a „XVI. században az uralkodó osztály tagjai használják fıleg a Gábor . . . Lajos . . . neveket”, ez utóbbit 77,77%-ban. Az már teljességgel bizonyos, hogy ekkor már a *Ludovicus* kizárólag a Lajost jelenti. E név viselıinek a száma alighanem magasabb lehetett a jobbágyság körében is, mint ahogy az Karácsony adataiban található. Nem gyakran ugyan, de találkozunk az adóösszeírásokban ezzel a keresztnévvel, ráadásul még vezetéknevként is elıfordul. Keresztnévként: 1549: *Ludovicus* Toth Cserépfaluban (Chereph) (Regesta decimarum Borsodiensis, OL, 9626. d.), 1554-ben Zókon: Nemes *Laos* (Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. MNyTK. 103: 22), Danócon: Kecskés *Lajos* (i. m. 66). Vezetéknevként: 1554-ben Csonkatormásan: *Lajos* Lőrinc (i. m. 64), Siklóson: *Lajos* Pál (i. m. 77), 1576-ban Tiszadorgmán (Dorogmaný): Gregorius *Lajos* (Regesta decimarum Borsodiensis, OL, 9626. d.).

8. Az 1600-as években meglehetısen ritkán találkozunk a *Lajos* névvel, a XVIII. században kezd gyakoribbá válni. A debreceni református újszülöttek 0,04%-ban kapják ezt a nevet 1770–1780 között, tehát még mindig elég ritka (Kálmán Béla: Nevek! világa. 1969. 52). A nyelvújítás számos nevet hozott a felszínre, illetve helyezett elıtérbe; ezek közé tartozik a *Lajos* is. Lassú emelkedést mutat elsısorban a nemesség és a honorációrok körében (Kossuth, Batthyány, Aulich, Kazinczy, Kuthy stb.). Kossuth és Batthyány fellépésével a növekedés erısebb. A szabadságharc bukása után politikai állásfoglalásnak is számított a fiúgyermekeket *Lajos* névre keresztelni.

II.

1. 1850-tıl a falusi lakosság is kezdi a *Lajos* nevet használni. Egyelıre azonban a szám még nem magas. Kimutatást készítettünk e név Cserépfalun való elıfordulásairól 1850–1974 között. 1850 elıtt mindössze három fiú kapta ezt a nevet, 1748-ban a tisztartó fia, 1836-ban a jegyzı fia, és 1849-ben találjuk az elsı, falusiak által adott nevet.

A kimutatásban az ötéves idıszakaszok után az ekkor született fiúk száma, utána a *Lajos* név viselıinek a száma következik a százalékkal, majd ennek a névnek a helyezési száma (1885-tıl az elsı helyen áll). Feltüntettük a Lajost követı nevet is az elıfordulási számmal és a százalékkal együtt (kivéve: 1850-54 között, mivel több követı név van — mindössze egyszeri elıfordulással), végül a fiúnevek számát (ide a másodikként adott nevet nem számítottuk be).

	A fiúgyermek száma	Ebből szám	Lajos %	A Lajos helyezési száma	A követő név szám %	A fiúnevek száma
1850—54	209	3	1,4	9—13.		20
1855—59	188	13	7,2	6.	<i>Imre</i>	
					7 3,7	15
1860—64	165	9	5,4	5.	<i>Imre</i>	
					8 4,8	15
1865—69	164	9	5,4	4—5.	<i>Mihály</i>	12
					9 5,4	
1870—74	188	21	10,5	3.	<i>János</i>	17
					17 9,0	
1875—79	181	37	20,4	3.	<i>Sándor</i>	18
					9 4,9	
1880—84	200	40	20,0	3.	<i>Károly</i>	22
					15 7,5	
1885—89	172	41	23,8	1.	<i>András</i>	16
					40 23,2	
1890—94	200	49	24,5	1.	<i>András</i>	17
					41 20,5	
1895—99	187	60	32,0	1.	<i>András</i>	17
					31 16,5	
1900—04	199	61	30,6	1.	<i>Sándor</i>	19
					33 16,5	
1905—09	198	59	29,7	1.	<i>István</i>	24
					27 13,6	
1910—14	187	48	25,6	1.	<i>István</i>	24
					31 16,5	
1915—19	124	37	29,8	1.	<i>István</i>	17
					23 18,5	
1920—24	181	53	29,2	1.	<i>András és</i>	25
					<i>Sándor</i>	
					22 12,1	
1925—29	146	41	28,0	1.	<i>István</i>	24
					15 10,2	
1930—34	127	35	27,4	1.	<i>Bertalan</i>	21
					14 11,0	
1935—39	115	32	27,8	1.	<i>István</i>	26
					14 12,1	
1940—44	109	21	19,2	1.	<i>István</i>	25
					18 16,5	
1945—49	96	21	21,8	1.	<i>István</i>	22
					19 19,7	
1950—54	85	18	21,5	1.	<i>Sándor</i>	18
					11 12,9	
1955—59	62	15	24,1	1.	<i>László</i>	16
					10 16,1	
1960—64	61	10	16,3	1—2.	<i>László</i>	16
					10 16,3	
1965—69	56	8	14,2	1.	<i>István</i>	26
					6 10,7	
1970—74	44	7	15,9	1.	<i>Attila</i>	20
					6 13,6	

2. Abban a legtöbb kutató egyetért, hogy a Lajos név újabb kori népszerűségét közvetlenül Kossuthnak köszönheti (pl. Büky Béla, Kálmán Béla, Ördög Ferenc). Bár azt is megjegyezzük, hogy Kossuth aligha kaphatta volna ezt a keresztnévet, ha nem lett volna egy olyan királyunk, akinek a Nagy jelzőt adományozta az utókor, és akinek nevét — mint jellegzetesen magyar nevet — érdemesnek tartották felújítani. Így tehát

Anjou Lajos közvetve hatott. Természetesen az újabb korban is volt (van) közvetlen hatása, hiszen a magyar nyelvterületen igen gyakori a *Nagy* családnév, amely szinte vonzza a *Lajos* nevet. Ez a fajta névválasztás más nevekre is jellemző; a *Dobó*, a *Bátori*, a *Losonczi* vezetéknévű apa igen szívesen adja fiának az *István* nevet. Sőt az irodalmi névadás is hatott; a *Kárpáti* névhez a *Zoltán* „illik”.

3. A táblázatot figyelve, azonnal feltűnik, hogy az első ugrás (azaz: a név viselőinek a száma feltűnően emelkedik) a kiegyezést követi. Ez még ugyan óvatosságra int, nehogy merész következtetéseket vonjunk le, de a második ugrás (1875–79) már 20% fölé emeli a Lajos név viselőinek a számát. A két ugrásnak két oka van. Az egyik: véget ért az önkényuralom. A másik: a tankötelezettség betartatása. A gyermekek az iskolában részletesebben megismerkedhetnek történelmünkkel (a közelmúlttal is), és a tanultakat másoknak is elmondják. Az 1880–84-i felmérés szerint 339 tanköteles közül 145 jár minden nap iskolába, a többiek csak a téli hónapokban; az analfabéták száma csekély (2% alatt) (részletesebben: Ballagi Károly: Adalékok Borsodmegye népiskoláinak történetéhez — kapcsolatban a megye és Miskolc város tanügyének jelen állapotával. Miskolc, 1885.). Ugyancsak erre az időszakra esik az énekkar és az olvasóköri (egylet) megszervezése is.

4. A harmadik nagy ugrás 1895–99 között történt. Kétségtelenül Kossuth halmvainak a hazahozatala és eltemetése országszerte, de még a határainkon túli magyaroknál is (vö. Hajdú Mihály: A volt bukovinai Istensegítség és Fogadjisten keresztnévei. MSZA 3., uő.: A volt bukovinai Hadikfalva keresztnévei. MSZA 7.) megemelte a *Lajos* név viselőinek a számát.

Ezt az ugrást a rövidebb időszakokra történt felmérések más helyen is igazolják, pl. Siklóson, ahol „ekkor indul hódító útjára a *Lajos*, amely 1891–1897 között a korábbi hétéves periódus 12,1%-áról 28,3%-ra ugrik, s a leggyakoribb férfinév lesz” (NytudÉrt. 70: 146).

5. A cserépfalusiak nemcsak hallottak Kossuth temetéséről, hanem a helybeli Lukács György és felesége részt is vett rajta. Az ő elbeszélésük alapján sok szó esett a faluban a temetésről; így az 1895–99-es időszak 32,0%-a kétszeresen is indokolt (Részletesebben: Mizser Lajos: Szemtanú Kossuth temetésén. Borsodi Szemle 1976/2.). A milleniumkor már többen jártak a faluból Budapesten, ahonnan képeket is hoztak (sok házban még ma is őrzik Kossuth, Petőfi, az első magyar felelős minisztérium, az aradi vértanúk stb. képét). Ekkor kezdenek történelmi neveket (*Zoltán*) adni. A történelmi példaképekről vett nevek lélektani indítékaira is igen helyesen mutat rá Kovalovszky Miklós: „Névrokokok, druszák ösztönös vonzódást éreznek egymás iránt, mert a névazonosság mintegy rokoni-testvéri közösségbe kapcsolja őket, egyéniségük hasonlóságát, iker-voltát sugallja nekik” (NytudÉrt. 70: 170).

6. A *Lajos* népszerűsége ezután csak valamelyest csökken, hiszen az I. világháború kezdeti szakaszának hazafias felbuzdulásai szinten tartják ezt a nevet.

7. A 20-as években ismét országszerte kezd emelkedni a Lajosok száma. Ördög Ferenc pl. ezt írja: „Legmagasabb gyakorisági pozícióját, az ötödik helyet a 2. (azaz: 1900–1919) és a harmadik (azaz: 1920–1939) szakaszban érte el” a Lajos név (Személynévizsgálatok Göcsej és Hetés területén. 1973. 37). A két világháború közötti időben nem Kossuth hatásával kell számolnunk. Egyrészt azért, mert a második nemzedék már az apjáról kapja a nevét. Másrészt a Trianon utáni revíziós politikába sokkal inkább

beleillett Nagy Lajos népszerűsítése (pl. Nagy Lajos birodalma). Így az sem véletlen, hogy a felszabadulás után a Lajos név viselőinek a száma megcsappan. Cserépfalun ugyan megmarad első névnek, de ezt a névszokással magyarázzuk. Pl. az *István* névhez is változatlanul ragaszkodik a lakosság. A megszokott névhez (szokásnévhez) való ragaszkodás azt is eredményezte, hogy a ragadványnevek sokkal lassabban pusztulnak, mint másutt.

8. 1945 után már nincsenek nagy aránytalanságok, azaz az egyes nevek megterheltsége kiegyenlítődött. A legnagyobb különbség (10%-nál több) a *Lajos* és a követő név között a következő időszakokban volt: 1875–79: 15,5%, 1880–84: 13,5%, 1895–99: 15,5%, 1900–04: 14,1%, 1905–09: 16,1%, 1915–19: 11,3%, 1920–24: 17,2% (!), 1925–29: 17,8% (!).

9. Valamely név népszerűsége egy-egy falu jellemzője lehet. Cserépfalun kívül Borsodgeszten is igen gyakori név a *Lajos*. Továbbá: „... csak Bödeházán van az élen” (Ördög: i. m. 37).

10. Az igen magas 32,0%-ot (1895–99) csak az *István* (1330–34: 32,9% és 1865–69: 35,9%) és az *András* (1865–69: 32,8%) szárnyalja túl. A *Lajos* név 1850-től való hihetetlen felfutása azt eredményezte, hogy az összesítésben (1731–1974) az *István* (21,22%), az *András* (17,08%), a *János* (13,12%) után a negyedik helyre került 11,27%-kal.

III.

Végigtekintve a Lajos nevet kialakulásától kezdve egészen napjainkig, megállapíthatjuk, hogy egy-egy név gyakori használata nem függ sem a hangalaktól, sem az eredeti jelentéstől. Az általános tényezők (pl. Kossuth hatása) mellett mindig figyelembe kell venni a kutatott terület jellemzőit is. Ezt azért kívánjuk hangsúlyozni, mert egyes helyeken a *Lajos* pl. megmaradt divatnévnek, tehát csak egy hosszabb-rövidebb időszakban gyakori, más helyeken viszont a divatnévből szokásnévvé változik, és egy-egy közösség jellemzője lesz.

Mindenesetre nagy utat tett meg ez a név, hiszen a múlt század közepéig elsősorban az uralkodó osztály használta, de később minden osztály által használt névvé vált.

Több más név (pl. *Gyula*, *Jenő*) mellett a *Lajos*-t is elérte a dehonesztálás. A humoros írások egyik szereplője, éppen ezért vannak olyanok, akik számára tréfás hangulatú, s igyekezzenek megváltoztatni (NytudÉrt. 70: 192). Úgy látszik azonban, hogy a mestersegesen ráragasztott tréfás hangulat nem befolyásolta jelentős mértékben a névadást, hiszen 1967-ben 1636 fiú kapta ezt a nevet Magyarországon (Ladó János: Magyar utónév-könyv. 1972. 184), azaz az összes fiúgyermek 2,16%-a.

Mizser Lajos

Temető. 1. A régészeti leletek tanúsága szerint a pogány hitvilágú honfoglaló magyarság temetkezési szokásai nem voltak egységesek. Az uralmat gyakorló fejedelmek, törzs- és nemzetségfők egyedül álló, magános sírokba temetkeztek, a többiektől elkülönülve. A társadalom középrétegét alkotó vagyonos nagycsaládok nyugvóhelyei azok a — kisebb emelkedéseken levő — 15–25 síros, kis temetők voltak, amelyekben mindenkinnek a családban elfoglalt rang szerinti sírhely járt. A köznépi temetők sírszáma az ezret is elérhette. (L.: László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Bp., 1944. 162, 482; Fodor István: Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás. Bp., 1975.

245; Kiszely István: Sírok, csontok, emberek. Embertan a régészetben. II., átdolgozott kiadás. Bp., 1976. 56.)

A keresztény vallás felvétele változást hozott a magyarság temetkezésében is. A pogány temetőket nem volt szabad tovább használni. Az elhunyt papokat és világi jötevőket az egyre épülő templomokban helyezték nyugalomra, a kiváltságokkal nem rendelkező híveket pedig a templomok körül, a kerítéssel övezett templomudvarokban hantolták el. Arra, hogy a templom körüli temetkezés mindjárt a térítés elején megkezdődött, Szent Gellértnek XIV. századi átdolgozásban fennmaradt nagyobbik legendájából következtethetünk. 1003 körül a görög rítusú kereszténységre tért Ajtony vezér szembe került I. István királlyal, aki unokaöccsét, Csanád vezért küldte ellene sereggel. A Csanád vezér seregének győzelmével végződő ütközet után a halottakat eltakarították: „Corpora vero Christianorum, qui ceciderant in prelio, tollentes duxerunt in Moroswar et sepe- lierunt in cimiterio Sancti Iohannis Baptiste in monasterio Grecorum, quia in eadem provincia aliud monasterium illis temporibus non erat” [= Azoknak a keresztényeknek a tetemeit pedig, akik a harcban elesetek, Marosvárra vitték és Keresztelő Szent János temetőjében temették el a görögök monostorában, minthogy azon a vidéken más monostor akkoriban nem volt] (SRH. 2: 491–2). A templomok körüli temetkezést — úgy látszik — nehezen szokták meg őseink. I. László (Lad. I, 19, 25) és Kálmán (Col. I, 73) „szigorúan elrendelték, hogy a keresztények csak az egyház körül levő cinterembe temetkezzenek, a falvak lakóinak pedig meghagyták, hogy térjenek vissza egyházaikhoz” (Galla Ferenc: A clunyi reform hatása Magyarországon. Pécs, 1931. 93). A templomok járulékának számító temetőkertek csakhamar megteltek, s a sírok kezdtek egymásra rétegződni. A templomok körüli temetkezést Mária Teréziának 1775. évi rendelete (Generale normativum in re sanitatis) már megtiltotta ugyan, de véglegesen — úgy látszik — csak az 1876. évi XIV. törvénycikk szüntette meg Magyarországon. Azóta közegészségügyi szempontból az az általános szabály, hogy a temetők a lakott helyektől kellő távolságban, fallal vagy árokkal körülvéve és fákkal beültetve legyenek. (L.: Galla i. m. 91; Szabó István: A középkori magyar falu. Bp., 1969. 197; BpLex. 1168; Kiszely i. m. 58.)

2. A pogány magyarság halottainak nyugvóhelyét a XI. század óta adatolható *sír* (TESz. 3: 546) főnév jelölte. Ha nem külön álló, magános sírról, hanem temetőszerű sírcsoportról volt szó, a *sír* főnevet többes számba teheték. Számos nyelvben fejezik ki a 'temető' fogalmát 'sír' jelentésű főnévnek többes számú vagy gyűjtőnévképzős alakjával. Ez a helyzet azzal a cseremisz főnévvel is, amely talán a magyar *sír* etimológiai megfelelője: KH. *sa-ŕer:lä* 'temető' <: U. *süŕq-r*, B. *šüŕa-r* 'sír' (FUF. 14: 103 és TESz. 3: 547). L. még: lett *kapi* [többes szám] 'temető' < *kaps* 'sír' (Fraenkel: LitEtWb. 1: 217); litván *kapat* [többes szám] 'temető' < *kāpas* 'sír' (Fraenkel: LitEtWb. 1: 217); fehérorosz *móŕlŕki* [többes szám] 'temető' (BRSl. 455) < *mazlŕka* 'kis sír, sírocská' (BRSl. 429); ukrán nyelvjárási *zpoŕkŕ* [többes szám] 'temető' < *zpoŕók* 'kis sír, sírocská' (URSl. 1: 363); szlovén *grŕblje* 'sírok; (rég) temető' (SSKJ. 1: 766) <: *grŕb* 'sír' (SSKJ. 1: 765); szerb-horvát *grŕblje* 'temető; sírok' (SKNJ. 3: 657) <: *grŕb* 'sír' (SKNJ. 3: 655); lezg (kürin) *surár* 'temető' < *sur* 'sír' (ÁKE. 540). Olykor ugyanaz a szóalak használatos a 'sír' és a 'temető' jelölésére egyaránt; vö.: zürjén régi *шoŕŕna* 'sír; temető' (Lytkin—Guljajev: EtSlKomi. 321); votj. *šai* 'sír; temető' (FUF. 14: 103); kirgiz *mazap* 'szent hely, olyan hely, amelynek tiszteletadás kell; sír, temető' (JegEt. 129) < arab *mazār* 'olyan hely, amelyet meg kell látogatni, fel kell keresni, zarándokhely; szent életű ember sírja; imádkozásra való helyiség, imaterem'.

A keresztény hitre tért magyarságnál nemcsak a templomok körül való temetkezés szokása honosodott meg, hanem a templom és kerítése közötti temetőnek egyházi latin neve is; vö. magyar *cinterem* 'templomkertben, templomudvarban levő temető'

(1372 u./1448 k.: TESz. 1: 443), 'templomerőd' (1571: SzT. 1: 1193) < középkori, egyházi latin *cimüterium* 'temető; templomudvar', klasszikus latin (csak keresztény íróknál) *coemeterium* 'temető' < görög *κοιμητήριον* 'hálólhely; nyugalóhely, sírhely' (keresztény íróknál) 'temető' <: *κοιμάω* 'lefektet, elaltat'. A magyar *cinterem* a nyelvterület keleti felén bizonyult különösen szívós szónak 'templomkert, templomudvar' jelentésben (SzT. 1: 1191). Átkerült néhány szomszédos nyelvbe is; vö.: román nyelvjárási *întirîm* 'templomudvar, temető' (Tamás: UngElRum. 819); kaj-horvát *cintorom* 'temető' (Skok: EtRj. 1: 256), nyugat-magyarországi horvát *cintor* 'temető' (Šetka 1: 64); hazai szlovén (vend) *cintor* 'temető' (Pleteršnik 1: 84; Fliszár 12); szlovák *cintorín* 'temető' (SISJ. 1: 171), nyelvjárási *cintor* 'temető' (SISJ. 1: 171; 1. még EtSz. 1: 716 és Machek: EtSlČSl. 59).

A középkor folyamán a körülkerített templomudvarok megteltek sírokkal, s már csak üggyel-bajjal lehetett helyet szorítani az újabb halottaknak. A puritánságra törekvő és széles körben terjedő protestantizmus pedig helytelenítette azt a gyakorlatot, hogy a különleges megbecsülésben részesített személyek holttestét magukban a templomokban, a templomok kriptájában helyezték nyugalomra; a református templomokban nem is szoktak temetkezni. Ezek az okok teszik érthetővé, miért hagytak fel fokozatosan a templomok bekerített udvarában való temetkezéssel, miért került a temetkezés helye egyre kijebb, távolabb a települések belterületén álló templomoktól. S e folyamat vetületeként megváltoztak a nyelvi kifejezés eszközei is: módosult a *cinterem* jelentése ('templomkertben levő temető' → 'templomkert', illetőleg 'templomkerben levő temető' → 'temető'), s a halottak eltemetésére szolgáló területet a *temető* főnév kezdte jelölni. Az önálló használatban 1638 óta adatolható *temető* főnév (Gyulafehérvár: IrtörtKözl. 4: 337) a korábbi *temetőföld* (1506: WinklK. 179), *temetőhely* (1519: JordK. 38), *temetőkert* (1629: OklSz.; 1678: SzT. 1: 1192), *temetősr* (1636: Pázm.: Préd. 88: NySz. 2: 1577)-féle szerkezetekből vonódott el jelentéstapadással. Néhol még a *cinterem*-nek a szinonimájaként szerepel (vö. 1643/1673: „cimeterium avagy *temető kert*”: Com: Jan. 212: NySz. 1: 459), másutt viszont már határozottan elkülönül tőle: 1678: „Az két *Temetőkben* léve gyűmölcs Faknak is termesei az Pastoré, mind az *Czimiteriumb(an)* leveő gyűmölcs Faknak termeseivel” (SzT. 1: 1192). A *temető* helye már nem a templomkert, mint a *cinterem*-é volt, hanem a külső városrész, a hóstát; vö. 1675: „Az holtátokon vadnak a' kertek, és mulató-házak, a' mint a' *temető-helyek* is” (Comenius: Orbis sensualium pictus bilingvis. Coronae. 263). — A délnémetben a szántóföldek között levő temetőnek *Gottesacker* (tkp. 'Isten szántóföldje') lett a neve, szemben a templomudvarra utaló *Kirchhof* 'temető' főnévvel.

A köznyelvi szinten élő *temető* főnév a *temet* 'elhantol' igének a folyamatos melléknévi igenevéből alakult. Számos példát idézhettünk a szláv nyelvekből is arra, hogy a 'temető' fogalmának kifejezésére 'elhantol, eltemet' jelentésű ige származéka szolgál. Vö.: óegyházi szláv *grebište* 'temetkezőhely' (SadAitz. 31; 1. még *grobište* 'ua.': uo. is) <: *greti* [*grebo*] 'ás'; szerb-horvát régi *pogrebište* 'temető' (HASz. 10: 423) <: *pogreb* 'temetés, temetkezés' <: *pogrepsi* 'eltemet, elhantol', *pogreblje* 'temető' (HASz. 10: 423, egyetlen — kétes hitelű — szótári adat alapján), *pokopalište* 'temető' (HASz. 10: 533) <: *pokop* 'temetés, temetkezés; temető' <: *pokopati* 'eltemet, elhantol, elföldel', *pokopište* 'temető' (HASz. 10: 534), *pokoplje* 'temető' (HASz. 10: 534), *sahrānilište* 'temető' (SzbhvMSz. 3: 10) <: *sāhrana* 'temetés' <: *sahrāniti* 'eltemet, elföldel'; szlovén *pogrebališče* 'temetkezőhely' (Pleteršnik 2: 109), *pogrēblje* 'temető' (uo.), *pokopališče* 'temető' (Tom. 1966. 413; Pleteršnik 2: 121), vend *pokápaliscse* 'temetőhely' (Fliszár 1942. 157); cseh *pohřebišťe* 'ősi temetkezési hely, temető' (SISJČ. 2: 694); szlovák *pohrebisko* ~ *pohrebište* 'ősi temetkezőhely, temető' (SISJ. 3: 172); felsőszorb *pohrjebnišćo* 'temető' (Jakubaš 238); alsószorb *pogrěbnišćo* 'temető' (Šwjela 245); kasub régi *pogřebowišće* 'ősi temető' (Sychea

4: 114); fehérorosz *kopišče* 'temető' (Miklosich: EtWb. 128), *kopišče* 'zsidó temető' (Berneker: SIETWb. 1: 563); orosz régi *ногребѣище* 'temető' (Dal² 1955. 3: 157).

A magyar *temető* főnév és a fenti szláv szavak onomaszociológiai areát alkotnak. Ezen az areán belül esetleges kölcsönhatással is számolnunk kell.

A román nyelvjárási (Erdély) *temetú* 'temető' (Tamás: UngElRum. 780), szlovák nyelvjárási (Bükk) *temetov* 'temető' (Sipos: Bükk-Geb. 307), kárpátukrán *tenetiu* 'temető' (NyK. 16: 289), *mememib* 'ua.' (Hrinčenko 4: 253; l. még Dzendzelivs'kyj: Atl. 34. sz. térkép) a magyarból származik.

3. Mint láttuk, három egymást váltó nagy történelmi korszakban a magyarság más-más kifejezést alkalmazott a halottak eltemetési helyének jelölésére: a pogány korban a *sír*, a keresztény középkorban a *cinterem*, utána következően meg a *temető* főnevet. A *temető* ma is általánosan használatos, köznyelvi érvényű szó. De a nyelvjárásokban, a választékos beszédben vagy az írói nyelvben vannak rajta kívül egyéb megnevezései is a halottak elföldelésére szolgáló területnek. Mezőtúron például a *temetés* főnevet jegyezték fel 'temető' jelentésben (MTsz.). Ehhez lásd egyfelől *temetésnec helét* (1416 u./1450 k.: BécsiK. 3), másfelől pedig finn *hautausmaa* [tkp. 'temetésföld'] 'temető'. — A moldvai csángó *kerítés* ~ *kerítettés* 'temető' (NyIrK. 4: 292) azzal kapcsolatos, hogy a temető körül vannak kerítve. Vö. német *Friedhof* [tkp. 'bekerített térség'] 'temető' és kárpátukrán *mun* [tkp. 'kerítés'] 'temető' (Dzendzelivs'kyj: Atl. 34. sz. térkép). A kárpátukrán *kipimiu* 'temető' (uo.) átvétel a magyarból. — A *sírkert* 'temető' (1835: Tzs. *Gottesacker* a.; l. még ÉrtSz.) régies és választékos stílusértékű szó. — Juhász Gyula szívesen használta a *temető* helyett az *őskert* (1918: Juhász Gyula: ÖM. 2: 141; l. még SzegSz. 2: 564 *temető* a. és JuSz. 657) összetételt. Ennek szerkezeti felépítéséhez lásd *őserdő*, *ősréngeteg*.

Kiss Lajos

Velál pecsétje. Elavult s a használatból kiszoruló szavainkat legtovább egyes nyelvjárásaink őrizték, különösképpen ha e szavak olyan kifejezésekkel ötvöződtek, amelyek adott esetben formulaként használhattak. Némelykor e kifejezések napjainkig is nyomon követhetők, más esetben csak történeti adatok alapján következtethetünk rétegnyelvi elemként való szívós továbbélésükre. Ezt gyaníthatjuk azoknak az adatoknak alapján is, amelyek a nyelvünkben régen kiavult *velál* kifejezésre vonatkozóan a Sopron megyei Nagycenkről és közvetlen környékéről maradtak ránk a XVII. századból, azaz olyan korból, amikor a szónak közszóként való használata láthatóan visszaszorult.

A *velál*, mint ismeretes, a *valál* változata, amelynek eredetéről a TESz.-ben (3: 1076) a következő olvasható: „Származékszó: a *van* létige alapjául szolgáló *val*-ige-től jött létre -l deverbális névszóképzővel... A szó jelentésfejlődésének indulópontja — olvashatjuk tovább — az 'ami van, a valóságos helyzet, tény' lehetett; ebből keletkezett a 3., majd a 4. jelentés.” S ez utóbbi érdekel közelebbről bennünket, ami nem más mint: 'helység, falu', illetve: 'faluközösség'. A XVII. századból ránk maradt írtásszerződésekben, amelyeket főképpen Nagycenken a falu bírása és néhány tekintélyesebb embere előtt készítettek, és amelyeket a faluközösség nevében hitelesítettek, olvasható ugyanis, hogy e szerződést a „*velál* pöcsétjé”-vel is megerősítették (OL, Széchenyi cs. lt., X/1, 374/k/3).

Az első szerződésből, amelyet 1630. július 15-én foglaltak írásba, érdemes bővebben is idéznünk, hogy e szerződéskötés formáját, közösségi ellenőrzését, megerősítését és ezzel együtt az említett formula használatának fontosságát is világosabban láthassuk.

„Én Bene Mihály, Nagy Czenki feő Biró és Jéköly György Esküth az több Esküth Polgárokkal egyetemben adgyuk tudására mindeneknek az kiknek illik, hogy jövő előnkben Szabó Ambrusnak meghagyott Eözvegye egyfelől másfelől Ensöl János Kovács és jelentették, hogy az megmondott Szabó Ambrusné Eörsébeth néminemü nagy elváltozhatatlan Szükségéért adott el egy hold irtás Czéh földet [ti. a Céh-határ részben] ötöd fél magyar forinton örök áron az megmondott Ensöl János Kovácsnak . . .”, melyet az ki is fizetett. A föld helyének meghatározása után, ami a szomszédok megnevezéséből állt, a szerződés következőképpen folytatódik: „Ez földet azért mi előttünk feő Polgárok előtt, ugymint Tót János, Tököl Antal, Bencze Bálint, Nagy András, Dongó András, Kebeles Thamás előtt [ti. adták el]. Melyrül adom az *Velál Pöcsétével* megerősített Leveelünket az dolognak nagyobb bizonságára. Anno et Die ut Supra. Bene Mihály és az meg nevezett Esküth Polgárok”. Ezután pedig az 1733-ban készült másolat készítője még megjegyezte: „Sigillum Pagi”, ami valójában a *Velál Pöcséte* fordítása.

Négy évvel későbből, 1634-ből való az a szerződés, amelyben az ugyancsak nagy-cenki Horváth Orsolya adja „tudtára minden jó Akaró Uraimnak és Attyámfiainak, hogy az minemü Szántó föld örökség maradt reám az én Attyámrul és Anyámrul” azt Tököl Antalnak adta el 10 forintért. „Az melyrül adom az én pöcsétes levelemet nagyobb bizonságul — olvashatjuk a továbbiakban —, ha ki megh akar ná háborítani, én mindek ellen megh mentem, az *Velál pöcsétyével* megh erősitem. Volt egy föld külön vétel akkorbeli Biró házánál, ugymint Bentze Balás Uram előtt, Tott Gergöl, Srámmer János, Tököl István és Tököl Márton előtt. (Sigillum Pagi).”

A két előbbihez hasonlóan a következő testimoniális levelet is magányos asszony adta ki: „Szücs Jánosné, Annók Asszony” 1663. április 15-én, és adta hírül egy hold irtásföldjétől való megválását, amelynek művelésére — ha férfi hiányzott a házból — asszony csak ritkán és nehezen vállalkozhatott. A földet a nagy-cenki Bene Miklós vásárolta meg és amint az a szöveg további részéből is kitűnik, a föld átadásának hivatalos aktusa a faluközösség hivatalos képviselői előtt történt: „Az mely egy hold Szántó földnek az árát ugy mint az tíz magyar forintot megh atták és én is föll vettem azért Szabad Uraságában bocsátom eo Kegyelmeiket egy bécs pinzel és egy telles magyar pint borral, eo Kegyelmeik is föll vették két bécs pinzel és két magyar pint borral Országunk élő Szokás szerint birják és illyék mint pinzen vett Saját örököket firul fira Nemzetségrül Nemzetségre . . . Mellynek nagyobb bizonságára és megh erősítésére attam ezen Levelemet keresztvonyással és az *Nagy Czenki Vellál pöcsétével* megh erősítvén. Voltanak jelen ezen Levélírásban és föld föll vitelben illen böcsületes Személlek ugy mint akkorbeli Nagy Czenki Biró Tott Márton, Polgárjo Ferentz Pál, Németh Jakab, Csatlós Gáspár, Németh János. Datum Nagy Czenk Die 15 Aprili Anno 1663 (Sigillum Pagi).”

Érdekes módon az előbbi szerződés vásárlója, Bene Miklós vett földet azon szerződés szerint is, amelyet 1675. április 24-én Nagycenken kötöttek, és amelyben Bene István adta tudtul földjétől való megválását a következő módon: „Én Pereszteghen Sopron Vármegyében lakozó Bene István adom tudásokra mindeneknek az kiknek illik, hogy én attam örök áron egy hold Szántó földet hét magyar forinton, az másikat mellette cseréltem Bene Miklós Bátyám Uramnak, Feleségének és gyermekeinek, itt az Nagy Czenki határban Sopron Vármegyében lévőben az Domb oldal fölött Keresztur felé nap keletrül való Szomszidgya maga Bene Miklós Bátyám Uram, nap nyugatrul Bács-megyeiné asszonyom földei, az melly földnek az árát ugy mint az hét magyar forintot föll vettem és az másikat is kibocsátom kezemrül és attam kezekhez eo Kegyelmeiknek azon igassággal az kivel én birtam . . . Mellynek nagyobb bizonságára és megh erősítésére attam ezen *Nagy Czenki Vellál Pöcsétével* való megh erősített levelemet, volt jelen ezen Levél írásban és föld föll vitelben akkorbeli Nagy Czenki Hütvös Biró Ensöl György, Hütvös Polgári közül Németh István, Németh János, Csatlós Gáspár. Ar 1675 Die 24 Aprili.”

A szerződés függelékében egyébként még a következő érdekes sorokat is olvashatjuk, amelyek szintén megvilágítják a közösségi ellenőrzés nagy fontosságát, hiszen még a pénzt is külön személy számolta meg, akinek nevét szükségesnek tartották megemlíteni: „Pereszteghen lakozó Pintér Molnár György olvasta is megh azon hét magyar forintot az mellet adott azon föld árában az rövid irtásban, egy hold Szántó földet, Udvardi Lőrincz mellett Bene Miklós Bátyám Uram a csereföldért.”

A következő szerződésnek, amely 1676-ban kelt, a minket érdeklő része a következő: „Én Németh István Nagy Czenken Sopron Vármegyében lakozó adom tudására mindeneknek, az kiknek illik Ez Levelemnek rendiben, hogy én örökben attam itt az Nagy Czenki határban S. Vármegyében lévőben fél hold földet az köves fölöt hat magyar forinton áldomással edgyütt, ugyan itt Nagy Czenken Lakozó Molnár Mártonnak és Feleséginek Horváth Borbálának, Fiával és Leányával egyetemben birja és illye, mint pinzen vett saját örökét . . .” A szerződés végén pedig a faluközösség képviselőtéről, amely előtt az érvényes szerződés köthető, a következőket olvashatjuk: „Akkorbéli Nagy Czenki és Eskütt Polgárral edgyütt voltak jelen ezen földnek föll viteliben házamnál, mivel magam lévén azon Esztendőben Nagy Czenknek Birája, Eskütt Polgárim közül Csatlós Gáspár, Németh János, Horváth Lukács, Kovács György és Kovács Péter, Horváth István Uraimék. Mellynek nagyobb bizonságára és megh erősítésére attam ezen Levelemet Nagy Czenki *velől pöcséttyével* megh erősítvén. Anno 1676 (Sigillum Pagi).”

S végül az utolsó szerződésben, amely 1677-ben kelt, ugyancsak peresztegi lakos adta hírül földjétől való megválását. E szerződés külön érdekessége, hogy földcserét rögzített, mégpedig annak a földnek a cseréjét, amely a „Faizo Mezőben” feküdt és azt egy „Szolga Legényel” cserélte el volt tulajdonosa. A „faizo mező” kifejezés jól mutatja, mint terjeszkedett az irtás a hajdan faizásra szolgáló erdőre, a szolgalegénynek mint irtásföld birtokosnak feltűnése pedig szépen dokumentálja az irtásföldek birtoklásának kötetlenségét, szabadságát. A minket érdeklő szövegrész egyébként a következő: „Én Pereszteghen lakozó Horváth János adom tudására mindeneknek az kiknek illik az Levelemnek rendiben, hogy énnekem volt itt a Nagy Czenki határban Sopron Vármegyében lévőben az Faizo Mezőben más fél hold földem, az mellyet el cseréltem Nagy Czenken lakozó Németh Márton nevő Szolga Leginnel . . . voltak pedig ezen Levél írásban illen böcsületes Személyek ugy mint akkorbéli Biró Bukoivcs János, Eskütt Polgárral egyetemben, ugy mint Csatlós Gáspár, Németh János, Horváth István, Kara Lukács, Horváth Vida, Pereszteghi Horváth János, Dávid Czenki Fekete György és Goda György. Mellynek nagyobb bizonságára és megh erősítésére attam ezen pöcsétes levelemet és magam kezem kereszt vonyásával megh erősítettem.

Datum Nagy Czenk Ar 1677 Die 29. . . Michael Molitoris”

Ezek után mintegy a tökéletes megerősítés jeleként függesztették a szöveghez azt a sort, amelyben a szavunk is olvasható a következőképpen: „És *velől pöcsétével* is meg erősítettem.”

Nem lenne teljes a közlésünk, ha elhallgatnánk, hogy az utóbbi szerződésekkel csaknem egy időben vagy azt követően használatos a *falu pöcsétje* kifejezés is. És ez a tény mintegy a *velől pöcsétje* kifejezés kiszorulását is érzékelteti. Az egyik 1674. március 13-án kötött szerződésnek utolsó soraiban pl. ez olvasható: az elmondottak „nagyobb bizonságára és el hitelére attuk *falu pöcséttel* meg erősítvén a levelet . . .” Egy másik, 1698. április 13-án kiállított szerződésben pedig a következő érdekes sorok olvashatók: „Actum in facie Locí, Die et Anno ut Supra, amellyet *falu Pöcsétünkkel* is megh erősítettünk.” Egy későbbi, 1719. december 20-án kelt szerződés pedig a következőképpen indokolta a pecsét használatát: „Mivel azért kereszt vonyást nem tettünk, hát az *falu pöcséttye* erősíti meg.” De érdemes azt a formát is idéznünk, amely ezektől is eltér és nem

a *falv* pöcsétje alakot használja. Az 1678. május 6-án ugyancsak Nagycenken kiállított testimonialis levélben Varga István igazolta, hogy földjét örök áron eladta. Ennek igazolására, amint a levél végén olvashatjuk, „adtam ezen Levelemet ilyen böcsületes Személyek előtt, ugymint akkorbéli Biró Bene Miklós, Eskütt Bukovics János, Hűtvös Polgárok Csatlós Gáspár, Vezselovics Mátyás, Molnár Mihály és *Polgári pöcsétekkel* megh erősítvén. Actum iidem qui ut Supra Varga András előtt”.

A század végétől és a XVIII. század elején, amíg e szerződések kötése szokásban volt, a hajdani, nyilván egyre érthetlenebbé váló formulának már nem találtuk nyomát. A XVIII. század elejétől kezdve viszont az irtásföldek adásvétele is megnehezült, és ha nem is tűnt el teljesen, már nem a faluközösség képviselői, hanem az uradalom tisztviselői előtt történt. Ez a tény viszont teljesen megfosztotta alapjától a faluközösségre utaló fenti kifejezésnek bármiféle használatát.

Takács Lajos

Bogara van. A bogaras ember bogarasságát a bogárzó szarvasmarha nyugtalan-ságával magyarázni véleményem szerint megalapozatlan (l. O. Nagy Gábor: Mi fán terem? 31–2). A jószágról sohasem mondjuk azt, hogy *bogara van*, s a bogaras ember nem *bogárzik*. Ha pedig a szemléleti alap közös lenne, kölcsönösen elő kellene fordulniuk e kifejezéseknek. Az egyetlen nyelvi érintkezési pont a jószág és az ember közt, hogy mindkettő lehet *bogaras*. Ám egészen más jelentésben használjuk e jelzőt a jószágról, mint az emberről. A jószág bogaras, ha nyugtalan, futkározik, menekül az őt kínzó bogarak elől, az ember akkor bogaras, ha különködik, ha valamilyen hóbortja van. E két tulajdonság annyira különböző, hogy azoknak közös nevezőre hozatala, amint ezt a szólaş eddigi magyarázóí tették, alapos kétségeket támaszt az emberben.

De nincs is semmi szükségünk a jószág bogarzására, ha a szólaşt meg akarjuk világosítani. Mondhatnánk egyszerűen azt, hogy a szólaş németből való kölcsönzés, az *einen Käfer haben* (Borchhardt 248) szó szerinti fordítása. Jelentése: 'eine Schrulle, eine fixe Idee haben' is pontosan vág szólaşunkhoz. Amellett a szólaş önkéntelenül azt a képzetet kelti bennünk, hogy az illetőnek a fejében van a hiba. Így gondolják ezt más népek is. A németben az *einen Käfer haben* mellett van *Mücken, Motten, Hummeln im Kopf haben* (Borchhardt uo.). A cseh nyelvben, ahol a *brouk* 'bogár' és 'szeszély' jelentéssel bír, a szólaş ilyen formákban él: *nasaditi mu brouka do hlavy* 'bogarát ültettek a fejébe' és *má v hlave brouka* 'bogár van a fejében'. Az angol külön fejében méh szokott döngicsélni: *he has bees in the head*, esetleg a sapkája alatt: *he has a bee in his bonnet* 'bogaras, szeszélyes, különö'. Ismeretes, hogy a tücsök is jelent bogarat, szeszélyt. *Er hat Grillen* 'tücskei vannak, bogaras'.

Feltűnő, hogy a legtöbb esetben valamilyen zümmögő rovar: szúnyog, méh, dongó, tücsök tanyázik a fejben. Valószínű az a következtetés, hogy agydaganat vagy más betegség okozhatta a betegnél azt az érzést, hogy valami duruzsol, zümmög a fejében, s természetesen azt gondolta, hogy valami rosszakarója, megrontója helyezett bogarat a fülén keresztül oda. Egyes nem zümmögő rovarok: Motte, Käfer esetében az illető csak annyit érezhetett, hogy valami *m o t o s z k á l* a fejében. Az ilyen beteg rendszerint nem viselkedett normálisan, s társai ezért gyakran bolondnak, de legalábbis rögeszmésnek, csodabogárnak tartották.

Átvételnek tekinthetjük-e szólaşunkat? Aligha, még ha szóról szóra meg is van a megfelelője a németben. Nálunk is ugyanúgy kialakulhatott a szólaş, mint más népeknél. A *vén embernek bor a bogara* 'szenvédélye' szólaş igen régi, s van ilyen változatunk is: *bogarat tesz (ereszt) valakinek a fejébe (fülébe)* 'olyasmit közöl vele, ami nem hagyja nyu-

godni' (MSzólIKözm. 224). Ebből a bogárból is kifejlődhetett a rögeszme. Ma ugyan inkább *bolhát ültetünk valakinek a fülébe*, de a bogár az eredetibb. 1704-ben a *megindítani valakiben a bogarat* formában használták: „megindítom én innen is benne a bogarat” (RákLev. 4: 568).

Nemcsak bogár, hanem tücsök is lakozott régen a magyar fejekben. Győrffy István közölt Nagykunsági krónikájában egy tanúvallomást 1754-ből arról, „miképen orvosoltatnék meg . . . Csabai Sárának a feje a benne lévő *ptrücskök* miatt” (120). Kiderült azonban a továbbiakban, hogy a szoptatós kutya teje sem tudta Csabai Sára fülén keresztül a tücsköket kihajtani (121).

Azt hiszem, az ilyen kótyagos fejű emberek beszédéről mondták, hogy *tücsköt-bogarat összebeszél*.

Hátrább az agarakkal. Az eddigi magyarázat szerint e szólás a régebbi *hátrább!* indulatszóból keletkezett, melynek magának is az volt a jelentése, mint szólásunknak: rendre, szerénységre utasítás. Ehhez azután az agarakat azért társították, mivel a nemesi udvarházak gazdái — úgymond — kiváltképpen az agaraikkal szoktak kérkedni. *Hátrább az agarakkal* tehát a. m. „ne hengej az agaraiddal, ne követelj magadnak különleges jogokat agaraidra való hivatkozással” (O. Nagy: Mi fán terem? 11).

Véleményem szerint a szólás több joggal származtatható a vadászat rendjéből és nyelvéből. Vadászat alkalmával ugyanis az agarakat és gazdáikat a vadászmeisterek előre kijelölt helyekre állították, ahol is be kellett várniuk a kopók által felhajszolt vadat. Így említi ezt a MVir. is: „*az agár állatván kirendelt helyére*” (297, valószínűleg Gyöngyösi idézve). E „kirendelt helyek” egyenlő kedvezmények esetén lehettek egy sorban, s akkor akire hajtotta a kopó a vadat, annak az agara foghatta el. Így olvassuk ezt Nemes Vörös Mihály 1807-ben írott versében is, melyben egy régi vadászatot ír le: „Elsőbben is hajtya a Vastag Balázusra, | De onnét elfordul Toronyi Tamásra . . . Készen várja Tamás az erős Atlással, | Közelről eresztvén nagy szörnyű futással” (Virág Ferenc: Krónikák és históriás énekek. Békéscsaba, 1961.). A „többi ebek”, tehát a nem kopók, ez alkalommal „mind álltak egy sorban”.

Ha mármost mindehhez hozzávesszük a Wagner Phraseológiájában található legrégibb és legteljesebb adatot: „vakmerőségét, dagályát, déltzégtségét meg-zabolázta, negédét le-nyomta, *hátrább állította az agarakkal*, meg-ütötte az eb orrát” (1750. 232 l.), akkor világos, hogy itt nem az agarakkal való hengegésről, hanem egy vadászbüntetésről van szó, mellyel valószínűleg a kirendelt helyüket elhagyókat, a túlságosan előre igyekvőket szokták megrendszabályozni. A „valószínűleg” határozót azért használtam, mert gondolhatunk más helyzetre is. Szólásunk ugyanis következetesen agarokról, azaz több agarról beszél (lásd még Simai Kristófnál, MestRav. 32; SzD.-nél a *bagaria* szónál, Dugonics Toldijában, Olcsó Kt. 189). Már pedig mivel egy vadász rendszeren egy agarral állt a kijelölt helyre, e rendreutasításnak olykor több vadászra kellett vonatkoznia. Ez azonban csak úgy képzelhető el, ha feltesszük, hogy valamilyen kivételezett személyt, nagy urat különlegesen jó helyre, előre állítottak, s ennek megfelelően a többieket *hátrább* rendelték, ami az illetőkre nézve felért a megszégyenítéssel. S pontosan ez szólásunk értelme, ami a Wagnernél közölt szinonimákból is kitetszik. Ezt az értelmezést támogatja a következő idézet is: 1792: „*ho ho lassabban az agarakkal*, én nem vagyok az, akinek vélsz lenni” (MJátékszín 1: 166), azaz 'ne olyan fennem, én nagy úr vagyok'.

Az ilyen kiváltságos személyekről vagy magukat annak tartókról mondták régen, hogy *fenn jár az agárral*. „Rédai András bizony igen *fenn jár az agárral*; ide nem jött” (1661., Teleki M. Lev. 2: 199) 'fennhájzik'; „Jóllehet nagy garral *fenn jár az agárral* a vetes grammaticus” 'ua.' (1699. CnSz.); „Hát te Dienes ur, miért vagy ily garral, | *Ala-*

csony helyeken nem jársz az agárral, | Minden rendnek felelsz te nagy dérral durral, | Tudd-e hogy asztagod tele sok kígyóval” (Ad Dionisium Bánfi, XVII. sz. vége, TörtT. 1888. 278). Figyeljük meg, hogy itt — egy személyről lévén szó — az agár egyes számban szerepel.

Még csak annyit, hogy a *még ő áll a ciherbe* ’még neki áll feljebb’ (Ballagi: TeljSz. *ciher* a.) szintén vadászból vett kép lehet, amennyiben a *ciher* ’bokros, bozós hely’ (TESz.) különösen alkalmas leshely lehetett.

Beruáth Béla

Élnek, mint Gotovány rossz malacai a szemeteken! E szólást Kováts Béla budapesti nyugdíjas közléséből ismerjük. Adatszolgáltatónk édesanyjától hallotta, aki mintegy másfél évtizede hunyt el a csallóközi Dunaszerdahelyen. A szólást akkor mondták, ha egy gazda nem látta el takarmánnyal jószágát rendesen, csak kiverte legelni. A szólásban szereplő személy valószínűleg azonos Gotovány Manó dunaszerdahelyi birtokossal, akinek a neve egy 1857-i tagosítási jegyzőkönyvben szerepel (Kováts Béla közlése).

Gotovány Manó családjának eredeti neve *Demetrovich* lehetett. Demetrovich Emánuel ortodox lelkész magyar nyelvű imakönyvének második kiadása 1798-ban jelent meg Komáromban. Ezzel kapcsolatosan a következőt olvashatjuk: „Szerző gottováni gör. kel. pap volt Komáromban” (Szabó Jenő: A görög-katholikus magyarság utolsó kálváriai útja. Bp., 1913. 437). A *gottováni* szó mint jelző származási helyet jelölhet. A pesti görögök körében is előfordult, hogy olyan nevet vettek fel, amely szülőhelyükre utalt: például a *Grabován* név *Grabova*, a *Kopcsányi* név *Gobesa* nevű helysége, jóllehet eredeti nevük *Csetiry*, illetve *Bucsu* (Füves Ödön: NyelvtudÉrt. 70: 265). Ezek alapján kézenfekvő, hogy a *Demetrovich* nevet a *Gotoványi* név felválthatta, de a rokon kapcsolatra utal a *Manó* keresztnév is, mely az *Emánuel* magyar változata. A *Demetrovich* családnévvel (-cs, -ts végződéssel írva) a görög-szerb kereskedők körében Egerben is találkozhatunk. Az egri ráctemplomban található egy keltezés nélküli, múlt századi, egyházi szláv nyelvű diptichon: Demetrovics Konstantin sárospataki kereskedő rendelkezése 10 000 Ft-os alapítványáról (Bihari József: Fejezetek az egri szerbek és görögök történetéből. Az egri PF évkönyve 2: 413). 1817-ben Demetrovits Istvánt nyomtatott, magyar nyelvű meghívóval értesítik egyházi közgyűlésről (Bihari i. m. 432).

A Demetrovicsok komáromi ága is megfelelő anyagiakkal rendelkezhetett, hogy Gotovány Manót már mint birtokost ismerjük, azonban — mint a szólás is mutatja — a gazdálkodás nem járt számára szerencsével. De a szólás arra is felhívja a figyelmünket, hogy nemcsak Komárom városában, hanem a környező helységekből is éltek görögök. Kováts Béla adatközlőnk még gyermekkorában a Dunaszerdahelyhez közeli Somorján egy azóta lebontott emeletes házon látta a horgony-kettőskereszt kombinációjú görög-szerb kereskedőjelvényt. (A kereskedőjelvény — kalmárkereszt — leírására és elemzésére vonatkozólag vö. Voit Pál: Szentendre. 1968. 7). A komáromi görög-szerb közösség hatással volt magyar környezetére is. Erre vonatkozóan Knieszsa István nyelvi adalékot is említ: „A csallóközi *gánci* a szerb *žgánci*-ből való (Komárom!).” Ezt a *ganca* ’pirított lisztből vagy burgonyából készült galuskatéle étel’ szó változataként említi (SzJsz. 182). De gazdagították Jókai Mór írói nyelvét is; egy komáromi görög kereskedőt szerepeltetve egyik kisregénye hőseként a következőket írja: „őneki volt jó kurta, térdig érő rác *subicája*” (A három királyok csillaga. Bp., 1973. 262).

Sasvári László

Egy újfajta stilisztikai kézikönyv

J. Nagy Mária: A szó művészete (Bevezetés a stílselemzésbe) Tudományos és Enciklopédiai Könyvkiadó. Bukarest, 1975. 141 lap:

A könyv alcíme tulajdonképpen a tágabb témát jelzi. A főcímből derül ki, hogy a szűkebb, pontosabb téma a szépirodalmi stílselemzés.

1. Kiindulhatunk abból, amit a stilisztika művelőinek kolozsvári nyelvész-csoportja egyik munkájában a könyv szerkesztőjétől, Szabó Zoltántól olvashatunk: „Általánosan elfogadott elemzési eljárást nem ismerünk.” Majd Bókát idézi: „Szeretném én azt a nagymestert ismerni, aki tudja biztosan, hogy kell verset elemezni» — mondja találon Bóka László. S valóban, ahogy verset sem szabályok és receptek szerint írnak, ugyanúgy a stílselemzésnek sincsenek pontos szabályai, vagy olyan előírásai, mint mondjuk a kémiai analíziseknek.” (Kis magyar stilisztika. Bukarest, 1968. 38.) De ez a reális és óvatos álláspont nem akadályozza meg Szabó Zoltánt és társait abban, hogy törekedjenek a stílselemzés lehetőleg minél egzaktabb módszereit elsajátítani és továbbfejleszteni. Már az imént említett könyvükben is kezd kibontakozni ennek a törekvésüknek a csírája. Szabó Zoltán a Stilisztika rövid története c. bevezető fejezetben a legújabb törekvéseket is ismerteti. Noha megállapítja, hogy „a legtöbb stilisztikai kézikönyv egy nyelvi rendszer egészének a minősítő leltára (pl. Fábíán Pál — Szathmári István — Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlat. 1958.)”, s jelzi, hogy az ő kézikönyvük is „lényegében ilyen jellegű minősítéseket tartalmaz” (38), A képek vizsgálatáról című fejezetet mégis így vezeti be: „A régebbi stilisztikák meg elődeik, a retorikák és poetikák, a képek osztályozását állították a vizsgálódások középpontjába. Arisztotelészről kezdve napjainkig nagyon sokféle, egymástól eltérő s egymásnak gyakran ellentmondó trópus-osztályozást ismerünk. De ezek a próbálkozások nem vittek közelebb sem a képek mélyebb megértéséhez, sem pedig a képalkotó író stílusának egyénítéséhez. A kibontakozóban levő modern stilisztika szakított ezzel a hagyománnyal, és olyan vizsgálódási szempontokat állított a kutatók elé, amelyek termékenyebbek, eredményesebbek és jobban kielégítik az irodalomtudomány vagy a nyelvészet, elsősorban a jelentéstan igényeit” (121). S e fejezet három pontjában a képek elemzésének elmélyültebb, nagyobb összefüggésekbe ágyazott módszereit jelzi.

Már a Kis magyar stilisztikából is kitűnik a kolozsvári nyelvész-stiliszták törekvésének néhány sajátága: 1. vizsgálataik középpontjában a szépirodalmi stílus áll; 2. a stilisztikai kutatásban igyekeznek felhasználni a modern törekvéseket, de gyakorlatukban ez nem jelenti a régebbi módszerek pozitívumainak a mellőzését; 3. az elemzés alapjául szolgáló művek kiválasztásában az erdélyi sajtóságok tükröztetésére is törekednek; 4. a szakirodalom felhasználásában az alapos, európai szintű tájékozódás s román kollégákkal való együttműködés jellemzi munkájukat. Ezek a sajátóságok jellemzik J. Nagy Mária jelenleg ismertett könyvét is.

2. A szerzőnek ezt az összefoglaló jellegű munkáját már jelentékeny stilisztikai munkásság előzi meg. A Kis magyar stilisztikában a képekről (trópusokról) és a közlésformákról (egyenes, függő stb. beszéd) szóló részeket, valamint a stilisztikai műelemzések többségét ő írta. Ezek az elemzések a stílus iránti finom érzékről, az irodalom szeretetéről,

kitűnő szakismeretről és pedagógiai elhivatottságról tanúskodnak, s arról, hogy J. Nagy Máriának a stílusa is vonzó, az irodalom olvasásának és elemzésének kedvet csinál. Minden egyes elemzés, akár a régi magyar irodalom (Balassi, Gyöngyösi), akár az új (József A., Szemlér Ferenc) köréből veszi tárgyát, egy-egy kis remekmű: jellemzője az elemzett részlet kitűnő megválasztása, a lényeges sajátságoknak remek érzékkel való kiemelése és az irodalmiság jegyét magán viselő előadásmód. Mindegyik külön rádió-előadás lehetne, s a könyvnek, amelyben megjelentek, nemcsak szemléltető, hanem dekoratív anyagául is szolgálnak.

A Kis magyar stilisztika egyes fejezetein kívül még számos cikk jelzi J. Nagy Mária stilisztikai munkáját. Csak a kolozsvári Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekből említek néhány kiragadott témakört: Szemlér Ferenc metaforái; Egy Asztalos-novella szövegstruktúrájának stilisztikai értelmezései; Vajda János Szerelem c. dalciklusának stílusa a szóhasználat tükrében.

3. J. Nagy Mária ilyen gyakorlati munkásság mint előzmény után vállalkozott egy stilisztikai összefoglaló munkára. A feladat nagyon nehéz. Hogy miért? Erre Szabó Zoltán előbb említett véleményén és a fenti Bóka-idézetén kívül még jól rávilágítanak Balázs János szavai a III. országos magyar nyelvészkongresszuson elhangzott nevezetes előadásában, amely a stilisztika újabb magyarországi fellendülésének a kezdetét jelzi. Balázs itt a következő két fontos megállapítást tette: „1. A stilisztika fiatal tudomány, jelenleg azért harcol, hogy pontosan körülhatárolja kutatásának anyagát, vizsgálatainak körét és kidolgozza a maga módszereit. 2. A stilisztikát ma már azért nevezhetjük tudománynak, mert megvan a maga kutatási anyaga és területe, és többé-kevésbé kialakultak a maga sajátos módszerei is. Jelenleg a vitás kérdéseket főleg az idézi elő, hogy nem egészen világosak még a stilisztika alapkategóriái, tisztázatlan a stílus-nemeknek, a stílusárnyalatoknak a kérdése.” (A kiemelés tőlem. K. S.) (Ált. nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. Bp. 1956. 165.)

J. Nagy Mária könyvének gerincét éppen a kifejezés kategóriái alkotják, amelyekről Balázs megállapította, hogy nem egészen világosak. Látjuk tehát, hogy egy új kutatási területen vállalkozik a szerző valamiféle szintézisre. Ez a feladat szinte reménytelen. Reménytelen abban az értelemben, hogy nem tud mindenkit kielégíteni.

A hagyományos, Bally-féle és Bally módszerű stilisztikák a nyelv, a szótár és a nyelvtan oldaláról közelítették meg a stilisztikát: „a nyelvi rendszerben, a *langue*-ban kivétel nélkül minden nyelvi ténynek meghatározott stilisztikai értéke van.” (Balázs i. m. 165.) Így egyfelől a stilisztikák egyik fajtájának a rendszerét a nyelvi rendszer, a nyelvtani kategóriák, illetőleg a jelentésviszonyok kategóriái, a jelentéstani kategóriák adják meg. Ez a fajta stilisztika a nyelvtani, nyelvi rendszer egyes osztályaihoz, alosztályaihoz (szófajok, mondatrészek, mondatfajok, morfématípusok stb.) fűzhető emocionális, stilisztikai értékeket mutatja be. A rendszerezés alapja ez esetben tehát nem a stilisztikai kategóriarendszer. Ilyen felépítésű A magyar stilisztika vázlata és a Kis

A stilisztika felépítésének azonban van egy másik útja is, amelyre Balázs János is célzott: olyan rendszerezés, amely par excellence stilisztikai kategóriákra épül. A kétfajta rendszerezés — ezt hangsúlyoznunk kell — kölcsönös viszonyban van, de — úgy látom — nem a pontos megfordíthatóság, nem a teljes párhuzam és megfelelés viszonyában. Nem olyan viszonyban mint például a nyelv alak- és jelentésrendszere. (A határozóragok tárgyalását végezhetem a ragalakok rendszerére építve és a jelentések rendszeréből kiindulva, az eredmény ugyanaz lesz, azaz így is, úgy is megkapom az alak — jelentés viszonyokat és minden ilyen viszonyt, ha a viszonyok feltárása tökéletes.) Feltehető,

hogy minden nyelvi, nyelvtani egységhez hozzárendelhetők bizonyos stilisztikai jegyek, de nem bizonyos, hogy minden stilisztikai kategóriának határozott nyelvi-nyelvtani egységek felelnek meg. A stilisztikának a stilisztikai kategóriák felőli megközelítése, rendszerezése ezért nemcsak egyszerűen egy „másik út”, hanem a stilisztika dominiumának a kiszélesítését is jelenti, azaz feltehető, hogy a nyelvi-nyelvtani osztályok, egységek felől a stílusérték minden faja és árnyalata nem ragadható meg. Nem is szólva arról, hogy pusztán elméleti megfontolásokból is egy stilisztikai rendszerezésnek természetesebb alapjául kínálkozik a stilisztikai, mint a nyelvi-nyelvtani kategóriarendszer.

Tehát igen súlyos problémákat vet fel egy stilisztikai kategóriarendszerre épített stilisztika, amelynek a létrehozására ma még csak kísérletek folynak. Ilyen kísérlet František Mikoš, amelyet J. Nagy Mária mint a stilisztikai kifejezés kategóriáinak tipológiai jellegű összeállítását egyedülállónak nevez (33). Mielőtt e kísérletről részletesebben szólnánk, megpróbálunk J. Nagy Mária munkájáról általános képet adni, mindekelőtt könyvne célkitűzése szempontjából.

4. Minden műelemzésben jelen van az elemző szubjektívizmusa, így természetesen J. Nagy Mária elemzéseiben is. Könyvének nagy pozitívuma azonban az, hogy ezek az elemzések a maguk összességében egy tanfolyammal érnek fel: megtanítanak észrevenni a szépirodalomban olyan sajátosságokat, amelyek felett „első látásra” elsiklik tekintetünk. Elsősorban a modern vers és próza „játékszabályaiba” avat be, és a modern műelemzés szempontjaival, elméletével ismerteti meg. Ezzel azt a funkciót tölti be a tudomány-népszerűsítés területén, amit az egyre fejlődő tudományban „agymosásnak” neveznek.

E könyv — a szerző saját szavaival — „szeretne hozzájárulni a műről való gondolkodás elmélyítéséhez” (4). „Azokhoz kíván szólni, akik ismerik ugyan a stilisztika ábécéjét — tudják mit értünk például megszemélyesítésen, művészi jelzőn és direkt stíluson vagy egyenes beszéden —, de esetleg nincsenek tisztában azzal, hogy a közlést meghatározó tényezőktől függően ugyanazok a stílusesszók mennyire változatos kifejezési kategóriákat hozhatnak létre. Pedig ismeretük nélkül elképzelhetetlen a komplex műelemzés, amelynek a stílusvizsgálat csupán része” (9). Kiknek szól a könyv? A szerző világosan megfogalmazza: „könyvünk elsősorban a leíró stilisztikai elemzés problémáival szeretné megismertetni mindazokat a diákokat és magyarszakos tanárokat, akiket a műelemzés ügye közelebbről érint vagy érdekel . . .” (A kiemelés tőlem. K. S.) A célkitűzés szerint tehát ez a munka afféle egyetemi segédkönyv szerepét is betöltheti, ami azt jelenti, hogy bizonyos előismeret szükséges hozzá. Valóban, a stilisztikában eddig is közismert alapfogalmak ismerete nélkül e munka túl nehéz olvasmány. Tömörsege, néha csak utaló jellegű tárgyalásmódja, a sok szakkifejezés az olvasó tevékeny együttműködését kívánja meg, és ajánlatos a bőségesen közölt szakirodalomból is legalább néhányal kiegészíteni a tájékozódást annak, aki a könyv témakörében biztosabb tudásra törekszik. Nagy segítséget jelent az elvont fogalmak megismerésében a bőséges szövegillusztráció: majdnem minden lapon, néha egy lapon több versrészlet vagy prózarészlet szemlélteti magyarázat kíséretében az elméletet. (Én több mint 130 ilyen illusztráló részletet számoltam meg; ezek között néhány vers s egy novella teljes elemzése található.) A magyarázott részeket kiválasztása, a magyarázatot jellemző művészi és pedagógiai érzék egyik legnagyobb értéke J. Nagy Mária könyvének.

Minden művészi munka elemzése, tudatosítása felveti azt a kérdést, nem megy-e a művészi élménynek, az alkotás művészi átélésének rovására az elemzés. Erre a kérdésre a magyar televízióban nemrég Kadosa Pál adott választ a zenével kapcsolatban. Álláspontja a tudatosítás mellett szól. S ha ez így van a zene világában, még kevésbé lehetünk pesszimisták a verbális művészetet tudatosító oktató-nevelő munkát illetően, hiszen ez esetben a művészet anyaga, a nyelv maga is a világ tudatosításának eszköze.

5. A könyv négy részből áll. Az első a stílusról ad általános tájékoztatást, a második a kifejezési kategóriákat veszi sorra, a harmadik a stílust mint a műalkotás struktúrájának a sajátosságát ismerteti, a negyedik rész pedig a komplex műelemzés fázisait mutatja be. A könyv egy függelékkal zárul, amely Szegedy-Maszák Mihály verselemzését (Arany: A lejtőn) tartalmazza kivonatosan. A könyv gerince, terjedelmileg mintegy a fele a második rész.

a) A stílusról szóló bevezető fejezet az általános felől a különös felé haladva egy háromlépcsős eljárással közelíti meg témáját: a nyelv költői funkciójából indul ki (felhasználva Jakobson teóriáját), ezután foglalkozik a stílussal, s végül eljut a stílélmáéhoz. Fontos megállapítása, hogy a kompozíció mint nem nyelvi természetű mozzanat is szerepet játszik a mű stílusában. Ezt azért emelném ki, mert a nyelvi kategóriákra épülő stilisztika fogalomtárából a stílusnak ez az oldala hiányzik. (Viszont a régi retorikákban megvolt.) A stílus a forma többlettartalma, a stílélmény alap-egység, amelyhez többlettartalom, másodlagos információ tapad. A művészi stílus adekvát, azaz a tartalom és a kifejezés harmóniában van. A költői funkció, a stílus és a stílélmény kérdései után így jutunk el a stílus adekvátságához, majd hírértékéhez. J. Nagy Mária itt az információelmélet fogalomkészletét hasznosítja. A műalkotásban a stílus sokféle üzenettartalma egyesül: a stílus meghatározója lehet az egyén, a műfaj, az irodalmi áramlat, a téma stb. Ilyen keretben tárgyalja aztán a szerző a stílusfajtákat.

b) Mint említettük, a kifejezési kategóriákról szóló fejezet a könyv legterjedelmesebb része. A kategóriák zömének forrása František Miko cseh szerző egy nagyobb munkája alapján készült cikk (Irodalmi Szemle. Bratislava. 1972/6. 501–10). Itt a stilisztikai kategóriák, fogalmak szótárszerű felsorolásával, értelmezésével és a kategóriákat képviselő tipikus nyelvi és tematikai eszközöknek a bemutatásával találkozunk. A kis szócikkek nem abc-rendben, hanem a kategóriák rendszerében (A, A1, Aa, Aa1, Aa11 stb.) helyezkednek el, és sok esetben oppozíciós párt alkotnak. A 66 kategória közül a legmagasabbrendűek: az operativitás (lényegében megfelel a bühleri felhívás és kifejezés fogalmának) az ikonitás (ez pedig a bühleri ábrázolás fogalmának) és esetleg (ez nem derül ki világosan) a mérték, az arányosság kategóriája. Az operativitáson belül a két alapkategória a szubjektivitás (az 1. személy szerepe) és a szociativitás (a második személy, a befogadó figyelembe vétele). Az ikonitás legfontosabb két alkategóriája a fogalmiság (a fogalmi tisztaságra törekvés) és az élményszerűség (például a szemléletességre törekvés). Hogy világosabban lássuk az egyes szócikkek felépítését, bemutatunk egy oppozíciópárt az ikonitáson belül:

B11 *A kifejezés teljessége* (explicitása) — a mondat és a téma potenciális tényezőinek maximális kifejezése a relatív redundancia (többletfölösleg) elvének respektálásával.

B11' *A kifejezés hiányossága* (implicitása) — ugyanazon a kategórián belül az explicitás ellenpólusa; a mondat és a téma egyes tényezőinek elhagyása szükségtelen redundanciájuk alapján, tekintettel a beszédhelyzetre, e tényezők „szöveg mögé” húzódása, a mondat és a téma egyes részeinek ellipszise; az utalás, a célzás és a példálózás elve.

A szótárat a stílusnemek és az ezekre jellemző kifejezési kategóriák táblázata zárja le. A kategóriákat Miko mindenféle szöveg elemzésére szánta.

J. Nagy Mária e valóban igen jelentős cikk alapján ismerteti a stíluskategóriákat, de nem mechanikusan másolja le, hanem — célkitűzésének megfelelően — átcsoportosít, rövidít (csak 32 számozott kategóriája van, de többet számozatlanul hagy egy-egy főbb kategórián belül) s újakat is felvesz, mert ebbe a fejezetbe más tanulmányok eredményeit

is beledolgozza, ami a megadott bőséges bibliográfiából is kitűnik, de a fontosabb felhasználott tanulmányokra szöveg közben is hivatkozik. Így végeredményben — a didaktikus cél érdekében — könyvének ez a fejezete is önálló alkotássá válik, különösen illusztráló anyagával, az egyes kategóriákat szemléltető szövegeivel és ezek hosszabb-rövidebb elemzéseivel. (Miko szótárában semmi szemléltető anyag nincs.) Így J. Nagy Mária az elvont fogalmakat és téziseket a tudomány absztrakt világából „lehozza a földre”, megfoghatóvá teszi.

František Miko szótárával kapcsolatban igen kellemes meglepetés ért. Jelen-téstani munkámnak az emocionális jelentéssel foglalkozó részében (Általános és magyar jelentéstan 76–7) van egy ilyen szakasz: a jel érzelmi értéke a beszédpartnerhez való érzelmi viszonyt fejez ki. Ezt a viszonyt 9 oppozíciós párban mutatom be. Ilyen pár például: 2.1.1 barátságos, kedveskedő; 2.1.2. barátságtalan, goromba. Ennek a megfelelője megtalálható Miko kategóriái között is: Ab2 *A jóindulat kifejezése* — bizonyos kívánságok (kedvező, kedvezőtlen, gyűlölet) megnyilatkozása a befogadóval szemben. Vagy: (nálam) 2.3.1. tisztelő, áhítatos; 2.3.2. tiszteletlen, becsmérő, cinikus, fölényes, gúnyos; (Mikonál) Ab31 *A megbecsülés kifejezése* — a befogadó kiemelése vagy becsmérése a beszédben (udvariasság, megkülönböztető figyelem, udvariatlanság, pimaszság, szemtelenség, tapintatlanság, sértegetés, megszegényítés a beszédben). Még egy példa: (nálam) 2.2.1 bizalmas, közlékeny; 2.2.2. tartózkodó, hűvös; (Mikonál) Ab4 *A kifejezés személytelensége* — bizonyos elzárkózás a befogadó személyétől, tartózkodó magatartás, ellenkező esetben familiaritás, jószívűség. Ilyen meglepő egyezések találhatók a többi esetben is: Aa32 (*affektivitás*): 2.7.1., 2.7.2.; Ab3 (*autonómítás*): 2.5.1., 2.5.2.; Ab32 (*a beszéd étosza*): 2.4.1., 2.4.2.; 2.6.1., 2.6.2.; Ab5 (*konvencionálisitás*): 2.8.1., 2.8.2.; 2.9.1., 2.9.2. Mikonál ezek az alkategóriák a következő általános kategória alá tartoznak: Ab *A kifejezés szociativitása* — a befogadó figyelembevétele a beszédben (sajátosan tekintettel lenni rá, szempontjainak tökéletes respektálása).

Miko és az én munkámban a közös kommunikációs szemléletmód és ennek alkalmazása (az oppozíciós sémák lényegi egybeesése) számomra beszédes bizonyíték a kutatási irány helyessége mellett.

c) A harmadik fejezet, amelynek címe: A művészi struktúra és a stílus, még erősebben „műközpontú”, mint az előzőek. Egy szemiotikai jellegű bevezetés után A struktúra című előkészítő rész igen tömören s mégis világosan tárja elénk, mit ért a szerző struktúrán, miért fontos a struktúra szempontja a műelemzésben. Fejtegetésének lényege, hogy a mű mint egész, a részek mint az egész függvényei kapnak jelentőséget. Ennek a szöveg- és műközpontú stilisztikának az anyaga már egészen eltér a nyelvi kategóriákra épített stilisztikától, bár ez utóbbit nem nélkülözheti. A mű jelentését a mű mint osztatlan egész közvetíti. A mű szövegének tartalmát a nyelvi elemek konkrét információja adja meg. A műelemzéseknek ezt a kettős aspektusát számos példán mutatja be a szerző, de a legszemléletesebben itt e fejezetben Adynak Lédával a bálban c. verse remek elemzésével (105–7). A művészi alkotás kollektív és egyedi vonását a téma (halál, szerelem, kétely stb.) és a jelentés kettősségében is megfigyelhetjük a szerző segítségével. A művészi stílus kialakításához a kompozíció éppúgy hozzájárul, mint a nyelv. E stílusrétegeken belül magának a nyelvnek is vannak szintjei (hangtan, alaktan, jelentéstan, mondattan). A stílusrétegek a műelemzés módját is meghatározzák.

d) A záró fejezet a komplex műelemzésről szól, elméletben és gyakorlati elemző példákkal. A szerző a stíluselemzést komplex elemzés részének tekinti, amelyben a mű stilisztikai vizsgálata csak rész, bár semmiképpen nem mellőzhető: a teljes elemzéshez hozzátartozik a mű keletkezését meghatározó tényezők (társadalmi, történeti, életrajzi stb.) ismerete, s a műnek és az alkotónak az életműhöz, az irodalmi hagyományhoz, s az

olvasók magatartásához való viszonya. Maga a stíluselemzés is sokrétű tájékozódást igényel: a stílus összefüggésben van az alkotó egyéniséggel, a kommunikációs helyzettel, a nyelvi lehetőségekkel. (Ez az utóbbi a stilisztika részéről feladatkijelölést jelent a nyelvész számára!) A szerző szerint a stilisztikai elemzés a grammatikai és az irodalmi elemzés határán mozog, s a háromfajta elemzés összekapcsolására szép példát mutat kedves régi kutatási tárgya, Vajda költészete területéről. Magára a stíluselemzésre, pontosabban verselemzésre — részben Németh G. Béla nyomán — ugyancsak egy Vajda-vers (A vaáli erdőben) adja a szemléltető anyagot. A novellaelemzést pedig egy Mikszáth-novellán (Szegény Gélyi János lovai) mutatja be J. Nagy Mária.

6. Ami a részletmegoldásokat illeti, szinte számtalan azoknak az elemzési módoknak és magyarázatoknak a száma, amelyeket érnyeikért kiemelhetnénk, sok helyen pedig elismerő módon hoz összefüggésbe a szerző olyan részleteket, amelyek különféle munkákban elszigetelve találhatók. Kiváló érzékkel építi be például a szukcesszivitás kifejezési kategóriáról szóló pontba a „topic-comment” kérdést és hozza ezt kapcsolatba a késleltetéssel. (57—8.) A mondat szerkesztés különbözőségéhez fűződő stilisztikai különbséget szépen példázza egy Tömörkény- s egy Ady-mondat szembeállítása (25). Stb. stb. Lehetne természetesen kifogásolható részleteket is találni. Egyes helyeken túl tömör a tárgyalásmód, így a bühleri és a mikoi fogalomrendszer összefüggéséről szóló rész (33—4), máskor egy-egy magyarázat nélküli utalás — a feltételezett olvasótábor tudásszínvonalához mérten — hiányérzetet kelt, például amikor a másodlagos nyelv „lotmani” fogalmát említi (103). A rövid tárgyalás persze nem mindig kifogásolható. Ilyen összefoglaló jellegű munkákban sokszor elkerülhetetlen, hogy a szerző csak jelezze a rendszerkényyszer miatt a problémakört, de tárgyalására — több okból — nem szánhat időt. Olykor zavaró poliszémiával is találkozunk, a *kifejezés* szónak például más a bühleri és a könyvbéli, stilisztikai értelme. Néha a felfogás vagy a kifejezési mód kétséget támaszt, esetleg nem világos. Ilyen az író, költő sajátos hangjáról szóló észrevétel (32) vagy A kifejezés mértéke c. fejezetecske (99), amely Miko cikkében világosabb. De a munkának ezek a „zavaró” részei nem tipikusak. Egyébként pedig: az itt-ott homályosnak látszó mondat a szövegkörnyezetben majdnem mindig egyértelművé válik; mint általában, úgy itt sem szabad a szövegből kiragadott mondatokon fennakadni: nemcsak a szépirodalomra, de a tudományos szövegre is áll, hogy a rész az egészben nyeri el igazi értelmét.

*

Talán sikerült érzékeltetnem, hogy e könyvben a szerző a stilisztika és a műelemzés területén újabban felhalmozott modern ismeretanyagot — a maga didaktikus céljának megfelelően s természetesen csak vázlatosan — úgy tudta összefogni, hogy munkája az egyéni alkotás jegyeit is hordozza. Erre vall a jól áttekinthető szerkezet, az esszészerű tárgyalásmód s az óriási, kitűnően megválasztott szemléltető anyag a magyarázatokkal.

J. Nagy Mária könyvét — funkciójának megfelelően — egy sorozatba állítanám. A magyar nyelvű stilisztikai irodalomban négy olyan munkát tarthatunk számon, amely a kezdő kutató s a magas szinten tájékozódni kívánó nem szakember számára kézikönyvszerepet tölthet be. Ezek — a megjelenés sorrendjében — a következők: 1. Fábian Pál—Szathmári István—Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata. Budapest, 1958. (A nyelvtani rendszerre épített stilisztika.) — 2. Szathmári István: A magyar stilisztika útja. Budapest, 1961. (A magyar stilisztika története, a magyar stilisztika bibliográfiája.) — 3. Szabó Zoltán: Kis magyar stílustörténet. Bukarest, 1970. (A magyar szépirodalmi stílus története.) És végül 4. J. Nagy Mária jelen munkája. (A stilisztika fogalomrendszerére épített stilisztika; a szépirodalmi mű stilisztikája.)

Károly Sán Ior

Kósa László-Filep Antal: A magyar nép táji—történeti tagolódása.
Akadémiai Kiadó, Budapest 1975. 231 oldal

1. A néprajzi szakembereket, nyelvjáráskutatókat régóta foglalkoztatja az a kérdés, hogy a magyar nép táji, etnikai tagolódása milyen összefüggésben van a nyelvi elkülönüléssel, a vidékenként ugyancsak eltéréseket mutató tájnyelvvvel. A közgondolkodás, a nemzeti tudat számon tart széles körben ismert regionális egységeket, mint például Kiskunság, Hajdúság, Szamoshat, Sárrét, Kisalföld, amelyek népi sajátságaikban, szokásaikban, kultúrájukban többé-kevésbé homogének. Egy részüknek természetes földrajzi határai vannak (Csallóköz, Bodrogház, Dunántúl), más részüket viszont inkább csak a viselet, öltözködés, lakáskultúra és a szellemi hagyományok különítik el a szomszédos területektől (Göcsej, székelység, barkók). Ezek a néprajzi, etnikai, táji csoportok azonban nem mindig vagy legalábbis nem szükségszerűen alkotnak önálló nyelvjárástípusokat, a tájnyelvi sajátságok határai ugyanis sok esetben átszelik a néprajzilag viszonylag egységes területeket.

Amikor a múlt század végén Simonyi Zsigmond, majd Balassa József közzétette a magyar nyelvjárásoknak tudományosan is elfogadható osztályozását, a nyolc nyelvjárásterület, ezen belül pedig a kisebb egységek elkülönítésében elsődlegesen nyelvi szempontokat alkalmazott. Ezt követően Horger, Laziczus és Imre Samu szintén nagyobb részben hangtani, kisebb részben pedig alaktani és szóföldrajzi sajátságok segítségével állapította meg a magyar népnyelv területi tagolódását. Bizonyos fokig érthető az az eljárás, hogy mindkét tudományág — a néprajz is és a nyelvjáráskutatás is — első sorban a saját szempontjait alkalmazta a népi kultúra és nyelv területi felosztásának gyakorlatában. Az is közismert viszont, hogy mind a kultúra, mind a nyelv a társadalmi tudat szerves része és terméke, de még a néprajz tárgyi emlékeit is ugyanaz az emberi közösség hozta létre, amely formálta a szellemi értékeket, alakította a nyelvi sajátságokat. Éppen emiatt merül fel a részterületek kutatómunkáinak fokozódó előrehaladása után egy olyan nagyobb méretű interdiszciplináris szintézis igénye, amely a magyar népi társadalom területi tagolódását komplex szempontok alapján vizsgálja. A földrajzi, történeti, néprajzi és nyelvi tényezők együttes összevetése valamennyi érdekelt tudományág számára új eredményeket hozna, és egyúttal fényt derítene a földrajzi fekvés, a történeti múlt, a néprajzi karakter és a nyelv szélesebb körű összefüggéseire.

Kósa László és Filep Antal nemrég megjelent könyve szándéka szerint talán nem is néprajzi szakembereknek készült, hanem a tájegységek sajátságai és története iránt érdeklődő szélesebb körű olvasóközönségnek. Véleményem szerint azonban a gazdag szakirodalomra támaszkodó, közérthető, de ugyanakkor mégis magas tudományos színvonalon megírt munka igen jelentős előmunkát a fentebb említett komplex szintézis számára is.

2. A bevezető — amely Kósa László munkája — a néprajzi csoportok és tájak elméleti kérdéseit tárgyalja. Szükségesnek tartja a szerző annak vizsgálatát, hogy a tájanként elkülönülő csoportok milyen szerepet töltenek be a magyar nép i s m e r e t b e n . Nemcsak objektíve léteznek etnikai, táji kategóriák, hanem a fontosabbak szerves részei a társadalmi tudatnak. Számos irodalmi, művészeti élmény is kapcsolódik hozzájuk, például Kemenesaljáról Berzsenyi jut az eszünkbe, a Kiskunságon járva Petőfire emlékezünk, a palóc népnév Mikszáth írói pályáját idézi fel, a székelység pedig elválaszthatatlan Tamási Áron nevétől.

A néprajztudomány fontos feladata a kultúra és a táj kapcsolatának vizsgálata, a földrajzi tájegység és etnikum összefüggéseinek felderítése. A múlt század első felében a tudományos érdeklődés középpontjában a palócok eredetének kérdése állt. Horváth

Péter, Pápay Sámuel és Szeder Fábán azzal a romantikus elképzeléssel írták le a palócság nyelvét, építkezési szokásait, viseletét, játékait és kultúráját, hogy vele együtt az egész magyarság múltját elevenítsék fel. Ezen kívül a palócoknak a kunokkal, illetve a honfoglalás előtt a magyarokhoz csatlakozott kazárokkal való azonosítása őstörténeti szempontból is izgalmas felfedezésnek ígérkezett. A közfelfogás nem véletlenül tekintett akkor mindenkit palócnak, aki tájnyelven beszélt, hiszen abban az időben a palóc elnevezés hosszú ideig a magyar népiség szimbóluma volt. Csak fokozatosan, a későbbiek folyamán alakult ki az elhelyezkedésükre vonatkozó kép, az eredetkutatás mellett előtérbe kerültek olyan kérdések is, hogy hol laknak, mely vidékek és falvak tekinthetők palócnak.

A palócok mellett a székelység volt az a másik népcsoport, amelynek kutatása a korai magyar népismeret számára szintén érdekes összefüggések felderítésére adott lehetőséget. Egészen a XIX. századig a hunok utódainak tartották őket, akik a honfoglaló magyarokat megelőzve Attila népének maradékaiként éltek a Kárpát-medencében. A különböző nézetek és felfogások számtalan esetben összezsaptak, újabb és újabb hipotézisek születtek, amelyek mindmáig nyitva hagyták a hiteles megoldás lehetőségét. A ködös történeti múlt kutatása közben azonban egyre inkább előtérbe kerültek a nyelvre és kultúrájukra vonatkozó megfigyelések. A szélesebb közvélemény székelységismerete az irodalomból táplálkozott, Jókai, Benedek Elek után Nyíró József és Tamási Áron volt nagy hatással az olvasókra, akik regényeikben a csaváros eszű székely figuráját számtalan változatban formálták meg.

Nem tudjuk most figyelemmel kísérni azt a fejlődésfolyamatot, amelyet Kósa László felvázolt, hogy a tájegységek és népcsoportok kultúrájának kutatása a reformkortól kezdve milyen fázisokon keresztül jutott el a mai, viszonylag fejlett állapothoz. Csak összefoglaljuk az újabb tanulmányokból egyre jobban kirajzolódó felfogást, hogy „a tájilag-történetileg kialakult csoportok kutatása nem más, mint a magyar népi műveltség analitikus felbontása.”

Az is közismert a szakirodalomban, hogy az egyes népcsoportok specifikus sajátosságai más-más időben, a történeti fejlődés különböző szakaszaiban alakultak ki. A jelenlegi magyar paraszti kultúra csoportokra bontott színeke lényegében az elmúlt százötven-kétszáz esztendő fejlődésének az eredménye. A török hódoltság utáni telepítések nyomán, a múlt században alakult ki az a klasszikus néprajzi kép, amelyen a mai tájszemléletünk is alapul.

3. A néprajztudomány most már eljutott odáig, hogy a kor mai tudományos színvonalán elméletileg is tisztázza a különböző nagyságrendű néprajzi egységek fogalmát. Kósa László az eddigi kísérleteken némileg túllépve három kategóriát állít fel. Az első a „néprajzi vagy etnikai csoport”, amely aszerint oszlik két alcsoportra, hogy a lakosság körében milyen erős az együvé tartozás tudata. A kunok, jászok, hajdúk, székelyek, huntyiak, szászmagyarok, hóstátiak, alfalusiak büszkén vállalják és viselik nevüket, a palócoknak, barkóknak, matyóknak, csángóknak, berencóknak, potáknak viszont a környezetük adta ezt a többnyire gúnynévi megjelölést. A második „etnokulturális csoport” a valóságban tulajdonképpen nem is létezik, csak a tudományos kutatás absztrakciójaként jött létre. Annál jobban körülhatárolható viszont a harmadik, a „táji csoport”, hiszen az többnyire egybeesik valamely földrajzi tájegységgel: bodrogiak, sárköziak, nyírségiak, ormánságiak stb.

4. A könyv nagyobbik része, amelyről most itt az ismertetésben vajmi kevés szó esik, ábécérendben mutatja be az irodalomból fellelhető néprajzi csoportok és tájak nagy mennyiségét, az aldunai székelyektől egészen a Zselicségig. A készülő néprajzi lexikon ihlette talán ezeket a remekbe szabott szócikkeket, hiszen mindkét szerző tömegesen dol-

gozott ki hasonló témájú részleteket az említett nagyobb szintézis számára is. De nem kis mértékű az a segítség és útmutatás sem, amelyet a könyv írói éppen ehhez a témához Tálasi István professzortól kaptak egyetemi tanulmányaik során. Minden szócskák földrajzi elhatárolással kezdődik. Körülírják a kiterjedés nagyságát, majd a terület vagy népcsoport jelentőségétől függően kisebb-nagyobb terjedelemben esik szó a történeti előzményekről, a betelepülés formáiról, végigkísérve a lakosság életmódját a középkortól egészen napjainkig. Végül irodalmi utalások zárják a leíró részeket. Némelyik szócikk valóságos kis monográfia, például Filep Antaltól a Dunamellék, Felföld, Kárpátalja, Kisalföld, kunok, Mecsekalja; Kósa Lászlótól pedig az Alföld, Bánság, Erdély, hajdúk, székelyek, Szlavónia stb.

5. Elolvasás után azzal a megnyugtató érzéssel tesszük le a könyvet, hogy benne is jó példáját látjuk annak a folyamatnak, amely már hosszabb ideje tart a magyar néprajztudományban: kiváló szakemberek közreműködése révén a szélesebb körű olvasóközönség számára is hozzáférhetővé teszik a tudományos eredményeket. A növekvő érdeklődésnek egyik kézzel fogható bizonyítéka, hogy Kósa László—Filep Antal munkája a megjelenés után egy-két héten belül elfogyott a könyvesboltokból.

Balogh Lajos

Szemere Gyula: Az akadémiai helyesírás története (1832—1954) Akadémiai Kiadó, Budapest 1974. 300 lap

Amint a szerző a mű előszavában utal rá, Fábián Pál — Az akadémiai helyesírás előzményei című — több évvel ezelőtt megjelent helyesírástörténeti munkájának téma-választása és módszere volt az egyik indíték ahhoz, hogy e munkát folytassa, s az akadémiai helyesírás történetét megírja. Fábián Pál idézett könyvében az 1772 és 1832 közötti időszak helyesírási szokásait, vitáit és harcait mutatja be, illetőleg e korszak helyesírási rendszeréről ad képet, Szemere Gyula pedig az akadémiai helyesírási szabályzatok rendszerét és e rendszer fő jellemzőinek fejlődését vizsgálja meg. A vázolt időszak határai: 1832 és 1954, azaz az első akadémiai helyesírási szabályzat megjelenésének, illetőleg az AkH. 10. kiadásának az éve. Ilyenformán — Fábián Pál és Szemere Gyula érdeméből — kerek kétszáz év helyesírásáról van pontos képünk.

I. A bevezetésben a szerző az 1832—1954 közötti időszak legjelentősebb helyesírási eseményeit foglalja össze, a jelzett korszakot hat szakaszra tagolva:

1. Az első szakasz tulajdonképpen az akadémia első nagygyűlésével kezdődik, amikor is megszületett a döntés, mely szerint: „Határozattassanak meg a' helyesírás és nyelv' paradigmái . . . , hogy a' Társaság' saját irataiban ez által minden této vázás és tarkaság elhárítassék (AkÉvk. I. k. 67)” (13). Legfontosabb eseménye az 1832-ben megjelent „Magyar helyesírás' és szóragasztás szabályai”, mely — amint előszavában is olvasható — azzal a céllal készült, hogy a Társaság „kijöendő évkönyveiben, folyóiratában 's hivatalos jelentéseiben . . . az egy erkölcsi test' írása' módja, této vázó és tarka ne legyen (i. m. III. 1.)” (14).

Az AkH. 1832. — amint Szemere Gyula soraiból megtudjuk — Révai jottista elveit szentesítette, bevezette a betű- és ragpótló hiányjelet, a tőszavak kétjegyű mássalhangzóinak csonkított kettőztetését, az összetett szavak egybeírása mellett elfogadta a kötőjeles megoldást stb. — A szabályzat 1834-ben megjelent második, bővített kiadását lényegében változatlan kiadások követték 1853-ig.

2. A második korszakot az akadémiai helyesírás és a mind szélesebb körben elterjedt s az akadémiai írásmódtól eltérő írásgyakorlatok összehangolására való törekvés jellemezte. Az akadémiai helyesírás felülvizsgálatának eredményeképpen megszületett AkHJ. 1856. a kiejtés elvét első helyre helyezte a helyesírási alapelvek között; eltörölte a hiányjelet; a *cz* helyébe a *c*-t ajánlotta; felvette az ábécébe a *ds*-t és az *é*-t, az utóbbit a zárt *e* jeleként, s ragaszkodott az *i*, *ú*, *ü* jelöléséhez. Az AkHJ. 1856. javaslatai alapján született meg az AkH. 1876., „Arany véleménye szerint »számos még nem tisztázott kérdést inkább megkerülve mint megoldva, egy-egy analógiai ellenmondást lealkudva mint elenyésztetve, az óhajtottnál szerényebb látattal« (AkÉvk. XIV. k. VI. f. 12)» (17). Az AkH. 1876.-ban kifejtett érvek és közölt szabályok lényegében változatlanul élnek tovább az 1879–1899 között megjelent szabályzatokban.

3. Az AkH. 1876. és utódai azonban nem tudták áthidalni azt a mély szakadékot, amely az egyre inkább megoszlott írásgyakorlat — főképpen a napisajtó írásgyakorlata — és az akadémiai helyesírás között tátongott. A Nyelvőr szerkesztői 1888-tól szintén eltértek az akadémiai szabályoktól. Az oly rég óhajtott egység Simonyi Zsigmond — A magyar helyesírásról (1891) című értekezésében kifejtett — konkrét javaslatainak a hatására sem jött létre. Az 1901-ben kiadott szabályzat tulajdonképpen az AkH. 1879. szabályait tartalmazta. Legjelentősebb újítása az volt, hogy a szabályok után 436 szóból álló szójegyzéket közölt.

4. Az ingadozó írásgyakorlat és a rendezetlen helyesírási kérdések sok zavart, félreértést okoztak az iskolai tanításban. Ezt felismerve és a pedagógusok panaszainak helyt adva, a vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízta Simonyi Zsigmondot, hogy dolgozza ki „a helyesírásnak rövid és könnyen érthető szabályzatát (Simonyi: NyF. 5. sz. 16)» (20). Így született meg 1903-ban az Iskolai helyesírás, melynek szabályai az iskolákban és a tankönyvkiadó számára kötelező érvényűek lettek. Néhány év múlva a főváros legtöbb hivatalában szintén e szabályzathoz igazodtak, s nem az akadémiaihoz. Ismét szükségessé vált tehát a kétféle „érvényes” szabályzat összeegyeztetése. Többszöri sikertelen kísérlet után az AkH. 1922.-nek sikerült — bár nem tökéletesen — ezt a feladatot megoldania, úgy, hogy az IskH. legfontosabb újításait átvette. Az AkH. 1922. az iskolai tanításban kötelezővé vált.

5. A sajtó viszont továbbra sem igazodott az akadémiai helyesíráshoz. A nyomdászok munkáját igen megnehezítette a számtalan különböző helyesírási szabályzathoz való alkalmazkodás kényszere.

Az Est-lapok szerkesztőségének megbízására Balassa József 1922-ben egységes helyesírást dolgozott ki az Est, a Pesti Napló, a Magyarország, valamint az Athenaeum-hoz tartozó nyomdák részére. A magyar helyesírás szabályai c. munka a legfőbb kérdésekben Simonyi IskH.-ához igazodott. Az egységes nyomdai helyesírást megteremtő, s az akadémiai helyesírás fejlődése szempontjából is nagyon jelentős másik nagy munkája, Az egységes magyar helyesírás szótára és szabályai, 1929-ben jelent meg.

6. A felszabadulás után bekövetkezett társadalmi átalakulás és a néptömegeknek az írásgyakorlatba való bekapcsolódása következtében ismét szükségessé vált a helyesírás felülvizsgálata. Az 1949-ben újjászervezett helyesírási albizottság Pais Dezső elnököletével úgy határozott, hogy „az eddig érvényben levő rendszer alapján elvi változtatások nélkül átdolgozott és bővített kiadással lép az új idők nyilvánossága elé (Pais: MNy. XLVI 381)» (28). 1950 októberében megjelent az akadémiai helyesírási szabályzat 9. kiadása mely lényegében az addigi szabályokat tartalmazta kisebb módosításokkal. Legfontosabb újítása az orosz szavak átírásával foglalkozó fejezete és korszerűsített, bő szójegyzéke.

Az érdemleges változtatásokat ígérő „reformkiadás”-nak 1953-ban készült el a tervezete. Sokszorosított példányait mintegy száz intézménynek és kétszáz iskolának

küldte el a helyesírási albizottság. A 10. kiadás végső munkálatait 1954-ben fejezték be, a visszaérkezett hozzászólások megvitatása után.

Az AkH. 1954. sem tartalmaz alapvető változtatásokat az előző szabályzathoz képest, tehát ez sem „reformkiadás”. A bizottság tárgyalásain ugyanis nyilvánvalóvá lett, „hogy azok az elvek, amelyek régóta irányítják az akadémiai helyesírást, szilárd alapjai írásrendszerünknek, s így nem megváltoztatásukra van szükség, hanem következetes alkalmazásukra a nyelvfejlődés újabb jelenségeinek leírásában” (29). Az újabb írásproblémák és az addig figyelmen kívül hagyott kérdések szabályozása következtében a szabálypontok száma jelentősen megnőtt, szójegyzéke pedig az AkH. 1950-hez képest a másfélszeresére duzzadt. Az AkH. 1954. határárkó az akadémiai helyesírás történetében: közvélemény-kutatással szerzett adatokra, javaslatokra támaszkodva készült. Ezzel a kiadással jött létre helyesírásunk oly rég óhajtott egysége: a Kiadói Főigazgatóság, a Nyomdaipari Igazgatóság és a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala közösen rendeletet bocsátott ki, melynek értelmében 1954. dec. 1-től minden sajtótermék írásában kötelező érvényűvé vált.

II. A második szerkezeti egységben — a munka fő tartalmi részében — a szerző az AkH. 1954. fejezetei szerint haladva helyesírási rendszerünk jellemzőinek fejlődését mutatja be, imponáló tudással s lelkiismeretes munkával összegyűjtött, nagy pontossággal feldolgozott óriási adatanyaggal. Nemcsak az akadémiai szabályzatok és a szabályzati javaslatok szabálypontjait és adatait ismeri, hanem az egyes szabályokhoz kapcsolódó szakirodalmat, természetesen az 1954 után megjelent cikkeket, tanulmányokat stb. is, s a szerzők állásfoglalását a szabályok ismertetésébe, fejlődésük történetébe szervesen beépíti.

E rész valamennyi fejezetének ismertetése hosszú oldalakat igényelne, ezért ehelyett a következőkben inkább csak néhány fejezetet mutatunk be, hogy érzékeltessük: jelenlegi helyesírásunk időszerű kérdéseinek megoldásához, a nehézségek okainak kiderítéséhez, a helyesírási gyakorlat jó irányba tereléséhez milyen nagy segítséget nyújt Szemere Gyula munkája.

*a) Az *ly* eltörlése.* — Az *ly* eltörlésének gondolata már a múlt században felvetődött. 1888-ban Szigetvári Iván úgy gondolta, hogy elérkezett az idő az *ly* eltörlésére: „... miért írunk és tanítunk mi egy betűt, a melyet kimondani nem tudunk, mert neki megfelelő hang nem létezik” (Nyr. 17: 360). Albert János „idejét múlt hagyománynak” tekinti, „amit legcélszerűbb volna minél előbb kiküszöbölni ortografiánkból” (Nyr. 13: 492–3). Az *ly* hívei természetesen védelmükbe vették; Szarvas Gábor például így: „Az *ly* a két uralkodó kiejtés között közvetítő szerepet visz, mindaddig, valamíg a *j*-s ejtés az *l*-esen teljesen nem diadalmaskodik, valamíg általánossá nem válik, mindaddig az irodalom e betűt, mint a mely különben is egy érvényben levő hangot jelez, köteles megtartani” (Nyr. 18: 32); Balassa József és Nagy J. Béla szintén az *ly* megtartása mellett szállt síkra.

Az *ly* eltörlése — megtartása az utóbbi évtizedekben is sok vitára adott okot. Takács Etel 1950-ben az *ly* eltörlését javasolta: „Az *ly*-nal írandó szavak helyesírásának elsajátíttatása olyan didaktikai eljárást kíván, amely eredendően pedagógiaellenes: magyarázat nélkül való emlékezetbe vésést, sokszoros mechanikus gyakorlást kíván... Az *ly* eltörlését helyesnek és szükségesnek tartja minden pedagógus, aki igényt tart arra, hogy a társadalom jelenségeit, így a nyelvet is, összefüggéseiben állítsa tanítványai elé” (Nyr. 74: 85). — Lőrincze Lajos — a pedagógusok véleményére támaszkodva — szintén az *ly* eltörlésére szavaz. Nyelvőr-cikkében beszámol arról, hogy az ország különböző vidékein működő pedagógusoktól körlevél útján megtudakolták e kérdésben véleményüket. A pedagógusok többsége (kb. 70%-a) az *ly* eltörlésére, illetőleg *j*-vel való helyettesítésére

szavazott. Lőrincze Lajos — megfontolva az *ly* megtartása, illetőleg elvetése mellett felsorakoztatható érveket — annak a véleményének adott kifejezést, hogy „az *ly* betűnek helyesírásunkban *j*-vel való felcserélése szükséges és végrehajtható” (75: 94).

Az *ly* az AkH. 1954.-ben is megmaradt. Hogy miért, azt Benkő Loránd a HIK-ben (54—5) a következő érvekkel okolja meg: az *ly* több száz éves hagyománya egyre inkább erősödött; az *ly* eltévesztése nem nagyon gyakori hiba; az *ly*-hoz ragaszkodók tábora „éppen nem csekély”; az *ly* eltörlésének gyakorlati nehézségei is vannak (pl. a tankönyvek újrányomása, kiadása); „köznyelvi kiejtésünk fejlődése az *ly* (*l—j*) tekintetében sem záródott le teljesen”; „nagyszámú *ly*-os névmásunk *j*-vel való átírásában gondot okozna a köznyelvi gemináció problémája: nyelvileg nem volna teljesen megnyugtató sem a *mej*, *mejek*, *mejet* stb., sem a *mej*j, *mej*ek, *mej*et stb. típusú átírás”. 55). — Az *ly* érvényben levő szabályzatunkban való megtartása „azt jelenti, hogy egy fonémának (a *j*) jelölésére két betűnk van, s ha ez nem rendíti is meg alapjaiban »hangjelölésünk fonematikus jellegét« (Deme: Nyr. 80: 233), mégiscsak kivételes jelenség” (64) (I. részletesen: uo. 61—4).

b) A megyék nevének írása. — Az AkHJ. 1877. egybeírásukat javasolja: *Győrmege, Hajdúmege, Jász-Nagykun-Szolnokmege*. Az AkH. 1879. ugyanígy rendelkezik. Az AkHJ. 1900. a *mege, vármege* szót különírta: *Pest mege, Veszprém vármege, Szolnok-Doboka mege*; AkHJ. 1901, AkH. 1901—1954: a szabály változatlan (részletesebben I.: uo. 192).

c) A megyenevek -i képzős származékainak írása. — Először az AkHJ. 1877. foglalkozik e kérdéssel, de csak a kötőjeles előtagiak írásáról szól: *jász-nagykun-szolnokmegei*. Az AkH. 1879. úgyszintén. Az AkHJ. 1900. a *pestmegei* írásmódot ajánlja (bár alapformában különírta a *mege, vármege* szót). Az AkH. 1901. elfogadja ez írásjavaslatot. Az AkH. 1902. és az AkHJ. 1915. sem változtat ezen az írásmódon, s a *Gömör-Kishont mege* alapforma mellett a *szolnokdobokamegei* írást rendeli el. 1946-ig e szabály minden kiadványban így szerepel. Az AkH. 1950. szabályzati részében nem foglalkozik e kérdéssel, de szójegyzékében a *Békés megei, Pest megei, Tolna megei* stb. írásforma látható. — Először Benkő Loránd emelte fel szavát a *Veszprém mege — veszprémmegei* írásmód kettőssége ellen. Véleménye szerint úgy kell feloldani e kettősséget, hogy a melléknévi származék írását az alapformához kell igazítani. „Csak így tudnók kiküszöbölni ... írásunk ilyen furcsaságait: *Borsod-Abauj-Zemplén mege*, de: *borsodoabaujzemplénmegei*” (MNy. 47: 94). Nagy J. Béla, Benkő Loránddal ellentétben, a *veszprémmegei* forma híve; véleménye szerint a két szóba írás nem tud megbírkózni a megállapodott szokással; „a különírással nem fejezhetnénk ki ilyen különbséget: Veszprém megei város, Pápa is megei város, mind a kettő veszprémmegei város” (MNy. 47: 308). Tompa József így vélekedik e kérdésről: a *pestmegei* a „korszerűbb”, de: „amíg *Borsod-Abauj-Zemplén mege* is van, addig erről nem lehet szó” (I. OK. 3: 209). Az AkH. 1954. szakított a csaknem nyolc évtizedes hagyománnyal, s az alapforma rekonstruálhatóságának érdekében, a következőképpen rendelkezett: az előtagot nagy betűvel kell kezdeni és a *megei* szót külön kell írni: *Békés megei, Győr-Sopron megei* stb. (Részletesen I.: 192—3).

d) i végű földrajzi nevek -i képzős származékainak írása. — Első ízben az AkHJ. 1900. szabályozza írásmódjukat: „Néha a szóképzésben minden nyom nélkül elveszett az alapszó végső mássalhangzója vagy magánhangzója, s ilyenkor ... nem írjuk ki”. Példái: a *piski híd*, a *petri gulyás*, az *oroszi pap*, a *portici néma*, a *szaloniki vasút*. AkH. 1901—1902: változatlan a szabály. Az AkH. 1915. határozottan tiltja az *i* megkettőzését. Példaanyaga magyar helynevekből áll, de megjegyzi: ez a tilalom „áll az *i*-végű, gyakran előforduló külföldi helynevekre is, pl. ... a *portici néma*, ... a *pompeji ásatások* ... : *Assisi Szent Ferenc*”. — AkH. 1922—1946: a szabály változat-

lan; AkH. 1938: a példaanyag a *helsinki kikötő*-vel gyarapodik. — Zolnai Gyula úgy vélekedik, hogy „...a *helsinki* írásmód merev megtiltása nem egészen indokolt dolog, és főleg nem célszerű”, mégpedig a „világosság szempontjából”-ból nem (Msn. 13: 89). — AkH. 1950: a szabály változatlan, de a szabálypontban csak magyar helynévi példák szerepelnek (a szójegyzékben viszont: *helsinki*, *pompeji* is); — AkH. 1954: az idevonatkozó szabály példái között a *batumi*, *helsinki*, *gori*, *pompeji* idegen helynévi példa is szerepel. Fábián Pál véleménye szerint az *i* végű idegen helynevek *-i* képzős alakjai egy *i*-vel való írásának szabálya azért alakult így, „mert a magyar helyneveknél: *Piski*, *Tamási*, *Almádi* stb. esetében nem lett volna indokolt a *piskii* stb. írásmód bevezetése, viszont az azonos típusú magyar és idegen szavak írásmódját nem lett volna célszerű kettéválasztani: *almádi*, de: *batumii* v. *batumi-i*” (HIK. 86). — Deme László viszont úgy vélekedik, hogy az idegen *i* végű helynevek *-i* képzős alakjainak egy *i*-vel való írása nehézzé, sőt kellő tájékozottság híján lehetetlenné teszi a név alapformájának visszakövetkeztetését, néha még a magyarét is (vö. Deme: MNy. 54: 132–3) (L. részletesen: 190–1).

III. A befejezésben a szerző összegezi helyesírási rendszerünknek az előzőekben vázolt eredményeit. Rámutat az eredmények legfontosabb sajátosságaira: legelőször is arra, hogy az akadémiai helyesírás történetének folyamata szerves egység; helyesírási szabályzataink legfontosabb elemei az AkH. 1832-ben kifejtett elveket és főbb szabályokat követik. Hangsúlyozza, hogy az egymást követő szabályzatok szabálypontjaiban kifejtettek „nem halmazt, hanem meghatározott elvekre épülő rendszert alkotnak” (219). A helyesírási szabályzatok általában tükrözik koruk nyelvallapotát, de — a múlt örökségeként — néhány kivételes elemet is tartalmaznak. Ezeket a kivételes elemeket, eseteket minden következő helyesírási szabályzat előkészítői, munkálatainak résztvevői mérlegre teszik, hogy eldöntsék: meghagyják-e vagy módosítsák a kivételeket. „Mi vár e tekintetben az AkH. 1954. utódjára?” — teszi fel a kérdést Szemere Gyula (291). Véleménye szerint néhány kérdést alaposan meg kell fontolniuk az elkövetkező szabályzat munkásainak. Így például a helyesírási alapelvek differenciálásának, az *ly j*-vel való helyettesítésének kérdését; az alárendelő szókapcsolatok külön-, illetőleg egybefírását szabályozó normák helyességét, s nem utolsósorban mindazokat a javaslatokat, amelyek a *dz*, *dzs* hangjelölésének és a *dz*-t, *dzs*-t tartalmazó szavak elválasztásának végleges rendezésére vonatkoznak.

Röviden összefoglalva Szemere Gyulának Az akadémiai helyesírás története (1832–1954) című műve jelentőségét, a következőket mondhatjuk:

Ez az élvezetes prózában, közérthető nyelven megírt, s így a legkülönbözőbb korú és foglalkozású emberek számára hozzáférhető helyesírás-történeti munka nagy fontosságú forrás a helyesírás történetét, múltját kutatóknak, jelen szabályait tanítóknak és tanulóknak, a helyesírás jövőjén munkálkodóknak, s érdekes, hasznos olvasmány az írás és a helyesírás valamennyi érdeklődő használójának.

T. Urbán Ilona

Nyelvművelő cikkek sajtószemléje

(1969–1970)

Az elmúlt években megjelent sajtószemlék (1954. Nyr. 79: 242–6, 359–65, 466–73; 1955. Nyr. 80: 381–6, 482–8; 1956. Nyr. 81: 496–502; 1957–1958. Nyr. 85: 356–65; 1959–1960. Nyr. 87: 477–89; 1961–1962. Nyr. 91: 90–91; 1963–1964. Nyr. 93: 147–59; 1965–1966. Nyr. 96: 106–20; 1967–1968. Nyr. 99: 95–110) az ELTE magyar nyelvészeti tudományos diákkörének a gyűjtőmunkája révén újabb két évfolyam anyagá-

val bővülnek. Az anyagot Fábíán Pál közreműködésével Felde Györgyi és Novotny Júlia dolgozta fel.

A gyűjtés során 34 újság, hetilap, folyóirat, szaklap 1969. és 1970. évi számainak megvizsgáltuk, és az alábbiakban találtunk nyelvészeti témájú írásokat (a cím után álló számmal a cikkek számát jelöltük):

1969.: Újságok: budapestiek: Esti Hírlap (10), Magyar Nemzet (24), Népszabadság (4), Népszava (4), Magyar Hírlap (28); vidékiek: Északmagyarország (4), Hajdú-Bihari Napló (12), Kiskalföld (2), Somogyi Néplap (17), Vas Népe (4). Hetilapok: Élet és Irodalom (21), Rádió- és Televízióújság (4), Orvosi Hetilap (1). Folyóiratok: Élet és Tudomány (56), Köznevelés (7), Magyar Grafika (3), Valóság (4), Kortárs (2), Könyvtáros (3), Népművelés (10), Pártélet (2). Nem foglalkozott nyelvművelő kérdésekkel a Napjaink, az Új Írás és a Kritika. Szaklapok: Gyorsírók Lapja (2), Közalkalmazott (2), Magyar Kémikusok Lapja (2), Műszaki Élet (1), Geodézia és Kartográfia (10), Typographia (4). Nem közöltek nyelvészeti témájú írást az alábbiak: Bányászati Lapok, Szocialista Posta, Elektrotechnika, Közlekedési Közlöny. — 1969-ben összesen 109 közlemény.

1970.: Újságok: budapestiek: Esti Hírlap (12), Magyar Nemzet (54), Népszabadság (6), Népszava (3), Magyar Hírlap (27); vidékiek: Északmagyarország (4), Hajdú-Bihari Napló (23), Kiskalföld (9), Somogyi Néplap (4), Vas Népe (1). Hetilapok: Élet és Irodalom (29), Rádió- és Televízióújság (10), Orvosi Hetilap (3). Folyóiratok: Élet és Tudomány (48), Köznevelés (2), Magyar Grafika (1), Valóság (3), Kortárs (1), Napjaink (1), Kritika (2), Népművelés (20). Nem volt nyelvi témájú cikk a következőkben: Könyvtáros, Új Írás, Pártélet. Szaklapok: Bányászati Lapok (7), Gyorsírók Lapja (2), Közalkalmazott (3), Műszaki Élet (2) Geodézia és Kartográfia (2), Typographia (2). Nem írt nyelvészetről a Magyar Kémikusok Lapja, a Szocialista Posta, az Elektrotechnika, a Közlekedési Közlöny. — 1970-ben összesen 116 közlemény.

A diákkör tagjai által megvizsgált lapok 1969—1970. évfolyamában összesen 225 nyelvészeti témájú írás jelent meg. Ha ezt a számot összevetjük az 1967—1968-as sajtószemle eredményével (428), láthatjuk, hogy a nyelvvel foglalkozó cikkek száma csaknem a felére csökkent. Minthogy ugyanazokat a lapokat kísértük figyelemmel, mint a megelőző két évben, a jelenség a nyelvművelés iránti érdeklődés (reméljük, csak átmeneti) lankadásának a jele. Nem valószínű, hogy a kép lényegesen más lett volna akkor, ha a hazánkban megjelenő sajtótermékek közül még többet is átnéztünk volna, hiszen a nyelvművelés szempontjából legfontosabb lapok, újságok mind szerepeltek a listánkon. Közülük (mint a közölt adatok mutatják) csak néhány jelentet meg rendszeresen a nyelvet érintő közleményeket (Élet és Tudomány, Magyar Nemzet, Magyar Hírlap, Hajdú-Bihari Napló, Élet és Irodalom), a többiek ilyen irányú tevékenysége — sajnos — nem számottevő.

I. A nyelvművelésről általában

1969-ben a következő híradások és méltatások köszöntötték a magyar nyelv hete eseményeit: A magyar nyelv hete Budapesten (Magyar Nemzet, 1969. ápr. 18. 7), Megnyitották a Magyar Nyelv Hetét (Magyar Nemzet, 1969. ápr. 22. 3), Vetélkedő, közönségszolgálat a magyar nyelv hetén (Esti Hírlap, 1969. ápr. 17. 2), A magyar nyelv hete (Kiskalföld, 1969. ápr. 18. 8), Nyelvünk a legközelebbi ügy (Hernádi Miklós, Élet és Irodalom, 1969. 18. sz. 5). Szablyár Ferenc arról ír, hogy ezen a héten intenzívebb nyelvapolás, nyelvművelés folyik a rádióban, ahol minden hétnak a magyar nyelv hetének kellene lennie (A magyar nyelv hete. Rádió- és Televízióújság, 1969. 17. sz. 3). — 1970-ben a következő cikkek ismertették meg az anyanyelvünkkel kapcsolatos előadás- és ünnepségsorozat céljával és

programjával: Barangolás a hirdetések között (Esti Hírlap, 1970. ápr. 23. 2), Megkezdődött a magyar nyelv hete (Magyar Nemzet, 1970. ápr. 28. 5). — Írók és költők nyelvünkéről szóló vallomásait és tanulmányait mutatja be A magyar nyelv hete c. írás (Magyar Nemzet, 1970. ápr. 24. 4). — Szabó Ernőnek a magyar nyelv hetével kapcsolatos javaslatait olvashatjuk Nyelvművelést hosszú távon címmel a Népművelés c. lapban (1970. 6. sz. 16). — Nagy visszhangot keltett a sajtóban Deme Lászlónak Egy ezredév küzdelme anyanyelvünk fejlődéséért c. megnyitó előadása a magyar nyelv hetén. A Valóság c. lap teljes terjedelmében közli az előadást (1970. 8. sz. 1), Ruffy Péter A magyar nyelv hete címmel a Magyar Nemzetben (1970. ápr. 26. 12), A magyar nyelv hete Ezeréves életrajz c. írás pedig az Esti Hírlapban (1970. ápr. 27. 2) ismerteti. — A magyar nyelv hetével foglalkozó cikkek sorát Görgey Gáboré zárja (Magyar Nemzet, 1970. máj. 5. 4).

A Magyar Nemzet Tisztelt Szerkesztőség! rovatában olvashatjuk a TIT felháborodott válaszát arra a kijelentésre, hogy a dolgozók számára sehol sem rendeznek nyelvművelő oktatást (1969. ápr. 20. 14). — A Nyelvi játékok klubja megalakulásáról tudósít Szekrényessy Júlia Hány feje van az embernek c. írása (Magyar Hírlap, 1970. nov. 16. 6), amelyből megtudjuk, hogy a nyelvi játék nem üres szófacsarás, hanem a nyelvművelés egyik eszköze. — 318—760. Anyanyelvünk közönségszolgálat címmel mutatja be Koródi József a nyelvtudományi intézeti közönségszolgálat munkáját, az itt dolgozó nyelvészeket, majd kiragad néhány furcsaságot a feltett kérdések közül (Magyar Nemzet, 1970. jan. 7. 9). — Ferenczy Géza Nyelvművelésünk és közönsége c. írásában a közönségszolgálat levelezése alapján szól a nyelvi durvaság, az irodalmi stílustalanság, az ifjúsági nyelv vadhajtatásai, az idegen szavak, a hivataloskodóan nagyképű stílus okozta gondokról (Magyar Hírlap, 1969. ápr. 24. 7). — Pásztor Emiltől megtudjuk, hogy Jubilál az „ötpeaces” Édes anyanyelvünk, melynek első adása 1955. július 31-én hangzott el a rádióban, s azóta hetente jelentkezik (Magyar Hírlap, 1970. júl. 30. 6). — Lőrincze Lajost szólaltatja meg az Édes anyanyelvünk műsoráról, a nyelvművelés kérdéseiről az Északmagyarország cikkírója (A szép beszéd professzora. 1970. márc. 29. 7), Kékedi Gyula a Népszabadságban Egy tudós bölcsőjénél címmel (1970. febr. 1. 5), és Kádár Mária A szép beszéd professzora c. riportjában (Kisalföld, 1970. 63. sz. 90).

A nyelvművelés egykori és mai nagyjait vonultatja fel a Somogyi Néplap írása Egy emberöltő nyelvünk védelmében címmel, szerzője Ruzsiczky Éva (1969. márc. 30. 8). — Simonyi Zsigmondra emlékezik a Magyar Nemzet Utazás az anyanyelv körül rovata (1970. febr. 1. 12). — Ruffy Péter tollából a Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület erőfeszítéseiről, munkájáról olvashatunk (A magyar nyelv ünnepe Szarvas Gábor szülőhelyén. Magyar Nemzet, 1970. nov. 1. 12). — Sütő András Anyám könnyű álmot ígér c. könyve és Bárczi Géza üzenete kapcsán ír ugyancsak Ruffy Péter a magyar nyelv problémáiról (Magyar Nemzet, 1970. szept. 27. 12). Másik cikkének a témája: a szomszéd országok magyar nemzetiségeinek a helyzete, nyelvük változásai, nyelvművelésünk időszéri kérdései (Egységes magyar nyelv. Magyar Nemzet, 1969. ápr. 27. 10).

Nyelvművelést hosszú távon címmel Pásztor Emil saját nyelvművelő tevékenységét mutatja be, és tájékoztat a Magyar Hírlapban június 4-től minden második csütörtökön jelentkező „A Magyar Hírlap nyelvőre” rovat megindulásáról (Népművelés, 1970. 8. sz. 27.). — Király Péterrel, a húszéves Nyelvtudományi Intézet helyettes igazgatójával közöl beszélgetést a Magyar Nemzet a múlt jelenségeiről és az új feladatokról (Meg kell szabadulnunk a polgári nyelvészet formalizmusától. 1969. dec. 25. 12).

Az emberek közötti kommunikáció a beszéd segítségével bonyolódik le, a maga szabályai alapján. A nyelvi szabályrendszerek tudatos elsajátítást igényelnek. A megértést a pontos beszéd és a helyesen alkalmazott kísérő gesztusok segítik elő. Erről ír Szépe György A kommunikáció és nyelvművelés c. cikkében (Somogyi Néplap, 1970. márc. 15. 8). — Lőrincze Lajos azt a kérdést boncolgatja, hogy van-e ún. nyelvérzék, ha van, miben nyilvánul meg?

vánul meg és mennyiben bízhatjuk rá magunkat (Nyelvérzékem szerint . . . Somogyi Néplap, 1969. nov. 30. 5). — Az Írószövetség vitaestjéről számol be a Nyelvhelyesség — műfordítás c. tudósítás (Élet és Irodalom, 1970. jan. 31. 7). — Mit tehet a riporter, ha a riportalany vét a nyelvhelyesség ellen? — teszi fel a kérdést Horváth Gyula a Rádió- és Televízióújságban (A riporter és a nyelvédelem. 1969. 17. sz. 3).

Gulya János Hogyan alakultak ki a különféle nyelvek? c. cikkében bemutatja a nyelv történetének két szakaszát, az íratlan és írott korszakot, elemzi a nyelvek osztályozásának a szempontjait, térképek segítségével elkalauzol nyelvrokonainkhoz (Élet és Tudomány, 1969. 4. sz. 170).

II. Kiejtés

A helyes és szép magyar kiejtés gondja gyakran ad tollat cikkíróink kezébe. Ferenczy Géza pl. lankadatlanul figyelmeztet kiejtésünk negatív jelenségeit, s rövid, csattanós írásokban emel szót e vadhajítások ellen. — Legyen több gondunk a helyes kiejtésre! c. cikkében a helyes szó- és mondatfűzés és a helyesírás fontossága mellett a kiejtés szerepét hangsúlyozza (Magyar Hírlap, 1969. jan. 16. 9). — Javítanivalók fővárosunk nyelvében címmel a Fórum kérdezőinek a köznyelvitől eltérő, ún. „pesti” kiejtését és nyelvezetét bírálja (Magyar Hírlap, 1969. jan. 2. 9). — Szabadító demokraták címmel arról ír, hogy a félreértés elkerülése érdekében egyes esetekben szükség van a szóhatárokon a rövid szünettel való hangelkülönítésre, pl. *szabad demokraták*, *fix szó* stb. (Élet és Tudomány, 1970. 50. sz. 2388). — Másutt szigorúan elkülöníti egymástól a *Körös* folyónév és a *Körös* helységnév írását és ejtését (Rádió- és Televízióújság, 1970. 28. sz. 5), majd tiltakozik a *bölcsőde* szó második *ő*-jének rövid ejtése ellen; itt figyelmeztet arra is, hogy az *-e* kérdőszócska csak állítmány után használható (Rádió- és Televízióújság, 1970. 1. sz. 7). — *Skanzen* vagy „*Szkanzen*”? c. cikkében Ferenczy Géza olyan szavakat említ, amelyeknek az ejtése igazodik a magyar nyelv hangrendszeréhez (Élet és Tudomány, 1969. 49. sz. 2314), majd arra figyelmeztet, hogy Felejtjük a latint (Élet és Tudomány, 1970. 31. sz. 1468).

Kálmán Béla egy televízióműsorban elhangzott hiba kapcsán felhívja a figyelmet arra, hogy *Jyväskylä* finn város nevének helyes ejtése: jüveszkyüle (Az *y* finn kiejtése. Élet és Tudomány, 1970. 10. sz. 464). — Idegen tulajdonnevek magyar ejtése a témája a Hajdú-Bihari Naplóban M. F. *Helsinki* c. cikkének (1970. júl. 19. 10). — *Desejfi*? — teszi fel a kérdést egy tévénező. A válasz: a *Dessewffy* név helyes ejtése: *Deszöfi* (Magyar Nemzet, 1970. jan. 28. 8). — Arról olvastunk *Szefegerd* címmel a Vas Népében, hogy nem kötelező, de nem is lehetséges az idegen szavak tökéletes kiejtése, az idegen hangsúly pedig nemcsak felesleges, hanem hibás is (1969. ápr. 4. 12). — É. Kiss Sándor *Autarkia* c. megjegyzéséből megtudjuk, hogy az említett szót *k*-val és nem *ch*-val kell ejteni (Élet és Tudomány, 1969. 17. sz. 788). —

Heimann Ildikó 61 diák versenye a szép magyar beszéd Kazinczy emlékérméért címmel ír a szép magyar kiejtés országos versenyéről (Magyar Nemzet, 1970. ápr. 28. 5). — Ugyanezzel a témával foglalkozik Péchy Blanka az Élet és Irodalomban (A Kazinczy versenyek. 1969. 19. sz. 2).

Ábel Péter arról ír, hogy a szinkront végző színészekről szép, érthető szövegmondást várunk (Magyar Hírlap, 1969. márc. 14. 9). — A szép beszéd általános elhanyagolásáról szól Sebestyén Árpád Beszédműveltség c. írása (Hajdú-Bihari Napló, 1970. júni. 21. 10). — A beszélt nyelv hibáiról, a beszédkultúra hiányosságairól és a helyes magyar beszéd tanításáról közöl néhány gondolatot a Magyar Nemzet Tisztelt Szerkesztőség! rovata Beszéd és iskola címmel, Timár Györgyné tollából (1969. márc. 7. 5). — Bartók János azért rója meg a magyarul beszélőket, mert a beszédkultúrát a nyelv fejlettségi fokával nem tartják egy színvonalon, a hanyag beszéd akusztikai és társadalmi oldalát vizsgálja (Kortárs,

1969. febr. 293). — Több cikk választja témájául a leggyakoribb beszédhibák okait és jellemzőit. Így részletes elemzést kapunk Linka Zoltántól a selypítő, pösze, dadogó, „lepegő” és „lebegő” beszédéről (A hibás beszédű gyermek. Magyar Hírlap, 1969. máj. 11. 12). — Komlós János Nem tudunk beszélni c. cikkében adatokkal bizonyítja, hogy sok gyermek nem kezdheti el az iskolát, ill. megbukik, mert nem megfelelő a beszédképessége. Ennek legfőbb oka, hogy az őket nevelő felnőttek sem tudnak beszélni, ami abból ered, hogy a nyilvános beszéd társadalmunk hagyományaiból hiányzik, az oktatásban mellőzik a beszéd-tanítást (Magyar Hírlap, 1969. ápr. 14. 4). — Győry Zsuzsa a beszédhibás gyerekek és ifjak hátrányos helyzetéről ír (A szép beszéd nemcsak esztétikum. Magyar Hírlap, 1969. okt. 26. 12). — Kanizsai Dezső Selypítés, hadarás c. cikkében felsorolja a beszédhibákat, elemzi okaikat, gyógyítási módszereket javasol (Élet és Tudomány, 1969. 41. sz. 1938). — Elsikkasztott szótágak nyomába ered Rakovszky József az Élet és Tudományban (1969. 6. sz. 247). — A hosszú és rövid hangzók használatával kapcsolatos kiejtési és helyesírási kérdéseket boncolgat Péchy Blanka „C” és hasonszórú társai címmel a Népszabadságban (1969. jan. 25. 7).

Szépe György A beszédhangok tudománya címmel a hangképzésről ír, majd röviden ismerteti a nyelvészet ágazatait (Somogyi Néplap, 1970. szept. 27. 8). — A Magyar Nemzetben Zay László ismerteti Lehr Ferenc kandidátusi dolgozatát, amelyet a szerző a hangesztétikának szentelt (1970. máj. 1. 11).

III. Szókinés

1. Sz a k n y e l v e k . A szakmai szókinés és mondat szerkesztés kritikája olvasható Horváth József tollából a Népszabadságban (1970. dec. 20. 9). — Molnár József gépészmérnök kiadja a jelszót: Tovább a magyartalanságok ellen! (Bányászati és Kohászati Lapok, Bányászat, 1970. 6. sz. 414).

A jogi szaknyelvvél foglalkoznak a következő írások: Pusztai István: Mi a helyes, mi nem? (Közalkalmazott, 1969. júl. 10. 5), Csodálatos szavak? (Közalkalmazott, 1969. szept. 8. 8) és Szemel Lajos: Furcsaságok a jogász nyelvben (Magyar Nemzet, 1970. jan. 4. 9). — A jogszabályok nyelvének változásáról, egyszerűsödéséről ír a Magyar Hírlap (1969. ápr. 19. 4). — A közgazdaságtudomány egyik szakkifejezése a *devizabelföldi termésetes személy* ellen hadakozik az Élet és Irodalomban a Devizabelföld c. cikk írója (1970. márc. 11. 9) és a lap következő számában Fábri Ervin Devizabelföld és közgazdasági nyelv címmel (1970. márc. 18. 2), hangsúlyozva, hogy a tömör kifejezésre való törekvés nem mehet a szavak érthetőségének és esztétikai értékének rovására. — Darvas László Hungaromania c. szellemes glosszája egy olyan járványszerűen terjedő nyelvi jelenséget vesz célba, amely külkereskedelmünk rohamos fejlődésének a mellékhatásaként jelentkezik: *Hungarocoop, Hungarofilm, Hungaroflor, Hungarofruct, Hungarocell, Hungarocamion, Hungarhotels* stb. (Élet és Irodalom, 1970. okt. 10. 9).

A magyar kémiai szaknyelv kialakulása címmel ad történeti áttekintést Szőkefalvi-Nagy Zoltán (Magyar Kémikusok Lapja, 1969. 3. sz. 116). — A bányászat egyik szakkifejezését veszi célba Péczeli Antal Hányóterületek *rekultivációja*, magyarosan *rekultiválása* címmel, keresve a szó magyar megfelelőit: *újraművelés, újraháznosítás* (Bányászati és Kohászati Lapok, Bányászat, 1970. ápr. 280). Az előbbihez szól hozzá Kiss László (A hányóterületek újraháznosítása, 1970. aug. 566) és Radnay József, aki értelmezi a *rekultiváció* szót és ismerteti a külföldi terminológiát is (Bányászati és Kohászati Lapok, Bányászat, 1970. okt. 711). — A geodézia magyarországi szókinésének egy része idegen eredetű, ezek közül néhányat szívesen kitessékelne nyelvünkbe a cikkíró, helyettük jó magyar műszókat keres (Regőczy Emil Szaknyelvi tallózás, Geodézia és Kartográfia, 1969. 1. sz. 56),

ugyanitt ír a *kamara* szó jelentéséről és használatáról. — Nyelvi félreértések — orvosi fogalmak címmel az orvosi szaknyelv kerül terítékre az Orvosi Hetilapban (1970. 24. sz. 1411). — Kozma Tamás azt a kérdést teszi fel, hogy alkalmazhat-e a pedagógus korlátlan mennyiségben szakkifejezéseket (Szaknyelvünk szóképei. Köznevelés, 1969. 11. sz. 17). — A Rádió- és Televízióújságban Molnár Jenő Antal a hangszerek magyar és idegen elnevezéséről ír (1970. 46. sz. 7). — A vízimalom halála és élete c. írás a régi molnárok szókincsével ismerteti meg bennünket (Maron Ferenc, Magyar Nemzet, 1970. márc. 27. 7). — A sportnyelv angol jövevényszavairól, helyesírásukról, az 1930-as évek sportnyelv-újításáról, a magyarítási törekvésekről, a tükörszók szerepéről szól Csapó József cikksorozata a Hajdú-Bihari Naplóban (1970. máj. 17. 10, máj. 24. 11, máj. 31. 10). — Az ifjúság nyelvében használatos kifejezéseket gyűjt csokorba Kovács Kálmán (Az új tanár. Északmagyarország, 1969. márc. 9. 9). — A katalógusok, kritikák nyelvezetét bírálja Bajor István. Megállapítja, hogy a katalógusokban elharapódzott a szakmai tolvajnyelv, a „túlművelt” madárnyelv, a kritikai szleng, pedig a művészi alkotás nem veszít értékéből, ha arról kritikát érthetően, magyar nyelven írunk (Magyar Hírlap, 1969. szept. 16. 9).

2. Idegen szavak. Az anyanyelvünk ügye iránt érdeklődőket gyakran indítja zsörtölődésre az idegen szavak használata. Így pl. Fekesházy Gézá, aki Gondolatok ráérő időben... címmel azt fejtegeti, hogy nagyon sok fölösleges idegen szót használunk (Élet és Tudomány, 1970. 16. sz. 740). — A Magyar Hírlap postájához írott levelében egy olvasó szintén azt kifogásolja, hogy nagyon sok idegen szót használunk. A szerkesztőség válasza: ahol lehet, valóban kerülni kell az idegen szavakat, de vannak olyan szakszavak, amelyeknek még nem alakult ki a magyar megfelelője, így ezek használata jogos (1969. febr. 11. 11). — Egy közvéleménykutatás eredménye szerint túl sok a fölösleges idegen szó a televízió műsoraiiban (Simonyi Béla Magyarul! Magyar Hírlap, 1969. aug. 9. 11). — „A magyar nyelv hetét ünneplő ÉS-ben a következő idegen szavakat találtam...” — panaszolja egy felháborodott levélíró, majd közreadja 137 szóból álló gyűjtését. Az ÉS válasza: „a magyar nyelv fele finnugor eredetű, a másik fele »idegen«. De ettől még szuverén nyelv.” (Édes anyanyelvünk. Élet és Irodalom, 1970. máj. 6. 2). — Feleki László Idegen és „idegen” c. írásában azt fejtegeti, hogy mi a különbség az idegen eredetű és az idegen szó között. A magyar nyelvet nem az idegen szók, hanem az idegen nyelvi gondolkodást hordozó idegen nyelvi szerkezetek fenyegetik igazán — állapítja meg (Élet és Irodalom, 1970. máj. 13. 2). — Ugyancsak az idegen szavak helyes használatát taglalja a Véleményünk szerint rovatban (V. T.) Melyiket szeressem címmel (Élet és Irodalom, 1970. máj. 27. 9). — Ferenczy Géza a következőkkel járul hozzá a kérdés tisztázásához: nálunk az idegen szavak lassabban asszimilálódnak, idomulnak adott nyelvi rendszerünkhöz, mint az indoeurópai nyelvek esetében. A lényeg: mindig a magunk nyelvén gondolkodjunk (Élet és Irodalom, 1970. júni. 4. 2). — Nemcsak az irodalmi és köznyelv használói viaskodnak az idegen szavakkal, a szaknyelvek művelőinek is gyakran okoz gondot az a kérdés, hogy mit kell és lehet lefordítani magyarra, ill. mi az, amit nem lehet és nem is szabad. Ezt segít eldönteni Gerle György a Műszaki Életben megjelentetett véleményével: Az idegen szó nem ellenség! (1970. jan. 9. 5). — Keszeg József azon kesereg, hogy a szaknyelvekben sok fogalomra nincsen magyar szó. Angol és német példákra hivatkozva kombinált szóalkotást javasol, mozaikszószerű alakzatokat (Műszaki Élet, 1970. okt. 6. 7). — A latin szavak túlzott használata ellen emel szót Sz. K. levele a Magyar Nemzetben (Miért latinul? 1970. márc. 18. 9). — Molnár József az idegen — főleg az elferdített szláv és német — szavak ellen is kiadja a jelszót: Tovább a magyartalanságok ellen! (Bányászati és Kohászati Lapok, Bányászat, 1970. júni. 414). — Kodály Zoltán nyomdokain haladva tiltakozik Szabó Ernő a latin eredetű *kultúra*, *kulturális* szó megcsontított változatának, a *kultúr*-nak az elterjedése ellen (Népművelés, 1970. 12. sz. 23.). — Napjainkban a szavakkal való

versenyfutásban úgy tűnik, hogy a *leg-* szócska mindinkább háttérbe szorul az *ultra*, *szuper*, *hiper*, sőt *superultra* mögött — véli egy olvasó az Élet és Irodalom Véleményünk szerint rovatában (1970. júli. 11. 9). — Ugyanebben a rovatban száll vitába Eörsi István a Dunántúli Naplónak a bírálataival, amely az Élet és Irodalom Adyról szóló cikkét és ebben az idegen szavak használatát érinti (Muszáj-Herkules vagy Kell-Toldi? 1969. szept. 11. 11).

3. Rövidítések. Az Óra- és Ékszerkereskedelmi Vállalat nevének meglehetősen furcsa rövidítése: ÓÉV szúrt szemet az Élet és Irodalom cikkírójának és ezen medítál ÓÉV — ÚJÉV c. írásában (1970. márc. 25. 13). — A köznyelvi szókinés szerepét, a *kuka* szó eredetét és a cégjelzéseknek, mozaikszavaknak a mindennapi beszédbe való beépülését mutatja be a Somogyi Néplap (Miért kuka a kuka? 1969. máj. 30. 12).

4. Nevek. Az Élet és Irodalomban (L. P.) arról tudósít, hogy elkészült Grétsy László tanulmánya a különleges magyar keresztnvekről (Ividő, Gyulánka, Szilamér. 1970. febr. 6. 7). — Kovács Ildikó az új magyar Utónévkönyv munkálatait és Ladó Jánost mutatja be (Kászon, Lelle, Uzanka és a többiek . . . Népszava, 1969. ápr. 4. 4). — Egyes keresztnvek gyakran okoznak fejtörést: Fiú vagy lány? — ezt a dilemmát segít megoldani Ladó János, amikor bemutatja néhány keresztnév hímnemű és nőnemű megfelelőjét: *Cecil* — *Cecília*, *Marián* — *Marianna* stb. (Élet és Tudomány, 1969. 13. sz. 594). — Más alkalommal olyan nevekről szól, amelyek virágnevet és női nevet is jelölnek, eredetileg azonban családnév voltak (Családnév — virágnév — női név. Élet és Tudomány, 1970. 43. sz. 2047). — Mikesy Sándor felfedezte, hogy létezik az *Eusebius* név magyar változata [Ápusz] — írja Ruffy Péter (Magyar Nemzet, 1970. márc. 18. 4). — A *Dániel* név idegen nyelvre való fordításával próbálkozik Koczak József (Tallózás a Vasi Szemle múlt évi számaiban. Vas Népe, 1969. jan. 19. 9).

A Magyar Hírlapban Esztergomi László mutatja be Keresztnév — becenevek címmel Hajdú Mihály kandidátusi értekezését, amely a hazai névkutatásról szól (1970. júli. 4. 6). — Ladó János az *Erzsébet* név változatait és becéző formáit sorolja fel (Erzsébet-től Zsókiáig. Élet és Tudomány, 1969. 46. sz. 2183). — Kunszery Gyula az *Erzsébet*, *András* és *István* név becéző lehetőségeit tárgyalja (Bözsi, Bandi, Pista. Élet és Tudomány, 1969. 50. sz. 2378). — Kunszery Gyula Csinszka c. írása olvasható a Kedves „Élet és Tudomány”! rovatban is (Élet és Tudomány, 1969. 24. sz. 1106). — A *becézés* szó eredetéről, magyar becézőnevekről olvashatunk Ruffy Péter cikkében (Egységes magyar nyelv. Magyar Nemzet, 1969. ápr. 27. 10). — Egy buzsáki tanár házaspár érdekes kutatómunkát végzett a ragadványnevekkel kapcsolatban. Munkájukat Maron Ferenc ismerteti a Magyar Nemzet hasábjain Ézsautól Kis Bokor Borbáláig címmel (1970. márc. 11. 5).

Mikesy Sándor a *Latabár* név származtatásával foglalkozik, a név viselőjének származási helyére utaló vezetéknevek közé sorolja (Élet és Tudomány, 1970. 12. sz. 573). — Kunszery Gyula azt elemzi, hogy miért nem származhat az *Ady* vezetéknevű Ond vezér nevéből (Ond vezér unokája. Élet és Tudomány, 1969. 4. sz. 164). — Ugyancsak Kunszery Gyula mutat be olyan ételneveket, amelyek tulajdonnevekből lett köznevek (Újházytyúklevés. Élet és Tudomány, 1969. 9. sz. 423). — Kovalovszky Miklóstól megtudjuk, hogy a japán nevek sorrendje hasonló a magyar nevéhez: elől áll a családnév, második helyen pedig az egyéni név (Ki az új Nobel-díjas író? Élet és Tudomány, 1969. 5. sz. 222). — A nők névviselésével kapcsolatban foglal állást Sz. F. a Népművelés c. lapban (Szabó Istvánné sz. Tóth Márta = Szabó Márta? 1969. 7. sz. 47). — Nem mindegy, hogy a *vezetéknevű*, *családnév* vagy az *előnév* szót mondjuk-e — figyelmeztet Rozsly György (Előnevek? Élet és Tudomány, 1970. 18. sz. 845).

A földrajzi nevek helyesebb, tudományosabb és a valóságot jobban tükröző használatát követeli Radó Sándor Névtudomány és kartográfia c. cikkében (Geodézia és Kar-

tográfia, 1970. I. sz. 15). — Ugyanebben a lapban teszi fel a kérdést Hőnyi Ede: Hogyan kerülnek a népi helymegjelölések és földrajzi nevek az államigazgatási térképekre? (17). — Az Országos Földügyi és Térképészeti Hivatal Földrajzinévbizottsága 1968. jún. 3-i ülésén a következő napirendi pontok szerepeltek: a földrajzi nevek rendezése, gyűjtése, a nem latin betűs nevek átírási szabályainak a megállapítása. Erről tudósít a Geodézia és Kartográfia c. lap (Az OFTH Földrajzinév-bizottsága, 1969. 2. sz. 143).

Regőczy Emil arról ír, hogy miként lett az ősi települések nevéből *Budapest* (Fővárosunk neve. Geodézia és Kartográfia, 1969. 6. sz. 455). — Puruczki Béla a Tanácsköztársaság idején született két helységnevet mutatja be (Leninváros és Marxfalva. Élet és Tudomány, 1969. 18. sz. 852). — Debrecen nevének etimológiája és a város néhány helynévének a magyarázata foglalkoztatja É. Kiss Sándort a Hajdú-Bihari Naplóban (1969. máj. 18. 11), megmagyarázza a *Libakert*, *libakertes* jelentését és eredetét (1969. jún. 1. 11), megadja a *Csicsogó* helynév etimológiáját (1969. szept. 7. 11) és elénk tárja a *Cegléd utca* — és a *Cegléd* városnév — származását a *cegle* 'fűz' szóból (1969. júli. 27. 10).

A kereskedelmi és vendéglátóipari vállalatok idegenszerű és idegen hangzású neve gyakran különködő, mesterkelt és a hazai vásárlók számára érthetetlen. A Belkereskedelmi Minisztérium állásfoglalása ez ügyben: a köztudatban meggyökeresedett idegen nevek nem kifogásolhatóak, de célszerű közérthető magyar nevet adni az új létesítményeknek (Magyar Hírlap, 1970. júl. 21. 7). — Grétsy László a zenekarok, együttesek névadási szokásait bírálja Sakál-vokál c. cikkében (Élet és Tudomány, 1969. 38. sz. 1814). — Az Élet és Irodalom jegyzetírója felháborodottan utasítja el a Kutya c. lapban megjelent cikk ötletét, hogy egy kutyakiképző iskolát József Attiláról nevezzenek el (Állati. 1969. 18. sz. 11). — Egyetért az előbbi véleménnyel a MEOE elnöke is és ígéretet tesz a névváltoztatásra (A kutyakiképző iskola neve. Élet és Irodalom, 1969. 20. sz. 11).

Döntött a zsüri, a zugligeti légpálya neve: *Libegő* — tudósít Szombathy Viktor a Magyar Hírlapban (1970. júli. 14. 9). — Ruffy Péter is a *Libegő* névvel foglalkozik és felsorol néhány tréfás hangulatú ötletet a tízezernél több beérkezett javaslat közül: Villamos-szék, Budakuli, Kakukkmétró, Bilift, Budai gólyaláb, Álomszék stb. (Bonyodalmak a *Libegő* elnevezése körül. Magyar Nemzet, 1970. júl. 19. 11).

Igen nagy port vert fel új közlekedési eszközünk elnevezése, a *metró* is. Csoóri Sándor az Élet és Irodalomban száll síkra ellene. Az eddig bevált egyszerű magyar szót, a „földalattit” miért kellett felváltani az idegen „Metróval”? — kérdezi szenvedélytől túlfűtött hangú írásában (M. 1970. ápr. 2. 10). — Soltész Katalin válaszol a kérdésre: a *metró* nem tekinthető ma már idegen szónak, mert nemzetközi szó. Arról nem is beszélve, hogy a *metró* szóval jelzett közlekedési eszköz más (nagyobb, mélyebben húzódik a föld alatt, gyorsabb), mint a földalatti. Ezért is maradt meg mind a két elnevezés (*Metró* és földalatti. Élet és Irodalom, 1970. ápr. 9. 2). — Ruffy Péter tréfásan megjegyzi, hogy a *metró* szó értelme tulajdonképpen: „főv.”, mivel a *metropolitain* szó rövidítése, s az fővárosit jelent (Magyar Nemzet, 1970. júli. 19. 11).

IV. Szavak jelentése és használata

1. Szótörténet, szófejtés. Mire jó a nyelvtudomány? — teszi fel a kérdést Török Sándor, majd *Csongrád*, *Tokaj* és *Kecskemét* nevének az eredetén keresztül bemutatja, hogy mire használható a nyelvészet egyik ága, az etimológia. A történelem és a nyelvtudomány a legszorosabb kölcsönhatásban áll egymással, mindig fel kell dolgoznunk a többi tudományág eredményeit, bármely területen végezzük is kutatómunkánkat (Népszava, 1970. máj. 30. 8). — Az előbbi szerző beszámol az uráli és az altaji nyelvcsalád feltételezett kapcsolatait vizsgáló munkájáról (Néhány feltevés a magyar nyelv szókincseredejének kérdésében. Népszava, 1970. okt. 24. 10). — É. Kiss Sándor történeti visszatekintést

ad a Hajdú-Bihari Naplóban A hét napjainak neve (1970. febr. 8. 11) és Honnan származik a hónapok neve? (1970. jan. 1. 10) címmel. — Az időszámítással kapcsolatos szavakat gyűjti csokorba Vándorló szavak címmel a Kisalföld cikke (1970. 274. sz. 6).

A váll finnugor eredetű, gyakran használt, sok összetételben is szereplő szó. Ennek a származékairól ír Pásztor Emil a Magyar Hírlapban. Felhívja a figyelmet arra, hogy *válik* igénk is finnugor eredetű ugyan, de nincs kapcsolatban a *váll* főnévvel (Váll — vállal — vállalat. A Magyar Hírlap Nyelvőre, 1970. júl. 23. 6). — P. Balázs János a *Lencsibaba* szó eredetének és jelentésének a megmagyarázására vállalkozik az Élet és Tudományban (1970. 41. sz. 1939). — Soltész Katalin a *számszerij* szó származását deríti fel egy sajtóhiba kapcsán (Számszerij. Élet és Tudomány, 1970. 19. sz. 886). — A kérdésre, hogy Honnan ered a „*huj, huj, hajrá*”? a Vas Népe c. lapban azt a választ kapjuk, hogy a *huj!* vagy *haj!* kiáltás a pogány sámánok istenhívogató, -idéző kiáltása volt. A rokon obi-ugor népek sámánvallásában még a XX. század elején is megtalálható a mai szurkolók sportbuzdítása (1969. jan. 31. 6). — Kunszery Gyula a régi bíraskodás nyomait követi nyelvünkben. Az *elcsigázott* szó pl., amellyel ma a nagyon kimerült embert jelöljük, valamikor kínzási módszer volt, s az embertelen bíraskodás emlékét idézi a *kipellengérez* és a *megbélyegez* szó is. A türelmes emberről mondják, hogy *szíjat* lehetne *hasítani a hátából*. Hajdanában ezt is szó szerint értették (A régi bíraskodás nyomai nyelvünkben. Élet és Tudomány, 1970. 6. sz. 284). — Kovalovszky Miklós a *lottó* szó történetét göngyölti fel. Végigkíséri az ősi germán szó vándorlását a francia és olasz nyelven át a német, angol és a magyar nyelvben (A lotteriától a lottóig. Élet és Tudomány, 1970. 39. sz. 1845). — Boros Jenő *Ornamens* c. cikkében arról ír, hogy az említett szó téves helyesírási szándék szüleménye, két latin képző keveredik benne. A szabatos nyelvhasználatban inkább magyar megfelelői, a *diszítés*, *diszítőelem* ajánlatos (Élet és Tudomány, 1970. 15. sz. 718). — *Monokini* — *trilemma* — *trimaran* címmel jelentetett meg írást Szilágyi Ferenc az Élet és Tudományban. Az említett szavak eredetét magyarázza (1970. 26. sz. 1211). — Világi Zoltán Még egyszer: Skanzen c. cikkéből megtudjuk, hogy milyen rokoni kapcsolat van a svéd *skaus*, a német *Schanze* és a magyar *sánc* között és hogy ezek hogyan függnek össze a 'falumúzeum' jelentésű *skanzen* szóval (Élet és Tudomány, 1970. 5. sz. 237). — A *szia* és *csau* köszönési forma a témája Szilágyi Ferenc két írásának (Élet és Tudomány, 1970. 1. sz. 31 és 1970. 4. sz. 257). — Ország László a *hobby* szó eredetét és mai jelentését mutatja be (Hobby. Élet és Tudomány, 1969. 40. sz. 1893). — Ruffy Péter a *langaléta*, a *címer* és a *pongyola* szó származtatásáról ír (Magyar Nemzet, 1970. márc. 18. 4). — A *kánikula* szó a latin *canis* 'kutya' kicsinyítőképzős alakjából ered és egy csillagképet jelöl (Sz. F. Kánikula. Népművelés, 1969. 9. sz. 47). — Az *artézi* jövevényszót magyarázza É. K. S. a Hajdú-Bihari Naplóban, azt is megtudjuk, hogy ennek a Hortobágyon járatos megfelelője a *folyóskút* (Artézi kút, folyóskút. 1969. ápr. 4. 11).

A nyelv fejlődése során keletkezett szóvegyülésekkel foglalkozik a Kisalföld cikkírója. Példákon mutatja be, hogyan keletkezik két szó összeolvadásából egy harmadik, jelentésében új szó: *kackiás* + *bakafántos* = *kacifánt* (Érd: Mi az a kacifánt? 1970. 103. sz. 8). — A *kacifántos*, a *kencefice*, a *kótyavetye*, a *cikornya* és a *kacskaríngó* szó magyarázata található a Vas Népe c. lapban is (Mi is az a kacifánt? 1970. máj. 17. 10). — Szóvegyüléskor gyakori az azonos tartalmú, de eltérő szerkezetű szavak, ill. mondatok egybetolódása. Jó példa erre a *bokréta* + *csokor* = *csokréta*.

2. Szó l á s m a g y a r á z a t o k. O. Nagy Gáborral közöl beszélgetést a Nép-szava riportere a szólások keletkezéséről (Kovács Ildikó: Szólások — mondások. 1969. ápr. 27. 4). — *Szaga van a pénznek*; a Hajdú-Bihari Naplóból megtudjuk, hogy ez a szólás a finn nyelvben is él (1970. dec. 13. 11). — Színes szólásokból kapunk ízelítőt Ruffy Péter gyűjtésében a Magyar Nemzet 1969. ápr. 27-i számában (10). — A szóláskeveredés veszélyére

hívja fel a figyelmet a *pálcát tör valaki felett* és a *lándzsát tör valaki mellett* példáján a Hajdú-Bihari Napló cikke (Hol törünk, mit törünk? 1969. jan. 19. 10). — Nagyon divatos szólás az *egy az egyben*. Szombathy Viktor arra int, hogy ne használjuk, mert lényegében semmit sem jelent (Élet és Tudomány, 1970. 29. sz. 1389). — Az idézet és a szállóige közötti különbséget elemzi Gábor György az Élet és Irodalomban (Idézet és szállóige, 1969. 14. sz. 11).

3. J e l e n t é s m a g y a r á z a t o k . Új rovat indításáról tudósít a Népművelés c. lapban Fodor József. Hogyan értsük — Hogyan használjuk? — hangzik az új próbálkozás mottója. Az első cikk körvonalazza a rovat feladatait, célját (1970. 4. sz. 28). — A következő számban több fogalom kerül terítékre (Népművelés, 1970. 5. sz. 33). — A *közművelődés* meghatározása szerepel az újabb cikk témájaként (Népművelés, 1970. 7. sz. 25), majd a közművelődés intézményeinek a körét és jellegét vázolja fel a cikkíró (Népművelés, 1970. 8. sz. 35). — Kovalovszky Miklós tollából a *virulens* szó jelentésváltozásának a történetét olvashatjuk. A szerző megállapítja, hogy a *vírus* szóból alakult melléknév a mai nyelvhasználatban elevent, egészségeset jelent „Virulens” virulens (Élet és Tudomány, 1969. 47. sz. 2240). — Gyakran halljuk, hogy egy vezető állásban levő személyről azt állítják, hogy „fúrják”, azaz kedvezőtlenül teszik helyzetét. Zsoldos Jenő arra keres választ, miként tapadt e jelentés a *fúr* igehez (Élet és Tudomány, 1970. 47. sz. 2228). — A *csaj* szó eredeti jelentése és mai használata a témája az Északmagyarország cikkének (A. I. Kis csaj, jó csaj . . . 1969. jan. 15. 6). — Milyen jelentéskülönbség van a három fogalom között: *Okmány, dokumentum, mű*? Pásztor Emiltől kapunk választ a feltett kérdésre (Élet és Tudomány, 1969. 2. sz. 83). — A *szanálás* és a *rekonstrukció* szó közötti különbséget magyarázza Ruffy Péter Az Értől az Óceánig c. írásában (Magyar Nemzet, 1970. júni. 21. 12). — Ferenczy Géza a *Deeszkaláció* és *Deeszkaláció* helyes használatának a megvilágítására vállalkozik (Élet és Tudomány, 1969. 19. sz. 895). — Szintén ő szól az *Egyes, egyesek* melléknév ’némely, némelyek’ jelentésben való előfordulásáról (Élet és Tudomány, 1969. 29. sz. 1380). — A Magyar Hírlap Szász István *Egyfajta* és *valahol* c. dohógását közli, mivel a két szó eredeti jelentése az állandó koptatás miatt elhomályosult (1969. júli. 8. 9). — A *vajmi* szó az ’ugyancsak, szerfölött, nagyon’ választékos, mégpedig negatív értelmű megfelelője — közli Rozslai György az Élet és Tudományban az érdeklődő olvasókkal (1970. 51. sz. 2435).

4. S z ó h a s z n á l a t . A szavak titkáról szól Vihar Béla eszmefuttatása a Kritika c. folyóiratban (1970. 12. sz. 31). — Legszebb szavaink gyűjteményét adja közre B. K. az Északmagyarországban, megállapítva, hogy ma nem azokat tartjuk a legszebb szóknak, amelyek hangzásukban, hanem azokat, amelyek jelentésükben szépek (1969. jún. 21. 8). — Az irodalmi és a köznyelv kapcsolatát elemzi a Köznapiasodik az irodalmi nyelv c. írás (Kisalföld, 1970. 23. sz. 6). — Az utókor szigorúan elsöpri az elhasznált, értéküktől megfosztott, „kiürült” szavakat — állapítja meg Vészi Endre Szavaink múlása c. írásában, s az *autodidakta* szó példáját említi (Élet és Tudomány, 1970. 4. sz. 4). — Több magyartalan kifejezése, az argó és a hivatali nyelv váltja ki Kolozsvári Grandpierre Emil haragját (Kortárs, 1970. dec. 1962). — Szóhasználat és stílus címmel fogalmazza meg K. B. azt a véleményét, hogy a tudományos szóhasználatban nem helyes tréfás, gúnyos hangulatú kifejezéssel élni (Hajdú-Bihari Napló, 1970. júli. 26. 11). — A *mini* szó eredetéről, terjedéséről közöl eszmefuttatást a Hajdú-Bihari Naplóban Az értelmező szótárból kimaradt? c. cikk írója, S. V. A., aki helyesli a szó életrevalóságát (1970. aug. 9. 10). — Ruffy Péter ezzel szemben „nyelvi járványnak” bélyegzi a már csaknem 200 összetételben szereplő szót (Magyar Nemzet, 1970. márc. 18. 4). — Az *emberöltő* szó Arany János Toldija révén vált közkeletűvé irodalmi és köznyelvünkben. Ennek a magyarázatát adja Rozslay György (Emberöltő. Élet és Tudomány, 1969. 14. sz. 663). — A *félt* ige a következő írás főszereplője (K. B.

Féltett vagy félelmetes? Hajdú-Bihari Napló, 1970. márc. 29. 11). — Fehér Klára két szóhasználatának (*kisül, szederfa*) az olvasói bírálatára válaszol a Magyar Nemzet (1970. márc. 3. 9). — Hogyan csökken az eredetileg hangutánzó szavak hanghatása egy idő után és hogyan válik uralkodóvá helyette a vele kapcsolatos mozgás képzete — ezt elemzi Szilágyi Ferenc Elhalkuló szavak c. írásában (Élet és Tudomány, 1969. 1. sz. 35). Grétsy László *Egy vagy egyik* címmel bemutatja a két névmás helyes alkalmazását nyelvünkben (Élet és Tudomány, 1969. 35. sz. 1642), *Magános-e a magányos* ember c. írásában pedig a két szó hangulati különbségére derít fényt (Élet és Tudomány, 1969. 27. sz. 1268). — A *hindu* és *hindi* szó különbségéről Gáthy Vera tollából olvashatunk (Élet és Irodalom, 1970. 26. sz. 2). — Ferenczy Géza zokon veszi, hogy gyakran felcseréljük az *utca* és az *út* szót, pedig van köztük különbség. Jó volna az utcaelnevezések tekintetében országszerte rendet teremteni — javasolja a cikk írója (Utca, út: Egyre megy? Élet és Tudomány, 1970. 33. sz. 1581). — Ha mindenki egyetért . . . címmel É. Kiss Sándor az *egyhangúan* és az *egyhangúlag* szó közötti lényeges különbséget érzékelteti (Élet és Tudomány, 1970. 37. sz. 1773). — Falu Tamás a *Helység* és *helyiség* gyakori témáját feszegeti Élet és Tudomány-beli cikkében (1969. 20. sz. 928). — *Egyenlőre* és *egyelőre* — e két szó különbségéről sem lehet eleget cikkezni, még mindig igen gyakori a keveredésük a szóhasználatban (Hajdú-Bihari Napló, 1969. aug. 10. 11). — Milyen a rossz tréfa? — a válasz a címben feltett kérdésre az *izellen* és *iztelen* szó különbségének a bemutatása (K. B. Hajdú-Bihari Napló, 1970. aug. 23. 11). — *Időben, idejében* és más időbeliségek — hangzik Ferenczy Géza cikkének a címe, az idő szóval kapcsolatos kifejezések, összetételek gyakori hibáira irányítja figyelmünket, példákkal segítve a helyes szóhasználat elsajátítását (Magyar Hírlap, 1969. jan. 9. 9). — *Este 20 óra* — Pásztor Emil fölöslegesen tartja ebben a kifejezésben a napszak megjelölését, hiszen a 20 óra csakis este lehet a 24 órás időszámítás szerint. Kifogásolja a latin eredetű *h* rövidítést is, tehát nem este 7 h, hanem este 7 óra vagy 19 óra. A fél nyolc pontos jelzése: 19,30 (Élet és Tudomány, 1970. 45. sz. 2121). — A hivatali nyelv néhány szó értékét az örökös ismételtetéssel lejáratta. Ezekre hívja fel a figyelmet Pusztai István Az „agyonhasznált” szavak c. írása (Közalkalmazott, 1970. szept. 8. 3). Molnár Antal számára A probléma problémája a *probléma* szó lépten-nyomon való hangoztatása (Élet és Tudomány, 1970. 27. sz. 1293). — Ugyanez a szó háborítja fel Gyuricskó Bélát is (Probléma. Északmagyarország, 1969. jan. 9. 6). — Bakos József Ténydolog c. cikkében megállapítja, hogy a *ténydolog* szó semmivel sem mond többet, mint a puszta *tény*; hivataloskodó, fontoskodó, ezért leghelyesebb kerülni (Élet és Tudomány, 1970. 44. sz. 2081). — Juhász József Modern nyelvújítás címmel illeti a következő szavak elburjánzását nyelvünkben: *bedob*, *koncepció*, *realizál*, *feldobta*, *irreális*, *felé* (irányjelző), *kitámadni*, *belerobbanni*, *kapásból*. Természetesen ezeknek a szavaknak az értéke attól függ, hogy milyen célból és milyen módon használjuk őket, van, amikor szükségünk van rájuk (Északmagyarország, 1970. ápr. 2. 7). — Nemeszser előfordul, hogy egy-egy szón belül felcseréljük egymással az összetétel tagjait. Ez sokszor zavart okoz. Példa erre a *közlekedési főút* — *főközlekedési út* (Hernádi Sándor: Helycserék — helyreigazítások. Élet és Tudomány, 1969. 43. sz. 2049). — A *cél* és *célkitűzés* szó téves használatát ostorozza É. K. S. Nem elég a célt kitűzni címmel a Hajdú-Bihari Naplóban (1970. okt. 4. 10). — Humoros írásban pellengérez ki az *úr* megszólítás napjainkban elterjedt használatát Novobáczky Sándor (Élet és Irodalom, 1969. 47. sz. 11). — Kussinszky Endre Pozitív és negatív címmel helyteleníti, hogy a matematikától, fizikától túl gyakran vesszük kölcsön a fenti két szót, akkor is, amikor válogathatnánk egyéb jelzők között is (Élet és Tudomány, 1970. 7. sz. 305). — Rácz Endre kezébe a mostanában divatos *butik* elnevezés adta a tollat. Mivel német közvetítéssel már eljutott hozzánk a szó pejoratív jelentéstartalmú változata, nem tanácsos újból átvennünk a 'divatárúzet' jelentésű francia szót (Élet és Tudomány, 1970. 3. sz. 131). — Mizser Lajos a megközelítő mértékegyiségekről ír az Élet és Tudományban. Sűrűn használjuk ezeket pl. a háztartásban: 3

kanál ecet, egy csipet só, késhegynyi paprika stb. De ide sorolható a sportnyelvi *nyíllövésnyíre*, *testhossznyi* előny, vagy a *lélegzetvételnyi* szünet kifejezés is. A szerző véleménye: ezek a hozzávetőleges mértékegységek képszerűségüknél fogva színesítik nyelvünket (Sajátos mértékegységek, *Élet és Tudomány*, 1970. 2. sz. 62). — Pető Gábor Pált két érdekes szó foglalkoztatja, a *Kutyanyelv* és *macskanyelv* (*Élet és Tudomány*, 1969. 48. sz. 2295).

Az úrhajózás érdekes nyelvi kérdéseket vet fel. Ezeket feszegeti Boros Ádám A Föld, a Hold és a nyelv címmel. Témája: az úrhajós *földet ér-e* a holdon vagy *holdat ér?* (*Élet és Tudomány*, 1969. 52. sz. 2494). — Ugyanez a kérdés okozott vitát a francia akadémián, ahol a földet ér kifejezés mellett döntöttek (K. I. Alunir? — Atterrir? Aktuális nyelvi vita a francia akadémián, *Népszabadság*, 1969. jan. 8. 7). — Ferenczy Géza szerint helytelen az úrhajó, a repülőgép *fedélzetéről* beszélni (Az úrhajó „fedélzetén”? *Élet és Tudomány*, 1969. 34. sz. 1599).

Ne használjunk olyan sportkifejezéseket, amelyek jelentésével nem vagyunk egészen tisztában! Ez a tanulsága Grétsy László Izomfejlesztés magyar módra c. írásának, amely az *izometria* és *izommetria* szó használatát állítja reflektorfénybe (*Élet és Tudomány*, 1969. 30. sz. 1419). — Hernádi Sándor Miből lesz a lepke? címmel a hasonlóságon alapuló szóalkotásokról ír (*Élet és Tudomány*, 1969. 26. sz. 1207). — Kovalovszky Miklós egy szó jelentésárnyalatának a bővülését állapítja meg (*Fehér foltok* színeváltozása. *Élet és Tudomány*, 1969. 22. sz. 1038). — A *kérdés* szó indokolatlan helyfoglalását akarja megakadályozni Pados Pál írása, a Fölösleges kérdések (*Élet és Tudomány*, 1969. 12. sz. 539). — Szathmári István az egyre sűrűbben előforduló *sláger* eredetéről szól, elemzi mai elterjedtségét is (*Élet és Tudomány*, 1969. 11. sz. 494). — Kunszery Gyula kétségbevonja az előbbi cikk állítását a *sláger* szó eredeti jelentését illetően. Szerinte nálunk mint kártyaművész terjedt el kezdetben (Még egyszer, „sláger”. *Élet és Tudomány*, 1969. 15. sz. 703). — Rozslyay György Dramatizáljunk vagy ne dramatizáljunk? c. írásában egy kezdődő nyelvi divat veszélyeire hívja fel a figyelmet (*Élet és Tudomány*, 1969. 7. sz. 317). Szepessy Gyula egy cikkében a *jön — megy, hoz — visz* szópárok felcseréléséről ír. Erre reagál Ruffy Péter a Magyar Nemzetben (1970. márc. 18. 4). — Az *illetékes* szó tartalmi háttérét vizsgálja, a lapokban elterjedt gyűjtőfogalom helytelen használatát parodizálja a cikk (Láthatatlan illetékes. (bogáti) *Élet és Irodalom*, 1969. 1. sz. 11). — Szánthó Dénes a *magyar* és a *magyar származású* jelző használatáról közöl néhány sort a Rádió- és Televízióújságban (1969. 15. sz. 11). — Apróbb hibák ragadták meg Gillay János figyelmét (Rádió- és Televízióújság, 1969. 3. sz. 3). — Az *exkluzív* szó helytelen használatáról polemizál az *Élet és Irodalom* Véleményünk szerint rovatában a -tim- aláírással ellátott cikk szerzője (1969. 36. sz. 11). — Ugyanitt találkozunk (P. B. monogrammal) az *Önként* c. cikkel is (1969. 48. sz. 11). — Grétsy László Feleségszerzés régen és ma c. írásában egy helyesírási hiba súlyos értelemzavaró következményéről ír. Más ui. a *feleségszerző*, mint a *feleség szerző* (*Élet és Tudomány*, 1970. 52. sz. 2477). — Álikerszók gyűjteményét közli Vargha Balázs játékos kedvvel az *Élet és Tudományban* (1970. 26. sz. 1236). — Germanizmusok, szóhasználati furcsaságok, a hivatali nyelv és más egyéb kérdések szerepelnek Bor Ambrus Anyanyelvi dohogás-aiban (*Magyar Nemzet*, 1970. dec. 13. 11). — Kovács Judit a cikkematizmus ellen szól a *Magyar módra* c. írásban, megrója a címbeli kifejezés folytonos hangoztatását (1970. jan. 6. 6).

V. Szóalaktan

1. I g e r a g o z á s. Ikes — iga címmel olvashatjuk Kunszery Gyula eszmefuttatását az ikes igékről a *Magyar Hírlapban* (1969. aug. 25. 9). — A színházi világban felbukant egy új igealak, a *játszta*, ezt helyteleníti az -én aláírás tulajdonosa a Hajdú-Bihari

Naplóban (Játszta. 1969. júl. 6. 10). — El ne tévessze! — figyelmeztet Sz. F. a felszólító imódú igealakok használatával kapcsolatban (Népművelés, 1969. 3. sz. 47) — A -t végű igék ragozásával nincs mindenki tisztában, gyakran hallani a felszólító alak helyett a kijelentőt, de fordítva is él ez a hiba, pl. a címként álló mondatban: Ha a 100-at *elosszuk* 7-tel. Erre a vétségre Pásztor Emil figyelmeztet a Magyar Hírlapban (1970. okt. 8. 6). — Kálmán Béla már a címadással elénk teszi a kerülendő igealakot: *Kirivott* és hozzáfűzi, hogy a *ri* típusú igetövek egyes szám 3. személyű és múlt idejű alakját *v* nélkül képezzük (Élet és Tudomány, 1969. 3. sz. 117). — Ingadozás tapasztalható a feltételes módú igeragozásban. Rácz Endre eligazít ez ügyben: a *-nök, -nök* ragos igék ma már csak emelkedett, választékos beszédben fordulnak elő, a mindennapi nyelvben tárgyas ragozásban is a *-nánk, -nénk* toldalék a használatos (Élet és Tudomány, 1969. 16. sz. 734). — Csak olyan igék vehetnek fel tárgyas személyragokat, amelyeknek logikai tartalmuk alapján lehet tárgyuk — erre emlékeztet Szilágyi Ferenc a *Voltalak, leszlek* furcsa igealakok kapcsán (Élet és Tudomány, 1969. 24. sz. 1143). — A *beüzemel* igekötős ige használatát kifogásolja Földes Tamás a Magyar Hírlap hasábjain (Járok-kelek, 1969. márc. 3. 9). —

2. Névszóragozás, — jelezés. É. K. S. ír Nagyerdői gyógyfürdő címmel a Hajdú-Bihari Naplóban arról, hogy melyik a helyesebb: *nagyerdei* vagy *nagyerdői* (1969. máj. 4. 100). — Az *-ia* végű országnevek melléknévi származékai esetében a rövidebb típus az elterjedtebb — véli a Hajdú-Bihari Napló cikkírója (1970. nov. 15. 11). — Kálmán Béla így nyilatkozik: A *bolív kormány, bolív hadsereg* nem helyes, a jó a *bolíviai* (Élet és Tudomány, 1970. 48. sz. 2269). — A magyar nyelv védelmében kér szót Szalay Árpád a Magyar Nemzetben, amikor a *-ba, -be, -ban, -ben* ragok helytelen használatát ostorozza (1970. júni. 17. 8). — Ugyancsak a határozóragokat veszi célba É. Kiss Sándor cikke (Élet és Tudomány, 1969. 51. sz. 2417). — A „nálnélozás” az egyik legártóbb nyelvi vadhajítás, ezért kel ki ellene Ferenczy Géza is a Magyar Hírlapban (1969. febr. 27. 7). — *Földii* vagy *földije*? — mindkét forma kifogástalan (Élet és Tudomány, 1970. 40. sz. 1883). — Pásztor Emil *Műemlékvédelme és Műemlékvédelemje* c. írása arról szól, hogy a két alak között jelentéskülönbség van (Élet és Tudomány, 1970. 11. sz. 525). — Ha a jelöletlen birtokos jelző és a birtokszó távol vannak egymástól, ajánlatos kitenni a *-nak, -nek* ragot — írja Kálmán Béla A pásztorok iskolája c. cikkében (Élet és Tudomány, 1969. 8. sz. 359). — Ugyanezt ajánlja Szabó Ernő A *-nak, -nek*-kel vagy nélkül? . . . c. írásában (Népművelés, 1970. 4. sz. 28). — A többszörösen jelöletlen birtokos szerkezetre hívja fel a figyelmet Sz. F. a Népművelésben. (1969. 1. sz. 47)

Sok bosszúságot okoz a nyelvészeknek, hogy sokan még mindig nem tudják, hogy a kerület nevét sorszámmal kell mondani: *az ötödik kerületben* lakom stb. A cikkíró két ízben is felteszi a kérdést: Hány kerület? (Kálmán Béla, Élet és Tudomány, 1970. 13. sz. 621 és K. B. Hajdú-Bihari Napló, 1970. ápr. 12. 11).

3. Szóalkotás. Bakos József *Tóligozás* c. írását a címbeli furcsa képzésnek szenteli, megállapítva, hogy nem helytelen (Élet és Tudomány, 1969. 44. sz. 2093). — Hernádi Sándor arra keres választ, hogy létjogosult-e az *alulkerekedik* és *alulmúlja* magát kifejezés (Fölül igen, alul nem? Élet és Tudomány, 1969. 42. sz. 1998). — Czelez Éva a *Null* vagy *nulla* vitában a *null* mellett foglal állást (Rádió- és Televízióújság, 1970. 3. sz. 16). — É. K. S. azt tartja Az „*árcsökkentett ballon*”-ról, hogy bár helytelenül képzett alak, mégis életképes, mert tömören fejezi ki a mondanivalót (Hajdú-Bihari Napló, 1970. dec. 6. 10).

A Nem válogatunk! felszólítás elítélendő — vallja a Nyelvi forma és udvariasság c. cikk szerzője a Magyar Nemzetben (1969. márc. 27. 5). — Hernádi Sándor Félkész értelmezők címmel megjelent írása figyelmeztet, hogy a magyaros ízlés megkívánja, hogy ne

csak a hátravetett értelmező jelzőt, hanem az előtte levő jelzett szót is toldalékkal lássuk el (Élet és Tudomány, 1970. 35. sz. 1646). — Óvodás gyerekek számára írt versikék hibáit tűzi tollhegyre a Magyar Nemzet cikkírója Óvodás dalszövegek és a nyelvhelyesség címmel (1969. okt. 31. 5).

VI. Mondattan

1. **Névelő- és névutóhasználat.** Szabó Ernő Az eltüntetett „a” és „az” címmel négy részes cikkben ír a határozott névelő helyes használatáról. Az első írásban (Népművelés, 1970. 5. sz. 33) a szabályt ismerteti, hogy mikor kell kitenni a határozott névelőt. A másodikban (Népművelés, 1970. 6. sz. 23) a jelzős szerkezetek előtt, a harmadikban (Népművelés, 1970. 7. sz. 25) a tulajdonnevek előtt, a negyedikben (Népművelés, 1970. 8. sz. 35) a sorszámnevek előtt szükséges határozott névelőkről olvashatunk. — Ugyanő ír A felesleges „a” és „az” címmel arról, hogy az alanyi ragozású ige határozatlan tárgyat kíván (Népművelés, 1970. 9. sz. 29). — A moziplakátokról gyakran elhagyják a határozott névelőt, pedig ez ellenkezik a magyar nyelv szabályaival — olvassuk a Magyar Hírlapban (H. V. A. Lehet egy betűvel kevesebb? 1970. júl. 3. 8). — A határozatlan névelő helyes használatáról ír Szabó Ernő a Népművelésben (1970. 10. sz. 25; 11. sz. 22). — A Rádió- és Televízióújság közli egy olvasója levelét, melyben a hiányzó névelőkről olvashatunk (1970. 26. sz. 7).

A *mellett* névutó hibásan használt átvitt jelentéséről szól Sz. F. cikke (Ne menjünk el szó nélkül mellette! Népművelés, 1969. 4. sz. 47). — A névutók túlzott használatáról ír Szabó Ernő (Keretén belül. Népművelés, 1970. 1. sz. 35). — Ugyanő figyelmeztet arra, hogy egyre terjed a *felé, mellett és szemben* névutók felesleges alkalmazása a sajtóban és a hivatalos nyelvben (Népművelés, 1970. 2. sz. 29). — A szegény kis Felé panaszai címmel jelent meg írás a névutók hibás használatáról (-én. Hajdú-Bihari Napló, 1970. nov. 22. 10). — Ugyancsak a *felé* névutóról szól Reményi-Gyenes István Magyarul című írásában (Rádió- és Televízióújság, 1970. 46. sz. 7).

2. **Mondatrészek.** Hadrovics László A funkcionális magyar mondattan alapjai című tanulmányában a mondatrészek szerepéről és a mondattani elemzés fejlődéséről ír (Köznevelés, 1970. 3. sz. 35). — Szepes Gyula a mennyiségjelzővel foglalkozik Többek között címmel (Élet és Tudomány, 1970. 25. sz. 1197). — Mennyiségjelző után egyes szám a szabályos. Az egyeztetési hibákra hívja fel a figyelmet a cikkíró (Hajdú-Bihari Napló, 1970. szept. 6. 10). — Szabó Ernő kifogásolja, hogy a régi hivatali nyelvet utánozva feleslegesen két-három, sőt több szavas szerkezetű hízlalják az állítmányt (Vizsgálat tárgyává teszem. Népművelés, 1969. 12. sz. 31). — Ugyanő az érthetőséget zavaró bonyolult többszörös birtokos szerkezetek buktatóira figyelmeztet (Népművelés, 1969. 3. sz. 33).

3. **Kötőszóhasználat.** Ferenczy Géza arra figyelmeztet, hogy az *ám* kötőszó a költői vagy szónoki stílusban használatos, nem pedig a hétköznapi közlésben (Élet és Tudomány, 1970. 42. sz. 2003). — A *miután* kötőszót hibásan okhatározói értelemben is használják a *mivel, minthogy* helyett. Erről olvashatunk (Sz. F.) írásában a Népművelésben (1969. 2. sz. 47). — Az *azonban* és az *ugyanis* kötőszókról K. B. cikkében olvashatunk a Hajdú-Bihari Naplóban (1970. aug. 16. 11). — A kötőszói szerepű *aki, ami, amely* vonatkozó névmásokról ír Grétsy László (Kloss kapitány részei. Élet és Tudomány, 1969. 45. sz. 2150). A „nyilvánvaló, hogy nincs igazad” és a „nyilván nincs igazad” mondatokból jött létre a következő hibás szerkezetű mondat: „*nyilván, hogy nincs igazad*”. Bizonyosságot, valószínűséget, tagadást kifejező határozószókhoz ne tegyük hozzá az alanyi mellékmondat kötőszavát! — figyelmeztet Kovalovszky Miklós („Nyilván, hogy” így rossz. Élet és Tudomány, 1970. 28. sz. 1340).

4. Mondatszerkesztés. Ferenczy Géza „Prof. XY. egyetemi tanár” címmel az előretett címmegjelölést kifogásolja, mert ez felesleges idegenszerűsködés (Élet és Tudomány, 1970. 17. sz. 796). — Pásztor Emil a helytelen mondatszerkesztésből adódó „meghökkenő mondatokról” ír a Magyar Hírlapban (1970. dec. 17. 6). — Ha a tagadó mondatban a hangsúly az igenév igei részén van, megszakított szórendet kell használni, figyelmeztet Sz. F. a Népművelésben (1969. 5. sz. 47). — Ugyanő foglalkozik azzal az esettel, ha az igei állítmányhoz főnévi igenévvel kifejezett tárgy kapcsolódik. Ilyenkor az állítmányt mindig a tárgy elé tegyük (Népművelés, 1969. 8. sz. 34). — A sajtónyelvben terjednek az egyre bonyolultabb egyszerű bővített mondatok, melyek nehezítik a megértést (Kovácsvölgyi Sándor: Mindenhova kívánt kisiparosok. Hajdú-Bihari Napló, 1969. júl. 20. 5). — Pásztor Emil arra figyelmeztet, hogy nem szabad egyszerű mondatokba sűríteni a mondandónkat akkor, ha az ezáltal homályossá, nehezen érthetővé válik (Élet és Tudomány, 1969. 10. sz. 448). — Jász István a kapcsolatos mondatokkal foglalkozik az Élet és Irodalom hasábjain (1970. júl. 25. 9).

VII. Fogalmazás, stílus

A hivatalos stílus fonákjaival több cikk is foglalkozik. Ferenczy Géza a hivatali tekintélyre való törekvést látja a túlbonyolított hivatalos megfogalmazásokban (Somogyi Néplap, 1969. júl. 27. 8). — Az iratok, felhívások nélkülözik az udvarias meg- és felszólítási formákat. Udvariasabban hivataloskodjunk! — kéri Ferenczy Géza a Somogyi Néplapban (1969. szept. 27. 8). — Grétsy László a hivatalos élőbeszédről ír a Közalkalmazottban (1970. márc. 6. 5). — A megszólítás, a tegezés és a köszönés formáiról szól B. S. írása (Somogyi Néplap, 1969. ápr. 27. 8). — Ferenczy Géza arról ír, hogyan beszéljünk a nyilvánosság előtt (Somogyi Néplap, 1969. ápr. 27. 8). — Fehér Klára a szakiskolákban tanított hivatalos levelezés ostobaságait teszi neveltségessé (Élet és Irodalom, 1969. 10. sz. 9). — A beszédsablonokról és a lapos közhelyekről többen is írtak: Pusztai István: Ki „tétetik folyamatba” és miért? (Közalkalmazott, 1969. máj. 8. 7); Bakos József: Eszközölt panaszok?! (Élet és Tudomány, 1969. 23. sz. 1070); D. S.: Kihozták a problémákat (Somogyi Néplap, 1969. jan. 31. 12); Törülködő és (nyelvi) kultúra (Typographia, 1970. 4. sz. 13). — A Hajdú-Bihari Naplóban az „ügy elintézését nyert” típusú mondat sablonokról olvashatunk. (1970. ápr. 19. 10)

A tudományos stíluson belül Dr. Magyar Imre az orvosi közlemények szép stílusáért és a nyelvhelyességi szabályok megtartásáért emel szót (Orvosi Hetilap, 1969. 1. sz. 49). — A paragrafusok nyelvéről olvashatunk a Magyar Hírlapban (1969. ápr. 24. 1). — Ruffy Péter a mai tudományos stílus színtelenségéről ír a Magyar Nemzetben (1969. jún. 28. 4). — (faragó) tollából heves bírálat jelent meg a tudósok nyelvéről, melyet az egyhangúság, a túlhajtott szakmai zsargon, a rossz mondatszerkesztés jellemez (Élet és Irodalom, 1970. okt. 31. 9). — Tornai József a kritika nyelvét tűzi tollhegyre Valami más nyelv címmel (Élet és Irodalom, 37. sz. 11).

G. Varga Györgyi A mozgalmi nyelv tisztaságáért címmel arról ír, hogy a nyelvi kérdés gyakran válhat politikai kérdéssé: a párt és a tömegek kapcsolatának fejlődését segíti a tiszta, világos nyelvhasználat (Pártélet, 1969. 9. sz. 51). — A pártoktatás tananyagát stilisztikai vonatkozásban is közelebb kell hozni a mindennapok szóhasználatához (Lencsés Károly: Új, színesebb módszerekért. Pártélet, 1969. 9. sz. 52).

A My Fair Lady című film feliratait bírálja BNL az Élet és Irodalom hasábjain (1969. 20. sz. 11). Ezt a kritikát utasítja vissza Wessely Ferenc (Élet és Irodalom, 1969. 21. sz. 11). Végül Mészöly Dezső szólal fel a vitában, kijelenti, hogy a film feliratainak semmi közük sincs az ő Pigmalion-fordításához (Élet és Irodalom, 1969. 22. sz. 2). — Darvas László szerint kerülni kell a bonyolult fogalmazású feliratokat (Fontoskodó feliratok. Élet

és Tudomány, 1970. 49. sz. 2343). — Az Élet és Irodalom Véleményünk szerint rovatában többször szó esik a reklámszövegek stílustalanságairól vagy nyelvtani hibáiról. Így -f.v.- a klasszikus verseknek reklámcélokra való felhasználása ellen tiltakozik (1969. 32. sz. 11). A csipkeshörp hirdetését bírálja a Televény című cikk (1969. 16. sz. 11). „Gondját megoldja a szegbelövő-részlegünk” — szövegű plakátot teszi nevetségessé (L. E.) írása (1970. 17. sz. 9). „Bulgakov: Álszentek összeesküvése. A címszerepben: Major Tamás.” -él- lett figyelmes erre a hírre (1970. 51. sz. 9). D. L. egy újsághír félreérthetőségét elemzi (1969. 43. sz. 11). (sz) kifogásolja, hogy a sajtónk egy magyar táncdalénekesnő felléptét diplomáciai eseményként említi (1969. 27. sz. 11). — I. Gy. Nyelvöltögetés címen a képzavaros sablonmondásokat kifogásolja (Rádió- és Televízióújság, 1970. 28. sz. 11).

Rácz Endre az ifjúsági mozibérlet szövegének bemutatásával bírálja a tájékoztató szövegek megfogalmazását (Élet és Tudomány, 1969. 31. sz. 1462). — Kálmán Béla arról ír, hogy bár a szavakat fordított értelemben is használhatjuk, ez bizonyos esetekben stílustalan lehet (Élet és Tudomány, 1970. 24. sz. 1149). — Pásztor Emil a sajtónyelvben felbukkanó fogalmazási hibákra figyelmeztet. Pl. helytelen a *halálra szúr az agyonszúr* helyett (Magyar Hírlap, 1970. aug. 19. 6). — Ugyanő egy könyvismertetés fogalmazási hibáit elemzi (Magyar Hírlap, 1970. márc. 6. 8). — A félreérthetőséget, kétértelműséget kifogásolja Pásztor Emil ebben a mondatban: Országosan 24 tanuló esik ma egy nevelőre (Magyar Hírlap, 1970. dec. 2. 6). — D. I. is egy sajtónyelvi mondat kapcsán kifogásolja a helytelen fogalmazást (Magyar Hírlap, 1970. júl. 9. 9).

„Szerény véleményem szerint” címmel Hernádi Sándor mértékletességre int: ne éljünk túl gyakran az ilyen és az ehhez hasonló fordulatokkal (Élet és Tudomány, 1970. 46. sz. 2178). — Ugyancsak Hernádi Sándor írja, hogy a „majdnem komfortos” lakás kevésbé riasztó, mint a komfort nélküli, ezért hirdetik így (Enyhén szólva. Élet és Tudomány, 1970. 8. sz. 383). — A modorosságról szól Balogh László A „művelt” beszéd egy típusáról címmel az Élet és Tudományban (1969. 41. sz. 1952). — A Hajdú-Bihari Napló (1970. jún. 28. 10) cikkében SVA a közhelyek ellen emel szót. — A sajtónyelv egyik gyakori tünetéről, a pongyola fogalmazásról olvashatunk az Élet és Irodalomban (1970. 8. sz. 9). — Pesti kifejezés az „ez van”, gyakori használatával elszíntelenítjük a nyelvet — figyelmeztet Földi Iván (Magyar Hírlap, 1969. szept. 22. 5). — Fekete Sándor arról ír, hogy sokan arra használják fel a kifejezéseket, szavakat, hogy leplezzék őszinte véleményüket, gondolataikat (Szövegek és hidak. Magyar Hírlap, 1969. febr. 16. 5). — A pongyola fogalmazásról ír (VT) a rádióriportereket bírálva a Magyar Nemzetben (1969. okt. 28. 4). — Határozott mennyiségnél nincs helye a „több mint”-es körülírásnak, figyelmeztet Ruffy Péter (Magyar Nemzet, 1970. júl. 19. 11). — Varga Géza Jenő és Farkas Sándor a választékos beszédért emel szót. Kérésük, hogy a tévé és a rádió ne sugározzon olyan előadásokat, amelyekben a szereplők káromkodnak (Ne beszéljenek csúnyán; Választékosabban. Magyar Hírlap, 1969. aug. 9. 11. és aug. 26. 11). — A táncdalszövegek igénytelenségéről szól Molnár Antal az Élet és Irodalomban (1969. 18. sz. 9). — N. Sándor László az ifjúsági nyelv fogalmazási sajátosságairól ír Nyelv és jellem címmel (Magyar Hírlap, 1969. febr. 25. 6). — Hernádi Sándor kifogásolja, hogy a hírekben szereplő országok nevét nem szedik betűrendbe (Rendezetlen fordítások. Élet és Tudomány, 1970. 14. sz. 657). — Anyanyelvünk bomlásáról ír Szabó Pál a Népszavában (1969. aug. 3. 8).

VIII. Helyesírás

Az elmúlt évekhez képest öröndetesen megszaporodtak az e témakörbe tartozó cikkek.

1. T u l a j d o n n e v e k. Szilágyi Ferenc helyteleníti, hogy a külföldi szerzők keresztnévét csak rövidítve írják a könyvek címlapjára (Élet és Tudomány, 1969. 33 sz.

1548). — Somogyi Dezső a minisztériumok nevének leírására a betűszókat tanácsolja Lőrincze Lajos nyomán (Typographia, 1969. febr. 1. 4). — A Hajdú-Bihari Naplóban (1969. márc. 9. 10) az utca- és térnevek helyesírásával foglalkozik É. K. S. — Földi Ervin a Geodézia és Kartográfia hasábjain (1969. 3. sz. 18) a földrajzi nevek átírásának nemzetközi egységesítési problémáiról ír. — Földrajzi neveink helyesírásának múltja és jövője címmel ifj. Hőnyi Ede ad ismertetést (Geodézia és Kartográfia, 1970. 5. sz. 343). — Pánczél Lajos szóvá teszi, hogy az újságokban lépten-nyomon találkozunk hibásan írott nevekkal (Élet és Tudomány, 1969. 39. sz. 1843).

2. Különírás — egybeírás. Pásztor Emil két cikkben is foglalkozik ezzel a problémával a Magyar Hírlapban. Az elsőben (1970. júl. 9. 6) a betűszók toldalékolásának helyesírásáról ír, a másodikban (1970. szept. 3. 6) azt tanácsolja, hogy vitás esetekben A magyar helyesírás szabályai és a Helyesírási Tanácsadó Szótár segítségét vegyük igénybe. — Somogyi Dezső a Typographiában ír többször erről a helyesírási kérdésről (1969. jún. 1. 5; 1969. ápr. 1. 5; 1969. szept. 1. 6). — A Gyorsírók és Gépírók Lapjában Elekfi László két írásában elemzi az egybe- és különírást (Ezeket mindig egybe írjuk. 1970. 3. sz. 66; Mikor jelző a számnév? 1970. 4. sz. 112). — Ferenczy Géza néhány utcanévrajta írásmódjáról ír (Hajdú-Bihari Napló, 1970. ápr. 26. 10). — Szintén az utcanevek helyesírásáról szól Kovácsvölgyi Sándor (Hajdú-Bihari Napló, 1970. márc. 1. 10). — Szántó Jenő a sajtóban és a feliratokon olvasható hibás alakok ellen emel szót (Népszabadság, 1970. ápr. 12. 5).

3. Idegen szavak. Röneszánsz börleszk címmel Sz. F. a magyarban már meghonosodott idegen szavak helyesírásával foglalkozik (Népművelés, 1969. 6. sz. 47). — Székely Artúr a Magyar Grafikában (1969. 4. sz. 52) az idegen szavak helyesírási kérdéseiről ír. — A Geodézia és Kartográfia hasábjain Regőczy Emil Szaknyelvi tallózás címmel a következő szavak helyesírását vizsgálja: *lázer* vagy *lézer*, *szimpózium* vagy *szinpozion*, *camping* vagy *kemping*, *szinus* vagy *sinus* (1969. 21. sz. 56). — A hivatalos közlemények, hirdetések, prospektusok helyesírásának egységesítéseért emel szót Keszeg József Műszaki nyelvészkeskedés címmel (Műszaki élet, 1969. jún. 27. 5).

4. Közérdekű feliratok hibái. Egy emléktábla rossz helyesírását teszi szóvá Pásztor Emil (Magyar Hírlap, 1969. jún. 24. 9). — Nem attól értékesebb a kirakatbeli áru, ha feliratának idegenes az írásformája — jegyzi meg Hernádi Sándor Kirakatrendezés című írásában (Élet és Tudomány, 1970. 20. sz. 928).

5. Egyéb helyesírási kérdések. Ferenczy Géza írók, költők állásfoglalását közli irodalmi példákkal téve szemléletessé, hogy a sajátos helyesírásnak milyen kifejező szerepe lehet (Somogyi Néplap, 1969. febr. 23. 8). — Ugyanő magyarázza a *Körös* helységnév és a *Körös* folyónév helyesírását (Magyar Hírlap, 1969. febr. 13. 7). — Pásztor Emil a Magyar Hírlap Nyelvőrében többször foglalkozik helyesírási problémákkal. A *hagyj* és a *higgy* különböző írásmódját elemzi (1970. ápr. 2. 8). Az *ésszerű*, *díszszemle*, *rossz-szívű* hosszú sz hangjainak írásmódjára hívja fel a figyelmet és feltárja okait (1970. jún. 4. 6). Az elválasztásról két cikkében is olvashatunk (1970. szept. 24. 6 és nov. 12. 6). — Hernádi Sándor írása a pontos ékezethasználatra szólít fel Ékezet, Értelem, Udvariasság címmel (Élet és Tudomány, 1969. 28. sz. 1334). — Somogyi Dezső azt a kérdést veti fel, hogy kell-e a címek, alcímek után pont (Typographia, 1970. márc. 1. 5). — A Magyar Grafikában Máté Károly helyesírásunk történeti fejlődését ismerteti (1969. 3. sz. 33). — Írástörténeti áttekintést nyújt Balázs György a Gyorsírók és Gépírók Lapjában (1969. 10. sz. 299). — A TV jelenti vagy zseb-tévé. Melyik a helyes? Ezt

vizsgálva Deme László megállapítja, hogy mindkét változat jó, de stílusárnyalatbeli eltérések miatt nem mindegy, melyik formát mikor használjuk (Élet és Irodalom, 1970. jan. 17. 2). — Az írógépek billentyűzetével helyesírási szempontból két cikk foglalkozik. Pásztor Emil Írógép és nyelvrontás címmel azt teszi szóvá, hogy egyes betűk és írásjelek hiánya miatt nem tudjuk a magyar helyesírás szabályait követni (Magyar Hírlap, 1969. ápr. 15. 9). A Gyorsírók és Gépírók Lapjában (1969. 4—5. sz. 110) is arról olvashatunk, hogy mennyi gondot okoz a hosszú ékezetű betűk hiánya. — Székely Artúr a Helyesírási tanácsadó szótár kiegészítéséhez ad javaslatokat (Magyar Grafika, 1969. 2. sz. 48). — A külföldön nyomott magyar nyelvű használati utasítások helyesírásán élcelődik (k. gy.) az Élet és Irodalomban (1970. máj. 27. 9). — Egy terjedő nyelvtani-helyesírási hibára figyelmeztet Fekete Sándor: *Voltaire-komédiát* írnak a helyes *voltaire-i komédia* helyett (Élet és Irodalom, 1970. nov. 7. 9). — Pásztor Emil néhány, napjainkban is élő nyelvi babonát mutat be. Például egyes szerkesztőségek rendszeresen *fel*-re módosítják a *föl* igekötőt, pedig ez is éppoly helyes (Magyar Hírlap, 1970. febr. 2. 6). — A Helyesírási tanácsadó szótárból kiragadott példákon élcelődik Molnár Jenő Antal a Rádió- és Televízióúságban (1970. 27. sz. 15).

IX. Nyelvészeti munkák

Papp Lászlónak A sumér—magyar kérdés című tanulmányáról olvashatunk ismertetést a Népszabadságban (1969. okt. 28. 7) és a Magyar Nemzetben (1970. nov. 15. 12). — A készülő szövejtő szótár munkálatairól ír a Somogyi Néplap (1969. febr. 21. 12) és a Vas Népe (1969. febr. 27. 5). — Több cikk méltatja a Magyar Nyelvjárások Atlaszát (Esti Hírlap, 1969. jan. 28. 2; Magyar Hírlap, 1969. jan. 28. 9; Magyar Nemzet, 1969. jan. 30. 11; Somogyi Néplap, 1969. jan. 10. 8 és máj. 11. 6). — A magyar nyelv szövegmutató szótáráról olvashatunk a Könyvtárosban (1969. 7. sz. 435) és a Magyar Grafikában (1970. 5. sz. 20). — A szinonimaszótárról tudósít a Magyar Nemzet (1970. jún. 14. 11). — Deme Lászlónak A magyar nyelv a szomszéd államokban címmel a rádióban elhangzott előadását méltatja az Esti Hírlap cikke (1969. ápr. 26. 2). — Kálmán Bélának A nevek világa című könyvéről ír a Könyvtáros (1969. 12. 750). — A készülő magyar utónév-könyvről ad tájékoztatást a Somogyi Néplap (1969. aug. 31. 8). — Békés Istvánnak Napjaink szállóigéi című művéről ír a Könyvtáros (1969. 2. 112). — Készül a magyar nyelv kéziszótára — adja hírül az Esti Hírlap (1969. máj. 27. 2). — Dolgoznak az első török—magyar szótáron (Esti Hírlap, 1969. máj. 31. 2). — A magyar növénynevek szótáráról ír Hernádi Sándor az Élet és Tudományban (1969. 32. sz. 1505). — Erdődi József Uráli csillagnevek és mitológiai magyarázatuk című könyvét értékeli Ruffy Péter (Magyar Nemzet, 1970. nov. 15. 12). — A népiünk őstörténetéről szóló Török Sándor-tanulmányt ismerteti a Somogyi Néplap (1969. okt. 19. 12). — Szathmári István Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk című könyvéről ír Horváth Mária a Kortársban (1969. 8. 1340). — Fodor István az afrikai nevek magyar írásmódjával foglalkozott — erről tájékoztat Ruffy Péter a Magyar Nemzetben (1970. júl. 19. 11). — A Mire jó a nyelvtudomány című könyvet S. Varjú Anna méltatja a Hajdú-Bihari Naplóban (1969. szept. 14. 10). — Takács Etel programozott nyelvvoktatás című pályadíjnyertes művét mutatja be az Esti Hírlap (1970. márc. 24. 2). — Denis Lawton könyvéről ír Kronstein Gábor az Élet és Irodalomban (1970. ápr. 16. 6) és Ferge Zsuzsa a Valóságban (1970. 2. sz. 102). — Szilágyi Ferenc Csokonai és Kazinczy vitájáról (a *pillangó* vagy a *lepe* kifejezés-e a helyes) ír (Somogyi Néplap, 1970. júl. 26. 8).

X. Egyéb

1. Tudósítás, riport. A debreceni nyári egyetem anyanyelvi konferenciájáról ad hírt az *Esti Hírlap* (1970. aug. 33. 2), a *Népszabadság* (1970. aug. 4. 7 és aug. 16. 5), a *Népszava* (1970. aug. 29. 10), a *Magyar Hírlap* (1970. júl. 30. 6; aug. 3. 3; aug. 4. 6; aug. 13. 9; aug. 15. 3) és a *Magyar Nemzet* (1970. jún. 21. 12). — Anyanyelvünk Amerikában címmel olvashatjuk Lőrincze Lajos beszámolóját (*Magyar Nemzet*, 1970. okt. 30. 4). — Grétsy László *Játék és anyanyelv* című előadását közli az *Élet és Irodalom* (1970. aug. 22. 7). — A nemzetközi finnugor kongresszust előkészítő bizottság érkezett Budapestre (*Esti Hírlap*, 1969. márc. 24. 2). — A Tallinnban megrendezett finnugor kongresszusról tudósít Domokos Péter (*Élet és Irodalom*, 1970. szept. 26. 11). — A Pápán összehívott országos honismereti konferenciáról közöl előzetest a *Magyar Nemzet* *Hóttasfák*, *Katyor*, *Ávas* — Az egész ország gyűjti a régi földrajzi neveket címmel (1969. dec. 9. 8). — A Kodály Zoltán emlékpályázat nyertes dolgozatairól olvashatunk a *Magyar Nemzet*-ben („Magyaróra” az Akadémián. 1970. márc. 24. 5) és a *Köznevelésben* (Graf Rezső: Az anyanyelv szolgálatában. 1970. 10. sz. 17). — Szántó Miklós az első magyar anyanyelvi konferencia tanulságait vonja le írásában (Felsőbb osztályban. 1970. szept. 13. 5). — Átadták az idei Kazinczy-díjakat — tudósít az *Esti Hírlap* (1970. ápr. 16. 8). — Ifjúsági néprajzi és nyelvjárási pályázat feltételeit ismerteti az *Esti Hírlap* (1969. jún. 20. 2). — A Spanyolországban megrendezett nyelvészkongresszusról számol be a *Kisalföld* (1970.) — A Beszédjavitó Intézet fennállásának 75. évfordulója alkalmából készítettek riportot a logopédusokkal (*Esti Hírlap*, 1970. jan. 29. 2). — Léway Györgyi szintén a logopédusok munkájáról ír Répa, retek, mogyoró... címmel (*Észak-Magyarország*, 1970. szept. 5. 4). — A filmszinkronizálás nyelvhelyességi problémáiról beszél Karsai Lúcia (*Esti Hírlap*, 1969. júl. 24. 2). — Hány éves a magyar nyelv? címmel Gulya Jánossal készített riportot közöl a *Népszabadság* (1969. jan. 4. 7).

2. Nyelvjárások. Kodolányi egyik művét, melyet a tévé is bemutatott, ormánysági nyelvjárásban írta meg, azonban a színészek irodalmi nyelven beszéltek. Az ekörül kialakult vitáról tájékoztat Vilcek Anna (*Magyar Nemzet*, 1970. júl. 12. 11). — Ironikus írást olvashatunk az *Élet és Irodalomban* (1970. jan. 17. 9) a nyelvjárások összekeveréséről. — A honismereti szakkörök munkájába ad betekintést Maron Ferenc cikke *Gyógyregulás öregasszony... címmel* (*Magyar Nemzet*, 1970. febr. 21. 7). — Néhány borsodi falunak lengyel származású lakói vannak, amit részben tájszólásukkal lehet bizonyítani — írja Akác László a *Napjainkban* (1970. 12. sz. 12). — Az erdélyi magyar tájszógyűjtésről olvashatunk a *Magyar Nemzetben* (1970. febr. 1. 12). — G. Szabó László a magyar nyelvjárásokról nyújt áttekintést (Tutyella, kónic és társai. *Magyar Hírlap*, 1969. jún. 16. 6). — Az Észak-Amerikában élő magyarok nyelvi problémáival ismerkedhetünk meg a *Kisalföld* cikkéből (1970.).

3. Nyelvrokonaink. Vikár László és Bereczki Gábor Volga vidéki gyűjtőútjáról számol be a *Magyar Nemzet* cikke (1970. febr. 1. 12). Török Sándor a magyar és a kalacsaj nép rokonságát nyelvi párhuzamokkal bizonyítja (*Népszava*, 1969. szept. 7. 7).

4. Az anyanyelvi oktatás ügye. A magyar nyelv idegen nyelvként való oktatásáról olvashatunk a *Magyar Nemzetben* Magyar vendégtanárok európai egyetemeken címmel (1969. aug. 31. 11). — Országos nyelvtanítási konferencia összehívását javasolja Hernádi Sándor (*Köznevelés*, 1969. 1. sz. 11). — Ugyancsak Hernádi Sándor vizsgálja azt a kérdést, hogyan lehet elérni, hogy a diákok közeledjenek a nyelv-

tudományhoz (Nyelvészet és diákkönyvtár. Köznevelés, 1969. 2. sz. 15). — A Valóságban (1969. 2. sz. 65) Fabricius Kovács Ferenc a nyelvtanítás problémáit elemzi Anyanyelvi fejlődésünk ügyében címmel. — Fabricius cikkével vitázik Nagy Kálmán a Köznevelés hasábjain (1969. 11. sz. 8). — Erre válaszol Fabricius Nyitott kapukat döngetek címmel (Köznevelés, 1969. 11. sz. 10). — A vita összegzését Pásztor Emiltől olvashatjuk (Köznevelés, 1969. 19. sz. 14). — Vargha Balázs felhívja a figyelmet a gyerekek nyelverteremtő játékaire, melyeket az oktatásban is fel lehetne használni (Élet és Irodalom, 1970. ápr. 30. 6). — A felvételizők nyelvi dolgozatairól ír Ruffy Péter a Magyar Nemzetben (1969. jún. 28. 4). — A nyelvtantanulást elhanyagolják a középiskolában — írja egy egri tanár (Magyar Nemzet, 1970. júl. 15. 8). — Szépe György a nyelvi nevelés egészéről ad áttekintést (A nyelvi eszmény és az anyanyelv. Somogyi Néplap, 1969. máj. 26. 8). — Sánta Ferenc a nyelv szépségeiről ír A nyelvről iskolásoknak címmel (Kritika, 1970. 9. sz. 32). — Egy általános iskolai nyelvi laboratóriumról tudósít az Esti Hírlap (1969. jan. 23. 2).

5. Általános nyelvészet. René König a család nyelvformáló szerepével foglalkozik Affektus és sablonok címmel (Valóság, 1969. 5. sz. 114). — Szépe György a nyelvészet helyét vizsgálja a humán tudományok között (Nyelvi funkciók, generatív nyelvészet, népköltészet. Valóság, 1969. 6. sz. 20).

6. Megemlékezések. Sajnovics Jánosról több megemlékezés is megjelent. Erdődi József méltatja munkásságát (Élet és Tudomány, 1970. 21. sz. 988); a Magyar Nemzet (1970. máj. 10. 10) pedig beszámol a tordasi és a székesfehérvári ünnepségekről. — Gyarmathi Sámuel életét, orvosi és nyelvművelő tevékenységét ismerjük meg az Orvosi Hetilapból (1970. júni. 28. 1529). — Diószegi Sámuel nyelvújító munkáját ismerteti az Orvosi Hetilap cikke (1970. 2727). — Hajdú Péter Reguly Antalról emlékezik meg születésének 150. évfordulója alkalmából (A modern finnugor tudományok kezdete. Élet és Tudomány, 1969. 24. sz. 1131).

7. Nyelvi játékok. Hegedűs József anyanyelvünk belső logikáját feltáró feladatokat ad (Élet és Tudomány, 1969. 21. sz. 993). — Vargha Balázs Szóval játszunk című sorozatában a pangramot (Élet és Tudomány, 1970. 30. sz. 1422) és a folyamatos dadogás nevű játékot (Élet és Tudomány, 1970. 34. sz. 1618) ismerteti. — Ugyancsak Vargha Balázs számol be a Nyelvi játékok klubjában lezajlott beszélgetésről, mely arról folyt, hogyan lehetne a játékokkal fejleszteni anyanyelvünk oktatását (Élet és Tudomány, 1970. 51. sz. 2429).

A Nyelvőr postája

„Mint az lángos harap, ha nádban ütközött, . . .” Az idézet Zrínyi Miklós Szigeti veszedelem c. eposzából való, mégpedig a 15. ének 64. versszakából. A teljes versszak így hangzik: „Halál formára jár bán törökök között; / Mint az lángos harap, ha nádban ütközött, / Mint a sebes vízár, ha hegyből érkezett: / Oly kegyetlenségben Zríni most öltözött.” (Zrínyi Miklós válogatott művei. Szépirodalmi, 1952. 252. lap. A 395. lapon közlik, hogy ez a kiadás a Négyesy-féle kritikai kiadás alapján készült.)

Az eposznak ezen részét közli az Irodalmi olvasókönyv a középiskolák I. osztálya számára c. tankönyv (10 100) a 132. lapon, magyarázatot is fűz hozzá, miszerint *lángos* = *tűz*, a 133. lapon pedig ezt olvashatjuk: „Katonáitól, a göcseji magyaroktól tanulja jellegzetes tájszavait és fordulatait (*lángos* . . .).” A tankönyv írója Klaniczay bevezetőjét használja (i. m. 42), azonban Klaniczay nem említi a *lángos* tájszót, viszont szerepel a szó a jegyzetekben: „*lángos* — *lángos*. *Lángos* jelent tüzet is (Sz. V. XV. 64.)” A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint a *lángos* szónak nincs ’tűz’ jelentése (717: „lángnál sültött lepény . . . pirított kenyér . . . ráértéssel főnevesült a *lángos* melléknévből”). Ez nem nyelvjárási szó, viszont nyelvjárási szó a *harap*. Jelentése: 1. ’avar, lehullott gallyak törmeléke, . . . száraz fű, haraszt’ 2. ’avarban, erdőben, cserjésben, réten, nádasban, tarlón stb. terjedő tűz’ 3. ’megégett cserjés, bokros hely’. A szótár a 2. jelentéshez kapcsolja a Zrínyi-idézetet (TESz. 56). A magyar szókészlet finnugor elemei is ezt a három jelentést közli (266) azzal a különbséggel, hogy a 3. jelentéshez idézi a Zrínyi-sort. A szövegösszefüggéshez a TESz. által idézett második jelentés jobban illik. A hasonlat teljes megértéséhez szükség van még az *ütközött* szó magyarázatára is, hiszen *-ban/-ben* ragos, a köznyelvi használattól eltérő szerkezetben jelentkezik. Szerintem itt a népnyelvi ’serked’ jelentésben szerepel a szó (Magyar értelmező kéziszótár 2445). Így most már érthető a szemléletes kép: úgy jár a hős Zrínyi a törökök között, mint a nádban keletkezett (serkedt), lángoló tűz. Egyébként az eposzban másutt is előfordul hasonló, szemléletes, népies látásmódot tükröző kép: „Itt már sok török hull, mint tűz előtt az nád, / Melyet pásztor tavasszal gyújtogat, . . .” (X. 101., idézi Klaniczay: i. m. 42). Egyébként egy másik idézettel is megtámogathatjuk a *lángos* melléknévi jelentését, és ez a részlet az elemzett helyhez közel található (69. versszak): „És mint tüzes lidérc száll le az folyhóból / Kinek lángos farka szikrázik sok tűztűl: / Így Murtuzán basa keresztyénekre dül”.

A sokezer elsős diák ezentúl ne a *lángos*-t tanulja meg göcseji tájszóként, hanem a *harap* főnevet — amely egyébként ma már — a TESz. szerint — csak a székelység nyelvében él —, és így talán majd meg is értik ezeket a szép régi sorokat. Még csak annyit: a gimnáziumi tankönyv szinte kizárólag ezen az idézeten és a hozzáfűzött egyetlen mondaton tanítja Zrínyi nyelvének népies vonásait.

A. Jászó Anna

D. E. [írja] Nagyszalontáról:

Salonta-Nagyszalontán immár két évtizede sikeresen munkálkodik az Arany János irodalmi kör. Megalakulása óta feladatának tekinti a helyi haladó hagyományok őrzését, az új tehetségek felkutatását s a két nép szellemi hagyományainak közkinccsé tételét. Eddigi gyakorlata azt bizonyítja, hogy anyanyelvünk művelését, tisztaságának védelmét is célkitűzései közé iktatta. „Öt perc nyelvművelés” elnevezésű műsorszámukat állandósították, s ennek keretében az itt működő irodalom szakos tanárok köznapi beszédünk

vétségeire, máskor a feliratok, plakátok fogalmazási, helyesírási hibáira hívják fel a kör tagjainak figyelmét.

Cseh Zoltán írja Kolozsvárról:

Igen tisztelt Szerkesztőség! Engedjék meg felhívnom figyelmüket arra, hogy Benda Kálmánnak 1975. évi 4. számukban az Erdélyi Szótörténeti Tárról közzétett méltatásába sajnálatos vétség (vagy nyomdahiba?) csúszott be. A 489. lapon ugyanis ezt olvashatni: „Így megtudjuk, ... hogy a német eredetű *bekkenné* az 1700-as években tűnt fel a korábbi *sütőasszony* helyett ...”. A valóság ezzel szemben az, hogy a *bekkenné* adalékainak 1557-től kezdődő sorozata csaknem egy teljes hasábot tölt be, s ennek kétharmadánál is többet az 1500-as évekből való adalékok foglalnak el; az 1600–1742. keltezésű későbbiek együttvéve is alig teszik ki a XVI. századbelieknek a felét.

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Kis és nagy kezdőbetűk használata a hivatali részlegek és beosztások megnevezésének írásában. Balogh Bélának erre vonatkozó kérdésére a következőket válaszoljuk:

A Magyar Tudományos Akadémia hivatalos helyesírási szabályzata szerint nagy kezdőbetűvel írjuk a hivatalok, intézmények, iskolák, szervezetek, szövetkezetek, társulatok, vállalatok és hasonló hivatalos nevének minden lényeges szavát (261. pont). Nem írjuk azonban nagy kezdőbetűvel ezek kisebb vagy nagyobb részeinek, tehát például osztályainak, főosztályainak, hivatalnak is nevezett részlegeinek, üzemszékeinek, csoportjainak nevét. Ezek nem elég állandók és önállóak ahhoz, hogy megnevezésük tulajdonnévnek legyen fölfogható. Inkább csak hivatalos működésüknek, feladatkörüknek megjelölése, semmint valamiféle tulajdonnévszerű elnevezése a feladatuk. Például: *A XI. kerületi Tanács V. B. oktatási osztályán dolgozik. Lásza az igazgatási osztály, a gazdasági hivatal és a főkönyvelőség is. A Nyelvtudományi Intézet igazgatóságának. X. Y. Vállalat műszaki osztálya, ... pénzügyi osztálya.* Ettől az írásmódtól csak akkor térhetünk el, ha például a borítékon címkésként az osztály, csoport stb. megnevezése az intézménynév nélkül, egymagában áll, tehát nincs előtte szöveg, ilyenkor az első szót írjuk nagy kezdőbetűvel: *Műszaki osztály* vagy: *Gazdasági hivatal*; meglehetősen ritkán kerülhet rá sor. Ugyan csak ritka az efféle közzvetlen megszólításoként való alkalmazása, ha mégis szükséges, így ajánljuk: *Tisztelt Igazgatási Osztály!* (csak hivatalos levélben megszólításként).

Valamely személy foglalkozásának, rangjának, beosztásának megnevezését kis kezdőbetűvel írjuk szöveg közben (a név mellett vagy aláírás alatt), levélborítékon ugyanígy: *Kovács József főigazgató elvtárs* vagy: *A miniszter elvtárs úgy intézkedett, hogy ... , Ez ügyben forduljanak a főosztályvezető elvtárhoz.* Ebben az esetben is az egyetlen kivétel, ha személyesen őt szólítjuk meg. A közvetlen megszólítás nagybetűs: *Igen tisztelt Főigazgató Elvtárs!* (A magyar helyesírás szabályai című kiadvány 130. pontja szerint.)

R. L. G.

Pénz olvasva, asszony verve jó. Özv. Trócsányi Lászlónénak — 1054 Budapest, Aulich u. 7. — a közmondás keletkezésére vonatkozó kérdésére, bár konkrét adatokkal nem szolgálhatunk, a következő felvilágosítást adhatjuk.

A múlt század végi nagy közmondásgyűjteményekben (többek között Margalits Ede Magyar közmondások és közmondásszerű szólások [Bp., 1896.] és Sirisaka Andor

Magyar közmondások könyve [Pécs, 1890.] című munkájában) már szerepel, tehát az bizonyos, hogy nem különösen új keletű közmondás. O. Nagy Gábor 1966-ban megjelent Magyar szólások és közmondások című nagy gyűjteményes munkájában több hasonló tartalmú közmondás is található: *Könyv, pénz olvasva, rossz asszony verve jó; Az asszonyt az első ingében kell megverni; Diófának, szárnak, asszony-embernek verve veszik hasznát*; stb.

A közmondás első része, tudniillik, hogy a *pénz olvasva jó*, úgy hisszük, nem szorul különösebb magyarázatra: a kifizetendő és a kifizetett pénzt mindkét félnek meg kell olvasnia, azaz számolnia (az *olvas* a népnyelvben 'számol, számlál' jelentésben is él), hogy senki se károsodjék meg. A második rész: *az asszony verve jó* megállapítás pedig a régebbi fejletlen társadalmi közösségek szemléletét tükrözi, amikor a nők korántsem voltak egyrangúak a férfiakkal, sem a családban, sem pedig a közösség, a társadalom életében. A nők családi és társadalmi elnyomottsága volt a forrása ennek a ma már elavult felfogásnak, általános szemléletnek, amely a fentebb írt közmondásokban mint az akkori idők életbölcssége kövesedett meg: az asszonyt már házassága első napjától kezdve veréssel kell fegyelemre szoktatni, mert csak akkor hűz, dolgozik jól (akárcsak a szárnak, amelyet szintén veréssel lehet munkára noszogatni), s csak akkor engedelmeskedik férjének. És hogy mennyire általános volt ez a szemlélet, azt az is bizonyítja, hogy e közmondások megfelelői a német nyelvben is megtalálhatók: *Esel, Weib und Nuss geschlagen werden muss* - Szamarat, asszonyt és diót verni kell; *Nussbaum und Weiber wollen geschlagen sein* = Diófa és asszony verve jó (l. Magyar-német közmondások lexikona. Gyűjtötte és rendezte Schlandt Henrik. Brassó, 1913. 294-5).

U. I.

Fonotéka. Gyimes Ferenc, az Áll. Gorkij Könyvtár zeneműtárának vezetője, Bp., VII. Gorkij fasor 45., e szóról kéri véleményünket.

Levelének vétele óta sokat tűnődtünk ezen a kérdésen, de nem tudtunk osztozni az Ön véleményében. Ahogy a Könyvtáros című lap szerkesztőségének sem, úgy — mi tagadás — nekünk sem tetszik a *fonotéka* szó. Nem azért, mintha csúnya hangzású volna, de mégiscsak idegen szó, s miért kellene ezt terjesztenünk akkor, amikor testvére, a *bibliotéka* is egyre jobban kiszorul a használatból?

Mi tehát inkább eleget teszünk a szerkesztőség öntől idézett kérésének, és javaslattal élünk. Mi sem tartjuk rossznak a *hangtár* elnevezését, de e mellett, sőt ez előtt a *szalag- és lemeztár* kifejezést ajánljuk a „fonotekáriusok” figyelmébe. Úgy érezzük, ez nem túlságosan hosszú, nem is nehézkes, s könnyen el is terjedne. A *hang* szó szerintünk nem is szükséges a megjelölésbe, hisz a *szalag*-nak van 'magnószalag'; a *lemez*-nek pedig 'hanglemez' jelentése. (Azt, ugye, jól tudjuk, hogy a zeneműtárakban magnetofon- és hanglezfelvételek egyaránt vannak? Ellenkező esetben ugyanis elég volna a *hangszalagtár* megnevezés is; a *szalagtár* önmagában, ha a *lemez* szó nem erősíti meg jelentését, már nem elég.)

G. L.

Előleg vagy foglaló? Bárdos Józsefné — Klárafalva (Csongrád megye) — írja, hogy eladtak egy házat 50 000 forintért, de a vevő egyelőre csak 4 000 forintot fizetett. Erről szóló elismervényükben azt írták, hogy „a vételárból előlegként felvettünk 4 000 forintot”.

Vajon valóban *előleg* ez, vagy talán *foglaló*? A levélíró szerint *előleg*.

A köznyelvben némi engedménnyel olykor föl lehet cserélni a két szót. Kitűnik ez a magyar nyelv értelmező szótárából. Az *előleg* szónak idevágó két fő jelentése a szótár szerint: „1. Fizetésből vagy valamely munkáért, szolgáltatásért járó díjból az esedékesség

előtt kiadott és a fizetésből, munkadíjból később levonandó összeg, szolgáltatás.” Ilyen például a *fizetési előleg*. E szerint nem előleg a 4000 forint. De lássuk a másik fő jelentést: „2. Megvásárolt vagy megvételre lekötött áruért, (szerződéses) termelvényért az átvétel előtt kifizetett összeg.” Ez a jelentés már jobban ráillik a 4 000 forintra, bár a házingatlant nemigen szokás *áru*-nak nevezni. Igaz, a *foglaló* is *előleg*-féle, amint a szótár is mondja a *foglaló* főnév első fő jelentésének meghatározásában: „Pénz, érték, letét, amelyet vásárlás, ügyletkötés, szerződés alkalmával mint a teljes érték egy részét a vevő előlegként, biztosítékként ad, és amely elvész, ha az ő hibájából az ügylet megghiúsul.”

De jó lesz megnéznünk a Polgári törvénykönyvet is. Ott ezt olvashatjuk a *foglaló*-ról (idemásoljuk a teljes szöveget):

„243. 7 § (1) A szerződés megkötésekor a kötelezettségvállalás jeléül *foglalót* lehet adni.

(2) A szerződés megkötésekor átadott pénzösszeget vagy más dolgot csak akkor lehet *foglalónak* tekinteni, ha ez a rendeltetése a szerződésből kétségtelenül kitűnik.

244. Ha a szerződést teljesítik, a *foglalót* a szolgáltatás ellenértékébe be kell számítani, ha pedig a *foglaló* a beszámításra nem alkalmas, vagy a szerződés olyan okból szűnik meg, amelyért egyik fél sem felelős, a *foglaló* visszajár.

245. (1) A teljesítés megghiúsulásáért felelős személy az adott *foglalót* elveszti, a kapott *foglalót* kétszeresen köteles visszatéríteni.

(2) A *foglaló* visszaköveteléséről való lemondás, illetőleg a *foglaló* kétszeres visszatérítése a szerződésszegés következményei alól nem mentesít; a kártérítésbe azonban a *foglaló* értéke beszámít.

(3) A túlzott mértékű *foglalót* a bíróság mérsékelheti.”

A 243. szakasz második bekezdése dönti el a kérdést az Önök szempontjából. Ha nem kötöttek szerződést, amelyben a 4 000 Ft-ról is szóznak kellene esni, akkor nyilván nem számít az előre fizetett összeg *foglalónak*, s bizonyára vissza kell fizetni. Egyébként az ügynök ez a része már nem nyelvi kérdés; az Ön leveléből nem ismerhetjük meg a tényleges jogi helyzetet. Ennek megítélése különben is már jogi kérdés, vagyis ügyvédre tartozik.

† F. G.

Patkánymentesítés. Pálfi István levéllírónk nyelvérzékét bántja a *patkánymentesítés* szó; a *katonamentesítés* szóval veti össze, amely azt jelentette, hogy 'katonasoros újoncnak a katonaságtól való mentesítése'. (Már a múlt században jobbnak tartották a *katonamentesítés* helyett a *katonaságmentesítés*-t.)

A *patkánymentesítés* azonban nem azt jelenti, hogy 'patkányok mentesítése', hanem ezt: 'városok mentesítése a patkányoktól'. Tehát nem a ritka típusú *katonamentesítés* összetett szóval kell egybevetni a *patkánymentesítés*-t, hanem a sokkal gyakoribb fajta ilyenekkel: *adómentes*, *alkoholmentes*, *féregmentes*, *tanlíjmentes*, *tehermentes*, *vámmentes* stb. jelöletlen határozós összetételű melléknévvel, azaz hogy az ilyenekből képzett *-mentesítés* utótagú összetett szókkal. Próbáljuk csak végig, valamennyi azt jelenti, hogy valaminek az összetett szó előtagjában megnevezett dologtól való mentesítése (adótól, alkoholtól stb.-től való mentesítés), nem pedig fordítva, az összetétel előtagjában megnevezett dolognak valamitől való mentesítése (tehát nem az adónak, az alkoholnak stb.-nek valamitől való mentesítése). Eszerint a *patkánymentesítés* helyes értelme: 'patkánytól mentesítés'. Volt, aki mostanában azért helytelenítette a *patkánymentesítés* szót, mert szerinte eddig a *patkányirtás*-t használták helyette. De az illetékes szerv (a KÖJÁL) megmagyarázta, hogy a *patkánymentesítés* nem pusztán 'ilyen vagy olyan mennyiségű patkánynak a kiirtása' (ezt jelentené a *patkányirtás*), hanem 'egy nagyobb területnek, városnak stb.-nek patkányoktól mentesítése'. Helyes ez a magyarázat; ilyen értelemben

is kifogástalannak kell tartanunk a hivatalos *patkánymentesítés*, *rágcsálómentesítés* összetett szót. A *patkánymentesítés* ennél fogva más kifejezéssel *általános patkányirtás*, ahogy a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága 357/1970. számú határozatában egyebek közt nevezik a kötelező eljárást.

†F. G.

A gépkocsivezetők munkaidei. Zombor József üzemszervezőnek elemeznie kellett a gépkocsivezetők munkaidejét, amelyet vezetés, rakodás, várakozás, elszámolás, karbantartás tölt ki. Az elemzésnek ezt az összefoglaló címet adta: „A gépkocsivezetők munkaidejének felmérése”. A vele vitázók így tartanák helyesnek: „A gépkocsivezetők munkaidejének felmérése.”

Valóban szokatlan a *gépysivezetők munkaidei* kifejezésben a *munkaidei* birtoktöbbses; így volna szokásosabb: *munkaidői*. De egyáltalán mi is fölöslegesnek látjuk itt a többses szám használatát; elég volna a *gépysivezetők munkaideje* forma. Úgy véli Ön, hogy a gépkocsivezetőknek „többféle munkaidejéről” van szó, s ezt a birtokszó többses számával kell kifejezni. Szerintünk helyesebb úgy gondolni, hogy a munkaidőt (egyes számban) hogyan, mivel töltik el. Ön a sportnyelvből említ példát, ilyenformán: „X. Y. rekordideinek méltatása.” Helyesen ez is így volna: *rekordidőinek* méltatása. Ámde nem egészen ide illő ez a példa; más egy bajnok külön-külön csúcseredményének időértéke, más egy folyamatos munkaidőnek ezzel vagy azzal való kitöltése, csupán az *idő* szó használata a közös a két összetett szó utótagjaként; *rekordidő*, *munkaidő*. Az a nagy különbség, hogy helyesen beszélünk egy sportolónak a *rekordidőiről*, ellenben nem kifogástalan, ha egy dolgozó tevékenységének folyamatát nem *munkaidő*-nek, hanem *munkaidők*-nek mondjuk, csak azért, mert ez a munkaidő többféle tevékenységgel töltődik ki. Az elemzésben részeire bonthatjuk a munkaidőt, megfelelően értékelhetjük a többféle ténykedést, magának az időnek, a munkaidőnek egységes keretét azonban nem kell szétdarabolva megneveznünk.

†F. G.

Eutanázia. Írható-e magyarosan ez a szó, kérdezi dr. Csizsek Károly főorvos (Nabeul, Hopital Reg. Tunisie, Afrique du Nord). Eredete felől is érdeklődik.

Az *euthanasia*, magyarosan *eutanázia* az orvosi nyelv szava, görög elemekből álló összetétel. Első tagja a görög *eu-*, amelyről a Bakos Ferenc szerkesztette Idegen szavak és kifejezések szótára a következőket írja: „szóösszetételek előtagjaként a vele összetett fogalomnak jó voltát jelöli; jó-.” Ez a görög *εὖς* 'jó, bátor, merész; derék; nemes, tiszta' jelentésű melléknév semleges nemű *εὖ* alakja, amely rendszerint határozói értékű. Második tagjában a 'halál' jelentésű görög *thanatos* főnév töve rejlik, megtoldva a szabályos *-ia* főnévképzővel. Az egész jelentése pedig az említett mű szerint: „1. a haláltusa fájdalomnak gyógy- és kábítószerrel való enyhítése (a. m. szenvedésmentes, fájdalom nélküli halál) 2. gyógyíthatatlan és nagy fájdalmakban szenvedő betegek halálának tudatos előidézése (a betegnek és hozzátartozóinak beleegyezésével)”.

Már a klasszikus görögben megvolt ez a szó, természetesen kissé más jelentésben: *εὐ-θανά οία*, (olv. *eüthanaszia*) 'könnyű, szép halál'; igéje: *εὐ-θανάτεω* (*eüthanateó*) 'jó, könnyű vagy szép, dicső halált hal'. A szóképzés mechanizmusának megvilágítására talán érdemes még idézni a *θανάσιμος* (-ov; *thanászimosz*) 'halálos, halált hozó, halált okozó' melléknéve; *ἡδὴ θανάσιμος* (*édé thanászimosz*): 'halálán van'.

R. L. G.

Vallat. Dr. Perényi László főorvos levelét az Élet és Tudomány szerkesztősége intézetünkhöz továbbította, ebben a *vallat* igének az újságnyelvben, szakirodalomban

újabban felbukkanó szokatlan használatát helyteleníti: vallatják a föld mélyét, vallatnak ásványokat, kövületeket, régészeti leleteket, elsüllyedt hajóroncsokat és még sok mást.

Köszönjük a figyelmeztetést. Valóban vadhajtás ez a szokatlan 'vizsgál, elemez, kutat, feltár stb.' értelemben alkalmazott *vallat* az újságnyelvben. De még inkább az a tudományos szakirodalomban. Ellenkezik az általános szóhasználati szokásokkal. Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy minden stílusrétegnek megvannak a sajátos kifejezési formái.

Minthogy többször is megfigyelhettük a *vallat* efféle stílustalan „szereplését” úgy látszik, hogy terjedő divatról, modorosságról van szó. Ez ellen pedig tiltakoznunk kell.

Ilyen modorosságnak tartjuk az Élet és Tudomány ez évi 19. számából (873. l.) idézett címet is: *Vallatás hevítéssel*. Szerencsére az alatta olvasható szöveg visszavezet a helyes stílusba, s feloldja a pillanatnyi meghökkenést, amelyet a szövegből kiemelkedő vastagbetűs cím okozott: nem középkori forróvíz- vagy tüzesvaspróbáról van szó.

Természetesen van a *vallat* igének fő jelentésén kívül még 'faggat, kutat, keresgél, vizsgálgat' jelentése is (például: vallatja az apját, mit hoz majd meg. Szentesen jegyezték fel: *vallatja a disznó a tálat*, azaz még ételt keres az üres edényben, de gyerekről is mondják, ha erősen kaparja a lábas fenekét). Az ilyen használat azonban csak a bizalmasabb társalgási nyelvben vagy a népnyelvben stílusos. Többnyire van valami tréfás kicsengetése is.

R. L. G.

Itt van la! Miféle szó ez a *la* — kérdi dr. Wesselényi István budapesti levélírónk.

A népnyelvben, valamint szépirodalmi — főként népies tárgyú — művekben gyakori *la* nyomatékösítő szócska a *lát* igéhez kapcsolható. Pontosabban a *lát* egyes szám 2. személyű *látod* alakjának, illetőleg az abból rövidült *lád*-nak a megrövidüléséből keletkezett. *Lá* alakja is van, például egy Eszék vidékén gyűjtött népnyelvi szövegben: „Emondom, hutyon jártam a pécsi város végén, *lá* mikor a szénát nem vettem le a kocsirú.”

Szófaját tekintve úgynevezett mondatzó (mondat értékű szó). Arany, Jókai, Fazekas Mihály (Lúdas Matyi), Móra Ferenc írásaiiban igen gyakori. Legrégibb írásos adatunk Heltai Gáspár Dialógusából való: „*La* mely cinterem színű vagy”, *la* (1552.). Jelentése általában: 'ni!, lám!', az *itt van la* kapcsolatban: 'na tessék' (Már most itt van *la*, engem ér a szegyen, gyalázat. Jókai). Sokszor csak egyszerűen nyomósít: *Megyek la!*

Erősen népies volta miatt valóban ritka, egyes vidékeken azonban még ma is hallani.

R. L. G.

Cseréljünk acelat. Dr. Sándor Antalné gimn. tanár — Csongrád — e szólás felől érdeklődik.

A *cseréljünk acelat* régen közismert és gyakori szólás volt. Irodalmi nyelvi formája: *cseréljünk acélt*.

Az *acél* tűzcsiholó szerszám, a „tűzkésztség” (azaz kovakő és acél) egyik darabja. Az acéllal csiholtak tüzet a kovakőből. Mikor még nem használtak gyufát, hogy az öngyújtót ne is említsük, elmaradhatatlan és mindig kéznél levő társa volt pásztornak, jövő-menő vásárosnak, dohányzó embernek. Különféle fajtái voltak. Kidolgozásukra nézve is sokfélék, a legegyszerűbbtől a legdíszesebbig; a múzeumok példányai között sok igazán művészi díszítésű finom darab akad.

Természetesen nagy becsben tartották, s a barátság, illetőleg a baráttá fogadás egyik jele volt az, ha — mintegy a barátság megpecsételése — valakivel ezt a fontos

szerszámot elcserélték. Ezért idővel, átvittén, a barátság, a valakivel való barátságos magatartás fogalmává vált. Szólások, szójátékok és közmondások is keletkeztek vele kapcsolatban. Például: *Azt sem mondotta, cseréljünk acélt*; ezt régi szólás- és közmondás-gyűjtemények így értelmezik: barátságtalanul viselte magát; szó nélkül távozott; kevély, egy szóra sem méltat (ilyen változata is van: *Azt sem mondta, cseréljünk pipát*). Egyéb formák: *Hány a kettő? Tűszkű mög az acél. Acél anyának tűzkő a leánya*. Stb.

Alakilag az *acelat* az irodalmi nyelvi *acél* nyelvjárási *acel* formájának tárgyragos alakja (vö. *acelas, aceliz* 'acélos, acéloz'; az a kötőhangzó).

R. L. G.

Macskakő — kockakő — békasó? Hegedűs László gépészmérnök — Gödöllő — a címül írt szavak helytelen használatáról ír.

Teljes mértékben egyetértünk a levélíróval abban, amit a *macskakő* és a *kockakő* helytelen használatáról ír. Valóban nem azonos a két szó jelentése, egy lényeges jegyben különböznek, abban, hogy a *kockakő* emberi erővel mesterségesen szabályos kocka alakúra megmunkált útburkoló terméskő (nagyságra nézve lehet kis vagy nagy kocka), a másik általában kisebb alakú, természetes vagy csak felületesen, durván megmunkált állapotában felhasznált, szabálytalan domború felületű terméskő, illetőleg hordalékkő. A műszaki nyelv a *görgetegkő* szakszót használja helyette.

Ami pedig a *macskakő* szó eredetét illeti, ez a szavunk ebben a jelentésben viszonylag újabb alakulás, a *macskajéjkő* megrövidítésének, középső tagja (-*fej*-) kihagyásának eredménye. Maga a *macskajéjkő* ún. tükörszó, a német *Katzenkopfstein* lefordítása. A németben is, a magyarban is metaforikus elnevezés. A *macska*- előtagú összetett szavak zömében az előtag az állathoz, ill. egyes testrészeihez való hasonlóságra utal; ilyen pl. a *macskabagoly*, ezt Miskolczi Gáspár még így írja: *matska fejű . . . bagoly* (Egy jeles vadkert, 1702.). Ugyancsak 'macskakő, görgetegkő' jelentésű a *macskajej* szó is (a német *Katzenkopf*-ből, pl.: a külvárosi hegyes kövek . . . *macskajejeknek* neveztetnek; Nagy Ignác: Magyar titkok c. regényéből).

Arra, hogy a *macskakövet*, a *macskajejet* vagy a *macskajéjkövet* valaha is *békasó*-nak nevezték volna, semmilyen adatot nem találtunk. Sem szakmunkákban, sem egyebütt. Ez legújabb etimológiai szótárunk szerint 'kisebb, rendszerint fehér kavics; Kieselstein', tudomásunk szerint útburkolásra nem alkalmas. E szótár szerint a simára csiszolódott kavicsot jelölő *békasó* keletkezésének alapja az a népi hiedelem, hogy a kvarckavicsokat a békák nyalják simára, mert a téli álom alatt minden béka egy-egy kavicsot tart a nyelve alatt, s annak szopogatásából él. Utótagja — a *-só* — a kavicsoknak a sóéhoz hasonlóan világos, fehéres színére utal.

R. L. G.

Középiskolások "Édes anyanyelvünk versenye" Sátoraljaújhelyen

Első jubileumához közeledik: negyedik alkalommal rendezte meg 1976. október 22—24-én a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei és a Sátoraljaújhelyi Városi Tanács művelődésügyi osztálya az Oktatási Minisztérium és a KISZ KB támogatásával az egyre népszerűbbé váló országos „Édes anyanyelvünk versenyt” a középfokú iskolák tanulói számára.

A megelőző megyei, városi fordulókön első helyezést elért 63 tanuló (valamennyi megye, Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs, Szeged 2-2, Budapest 12 s a rendező város 1 versenyzője) mérte össze nyelvhasználati és előadói készségét a két szakaszból álló rendezvényen.

„... a nyelv legyen hív, kész és tetsző magyarázója mindannak, amit a lélek gondol és érez.” Ez a Kazinczy-idézet a verseny jelmondata, ennek jegyében oldották meg a versenyzők az első napon a harmincegy fogas kérdésből álló, valóban kitűnő anyanyelvi készséget kívánó nyelvhasználati feladatlapot. Helyesírási biztonságuk próbájaként egy 52, javarészt nem közkeletű hibát tartalmazó szöveget kellett helyesbítenüik. A teljesítmények alapján a legmagasabb pontszámot elért 26 versenyző jutott a szóbeli döntőbe.

A „hívségen” és a „készségen” kívül a „tetsző” magyarázat volt a közönség előtt lefolyt szóbeli verseny követelménye. Öt változatos műfajú és témájú — rádióriport az iskolai életből, felszólalás diáksparlamenten stb. — feladat közül választhattak egyet a döntőbe jutottak. Felkészülésre mindössze húsz, mondanivalójuk előadására három perc állt rendelkezésükre. Nemcsak az idővel való gazdálkodásnak, a tömörítés és a szerkesztés készségének kellett itt kiállnia a próbát, hanem a fellépésnek, a közönséggel való kapcsolatkialakításának, a helyes hangsúlynak, hanglejtésnek, kiejtésnek is.

Anyanyelvünk tudatos, írásban és szóban egyaránt helyes használata, az előszó kifejező erejének varázsa egyaránt jellemzik ezt a Kazinczy és Kossuth városában évről évre egyre színvonalasabban lezajló erőpróbát.

Minden versenyző és résztvevő számára szívet dobogtató élmény volt az eredménynek immár hagyományossá vált kihirdetése Széphalmon. Kazinczy sírjának megkoszorúzása után a mauzóleum előtt K ö v é r L á s z l ó, Sátoraljaújhely város tanácsának elnöke adta át a díjakat a győzteseknek. Az első tíz helyezett az elért pontszámok alapján: F a r a g ó K a t a l i n (Zrínyi Ilona Gimnázium, Miskolc), F a r k a s A n d r á s (Széchenyi Gimnázium, Sopron), V a s s É v a (Árpád Fejedeleme Gimnázium, Kistelek), Á b r a h á m M a g d o l n a (Radnóti Gimnázium, Szeged), D o r k a E n i k ő (Táncsics Gimnázium, Budapest), E r n s z t E r i k a (Landler Jenő Gimnázium, Nagykanizsa), F ü l e k y I l o n a (Berze Nagy János Gimnázium, Gyöngyös), K a p o s v á r i G i z e l l a (Verseghy Gimnázium, Szolnok), P é c h i Á g n e s (Türr István Gimnázium, Pápa), S z a l o n t a y Á g n e s (Bethlen Gábor Gimnázium, Hódmezővásárhely).

A bíráló bizottságban anyanyelvi oktatásunk kiváló szakemberei vettek részt. Díszelnöke P é c h y B l a n k a érdemes művész, elnöke B e n c é d y J ó z s e f főiskolai tanár, OM főtanácsos, társelnöke H e r c z e g i K á r o l y OM osztályvezető volt.

„Jót s jól! Ebben áll a nagy titok.” Minden művelt magyar fülében ismerősen cseng a tetsző nyelvi, irodalmi kifejezésnek ez a törvénye. A széphalmi eredményhirdetésen B e n c é d y J ó z s e f értékelte a versenyzők teljesítményét. A jövőt azonban még inkább biztosította az a tartalmas, tapasztalatcserének beillő beszélgetés, amit a ver-

senyt követően elnökletével a bíráló bizottság tagjai, a jelen levő szakfelügyelők és kísérő tanárok folytattak. Még jobbat és még jobban! A meglevő jó finomításának munkálása már a következő évi országos verseny célkitűzése.

Minden résztvevő számára gazdag programot készített elő a rendező város. A tanulók számára Sárospatakra tanulmányi kirándulást, újhelyi városnéző sétát, játékos nyelvi-irodalmi vetélkedőt szerveztek. A megjelent pedagógusoknak Nyirkos István egyetemi docens az anyanyelvi nevelésről tartott továbbképző előadást.

A gazdag program rendkívül figyelmes előkészítéséért és pontos lebonyolításáért, a szíves vendégszeretetért méltán illeti köszönet Sátoraljaújhely város pártbizottságát, tanácsát, valamint a Kossuth Gimnáziumot.

Benkóczy György

Kazinczy-versenyek 1976-ban

1. A pedagógusjelöltek versenye

Az Oktatási Minisztérium, az ELTE Bölcsészettudományi Kara és a KISZ Központi Bizottsága 1976. április 2—3-án rendezte meg a pedagógusjelöltek Kazinczy szép kiejtési versenyt, Budapesten az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. A vendéglátók nevében Szathmári István, az ELTE Bölcsészettudományi Karának dékánja nyitotta meg a versenyt és köszöntötte a résztvevőket. Beszédében arról szólt, hogy nyelvünk és főleg kiejtésünk jelenlegi állapotát illetően két szélsőséges nézettel találkozhatunk. Az egyik szerint romlik nyelvünk, a másik szerint nem kell hibákat keresnünk, nyelvünk fejlődésének iránya jó, helyes, hiszen a nyelv azokat az eszközöket fejlesztette ki, melyekre a gondolat kifejezése érdekében szüksége van. Mint mondotta, az igazság a két vélemény között van. Nyelvünk alkalmas eszköz ahhoz, hogy a szabadon megszólaló sok ember gondolatait közvetítse. Szókincsében, mondat-tanában megodlotta azokat a feladatokat, melyek elé az elmúlt három évtized társadalmi, politikai, gazdasági változásai, a tudományos-technikai és kulturális forradalom eredményei állították. Mindezen változások azonban nemcsak hasznos gazdagodást; hanem vadhajtasokat is eredményeztek. S ezek és a nyelv eszközeinek helytelen használata ellen a legutóbbi időig éppen a nyelvnek, a beszédnek a hangtana terén küzdöttünk legkevésbé. Mint mondotta, azért jelentős a Kazinczy-versenyek mozgalma, mert nyelvünknek erre az eddig viszonylag kevésbé ismert eszköztárára irányítja rá a figyelmet. Tudatosítja, miképpen lehet az emberi hangot a kiejtés, a gondolat közvetítés szolgálatába állítani, azáltal, hogy a hibák ellen küzdve, a jó megoldásokat gyakorolva, tudatosan is keressük azt a hangzásformát, azt a hangos stílust, mely a gondolatok természetes, értelmesen szép, hatékony közvetítését elősegíti.

A verseny első napján az ország felsőfokú tanintézeit képviselő 41 pedagógusjelölt a szabadon választott szövegeket mondta el. Illyés Gyula (12), Bárczi Géza, Kosztolányi Dezső (4—4), Sütő András (2) valamint Apáczai Csere János, Babits Mihály, Bálint Tibor, Richard P. Feynman, Fülepi Lajos, József Attila, Kodály Zoltán, Kósa László—Szemerényi Ágnes, Kossuth Lajos, Kovalovszky Miklós, Lőrincze Lajos, Mészöly Gedeon, Nagy János, Nemes Nagy Ágnes, Pándi Pál—Pálmai Kálmán, Svékus Olivér, Szent-Györgyi Albert, Sziládi János és még két meg nem nevezett szerző műveiből hallottunk részleteket. A szemelvények többségükben a nyelvvel kapcsolatos kérdésekről (22), írókról, költőkről (5), alkotásaikról, azok létrejöttének körülményeiről (5) szóltak, valamint néprajzzal kapcsolatos témákat (5), társadalmi és tudományos kérdéseket (4) fejtegettek.

A verseny második napján a kötelező szöveg elmondására került sor. Ez huszon-négy gépelt sornyi részlet volt Németh László Sajkodi esték című kötetéből („Ha távozóban egy más bolygón megkérdeznék . . . úgy tekintek vissza tanári munkám négy-öt évére, mint egy paradicsomkertbe”).

A verseny tapasztalatait *Benkő Loránd* a bizottság elnöke foglalta össze. Gondos, körültekintő összefoglalásában szólt többek között a szövegválasztás gondjairól: Többször azért nem hozta meg a versenyző számára a várt eredményt a szabadon választott szöveg elmondása, mert a kiválasztott részlet túlságosan a szemnek szólt, nem felelt meg az élőbeszéd vagy legalábbis a hangos szövegmondás feltételeinek. A mondatok szerkezete ugyanis inkább az írott nyelv túlságosan tömörítő, szimultán szerkesztésmódját követte, mint az élő beszéd lazább és egyben könnyebben mondható, egyúttal könnyebben felfogható, hozzátoldó (szukcesszív) szerkesztésmódját. Ez lehetett az oka annak is, hogy olykor nem felelt meg a szövegmondás stílusa a gondolati tartalomnak és a nyelvi formának, továbbá annak a beszédhelyzetnek, melyben a szöveg felhangzott.

Benkő Loránd megemlítette, hogy a gondolat kifejező tolmácsolásának gyakran volt gátja a kiejtési sablonok alkalmazása, Ezek elsősorban a szöveginterpretálásban és a felolvasásban figyelhetők meg. Ilyen például a jelző hangsúlyozása akkor is, mikor a mondat értelme és a szövegösszefüggés a jelzett szónak vagy a szószerkezet mindegyik elemének egyforma hangsúlyát kívánja. Ugyancsak sablonos megoldás volt a vesszőnek kötelező szünetként való értékelése is. A hanglejtési sablonok közül a mechanikus hanglejtési formákra hívta fel a figyelmet. Mint mondta, kerülni kell a felolvasásban gyakori, emelt hangfekvésben mozgó beszéddallamot, melynek egységei egy-egy szószerkezetet, írásjeltől írásjelig tartó mondatrészletet foglalnak össze, s rendszerint szöközárral fejeződnek be („vesszőnél felvisszük a hangot”). Ez a forma alkalmatlan a mondat szerkezetnek és a gondolatnak megfelelő tolmácsolására. Utalt arra is, hogy a kifejezésnek nem egy esetben gátja volt a versenyzők gyenge, modulációra nem eléggé képes hangja, valamint a szűkebb értelemben vett kiejtésben megfigyelhető számos kiejtési hiba (pl. raghangsúly, sziszegők, susogók tisztátlan kiejtése, zöngés hangok zöngétlenedése stb.). Értékelésének végen Benkő Loránd kifejtette, hogy a leendő pedagógusok beszédéről — a felvázolt gondok ellenére — az ezévi Kazinczy-verseny megnyugtató képet rajzolt. A korábbi évek tapasztalataihoz viszonyítva a versenyzők sokkal tisztábban, kevesebb hibával beszéltek. A verseny átlagos színvonala magas volt. Különösen nagy örömet jelentett, hogy a verseny élményszerűségében a különböző típusú felsőfokú oktatási intézmények képviselői egyaránt helyet vívtak ki maguknak.

A bíráló bizottság (díszelnöke: *Péchy Blanka* színművész, érdemes művész; elnöke: *Benkő Loránd* akadémikus, egyetemi tanár; tagjai: *Szathmári István* dékán egyetemi tanár; *Fazekas Tibor* az ELTE KISZ VB tagja, a KISZ KB képviselője; *Losonczi Mihályné* szaksoportvezető intézeti tanár; *Molnár József* egyetemi docens, a Beszédművelő Munkabizottság elnöke; *Rónai Béla* főiskolai tanár, a Beszédművelő Munkabizottság tagja; *Várkonyi Imre* főigazgató, főiskolai tanár; *Wacha Imre* az MTA Nyelv- tudományi Intézetének tudományos munkatársa, a Beszédművelő Munkabizottság titkára) a következőknek ítélte a Kazinczy-érmet és a vele járó pénzjutalmat: *Balajthi Zsuzsa* (Pécs, Tanárképző Főiskola), *Bellai Klára* (Szeged, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola), *Havas Ágnes* (Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Kar), *Horváth Zsuzsa* (Kecskemét, Óvónképző Intézet), *Kovács Andrea* (Pécs, Tanárképző Főiskola), *Nagy Gábor* (Szombathely, Tanárképző Főiskola), *Séllei Emma* (Szeged, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola), *Tilles Ógnes* (Debrecen, KLTE Bölcsészettudományi Kar), *Tóth Beatrix* (Budapest, Tanítóképző Intézet), *Udvarhelyi Tibor* (Eger, Ho Si Minh Tanárképző Főiskola). A bíráló bizottság különdíját kapta a verseny első helyezettje, az előadói működési engedéllyel rendelkező *Vándorfi László* (Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Kar).

A Kazinczy-érmeket *Benkő Loránd* a bizottság elnöke adta át. A bíráló bizottság tagjai és a versenyzők táviratban köszöntötték Péchy Blankát, akit betegsége akadályozott meg, hogy a versenyen megjelenjen és a bíráló bizottság munkájában részt vegyen.

2. A középiskolai tanulók Kazinczy-versenyének országos döntője

Az Oktatási Minisztérium, a KISZ KB, a Győr-Sopron megyei KISZ VB, a Győr-Sopron megyei Tanács VB Művelődésiügyi Osztálya, a Győri Kazinczy Ferenc Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskola 1976. április 23—25-én rendezte meg a Péchy Blanka által alapított Szép magyar beszéd versenyének országos döntőjét. (Vö. Nyr. 99: 511—2.)

Kádár Géának, a vendéglátó iskola igazgatójának üdvözlő szavai után *Jankovits György*, a Győr-Sopron megyei Tanács Művelődési Osztályának vezetője nyitotta meg a versenyt, mely — mint mondotta — „a gondolatot hordozó szép magyar szó ünnepe, azó a nyelvé, mely a bölcsőtől a koporsóig elkísér bennünket”. Éppen ezért kell folytatnunk a nagy elődöknek, írók-, tanárok-, művészek-, zenészeknek a nyelv művelésére megindított küzdelmét. Nem kell feltétlen apáink nyelvét beszélnünk, de az ő hagyományait folytatva kell tovább művelnünk ezt a „kincsektől gazdag drága hegy”-et. A Kazinczy-versenyek sokakat döbbsentenek rá a nyelv szépségére, s ezáltal a nyelv használóit a nyelv gazdáivá teszik. Így érhetjük majd el, hogy emberi szóként, gondolatok hordozójaként szálljon a beszéd. Ne önmagáért legyen szép tehát, hanem az emberért, amely nélkül nem volna nyelv, az emberért, amely nyelv nélkül nem volna ember.

A már kialakult gyakorlatnak megfelelően a verseny első napján a szabadon választott szövegek hangzottak el. Az Illyés Gyula (15), Kosztolányi Dezső (10), Németh László (3), Babits Mihály, Illés Endre, Király István, Kodály Zoltán, Szabó Lőrinc (2—2), valamint Aczél György, Bánszky Pál, Bárczi Géza, Béládi Miklós, Csapodi Csaba, Deme László, Fazekas László, Ferenczy Géza, Fodor András, Grétsy László, Gulya János, Horváth János, Juhász Ferenc, Lőrincze Lajos, Miklós Pál, Nemes Nagy Ágnes, Péchy Blanka, Radnóti Miklós, Rázsó Gyula, Sarkadi Imre, Sótér István, Szent-Györgyi Albert, Tóth Dezső, Tüskés Tibor, Váczi Mihály és még két meg nem nevezett szerző műveiből kiválasztott részletek közül 21 foglalkozott a nyelv kérdéseivel. Író, költő, zeneművész életéről 17 szemelvény szólt, míg művészetükkel, nyelvükkel további 15. Az irodalom elvi kérdéseit taglalta 6 részlet, a művészetről és egyéb társtudományokról (pedagógia, történelem, természettudomány) további 6 szemelvény szólt.

A verseny második napján az ország középiskoláit képviselő 63 gimnazista, szakközépiskolai és szakmunkásképző intézeti tanuló a kötelező szöveget mondta el, 21 gépelt sornyi részletet Fodor Andrásnak József Attila érvényessége c. írásából („Vas-tag könyveket lehet írni arról... ily módon tágitva körénk egy-egy egzisztenciális helyzet, pillanat megrendítő teljességét”).

Az eredmény kihirdetése előtt — a verseny harmadik napján — *Módos Dezsőné*, Győr Megyei Város Tanácsának elnökhelyettese mondott ünnepi beszédet. Ebben utalt arra, hogy a nyelv szeretete a nép szeretetét jelzi, és hogy az igazi hazaszeretet, mely bensőnkben magasztosul nagygyá, tetteink és nyelvünk által tudjuk kifejezni. A verseny tapasztalatait, tanulságait *Deme László* egyetemi tanár, a nyelvtudományok doktora foglalta össze. Megállapította, hogy a 11 év folyamán elért jó eredmények, az elért fejlődés a versenyek folyamatosságának és tömegességének köszönhető. Felhívta a figyelmet arra, hogy az elért eredmények azonban el is évülhetnek, a már kijavított hibák visszaérhetnek, ha nem fordítunk kellő figyelmet a már elsajátított eredmények megőrző ápolására, a mindennapok pongyolaságának ellensúlyozására. Ezért tapasztalhattunk

visszaesést a tiszta hangképzésben, főleg a sziszegő, susogó hangok ejtésében. Visszaszorult a zárt *ë* hang ejtése is az előző versenyekhez képest. Mintha a szélsőséges nyelvjárási ejtismóddal a magyar nyelvnek ez a szép hangja is kiszorult volna a beszédből. Összegezésében természetesen szólt az elért eredményekről is. Megállapította, hogy jelentős fejlődés tapasztalható a szövegmondás egészét tekintve. Nagyon sok versenyző jól, helyes stílusban építette fel a szövegnek mint egésznek a hangzását. Ez annak köszönhető, hogy a szöveg mondatait már nem mint önálló egységeket nézik a versenyzők, hanem mint a szövegegésznek beépített részét, s így a mondatok hangzásformáját (hangsúlyozását, hanglejtését tempóját) a szöveg összefüggéseit alapján, a szövegegész tartalma, gondolatisága és nyelvi formája alapján építik fel. Nem a mondatok felől közelítenek a szövegegészhez, hanem fordítva. Deme László hangsúlyozta: ezen az úton haladva juthatunk el ahhoz, hogy megértsük a versenynek és általában a beszédnek legfontosabb célját: A beszéd nem azért hangzik szépen, hogy szépen szóljon, hanem, hogy a gondolatot minél maradéktalanabban átadja. Az állat „beszédének” oka van. Az ember beszédtevékenységének célja. Nem elég tehát egy szöveget, gondolatot szépen megszólaltatni. A beszéd hiábavaló, ha nem szól senkihez.

Összefoglalójának végén Deme László jelezte, hogy az elkövetkező évben a Kazinczy-díj alapítványának növekedése következtében kibővül a verseny szervezete. A szakmunkásképző intézetek növendékei valószínűleg külön versenyen fognak indulni.

A bíráló bizottság (tisztelőbeli elnöke: *Péchy Blanka* érdemes művész; elnöke: *Deme László* egyetemi tanár, a nyelvtudományok doktora; társelnöke: *Genzwein Ferenc* OM főosztályvezető-helyettes; tagjai: *Gálos Tibor* OM főelőadó; *Gönczy Zsuzsa* a KISZ KB munkatársa; *Herczegi Károly* OM osztályvezető; *Janda Géza* OM főelőadó; *Körmendy László* a Magyar Rádió főbemondója, Kazinczy-díjas; *Lőrincze Lajos* egyetemi tanár, állami díjas; *Perédy László* színművész, a Kisfaludy Színház tagja; *Szende Aladár* főiskolai tanár; *Wacha Imre* az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos munkatársa, a Beszédművelő Munkabizottság titkára) a következő tanulóknak ítélte a Kazinczy-emlékérmeket:

Harkány Éva (Nagykanizsa, Landler Jenő Gimnázium), *Kiss Eleonóra* (Győr, Kazinczy Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola), *Molnár Ágnes* (Budapest, Apáczai Csere János Gimnázium), *Orbók Attila* (Budapest, Fazekas Mihály Gyakorló Gimnázium), *Porubszky Ildikó* (Budapest, Apáczai Csere János Gimnázium), *Tóth Erzsébet* (Eger, Dobó István Gimnázium), valamint *Balogh Erika* (Cegléd, Kossuth Lajos Gimnázium), *Fülöp Tibor* (Nagykőrös, Arany János Gimnázium), *Goretity József* (Jánoshalma, Radnóti Miklós Gimnázium), *Kása Otília* (Miskolc, Bartók Béla Zeneművészeti Szakközépiskola), *Komáromi Veronika* (Kaposvár, Táncsics Mihály Gimnázium és Szakközépiskola), *Kovács Gabriella* (Budapest, Teleki Blanka Gimnázium), *Kovács Tamás* (Győr, Kazinczy Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola), *Kuczmann Brigitta* (Tatabánya, Árpád Gimnázium), *Lakatos Tibor* (Ózd, József Attila Gimnázium és Szakközépiskola), *Padl Mária* (Szeged, Radnóti Miklós Gimnázium), *Reichert Hilda* (Bonyhád, Petőfi Sándor Gimnázium), *Székely László* (Pécs, Széchenyi Gimnázium), *Vágréti Éva* (Salgótarján, Madách Imre Gimnázium és Szakközépiskola).

A Kazinczy-emlékérmeket a betegsége miatt távol levő *Péchy Blanka* nevében *Genzwein Ferenc* OM főosztályvezető-helyettes, a KISZ KB különjutalmát *Gönczy Zsuzsa*, a KISZ KB munkatársa, a vendéglátók ajándékát *Kádár Géza*, a Kazinczy Gimnázium igazgatója nyújtotta át. Ugyancsak ő adta át az Intézet különjutalmát a következő öt tanulóknak: *Cziglányi Csilla* (Budapest, Apáczai Csere János Gimnázium), *Jagasics Béla* (Zalaegerszeg, Ságvári Endre Gimnázium), *Losonczy Gábor* (Budapest, Táncsics Mihály Gimnázium), *Szalma Tamás* (Szentés, Horváth Mihály Gimnázium), *Visontai Ágnes*

(Eger, Gárdonyi Géza Gimnázium). Ők, noha 1975-ben már megkapták a Kazinczy-érmet, 1976-ban is részt vettek a versenyen és kiváló eredménnyel szerepeltek.

3. Á t a d t á k a z 1 9 7 6. é v i K a z i n c z y - d í j a t

Gosztonyi János oktatási minisztériumi államtitkár, a Kazinczy-díj Bizottság kurátora 1976. június 8-án átadta a Kazinczy-díjat *Megyer Szabolcs* főiskolai tanárnak. Megyer Szabolcs a harmadik Kazinczy-díjas pedagógus. A díj odaítélésével a Kazinczy-díj bizottság azt az áldozatos és eredményes tevékenységet méltányolta, melyet Megyer Szabolcs mint a Fővárosi Pedagógiai Intézet magyar tanszékének vezetője fejtett ki több mint húsz éven át a pedagógusok anyanyelvi továbbképzésében, a magyar beszéd ápolása, fejlesztése, tanítása érdekében.

Wacha Imre

A kiadásért felel az Akadémia Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Agócs András

A kézirat nyomdába érkezett: 1976. IV. 29. — Terjedelem) 11,2 (A/5) ív

77.3410 Akadémia Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A Nyelvőr postája

A. Jászó Anna: „Mint az lángos harap, ha nádban ütközött”	499
D. E. írja Nagyszalontáról	499
Cseh Zoltán írja Kolozsvárról	500

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

R. L. G.: Kis és nagy kezdőbetűk használata a hivatali részlegek és beosztások megnevezésének írásában — U. I.: Pénz olvasva, asszony verve jó — G. L.: Fonotéka — F. G.: Előleg vagy foglaló? — F. G.: Patkánymentesítés — F. G.: A gépkocsivezetők munkaidei — R. L. G.: Eutanázia — R. L. G.: Vallat — R. L. G.: Itt van la! — R. L. G.: Cseréljünk acelat — R. L. G.: Macskakő — kockakő — békasó	500
---	-----

A Nyelvőr hírei

Benkőczy György: Középiskolások „Édes anyanyelvünk” versenye Sátoraljaújhelyen	506
Wacha Imre: Kazinczy-versenyek 1976-ban	507

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: KHI 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldön terjeszti a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. Bárczi Géza: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. Farkas Vilmos: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: Deme László: Magyar-
rázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével)] 4 Ft
4. Bárczi Géza: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. Vértess O. András: A beszédhibákról 1 Ft
6. Ferenczy Géza: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. Bencédy József—Deme László: Egy szavalo és kiejtési verseny tanul-
ságai 2 Ft
8. Grétsy László—Wacha Imre: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. Deme László: Helyesírási rendszernök logikája 5 Ft
10. Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc:
O. Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. Kemény Gábor: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1 III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter. *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17+25 cm. Bibliogr. fejezetként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Le Petit Franc-Caribien*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A.D.E.F.O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungsstätten für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der slowakische Dialekt von Pilisszántó*. (Übers. von István Tóth). 1975. 296 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134. l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcanevének névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×25 cm, 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti, László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161. l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség. Szemiotikai tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234. l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229 l. (Muszeion könyvtár. 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiadás. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230. l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. Juhász József, Szóke István, O. Nagy Gábor, Kovács Miklós. 2., változatlan kiadás 1975. 1550. l., 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 05 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan) lenyomat. 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft, Fve 9,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l., 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen (Juraksamojedischen)*. Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l., 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching* International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l., 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar jónév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages* Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338. l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademie-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l., 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8